

AKADEMİK HASSASİYETLER

100

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

AKADEMİK HASSASİYETLER

THE ACADEMIC ELEGANCE

TÜRKİYE CUMHURİYETİ 100.
YIL ÖZEL SAYISI

SPECIAL ISSUE FOR
100TH ANNIVERSARY OF
THE REPUBLIC OF TÜRKİYE

YIL / YEAR: 9

CİLT / VOLUME: 10

ISSN: 2148-5933

E-ISSN:2529-0088

Akademik Hassasiyetler / The Academic Elegance
4 Aylık Uluslararası Akademik Hakemli Dergi
Yıl/Year: 9 Sayı/Issue: CUMHURİYET ÖZEL
EKİM / OCTOBER 2023
ISSN: 2148-5933 E-ISSN:2529-0088

Sahibi / Owner

Huzeyfe Süleyman ARSLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief

Şenol DURGUN

Yazı İşleri Müdürü / Editorial Director

Huzeyfe Süleyman ARSLAN

Yürütücü Editör / Executive Editor

Volkan ÖNGEL

Özel Sayı Editörü / Special Issue Editor

Yelda ÖZKOÇAK & Gökberk YÜCEL

Yürütücü Editör Yardımcısı / Assistant Executive Editor

Onur KAYA & Yağmur GÜMÜŞBOĞA

İngilizce Yayın Editörü / English Publication Editor

Batuhan SELVİ

İstatistik Editörü / Statistics Editor

Gözde BOZKURT

Teknik Editör / Technical Editor

Baran TEKAY

Sekreteryaya / Secretariat

Leyla YARAR

Yönetim Yeri / Adress

Yavuz Selim Mah. 543. Sok. Turaykent Villaları No:10/18 Eryaman/ANKARA

İletişim / Contact

Maraşal Fevzi Çakmak Cad. No:9/4 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0 506 223 85 73

E-mail: akademikhassasiyetler@gmail.com

Yapım / Production

A Kitap

Yayın Tarihi / Release Date

Ağustos 2023

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ayşegül SONCU, Fatih SARIOĞLU, Gonca BAYRAKTAR DURGUN, İlyas SÖZEN, Muhittin KAPLAN, Murat TOPCU, Mustafa ALTUNOK

Alan Editörleri / Scope Editors

<i>İletişim Bilimleri</i>	: Prof. Dr. Yelda ÖZKOÇAK
<i>İktisat Alan Editörü</i>	: Doç. Dr. Semra BOĞA
<i>Uluslararası İlişkiler Alan Editörü</i>	: Doç. Dr. Fatih Fuat TUNCER
<i>Siyaset Bilimi Alan Editörü</i>	: Doç. Dr. Gökberk YÜCEL
<i>Yönetim Bilimi Alan Editörü</i>	: Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ANIK (İstanbul Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Deniz ÜNAL (Adana Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma TAŞDEMİR (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan REYHAN (Çorum Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim AQUDE (U.S.A. University of Hawaii)
Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM (Gaziantep Hasan Kalyoncu Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan AKSOY (Samsun 19 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Latif TOKAT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim BAHÇEKAPILI
Prof. Dr. Ömer KESKİNSOY (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdilaziz KALBERDİEV (Kırgızistan Oş Üniversitesi)
Doç. Dr. Akhmet A. YARLYKAPOV (Rusya Federasyonu Rusya Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Elmira MURATOVA (Kırım Akmescit Taurida National V. I. Vernodsky Üniv.)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülsen KAYA OSMANBAŞOĞLU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ALTUNOK (Ankara Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Igor Leonidovich ALEXEEV (Rusya Humanitar Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal ERKİŞİ (Antalya Bilim Üniversitesi)
Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU (Azerbaycan Cumhuriyeti, Devlet Başkanlığı'na Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi)
Doç. Dr. Mustafa KOÇANCI (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep REHİMLİ (Azerbaycan Academi of Public Administration)
Doç. Dr. Rufat SATTAROV (Almanya Berlin Freie University)
Doç. Dr. Samaghan MYRZAİBRAİMOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Senem ATVUR (Antalya Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Timur KOZUKULOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf PUSTU (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali PİŞKİN (Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Zafer SAĞIROĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Alihan LİMONCUOĞLU (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali GÖNGEN (Gaziantep Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SANRI (İstanbul Yeditepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suna GÖNÜLTAŞ (İstanbul Doğu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan ERTİT (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
Dr. Didem ÖZDEMİR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Muhammed ADİL (Tunus Turc-Arab Association for Science Cultur and The Arts)
Dr. Özlem KÜÇÜK (Kocaeli Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yönetim Biliminin Uluslararası ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Tarihsel Evrimi <i>Historical Evolution of Management Science in International and Turkish Contexts</i> Begüm Al	1
Cumhuriyetin Başından Günümüze Türk Dış Politikasının Deniz Güvenliği Stratejisi <i>Maritime Security Strategy of Turkish Foreign Policy from the Beginning of the Republic to the Present</i> Kenan Şahin	30
Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Avrupa’da Devlet Bursuyla Eğitim Alan Bilim İnsanlarının Türk Arkeolojisi’ne Katkıları <i>Contributions to Turkish Archaeology by Scholars Studying in Europe with State Scholarships in the Early Republican Period</i> Hülya Kökmen Seyirci	52
Suna Kan’ın Ardından Cumhuriyet Dönemi “Müzikte Modernleşme” İdealini Yeniden Sorgulamak <i>Questioning the Republican Ideal of “Modernization in Music” After Suna Kan</i> Yasemin Ata	81
Cumhuriyet’in Yeni Yüzyılında Türkiye-Afrika İlişkilerinin Dinamiği <i>Dynamics of Türkiye-African Relations in the New Century of the Republic</i> Pınar Buket Kılınç Pala	100
Cumhuriyet’ten Bugüne Türkiye’de Yoksulluğun 100 Yıllık Görünümü: Kamu Maliyesi Bağlamında Bir Değerlendirme <i>A Century-Long Overview of Poverty in Türkiye from Republic to the Present: An Evaluation in the Context of Public Finance</i> Ali Gökhan Gölçek	118
Soğuk Savaş Sonrası Rekabet ve İş Birliği Çerçevesinde Türkiye Rusya Siyasi İlişkileri <i>Türkiye – Russia Political in the Context of Post-Cold War Competition and Co-operation</i> Çağlar Özer	152
Mutlak Monarşi’den Cumhuriyet’te Türkiye’de Spor Anlayışının Evrimi <i>The Evolution of the Understanding of Sports in Türkiye from Absolute Monarchy to the Republic</i> Ferdi Ertekin	172
Bir Rejim Refleksi Bağlamında Milli Güvenlik Kurulu’nun Asker-Sivil İlişkilerinin Dönüşümündeki Etkisi	

The Impact of the National Security Council on the Transformation of Military-Civil Relations in the Context of a Regime Reflex

İlhan Bilici 197

Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve Sistemsel Bir Karşılaştırma

Türkiye –Azerbaijan Relations in the 100th Years of the Republic and a System Comparison

Vehbi Alpay Günal & Mustafa Koçyeğit..... 219

21. Yüzyılda Kitlesele Göçler ve Türkiye'nin Değişen Göç Politikası

Mass Migration in the 21st Century and Türkiye's Changing Migration Policy

Sanem Özer & Asiye Gün Güneş Gülal 253

Cumhuriyet Dönemi Parti Kapatma Davalarına Felsefi Bir Yaklaşım: Refah Partisi Örneği

A Philosophical Approach to Party Closure Trials in the Republican Era: The Case of the Welfare Party

Melih Coşgun & Şükrü Türköz & Uğur Cem Türker..... 283

International Climate Change Policies of Türkiye in Its 100th Year

Türkiye'nin 100. Yılında Uluslararası İklim Politikaları

Ezgi Kovancı..... 319

Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Türkiye'de Yasama Bağışıklıkları ve İstisnaları

Legislative Immunities and Their Exclusions in Türkiye from the Foundation of the Republic to the Present

Rengül Ekizceleroğlu..... 346

Cumhuriyet'in 100. Yılında Enerji Sektörünün Durumu: AB Türkiye Raporları İncelemesi

Situation of the Energy Sector in the 100th Anniversary of the Republic: An Analysis of the EU Turkey Reports

İrem Yalkı & Nihan Akıncılar Köseoğlu 372

A Bourgeoisie Rebellion: 1948 Turkey Economic Congress

Bir Burjuvazi Başkaldırısı: 1948 Türkiye İktisat Kongresi

Ali Yasin Kalabak..... 409

Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'de Kooperatiflerin Kurumlar Vergisi Yükümlülüğü Açısından İncelenmesi

The Examination of Cooperatives in Türkiye in the 100th Year of the Republic from the Perspective of Corporate Tax Liability

Esin Aslanpay..... 437

Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekillerinin Gazete Temsilleri

Newspaper Presentations of the First Women Deputies in Türkiye

Dilhan Apak & Aslı Telsiren Ömeroğlu	457
Yöneticilerin Eğitimi ve Yetiştirilmesi: Tarihsel Perspektifte Cumhuriyet Dönemi Tecrübesi <i>Education and Training of Executive: The Experience of the Republic of Türkiye in Historical Perspective</i>	
Bekir Kul	490
Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Belediye Yapılanması Üzerinde Osmanlı Etkisi <i>Ottoman Influence on Municipal Structure During the Founding Years of the Republic</i>	
Fatma Ökde	511
Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Kıbrıs Türk Siyasal Hayatına Etkileri <i>The Effects of Turkish Foreign Policy in the Atatürk Period on Turkish Cyprus Political Life</i>	
Devran Kaya	537
Kalkınma Sorunsalı Bağlamında Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Türkiye’nin Enerji ve Çevre Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Assessment of Türkiye’s Energy and Environmental Policies Since the Foundation of the Republic in the Context of the Development Issue</i>	
Damla Özekan	560
Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye’de Değişen Kentsel Gıda Sistemleri ve Kooperatifler <i>In the 100th Year of the Republic, Turkey’s Changing Urban Food Systems and Cooperatives</i>	
Uygar Dursun Yıldırım	588
Cumhuriyet Türkiye’inde Tarımın Dönüşüm Serüveni: Dün, Bugün ve Yarın <i>The Story of Agricultural Transformation in the Republic of Türkiye: Yesterday, Today and Tomorrow</i>	
Erdem Bulut	616
Cumhuriyet’in Kuruluş Dönemi’nde Resmi İdeoloji ve Türk Tarih Tezi’ne Alternatif Bir Yaklaşım: “Atsız Mecmua” <i>An Alternative Approach to the Official Ideology and Turkish History Thesis in the Foundation Period of the Republic: “Atsız Mecmua”</i>	
Tuğrul Korkmaz	642
Erken Cumhuriyet Dönemi Halkla İlişkiler Faaliyetlerine Yönelik Bir Değerlendirme <i>An Assessment on Early Republic Period Public Relations Activities</i>	
Celil Ünal	670
Cumhuriyet’in İlanının Amerikan ve Sovyet Basını Üzerinden Analizi <i>Analysis of the Proclamation of the Republic Through the American and Soviet Press</i>	

Yusuf Yurdigül & Recep Bayraktar	702
Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın Kurgusu ve Basın: Ev Kadın Dergisi <i>Modern Woman Fiction and the Press in the Early Republican Period: Ev Kadın Magazine</i>	
Ömer Alanka & Selver Mertoğlu	716
Cumhuriyet'in Kuruluşundan Bugüne Türkiye'de Sosyoloji Geleneğindeki Değişimler: Bibliyografya İncelemesi <i>Changes in the Tradition of Sociology in Türkiye Since the Foundation of the Republic: A Bibliographical Review</i>	
Gülsevrim Eysel	746
Karadeniz Güvenliğinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin Önemi: Ukrayna Rusya Örneği <i>Importance of the Montrö Straits Convention in Black Sea Security: The Case of Ukraine Russia</i>	
Filiz Değer.....	769
Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'nin Dış Ticaretinin 100 Yılı <i>100 Years of Türkiye's Foreign Trade from the Republic to the Today</i>	
Çağlayan Aslan	785
Türkiye'de Cumhuriyetin Getirdiği Değişimlerin Müzikal Anlatısı: <i>Ateş Üstünde Yürümek</i> (1991) Filmi Örneği <i>Musical Narrative of the Changes Brought by the Republic in Türkiye: The Example of the Movie Walking on Fire (1991)</i>	
Gamze Nil Arkan	806
Uluslararası Sistemik Dönüşümler ve Türk Dış Politikasının 100. Yılı <i>International Systemic Transformations and 100th Years of Turkish Foreign Policy</i>	
Ayşe Küçük.....	825
Cumhuriyet'in 100. Yılında Batılılaşma Çerçevesinde Türkiye – AB İlişkilerine Eleştirel Yaklaşım: Canlanma mı? Geçmişin Tekrarı mı? <i>A Critical Approach to Türkiye-EU Relations Within the Framework of Westernization in the 100th Anniversary of the Republic: A Revival? A Repetition of the Past?</i>	
Eser Gemicci & Murat Ercan.....	853
Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye'de Para Politikası: Dalgalanan Suları Yönet(eme)mek <i>Monetary Policy in Türkiye from the Republic to Today (Eme)managing Choppy Waters</i>	
Gülgün Çiğdem	890
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Medyası <i>Turkish Media from the Ottoman Empire to the Republic</i>	
Serdar Çil	927

Editörden

Saygıdeğer okuyucularımız,

Dergimizin Cumhuriyet 100. Yıl özel sayısını beğenilerinize sunuyor ve özel sayımıza hoş geldiniz demek istiyoruz. 2014'ten bu zamana büyük bir gayret ve özveri ile yayın hayatını sürdüren Akademik Hassasiyetler Dergisi, ulusal ve uluslararası literatüre yaptığı katkılarla Türk düşüncesine ve akademisine hizmet etmektedir. Ülkesinin ve gönül/kader bağı olduğu coğrafyaların mirasını, akıl ve bilim meşalesiyle aydınlatmayı şiar edinmiş dergimizin fikir işçileri olarak Türk istiklâli ve istikbâlinin asırlara dayanan devlet geleneğimizle yeni bir soluk, müstesna bir merhale, vazgeçilmez bir kazanç kazandığı Cumhuriyetimizin 100. Yılı'nı bu sayı vesilesiyle Türk akademisinin hafızasına kayıt düşmek istedik.

Bundan tam yüz yıl önce Ulu Önderimiz, Bânimiz, Halaskar Gazi Mustafa Kemal Atatürk, fikir ve silah arkadaşlarıyla yok olmanın eşğine gelmiş Türk Milletini, temeli Türk inancı ve kahramanlığı olan Cumhuriyet ile düştüğü yerden kaldırmış, “egemenlik bilâ kaydu şart milletindir” şiarıyla akılı hür, vicdanı hür, irfanı hür yarınlara sevk etmiştir. Cumhuriyet, Türk Milletinin istiklalde bağımsızlığının ve egemenliğinin teminatı olurken; istikbalde, Türk Milletini fikrî ve kurumsal olarak en mütekamil merhaleye eriştirecek kutup yıldızı işlevini görmektedir. Cumhuriyet, insan onuruna mütenasip müreffeh yaşamın anahtarı, barış, huzur ve güvenliğin yegâne bekçisidir. Cumhuriyet, ilhamını mensubu olmaktan kıvanç ve gurur duyduğumuz Türk milli kimliğinden alan kültür ve medeniyet hamlesidir. Cumhuriyet, demokrasi ve hürriyetler yolunda izine basarak yönümüzü tayin ettiğimiz milli ruh ve mücadele hareketidir.

Cumhuriyetimizin 100 yıllık hafızasını bir hatıraya dönüştürmek amacıyla bütün disiplinleri ihtiva edecek bir özel sayı çağrısında bulunduk. Bu amaç doğrultusunda siyasetten ekonomiye, dış politikadan kültür sahasına kadar cumhuriyetimizin istiklal misyonunu, istikbal perspektifini ele alan 36

makaleyle 100. Yıl özel sayımızı hazırladık. Dergimizde yayımlanan her bir çalışma, titiz bir inceleme sürecinden geçtikten sonra nitelikli bir hakem ekibi tarafından değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çalışmalarıyla sayımıza büyük bir ilgi gösteren kıymetli akademisyenlere teşekkür ederiz. Bununla birlikte büyük bir titizlikle çalışmaları inceleyen her biri alanında uzman saygıdeğer hakemlere de teşekkür bir borç biliriz. En büyük minnet ve teşekkür borcumuz gecesini gündüzüne katarak büyük bir fedakârlık ve özveride bulunan çalışma arkadaşlarımızdır. Dergimizde yayınlanan makalelerin kendi alanlarına katkı sunacağına inancımız tamdır. Bütün bu his ve düşüncelerle Büyük Türk Milletinin Cumhuriyet Bayramı'nı kutlar, cumhuriyetimizin nice yüzyıllara ilim ve kudretle erişmesini dileriz.

Sayı Editörleri
Prof. Dr. Yelda Özkoçak
Doç. Dr. Gökberk Yücel

YÖNETİM BİLİMİNİN ULUSLARARASI VE CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE'SİNDE TARİHSEL EVRİMİ

Begüm AL*

Öz

Bu çalışma, yönetim biliminin uluslararası ve Türkiye'deki tarihsel evrimini karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele almaktadır. Araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak yönetim biliminin dünyadaki tarihsel gelişimi üzerine yapılan araştırmalar incelenmiş, Cumhuriyet dönemi ile karşılaştırma yapabilmek için en uygun döngü seçilmiştir. Ardından Türkiye'de yönetim biliminin gelişimi üzerine yapılan araştırmalar incelenmiştir. Araştırma kapsamında, Chandler'ın modern yönetimin gelişimini anlamak için sunduğu çerçeveyi temel alarak, gelişimi tarihsel döngülerle ifade eden Keulen ve Kroeze'nin (2014) yönetim yaklaşımlarındaki değişimleri incelediği zaman döngüsü kullanılmıştır. 1900-1940, 1940-1960, 1960-1980, 1980-2000 ve 2000 sonrası şeklinde 5 döngüden oluşan bu yaklaşım temelinde dünyada yaşanan yönetsel değişimler, Cumhuriyet döneminde Türkiye'de yaşanan yönetsel değişimler ve yaklaşımlarla karşılaştırılmıştır. Çıkan sonuçlar göstermiştir ki yönetim bilimi, örgütlerin etkin işleyişini sağlamak için temel prensipleri ve yöntemleri araştıran kritik bir disiplindir. İşletmelerin verimliliğini, karlılığını ve sürdürülebilirliğini etkileyen bu disiplin, 20.yüzyılın başlarından itibaren hızla gelişmiş ve değişmiştir. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ise başlangıçta ekonomik ve sosyal zorluklarla karşı karşıya kalınmış; bu zorluklar işletmelerin yönetim anlayışını etkilemiştir. Bu durum, yönetimin bürokratlar aracılığıyla gerçekleştiği bir dönemi başlatmış, ancak ilerleyen yıllarda verimsizliğe yol açmıştır. 90'lara gelindiğinde, teknik gelişimi gerçekleştirebilen ve kurumsallaşmaya başlayan işletmeler ayakta kalmıştır. Ancak yüksek enflasyon ve ekonomik krizler, işgücü hakları ve çalışma koşulları üzerinde olumsuz etkilere yol açmıştır. 2000'li yıllarda Türkiye, internet, teknoloji gibi modern araçları benimsemeye başlamıştır, çalışanlara daha fazla önem verilmiş, eğitim ve kariyer planlaması değer kazanmış, kadınların ekonomideki rolü güçlenmiş, girişimci kadınlara destek sağlanmıştır. Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemi boyunca yönetim anlayışı önemli bir evrim geçirmiştir; Türkiye, teknolojik ilerlemenin etkisiyle modern bir yönetim anlayışını benimsemeye doğru ilerlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Örgütsel Evrim, Yönetim Bilimi.

* Dr. Öğr. Gör., İstanbul Kent Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Dijital Oyun Tasarımı Bölümü, begum.al@kent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8839-4478>

HISTORICAL EVOLUTION OF MANAGEMENT SCIENCE IN INTERNATIONAL AND TURKISH CONTEXTS

Abstract

This study discusses the historical evolution of management science internationally and in Türkiye from a comparative perspective. In this research, the document analysis method was used and firstly, the research on the historical development of management science in the world was examined and the most appropriate cycle was selected to make a comparison with the Republic period. Then, the research on the development of management science in Türkiye was examined and the developments in the world and Türkiye were compared. Accordingly, within the scope of this research, the time cycle in which Keulen and Kroeze (2014), who express the development in historical cycles and examine the changes in management approaches, was used, based on the framework provided by Chandler to understand the development of modern management. Based on this approach, which consists of a total of 5 cycles: 1900-1940, 1940-1960, 1960-1980, 1980-2000 and after 2000, the administrative changes experienced in the world were compared with the administrative changes and approaches experienced in Türkiye during the republican period. The results have shown that management science is a critical discipline that investigates the basic principles and methods to ensure the effective functioning of organizations, and this discipline, which affects the efficiency, profitability, and sustainability of businesses, has developed and changed rapidly since the early 20th century. In the Republican period, Türkiye initially faced economic and social difficulties, and these difficulties affected the management approach of businesses. This situation ushered in a period in which management took place through bureaucrats but led to inefficiency in the following years. By the 90s, businesses that could achieve technical development and started to become institutionalized survived. However, high inflation and economic crises have had negative effects on labor rights and working conditions. With the arrival of the 2000s, Türkiye began to adopt modern tools such as the internet and technology. During this period, more importance was given to employees, education and career planning gained value, the role of women in the economy was strengthened, and support was provided to entrepreneurial women. As a result, the understanding of management has undergone a significant evolution during the Republican period and Türkiye has moved towards adopting a modern management approach with the influence of technological progress.

Keywords: Republic Era, Organizational Evolution, Management Science.

Giriş

Yönetim bilimi, organizasyonların etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi için temel ilkeleri ve metodolojileri araştıran ve geliştiren bir disiplindir. Modern iş dünyasının temel taşlarından biri olarak kabul edilen ve işletmelerin verimliliği, karlılığı ve sürdürülebilirliği üzerinde derin etkileri de bulunan bu disiplin, 20. yüzyılın başlarından itibaren hızla gelişmiş ve evrilmiştir. Bu alanda çalışan akademisyenler, yönetimin geliştiği bağlamı gözeterik belirli bir ulusal kültür içinde modern yönetim gelişimi konusunda

bir dizi önemli çalışma sunmuşlardır. Örneğin, Karsten ve van Veen (1998), Hollanda'da yönetim biliminin gelişimini incelemişlerdir. Vaszkun ve Tsutsui (2012) benzer bir çalışmayı Japonya özelinde çalışırken, Wilson ve Thomson (2005) Birleşik Krallık'ta yönetim biliminin gelişim sürecini ele almışlardır. Bu araştırmaların birçoğu, konu seçimi, zaman çerçevesi ve tarihsel yöntem açısından benzerlikler göstermektedir. Bu çalışmaların temelinde, yönetimdeki değişimleri yakalamak için zaman içinde esnek bir kavram kullanılması, arşiv çalışmaları ve kaynak eleştirisine dayalı bir anlatı biçimi bulunmaktadır. Ancak, bu tür araştırmalarda uluslararası karşılaştırmalara yeterince yer verilmemiştir. Bunun en temel sebebi her ülkenin kendi iç dinamiklerinin, yapılarının ve kültürlerinin farklı olduğu gerçeğidir. Bu nedendir ki yönetim biliminin gelişimi ve değişimi dünyanın her yerinde standart bir şekilde gerçekleşmemiştir (Keulen ve Kroeze, 2014, s. 326). Bu noktadan hareketle bu araştırma yönetim biliminin tarih içindeki gelişimi ve dönüşümünü ve bu gelişim ve dönüşümlerin Türkiye'deki örgütsel yapılar üzerindeki etkilerini incelemek suretiyle hem uluslararası hem de yerel bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Bir başka deyişle bu çalışma, yönetim biliminin uluslararası bağlamdaki kavramsal evrimini incelemeyi ve özellikle Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki gelişimini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Yönetim biliminin her ülkede farklı zaman çerçevelerinde değişime uğraması yönetim biliminin standart bir dönemsel olarak analiz edilmesini zorlaştırmıştır. Ancak, tarihsel süreç ve yönetim yaklaşımları açısından yapılan araştırmalarda genellikle Alfred Chandler'ın perspektifinin izlendiği görülmektedir. Chandler'a göre, modern yönetim, 19. yüzyılın sonlarından itibaren gelişmeye başlamış ve 20. yüzyılın ilk on yıllarında hızla yayılmıştır. Yönetimin mahiyeti, yöneticinin rolü ve örgütün yapısı gibi konular, Chandler'ın yaklaşımıyla açıklanabilmektedir. Son yıllarda, birçok araştırmacı, Chandler'ın perspektifini temel alarak yönetim gelişiminin diğer yaklaşımlarla tamamlanması gerektiğini savunmuştur (Rosen, 2013, s. 37). Ancak, Chandler'ın yaklaşımını temel alarak Keulen ve Kroeze (2014, s. 326), yönetim yaklaşımlarındaki değişimleri incelediği bir zaman dilimi dönemlendirmesi önermiştir. Buna göre 20. Yüzyılda yönetim bilimi İlk Dönem (1900-1940), İkinci Dönem (1940-1960), Üçüncü Dönem (1960-1980), Dördüncü Dönem (1980-2000) ve 2000 sonrası dönem olmak üzere 5 ana dönemde incelenebilmektedir. Her bir dönem, yönetim yaklaşımları, örgüt yapıları ve işletmelerin yönetim anlayışları açısından önemli farklılıklar sunmaktadır. Bu dönemlendirme, cumhuriyet tarihinde gerçekleşen yönetim bilimi gelişimi ve değişiminin incelendiği bu araştırma için uygun bulunmuştur. Bu anlamda bu araştırma kapsamında Keulen ve Kroeze'nin (2014), yönetim yaklaşımlarındaki değişimleri incelediği zaman dilimi kullanılmıştır. Bu dönemlerde hem dünyada hem de Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki yönetim bilimi gelişim ve değişimleri ayrı ayrı incelenmiş ve karşılaştırması yapılmıştır. Buna göre Türkiye'nin dünya ile ne derecede uyumlu bir yönetim bilimi ilerlemesi gerçekleştirdiği de ortaya konulabilecektir.

Araştırma kapsamında doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak yönetim biliminin dünyadaki tarihsel gelişimi üzerine yapılan araştırmalar incelenmiş ve Cumhuriyet dönemi ile karşılaştırma yapabilmek için en uygun döngü seçilmiştir. Ardından Türkiye’de yönetim biliminin gelişimi üzerine yapılan araştırmalar incelenerek dünya ve Türkiye’de gelişmeler karşılaştırılmıştır. Araştırma kapsamında alanyazında var olan ve tarihsel yönetim bilimi gelişimine odaklanan makalelerden ve kitaplardan faydalanılmıştır.

Bu çalışma, yönetim bilimi ve Türkiye'nin tarihsel gelişimi arasındaki önemli ilişkiyi vurgulayarak hem uluslararası hem de yerel bir perspektif sunması açısından oldukça önemlidir. Bu araştırma, akademik araştırmacılara ve uygulayıcılara, yönetim biliminin evriminin örgütsel yapılar ve işletme yönetimi üzerindeki etkilerini daha iyi anlama fırsatı sunması, diğer ülkelerle 20. yüzyıl temelinde yönetim bilimi gelişimi ve değişimi noktasında karşılaştırma yapacakları bir örnek oluşturması sebebiyle ayrıca önem arz etmektedir.

1. YÖNETİM KAVRAMI

Literatürde, yönetim kavramı birçok farklı açıdan tanımlanmaktadır. Örneğin, Fayol (1916), yönetimi "tahmin, planlama, örgütlenme, komuta etme, koordine etme ve kontrol etme" süreci olarak açıklamıştır. Brech (1984, s. 6) yönetimi, "planlama, koordinasyon, kontrol ve motivasyonun sosyal süreci" olarak tanımlarken; Peters (1989, s. 9), yönetimi "sağlam bir sağduyuya dayalı örgütsel yönlendirme, örgütten gurur duyma ve işlere hevesli olma", Canman (1995, s. 1) ise ortak çabanın belirli bir amaca yönlmesi olarak tanımlamıştır. Bu sınırlı tanımlara bakıldığında, yönetimin bir yönüyle insanlar aracılığıyla işlerin yürütülme süreci, diğer yönüyle de sınırlı kaynakların yaratıcı ve enerjik bir şekilde birleştirilerek etkili ve karlı faaliyetlere dönüştürülmesi ve bu süreci gerçekleştiren bireylerin yeteneklerinin birleştirilmesi olduğu söylenebilir (Pettinger, 2002, s. 22). Aynı zamanda yönetim teriminin yardım ve iş birliği fonksiyonlarını da içerdiği söylenebilmektedir (Aydın, 2018, s. 25). Yönetimin amacı kaynakların koordine edilerek, örgütsel amaçlara etkili şekilde ulaşmayı sağlamaktır (Koç ve Topaloğlu, 2012, s. 28). Bu tanımlarda, yöneticiler aynı zamanda denetim görevini de üstlendikleri için, yönetim kelimesinin tam anlamıyla "göz kulak olmak" insanların yapmaları gerekeni yaptıklarından emin olmak şeklinde de yorumlanabilir (Olum, 2004, s. 38). Bu nedenle, yöneticilerden daha fazla üretkenlik veya daha güncel bir ifadeyle "sürekli iyileştirme" sağlamaları beklenmektedir. Daha geniş bir perspektifle bakıldığında, yönetim, bireylerin gruplar halinde bir araya gelerek seçilen amaçları verimli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri için bir ortamın tasarlanması ve sürdürülmesi sürecidir (Koontz ve Weihrich, 1990, s. 42). Bu genişletilmiş tanımın birkaç anlamı vardır. İlki, yöneticiler, insanlar aracılığıyla planlama, örgütlenme, personel sağlama, liderlik etme ve kontrol

etme gibi yönetsel görevleri yerine getirirler (Olum, 2004, s. 39). İkincisi, yönetim her türlü organizasyon için geçerlidir. Üçüncüsü, yönetim tüm örgütsel seviyelerdeki yöneticiler için geçerlidir. Dördüncüsü, tüm yöneticiler aslında aynı amacı paylaşmaktadır, "değer yaratmak." Son olarak, yönetim üretkenlikle ilgilidir, bu da etkinlik ve verimlilik anlamına gelmektedir (Olum, 2004, s. 39). Yönetim, önemini büyük ve karmaşık karar alma süreçlerinin stratejik planlaması, koordinasyonu, yönlendirilmesi ve kontrol edilmesi ihtiyacından alan bürokrasinin gelişimi şeklinde de belirtilmektedir (Aktan, 2006, s. 170-171). Bu nedenle, yönetim, problem çözme, idare, insan kaynakları yönetimi ve örgütsel liderlik gibi temel alanlarda yönetsel yeterlilik ve etkinlik kazanmayı gerektirir (Olum, 2004, s. 39). Mintzberg (1973), yönetimin ana boyutlarını üç kategoride tanımlamıştır (Pearson ve Chatterjee, 2003, s. 695):

- Kişiler arası roller (figüran, lider, irtibat),
- Bilgilendirici roller (gözlemci, yayıcı, sözcü),
- Karar verici roller (girişimci, rahatsızlık giderici, kaynak tahsis edici, müzakereci).

Pozisyon yetkisinden doğan ve doğası gereği törenselleşmiş ve sembolik olan görevlerle ilgili olan "kişiler arası roller", aynı zamanda meslektaşlar ve astlarla iş ilişkilerini geliştirme ve sürdürmenin bir gereği olarak ifade edilir (Pearson ve Chatterjee, 2003, s. 696). Mintzberg (1973), yöneticilerin bilgi aldıklarını ve bu bilgiyi hem organizasyon içinde hem de organizasyon dışında iletmek için bir kanal olarak hizmet ettiklerini gözlemiştir. Bu faaliyetler "bilgilendirici roller" olarak sınıflandırılmaktadır (Kıran ve Çetinkaya Bozkurt, 2021, s. 398). Üçüncü rol grubu olan "karar verici roller", yöneticilerin organizasyonu etkileyen önemli kararlar aldığı anlamına gelmektedir (Pearson ve Chatterjee, 2003, s. 696).

Williams ve Johnson (2004, s. 43), yönetim görevini istenen sonuçlara ulaşmak için kaynakların etkili bir şekilde kullanılmasını içerdiğini öne sürer. Bu nedenle, yöneticilerin sorumlulukları aşağıdaki gibidir:

- Tesis, ekipman ve makineler,
- Kalite,
- Çıktı hacimleri,
- Maliyetler,
- Kısa ve uzun vadeli planlama,
- Bazı yatırım kararları.

Williams ve Johnson (2004, s. 43), ayrıca bu sorumlulukların birçoğunun ekipman, para ve fiziksel üretim gibi somut unsurlarla ilgili olduğunu belirtmişlerdir.

1.1. Yönetim Biliminin Tarihsel Gelişimi

Bu çalışma, yönetim biliminin tarihsel evrimini beş ana döneme bölmektedir: İlk Dönem (1900–1940), İkinci Dönem (1940–1960), Üçüncü Dönem (1960–1980), Dördüncü Dönem (1980–2000) ve 2000 sonrası dönem. Her bir dönem, yönetim yaklaşımları, örgütsel yapıları ve işletme yönetimi anlayışları açısından farklılıklar göstermiştir. Sabit dönemler önerilmesine rağmen, yönetim biçimlerinin bir dönemin sınırlarını aşamayacağı veya bir dönemin yönetiminin bir sonraki dönemde tamamen terk edileceği şeklinde bir iddia öne sürülmemiştir. Yeni yönetim inançları, kavramları ve uygulamaları genellikle aşamalı bir şekilde ve ancak bir mücadele ve tartışma döneminden sonra kabul edilmiştir. Bu nedenle, dönemlerin birbirini izleyen dalgalar olarak değerlendirilmesi daha anlamlıdır (Keulen ve Kroeze, 2014, s. 326).

1.1.1. İlk Dönem (1900-1940)

Yönetim bilimi, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve üretkenliği ve verimliliği artırmaya odaklanarak standardizasyon, iş bölümü, merkezileşme ve hiyerarşi gibi kavramlarla şekillenmiştir (Demirci vd., 2016, s. 28). Bu dönemde hiyerarşik, katı bir kontrolü içeren bir yönetim tarzı tüm sektörlerde egemen olmuştur. Frederick Winslow Taylor (1856-1917), iş ve iş organizasyonu sorunlarına odaklanan bilimsel yönetim kavramını geliştirmiştir. Ona göre iş, çalışanların sorumluluklarının ortadan kaldırıldığı ve sadece belirli görevlerin yerine getirildiği bir çaba gerektirir (Pettinger, 2002, s. 56). Taylor, bu yaklaşımın organizasyonların verimsiz kaynak kullanımını azalttığını, yöneticilerin işin standartlarını bildiği için bundan fayda sağladığını ve çalışanların da işi aynı şekilde yaptıkları için kazanç elde ettiklerini savunmuştur. Bu yöntem sonucunda çıktı, satışlar ve kârlar artmış, böylece çalışanlara yüksek ücret ve maaşlar ödenebilmiştir (Pettinger, 2002, s. 56). Bilimsel yönetim kavramı, iki temel sorunu çözmeyi amaçlamıştır: Birincisi, ortalama bir çalışanın üretkenliğini artırmak, ikincisi ise yönetimin genel verimliliğini artırmak (Boe, 2008, s. 110). Taylor, çalışanların üretkenliğini kısıtlayan temel korkunun, günümüzde hala bazı organizasyonlarda karşılaşılan işlerinin otomasyonla yer değiştirmesi korkusu olduğuna inanmıştır (Boe, 2008, s. 110). Taylor, bu korkuyu azaltmak için iki ana yöntem önermiştir. İlk olarak, çalışanlara ekonomik değerlerinin daha düşük maliyetle daha fazla üretim yapmaktan nasıl kaynaklandığını anlatarak eğitim vermek bulunmaktadır. Diğer bir yöntem ise çalışanlara parça başı çalışma veya teşvik sistemi uygulayarak daha fazla üretimin etkinliğini kanıtlamak ve böylece daha fazla gelir elde etmelerini sağlamaktır (Boe, 2008, s. 110). Yönetimin etkinliğini artırmaya yönelik ikinci büyük sorunu çözmek için Taylor, dört yönetim ilkesini uygulamıştır (Boe, 2008, s. 111). İlk olarak, Taylor işletmede mevcut olan tüm temel verilerin bir araya getirilip analiz edilmesini önermiştir. İkinci olarak, çalışanların dikkatli bir şekilde seçilmesini ve potansiyellerini maksimum seviyeye çıkarmak için detaylı bir

şekilde değerlendirilmesini istemiştir. Üçüncüsü, insanları eğitmek veya daha doğru bir ifadeyle, bilimsel ilkeleri kullanmaları için onlara ilham vermek gibi ikna edici bir ilkedir. Son olarak, yönetimin yönetim görevlerini düzgün bir şekilde yerine getirebilmesi için örgütlendirilmesini önermiştir (Boe, 2008, s. 111). Bu dönemdeki yönetim tarihi sadece Taylor ile sınırlı değildir. Taylor'ın anahtar kavramları, Weber (1922) tarafından tanımlanan rasyonelleşme ve verimlilik süreçleri ile ilişkilendirilebilir. Aynı zamanda Taylor'ın fikirleri, Max Weber ve Henri Fayol'un fikirleriyle de birçok benzerliğe sahiptir. Max Weber'in (1864-1920) çalışmaları, örgütlerin kalıcılığı ve sürekliliği kavramını ve bürokrasi teorisinin temelini geliştirmiştir. Weber'e göre bürokrasi, içindeki çalışanların değişse bile örgütün sürekliliğini sağlamak için ofislerin hiyerarşi ve kurallar sistemi üzerine kurulu bir örgütsel form olarak kabul edilmelidir (Pettinger, 2002, s. 60). Bu teorinin amacı en yüksek verimliliği sağlamak ve örgütün uzun vadeli devamlılığını temin etmektir. Henri Fayol'un (1841-1925) çalışmaları ise endüstriyel yönetimi tanımlamaya yönelik ilk adımdır. Fayol, "General and Industrial Administration (Genel ve Endüstriyel Yönetim)" (1916) adlı eserinde herhangi bir endüstriyel girişimin bileşenlerini teknik, ticari, finansal, güvenlik, muhasebe ve yönetsel olarak tanımlamıştır. Yönetsel bileşen, tahmin, planlama, organizasyon, komuta, koordinasyon ve diğer kontrol işlevlerini içermektedir. Fayol'a göre, genel işlev, bir organizasyonun kaynaklarını üretken faaliyetlerde bir araya getirmek ve yönlendirmek olarak tanımlanabilir (Pettinger, 2002, s. 62). Fayol, "İş bölümü, yetki ve sorumluluk, komuta birliği, yön birliği, ast-üst ilişkisi, ücretlendirme, merkezileşme, hiyerarşik yetki devri, düzen, eşitlik, çalışan disiplini, görev süresinde istikrar, inisiyatif ve birlik ruhu" olmak üzere 14 "yönetim ilkesi"ni öne sürmüştü ve bunların başarının temelini oluşturduğunu iddia etmiştir (Pettinger, 2002, s. 63).

1.1.2. İkinci Dönem (1940-1960)

Organizasyonlar, sürekli büyüyüp karmaşıklıklaştıkça, 1950'ler ve 1960'lar, işlevsel organizasyonların ve İnsan Kaynakları hareketinin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Bu dönemde, yöneticiler insan faktörünün üretim ve verimlilik üzerindeki etkisini anlamaya başlamışlardır. Hedef belirleme, performans değerlendirmeleri ve iş tanımları gibi araçlar bu dönemde geliştirilmiştir. Bir zamanlar Taylor'ın fikirleri ve uygulamaları büyük öneme sahip olsa da, dünya yönetim yaklaşımında 1940'larda bazı değişikliklere tanık olmuştur. Peter Drucker'ın (1954) çalışmaları, yönetimin sabit prosedürlerin kullanımı veya "hedeflerle yönetim" ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, amaçlara dayalı yönetimi ve herkesin eğitimini ve kişisel gelişimini teşvik eder, üst yönetimin kalite ve verimliliği sürekli olarak iyileştirme taahhüdünü ve tüm bu ilkeleri uygulama yükümlülüğünü tanımlar (Olum, 2004, s. 45). Bu dönemde, yönetimin çeşitlenmesi, davranışsal bilimlerdeki ilerlemelerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu dönemin önde gelen akademisyenlerinden biri Elton Mayo'dur. İnsan ilişkileri

hareketinin temeli, Amerika Birleşik Devletleri'nde Western Electric Company'de yürütülen Hawthorne Works Deneyi'nin sonuçlarına dayanan insan ilişkileri hareketidir. Elton Mayo ve ekibinin deneyleri, Taylor'ın "bilimsel yönetim" yaklaşımının, en yüksek verimliliğin "tek doğru yol" olduğunu ve bu yolun kontrollü deneylerle belirlenebileceğini savunduğu inançlarını sorgulamıştır (Meyer vd., 2007, s. 76). Hawthorne çalışmaları, aydınlatmanın çalışanların verimliliği üzerindeki etkilerini incelemeye başlamıştır (Olum, 2004, s. 48). Bu deneyler, ışık seviyeleri ile üretkenlik arasında net bir ilişki olmadığını gösterdiğinde, deneyler diğer faktörlere odaklanmıştır. Elton Mayo, bir grup kadınla gerçekleştirdiği bir araştırma kapsamında dinlenme molası, ücretsiz yemek, iş gününde daha fazla veya daha az çalışma saatleri gibi faktörleri incelemiştir. Bu değişikliklerin her biri üretkenliği artırmıştır (Olum, 2004, s. 49). Kadınlar eski çalışma saatlerine ve koşullarına geri döndüğünde, verimlilik rekor seviyelere ulaşmıştır. Bu deneylerin beş önemli noktayı kanıtladığını söylemek mümkündür. İlki, iş tatmini ve dolayısıyla örgütsel performansın temel olarak ekonomik faktörlere değil, çalışma koşullarına ve tutumlara dayandığı şeklindedir. İkincisi, Taylorizm ve maddi ödüllere dayalı inançların reddedilmesidir. Üçüncüsü, büyük ölçekli deneyler, çalışma koşullarındaki iyileştirmelere (örneğin, aydınlatma ve dinlenme tesisleri gibi) ve yöneticilerden ve amirlerden gelen teşekkür ve teşvik ifadelerine olumlu tepkiler gösterilmesidir (Olum, 2004, s. 53). Dördüncüsü, çalışma arkadaşlarının etkisinin önemi ve işyeri içi grupların önemi şeklindedir. Son olarak, toplumun "ayaktakımı hipotezleri" olarak bilinen, örgütlenmemiş bireylerin kendini koruma veya kendi çıkarlarını koruma amacıyla hesaplanmış bir topluluk olduğu varsayımı eleştirilmiştir. Bu sonuçlar, bir kuruluşun grup dinamikleri ve sosyal yapısının, daha yüksek verimlilik için kritik bir faktör olduğunu göstermiştir. Çalışanların daha fazla katılım, güven ve açıklık, işyerinde ekip çalışması ve gruplara daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir (Pettinger, 2002, s. 55). Son olarak, Taylor'ın etkileri endüstri mühendisliği, kalite kontrol ve personel departmanlarının kurulmasıyla sınırlı kalmış olsa da insan ilişkileri hareketinin en büyük etkisi organizasyon liderliği ve personel departmanının işleyişinde görülmüştür. "Grup dinamikleri," "takım çalışması" ve örgütsel "sosyal sistemler" gibi kavramlar bu dönemin önemli düşünürü Elton Mayo'nun çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bu dönemin bir diğer önemli düşünürü Douglas McGregor'dur. McGregor, yönetim fikirlerini "Teori X" ve "Teori Y" olarak adlandırdığı iki temel yaklaşım üzerinden açıklamıştır (Sapkauskienė ve Leitoniene, 2010, s. 208). McGregor, insan davranışı araştırmalarını kullanarak, bir organizasyonun çalışma şeklinin yöneticilerinin inançlarına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. "Teori X," iş davranışını olumsuz bir şekilde ele alan bir bakış açısı sunar. Bu yaklaşım, insanların temelde olgunlaşmamış olduğunu, yönlendirmeye ve kontrol edilmeye ihtiyaç duyduğunu ve sorumluluk almakta yetersiz olduğunu varsayar. Bu bakış açısına göre, insanlar tembel olarak kabul edilir, işi sevmezler ve çalışmalarını sağlamak için finansal teşviklere ve işlerini kaybetme tehdidine ihtiyaç duyarlar (Tekin

vd., 2016, s. 83). "Teori Y" ise insanların genel olarak yaşamda olduğu gibi işte de öz saygı, öz gelişim ve öz tatmin arayışı içinde olduklarını savunur (Olum, 2004, s. 60). "Teori Y" için altı temel varsayım aşağıda sıralanmıştır:

- İş, doğal bir aktivitedir ve insanlar işten keyif alabilirler veya keyif alamazlar; bu, işin doğası ve yönetimine bağlıdır.
- İşte çaba, tehdit edici bir ceza olmadan da ortaya konabilir. İnsanlar, amaçlarına bağlı olarak kendi kendilerini yönlendirme ve kontrol etme yeteneğine sahiptirler (Meyer vd., 2007, s. 76).
- Hedeflere bağlılık, bu hedeflere ulaşmanın getirdiği ödüllere bağlıdır. İnsanlar kendi amaçlarına ulaşmak için çalışabilirler.
- İnsanlar sorumluluk almaktan ziyade sorumluluk aramayı öğrenirler.
- Hayal gücü, yaratıcılık ve yetenek sadece belirli bir grupla sınırlı değildir, geniş bir nüfus içinde yaygındır.
- İş yerinde, ortalama insanın entelektüel potansiyeli tam olarak kullanılmamıştır (Olum, 2004, s. 60).

Bu iki teori, organizasyonların nasıl yönetileceği konusunda temel farklılıkları temsil eder ve organizasyon liderlerinin insanları nasıl anladıkları ve motive ettikleri konusunda önemli bir rol oynamıştır.

1.1.3. Üçüncü Dönem (1960- 1980)

1970'ler, iş dünyasında önemli bir dönüşümün habercisi olmuştur. Bu dönemde yönetim pratiği, geleneksel işlevsel yaklaşımdan daha stratejik bir odak noktasına kaymıştır. Stratejik yönetim süreçlerini resmileştirmek ve yönlendirmek için araçlar geliştirilmeye başlanmıştır. Stratejik Planlama, Büyüme Payı Matrisi ve SWOT gibi araçlar, örgütlerin stratejik yönetimini desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Bu dönem, stratejinin evrimine ve üst yönetimin rolünün değişimine şahitlik etmiştir. Strateji, artık sadece işlevsel bir planlama aracı değil, aynı zamanda örgütün temel yönlendirici bir unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Strateji, Chandler (1962), Ansoff (1965) ve diğerleri tarafından ele alınarak organizasyonların rekabet avantajı elde etmek için nasıl pozisyon alacaklarını düşünmelerini gerektiren bir konu haline gelmiştir. Henry Mintzberg'in (1973) çalışmaları bu dönemin öne çıkanlarındandır. Mintzberg, stratejinin beş farklı tanımını önermiştir:

Plan: Strateji bir plan olarak görülebilir. Bu, bilinçli olarak amaçlanan eylem planları veya bir rehber olarak işlev görür. Stratejiler, eylemler başlamadan önce geliştirilir ve amaçlı bir şekilde yapılırlar.

Taktik: Strateji, sadece rakipleri alt etmeyi amaçlayan özel manevralar olarak da düşünülebilir.

Model: Strateji bir modeldir. Özellikle eylemler akışını içeren bir modeldir ve davranışın tutarlılığını yansıtır. Strateji, bilinçli olmasa bile, gerçekleşen davranışı temsil eder.

Pozisyon: Strateji, bir organizasyonu çevresindeki ortama yerleştiren bir yol olarak görülebilir. Organizasyonun iç ve dış bağlam arasındaki uyumu veya aracılığı temsil eder.

Perspektif: Strateji bir perspektif olarak görülebilir. İçerik, sadece bir konumdan değil, aynı zamanda dünyayı algılama şeklinin bir sonucu olarak oluşur. Strateji, organizasyon üyeleri tarafından paylaşılan bir perspektif olarak önemlidir.

1.1.4. Dördüncü Dönem (1980–2000)

1980'lerde, iş dünyası daha rekabetçi hale gelerek örgütler rekabet avantajı elde etmeye odaklanmışlardır. "Toplam Kalite Yönetimi (TQM)" ve "Altı Sigma" gibi araçlar, süreçlerin ölçülmesi ve verimliliğin artırılması için kullanılmıştır. Bu dönemde çalışanlar, veri toplama süreçlerine daha fazla dahil olmuşlardır, ancak stratejik kararlar hala üst düzey yöneticiler tarafından alınmıştır. Kıyaslama ve iş süreçlerinin yeniden yapılandırılması, 1990'ların ortalarına gelindiğinde popüler hale gelmiştir ve Fortune 500 şirketlerinin büyük bir kısmı bu tür projeleri planladıklarını veya uygulamaya koymaya başladıklarını açıklamışlardır. Bu dönemde "Strateji Haritaları" ve "Denge Puan Kartları" gibi araçlarla stratejik yönetim daha bütünsel ve organizasyon çapında bir yaklaşım haline almıştır. 1980'lerin sonlarına doğru ve 1990'ların başlarında, üst düzey yöneticilerin rolü ve davranışlarına olan ilgi artmıştır. Stratejik yönetim kavramları daha yaygın hale gelerek yönetim popüler kültürün bir parçası olmuştur. CEO'lar ve yöneticiler geniş çapta tanınmış ve takdir edilmiştir. Bu dönemin sembolik olaylarından biri, Peters ve Waterman'ın (1982) "Mükemmeliyet Arayışı" kitabının büyük başarısıdır. Bu dönemde yöneticilerin popülaritesi, "Toplam Kalite Yönetimi" gibi yeni sistem yaklaşımlarının uygulanmasına katkı sağlamıştır.

1.1.5. 2000 Sonrası

2000'li yıllarla birlikte, "Büyük Veri" danışmanlık sektörünün önemli bir itici gücü haline gelmiştir ve örgütler teknolojiyi büyüme ve değer yaratma amacıyla kullanmaya odaklandılar. Aynı dönemde pazar doygunluğu arttı ve "Mavi Okyanus Stratejisi" ve "Değer İnovasyonu" gibi kavramlar ortaya çıktı. Modern yönetim düşüncesi, organizasyonun kendisi üzerine odaklanmaya başladı (Drops, 2010, s. 32). Bu, örgütsel davranışı olarak bilinen alanın temelini attı (Witzel, 2001, s. 40). Modern yönetimin özü, organizasyonun her yönünün sürekli olarak iyileştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu iyileştirmenin sürekli bir çaba gerektirdiği ve organizasyondaki herkesin bu hedefe katkıda bulunması gerektiği düşünülür.

Dalrymple (2000, s. 45), bu iyileştirmenin bazı unsurlarını takım çalışması, liderlik, eğitim, amacın değişmezliği, sürdürülebilirlik ve değişkenlik bilgisi olarak açıklar. Bu dönemlerdeki değişimler, stratejik

yönetim alanının evrimini ve organizasyonların nasıl yönetildiği konusundaki düşünce yaklaşımlarının nasıl değiştiğini yansıtmaktadır.

2. TÜRKİYE'DE YÖNETİM BİLİMİNİN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARİHSEL GELİŞİMİ

Türkiye'de yönetim biliminin evrimini ayrıntılı bir şekilde anlayabilmek için, söz konusu dönemlerdeki örgütsel yapılar üzerinde odaklanmak gerekmektedir. Bu özellikle, Türkiye'nin örgütsel yapılarının Batı'daki benzerlerine kıyasla daha yeni bir gelişim sürecine sahip olması ve bu yapıların kuruluş yapıları ile varlık gösterdikleri sektörlerin, Batı şirketlerinden farklı özellikler taşımasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, bu örgütsel yapıların Batı'daki modellerden ayrışması, sadece tarihsel süreçlerden değil, aynı zamanda Türkiye'nin Cumhuriyet dönemindeki özel tarihinden de kaynaklanmaktadır. İmparatorluk döneminde kurulan birçok şirket, azınlıklara aitti ve Cumhuriyet dönemi ile millileştirme politikalarının etkisi altına girdi. Bu durum, örgütsel yapıların kökenlerinin ve sahiplik yapılarının dönüşümüne yol açtı. Ayrıca, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal koşulları, girişimciliği desteklemekten ziyade sınırlamak eğilimindeydi. Kurtuluş Savaşı sonrası dönemde ülkenin ekonomisi ciddi şekilde etkilendi ve yatırımların büyük ölçüde devlet eliyle gerçekleştirilmesine neden oldu. Dolayısıyla, yönetim biliminin gelişimi göz önüne alındığında, özellikle ilk dört dönemde uygulanan devlet politikalarının rolü ve etkisi incelenmelidir.

2.1. İlk Dönem (1923-1940)

Türkiye'de yönetim biliminin gelişimini değerlendirmek, ülkenin tarihsel ve ekonomik bağlamını göz önünde bulundurmaya gerektirir (Sarıçoban, 2020, s. 223). Bu değerlendirmenin temel nedeni, Türkiye'nin örgütsel yapılarının Batı ülkelerine kıyasla daha yeni bir evrim sürecine sahip olması ve bu yapıların kökenlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na uzanmasıdır. Ayrıca, Cumhuriyet döneminin başlangıcı olan 1923 yılı itibariyle Türkiye'de sermayenin ve işgücünün sınırlı olduğu gözlemlenmektedir (Semiz, 1996, s. 12-13). Bu dönemde Türkiye'deki işletmelerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan işletmelerdir ve büyük bir kısmı azınlıklara ait aile işletmeleridir (Toprak, 1982, s. 37). Üretim, genellikle küçük işletmeler tarafından yapılmaktadır ve özellikle büyük şehirlerde, örneğin İstanbul, Bursa, Ankara ve İzmir gibi bölgelerde toplanmıştır (Sarıçoban, 2020, s. 224). Büyük ölçekli işletme sayısı oldukça sınırlıdır ve toplam üretimin büyük bir bölümünü bu küçük işletmeler sağlamaktadır. İşgücü, genellikle parça başı çalışmaktadır ve ücretler bu çalışma tarzına göre belirlenmektedir (Semiz, 1996, s. 12-13). Sermaye eksikliği ve işgücü kaybı gibi faktörler, girişimciliğin devlet müdahalesi gerektiren bir alan olarak kabul edilmesine yol açmıştır (Sargut, 2001, s. 147-148). Ancak, devletin ekonomisi, özel sektörden farklı bir yapıya sahip olmamıştır. Bu nedenle atılan adımlar, nicelik olarak sınırlı kalmıştır (Tezel, 1986, s. 263). Bu

dönemdeki temel devlet politikası, millileşme üzerine kurulmuştur (Boratav, 2019, s. 61). Azınlıklara ait işletmeler, devlet tarafından ellerindeki imtiyazları satın almak suretiyle millileştirilmiştir (Tezel, 1982, s. 185). Ancak bu çabalar sınırlı sonuçlar vermiş, özellikle dönemin sonlarına doğru milli işletme sayısı azınlıkların sahip olduğu işletmelerin yalnızca iki katı kadar olarak tespit edilmiştir (Altıparmak, 1998, s. 75). Başka bir politika ise üretim için gerekli altyapıyı iyileştirme çabalarına yönelmiştir. Özellikle ulaşım sorunlarının giderilmesi amaçlanmış ve yatırımlar Türkiye'nin karayolu ve demiryollarını iyileştirme çabalarına odaklanmıştır (İnan, 1989, s. 67). Eğitim eksikliğinin üstesinden gelinmesi içinse sınırlı çaba gösterilmiştir (Demir ve Şen, 2009, s. 42). Dönemin en önemli atılımlarından biri, 1933 yılında gerçekleştirilen üniversite reformudur. Bu reformla, teknik kapasitenin geliştirilmesi ve teknik donanımlı insan kaynağının yetiştirilmesi hedeflenmiştir (Namal ve Karakök, 2011, s. 32). 1933 yılında İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşu, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin teknik kapasitesini artırmak, araştırmalar yapmak ve modern çağın eğitim sistemini kullanarak teknik olarak yetkin insan kaynağı yetiştirmek amacıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde, teknik açıdan yüksek bir standartta olduğuna inanılan Alman eğitim sistemi benimsenmiş ve Nazi zulmünden kaçan birçok Alman akademisyen Türkiye'ye gelerek eğitim sürecine katılmıştır (Namal ve Karakök, 2011, s. 32).

Ancak bu dönemdeki işletmelerin temel sorunları sermaye eksikliği, yüksek üretim maliyetleri, az çeşitlilik, sınırlı üretim lokasyonları, teknik yetersizlik ve düşük kaliteli ürünler olarak sıralanabilir (Demir ve Şen, 2009, s. 42). Bu döneme özgü bir inceleme yaparken, Türkiye'de özel işletme yöneticilerini özel olarak inceleyecek yeterli bir grup olmadığını belirtmek önemlidir. Bu nedenle, dönemin yönetim anlayışını tam anlamıyla anlamak ve analiz etmek mümkün değildir. Devlet, kurumsal gelişme ve özel sektörün önemini kabul ederek, ülkenin gelişimini teşvik etmek amacıyla bu dönemde "yönetici" sınıfını oluşturma girişimlerinde bulunmuştur. Ancak özel girişimciliğin sınırlı olması nedeniyle bu yönetici sınıfı temel olarak devlet işletmelerinin yönetiminde görev almıştır (Dilber, 1981, s. 9-10). Bu dönemde kurulan bankalar, maden arama kuruluşları, tekstil fabrikaları ve benzeri birçok işletme, bu yönetici sınıfıyla birlikte faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak bu yönetici sınıfı aynı zamanda bürokratik görevlerde bulunmuş ve devlet hizmetinde çalışmıştır. Başka bir deyişle, devlet politikaları yönetim anlayışını etkilemiştir (Öztürk, 1998, s. 84-85). Bu doğrultuda, yönetim yaklaşımının da temel olarak devlet tarafından şekillendiğini söylemek mümkündür. Dönemin sonuna gelindiğinde, yeterli gelişme sağlanamamış ve yönetsel sorunlar tespit edilmiştir. Bu nedenle, kalkınmayı teşvik etmek ve yönetsel sorunları çözmek amacıyla uluslararası danışmanlardan çeşitli raporlar alınmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak 1933-1934 yıllarında ABD kökenli bir kurul tarafından ekonominin ve sosyal durumun derinlemesine incelendiği bir rapor sunulmuştur. Bu rapor, sonraki yıllarda sunulan diğer raporların temelini oluşturmuş olup yönetim

yaklaşımlarını da içeren bir yapıya sahiptir (Uçar ve Karakaya, 2014, s. 156). Dönemin yönetim yaklaşımları, aşağıda sunulan karşılaştırmalı analizde ele alınmıştır:

Tablo 1. 1923-1940 Dönemi Yönetim Yaklaşımları Karşılaştırılması

Yönetimsel Yaklaşım	Türkiye'deki Durum
Üretimde standardizasyon	Bu amaca yönelik olarak devlet aracılığıyla modern fabrikalar kurulmaya başlanmıştır.
Çalışanlar arasında iş bölümü	Yönetimsel beceriler henüz yerleşmemiştir. İş bölümünden söz etmek mümkün değildir.
Merkezileşme ve hiyerarşi yoluyla üretkenliği ve verimliliği arttırmak	Bürokrasi temelli yönetici sınıfının oluşturulması merkezileşme ve hiyerarşi yoluyla üretimi destekler niteliktedir.
Otomasyona geçiş	Modern fabrikaların otomasyon bazlı olması bunu destekler niteliktedir.
Çalışanlara, parça başı çalışma ya da teşvik sistemi uygulayarak verimliliği arttırmak	Parça başı ödeme ülkenin kendi gerçekliğidir. Ancak bu durumdan aylık maaş yapısına dönüşümünü sağlama çabası mevcuttur.
“Yukarıdan aşağıya” bir yönetim şeklinin tüm sektörlerde hâkim olması	Devlet eliyle kurulan işletmelerde yönetim şekli yukarıdan aşağıdır.
Düşük maliyetle daha fazla üretim yapmak	Ulaşım ve alt yapı yatırımları maliyetleri düşürmeye yöneliktir.
İşletmede mevcut olan tüm temel verilerin bir araya getirilerek analiz edilmesi	Analiz için uluslararası yapılardan raporlar talep edilmiştir.
Çalışanların dikkatli bir şekilde seçilmesi ve azami kapasitelerine ulaşmaları için kapsamlı bir şekilde incelenmesi	Savaşlar sebebiyle işgücü eksikliği bulunduğundan, çalışanlar arasında ayırma gitmek ya da en doğru çalışanı bulmak için çaba sarfetmek mümkün olmamaktadır.
İnsanları eğitmek, bilimsel ilkeleri kullanmalarını için onlara ilham vermek	Eğitimin önemi anlaşılmış ve gerekli adımlar atılmıştır.
Yönetimin, yönetim fonksiyonlarını düzgün bir şekilde yerine getirebilecek şekilde örgütlenmesi	Yönetici sınıfının gerekliliği anlaşılmış ve sınıfın oluşması için gerekli adımlar atılmıştır.

Kaynak: Araştırmacı Tarafından Geliştirilmiştir.

Karşılaştırıldığında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, batılı ülkelerde var olan yönetimsel yaklaşımın Türkiye'de benimsendiği ve ülkede modern bir yönetim anlayışının geliştirilmesi gerekliliği konusunda bir farkındalığın varlığından bahsedebiliriz. Ancak, gerçekte mevcut durum ile hedeflenen ideal durum arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu bağlamda, teorik olarak ülke Taylorizm etkisi altında gibi görünse de bu yönetim anlayışının uygulanabilmesi için gerekli olan yönetici sınıfı ve işçi sınıfı gibi temel unsurların eksikliği göze çarpmaktadır. Ayrıca, ülkede özel sektör neredeyse varlık göstermemektedir.

2.2. İkinci Dönem

İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri bu dönemde açıkça görülmüş ve sektörler arası gelişimler bu savaşın yankılarıyla şekillenmiştir. Yine de Cumhuriyet döneminde atılan temel adımların sonuçlarını görmeye başladığımız bir dönemdir. 1940-1960 yılları arasında, günümüz Türkiye'sinde hala başarılı olan büyük işletmelerin neredeyse tamamı kurulmuştur (Akduru, 2023, s. 863). Bu dönemde, kalkınma ve ekonomik büyüme için hazırlanan raporlar, liberal ekonomiye geçiş politikaları ve bu politikaların bir sonucu olarak girişimcilere sunulan ekonomik ve sosyal fırsatlar sayesinde Türkiye'de bir girişimci sınıfın oluşmaya başladığını görmekteyiz (Öztürk, 1998, s. 84-85). Bu dönemdeki en etkili faktörlerden biri, Türkiye'nin yabancı ülkelere aldığı yönetsel destek raporlarıdır. Bu raporların en önemlilerinden biri olan 1951 tarihli Barker Raporu, Türkiye'deki yönetim anlayışını geliştirmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu rapor, yetki ve sorumlulukların sınıflandırılması, çalışan ücretleri, eğitimleri, kariyer gelişimleri ve politikaları gibi konulara odaklanarak, devlet yönetimine bir yol haritası sunmuştur (DPT, 2000, s. 7). Benzer şekilde, Neumark raporu, özellikle kamu kuruluşlarında çalışma koşullarının iyileştirilmesini hedefleyen bir yol haritası sunmuştur (Güler, 2003, s. 23-24). Martin ve Cush Raporu ise yönetim anlayışı, iş bölümü, personel yönetimi ve emeklilik gibi konuları ele alarak bir yol haritası sunmuştur (Sürgit, 1972, s. 70-71). 1952'de sunulan Leimgruber Raporu ise verimliliği artırmak için personel eksiltme, ücret koşullarını değiştirme ve çalışma saatlerini yeniden düzenleme gibi konulara odaklanmıştır (Gül ve Aktel, 2004, s. 82). Bu raporlar, temelde 1900-1940 döneminde var olan yönetim biçimlerinin yeni Türkiye'de uygulanmasını hedeflemiş ve genellikle kamu kuruluşlarının yönetim yaklaşımlarını değiştirme ve iyileştirme amacını taşımıştır. Bu nedenle dönemler arasında iç içe geçişler yaşanmış ve her ülke ve işletme için dönemsel değişikliklerin benzer olmadığı gözlemlenmiştir (Keulen ve Kroeze, 2014, s. 326). Özel sektörde ise durum biraz farklı ilerlemiştir. Girişimci sınıf tarafından kurulan pek çok işletme, temelde aile işletmesi olarak başlamıştır (Tikici ve Uluyol, 2006, s. 461) ve kurumsal açıdan yönetim yaklaşımlarının benimsenmesinden öte nepotizmin etkisi altındadır (Canal, 2022, s. 16). Ancak, kültürel olarak Japonya'daki gibi aile işletmeleri yaygın (Chau, 1999, s. 161) olsa ve benzerlik taşısa da (Kozlu, 1986, s. 67), Türk aile işletmeleri yönetim yaklaşımlarını daha çok Amerikalı işletmelerden esinlenmiştir (Arıcıoğlu, 2000, s. 123). Bu nedenle, aile işletmelerinde Japonların katı kurallarına ve yüksek disiplinine kıyasla, Türk aile yapısının duygusallığının öne çıkması nedeniyle nepotizm algısının daha yüksek olduğu söylenebilir (Arıcıoğlu, 2000, s. 123). İşletmelerde teknik bilgi ve altyapı genellikle uluslararası büyük işletmelerin distribütörlüklerini almak ve onların know-how'ını alarak üretim ortaklığı yapmak üzerine kurulmuştur. Bu dönemde, ilaç ve gıda sektöründeki yatırımların yerini giderek üretim odaklı sanayi yatırımları almıştır (Argüden, 2003, s. 1).

Yönetimsel açıdan aile işletmeleri, özelliklerini sürdürse de bu işletmelerin çoğunda modern üretim tekniklerinin benimsendiğini görmekteyiz. Bu durum, ilerleyen dönemlerde bu işletmelerin yönetim anlayışlarının modernleşmeye başlamasına ve bu yapıların kurumsallaşmaya doğru ilerlemesine katkı sunmuştur (Akduru, 2023, s. 863).

Tablo 2. 1940-1960 Dönemi Yönetim Yaklaşımları Karşılaştırılması

Yönetimsel Yaklaşım	Türkiye'deki Durum
Yöneticiler artık üretim ve verimlilikteki insan faktörünü anlamaya başlamışlardır.	İnsan faktörünün önemi hazırlanan raporlarda geniş yer almıştır. Bunların yönetime yansımaları da beraberinde gelmiştir. Bu anlamda ücret düzenlemeleri, çalışma koşulları, emeklilik ve benzeri pek çok konuda çalışma hayatına ilişkin düzenlemeler yapılarak çalışan verimliliği artırılmaya çalışılmıştır.
Hedef belirleme, performans değerlendirmeleri ve iş tanımları gibi araçlar ortaya çıkmıştır.	Bu dönemde hedef belirleme ve performans değerlendirme noktalarında çalışmalara çok az rastlanmaktadır. İş tanımı ve özellikle Taylorizm etkisinde iş bölümü anlayışı ise yeni yerleşmektedir.
Hedeflerle yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır.	Hedeflerle yönetime değil var olan verimliliğinin artırılmasına odaklanılmıştır. Aynı zamanda temel amaç kurumları daha verimli hale getirmektedir.
Çalışanın verimliliği üzerinde etkileri olduğu anlaşılan çalışma koşulları (iyileştirilmiş aydınlatma, yeni refah/dinlenme tesisleri) verimlilik için kullanılmaya başlanmıştır.	Çalışma ortamlarının iyileştirilmesinden ziyade çalışma koşullarının (ücret, iş tanımı, iş bölümü, kariyer gelişimi, emeklilik ve benzeri) iyileştirilmesine odaklanılmıştır.
İş tatmininin önemi bu dönemde ortaya atılmıştır.	İş tatmini konusuna yaklaşım daha çok çalışanların çalışma koşullarının iyileştirilmesi neticesinde kendiliğinden artacağı görüşü şeklinde gerçekleşmiştir.
İletişimin önemi benimsenmiştir.	İletişime önem verildiğini gösteren bir veri bulunmamaktadır.
Taylor'un parasal ödüllerin öne çıktığı iddiası reddedilmiştir	Ücret konusunda çok fazla düzenleme yapılmaya çalışılması bu konuda Taylor'un görüşlerinin geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.
Çalışanlar için daha fazla yönetime katılım.	Çalışanların yönetime katılımı ne nepotizm etkisinde olan özel sektörde ne de bürokrasi temelli kamu işletmelerinde geçerli değildir.
Çalışma ortamında daha fazla güven ve açıklık.	Bu konuda da bir gelişim ve iyileştirme içeren veri bulunmamaktadır.
İşyerinde ekiplere ve gruplara daha fazla önem verilmesi.	İş bölümünün önemi benimsense de takım ve takım çalışmasına ilişkin bir gelişim gözlemlenmemiştir.

Kaynak: Araştırmacı Tarafından Geliştirilmiştir.

Bu dönemde özellikle dikkat çekici olan konu, Türkiye'deki işletmelerdeki yönetim anlayışının şekillenmeye başlamasıdır. Bu bağlamda,

Taylor'un yaklaşımlarının hala geçerli olduğu, ancak aynı zamanda dönemin yönetim anlayışının "çalışanlara verilen önem"i vurgulayan bir perspektifi benimsediği söylenebilir. Bu anlayışın kendini bir sonraki dönemde belirginleştireceği öngörülebilir.

2.3. Üçüncü Dönem

Bu dönem, Türkiye'de işçi-işveren ilişkilerinin ilk kez gözle görülür bir şekilde ortaya çıktığı ve düzenlemeye tabi tutulduğu bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Dünya genelinde işçi-işveren ilişkilerinin ele alınması, 1800'lerin başlarında olmasına rağmen (Koç, 1998, s. 1), Türkiye'de bu konunun ele alınmaya başlanması bu dönem olarak karşımıza çıkar. Öncesinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren işçilerin genel anlamda neredeyse hiçbir hakkı bulunmamaktaydı. İşten çıkarmalar, ücretler, sosyal haklar, sosyal güvenlik gibi işçi-işveren ilişkilerine dair konular tamamen işverenin inisiyatifindeydi. Ancak İkinci Dönemde, işçi-işveren ilişkileri, devlet müdahalesiyle düzenlemeye başlamıştır. Bu dönemde atılan önemli adımlar şunlardır:

Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı (1963): Bu dönemde işçilere toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmıştır. Bu, işçilerin sendikalar aracılığıyla taleplerini dile getirebilmeleri ve grev yapabilme yetkisine sahip olmaları anlamına gelmektedir.

Merkezi Asgari Ücret Tespit Komisyonu (1967): İkinci Dönemde, merkezi asgari ücret tespit komisyonu oluşturularak asgari ücret belirleme süreci düzenlemeye alınmıştır. Devlet tarafından atılan bu adımlar, işçi-işveren ilişkilerini düzenlemek ve işçilere haklar tanımak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu noktada, Batı ülkelerinde bu hakların işçi mücadelesi sonucunda kazanıldığına karşın, Türkiye'de bu hakların devlet tarafından düzenlenmesi büyük bir fark oluşturmaktadır (Koç, 1998, s. 1). Ayrıca, bu dönemde işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik temel motivasyonlardan biri, kamu işletmelerindeki verimsizliğin giderilmesidir. Bu işletmelerde bürokrasi ve devlet müdahalesinin yol açtığı sorunlar ve çalışanlardan kaynaklanan verimsizlikler, reformlarla aşılmaya çalışılmıştır (Öztürk, 1998, s. 84-85). Bu reformların temel amacı, işçilere haklarının tanınması ve yönetimin bürokratik yapısının azaltılmasıdır (Çağlar, 2001, s. 137). Bu dönemde, özel sektördeki işletmeler hala aile yapılanmalarıyla yönetilmeye devam etmektedir. İşletmelerin büyüklükleri artmasına rağmen, aile yapısından uzaklaşma ve kurumsal düzeyde adımlar atma konusunda henüz işletmeler arasında yaygın bir eğilim gözlenmemektedir. Bu bağlamda, devletin hayata geçirdiği asgari ücret düzenlemeleri, grev hakkı ve benzeri düzenlemeler, özel sektör işletmeleri için de yönetsel açıdan önemli maddeler olarak ön plana çıkmaktadır.

Tablo 3. 1960-1980 Dönemi Yönetim Yaklaşımları Karşılaştırılması

Yönetimsel Yaklaşım	Türkiye'deki Durum
Stratejik Planlama, Büyüme Payı Matrisi ve SWOT gibi yönetsel araçların kullanılmaya başlanması ve çalışanlara aktarılması.	Bu dönemde Cumhuriyet döneminde kurulmuş olan 30 yıla yakındır hizmet veren kamu kuruluşlarında ortaya çıkan verimsizliğin giderilmesine odaklanılmıştır. Bu anlamda yeni yönetsel araçların uygulamaya konulması ve çalışanlar ile ortak değerlerin ve hedeflerin ortaya konması gibi konulardan ziyade hem yönetsel anlamda hem de çalışanlar tarafında reformlar yapılmasının üzerinde durulmuştur.
Durumsallık teorilerine geçilmesi.	Durumsallık, bu dönem Türkiye'sinde etkin olan bir yaklaşım değildir. Daha önce de belirtildiği üzere bu dönem ülkede var olmayan ve çok daha önce yapılmış olması gereken işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin kurallara ve kanunlara odaklanmıştır.
Yönetimsel anlamda kolektif aklın öneminin artması.	Yönetimsel anlamda kolektif akıl henüz stratejik kararlar için geçerli değildir. Ancak işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi çerçevesinde artık çalışanlara kendi hakları üzerinde, çalışma koşulları ve ücretleri üzerinde söz söyleme hakkı tanınmıştır. Bu anlamda kolektif akıl sadece çalışma koşulları için geçerliyen işletmenin geleceğini ilgilendiren stratejik kararlarda çalışanların söz hakkı bulunmamaktadır.

Kaynak: Araştırmacı Tarafından Geliştirilmiştir.

Bu dönemin analizi, Türkiye'nin geçmişten kaynaklanan sorunlarını çözme amacıyla yoğunlaştığını ve yönetim yaklaşımları açısından bu sorunların ele alınmadan ilerlemenin mümkün olmadığını farkına vardığını göstermektedir. Bu dönem, yeni yaklaşımların benimsenip işletmelerin rekabetçiliklerinin artırılması ve verimliliklerinin iyileştirilmesi gibi konuların ötesine geçerek mevcut sorunların çözümüne odaklanmıştır.

2.4. Dördüncü Dönem (1980–2000)

Türkiye'nin sanayi, üretim ve işletmelerle ilgili bakış açısı, tarihsel olarak önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Geçmişte, Türkiye işletmeleri genellikle ithalat ve fason üretime odaklanırken, daha sonra devlet yönetimi tarafından desteklenen bir ihracat politikası benimsemek durumunda kalmıştır (Yüksel, 1999, s. 23). Ancak, bu dönüşüme uyum sağlayamayan birçok işletme rekabet gücünü kaybetmiştir. Uyum sağlayabilen işletmeler hem Türkiye hem de dünya çapında söz sahibi olmuşlardır. Sabancı Holding, Koç Holding ve Eczacıbaşı Holding gibi örnekler, bu başarılı işletmeler arasında yer almaktadır (Karpuzoğlu, 1999, s. 62). Bu dönemin en büyük zorluklarından biri, teknolojik gelişmeleri yakalamakta yaşanan güçlüklerdir. Toplam kalite yönetimi gibi yaklaşımlar dünya genelinde önem kazanmış ve bilgisayar kullanımı yaygınlaşmıştır (Arıcıoğlu, 2000, s. 126). Ancak, bu

teknolojik ilerlemelere uyumlanabilmek için gereken teknik bilgi, altyapı ve çalışan eğitimi yetersizdir. Bu nedenle bu yeteneklere sahip olan işletmeler hızla büyürken, diğerleri pazarda rekabet edemez hale gelmiştir. Teknoloji kullanımı pek çok çalışanın işini tehdit etmeye başlamış bu durum da haklarını mücadele yoluyla değil devlet kararları ile elde etmiş olan Türkiye işçi sınıfını üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur (Bıçakçı, 2008, s. 16). Ekonomik krizlerin arttığı bu dönemde, işçiler işlerini korumak için ellerindeki hakları göz ardı etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum, genellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde görülürken, büyük işletmeler ise daha fazla yönetsel gelişim ve strateji belirlemeye yönelmiştir (Uçar ve Karakaya, 2014, s. 159). Bu dönem aynı zamanda çalışanların önemini kavramaya başladıkları bir dönem olmuştur (Kansoy, 2021, s. 1833). İhracatın önem kazanmasıyla, işletmelerin yönetsel olarak daha kurumsallaşmaya başladığı görülmüştür (Karpuzoğlu, 2002, s. 18-19). Ayrıca, kamu kurumlarının verimli hale getirilmesi amacıyla özelleştirilmesi gerektiği düşüncesi ortaya çıkmış ve birçok kamu kuruluşu özel sektöre satılmıştır.

Tablo 4. 1980-2000 Dönemi Yönetim Yaklaşımları Karşılaştırılması

Yönetsel Yaklaşım	Türkiye'deki Durum
Süreçleri ölçmek ve verimliliği artırmak için “Toplam Kalite Yönetimi (TQM), Altı Sigma”	Toplam kalite yönetimi çalışmalarının büyük şirketler özelinde yapılmaya başladığını söylemek mümkündür. Ancak genel bir kalite yönetiminden bahsetmek mümkün değildir.
Çalışanlar veri toplamaya daha fazla dahil olmuşlardır.	Çalışanların önemi ve müşteriden veri toplayacak ilk merkez olduğu düşüncesi henüz yerleşmiş bir olgu değildir. Bu dönem daha çok işletmeler için de var olma savaşı verdikleri ve bu savaşı daha çok maliyet odaklı ve teknik kapasite geliştirme odaklı gerçekleştirdikleri düşünülebilir.
Kararlar hâlâ üst düzey kişiler tarafından alınmış ve hedefler, insanları yönetmek ve kontrolü sürdürmek için kullanılmıştır	Karar mekanizmasının kontrolü yöneticilerdedir.
Strateji Haritaları ve Denge Puan Kartları	Büyük işletmeler için stratejik bir yön haritası belirlemek, devlet politikaları nedeniyle de zorunlu hale gelmiştir. Ancak küçük ve orta boyutta işletmeler için aynı şey geçerli değildir. Zor ekonomik koşullar altında hayatta kalma mücadelesi veren küçük işletmelerde çalışanların da temel amacı işlerini kaybetmemektir.
Üst düzey yöneticinin rol ve davranışlarına olan ilginin artması ve stratejik yönetim kavramlarının yaygınlaşması, yönetimin bireyselleşmesi ve yaygınlaşmasında bir araya gelmektedir.	Büyük işletmelerde kurumsallaşma çabaları başlamıştır.
Yönetici, 1980'lerin kahramanı haline gelmiş ve böylece yönetim popüler kültürün odağı olmuştur.	Türkiye'de de kurumsallaşma ile yöneticilerin rolü giderek artmaya başlamıştır. Az sayıda kalan kamu işletmelerinin yönetici atamalarının da yüksek eğitilmiş ve yurt dışında yetişmiş bireylerden oluştuğu görülmüştür.

Kaynak: Araştırmacı Tarafından Geliştirilmiştir.

Bu dönem, Türkiye'nin aile işletmelerinden profesyonel bir yönetim anlayışını benimsemeye başladığı ve kurumsal işletmelere geçiş yaptığı bir evre olarak tanımlanabilir. Bu dönüşüm hem çalışanlara yönelik bakış açısını hem de verimlilik konularını olumlu bir şekilde etkilemiştir. İşletmeler, daha kurumsal bir yapıya dönüşmüş ve profesyonel yönetim anlayışını benimsemeye başlamıştır. Bu değişiklik, işletmelerin sürdürülebilirliğini artırarak rekabetçiliklerini güçlendirmiş ve büyüme fırsatları sunmuştur.

2.5. 2000 Sonrası

2000'li yıllar, Türkiye'nin yönetsel açıdan Batı dünyasına yetişebildiği ve teknolojik gelişmelerin doruk noktasına ulaştığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır (Zhao ve Collier, 2016, s. 2175). Bu dönemde, özellikle internetin yaygınlaşması, küreselleşmenin hız kazanması ve bilgiye erişimin kolaylaşması gibi faktörler, işletmelerin hızla değişen küresel ortama ayak uydurmasını gerektirmiştir. İşletmeler, bu dönemde çalışanlarının önemini kavramış ve çalışma koşullarını iyileştirmek, çalışma ortamının konforunu artırma yönünde çaba sarf etmeye başlamışlardır. Ayrıca, dinlenme alanları gibi faktörleri de içeren işyeri ortamlarını iyileştirerek verimliliği artırmışlardır (Kollmann, 2021, s. 5).

Google ve Amazon gibi yatay yönetim anlayışına sahip şirketler, Türk işletmelerine yönetim uygulamaları konusunda ilham kaynağı olmuşlardır. Bu dönemde, Yemek Sepeti, Getir ve Trendyol gibi dünya çapında örnek teşkil eden iş modelleri ortaya çıkmıştır ve bu modellerin temelinde çalışanlara verilen önem bulunmaktadır (Ensari, 2017, s. 54). Çalışma ortamlarının iyileştirilmesi ve yatay yönetim anlayışının yaygınlaşması, aynı zamanda çalışanların eğitimleri, kariyer planlamaları, motivasyon faktörleri ve iş tatminleri gibi alanlarda yönetsel gelişmelere yol açmıştır. Ayrıca, kadınların iş hayatındaki rollerinin güçlenmesi için de çeşitli adımlar atılmış ve girişimci kadınlara destek verilmeye başlanmıştır (Langowitz ve Minniti, 2007, s. 343). Bu dönemde, çalışanlar da kendi haklarını daha iyi anlama yolunda adım atmışlardır. İşletmeler, sürdürülebilirlik kavramının önemini anlamış ve çevresel ve toplumsal sorumluluk projelerine yatırım yapmaya başlamıştır. Bu projeler arasında yenilenebilir enerji, adil ticaret uygulamaları ve çevre koruma gibi konular bulunmaktadır. Türkiye'de de bu alandaki yatırımlar artmıştır. OPET, Petrol Ofisi ve Shell gibi şirketler çevre ve eğitimle ilgili projeleri desteklemiştir (Büyüker İşler, 2014, s. 450). Türkiye'de son yıllarda kadın istihdam oranında artış gözlenmiştir. Bu dönem aynı zamanda pandeminin yaşandığı dönemi içermektedir, salgın işletmelerin iş yapış şekillerini kökten değiştirmiştir. Salgın nedeniyle ekonomik ve sosyal hayatta kapanmalar yaşanmış, işletmeler günlük işlerini online platformlara taşıyarak evden çalışma sistemini benimsemiştir. Bu durum, işletmelerin daha önce deneyimlemediği bir zorlukla karşı karşıya kaldıkları anlamına gelmektedir (Güzel ve Aydın, 2021, s. 129). Bu bağlamda, hızla uyum sağlayabilen işletmeler rekabet avantajı sağlamış, ancak hızlı adapte

olamayanlar ciddi zararlara uğramıştır (Baloğlu ve Çakalı, 2022, s. 319). Evden çalışmanın çalışanlara getirdiği avantajlar arasında çalışanların daha rahat bir çalışma ortamına sahip olması, esnek çalışma saatleri ve iş-yaşam dengesinin iyileştirilmesi yer almaktadır. Ancak çalışanların kendi motivasyonlarını ve iş tatminini sağlama konusunda bazı zorluklar yaşadıkları gözlemlenmiştir (Esen ve Bircan, 2022, s. 128).

Bu dönem, işletmelerin hem içsel yönetimlerinde hem de dışsal faktörlerle başa çıkma becerilerini geliştirdikleri bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu gelişmeler, işletmelerin sürdürülebilirliklerini artırarak rekabetçiliklerini güçlendirmiş ve çalışanların refahını artırmıştır. Bu dönemdeki değişimler, Türk iş dünyasının evrimini yansıtmaktadır ve işletmelerin gelecekteki zorluklara daha iyi hazırlıklı olmalarını sağlamıştır.

Tablo 5. 2000 Yılından Sonra Yönetim Yaklaşımları Karşılaştırılması

Yönetimsel Yaklaşım	Türkiye'deki Durum
Teknolojik büyüme sağlamak ve değer yaratmak.	Neredeyse her işletmenin değişen dünyanın getirdiği bilgi teknolojilerinden faydalanmaya ve maliyet düşürülmesi ve kalite artırılması noktalarında verimliliklerini arttırmaya çalıştıkları gözlemlenmektedir.
Mavi Okyanus Stratejisi ve Değer İnovasyonu	Değer yaratma bu dönemde ülke bütünü olarak önem kazanmış ve özellikle katma değerli ürün üretiminin önemi ortaya çıkmıştır. Üretim dışında ortaya çıkan yeni teknolojik sektörler (örneğin: oyun sektörü, uygulama sektörü), teknik kapasitesi yüksek çalışanların değerlerinin de kullanılarak sektörde fark yaratılabileceği gerçeğini ortaya koymuşlardır.
Kendi iç analizlerine odaklanmak- nasıl oluştuğu, nasıl organize edildiği, kontrol edildiği ve nasıl işlediği	Pek çok şirketin bu dönemde kendi içsel analizlerini gerçekleştirerek operasyonlarını dijitalleştirmeye çalıştıkları böylece hem maliyet avantajı yakaladıkları hem de müşterilerine daha iyi hizmet sunabildikleri gözlemlenmektedir.
Örgütsel davranış	Örgütsel davranış kavramı bu dönemde Türkiye'de de önemsenen konular arasındadır. Örgüt kültürünün belirlenmesi ve ortak hedefe yönelmiş bir çalışan grubuna sahip olmanın sağladığı avantajları fark eden pek çok işletme bu konuda eğitimler düzenlemekte ve iyileştirme çabalarını sürdürmektedir.
Modern yönetim düşüncesinin özü, kuruluşun faaliyetinin her yönünü iyileştirmeye çalışması ve bunu sürekli olarak yapması gerektiği yönündedir.	Dijitalleşme çabaları bu konuda da örnek gösterilebilecek konulardandır. Aynı zamanda özellikle büyük işletmelerin üretim süreçlerinde teknolojiyi yakından takip ettikleri ve rekabetçi kalabilmek için kendilerini sürekli olarak yeniledikleri görülmektedir.
Takım çalışması, liderlik, eğitim, amacın değişmezliği, sürdürülebilirlik, değişkenlik bilgisi.	Bu dönemde çalışanlara atfedilen önem artmıştır ve pek çok işletmenin sürdürülebilirlik konularında yatırımlar yaptıkları görülmektedir.

Kaynak: Araştırmacı Tarafından Geliştirilmiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin modern yönetim anlayışını yakalama ve hatta bazı örneklerle dünya çapında bir referans noktası olma yolunda ilerleme kaydettiği belirtilebilir. Ekonomik krizler, salgınlar ve depremler gibi felaketlerin etkileriyle başa çıkarken, işletmelerin yeni yönetim yaklaşımlarını benimseme ve uygulama yeteneklerini artırdıkları gözlemlenmiştir. Bu süreç, işletmelerin kriz anlarında esnekliklerini ve dayanıklılıklarını geliştirmelerini sağlamıştır.

Sonuç

Yönetim biliminin uluslararası ve Türkiye'deki tarihsel evrimini karşılaştırmalı bir perspektifle ele alındığı bu çalışmada yönetim biliminin geçirdiği beş ana dönemi incelenmiştir: İlk Dönem (1900-1940), İkinci Dönem (1940-1960), Üçüncü Dönem (1960-1980), Dördüncü Dönem (1980-2000) ve 2000 sonrası dönem. Bu araştırma kapsamında doküman analizi yöntemi kullanılmış olup alanyazında var olan makale ve kitaplar incelenmiştir. Çıkan sonuçlara göre inceleme altındaki her bir dönem, yönetim yaklaşımları, örgüt yapıları ve işletmelerin yönetim anlayışları açısından önemli farklılıklar sunmuştur. Türkiye özellikle Cumhuriyet döneminin en başında Batı'daki benzerlerinden farklı örgütsel yapılar ve ekonomik koşullarla karşı karşıya kalmış ve bu durum Türkiye'nin yönetim bilimi uygulamalarında dünyadan kopuk bir anlayışa sahip olmasına sebep olmuştur. Karşılaştırıldığında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, batılı ülkelerde var olan yönetsel yaklaşımın Türkiye'de benimsendiği ve ülkede modern bir yönetim anlayışının geliştirilmesi gerekliliği konusunda bir farkındalığın varlığından söz edilse de gerçekte mevcut durum ile hedeflenen ideal durum arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu bağlamda, teorik olarak ülke Taylorizm etkisi altında gibi görünse de bu yönetim anlayışının uygulanabilmesi için gerekli olan yönetici sınıfı ve işçi sınıfı gibi temel unsurların eksikliği göze çarpmaktadır. Ayrıca, ülkede özel sektör neredeyse varlık göstermemektedir.

İkinci dönem olan 1940'lı yıllar incelendiğinde ise, bu dönemde Türkiye'deki işletmelerdeki yönetim anlayışının şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu bağlamda, Taylor'un yaklaşımlarının hala geçerli olduğu, ancak aynı zamanda dönemin yönetim anlayışının "çalışanlara verilen önem"i vurgulayan bir perspektifi benimsediği görülmektedir. Aynı yaklaşım kendini üçüncü dönemde de göstermiştir. Ancak üçüncü dönem olan 60'lı yıllar Türkiye'nin geçmişten kaynaklanan sorunlarını çözme amacıyla yoğunlaştığını ve yönetim yaklaşımları açısından bu sorunların ele alınmadan ilerlemenin mümkün olmadığını farkına vardığı bir dönem olarak daha fazla öne çıkmaktadır. Bu dönem, yeni yaklaşımların benimsenip işletmelerin rekabetçiliklerinin artırılması ve verimliliklerinin iyileştirilmesi gibi konuların ötesine geçerek mevcut sorunların çözümüne odaklanmıştır.

Dördüncü dönem inceleme sonuçları göstermiştir ki bu dönem, Türkiye'nin aile işletmelerinden profesyonel bir yönetim anlayışını

benimsemeye başladığı ve kurumsal işletmelere geçiş yaptığı bir evredir. Bu dönüşüm hem çalışanlara yönelik bakış açısını hem de verimlilik konularını olumlu bir şekilde etkilemiştir. İşletmeler, daha kurumsal bir yapıya dönüşmüş ve profesyonel yönetim anlayışını benimsemeye başlamıştır. Bu değişiklik, işletmelerin sürdürülebilirliğini artırarak rekabetçiliklerini güçlendirmiş ve büyüme fırsatları sunmuştur.

Dördüncü dönem gelişim anlayışıyla Türkiye’de yönetim anlayışı özellikle 2000’li yıllar ve teknolojinin gelişimi ile bir sıçrama gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin modern yönetim anlayışını yakalama ve hatta bazı örneklerle dünya çapında bir referans noktası olma yolunda ilerleme kaydettiği belirtilebilir. Ekonomik krizler, salgınlar ve depremler gibi felaketlerin etkileriyle başa çıkarken, işletmelerin yeni yönetim yaklaşımlarını benimseme ve uygulama yeteneklerini artırdıkları gözlemlenmiştir. Bu süreç, işletmelerin kriz anlarında esnekliklerini ve dayanıklılıklarını geliştirmelerini sağlamıştır.

Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemi boyunca yönetim anlayışı önemli bir evrim geçirmiştir ve Türkiye, teknolojik ilerlemenin etkisiyle modern bir yönetim anlayışını benimsemeye doğru ilerlemiştir. Sonuçlarımız, yönetim biliminin evriminin iş dünyası üzerindeki derin etkilerini daha iyi anlama fırsatı sunmaktadır. Gelecekteki araştırmaların, bu disiplinin uluslararası ve yerel bağlamlardaki dinamiklerini daha fazla keşfetmeye odaklanması önemlidir. Bu çalışma, yönetim bilimine ve Türkiye'nin iş dünyasına katkıda bulunmayı hedeflemiş ve bu önemli konuya ışık tutmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Begüm Al: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Begüm Al: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval. / Ethics committee approval (Date / No) was obtained from University Ethics Committee for the purpose of carrying out this study approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akduru, H. E. (2023). Yüzyıllık çınarlar: erken cumhuriyet dönemi Türk girişimleri üzerine bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 861-876. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1253688>
- Akgün, E. (2019). Akaryakıt sektörü alanında yapılan kurumsal sosyal sorumluluk kampanyalarının eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 6(6), 412-429.
- Aktan, C. C. (2006). *Kamu mali yönetiminde stratejik planlama ve performans esaslı bütçeleme*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Altıparmak, A. (1998). Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarında müteşebbis sınıfının gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 65-80.
- Ansoff, H. I. (1965). *Corporate strategy: an analytic approach to business policy for growth and expansion*. New York: McGraw-Hill.
- Argüden, Y. (2003). *İtibar yönetimi*. İstanbul: Arge Danışmanlık Yayınları
- Arıcıoğlu, M. A. (2000) *Batı ve Japon işletme yönetimi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, A. H. (2018). *Yönetim bilimi*. Seçkin Yayınevi.
- Baloğlu, G. & Çakalı, K. R. (2022). Uzaktan çalışma uygulamalarının iç denetimine ilişkin bir öneri. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 5(2), 318-335. <https://doi.org/10.46737/emid.1182668>
- Bıçakçı, İ. (2008). Sanayi toplumundan bilgi toplumuna tüketimin evrimi ve Türkiye'deki yansımaları. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5(1), 1-25.
- Boe, G. P. (2008, 1 Haziran). *The development of management theory: How it all got started*. 19 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.thefreelibrary.com/The+development+of+management+theory%3A+how+it+all+got+started.-a0188796131> adresinden edinilmiştir.
- Boratav, K. (2019). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2005* (24. baskı). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Brech, E. F. L. (1984). *Organisations*. London: Longman.
- Büyüker İşler, D. (2014). Akaryakıt istasyonları marka konumlandırma süreci: Isparta'da çok boyutlu ölçekleme analizi ile bir uygulama. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(17), 447-484.
- Canal, B. (2022). Aile işletmelerinde nepotizmin kurumsallaşma üzerindeki etkisine kavramsal bir değerlendirme. *International European Journal of Managerial Research*, 6(10), 15-34.

- Canman, D. (1995). *Çağdaş personel yönetimi*. TODAİE
- Chandler, A. D. (1962). *Strategy and structure: chapters in the history of American enterprise*. Boston: MIT Press.
- Çağlar, İ. (2001). Yönetim-kültür bağlamında Türk yönetim modelinin saptanmasına yönelik kavramsal bir çalışma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(3), 125-148.
- Dalrymple, F. J. (2000) *From F Winslow Taylor to W Edwards Deming- Over a century of progress?*. Melbourne: RMIT University.
- Demir, E. & Şen, H. Ş. (2009). Cumhuriyet dönemi mesleki ve teknik eğitim reformları. *Ege Eğitim Dergisi*, 10(2), 39-59.
- Demirci, E., Ulukan, C., Paşaoğlu, D., Tokgöz, N., Tunuz, Z. & Şakar, N. (2016). *Yönetim ve organizasyon*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Dilber, M. (1981). *Türk özel kesim endüstrisine yönetsel davranış*. İstanbul: Gözlem Matbaacılık.
- DPT (2000). *Kamu yönetiminin iyileştirilmesi ve yeniden yapılandırılması özel ihtisas komisyonu raporu*. Ankara.
- Drops, G. (2023). *Sustaining the latest management fad*. National University.
- Drops, G. (2009, 31 Ağustos). *Sustaining the latest management fad*. 18 Ağustos 2023 tarihinde <http://www.aabri.com/LV2010Manuscripts/LV10037.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Drucker, P. F. (1954). *The practice of management*. New York: Harper Business
- Ensari, M. S. (2017). A study on the differences of entrepreneurship potential among generations. *Research Journal of Business and Management*, 4(1), 52-62. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2017.370>
- Esen, D. & Bircan, Ö. (2022). Ar-Ge çalışanlarının bakış açısıyla evden çalışma. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 113-132.
- Fayol, H. (1916). *General and industrial administration*. New York: Dunod.
- Gül, H. & Aktel, M. (2004). *Tarihsel bir bakış açısıyla kamu ve yerel yönetimler reformu*. Çanakkale: Pozitif Matbaacılık.
- Güler, D. F. (2003). Türk kamu yönetiminin evrimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 36(1), 1-30.
- Güzel, D. & Aydın, G. (2021). Covid-19 döneminde uzaktan çalışma sisteminde iş performansını etkileyen faktörler: banka çalışanları üzerine bir uygulama. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 128-133.
- Hyde, C. K. (2003). *Riding the roller coaster: a history of the chrysler corporation*. Detroit: Wayne State University.

- İnan, A. A. (2018). *İzmir iktisat kongresi (17 Şubat–4 Mart 1923)* (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Kansoy, S. U. (2021). Personel güçlendirmenin işletmeler açısından önemi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 1828-1848. <https://doi.org/10.26466/opus.895900>
- Karpuzoğlu, E. (1999). *Küçük ve orta ölçekli aile şirketlerinin kurumsallaşma düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma* [doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Karpuzoğlu, E. (2002). Şirketinizi sürekli kılmak için: süreklilik planı ve varis planı. *Peryon Dergisi*, (Sonbahar), 18-19.
- Karsten, L. & van Veen, K. (1998). *Managementconcepten in Beweging: Tussen feit en vluchtigheid*. Assen: Van Gorcum.
- Karsten, L., Keulen, S., Kroeze, R. & Peters, R. (2009). Leadership style and entrepreneurial change: the centurion operation at Philips Electronics. *Journal of Organisational Change Management*, 22(1), 73-91.
- Keulen, S. & Kroeze, R. (2014). Introduction: the era of management: a historical perspective on twentiethcentury management, *Management & Organizational History*, 9(4), 321-335. <https://doi.org/10.1080/17449359.2014.982658>
- Kıran, F. & Çetinkaya Bozkurt, Ö. (2021). Mintzberg'in yönetici rolleri modeli kapsamında iş ilanlarının analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(2), 394-418. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.808332>
- Koç, Y. (1998). *Sendikacılık tarihi*. Ankara: Türk-İş Eğitim Yayınları
- Koç, H. & Topaloğlu M. (2012). *İşletmeciler için yönetim bilimi – temel kavramlar, kuramlar ve ilkeler*. Seçkin Yayınevi
- Kollmann, T., Kleine-Stegemann, L., de Cruppe, K. & Then-Bergh, C. (2021). Eras of digital entrepreneurship. *Business & Information Systems Engineering*, 1-17.
- Koontz, H. & Weihrich, H. (1990). *Essentials of management* (5th edition). Columbus, OH: McGraw-Hill.
- Kozlu, C. M. (1986). *Kurumsal kültür, Amerika, Japonya ve Türkiye: başarılı firma yönetimlerinde kurumsal kültürün rolü*. İstanbul: Bilkom Yayınları.
- Langowitz, N. & Minniti, M. (2007). The entrepreneurial propensity of women. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 31(3), 341-364. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2007.00177.x>
- Meyer, E., Ashleigh, M., Jones, G. & George, J. (2007) *Contemporary management*. London: McGraw-Hill
- Mintzberg, H. (1973). *The nature of managerial work*. New. York: Harper & Row.

- Namal, Y. & Karakök, T. (2011). Atatürk ve üniversite reformu (1933). *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(1), 27-35.
- Olum, Y. (2004). *Modern management theories and practices*. Uganda: Makerere University.
- Öztürk, A. (1998). *Küreselleşen Dünya’da yöneticilik*. Adana: Nobel Kitabevi.
- Pearson, C. A. L. & Chatterjee, S. R. (2003). Managerial work roles in Asia: An empirical study of Mintzberg's role formulation in four Asian countries. *Journal of Management Development*, 22(8), 694-707. <https://doi.org/10.1108/02621710310487864>
- Peters, T. (1989). *Thriving on chaos*. London: Macmillan.
- Peters, T. J. & Waterman, R. H. (1982). *In search of excellence: lessons from America's best-run companies*. New York: Harper & Row.
- Pettinger, R. (2002). *Introduction to management* (3rd edition). London: Palgrave Publishers Ltd.
- Rosen, C. M. (2013). What is business history?. *Enterprise & Society*, 14(3), 475-485.
- Sapkauskienė, A. & Leitonienė, S. (2010). The concept of time-based competition in the context of management theory. *Engineering Economics*, 21(2), 205-213.
- Sar, E. (2021). Çalışma hayatında kadın istihdamı ve Türkiye’de yansımaları. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 20-40.
- Sargut, S. A. (2001). *Kültürlerarası farklılaşma ve yönetim*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sarıçoban, G. (2020) Atatürk döneminde (1923-1929) Türkiye ekonomisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 222-236.
- Semiz, Y. (1996). *Atatürk döneminin iktisadi politikası – milli iktisat ve tasarruf cemiyeti*. Konya: Saray Kitabevi Yayınları
- Sürgit, K. (1972). *Türkiye’de idari reform*. Ankara: TODAİE Yayını No: 128.
- Taylor, F. W. (1911). *The principles of scientific management*. New York: Harper.
- Tekin, Ö. A., Baş, M. & Gökdemir, A. (2016). Konaklama işletmesi çalışanlarının Douglas McGregor’un X ve Y Teorilerine yönelik tutumları üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(14), 81-91. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.245978>
- Tezel, S. Y. (2015). *Cumhuriyet Dönemi’nin iktisadi tarihi (1923-1950)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tikici, M. & Uluyol, O. (2006). Aile işletmelerinin gelecek kuşağa devrinde karşılaşılan liderlik sorunlarının aşılmasında “lider-yönetici” önerisi. T.

Koçel (Editör), *İkinci Aile İşletmeleri Kongresi*, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.

- Toprak, Z. (2017). *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1914)*. Ankara: Doğan Kitap
- Uçar, M. & Karakaya, A. (2014). Yönetimsel reformlar perspektifinden Türkiye'de yönetimin gelişimi üzerine bir inceleme. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 152-169. <https://doi.org/10.14230/joiss39>
- Vaszkun, B. & Tsutsui, W. M. (2012). A modern history of Japanese management thought. *Journal of Management History*, 18(4), 368-385.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und gesellschaft. grundriss der verstehenden soziologie*. Cologne: Mohr.
- Williams, K. & Johnson, B. (2004). *Introducing management: a development guide* (2nd edition). Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Wilson, J. F. (1995). *British business history, 1720-1994*. Manchester: Manchester University Press.
- Wilson, J. F. & Thomson, A. (2005). *The making of modern management: British management in historical perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Witzel, M. (2001) *Organisation behaviour, 1890-1940*. London: Thoemmes Continuum.
- Yüksel, Ö. (1999). *Uluslararası işletme yönetimi ve Türkiye uygulamaları*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- Zhao, F. & Collier, A. (2016, Eylül). *Digital entrepreneurship: research and practice* [Bildiri sunumu]. Proceedings of the 9th Annual Conference of the EuroMed Academy Business, Varşova.

Extended Abstract

Management science is a multidisciplinary field that stands as a cornerstone in ensuring the efficient functioning of organizations within a continually evolving global business landscape. This study embarks upon a rigorous examination to meticulously dissect the historical progression of management science. It endeavors to cast light upon its development on both the international stage and, more distinctly, within the specific milieu of Türkiye. Our analysis navigates through five discrete epochs within the management science continuum: the Early Period (1900-1940), Second Period (1940-1960), Third Period (1960-1980), Fourth Period (1980-2000), and the Contemporary Period (2000 onwards). These periods encapsulate substantive variances in management paradigms, organizational configurations, and the philosophical substratum underpinning corporate governance. Within the Turkish context, the nascent years of the Republic bore witness to a confluence of economic and social exigencies that profoundly molded the

management philosophies adopted by the emergent businesses. The interplay of economic circumstances conducive to entrepreneurial activities, the dearth of large-scale enterprises, and a nascent skilled workforce necessitated substantial government intervention in business establishment and administration. This interventionist approach ushered in a period characterized by bureaucratic management. Over time, its inefficiencies became palpable, catalyzing imperatives for reform, including the establishment of labor unions and the concomitant endowment of rights to the workforce. The Early Period of management science, during the dawn of the 20th century, witnessed the burgeoning influence of industrialization and globalization. It is in this era that the seeds of modern management principles were sown. Frederick Taylor and Henri Fayol contributed seminal works on scientific management and administrative theory, respectively. Their endeavors underscored the importance of systematic and efficient work processes, hierarchical organizational structures, and the division of labor. Simultaneously, the Turkish Republic was taking its first steps. This transformative period of Türkiye's history laid the foundation for distinctive applications of management science. The government assumed a pivotal role in fostering economic development, introducing novel organizational structures and economic policies tailored to Türkiye's unique circumstances. The Second Period, occurring in the aftermath of World War II, was characterized by the process of post-war reconstruction and recovery on the global stage. In the Western world, this period bore witness to the dissemination of management practices influenced by luminaries like Peter Drucker, whose insights emphasized the human element in organizations. Concepts such as management by objectives and the burgeoning expansion of multinational corporations began shaping the discourse in management science. Concurrently, Türkiye's trajectory in this era aligned with its commitment to state-led economic development. The government continued to play a pivotal role in steering economic policies and business activities. The management of state-owned enterprises adhered to bureaucratic principles, though endeavors to modernize were underway. The Third Period marked a discernible shift in management science toward heightened efficiency, productivity, and a more profound emphasis on human resources. Globally, this era bore witness to the proliferation of concepts such as Total Quality Management (TQM) and Human Resource Management (HRM), recognizing the intrinsic value of employee engagement and satisfaction. In the Turkish context, economic policies oscillated between state intervention and liberalization, significantly impacting management practices. Some businesses embraced modern HRM principles while others clung to bureaucratic approaches. The Fourth Period unfolded against the backdrop of a global landscape marked by rapid globalization, the ascendancy of free-market capitalism, and the proliferation of technological advancements. On a global scale, Western management theories like Business Process Reengineering (BPR) gained ascendancy, ushering in an era of organizational

restructuring. In Türkiye, the 1980s heralded a pivotal juncture in the nation's economic history. It was during this period that Türkiye decisively pivoted towards economic liberalization, embarking on an ambitious program of state-owned enterprise privatization. The private sector burgeoned, diversifying in line with international markets and technological innovations. Companies adept at embracing technological advancements and institutionalizing modern management principles thrived, while others encountered substantial challenges. The Contemporary Period, spanning from the dawn of the 21st century onwards, has borne witness to an unparalleled integration of technology into business processes. This epoch has ushered in a heightened emphasis on employee welfare, education, career planning, gender equality, and social responsibility within organizations worldwide. In Türkiye, the 21st century has ushered in an era of enhanced employee well-being, empowerment, and a growing recognition of the importance of gender equality and corporate social responsibility. Technological advancements have played an instrumental role in enabling businesses to navigate the digital age, empowering employees to assert their rights in the workplace. These developments reflect broader global trends toward socially responsible and employee-centric organizations. In conclusion, this comprehensive analysis has elucidated the profound impact of the historical evolution of management science on the global and Turkish business landscape. As we contemplate future research, it becomes evident that the dynamic nature of management science demands continued exploration, both on the international stage and within unique local contexts. This study aspires to contribute substantively to the field of management science while providing a nuanced understanding of its transformative influence on the realm of business.

CUMHURİYETİN BAŞINDAN GÜNÜMÜZE TÜRK DIŞ POLİTİKASININ DENİZ GÜVENLİĞİ STRATEJİSİ*

Kenan ŞAHİN**

Öz

Bu makalenin amacı, Türkiye'nin istikrar, denge ve meşruiyet temelli geleneksel dış politikasının cumhuriyetin başından itibaren gelişen deniz güvenliği stratejisi ile uyumunu tartışmaktır. Geleneksel dış politika ilkelerinin Türkiye'nin deniz güvenliği stratejisiyle ne derece örtüştüğü sorgulanırken daha iyi bir deniz güvenliği yönetimi için uygun stratejiler değerlendirilecektir. Gerçek ve potansiyel gücü üzerinden ele alınması gereken Türk donanmasının hem bölgesinde güçlü olması hem de diğer ülkelerin donanmalarıyla rekabet edebilmesinin şartı uzun dönemli, bütüncül ve esnek deniz güvenliği stratejilerine bağlı olduğu dile getirilmektedir. Bu çerçevede Türkiye'nin meşru deniz yetki alanlarını kapsayan, boğazları ile limanlarının tehdit ve risklerden uzak olmasını sağlayacak koordineli deniz güvenliği stratejileri inşa edilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca uluslararası sistemin dinamikleri ile zamanın koşullarını dikkate alan uzun dönemli deniz güvenliği stratejisi, Türk Deniz Kuvvetleri'nin uluslararası politikada Türkiye'nin hak ve menfaatlerini daha güçlü biçimde savunmasını sağlayacaktır. Bu doğrultuda makale ilk olarak, denizlerde stratejik planlamanın önemine binaen stratejinin temel belirleyici unsurlarını ele alan bir kavramsal çerçeve sunacaktır. Ardından Cumhuriyetin başından itibaren Türk dış politikasının tarihsel seyri, denizde güvenlik ve strateji odaklı pencereden aktarılacaktır. Nihayetinde Türkiye özelinde deniz güvenliği stratejisinin dış politikada daha etkili olabilmesi için gerekli altyapı doğrultusunda öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Deniz Güvenliği, Denizde Strateji, Türk Dış Politikası, Türk Deniz Kuvvetleri.

MARITIME SECURITY STRATEGY OF TURKISH FOREIGN POLICY FROM THE BEGINNING OF THE REPUBLIC TO THE PRESENT

Abstract

This study focuses on the compatibility of Türkiye's traditional foreign policy based on stability, balance, and legitimacy with the maritime security strategy that

* Bu makale, Türkiye'nin Deniz Hukuku ve Güvenliği adlı kitapta eşzamanlı yer alması planlanan bölümün Cumhuriyetin geleneksel ilkeleri ekseninde yeniden değerlendirmesine dayanmaktadır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu, Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölümü, Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Anabilim Dalı, ksahin@dho.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7404-6608>

has evolved since the beginning of the Republic. While questioning the extent to which traditional foreign policy principles overlap with Türkiye's maritime security strategy, appropriate strategies for better maritime security governance is evaluated. The Turkish Navy, which should be considered in terms of its actual and potential power, depends on long-term, holistic, and flexible maritime security strategies to be strong in its region and compete with other countries' navies. This framework emphasizes the importance of building coordinated maritime security strategies that Türkiye's legitimate maritime jurisdictions and ensure its straits and ports are accessible from threats and risks. Moreover, a long-term maritime security strategy that considers the dynamics of the international system and the conditions of the time will enable the Turkish Navy to defend Türkiye's rights and interests in international politics more decisively. Accordingly, the paper will first present a conceptual framework that addresses the critical determinants of strategy, given the importance of strategic planning at sea. Then, the historical course of Turkish foreign policy since the beginning of the Republic is presented from a maritime security and strategy-oriented perspective. Finally, recommendations are presented in line with the necessary infrastructure for Türkiye's maritime security strategy to be more effective in foreign policy.

Keywords: *Maritime Security, Maritime Strategy, Turkish Foreign Policy, Turkish Naval Forces.*

Giriş

Dış politika ile yakından ilişkili strateji ve güvenlik unsurlarını denizler özelinde değerlendirebilmek için dikkate alınması gereken koşullar yanında, denizciliğe ilişkin birçok sektörü ilgilendiren konular hakkında teknik bilgi-birikime ihtiyaç vardır. Dış politikada başarılı bir deniz güvenliği yönetişimi için denizcilik kurallarının uluslararası sistemin dinamikleri çerçevesinde ne anlama geldiği de iyi bilinmelidir. Bu deneyime sahip devletler, denizlerdeki risk ve tehditleri öngörmede, anakaralarını savunmada ve uluslararası rekabette avantaj elde edebilecektir. Küresel ile bölgesel çapta yaşanan radikal değişimler karşısında deniz güvenliği alanındaki gelişmelerin anlamlandırılıp açıklanması, devletlerin uzun vadede dış politikalarında savunma ile güvenlik odaklı kuracakları stratejileri belirleyecektir.

Tarihi, kültürü ve jeopolitik konumu ekseninde ciddi bir askeri tecrübeye sahip Türkiye'nin uzun soluklu, koordineli bir deniz güvenliği stratejisi oluşturup bunu zamanın koşullarına uyarlaması bağlamında yeterince tartışma yoktur. Ayrıca, Türk dış politikasının çok boyutlu gündemi, denizle ilgili unsurların diğer dış politika konularına kıyasla daha geri plandadır. Oysa, ulusal çıkarlarını etkileyen gelişmeler karşısında Türk dış politikası karar vericilerinin güvenliğe ilişkin deneyimler ile denizlere ilişkin farklı stratejilerden uzak olması düşünülemez. Üç tarafı denizlerle çevrili bir coğrafyada, önemli boğazlara sahip ve uluslararası ticari transit durakların olduğu bir ülkede, deniz hukuku ve güvenliği, deniz çevresinin

korunması, liman güvenliği ve emniyeti bağlamında kapsamlı planlamalar gerekmektedir. Bu doğrultuda ilanının yüzüncü yılını kutlayan Türkiye'nin istikrar, denge ve meşruiyet temelli geleneksel dış politikasının cumhuriyetin başından itibaren gelişen deniz güvenliği stratejisi ile uyumu bu çalışmada tartışılmaktadır. İlk olarak, denizlerde stratejik planlamanın önemi nedeniyle stratejinin temel belirleyici unsurlarını ele alan bir kavramsal çerçeve sunulacaktır. Daha sonra, Türk dış politikasının tarihsel seyri, denizde güvenlik ve strateji odaklı pencereden aktarılacaktır. Nihayetinde cumhuriyetin yüz yıllık geçmişi bağlamında söz konusu hukuki ve siyasi temelli stratejik unsurların hem geleneksel ilkeler açısından durumu hem de deniz güvenliği stratejisine katkısına dönük değerlendirmelere yer verilecektir.

1. DENİZLERDE STRATEJİ

Askerî güç ile siyaseti aynı potada uzlaştırmayı hedefleyen stratejik çalışmalar, Türkiye'de yakın zamanlara kadar ihmal edilmiştir. Düşünce ya da stratejik araştırma kuruluşu olarak adlandırılan kâr amacı gütmeyen kuruluşlar olsa da bu kurumların bilimsellikleri sınırlıdır. Bazı dönemlerde alan uzmanı çeşitli akademisyenlerin katkılarıyla zorluklar aşılabilsede bilimsel analizleri görmek hâlâ zordur. Buna karşılık, az da olsa sundukları nesnel bilgilerle analitik olma kaygısı güden, ele aldıkları konuları eleştirel süzgeçten geçirme hassasiyeti gösterilen stratejik çalışmalar ise savunma ve güvenlik alanlarında dış politika karar vericilerine yol gösterici eylem planları ortaya koyabilmektedir.

Soğuk Savaş sırasında devlet merkezli biçimde güç ve güvenlik eksenli gelişerek zirvesini yaşayan stratejik çalışmalar içerisinde, deniz güvenliği ve stratejisi tali konular arasındadır. Buna paralel Türkiye'de deniz kamu hukuku ve deniz güvenliği stratejisi gibi konulara son yıllarda nispeten artan ilgiye rağmen bu konuların da yeterince incelendiği söylenemez. Deniz güvenliği stratejisi oluşturma yetisine sahip bilimsel bilgi üretecek kişi ve kuruluşların eksikliği yanında hem ilgili konuların teknik bilgi-beceri gerektiren yönü hem de deniz kamu hukukuna ilginin geri planda olması çalışmaları çoğaltmamıştır. Bu nedenle denizin zor koşullarıyla baş edebilecek, askerî gücü etkin kullanımını sağlayacak siyasal, hukuksal ve diplomatik seviyede bilgi üretimine ihtiyaç devam etmektedir. Türkiye'nin deniz hukuku alanında yetkin uzmanlara sahip biçimde dış politikasında özgün deniz güvenliği stratejileri geliştirebilmesi de yine üniversiteler, düşünce kuruluşları, bağımsız uzmanlar başta olmak üzere tüm ilgililerin çalışmalarının artmasından geçmektedir.

Yönetim sanatı olarak bilinen stratejinin tarihi kökleri güç ile ilişkili olmasının yanı sıra çoğunlukla askerî niteliktedir. Örneğin Hart (2003, s. 38), strateji kavramını, askerî kuvvetin fiilen sevk ve idaresinde anlamını bulan komutanlık ile eş değer görmektedir. Aslında kökeni itibarıyla Eski Yunan'da ordu anlamında gelen "*stratos*" ile Eski Mısır uygarlıklarında en

yüksek sivil ve askerî idarecileri niteleyen “*strategoos*” sözlüklerine dayandığından, kavramın askerî olarak algılanması çok da yanlış sayılmaz (Dedeoğlu, 2018, s. 92). Buna rağmen tarihi açıdan birçok değişikliğe uğrayan ve farklı perspektiflere göre anlamlandırılabilir strateji (Freedman, 2013), sivil ya da askerî birçok alana uyarlanmakta, çok yalın biçimde belirli amaçlar doğrultusunda tasarlanan plan veya yaklaşımları ifade etmektedir. Dolayısıyla siyaset penceresinden bakıldığında strateji, devletlerin tarihsel ve kültürel alt yapıları doğrultusunda çıkarlarını da koruyarak planladıkları teorik politikaların pratiğe aktarılıp sonuçlanması için etkili bir dizi eylemin gerçekleştirilmesidir.

Stratejik çalışmalar içerisinde sıklıkla vurgulanan büyük/üst (*grand*) strateji ise uluslararası sistemdeki konjonktürel gelişmeler karşısında iç ve dış siyasetin ulusal çıkarlar çerçevesinde daha geniş bir çerçevede planlanmasına işaret etmektedir. Hedefler için bir yol haritası sunan büyük stratejiyle ülkenin dış politikasını, güvenliğini, refahını, değerlerini geliştirip korumak için askerî, ekonomik, diplomatik, kültürel ve hatta psikolojik tüm araç ve kaynakların seferber edilmesi söz konusudur. Hazırlanması ve uygulanması bakımından bu türden stratejiler avantajları ve dezavantajları olacak biçimde tasarlanmış (*delibrate*) veya beliren (*emergent*) türlerde olabilir (Özdemir, 2020, s. 52-60). Başarılı makro planlamaları oluşturabilmek için küresel eğilimler, bölgesel dinamikler yanı sıra uluslararası sistemdeki iş birliği, çatışma ve rekabetin doğasının derinlemesine anlaşılması gerekmektedir. Ayrıca, bu türden planlamalar, değişen koşullara uyum sağlama, fayda-maliyet analiziyle kaynakların nasıl tahsis edileceği konusunda zorlu seçimler yapma becerisini de içinde barındırmalıdır. Bu yönleriyle stratejinin amacı, eldeki kaynaklar ile siyasi amaçların olabildiğince en iyi şartlarda uyumlulaştırmasıdır.

Jeopolitik araştırmalarda dünya tarihinde hegemon güç olmanın koşullarının başında güçlü bir deniz ticaret filosu ile bunu koruyabilecek bir donanmaya sahip olunmasına sıklıkla vurgu yapılır. Kuşaklardan merkeze, denizlerden de karalara doğru gelişen bir hâkimiyet stratejisi üzerinde duran Amiral Alfred Thayer Mahan (1890), 19. yüzyıl sonlarında donanmaların askerî bir güç olmasının yanı sıra devletlerin stratejik araçlarından biri olduğuna dikkat çekmiştir. Açık denizlere hâkim olmanın deniz gücü için önemine vurgu yapan Mahan’a karşılık Clausewitz’den etkilenen Sir Julian Stafford Corbett ise deniz gücünün karada olanları etkilemesi bağlamında diplomasi ve siyaset ilişkisine odaklanmıştır (Till, 2009, s. 57-58; Karaosmanoğlu, 2020, s. 18-19). Deniz gücünün kilit bölgelerin kontrolü ve ticaret ile ulaştırma yollarını koruma yeteneğini de içerdiğini savunan Corbett (2010), bu gücün sadece denizde savaşlara girmek yerine, siyasi hedeflere ulaşmak ve kara operasyonlarını desteklemek için kullanılması gerektiğini vurgulamıştır.

Deniz kontrolü ya da denizcilik stratejisi olarak ele alınan bu yaklaşımlar, denizlerde strateji geliştirmenin ülkenin denizcilik çıkarları,

zorlukları ve fırsatları ile denizcilik alanının jeopolitik değerlendirmesi üzerinden yapılan uzun vadeli planlamaları kapsadığını göstermektedir. Büyük stratejinin temel özellikleri uyarlanacak olursa, denizde büyük stratejinin bir ülkenin denizcilik ve onunla bağlantılı alanlarda yapacağı tüm planlamaları daha geniş perspektifte ortaya koyan bir yol haritası sunması beklenir. Denizde başarılı büyük strateji ise küresel trendler, bölgesel dinamikler ve uluslararası deniz hukuku ve güvenliği hakkında derin bir anlayış ve yeni bir düzen tasavvuru gerektirir. Ayrıca, değişen uluslararası koşullara uyum sağlayıp stratejik, operasyonel ve taktik kazanımlar için kaynakların etkili kullanım becerisini de içermelidir.

Soğuk Savaş sonrası askerî güce dayalı stratejik çalışmalar devlet-merkezli olmanın ötesinde birçok farklı güvenlik sorununu da içeren biçimde genişlemiştir. Kısıtlı yaklaşımlar bütün insanların ortak kullanımına sunulan seyir serbestliğinin bulunduğu açık denizler için artık geri plandadır. Mahan'ın işaret ettiği tarzda açık denizlerde hâkimiyet önemsizleşirken kıyılarda yüksek ve alçak dalga sınırları arasında kalan sığ su bölgelerine yapılacak çıkarmalar, tahliye hareketleri, ambargo ve abluka açısından deniz gücü hâlâ önemlidir. Nitekim deniz yetki alanları konusundaki tartışmalar denizde egemenliğin büyük ölçüde karaya bağlı biçimde belirlendiğini gösterirken deniz güvenliği ile dış politika irtibatı kurulması gerekmektedir. Bu nedenle büyüme ve refahın kaynağı olarak denizler, hâlâ kolektif tedbir gerektiren birçok ulus-ötesi risk ve tehdit içerdiği gibi devletlerarasında hâk taleplerinin de sıklıkla yaşandığı alanlardır. Denizde geliştirilen stratejiler arasında devletlerin egemenlik alanını olabildiğince geniş tutmaya çalışmaları en yaygın strateji olsa da mevcut uluslararası sistemin sınırları çerçevesinde gelişen koşullar da önem kazanmaktadır.

2. TÜRK DIŞ POLİTİKASI TARİHİNDE DENİZ GÜVENLİĞİ VE STRATEJİSİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını devralan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar dış politikası, jeopolitik konumunun yanı sıra uluslararası sistemdeki gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Dış politikanın karar alıcılar yönünde farklılıklar olsa da temel vizyon açısından sürdürülen geleneksel ilkeler olduğu gibi yaşanan zorluklar ya da olası fırsatlar neticesinde bu ilkelerden sapmalar da söz konusudur. Deniz alanındaki politikalara verilen önem uluslararası konjonktüre, iç siyasi ve ekonomik gelişmeler ile karar alıcıların birikim ve önceliklerine göre de farklılaşmıştır. 1938'e kadar dış politikanın belirlenmesinde önde gelen lider olarak Mustafa Kemal Atatürk, 1924 yılında Hamidiye Kruvazörü hatıra defterine yazdığı: "*Hududlarının mühim ve büyük aksâmı deniz olan Türk devletinin donanması da mühim ve büyük olmak gerektir. O zaman Türk Cumhuriyeti daha müsterih ve emin olacaktır. Mükemmel ve kaadir bir Türk Donanması'na mâlik olmak gayedir.*" (Tevetoğlu, 1990, s. 1170) sözüyle

Türkiye'nin güvenliği açısından denizlere ve donanmaya verdiği önemi vurgulamıştır.

Türk dış politikasının temel ilkelerini oluşturan ana unsurlar cumhuriyetin başından itibaren geçmiş kültürel mirası ve jeopolitik konumu da dikkate alan biçimde belirginleşip yerleşmeye başlamıştır. Bu çerçevede geleneksel ilkelerinden ilkini, ulusal kurtuluş mücadelesine önderlik yapmış Atatürk'ün “*Yurtta sulh, cihanda sulh*” anlayışıyla örtüşen anlayışıyla statükonun korunması oluşturmaktadır. Türk dış politikasında daha sonra revizyonizmin örnekleri olsa da cumhuriyetin başından beri savaş sonrası statükoyu koruyan çizgi büyük ölçüde takip edilmiştir (Oran, 2009, s. 47-49). Türkiye, geçmişte bu coğrafyada kurulan büyük devletler gibi bölgedeki büyük güçlerle ilişkilerini dengelemeye çalışıp coğrafi konumunu bölgesel istikrar ve iş birliğini geliştirmek için kullanmıştır. Tanzimat döneminden beri gelen Batıcılık perspektifi ise Türk dış politikasının ikinci geleneksel yönünü oluşturmaktadır (Oran, 2009, s. 49-51). Modern Türkiye'yi kuran Atatürk'ün “muasır medeniyetler” seviyesine ulaşma gayesi olarak gösterdiği gibi Batı ile ilişkileri dengede tutup olabildiğince iş birliği temelinde güvencede olmak, bu ilkenin altyapısını oluşturmaktadır (Sander, 1998, s. 78-79). Bu istikamet, Atatürk döneminde Batıcı reformların hayata geçmesini sağlarken İkinci Dünya Savaşı sonrası daha belirgin biçimde etkili olacaktır. Bunlarla birlikte dış politikada büyük ölçüde uluslararası hukuka uygun hareket etmek statükocu ve Batıcı ilkeleri tamamlayıcı bir ilke olarak öne çıkmaktadır. Mümkün olduğunca meşruiyet sınırları içerisinde kalarak egemenliği koruma anlayışı da bu ilkenin en önemli göstergesidir.

Cumhuriyetin ilanının ardından kurucu antlaşması Lozan'dan kalan sorunları çözmekle meşgul olan Türkiye, Temmuz 1926'da yürürlüğe giren Kabotaj Kanunu ile yabancı ülke gemilerine tanınan ayrıcalıkları kaldırmıştır. İki savaş arası dönemde bağımsızlığını önceleyen Türkiye için deniz açısından temel güvenlik sorunu, Mussolini İtalya'sının Doğu Akdeniz'deki tehdidinin giderek büyümesidir. İtalya'nın On İki Adalar ile Leros adasına yerleşip 1935'te Habeşistan'ı işgali Türkiye'nin endişelerini artırmıştır (Gönlübol & Sar, 1990, s.110). Söz konusu adanın egemenliğinden ziyade İtalya tarafından yoğun biçimde silahlandırması Türkiye üzerinde bir işgal kaygısı yaratmıştır (Papuçular, 2020, s. 43). Diğer yanda Avrupa'da revizyonizm isteyen Hitler'in 1932'de Almanya'da iktidara gelmesi üzerine Türkiye statüko taraftarı kanatlarla irtibatını artırarak Akdeniz Paktı'nda olduğu gibi bölgesel denge arayışlarını hızlandırmıştır. Bu arada 1921 yılında Moskova Antlaşması, 1925 yılında “Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması”, 1931'deyse “Karadeniz ve O'na Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetleri'nin Sınırlandırılması Protokolü” imzalanan Sovyetler Birliği ile nispeten iyi ilişkilerin olduğu bir ortam söz konusudur. Bu gelişmeler üzerine Türkiye, diplomatik girişimlerde bulunarak uluslararası hukukta şartların esaslı biçimde değiştiği (*rebus sic stantius*) gerekçesiyle boğazlar için yeni bir konferans toplanması çağrısında

bulunmuştur. Nihayetinde 1936'da imzalanan Montrö (*Montreux*) Boğazlar Sözleşmesi ile Türk Boğazlarından ticaret ve savaş gemilerinin geçiş rejimi yanı sıra bölgenin güvenliği garanti altına alınmıştır. Lozan'da Boğazlardan serbest geçiş için Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının her iki kıyıları ve Marmara Denizi'ndeki adalar silahtan arındırılıp tahkimat yapmak ve asker bulundurmamak yasaklanmıştı (Armaoğlu, 2018, s. 260). Buna karşılık Lozan Boğazlar Sözleşmesi çerçevesinde kurulan Boğazlar Komisyonu'nu ortadan kaldıran Montrö, Karadeniz'e kıyısı olan devletler ile boğazları kullanacak diğer ülkeler arasında denge kurmuştur. Savaş ve barış koşullarında Türkiye'nin tarafsız olup olmadığına göre ticaret ve savaş gemileri için geçiş rejimini düzenleyen bu sözleşme, Türkiye'nin boğazları yeniden silahlandırabilmesi ve uluslararası denetim komisyonunu feshetmesi nedeniyle önemli bir kazanım sağlamıştır (Hale, 2003, s. 57).

Montrö sonrası büyük savaş yaklaşırken, 1937 yılında Doğu Akdeniz'de ticaret gemilerine yönelik denizaltılardan İtalyanlar tarafından yapıldığı düşünülen saldırılar Türkiye'nin endişelerini artırmıştır. İngiltere ve Fransa ile Akdeniz'den gelebilecek İtalyan tehdidine karşı ittifak kuran Türkiye, 1939 yılında Doğu Akdeniz açısından stratejik bir noktada yer alan Hatay'ın anavatanına katılımını sağlamıştır. Yoğun çatışma ve baskının hâkim olduğu İkinci Dünya Savaşı yılları ise savaşa katılmamasına rağmen Türkiye açısından zorlu geçmiştir. İşgale uğramamak ve savaşa girmemek amacıyla tarafsızlığını korumaya özen gösteren Türkiye, savaşın taraflardan Sovyetler Birliği, İtalya ve ABD'nin boğazlardan geçiş taleplerini zor da olsa Montrö çerçevesinde yürütmeye gayret göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Karadeniz'den güneye doğru boğazlar başta olmak üzere egemenliği ve toprak bütünlüğüne karşı Sovyetler Birliği'nden ciddi tehdit hissedilen Türkiye, bunu Batı ittifakı içerisinde yer almaya çalışarak bertaraf etmeyi istemiştir. 1947 yılında Sovyet tehdidine karşı Yunanistan'la birlikte Truman Doktrini çerçevesinde askerî ve ekonomik olarak güçlenmesine dönük yardımlardan faydalanmıştır (Armaoğlu, 2018, s. 336-337). Ardından Sovyet yayılmasını önleyip Avrupa'nın yeniden ayağa kalkmasını sağlamak üzere ABD tarafından uygulamaya koyulan Marshall Yardım Planı'na da dâhil olmuştur. Avrupa'yı merkez olmaktan çıkarıp Sovyetler Birliği ve ABD arasında iki kutuplu bir dünya düzeni görünümü yaratan Soğuk Savaş sürecinde siyasi ve hukuki nitelikteki neredeyse bütün Batı kurumlarıyla yakın olmayı seçen Türkiye, ABD ve Batılı müttefiklerinin Sovyetler Birliği'ni "çevreleme" stratejisinde kilit rol alacaktır. Nitekim ABD'nin Sovyetleri çevreleme stratejine uygun düştüğü için 1952 yılında katıldığı NATO ittifakı ile Türkiye askerî olarak kendini güvenceye almıştır. Böylece Varşova Paktı'nın Karadeniz ve boğazları aşarak sıcak denizlere inme olasılıklarını engelleme rolünü Tanzimat'tan itibaren gelen çizgiyle Batıcılık perspektifine sahip Türkiye üstlenmiştir.

Soğuk Savaş'ın ileri aşamalarında iç siyasette darbelerle siyasi çalkantılar yaşayan Türkiye'nin Batı ile kurduğu ilişkiler başta olmak üzere genel dış politik tutumlarında radikal değişimler görülmemiştir. Bununla birlikte 1962'deki Küba füze krizinin ardından nükleer silahların gölgesindeki rekabetin nispeten azaldığı, tarafların tedricen statükoya alıştığı yumuşama/detant döneminde daha özerk bir dış politika izleme imkânı bulunmuştur. Türkiye, 1960'lı yılların ortalarından itibaren deniz alanında özellikle Ege Denizi ve Kıbrıs çerçevesinde Yunanistan ile yaşanan gerilimlerle meşgul olmuştur. Doğu Akdeniz'deki konumuyla oldukça stratejik bir noktada yer alan Kıbrıs'ta Türkler ve Rumlar arasında 1960'ta kurulan denge kısa bir süre sonra iki toplum arasında çatışmaya dönüşmüştür. 1964 ve 1967'de Kıbrıs'ta iki toplum arasında yaşanan bunalımlarda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin garantör ülkesi Türkiye'nin amfibik bir harekât yapabilme kapasite eksikliği açık biçimde görülmüştür. Türkiye ve Yunanistan arasında olası bir çatışma durumunda bölgede Sovyetlerin lehine bir durum oluşmamasını isteyen ABD'nin Haziran 1964'te Türkiye'nin Kıbrıs'a asker çıkarmasını engellemek amacıyla "Johnson Mektubu" kapsamındaki baskısı, Türkiye'nin NATO ittifakı bağlamında dış politikasını gözden geçirmesini tetiklemiştir (Uslu, 2016, s. 178-181). 1960'lı yılların sonrasında ABD'nin Akdeniz'deki gücü 6. Filo'nun Türk limanlarına yaptığı ziyaretler başta sol gruplarca protesto edilmiş, kamuoyunda da katıldığı yoğun tartışmaları beraberinde getirmiştir (Uslu, 2016, s. 194-195).

1970'li yıllara gelindiğinde deniz gücü amfibi harekât yeteneği bağlamında ciddi bir ilerleme kaydetmiş Türkiye, Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak etmeye çalışan bir darbeye yanıt olarak 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirmiştir. Kıbrıs'a Ağustos 1974'te gerçekleştirilen ikinci harekât ve adanın büyük bölümünün Türkiye tarafından kontrol altına alınması sonrası gelişen süreç ABD'nin silah ambargosunu devreye sokacağı gelişmeleri doğurmuştur (Uslu, 2016, s. 316-323). Bundan sonra Kıbrıs gerilimi Ege'de Türkiye ve Yunanistan arasındaki diğer sorunları etkileyecek çözümsüz bir mevzu olarak günümüze taşınacaktır. Karasuların genişliği, kıta sahanlığının sınırlandırılması, ulusal hava sahalarının sınırlandırılması, askerî uçuş faaliyetlerinin kontrolü, ada, adacık ve kayacıkların mülkiyeti, Doğu Ege adalarının askersizleştirilmesi sorunları gibi birçok sorun ikili ilişkileri uzun vadede etkileyecektir (İnan & Yücel, 2003).

Bu arada Türkiye, Soğuk Savaş yıllarında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu girişimiyle düzenlenen deniz hukuku konferanslarına aktif biçimde katılsa da nihayetinde 1982 yılında imzalanan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BMDHS) taraf olmamıştır. Bu konferanslarda diğer devletlerin yaptığı gibi ulusal çıkarları ve Ege Denizi konusundaki temel tezleri doğrultusunda hükümlerin sözleşmede karşılık bulması için çabalamıştır. Ancak ne var ki, karasuları konusunda 12 mil genişliğin yarı kapalı denizler açısından coğrafi koşullar ile hakkaniyet ilkesi doğrultusunda

düzenlenmesi talebi karşılık bulmamıştır. Çekinince koymaya imkân tanımaması nedeniyle de Türkiye şimdiki değin sözleşmeyi imzalamamıştır (Anlar Güneş, 2007, s. 11-13).

1979 yılında Afganistan ve İran odaklı gelişmeler neticesinde Soğuk Savaş kutuplaşması tekrar sertleşirken jeostratejik konumu yeniden önem kazanan Türkiye, 12 Eylül 1980 darbesi sonrası ABD ile yeniden yakın bir ilişki içerisine girmiştir. Bu dönemde Kıbrıs'taki gelişmelerle meşgul olmaya devam eden Türkiye, Rogers Planı kapsamında Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönmesini onaylamıştır. Öte yandan, Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yılların başında dağılmasıyla da Türkiye'nin güvenliğine yönelik -zaman zaman iyi ilişkiler kurulmasına rağmen- asırlık Sovyet/Rus tehdidi nispeten azalmıştır. Doğu Avrupa'dan Orta Asya ülkelerine önemli ekonomik ve siyasal değişimlerin yaşandığı bir süreçte Karadeniz havzası öne çıkan yerlerden biridir. Soğuk Savaş sırasında gergin bir atmosferin olduğu Karadeniz, yeni bir süreci deneyimleyen Kafkasya, Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkeleri arasındaki bölgenin merkezindedir. Hazar havzasındaki petrol ve doğal gazın Batı'ya taşınması açısından da kritik bir konumdadır. Bu potansiyeli kullanarak Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler yanında Karadeniz'le irtibatı bulunan ülkeleri bir araya getirip çok taraflı iş birlikleri kurmak isteyen Türkiye, Haziran 1992'de İstanbul'da yapılan zirveyle Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü'nün (KEİ) kurulmasına öncü olmuştur. Bu kapsamda KEİ'nin Karadeniz bölgesinin Türkiye'nin serbest piyasa deneyimini aktarımı, yatırımcılık ve bankacılık temelinde bilgi değişimiyle ekonomisinin canlandırılması, Kafkas, Balkan ve Orta Asya ülkelerinin potansiyel ulaşım, taşımacılık, turizm, balıkçılık potansiyellerinin kullanılması gibi ekonomik hedeflerinin yanında Doğu-Batı yumuşamasının getirdiği yeni uluslararası konjonktürde bölgesel iş birliğini destekleyecek siyasal amaçları taşımıştır (Sander, 1998, s. 213).

Küreselleşmenin etkili olduğu bir süreçte Avrasya jeopolitiğinde kilit bir bölgede kendi inisiyatifi ile eski Sovyetler Birliği üyelerini de kapsayacak bir girişim başlatan Türkiye için boğazların geçiş güvenliğini de yeni dönemde önemli konular arasındadır. 1936 Montrö'den itibaren Türk Boğazlarından geçen gemi sayısının ve tonajlarının artması, yeni hukuksal düzenlemelere ihtiyacı doğurduğundan 1 Temmuz 1994 tarihinde "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük" kabul edilmiştir. 6 Kasım 1998 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanan "Türk Boğazları Deniz Trafik Düzeni Tüzüğü" ile 1994 yılındaki tüzük revize edilerek can, mal ve seyir emniyetine ilişkin yeni bir düzenleme uygulamaya koyulmuştur.

Soğuk Savaş sonrasında Ege Denizi'nde de Yunanistan ile karasuları, kıta sahanlığı, adaların egemenliği sorunları başta olmak üzere uyuşmazlıklar büyük ölçüde devam etmiştir. Yunanistan'ın 1994 yılında yürürlüğe giren BMDHS kapsamında karasularını 12 deniz mili kadar genişletme hakkı olduğunu ileri sürmesi karşısında Türkiye Büyük Millet Meclisi 1995 yılında aldığı bir kararla bu girişimi bir savaş nedeni (*casus*

belli) olarak kabul edeceğini açıklamıştır. Diğer yandan 1995 yılının son günlerinde *Figen Akat* isimli kuru yük gemisinin Kardak kayalıklarında karaya oturması üzerine kurtarma faaliyeti bağlamında yaşanan Kardak (*Imia*) Krizi ile Ege'deki adacık ve kayalıkların mülkiyeti tartışması gündeme gelmiştir (Kut, 2004, s. 513-515; Başeren, 2006, s. 46-48). Türkiye ve Yunanistan arasında sıcak bir çatışma olasılığının yükseldiği bu kriz, ABD'nin girişimi neticesinde ile yatıştırılmıştır.

Yunanistan tarafından 1996 yaz aylarında NATO tatbikatına dahil edilmek istenen Keçi (*Gavdos*) Adaları'nın statüsü tartışması da Ege'de ada, adacık ve kayalıkların statüsü tartışmasını yeniden sorgulatmıştır (Kut, 2004, s. 515). Kardak kadar kamuoylarını etkileyecek düzeyde olmayan bu krizin ardından 1997 yılında Kıbrıs Rum Yönetiminin Rusya Federasyonu ile yaptığı anlaşma sonucu Rus yapımı S-300 füzelerinin Güney Kıbrıs'a yerleştirilmesi de başka bir bulanım doğurmuştur. Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki etkinliğini artıran ve bölge dengelerini etkileyen bu gelişme karşısında ABD yeniden devreye girmiştir. Füzelerin Yunanistan'a verilip Türkiye'nin menzil dışına çıkarılarak Girit'e yerleştirilmesiyle bulanım aşılmıştır.

Öte yandan, Ocak 1996'da Karadeniz'de Avrasya feribotunun Çeçenlerce kaçırılması sonrasında eylemi yapanların sadece geminin rotasını değiştirmekle yargılanması Rusya ile Türkiye arasında gerilime neden olmuştur. Bununla birlikte KEİ'ye üye ülkelerin ilgisinin 2000'lere doğru azaldığı görülmüştür. Azalan ilgiyi yeniden canlandırmak üzere 2001'de Türk Deniz Kuvvetlerinin de girişimlerinin de etkisiyle kurulan çok uluslu Karadeniz Deniz İş birliği Görev Grubu (*Blackseafor*) ile mayınların temizlenmesi, arama ve kurtarma faaliyetleri, insani yardımlar, çevrenin korunup güvenlik artırıcı önlemlerin alınmasına katkıda bulunması planlanmıştır. Bunun yanında yine Türkiye'nin girişimleriyle 2004 yılında sahil güvenlik ve sınır korunması konusu başta olmak üzere Karadeniz'de yasadışı faaliyetlere karşı caydırıcılık amaçlı Karadeniz Uyum Harekâtı adı verilen çok uluslu bir güç teşkil edilmiştir.

2000'li yılların başından itibaren Türkiye ve Rusya ilişkileri görece yumuşamış, iki ülke arasında gerilimli ilişkilerden ekonomi ve strateji temelli yakınlaşmayı doğurmuştur (Kösebalaban, 2014, s. 329-331). SSCB sonrası Mavi Akım başta olmak üzere farklı düzeylerde enerji boru hatları projeleri kapsamında iş birlikleri söz konusu olmuştur. Karadeniz'e kıyısı bulunan Bulgaristan ve Romanya'nın 2004 yılında NATO'ya katılması, Gürcistan ve Ukrayna'nın da NATO ile irtibatının artması Rusya'nın Karadeniz'de NATO tarafından çevrenme endişesini daha fazla dillendirmesine yol açmıştır. Ağustos 2008'de Güney Osetya ve Abhazya'nın da dâhil olacağı Gürcistan-Rusya savaşı sırasında Montrö kapsamında tartışmalar yeniden gündeme gelmiştir. 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakı, deniz yetki alanları bakımından ciddi bir uyuşmazlığın olmadığı Karadeniz'de Rusya'nın lehine bir nüfuz kazanımı yaratmıştır.

Yine Şubat 2022'den itibaren etkili olmaya başlayan Rusya Ukrayna Savaşı'nın da Karadeniz bağlamında yarattığı tehditler Türkiye'nin deniz ve boğazların güvenliği konusunda güvenlik riskleri yaşadığı bir süreç ortaya çıkarmıştır.

Tüm dünyada güvenlik algılarını değiştiren ve genişleten bir süreç yaratan 11 Eylül saldırıları, denizde terörizm olaylarına karşı deniz ve liman güvenliklerini sıkılaştırırken bu atmosferden Türkiye de etkilenmiştir. Bunun yanında Türkiye, Ege ve Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanları ve enerji kaynaklarıyla ilgili birçok ihtilafa müdahil olmuştur. Bu anlaşmazlıklar Türkiye'nin Yunanistan, Kıbrıs ve Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerini de etkilediği gibi NATO dengeleri üzerinde sonuçlar doğurmuştur. Annan Planı çerçevesinde 2004 yılında yapılan referandumdan sonuç çıkmaması ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bütün aday temsilen 2004 yılında AB'ye girmesi çözümsüzlüğü derinleştirmiştir. Doğu Akdeniz'deki gerilimde Fransa başta olmak üzere AB'nin kurumsal olarak Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi lehine tutumlar aldığı bir dizi ihtilaf dış politika gündemini belirlemiştir.

Doğu Akdeniz'de büyük petrol ve doğalgaz rezervlerinin keşfedilmeye başlanması 2000'li yılların başlarına uzansa da karasuları ve münhasır ekonomik bölgeler üzerinde Türkiye ve Yunanistan arasında örtüşen hak iddiaları tartışmaları son yıllarda daha fazla gündem olmuştur. Bu gelişmeler karşısında Amiral Cem Gürdeniz ve Amiral Cihat Yayıcı tarafından gündeme taşınan Türkiye'nin savunmasını ileri coğrafyalarda gören ve aktif olarak Türkiye'nin deniz yetki alanlarının askerî güçle savunmasını içeren “Mavi Vatan” söylemi popülerlik kazanmıştır. Türkiye'nin deniz yetki alanları üzerine farkındalık yaratma amacı taşıyan bu söylem, 2015 yılından itibaren Türkiye kamuoyunda daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Arka planında deniz gücünün kullanarak 462 bin km²'ye denk gelen deniz yetki alanlarını savunmak yer almaktadır. Karadeniz, Marmara ve boğazların güvenliği için Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin uygulanmasını sağlamak, Ege'de ve Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanlarını ve Kıbrıs'ı güvenliğini korumanın önemine vurgu yapılmıştır. Mavi Vatan, Ege Denizi'nin doğu yarısının, bu sınırlar içindeki Yunan adalarını ilhak etmeden, ancak onlara altı deniz millik karasuları tanıyarak Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgesinin içinde olduğunu iddia etmekte, kıta sahanlığının genişliğine ilişkin Yunanistan'ın argümanlarını reddederek Ege'deki Yunan adalarının askerden arındırılmasını talep eden unsurlar da içermektedir (Bardakçı, 2022, s. 521).

Türkiye'nin hem denizleriyle ilgili stratejisine hem de komşularıyla yaşanan egemenlik ihtilaflarına dönük önerileri bulunan Mavi Vatan söylemi dış politik tutuma yansımıştır. Nitekim bu söylemle tutarlı biçimde Türkiye, 2019 yılı itibarıyla Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon kaynaklar üzerinde sismik araştırmaları ile sondaj faaliyetlerini sıkılaştıran Türkiye, bunlara ek olarak deniz gücüyle yaptığı gambot diplomasisiyle bölgede etkin olmaya

çalışmıştır. 2019, 2021 ve 2022 yıllarında Türk Deniz Kuvvetleri tarafından “Mavi Vatan” adı verilen tatbikatlar gerçekleştirilmiştir. Yayıcı (2011) tarafından akademik ve hukuki altyapısı hazırlanan ve Türkiye ile Libya’nın Akdeniz’de komşuluğunu vurgulayan yaklaşımın Türk karar vericilerce benimsenmesi neticesinde Türkiye ile Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti arasında 27 Kasım 2019’da “Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası” imzalanmıştır. Her iki ülkenin Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını gözeten bu anlaşmaya karşılık Yunanistan ise Mısır, İsrail ve Lübnan ile petrol ve doğal gaz arama çerçevesinde çeşitli anlaşmalar yapmıştır. Söz konusu diplomatik hamlelere ek olarak Türkiye ve Yunanistan arasında karşılıklı Navtex ilanları ve birçok ülkenin katıldığı büyük çaplı tatbikatlar takip etmesi nedeniyle Doğu Akdeniz’de gerilim birçok kez tırmanmıştır.

Aslında Türkiye’nin dış politikasında denizde askerî gücü ön plana alan yaklaşımlar 2010 yılından itibaren sıklaşmıştır. Bu çerçevede donanmanın ana vatandan uzaklaşarak küresel düzlemde açık denizlerde bayrak göstermek amacıyla birkaç kez tekrarlanan Türk Deniz Görev Grubu’nun teşkil edilmesi söz konusudur. Bu yıllarda Türkiye, ABD ve NATO ile geleneksel ittifakını sürdürürken, “Arap Baharı” olarak adlandırılan süreçteki gelişmeler ile bizatihi Suriye krizinden etkilenip Rusya, Çin ve bazı Körfez ülkeleri gibi kilit küresel ve bölgesel aktörlerle stratejik düzlemde ilişkiler geliştirme gayretinde olmuştur. 2010 yılında Gazze’ye insani yardım taşıyan *MV Mavi Marmara* gemisine İsrail tarafından müdahale edilmesiyle iki ülke arasında ortaya çıkan kriz, İsrail’in üç yıl sonra özür dilemeyi ve tazminat ödemeyi kabul etmesiyle görece yatışmıştır. Mayıs 2015’te “*anavatanda güvende olmak için denizde güçlü olmak; dünyada söz sahibi olmak için tüm denizlerde var olmak*” ifadelerine yer verilen Türk Deniz Kuvvetleri Strateji Belgesi de Türkiye’nin dış politikası ve deniz güvenliği stratejisi arasında paralellik kurmaya dönük planlamaları içermiştir (Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2015). Küresel ölçekteki aktörlerin ve bölgesel güçlerin çekişmelerinin güvenlik ortamlarını değiştirip dönüştürdüğü bu yıllarda Türkiye, Suriye ve Libya’ya yapılan askerî müdahaleler yanında Dağlık Karabağ ihtilafında aktif rol almış, Somali ve Katar nezdinde nüfuzunu artırma odaklı hareket etmiştir. Böylece deniz gücünden de faydalanarak eş zamanlı operasyonlar yürütebilmiş, askerî gücünü hem uzak hem de yakın coğrafyada aktif olarak kullanma yoluna başvurmuştur.

Nihayetinde dış politikada şimdiye değin farklı dönemlerde uygulanmaya çalışılan savunma odaklı statükoyu korumaya dönük yaklaşımlar çerçevesinde gelişen deniz güvenliği stratejileri, değişen dünya şartları kapsamında zaman zaman başarılı olduğu gibi kimi zaman da denizlerdeki harekât alanını kısıtlayan sonuçlar üretmiştir. Bunlarla birlikte son yıllardaki gelişmeler, Türkiye’nin Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana aktif dış siyaset içerisinde olmaya giderek daha fazla odaklandığını

göstermektedir. Fakat, Türkiye'nin bölgesinde askerî gücünü gösterebilmesi bağlamında etkinlik ve fırsat olarak değerlendirilen atılımlar kimi zaman da risklerle dolu bir dış politika yönelimine yol açabilme potansiyeline sahiptir. Tercihlerin ve konjonktürün gelecekte Türkiye'ye denizlerde hangi sorunları getireceğini kestirebilmek güç olsa da Türkiye'nin tarihi, kültürü, coğrafyası çerçevesinde dış politika yaklaşımlarına yol gösteren ilkelerinin denizcilik alanında uyarlanması bağlamında daha zorlu bir uluslararası konjonktür söz konusudur.

3. YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE'NİN DENİZ GÜVENLİĞİ STRATEJİK VİZYONU

Deniz güvenliğinin dış politikasının genel vizyonu ve ikili ilişkilere yansıyan birçok yönü olduğu yukarıdaki tarihsel seyirde görülmektedir. Söz konusu süreçte barışın korunması, uluslararası güç dengelerinin gözetilmesi, uluslararası hukuka uyulması ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin geleneksel dış politika ilkeleri, büyük ölçüde uluslararası sistemin yapısı ve konjonktüre göre belirlenmiştir. Bu sürecin daha sistematik biçimde dönüşümünü ana hatlarıyla gösteren aşağıdaki tabloya bakılabilir.

Tablo. Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri Ekseninde Deniz Güvenliği

Dönem	Uluslararası Ortam	Deniz Güvenliği Ekseninde Dış Politika Temel Gündemi	Dış Politika Temel İlkelerinin Uygulanması
1923-1939	İki büyük dünya savaşı arası dönem. Revizyonist-statükocu çekişmesi eksenine Alman ve İtalyan tehditlerinin artması.	Lozan'dan kalan sorunları çözme. Kabotaj Kanunu ile yabancılarla tanınan ayrıcalıkların kaldırılması. Montrö ile boğazlardaki kısıtlamaların kaldırılması.	Batıcı reformlar. "Yurtta barış, dünyada barış" ekseninde statükonun korunması. Meşruyet anlayışına riayet.
1939-1945	İkinci Dünya Savaşı yoğun çatışma ortamı ve baskının hâkim olduğu bir süreç.	İşgale uğramamak, savaşın dışında kalabilmek temel amaç. Akdeniz'den gelebilecek İtalyan tehdidine karşı İngiltere ve Fransa ile yakınlaşma. Doğu Akdeniz açısından stratejik bir noktada yer alan Hatay'ın anavatana katılması.	Statükonun korunmasının oldukça zor olduğu bir dönem. Savaşa girmemek için dengencilige özen gösterme.
1945-1960	Batı ve Doğu Bloku arasındaki bölünme sonrası Soğuk Savaş başlangıcı, iki kutuplu sistemin hakimiyeti.	Bloklardan özerk davranmayı zorlaştıran nükleer silahların etkili olduğu uluslararası ortam. Karadeniz ve Boğazlarda Sovyetler'den algılanan tehdit karşısında NATO ittifakına katılma.	Meşruyet ve ihtiyat konulara özen göstermenin zorlaşması. Tüm Batı kurumlarına katılma arayışı.
1960-1980	Soğuk Savaş taraflarının statükoya alışması ve nükleer silahların yarattığı dehşet dengesiyle gelen	Kıbrıs ekseninde çok yönlü bir dış politika stratejisi. Johnson Mektubu sonrası ABD ile gerilimler. Kıbrıs'ın dış politik gündemi büyük ölçüde belirlemesi.	Güç dengesine dayanma. Soğuk Savaş koşulları nedeniyle Batıcılık hâlâ önemli.

yumuşama dönemi	1960'larda amfibik harekât yapma kapasitesi eksikliğine karşın 1974'te Kıbrıs'a başarılı çıkarma.	Kıbrıs ekseninde 1970-1980 arası aktif ve çeşitlenen dış politika.	
1980-1990	Soğuk Savaşın çözümlenmesine doğru giden sürecin başlangıcı. Küreselleşmenin etkisini daha fazla hissettirmesi.	Yunanistan ile Ege Denizindeki sorunların çeşitlenip derinleşmesi. Dış politikada ABD etkisinin yeniden ağırlık kazanması. Yunanistan ile Ege'de uyuşmazlıklar devam ederken Kıbrıs gelişmeleri etkisini sürdürmekte. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne taraf olmama.	Batıcılık temelinde ABD ile sıkı ilişkiler. Aktif dış politika nedeniyle statükoculuktan nispeten uzaklaşma.
1990-2001	Soğuk Savaş'ın sona erışı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı etkiler. Küreselleşme ekseninde geçiş süreci.	Yeni uluslararası ortama uyum çabası. Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü'nün kurulmasında aktif tutum. Montrö'nün Türkiye lehine revize edilmesi. Yunanistan ile Kardak ve Gavdos adaları krizleri başta olmak üzere Ege ve Doğu Akdeniz'de uyuşmazlıkların devam etmesi.	Jeopolitiğin yeniden önem kazanmasına dönük bölgesel atılımlar ile dengenin korunması. AB üyelik süreci ekseninde Batıcılık devam etmekte.
2001-2023	11 Eylül 2001 ile uluslararası politikada güvenlik algılarında yaşanan değişim dönüşüm etkili. ABD, Rusya ve Çin arasında küresel rekabetin artması.	Ege ve Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanları ve enerji kaynaklarıyla ilgili birçok ihtilafa müdahil olma. Mavi Vatan doktrini. Türk Deniz Kuvvetleri'nin millî unsurlar ile modernizasyonu ve askeri güç seçeneğinin aktif kullanımı. Ege ve Doğu Akdeniz kapsamında Yunanistan başta olmak üzere bölgesel rekabetin artışı.	Aktif dış politika nedeniyle statükoculuktan nispeten ayrılma. Küresel rekabet karşısında bölgesel çapta dengecilik etkili. Batı'ya alternatif arayışlarına rağmen Batıcılıktan tamamen kopmama.

Kaynak: Eserin Müellifi Tarafından Hazırlanmıştır.

Tarihsel süreçte de görüldüğü üzere coğrafi konum, rejim, algılanan tehditler, kurulan ittifaklar ve uluslararası konjonktür güvenlik ve dış politikalarının tayin edilmesinde belirleyici faktörlerdir. Coğrafi konum, denizcilik politikası, sahip olunan boğazlar ve teknolojinin de askeri ve ticari deniz gücünü etkilemesi söz konusudur (Tutak & Koçer, 2023, s. 8). Ortadoğu, Asya ve Avrupa'nın kesişimdeki jeopolitik konumu, yarımada niteliği ve bir iç denize sahip olması, Türkiye'nin ulusal çıkarlarını ilgilendiren konular arasında denizleri kritik bir konuma sokmaktadır. Küresel güçlerin denizler üzerinden uzanmaya çalıştığı Orta Doğu ve Hazar arasındaki enerji kaynaklarına yakınlığı, Türkiye'nin ankarasının savunmasını daha geniş bir perspektifte düşünmesini zorlamaktadır. Nitekim önemli boğazlar yanı sıra küresel ticari ve finans ağlarına yakın jeopolitik konumu nedeniyle evrensel gelişmelerden de etkilenen Türkiye'nin gelecekteki dış politikasında da denizler ihmal edilmemesi gereken bir faktördür.

Savunma ve güvenlik ekseninde sürdürülebilir deniz güvenliği politikaları için tasarlanmış bütüncül stratejik yaklaşımlar başarı faktörleri üzerinde etkili olabilecek önemli yol haritalarıdır. Türkiye'nin deniz güvenliği stratejisinin daha sistematik hale gelmesi, bu alanda ona rehber olarak hizmet edebilecek doktrinler yaratabilmesiyle mümkündür. Denizlerdeki güvenlik zorluklarını anlamak, analiz etmek ve çözmek amacıyla geliştirilecek doktrinler, denizciliğin çevre ve ekonomik faaliyetler alanlarındaki sağlıklı akışını sağlayacağı gibi deniz kuvvetlerinin operasyonlarını planlayıp icra ederken kullanılacak bir kılavuz yerine geçebilecektir. Denizlerdeki gerilim ve çatışmaların önlenip yönetilmesi için de çerçeve sağlayabilecek doktrinler, savunma güvenliğinin yanı sıra bölgesinde barış ve istikrarı korumak, ticaretin serbestliğini sağlamak gibi amaçlara da hizmet edecektir. Bu bağlamda başarılı bir deniz güvenliği yönetişimi için askerî gücün aktif biçimde kullanılmasının yanı sıra diplomasi ve hukukun da akılcı biçimde kullanılmasının oldukça önemli olduğu geçmişte yaşanan krizlerden anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin deniz güvenliği stratejisi içerisinde hem jeopolitik konumu çerçevesinde belirlediği güvenlik algısına göre davranması hem de kıyısı bulunduğu denizlerdeki meşru yetki alanlarının korunması amacıyla en uygun savunma seçeneklerini belirlemesi de oldukça önemlidir. Hâlihazırda, Ege ve Doğu Akdeniz'de donanmanın düzenli devriyeleriyle yürüttüğü gambot diplomasisi ile bu alanlarda yetki ihlallerine yanıt verilebilmektedir. Boğazlar ve Karadeniz'de kurulan dengeyle Montrö hükümlerine bağlı kalarak sürdürülebilir deniz güvenliği stratejisi uygulanmaya çalışılmaktadır. Bunlarla birlikte Türkiye, şimdiki değin İkinci Dünya Savaşı'nı takiben oluşturulan dünya denizcilik düzenlemelerine uyum konusunda hassasiyetlerini uluslararası hukuka uygun biçimde uygulama gayreti göstermiştir. Türk dış politikasının temel ilkelerinden meşruiyetçilik ekseninde bayrak, kıyı ve liman devleti sorumluluklarını aksatmamıştır. Uluslararası Denizcilik Örgütü (*International Maritime Organization-IMO*) öncülüğünde deniz güvenliği tehditlerine karşı uluslararası topluluk tarafından geliştirilen sözleşme, kod, karar ve uygulamaları etkin bir şekilde yerine getirmiştir (Türkiye'nin Taraf Olduğu IMO Sözleşmeleri, 2020). Gelişmeleri yakından takip edip iç mevzuatıyla da uyumlu hale getirme konusunda aykırı bir tutum almayan Türkiye, gelecekteki IMO politikalarına katılma ve uluslararası topluluğun denizcilik alanında alacağı yeni kurallar konusunda uluslararası iş birliğine açıktır.

Türkiye'nin gelecekteki deniz güvenliği stratejilerinin başarılı olabilmesi için küresel ve bölgesel dinamiklerin serinkanlı biçimde değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bir kere, Türkiye'nin komşularına deniz üzerinden bakıldığında ikili ilişkiler kurması gereken ülke sayısı artmaktadır. Çok farklı stratejik kültür ve algılamalara sahip bu ülkelerin farklı dış politik tarzları yanı sıra küresel güçlerin çeşitli müdahaleleri bu alanda karar vericiler için zorlu tercihleri gündeme getirmektedir. İkinci

olarak, boğazların geçiş güvenliği evrensel gelişmelerin odağındadır. Asya ile Avrupa, Karadeniz ile Akdeniz ve oradan da okyanuslar arasındaki bağlantıyı sağlayan Türk Boğazları uluslararası su yolu olmaları nedeniyle uluslararası düzenlemelere tabidir (Doğru, 2013, s. 133). Üçüncüsü, Ege Denizi, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkileri etkileyen ikili uyuşmazlık alanıdır. Ege'nin aksine Karadeniz ve Akdeniz'de birden çok devletin müdahil olduğu daha çok taraflı politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenlerle deniz güvenliği stratejisini belirlerken hem boğazların güvenliğini hem de Türkiye'nin kıyılarının bulunduğu denizlerin güvenliklerini kendine özgü şartlar dâhilinde ele alınması gerekmektedir.

Türkiye'nin deniz güvenliğini stratejisini belirlerken deniz hukuku alanındaki teamüller yanı sıra temel tezlerini tutarlı biçimde uluslararası topluluğun bilgisine sunması da önemlidir. Örneğin Türkiye anakarasına 2 km uzaklıktaki Meis Adası'nın kıta sahanlığı olduğunu iddia eden Yunanistan, Meis yanında Girit ve Rodos esas hattını temel alarak Akdeniz'in büyük bir bölümünde egemenlik iddiasında bulunmaktadır. Yunanistan'ın hem Doğu Akdeniz'de hem de Ege'de Türkiye'nin yetki alanlarını dar bir alana sıkıştırma girişimleri karşısında Türkiye meşru temel argümanlarını tutarlı biçimde uluslararası platformlarda savunmak durumundadır (Şahin, 2021). Diğer yandan, Karadeniz ve Doğu Akdeniz gibi petrol ve gaz rezervleri açısından potansiyeli yüksek alanları koruyarak enerji güvenliğini sağlamak da Türkiye'nin deniz güvenliği politikaları açısından önemli bir faktördür. Hâlihazırda dört sondaj gemisi yanında enerji aktarımını sağlayacak hatlar ve tesisler konusunda belli bir aşama kaydedilse de bu kaynakların kullanıma sunulması için daha fazla araştırma ve tecrübeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'nin enerji kaynaklarının taşıma güzergâhlarının kontrollü biçimde kurması ve sürdürebilmesi de dikkate alınması gereken hususlar arasındadır.

Nihayetinde Türkiye'nin denizcilik yaklaşımlarında güçlü bir donanma ile yapılacak savunma yanında enerji güvenliği, ekonomik kalkınma, serbest ticaret, ulaşım, balıkçılık, turizm bağlamında dikkate alınması gereken faktörler oldukça fazladır. Organize suç örgütlerinin deniz üzerinden faaliyetleri, yasadışı göçlerin deniz güzergâhlarını izlemesi, tehlikeli yüklerin dar boğazlardan geçerken yol açabileceği çevre riskleri, deniz kazalarının yol açacağı tehditler de dış politikasında güvenlik tedbirlerini sıklaştırılmasını gerektirmektedir. Deniz ticaret hacmi artış trendini sürdüren Türkiye, deniz ekonomisini geliştirmek için liman, nakliye, tersane ve deniz turizmi gibi alanlarda yatırımlarını sürdürmek zorundadır. Buna karşılık geliştirilecek denizde güvenlik doktrini, gemi trafiği yönetimi, liman emniyeti, deniz haydutluğu ile deniz terörizmiyle mücadele, deniz kirliliğinin azaltılıp ekolojik dengenin korunması, enerji hatların güvenli biçimde taşınması, yasadışı göçlerin engellenmesi, denizde işlenecek potansiyel suçların önlenmesi ve doğal afetlere karşı hazırlıklı olmak gibi birden fazla sektörü ilgilendiren tehditleri kapsama dahil etmektedir.

Sonuç

Cumhuriyetin başından itibaren Türk dış politikasının belirlenmesinde süreklilik arz eden meşruiyet, dengeleme ve barışı önceleyen geleneksel ilkelerin Türkiye'nin denizcilik vizyonu ile uyumlu olması, anavatanın savunması ve güvenliği için oldukça önemli olduğu çalışmada vurgulanmıştır. Deniz güvenliği stratejisi odaklı tarihsel süreçteki incelemede görüldüğü üzere, bu ilkelerin dış politikaya uygulanması uluslararası konjonktürden bağımsız olmamakla birlikte denizle ilgili konularda Türkiye'nin imkân ve yeteneklerini etkileyen bir seyir izlemiştir. Toprak bütünlüğünün korunması, güvenlik endişelerinin azaltılması, içerde refah ve huzur için deniz çevresinden başlayarak tehdit ve risklerin azaltılması, cumhuriyetin yüz yıllık serüveninde Türk dış politikasına büyük ölçüde yansıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada geleneksel dış politika ilkeleri ve deniz güvenliği stratejisi bağlamında Türkiye'nin hedeflerini sağlayabilmesi, olayların seyrine göre tepkisel bir yönelimden ziyade gelişmeleri serinkanlı değerlendirerek esnek olmaya imkân veren bütüncül tasarlanmış stratejilerle mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tasarlanmış stratejiler, Türkiye'nin denizcilik politikalarına yön verip anakarasını tehditlerden uzaklaştıracağı gibi güvenliğini de sağlayacak araçlarla sağlanabilecektir. Bu anlamda küresel ve bölgesel siyasete dair dönüşümlerin Türkiye'nin dış politikası yanı sıra deniz güvenliği stratejileri açısından kapsamlı analiz edebilecek politikalarla desteklenmesi gerekmektedir. Tüm bu gereklilikler, Türkiye'nin deniz farkındalığı konusunda daha fazla çaba sarf etmesini, askerî ya da sivil denizcilik uygulamalarının bilinç düzeyinin yükseltilmesini, etkili savunma stratejileri için ordusunu çağdaşlaştırmayı, istihbarat yeteneklerini geliştirip teknoloji ve yeniliğe yatırım yapmasını içermektedir. Ayrıca denizde güvenlik doktrinleri, Türkiye'de deniz gücünü oluşturan askerî unsurlar ile kamu ve sivil denizcilik sektörü tarafından benimsenip uygulandığı takdirde başarılı olabilir.

Nihayetinde denizle yakından bir ülke olduğu gerçeği çoğunlukla ihmal edilen Türkiye'nin kıyıları boğazları ve limanları açısından güvenli bir halka yaratıp küresel ve bölgesel iş birliklerini de bu halkalar çemberinde çizmek, hukuku, diplomasiyi, meşru çıkarları, askerî gücü bu halkalarla bütünleştirebilmek kritik önemdedir. Ege Denizi'nde Yunanistan ile yaşanan uyuşmazlıklar, Karadeniz'de ve Doğu Akdeniz'de enerji odaklı gelişen rekabet ile Kıbrıs eksenli birçok sorun yanında Marmara Denizi, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının güvenliğini bütüncül biçimde ele alan yaklaşımlarla sağlanabilecektir. Bu doğrultuda deniz yetki alanları uyuşmazlıklarına cevap verecek nitelikte uluslararası sistemi ve bölgesel dinamikleri dikkate alan, askerî gücün yanına hukuk ile diplomasinin birlikte kullanıldığı stratejik dış politika vizyonu ile erişmek olasıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Kenan Şahin: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Kenan Şahin: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain research requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Anlar Güneş, Ş. (2007). Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve deniz çevresinin korunması. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 56(2), 1-37.
- Armaoğlu, F. (2019). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*. Kronik Kitap.
- Bardakçı, M. (2022). Turkey and the major Powers in the Eastern Mediterranean crisis from the 2010s to the 2020s. *Comparative Southeast European Studies*, 70(3), 516–539. <https://doi.org/10.1515/soeu-2021-0071>
- Başeren, S. H. (2006). *Ege sorunları*. Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Corbett, J. S. (2010). *Deniz stratejisinin prensipleri*. (Çev. A. Tuncer Büyükonat), Doruk Yayınları.
- Dedeoğlu, B. (2018). *Uluslararası güvenlik ve strateji*. Yeni Yüzyıl Yayınları.
- Doğru, S. (2013). Türk Boğazları'nın hukuki statüsü: Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye geçiş. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. (2), 23-169.
- Freedman, L. (2013). *Strategy, A history*. Oxford University Press.
- Gönlübol, M. & Sar, C. (1990). *Atatürk ve Türkiye'nin dış politikası*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Hale, W. (2003). *Türk dış politikası: 1774-2000*. (Çev. Petek Demir), Mozaik Yayınları.
- Hart, B. H. L. (2003). *Strateji, dolaylı tutum*. (Çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları.

- İnan, Y. & Yücel A. (2003). The Aegean disputes. *Foreign Policy Institute*, 1-51.
- Karaosmanoğlu, A. L. (2020). Büyük stratejinin anlamı ve işleyişi. A. L. Karaosmanoğlu & E. Aydınli (Ed.), *Strateji düşüncesi: kuram, paradoks, uygulama* içinde (s.7-41). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kösebalaban, H. (2014). *Türk dış politikası: İslam milliyetçilik ve küreselleşme*. (Çev. Hüsamettin İnaç), BigBang Yayınları.
- Kut, Ş. (2004). Türk dış politikasında Ege sorunu. F. Sönmezoğlu (Ed.), *Türk dış politikası analizi* içinde (s.507-525). Der Yayınları.
- Mahan, A. T. (1890). *The influence of sea power upon history 1660-1783*. Little-Brown.
- Oran, B. (Ed.) (2009). *Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar 1919-1980* (Cilt I). İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2020). "Tasarlanmış" ve "beliren" üst stratejiler: Türkiye ve diğer orta büyüklükteki devletler için alternatifler. A. L. Karaosmanoğlu & E. Aydınli (Ed.), *Strateji düşüncesi: kuram, paradoks, uygulama* içinde (s.43-75). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Papuççular, H. (2020). *Türkiye ve On İki Ada 1912-1947*. 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sander, O. (1998). *Türkiye'nin dış politikası*. İmge Kitapevi.
- Şahin, K. (2021). Ege Denizi'nde yetki alanları paylaşımının öncülü: karasuları sorunu. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17(40), 705-725. <https://dx.doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.1029815>
- Tevetoğlu, F. (1990). Atatürk'ün toplanmamış yazıları. *Bellekten*, 54(211), 1167-1178.
- Till, G. (2009). *Seapower: A guide for the twenty-first century*. Routledge.
- Tutak, E. & Koçer G. (2022). 21. Yüzyılda deniz gücünün askeri ve ticari perspektiften analizi için yeni bir yaklaşım önerisi: Türkiye Örneği. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 23(1), 1-17. <https://doi.org/10.25294/auibfd.1165880>
- Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2015). *Türk Deniz Kuvvetleri stratejisi*. Deniz Basımevi.
- Türkiye'nin taraf olduğu IMO sözleşmeleri* (2020). 15 Haziran 2023 tarihinde https://denizhukuku.bilgi.edu.tr/media/document/2020/04/28/imo_sozl_eshmeleri_2020.pdf adresinden edinilmiştir.
- Uslu, N. (2016). *Çatlak ittifak: 1947'den günümüze Türk-Amerikan ilişkileri*. Nobel Yayınları.

Yaycı, C. (2011). Doğu Akdeniz’de deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasında Libya’nın rolü ve etkisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(14), 17-42.

Extended Abstract

Strategic studies aiming to reconcile military power and politics have been neglected in Türkiye for many years. Although there are non-profit organizations called think tanks or strategic research organizations, their scientific activities have followed a limited line. On the other hand, strategic studies, which are concerned with being analytical with the objective information they provide and are sensitive about critically filtering the issues they deal with, have been able to produce action plans that guide foreign policy decision-makers in the fields of defense and security. For successful maritime security governance, it is essential to know what maritime rules mean within the framework of the dynamics of the international system. Successful grand strategy at sea requires a deep understanding of global trends, regional dynamics, international maritime law and security, and a new vision of order. It should also include adapting to changing international conditions and using resources effectively for strategic, operational, and tactical gains. With these experiences, states can foresee risks and threats at sea and successfully defend their homelands and foreign political competition. Therefore, there is still a need to produce information at the political, legal, and diplomatic levels that will be able to cope with the challenging conditions of the sea and enable the effective use of military power. Türkiye’s ability to develop unique maritime security and strategies in its foreign policy by having competent experts in the field of public maritime law is possible through increasing the work of all stakeholders, especially universities, think tanks, and independent experts.

This article, which focuses on Türkiye’s traditional foreign policy principles and maritime security strategy since its establishment, aims to fill the gap in the relevant literature. Türkiye, which has severe military experience in terms of its history, culture, and geopolitical location, has deficiencies in creating a long-term, coordinated maritime security and strategy and adapting it to the conditions of the time. However, in the face of developments affecting their national interests, it is unthinkable for Turkish foreign policy decision-makers to be far from the mentioned experiences and maritime strategies. In a geography surrounded by seas on three sides, in a country with essential straits and international commercial transit stops, comprehensive planning is required in maritime law and security, protection of the marine environment, and port safety and security. Türkiye, with its geopolitical location at the intersection of the Middle East, Asia, and Europe, its peninsula nature, as well as an inland sea, is expected to attach importance to the waters among the issues that concern its national interests. From the same perspective, its proximity to the energy resources between

the Middle East and the Caspian, which global powers are trying to reach through the seas, forces Türkiye to think about the defense of its mainland from a broader perspective. It is determined in the study that the seas are a factor that should be addressed in the foreign policy of Türkiye, which is affected by universal developments due to its geopolitical location close to global commercial and financial networks as well as essential straits.

In the article, the compatibility of Türkiye's traditional foreign policy based on stability, balance, and legitimacy with the maritime security strategy that has developed since the beginning of the Republic is discussed in detail. Due to the importance of strategic planning in the seas, theoretical knowledge has been used to present a conceptual framework that addresses the primary determinants of strategy. Then, the historical course of Turkish foreign policy was evaluated from maritime security and strategy-oriented perspective within the framework of compliance with the traditional foreign policy principles of the Republic, and progress was made. Türkiye's geography, regime, perceived threats, established alliances, and international conjuncture have been evaluated to determine its security and foreign policies. Subsequently, suggestions are listed within the framework of the necessary infrastructure requirements for the maritime security strategy in Türkiye to be more effective in foreign policy. It is underlined that the Turkish navy's ability to be strong in its region and compete with other countries' navies depends on long-term, holistic, and flexible maritime security strategies. It is essential for Türkiye's defense and security that the basic principles prioritizing legitimacy, balancing, and peace, which have continuously determined Türkiye's foreign policy since the beginning of the Republic, are compatible with Türkiye's maritime vision. Although applying these principles in foreign policy is not independent of the international conjuncture, it may create opportunities or restrictions. In this respect, Türkiye's maritime policies include holistic strategies that allow flexibility by calmly evaluating the developments rather than a reactive orientation according to the course of events. It will direct its borders, keep them away from threats, and ensure its mainland's security. Therefore, transformations in global and regional politics should be supported by policies that can comprehensively analyze Türkiye's foreign policy and maritime security strategies.

It is critical to create a secure ring for Türkiye's coasts, straits, and ports, the fact that it is a country close to the sea, to draw global and regional cooperation within these circles, and to integrate law, diplomacy, legitimate interests, and military power with these rings. Disputes with Greece in the Aegean Sea, energy-oriented competition in the Black Sea and the Eastern Mediterranean, as well as many Cyprus-oriented problems, can be achieved because of strategic plans that address the security of the Marmara Sea, Çanakkale (*Dardanelles*) and Istanbul Straits holistically. Considering the international system and regional dynamics that will respond to the naval

strategy's maritime jurisdiction disputes, it will be possible to reach a solid military power with a strategic vision where law and diplomacy are effective together.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE AVRUPA'DA DEVLET BURSUyla EĞİTİM ALAN BİLİM İNSANLARININ TÜRK ARKEOLOJİSİ'NE KATKILARI

Hülya KÖKMEN SEYİRCİ*

Öz

Paleolitik Dönem'den itibaren birçok medeniyete ait kalıntıları bünyesinde barındıran Anadolu, tüm insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen eserlere ev sahipliği yapmaktadır. Sahip olduğu bu değerler, tarihe ve arkeolojiye meraklı Avrupalı seyyah, gezgin ve araştırmacıların gözlerini ve ellerini Anadolu topraklarına çevirmesine neden olmuştur. 19. yüzyılda öncelikle yabancı bilim heyetleri tarafından planlı ve düzenli kazılar yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı yöneticileri Batı'da yaşanan gelişmelerin gerisinde kalmamak adına yurtdışına, daha çok da Fransa'ya, belirli alanlarda eğitim alması için öğrenci göndermeye başlamıştır, ancak arkeoloji bu alanlardan biri değildir. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte yetişmiş insan açığını hızla kapatmak için yurtdışına çok daha fazla öğrenci gönderilmiş ve hatta bu uygulama için özel kanun çıkarılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra Mustafa Kemal, zengin kültürel mirasa sahip olan ülkemizde arkeoloji bilimine gerekli önemin verilmediğini görmüş eserlerin toplanması, kazı ve müze sayısının artırılması için çeşitli talimatlar vermiş ve arkeoloji, eskiçağ tarihi, sanat tarihi, Hititoloji alanında da ivedilikle yurtdışına öğrenci gönderilmesini sağlamıştır. Bu çalışmada, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde devlet bursu ile yurtdışında eğitim alarak yurda dönen, ülkemiz taşınır ve taşınmaz kültürel mirasının araştırılmasına büyük emek veren Türk bilim insanları ve arkeoloji bilimine katkıları sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Arkeolojisi, Erken Cumhuriyet Dönemi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi.

CONTRIBUTIONS TO TURKISH ARCHAEOLOGY BY SCHOLARS STUDYING IN EUROPE WITH STATE SCHOLARSHIPS IN THE EARLY REPUBLICAN PERIOD

Abstract

Anatolia, which embodies the remains of many civilisations since the Palaeolithic Period, has been hosting the works that are considered as the common heritage of mankind. These historical and archaeological treasures led European voyagers, travelers and researchers to turn their eyes and hands to the lands of

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Manavgat Turizm Fakültesi Turizm Rehberliği Bölümü, hulyakokmen@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-4344-3966>.

Anatolia. In the 19th century, planned and regular excavations started to be carried out by foreign scientific teams. During this period, Ottoman administrators started to send students abroad, mostly to France, to receive education in selected disciplines in order not to fall behind the developments in the West. However, archaeology was not one of these disciplines. With the declaration of the Republic, more and more students were sent abroad in order to overcome the deficiency of trained people and even a special law was enacted for this practice. After the declaration of the Republic, Mustafa Kemal observed that the discipline of archaeology was not given the required importance in Türkiye, where a rich cultural heritage existed, and he gave various instructions to collect archaeological works and to increase the number of excavations and museums. He also ensured that students were urgently sent abroad in the fields of archaeology, ancient history, art history and Hittitology. This study aimed to present the Turkish scholars who returned home after studying in abroad with state scholarships in the Early Republican Period and made great contributions to the research of the movable and immovable cultural heritage of our country and their contributions to the science of archaeology.

Keywords: *Archaeology of Türkiye, Early Republican Period, History of the Republic of Türkiye.*

Giriş

Arkeolojiyi insan elinden çıkmış, her türlü somut veriyi inceleyerek, geçmişte yaşamış insanların sosyal, toplumsal ve kültürel yapılarını, araştıran, belgeleyen, değişim ve dönüşümlerini yorumlamaya çalışan bir bilim dalı olarak tanımlayabiliriz. Antikçağ uygarlıkları ve bu uygarlıklara ait kültürel miras öğelerine olan ilgi ne zaman başladı sorusu aslında henüz kesin olarak yanıtlanamamıştır. Ancak geçmişte yaşamış insanlara ait kalıntılar insanoğlunun hep ilgi duyduğu ve merak ettiği bir alan olmuştur. Bilinen en erken eser toplama, kazı yapma ve geçmişten kalan eserleri koruma/onarma girişimi MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında Babil Kralı Nabonidus ve kızı tarafından gerçekleştirilmiştir ki biriktirilen bu eserler dünyanın ilk müzesi olarak nitelendirilmiştir (Wooley, 1950, ss. 152-154). Nabonidus'tan sonra da yaşadıkları toplum üzerinde söz sahibi olan insanların geçmişten kalan eserlere olan ilgileri, Antik Çağ boyunca gerek yazılı gerekse fiili olarak, daha çok dinsel anlamda da olsa, kesintisiz bir şekilde devam etmiştir (Erder, 1971, s. 24; Trigger, 1989, s. 44; Tekin, 2017, s. 20; Bahrani, Çelik ve Erdem, 2022, s. 24).

Avrupa'da Antik Çağ uygarlıklarına ve onlardan günümüze ulaşan somut kültürel miras öğelerine ilgi 15. ve 16. yy'da başlamıştır. Rönesans'ın etkisiyle sanat, kültür, edebiyat gibi alanlar üzerine olan düşüncelerin değişmesi özellikle belirli bir sınıfın -papa/kilise yöneticileri- koleksiyonlar oluşturmasına, antik kaynaklara, Yunan ve Roma Dönemi'ne ait eserlere ilginin artmasına neden olmuştur (Grafton, 2004; Shaw, 2004; Davenne ve Fleurent, 2012; Bulduk, 2018, s. 164; von Schlosser, 2021; Bahrani vd., 2022, s. 24). Rönesans Dönemi'nde papaların önderliğinde Antik Roma

geleneklerinin devamı niteliğinde sayabileceğimiz zafer alayları, şöenler ve drama oyunları organize edilmiştir. Ayrıca aynı dönemde Roma'da kazılar yapılmış ve tarihi eserler gün yüzüne çıkarılmıştır. Dönemin ünlü sanatçılarından Raffaello Sanzio da Urbino, papanın görevlendirmesiyle açığa çıkan eserleri belgelemeye çalışmış, dolayısıyla da sanat tarihi ve arkeolojinin kurallarını belirlemeye başlamıştır (Burckhart, 2010, s. 281-427). Rönesans Dönemi'nden sonra arkeolojik eserlere artan bu ilgi, antik eser meraklılarının farklı coğrafyaları keşfetme, oradaki eserleri görme ve zamanla elde etme arzusuna dönüşmüştür. Özellikle Avrupalı seyyahlar öncelikle Yunan ve Roma Dönemi'ne ev sahipliği yapan coğrafyalara yönlerini çevirmişlerdir (Hanılçe, 2021, ss. 273-293; Bahrani vd., 2022, s. 24; Erten, 2023, ss. 22-26). Aydınlanma Çağı'yla birlikte Batı uygarlığının kökenini Antik Yunan ve Roma'da arayan Avrupalı seçkinlerin Yakın Doğu coğrafyasına ilgileri başlamıştır (Bahrani vd., 2022, ss. 26-30).

Kronolojik olarak bakıldığında Paleolitik Dönem'den itibaren birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu da bu ilgiden nasibini almıştır (Celkan, 1989; Kılınç, 2020; Ülgen ve Çaylı, 2020). Seyyahlar sadece antik kentleri ziyaret edip onlarla ilgili bilgiler toplamamış, jeolojik, demografik, kültürel ve tarihi yönleriyle de ilgilenmiş, kayıt altına aldıkları anılarını, gözlemlerini, deneyimlerini, gezi notlarını, çizimlerini ülkelerine döndükten sonra seyahatname ya da bilimsel kitap halinde yayımlamışlardır. Öyle ki bu eserler bugün arkeolog ve eskiçağ tarihçileri için temel başvuru kaynaklarıdır. Böylelikle Anadolu'nun sahip olduğu köklü tarih ve kültürel miras da kayıt altına alınmaya başlanmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Doğu'ya seyahat eden Avrupalı gezgin, araştırmacı, arkeolog vb. için ülkelerinde kurulan ve ulusal kimliklerinin birer yansıması olan müzeleri Yunan ve Roma Dönemi'ne ait eserlerle doldurmak bir misyon, ulusal hatta kutsal bir görev halini almıştır (Bahrani vd., 2022, s. 30).

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde yer alan topraklardan birçok eser elçiler, konsoloslar ve tüccarlar aracılığıyla yurtdışına kaçırılmaya çoktan başlanmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Avrupalılar başta Atina olmak üzere, birçok antik kentten eser toplamaya hatta alenen yağmalamaya girişmişlerdir (Shaw, 2004, s. 78; Eldem, 2022, ss. 243-281). Bu eserler Avrupalı koleksiyonerler tarafından talep görmekte ve bu eski eser ticaretini teşvik etmektedir (Erten, 2023, ss. 24-26). Anadolu'dan, Assos, Athena Tapınağı kabartmalarının bir kısmı (1838) Fransa'ya bir kısmı da Amerika'ya kaçırılmış, Menderes Magnesiası Artemis Tapınağı frizlerinin büyük bir bölümü Ch. Texier (1802-1871) tarafından Paris'e (Kökdemir, 2015, ss. 98-109), Ksanthos ve Likya Bölgesi'nden ele geçen eserler (1799-1860) ise Ch. Fellows ve ekibi tarafından British Museum'a taşınmıştır. Halikarnassos Mausoleumu'na ait çok sayıda eser (1846), Knidos'taki Demeter Tapınağı'na ait buluntular (Doksanaltı, 2015, ss. 93-97) ve Didyma'dan Brankhidler İngiltere'ye götürülmüştür. Fransız A. Salzman Rhodos Adası'ndaki Kamiros Antik Kenti'nden çıkan eserleri, J. T. Wood

Ephesos'tan birçok eseri (Muss, 2015, ss. 56-61), R.P. Pullan ise Priene'de yaptığı kazılardan elde ettiği eserleri İngiltere ve Viyana'ya götürmeye devam etmişlerdir. C. Humann, Bergama Zeus Altarı'nı keşfedip kazdıktan sonra (1869-1878) yapının tamamını Almanya'ya kaçırmıştır (Hitzel, 2015, s. 36). Osmanlı Devleti topraklarına artan bu ilgi, Osmanlı yöneticilerinin gözünden kaçmamış, 19. yüzyılla birlikte egemenliği altında yer alan topraklarda bulunan eserlere zarar verilmesini ve yurtdışına çıkarılmasını engellemek, kaçak kazıların önüne geçebilmek için bir takım tedbirler alma yoluna gitmişlerdir.

Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanıyla başlayan modernleşme ve Batılılaşma yönündeki reformlar kültürel miras bilincinin oluşmasını sağlayacak ortamı da hazırlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri, imparatorluk sınırları içerisinde yer alan eski eserleri korumak, toprakları içerisinde gerek yabancılar gerekse yerli halk tarafından yapılan tahribatın önüne geçmek için, ilk müzeleri kurma yoluna gitmişlerdir (Hitzel, 2015, ss. 36-37; Shaw, 2004, s. 87; Çelik, 2022, ss. 379-409; Shaw, 2022, ss. 359-377). Ahmet Fethi Paşa 19. yüzyılın ortalarında çini sanatının yaşaması için girişimlerde bulunmuş aynı zamanda Tophane ve çevresindeki silahlar ile çeşitli alanlardan getirilmiş eski eserlerin Aya İrini Kilisesi'ne yerleştirilmesi ve tasnifi konusuyla bizzat ilgilenmiştir. 1846 yılında Aya İrini Kilisesi'nde silahların sergilendiği alana Mecma-i Esliha-i Atıka ve arkeolojik malzemelerin sergilendiği alana ise Mecma-i Âsâr-ı Atıka adı verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda o tarihe kadar medreselerde, camilerde, kütüphanelerde ya da saraylarda duran tarihi eserler böylelikle ilk defa belirli bir alanda sergilenmek amacıyla toplanmaya başlanmış ve ilk arkeoloji müzesinin kurulması için öncü olmuştur. Ayrıca Ahmet Fethi Paşa imparatorluk toprakları içinde yer alan tüm taşınabilir kültürel miras öğelerinin İstanbul'a nakledilmesi için emir vermiştir (Öz, 1949, ss. 6-9; Çal 2009, ss. 322-323; Hitzel, 2015, s. 37; Kutlu-Dilbaz, 2016, s. 90; Önge, 2018, s. 10; Sunay, 2020, ss. 749-750, dn. 17; Bahrani vd., 2022, s. 21).

1840 yılından itibaren Osmanlı topraklarına gelerek kazı yapan Avrupalılara buldukları iki eserden birini Osmanlı Devleti'ne bırakmaları koşulu getirilmiştir (Karaduman, 2004, s. 73; Çal, 2009, s. 317). 1869 yılında Aya İrini Kilisesi'nde toplanan eski eserlerin sergilendiği alanın adı "Müze-i Hümayun" olarak değiştirilmiş, ayrıca Osmanlı Devleti'nin kültürel miras alanındaki ilk yasal düzenlemesi olan "Asar-ı Atıka Nizamnamesi" çıkarılmıştır (Çal, 1997, s. 392; Karaduman, 2004, ss. 73-104; Çal, 2009, ss. 317-318; Kutlu-Dilbaz, 2016, s. 90; Bahrani vd., 2022, s. 21; Eldem, 2022, ss. 243-281). Böylelikle taşınabilir kültürel miras öğelerinin yurt dışına çıkarılmasının önüne geçilmeye çalışılmış, akabinde 1874 yılında aynı isimle çıkarılan nizamnamede Osmanlı topraklarında yapılan kazılardan çıkarılan eserlerin en fazla üçte birinin yurtdışına çıkarılmasına izin verilmiştir (Çal, 1997, s. 392; Karaduman, 2004, s. 81, dn. 23; Çal 2009, s. 318; Kutlu-Dilbaz, 2016, s. 90; Önge, 2018, s. 11). Ancak kanun uygulamada başarısız olmuş,

yabancıların yaptıkları kazılardan elde ettikleri eserleri yurtdışına çıkarmalarını daha da kolaylaştırmıştır (Çal, 1997, s. 392; Bahrani vd., 2022, s. 45). İstanbul'un kent planlamasında Bizans ve Roma Dönemi kent dokusunun ortaya çıkarılması, Ayasofya'da gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla anıtın ihtişamının Avrupa'ya duyurulması, Osmanlıların bizzat yaptıkları kazı çalışmaları, arkeolojinin edebiyat ve resim eserlerine de konu olması, Batı'da yaşanan gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Osmanlı yöneticilerinin sadece müzecilikte değil, farklı alanlarda da köklerinin derinliklerini yansıtmak için çaba sarf ettiklerinin göstergeleridir (Bahrani vd., 2022, ss. 39-40).

Osman Hamdi Bey'in 1881 yılında Müze-i Hümayun'un müdürlüğüne atanması Osmanlı müzeciliği ve arkeolojisi açısından önemli bir dönüm noktasıdır (Cezar, 1971). 1884 yılında üçüncü kez yayımlanan (Cezar, 1971; Çal, 1997, s. 393; Eldem, 2010, s. 58) nizamnameyle eserlerin yurtdışına çıkarılması tamamen yasaklanmış, Osmanlı Dönemi'nin son nizamnamesi ise 1906 yılında çıkarılmış ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da kullanılmaya devam edilmiş, 1921 yılında yeni bir eski eser yasası çıkarılmak istenirse de başarılı olunamamış, 1973 yılına kadar kullanımda kalmıştır (Önge, 2018, s. 12). Bu süreç Osmanlı yöneticilerinin topraklarındaki eserleri korumak için bir takım önlemler almaya çalıştığının göstergesidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasında arkeoloji ve müzecilik alanında yaşanan gelişmeler modernleşme, Batı'ya ayak uydurma ve imparatorluk müzesindeki eser çeşitliliğini artırma çabalarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Bahrani, 2022, ss. 113-137). Yine de tüm bu gelişmeler Osmanlı yöneticilerinde evrensel manada bir kültürel miras bilinci oluştuğu sonucuna varmak yerine Ahmet Fethi Paşa ve Osman Hamdi Bey gibi bazı Osmanlı aydınlarının kişisel çabaları olarak yorumlamak daha gerçekçi bir tespit olacaktır.

1. MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TÜRK ARKEOLOJİSİ

Osmanlı hükümetinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Batılılaşmanın bir gereği olarak başlattığı eski eserlerin korunmasına (Özdoğan, 2002, s. 112) yönelik girişimler yeterince başarılı olamamıştır. Ancak yine de Türkiye'de arkeolojinin başlangıcı, modern Türkiye'nin fikirsel temelleriyle aynı kaynaktan beslenmiştir (Özdoğan, 2002, s. 112; Ergin, 2010, ss. 23-47). Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde milli birliği ve bütünlüğü sağlayabilmek için arkeoloji bilimine diğer uluslarda olduğu gibi politik bir boyut kazandırılmıştır (Jockey, 2022, ss. 205-221). Arkeoloji ve kültürel miras ile ilgili diğer alanların, eskiçağ tarihi, filoloji, sanat tarihi, antropoloji, etnoloji vb., gelişmesi ve müzelerin çağdaş standartlara ulaşması için yapılan çalışmalar Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte ivme kazanmış ve bilimsel temeller üzerine oturtulması amaçlanmıştır.

Mütareke Dönemi'nde eski eserlerin yağmalanmaya devam edildiği görülmektedir (Erten, 2023, ss. 28-29). Ancak Milli Mücadele sırasında taşınır-taşınmaz kültürel miras kalıntılarının korunması için komisyonlar kurulmuş, müzecilik ve Türk arkeolojisi ile ilgili çeşitli yasalar çıkarılmış, düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasının ardından 1920 yılında Maarif vekilliğine getirilen Rıza Nur Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında, sınırlı bütçe ve imkanlara rağmen, tarihi eserlerin korunacağını ve edebi eserlerin uzmanlar tarafından yazdırılacağını belirtmiştir (Gerçek, 1999, ss. 137-138). Hemen akabinde *Maarif Vekaleti*'ne bağlı *Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü* kurulmuş, 1921 yılında ise ismi *Hars* (kültür) *Müdürlüğü* olarak değiştirilmiştir (Madran, 1997, s. 63; Yücel, 1999, s. 67). Hars müdürlüğünün başında yer alan M. Galip Bey, Anadolu'nun çeşitli illerinde açılan müzelerdeki eserlerin sergilenmesi, tasnif edilmesi, koruma altına alınması için çalışmalar gerçekleştirmiştir (Yücel, 1999, s. 67; Çetin, 2007, s. 117). 1921 yılında Anadolu'nun merkezinde, Ankara'da bir müze kurma girişiminde bulunulmuş, şu an Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli eserlerine ev sahipliği yapan *Anadolu Medeniyetleri Müzesi*'nin temelleri atılmıştır (Koşay, 1979; Çetin, 2007, s. 117). M. Galip Bey, 1922 Ekim ayında on maddelik bir genelge hazırlayarak her ilde yer alan taşınır/taşınmaz kültürel miras öğelerinin envanterinin hazırlanmasını istemiştir (Madran, 1997, s. 63, s. 71; Gerçek, 1999, s. 140). 1922 Kasım ayındaysa *Müzeler ve Asar-ı Atika Hakkında Talimat* başlıklı bir talimatname Maarif vekili İsmail Sefa Bey tarafından hazırlanmış, müzeciliğin ve eski eserleri korumanın temel ilkeleri belirlenmiş, müzelerde kütüphanelerin kurulması istenmiştir. Talimatname arkeolojik eserlerle birlikte etnografik eserlerin toplanması, kayıt altına alınması ve yeni müzelerin kurulması gibi kararları içermektedir (Seyirci, 1981, s. 14; Madran, 1997, s. 63, s. 71; Özdoğan, 2011, s. 135). Talimatnamede kazı, araştırma, sondaj yapma hakkı Hars Müdürlüğü'ne ait olup *Asar-ı Atika Nizamnamesi* ve *Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi*'ne göre yapılacaktır (Madran, 1997, ss. 62-63). Bu Türk arkeolojisinin gelişmesi için atılmış önemli adımlardan biridir (Seyirci, 1981, s. 14). Bu ilk yasal düzenlemelerin ardından Cumhuriyet'in ilanından sonra da yasal düzenlemelere devam edilmiştir. Mustafa Kemal 1923 yılı mart ayında meclisin açılış konuşmasında kültür ve sanat konularına ne kadar önem verdiğini dile getirmiştir (Gerçek, 1999, s. 144). 1923 yılının temmuz ayında daha henüz cumhuriyet ilan edilmeden eğitim sorunlarını çözmek üzere *Heyeti İlmîye* adı altında Cumhuriyet Dönemi'nin ilk bilim kurulu oluşturulmuş, kurul Ankara'da milli müze ve etnografya müzesinin kurulması, Asar-ı Attika Nizamnamesi ile ilgili düzenlemelerin yapılması ve okul müzelerinin oluşması gibi kararlar almıştır (Madran, 1997, s. 63; Gerçek, 1999, ss. 144-145; Çetin 2007, s. 118; Özdoğan, 2011, s. 132). Aynı yıl eylül ayında hükümet ülkenin uygun yerlerinde eski eserlerin toplanarak, milli müzelerin açılması için karar almıştır (Çetin, 2007, s. 118 dn. 10).

Osmanlı Dönemi'nde Batılılaşma ve çağdaşlaşma adına gerçekleştirilen adımlara Milli Mücadele ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de Mustafa Kemal'in yön verdiği kültür, arkeoloji ve müzecilikle ilgili çalışmalarla devam edildiği, ülkemizde eğitim ve kültür alanında oldukça önemli mesafe katedildiği görülmektedir. Savaş sonrasında ulus bilincinin oturtulabilmesi için tarih ve arkeoloji bilimlerinin kurumsallaşması ve bu alanlara ağırlık verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır (Özgünel, 1986, ss. 896-897).

Cumhuriyet'in ilanından sonra 3 Mart 1924 tarihinde başbakanlık bünyesinde *Vakıflar Genel Müdürlüğü*, Türk-İslam eserlerinin bakım ve onarımından sorumlu kurum olarak kurulmuştur (Gerçek, 1999, s. 147). 3 Nisan 1924'te bakanlar kurulu kararıyla *Topkapı Sarayı*'nın bir müze haline dönüştürülmesi kararı verilmiş ve yurtdışından uzmanlar getirilerek eserler tasnif edilmiş, onarılmış, bakımları yapılmış, sarayın da onarım ve bakımları yapılarak 9 Ekim 1924 yılında açılışı gerçekleştirilmiştir. Daha sonra *Topkapı Sarayı Müzesi*, *Milli Saraylar Müdürlüğü*'ne bağlanmıştır (Gerçek, 1999, ss. 147-148; Yücel 2009, ss. 15-20). Ankara Etnografya Müzesi'nin açılması için Milli Mücadele yıllarında girişimlerde bulunulmuş ancak 1930 yılında açılabilmiştir. Müzenin müdürlüğüne H.Z. Koşay atanmış, 1931 yılında *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü*'nün başına geçmiş birçok kazıda bizzat görev almış, daha sonraki yıllarda da önemli görevlerde bulunmuştur. Alishar, Boğazköy, Alacahöyük kazılarında çıkan eserler de Etnografya Müzesi'nde sergilenmiştir (Özgünel, 1986, s. 902; Bezci, 2021).

1930 yılında ören yerlerine yaptığı ziyaretler sırasında -bu gezinin üç aydan fazla sürdüğü bilinmekte- karşılaştığı eserlere hayran olan Mustafa Kemal Atatürk, Afet İnan'ı Konya'ya çağırarak görüşlerini almıştır. Bunun akabinde İsmet İnönü'ye bir telgraf çekmiş, arkeolojik eserler ve Anadolu-Selçuklu Dönemi'ne ait eserlerin korunmasının uzmanlar tarafından yapılmasını talep etmiştir (Madran, 1997, s. 69; Başgelen, 2011, s. 25; Özgünel, 1986, ss. 899-900). 1931 yılında bakanlar kurulu kararı ile bir komisyon oluşturulmuş, anıtların bakım ve onarımlarından sorumlu kurumların yeterli bütçeye sahip olmamaları, bütçeleri olsa bile eserlerin ihmal edildiği, bazı kurumların antik kalıntıların önemi ve korunması hakkında fazla bilgi sahibi olmadıkları için yol açmak gibi bazı imar faaliyetleri sırasında antik kalıntılara zarar verdikleri tespit edilmiştir (Madran, 1997, s. 70; Özdoğan, 2011, s. 134). Komisyon bu durumun iyileştirilmesi için bir takım önerilerde bulunmuş ve bir iş programı hazırlamıştır (Madran, 1997, ss. 70-71).

1931 yılında Türk Tarih Kurumu, 1934 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Türk Arkeoloji Enstitüsü (Belli, 2000, s. IX), 1935 yılında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi arkeoloji alanında araştırmaların yapılması ve bu alanda eğitimin sürekliliğinin sağlanması için önemli kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Özgünel, 1986, s. 900). Bu gelişmeler Cumhuriyet'in ilk on yılı boyunca arkeoloji, tarih ve müzecilikle ilgili konularda oldukça

özverili bir şekilde çalışıldığını göstermektedir. On yılın sonunda kurumsallaşmanın hemen hemen tüm alanlarda başladığı anlaşılmaktadır (Özdoğan, 2011, s. 141). Mustafa Kemal Atatürk'ün arkeoloji alanına olan ilgisi ve verdiği talimatlar doğrultusunda Cumhuriyet'in ilanından 1939 yılına kadar Anadolu'daki müze sayısı da 37'ye yükselmiştir (Başgelen, 1999, s. 13).

2. YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERİLMESİ

Osmanlı Dönemi'nde 18. yüzyılın sonunda başlayan Batılılaşma ve modernleşme hareketleri eğitim-öğretim alanında da kendini göstermiş, yurtdışında eğitim alması için başta Fransa'ya olmak üzere öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Ancak gönderilen öğrencilerin eğitim gördüğü alanlar içerisinde tarih, arkeoloji, eskiçağ tarihi, sanat tarihi gibi dallar yoktur (Şarman, 2021, ss. 1-11).

Cumhuriyet kurulduğunda arkeoloji, eskiçağ tarihi ve müzecilik gibi alanlarda yetişmiş insan sayısı yok denecek kadar azdır (Özdoğan, 2011, s. 146). Mustafa Kemal Atatürk, Anadolu topraklarının her alanda kalkınması amacıyla yeni kurumların kurulmasını ve yasaların çıkarılmasını sağlamıştır. Bunlar arasında en önemli adımlardan biri Batılı uzmanlardan alınan görüşler doğrultusunda eğitim reformunun yapılması ve Türk dili, tarihi ve kültürü üzerine yapılan çalışmalarını destekleyen kurum ve kadrolar olarak karşımıza çıkmaktadır (Çığ, 2006, s. 621; Şarman, 2021, ss. 13-21). Diğer bilimsel alanlarla birlikte arkeoloji, eskiçağ tarihi ve tarih alanlarının kurumsallaşması, modern eğitimin inşa edilebilmesi için yurtdışına öğrenci gönderilmesi kararı bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından alınmıştır (Özdoğan, 2011, s. 113; Çığ, 2006, s. 621; Şarman, 2021, ss. 18-19). Türk gençliğinin nitelikli eğitim alması, gençlerde ulusal kültür bilincinin oluşması Cumhuriyet yönetiminin öncelikli işleri arasında yer almaktadır. 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda ilk kez yurtdışına öğrenci gönderilmesi gündeme gelmiş ve 29 Ekim 1924 yılında Maarif Vekâleti tarafından uygulanan bir sınavla Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır (Başgelen, 2011, s. 13; Şarman, 2021, s. 23). Bu noktada Mustafa Kemal'den sonra bu konuda büyük çabalar sarf eden maarif vekilleri Mustafa Necati ve Hasan Ali Yücel'in de bu süreçteki katkıları yadsınamaz (Şarman, 2021, ss. 19-21, s. 45, ss. 47-51). 1928 yılında Latin alfabesinin kabulü de Cumhuriyet'in bilimsel anlamda gelişmiş olan Batıya dönük politikasının bir yansımasıdır ve yurda dönecek olan yetişmiş bilim insanlarının öğrendiklerini rahatça yeni kuşaklara aktarabilmeleri için de bir kolaylık sağlamaktadır (Şarman, 2021, s. 21). 1923-1929 yılları arasında Maarif Vekâleti dışında başka kurumlar da ihtiyaç duydukları alanlarda istedikleri sayıda öğrenciyi yurtdışına gönderme yetkisine sahiptir (Başgelen, 2011, s. 14; Ulu, 2014, s. 496; Şarman, 2021, ss. 35-44). Ancak çok verimli olmayan bu uygulamayı düzene sokmak için Nisan 1929'da Mustafa Necati'nin Maarif Vekilliği sırasında 1416 sayılı Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun çıkarılmıştır (Başgelen, 2011, s. 14; Şarman, 2021, s. 26, s. 399). Bu kanunun çıkarılmasıyla birlikte

devlet bünyesindeki kurumların yurtdışına öğrenci gönderme kurallarının bir çerçevesi çizilmiştir (Şarman, 2021, ss. 26-30). Yasaya göre kurumlar yurtdışına göndermek istedikleri öğrenci sayısını, hangi ülkeye gideceklerini, öğrencinin hangi branşta eğitim alacağını Nisan ayına kadar bildirmek zorundaydılar. Ayrıca Maarif Vekâleti'nin ya da gönderen kurumun sağlamış olduğu bursun oldukça yeterli olduğu da giden öğrencilerin anılarından anlaşılmaktadır (Başgelen 2011, ss. 16-18). İki savaş arası dönemde Almanya'da ortaya çıkan hiperenflasyon bu ülkeye daha uygun ekonomik koşullarda öğrenci gönderilmesine ortam hazırlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birçok öğrenci yurda geri dönmek zorunda kalmış (Başgelen, 2011, ss. 18-19; Şarman, 2021, ss. 31-33), bir kısmı tahsilini Türkiye'de tamamlamış bir kısmı ise okudukları ülke savaş dışında ise eğitimlerine devam etmişlerdir (Başgelen, 2011, ss. 19-20).

2.1. Eskiçağ Tarihi ve Arkeoloji Alanında Eğitime Gönderilen Öğrenciler

1928 yılından itibaren Mustafa Kemal tarih, eskiçağ tarihi, arkeoloji ve dil alanlarındaki çalışmaların kurumsal bir temele oturmasını istemiştir (Başgelen, 2011, s. 24; Özdoğan, 2011, s. 141). Mustafa Kemal'in arkeoloji ve tarih alanına olan merakının ve ilgisinin vücut bulmuş hali *Türk Tarih Kurumu*'dur. *Türk Tarih Kurumu*'nun, kurulması hemen gerçekleşmemiştir. 23 Nisan 1930 yılında *Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti* adı altında kurulan komisyon, *Türk Tarih Kurumu*'nun temelini oluşturmaktadır. Bu komisyonun üyeleri arasında A. İnan, T. Bıyıkoğlu ve A. Akçura yer almaktadır ve bu komisyon *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı yayını hazırlamıştır (Başgelen, 2011, s. 24). 1931 yılında *Türk Ocakları* kapatılınca, komisyonun ismi *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* olarak değiştirilmiştir. Dernekler kanununa göre *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi* hazırlanmıştır (Madran, 1997, s. 97). Cemiyet bilimsel çalışmalara başlamış, bu bağlamda 2-11 Temmuz 1932 yılında, ulusal düzeyde *1. Türk Tarih Kongresi* gerçekleştirilmiştir (Özdoğan, 2011, s. 141). 3 Ekim 1935 yılında bu cemiyetin adı tekrar değiştirilmiş, bilimsel bir kurum oluşturmak amacıyla *Türk Tarih Kurumu* adını almıştır (Başgelen, 2011, ss. 24-25; Özdoğan, 2011, s. 142). Türk Tarih Kurumu'nun o yıllarda üstlendiği misyon sadece Türk tarihi ve geçmişini içeren araştırmalar değil, birçok ulus devlette benimsendiği gibi tüm dünya tarihinin araştırılmasıydı. Atatürk, Türk Tarih Kurumu'na oldukça özen gösteriyor ayrı bir önem veriyordu. Aynı duygu ile yurtdışına gönderilecek öğrencilerin arasında tarih, arkeoloji, Hititoloji, eskiçağ tarihi, sanat tarihi gibi alanlarda öğrenci yetişmesine de önem vermiş bu konuyla özellikle ilgilenmiştir. 21 Şubat 1931 yılında Konya'dan İsmet İnönü'ye çektiği telgrafta bizzat bu alanlarda yetiştirilmek üzere yurtdışına öğrenci gönderilmesini istemiştir (Başgelen, 2011, ss. 25-26; Bayram, 2008, s. 9). Mustafa Kemal Atatürk'ün yurtdışına arkeoloji ve eskiçağ alanlarında da yetişmek üzere öğrenciler gönderilmesini istemesiyle, bu öğrencilerin

bilimsel ve teknik gelişmeleri yerinde takip ederek ve öğrenerek, Türkiye'ye döndüklerinde kazı ve araştırmaları bizzat yürütmeleri amaçlanmış olmalıdır.

1932 yılına gelindiğinde yurtdışına bu alanlarda gönderilecek öğrenciler belirlenmiş, kasım ayında Ekrem Akurgal, Sedat Alp, Afif Erzen, Halil Demircioğlu, Rüstem Duyuran ve Suat Baydur bu alanlarda öğrenim görmek üzere yurtdışına gönderilecek isimler olarak kararlaştırılmıştır (Başgelen, 2011, s. 27). Maarif Vekili M. Reşit Galip o dönemde kazı ve araştırmaların yapılması için çaba harcamaktadır. M. Reşit Galip'in çabaları sonucunda bugün de yayın hayatını sürdüren, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* yayımlanmaya başlanmıştır (Başgelen, 2011, s. 27). 31 Temmuz 1933 yılında *Darülfünun*'un kapatılması ve yerine *İstanbul Üniversitesi*'nin kurulması için kanun teklifi hazırlanmıştır. *Darülfünun*'un eğitim ve öğretimde Avrupa standartlarında bilimsel eğitim veremeyeceği anlaşılmış ve *Üniversite Reformu* yapılmasına karar verilmiştir. Almanya'da Nazi rejiminin baskılarından kaçan bir grup profesör ve uzman Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye'deki üniversitelere davet edilmiştir (Reisman, 2011, ss. 71-78; Tunçay, 2021, ss. xxvii-xxviii). Bu bilim insanları arasında arkeoloji ve tarih alanında uzmanlar da yer almaktadır (Çığ, 2006, s. 625). 31 Mayıs 1933 yılında *Darülfünun* yerine kurulan İstanbul Üniversitesi bünyesinde arkeoloji ve tarih bölümleri de bulunmaktadır (Başgelen, 2011, s. 27). 1935 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün Ankara'da sosyal bilimler üzerine bir fakülte kurulmasını istemesi ve Maarif Vekaleti'nin hazırlıkları doğrultusunda 9 Ocak 1936'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmıştır (İnan, 1957). Hazırlıklar çerçevesinde fakülte bünyesinde Sümeroloji, Hititoloji, Arkeoloji, Klasik Filoloji, Klasik Şark Dilleri, Fizik ve Sosyal Antropoloji, gibi bilim dallarının kurulmasına hazırlıklar sırasında karar verilmiştir (Yıldırım, 1996, ss. 35-36; Başgelen, 2011, s. 27). Böylece ülkemizdeki tarih, eskiçağ tarihi ve arkeoloji bölümlerinin de temeli atılmış ve kurumsal bir kimliğe bürünmüştür. Bu dönemde arkeoloji ve tarih alanlarında eğitim almak üzere devlet bursuyla Almanya'ya gönderilen öğrencilerden Ekrem Akurgal (1933-1940), Sedat Alp (1932-1940), Afif Erzen (1934-1940), Suat Yakup Baydur (1932-1942), Jale İnan (1935-1943) gibi isimler arkeoloji, Hititoloji, eskiçağ tarihi, klasik filoloji alanında uzmanlaşmışlardır. Arif Müfid Mansel ve Halet Çambel gibi kendi imkânları ya da farklı burslarla yurtdışında eğitim alan ve döndüklerinde aynı kürsüleri paylaşan bu bilim insanlarının da elbette Türk arkeolojisi ve eskiçağ tarihinin gelişmesine büyük katkıları olmuştur fakat makale konusu sınırları dışında kalmışlardır.

2.1.1. Ekrem Akurgal

E. Akurgal, o dönemde Osmanlı toprağı olan İsrail'in Tulkarem Kasabası'nda, 30.03.1911 yılında dünyaya gelmiştir (Görsel 1). Ailesi 1913 yılında önce İstanbul'a daha sonra Adapazarı, Akyazı'daki çiftliklerine taşınmıştır. 7 yaşına geldiğinde babasının isteğı üzerine daha iyi eğitim

alabilmesi için halasının yanına İstanbul'a gönderilir. İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra 1931 yılında Hukuk eğitimine devam ederken, Türk Tarih Tezi'yle ilgili konuları yakından takip etmeye başlamıştır. İstanbul Erkek Lisesi 1931 yılı mezunlarından Avrupa'ya gönderilmek üzere sınava çağrılan üç adaydan biri de Ekrem Akurgal'dır. Sınav sonucunda Akurgal, arkeoloji alanında Fransa'ya gitmeye hak kazanmış ancak Türk Hükümeti tarafından Almanya'ya gönderilmiştir (Akurgal, 1999, ss. 19-48; Eczacıbaşı, 2001, s. 278; Greenwalt, 2005, s. 561; Başgelen, 2011, s. 29; Şarman, 2012, ss. 139-140).

1933-1940 yılları arasında başta hocası G. Rodenwaldt olmak üzere H. Ehelof ve A. Moortgat, G. Klaffenbach ve E. Buschor ve Ch. Picard gibi alanında tanınmış bilim insanlarından dersler almıştır (Greenwalt, 2005, 561). Doktora eğitimini Berlin'de tamamlamıştır. Bu dönemi kendisi *Avrupa'daki Çıraklık Yılları* olarak nitelendirmektedir. Hocasından çok etkilendiği ve gelecekteki çalışmalarına yön verdiğini otobiyografisinde vurgulamaktadır (Akurgal, 1999, ss. 19-48).

1941 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki akademik kariyerine asistan olarak başlayan Akurgal, aynı yıl doçent unvanını almış, arkeoloji kürsüsünün başına geçmiş, 1949'da profesör, 1957 yılında ise ordinaryüs profesör unvanını almıştır (Greenwalt, 2005, s. 561; Başgelen, 2011, s. 29). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yer alan ve yabancı bilim adamlarının başkanlık ettiği Sümeroloji, Hititoloji ve Klasik Filoloji gibi bölümler iyi kütüphanelere sahipken, arkeolojideki eksikliği gidermek üzere bir kütüphane oluşturmakla işe başlamıştır. 20 yıl içinde Akurgal'ın kişisel çabaları ve editörü olduğu *Anatolia Dergisi*'nin de katkısıyla 273 uluslararası kurumla bağlantıya geçilerek yayınların takas edilmesiyle oldukça zengin bir kütüphane oluşturmuştur (Akurgal, 1999, ss. 63-64). Ayrıca arkeoloji bölümüne bir fotoğrafçı, bir ressam ve bir mimar istihdamı sağlamıştır. 1958-1959 yıllarında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin dekanlığını yapmış, bu sırada Türk Sanat Tarihi, Epigrafi bölümlerinin de kurucu başkanlığını yürütmüştür. 20-30 Eylül 1973 yılında Türkiye'de düzenlenen *Onuncu Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresi*'ni Türk Tarih Kurumu adına düzenlemiştir (Eczacıbaşı 2001, s. 279; Greenwalt, 2005, s. 563; Başgelen, 2011, s. 31). 1981 yılında emekli olana kadar Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ders vermiştir. Türkiye'deki *Alman Kültür Merkezleri*'nin danışma kurulunda yer almış, *Türkiye – Yunanistan Dostluk Derneği* ve *Ege Kültür Vakfı* başkanlıklarını yapmıştır (Akurgal, 1999, ss. 167-228; Işık, 2003, s. 73; Greenwalt, 2005, s. 562; Başgelen, 2011, s. 30).

Anadolu arkeolojisinin düzenli biçimde araştırılması için 50 yıl boyunca yetiştirdiği öğrencilerle birlikte çeşitli alanlarda gerçekleştirdiği kazılarla ülkemiz arkeolojisine büyük emek vermiş, müzelerimizdeki koleksiyonların zenginleşmesine büyük katkısı olmuştur (Akurgal, 1999, ss. 107-130; Eczacıbaşı, 2001, s. 300). Henüz Almanya'da bir öğrenci iken bilimsel kazılara katılmış, kazı tekniklerini de öğrenmiştir. Katıldığı ilk kazı

Almanya'da bir Ostrogot yerleşimi olan Zantoch'tur (Greenwalt, 2005, s. 561). Kazı sırasında Th. Weigand ile tanışma fırsatı yakalamıştır. Türkiye'de katıldığı ilk kazı ise 1945 yılında, Nimet ve Tahsin Özgüç ile birlikte Zela (Zile) olmuştur (Akurgal, 1999, s. 65; Greenwalt, 2005, s. 561; Başgelen 2011, s. 29). 1948-1951 yılları arasında Smyrna (Eski İzmir, Bayraklı) kazısını Atina'daki *İngiliz Arkeoloji Enstitüsü* müdürü olan J.M. Cook'la iş birliği içerisinde gerçekleştirmiştir (Greenwalt, 2005, s. 561; Başgelen, 2011, s. 29). 1967'de tekrar Smyrna'da kazılar yapmaya devam etmiştir (Greenwalt, 2005, s. 561). 1951-1953 Sinope (Sinop), 1953-1954 Kyme (İzmir, Aliağa), 1955-1957 Kyzikos (Erdek), gibi ören yerlerinde erken dönem Hellen yerleşmelerinin tespiti için çalışmalar yapmış, Arkaik Dönem'e kadar geriye giden veriler elde etmiştir (Akurgal 1999, s. 109; Greenwalt, 2005, s. 561; Başgelen, 2011, ss. 29-30). 1953-1956 Phokaia (Foça) buluntuları arasında Protogeometrik Dönem'i kanıtlamaya çalışmış ayrıca Arkaik Dönem Athena Tapınağı'nı gün yüzüne çıkarmıştır (Akurgal, 1999, ss. 107-130). 1953-1959 Daskyleion (Ergili)'de araştırmalar yapmış, Pers Satraplık merkeziyle ilgili önemli veriler elde etmiştir (Başgelen, 2011, s. 29). 1958-1965 yılları arasında Pitane (Çandarlı) Nekropolü'nde yaptığı kazılar sırasında Geç Geometrik ve Arkaik Dönem'e tarihlenen Aiol vazolarını, Anadolu'nun en zengin antik vazo koleksiyonu, ortaya çıkarmıştır (Akurgal, 1999, ss. 113-117; Greenwalt, 2005, s. 561; Başgelen, 2011, s. 29-30). 1969-1979 yılları arasında Erythrai'de (Çeşme, Ildırı) Ion düzeninde inşa edilmiş bir Athena Tapınağı ve MÖ 7.-6. yüzyıla ait birçok eseri gün ışığına çıkarmıştır. 1957'de Ovabayındır (Balıkesir) ve 1963'de Musgebi'de (Halikarnassos yarımadası) kazılar gerçekleştirmiştir (Greenwalt, 2005, s. 561). 1981 yılında emekli olduktan sonra da kazılara katılmaya devam etmiştir (Işık, 2003, ss. 71-72).

1956 yılında *Anatolia* dergisini kurarak arkeoloji ve sanat tarihi alanlarındaki bilimsel çalışmaların bilim dünyası ile paylaşılmasını sağlamış, *Epigraphica Anatolica*, *Kadmos* ve *Archeo* gibi dergilerde editörlük görevi üstlenmiştir (Eczacıbaşı, 2001, s. 279; Işık, 2003, s. 73; Greenwalt, 2005, s. 563; Başgelen, 2011, s. 30). Avrupa'da eğitimini tamamlayıp yurda döndükten sonra *Ülkü* ve *Varlık* dergilerinde, *Ulus*, *Zafer*, *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde Türk sanatı, Orta Asya Türk sanatı, Antik Yunan kültürü, mimarlık konularında makaleler kaleme almış, bu makalelerden bir kısmını *Anadolu Uygarlıkları* kitabında bir araya getirmiştir (Başgelen, 2011, s. 31).

Akurgal Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca gibi farklı dillerde yayımlanarak Avrupa'da yüz binlerce baskısı yapılan kitaplarıyla tanınmış bir bilim insanıdır. *Griechische Reliefs aus Lykien*, *Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya*, *Orient und Okzident: Die Geburt der griechischen Kunst*, *Ancient Civilizations and Ruins of Türkiye*, *Anadolu Uygarlıkları*, *Späthethitische Bildkunst*, *Anadolu Kültür Tarihi*, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, *Alt Smyrna* gibi başlıca tanınmış eserleri yanında birçok makalesi bulunmaktadır. Ayrıca birçok üniversitede ve akademide

konferanslara davet edilmiş, çok sayıda sunum yapmıştır (Akurgal, 1999, ss. 281-282; Işık, 2003, s. 71-73).

Avusturya, İngiliz (1968), İsveç (1969), Danimarka (1972), Fransa (1979), Almanya Vestfalya ve İtalya (1983) bilim akademilerinde üyeliği bulunmaktadır. Ayrıca 1992 yılında *Fransız Akademisi, Eskiçağ Kürsüsü*’nde asil üyeliğe layık görülmüş ve ömür boyu *Akurgal* adını taşıyan bir koltuğa sahip olmuştur.

Princeton, Berlin ve Viyana üniversitelerinde birer yıl konuk profesör olarak ders vermiş, 1979 yılında Almanya devletinin resmi onur madalyası olan *Goethe Madalyası*’na ve daha birçok ödül, şeref mertebesine layık görülmüştür (Greenwalt, 2005, s. 562; Başgelen, 2011, ss. 30-31). 1981 yılında *Kültür ve Turizm Bakanlığı Büyük Ödülü* takdim edilmiştir. *Federal Almanya Büyük Liyakat Nişanı Yıldızlı Rütbesi (1979), İtalyan Commandatore Nişanı (1987), Fransız Legion d’Honneur Officier Rütbesi (1990)* aldığı diğer rütbe ve ödüllerdir. Yurtiçinde ve dışında birçok üniversite tarafından fahri doktora unvanına layık görülmüştür; *Bordeux (1961), Atina (1988), Lecce (1990), Anadolu (1990) ve Koç (2002)* (Greenwalt, 2005, s. 562; Başgelen, 2011, ss. 30-31).

1943-1983 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu üyeliği, 1951-1961 ve 1982-1983 yıllarında aynı kurumun genel sekreterliği, 1951-1981 yılları arasında Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur (Işık, 2003, s. 72; Başgelen, 2011, s. 29).

Akurgal’ın yetiştirmiş olduğu öğrenciler, Türkiye’de yer alan üniversitelerin arkeoloji bölümlerinde, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nde, Kültür ve Turizm Bakanlığı’nda hizmet etmişlerdir (Başgelen, 2011, s. 29). Biçem kritiği yöntemini Klasik Arkeoloji bilim dalına kazandırmıştır (Işık, 2003, s. 72; Greenwalt, 2005, s. 563; Başgelen, 2011, s. 32). Kendisini “*Hocaların hocası*” olarak nitelendirmekte (Akurgal, 1999, s. 76) ve bu unvanı yaptığı çalışmalar, yetiştirdiği öğrenciler (Işık, 2003, s. 71) ve bilim dünyasına kazandırdığı eserlerle fazlasıyla hak etmektedir.

2.1.2. Sedat Alp

Akurgal, Alp’i hümanist, özgür düşünceli, Atatürk ilkelerini benimsemiş, laik bir bilim adamı, Hititoloji’nin kurucusu ve babası olarak tanımlarken, Hititoloji’nin tanınan hocalarından G.M. Beckman ise Türk Hititologların Üstadı olarak tanımlamaktadır (Akurgal, 1992, s. IX; Kağnıcı, 2016, s. 99, dn. 51). Alp, 1913 yılı ocak ayında Yunanistan’da, Selanik yakınlarında yer alan Kareferye/Veroya’da doğmuştur (Görsel 2). İlkokul birinci sınıfı Kareferye’de bir Türk okulunda okumuş, nüfus mübadelesinden sonra ilköğrenimini Akhisar’da tamamlamış, lise eğitimine İstanbul’da Feyziati ve Boğaziçi liselerinde devam etmiştir (Oralalp, 1996, ss. 68-69; Alp, 1997, s. 1; Süel, 2007, s. 16; Kağnıcı, 2016, s. 90). Üniversite sınavında tıp ve mülkiye bölümlerini kazanmış, 1932 yılında devletin açmış olduğu sınavlara

katılmış ve başarılı olarak Almanya'ya yükseköğrenim için gönderilmiştir (Alp, 1997, s. 1; Başgelen, 2011, s. 33; Kağnıcı, 2016, s. 90). Almanya'da dil eğitimi alırken, Reşit Galip Bey Anadolu uygarlıkları alanında eğitim görmesini tavsiye etmiştir (Oralalp, 1996, ss. 69-70; Alp, 1997, s. 2; Dündar ve Sevinç, 2004, s. 34; Süel, 2007, s. 16; Kağnıcı, 2016, ss. 90-91; Şarman, 2021, ss. 189-190). Berlin Üniversitesi'nde Eski Anadolu dilleri ve kültürleri, Eskiçağ tarihi ve arkeoloji eğitimi almıştır (Başgelen, 2011, 33). 1933 yılında Prof. Schermayer'in Hititler ve Akadlar hakkındaki konferansına katılarak çok etkilenmiş, Maarif Vekaleti'nden Hititoloji alanında eğitim almak için izin istemiş ve isteği kabul edilmiştir (Oralalp, 1996, s. 70; Alp, 1997, s. 2; Süel, 2007, s. 16; Kağnıcı, 2016, s. 91). 1934 yılında Leipzig Üniversitesi'nde Hititolog J. Friedrich'ten ve B. Landsberger'den (Alp, 1997, s. 2; Dündar ve Sevinç, 2004, ss. 38-40, ss. 74-75; Kağnıcı, 2016, s. 91), Berlin Üniversitesi'nde ise Hititoloji alanında uzman H. Ehelolf, E. Forrer'den, Assyrioloji ve Sümeroloji alanında tanınmış B. Meissner ve A. Falkenstein'dan dersler almıştır (Oralalp, 1996, s. 71; Alp, 1997, s. 4; Süel, 2007, s. 16; Kağnıcı, 2016, s. 92). 1935 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün yurtdışında arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri ile ilgili eğitim alan öğrencilerin yurtiçindeki kazılarda staj yapmalarını istemesi üzerine Türkiye'ye gelerek Boğazköy'de H. Ehelolf'un yanında kazı çalışmalarına katılmış, kazı teknikleri konusunda tecrübe kazanmıştır (Kağnıcı, 2016, s. 91 dn. 26). Aynı yıl Alacahöyük, Alişar ve Troya kazılarını ziyaret etmiş ve incelemelerde bulunmuştur (Dündar ve Sevinç, 2004, ss. 47-48).

1940 yılında Almanya'da doktorasını tamamlayarak yurda dönen Alp, 1941 yılının başında Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Hititoloji asistanı olmuş, aynı yılın haziran ayında doçentlik, 1949 yılında profesörlük ve 1958 yılında Hititoloji Ordinaryüs Profesörlüğü unvanını almıştır (Oralalp, 1996, ss. 71-73; Alp, 1997, s. 4; Süel, 2007, ss. 16-17; Başgelen, 2011, ss. 33-34). Almanya'daki Nazi rejiminden kaçan ve Alp'ten önce Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Hititoloji alanında dersler veren Prof. Landsberger ve Prof. Güterbock de bu alanda birçok değerli bilim insanı yetiştirmiştir (Alp, 1997, s. 4).

1946 yılından itibaren üyesi olduğu Türk Tarih Kurumu'nda, 1951-1983 yılları arasında yönetim kurulu üyeliği, kurum başkanlığı ve genel sekreterliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Ayrıca aynı kurum bünyesinde 7., 8. ve 9. Türk Tarih Kongreleri'nin de organizasyonunu üstlenmiştir (Oralalp, 1996, s. 74; Süel, 2007, s. 17; Başgelen, 2011, s. 33). Uluslararası Hititoloji Kongreleri düzenlemiş, bu toplantılara önderlik etmiştir (Süel, 2007, ss. 20-21; Başgelen, 2011, s. 33). 1956-1958 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin dekanlığını üstlenmiştir (Oralalp, 1996, s. 74; Süel, 2007, s. 17; Başgelen, 2011, s. 34).

İtalyan Cumhurbaşkanı Commendatore Nişanı (1957), Federal Almanya Cumhurbaşkanlığı'nın En Yüksek Liyakat Nişanı (1972), Paris Collège de France madalyası (1980), Federal Almanya Cumhurbaşkanı

Yıldızlı Nişanı (1991) ve İtalya Cumhurbaşkanı Grande Ufficiale Nişanı (1991) ile yurtiçinde de birçok ödülle onurlandırılmıştır. Würzburg Üniversitesi'nden fahri doktora unvanı verilmiş (1997), British Academy üyeliğiyle (1998) onurlandırılmıştır (Oralalp, 1996; s. 77; Süel, 2007, s. 20; Başgelen 2011, s. 34).

1953'de Münster ve 1979'da Münih üniversitelerinde ders vermiştir. 1959-1980 yılları arasında Londra, Tokyo, Berlin, Hamburg, Bochum, Giessen, Würzburg, Bonn, Tübingen, Japan Foundation, Waseda, Prag, Bern, Zürich ve Paris'teki bilimsel kurumlarda sunumlar gerçekleştirmiştir (Süel, 2007, s. 20; Dündar ve Sevinç, 2004, s. 110; Başgelen, 2011, s. 34).

Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Mainz Bilimler Akademisi'nde bilimsel üyelikleri bulunmaktadır (Süel, 2007, s. 20; Başgelen, 2011, s. 34). 1958-1982 yılları arasında Londra, Paris, Berlin, Marburg gibi kentlerde yer alan bilimsel kurumların davetlisi olarak iki ay ile bir yıl arasında değişen sürelerde bilimsel çalışmalar yapmıştır. Alp, Hitit sanatı, kültürü, tarihi, mühürleri, epigrafisi gibi konularda Almanca, İngilizce ve Fransızca dillerinde makaleler yazmış, ayrıca kitapları da farklı dillerde yayımlanmıştır (Süel, 2007, ss. 17-19, ss. 21-23; Başgelen, 2011, s. 34; Kağnıcı, 2016, ss. 93-94, ss. 97-98). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Hititolog'u olan Alp, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 40 yılı aşkın bir süre hizmet etmiş, bu sırada birçok öğrenci yetiştirmiştir (Süel, 2007, s. 15; Kağnıcı, 2016, ss. 93-95 dn. 28).

1953-1982 yılları arasında Konya Karahöyük Kazısı'nın başkanlığını, 1980 yılında Atatürk Barajı kurtarma kazıları çerçevesinde Adıyaman-Ancoz Kazıları'nın başkanlığını yürütmüştür (Oralalp, 1996, s. 73; Süel, 2007, s. 19; Kağnıcı, 2016, s. 94).

Alp, Hitit/Luvi resim yazısı, çivi yazısı ve mühürleri üzerine filolojik ve epigrafik çalışmalarda bulunmuştur. Hitit dini, dili, sanatı, kültürü, coğrafyası ve tarihi üzerine kuramlar ileri sürmüş, bu kuramlar yurtiçi ve yurtdışındaki bilim dünyasında kabul görmüştür.

Hititoloji alanında Türkiye'nin adını ilk kez bilim dünyasında duyuran Alp, Anadolu'nun eskiçağ tarihi ile ilgili önemli keşifler yapmış, Hititoloji ile arkeoloji bilimini sentezleyerek ve arkeolojik buluntuları dil bilimsel verilerle destekleyerek Hititoloji alanına önemli katkılarda bulunmuştur (Oralalp, 1996, s. 68, s. 74; Süel, 2007, s. 15; Kağnıcı, 2016, s. 100, dn. 54).

2.1.3. Ahmet Afif Erzen

Erzen, Malatya'nın Arapgir ilçesinde 1913 yılında doğmuştur (Tarhan, 1996, s. 1; Başgelen, 2011, s. 37) (Görsel 4). İlk öğrenimine Malatya'da Mahalle Mektebi'nde başlamış, orta öğrenimini Elazığ'da tamamladıktan sonra (1925), Sivas Erkek Lisesi'nden 1932 yılında birincilikle mezun olmuştur (Tarhan, 1996, ss. 1-2; Başgelen, 2011, s. 37). Maarif Vekaleti'nin (1932) düzenlemiş olduğu sınava girmiş, 1933'te tarih okumak üzere yurtdışına, Almanya'ya gönderilmiştir (Tarhan, 1996, ss. 2-3; Başgelen, 2011,

s. 37). Yurtdışındaki eğitimine Züllichau Lisesi'nde Almanca öğrenerek başlamış, 1934 yılında Berlin ve Jena üniversitelerinde iki yıl öğrenim gördükten sonra 1936-1940 yılları arasında Leipzig Üniversitesi'nde eğitimine devam etmiştir. Eskiçağ Tarihi, Klasik Arkeoloji, Nüsmistik, Prehistoria, Grekçe, Latince, Epigrafi, Felsefe, Coğrafya ve Sanat Tarihi gibi dersleri W. Weber, G. Rodenwaldt, H. Berve, O. Wulff, F. Schachermeyr, H.E. Stier, J. Friedrich, F. Hampl, B. Schweitzer gibi alanlarında tanınmış bilim adamlarından almıştır (Tarhan, 1996, s. 3). Leipzig Üniversitesi'nden 7 Haziran 1940 yılında doktor unvanıyla mezun olmuştur (Tarhan, 1996, ss. 3-4; Başgelen, 2011, s. 37).

1940 yılında Almanya'dan dönen Erzen, C.E. Bosch ve A. M. Mansel'in de doçent olarak görev yaptığı İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başlamıştır. 1944 yılında aynı kürsüde doçent, 1955 yılında ise profesör unvanını almıştır (Tarhan, 1996, ss. 4-5; Başgelen, 2011, s. 37). 1943-1944 yılları arasında Galatasaray Lisesi'nde tarih, Robert Koleji'nde Almanca dersleri vermiş, İstanbul Üniversitesi'nde de Almanca okutmanlığı da yapmıştır (Tarhan, 1996, s. 4; Başgelen, 2011, s. 37). 1956 yılında Almanya'ya konuk öğretim üyesi olarak davet edilmiştir (Tarhan, 1996, s. 6).

1946 yılında Türk Tarih Kurumu asil üyeliğine seçilen Erzen, 1955 yılında Alman Devlet Arkeoloji Enstitüsü üyeliğine seçilmiştir (Tarhan, 1996, ss. 4-5; Başgelen, 2011, s. 37). 1956 yılından 1983 yılında emekli olana kadar İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Başkanlığı görevini yerine getirmiştir (Tarhan, 1996, s. 6; Başgelen, 2011, s. 38). 1966-1970 yılları arasında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nin dekanlığını yapmıştır (Tarhan, 1996, s. 9; Başgelen, 2011, s. 38).

Atatürk'ün 1937 yılındaki bir meclis konuşmasında belirttiği Van'ın kültür merkezi olması gereğini yerine getirmek üzere İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi bünyesinde Van'da Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi'ni (1967) kurmuştur. Sonrasında Edirne'de Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi'ni (1969) kurmuş ve emekli olana kadar bu iki merkezin müdürlüğünü yürütmüştür (Tarhan, 1996, ss. 10-12; Başgelen, 2011, s. 38). 1968 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü asli üyeliği ve Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumu'nun milli komite başkanlığını da yapmıştır (Tarhan, 1996, s. 12; Başgelen, 2011, s. 38).

1953 yılında E. Akurgal'ın yürüttüğü Sinop kazısına, 1954 yılında ise Daskyleion kazısına ikinci başkan olarak katılmış, ayrıca Perge ve Side'de A.M. Mansel'in kazı ekibinde yer almıştır (Tarhan, 1996, s. 5; Başgelen, 2011, s. 37). 1959 yılından itibaren Van Toprakkale (1959-1960), Çavuştepe (1961-1986), Van Ernis/Ünseli civarında Alacahan-Evditepe (1962-1964), Van Kalesi'nde (1964), Edirne Enez ilçesinde Ainos'ta (1971) kazı çalışmalarını yürütmüştür (Tarhan, 1996, ss. 6-9, ss. 12-18; Başgelen, 2011, s. 38).

Almanya'daki Bonn, Münster, Erlangen, München, Würzburg ve Tübingen üniversitelerinde Eski Anadolu tarihiyle ilgili sunumlar

gerçekleştirmiştir. 1962, 1968, 1982 yıllarında ise Berlin Arkeoloji Enstitüsü'nün davetlisi olarak Van Toprakkale, Çavuştepe ve Edirne Enez'de yapmış olduğu kazılarla ilgili, 1988'de ise Berlin'de Uluslararası Arkeoloji Kongresi'nde konferanslar vermiştir (Tarhan, 1996, s. 6).

1997 yılında emekli olduğu İstanbul Üniversitesi senatosu tarafından Şeref Doktoru, 1994 yılında ise Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü tarafından Onur Üyeliği verilmiştir (Tarhan, 1996, s. 19).

1983 yılında yaş haddinden emekli olan Erzen, 43 yıl İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü'nde hizmet etmiş, çok sayıda bilimsel çalışmaya imza atmış, birçok öğrenci yetiştirmiştir.

2.1.4. Suat Yakup Baydur

Baydur, 28 Ekim 1912 yılında Tosya'da doğmuştur. İlk ve ortaokulu Manisa'da, liseyi ise İzmir'de okumuş, bu sırada Fransızca öğrenmiştir (Görsel 3). Liseden sonra Maarif Vekâleti'nin sınavlarını kazanmış, 1932 yılı sonunda eğitim için Almanya'ya gönderilmiştir. Berlin Üniversitesi'nde aldığı üç yıllık eğitimin ardından bakanlığın kararı ile 1935 yılında Heidelberg Üniversitesi'nde, Yunanca, Latince, Yunan ve Latin Filolojisi, arkeoloji ve felsefe alanlarında uzmanlık eğitimine devam etmiştir (Başgelen, 2011, s. 34). II. Dünya Savaşı nedeniyle öğrenimine bir süre ara vermek zorunda kalan Baydur, 1942 yılında doktorasını tamamlayarak Türkiye'ye dönmüştür. Bir süre Latince öğretmenliği yaptıktan sonra 1946 yılında önce Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde asistanlığa başlamış, sonra ünlü felsefe tarihçisi ve klasik filoloji uzmanı Prof. Dr. Walther Kranz'ın asistanı olarak İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü'ne atanmıştır. 1950'de Klasik Filoloji anabilim dalında doçent unvanını alarak aynı kurumda çalışmaya devam etmiştir (Başgelen, 2011, s. 35).

Klasik filoloji, dil felsefesi ve Türk dilinin sorunları hakkında çalışmalar yapmıştır. Kaleme aldığı makalelerini Dil ve Kültür adlı kitabında bir araya getirmiştir (Baydur, 1952). Kısa yaşamı süresince oldukça değerli eserleri Türkçe'ye çevirmiş, Antik Dönem felsefesinin Türkçe'ye kazandırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Platon; İkinci Alkibiades ve Kratylos, Solon; Şiirler, Hesiodos; İşler Aristoteles; Atinalıların Devleti gibi antik yazarların eserlerini çevirmiştir. W. Kranz; Antik Felsefe, P. Eckhart; Küçük Yunan Mitologyası, C. Brentano; Yiğit Kasperl ile Güzel Anner'in Hikâyesi gibi çağdaşlarının eserlerini de dilimize kazandırmıştır. H. A. Yücel, onun için Eflatun'un akademisinde okumuş genç bir antik filozof gibiydi ifadesini kullanmıştır (https://www.youtube.com/watch?v=-f1Ea_liAoo&ab_channel=SuatYakupBaydur). Prof. Dr. W. Kranz, Antik Felsefe adlı eserinin çevirisini yapan Baydur için önsözünde, Eski Grekçe'den Türkçe'ye doğrudan doğruya yapılan tercümelemin sonsuz güçlüklerini bilenler asistan Dr. S. Y. Baydur'a karşı teşekkür borcunu takdir edeceklerdir, diyerek Türkçe ve Türkiye için ne kadar büyük bir katkı sağladığını ifade

etmiştir (Baydur, 1948). Yaptığı çevirilerle klasik kültürün tanınması ve öneminin anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır.

2.1.5. Jale İnan

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın arkeoloğu Jale İnan, 1 Şubat 1914 yılında İstanbul'da doğmuştur (Görsel 5). Diğer arkeolog ve eskiçağ tarihçilerinden farklı olarak müzeci ve arkeolog Aziz Ogan'ın kızı olması nedeniyle mesleğe olan ilgisi çocukluk yıllarında başlamıştır. 1934 yılında Erenköy Kız Lisesi'nden mezun olmuş, 1935 yılında Alexander von Humboldt Vakfı bursuyla Berlin'e arkeoloji eğitimi almaya gitmiştir. Berlin ve Münih'te arkeoloji eğitimi alırken, Maarif Vekâleti'nin yapmış olduğu sınavı kazanarak, 1936 yılından itibaren Almanya'daki öğrenimine devlet bursu ile devam etmiştir. 1939 yılında II. Dünya Savaşı nedeniyle yurtdışında öğrenim gören öğrencilere yurda dönüş çağrısı yapılmış, öğrenimlerine Avrupa'da devam etmek isteyenlere ise can güvenliklerinden kendilerinin sorumlu olduğu bildirilmiştir. İnan, Almanya'daki eğitimine savaş koşulları altında devam ederek, Prof. Dr. Gerhard Rodenwaldt'ın yanında doktorasını 1943 yılında tamamlamıştır (Başgelen, 1998, s. 106; Dirican, 1998, ss. 84-87; Başgelen, 2011, s. 38; Başgelen, 2012, ss. 7-9; Çevik, 2013, s. 132; Kahya, 2014, s. 28). İnan, İstanbul Üniversitesi'nde Arkeoloji Kürsüsü olmadığı için Eskiçağ Tarihçisi C.E. Bosch'un yanına asistan olarak atanmıştır. 1946 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Kürsüsü'nün kuruluşuna A.M. Mansel'in asistanı olarak büyük emek vermiştir (Başgelen, 1998, s. 106; Dirican, 1998, ss. 87-88; Başgelen, 2011, s. 39; Çevik, 2013, s. 133). 1953 yılında doçent, 1963 yılında ise profesör unvanını almıştır (Başgelen, 1998, 109; Başgelen, 2012, s. 38; Çevik, 2013, s. 133; Şarman, 2021, ss. 239-240).

İnan, A. M. Mansel başkanlığında Türk Tarih Kurumu adına Perge (1946) ve Side Antik Kentleri (1947) kazılarına katılmıştır. Mansel'in ölümünden sonra Perge ve Side Kazıları'nın başkanlığını yapmış, ayrıca 1970-1972 yılları arasında Kremna (Başgelen, 2012, s. 29) ve 1972-1979 yılları arasında ise Lyrbe-Seleukeia (Başgelen, 2012, ss. 30-31) Antik Kentleri'nde de kurtarma kazılarını yürütme görevini üstlenmiştir (Başgelen, 1998, s. 106; Dirican, 1998, ss. 88-90; Başgelen, 2011, s. 39; Başgelen, 2012, ss. 10-14; Çevik, 2013, s. 133). 1985-1992 yılları arasında Perge Güney Hamam ve Tiyatrosu'nda yapmış olduğu kazılarda oldukça görkemli heykel ve kabartmalar açığa çıkarmıştır (Dirican, 1998, s. 90; Başgelen, 2011, s. 40; Başgelen, 2012, ss. 15-29, s. 37). 1991 yılında büyük özverilerle ve sponsor bularak Side Apollon Tapınağı kazısı ve onarımını gerçekleştirmiştir (Başgelen, 1998, s. 113; Dirican, 1998, s. 90; Başgelen, 2012, ss. 34-36). Side'de ortaya çıkardığı eserlerin korunması adına elinden geleni yapmış, bu amaçla aile dostlarından aldığı maddi yardım ile Antik Hamamı onartarak, kazıdan çıkan eserlerin burada sergilenmesini sağlamıştır (Başgelen, 1998, s. 111; Dirican, 1998, s. 88; Başgelen, 2011, s. 39). Bu yapı günümüzde de Side

Müzesi olarak hizmet vermektedir. Amerika'da düzenlenen bilimsel bir toplantı sırasında Boston Müzesi müdürü 10-12 bronz heykelden bahsetmiş bu heykellerin Türkiye'nin güneybatısından çıktığını ve farklı yerlerde satışı çıkarıldığını da sözlerine eklemiştir. İyi bir gözlemci olan İnan, iki yıl sonra Burdur Müzesi'nde aynı boyutta bronz heykellerle karşılaşmış, müze müdürü ile yaptığı görüşmeler sonucunda heykellerin Burdur İli, Gölhisar ilçesi, İbecik köyü yakınlarındaki Boubon (Dikmentepe) Antik Kenti'nden çıkarıldıklarını öğrenmiştir. Boubon'da bronz heykellerin çıkarıldığı yapıda (Sebasteion) kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir. Kazı sonucunda heykel altlıklarına ulaşmış ve bu altlıkların Boston'daki heykellere ait olduğunu ispatlamıştır (Başgelen, 1998, s. 111; Dirican, 1998, s. 89-90; Başgelen, 2011, ss. 39-40; Başgelen, 2012, ss. 32-33). Ayrıca 1980 yılında Perge Kazısı'nda bulmuş olduğu Herakles Heykeli'nin üst kısmının Amerika'daki Boston Metropolitan Müzesi'nde olduğunu fark etmiş, bunu kanıtlamak üzere çeşitli makaleler kaleme almış, 1990 yılında ısrarları sonucunda yapılan bir denemeye iki heykel parçasının birbirine ait olduğunu kanıtlamıştır (Başgelen, 1998, s. 112; Dirican, 1998, s. 90).

Kazılar dışında Türk Arkeolojisi'ne yaptığı en büyük katkısı şüphesiz yayınlardır. 1965'de Antalya Bölgesi Roma Devri Portreleri, 1966'da Prof. Dr. E. Rosenbaum'la birlikte Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor, 1979'da Römische und Frühbyzantinische Poträtplastik aus der Türkei (Neue Funde), 1975'de Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı, 1994'de Boubon Sebasteionu ve Heykelleri Üzerine Son Araştırmalar, 2000'de Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı I-II adlı çalışmaları Anadolu'daki Roma ve Erken Bizans Dönemi plastiği üzerine yazmış olduğu kitaplardır. Bir diğer çalışması ise 1998'de yayınladığı Toroslar'da Bir Antik Kent Lyrbe-Seleukia'dır (Dirican, 1998, s. 90; Başgelen, 2011, s. 40; Başgelen, 2012, ss. 39-43).

İnan, Türkiye'de ilk klasik arkeoloji kürsüsünün kurulması, Antalya ve Burdur çevresinde yürüttüğü kazılar, müzelere kazandırdığı eserler, farklı dillerde yayımladığı bilimsel çalışmalar ve yetiştirdiği öğrencilerle Türk Arkeolojisi'ne damgasını vurmuştur.

Sonuç

Türkiye'de arkeolojinin geçmişi 19. yüzyıla kadar gitmekte ve bu dönemde Anadolu'ya yabancı, ithal bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlılar Dönemi'nde arkeoloji Batılılaşma'nın bir gereği olarak benimsenmeye başlamıştır. Osmanlı Dönemi'nin sonlarında, Osmanlı yöneticileri ve entelektüelleri yaptıkları kazılardan elde ettikleri eserlerin kendi topraklarından çıkmış olmaları nedeniyle köklü bir geçmişe sahip olduklarını Batı'ya kanıtlama yoluna gitmişlerdir.

Milli Mücadele Dönemi'nden itibaren arkeoloji, antropoloji, eskiçağ tarihi ulus kimliğinin oluşturulması için bir araç olarak kullanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve ideolojisinin belirlenmesinde, uluslaşma

sürecindeki diğer ülkelerde olduğu gibi arkeolojiye bir araç olarak önem verilmiştir. Bu durum uluslaşma sürecinin doğal bir gereği olmasının yanında Mustafa Kemal'in vizyonu ve evrensel değerlere bağlılığından kaynaklanmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal'in arkeoloji çalışmalarını yakından takip ettiği ve bu alana karşı özel bir ilgisinin olduğu bilinmektedir (Özdoğan, 2002). Arkeolojik kazıları sık sık ziyaret ettiği, kazıları sürdüren Türk ve yabancı bilim insanlarıyla dostluk düzeyinde yakın ilişki kurması ve bu alanda çıkan yayınları getirterek incelemiş olması bu ilginin boyutunu göstermektedir (Özdoğan, 2011, s. 133).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte arkeolojinin kurumsallaşması ve uluslaşma süreci birbirine paralel olarak ilerlemiştir. Ulus-devletin oluşabilmesi için ortaya atılan *Türk Tarih Tezi*'nin amacı Türklerin Anadolu toprakları üzerindeki varlığının tarihsel kökenini kanıtlamak ve bu coğrafyada yer alan kadim uygarlıklara ait kalıntılar üzerinden Batı Uygarlığı'nın mevcut bir parçası olduklarını göstermektir (İnan, 1939, ss. 243-246; Aydın, 2010, ss. 138-139; Özdemir, 2003, ss. 12-15). *Türk Tarih Tezi*'nde Orta Asya kökenli olan Türklerin aslında ari ırktan geldikleri ve iklim koşulları nedeniyle Orta Asya'dan ayrılarak dünyanın çeşitli yerlerinde kadim medeniyetler kurdukları iddia edilmektedir. Bu bağlamda Anadolu topraklarında yaşayan Türkler de buradaki uygarlıkların kurucuları olarak gösterilmektedir. Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte bu tezi desteklemek amacıyla arkeolojik kazılar yaptırılarak ortaya çıkan eserler *Türk Tarih Tezi*'nin kanıtları olarak sunulmaya çalışılmıştır. Örneğin Ankara'nın başkent seçilmesinin nedenlerinden biri olarak Hitit Uygarlığı'nın da aynı bölgede gelişmesi gösterilmiştir (Özdemir, 2003, s. 17).

Osmanlı Dönemi'nde kazı ve müzecilikle uğraşan uzmanların Osman Hamdi Bey gibi seçkin sınıftan oldukları görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da arkeoloji seçkin bir uğraş olarak icra edilmiştir (Özdoğan, 2002, ss. 111-112). Ama bu yeni seçkinler genç Cumhuriyet'in ideallerini benimsemiş ve onun sunduğu olanaklarla yetişmiş, yeni kuşak aydınlardır. Öte yandan Türkiye Arkeolojisi'nin ilk bilim insanlarının biyografilerinden de anlaşıldığı üzere yurtdışına gönderilen öğrencilerin belli bir eğitim ve kültür alt yapısına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında arkeoloji, sanat tarihi, antropoloji, eskiçağ tarihi gibi alanlarda yetişmiş nitelikli bilim insanlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Nazi Almanyası'nın baskısından kaçan profesörlerden üniversitelerin yukarıda belirtilen alanlarında da kürsüler kurarak öğrenci yetiştirmeleri beklenmiştir. Ayrıca aynı dönemde belirtilen alanlarda yetiştirilmek üzere devlet bursuyla yurtdışına öğrenciler gönderilmiştir. Nitekim 1940'lı yıllarda doktora eğitimlerini tamamlayarak yurda dönen ve yukarıda biyografileri kısaca sunulmaya çalışılan bilim insanları, arkeoloji, sanat tarihi ve eskiçağ tarihi kürsülerinin başında ders veren yabancı bilim insanlarından bayrağı devralan birinci ve ikinci kuşak Türk arkeologları ve eskiçağ tarihçileridir.

Sonuç olarak, devlet bursuyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitim alarak yurda dönmüş olan Türk öğrencilere bugün dönüp baktığımızda çoğunun dünya çapında kabul görmüş bilim insanları olduklarını görmekteyiz. Türkiye'nin gerek bilimsel gerekse kültürel olarak gelişmesinde Avrupa'da eğitim alan bu öğrencilerin katkısı yadsınamaz. Ağırlıklı olarak Almanya'da arkeoloji, eskiçağ tarihi, filoloji, Hititoloji gibi alanlarda eğitim alan bu öğrenciler döndüklerinde üniversitelerde mesleklerinde yetkin, üst düzey eğitimciler olarak çok sayıda öğrenci yetiştirmişlerdir. Arkeoloji, Hititoloji, Eskiçağ Tarihi gibi kürsülerin kurulması ve gelişmesinde öncü olmuşlardır. Yaptıkları bilimsel çalışmaların günümüzde halen atıf almaya devam etmesi bu makaleye konu olan bilim insanlarının yetkinliklerinin kanıtıdır. Mustafa Kemal tarafından genç Cumhuriyet'i ileri götürecek olan ışığın ancak bilim yoluyla olacağına öngörülmesi ve bu kapsamda başarılı öğrencilerin zamanın zorlu koşullarına rağmen devlet bursuyla yurtdışına gönderilmesi sayesinde bugün Türk Arkeolojisi bilimsel açıdan dünyada hatırı sayılır bir yere sahiptir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Hülya Kökmen-Seyirci: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Hülya Kökmen Seyirci: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Akın, N. (1993). Osman Hamdi Bey, Asar-ı Atika Nizamnamesi ve dönemin koruma anlayışı üzerine. Zeynep Rona (Ed.), *Osman Hamdi Bey ve dönemi (Sempozyum, 17-18 Aralık 1992)* içinde (s. 233-239). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akurgal, E. (1992). Préface. Otten, H. ve Alp, S. (Ed.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern studies in honour of Sedat Alp: Sedat Alp'a armağan; Festschrift für Sedat Alp* içinde (s. XI). Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

- Akurgal, E. (1999) *Bir arkeoloğun anıları, Türkiye Cumhuriyeti kültür tarihinden birkaç yaprak*. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Alp, S. (1997). Assur ticaret kolonileri çağında Kaneş Neşa'da Hititler'in varlığı ve yoğunluğu (Bilimsel bir oluşumun öyküsü). *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, 3, 2-17. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000046.
- Bahrani, Z., Çelik, Z. & Eldem, E. (2022). Arkeoloji ve imparatorluk. Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda arkeolojinin öyküsü* içinde (s. 21-46). Ofset Yapımevi Yayınları.
- Bahrani, Z. (2022). Mezopotamya'nın keşfinin anlatılmamış hikayesi. Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda arkeolojinin öyküsü* içinde (s. 113-137). Ofset Yapımevi Yayınları.
- Başgelen, N. (1998). Arkeoloji dünyasının dedektifi Jale İnan, küçük dev kadın. *Albüm Dergisi*, I, 106-113.
- Başgelen, N. (1999). Dünden bugüne müzeciliğimiz. E. Yücel (Ed.), *Türkiye'de Müzecilik* içinde (s. 7-14). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Başgelen, N. (2011). *Atatürk'ün yurt dışına öğrenci gönderme projesi ve eskiçağ bilimleri alanında ilk yetişenler*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Başgelen, N. (2012). *Antalya'ya adanmış bir yaşam Jale İnan yaptığı kazılar, bulduğu eserler (1914-2001)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bayram, F. (2008). Uluslararası kazı araştırma ve arkeometri sempozyumunun 30. yılı anısına Türkiye arkeolojisi: Önsöz. F. Bayram (Ed.), *Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi* içinde (s. 8-9). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Baydur, S.Y. (1948). *Antik felsefe: Metinler ve açıklamalar*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Baydur, S.Y. (1952). *Dil ve kültür. Türkçenin ve başka dillerin gelişmeleri Türkçenin durumu ve soruları üzerine yazılar*. Tük Dil Kurumu Yayınları.
- Belli, O. (2000). *Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932 - 1999)*. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Bezci, G. (2021). Kültür Hazinesimiz: Hâmit Zübeyr Koşay. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 501-510. <https://doi.org/10.53718/gttad.857051>.
- Burckhardt, J. (2010). *İtalya'da Rönesans kültürü I*. Okuyan Us Yayın.
- Bulduk, B. (2018). Müze kavramı ve modern müze örnekleri. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 4 (9), 162-169.

- Celkan, G. (1989). 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında dolaşan kadın seyyahlar ve eserlerinde Türklerle ilgili intibalar. *Erdem*, 5 (15), 825-846.
- Cezar, M. (1971). *Sanatta Batı'ya açılış ve Osman Hamdi*. Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.
- Çal, H. 1997. Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri. *Vakıflar Dergisi*, 26, 391-400.
- Çal, H. (2009). Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de müzeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14, 315-334.
- Çetin, Y. (2007). Mustafa Kemal Atatürk döneminde (1920-1938) müze ve eski eserler konusunda yapılan çalışmalar. *Sanat Dergisi*, 12, 117-121.
- Çelik, Z. (2022). İmparatorluğun mirası: Geç Osmanlı Devrinde eski eserlerin algılanması. Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda arkeolojinin öyküsü* içinde (s. 379-409). Ofset Yapımevi Yayınları.
- Çevik, Ö. (2013). Türkiye arkeolojisinde öncü kadınlar. O. Tekin, M.H. Sayar, & E. Konyar (Ed.), *Tarhan armağanı. M. Taner Tarhan'a sunulan yazılar* içinde (s. 131-142). Ege Yayınları.
- Çığ, M.İ. (2006). Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye'de arkeoloji. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün-Bugün-Yarın (Özel Sayı)*, 108-119, 621-627.
- Davenne, C. & Fleurent, C. (2012). *Cabinets of wonder*. Houston Yayınevi.
- Dirican, M. (1998) Türkiye arkeolojisinde bir hanımefendi Jale İnan. *Bilim ve Teknik*, 369, 84-90.
- Doksanaltı, E. (2015). Bir kültür yağması: Knidos Aslanı: C.T. Newton ve Mehmet Ali Ağa. *Aktüel Arkeoloji*, 47, 92-97.
- Dündar, C. & Sevinç, F. (2004). *İlk Türk Hititoloğun yaşam öyküsü Sedat Alp*. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Eczacıbaşı, N. (2001). *İzlenimler, umutlar*. Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı.
- Eldem, E. (2010). *Osman Hamdi Bey sözlüğü*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi.
- Eldem, E. (2022). Huzurlu bir ilgisizlikten sıkıntılı bir kaygıya: Osmanlıların gözünde eski eserler, 1799-1869. Z. Bahrani, Z. Çelik, & E. Eldem (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda arkeolojinin öyküsü* içinde (s. 243-281). Ofset Yapımevi Yayınları.
- Erder, C. (1971). *Tarihi çevre kaygısı*. ODTÜ Yayınları.
- Ergin, M. (2010). Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Yunan, Roma ve Bizans Dönemlerinin algılanması ve arkeoloji. Redford, S., Ergin, M. (Der.), *Cumhuriyet Döneminde geçmişe bakış açıları: Klasik ve Bizans Dönemleri* içinde (s. 23-47). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Erten, A.E. (2023). Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin arkeolojiye bakış açıları. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*,

Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı, 21-33.
<https://doi.org/10.56387/ahbvedebiyat.1189135>.

- Gerçek, F. (1999). *Türk müzeciliği*. Kültür Bakanlığı Basımevi.
- Grafton, A. (2004). *Yeni dünyalar eski metinler: Geleneğin gücü ve keşiflerin yarattığı şaşkınlık*. Kitap Yayınevi.
- Greenwalt, C.H. (2005). Ekrem Akurgal, 1911-2002. *American Journal of Archaeology*, 109(3), 561-563.
- Hanilçe, M. (2021). II. kısım: Geçmişten günümüze seyyahlar ve seyahatnamelerin tasnifine dair bir deneme-2. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 32(2), 273-293.
<https://doi.org/10.17123/atad.1024339>.
- Hitzel, F. (2015). Osmanlı arkeolojisinin başlangıcı: Osman Hamdi Bey. *Aktüel Arkeoloji*, 47, 36-45.
- Işık, F. (2003). "Akurgal" adlı bir köklü çınarın gölgesinde. *Anadolu/Anatolia*, 25, 71-74.
https://doi.org/10.1501/andl_0000000294.
- İnan, A. (1957). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kuruluş hazırlıkları üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1-16.
https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000338.
- Jockey, P. (2022). Milo Venüsü: Modern bir mitin doğuşu. Z. Bahrani, Z. Çelik & E. Eldem (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda arkeolojinin öyküsü* içinde (s. 205-221). Ofset Yapımevi Yayınları.
- Kahya, T. (2014). Antalya'da bir arkeoloji çınarının gölgesinde. Prof. Dr. Jale İnan. *Aktüel Arkeoloji*, 38, 26-28.
- Karaduman, H. (2004). Belgelerle ilk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi. *Belgeler*, XXV, 73-104.
- Kağnıcı, G. (2016). Türkiye'de eskiçağ tarihçiliği ve Sedat Alp. A. Şimşek (Ed.), *Türk tarihçileri* içinde (s. 85-102). Pegem Akademi Yayınları.
- Kılınç, A. (2020). XV-XIX. yüzyıllar arası Batılı seyyahların gözünden değişen Türk imgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 1842-1866.
- Koşar, H.Z. (1979). Ankara arkeoloji müzesinin ilk kuruluş safhası ile ilgili anılar. *Belleten*, 43, 309-312.
- Kökdemir, G. (2015). Magnesia ad Maeandrum: Mulâjlarının alımıp daha sonra iade edilmesi şartıyla götürebilirsiniz. *Aktüel Arkeoloji*, 47, 98-109.
- Kutlu-Dilbaz, B. (2016). Osmanlı Devleti'nde ören yerlerini incelemeye gelen seyyahlar. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 30, 89-110.
- Madran, E. (1997). Cumhuriyet'in ilk otuz yılında (1920-1950) koruma alanının örgütlenmesi. *ODTÜ MFD*, 16 (1-2), 59-67.
- Muss, U. (2015). Efes'ten Viyana'ya. *Aktüel Arkeoloji*, 47, 56-61.

- Oralalp, F. (1996). Hititlerin üç bin yıllık suskunluğunu bozan Türk bilgini: Sedat Alp. *Bilim ve Teknik*, 340, 68-77.
- Önge, M. (2018). Kültür mirasını tanımlamak için Türkiye’de kullanılan ilk özgün terim: Âsâr-ı Atîka. *Avrasya Terim Dergisi*, 6(1), 8-14.
- Öz, T. (1949). Ahmet Fethi Paşa ve müzeler. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 5, 1-15.
- Özdoğan, M. (2011). *Arkeolojik Kazılar Bilimsel Çalışma mı? Toprak Harfiyatı mı?* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2002). Ideology and Archaeology in Turkey. L. Meskell (Ed.), *Archaeology under fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East* içinde (s. 111-124). Routledge.
- Özgünel, C. (1986). Cumhuriyet Dönemi Türk arkeolojisi. *Belleten*, 50(198), 895-914.
- Reisman, A. (2011). *Nazizmden kaçanlar ve Atatürk’ün vizyonu*. Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.
- Rıza, E. (2020, 2 Şubat). *Suat Yakup Baydur - belgesel - Bir erken süvari*. 12 Temmuz 2023 tarihinde https://www.youtube.com/watch?v=f1Ea_liAoo&ab_channel=SuatYakupBaydur / adresinden edinilmiştir.
- Seyirci, M. (1981). *Atatürk ve çağdaş müzeciliğimiz*. Türkeli Matbaası.
- Süel, A. (2007). Ord. Prof. Dr. Dr. h. C. Sedat Alp (1 Ocak 1913 - 9 Ekim 2006). *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 10, 15-26.
- Shaw, W.M.K. (2004) *Osmanlı müzeciliği: Müzeler, arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi*. İletişim Yayınları.
- Shaw, W.M.K. (2022). Anıt mezardan müzeye: Eski eserlerin Osmanlı modernitesi için dirilişi. Z. Bahrani, Z. Çelik & E. Eldem (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda arkeolojinin öyküsü* içinde (s. 359-377). Ofset Yapımevi Yayınları.
- Sunay, S. (2020). Bir hanedan damadının yaşam tarzı ve standardı: Ahmed Fethi Paşa’nın terekesi. *Belleten*, 84 (300), 745-788. <https://doi.org/10.37879/belleten.2020.745>.
- Şahinoğlu, M.H. (2002). Koşay, Hamit Zübeyr (1897-1984). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26, 225-226.
- Şarman, K. (2021). *Türk Promethe’ler. Cumhuriyet’in öğrencileri Avrupa’da*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tarhan, M. (1996). Sevgili hocamız Prof. Dr. Afif Erzen. *Anadolu Araştırmaları*, 14, 1-19.
- Tekin, H. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya yeni yaklaşımlar, yeni yorumlar ve yeni kronoloji*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Trigger, B.G. (1989). *A History of Archeological Thought*. Cambridge University Press.

- Tok, G. (1997). Anadolu arkeolojisinden aldığı ışık dünya uygarlığını aydınlattı Ekrem Akurgal. *Bilim ve Teknik*, 80-88.
- Tunçay, M. (2021). Türkiye'nin bütün entelektüel kaymağı. E. Yalçın (Ed.), *Türk Prometheler. Cumhuriyet'in öğrencileri Avrupa'da içinde* (s. xxv-xxviii). Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.
- Ulu, C. (2014). 1416 Sayılı "Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun" ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki uygulamaları. *Tarih Okulu Dergisi*, XVII, 495-525. <https://doi.org/10.14225/Joh424>.
- Ülgen, P. & Çaylı, M. (2020). Eski bir şövalyenin gözünden XIV. yüzyılda Ege adaları: Bizans İmparatorluğu, Haçlılar ve Türkler. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 14, 93-102. <http://dx.doi.org/10.29228/cahij.43625>.
- von Schlosser, J. (2021). *Art and Curiosity Cabinets of the Late Renaissance*. Getty Research Institute.
- Wooley, C.L. (1950). *Ur of the Chaldees*. Penguin Books.
- Yağuzluk, B. (2018). *Suat Yakup Baydur*. 12 Temmuz 2023 tarihinde https://translex.ege.edu.tr/tr-7122/suat_yakup_baydur.html/ adresinden edinilmiştir.
- Yıldırım, R. (1996). Atatürk'ten günümüze eskiçağ tarihi ve arkeoloji çalışmaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 33-47.
- Yücel, E. (1999). *Türkiye'de müzecilik*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yücel, E. (2009). *Anlarıyla Tahsin Öz*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Extended Abstract

Archaeology is defined as a science that analyses all kinds of material culture products, investigates and documents the social, communal and cultural structures of the people who lived in the past, and tries to interpret their changes and transformations. The question of when the interest in ancient civilizations and their cultural heritage items began has not yet been completely answered. However, the archaeological remains of people who lived in the past have always fascinated and intrigued mankind.

In Europe, the interest in ancient civilizations and the tangible cultural heritage objects that have survived from them started in the 15th and 16th centuries. This growing interest in archaeological works after the Renaissance developed into a desire on the part of antiquities enthusiasts to explore different geographical areas, to see the works there and to acquire them over time. Especially European voyagers primarily turned their eyes to the geographies that hosted the Greek and Roman Periods (Hanılçe, 2021, pp. 273-293; Bahrani et al., 2022, p. 24; Erten, 2023, pp. 22-26). With the Age of Enlightenment, European elites, who sought the origins of Western civilisation in Ancient Greece and Rome, became interested in the Near East (Bahrani et al., 2022, pp.26-30). Chronologically considered, Anatolia, which

had been host to many civilizations since the Palaeolithic Period, also received its share of this interest (Celkan, 1989; Kılınç, 2020; Ülgen and Çaylı, 2020). In the early 19th century, many works of antiquities from the Ottoman Empire were already being smuggled abroad by ambassadors, consuls and merchants. This increasing interest in the territories of the Ottoman Empire did not go unnoticed the oversight of the Ottoman administrators, and in the 19th century, they took a number of precautions to prevent damage to the works of art found in the regions under their sovereignty, to prevent them from being smuggled abroad, and to prevent illegal excavations. The reforms in the direction of modernisation and Westernisation, which started with the proclamation of Edict of Gülhane – Tanzimat Fermanı (1839), also prepared the environment for the formation of cultural heritage awareness. Osman Hamdi Bey's assignment as director of the Museum-i Hümayun in 1881 was an important milestone in Ottoman museology and archaeology (Cezar, 1971). In the second half of the 19th century, the developments in the field of archaeology and museology in the Ottoman geography appear as a result of the efforts to modernise, to keep up with the West and to increase the variety of works in the imperial museum.

The steps taken in the name of Westernisation and modernisation in the Ottoman Period were continued in the National Struggle and Early Republican Period with the studies on culture, archaeology and museology guided by Mustafa Kemal, and significant progress was made in the field of education and culture in Türkiye.

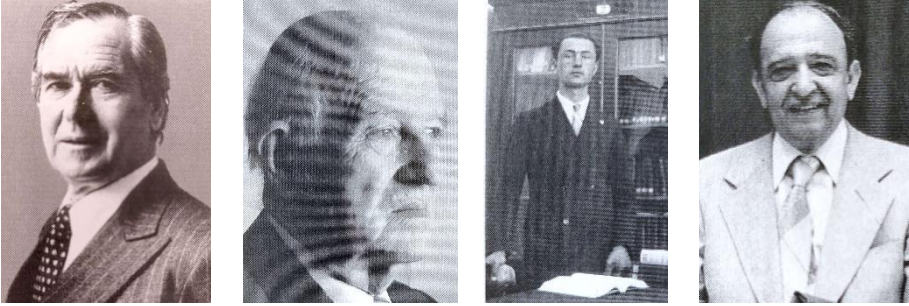
In the post-war period, the institutionalisation of the disciplines of history and archaeology and the need to concentrate on these fields emerged in order to establish national consciousness (Özgünel, 1986, pp. 896-897). Mustafa Kemal Atatürk ensured the establishment of new institutions and the enactment of laws for the development of the Anatolia in every field. Among these, one of the most important steps was the educational reform in line with the opinions of Western experts and the institutions and staff supporting the studies on Turkish language, history and culture (Çığ, 2006, p. 621; Şarman, 2021, pp. 13-21). The qualified education of the Turkish youth and the formation of national cultural awareness in the youth were among the priorities of the Republican authorities. In 1924, the Law of Unification of Education (Tevhid-i Tedrisat Kanunu), sending students abroad was brought to the fore for the first time. On 29 October 1924, the Ministry of Education started to send students to Europe with an exam (Başgelen, 2011, p. 13; Şarman, 2021, p. 23). From 1928 onwards, Mustafa Kemal wished to establish an institutional basis for the study of history, ancient history, archaeology and language (Başgelen, 2011, p. 24; Özdoğan, 2011, p. 141). The Turkish Historical Society was the embodiment of Mustafa Kemal's curiosity and interest in archaeology and history. Atatürk attached great importance to the Turkish Historical Society. With the same feeling, he also attached importance to the training of students in fields such as history, archaeology, Hittiteology,

ancient history, art history among the students to be sent abroad, and he was particularly interested in this issue. On 21 February 1931, in a cable from Konya to İsmet İnönü, he personally requested that students be sent abroad to be trained in these fields (Başgelen, 2011, pp.25-26; Bayram, 2008, p.9). Among the students sent to Germany with state scholarships to study archaeology and history during this period, Ekrem Akurgal (1933-1940), Sedat Alp (1932-1940), Afif Erzen (1934-1940), Suat Yakup Baydur (1932-1942), Jale Inan (1935-1943) became experts in archaeology, Hittitology, ancient history and classical philology.

As a result, examining the Turkish students who returned to Türkiye after studying in various European countries on state scholarships, it becomes evident that a majority of them have achieved global recognition as scientists. They played a pioneering role in the establishment and advancement of academic departments such as Archaeology, Hittitology, and Ancient History. The enduring relevance and citation of their scientific work today stand as a testament to the expertise and proficiency of the scholars featured in this study.

Ekler

Görsel 1. (Soldan Sağa) E. Akurgal, S. Alp, S. Y. Baydur, A. Erzen

Kaynak: Başgelen, 2011, s. 57-58

Görsel 2. J. İnan

Kaynak: Aktüel Arkeoloji, 2020, s. 28.

SUNA KAN'IN ARDINDAN CUMHURİYET DÖNEMİ “MÜZİKTE MODERNLEŞME” İDEALİNİ YENİDEN SORGULAMAK

Yasemin ATA*

Öz

Müzikte batılılaşma ve çağdaşlaşma, Cumhuriyet Dönemi modernleşme ideolojisinin en temel amaçlarından biridir. Batılılaşma yolundaki tüm reformlar gibi müzik alanındaki reformlar da “Yeni Cumhuriyetin” yüzünü yansıtmaya ve onu “muasır medeniyet” seviyesine çıkartma ülküsüyle gerçekleştirilir. Bu amaca yönelik uygulanan bir dizi eğitim politikası, çağdaşlaşmanın temel ölçütü olarak görülen batı müziğinin yaygınlaştırılması ve toplumda batı yönelimli yeni bir müzik zevki yerleştirilebilmesi hedefi, genç Cumhuriyetin kadrolarının Osmanlı müzik geleneğini tamamıyla rafa kaldırmak üzere gösterecekleri yoğun çabayı da beraberinde getirir. Atılan çok sayıda adımdan biri de batı müziği alanında uzmanlar yetiştirilebilmesinin gerekliliğiyle genç yeteneklerin yurtdışına eğitim için gönderilebilmesine yönelik alınan meclis kararıdır. Karardan yararlanan ilk sanatçılardan biri, 11 Haziran 2023'te vefat eden ve Batı Sanat Müziği alanındaki uluslararası tanınırlığıyla Cumhuriyet tarihinde bir batılılaşma simgesi haline gelen Suna Kan'dır. Kan, kariyeri boyunca basında ve toplumun belirli bir kesiminde “muasır medeniyetin” temsili “Modern Türk” profili çizirken 1971 yılında dönemin Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenecek birkaç Türk müziği etkinliğininin, Atatürk'ün inkılapçılık ilkesiyle ters düşeceğini iddiasıyla bakan Talat Sait Halman ile yaşadığı tartışmanın ardından önce Türk müziği icracıları daha sonra da toplumda Türk müziği sevenler tarafından büyük tepkiyle karşılanır. Tartışma, Cumhuriyet tarihinin hemen her döneminde rastlanan ideolojik tabanlı “alaturka-alafranga” ikileminin müzik alanındaki “tek sesli - çok sesli” ayrımının bir yansımasıdır. Cumhuriyet tarihinde pek çok kez ele alınmış olan müzikteki siyasi tabanlı mevcut kamplaşma, bu çalışma özelinde farklı siyasi çizgideki medya organlarında Suna Kan'ın ölüm haberinin sunulduğu biçimleri üzerinden, haber metinleri incelenerek tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Müzikte Modernleşme, Suna Kan, Haber Dili.

QUESTIONING THE REPUBLICAN IDEAL OF “MODERNIZATION IN MUSIC” AFTER SUNA KAN

Abstract

Westernization and modernization in music is one of the most fundamental aims of the modernization ideology of the Republican Era. Like all others, musical

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, GSTF, Müzik Bölümü, yaseminata@sinop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5975-7196>

reforms were carried out with the ideal of reflecting the face of the "New Republic" and raising it to the level of "contemporary civilization". A series of educational policies implemented for this purpose; the dissemination of western music and the goal of establishing a new western-oriented musical taste in society, brought the intensive efforts to completely shelve the Ottoman musical tradition. One of the parliamentary decision was to send young talents abroad for education and Suna Kan was one of the first students and became a symbol of westernization. Throughout her career, Kan had been portraying a profile of a "modern Turk" representing "modern civilization" in the press and in a certain segment of society. In 1971, she argued with the minister Talat Sait Halman, who claimed that some Turkish music events would contradict Atatürk's principle of reformism. Kan was met with a great reaction first by Turkish music performers and then by Turkish music lovers and supporters in society. This was a reflection of the "alaturka-alafranga" dichotomy, encountered in almost every period of the republican history, and the "monophonic - polyphonic" distinction in the field of music. The current politically based polarization in music will be discussed by analyzing news texts through the way the news of Suna Kan's death is presented in media organs of different political lines.

Keywords: *Republican Era, Modernization in Music, Suna Kan, Language of News.*

Giriş

Batılılaşma, Batı'nın askeri, ekonomik, siyasi ve sosyal alanlardaki değerlerini benimseme gayreti çerçevesinde gerçekleşen bir modernleşme idealini tanımlar. Türk tarihinde 19. yy.'da Osmanlı'da başlayan batılılaşma hareketleri, 1923 yılı itibariyle "çağdaş ve modern" Türkiye Cumhuriyeti tahayyülünü somutlaştırmaya yönelik atılan ve sayılan alanlarla birlikte kültürel altyapıyı da köklü biçimde dönüştürecek olan adımlara evrilir. Gerçekleştirilen pek çok alandaki devrimin yanında batıyı "modern" yapan temel unsurlardan birinin müziği olduğu kanaati müzikte resmi, devlet merkezli bir modernleşme hareketinin başlatılmasına neden olur. Müzik alanında köklü bir reformu işaret eden bu hareket, devletin resmi söylemini Osmanlı döneminde şehirlerde üretilen "alaturka" makam müziğinin, toplumun bütününe ulaşma konusunda ilk akla gelen müzik olduğu kanaatini sarsma hedefi üzerine kurmasıyla başlar (Ayas, 2014, s. 182). Bu bağlamda müzikte batılılaşma, yalnızca ilgili kurumların yapısını hedeflenen değişimin gerektirdiği yönde dönüştürmeye çalışmakla kalmaz, çağdaşlığın sembolü sayılan batı müziği karşısında "köhne" ve "çağdışı" bulunan Osmanlı geleneği Türk müziğini toplum hafızasından tamamen silme ve batı tarzından hoşlanan yeni bir toplumu temelinden başlayarak inşa etme çabası anlamına gelir. Süreç, dönemin önemli fikir insanlarının batı tarzı çoksesliliğin tek sesliliğe karşı üstünlüğünü meşrulaştırma yolunda yaymaya çalıştıkları fikirleri baz alarak devam eder. Kültür politikalarının geliştirilmesinde dönemin önemli figürlerinden biri olan Ziya Gökalp'in Cumhuriyet tarihinin neredeyse her döneminde hararetli tartışmalara konu olan halk ve garb (batı) müziğinin

sentezinden bir "milli musiki" yaratma düşüncesi (1923/2014, s.161) ve bu çerçevede yeni bir müzik-toplum ilişkisi kurulma gayesi, günümüzde dahi hedefleri, sonuçları ve başarısı açısından tartışma odağı olmaya devam eden "musiki inkılabı"nın temelini oluşturur. Atatürk'ün 1934 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı açılış konuşmasında "Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikîde değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir!" (Altar, 1986, s. 765) sözlerine yer vermesi, genç cumhuriyetin geçen on bir yılda müzik devrimiyle benimsediği değişim gayesinin derecesini ve katettiği yolu işaret eder. Cumhuriyetin modernleşme tasavvuru bağlamında müzik eğitimi alanında uygulanan politikalar, Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü tarafından sürdürülür. Devraldığı görevin yanında batı sanat müziğine duyduğu kişisel ilgiyi anılarında bizzat belirten İnönü (1997, s. 99), eğitim kurumlarını yeniden yapılandırmanın yanı sıra 1948'de üstün yetenekli çocukların yurtdışında öğrenim görmelerinin yolunu açan yasanın da mimarıdır. Kamuoyu tarafından "Harika Çocuk Yasası" olarak bilinen bu yasadan yararlanan ilk sanatçılar, İdil Biret ve 11 Haziran 2023'te vefat eden keman sanatçısı Suna Kan olur. İlk derslerini Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nda (CSO) viyola sanatçısı olan babasından alan ve kültürel sermayesini saf bir batı müziği eğitimi ile edindiğini, Türk müziğiyle ilgili herhangi bir bilgisi olmadığını kendisiyle yapılan söyleşilerde dile getiren Kan (BBC News Türkçe, 2015; Haber262, 2011), aldığı eğitim ve uluslararası tanınırlığıyla aynı çizgide bulunduğu çevreler tarafından Cumhuriyet dönemi kültür devriminin "isabetinin" bir göstergesi sayılarak Türk modernleşmesinin müzik alanındaki sembol isimlerinden biri haline gelir. Nitekim, Cumhuriyet gazetesi vefatının ardından Suna Kan'ı, "Atatürk Türkiye'si aydınlanma devriminin simgesi" (Bilgehan, 2023) ve "uygarlığın sesi" (Bilgen, 2023) olarak özneleştirir. Ancak entelektüel çevrelerin belleğinde Suna Kan ile ilgili kalan tek şey, Atatürkçülüğe ya da bir Cumhuriyet "değer"i olmaya yönelik "olumlu" etiketler değildir. Madalyonun diğer yüzünde Kan'ın Nihat Erim hükümetinin kültür bakanı Talat Sait Halman ile dahil olduğu, Halman'ın Türk müziği konservatuvarı kurma ve ilişkili bir dizi etkinliği gündeme alma planlarını ağır bir biçimde eleştirdiği, bu nedenle yankısı günümüze kadar devam etmiş olan polemigi yer alır. Dönemin gazetelerinde geniş yer bulan bu olayda, her ne kadar en başta Kan ve Halman'ın adı geçiyor olsa da tarafların tepki gösterdikleri durumlar ve birbirlerine karşı kullandıkları argümanlar, erken Cumhuriyet döneminin kültür politikalarının neticelerinden biri olarak süregelen "alaturka-alafranga" ve "tek sesli-çok sesli" müzik ayrımının bir yansıması niteliğindedir. İki isim arasındaki polemik, söz konusu ayrıma dayalı tartışmaları alevlendirir. Bunun neticesinde Kan, -tıpkı Cumhuriyet Gazetesi'nin başlığında olduğu gibi- kimi çevrelerce Atatürk Türkiye'si'nin, aydınlanmanın ve batılılaşmanın sembolü olarak kalmaya devam ederken; kimilerince kimliğini inkâr eden, tek sesliliği hor gören, sanatçılığını sorgulaması gereken ayrıştırıcı bir figür olarak anımsanır. Suna Kan ile ilgili bu görüşler, vefatıyla birlikte medyada yeniden yer bulur. Vefat haberinin verilmiş biçimi ve üzerine yapılan yorumların, farklı siyasi-ideolojik çizgide

olduğu düşünölen haber yayın organlarındaki haber diline yansıdığı göröölür. Bugün Cumhuriyetin yüzüncü yılında, tarihinin uluslararası tanınırlığa en fazla sahip olan sanatçılardan birinin vefat haberini vermek üzere kullanılan haber dilinde bariz olarak algılanan kutuplaşma, batı müziğinin “modern” bir toplum yaratma düşüncesine ne derece katkıda bulunmuş olduğunu daha da önemlisi toplumu “geleneksel olandan” koparmada “negatif” yönde nasıl simgeleşmiş olduğunu bir kez daha düşünmeye yönlendirir.

Bu çalışmada geçmişten bugüne Suna Kan hakkında yapılan haberlerden yola çıkarak, onu bir tarafta “genç Cumhuriyetin modernleşme tasavvuru”, diğere tarafta ise “gerçek kimliğinden kopmuş jakoben bir zihniyetin ürünü” olarak değerlendiren görüşlere değinilir. Çalışmanın amacı Cumhuriyet tarihinin en önemli sanat figürlerinden biri olan Suna Kan’ı bu çift kutuplu sembolleştirmenin bir örneği olarak ele almak, musiki inkılabının gerekçelerini ve neticelerini bu örnek üzerinden sorgulamaktır. Çalışmada önce Kan’ın Cumhuriyet dönemi kültür politikaları açısından sahip olduğu kabul edilen önemine değinilir ve Cumhuriyet tarihindeki sembolik yerine dair bir saptama yapılmaya çalışılır. Ardından, çeşitli haber siteleri ve köşe yazılarında Kan’ın vefatı hakkında yapılan haberler ve yorumlar, geçen yüz yılın ardından müzikte batılılaşma idealini yeniden gözden geçirmek üzere tartışmaya açılır.

1. CUMHURİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME SEMBOLÜ OLARAK SUNA KAN

Suna Kan (d. 1936), Türk modernleşmesinin müzik alanındaki sembol isimlerinden biridir. Batı sanat müziğiyle ve kemanla, doğduğu evde babası aracılığıyla tanışır. Dokuz yaşında Ankara Devlet Konservatuarı’nda ilk solo konserini verir. CSO eşliğinde, Hasan Ferit Alnar tarafından yönetilen bu konserde Mozart ve Viotti’nin konçertolarını seslendiren Kan, Atatürk’ün eğitim, kültür ve sanat programlarını uygulama gayretinde olan ve o konsere kendisini dinlemeye gelen İsmet İnönü’nün, üstün yetenekli çocukların yurtdışı eğitimleriyle ilgili programına dâhil edilir (Hürmüzlü ve Ataseven, 2019, s. 6-7). Üstün yetenekli çocuklarla ilgili ilk yasa, 1946 yılında bilim ve sanat çalışmalarını desteklemek amacıyla çıkartılan “İnönü Armağanları Kanunu” adlı, 4933 sayılı yasanın ardından gelir. Müzikte üstün yetenekli oldukları belirlenen çocukların, yurt dışında, alanlarında dünyanın en iyi sayılan eğitim-öğretim kurumlarında, yeteneklerini geliştirmeleri ve dünya çapında sanatçılar olmaları için tasarlanan söz konusu kanun, Milli Eğitim ve Bütçe Komisyonları’ndan geçtikten sonra 7 Temmuz 1948’de Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu’na gelir. Oy çokluğuyla kabul edilen kanun, teklif edilmesinden iki buçuk sene sonra uygulanabilir hale gelir (Kahramankaptan, 1998, s. 119-138). Böylece Milli Eğitim Bakanlığı tarafından seçilecek üstün yetenekli çocuklar yurt dışına gönderilecek ve masrafları devlet tarafından karşılanacaktır. Yasadan ilk yararlananlar İdil Biret ve Suna Kan olur. “İdil Biret ve Suna Kan’ın Yabancı Memleketlere

Müzik Tahsiline Gönderilmesine Dair Kanun" başlığıyla adlarına özel olarak hazırlanan ve daha sonraki yıllarda kapsamı genişletilen kanunla birlikte Kan, eğitimine Paris'te devam eder. Alanında gösterdiği bir dizi uluslararası başarının ardından 1950'lerin ortasında Türkiye'ye döner ve başta CSO olmak üzere çeşitli orkestralarda solist sanatçı olarak görev alır (İnönü Vakfı, t.y.).

Suna Kan'ın ülkeye döndüğü yıllarda, Türk siyasi tarihinin önemli dönüm noktalarından biri yaşanır; çok partili döneme geçilir. Savaş sonrası dünya siyaseti, toplumsal yaşamın dinamiği, sanat-endüstri ilişkileri ve estetik kavramının güncel içeriği hızla değişse de dönem iktidarının müziğe dair Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu kadar kati bir politikasının bulunmaması, ülkede müzik devriminden gelen mevcut teamül ve uygulamaların kısmen devam ettirilmesini sağlar. Bununla birlikte liberalleşen toplum, batı endeksli kimi kültürel öğelerin sorgulanmasına ve tartışılmasına zemin hazırlar (Karpat, 2021, s. 410). Bu geçiş süreciyle birlikte siyasetin etkisinde olan tüm alanlar ile beraber kültür politikalarında da kimi değişimler yaşanır. Demokrat Parti (DP) döneminde gerçekleşen önemli değişimlerden biri Cumhuriyetin müzik politikalarının kitlesel uygulama alanı olan halkevlerinin (Zıraman ve Kutluk, 2016, s. 111-138) kapatılmasıdır. 1932 yılında Aydın Halkevi'nin açılışında bizzat bulunan ve Atatürk'ün halkevlerini açma fikrinin sosyal ve kültürel hayatımızda çok derin bir boşluğu dolduracağını ifade eden Adnan Menderes, iktidara geldiği 1950 yılı itibarıyla kapatma kararı aldığı halkevleri için başlangıçtaki tavrının tamamen zıttı bir tavır sergiler; halkevlerinin sosyal ve siyasi bünyede tamamen gereksiz, boş ve yabancı bir uzuv gibi olduğunu, demokratik fikirlerin yayılacağı bir okul olarak hayal etmenin dar bir anlayışın ürünü olduğunu belirtir (Güneş, 2012, s. 145-151). Menderes'in Cumhuriyet tarihinde müzikte modernleşmenin en önemli simgelerinden biri olan halkevlerine ilişkin keskin biçimde dönüşen görüşleri, 1950 sonrası siyasetin kültür-sanat alanında değişen çehresinin göstergelerinden kabul edilebilir. Bir diğer değişim ise ideolojinin önemli taşıyıcılarından biri olan devlet radyosunun yayın politikasıdır. 1945 yılı itibarıyla "yumuşayan" tek parti yönetiminde TBMM'ye taşınan Türk musiki yayını saatlerinin radyoda artırılmasına yönelik talepler, devletin resmi müzik politikasının eleştirilmesi bakımından ilk kırılma noktalarından sayılır. Eleştirilen politikalardan biri olan Türk müziği yayını yasağı (Ayas, 2014, s. 259), iki yıllık bir süreden sonra 1936'da kaldırılmış olsa da 1945 yılına kadar, devlet radyosunun klasik batı müziği yayınına verdiği ağırlık devam eder. 1945'te meclis görüşmeleri sırasında CHP'li milletvekili Cemil Sait Barlas, radyodaki batı müziği yayınlarından halkın hiçbir şey anlamadığını ve davul-zurna duymak istediklerini dile getirir. Tek partili dönemin sonuna doğru esmeye başlayan "demokratik" havanın "seviye düşürücü" olduğunu düşünen kesimlere göre ise radyo eğlendirici değil, eğitici bir mecradır. Aynı çevrelerde Türk müziği yayınlarına giderek artan talep, ilerleyen zamanlarda musiki inkılabının etkisini yitirmeye başladığı endişesine dönüşür. Bu endişeler, "alaturka" müziğin yaygınlaşması bağlamında "haklı" çıkacak olsa da "alafranga"

müziğin alaturka karşısında “yüksek sanat” olduğu konusundaki hakim anlayışı değiştirmez (2014, s. 260-261).

Menderes dönemiyle birlikte dinleyici kitlesinin yayınlarının değiştirilmesi gerektiği yönündeki talepleri giderek yükselir. Bu taleplerini ilettikleri merci ise Başbakan Menderes’in bizzat kendisidir. Dinleyiciler yazdıkları mektuplarda “Mozart’ın piyano konçertosu ve benzeri eserler dinlemekten tatmin olmadıklarını, radyoyu kapatmak ya da Arap istasyonları aramak istemediklerini, bu yüzden Türk müziğine ağırlık verilmesini istediklerini” dile getirirken klasik batı müziğini sevmediklerinin ve anlamadıklarının altını çizerek (Çatalbaş ve Koç, 2016, s. 229-30). Neticede DP, radyo yayınlarında “tüm halkı kapsayıcı” bir politika benimser ve yayınlar dinleyicilerin tercihleriyle şekillenebilir hale gelmeye başlar. 10 Temmuz 1950’de Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürü Halim Alyot, demokrasinin gelişmesinde radyoların ne derece önemli araçlar olduğunu belirterek, müzik yayınlarında da bu demokratik tavrı sürdüreceklerini ifade eder: “*Müzik neşriyatımızı her sınıf halkın isteklerine cevap verecek şekilde ayarlamak ve klâsik tarihî Türk müziği ile folklor müziğimize ve bugünün zevk ve ihtiyaçları bakımından muhtaç olduğumuz çok sesli modern Türk müziğine büyük önem vermek gayemizdir*” (akt. Büyükduman, 2020, s. 43). Kimi yazarlara göre Türk müziğine dair baskıcı tutumun hafiflemiş olduğu bu dönem (Erdoğan ve Çetin, 2020), musiki inkılabının getirisi olan uygulamaları çağdaş Türkiye’nin yegâne taşıyıcısı olarak gören çevrelerce Atatürk’ün devrimlerine tehdit olarak algılanmaya başlar.

2.“TEK-SES” SÖYLEMİ VE SUNA KAN’IN KÜLTÜR POLİTİKALARINDAKİ ETKİSİ

Paris’te bulunduğu süre boyunca, eğitimiyle ilgili gelişmelerden, verdiği dinletilere kadar ulusal basında, özellikle Cumhuriyet Gazetesi’nde İdil Biret ile birlikte “harika çocuklar” başlığıyla düzenli biçimde yer almaya devam eden Suna Kan, ülkeye böyle bir atmosferde iken döner. Basında sık sık “iyi musikinın memlekette yayılmasına hizmet eden” bir sanatçı olarak lanse edilen Kan, bir söyleşisinde 1961’den itibaren “klasik ve çağdaş ciddi” müziği Anadolu halkına sevdirebilmek adına Van, Hakkâri, Muş da dahil pek çok Anadolu şehrinde konser verdiğini ancak yerel yönetimlerin sanatçıları davet etmek konusunda istikrarlı olmadıklarını, insanların bu müziğe alışabilmesi için televizyon kanallarında klasik müzik sunulmasının çok önemli olduğunu ifade eder (İlyasoğlu, 2023). Devletin resmi ideolojisinde tanımlandığı haliyle “ilim ve fennin gereği” olarak nesnel bir meşruyet kalıbına oturtulan batı müziğinin (Ayas, 2014, s. 260) yaygınlaştırılmasına yönelik hamleler, Suna Kan’ın sayılan Anadolu şehirlerindeki konser programlarında da vücut bulur. Yerel yöneticilerin konserlerin tekrarı konusunda bir motivasyonu olmadığını kendisi de dile getiren ve bu durumu halkın batı müziğine alışık olmamasına bağlayan Kan’ın yaklaşımı, halkın ilgisizliğine duyuların tamamen kapatıldığı “halka rağmen halkçı” bir tavır

olarak değerlendirilebilir olmakla birlikte erken Cumhuriyet'in müzik politikası çerçevesinde "kültürel sermaye" hiyerarşisindeki konumu itibariyle kendisine tanımlanan misyon tam olarak budur. Kan'ın bu misyonu ifa etme konusundaki en tartışmalı tavrı ise 1926'da Darülelhan'ın Türk musikisi bölümünün kapanmasından sonra (Cömert, 2021, s. 84) ilk kez 1971'de devlet konservatuvarı statüsünde bir Türk müziği okulu kurulmasının gündeme gelmesiyle gerçekleşir. 12 Mart muhtırasından sonra göreve gelen başbakan Nihat Erim, Kültür Bakanlığı'na o dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde görev yapmakta olan akademisyen Talat Sait Halman'ı atar. Halman, atandığı tarihten itibaren geleneksel Türk müziğini hareketlendirmek için çeşitli atılımlarda bulunur. Bu atılımlardan en önemlisi ise belirtildiği gibi Klasik Türk müziği eğitimi verilecek bir konservatuar kurmaktır. Yanı sıra 1950 yılına kadar yasaklı olan Galata Mevlevihanesi'ni sema gösterileri için yeniden açmak, 18-25 Ekim 1971 tarihleri arasında Türkiye'yi ikinci kez ziyaret etmekte olan Kraliçe II. Elizabeth'e Topkapı sarayında mehter takımı gösterisi sunmak ve Münir Nurettin Selçuk şefliğinde bir Türk müziği konseri organize etmek de Halman'ın icraatleri arasında yer alır (Çevikoğlu, 2016, s. 261). Aynı yılın aralık ayında CSO Salonu'nda bir Klasik Türk Müziği etkinliği planlayan ve İsmail Baha Süreksan'dan Itri eserlerinin çalınacağı bir konser düzenlenmesi için ricada bulunan bakan Halman, bu son hamlesiyle Cumhuriyet döneminde "alaturka-alfranga" müzik ikilemini doruğa çıkaracak tartışmalardan birinin fitilini ateşlemiş olur. Halman'ın uygulamaları, müziğin "Atatürkçülüğün gerektirdiği çok sesli ve çağdaş" bir dokuda olması gerektiğini savunan çevreleri rahatsız etse de bu rahatsızlığı yüksek sesle dile getirenler en başta Suna Kan ve eşi Faruk Güvenç olur. Suna Kan, konu üzerine duyduğu yoğun rahatsızlığı, Milliyet gazetesi aracılığıyla "Talat Halman'a açık mektup!" başlığı altında yayımlar (Kan, 1971). Kan, mektuptaki muhatabı Halman olmasına karşın, verilen kararların yanlışlığını üçüncü şahıslara; özellikle de ismi geçmese de Başbakan Nihat Erim'e hitaben dile getirir:

"Sayın Halman Kültür Bakanlığı'na geldiğinden beri hemen her sanat dalında çeşitli komisyonlar toplamış bu komisyonların telkini ile çeşitli konularda adımlar atmıştır. Sayın bakan, müzik dalında ise sadece tek sesin uzman ve temsilcileriyle görüşmüş ve bu görüşmelerin elle tutulur ilk meyvası alaturka denilen türün öğrenimini yapacak bir Devlet Konservatuvarı'nın açılacağı müjdesi olmuştur!... Sayın bakanın heralde ömrünün büyük bir kısmı yurtdışında geçtiği için Türkiye'nin gerçeklerinden haberli olmadığını, memleketin pek çok konusuna bir yabancı turist gözüyle baktığını sanıyorum ve üzülüyorum... Cumhuriyetin bir kültür bakanı nasıl taadüd-i zevcata, hareme fetva vermezse Atatürk'ün diğer devrimlerine de aykırı davranamaz". (Kan, 1971)

Yazıda dikkat çeken en temel nokta “tek sesli müzik” üzerine yapılacak herhangi bir planın Atatürk Türkiye’si’ne karşı şiddetli bir tehdit içereceği görüşüdür. Kan, bakanı açık bir biçimde “gericilik”le suçlamaktan imtina ederek, Osmanlı’dan keskin bir kopuşu simgeleyen inkılapların erken Cumhuriyet döneminde olduğu haliyle uygulanmamasını şiddetle eleştirir. Gelenekten kopuşun en önemli göstergesi, “tek ses”li müziği terk etmiş olmak iken, on yıllar sonra yeniden başlangıç noktasına dönmeyi bakanın “yurtdışında geçirdiği uzun zamana”, “Türkiye’yi yeteri kadar tanınamasına”, “ülkenin gerçeklerinden bihaber olmasına” ve “kendi ülkesine bir turist gözüyle bakıyor olmasına” bağlar. Kısaca Kan, kendisine göre Halman’ın 1923 öncesi ve sonrasını ayırt edemeyecek kadar ülke gündeminden uzak kalmış olduğunu iğneleyici bir dille ifade eder. Halman’ın destekliyor olduğu Klasik Türk müziğini “tek ses”, icracılarını ise “tek sesin uzmanları” olarak nitelendirir. Ayas’a göre “müzik alanındaki resmi kültürel meşruluk tanımı, yeni rejimin siyasi yönelişinin müzik terimlerine tercümesidir” (2014, s. 168). Bu bağlamda Osmanlı bakıyesi “tek ses” ve “temsilcileri”, meşruiyet alanı “çağdaşlığın” simgesi olarak belirlenen batı müziğinin “çok ses” ve “temsilcileri”nin tam karşısındadır. Bu “ötekileştirme” stratejisi aynı zamanda “rakip medeniyetin” (2014, s.168) müzik devrimine ve elbette Atatürk’ün tüm devrimlerine olan bağlılığı konusundaki yerini de belirler. Türk müziğini yeniden canlandırmanın, Osmanlı geleneğinde bırakılması istenen ne varsa herhangi birini canlandırmaktan bir farkı yoktur. Bu bakımdan eleştirilerini yöneltirken Türk müziği etkinliklerinin gerçekleştirilmesini, çok eşlilik ve harem kültürüyle bağdaştırması, Galata Mevlevihanesi’nde sema gösterisi düzenlemek isteyen bakana tekke ve zaviyelerin kapandığını hatırlatması dikkat çekicidir. Osmanlı müziği geleneğinde fesli, çarşafılı, kavuklu insanların, ya da mehter takımının 1923 yılından bu yana ancak egzotik birer eğlence aracı olabileceğini ileri süren Kan, eğlence olarak kullanılmasının dahi bizi dışarıya “olmadığımız bir biçimde” tanıtacağı kanısını dile getirir:

“Turistler egzotik Türkiye’yi elbette modern Atatürk Türkiye’sinden daha ilginç bulurlar. Fesli, çarşafılı insanları, şapkalı, mantolulara tercih ederler, mehter takımını bandodan çok severler. Başında kavukla divan müziğinden örnekler sunan birisi, beş dakika için onlara İdil Biret’in piyanosundan, Suna Korat’ın Lucia’sından daha ilginç gelebilir. Bir Mevlevî âyini yabancılara unutulmaz dakikalar yaşatabilir. Ama bizim 1923’lerden beri Osmanlılık’la ilgimiz kalmamıştır. Atatürk’ün söylediği gibi ‘vücutlarımız şarkta ise, fikirlerimiz garba dönüktür’.” (Kan, 1971)

Devlet senfoni orkestraları varken Halman’ın eğitim kurumlarında kapatılmış olan Türk müziği bölümünü yeniden açma ve canlandırma konusunda şaşkınlıkla karşıladığı gayesini “heves” olarak görür. Konser verecek müzisyenleri “tek sesin temsilcileri” olarak addeden Kan, müzisyenlerin

senfoni orkestrası sanesinde yer alacak olmalarını "işgal", çalınacak eserleri ise "müzelik" olarak nitelendirir. Kan, Atatürk devrimlerine ters düştüğünü iddia ettiği bu hamlelerin gerçekleştirilmesi halinde aynı yıl kendisine verilmiş olan "devlet sanatçısı" ünvanını iade edeceğini bildirir (Kan, 1971). Ertesi gün kendisine kısa bir yanıt veren Halman ise Suna Kan'ın uzmanlık alanının batı müziği olduğunu bildiğini ancak kendisinden Türk klasik müziğine daha fazla saygı ve anlayış göstermesini beklediğini ifade ederek Kan'ı konsere bizzat davet eder. Suna Kan'ın mektubu gazetede yayınlandığı andan itibaren, hiçbir zaman tamamıyla ortadan kalkmayacağı açık olsa da yoğunluğu Cumhuriyet'in ilk yıllarında olduğu gibi devam etmeyen "çok seslilik-tek seslilik" ayrımını yeniden harlayarak bu kez yalnızca entelektüel çevrelerin değil, sıradan insanların da fikirleriyle katıldığı oldukça hararetli bir tartışma gündemi yaratır. Devam eden haftalarda Cumhuriyet gazetesi konuya "tartışma" başlıklı bir bölüm ayırır. Halman'ı savunanlar, insanların yıllardır böyle bir konseri beklemekte olduğunu, Suna Kan'ın geleneksel Türk müziği için kendisinden beklenmiş olan saygıyı yerine getirmediği, bakanı Atatürk'e bağlılık adına eleştirirken, Atatürk'ün sanatseverliğini ve özellikle Türk müziğine olan sevgisini göz ardı ettiğini, batıya dönük olmanın kendi kimliğini inkâr etmek anlamına gelmediğini yazarlar. Türk Müziği yorumcusu ve bestecisi Laika Karabey de o günün şartlarında artık batının bile İtri gibi büyük bir besteciye derin bir hayranlık duyduğunu, eğer konu Türklük ise böylesine bir besteciye eserlerini çalarak anmak isteyen kişinin daha derin bir Türklük hissine sahip olduğunu aynı tartışmada dile getirir (Karabey, 1971).

2.1. "Değersiz Değil İkel..."

Dönemin bir eğilimi olan "tek sesli müzik" tanımlaması, her ne kadar Türk müziğine pejoratif bir karşı duruşun ifadesi olarak kavramsallaşsa da tek sesliliğin geçmişte kalması gerektiği görüşü -tıpkı Ziya Gökalp'in başlattığı gibi- nesnellik çabası içeren argümanlarla sunulur. Adnan Saygun, evrimci bir çözümlemeyle -batı da dahil- dünyaya dağılmış pek çok toplumda duygularını dile getirmek üzere kendilerine uygun seslerle yaptıkları müziğin tek sesli olduğunu, yani bir tek seslilik geleneğinin var olduğunu ancak batının müziğinin bin yıl önceden itibaren çok sesliliğe doğru "hareket ettiğini" vurgular (Yöre ve Gökbudak, 2012, s. 274). Öteden bu yana konuyla ilgili devam eden tartışma atmosferi göz önüne alındığında bu vurgunun, gelişmişliğin çok seslilikle ilişkilendirilme içerdiği açıktır. Tek sesliliğin ikellikle bağdaştırılması, Suna Kan lehine tartışmaya katılan çevrenin argümanlarında da dikkat çeker. Bazı okurlar, Türk müziğinin ve Türk müziği bestecilerinin sanat değerinin tartışılmaz olduğunu belirtse de tek sesliliğin saray duvarları arasına hapsolup ilkel kaldığını, çok sesli batı müziğinin ise tüm dünyanın alkışladığı evrensel bir müzik olduğunu, öykünmemiz gereken müziğin batı müziği olduğunu iddia ederler (Karancı, 1971). Öte yandan batı müziğinin üstünlüğünü kanıtlamak üzere yaratılan meşruiyet zemini, aynı yolla Türk müziği için de yaratılmaya çalışır. Cumhuriyet gazetesinin

kendilerine gelen pek çok yanıt içinden belirli bir kesimin düşüncelerini temsil niteliğindeki yanıtları seçtiği hesaba katıldığında, Türk müziğinin aslında batı müziğinin de temelini oluşturduğu iddiasının var olduğu ve hatırı sayılır bir taraftarı olduğu anlaşılır. Doğal olarak bu görüş “karşı cepheden” gerçek dışı olarak algılanır. Değişen şartlara ayak uydurmanın, “kötü”yü tepip “iyi”yi, “ilkel”i tepip “medeniyet”i kabullenmenin, Türk müziğinin tarih içindeki sanat değerini bir tarafa atmak anlamına gelmediği düşüncesi yinelenir. Nitekim, Suna Kan’ın kendisi de bakana yazdığı henüz ilk mektubunda Türk müziği için “müzelik” ifadesini kullanmıştır. Suna Kan’ın şahsına ait olmamakla birlikte o dönem dile yerleşmiş olan bu ifade kimi yazarlar tarafından bir strateji olarak ele alınır. Ayas (2014), batı dışı müzik gelenekleri için de var olan bu stratejinin devlet nezdinde işe yarayan kısmının, saray ve tekke müziği olarak sınıflandırılan Türk müziğine tarihi eser muamelesi gösterebilmek olduğunu varsayar (2014, s. 190). Bir anlamda bu yaklaşım, Türk müziğiyle ilgili gerçek düşüncelerden bir kaçış stratejisidir. Böylelikle tek sesli müziğe karşı olan kesim, müziği hor görmeden saf dışı bırakmanın yolunu bulmuştur. Falih Rıfkı Atay, divan edebiyatı gibi Türk müziğinin de terk edilen medeniyetin malı olduğunu, Fuzuli ve Dede Efendi’nin büyüklüklerinden şüphe olmadığını ancak bu geleneği devam ettirmenin de mümkün olmadığını ifade ederken; Cemal Reşit Rey, Türk müziğinin eski üstatlarının en az batılı müzisyenler ayarında olduklarını hatta bazı batı müziği bestelerinin, bu üstatların eserlerinin yanında sönük kaldığını dile getirir (Ayas, 2014, s.190). Elbette bu yorumu Cemal Reşit Rey’in Cumhuriyet tarihinde onu çok sesli müziğin ilk temsilcilerinden yapan konumu ile ele almak gerekir.

Suna Kan Halman’a yazmış olduğu mektuba kullandığı “müzelik” ifadesine yıllar sonra bu minvalde bir açıklık getirmeye çalışır. 1983 yılında Gürer Aykal ile birlikte BBC Türkçe’ye arabesk müzik hakkında verdiği bir röportajda, batı müziği dışındaki diğer türlerle ilgili olarak, “yaşayan halk müziği”ni sevdiğini ancak klasik Türk müziği hakkında fazla bir bilgisi olmadığını, kendisine göre Türk musikisinin bir sanat türü olduğunu ancak yaşamayan bir sanat türü olduğunu belirtir. İtri ya da Dede Efendi müziklerinin üzerine konacak bir şey olmadığını, tarihte birer değer olarak durduğu yerde bırakılıp saklanması gerektiğini ve tüm bunların bu müziklerin değersiz olduğu anlamına gelmediğini belirtir. Eserlerin gelecek kuşaklara otantik haliyle aktarılması gerektiğinin altını çizen Kan, Dede Efendi’yi çok seslendirme fikrinin kendisine “korkunç” geldiğini ifade eder (BBC News Türkçe, 2015).

2.2. “Asıl Mesele Sanat Değil, Devrim!”

Günlerce devam eden tartışmada okuyuculardan Suna Kan’ı savunanlar, Kan’ın kendi argümanlarını yineleyerek, meselenin yalnızca sanatta modernleşmeyle ilişkili olmadığını altını çizerler. Meselenin İtri ya da Hafız Burhan’ın sanatlarının tartışılması olmadığını, Atatürk’ün

ölümünden sonra, ona olan düşmanlığın yerleştirilmesini isteyen bazı grupların Abdülhamit'i öven kimi söylemlerde bulunduğunu belirtirler. Osmanlı kültürünün devlet eliyle böyle bir etkinlikler dizisinde sergilenmesinin yanlış mesajlar verilmesine neden olabileceğini, bakanın bu durumu gayet iyi bildiği halde bilmiyormuş gibi davrandığını dile getirirler. Öte yandan okuyuculardan bazıları, geçmişteki Türk müziğinin değerlendirilebilmesi için öncelikle Atatürk'ün devrimlerinin tam olarak yerleştirilmesi gerektiğini, bir bakanın Mevlevi törenine değil, "Atatürkçü sanatlar"a destek vermesi gerektiğini savunurlar. Bakanın tavrını asıl eleştirmesi gereken ve bu konuda ona cevap vermesi gereken kişilerin de sanatçılar ya da halk değil yazarlar, gazeteciler ve aydınlar olduğunu (Kayalı, 1971) devrimlere sahip çıkmanın kamuya bırakıldığı, asıl sahip çıkması gereken kişilerin sorumluluk almadığı eleştirinde bulunurlar.

Suna Kan, Cumhuriyet gazetesindeki yazısıyla tartışmaya yeniden dahil olarak Halman'a destek veren ve kendisini eleştiren tanbur sanatçısı Laika Karabey ve diğer okuyuculara yanıt verir. Özellikle Karabey'in makbul bir sanatçının çok yönlü olması gerektiği eleştirisine binaen, kendisini haklı bulan okuyucu mektuplarındaki ifadeleri destekler. Kan, meselenin özündeki sanatçı olmaktan ziyade "devrimci" olmanın arz ettiği önemin göz ardı edildiğini vurgular. Atatürk'ün tüm inkılaplarının bir bütün olarak addeden Kan, bakana yazdığı ilk mektubunda da belirttiği gibi müzik devrimi ve kılık kıyafet devriminin aynı amaca hizmet ettiği alt metniyle, düşüncesini dile getirir: ... *"bir sanatçı heralde çok yönlü olmak zorundadır ama ya bir devrimci? Hem sarığı hem şapkayı hem çarşafı hem mantoyu hem tek sesi hem çok sesi kabul edebilir mi?"* şeklinde ifade eder. Kan, ifadelerinin belirli çevrelerce bilinçli olarak çarpıtıldığını, "çok ses" ile doğrudan batı müziğini kastetmemiş olduğunun bilinmesine ve yalnızca müzik değil diğer devrimlerin de çiğnendiğine dair eleştirisini dile getirmiş olmasına rağmen, meselenin sürekli müzikteki "tek ses-çok ses" tartışmasına indirgenildiğini iddia eder. İlk mektubunda tekke ve zaviyelerin kapatılmış olduğunu hatırlatarak Galata Mevlevihanesi'nde yapılması planlanan ayini eleştirdiği kısmı kimsenin dikkate almadığını belirtir. Suna Kan'a göre mesele Türk müziğinin tek sesli olması değil, artık yaşamayan bir müzik olmasıdır. Öte yandan Türklerin tek sesli ama "yaşayan" bir halk müziğinin ve medeniyetin göstergesi, evrensel bir çok sesli müziği olduğunu kimsenin inkâr edemeyeceğini belirtir (Kan, 1971). Konuyla ilgili Başbakan Nihat Erim'e de bizzat bir mektup yazan Suna Kan, savunduğu fikirlerin Türk müzik sanatıyla ilgili değil tamamen Atatürk'ün devrimleriyle ilgili olduğunu dile getirir: *"... iş ne İtrî meselesidir ne de 'Devlet Konser Salonu'nda alaturka konser vermek meselesidir, kökünden Atatürk devrimleriyle sıkı sıkıya ilgilidir"* diyerek başbakandan duruma el koymasına ricasında bulunur (Alkan, 2006). Talat Halman, 13 Aralık 1971'de görevinden alınır. Bugün kimi yazarlara hatta Halman'ın kendisine göre (Kütahyalı, 2014; Bardakçı, 2023) söz konusu polemik yaşandığı sırada beş aydır kültür bakanlığı görevini yapmakta olan Halman'ın, -tartışmalı olsa da- görevden alınmasına bu olayın neden olduğu rivayet edilir. Suna Kan,

görüşleri ve karşı duruşu ile kendisi gibi düşünen çevrelerin ve kendisini destekleyenlerin gözünde bir kahramana dönüşür. Onu destekleyenler, birçok çevreden şimşekleri üzerine çekme pahasına gösterdiği tepkisini “yürekten ve bilinçli” bulurlar. Kan’ın yalnızca sanatında değil, kişisel uygarlık yönünden de övülmeye değer bir müzisyen olduğunu ispatladığını belirtirler (Cumhuriyet, 1971). Kan’ın daha sonra verdiği söyleşilerde konuyu yeniden gündeme getirmekten imtina ederek, söylemini muhafaza etmesi dikkat çeker. 2011 yılında kendisiyle yapılan bir başka söyleşide dönem atmosferi itibariyle konuşmalarından çıkarılması gereken anlamların manipülasyona uğratıldığını belirtir; zamanında Talat Halman’la olan diyalogunun farklı yönlere çekildiğini, herhangi bir şeyi reddedebilmek için o konuda bilgi sahibi olunması gerektiğini ancak kendisinin Türk sanat müziği hakkında hiçbir bilgisi olmadığı için reddetmenin de söz konusu olmadığını belirtir (Haber262, 2011).

Suna Kan’ın, ilerleyen yıllarda verdiği söyleşiler her ne kadar yanlış anlaşıldığı ve konunun tekrar gündeme getirilmesinden rahatsızlık duyduğu izlenimini yaratsa da farklı yazarlar, gazeteciler zaman zaman kendi platformlarında çeşitli vesilelerle konuyu yeniden gündemlerine taşırlar. Kan’ın Halman’a ve onun nezdinde geleneksel unsurlara karşı tutumu; üzerinden geçen onlarca yıla rağmen, kültür-sanat alanındaki “anti-demokratik” teamülleri müzik temelli batılılaşma anlayışının ürünü olarak gören çevrelerin, günümüzde dönüşen sanat politikalarından duydukları memnuniyeti dile getirirken geçmişe referans ihtiyacını karşılamak için kullandıkları bir örnek olarak kalmaya devam eder. Namık Açıkğöz, 2020 yılında Cumhurbaşkanlığı Beştepe Külliyesi’nde İskender Pala’ya ait olan “Leyla ve Mecnun” oyununun gösterimiyle ilgili kaleme aldığı yazıda, AK Parti hükümetinin kültür politikalarındaki “yerel” unsurlara verdiği önemin altını çizer ve bunu “bir devrin kapanması” olarak yorumlarken Suna Kan’ı hedef alır: *“Konseri ve yapılacağı yeri duyan laikçi-Kemalistler, ortalığı ayağa kaldırır. Başta Suna Kan olmak üzere, bir grup sözde aydın, böyle bir ‘gerici’(!) konserin bu salonda gerçekleşmesini, cumhuriyeti tehdit olarak görür ve kamuoyunu etkiler.”* Kan’ın hedef alındığı ve iktidara yakın olduğu bilinen “gzt” platformundaki bir başka yazıda ise “Harika çocuğun İtrî ile sebebi bilinmez düşmanlığı” başlığı altında *“bu ilerici, soylu, kahraman Suna Kan yemedi içmedi, Milliyet Gazetesi’ndeki köşesinden Talat Halman’a açık mektup yazdı. Demesi şu idi: Cumhuriyet’in bir Kültür Bakanı Türkiye’yi Osmanlı artığı çehresiyle tanıtamazdı”* ifadelerine yer verilir (Erbaş, 2021). Çocukluğundan itibaren sahip olduğu yetenek ve edindiği başarıların ifadesi olan “harika çocuk” etiketi, yazı sahibinin ironisini güçlendirmek için kullandığı bir araca dönüşür.

Suna Kan’ın vefatı hem ulusal hem uluslararası basında Cumhuriyet tarihinin en büyük sanat figürlerinden biri olan bir devlet sanatçısı olarak yer bulur. Ancak vefatını duyuran haber içeriklerinde dahi Halman ile yaşamış olduğu Türk müziği devlet konservatuvarı açılması ve İtri konseri verilmesine

gösterdiği tepkinin gündeme getiriliyor olması, siyasi ve toplumsal tarihimizde müzik yoluyla yaşanan kamplaşmanın boyutunu gösterir niteliktedir. Gazeteci Murat Bardakçı (2023), Suna Kan için daha önceki yıllarda yazdığı ve vefatının ardından güncellediği bir yazısında “kültür tarihinde devrimler açısından müzikte ‘batılılaşma’ alanında sembollerinden biri fakat aynı zamanda geçmiş senelerin Türkiye’inde ‘entelektüel’ ve ‘batılı’ olma iddiasında bulunanların Osmanlı kültürüne bakışını mükemmel şekilde aksettiren tatsız bir hadisenin merkezindeki kişi” ifadesinde bulunur. Bir diğer gazeteci Rasim Ozan Kütahyalı (2023) ise “... kendi toplumunun kültürüne ve sanatına düşman yetiştirilen bir neslin temsilcisi” olarak söz eder. Kan’ın iyi bir kemancı olmakla birlikte dar kafalı bir zihniyete sahip olduğunu belirten gazeteci, Türk müziğinden ve Türk bestekârlarından söz ederken kullandığı dili “tiksinme” olarak yorumlar. Kütahyalı, Kan’ın Cumhuriyet tarihi açısından olumlu anlamdaki önemini teslim etmekle birlikte, vaktiyle İtri konserini Atatürkçülük adına yaptırılmamakla övünerek gösterdiği şiddetli tepkiyi, kendi halkına sömürgeci gibi bakan ve halktan gelen kültürü milliyetçilik adına yok etmeye çalışan bir zihniyete sahip olmakla bağdaştırır.

Ulusal basında yaygın olarak erişilen Hürriyet, Milliyet, Sabah, Star gibi gazetelerdeki tarafsız kalındığı gözlemlenen haber dilinin bazı İslami haber sitelerinde küçümseyici bir dile dönüştüğü görülür. “Haksöz” online platformunda Kan’ın vefatıyla ilgili haber, “Keman ile aydınlanma devri nostaljisi” başlığı altında girilir. Haberin devamında ise Kan’dan “ölümü Sol-Kemalist’leri yasa boğdu” şeklinde söz edilir. Nostalji, “eskiye duyulan özlem” anlamı barındıran bir sözcüktür. Nostalji ifadesinden yazıya “bir devrin kapandığı” söyleminin hâkim olduğu anlaşılır. Artık ne Suna Kan’ın ne de onu bir değer olarak ortaya koyan devrimlerin “aydınlanma devri” olarak ifade edilen zamanlardaki etkisinin devam etmediği imasını taşır. Yazısının devamında “aynı zihniyetin ürünü” olarak söz edilen şapka kanuna karşı özellikle İslami kesim tarafından sıklıkla kullanılan ve tarihsel gerçekliği hala tartışmalı olan bir iddiayı örnek olarak sunar: “Çünkü bu kafa şapka devrimi deyip yüzlerce insanı idam sehpalarına çıkarıp asarak katledecek kadar gözü dönmüş bir kafadır.” Yazı sahibi Cumhuriyet gazetesinin vefat haberinde Kan’ın “Atatürk Türkiye’si Aydınlanma Devrimi’nin simgesiydi” şeklinde sunulmasını “çirkin bir kompleks” olarak nitelendirir.

Sonuç

İlan edildikten sonraki on yıllık süreçte hızlı ve yoğun bir reform dönemi geçiren Cumhuriyet, “devrim” sözcüğünün karşılığı olan kökten değişimi, Çağdaş Türkiye’nin olabilecek en hızlı ve kapsamlı şekilde inşa edilebilmesi için sosyokültürel yaşamın çekirdeğinden başlatır. Çağdaşlaşmanın tam karşılığını “batılılaşma” olarak addeden genç Cumhuriyetin kadroları, ülkenin tam anlamıyla batıya dönük bir kalkınma modelini benimseyebilmesinin yolunu batılı sanata da tüm yönleriyle haiz

olabilmekte bulur. Müzik alanına özel bir önem verilen devrim, milli değerleri terk etmeden kendi evrensel müziğimizi yaratabilmek üzere halk ezgilerinin batılı sistemle yeniden ele alınmasından, topluma batı zevkinin kazandırılabilmesi için Türk müziğini ve Türk müziği eğitimini yasaklamasına kadar bir dizi radikal hamleyi içerir. Ancak müzik devrimi, Cumhuriyet tarihine batı müziği alanında uluslararası tanınırlığı olan pek çok müzisyen, besteci ve eğitimci kazandırmış olmakla birlikte topluma aşına olmadığı bir müzik zevkini empoze etme konusunda benimsediği yol ile yüz yıllık siyasi ve ideolojik bir kamplaşmanın temelini atmış olur. “Batı müziği mi Türk müziği mi?” tartışmasının ardında devletin resmî ideolojik söylemi çerçevesinde gerçekleşen uygulamaların bulunması, yasaklayanın yasaklanan üzerindeki baskısını somutlaştırmasını sağlarken bir yandan da her ikisinin birbiri üzerinden gayrimeşrulaştırma stratejileri üretmelerine neden olur. Aynı stratejinin farklı görüşleri desteklemek adına kullanılması uzlaşsızlığın asıl nedeninin bağlamından kopmuş, tutarsız bir ötekileştirme çabası olduğu gerçektir.

Suna Kan ve Talat Halman arasında geçen tartışma, Cumhuriyet tarihinin özellikle ilk yıllarında batı müziğini çağdaş uygarlığa ulaşmadaki yegâne yol haritası olarak gören ve Osmanlı’dan devralınan mirasın değersizleştirilmesine bir kimlik meselesi olarak karşı çıkan kesim arasında uzlaşma alanının bulunamamasına en çarpıcı örneklerden biri olarak tarihe geçer. Hatta uzlaşsızlığın derecesini ortaya koyan yegâne örnekler denilebilir. Bu bağlamda çok sesliliğin “bilimsel, sınırsız bir ifade olanağına sahip” (Altar, 1986, s. 749-750), çağdaş bir sanat olduğu, tek sesliliğin ise Osmanlı saraylarında hapsolmuş, halkın duygularını dile getirmekten uzak, geçmişe ait ve orada bırakılması gereken bir durumda olduğu görüşü, müzikte batılılaşmayı savunanlar için kullanılan en yaygın meşrulaştırma biçimi olur. Türk müziğini savunanlar ise çok sesliliğin batılı ve kulağa yabancı, duygularımızı ifade etmekten uzak bir müzik iken, tek sesli müziğin öz kimliğimizin yegâne temsili olduğu görüşünü kullanılır. Tüm bu stratejilerin ortaya çıkışı, Cumhuriyet tarihi boyunca müzikteki alaturka-alafranga kamplaşmasının temelinde yatan asıl nedene yani müziğin devletin resmi ideolojisi çerçevesinde kendine özgü estetik özelliklerinin gözetilmesinden uzak bir politik nesne olarak ele alınmış olduğu gerçeğine dayanır. Bu gerçek, Suna Kan ve Talat Halman arasındaki tartışmanın da temelini oluşturur. Günümüzden bakıldığında Kan’ın aşırı bir tepki içerdiği aşikâr olan tavrı, kimi yazarlara göre (Bali, 2023) yaşandığı döneme göre Atatürk’ün devrimlerinden ödün vermek istemeyen çevreler için beklenen bir reflekstir. Ancak aynı refleks, Türk müziğinin Atatürkçülük adına toplum hafızasından silinmeye çalışılmasına ya da geleneksel olanı ayakta tutmanın, batılılaşmaya topyekun direnç göstermekten geçtiğine inanan taraftan da “aşırı” tepkilerin doğmasına neden olur. Bu uzlaşmazlığın günümüze sirayet eden hali Suna Kan’ın vefat haberlerinde, bir tarafta erken Cumhuriyet’in batılılık ideolojisine temellenmiş olan diğer tarafta ise bu ideolojiye tamamen zıt bir çizgide gelenekselliği ve yerliliği savunan gazeteci ve yorumcuların Kan’ın

belleklerindeki yerini anımsarken öne sürdükleri argümanlar ve kullandıkları dilden rahatlıkla okunabilir. Bugün bu konu üzerine düşündüren asıl nokta, uluslararası arenada üstün başarılarıyla varlık gösterebilmiş bir Türk keman sanatçısı ve ülkenin "çağdaş" yüzü olarak simgeleşen Suna Kan ile; kimliğini kaybetmiş, kendi kültürüne sırtını dönmüş, kendi müziğini hor gören jakoben bir zihniyetin ürünü olarak simgeleşen Suna Kan'ın aynı kişi olduğu gerçeğidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Yasemin Ata %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Yasemin Ata 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: No conflict of interest exists with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Açıköz, N. (2020, 10 Ocak). İtrî krizinden Leyla ile Mecnun'a kültür politikalarında yerlilik. *Star*. 12 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.star.com.tr/acik-gorus/itri-krizinden-leyla-ile-mecnuna-kultur-politikalarinda-yerlilik-haber-1505998/> adresinden edinilmiştir.
- Altar, C. M. (1986). Müzikte neden çok seslilik?. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2(6). 749-768.
- Ayas, O. G. (2014). *Musiki inkılabı'nın sosyolojisi: Klasik Türk müziği geleneğinde süreklilik ve değişim*. Doğu Kitabevi.
- Bali, S. (2023, 11 Haziran). *Devlet sanatçısı Suna Kan aramızdan ayrıldı. Andante*. 10 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.andante.com.tr/tr/11260/Devlet-Sanaticisi-Suna-Kan-Aramizdan-Ayrildi> adresinden edinilmiştir.
- Bardakçı, M. (2023, 14 Haziran). *Suna Kan hem müziğin, hem de geçmişteki ideolojik bir tartışmanın sembolüdür!*. *Habertürk*. 5 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.haberturk.com/ozel-icerikler/murat-bardakci/3599937-suna-kan-hem-muzigin-hem-de-gecmisteki-ideolojik-bir-tartismanin-semboludur> adresinden edinilmiştir.

- BBC News Türkçe. (2015, 30 Nisan). *Arşiv Odası: Suna Kan, Gürer Aykal ve arabesk, 1983*. [video]. Youtube. 5 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=jJ5lrOjigsA&t=132> adresinden edinilmiştir.
- Bilgehan, G. (2023, 13 Haziran). *Atatürk Türkiye'si Aydınlanma Devrimi'nin simgesiydi*. Cumhuriyet. 8 Ağustos tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/kultur-sanat/ataturk-turkiyesi-aydinlanma-devriminin-simgesiydi-2090055> adresinden edinilmiştir.
- Bilgen, E. (2023, 14 Haziran). *Uygarlığın sesi: Kemancı Suna Kan*. Cumhuriyet. 11 Ağustos tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/uygarligin-sesi-kemanci-suna-kan-erden-bilgen-2090377> adresinden edinilmiştir.
- Büyükduman, B. (2020). *Demokrat parti döneminde uygulanan kültür politikalarının Türk makam müziğine yansımaları*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Cömert, E. (2021). İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı (1975-1982). Songül Karahasanoğlu (Ed.), İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı Tarihçesi içinde (s. 77-212). İTÜ Yayınları.
- Çatalbaş, G. ve Koç, N. (2016). Demokrat parti dönemi kültür politikaları (1950-1960). *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 11(22), 227-247.
- Çevikoğlu, T. (2016). Devlet Klasik Türk Müziği koro ve toplulukları: İdeoloji ve yapı. F. Kutluk (Ed.). *İllüzyon: Cumhuriyetin klasik müzik serüveni* içinde (s. 257-174). H2o.
- Erbaş, F. (2021, 11 Temmuz). *Harika çocuğun İtrî ile sebebi bilinmez düşmanlığı*. Gzt. 17 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.gzt.com/cins/harika-cocugun-itr-ile-sebebi-bilinmez-dusmanligi-3334710> adresinden edinilmiştir.
- Erdoğan, D., İ. ve Çetin, E. (2020). Demokrat Parti'nin muhalefet yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan müzik tartışmaları (1945-1950). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 67 (1). 615-635. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4286>
- Gökalp, Z. (2014). *Türkçülüğün esasları*. Salim Çonoğlu (Ed.). Ötüken yaymevi. (Orijinal eser 1923'te yayınlandı).
- Güneş, M. (2012). Adnan Menderes ve halkevleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(25), 141-155.
- Haber262. (2011, 5 Ağustos). *Başak Tüysüz söyleşileri-Suna Kan*. [video]. YouTube. 18 Ağustos 2023 tarihinde https://youtube.com/watch?v=Ljqq_adm5wo&t=1176s adresinden edinilmiştir.

- Hürmüzlü, B., Ataseven, O. (2019). Devlet sanatçısı/keman virtüözü Suna Kan fahri doktora töreni, Süleyman Demirel Üniversitesi yayını.
- İlyasoğlu, E. (2023, 14 Haziran). Suna Kan ile elli yıl önce çıktığı sahnede. Cumhuriyet. 16 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/evin-ilyasoglu/suna-kan-ile-elli-yil-once-ciktigi-sahnede-2090403> adresinden edinilmiştir.
- İnönü Vakfı. (t.y.). Teknik öğretimin yaygınlaştırılması, dünya klasiklerinin çevirisi, üstün yetenekli çocuklar yasası. 18 Ağustos tarihinde <https://www.ismetinonu.org.tr/teknik-ogretim-yayginlastirilmasi-dunya-klasiklerinin-cevirisi-ustun-yetenekli-cocuklar-yasasi/> adresinden edinilmiştir.
- İnönü Vakfı. (t.y.). İnönü ve harika çocuklar yasasından faydalananlar. 18 Ağustos tarihinde <https://www.ismetinonu.org.tr/inonu-ve-harika-cocuklar-yasasindan-faydalananlar/> adresinden edinilmiştir.
- Kahramankaptan, Ş. (1998). *İsmet İnönü ve harika çocuklar*. Ümit Yayınları.
- Kan, S. (1971, 26 Kasım). Talat Halman'a açık mektup. *Milliyet*.
- Kan, S. (1971, 24 Aralık). Suna Kan. *Cumhuriyet*.
- Karpat, K. (2021). *Türk demokrasi tarihi: Sosyal kültürel ekonomik temeller*. Timaş Yayınları.
- Karabey, L. (1971, 7 Aralık). *Suna Kan ve Kültür Bakanı*. Cumhuriyet. 23 Ağustos 2023 tarihinde <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1971-12-07/2> adresinden edinilmiştir.
- Kütahyalı, R. O. (2023, 14 Haziran). *Rasim Ozan Kütahyalı: Talat Halman'ı Kültür Bakanlığı'ndan tasfiye ettiren büyük sanatkâr Suna Kan ve İtri meselesi değildir*. Haber24. 6 Ağustos 2023 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/rasim-ozan-kutahyali-dan-suna-kan-paylasimi,1115490> adresinden edinilmiştir.
- Selek, S. (1997). *İsmet İnönü/Hatıralar*. Bilgi Yayınevi.
- Kayalı, S. (1971, 13 Aralık). Suna Kan'ın yanında olmalıyız. *Cumhuriyet*.
- Karancı, E. (1971, 14 Aralık). Halman'ın tutumu ve destekçileri. *Cumhuriyet*.
- Yöre, S. ve Gökbudak, S. (2012). Ahmed Adnan Saygun'un çoksesli müzikte/Türk çoksesli müziğinde ulusalcılığa ilişkin kodları. *Bilig*, 61, 265-282.
- Zıraman, E. D. ve Kutluk, F. (2016). Hars ve medeniyet ekseninde Cumhuriyet Dönemi müzik politikalarının kitlesel uygulama alanı: Halkevleri. F. Kutluk (Ed.). *İllüzyon: Cumhuriyetin klasik müzik serüveni* içinde (s. 111-138). H2o.

Extended Abstract

Westernization defines an ideal of modernization that takes place within the framework of an effort to adopt the values of the West in the military, economic, political and social fields. In 1923, with the establishment of the Republic, in addition to the many revolutions planned to be carried out in many fields, the conviction that music was one of the main elements that made the West "modern" led to the initiation of an official, state-centered modernization movement in music. With this modernization movement in music, the structure of the relevant institutions is transformed in the direction required by the targeted change. More importantly, traditional Turkish music, considered obsolete and outdated in the face of Western music, which is considered the symbol of modernity, is erased from society's memory, and a new society that enjoys Western style is built. The policies implemented in the field of music education in the context of the modernization vision of the Republic were continued by İsmet İnönü after Atatürk's death. In addition to the responsibilities he inherited, İnönü (1997: 99), who expressed his personal interest in Western art music in his memoirs, was also the architect of the law that paved the way for gifted children to study abroad in 1948, in addition to restructuring educational institutions. The first artists to benefit from this law, known by the public as the "Wonder Child Law", were İdil Biret and violinist Suna Kan, who passed away on 11 June 2023.

Kan, who stated in interviews that she had acquired her cultural capital through a pure Western music education and that she had no knowledge of Turkish music (BBC News Türkçe, 2015; Haber262, 2011), became one of the symbols of Turkish modernization in the field of music, considered as an indicator of the accuracy of the cultural revolution of the republican era by the circles she aligned with thanks to her education and international recognition. As a matter of fact, Cumhuriyet newspaper, as an organ of the Republican ideology, subjectified Suna Kan after her death as "the symbol of the enlightenment revolution of Atatürk's Türkiye" (Bilgehan, 2023). However, when Suna Kan is mentioned in the memory of intellectual circles, it is not only the positive labels of Atatürkism or being a republican "value" that come to mind. Suna Kan is remembered not only for her achievements on the violin, but also for the controversy she had with the then Minister of Culture, Talat Sait Halman, in 1971. After hearing that Halman was attempting to organize a series of classical Turkish music events, he accused him of trying to return the modern Turkish republic to Ottoman traditions and of going against Atatürkism. Kan's attempt to prevent Halman's events from being organized by the prime minister's office is met with a reaction from Turkish music circles. As a result of this incident, Suna Kan is remembered by some circles as a symbol of Atatürk's Turkey, enlightenment, and Westernization, while by others she is remembered as a divisive figure who denies her identity, despises monophony and should question her artistry. The way in which the news of her death is reported is reflected in the news language of media organs of

different political stripes and reminds us of the place of the dichotomy between "alaturka" and "alafranga" music, which is based on the ideal of modernity in music, and the ongoing debates in the social memory. Today, in the centenary year of the Republic, the fact that such a discriminatory language can be used in the headlines of any daily newspaper for the news of the death of one of the most internationally recognized musicians in the history of the Republic leads to the evaluation of the "musical reform" as one of the westernization moves whose influence still continues and whose fervor never completely ends.

For Suna Kan, as for everyone else from the group that has an ideological approach rather than an aesthetic one in its attitude towards Turkish music, it forms the basis of the argument between her and Halman. According to some authors (Bali, 2023), this incident, which is obviously an overreaction when viewed from today's perspective, is a natural reflex of the circles that did not want to compromise Atatürk's revolutions. However, since the irreconcilability in question stems from the thoughts of those who found this reaction excessive at the time of the event, the same discriminatory language continues in the news and comments made about Kan's death today. What produces this language is the distinction between those who celebrate the achievements of a world-class Turkish violinist like Suna Kan and those who have turned their backs on her identity and believe that she despises her own culture.

CUMHURİYET'İN YENİ YÜZYILINDA TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİNİN DİNAMİĞİ

Pınar Buket KILINÇ PALA*

Öz

21. yüzyılda Afrika'nın gelişmekte olan ekonomik dinamikleri ve stratejik kaynakları küresel aktörlerin kıtaya olan ilgisini artırmaktadır. Bu durumun yarattığı rekabette Türkiye, özellikle 2000'li yıllarda geliştirdiği kamu diplomasisi ve aktif diplomatik faaliyetler ile yatırım fırsatlarından yararlanmaya çalışmaktadır. Türkiye'nin yakın coğrafyasında istenilen ittifakları kurma konusunda zorluklarla karşılaştığı göz önüne alındığında, temel bir soru ortaya çıkmaktadır: "Türkiye'nin diplomatik girişimleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında hem Afrika kıtasının ilerlemesine hem de kendi ilerlemesine yol açabilir mi?". Bu çalışmada, Afrika-Türkiye ilişkilerinin hâlihazırda karşı karşıya olduğu eğilimler, belirli ülkeler özelinde incelendi. Bu çalışmanın diğer bir önemli amacı ise Türkiye'nin Afrika açılımının kıtanın küresel arenada ön plana çıkmasına faydası olup olmadığının incelemek ve diğer küresel aktörlerin Afrika ile geliştirdiği dış politikaya yön verme kabiliyetini tartışmaktır. Türkiye'nin Afrika'daki nüfuzu son 20 yılda önemli ölçüde arttığı görülmektedir. 2023 genel seçimleri sonrasında Recep Tayyip Erdoğan'ın yeniden cumhurbaşkanı seçilmesiyle Afrika ile ilişkilerin artarak devam etmesi beklenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında Sahra Altı Afrika'nın Doğu, Batı ve Güney'inden üç ayrı ülke, odaklanılan inceleme için seçildi. Bu üç ülkenin Türkiye'nin ikinci yüzyılında kıta ile ilişkilerinde önemli bir etkiye sahip olacağı önermesi üçgenleme yöntemiyle incelendi. Sonuçlar yapılandırılmış bir zihin haritalama yaklaşımı aracılığıyla tartışıldı.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Türkiye, Türk Dış Politikası, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Yüzyılı, Sahra Altı Afrika.

DYNAMICS OF TÜRKİYE AFRICAN RELATIONS IN THE NEW CENTURY OF THE REPUBLIC

Abstract

In the 21st century, Africa's developing economic dynamics and strategic resources have intensified the interest of global actors in the continent. In the competition created by this situation, Türkiye is trying to benefit from investment opportunities, primarily with the public diplomacy and active diplomatic activities it developed in the 2000s. Given that Türkiye encounters challenges in establishing desired alliances within its immediate geographic vicinity, an essential question

* Dr. Öğr. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, pbuket.kilinc@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7434-4098>

arises: "Can Türkiye's African diplomatic initiative pave the way for both the advancement of the African continent and its own progress during the second century of the Turkish Republic?" This study examines the trends currently influencing Türkiye-Africa relations, with a particular focus on selected countries. Another significant objective of this study is to investigate whether Türkiye's African expansion contributes to the continent's prominence on the global stage and to analyze the capacity of other global actors in shaping the foreign policies forged with Africa. A discernible escalation in Türkiye's influence across Africa has been witnessed over the past two decades. With Recep Tayyip Erdoğan's re-election as president following the 2023 general elections, the ties with Africa is expected to continue to strengthen. In the Turkish Republic's second century, three distinct countries from the Eastern, Western, and Southern regions of Sub-Saharan Africa were selected for focused examination. The proposition that these three countries will wield substantial influence in Türkiye's relationships with the continent in its second century was examined through the triangulation method. The outcomes were subsequently deliberated upon through a structured mind-mapping approach.

Keywords: *Africa, Türkiye, Turkish Foreign Policy, The Second Century of The Turkish Republic, Sub-Saharan Africa.*

Giriş

21. yüzyılda Afrika kıtasının çehresi ve dış ilişkiler ağı, yeni aktörlerin Afrika ülkeleriyle etkileşime girmesiyle giderek karmaşıklaşmaktadır. Bugün Batılı güçlerin yanı sıra Çin, Japonya, Hindistan ve Rusya'nın yanı sıra Orta Doğu'nun bölgesel güçleri Katar, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Suudi Arabistan, İran ve İsrail de Afrika'nın kaynakları üzerinde bir etki alan yaratmanın yollarını aramaktadır (Orakci, 2022). Türkiye'nin Afrika politikası özü itibariyle eskiden kıtada hakimiyet kurmaya çalışan İngiltere, Fransa, Portekiz ve bir ölçüde Hollanda ve Almanya ile bugün ilgi alanını daha çok Afrika'ya çeviren ABD, Rusya ve Çin'in saiklerinden farklı değildir. En geniş ifadeyle hepsinin ortak noktası dış politikada etki alanını genişletmektir. Bununla birlikte, Türkiye-Afrika ilişkilerinin önemli bir farklılığı vardır ki, o da Türkiye'nin Afrika'nın zenginliklerine el koymanın, yok pahasına sahip olup bütün bu kaynakların katma değerlerini ülkesinde tutmanın ve bu kıtadan yalnızca asgari maliyetle hammadde kaynağı olarak yararlanmanın sürdürülebilir olmadığını bilmesidir. Ticari ve ekonomik ilişkiler başta olmak üzere Türkiye, Afrika ile ilişkilerini geliştirirken bunun kazan-kazan formülü üzerine oturması gerektiğinin farkındadır.

Türkiye'nin Afrika'daki nüfuzu son 20 yılda büyük oranda arttı. 2023 yılında gerçekleşen cumhurbaşkanlığı genel seçimleri sonucunda Recep Tayyip Erdoğan'ın yeniden cumhurbaşkanı seçilmesiyle Afrika ile ilişkilerin artarak devam edeceği çıkarımı yapılabilecektir. Önce başbakan, ardından cumhurbaşkanı olan ve yirmi yılı aşkın bir süredir Türkiye'de iktidarda bulunan Erdoğan'ın, Afrika'ya olan ilgisi giderek artmaktadır. Afrika ile Türkiye arasındaki gelişmiş işbirliğinin tohumları, Erdoğan'ın 2003 yılında

başlayan başbakanlık görevi sırasında ekonomik, askeri ve diplomatik olarak farklı kanallardan atıldı. 2000’li yılların başında Türk ekonomisi sürekli büyümeye tanık oldu ve yeni pazarlar arıyordu. Afrika 50’den fazla ülke ve 1,2 milyarı aşkın insandan oluşan, kendine özgü çeşitliliklere sahip bir pazar olarak Türk ihracatçılarına ve iş adamlarına kazançlı fırsatlar sunuyordu (Daras, 2023).

Afrika kıtasında Türkiye'nin önemli bir fark yarattığı alan savunma sanayiidir. Rusya Federasyonu'nun Afrika'nın küçük sınırlı çeşit ve sayıdaki silahlar dışında ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumu da olmaması karşısında, Türkiye çok cazip bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, kıtada herhangi bir sömürge geçmişinin veya öngörülebilir bir geleceğinin olmamasına ek olarak Türkiye'nin Afrika'daki yardım ve kalkınma desteği faaliyetlerinin ardında Türkiye'ye bağımlılık yaratmak gibi bir amaçtan ziyade, samimi kalkınma çabaları olması da Türkiye'yi pozitif yönde ayırtıran önemli unsurlardandır. Türkiye'nin bu farklı yaklaşımı Afrika'da da olumlu karşılık buldu ve *kalkınma ortağı* olarak algılandı. Türkiye'nin kıta politikasındaki bu tarz farklılıkları istisnasız Afrikalı muhataplardan çok olumlu karşılık bulmaktadır. Bu da Türkiye'nin Afrika yaklaşımının özü farklı olmamakla birlikte tarz bakımından daha olumlu karşılanan bir politika olarak değerlendirilebilmektedir. Ancak, Türkiye'nin bu avantajdan ne kadar yararlanabildiği ayrı bir tartışma konusudur. Türkiye'nin devlet olarak inşa ettiği bu yol, Türk özel sektörü tarafından ne derece kullanabildiği irdelenmesi gereken önemli bir konudur. Çünkü, Türk özel sektörünün mal ve hizmet ihracatı konusunda işin en kolayına yöneldiği görülmektedir. Afrika kıtasında iş faaliyetinde bulunmanın, ihracat ve üretim yapmanın Türkiye'nin yakın coğrafyasına göre daha zor olması karşısında, devletin özel sektöre bazı teşvik ve kolaylıklar sağlaması beklentisine yol açmaktadır. Türk özel sektörünün Türkiye'den uzaklaştıkça artan iş yapma risklerine yönelik iştahının sınırlı olması Türkiye tarafından izlenen bu Afrika politikasının ne derece ekonomik bir başarıya tahvil edilebileceği sorusunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Türkiye takip ettiği Afrika ortaklık politikasıyla siyasi puan toplarken, bunu ekonomik ve etki alanı başarısına istediği ölçüde dönüştürebilmesi için daha kapsamlı bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Bu çalışma bünyesinde Türkiye'nin ikinci yüzyılında Afrika'da tutarlı ve iddialı bir dış politika (Parlar Dal, 2013) gündemine sahip, bölgede etkili bir güç olup olmadığı ve önündeki engeller tartışılmaktadır. 21. yüzyılda Türkiye ile Afrika arasındaki ilişkilerin sürdürülmesinde ekonomik diplomasi yaklaşımı başta olmak üzere çeşitli yaklaşımlar ekseninde incelenmektedir.

1. METODOLOJİ

Bu çalışma, Türkiye-Afrika ilişkilerinin halihazırda karşı karşıya olduğu eğilimleri ve zorlukları belirlemeyi amaçlamaktadır. 2000’li yıllarda Afrika Kıtası’yla ilişkilerin geliştirilmesi çok boyutlu dış politikanın önemli

unsurlarından birini oluşturmaktadır. Afrika ile Avrupa arasındaki geleneksel ortaklıklar kıtada barış ve istikrarı sağlayamadığı için Afrika ülkelerinin uzun yıllardır karşılaştığı en büyük sorunlardan biri güvenlidir. Diğer taraftan kıta zengin doğal kaynaklara ve büyüyen bir ekonomiye sahiptir.

Türkiye yaptığı ticari yatırımlarıyla ve kıtanın güvenliğine olan katkısıyla hem kendi ekonomisini hem de iş birliği içinde olduğu ülkelerin ekonomilerini güçlendirdi. Bu çalışmada niteliksel yöntemlerden yararlanılarak Türkiye'nin ikinci yüzyılında Afrika'da tutarlı dış politika izlemesinin kendine ve kıtaya etkisi tartışılacaktır. Niteliksel araştırma ile yalnızca Türkiye ve paydaşlarının belirlenen soruna ilişkin algısını yakalamaya değil, aynı zamanda sorunun ilgili tarafların her birinin bakış açısından ele alınması bağlamını da netleştirmeye yardımcı olacaktır. Bu nedenle, bu çalışmada ortaya çıkan sorunu dikkate almak için veri üçgenleme yöntemi kullanıldı. Üçgenleme, araştırmacıların bir araştırma sorusunu birden fazla perspektiften analiz ederek araştırmalarını analiz için kullandıkları bir tekniktir. Benzer şekilde, verileri üçgenlemek, bir olguyu anlamının yenilikçi yollarına yol açabilir ya da farklı soruların ve yanıtların ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir. Türkiye'nin Afrika açılımının kıtanın küresel arenada ön plana çıkmasına faydası olup olmadığının sorusuna kıtanın üç ayrı noktasından farklı özelliklere ve tarihe sahip ülkeyi seçerek, onlarla Türkiye'nin geliştirdiği iş birliklerinin ortak ve farklı yönleri incelenmektedir. Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında Türkiye-Afrika ilişkilerinin gelişme ihtimalleri, fırsatları ve zorlukları tartışılmaktadır Türkiye'nin Afrika politikasını bu çalışma sorunsalında, birden fazla perspektiften analiz edebilmek için farklı özellikleri olan, tarihsel ve coğrafi özellikleri farklı üç ülke seçilmiştir. Bunlar, Somali, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Senegal'dir. Türkiye'nin Afrika'da sürdürülebilir barışın inşası, çatışmaların çözümü ve ticari faaliyetlerin yaygınlaşması konusundaki istek ve kararlılığı özellikle bu üç ülkeye yönelik politikalarında açıkça görülmektedir. Ülkelerin perspektifinden de analiz ederek çalışmanın bir sonraki bölümü bu ülkelerin Türkiye'yi, kendi çıkarları ile dengeli bir strateji izleyen, Afrika'nın ihtiyaçlarını önemseyen bir ticaret ortağı olarak görüp görmediğini incelemektedir.

2. TÜRKİYE AFRIKA İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Türkiye Afrika ilişkilerinin tarihsel arka planı 1923'teki kuruluşundan öncesine dayanmaktadır ve kökenleri Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanmaktadır. Türkiye Afrika ilişkilerinin tarihi coğrafi olarak Kuzey Afrika ve Sahra Altı Afrika olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu anlayış Osmanlı döneminden itibaren yaşanan tarihsel gelişmelerle şekillenmektedir. İmparatorluğun zirvesindeyken sınırları Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü kapsamaktaydı. Bu yüzden Türkiye 15. ve 16. yüzyıllara dayanan Osmanlı Devleti tarihinin etkisiyle Kuzey Afrika ile nispeten güçlü ilişkilere

sahiptir. Sahra Altı Afrika ile ilişkiler 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Özkan, 2011).

Afrika devletlerinde Müslüman nüfusun varlığının ve zengin altın ve elmas kaynaklarının bulunmasının, Osmanlı'yı Afrika'nın bazı bölgeleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya sevk ettiği ileri sürülebilmektedir. Bu analizler Türkiye ile Afrika devletleri arasındaki diplomatik temasların resmi olarak yüzyıllar önce kurulduğu üzerinden hareket etmektedir. Diğer taraftan rejim değişikliklerinin de etkisiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin Sahra Altı Afrika'yla tarihi, kültürü, ekonomik, idari ve askeri değerleri paylaştığı yönleri azaldı ve yok oldu (Uchegara, 2008). Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki resmi ilişkiler konsolosluk ve büyükelçilik düzeyinde kurulmaktadır. Türkiye, 1960'lı yıllarda bağımsızlığını kazanan tüm yeni Afrika devletlerini tanıdı ve bu ülkelerle diplomatik ilişkiler kurdu. 1960'lı yıllara kadar sürdürülen Batı eksenli dış politika, bu tarihten itibaren, bazı ülke içi ve uluslararası gelişmelerden dolayı çok yönlü bir eksene kaydırmaya çalıştı (Oğurlu, 2018). Afrika Açılım Planı'nı 1998 yılında devreye sokuldu. Bu plan kapsamında Türkiye Afrika ilişkilerinin, hedeflerinin çerçevesi çizildi. 2005'ten itibaren uyguladığı ekonomik, kültürel ve insani boyutlu politika ile Afrika'ya yeniden giriş yaptı (Karagül ve Arslan, 2013). Afrika ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmekte, Afrika Birliği ile stratejik ortaklık temelinde kurduğu işbirliğinin kurumsal altyapısını güçlendirmektedir.

3. 21. YÜZYILDA TÜRKİYE AFRIKA POLİTİKASININ ANA HATLARI

Türk dış ve güvenlik politikasını yönlendiren faktörleri anlamak, Türkiye-Afrika politikasını analiz edebilmek için gerekli ve önemlidir. Bu politikalar, 2002'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma (AK) Partisi yönetiminin yeni dış ve güvenlik politikası kimliğiyle şekillendi (Sıradağ, 2018). Türkiye, 21. yüzyılda ekonomik ve ikili ilişkileri geliştirmek amacıyla birçok Türk-Afrika Zirvesi düzenledi. Türkiye'nin dış politikada aktif rol alması küreselleşme sürecine entegrasyonunun önemli bir göstergesi oldu. Türkiye'nin Afrika'daki faaliyetleri beş ana alanda yoğunlaştı: ekonomi, askerî, kalkınma ve insani iş birliği, kültür ve eğitim ve din. Bu beş konu alanı arasında ilk üç politika alanı diğerlerine göre daha stratejik görünmektedir ve bu durum Türkiye'yi kıtada benzersiz bir aktör haline getirmektedir (Parlar Dal ve Dipama, 2023). AK Parti'nin Türkiye'yi bölgesel güç ve küresel oyuncu yapma felsefesi, Türkiye'nin pazar portföyünü çeşitlendirmesinin önünü açmış [açtı] ve bu durum Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesine neden oldu (Njuafac ve Katman, 2016). Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında Türkiye ve Afrika ekonomik-siyasi ilişkilerinde ortaklıkların daha stratejik bir düzeye taşınması gerekmektedir (Parlar Dal ve Dipama, 2023). Türkiye'nin Afrika politikası özellikle insani yardım, ticari ilişkiler, Afrikalı öğrencilere yönelik burs imkanları, Türk Hava Yolları uçuşları, dini diplomasi faaliyetleri gibi yumuşak güç unsurlarına

dayanmaktadır. Ancak son dönemde Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle ilişkilerinde barışı koruma alanındaki askeri iş birliği faaliyetleri ve girişimler önemli bir yer tutmaya başladı (Eyrice-Tepeciklioğlu, 2021).

Türkiye'nin Afrika politikaları arasında, oldukça aktif olan Gülen hareketine yönelik önlemler de yer almaktadır. Ancak bu durum, 2016 darbe girişiminin ardından Ankara'nın özellikle Gülenli okulların kontrolünü ele geçirmeye çabalarıyla daha da belirgin oldu. Bu amaçla Türkiye, Afrika'da faaliyet gösteren ve önceki yönetim altında bulunan bu özel okulların yönetimini devralarak yeni bir kamu kurumu olan Türkiye Maarif Vakfı'nı kurdu (Chegraoui vd., 2023). Türkiye'nin kamu yayıncı kanalı TRT Afrika, kıtanın kültürünü, tarihini, sosyal yaşamını, siyasi gelişmelerini anlatmak için 2023 yılında yayın hayatına başladı (TRT Haber, 2023). Bu, oldukça önemli etkiler yaratacak bir stratejidir. Öte yandan, en büyük kültürel etki, Etiyopya'dan Senegal'e kadar birçok Afrika ülkesinde (hemen hemen tüm kıtada) büyük bir ilgi gören Türk pembe dizilerinden gelmektedir (Daras, 2023).

NATO üyesi olan Türkiye'nin hem ülke içinde hem de komşularıyla olan sınırlarında kırk yıldan fazla terörle mücadele deneyimi bulunmaktadır. Afrika ülkeleri, özel kuvvetlerinin askeri eğitimi ve insansız hava araçları da dahil olmak üzere askeri teçhizat gereksinimleri konusunda Türkiye'den her zamankinden daha fazla katkı istemektedir (Tavşan, 2022). 2020-2021 yılları arasında Türkiye'nin Afrika'daki en büyük on ticari ortağından beşi Kuzey Afrika'dan, diğer beşi ise ağırlıklı olarak bölgenin batı, doğu ve güney kesimlerinde yer alan Sahra Altı Afrika'dandır. Savunma ve askeri ilişkilerde, kıtadaki sömürgeci olmayan geçmişinden yararlanan Türkiye ticari ilişkilerini artırmaya başladı. Son dönemde Afrika'ya silah satışlarını yoğunlaştırdı ancak Türkiye'nin Afrika'ya silah satışları, Rusya, ABD, Çin ve Fransa'ya göre, en büyük silah ihracatçısı olan ülkelere çok daha azdır (Parlar Dal ve Dipama, 2023).

Afrika ile Avrupa arasındaki geleneksel ortaklıklar kıtada barış ve istikrarı sağlayamadığı için Afrika ülkelerinin uzun yıllardır karşılaştığı en büyük sorunlardan biri güvenlidir. Bu nedenle yeni tip bir güvenlik ilişkisi geliştirmek, Türkiye'yi savunma alanında deneyimli bir ülke olarak gören Afrika ülkeleri için stratejik bir hedef haline geldi. Türkiye, NATO'nun önemli bir üyesi olup, ülke içinde ve dışında terör örgütleriyle mücadele ederek stratejik kapasitesini artırmaktadır. Afrika ülkelerinin kendisini bu alanda güvenilir bir aktör olarak görmesi ve tecrübelerinden faydalanmak istemesi nedeniyle kendi savunma sanayii kapasitesini geliştirme yönünde önemli adımlar attı (Sıradağ, 2018).

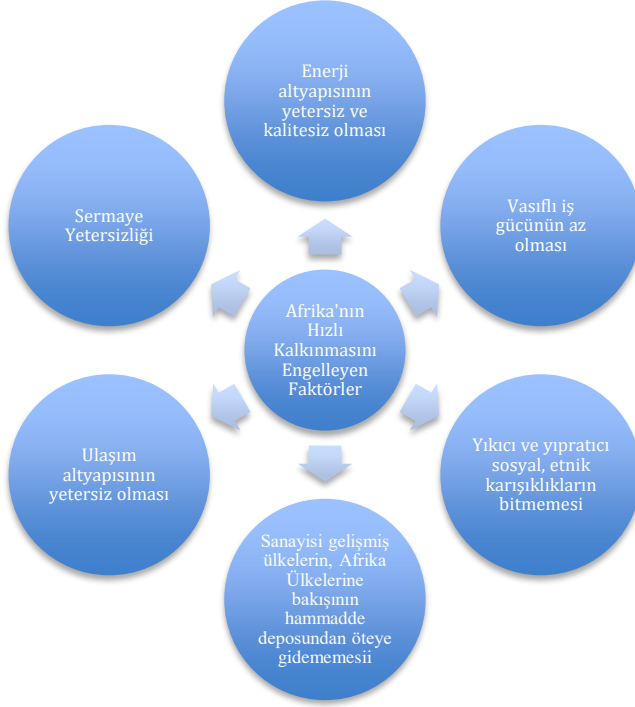
4. AFRIKA'NIN GELİŞME ÖZELLİKLERİ ve COVID 19 SONRASI

COVID 19 salgını, değişen bir güç dengesiyle karakterize edilmektedir. Yükselen güçler siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarında nüfuzlarını

artırmak için rekabet ederek değişen güç dinamiklerine katkıda bulunmaktadır. Afrika, bu tür stratejik çabaların yürütüldüğü kilit alanlardan biridir. Afrika kıtası Doğu Afrika ve Güney Afrika olarak farklı ayrımlara tabi tutulabilmektedir. Sadece bir bölge ve ülkeden oluşmayan bu geniş coğrafyanın her bir bölgesi ayrı özelliklere sahiptir. Kıtaya dayalı yapılan araştırmalardan derlenen kıtanın sürdürülebilir kalkınmasının önündeki engeller Şekil 1’de özetlendi. Kıta’nın tarihinin de bu durumun oluşmasında önemli bir etken olarak görülmektedir. Bugün devam eden yıkıcı ve yıpratıcı etnik çatışmaların, terör sorununun tarihsel kökenleri olduğu söylenebilmektedir. Bunların yanı sıra sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınmanın gerçekleşmemesinin başlıca nedenleri şunlardır: kıtanın enerji altyapısının yetersiz ve kalitesiz olması; vasıflı işgücünün az olması; tarım sektörünün gelişmemiş olması; yıkıcı ve yıpratıcı sosyal, etnik karışıklıkların devam etmesi; ham madde sahibi ülkeler ile sanayileşen Afrika ülkeleri arasında sürdürülebilir iş birliklerinin geliştirilememesi kısa, orta ve uzun vadede ciddi zorluklar yaratmaktadır.

Sanayileşmiş ülkelerin Afrika’daki zengin doğal kaynaklara yine Afrikalıların ucuz iş gücüyle düşük maliyetle ulaşması, Afrikalıların kendi zenginliklerinden yeterince faydalanamamasının en büyük nedenidir. Kendi kaynağını işleyip satabilecek imkânın yaratıldığı takdirde Afrika kalkınmasının önündeki en büyük engellerden birini aşabilecektir. Bu nedenledir ki Türkiye, Afrika ülkeleriyle kazan kazan temelinde bir işbirliği kurmak isteyerek, hem ülkelerin kalkınmasına fayda sağlamak hem de kendine yeni pazarlar ve ekonomik ve siyasi partnerler yaratmak niyetindedir. Yüzyıllardır kendini sömüren ve günümüz koşullarında sömürmeye devam etmek isteyen Batılı ülkelerin aksine Türkiye’nin bu yaklaşımı Afrika ülkelerinden destek bulmaktadır.

Şekil 1. Afrika Kıtasının Hızlı Kalkınmasını Engellenen Faktörler

Güney Afrika 2000'li yıllarda ekonomik büyüme ve istihdam yaratmada hayal kırıklığı yaşadı. İşsizlik oranları dünyadaki en yüksek arasında yer almaktadır. Yüksek işsizlik Güney Afrika'nın son on yılda fazla büyüme ivmesi yaratamamasıyla yakından bağlantılıdır. Bu noktada Kıta'nın geleceği için uluslararası toplum daha fazla sorumluluk almalı, borçların yeniden yapılandırılması ve iklim finansmanı konusundaki taahhütlerini yerine getirmelidir. Afrika hükümetleri, kalkınma ortakları, özel sektör ve sivil toplum birlikte çalışmalıdır.

5. SOMALİ İLE İLİŞKİLER SAHRA ALTI AFRIKA İLE KÖPRÜ OLABİLİR Mİ?

Türkiye'nin Somali'deki girişimleri Afrika'da yürütmeye çalıştığı yumuşak ve sert güç yaklaşımının bir başarısı olarak görülmektedir. Somali, Türkiye'nin Doğu Afrika'ya ve daha geniş anlamda Sahra Altı Afrika'ya açılan kapısı olarak değerlendirilmektedir (Mukhtar, 2021). Uluslararası, bölgesel ve yerel düzeydeki bir dizi gelişme, her iki ülkeyi de ilişkilerini insani, kalkınma, kültürel ve ticari ilişkilerin ötesine genişletmeye teşvik etmektedir (Kökçam,

2023). Somali'deki stratejik çıkarlarını güvence altına almak isteyen Türkiye, Somali askerlerini eğitmek amacıyla askeri akademi kurdu ve sert güç politikasını da devreye soktu. Türkiye, 2012 yılından bu yana Somalili asker ve polise eğitim vermektedir. Somali için, ülkeyi Eş-Şebab militanlarının oluşturduğu tehditten korumak, kurtarmak ve sınır güvenliğini sağlamak, birbirini takip eden hükümetlerin en önemli öncelikleri arasında yer almaktadır. Türkiye, bölgesel bir güç sıfatıyla, stratejik önemini ortaya koymaya olanak tanıyarak Somali'de önemli bir oyuncu haline geldi ve uzun vadeli stratejik çıkarlarını güvence altına aldı.

Türkiye Somali ticaret hacmi 2019 yılı itibariyle 270 milyon ABD dolarına yaklaştı. Bu ticarete Türkiye lehine bir dengesizlik bulunmaktadır. Türkiye lehine olan ticaret, tahıl, demir çelik ve eczacılık ürünlerini kapsamaktadır. Somali'nin kalkınmasına faydası olabilecek ticaret ortaklığı için ihracat yapabileceği ürünleri geliştirmesi, insan kaynaklarına ve teknolojiye yatırım yapması gerekmektedir (Bare, 2021). Savaşın harap ettiği diğer birçok ülkede olduğu gibi Somali'de çarpık kentleşme, genellikle kamplarda toplanan yerinden edilmiş insanların göç etmesinden kaynaklanmaktadır (Bakonyi vd., 2019). Diğer taraftan enerjiye erişimdeki sorunlar, doğal kaynaklar üzerindeki rekabet, Somali'deki aşırı hava ve iklim koşulları nedeniyle daha da kötüleşen çatışmaların temel itici gücüdür. Uluslararası toplumun, krizler ve iklimle bağlantılı felaketler, terör ve göç gibi nedenlerle hızla artan savunmasız insanları destekleme biçimini şekillendiren bir dizi sonuç üretti. Örneğin Mayıs 2016'da Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından İstanbul'da düzenlenen Dünya İnsani Zirvesi, çatışmaları önlemek, sona erdirmek ve taraflar arasında köprü kurmak için siyasi irade ve liderliğe dayalı, ihtiyaçların azaltılmasına yönelik daha kararlı ve bilinçli çabalara doğru bir değişime işaret etti. İnsani yardım, kalkınma, insan hakları, barış ve güvenlik müdahaleleri konusundaki çabalar arasındaki ayrımı yapabilmek önemlidir (Thulstrup vd., 2020). Türkiye-Somali iş birliklerinin bu ayrımı netleştirme ve Somali'nin kalkınma hedefleriyle uyumlu şekilde geliştirme konusunda önem taşımaktadır.

Türkiye, Somali'de kapasite geliştirme yönündeki önemli hedeflerine ulaşırken, aynı zamanda bölgesel politikaları ve jeopolitik hassasiyetleri de yakından değerlendiriyor. Türkiye'nin Somali, Etiyopya ve Sudan'daki diplomatik açılımları, ülkeyi ABD, İngiltere ve Körfez ülkelerinin çıkar alanlarına soktu ve bu da stratejik karşılaşmalara ve çatışmalara yol açtı. Somali'deki Türk askeri üssü, halihazırda Amerikan, Fransız, Çin ve İngiliz askeri tesislerine ev sahipliği yapan jeopolitik açıdan stratejik Afrika Boynuzu ve Kızıldeniz bölgesine yeni bir gücün girişi olarak algılanıyordu. Sonuç olarak, son on yılda farklı Somali hükümetleri Türkiye ile diplomatik ilişkilerine ilişkin hem örtülü hem de açık baskılarla karşı karşıya (Kalmov, 2021). Özellikle insani yardımların ve ticaret anlaşmalarının askıya alınmasıyla sonuçlanabilen bu baskıların yok edilebilmesi, Somali'nin istikrarlı kalkınması ve bilinçli yatırım kararlarıyla mümkün olabilecektir.

6. GÜNEY AFRIKA TÜRKİYE İLİŞKİLERİ ORTAK KAYGILAR TİCARİ BAĞLARI KUVVETLENDİRİR Mİ?

Türkiye ve Güney Afrika, kendi bölgelerinde serbest rekabete dayalı büyük ekonomilere ve demokratik işleyen hükümetlere sahip iki önemli aktördür. Güney Afrika'nın apartheid sisteminden dolayı sekteye uğrayan ikili ilişkiler, 1980'li yılların sonlarına doğru hem Türkiye'de hem de Güney Afrika'daki özel sektörlerin arasındaki ticari bağlantılarla yeniden kuruldu. Bunu sağlayan en önemli iki faktör şunlardır: Türkiye'nin ihracata dayalı yeni ticaret politikasıyla taze pazarlara açılma stratejisinin teşvik edilerek dış ticaret politikasının oluşturulması ve Türkiye'nin büyük kentsel nüfus merkezlerinde, özellikle Ankara'da hüküm süren yoğun hava kirliliğiyle mücadele etmek için Güney Afrika'dan daha temiz kömüre acil talebin oluşması. İlişkinin tarihi henüz yeni olsa da şu ana kadar önemli adımlar atılmış durumdadır. Güney Afrika'da apartheid sisteminin çökmesine yol açan gelişmelere paralel olarak iki ülke, 7 Haziran 1991'de resmi ilişkiler kurulmasına karar verdi. 1989 yılında İstanbul'da açılan Güney Afrika Ticaret Ofisi, Başkonsolosluga dönüştürüldü ve Türkiye aynı yıl Johannesburg'da kendi Başkonsolosluğunu açtı (Aydın, 2003). Günümüzde yakın iş birliğinin önünde duran önemli bir siyasi sorun yoktur. Çalışmanın yönteminde farklı perspektiflerle Türkiye'nin Afrika açılımının, Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında nasıl devam edebileceğinin farklı sorulara cevap bulmaya çalışarak araştırılması yatmaktadır.

Bu bağlamda, farklı perspektiflerden Türkiye'nin Afrika açılımının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bugün Türkiye'nin Sahra Altı Afrika'daki en önemli ticaret ortağı Güney Afrika'dır. Ortak kaygılar ve Güney Afrika'nın özellikle COVID 19 pandemisi öncesi dikkat çeken ekonomik gelişmesinin ilk incelemede olduğu gibi bir tarafın lehine kurulan ortaklıkları önlediği iddia edilmektedir (Ağır ve Yıldırım, 2015). Türkiye, Güney Afrika'ya, Afrika'daki son dönemdeki ilişkilerinde kıtanın kilit devleti olarak görürken, Güney Afrika, Türkiye'yi Orta Doğu'da önemli bir ilişki yolu olarak görmektedir. Afrika'da barışı koruma ve kalkınma ve İsrail-Filistin durumu siyaseti gibi sırasıyla Sahra Altı Afrika ve Orta Doğu'nun ilgili bölgelerine ilişkin bazı ortak kaygıları paylaşmaktadır. Türkiye, Güney Afrika'nın Müslüman nüfusuyla kültürel bağlarını sürdürmektedir. İki ülke siyasi çabalarda iş birliği yaparken, ilişkilerinde en çok ticaret ve yatırım öne çıkmaktadır (Bishku, 2019). 2023 yılında Türk şirketi Karpowership, birçok Batı Afrika ülkesine ve Güney Afrika'ya elektrik sağlamak amacıyla gemiye monteli enerji santralleri için anlaşmalar imzaladı. Bunlar kıyı açıklarına demir atmış ve doğrudan ulusal şebekeye bağlanarak gemi başına 30 MW ile 470 MW arasında güç sağlaması beklenmektedir (Daras, 2023).

BRICS ülkeleri, 2010 yılında Güney Afrika'nın da dahil olduğu, ekonomik gelişmeleriyle dikkat çeken gelişmiş altyapıya sahip, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekebilen, ucuz emek ve buna bağlı olarak

düşük üretim maliyeti nedeniyle yüksek büyüme fırsatı yaratabilen ülkelerin oluşturduğu topluluktur. BRICS ülkelerinin makroekonomik göstergeleri Türkiye'nin de içinde bulunduğu T-BRICS grubu içerisinde betimleyici olarak 2015 yılında yapılan bir çalışmada karşılaştırılmıştır. Ciddi makroekonomik problemlerden en önemlileri olarak adlandırılan işsizlik ve enflasyon rakamları değerlendirildiğinde ise, Türkiye'nin yerinin iyi olmadığı fark edilmektedir. Türkiye Ar-Ge harcamalarına daha çok önem verdiğinde; yüksek tüketim oranlarını düşürmeye başladı, muhtemelen ithalatını da daraltabilecek, enerjiye bağımlılık problemini çözebildiği takdirde ise, bütün bunlar dış borçlanmayı ve cari işlemler açıklarını olumlu yönde etkileyebilecek ve hatta maliyetlerdeki azalmalardan kaynaklanan bir enflasyon düşmesine de katkı sağlayabileceği iddia edilmektedir (Ağır ve Yıldırım, 2015).

COVID 19 pandemisi ve ekonomik kriz sonrası Türkiye 2023 yılında makroekonomik problemler ve yüksek enflasyon ile boğuşmaktadır. 22-24 Ağustos 2023 tarihleri yapılan 15. BRICS Zirvesi'nde ilk kapsamlı genişleme sürecini yaşandı, üye sayısını 5'ten 11'e çıkıttı. Grubun küresel ekonomik durumu önemli ölçüde güçlendi. Petrol ve gaz üreten üç yeni üye (İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri) gruba stratejik ağırlık katmaktadır. Bloğun fosil yakıt yatakları ve üretiminin birleşimi bir OPEC etkisi yaratmakta ve üye ülkeler arasında açık petrol ve gaz işlerinin olanaklarını artırmaktadır. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin devasa egemen varlık fonları, 2015 yılında kurulan BRICS'in kalkınma bankasına milyarlarca dolar enjekte edebilmektedir. Bununla birlikte heterojen bir kulüp olan BRICS'in, henüz biçimsel bir örgütlenmesi bulunmamaktadır. BRICS'in genişlemesine rehberlik edecek yol haritası da henüz belirlenmiş değildir (Nuruzzaman, 2023).

Türkiye birçok yönden genişlemiş bir BRICS grubunun parçası olacak bir ülkedir. Erdoğan, 2018'de özel davetli olarak katıldığı BRICS zirvesinde Türkiye'nin de üyelikle ilgilendiğini belirtmişti (Euronews, 2023). İkinci yüzyılında bu alanda daha fazla çalışma olabilmektedir. Özellikle son 20 yıla bakılacak olursa, ABD merkezli sistemin ve yeni dünya düzeninin komplikasyonlarıyla mücadele eden Türkiye'nin içerisinde bulunduğu coğrafyada stratejik önemi de artmaktadır. Bu öneme değinen O'Neill, hem Rusya hem Ukrayna tarafından Türkiye'ye güvenilmesi, Türkiye'nin arabuluculuk rolü oynayabilen tek ülke olması açısından onun önemini artırmaktadır. Ayrıca, bunu başarabilen Türkiye gibi ülkelerin olması dünya düzeni açısından oldukça kritiktir (Kurtaran, 2023).

7. BATI AFRİKA'NIN YÜKSELEN DEĞERİ SENEGAL İLE GELİŞEN İŞ BİRLİĞİNİN TÜRKİYE'NİN İKİNCİ YÜZYILINA YANSIMASI NASIL OLABİLİR?

2000'li yıllarda Senegal-Türkiye arasındaki ilişkiler her alanda gelişti. Bugüne kadar karşılıklı olarak çok sayıda ikili ziyaret gerçekleşti. 1962

yılında Türkiye'nin Afrika'da açılan ilk büyükelçiliklerinden biri, Senegal'in başkenti Dakar'da faaliyete geçti. 2006'da Senegal'in Ankara'da büyükelçiliği açıldı ve karşılıklı temsil sağlanmış olup ilişkiler ivme kazandı (TRT Haber, 2022). Türkiye ile Senegal arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler yükselen bir seyir izlemektedir. İkili arasındaki ticaret hacmi 2021 yılında 540 milyon ABD doları, 2022 yılında ise 723 milyon ABD dolarıdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Erdoğan, Senegal'in bölgesinde ekonomik bir merkez hâline gelebilecek potansiyel taşıdığını ve bölgedeki gücü itibarıyla Senegal'in Batı Afrika ülkelerine açılan bir ihracat kapısı olduğunu belirtmektedir. Türk müteahhitlik firmaları Yükselen Senegal Planı kapsamında son derece başarılı projelere imza attı, bu projelerin yerel istihdamı destekleyerek kalkınmaya ve altyapı imkânlarının gelişimine önemli katkıda bulundu. (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2022). Erdoğan, Senegal'e Çin ve Almanya ile aynı sıklıkta ziyaret gerçekleştirdi. Diplomatik ve iş adamları düzeyinde birçok Afrika gezisi düzenlenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında bu tür kurgulanan ilişkilerin ideolojik olmaktan öte, okunaklı pragmatik olması gerekmektedir. Türkiye'deki iş adamlarının Afrika pazarlarındaki mevcut ve gelecekteki varlıklarını nasıl kavramsallaştırdıkları analiz edilmeli, girişimcilerin hızlı bir şekilde zenginlik elde etmelerini veya uluslararası politikaya hâkim büyük bir Türkiye'nin doğuşuna inandıkları için de katılım sağlamalarının ötesinde altyapının yeniden tasarlanmasına yönelik alternatifler sunulması hem yatırım yapılan ülke için hem de Türkiye için oldukça önemlidir (Günel, 2022).

Gülen Hareketi'ni terör örgütü olarak sunan bir kampanyayla karşı karşıya kalan Afrikalı yetkililer, diplomatik ağırlıklarına ve ekonomik çıkarlarına bağlı olarak farklı tepkiler verdi. Gülen cemaatine ait yedi okulun olduğu Senegal, Afrika'daki ve daha genel anlamda dünyadaki Türk okullarının genel modeline karşılık gelmekteydi. Türkiye'nin diplomatik girişimlerinin başarısı kısmen Afrika ülkeleriyle ekonomik ortaklığından ve Türkiye'den dış yardım almalarından kaynaklanmaktadır. Senegal, bu çatışmanın yerel bağlamda yeniden icat edildiği dış bir ülkeye yeniden konuşlandırılmasına ilişkin iyi bir örnek olay çalışmasıdır. Senegal'de okulların toplumsal prestijine rağmen Senegalli yetkililerin okulların yarı kamuya açık bir Türk kuruluşu olan Maarif Vakfı'na devredilmesi yönündeki taleplerini kabul etmektedir. Bu durum, Türk hükümetinin yurtdışındaki erişimini genişletmek için nasıl çalıştığını gösteren önemli bir örnektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında bu yönde yürüttüğü çalışmalara ağırlık vermesi beklenmektedir.

Sonuç

Şekil 2. Senegal, Türkiye, Güney Afrika Özelinde Türkiye Afrika İlişkileri Haritası

TÜRKİYE AFRIKA İLİŞKİLERİ

- Kıtaya yatırım yapacak olan Türk özel sektörü için teşvik ve yatırımlar sağlanmalıdır.
- Kalkınma ortağı ve insani dış politika yaklaşımına devam etmelidir.
- Siyasi, insani, askeri, ekonomi ve kültür ayaklarını kapsayan ikili, bölgesel, kıtasal ve küresel düzeyde Afrika politikası planlanmalıdır.

Senegal Türkiye

- Ekonomik ilişkilerde yaşanan immenin korunması gerekmektedir.
- Batı Afrika'da Senegal ile geliştirilen diyalogların Orta Afrika'ya kayması beklenmektedir.

Somali Türkiye

- Türkiye'nin sert güç (askeri) yatırımı için önemlidir.
- İnsani yardımların ve ticaret antlaşmalarının kesintiye uğramadan devam etmesi gerekmektedir.
- Türkiye vasıflı iş gücü ve teknoloji yatırımları ülkenin kalkınmasına öncül olmalıdır.

Güney Afrika Türkiye

- BRICS grubunun parçası olmak için önemlidir.
- Siyasi krizlerden etkilenmeden diyalogların sürdürülmesi gerekmektedir.
- Türk özel şirketlerinin yenilenebilir enerji yatırımları dikkat çekicidir.

Bu çalışma özelinde Sahra Altı Afrika'nın Doğu, Batı ve Güney'inden üç ayrı ülke seçildi. Bu üç ülkenin Türkiye'nin ikinci yüzyılında kıta ile olan ilişkilerinde önemli paya sahip olacağı düşünülmektedir. Sorulan sorularla farklı bakış açılarıyla, bu düşüncenin analizi yapıldı. Dünya genelinde COVID 19 salgını, değişen bir güç dengesiyle karakterize edilmektedir. Yükselen güçler siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarında nüfuzlarını artırmak için rekabet ederek değişen güç dinamiklerine katkıda bulunmaktadır. Afrika, bu tür stratejik çabaların yürütüldüğü kilit alanlardan biridir. Şekil 2'de çalışmanın sonuçları yapılandırıldı, bir zihin haritalama yaklaşımı aracılığıyla tartışıldı. Tüm kıta geneline yayılacak siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel dış politikanın öncelikle ikili sonrasında bölgesel, kıtasal ve küresel düzeyde planlanması gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında, siyasi krizlerden etkilenmeden, yapılan yatırımların ekonomik çıktılarının istikrarlı devam etmesi sağlanmalıdır. Bu üç ülkeyle yürütülen çok boyutlu ilişkilerin sadece ekonomi ve ticaret üzerinden tartışılması doğru olmayacaktır. Türkiye kamu diplomasi araçlarıyla çok ciddi eğitim ve insani yardım faaliyetleri yürütmektedir. Erdoğan döneminde Türkiye'nin Afrika politikasında, ilk olarak 2000'lerin başında daha sonra 2016 askeri darbe girişiminden bu yana önemli değişiklikler yaşandı. Değişiklikler, ulusal güvenliğe güçlü bir odaklanma, politika uygulamasında iddialı bir tarz ve daha stratejik ve tarihsel bağların olduğu noktalarda diyalogların artırılmasıyla devam etti. Afrika

politikası bu özelliklerden önceki dönemlerle karşılaştırıldığında hem değişimi hem de sürekliliğiyle ayrıştı. Recep Tayyip Erdoğan dönemiyle başlayan ve devam eden süreçte Türkiye-Afrika çabalarında ve/veya kapsamında hedef ve program değişiklikleri. 2016 askeri darbe girişi sonrası bunlara ek olarak ulusal güvenliğe verilen güçlü odaklanma ve Gülen Hareketi'nin Afrika'da yayılımına engel olma programları eklendi. Türkiye için bu durumun anlamı, daha iddialı araçların kullanılması ve işlem bazlı ilişkilerin tercih edilmesi demektir. Sonuç olarak Türkiye, Afrika ülkeleriyle kazan kazan temelinde bir iş birliği kurmak isteyerek, hem ülkelerin kalkınmasına fayda sağlamak hem de kendine yeni pazarlar ve ekonomik ve siyasi partnerler yaratmak niyetindedir. Afrika'da belirlenen hedeflere ulaşabilmek için dış politikasını, farklı konularda çeşitli devletlerle stratejik ittifaklar yoluyla takip etmeye devam edecektir. Türkiye'nin devlet olarak inşa ettiği bu yolu Türk özel sektörünün ne ölçüde kullanabildiği-kullanabileceğinin irdelenmesi gerekmektedir. Türkiye'nin siyasi ve ekonomik kazanımlarının gelecekte daha büyük olması beklenmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Pınar Buket KILINÇ PALA: % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Pınar Buket KILINÇ PALA: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Ağır, H. ve Yıldırım, S. (2015). Türkiye ile BRICS ekonomilerinin makroekonomik performans karşılaştırması: Betimsel bir analiz. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 39-66.

Aydin, A. K. (2003). Turkey and South Africa: Towards the Second Decade. *Perceptions. Journal of International Affairs*, 8(1), 1-5.

- Bakonyi, J., Chonka, P. ve Stuvøy, K. (2019). War and city-making in Somalia: Property, power and disposable lives. *Political Geography*, 73, 82-91. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2019.05.009>
- Bare, U. A. A. (2021). Emerging trends in the trade relations between Turkey and Somalia. M. Köse (Ed.) *A Decade Transformed Revival of Turkey and Somalia's Multilayer Relations içinde* (s.124-148). Afrika Vakfı Yayınları.
- Bishku, M. B. (2019). Turkey and South Africa: A relationship of regional powers. *Contemporary Review of the Middle East*, 6(2), 154-171. <https://doi.org/10.1177/234779891983269>
- Chegraoui, K., Lyammouri, R. ve Skah, M. (2020). Emerging powers in Africa: Key drivers, differing interests, and future perspectives. Policy Center for the New South.
- Daras, M. (2023, 25 Mayıs). Why Turkey's election is being closely followed in Africa. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/world-africa-65671723>
- Euronews (2023, 23 Ağustos). BRICS ülkeleri kapılarını yeni üyelere açma konusunda anlaştı. *Euronews*. <https://tr.euronews.com/2023/08/23/brics-ulkeleri-kapilarini-yeni-uyelere-acma-konusunda-anlasti>
- Eyriçe-Tepeciklioğlu, E. (2021, Aralık 17). Experts Respond: Turkey-Africa Relations: An Increasing Partnership. 8 Ağustos 2023. <https://www.setav.org/en/experts-respond-turkey-africa-relations-an-increasing-partnership/> adresinden edinilmiştir.
- Günel, G. (2022). A diplomatic trip. *Environment and Planning D: Society and Space*, 40(6), 1009-1027. <https://doi.org/10.1177/02637758221133399>
- Kalmov A. D. (2021, Ekim 8). Turkey-Somalia Relations: A Decade of Substantial Strategic Cooperation. *Politics Today*. 3 Temmuz 2023 <https://politicstoday.org/turkey-somalia-strategic-cooperation/> adresinden edinilmiştir.
- Karagül, S., Arslan, İ. Türkiye'nin Afrika açılım politikası: Tarihsel arka plan, stratejik ortaklık ve geleceği. *Uluslararası Hukuk ve Politika*. 9(35). 21-55.
- Kökçam S. (2023, 25 Ocak). Türkiye'nin desteği Somali'de dengeleri değiştirdi mi?. *TRT*. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiyenin-destegi-somalide-dengeleri-degistirdi-mi-740859.html>
- Kurtaran, G. (2023, 11 Mayıs). Ünlü İngiliz ekonomist O'Neill: Türkiye, genişleyen BRICS'in parçası olacak bir ülke. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/-unlu-ingiliz-ekonomist-o-neill-turkiye-genisleyen-brics-in-parcasi-olacak-bir-ulke/2894650>

- Mukhtar, I. (2021, Ağustos 11). Turkey's growing smart power in Somalia. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/opinion-turkey-s-growing-smart-power-in-somalia/2340384>
- Njuafac, T. A. ve Katman, F. (2016). Main Dynamics of Turkish-African Relations in the 21 st Century. *European researcher. Series A*, (11), 556-566. <https://doi.org/10.13187/er.2016.112.556>
- Nuruzzaman M. (2023, 28 Ağustos). An overhyped BRICS summit. *The National Interest*. <https://nationalinterest.org/feature/overhyped-brics-summit-206745>.
- Oğurlu, E. (2018). 1998-2018 arası dönemde Türkiye'nin Afrika deneyimi: fikirden eyleme bir dönüşüm. 54(2). 65 – 94.
- Orakci, S. (2022, Ocak 9). The rise of Turkey in Africa. *Aljazeera* <https://studies.aljazeera.net/en/analyses/rise-turkey-africa>
- Ozkan, M. (2011). Turkey's rising role in Africa, *Turkish Policy Quarterly*. 9 (4). 93-105.
- Parlar Dal, E. ve Dipama, S. (2023, Nisan 27). Assessing Turkey-Africa Engagements. *APRI*, <https://afripoli.org/assessing-turkey-africa-engagements>. adresinden edinilmiştir.
- Parlar Dal, E. (2013). Assessing Turkey's “Normative” Power in the Middle East and North Africa Region: New Dynamics and their Limitations. *Turkish Studies*, 14(4), 709-734. <https://doi.org/10.1080/14683849.2013.861113>
- Sıradağ, A. (2018). Turkey-Africa alliance: Evolving patterns in security relations. *African Security Review*. 27(3-4), 308–325. <https://doi.org/10.1080/10246029.2018.1550429>
- Türkiye-Senegal İlişkileri. *T. C. Dışişleri Bakanlığı*. 10 Ağustos 2023. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-senegal-siyasi-iliskileri.tr.mfa> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2022, 21 Şubat). Konumu ve bölgedeki gücü itibarıyla Senegal, Batı Afrika ülkelerine açılan bir ihracat kapısıdır. *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/135735/-konumu-ve-bolgedeki-gucu-itibariyla-senegal-bati-afrika-ulkelerine-acilan-bir-ihracat-kapisidir->
- Tavşan, S. (2022, Şubat 26). Turkey in Africa pitches non-Chinese, non-Western model. 12 Ağustos 2023. <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/Turkey-in-Africa-pitches-non-Chinese-non-Western-model> adresinden edinilmiştir.
- Thulstrup, A. W., Habimana, D., Joshi, I. ve Oduori, S. M. (2020). Uncovering the challenges of domestic energy access in the context of weather and

climate extremes in Somalia. *Weather and Climate Extremes*, 27(100185), <https://doi.org/10.1016/j.wace.2018.09.002>

TRT Haber (2022, 21 Şubat). Türkiye-Senegal ilişkileri gelişiyor. *TRT* <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-senegal-iliskileri-gelisiyor-656722.html>

TRT (2023, 31 Mart). TRT Afrika yayın hayatına başladı. *TRT*. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/trt-afrika-yayin-hayatina-basladi-757509.html>

Uchegara, K. E. (2008). Continuity and change in Turkish foreign policy toward Africa *Gazi Akademik Bakış*. 2(3). 43-64.

Extended Abstract

In the 21st century, Africa's developing economic dynamics and strategic resources have intensified the interest of global actors in the continent. In the competition created by this situation, Türkiye is trying to benefit from investment opportunities, primarily with the public diplomacy and active diplomatic activities it developed in the 2000s. Given that Türkiye encounters challenges in establishing desired alliances within its immediate geographic vicinity, an essential question arises: "Can Türkiye's African diplomatic initiative pave the way for both the advancement of the African continent and its own progress during the second century of the Turkish Republic?" This study delves into the trends currently influencing Türkiye-Africa relations, with a particular focus on selected countries. Another significant objective of this study is to investigate whether Türkiye's African expansion contributes to the continent's prominence on the global stage and to analyze the capacity of other global actors in shaping the foreign policies forged with Africa. For this study, three different countries from East, West and South of Sub-Saharan Africa were selected. It is thought that these three countries will have an important share in Türkiye's relations with the continent in the second century. With the questions asked, this idea was analyzed from different perspectives. Rising powers are contributing to changing power dynamics by competing for influence in the political, economic, and security arenas. With its commercial investments and its contribution to the security of the continent, Türkiye has strengthened both its own economy and the economies of the countries it cooperates with. In this study, the effect of Türkiye's consistent foreign policy in Africa on itself and the continent in the second century will be discussed by using qualitative methods. Qualitative research will not only help capture the perception of Türkiye and its stakeholders on the identified problem, but also help clarify the context of addressing the problem from the perspective of each of the parties involved. Therefore, data triangulation method was used to take into account the problem posed in this study. To the question of whether Türkiye's African expansion would help the continent to come to the fore in the global arena, by

choosing a country with different characteristics and history from three different points of the continent, the common and different aspects of the cooperation developed by Türkiye with them were examined.

In this study, the possibilities, opportunities and challenges of the development of Türkiye-Africa relations in the second century of the Turkish Republic are discussed. In order to analyze Türkiye's African policy from more than one perspective in this study, three different countries with different historical and geographical characteristics were selected. Analyzing from the perspective of the countries, the next part of the study examines whether these countries see Türkiye as a trade partner that follows a balanced strategy with its own interests and cares about the needs of Africa. Africa is one of the key areas where such strategic efforts are being conducted. Results of the study are discussed through a structured mind mapping approach (Figure 2). Political, military, economic and cultural foreign policy, which will spread throughout the continent, should be planned at the bilateral, then regional, continental and global level. In the second century of the Türkiye it should be ensured that the economic outputs of the investments made continue without being affected by political crises. It would not be correct to discuss the multidimensional relations with these three countries. Türkiye carries out very serious education and humanitarian aid activities with public diplomacy tools. Under President Erdogan, Türkiye's African policy has undergone significant changes, first in the early 2000s and then since the 2016 military coup attempt. Changes continued with a strong focus on national security, an assertive style of policy implementation, and increased dialogue where more strategic and historical ties existed. Compared to previous periods, African policy differed from these features in both its change and its continuity. Target and program changes in Türkiye-Africa efforts and/or scope in the period starting with Erdogan and continuing. After the 2016 military coup attempt, a strong focus on national security and programs to prevent the spread of the Gülen Movement in Africa were added. As a result, foreign policy will continue to be followed through strategic alliances with various states on different issues in order to achieve the goals set in Africa. While Türkiye is gaining political points with its African partnership policy, a more comprehensive evaluation is required to transform this into economic and sphere of influence success to the extent it desires. It is an important question that needs to be examined to what extent the Turkish private sector can use this road that Türkiye has built as a state. Türkiye's political and economic gains are expected to be greater in the future.

CUMHURİYET'TEN BUGÜNE TÜRKİYE'DE YOKSULLUĞUN 100 YILLIK GÖRÜNÜMÜ: KAMU MALİYESİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Ali Gökhan GÖLÇEK*

Öz

Bu çalışma, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin yüz yıllık yoksulluk evrimini, özellikle kamu maliyesi perspektifinden ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Sunulan tarihsel çerçeve, devletin yoksullukla mücadelede zaman içinde nasıl farklı roller üstlendiğini ve bu rollerin sosyo-ekonomik dinamiklerle nasıl etkileşim içinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Yapılan incelemeler, Türkiye'nin Batı'nın refah devleti yaklaşımlarına kıyasla yoksullukla mücadelede belirgin bir şekilde farklı bir yol izlediğini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin yoksullukla mücadelesinde, özellikle "hayırseverlik" odaklı bir yaklaşımın hakim olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, makroekonomik göstergelerdeki olumlu gelişmelere rağmen, yoksulluğun derinlemesine yapısal sebepleriyle etkili bir mücadele sürdürülememektedir. Bu çalışma, kamu maliyesinin sadece ekonomik bir araç olarak değil, aynı zamanda sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde kilit bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır. Neoliberal ekonomik yaklaşımların giderek artan etkisi altında, devletin yoksullukla mücadelede daha entegre ve etkin bir yaklaşım benimsemesi için kamu maliyesi konusunda yeniden düşünmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır. Özellikle sosyal yardım ve destek programlarının finansmanında kamu maliyesinin stratejik önemini vurgulayarak, Türkiye'nin bu alanda sürdürülebilir ve etkili bir yol haritası oluşturması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Yoksulluk, Kamu Maliyesi, Sosyal Adalet, Hayırseverlik.

A CENTURY-LONG OVERVIEW OF POVERTY IN TÜRKİYE FROM REPUBLIC TO THE PRESENT: AN EVALUATION IN THE CONTEXT OF PUBLIC FINANCE

Abstract

This study offers an in-depth examination of Türkiye's century-long evolution of poverty, starting from the early years of the Republic, with a particular emphasis on the perspective of public finance. The presented historical framework sheds light on the varying roles the state has assumed in battling poverty over the years, and how these roles have intertwined with socio-economic dynamics. The findings suggest that Türkiye's approach to tackling poverty diverges significantly from the welfare state

* Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, aligokhangolcek@ohu.edu.tr, aligokhangolcek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7948-7688>

methodologies adopted by Western countries. Predominantly, a "philanthropic" emphasis characterizes Türkiye's efforts against poverty. Yet, despite favorable shifts in macroeconomic indicators, the nation struggles to effectively confront the entrenched structural origins of poverty. This research underscores that public finance is not merely an economic instrument; it is pivotal in the pursuit of social justice. Given the escalating sway of neoliberal economic ideologies, the study posits that there is an imperative for the state to re-evaluate its stance on public finance, advocating for a more holistic and potent strategy against poverty. By spotlighting the cardinal role of public finance in bankrolling social aid and support initiatives, the study asserts that charting a sustainable and impactful blueprint in this domain is paramount for Türkiye.

Keywords: Türkiye, Poverty, Public Finance, Social Justice, Philanthropy.

Giriş

Cumhuriyet’in kuruluşuyla başlayan ve günümüze dek uzanan süreçte Türkiye’nin yoksulluk profilinin 100 yıllık görünümü, özellikle kamu maliyesi bağlamında oldukça çarpıcı bir analiz konusudur. Kamu maliyesi, yoksullukla mücadele stratejilerinin belirlenmesinden, sosyal hizmetlere erişim imkanlarının sağlanmasına kadar birçok alanda belirleyici olmuştur. Ancak, Türkiye’de kamu maliyesinin yoksulluk sorununa etkisi, refah devleti modelleriyle benzeri Batı ülkelerine kıyasla birçok bakımdan eksik kalmıştır.

Akademik literatürde yoksulluk çalışmaları, Britanya’da sanayi kapitalizminin getirdiği sosyal ve ekonomik değişimle birlikte 19. yüzyılın sonlarına doğru ivme kazanmıştır (Malthus, 1798; Townsend, 1817; Bentham, 1843; Marx, 1867). Türkiye, bu konuda maalesef 100 yıllık bir gecikme ile, ancak 1980’lerden itibaren aynı yoğunluğa erişebilmiştir. Yoksulluğun, Türkiye’de kamu maliyesi ve devlet politikaları aracılığıyla ele alınışı, 1976’da yürürlüğe giren *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu* ile sembolik de olsa başlamıştır. Ancak bu fon, daha çok *hayırseverlik* esasına dayanmakta ve yoksullukla mücadelede devletin rolü, hak temelli bir yaklaşım yerine, *hayırseverlik* vurgusuna dayandırılmıştır. Bundan sonra günümüze gelene kadar da uygulanan politika ve stratejilerde hayırseverlik ve devlet-toplum arasında sorumluluk paylaşımı yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla yoksullukla mücadelede Türkiye, refah devleti dönemi hak temelli yaklaşıma, tarihi olarak hiç ulaşamamıştır.

İngiltere’de sanayi kapitalizmiyle başlayan tartışmalar Türkiye’de 1980’lerden sonra başlamıştır. Bu dönemde refah devleti arasından sonra yoksulluğun hayırseverliğe dönmesi ve bunun uluslararası makroekonomi gündemine girmesi küreselleşen ekonomi politikaları içinde Türkiye’yi de buna yönlendirmiştir. Bugün uygulanan yoksullukla mücadele politikalarında devletin rolünün küçülmesi ve toplumla işbirliği makroekonomik gündemin yöneliminden de kaynaklanmaktadır. Yönetişim çerçevesinde yoksullukla mücadelede yerel düzeyden uluslararası düzeye tüm aktörlerle işbirliği

üzerine oluşan uluslararası gündem, kaçınılmaz olarak devletin rolünü küçültmektedir (Stiglitz, 2005; Rodrik, 2006). Sonuçta Türkiye'nin yoksullukla mücadele tarihi, ilk dönemlerinden son dönemine hızlı bir geçiş yaşamış ve aradaki tarihsel süreç kaçırılmıştır.

Hak temelli yoksullukla mücadele deneyiminin eksikliği Türkiye'de yoksullukla anlamlı bir mücadele alanı oluşturulamamasına neden olmaktadır. Yoksulluk sıklıkla işsizlikle ilişkilendirilmekte, ekonomik büyüme ile yoksullukla mücadele edilmeye çalışılmakta ve dolayısıyla yoksulluğun yapısal nedenlerine odaklanılmamaktadır. Makroekonomik göstergelerde iyileşme yapılarak dolaylı bir şekilde yoksullukla başa çıkma stratejisi, ekonomiye bağlı olarak yoksulluk seyrinin dalgalandığını göstermektedir.

Kamu maliyesi açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'de yoksullukla mücadelede etkin bir sosyal koruma oluşturulamamıştır. Devlet bütçesinden yoksullukla mücadeleye ayrılan pay sıklıkla yetersiz kalmakta ve bu da yoksulluğun yapısal bir sorun olarak kalmasına neden olmaktadır. Özellikle neoliberal ekonomi politikalarının etkisiyle devletin yoksullukla mücadeledeki rolü giderek küçülmüş, bu durum da kamu maliyesinin yoksulluk sorununu çözmedeki etkinliğini daha da zayıflatmıştır. Yoksulluğun, sadece bir sosyal yardım konusu olarak değil, aynı zamanda bir *kamu maliyesi* sorunu olarak ele alınması gerekmektedir. Türkiye'nin makroekonomik göstergelerinde gözlenen iyileşmeler, yoksulluğun yapısal boyutunu çözmek için yeterli olmamıştır.

Bu çalışma, Türkiye'nin yoksulluk tarihini kamu maliyesi çerçevesinde detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Yapılan analiz, Türkiye'de yoksulluk ve devletin bu konudaki rolüne ilişkin mevcut bilgi birikimine yeni bir boyut eklemeyi hedeflemektedir. Çalışmada veri eksikliği gibi kısıtlar mevcut olmasına rağmen, dolaylı göstergeler ve istatistiklerle zenginleştirilmiş bir değerlendirme sunulmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'de yoksulluğun daha iyi anlaşılabilmesi ve kamu maliyesinin bu konuda nasıl bir rol üstlenebileceği hakkında daha fazla bilgi sağlamayı amaçlamaktadır.

1. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA EKONOMİ VE YOKSULLUK (1923-1949)

Türkiye'nin kuruluşundan itibaren ilk yıllarındaki ekonomik yapı hem ulusal bağımsızlık arayışı hem de dönemin küresel ekonomik koşullarının bir sonucu olarak benzersiz bir şekillenme sürecine girmiştir. 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden kalan yüksek borç, yetersiz sanayi altyapısı ve halkın büyük çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimin yoksulluğu gibi ekonomik mirasla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu zorlu başlangıç, yeni Cumhuriyet'in ekonomik politikalarının temelini oluşturmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye, karmaşık ve dönüşüme uğrayan bir ekonomik ve sosyal yapıya sahip olmuştur 1923-1949 yılları arasında kapsayan bu dönemde, Türkiye iki önemli ekonomi politikası izlemiştir:

1923-1929 arasında liberal ekonomi denemeleri ve 1930-1938 arasında devletçi ekonomiye geçiş. Bu iki farklı yaklaşım, Cumhuriyet’in sosyo-ekonomik tarihinde önemli dönemler olarak kabul edilmektedir.

1923-1929 dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yılları kapsamakta olup, liberal ekonomi denemeleriyle tanınmıştır. Atatürk'ün önderliğindeki yeni yönetim, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte başlayan yoksulluk ve istikrarsızlık dönemine son vermek ve ekonomiyi canlandırmak için çeşitli reformlar yapmıştır. Osmanlı'dan devralınan borç yükü ve yetersiz sanayi altyapısı, ekonomik kalkınmayı zorlaştıran en önemli engel olarak dikkat çekmektedir. Bu amaçla ilk olarak 1923 yılında *İzmir İktisat Kongresi* düzenlenmiş ve ekonomik bağımsızlık için yol haritası çizilmiştir (Özgür, 1972, s. 84). Bu kongre, ülkenin ekonomik yönünü belirleyen kararlarla önem kazanmıştır.

Lozan Anlaşması ve ardından imzalanan ek ticaret anlaşmaları da bu dönemin önemli olayları arasındadır¹. İzmir İktisat Kongresi, Lozan müzakerelerinin bir parçası olarak Türkiye'nin liberal ekonomiye ve yabancı yatırımlara açık olduğunu belirten bir güvence işlevi görmüştür. Nitekim kongrenin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal:

“Efendiler; iktisadiyat [ekonomi] sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi [yabancı] sermayesine hasımız [düşmanız]; hayır bizim memleketimiz vâsidir [geniştir]. Çok sây [çalışma] ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımızı riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimizle inzınam etsin [katılsın] ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin” (Ökçün, 1968, s. 252-253).

şeklinde yabancı sermaye yatırımlarına açık olduğunu belirtmiştir. Böylece İzmir İktisat Kongresi ile yeni kurulan devletin liberal ekonomi çizgisinde konumlandırılacağına mesajını vermiştir. Ancak, bu liberal yaklaşımın ne derece etkili olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Zira dönemin iktisat vekili Mahmut Esat; *“Yeni Türkiye muhtelit [karma] bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadi teşebbüs, kısmen devlet ve kısmen de teşebbüsü şahsi tarafından deruhte edilmelidir [üstlenilmelidir]”* (Ökçün, 1968, s. 262-263) şeklinde ifadeler kullanmış ve devletin ekonomide ne tam anlamıyla liberal ne de devletçi bir tutum izlemesi gerektiğini vurgulamıştır. Netice itibarıyla kongrede, serbest piyasa ekonomisine dayalı bir ekonomi modeli önerilmiş, devletin sadece regülatör ve teşvik edici rol oynamasını savunulmuştur. Ancak, kongrenin önerileri pratiğe döküldüğünde, çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Özellikle yabancı sermayenin ülkeye gelmemesi, yerli yatırımcının yetersizliği, nitelikli işgücünün olmaması gibi sebeplerle, liberal

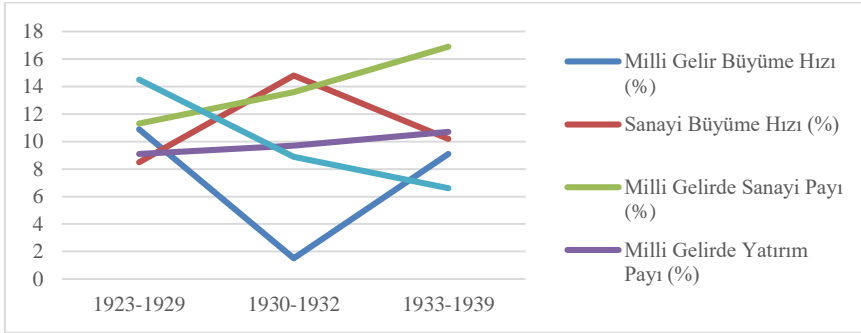
¹ Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırarak bağımsızlığını ilan etmesini sağlamış, ancak Osmanlı'nın borçlarını büyük oranda üstlenmesini gerektirmiştir. 1928'deki Paris Anlaşması ile büyük bir borç devralınmış ve bu 1929'da bütçeye ağır yük getirmiştir (Akalin, 2008, s. 32-35). Lozan'a eklenen Ticaret Sözleşmesi, Türkiye'nin ekonomi politikalarını 5 yıl boyunca sabit tutmasını talep etmiş ve yerli sanayiye koruma çabalarını kısıtlamıştır (Boratav, 2011, s. 47-48). Bu durum, Türkiye'nin mali bağımsızlık ve kalkınma hedeflerine erişimini engellemiştir.

ekonomi modeli tam anlamıyla işlememiştir. Ancak diğer taraftan, bu dönemde yerli sanayiciler, yasal düzenlemelerle² desteklenmiştir.

İzmir İktisat Kongresi'nde 1925'te *Aşar Vergisi*³ kaldırma kararı alınmıştır. Bu karar, 1923-1929 döneminde, tarımla uğraşan kırsal kesim için büyük bir rahatlama sağlamıştır. Ancak Aşar Vergisi'nin kaldırılması bütçede büyük bir açık oluşturmuş ve bu açığı kapatmak için yeni dolaylı vergiler⁴ getirilmiştir. Aşar'ın kalkması köylüyü mali olarak rahatlatırken, yeni vergiler kentli nüfusa yüklenmiştir. Böylece kentten köye bir gelir transferi gerçekleşmiştir.

1927 nüfus sayımı⁵, İzmir İktisat Kongresi'nin önerdiği liberal ekonomi modelinin⁶ zorluklarını göstermiştir. Üretken nüfusun düşük payı, tarım sektöründeki yoğunluk (%78,2) ve sanayinin küçüklüğü (%7,4), liberal yaklaşımın yerli sanayicilere yetersizliğini vurgulamaktadır. Yüksek okuma yazma bilmeyen nüfus oranı (%91,4) nitelikli işgücü eksikliğini göstermektedir (Yaşa, 1980, s. 5). Kongrenin önerdiği teşvikler, yapısal sorunlar nedeniyle etkili olmamıştır. 1929'daki Büyük Buhran⁷ sonrası, ekonomi politikaları liberalden devletçiliğe kaymıştır.

Grafik 1. 1923-1939 Dönemi Ekonomik Göstergeler

Kaynak: Bulutay vd., 1974, akt. Boratav, 2006, s. 15.

² 1924'te *İş Bankası* ve 1925'te *Sanayi ve Maadin Bankası*, sanayi ve ticaret kredilerini desteklemek için kurulmuştur. 1927'de sanayiye teşvik eden bir kanun yürürlüğe girmiştir (Tezel, 2015, s. 179). Bu hamleler, erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin kalkınma ve modernizasyon amaçlarına yöneliktir.

³ Aşar Vergisi, Osmanlı'dan devralınan toprak ürünlerinden alınan bir vergidir. Türkiye'de kısa bir süre devam etmiş ve bütçenin yaklaşık 1/3'ünü oluşturmuştur (Tabakoğlu, 2007, s. 102). Verginin kaldırılması, çiftçilerin gelirlerini artırmış ve yoksullukla mücadelede önemli bir adım olarak görülmüştür.

⁴ Aşar Vergisi'nin kaldırılmasından sonra dolaylı vergiler, özellikle *muamele vergisi*, *yol vergisi*, *veraset ve intikal vergisi*, *kazanç vergisi* yürürlüğe girmiştir (Vural, 2008, s. 87-88). Bu dolaylı vergilendirme, Aşar'ın kaldırılmasıyla oluşabilecek tepkileri azaltma amacı taşımaktadır.

⁵ 19. ve 20. yüzyıl başında Avrupa'da tıp ve barış koşullarının gelişmesiyle nüfus 187 milyondan 447,5 milyona çıkmıştır. Ancak Türkiye bu artışa ayak uyduramamış, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e nüfusu 10-13 milyon arasında sabit kalmıştır (Yaşa, 1980, s. 3-4).

⁶ 1923-1929 dönemi, özellikle İzmir İktisat Kongresi'nin etkisiyle *liberal* olarak adlandırılmıştır. Ancak Zafer Toprak (1995, s. 68), bu kongrenin aslında *milli iktisat politikasını* benimsediğini ileri sürmektedir. Nitekim alınan kararlar, sadece serbest piyasa değil, milli çıkarları ve kalkınmayı da önceliklendirdiğini göstermektedir.

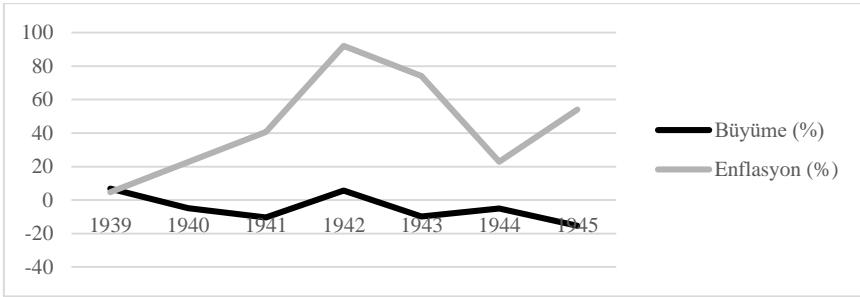
⁷ 1929'daki Büyük Buhran ve Keynes'in *Genel Teorisi* sonrası, ekonomide devlet müdahalesi öne çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası, Adam Smith'in *görünmez el* mekanizması 1980'lere kadar kenara bırakılmıştır.

Grafik 1’de belirtildiği gibi, 1933-1939 devletçi politikaları, 1923-1929’a kıyasla sanayi sektöründe daha etkili büyümeyi⁸ teşvik etmiştir. 1923-1929’daki büyümenin, savaş sonrası yeniden yapılanma çabalarından kaynaklandığını ve bu nedenle kısmen *yapay* olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, 1933-1939 dönemi, milli gelirin büyüme hızıyla 1930-1932’yi aşmış ve dış ticaret açığını kapatmayı başarmıştır. Dünya ekonomik krizi yaşanırken, Türkiye’nin korumacı⁹ ve devletçi politikaları sayesinde ekonomik büyüme ve sanayileşme elde ettiği görülmüştür.

1939-1945 yıllarında II. Dünya Savaşı, küresel ekonomik yıkıma neden olmuştur. Bu dönem, kamu maliyesi için de zorlukları beraberinde getirmiştir. Savunma harcamaları artmış, bu giderler öncelikle vergilerle finanse edilirken yetersiz kaldığında borçlanma yoluna başvurulmuştur.

II. Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalan Türkiye, savaş ekonomisine uygun politikalar uygulamıştır. Cumhuriyet döneminin ana ekonomi politikası, bütçenin açık vermemesi gereken *altın ilke* üzerine dayanmaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2001, s. 510). Bu yaklaşım, 1950’li yıllara kadar enflasyonu engelleyici bir istikrar amacıyla sürdürülmüştür. Ancak Grafik 2’de görüldüğü gibi, korumacı politikalar ve denk bütçe, büyümenin kontrollü ilerlemesini sağlarken, enflasyon aynı kontrolü göstermemiştir. II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye yüksek enflasyonla karşılaşmış, yıllık enflasyon %40’ı aşarak 1942’de %80’in üzerine çıkmıştır.

Grafik 2. 1939-1945 Dönemi Ekonomik Göstergeler

Kaynak: Tokgöz, 2004, s. 125-126.

II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin ekonomisi, savaşa girmemesine rağmen olumsuz etkilenmiştir. İthalat sorunları, bir milyon insanın askere alınması ve üretimdeki daralmalar ekonomik dengesizliğe yol açmış, fiyatlar 1939’dan itibaren artmıştır (Metintaş ve Kayıran, 2008, s. 164). Karaborsa yaygınlaşarak fiyatlar daha da yükselmiştir. Hükümet, bu sorunları çözmek

⁸ 1932’den sonra, Batı *Büyük Buhran*’ın etkisindeyken, Türkiye bu olumsuzluklardan korunmuştur. Devletçi bir ekonomi politikasıyla, planlı kamusal sanayi yatırımlarıyla sanayileşme yolunda ilerlemiştir (Boratav, 1974, s. 157).

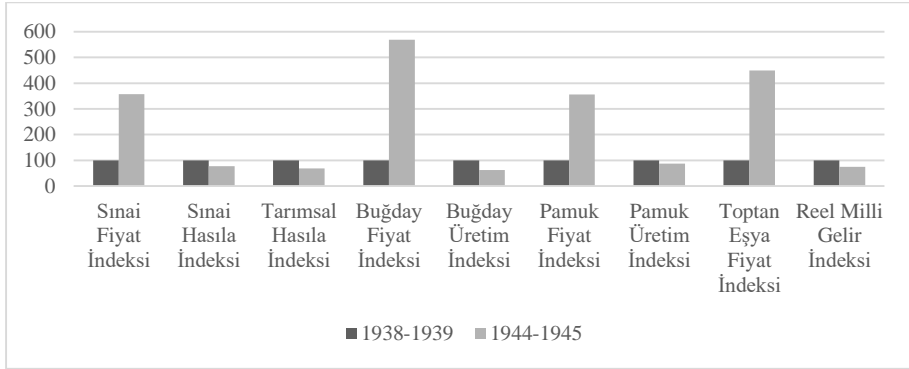
⁹ Devletçi politikalar, gümrük vergileriyle öne çıkmıştır. 1929 Büyük Buhran’a kadar etkili bir gümrük politikası uygulanmamışken, 1930-1940 döneminde etkin kullanılmıştır (Tezel, 2015, s. 193-194). Grafik 1’deki ithalatın milli gelirdeki düşüşü, korumacı politikaların etkisini göstermektedir.

için *Milli Korunma Kanunu*, *Varlık Vergisi* ve *Toprak Mahsulleri Vergisi* gibi kanunlarla müdahale etmiştir.

Grafik 3, 1938-1939 verilerini baz alarak 1944-1945'teki temel bölüşüm göstergelerindeki değişiklikleri göstermektedir. Devletçi ekonomi politikalarına rağmen sanayi hasılatı azalmıştır. Seferberlik nedeniyle bir milyon erkek işgücü piyasalardan çekilmiştir, bu hem sanayi hem de tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Yıllar arasında yaşanan kıtlıkla birlikte tarımsal üretimde düşüşler görülmüş, buna karşın fiyatlar artmıştır.

Grafik-3'te görüldüğü gibi; sanayi ürünlerinin fiyatları %250'nin üzerinde artarken, hasıla düşmüştür. Aynı dönemde buğday fiyatları %450, pamuk fiyatları ise %250 artış göstermiştir. 1944-1945'te toptan eşya fiyat indeksi, 1938-39'a göre %350 artmış, fakat milli gelir azalmıştır. Bu veriler, dönemde yoksulluğun önemli ölçüde arttığını göstermektedir.

Grafik 3. Bölüşüm Göstergeleri, 1938-1939 ve 1944-1945

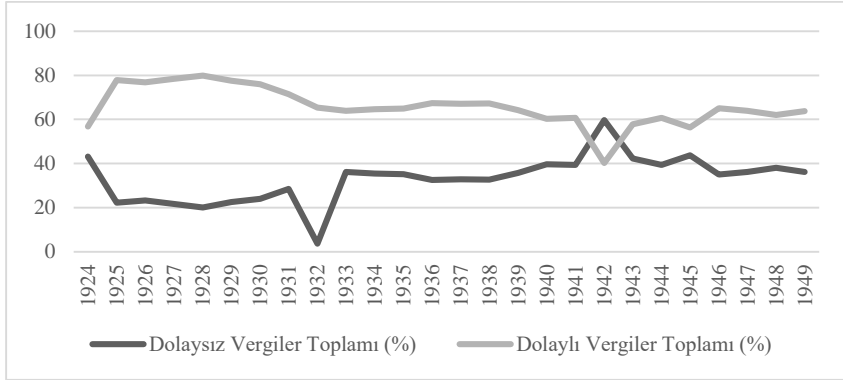

Kaynak: Boratav, 2011, s. 88.

1940 sonrası enflasyonu kontrol etmek ve bütçe açıklarını gidermek için vergi düzenlemeleri başta olmak üzere kamu maliyesi araçları kullanılmıştır. Aşar Vergisi'nin kaldırılmasından sonra, 1924-1942 arasında dolaylı vergiler vergi gelirlerinin %60'ını oluşturmuştur. Savaş yıllarında eklenen dolaysız vergiler, 1942'de bu oranı geçici olarak değiştirmiş, fakat etkisi kısa sürmüştür.

İncelenen dönemde, vergi gelirlerinin çoğunluğu dolaylı vergilerden elde edilmiştir. Tarımın vergi dışı bırakılması ve dolaylı vergi eklenmesi bu oranı artırmıştır. İthalattan alınan gümrük ve harcama vergileri en büyük paya sahiptir (Maliye Bakanlığı, 1995, s. 66-67). Dolaysız vergiler, toplam vergi gelirlerinde daha düşük seviyelerde kalmıştır. 1923-25'te gelir ve servet vergileri, Aşar ve Ağnam vergilerinden elde edilen gelirle yüksektir. 1925'te Aşar Vergisinin kaldırılması, dolaysız vergilerin payını %43,2'den %22,2'ye düşürmüştür. Ancak, 1930'larda ekonomik durgunlukla devlet, stopaj vergisini artırarak dolaysız vergi oranını yükseltmiştir.

Grafik 4. Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payları

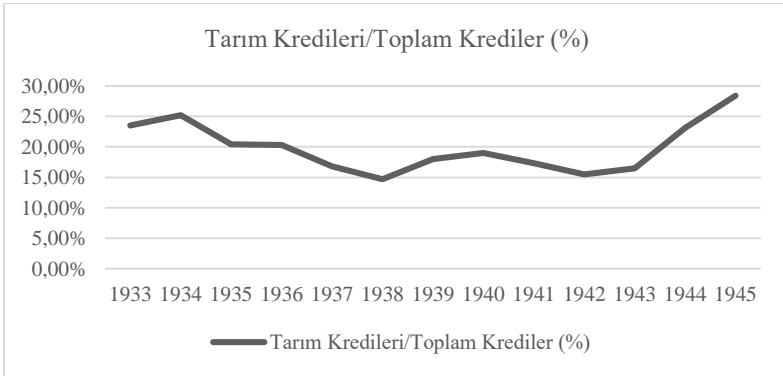

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 1995, s. 74-75.

II. Dünya Savaşı sırasında mali kriz, vergi oranlarını artırmıştır ve dolaysız vergi payı bir miktar yükselmiştir. Ancak, servet vergisi gibi dolaysız vergiler genellikle düşük kalmıştır. 1942’de *Varlık Vergisi* ile bu oran artmış, ama servet üzerinden etkin vergilendirme yapılamamıştır. Maaş ve ücretliler üzerinde yoğunlaşan vergi yükü, özellikle tarım sektörünün yetersiz vergilendirilmesiyle dengesiz olmuştur. Dolayısıyla, sanayici ve büyük arazi sahiplerinin yeterli mali katkıyı sağlamadığı görülmektedir. Tarım sektörünün vergilendirme etkisini anlamak için dönemin tarımsal verilerinin incelenmesi gerekmektedir.

1927-1940 arasında Türkiye’de işlenen toprak oranı artmış ancak makine kullanımı artmamıştır. 1927 kuraklığı ve 1929 Buhranı, yüksek faizle borçlanan köylülerin toprak kaybına yol açmıştır. 1923-1950 yıllarında hükümet, tarıma uygun kredi sağlamayı önceliklendirerek Ziraat Bankası üzerinden faizleri düşürmüş ve kredi kooperatiflerini genişletmiştir. Ancak bu dönemde tarımsal kredi sadece %30 artmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2001, s. 71; Tezel, 2015, s. 491-492).

Grafik 5. Ziraat Bankası Kredileri, 1933-1945 (%)

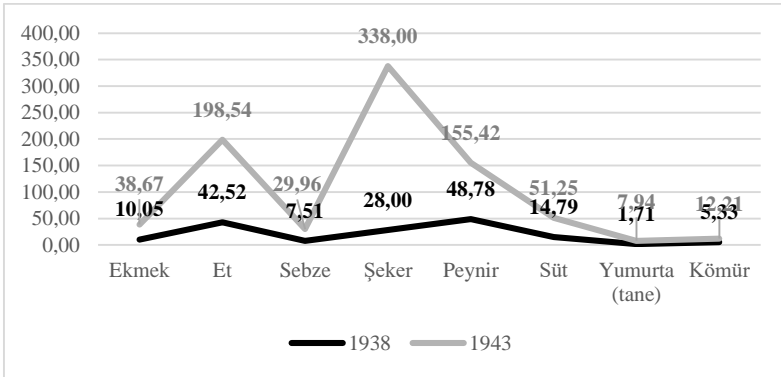

Kaynak: Kepenek ve Yentürk, 2001, s. 72.

1933-1945 yılları arasında tarım kredilerinin toplam krediler içerisindeki payı dalgalı bir seyir göstermiştir. 1936'dan sonra paydaki düşüş, 1944 ve 1945'te artış göstermiştir. Genel olarak, tarım kredileri yetersiz kalmış ve bu, köylülerin ekonomik zorluklar yaşamasına neden olmuştur. 1937 ve 1942'de kredi oranlarının düşüklüğü, yüksek faizle borçlanan köylülerin toprak kaybı riskiyle karşılaşmasına yol açmıştır. Bu finansal sorunlar hem kırsal yoksulluğu derinleştirmiş hem de şehirli dar gelirliler için ekonomik sıkıntıları beraberinde getirmiştir.

Devletçi politikalar, büyümeyi desteklemiş fakat dar gelirli kesimlerin yaşam standartlarını iyileştirmemiştir. II. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında fiyat artışları, bu kesimin geçim sıkıntısı yaşamasına yol açmıştır. Grafik 6, 1938 ile 1943 arasındaki temel gıda ürünleri fiyat artışını göstermektedir. Bu dönemde ekme fiyatı %285, et %367 ve şeker fiyatı %1107 artış göstermiştir. Bu fiyat artışları, dar gelirli kesim için büyük bir ekonomik yük oluşturmuştur.

Grafik 6. Fiyat Artışları, 1938-1943 (Kuruş)

Kaynak: Koçak, 2007, s. 435.

Bu tip fiyat artışları, zaten ekonomik olarak zor durumda olan dar gelirli kesimler için yoksulluk sınırını daha da yükseltmiştir. Tarım sektöründeki finansman sorunlarıyla birlikte, şehirde ve kırsalda yaşayan yoksul kesimler, artan fiyatlar karşısında daha fazla zorlanmıştır. Özellikle protein kaynağı olan ürünlerin fiyatlarının yükselmesi, yoksul ailelerin dengeli bir beslenme sürdürebilmesini zorlaştırmıştır. Şekerin fiyatındaki %1107 gibi astronomik bir artış, temel gıda maddelerinin bile lüks haline geldiğini göstermektedir.

Temel gıda ürünlerinin ulaşılabilirliğinin bir lüks haline geldiği bu döneme dair, medyanın da oldukça dikkat çekici gözlemleri vardır. Örneğin, 9 Mart 1942 tarihli Akşam Gazetesinde yayımlanan bir karikatürde, gelinin çeyizi olarak etrafını merakla saran insanlara "iki ekme karnesi, üç kilo un, bir sandık şeker, on kilo pirinç, bir çeki de odun" şeklinde temel ihtiyaç maddeleri sayılmıştır ("Günün Karikatürü", 1942). Bu karikatür, o dönemde

yaşanan ekonomik zorlukların ve temel ihtiyaç maddelerinin ulaşılmazlığının toplumda ne kadar derin izler bıraktığını açıkça ortaya koymaktadır. Yoksulluk sınırının yükselmesi ve temel ihtiyaç maddelerinin lüks sayılması, toplumun geniş kesimlerini olumsuz etkilemiş ve hayat standartları düşmüştür.

Dönemin ileri gelen edebiyatçılarından Refik Halit Karay, 06.02.1946 tarihinde Akşam gazetesinde bu durumu şöyle ifade etmiştir (Metinsoy, 2007, s. 151-152):

“Harp başladıktan sonra içimizde şu korku vardı: elimizdeki bitince yenisini bulacak mıyız? Bulsak da kaç misline alacağız? İstifçilik o korkudan doğmuştu. Geliri kıt olanlar bile hiç değilsen bıçağı stoğu yapmaya kalkışıyorlar, on paketini bir araya getirmekten memnuluk duyuyorlardı. (...) Her bozulan ampul canımızı yakıyordu, tarağın kırılan her dişi kendi dişimizcesine yüreğimizi sızlatıyordu. Eşya darlığına ve pahalılığına yürek darlığı da karışıyor, gönül azabı da katlıyordu”.

Ekonomik zorluklarla başa çıkmak adına hükümet, ekmek karnesi gibi çeşitli uygulamaları *Milli Korunma Kanunu* kapsamında hayata geçirmiştir. Ekmek karnesi uygulaması, yoksul aileler için bir nebze olsun ekonomik rahatlama sağlasa da bu tür önlemler yalnızca belirli ürünler için geçerli olmuş ve diğer temel ihtiyaç ürünlerinde yaşanan fiyat artışlarını engelleyememiştir. Ayrıca, narh uygulaması¹⁰ yoluyla fiyatları kontrol altına almayı hedefleyen hükümet, maalesef talebi karşılayacak ürün arzını sağlayamamış ve yine yoksul kesimleri olumsuz etkilemiştir.

Ekmek karnesi uygulamasının detaylarına bakıldığında, başlangıçta belirli bir rahatlama sağlamış gibi görünse de, zamanla bu uygulama da yetersiz kalmıştır. 1942 yılında başlayan ekmek karnesi sistemi, günlük ekmek alımını 7 yaş ve üstü için 375 gram, 7 yaş altı için ise 187 gram olarak belirlemiştir. Ancak zamanla dağıtılan ekmek miktarı yetersiz kaldığı için gramaj azaltılmıştır (Özbek, 2006, s. 149). Ekmek karnesi uygulamasının zaman içinde yetersiz kalmaya başladığı, o dönemin Akşam Gazetesinde de yankı bulmuştur. Habere göre, dağıtılan ekmek miktarı büyükler için 300 grama, çocuklar için ise 150 grama düşürülmüştür. Yalnızca ağır işçilerin alım miktarı 750 gram olarak aynı kalmıştır ("Ekmek istihlaki", 1942). Bu durum, hükümetin yoksulluk ve ihtiyaç konusunda yürürlüğe koyduğu önlemlerin uzun vadede yeterli olmadığını göstermektedir.

Yaşam standardını yükseltmeyi hedefleyen, ancak yetersiz kalan bu uygulamaların ışığında, yoksullukla mücadelede toplumun kendi içerisinde oluşturduğu alternatif mekanizmaların önemi daha da artmıştır. Bu dönemde, hayırseverlik ve toplumsal dayanışma, resmi önlemler yetersiz kaldığında devreye giren kritik faktörler olmuştur. Kaldı ki dönemin hükümetinin

¹⁰ Hükümetin tarım sektörü için belirlediği narh uygulaması ve hammadde fiyatlarının yüksekliği, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin düzenlemeleriyle birlikte, küçük üreticileri zorlamıştır (Bülbül, 2006, s. 26-27). Bu politika ve vergi düzenlemeleri, küçük üreticilerin ekonomik durumunu daha da zayıflatmıştır.

öncelikli hedefleri arasında yer almayan yoksulluk, toplumsal bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda çeşitli dernekler, cemiyetler ve topluluklar, yoksul ailelere yardım eli uzatmış, bazı bölgelerde ve köylerde *imece* gibi geleneksel dayanışma yöntemleri kullanılmıştır. Bu tür toplum içi dayanışma ağları, özellikle kırsal kesimde, ekonomik baskı altındaki aileler için bir umut kaynağı olmuştur.

Örneğin, 1940'lı yıllarda İstanbul'da ilkokul çağındaki çocukların yoksulluk sorununa çözüm amacıyla *İstanbul İlkokullarında Okuyan Çocuklara Yardım Cemiyeti* oluşturulmuş ve bu cemiyet kapsamında maddi açıdan zor durumdaki çocuklara kıyafet ve yiyecek gibi temel ihtiyaçlar için yardım sağlanmıştır (Özbek, 2006, s. 145). Yine bu dönemde, 1 Aralık 1942'de İstanbul'un farklı semtlerinde, yoksul ve işsiz inşalara yönelik altı aşevi açılmıştır (Sönmez, 2003, s. 221). Hatta bu girişim dönemin gazetelerinde geniş yer bulmuştur. 16 Kasım 1943 tarihli Cumhuriyet Gazetesi, "*İstanbul fakirlerini beslemek üzere...*" şeklinde gündeme getirmiştir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yoksulluk, öncelikli bir sorun olarak görülmemiş ve daha çok kırsal kesimle sınırlandırılmıştır. Hükümet politikaları, yoksulluğu bir şekilde *köy problemi* olarak kodlamış ve bu sorunu çözmek için şehirlere özgü bir strateji geliştirmemiştir. Bunun yerine, köylülerin yoksulluğunu yaşamaları için kırsal kesimde kalmalarını teşvik eden politikalar izlenmiştir. Ancak zaman içinde yoksulluk, sadece kırsal bir sorun olmaktan çıkıp şehirlere de kendini göstermeye başlamıştır.

"*Orada bir köy var uzakta, gitmesek de, görmesek de...*" (Tecer, 1932) diye başlayan şiir, köylerin ve köylülerin aslında birçok kişi için sadece uzak birer kavram olduğunu anlatmaktadır. Ancak bu *uzaklık*, sadece coğrafi değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal bir uzaklık da yaratmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, köylü *milletin efendisi* olarak kabul edilse de, uygulanan vergi politikaları ve göçü kısıtlayıcı önlemlerle köyler adeta *orada, uzakta* bir yer haline getirilmiştir. Köylü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında belirli bir özgürlük ve bağımsızlık sembolü olarak kabul edilmiştir, fakat bu sembolik niteleme, gerçek ekonomik ve sosyal sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır. Şehirlerde ve köylerde yaşanan yoksulluk, aslında bu dışlanmışlığın ve sosyo-ekonomik farklılıkların bir sonucudur. Sonuç olarak, tıpkı şiirde bahsedilen o *uzak köy* gibi, yoksulluk sorunu da, sadece kırsal bir mesele olarak sınırlandırılmıştır.

2. ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE TÜRKİYE'DE KAMU MALİYESİ VE YOKSULLUĞUN DEĞİŞMEYEN DİNAMİKLERİ (1950-2001)

Devletçi politikalardan liberal bir ekonomiye yönelik II. Dünya Savaşı'nın sonunda başlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın sonunda, savaşa girmemesi nedeniyle Türkiye'nin kısa süren yalnızlığı ve bu süreçte Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den boğazların kontrolü konusundaki talepleri, Türkiye'nin daha liberal bir ekonomi modeline geçmesini teşvik etmiştir. Soğuk Savaş bloklarının oluşması, ABD önderliğinde Batı Bloğu'nda yer alan

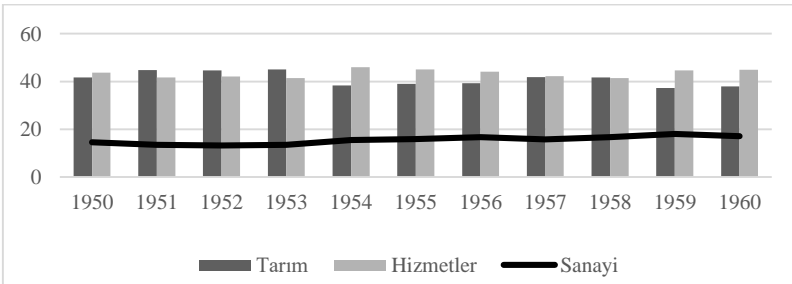
devletlerin ekonomik yapılarını etkilemiştir. Soğuk Savaş’ın ideolojik bölünmesinde ABD’nin dış yardımları kendi siyasi ve ekonomik modeliyle ilişkilendirmesi, bu yardımlardan yararlanmak isteyen ülkeleri liberal politikaları kabul etmeye zorlamıştır. Bununla birlikte, savaş yıllarında olumsuz etkilenen ücretli çalışanlar ve küçük üreticiler ile siyasal güvence ve demokrasinin ekonomik olanaklarından yararlanmak isteyen sermayenin açık bir ekonomi talepleri ve tarım vurgusu üzerinde yoğunlaşan muhalefet, Demokrat Parti’nin (DP) kurulmasıyla vücut bulmuştur (Kazgan, 2013a, s. 85; Pamuk, 2014, s. 225). Böyle 1950 seçimlerinin kazanan DP’nin liberal ve tarıma dayalı ekonomi politikalarını uyguladığı dönem başlamıştır.

1948’deki Marshall Planı ile başlayan tarım desteği, DP döneminde artarak devam etmiştir (Önder, 2011, 271-272). 1950 sonrası *Çiftiçiyi Topraklandırma Kanunu* ile devlet arazileri yetersiz toprağa sahip köylülere dağıtmıştır (Pamuk, 2014, s. 228-229). Tarımın makineleşmesi teşvik edilerek 1950’li yıllarda tarımsal üretimde büyük bir artış yaşanmıştır (Eğilmez, 2018, s. 143). Kore Savaşı’nın getirdiği talep, tarım ürünlerinin fiyatlarını yükseltmiş ve Türkiye’nin tarımsal ihracatındaki artış, GSMH’de önemli bir büyümeye yol açmıştır (Kazgan, 2013a, s. 88-89).

DP döneminde tarımla birlikte öne çıkan diğer alanı da ulaşım ve alt yapıya yatırımları oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada gelişen otomotiv sektörü, yol yapımındaki gelişmeler ve makineleşme ile Marshall Yardımlarının karayolları yapımında kullanılması koşulunun da etkisiyle tarım politikasını destekler nitelikte kırsal ve kentsel alanları birbirine bağlayan özel sektör öncülüğünde karayolları yapımı önemli bir ilerleme göstermiştir (Önder, 2011, s. 272; Pamuk, 2014, s. 230).

DP’nin uyguladığı politikalar kısa sürede olumlu sonuçlar vererek ekonomide iyi bir havanın oluşmasını sağlamıştır. Ancak Kore Savaşı’nın sona ermesi nedeniyle olumsuz etkilenen ihracat ve tarımsal üretimin sulama imkanlarının yetersiz olduğu bölgelerde hava koşullarına bağlı olması bu iyi havanın kısa sürede değişmesine neden olmuştur (Pamuk, 2014, s. 231). Sektörlerin GSMH içindeki paylarını gösteren Grafik 7’de, 1953 yılından sonra tarım sektörünün payının gerilemeye başladığı görülmektedir.

Grafik 7. Sektörlerin GSMH İçindeki Payı, 1950-1960 (%)

Kaynak: TÜİK, 2011, s. 688-689.

DP gerilemeye başlayan tarımsal üretimi taban fiyat uygulaması ve destekleme alımları ile desteklemeye devam etmiştir. Grafik 7’de görüldüğü gibi 1953 yılındaki azalmadan sonra seçimlerin yapılacağı 1957 yılına kadar tarımsal üretimde küçük artışlar devam etmiştir. Ancak DP’nin popülist kaygılarla tarım sektörünü desteklemeye devam etmek için uyguladığı genişleyici para politikaları, enflasyonla sonuçlanmıştır.

1950’lerin ortalarında ihracat düşmüş ve ithalattaki sınırlamalarla tüketim ve yatırım mallarında darlık yaşanmıştır. Seçim kaygılarıyla IMF taleplerine uymayan DP, dış borçlanma yapamamış ve krizi derinleştirmiştir. 1958’de devalüasyon yapılarak IMF’nin istikrar programı uygulanmaya başlanmış (Boratav, 2011, s. 110); makroekonomik göstergelerde iyileşme sağlansa da, ekonomi durgunluğa girmiş ve 1960 askeri müdahalesi bu durgunluğu uzatmıştır.

DP döneminde tarımsal üretimin ve altyapı yatırımlarının artışı, 1950’li yılların başlarında yoksulluğun azalmasına katkıda bulunmuştur. Kırsalda yaşayan büyük nüfus için tarımın artışı, yaşam koşullarını iyileştirmiştir. Karayollarının yapımıyla kırsal bölgelere erişim, sağlık hizmetleri ve elektrik sağlanmış, kırdan kente göçle kentteki eğitim ve sağlık hizmetleri iyileşmiştir (Pamuk, 2014, s. 230-231). Bununla birlikte, 1950’li yılların başlarında reel ücretlerin arttığı görülmektedir. 1945 yılından 1953’e gelindiğinde reel ücretler yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır (Boratav, 2011, s. 103).

Dolaylı iyileşmelere ek olarak DP döneminde doğrudan yoksulluğun sağlık boyutunda aktif bir politika yürütüldüğü görülmüştür. Sağlık Bakanlığı’nın bütçesi artırılarak, hastane ve yatak sayılarının artırılmıştır. Ayrıca sigortası bulunmayan yoksul kesimlerin sağlık hizmetlerinden yararlanmasını sağlamak için 1955 *Hastaneler Talimatnamesi* ile *fakrîhal kağıdı* uygulaması başlatılmıştır. Kişinin yoksulluğunu ve bu nedenle ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkını kanıtlayan bu belge ile ücretsiz sağlık hizmetine erişim sağlanmıştır. Bu belgenin olmaması halinde ise başhekimler tedavi kararı konusunda yetkilendirilmiştir. 1946 yılında başlatılan *On Yıllık Milli Sağlık Planı* çerçevesinde köylere sağlık hizmetinin götürülmesi için çalışmalar yapılmıştır. Yaklaşık olarak 20.000 kişilik nüfusa bir sağlık merkezi düşecek şekilde kırsal alandan sağlık hizmeti sunumu yaygınlaştırılmıştır (Buğra, 2010, s. 167-168).

DP döneminde sosyal güvenlik kapsamındaki sınırlı bir atılım da 1950’lerin başlarında sigorta kapsamındaki işçilerin emeklilik ve malullük sigortasında düzenlemeler ile yapılmıştır. 1949 yılında Emekli Sandığı’nı kuran yasanın 1950 yılında yürürlüğe girmesi sigortalı memur sayısını arttırmıştır. Genel olarak sosyal güvenceden yararlanan işçi ve memur sayısı artmıştır ancak istihdam edilenlerin çok büyük bir çoğunluğu güvencesiz çalışmaya devam etmiştir. 1960 yılında sigortalı işçilerin faal nüfusa oranı %4,8 olarak gerçekleşmiştir (Buğra, 2010, s. 167). Dolayısıyla İşçi Sigortaları Kurumu uygulaması çok sınırlı bir düzeyde kalmıştır.

Son olarak, 1949 yılında yasalaşan 6972 sayılı *Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkındaki Kanun*’da değişiklikler yapılmıştır. Sağlık ve Sosyal

Yardım Bakanlığı’na çocukların korunması ve bakımı için yetki verilmiş olan yasada yapılan düzenleme ile belediyelere ve il özel idarelerine de sorumluluk yüklenmiştir (T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023).

Refah devleti uygulamalarının Batılı devletlerde yaygınlaştığı bu dönemde yoksullukla mücadelenin DP gündeminde yer almadığı görülmektedir. Öyle ki, Birleşmiş Milletler, Ford ve Rockefeller Vakıfları tarafından finansman sağlanacak olan Sosyal Hizmet Enstitüsü’nün kurulması konusunda işlevsiz kalmıştır. 1954 yılında enstitünün kurulması için çalışmalar başlamış ve 1955 yılında kanun taslağı hazırlanmıştır. Taslağın yasalaşması ise ancak 1959 yılında gerçekleşmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı altında Sosyal Hizmet Enstitüsü’nün kurulması DP döneminde sosyal politika alanındaki son ilerleme olmuştur (Buğra, 2010, s. 172). Enstitü’nün okullarda araştırma yaparak yoksulluğun sebeplerini araştırmak ve bunlarla mücadele etmek için gerekli sosyal hizmetleri tespit etmekle görevlendirilmiştir (7355 Sayılı Kanun, 1959).

Yoksullukla mücadelenin politika hedefleri arasında yer almaması yoksulları ekonomik dalgalanmalara karşı savunmasız bırakmıştır. Sonuçta, ekonomik profilin kötüleşmesi ile birlikte yoksulluk açısından da olumsuz bir görüntü ortaya çıkmıştır. İthalatın kısıtlandığı kıtlık, kuyruklar ve karaborsa ile karakterize olan yıllarda en temel tüketim ürünlere erişim dahi zorlaşmıştır (Boratav, 2011, s. 108). Tüketim fiyatlarında %15 ve toplam fiyatlarda %50’lik bir artı yaşanırken, ücretlilerin ve sabit gelirlerinin gelirleri enflasyonun gerisinde kalarak alım gücünü düşürmüştür. Toplumun büyük bir kısmı düşük yaşam standartlarında ve medeni¹¹ araçlardan büyük ölçüde yoksun olarak yaşamaktadır (DPT, 1963, s. 35). Sağlık sigortası konusunda yapılan düzenlemeler ücretsiz tedaviyi imkânı sunmuştur ancak ilaç maliyetleri karşılanabilir olmanın uzağında kalmıştır (Buğra, 2010, s. 172). Ayrıca kentlere artan göçten sonra bile nüfusun yarısından fazlasının kırsal alanlarda yaşaması nedeniyle, tarımsal üretimin düşüşü doğrudan kırsal kesimlerdeki çiftçileri olumsuz etkilemiştir. Bununla birlikte, yoksulluk bu döneme kadar köy sorunuyken, kırdan kente artan göç ve işsizlikle birlikte kent yoksulluğu da artmaya başlamıştır.

DP döneminde popülist politikalar ve uzun vadeli program ve stratejilerin benimsenmemesi ekonomik dengelerin ihmal edilerek, ekonominin kırılganlaşmasına neden olmuştur. 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), DP döneminde ekonomide görülen uzun vadeli strateji eksikliğini giderme motivasyonundan kaynaklanmıştır. DPT’nin programı doğrultusunda 1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Kalkınma Planının yönelimi içe dönük ithal ikamesi¹² yoluyla sanayileşme olmuştur. Kamu kesimi için zorunlu özel sektör için yol gösterici niteliğinde olan Plan ile tarım sektörü geri planda

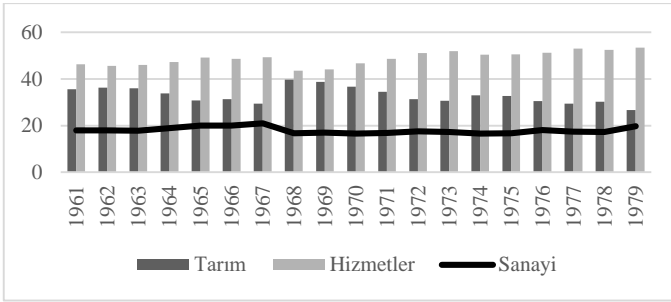
¹¹ DPT raporunda geçen bu ifade ile ne kastedildiği tam net ortaya konulmamıştır. Ancak raporun tamamına bakıldığında *medeni araçların*, temel ihtiyaçlara ilişkin araçlar olduğu anlaşılmaktadır.

¹² İthal edilen ürünlerin yerli üretim tarafından karşılanması amaçlayan ithal ikame modelinde kamu ve özel sektör arasında işbirliği kurulmuştur.

kalmış, sanayi sektörüne yönelik politikalar ise ağırlık kazanmıştır. Kamu İktisadi Teşebbüsleri ile yerli sermayenin işbirliğinde ara mallar ve dayanıklı tüketim mallarının üretimi teşvik edilmiştir (DPT, 1963). Korumacı politikalar ve özellikle holdingler çerçevesinde yapılan teşviklerle iç piyasada özel sektörün gücü bu dönemde artmaya başlamıştır.

Grafik 8'e göre, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde tarımın GSMH'deki payı azalırken, sanayinin payı artmıştır. Bu dönem imalat sanayinde hızlı bir istihdam artışı yaşanmıştır (Pamuk, 2014, s. 239). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bu artış daha dengeli olmuştur. 1970'li yılların sonuna doğru 1960'lı yıllardaki artış oranlarına yaklaşılmıştır.

Grafik 8. Sektörlerin GSMH İçindeki Payı, 1961-1979 (%)

Kaynak: TÜİK, 2011, s. 688-689.

1960'lı yıllarda ekonomi gündemine göç eden işçilerden gelen dövizlerden oluşan yeni bir unsur eklenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinin işçi talebi, Türkiye'den artan işçi göçüyle sonuçlanmıştır. İçi dövizleri sanayileşme politikalarının desteklenmesine, ödemeler açığının kapatılmasına, işsizliğin azalmasına ve ithalatın kolaylaştırılmasına yardım olarak, ekonomi üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır.

1961 Anayasası ile sağlanan sosyal haklar, 1963'te kabul edilen çalışma ve sendikal haklar yasasıyla hayata geçmiştir. Bu gelişmeler, işçi örgütlenmesini güçlendirerek ücretlerin artışına yol açmıştır. İmalat sanayindeki istihdam ve ücretlerdeki artış öne çıkmıştır. İşçi ücretlerinin satın alım gücü 1950'lerden itibaren artmaya başlamış ve 1960'larda hızlanmıştır, bu durum tüketim mallarının kullanımını yaygınlaştırarak yaşam standartlarını iyileştirmiştir (Pamuk, 2000, s. 83). 1964'te yürürlüğe giren düzenlemeyle, bütün işçiler sosyal güvenlik kapsamına alınmış ve hastalık sigortası, işçi yakınlarının sağlık hizmetlerinden yararlanmasını sağlamıştır.

1970'li yılların sonlarına doğru ekonomik ve politik konjonktür değişiklikleri yaşam koşullarını etkilemiştir. ABD'nin altın-dolar standardını sonlandırması, 1973 Petrol Krizi, Avrupa'da işçi göçüne azalan talep ve 1974'teki Kıbrıs Barış Harekatı sonrası ambargo, ekonominin dengesini bozmuştur (Eğilmez, 2018, s. 145). 1965 seçimlerinden 1971'e kadar Adalet

Partisi’nin (AP) yönetiminde geçen dönem, Mart 1971’den sonra koalisyon hükümetlerine bırakılmıştır.

1970’li yıllarda koalisyon hükümetleriyle yaşanan siyasal istikrarsızlığa, 1968’de başlayan öğrenci hareketleri eklenerek politika yapım sürecini zorlaştırmıştır. Kısa süren koalisyon hükümetleri gerekli mali önlemleri zamanında alamamış olması nedeniyle makroekonomik göstergeler kötüleşmiştir (Çelik ve İsmihan, 2017, s. 236). Bu dönemde yoksullukla mücadele politika yapımıyla ilişkilendirilebilecek iki yasa düzenlenmiştir. İlki kendi hesabına çalışanları sosyal güvenlik kapsamına dahil eden Bağ-Kur’un kurulmasıdır. Kendi hesabına çalışanların sigorta kapsamına alınması dolaylı olarak kısa vadede sağlık sigortası ve uzun vadede emeklilik (1479 Sayılı Kanun, 1971) üzerinden Bağ-Kur içinde yer alanların ve ailelerinin yaşamları üzerinde olumlu bir etkiyi temsil etmiştir. İkinci ve daha önemli olanı ise 1976 yılında yasalaşan 2022 sayılı *65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun*’dur. Bu yasa ile ihtiyaç sahibi yaşlılar için sosyal bir emeklilik sistemi geliştirilmiştir. Ayrıca 65 yaşını doldurmamış ancak başkasının yardımı olmaksızın hayatını devam ettiremeyecek olan 18 yaşını doldurmuş Türk vatandaşları için yardım ve sağlık raporuyla engelli olduğunu kanıtlayanlar için talep etmeleri halinde istihdam imkânı sağlanması kabul edilmiştir (2022 Sayılı Kanun, 1976).

2022 sayılı kanun yoksullukla mücadele çerçevesinde olumlu bir adımı temsil etmiş olsa bu dönemin önemli tek uygulaması olarak kalmıştır. Toplumun geneli açısından değerlendirildiğinde Sağlık hizmeti ancak sosyal güvenlik koruması altında olanlar için ulaşılabilir olmuştur. DP döneminde önemli bir sosyal politika alanı olan sağlık harcamalarının 1975 yılında GSYH oranı %3,5 düzeyinde kalmıştır. Sağlık ve beslenme konusundaki sosyal yardımlar ise Türkiye Kızılay Derneği ve Türkiye Yardım Severler Derneği ile sınırlı bir uygulama bulmuştur (Topak, 2012, s. 210). Bu nedenle yoksul kesimlerin durumunda yine ekonomi politikalarının etkisi doğrudan belirleyici olmuştur.

Ekonomik durumun ise yoksulların lehine bir profil oluşturmadığı görülmektedir. Koalisyonlar döneminde kısa vadeli ekonomi politikalarının izlenmesi, genişleyici para politikaları ve uluslararası ekonomi konjonktürün birleşimi ile ödemeler dengesi ve enflasyon sorunu ağırlaşarak devam etmiştir. DP döneminde olduğu gibi IMF taleplerinin karşılanmaması nedeniyle anlaşmaya oturulamamış ve yeniden mal ve enerji kıtlığı, kuyruklar ve karaborsa baş göstermiştir. Böylece 1960’lı yıllarda başlayan ekonomik bolluk, 1970’li yılların sonunda yeniden yokluğa dönmüştür.

Diğer taraftan, 1950’lerden itibaren kırdan kente göçün mekânsal görünümü gecekondular mahalleri ile şekillenmiştir. 1950’lerden itibaren Sosyal Sigortalar Kurumu, Bağ-Kur ve Ordu Yardımlaşma Vakfı kooperatifler çerçevesinde kredi vererek konut sorununa yönelik politika yürütülmüştür. Ancak bu faaliyetlerin yetersizliği, hükümetlerin gecekondulaşmaya tepkisiz kalması ve giderek gecekonduların yasallaşması hızlı göçün neden olduğu barınma sorununa çözüm olarak görülmüştür (Topak, 2012, s. 210). Hızla

artan gecekonduların sakinleri çok partili dönem boyunca tartışmalı da olsa popülist politikalar sayesinde tapu ve altyapı hizmetlerine erişimde iyileşmeler yaşamıştır. DP'nin kırdan kente göçü teşviki sonunda ortaya çıkan gecekondular başlangıçta yoksul kesimler için barınma sorununun çözümü olarak görülmüştür. AP de temel hizmetlerin ulaştırılması ve gecekonduların yasal statü kazanması eğilimini sürdürmüştür (Adalet Partisi, 1965, s. 17-18).

Ancak genel olarak, bakıldığında gecekondular barınma temel ihtiyacını kötü koşullarda karşılayan yerleşimler olarak dikkat çekmiştir. Mutfaksız, banyosuz ve tuvaletsiz evler ya da bunların birkaç gece kondu tarafından paylaşımlı kullanımı hijyen ve sanitasyon sorunlarını göstermektedir. Gecekonduların sakinleri kötü koşullarda da olsa barınma ihtiyacını karşılayabilirken, buralarda yerleşmeyen yoksullar piyasada kötü barınma imkânı sunan evlerde yüksek kiralar altında ezilmiştir. Bununla birlikte, kentlere göç edenler genel olarak kırsal bağlantılarını koruyarak toplumsal dayanışma ağlarından yararlanmaya devam etmiştir. Toplumsal dayanışma ağları yoksullukla mücadelenin enformel yolu olarak işlev görmüştür (Buğra, 2010, s. 172-177).

Bununla birlikte, işçi hareketleri nedeniyle 1970'ler boyunca ücretler artmaya devam etmiştir. 1970 yılında yapılan devalüasyon ise işçi dövizleri sayesinde ödemeler açığını dengelemek bir süre daha mümkün olmuştur. Bu nedenle ekonomi yaşanan sorunlar 1970'lerin son yıllarına gelene kadar toplumun genel refah düzeyine güçlü bir etkisi olmamıştır. Öyle ki, 1962-1977 yılları arasında kişi başına GSMH sürekli artış gösterirken, gerileme 1977'den sonra görülmeye başlamıştır (TÜİK, 2011, s. 686-687). Örneğin imalat sanayiinde işçi ücretlerinin satın alma gücü 1950'lerden sonra genel bir artış eğilimine girmişken, 1970'lerin son yıllarında düşüş yaşanmıştır (Pamuk, 2000, s. 83). Kırdan kente devam eden göç, kentlere yerleşenler yeni imkân ve hizmetlerden yararlanmaya devam etmiştir. Ancak aynı zamanda işsizlik ve enflasyon, kent yoksulluğunu, köy yoksulluğuna ekleyerek yoksulluk sorununu yaygınlaştırmıştır. Gelir dağılımındaki olumsuz tablo bu sorunlara eklenerek yoksulluğun yaygınlığını göstermiştir. Aşağıda yer alan Tablo 1 hanehalkı yüzdeleri dilimlerine göre gelir dağılımını göstermektedir.

Tablo 1. Düşük Gelirlilerden Yüksek Gelirliye Doğru Hanehalkı Yüzdeleri ve Gelir Payları

Hanehalkı Yüzdeleri	Gelir Yüzdeleri		
	1963	1968	1973
Birinci %20	4,5	3	3,5
İkinci %20	8,5	7	8
Üçüncü %20	11,5	10	12,5
Dördüncü %20	18,5	20	19,5
Beşinci %20	57	60	56,5

Kaynak: Yaşa, 1980, s. 5.

Tablo 1’den görüldüğü gibi en düşük %20’lik gelir grubunda yer alanların gelir dağılımı adaletsizliğinden belirgin şekilde olumsuz etkilenmektedir. Bu grup yoksulluk karşısında oldukça savunmasız olmaktadır. Bununla birlikte ikinci ve üçüncü %20’lik gelir grubunda yer alanlar için de iyi bir dağılım söz konusu olmamaktadır. Yoksul yardımlarının yetersizliği ve örneğin altı ve daha fazla çocuğu olan ailelere verilen yardım süreçlerinin uzun ve sonuçsuz kalması ise (Buğra, 2010, s. 177) gelir dağılımı adaletsizliğini sürdürerek yoksulluğu derinleştirmektedir. Bu ortamda kırsal alan ile bağlantıların koparılması ve toplumsal dayanışma ağları bu dönemde yoksul kesimler için önemli bir yoksullukla mücadele stratejisi haline gelmiştir.

Bu dönem genel olarak değerlendirildiğinde ise yoksulluğun farklı boyutların iyileşmeler yaşandığı da görülmektedir. Sağlık konusunda yaşanan gelişmeler, ulaştırma politikasının etkisi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren yürütülen sağlık programlarının ortak sonucu olarak doğumda yaşam beklentisinin arttığı görülmektedir. 1950 yılında kadın için 46, erkek için 42 olan yaşam beklentisi, 1980 yılında kadında 59 ve erkekte 55 yıla uzamıştır. Ancak Türkiye bu yıllarda doğumda yaşam beklentisinde yalnızca Güney ve Güneydoğu Asya ile Afrika’nın üstüne çıkmıştır. Doğumda yaşam beklentisinde dünyanın önemli bir kısmının altında bir düzeyde kalmıştır. Okuryazar oranlarında da önemli artışlar görülmüştür. 1950 yılında %33 olan okuryazar oranı 1980’de %68’e yükselmiştir. Fakat toplumsal cinsiyet eşitsizliği sonucunda kadınlar arasında okuryazarlık oranının erkeklerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, kişi başına gelirdeki ve dayanıklı tüketim mallarının kullanımındaki artış yaşam kalitesinin arttığının da izlenimini vermektedir (Pamuk, 2014, s. 259–260; 2017, s. 16–17). Yaşam koşullarında Doğu ve Güney Doğu Anadolu’nun Türkiye’nin diğer bölgelerinden geri kalarak bölgeler arasında da eşitsizlik olduğunu görülmektedir. Ayrıca elektriğe erişimin ve içme suyunun yurdun her yerinde sağlanamaması (Adalet Partisi, 1965, s. 18-25) ise, temel ihtiyaçların karşılanmasında da yetersizlik olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, bu dönemde yoksulluğun köylerde kalması ve bu nedenle köylerin çözülmemesi yönündeki politikanın sürdürüldüğü görülmektedir. Öyle ki, ülkenin toplam üretimi içinde önemli bir yere sahip olması nedeniyle ekili toprakların verimliliğine göre vergilendirmesi önerisi köyleri çözüme endişesi ile kabul edilmemiştir. Yoksulluğun kontrolsüz bir biçimde şehirlere taşınması potansiyeli küçük köylülerin vergi dışında bırakılmasıyla sonuçlanmıştır (Buğra, 2010, s. 179). Netice itibarıyla *yoksul köylü* şehirden uzak tutulmaya çalışılmıştır.

1970’li yılların sonunda yaşanan ekonomik kötüleşme, yokluk ve karaborsa Türkiye’nin “70 cent’e muhtaç hale” gelmesi sonucunda, 24 Ocak 1980 Kararları ile yeni bir dönem başlamıştır. 24 Ocak Kararlarıyla kabul edilen neoliberal politikalar çerçevesinde ekonomide kamunun alanı daraltılmış, destek alımlarının sınırlandırılması ve sübvansiyonların

sınırlandırılmasıyla tarıma destek azaltılmıştır. Dış ticaret ve yabancı yatırımlardan serbestleşmeye gidilmiş ve yabancı müteahhitlik hizmetleri desteklenmiştir (Eğilmez, 2018, s. 145, 147). Kısa vadede makroekonomik göstergelerde istikrar (özellikle de enflasyon oranının düşürülmesi) ve uzun vadede dışa açık bir ekonomi modelinin yerleştirilmesini hedefleyen kararların uygulanmasında yaşanan sorunlar 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle sonuçlanmıştır (Owen ve Pamuk, 2015, s. 159). Askeri yönetim altında 24 Ocak Kararları hızla uygulanmaya başlamıştır. 1983 yılında askeri yönetim altındaki kısıtlamalarla yapılan seçimle Anavatan Partisi (ANAP) tek başına iktidara gelerek, bu politikaları kararlılıkla uygulamaya devam etmiştir (Kaya, 2009, s. 238–239). 1987 yılında askeri yönetimin siyaset yasağı koyduğu kişilere siyasi haklarının geri verilmesi için referandum yapılmış ve 1991 yılından itibaren koalisyon hükümetleri iktidarı sürdürmüştür. Siyasi istikrarsızlıklara 1982 Bankerler Krizi, 1994 ve 2001 krizleri eklenerek ekonomik istikrarsızlığın da zeminini güçlendirmiştir.

Siyasi açıdan çalkantılı başlayan bu dönemde aynı zamanda yoksulluk konusunda da önemli gelişmelere tanıklık edilmiştir. Bu dönem iki açıdan yoksulluk üzerinden doğrudan belirleyici olmuştur. İlki 24 Ocak Kararları ile uygulanan ekonomi politikalarının tarım ve ücretle üzerindeki etkisi ve ikinci yoksullukla mücadele çerçevesinde yaşanan iki gelişme olmuştur. Makroekonomik dengelerin bu döneme kadar olan süreçte dolaylı sonuçları ile yoksulluğu etkilediği görülmüştür. Ancak bu dönemde ekonomi politikaları yoksulluk üzerinde doğrudan bir etki oluşturmuştur.

Neoliberal ekonomi politikalarının tarım üzerindeki etkisi yoksulluğun yaygınlaşmasına neden olmuştur. Tarımsal sübvansiyonların birkaç alan dışında kaldırılması, tarım ürünlerinin ticari liberalizasyonu sonucunda tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi ve Turgut Özal dönemin turizm ve inşaata artan yatırımların tarım arazilerini betonlaşmaya teslim etmesi tarımsal üretimi azaltmıştır (Buğra, 2010, s. 201). Öyle ki, tarım sektörünün yıllık ortalama büyüme oranı II. Dünya Savaşı'ndan sonra en düşük seviyesine inmiş ve 1980'ler yıllık ortalaması %1,4'e gerilemiştir (Owen ve Pamuk, 2015, s. 165). Bu döneme kadar GSMH içindeki payı birkaç yıllık istisna dışında %30'ların altına düşmeyen tarım sektörünün payı hızla düşmeye başlamış ve 1985 yılında %19,7'ye 2001 yılında ise %11,6'ya düşmüştür (TÜİK, 2011, s. 688). Tarım sektörünün gerilemesi kırdan kente göçü hızlandırmış ve kentlerdeki istihdam olanaklarına erişim zorlaşmıştır. 1980'li yıllarda tarım sektörünün işgücünün yaklaşık olarak yarısına istihdam sağladığı (Pamuk, 2014, s. 271) düşünülürse, işsizlik ve yoksulluk birlikte artmıştır.

Kır ve kent nüfusunun dengelenmesi ile Türkiye'nin demografik yapısında önemli bir değişim olmuştur. Bu döneme kadar tarımla kesilmeyen bağların, kentlere entegrasyonu sağlaması ve enformel bir yoksullukla mücadele stratejisi olarak işlev görmesi geçersizleşmeye başlamıştır (Buğra, 2010, s. 201–202). Kentlere göç eden köylüler ise düzensiz işlerde kayıt dışı

ve düşük ücretlere çalışarak yoksulluk içinde bir yaşamla yüzleşmiştir (Mütevellioğlu ve Işık, 2009, s. 73).

Bununla birlikte, inşaata yapılan yatırımlar nedeniyle gecekondular ile çözülmeye başlayan barınma sorunu artık kentsel alanlardaki yoksullar için başka bir zorluk haline gelmiştir. Bu dönemde, bir öncekinin aksine gecekondulara imar affına karşı oluşan politika gündemi gecekonduların yasa dışı bir konuma sürüklemiştir. Dönemin başlarında gecekonduların toplu kooperatiflerle önleme projesi öne çıkmışken, dönemin sonlarına doğru gecekondulaşma ile mücadelede müteahhitler bir aktör olarak görülmeye başlanmıştır. Medya gündemi gecekonduların sakınlarının kötü yaşam koşullarından, varlıklarına yönelmiştir. Böylece gece kondu sakınlarına karşı gelişen olumsuz bakış açısını, popülist politikalarla tapu dağıtılarak yoksullar için konut sorunun çözüldüğü dönem geride kalmıştır (Buğra, 2010, s. 202-204). Dolayısıyla kentlerdeki yoksulların konut edinimi zorlaşmıştır.

Neoliberal ekonomi politikalarının yoksulluk üzerindeki diğer etkisi ise ücretleri baskılayarak çalışan yoksulluğunu arttırmasıyla gerçekleşmiştir. Ücretlerin düşmesi ise örgütlenmenin zayıflaması ve yeni çalışma ilişkilerinin gelişmesinden kaynaklanmıştır. Askeri yönetim süresince kapatılan sendikalar, daha sonra yasal düzenlemelerle zayıflatılmıştır (Boratav, 2011, s. 150). Bununla birlikte, 1990’larda esnek ve enformel çalışma yönünde istihdam kalıplarının değişmeye başlaması ve formel sektörde görülen taşeronlaşma eğilimi hem ücret artışlarını sınırlama hem de örgütlenmesi zayıflatma işlevi görmüştür (Buğra, 2010, s. 200). 1996 yılında kayıtlı çalışanların oranı %43 iken kayıtsız çalışanların oranı %57 olarak gerçekleşmiştir (Yeldan, 2011, s. 95). Dolayısıyla yoksulluk riskiyle yüzleşen emeğin enformelde alanda yoğunlaştığı ve bu oranın oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta kayıt dışı çalışmaya ek olarak, işsizliğin de arttığı bir dönemde eş zamanlı olarak ücretlerin gerilemiştir. 1978’de %8,1 olan işsizlik oranı 1985’te %13,1’e yükselirken, günlük ücretler 1985’teki günlük ücretler 1978 yılına göre %29,7 oranında düşmüştür (Kazgan, 2013a, s. 179). Siyasi yasakların kaldırılarak çok partili döneme yeniden geçildiği 1987 yılına kadar, tarım gelirleri ve işçi ücretleri baskılanmıştır. Bu süreçte reel ücretlerde %34’e ulaşan bir gerileme görülmüştür (Owen ve Pamuk, 2015, s. 163).

Çok partili yönetime geçiş reel ücretlerde ve tarımda çok küçük bir iyileşme sağlamıştır. Siyasi yasakların kaldırılmasının ardından 1989 yılında kamu kesimindeki işçilerin ve Zonguldak’taki maden işçilerinin büyük grevinin gösterdiği toplumsal rahatsızlık ANAP iktidarının ücret ve tarım gelirlerini baskılama politikasını gevşetmesine neden olmuştur. 1991 yılından itibaren önce ANAP sonra koalisyon hükümetleriyle kamu kesimindeki işçilere zamlar yapılmıştır. Ayrıca tarım ürünlerinin fiyatları yükseltilmiş, destek alımları yapılmış ve kredi imkanları sunulmuştur (Pamuk, 2014, s. 276). Ancak yüksek enflasyon karşısında bu gelişmelerin yoksulluk üzerinden güçlü bir etkisi olmamıştır. 1980’de %100 olan enflasyon oranı, 1980’lerde

%40'larda seyrederken, 1980'li yılların sonunda %70'e tırmanmıştır (Owen ve Pamuk, 2015, s. 160).

Tarım ve ücretler üzerindeki ekonomi politikalarının emek üzerindeki baskısı yoksulluğun hızlı artışına neden olmuştur. Köylerin çözülmesi yoksulluğu kentlere taşıyarak görünürlüğünü ve etkisini de arttırmıştır. Bununla birlikte tarımsal yapıların çözülmesi kadar, bütün nüfusu etkileyen diğer bir etmen ise Katma Değer Vergisinin (KDV) 1985 yılında yürürlüğe girmesinden kaynaklanmaktadır. KDV, tüketim üzerinden alınan bir vergi olduğu için, düşük gelire sahip kesimleri orantısız bir şekilde etkilemektedir. Temel ihtiyaç maddeleri üzerindeki KDV yükü, yoksul kesimlerin alım gücünü daha da azaltmıştır. Yüksek KDV oranları, yalnızca tüketiciyi değil, aynı zamanda küçük ve orta ölçekli işletmeleri de olumsuz etkilemiş, bu da ekonomik durgunluğa ve dolayısıyla yoksulluğun artışına neden olmuştur. Sonuç olarak, tarım ve ücret politikaları ile vergi sistemi, yoksulluğun artışında etkili olmuş ve bu sorun, yalnızca kırsal kesimlerle sınırlı kalmayıp kentlere de sıçramıştır. Söz konusu durum, yalnızca ekonomik değil, sosyal bir kriz olarak da değerlendirilmelidir.

Netice itibariyle yoksullukla mücadele konusu hükümetlerin politika gündemine girmek zorunda kalmıştır (Buğra, 2017, s. 37). Bu dönemde kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu ile Yeşil Kart uygulaması, kır-kent ayrımı yapılmaksızın yoksulluk tartışmasının başladığını gösteren ilk izler olmuştur.

ANAP iktidarında, 1986 yılında yürürlüğe giren 3294 sayılı *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu*¹³, yoksullukla mücadelenin gündeme gelmesi açısından yeni fakat yoksullukla mücadele benimsenen eğilim bakımından modern olmayan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Fonun amacı;

“fakru zaruret içinde ve muhtaç durumda bulunan vatandaşlar ile gerektiğinde her ne suretle olursa olsun Türkiye'ye kabul edilmiş veya gelmiş olan kişilere yardım etmek, sosyal adaleti pekiştirici tedbirler olarak gelir dağılımının adilane bir şekilde tevzi edilmesini sağlamak, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik etmek”

şeklinde tanımlanmıştır. Fonun kaynakları ise bazı kamu gelirlerinden alınan pay ile *her nevi bağış ve yardımdan* oluşmaktadır (3294 Sayılı Kanun, 1986). Çokça tartışılan yasa tasarısı hak temelli bir yaklaşımlar vatandaşların asgari yaşam standardını sağlamak amacını taşıyan yoksullukla mücadele yaklaşımının yerine, dini referanslarla hayırseverliğe dayandırılmıştır. 1990'lı yılların sonuna kadar yoksullukla mücadelede anlamlı bir çaba göstermeyen fonun çok büyük bir kısmının bütçeye aktarılması, yoksullukla mücadele amacıyla kurulan bu kurum altında da yoksullukla mücadelenin, makroekonomik göstergelerin gerisinde kaldığını göstermiştir. Ancak 1999 depremi ve 2001 Krizi'nden sonra Demokratik Sol Parti başkanı Bülent Ecevit'in kurduğu koalisyon hükümetinde saydam çalışan fonun işlevleri

¹³ Halk arasında *Fakir Fukara Fonu* veya *Fak-Fuk-Fon* olarak bilinmektedir.

artmıştır. Bu dönem fonun modern bir sosyal yardım kurumuna yaklaştığı görülmektedir (Buğra, 2010, s. 205-212).

Bu dönemde yoksullukla mücadele önce çıkan son konuyu ise Yeşil Kart uygulaması oluşturmaktadır. 1992 yılında yasalaşan 3816 sayılı *Ödeme Gücü Olmayan Vatandaşların Tedavi Giderlerinin Yeşil Kart Verilerek Devlet Tarafından Karşılanması Hakkında Kanun* ile yoksul vatandaşlara ücretsiz sağlık hizmeti sunumu başlatılmıştır. Kanun;

“bir sosyal güvenlik kurumunun güvencesi altında olmayan ve sağlık hizmetleri giderlerini karşılayacak durumda bulunmayan Türk vatandaşlarının bu giderlerinin, Genel Sağlık Sigortası uygulamasına geçilinceye kadar devlet tarafından karşılanmasını”

içermektedir (3816 Sayılı Kanun, 1992). Esasında bu uygulama da ekonomi politikalarının bir sonucu olarak hayata geçirilmiştir. Neoliberal ekonomi politikalarını hayata geçirilmesiyle 1987 yılında sağlık alanında yapılan düzenlemelerden sonra sağlı ticarileşmiş ve hizmet sunumunda maliyet unsuru ön plana çıkmıştır (Topak, 2012, s. 220). Böylece *fakrühâl kağıdı* olmayan yoksulların, başhekimin inisiyatifi ile sağlık hizmetinden yararlanma uygulaması sona ermiştir. Yasa hastanede borcunu ödeyemediği için rehin kalan ve cenazesi alamayan yoksulların artan mağduriyetleri nedeniyle uygulamaya konulmuştur. Hayırseverlikten hak temelli sosyal yardım anlayışa geçişin izlerini taşıyan bu yasa (Buğra, 2010, s. 213-215) yoksulların sağlık hizmetlerine erişimlerini sağlayarak temel bir ihtiyaçlarını karşılamayı mümkün kılmıştır.

Yeşil Kart uygulaması belli bir gelir düzeyini standart kabul etmesi ile hak temelli yoksullukla mücadelede yaklaşımının, 2022 sayılı kanundan sonra ikinci önemli örneğini oluşturmuştur. Ancak yoksulluğun sağlık boyutuna odaklanan bu uygulama ve dönemin sonunda Bülent Ecevit hükümetinde yoksulluk ile iyi bir mücadele uygulaması gösteren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu uygulamaları yoksullukla mücadelede yetersiz kalmıştır.

Yoksulluğun bu dönemde toplumun geniş kesimlerine yayıldığı görülmektedir. Örneğin, asgari gelirin üçte birinden az geliri bulunan vatandaşların yararlanacağı Yeşil Kart’tan (3816 Sayılı Kanun, 1992), yasa görüşmelerinin yapıldığı 1992 yılında 10 milyon kişinin yararlanması beklenmiştir. Bu sayının Devlet İstatistik Enstitüsü rakamlarına göre dönem için kentlerde yaşayan nüfusun %26’sı ve köylerde yaşayan nüfusun ise %10’unu kapsadığı belirtilmiştir. Dönem itibari ile 179 bin TL olan yeşil kart sınırı, günlük 1 simit ve çaydan oluşan üç öğün üzerinden hesaplandığında ulaşılan aylık 180 bin TL altında kalmaktadır (TBMMTD, 17.06.1992, s. 377-380). Bu dönemde cari fiyatlara göre hesaplanan kişi başına yoksulluk sınırı aylık 314.861 TL olarak hesaplanmıştır (Dumanlı, 1996, s. 65). Dolayısıyla bu düşük gelir düzeyinde yaşayan yoksul kesimlerin bu kadar yaygın olması yoksulluğun boyutlarını göstermektedir. Ayrıca geçici madde ile Yeşil Kart uygulamasının önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde başlayacak olması (TBMMTD, 18.06.1992, s. 30), bölgesel eşitsizliklerinde işaretlerini vermektedir.

Bununla birlikte, yoksulluğun derinleşmesi yoksulları alternatif olarak görülen geçim stratejilerine yönlendirmiştir. İşçi ailelerin yaşamlarını idame ettirmekte karşılaştıkları güçlükler çocuklarını okuldan almalarına ve çalışmaya yönlendirmelerine zorlamıştır. Böylece yoksulluk eğitimden mahrum bırakılarak yeni nesillere aktarılmıştır. Kadınlar arasında ev eksenli çalışma ve piyasadan temin edilen ürünlerin evde yapılmasına yönelik karşılıksız çalışmada belirgin bir artış görülmüştür (Boratav, 2005, s. 115-116). İşçilerden sonra en fazla etkilenen çiftçilerin ise yoksulluğa karşı savunmasızlığı artmıştır. Öyle ki, 1977 yılına göre çiftçi başına reel alım gücü 1985'te 55,6 oranında bir düşüş yaşamıştır (Boratav, 2005, s. 137-138). Yarıya düşen çiftçinin alım gücü, enflasyonun etkisiyle birleşerek yaşamı idame ettirmeyi zorlaştırarak çiftçi ailelerin refah düzeyini düşürmüştür.

Yoksulluk, yalnızca istatistiklerle ölçülemeyecek kadar karmaşık bir sosyal olgudur. Bu karmaşıklığı anlamak için, yoksulluğun farklı toplumsal kesimler üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Türkiye'de yoksulluk üzerine yapılan çalışmalar bu konuda önemli ipuçları sunmaktadır, ancak bu çalışmalar nispeten yenidir. Örneğin, 1987 yılında Türkiye'de asgari gıda harcamalarını karşılayamayan ailelerin oranı %15,2 iken, bu oran 1994 yılında %17,3'e yükselmiştir. Temel ihtiyaçlarını karşılayamayan ailelerin oranı da dikkat çekici bir şekilde değişkenlik göstermiştir. Kentsel alanlarda bu oran %22'den %28'e çıkmış, kırsal alanlarda ise %38'den %32'ye düşmüştür (Kazgan, 2013b, s. 325). Yoksulluğun bu verileri, Türkiye'de nüfusun yaklaşık %30'unun temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir gelir düzeyine ulaşamadığını ve bu oranın yarısından fazlasının beslenme yetersizliği de çektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, yoksulluğun Türkiye'de yalnızca bir ekonomik sorun olmadığını, aynı zamanda sosyal ve stratejik dinamiklerle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

İşsizlik ve yoksulluk hızla artarken, 2001 yılına gelindiğinde toplumun büyük bir kesiminin yoksulluğa hatta açlığa mahkum edildiği dile getirilmeye başlanmıştır (TBMMTD, 9.10.2001, s. 126). 1980'lerden 1990'lı yıllarına sonuna kadar imalat sanayiinde, 1990-1994 yıllarındaki küçük artış dışında genel olarak reel ücretlerin gerilediği görülmektedir (Taymaz vd., 2014). 2001 yılında öğretmenlerin de yoksulluk sınırı altında kalması ve memurların düşük maaşları üzerinden yapılan yoksulluk tartışmaları (TBMMTD, 9.10.2001, s. 151), çalışan yoksulluğunun da yaygınlaştığını göstermektedir. Dönem sonuna gelindiğinde 2001 Krizi'nin de etkisiyle makroekonomik dengeler sürdürülemez olmuş ve IMF ile yeniden istikrar programı başlatılmıştır (Akyüz ve Boratav, 2003). Sonuçta ekonominin koşullarına ve artan yoksulluğa tepki 2002 seçimlerinde, bu dönemde ekonomi politikalarını belirleyen ve uygulan tüm partilerin parlamento dışında kalması ve AK Parti'nin tek başına iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştır.

3. 2000 SONRASI TÜRKİYE’DE YOKSULLUK VE KAMU MALİYESİ

AK Parti dönemi, yoksulluk ve yoksullukla mücadele açısından hem birtakım yenilikleri hem de süreklilikleri birlikte barındırmıştır. Yenilikler yoksullukla mücadele çerçevesinde uygulanan sosyal koruma ve kamu maliyesi politikalarıyla ilgili düzenlemeleri içermektedir. Süreklilikler ise yoksulluğun yaygınlığı, köylerin çözülmesi ve yoksulların ekonomi politikalarına savunmasızlığı oluşturmaktadır.

Bu döneme kadar 1980’li yıllara kadar bir köy sorunu olarak ele alınan yoksulluğun görünümü, neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmasıyla kentlerle de ilişkilendirmeye başlanmıştır. AK Parti iktidarı 1980’lerden başlayan ekonomi politikaları sürdürerek yoksulluğun mekânsal görünümünün kentlerde yoğunlaşmasına neden olmuştur. 2001’de IMF ile yapılan istikrar programı çerçevesinde destek fiyat uygulaması kaldırılan ve üretimi desteklenen ürünlerin sayısı azaltılan tarım sektöründe üretimin düşüşü devam etmiştir. Bununla birlikte, tarımda kamunun varlığını gösteren az sayıda uygulama kullanılmaya devam etmektedir (Keyder ve Yenal, 2013, s. 113-115).

Günümüzde çiftçiye yapılan ekonomik destek çiftçi ödemelerinden ve çoğunlukla kredilerden oluşmaktadır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). Bu sınırlı uygulamalar tarımda yaşanan sorunları çözmediği gibi kırsal yoksunluğu derinleştirebilmektedir. Tarımsal üretimde maliyetlerin artmış olması nedeniyle üretim sürekliliğinin tüm maliyetlerine katlanan çiftçi, araçlar nedeniyle piyasadaki yüksek tarım ürünü fiyatlarından yararlanmamakta ve kredi ödemelerinde zorlanmaktadır. Tarımda verimlilik artışına ve istihdam yaratmaya yönelik kalıcı sonuçlar verecek olan politikalar yerine borçlu çiftçinin ödemelerini kolaylaştırmak yönünde bir eğilim benimsenmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2014, 2017). Borçların ödenememesi halinde ise çiftçi destek ödemelerinden mahsup etmek yoluyla verilen destek de geri alınabilmektedir. Örneğin, 2018 tarihinde *Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü* 06.09.2018 tarihli bir tebliğ ile borçları bu yolla tahsil etmiştir. Bu politikaların başarısızlığı çiftçinin borçluluğunu sürdürmekte ve tarımsal üretimin getirilerinin anlamsızlaşması, tarımda üretimi düşürmektedir (Independent, 2021).

Tarımsal alanda kalkınmayı destekleyecek politikaların uygulanmaması, kente göçü hızlanmış ve köylerde nüfus azalmış ve yaşlanmıştır. 2021 yılında Türkiye’de il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus %93,4, köy ve beldelerde yaşayan nüfus ise %6,8’dir. Bu oranlar 2022’de sırayla %93,4 ve %6,6 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2023). Dolayısıyla neredeyse tamamı kentsel alanlarda toplanan nüfusa rağmen küçük bir miktar göç yaşanmaya devam etmektedir. Tarımda istihdam edilenlerin oranı ise 2005 yılından itibaren genel olarak düşme eğilimi göstererek 2022 yılında ortalama %15,6 ve 2023’ün ilk altı ayında %14,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum yaşlı ve eğitim düzeyi düşük nüfusu barındırır hale gelen köylerin seçmen olarak potansiyellerinin düşmesine ve siyasi önemlerini kaybederek

ihmal edilmelerine neden olmaktadır (Pamuk, 2014, 293). Sonuçta kırsal alanlarda yoksulluk derinleşmektedir. 2013 yılında kırsal kesimde günlük 4.3\$ altında yaşayanların oranı %5,13 oranında gerçekleşmiştir. Göreli yoksulluk sınırına göre bakıldığında 2013 yılında medyan gelirin %60'ına göre yoksulluk oranı %25,1'dir (TÜİK, 2023).

Yoksulluk kırsal bölgelerde derinleşirken kentsel alanlarda yaygınlaşmaya devam etmiştir. Kentsel alanlarda 2013 yılında nüfusun %0,64'ü günlük 4.3\$ altında yaşarken, medyan gelirin %60'ına göre ise nüfusun %25,4'ü yoksulluk sınırının altında kalmaktadır (TÜİK, 2023). Ekonomik durgunluk, yüksek enflasyon ve dolayısıyla alım gücünün gerilemesi ile işsizlik kent yoksulluğunun başlıca nedenlerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, çalışma ile geçim arasındaki ilişkinin çözülmesi kentlerin çalışan yoksullarla dolmasına da neden olmuştur. İşsizlik yoksullukla ilişkilendirilen ilk konu olmasına rağmen, istihdam politikalarının yeterli olmadığı görülmektedir. Öyle ki, işsizlik oranları 2014-2020 yılları arasında %11 ile %16 aralığında değişmiştir. Bununla birlikte, işsizlik oranı yaklaşık olarak %13 civarında yoğunlaşmaktadır. 2023 yılının ilk altı ayına göre ise işsizlik oranı %9,8 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2023). Çalışan yoksulluğunun henüz 2000'li yılların başlarında ciddi oranlara ulaştığı görülmektedir (Buğra, 2010, s. 246).

Türkiye düzeyinde medyan gelirin %60'ına göre göreli yoksulluk sınırının altında kalan nüfusun oranı 2022 yılında %20,6 olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, gelişmişlik düzeylerine göre incelendiğinde bölgeler arası farklılıklar öne çıkmaktadır. Doğu ve Güneydoğu illerinde yoksulluk oranının arttığı görülmektedir (TÜİK, 2023). Yoksulluğun artışı kaçınılmaz olarak siyasi platformlarda yoksullukla mücadele gündeminin de oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca özellikle 1990'lı yıllardan itibaren başta Dünya Bankası olmak üzere uluslararası aktörlerin makroekonomi gündemine yoksullukla mücadeleyi artan şekilde eklemesi, ulusal aktörleri de bu eğilime yönlendirmiştir. Nitekim Dünya Bankası ve Birleşmiş Millet gibi öncü aktörler yardımları ve destekleri yoksullukla mücadelede kullanımla koşullandırması da ulusal hükümetlerin yoksulluk gündemini ve politikalarını şekillendirmektedir (Ahluwalia ve Chenery, 1979, s. 43-45; Kapur vd., 1997, s. 310). Türkiye'de bu makroekonomik eğilimden bağımsız değildir. Öyle ki, bugün yoksullukla mücadele gündeminin önemli bir aracı olarak kullanılan mikrokredi uygulamaları 2003 yılından itibaren Türkiye'de de kullanılmaktadır.

Uluslararası aktörlerin Türkiye'de yoksulluk gündemine diğer bir etkisi ise yoksulluk ölçümlerinde yaşanmıştır. 2005 yılında Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakerelerinin başlamasının ardından uyum politikaları çerçevesinde 2006 yılından itibaren Türk İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması* yapılmaya ve veriler niceleştirilmeye başlanmıştır. 1987 yılından itibaren yapılan *Hanehalkı Bütçe Araştırması* verileri ile gelir dağılımı ve yoksulluk ölçümleri yapılırken, bu araştırmanın

yerini daha fazla sosyal gösterge içeren ve bu yönüyle daha sağlıklı sonuçlar veren *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması* almıştır (TÜİK, 2023). Yoksulluğun izlenmesi, eğilimlerinin ve politika araçlarının belirlenmesi konusunda önemli bir gelişme olan bu uygulama ayrıca uluslararası kıyaslamalara da imkân vererek Türkiye’nin yoksulluk durumunu değerlendirmeye yardımcı olmaktadır.

Bu dönem yoksullukla mücadelede politika araçlarında da yenilikler bulunmaktadır. Bu araçlar arasında yoksulluğun eğitim ve sağlık boyutunu hedef alan stratejiler ve vergilemeye ilişkin birtakım düzenlemeler yapılmıştır. AK Parti iktidarının ilk yıllarında bu alanlar arasında eğitim ön plana çıkmaktadır. 2001 yılında Dünya Bankası Projesi olarak uygulamaya konulan *Şartlı Nakit Transferleri* çerçevesinde ilköğretim ders kitapları ücretsiz olarak okullardan verilmeye başlanmıştır (Buğra, 2010, s. 234). Eğitim konusunda yapılan bir diğer uygulamayı ise *Eğitime %100 Destek Projesi* oluşturmaktadır. 2003 yılında yayımlanan genelge ile *Eğitim seferberliği yeniden başlıyor, Eğitime %100 Destek* projesi başlatılmıştır. *Eğitime %100 Destek Projesi Koordinatörlüğü* altında, kamu kaynaklarının yetersiz olması nedeniyle vatandaşların desteği talep edilmiştir. Bu nedenle “*kişi ve kurumlara, eğitime yapacakları her türlü katkıyı vergiden düşürme imkânı getirilmiştir*” (T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 2003).

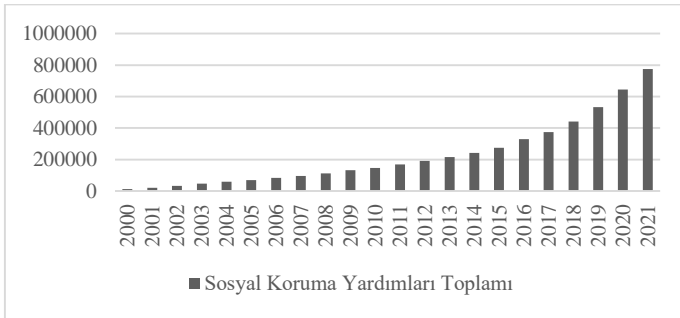
Sosyal Riski Azaltma Projesi olarak uygulamaya konulan *Şartlı Nakit Transferleri* uygulaması sağlık hizmeti sunumunda da kullanılmaktadır. En yoksul %6’lık gelir grubunu oluşturan ailelere gebelik ve doğum ile 0-6 yaş grubu çocukları için koruyucu sağlık hizmeti sunulmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2004). Sağlık konusunda yapılan diğer bir önemli uygulama ise, *Genel Sağlık Sigortası* (GSS) olmuştur. Bu program, Türkiye’nin sağlık sisteminde dönüştürücü bir etki yaratmış ve özellikle dar gelirli ailelere yönelik iyileştirmeler getirmiştir. 2012 yılında yürürlüğe giren bu sistem, tüm vatandaşların belirli bir standartta sağlık hizmeti alabilmesini amaçlamaktadır (SGK, 2023). Genel Sağlık Sigortası, yoksul ailelerin sağlık hizmetlerine daha kolay erişimini sağlayarak, yoksulluk ve sağlık arasındaki olumsuz döngüyü kırmayı hedeflemektedir. Özellikle yoksul aileler için getirilen düşük prim oranları ve devlet destekleri, sağlık hizmetlerinin daha eşit bir şekilde dağıtılmasına olanak tanımıştır.

Yoksullukla mücadele stratejileri çerçevesinde, eğitim ve sağlık alanındaki yenilikler gibi olumlu adımlar atılmış olmasına rağmen, 2000 sonrası Türkiye’de yoksulluk ve kamu maliyesi konusu, genellikle artan ekonomik dengesizlikler, sosyal adaletsizlikler ve demografik değişimler ışığında ele alınmıştır. 2000 sonrası dönem, Türkiye’nin ekonomik ve siyasi tarihinde önemli bir dönemeçtir; çünkü bu dönemde Türkiye, finansal krizlerden küreselleşmeye, siyasi reformlardan sosyal politikalara kadar birçok alanda radikal değişimler yaşamıştır. Ancak, bu değişim ve gelişim sürecinde yoksulluk sorunu, ne yazık ki çözülememiş, hatta bazı durumlarda daha da derinleşmiştir.

Kamu maliyesi açısından bakıldığında, 2000 sonrası dönemde gelir vergisi reformları, harcama politikaları ve sosyal yardım mekanizmaları gibi önemli adımlar atılmıştır. Özellikle sosyal yardım programları ve doğrudan gelir transferleri, yoksullukla mücadelede önemli bir yer tutmaktadır. Ancak, yapılan bu girişimlerin yoksulluk oranını istenilen düzeyde düşüremediği de bir gerçektir. Bunun temel nedenlerinden biri, sosyal koruma harcamalarının büyük kısmının emekli maaş ödemelerinin oluşturmasıdır (Grafik 10). Diğer taraftan yapılan sosyal koruma harcamalarının, yoksul kesimler yerine, orta ve üst gelir gruplarına yönlendirilmiş olması da diğer bir neden olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu dönemde vergi politikalarında yaşanan değişiklikler, gelir eşitsizliğini daha da artırmış ve yoksulluk sorununu çözümlenmekten ziyade, daha karmaşık bir hale getirmiştir.

Bu çerçevede, sosyal koruma yardımları konusuna odaklanmak daha da kritik hale gelmektedir. 2000 sonrası dönemde atılan adımların, yoksullukla mücadelede sınırlı etkiler gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda, sosyal koruma stratejileri ve harcamalarının yeniden değerlendirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Grafik 9’da da görüldüğü üzere sosyal koruma yardımlarının toplam miktarı, 2000 yılından 2021 yılına kadar sürekli bir artış göstermiştir.

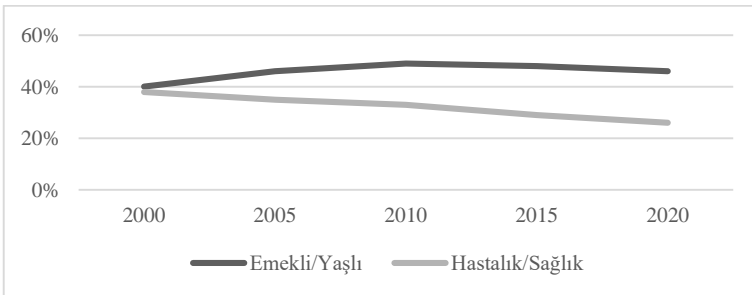
Grafik 9. Toplam Sosyal Koruma Harcamalarının Seyri (Milyon ₺)

Kaynak: TÜİK, 2022.

Ancak, sosyal koruma harcamalarının içeriğine bakıldığında, bunun büyük çoğunluğunun emeklilik ödemelerinden kaynaklandığı ve neredeyse ilgili tüm yıllarda %40’ın üzerinde seyrettiği görülmektedir (Grafik 10).

Grafik 10. Sosyal Koruma Harcamaları İçinde Emeklilik ve Sağlık Harcamalarının Payı (%)

Kaynak: TÜİK, 2022.

Yoksullukla mücadele veya sosyal korumanın doğrudan izlenebildiği hastalık/sağlık yardımlarında, 2000 yılından beri düzenli olarak gözlenen azalma, sosyal koruma harcamalarının genel amacından sapmasına işaret etmektedir. Grafik 10’a göre, emeklilik ödemeleri yüksek bir oranla seyretmekte, ancak doğrudan yoksulluk ve sağlıkla ilgili harcamalar azalmaktadır. Bu durum, sosyal yardım ve koruma stratejilerinin sadece toplam miktarda değil, aynı zamanda fonların dağılımında da etkin olmadığına dair bir gösterge oluşturmaktadır. Dolayısıyla, yatırımların çoğunluğunun yoksul kesimler yerine orta ve üst gelir gruplarına ya da emekli bireylere yönlendirildiğini söylemek mümkündür. Sonuçta, mevcut sosyal koruma yardımları, yoksulluğu doğrudan etkileyen kesimlere yönlendirilmemiş ve yardımların asıl amacının dışına çıkmıştır.

Sonuç olarak, sadece sosyal koruma harcamalarını artırmanın yeterli olmadığı görülmekte; harcamaların daha etkin ve hedef odaklı dağıtılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Özellikle yoksul kesimlerin sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlere erişimini artırmak, yoksulluk döngüsünü kırmada kritik bir rol oynamaktadır. Türkiye'nin yoksullukla daha etkin bir şekilde mücadele edebilmesi için, sosyal koruma stratejilerinin ve harcamalarının yeniden değerlendirilmesi ve dönüştürülmesi zorunludur.

Yoksullukla mücadelede yapılan bu yeni düzenlemeler, politika ve stratejileri de çeşitlendirmiştir. Türkiye için yoksullukla mücadele tarihinde yeni olan bu unsurlar, diğer taraftan bir sürekliliği de barındırmaktadır. Türkiye’de yoksullukla mücadele gündeminde ilk dönemlerde toplumun sorumluluğuna ve 1970’lerden itibaren de hayırseverlik kısıcına alınan yoksulluk, günümüzde de toplumsal bir sorun olarak devam etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, bu çalışma Türkiye'nin 100 yıllık yoksulluk profilini, özellikle kamu maliyesi bağlamında, detaylı bir şekilde incelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. İncelenen tarihsel süreç, Türkiye’de yoksulluğun değişimini ve devletin bu konudaki rolünün evrimini gözler önüne sermektedir. Çalışma, Türkiye’nin yoksulluk sorunuyla mücadelede kamu maliyesinin kritik rolüne odaklanmış, ancak bu mücadelede devletin sıklıkla yetersiz kaldığı bir tablo çizmiştir.

Yoksullukla mücadelede, refah devleti modeliyle Batı’daki benzerlerine göre geride kalmış olan Türkiye’nin, tarihsel süreçte bu modeli benimsemediği görülmektedir. Bunun yerine, 1970’lerden itibaren *hayırseverlik* vurgusu ve devlet-toplum sorumluluk paylaşımı modeli hakim olmuştur. Ancak, bu tür bir yaklaşım, yoksulluğun çok boyutlu ve yapısal nedenlerini ele almadığı için, çoğu zaman sembolik ve yüzeysel kalmıştır.

Makroekonomik göstergelerdeki iyileşmelere rağmen, yoksulluğun yapısal boyutu üzerinde ciddi bir ilerleme sağlanamamıştır. Bu bağlamda, büyüme odaklı ekonomi politikalarının yoksullukla mücadelede yetersiz

kaldığı görülmüştür. Aynı zamanda, neoliberal ekonomi politikalarının etkisiyle, devletin yoksullukla mücadeledeki rolü giderek küçülmüş, bu da kamu maliyesinin etkinliğini zayıflatmıştır.

Çalışma, yoksullukla mücadelede sadece sosyal yardım politikalarının değil, aynı zamanda kamu maliyesinin etkin bir rol alması gerektiğini göstermektedir. Kamu maliyesi, sadece bir bütçe dağıtım mekanizması olarak değil, aynı zamanda sosyal adaleti sağlayacak stratejilerin tasarlanması ve uygulanmasında da kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle, Türkiye'nin yoksullukla mücadelede daha etkin bir strateji benimsemesi için kamu maliyesini merkeze alması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ali Gökhan Gölçek: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ali Gökhan Gölçek: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any research requiring ethical approval related to humans or animals.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or individual within the scope of the study.

Kaynakça

Adalet Partisi (1965). *Adalet Partisi seçim beyannamesi*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.

Ahluwalia, M. & Chenery, H. (1979). *The economic framework*. H. Chenery, M. Ahluwalia, C. Bell, J. Duloy, & R. Jolly (ed.), *Redistribution with growth* içinde (ss. 38–51). Oxford University Press.

Akalın, G. (2008). *Atatürk Dönemi maliye politikaları*. T.C. Maliye Bakanlığı.

Akyüz, Y. & Boratav, K. (2003). The making of the Turkish financial crisis. *World Development*, 31(9), 1549–1566. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(03\)00108-6](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(03)00108-6)

Bentham, J. (1843). *The works of Jeremy Bentham, vol. 1 (Principles of morals and legislation, fragment on government, civil code, penal law)*. William Tait.

Boratav, K. (1974). *100 soruda Türkiye'de devletçilik*. Gerçek.

Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İletişim.

Boratav, K. (2006). *Türkiye'de devletçilik*. İmge.

Boratav, K. (2011). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2009*. İmge.

- Buğra, A. (2010). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye’de sosyal politika*. İletişim.
- Buğra, A. (2017). *Sosyal politika düşüncesi içinde eşitliğin yeri ve günümüz Türkiye’sinde eşitsizlikler*. H. Cömert, E. Özçelik, & E. Voyvoda (ed.), *Kalkınma iktisadının penceresinden Türkiye’ye bakmak içinde* (ss. 7–48). İletişim.
- Bülbül, İ. (2006). İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’de sosyal hayata olumsuz yansımaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 9(1), 1–52.
- Çelik, E. U. & İsmihan, M. (2017). *Çok partili dönemde Türkiye’nin makroekonomik performansı*. H. Cömert, E. Özçelik, & E. Voyvoda (ed.), *Kalkınma iktisadının penceresinden Türkiye’ye bakmak içinde* (ss. 223–243). İletişim.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (2018). *Tarımsal sulamaya ilişkin vadesi geldiği halde ödenmeyen işletme ve bakım ücreti veya su kullanım hizmet bedeli ile elektrik enerjisi borcu bulunan çiftçilerin borçlarının tarımsal destekleme ödemelerinden mahsuben alınmasına ilişkin tebliğ*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- DPT (1963). *Kalkınma planı (Birinci beş yıl)*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Dumanlı, R. (1996). *Yoksulluk ve Türkiye’deki boyutları* [yayımlanmamış uzmanlık tezi]. DPT.
- Ekmek istihlakı. (1942, 28 Şubat). *Akşam Gazetesi*.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e sosyo-ekonomik bir değerlendirme*. Remzi.
- Günün karikatürü. (1942, 9 Mart). *Akşam Gazetesi*.
- Independent (2021). *Yem maliyetini karşılayamayan üreticiler hayvanlarını kesime gönderiyor*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.indyuturk.com/> adresinden edinilmiştir.
- İstanbul fakirlerini beslemek üzere. (1943, 6 Kasım). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kapur, D. Lewis, J. & Webb, R. (1997). *The World Bank: Its first half century*. Brookings Institution.
- Kaya, R. (2009). *Neoliberalizmin Türkiye’ye siyasal etkileri üzerine değerlendirmeler ve tartışma öğeleri*. N. Mütevellioğlu & Sönmez S. (ed.), *Küreselleşme, kriz ve Türkiye’de neoliberal dönüşüm içinde* (ss. 235–260). İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Kazgan, G. (2013a). *Türkiye ekonomisinde krizler (1929-2009): Ekonomi politik açıdan bir değerlendirme*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2013b). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2001). *Türkiye ekonomisi*. Remzi.
- Keyder, Ç. & Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz tarımın sonu: Küresel iktidar ve köylülük*. İletişim.
- Koçak, C. (2007). *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) (Cilt 2)*. İletişim.
- Maliye Bakanlığı (1995). *Bütçe gider ve gelir gerçekleştirmeleri (1924-1995)*.

- Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BÜMKO).
- Malthus, T. (1798). *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*. J. Johnson.
- Marx, K. (1867). *Capital: A critique of political economy. Vol 1, Part 1: The process of capitalist production*. Cosimo.
- Metinsoy, M. (2007). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye savaş ve gündelik yaşam*. Homer.
- Metintaş, M. & Kayıran, M. (2008). Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin ekonomi politikası (1939-1942). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 155–184.
- Mütevellioğlu, N. & Işık, S. (2009). *Türkiye emek piyasasında neoliberal dönüşüm*. N. Mütevellioğlu & S. S. (ed.), *Küreselleşme, kriz ve Türkiye'de neoliberal dönüşüm içinde* (ss. 159–204). İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Ökçün, G. (1968). *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler, belgeler, yorumlar*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Önder, İ. (2011). *Kapitalist ilişkiler bağlamında Türkiye'de devletin yeri ve işlevi*. A. H. Köse, F. Şenses, & E. Yeldan (ed.), *Küresel düzen: Birikim, devlet ve sınıflar içinde* (ss. 251–287). İletişim.
- Owen, R. & Pamuk, Ş. (2015). *20. yüzyılda Ortadoğu ekonomileri tarihi* (Çev. A. Edirne). Sabancı Üniversitesi.
- Özbek, N. (2006). *Cumhuriyet Türkiye'sinde sosyal güvenlik ve sosyal politikalar*. Tarih Vakfı.
- Özgür, Ö. (1972). *100 soruda Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi*. Gerçek.
- Pamuk, Ş. (2000). *İstanbul ve diğer kentlerde 500 yıllık fiyatlar ve ücretler: 1469-1998*. Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür.
- Pamuk, Ş. (2017). *Son 200 yılda Türkiye'de ve dünyada sağlık ve eğitim*. H. Cömert, E. Özçelik, & E. Voyvoda (ed.), *Kalkınma iktisadının penceresinden Türkiye'ye bakmak içinde* (ss. 11–26). İletişim.
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of the World Bank's economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. *Journal of Economic Literature*, 44(4), 973-987. <https://doi.org/10.1257/jel.44.4.973>
- SGK (2023). *Genel sağlık sigortası nedir?* 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.sgk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Sönmez, M. (2003). *İşte eserinizi!.. 100 göstergede kuruluşta çöktü Türkiye ekonomisi*. İletişim.
- Stiglitz, E. J. (2005). *More instruments and broader goals: Moving towards the Post-Washington Consensus*. A. Shorrocks (ed.), *Wider Perspectives on Global Development içinde* (ss. 16-48). Palgrave Macmillan.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2023). *Kurum hakkında*. 21 Ağustos

- 2023 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (2003). *Eğitime %100 destek projesi genelgesi*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <http://mevzuat.meb.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2004). *Sosyal riski azaltma projesi kapsamında şartlı nakit transferi uygulaması genelgesi 2004/64*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.saglik.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2014). *Çiftçi borçları 1 yıl ertelendi*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://manisa.tarimorman.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2017). *Çiftçi borçları yapılandırılacak, faizin yarısını devlet ödeyecek*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2023). *Çiftçilere 250 bin liraya kadar kredi desteği verilecek*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Tabakoğlu, A. (2007). Öşür. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (ss. 100–103). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Taymaz, E. Voyvoda, E. & Yılmaz, K. (2014). *Demokrasiye geçiş, reel ücretler ve verimlilik: Türki imalat sanayiinden bulgular*. Koç University, TÜSİAD Economic Research Forum Working Paper 1408.
- TBMMD (1992). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 1, C: 12.
- TBMMD (1992). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 19, C: 13.
- TBMMD (2001). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 21, C: 71.
- Tecer, A. K. (1932). *Şiirler*.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. Türkiye İş Bankası Kültür.
- Tokgöz, E. (2004). *Türkiye’nin iktisadi gelişme tarihi (1914-2004)*. İmaj.
- Topak, O. (2012). *Refah devleti ve kapitalizm: 2000’li yıllarda Türkiye’de refah devleti*. İletişim.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat, milli burjuvazi*. Tarih Vakfı Yurt.
- Townsend, J. (1817). *A dissertation on the Poor Laws*. Ridgways.
- TÜİK (2011). *İstatistik göstergeler, 1923-2010*. Türkiye İstatistik Kurumu.
- TÜİK (2022). *Sosyal koruma istatistikleri, 2021*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- TÜİK (2023). *TÜİK veri portalı*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Vural, İ. Y. (2008). Atatürk Dönemi maliye politikaları: Liberal iktisattan karma ekonomiye. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 77–114.
- Yaşa, M. (1980). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978*. Akbank Kültür.
- Yeldan, E. (2011). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. İletişim.

Extended Abstract

Over the past century, from the establishment of the Republic onwards, Türkiye's journey with poverty reveals complex interactions of socio-economic factors, government policies, and changing global views. This study offers a deep understanding of the nation's challenges and responses in its fight against poverty. Central to this tapestry is public finance, an element intrinsically tied to the nation's anti-poverty strategies, access to social services, and the realization of societal justice.

The historical backdrop reveals a nation negotiating its own path in combating poverty, a path that distinctively veers from the typical Western welfare state models. Türkiye's societal framework, enriched by its unique blend of history, culture, and geopolitical considerations, has significantly influenced its stance on poverty. It is essential to underscore the significance of the Ottoman legacy and the subsequent transformational years of Atatürk, which framed the foundation for Türkiye's approach to governance and welfare. Additionally, the geopolitical significance of Türkiye, bridging the East and West, has always viewed its domestic policies, including those concerning poverty, as pivotal not only for its inhabitants but also for its neighbors and allies.

While industrial capitalism in Britain, during the late 19th century, ignited robust academic dialogues on poverty, Türkiye's entry into these discussions saw a delay of nearly a century. This delay can be attributed not just to external economic influences but also to the internal sociopolitical factors and a long-standing commitment to sustaining a balance between modernity and tradition that shaped the nation's narrative.

By the 1980s, poverty had emerged as a central topic, mirroring both Türkiye's distinct socio-economic landscape and the global shifts in economic paradigms. The intersection of urbanization, migration patterns, and industrial growth further intensified the poverty discourse in the country. Türkiye's preference for a *philanthropy* oriented stance, wherein state intervention, especially in the initial stages, was perceived through the prism of benevolence rather than a rights-based obligation, mirrors its historical ethos. The intricacies of the Turkish family structure, emphasizing community ties and mutual support, also played a part in this approach. Established in 1976, the *Social Assistance and Solidarity Fund* was a symbolic gesture towards addressing poverty. But its emphasis on philanthropy over a rights-based approach revealed the nation's historical reluctance to embrace the more robust welfare state models witnessed in the West.

The 1980s marked a significant shift in Türkiye's approach towards poverty. This era, marking the decline of the welfare state paradigm, saw poverty being reframed from a rights-based perspective to one of charity. Global macroeconomic trends, especially neoliberal policies and the international push towards collaborative governance against poverty, influenced Türkiye's stance. While this approach included an array of actors, from local entities to international organizations, it undeniably reduced the

direct role of the state in poverty alleviation. This period also saw a surge in foreign investment and global partnerships, which, although fostering economic growth, added layers of complexity to the poverty narrative.

By tying poverty alleviation to unemployment and macroeconomic indicators, the structural roots of poverty, entrenched in aspects such as land ownership patterns, regional disparities, and socio-cultural hierarchies, often went unaddressed. The fluctuating nature of economies meant that any progress in poverty alleviation remained vulnerable to economic downturns, thus making it a cyclical rather than a linear journey.

From a public finance perspective, Türkiye's journey reveals a dual narrative. On the one hand, public finance has been pivotal in sculpting the nation's anti-poverty strategies. On the other, its actual impact in alleviating poverty pales in comparison to its potential, especially when juxtaposed against Western welfare models.

The inadequacies become even more pronounced considering the budgetary allocations. Despite witnessing improvements in macroeconomic indicators, the share of the state budget reserved for combating poverty often falls short, perpetuating the problem's structural nature. The fiscal challenges, exacerbated by periodic political instabilities and external economic pressures, further restricted the state's proactive engagement.

In dissecting Türkiye's 100-year journey with poverty, especially through the lens of public finance, several key insights emerge. Firstly, the historical and cultural moorings of the country play a pivotal role in shaping its welfare strategies. Secondly, global macroeconomic trends and their intersection with Türkiye's domestic policies create a complex, layered narrative.

Lastly, the study underscores the pivotal role of public finance, not merely as a mechanism for budgetary allocations but as a strategic tool for ensuring societal justice. A transformative course against poverty demands that Türkiye adopts a holistic, integrated, and rights-based approach. This approach should prioritize the intrinsic link between public finance and poverty alleviation, ensuring that public finance becomes the linchpin in Türkiye's renewed efforts against poverty. As the global community refines its understanding and methodology concerning poverty, Türkiye's journey stands out as both an instructive case and a benchmark.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI REKABET VE İŞ BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE RUSYA SİYASİ İLİŞKİLERİ

Çağlar ÖZER*

Öz

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki siyasi ilişkiler Soğuk Savaş sonrası rekabet ve iş birliği kapsamında incelenmiştir. Konu ile ilgili kapsamlı bir literatür taraması yapılmış, Türkiye-Rusya ilişkilerini inceleyen kitap, makale ve bilimsel yayınlar taranmıştır. Türkiye ile Rusya arasındaki Soğuk Savaş sonrası siyasi ilişkiler yaşanan bölgesel olaylar karşısında iki ülkenin rekabet ve iş birliği alanları kronolojik olarak incelenmiştir. Bu kapsamda çalışmada öncelikle iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihsel arka planına yer verilmiş, ardından Soğuk Savaş dönemi sonrası Türkiye-Rusya siyasi ilişkileri 1991-2002 ve 2002'den günümüze olmak üzere iki döneme ayrılarak incelenmiştir. Çalışma sonucunda köklü devlet geleneğine sahip iki komşu ülke arasındaki siyasi ilişkilerin 1991-2002 yılları arasında dengeli bir seyir izlemediği, iş birliğinden çok Orta Asya ve Kafkasya'da rekabet çerçevesinde ilerlemiş olduğu değerlendirilmiştir. 2000'li yıllardan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler, Türkiye ve Rusya'da yaşanan iktidar değişimleriyle birlikte devlet başkanları nezdinde sürdürülen diplomatik ilişkilerle olumlu bir hal almış, farklı bölge ve alanlarda rekabet, iş birliği ve faaliyet ortaklığına doğru yol alan dengeli bir siyaset izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Türkiye Rusya Siyasi İlişkileri.

TÜRKİYE - RUSSIA POLITICAL IN THE CONTEXT OF POST-COLD WAR COMPETITION AND CO-OPERATION

Abstract

In this study, the political relations between the Republic of Türkiye and the Russian Federation were analysed in the context of post-Cold War competition and cooperation. A comprehensive literature review was conducted, and books, articles and scientific publications analysing Türkiye-Russia relations were reviewed. The post-Cold War political relations between Türkiye and Russia were examined chronologically in terms of the areas of competition and cooperation of the two countries in the face of regional events. In this context, firstly, the historical background of the relations between the two countries was provided in the study, and then the political relations between Türkiye and Russia after the Cold War period were analysed by dividing them into two periods: 1991-2002 and 2002 to the present. As a result of the study, it was evaluated that the political relations between the two

* Dr. İstanbul Kent Üniversitesi, caglar.ozzer@kent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3090-4740>

neighboring countries with deep-rooted state traditions did not follow a balanced course between 1991-2002 and progressed within the framework of competition in Central Asia and the Caucasus rather than cooperation. After the 2000s, the political relations between the two countries took a positive turn with the diplomatic relations maintained by the heads of state with the changes of power in Türkiye and Russia, and a balanced policy was pursued in different regions and areas, moving towards competition, cooperation and partnership.

Keywords: *Republic of Türkiye, Republic of Türkiye, Russian Federation, Political Relations between Türkiye and Russia.*

Giriş

Köklü bir geçmişi olan Türk-Rus ilişkilerinin, devletlerarası diplomatik ve siyasi ilişkilerinin başlangıç tarihi olarak 1492 yılı kabul edilmektedir (Topsakal, 2016, s. 34). Osmanlı İmparatorluğu döneminde Çarlık Rusya ile genellikle çekişmeli bir süreç izlemiş olan ilişkiler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Çarlık Rusya'da 1917 yılında yaşanan Bolşevik Devrimi ile gerçekleşen yönetim değişikliğinden sonra olumlu bir zemine oturmuştur. İstiklal Harbi boyunca Rusya, Türkiye'ye malzeme ve mühimmat yardımı yaparak destek sağlamıştır.

Türkiye ve Rusya arasında 1921'de samimi bir ilişkinin temellerini atan Moskova Anlaşması imzalanmıştır. Bu yakınlaşma 1925'te Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın imzalanmasına yol açmıştır. İki ülke arasında olumlu bir atmosferde seyreden ilişkiler İkinci Dünya Savaşı sırasında olumsuzlaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından uluslararası sistemin NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı) ve Varşova Paktı olarak ikiye ayrıldığı Soğuk Savaş olarak bilinen dönem yaşanmıştır. Bu süreçte Türkiye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) karşıt kutuplarda yer almışlardır.

1991 yılında SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Türkiye-Rusya ilişkilerinde ön plana çıkan ekonomik ve ticari konulardaki etkileşimler karşılıklı ilişkileri belirleyen tutum ve yaklaşımlarda etkin birer faktör haline gelmiştir.

İçinde bulunulan süreçte aynı coğrafyada bulunan iki devlet bölgesel pek çok sorunla karşı karşıya gelmelerine rağmen dengeli bir politika izleyerek bazen rekabet bazen de iş birliği içerisinde faaliyet ortaklığı şeklinde hareket etmektedirler (Svarin 2015, s. 381).

Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki iş birlikleri ticaret, enerji, bölgesel istikrar ve güvenlik gibi çok sayıda alanda önemli ölçüde artmakla birlikte söz konusu alanların aynı zamanda her iki ülke arasındaki rekabetin en muhtemel olduğu alanlar haline geldiği de görülmektedir. Türkiye ve Rusya arasındaki iş birliği ile rekabetin de aynı derecede güçlü olduğu değerlendirilmektedir (Shlykov, 2018, s. 93).

Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin karşılıklı bağımlılık esasları çerçevesinde ilerlediği, her iki ülkenin bölgesel çatışmalarda karşı karşıya gelme veya iş birliği potansiyelinin geçmişteki rekabetlerden ziyade mevcut önceliklere bağlı olduğu, iş birliğinin şekli ve kapsamının çatışmanın hangi tarafında olduklarına göre değil ilgili sebeplere göre belirlendiği görülmektedir (Isachenko, 2021, s. 3).

Her iki ülke bölgelerinde yaşanan çatışmalara, bölgesel ve uluslararası diğer aktörlere karşı kendi önceliklerini, çıkarlarını ve nüfuzlarını en üst düzeye çıkaracakları yeni fırsatlar, yeni siyasi alanlar ve süreçler yaratmayı başarmışlardır (Cheterian, 2023, s. 1294).

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki siyasi ilişkiler Soğuk Savaş sonrası rekabet ve iş birliği kapsamında ele alınmaktadır. Bu kapsamda öncelikle iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihsel arka planına yer verilmiş, devamında Soğuk Savaş'ın ardından yeni dünya düzeninde iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler, bölgesel gelişmeler nezdinde rekabet ve iş birliği kapsamında 1991-2002 ve 2002'den günümüze olacak şekilde iki döneme ayrılarak incelenmiştir.

1. TARİHSEL ARKA PLAN

Türk-Rus ilişkileri, gerilim ve çatışma dönemlerinin yanı sıra yoğun işbirliklerinin de yaşandığı çalkantılı bir tarihe sahiptir (Balta ve Çelikpala, 2020, s. 585).

Tarihsel veriler, Türkler ile Ruslar arasındaki ilişkinin 1492 yılında Moskova Knezliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'na özel elçi göndermesiyle başladığını göstermektedir. 31 Aralık 1492'de Kırım Hanı Mengligerey aracılığı ile Osmanlı Padişahı II. Beyazıt'ın Moskova Knezi III. İvan'la yazışma yoluyla yaptığı anlaşma, bugünkü Türkiye-Rusya ilişkilerinin resmi başlangıcı sayılmaktadır (Suyundikov, 2021, s. 229-230).

Osmanlı İmparatorluğu sürecinde Rusya Çarlığı ile ilişkiler zaman zaman çatışma, zaman zaman da rekabet halinde ilerlemiştir. Rusya ile Türkiye'nin karşıt saflarda yer aldığı Birinci Dünya Savaşı sırasında Ekim 1917'de Çarlık Rusya'da Bolşevik Devrimi yaşanmıştır. Bu durum Çarlık Rusya'sının çöküşüne ve yeni kurulan Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerde önemli bir değişime yol açmıştır. 1918'de Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki savaş durumuna son veren Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. 1917 yılından Stalin'in Sovyetler Birliği'nde iktidara gelmesine kadar geçen dönemde hem Türkiye hem de Sovyetler Birliği, uluslararası sistemde iki yeni devlet olarak varlıklarını güvence altına almak ve kendi hükümetlerini kurmakla meşgul olmuşlardır. Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından işgal ettiği toprakları geri almaya ve cumhuriyete geçiş odaklanırken, Sovyetler Birliği ülkedeki yeni devrim ve iç savaş yoluyla Romanov Hanedanı'nın yeniden iktidara gelmesini engelleme gayretleri içerisinde olmuştur (Yeltin, 2019, s. 28-29).

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Rusya ile sadece Kafkasya cephesinde savaşmıştır. 1917 yılında Bolşevik Devrimiyle birlikte Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 18 Aralık 1917'de Erzincan Ateşkes Anlaşması imzalanmış ve iki ülke arasındaki savaş sona ermiştir (Topsakal, 2016, s. 45).

İki ülke arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan "Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" ile yakın ilişkilerin temeli oluşturulmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte iş birliği içerisinde ilerleyen ilişkiler, savaş öncesinde gerilmeye başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişen uluslararası sistemde oluşan Doğu-Batı bloğunda Türkiye ve SSCB karşıt kutuplarda yer almışlardır. Bu iki blok arasında yaşanan ve "Soğuk Savaş" olarak nitelendirilen durum kısa sürede uluslararası ortamda ülkelerin dış politikalarına da yansımıştır. Bu iki kutuplu uluslararası sistem Türkiye'yi dış politikasını yeniden şekillendirmeye yöneltmiştir (Ural ve Topçu, 2016, s. 520). 1952'de Türkiye'nin NATO'ya üye olması SSCB tarafından kınanmış, Türkiye, ise örgüte katılımının yalnızca savunma amaçlı olduğunu açıklamıştır (İşyar, 2021, s. 227).

Türkiye, soğuk savaş döneminde kendi ulusal çıkarları doğrultusunda Batı ile ilişkilerini sürdürmüş ve SSCB ile de ilişkilerin geliştirilmesi çerçevesinde denge politikası izlemiştir (Mammadova, 2019, s. 24).

2. SOĞUK SAVAŞ SONRASI TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN RUSYA DIŞ POLİTİKASI

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türkiye-Rusya ikili ilişkileri oluşan yeni konjonktürde yeniden şekillenmiştir (Özbay, 2011, s. 36). Bu kapsamda Türkiye'nin Rusya dış politikası bir değişim sürecine girmiştir. Türkiye'de Rusya'ya yönelik geleneksel "düşman" algısı, yerini tedbire ve yeni arayışlara bırakmıştır (Arafat ve Alnuaimy, 2011, s. 105).

2.1. 1991-2002 Dönemi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından iki ülke arasındaki ilişkiler, yenedünya düzeninde bölgesel çıkarlar çerçevesinde bir geçiş dönemi yaşamıştır. Rusya Federasyonu, 25 Mayıs 1992'de Türkiye Cumhuriyeti ile Dostluk ve İş birliği Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşma ile iki ülke arasında resmi olarak yeni dönem diplomatik ilişkiler kurulmuştur. İki ülke, ilişkilerine hukuki bir temel oluşturulmuş ve bu çerçevede ikili ilişkilerin geliştirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Bu olumlu yaklaşım Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in görev süresi boyunca devam etmiştir (Arafat ve Alnuaimy, 2011, s. 105).

Bu süreç boyunca Türkiye, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan bölgenin Türk dünyasının etkisi altına gireceği ve 21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağı yönünde tezler ileriye sürmüştür. Buna karşın Rusya, kaybettiği gücünü ve etki alanını geri kazanmaya yönelik politikalar uygulamaya çabalamıştır. Rusya'nın 1993'teki askeri doktrinleri ve Kafkaslar ile Orta

Asya'daki devletler üzerinde yeniden hâkimiyet kurmayı hedefleyen "Yakın Çevre" politikası, Türkiye ile Rusya arasında rekabet ortamının oluşmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Soğuk Savaş sonrasında gelişen ilişkilerde iş birliği imkânı ikinci planda kalmış, her iki ülke Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde güç ve nüfuz mücadelesine girmişlerdir (Gökçe, 2008: 194-197).

2.1.1. Yeni Kurulan Türk Cumhuriyetleri

SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan eden Türk Cumhuriyetleri'ni resmen tanıyan ilk ülkelerden biri olarak Türkiye, 1991-1993 yılları arasında bölgede örnek teşkil eden bir rol model ülke olma gayretleriyle Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu zayıflatmaya yönelik politika izlemiştir (Erol, 2012, s. 6).

Türkiye bu süreçte bağımsızlığını yeni kazanan ülkeleri plansız ve hazırlıksız bir biçimde etkileme çabası içerisine girmiştir. Bu süreç Türkiye'nin bölgeye yönelik dış politikasına karşı Rusya'nın herhangi bir engelleme gayretine girişmediği bir dönem olarak algılanmıştır. Öte yandan bölgede İran etkisinin artış göstermesinden endişe duyan ABD ve diğer Batılı ülkeler de Türkiye'yi bir model olarak ön plana çıkararak bölge üzerindeki etkisini artırmasına yönelik destek sağlamışlardır. Bölgede İran yanlısı yönetimlerin oluşturulmasına sıcak bakmayan Batılı ülkeler Türkiye'ye destek vermiş, Rusya da benzer nedenlerle Türkiye'nin bu politikasına çekimser kalmış, bağımsızlıklarını yeni kazanan Türk Cumhuriyetleri de öncelikle bağımsızlıklarını pekiştirebilmek ve dış dünyaya uyum sağlamak amacıyla Türkiye'ye yakınlaşmaya çalışmışlardır. Ancak, Türkiye 1993-1995 yılları arasında uyguladığı dış politikalar ile bölge devletleriyle ilişkilerini arzu ettiği seviyeye yükseltememiş, bu dönem Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri için dış kırıklığının yaşandığı bir süreç olmuştur (Erol, 2012, s. 6). Rusya ise bu dönemde bölgede tekrar nüfuzunu artırmayı başarmıştır (Erol, 2012, s. 6). Rusya'nın bölgedeki dış politikası Türkiye'nin hareket kabiliyetini sınırlamıştır. Bunun sonucunda Türkiye, önceki iddialı tavrından vazgeçerek, Orta Asya Türk Devletlerinin Türkiye'den uzaklaşmasını engellemeye odaklanmıştır (Sönmezoğlu 2016, s. 723-725).

Türkiye, 1995'ten itibaren gerek kendi gücünü gerekse de bölgesel dinamikleri daha doğru değerlendiren, Rusya'yı izole etmeyen, daha gerçekçi, dengeli ve karşılıklı faaliyet ortaklığına dayanan bir siyaset geliştirmeye başlamıştır (Erol, 2012, s. 6).

2.1.2. Çeçenistan Sorunu

1990'lı yıllar boyunca Türkiye ile Rusya arasındaki bölgesel rekabet, potansiyel ortaklık fırsatlarının değerlendirilmesini engellemiş ve bu bağlamda Karadeniz ve Kafkasya'daki çıkar çatışmaları 1990'lı yıllar boyunca devam etmiştir (Özdal vd., 2013, s. 20).

Rusya'nın Aralık 1994'te Çeçenistan'da başlattığı askeri müdahale, Türkiye-Rusya ikili ilişkilerinde gerilimin tırmanmasına katkıda bulunan

önemli bir faktör olmuştur. Her ne kadar Rus hükümeti askeri müdahaleyi bir iç mesele olarak görse de özellikle Türkiye kamuoyu Rusya'nın eylemlerine sert tepki göstermiştir. Türkiye'de faaliyet gösteren Çeçen diasporası da Ankara'yı bu süreçte daha aktif rol almaya çağırmıştır (Büyükcakıncı, 2012, s. 803). Çeçenistan'ın özerkliğini tanımamasına karşın özgürlüğünü tanımayan Rusya'ya karşı 1995-1996 ve 1999-2009 yılında yaşanan savaşlar sürecinde Rusya Türkiye'nin Çeçenistan yanlısı bir taraf izlediğini, Çeçenlere askeri yardımda bulunduğunu öne sürmüştür. Türkiye ise bu meselenin Rusya'nın bir iç meselesi olduğunu, ancak Rusya'nın Çeçenlere yaptığı şiddetin doğru olmadığını, Rusya'nın toprak bütünlüğüne saygılı olduğunu beyan etmiştir (Yılmaz, 2011, s. 35-36). Savaş Rusya'nın galibiyeti ile Çeçenistan'ın Rusya sınırları içerisinde bir özerk bir cumhuriyet olarak kalması ile son bulmuştur.

Yaşanan tüm bu sorunlar ve çatışmalara karşın iki ülke arasında önemli iş birlikleri de sağlanmıştır. 1992-1996 yılları arasında Türkiye ile Rusya arasında bilim, teknoloji, eğitim, kültür ve ekonomik iş birliği alanlarını kapsayan protokoller imzalanmıştır (Yeltin, 2019, s. 41). Rusya'nın sahip olduğu doğal gazın Karadeniz'den Türkiye Cumhuriyeti'ne Taşınmasına İlişkin Mavi Akım Anlaşması, 15 Aralık 1997'de Ankara'da imzalanmıştır. (Yılmaz ve Yakşı, 2016, s. 34).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1990'lı yıllarda Türk-Rusya ilişkileri ikili bir sürece evrilmiştir. 1990-2000 döneminin ilk yarısına olumsuz bir atmosfer ve "rekabet" olgusu damgasını vururken, ikinci yarısında ise "iş birliğine" doğru bir değişim yaşanmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler ekonomik etkileşimlerle başlamış ve sonunda siyasi, güvenlik ve enerji konularını da içerecek şekilde genişlemiştir. Türkiye ve Rusya'nın karşılıklı olarak birbirine bağımlı olduğu bu dönemde çeşitli konulardaki rekabet durumu her iki ülkenin de bu ilişkiden tam anlamıyla yararlanmasına engel olmuştur (Yeltin ve Işık, 2017, s. 41).

2.1.3. I. Dağlık Karabağ Savaşı

Dağlık Karabağ, Azerbaycan ile Ermenistan sınırlarının kesiştiği noktada 18.000 km² yüzölçümüne sahip Karabağ'ın 4392 km²'lik bir alanını kapsamaktadır (Alkan ve Mehdizadehyoushanlouei, 2023, s. 207).

Dağlık Karabağ bölgesi, SSCB döneminden bu yana Ermenistan ile Azerbaycan arasında tartışmalı bir konu olmuştur. SSCB döneminde merkezi hükümet tarafından bastırılan bu sorun, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesiyle yeniden gündeme gelmiştir.

SSCB'nin son dönemlerinde Azerbaycan yönetiminde bulunan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a katılması yönünde Karabağ Meclisi bir karar almıştır. Ancak SSCB bu kararı reddederek 18 Temmuz 1988'de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalmasına karar vermiş, Ocak 1989'da Dağlık Karabağ doğrudan merkeze bağlanmıştır (Karağaç, 2021, s. 18). Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra 26 Kasım 1991'de bölgeyi doğrudan Azerbaycan'a bağlayacağını ilan etmesi üzerine Dağlık

Karabağ Ermenileri de 10 Aralık 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 1992 yılında Rus kuvvetlerinin Dağlık Karabağ'dan çekilmesiyle bölgede Ermenistan ile Azerbaycan arasında çatışmalar başlamıştır. Ermenistan, Rusya'nın yardımıyla Dağlık Karabağ'ı 1993-1994 yıllarında yaşanan savaşla işgal etmiştir (Sapmaz ve Sarı, 2012, s. 4). SSCB'nin dağılmasıyla başlayan savaş, yaklaşık 25.000-30.000 kişinin ölümü ve bir milyondan fazla kişinin yerinden edilmesiyle sonuçlanmıştır (Euronews, 2023).

Ermenistan tarafından saldırılar zaman zaman katliam boyutuna ulaşmış, çeşitli insan hakları ihlalleri yaşanmıştır. Rusya'nın gözetiminde 1994 yılında ateşkes ilan edilmiş olsa da taraflar arasındaki çatışmalar zaman zaman devam etmiştir (Sapmaz, 2012, s. 3-4). Ateşkes anlaşması binlerce kez ihlal edilmiş ve bunun sonucunda çok sayıda insan ölmüştür. Sorunu çözmek için kurulan Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu, kısmi diplomatik çabalara yönelik köklü bir adım atamamış ve sorun barışçıl yollarla çözüme kavuşturulamamıştır (Sarıkaya, 2021, s. 85).

Türkiye bu süreçte her zaman Azerbaycan'ın yanında yer alırken Rusya ise Ermenistan'ı destekleyen politikalar izlemiştir (Özdemir, 2021, s. 91).

2.2. 2002'den Günümüze Kadar Olan Dönem

İki ülke arasında 16 Kasım 2001'de imzalanan "İkili İş Birliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa" başlığını taşıyan "Avrasya'da İş Birliği Eylem Planı" Türkiye-Rusya ikili ilişkilerinde içinde bulunduğumuz döneme yön veren belirleyici belge olarak değerlendirilmektedir. Bu belge Avrasya bölgesinde iş birliğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. İki ülke arasında 2002 yılında askeri iş birliği anlaşmasının imzalanması, NATO üyesi Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde önemli bir değişime işaret etmiştir. Bu yeni iş birliği Karadeniz'den başlayarak tüm Avrasya'ya yayılma potansiyeli taşımaktadır. Bu gelişme, geçmişte Türk-Rus ilişkilerini belirleyen geleneksel rekabet söyleminin yerine iş birliğini ön planda tutan yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir (Çelikpala, 2015, s. 130).

Türkiye-Rusya politik ilişkileri 2000'li yıllar süresince yoğun bir diplomasi trafiğinin gerçekleşmesine sahne olmuştur. Devlet Başkanları seviyesinde kurulan olumlu ilişkilerin etkisiyle ülkeler arasındaki ilişkilerde rekabet ve çatışma yerine faaliyet ortaklığı anlayışı çerçevesinde bir güven ortamı oluşmaya başlamıştır (Özbay, 2013). Bu kapsamda Vladimir Putin'in Rusya Devlet Başkanı sıfatıyla 2004'te gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti ve buna karşılık 2005 yılı Ocak ayında dönemin T.C. Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı Rusya ziyareti, iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi bakımından oldukça önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir.

2.2.1. Rusya Gürcistan Savaşı

Rusya ile Gürcistan arasında 2008 yılında kısa süreli bir savaş yaşanmıştır. Savaş sürecinde ABD'nin Türk Boğazlarını kullanarak Karadeniz üzerinden Gürcistan'a destek amaçlı gemiler göndermek istemesi

Rusya'nın tepkisine sebep olmuştur. Türkiye ABD'nin bu isteğinin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne aykırı olacağını açıklaması üzerine ABD geri adım atmış ve sadece üç küçük gemi gönderebilmiştir (Kırdar, 2008, s. 65).

Yaşanan bu uluslararası krizde Montrö Sözleşmesi koşullarına tam olarak riayet ederek tarafsızlığını koruması, Türkiye'ye Rusya nezdinde itibar kazandırmıştır (Özdal, 2016: 218-220).

2.2.2.Ukrayna Krizi

Ukrayna krizi, Rusya'nın 2014 yılında Kırım adasını işgal etmesiyle başlamış ve bölgesel bir krize yol açarak Rusya ile aktif diyalog ve ilişkilerde bozulmaya yol açmıştır (Uygur, 2022, s. 81).

Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin ardından Karadeniz'deki güç dengesinin değişmesi Türkiye'yi endişelendirmiştir. Rusya, 2042 yılına kadar kiraladığı Kırım'daki deniz üssünün kontrolünü tamamen ele geçirmiş ve yerleştirdiği füzelerle dengeleri Batı aleyhine değiştirmiştir. Türkiye, Kırım'da yaşayan Tatarların haklarını savunmaya çalışmış ancak Tatar meclisinin faaliyetlerinin durdurulmasını engelleyememiştir. Rusya ile Ukrayna arasında 2014'te yaşanan kriz, Türkiye-Rusya ilişkilerini etkilemiş ve Türkiye bu havzada istikrar ve güvenlik için bir orta yol bulmaya çalışmıştır.

Türkiye, Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinin uluslararası hukuka aykırı olduğunu beyan ederek ilhakı reddetmiştir. Türkiye, bu dönemde daha önceki Gürcistan krizinde olduğu gibi Batılı güçlerin gizlice dayatmalarına karşın Ukrayna krizinde de Montrö Sözleşmesi'ne sadık kalarak, Rusya ile sağlıklı bir diplomasi yolunu izlemiştir (Uygur, 2022, s. 81).

Türkiye, Rusya ile siyasi ve ekonomik iş birliğini sürdürürken, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etme kararına karşı çıkmakta ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü savunmaktadır. Batı'nın Rusya'ya yönelik yaptırımlarına farklı yaklaşmakta ve Rusya ile iş birliğine zarar verecek politikalardan kaçınmaktadır (Erşen ve Dal, 2018, s. 49).

2.2.2. Suriye İç Savaşı

Yakın dönemde iki ülke arasında devam eden bölgesel bir sorun ise Suriye meselesidir. Suriye, savrulduğu iç savaş sürecine Rusya'yı davet ederek sürece müdahil etmiştir. 2015 yılından itibaren Rusya, Suriye'ye yerleşerek söz konusu savaşın aktif tarafı olmuştur. Krizin başından beri Suriye'nin toprak bütünlüğünü savunan ve Suriye sahasında gerek rejim destekli gerekse batı ve Rusya destekli terör örgütlerine karşı mücadele eden ve Suriye'nin demokratik dönüşümüne destek veren Türkiye, Moskova anlaşmasının sağlam zemini üzerinde inşa edilmiş ikili ilişkileri korumaya azami dikkat göstermiştir (Uygur, 2022, s. 82-83).

Suriye'de iç karışıklıkların yaşanmasına yönelik olarak Türkiye Suriye hükümetinden halkın istediği reformları yapması gerektiği yönündeki

taleplerini iletmiş, Suriye hükümetinin talepleri karşılayamaması üzerine Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkiler olumsuz bir hal almıştır. Bu sorun Türkiye'yi dolaylı olarak etkileyerek, Suriye rejiminin kendi halkına yönelik eylemlerine karşı Suriye muhalefetine yanında yer almasına neden olmuştur. Suriye'deki krizin derinleşmesi Türkiye sınırında terör örgütlerinin etki alanlarını genişletmesine olanak sağlamıştır. Bu durum Türk topraklarındaki terörist saldırıların artmasına yol açmış ve sonuçta Türkiye'nin sınırlarını ve vatandaşlarını korumak için askerî harekât başlatmasıyla sonuçlanmıştır.

Suriye krizi sırasında rejim yanlısı bir duruş sergilemeyi tercih eden Rusya, Suriye krizinde aktif rol üstlenmiştir. Türkiye ile Rusya'nın, Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunarak barışın tesis edilmesi için iş birliğine yönelik politikalar izledikleri değerlendirilmektedir (Özer, 2021, s. 54).

Suriye'de süreç devam ederken Türk Hava Sahasını ihlal eden Rus savaş uçağının 24 Kasım 2015'te düşürülmesi neticesinde iki ülke arasında gerginlik yaşanmış ve bu bağlamda Rusya Türkiye'ye ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamıştır (Russel, 2021). Rusya söz konusu yaptırımlar kapsamında Türkiye'den ithal ettiği bazı zirai ürünlere ithalat engeli koymuş, Türk vatandaşlarının Rusya'da istihdamına yönelik sınırlamalar getirmiş, tek taraflı olarak vizeleri askıya almıştır. Bu yaptırımlar sebebiyle Türkiye'nin dış ticaret hacmi azalmış, Rusya'daki yatırımları olumsuz etkilenmiş, Akkuyu nükleer enerji santrali projesi konusunda da belirsizlikler yaşanmıştır. Rusya'nın yaptırım kararları her iki ülkenin de ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş ve maddi zararlara yol açmıştır (Özkurt, 2019, s. 23). İki ülke arasındaki ticaret hacmi 31 milyar dolardan 2016'nın ilk yarısında 8,5 milyar dolara düşmüştür (Cheterian, 2023, s. 1276).

Türkiye'nin düşürülen savaş uçağı hususundaki üzüntülerini bildiren mektubu sonrasında iki ülke taraflarının pragmatik ve yapıcı siyaset izlemeleri sonucu bu gerilim süreci aşılmıştır (Erşen ve Parlar Dal, 2018, s. 52).

Suriye krizinin çözümü için Türkiye, Rusya ve İran'ın katılımıyla Aralık 2016'da Moskova'da, Ocak 2017'de Astana'da bir araya gelinerek Suriye'nin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterildiğini ifade eden bir ortak bildiri imzalanmış ve Suriye'de ateşkes devreye girmiştir (İsmayil, 2017, s. 197).

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler 2020 yılında Suriye'de Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) unsurlarına yönelik yapılan saldırıda 36 Türk askerinin şehit olması üzerine Türkiye Bahar Kalkanı Harekâtı'nı başlatmıştır (İpek ve Güler, 2021, s. 86).

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 5 Mart 2020'de bir heyet ile Rusya'ya gerçekleştirdiği ziyaret neticesinde "İdlib bölgesindeki tüm askerî faaliyetlerin 6 Mart 2020 gününden itibaren durdurulması, kritik öneme sahip ana ikmal yolu olan M4 kara yolunun 6 km kuzeyi ve 6 km güneyini kapsayan bir güvenli bölgenin oluşturulması ve burada Türk ve Rus askerlerinin devriye görevi yapması" konularında anlaşmaya varılmıştır (CNN, 2020). Suriye'de barışın yerleştirilmesi için her iki ülke iş birliği

içerisinde faaliyetlerini anlaşmalar çerçevesinde yürütmeye devam etmektedirler.

2.2.3. Libya'daki İç Karışıklıklar

Arap Baharı sürecinde iç karışıklıkların yaşandığı ülkelerden birisi de Libya'dır. Bu süreç içerisinde 17 Şubat 2011'de Libya'da bir halk devrimi gerçekleşmiştir. Yaşanan iç karışıklıklar sonucunda 20 Ekim 2011'de Libya lideri Kaddafi linç edilerek öldürülmüş ve 42 senelik Kaddafi dönemi sona ermiştir (Kıbar-Önder, 2021, s. 144).

Libya'da yaşanan olaylar sürecinde Türkiye ve Rusya farklı strateji ve politikalar yürütmüştür. Kaddafi sonrası yaşanan gelişmelerde Türkiye Birleşmiş Milletler tarafından Libya'daki meşru güç olarak tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti yanlısı politika izlerken, Rusya Libya'nın 2/3'ünü kontrol altında tutan Hafter yanlısı politika izlemektedir (BBC, 2020). İki ülkenin farklı politikalarına rağmen ilişkilerini olumlu bir şekilde sürdürmeye çalıştıkları, uluslararası diyalog ve diplomasi yoluyla Libya'daki sorunların çözümü konusunda aynı fikirde oldukları gözlenmektedir.

2.2.4. Enerji İlişkileri

Rusya dünyanın en büyük doğal gaz ihracatçısı, ikinci büyük petrol ihracatçısı ve üçüncü büyük kömür ihracatçısıdır (Szulecki ve Overland, 2023, s. 413). Rusya enerji ihracatında Türkiye'ye, Türkiye ise doğalgaz kaynağı olarak yüksek oranda Rusya'ya bağımlıdır (Cheterian, 2023, s. 1282).

Rusya, Kafkasya ve Hazar Bölgesi'nde uyguladığı enerji politikaları ile bölgedeki etkinliğini devam ettirmek istemektedir. Rusya'nın bu bölgede SSCB dönemi gibi egemenlik anlayışıyla davranması, Hazar Bölgesi'nde ve Kafkasya'da Batılı devletlerin etkisini azaltmak ve Kafkasya'da Türk bütünlüğünü engellemek için Ermenistan'la yakınlaşmış olması, Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmektedir. Bu nedenle Kafkasya ve Hazar Bölgesi, Türkiye ve Rusya'nın çıkarlarının en fazla çakıştığı bölge olarak görülmektedir. Rusya Türkiye'yi enerji kaynaklarını güvenli bir biçimde dış piyasalara aktaracak bir ülke olarak görmektedir. Türkiye ise enerjide AB odaklı bir politika gerçekleştirmeye daha meyillidir. Diğer taraftan Türkiye FSRU (Floating Storage Regasification Unit - Yüzer Depolama ve Tekrar Gazlaştırma Ünitesi) ve LNG (Liqufied Natural Gas - Sıvılaştırılmış Doğal Gaz) gibi enerji depolama çalışmalarını kendi ülkesinde sürdürmeye devam etmekte olup Tuz Gölü yer altı doğal gaz depolama tesisi geliştirme projesini 2024'e kadar China CAMC Engineering - IC İÇTAŞ inşaat konsorsiyumu ile tamamlayacaklarını beyan ederek enerji ilişkilerinde tek alternatifin Rusya olmadığını açıkça göstermiştir (Akgül, 2007, s. 137).

Son yıllara kadar Türkiye-Rusya arasındaki enerji iş birliği süreci kesintisiz biçimde devam etmiş ve 2016 yılı Ağustos ayı içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Rusya'ya resmi ziyaretinde Türk-Rus ortak yatırım konseyi oluşturulmasına, Akkuyu nükleer

enerji santrali inşaatına devam edilmesine, Türk Akımı doğal gaz boru hattının 2019 yılında hizmete açılacak biçimde yapımına başlanmasına karar verilmiştir (Erşen, 2016, s. 162). Rusya, nükleer santral inşaatını hızlandırmak amacıyla Temmuz 2022'de 5 milyar dolar aktararak Türkiye'nin döviz rezervlerin artmasına katkı sağlamıştır (Cheterian, 2023, s. 1283). Nitekim 27 Nisan 2023 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın video konferans aracılığıyla katılımı ile Akkuyu Nükleer Güç Santrali tesisinin açılışı gerçekleştirilmiştir (BBC, 2023).

Yine 2016 yılında iki ülke arasında Türk Akım doğal gaz projesinin anlaşması yapılmış ve 08 Ocak 2020'de proje tamamlanarak, açılışı gerçekleştirilmiştir. Türk Akım Projesi Ukrayna'dan geçen eski bir boru hattının yerini alarak Bulgaristan ve Kuzey Makedonya'ya gaz sağlamaktadır (Cheterian, 2023, s. 1282). Türk Akım doğal gaz boru hattının 31,5 milyar metreküp kapasitesi bulunmaktadır (BBC, 2022).

Türkiye-Rusya arasındaki enerji iş birliği, Ekim 2022'de Kazakistan'ın Astana kentinde Rusya devlet başkanı Putin ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında yapılan ve Rusya liderinin Rusya doğal gazını Avrupa'ya ihraç etmek için Türkiye'yi büyük bir gaz merkezi haline getirmeyi önerdiği zirvenin ardından yeni bir seviyeye ulaşmıştır. Bu, Putin'e göre Ukrayna ile yaşanan savaştan dolayı Rus gazının Almanya'ya taşınmasını sağlayan Kuzey Akım 1 ve Kuzey Akım 2 enerji nakil hatlarının 'güvenilir' olmadığı bir dönemde gerçekleşmiştir (Cheterian, 2023, s. 1283).

Türkiye - Rusya enerji ilişkilerinin Hazar Denizi'nin statüsündeki değişiklikler ile Azerbaycan - Ermenistan arasındaki yaşanan savaştan sonra bölgede oluşan yeni durum çerçevesinde rekabet ve iş birliği çerçevesinde artarak devam edeceği değerlendirilmektedir.

2.2.5. Güvenlik ve Savunma İş Birliği

15 Temmuz 2016'da Türkiye'de yaşanan darbe girişiminde ABD ve NATO'nun net tutum sergilememesine karşın Rusya'nın, Türk hükümetine desteğini açıkça ifade etmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır (Erşen, 2016, s. 163). 2018 yılında Vladimir Putin'in 4'üncü kez Rusya devlet başkanı seçilmesinden sonra ilk yurt dışı resmi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmesi her iki ülke arasındaki ilişkilere ivme kazandıran bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye'nin ulusal hava sistemini güçlendirmek için Rusya'dan S-400 hava savunma sistemleri için bir teklif istemiştir. Bu durum ABD ve NATO'yu çok rahatsız etmiş olmasına karşın Türkiye 2019 yılı Nisan ayında Rusya ile Suriye ve S-400 füzeleri ile ilgili görüşmeler gerçekleştirilmiş, Temmuz 2019'da S-400 füzelerinin teslimatı başlamıştır (Yeltin, 2021, s. 71).

Türkiye-Rusya ilişkilerinde liderler seviyesinde yapılan görüşmeler neticesinde özellikle dış politika alanında çok temkinli adımlar atılarak

çatışma yerine iş birliğini artırma yoluna gidilmesi tercih edilmektedir. Böylelikle ekonomik ve ticari alanlara ilave olarak askeri ve dış politika alanlarında da ilişkilerin belli bir denge seyrine girmiş olduğu değerlendirilmektedir.

2.2.6. II. Karabağ Savaşı

Ermenistan ve Azerbaycan silahlı kuvvetleri arasında 12 Temmuz 2020’de Dağlık Karabağ Bölgesi’nde Ermenistan ordusunun Azerbaycan topraklarına saldırması neticesinde yaşanan çatışmalar çerçevesinde 20 Eylül 2020’de II. Karabağ Savaşı başlamış ve 44 gün süren savaş Azerbaycan’ın zaferi ile sonuçlanmıştır. Türkiye savaş sürecinde Azerbaycan’ın yanında yer alarak özellikle İHA ve SİHA’larıyla savaşın kazanılmasında önemli rol üstlenmiştir.

Rusya, savaşın 44 günü boyunca açıkça taraf seçmemiş, savaşın ilerlemesine izin vermiş ve Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki askeri varlığını güçlendirmek için yalnızca savaşın sonunda müdahale ederken aynı zamanda diğer dış aktörleri savaştan dışlamıştır. Rusya, Karabağ sorununda iki tarafı dengeleyerek kazanç elde etmiştir. Hem savaş sırasında hem de savaş sonrası dönemde Rusya savaşan iki ülke dengeleme politikasını sürdürmüştür (Cheterian, 2023, s. 1282).

Dağlık Karabağ Savaşı’ndan sonra Ermenistan’ın yenilgiyi kabul ederek 10 Kasım 2020’de imzaladığı bildiri kapsamında ateşkesin gözlemlenmesi amacıyla kurulmasına karar verilen “Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi” 30 Ocak 2021’de Ağdam kentinde açılmış ve faaliyete geçmiştir (Rehimov, 2021). Savaş sonucu bölgedeki güç dengeleri adına Rusya ve Türkiye açısından olumlu olarak değerlendirilmektedir. Rusya savaşta üstlendiği arabuluculuk rolüyle bölgenin güvenliğini sağlamak adına askerlerinin bölgede konuşlanmasını sağlamıştır. Türkiye ise savaşın kazanılmasındaki rolü ve savaş sonrası Rusya ile iş birliği içerisinde gözlem merkezinde gözetleme ve kontrol görevlerini sağlayarak bölgedeki konumunu ve etkinliğini arttırmıştır.

2.2.7. Rusya-Ukrayna Savaşı

Günümüzde en önemli gelişmelerden birisi de 2022 yılında başlayan ve halen devam etmekte olan Rusya ile Ukrayna arasındaki savaştır. Karadeniz bölgesinin kilit ülkelerinden birisi olan Türkiye, ekonomik ve askeri gücünün yanı sıra jeopolitik konumu nedeniyle de söz konusu savaşa yakın coğrafyada yer almakta olup bölgesel gelişmelerden fazlasıyla etkilenebilme hassasiyetlerine sahiptir (Uygur, 2022, s. 83).

Rusya’nın Şubat 2022’de Ukrayna’yı işgal etmesi, uluslararası ilişkilerde ve özellikle Avrupa kıtasında yeni bir kutuplaşmaya yol açmıştır. Batılı ülkeler Rusya’ya çok sert ekonomik yaptırımlar uygulamış ve Ukrayna’ya büyük miktarlarda askeri yardımlar göndermişlerdir. Rusya’nın Ukrayna’yı geniş çaplı işgali, Batı’nın Rusya’yı siyasi, ekonomik ve mali

açından izole etmesine yol açmıştır. Batı ittifakı ile Rusya arasındaki kutuplaşmanın boyutu 1990'ların başından bu yana görülmemiş bir düzeye ulaşmıştır. Bu koşullar altında gri bölgede kalmak, Batı askeri ittifakının bir parçası olmak, aynı zamanda da Rusya ile ticaret ve diyalog kurmak çok zorlaşmıştır (Cheterian, 2023, s. 1282).

Ancak Türkiye bir yandan Rusya, diğer yandan Ukrayna ve Batı ittifakıyla ilişkisini BM genel ilkeleri ve uluslararası hukuk kapsamında sürdürmektedir.

Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan savaştan dolayı Ukrayna'dan diğer ülkelere Karadeniz üzerinden yapılan tahıl sevkiyatı durmuş ve bu durum Ukrayna'dan tahıl alan ülkeleri zor durumda bırakmıştır. Türkiye'nin diplomatik gayretleri sonucunda Türkiye, Rusya, Ukrayna ve Birleşmiş Milletler (BM) arasında anlaşma imzalanarak Ukrayna'dan tahıl sevkiyatı güvenli şekilde yeniden başlatılmıştır (Yılmaz ve Tarhan, 2022).

Türkiye'nin Ukrayna'daki savaş sırasında sergilediği aktif diplomasi ve tarafsızlığın yanı sıra gıda koridorları oluşturma konusundaki yapıcı ve insani tutumu da dünya barışı açısından büyük önem taşımaktadır.

Kırım'ın Rusya tarafından ilhakını tanımayan ve Rusya'nın Ukrayna'daki tutumuna karşı çıkan Türkiye aynı zamanda Batı'nın kışkırtıcı tutumunu eleştirmekte, Rusya'nın güvenlik endişelerini anladığını ifade etmektedir. Bu dengeleyici tavrıyla Türkiye, çatışmanın çözümüne yönelik etkili bir bölgesel aktör olarak görünmektedir (Uygur, 2022, s. 84).

Türkiye'nin, savaşan iki devlet olan Ukrayna ve Rusya arasında tek arabulucu olması, Türkiye'nin Rus dış politikasının geldiği durumu özetlemektedir.

Söz konusu savaş Türkiye'nin hemen yanı başında yaşanmakta olup uzaması halinde Türkiye'nin güvenliğini, özellikle de Türk Boğazları ve Karadeniz'in güvenliğini tehlikeye atabilir. Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle tüm tarafların karşılıklı yaptırımlarının yol açtığı ekonomik kriz Türkiye'yi de etkilemektedir. Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan bu savaşın barışçıl bir şekilde sona ermesi ve anlaşmazlığın çözülmesinin Türkiye'nin doğrudan ve dolaylı olarak çıkarlarına uygun olacağı değerlendirilmektedir. (Yumuşak, 2023, s. 189).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya dış politikasının temelleri 1921 yılında Sovyetleri Birliği ile imzalanan Moskova anlaşmasına dayanmaktadır. Bu anlaşma ile iki ülke arasında dostluk ve saldırmazlık politikası inşa edilmeye başlanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı koşullarında bu dostluk sekteye uğramış, Soğuk Savaş sürecinde farklı kutuplarda yer almanın vermiş olduğu etkiyle zaman zaman anlaşmazlıklar olsa da sınırlı düzeyde iş birliği ile ilerlemiştir. 1991 yılında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılması neticesinde yeni kurulan Rusya Federasyonu'na karşı ilk süreçte dengeli bir politika yürütülemedi, eski SSCB ülkesi olan ve bağımsızlıklarını yeni

kazanan Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik olarak da, duruma hazırlıksız yakalanma nedeniyle istikrarlı bir politika sürdürülememiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin odak noktası, Türk Cumhuriyetleri ile güçlü dostluk bağlarının geliştirilmesi olmuştur. Türkiye bu hedefe ulaşmak için Rusya'yı gözardı ederek bölge ülkeleri üzerindeki nüfuzunu artırmaya yönelik politikalar uygulamıştır. Bu dönem iki ülke arasındaki ilişkiler, Orta Asya ve Kafkasya'da daha çok rekabet içerisinde ilerlemiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler daha gerçekçi ve sürdürülebilir bir hal almıştır. 2002 yılından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler rekabetten çok iş birliğine evrilmiş ve son yıllarda çok boyutlu bir ortaklığa bürünmüştür.

Jeopolitik düzeyde Rusya ve Türkiye rakipken ve kendilerini sürekli olarak çatışmaların zıt taraflarında bulurken, stratejik düzeyde hem rekabeti hem de iş birliğini sürdürdükleri gözlenmektedir.

Bölgede yaşanan farklı sorunlara karşı (Suriye iç savaşı, II. Karabağ Savaşı ve Ukrayna Savaşı), farklı görüş ve taraflarda olmalarına rağmen daha itidalli bir politika ile Türkiye-Rusya ilişkileri iş birliği kapsamında gelişerek dengeli bir şekilde sürdürülmektedir. Günümüzde bölgesel ve küresel gelişmeler çerçevesinde şekillenen uluslararası konjonktür çerçevesinde Türkiye, Rusya ile bazen faaliyet ortaklığı politikası, bazen de kendi milli çıkarlarını ihlal etmeyecek şekilde bir dengeleme politikası uygulamaktadır. Her ne kadar iki ülke arasındaki iş birliğinin kapsamı ister küresel ister bölgesel ölçekte olsun mevcut farklılık ve anlaşmazlıkların tamamen ortadan kaldırılmasına izin vermese de her iki tarafın da söz konusu sorunlara çözüm bulmak için çaba sarf ettikleri görülmektedir.

Sonuç olarak; Türkiye ve Rusya birbirleri ile yakınlaşma ve iş birliğine yönelik politika izlerken bir denge kurmaya çalışmaktadırlar. Her iki ülke de uyguladıkları bu yakınlaşma ve iş birliği politikalarının kendilerinin çıkarlarına uygun olduğunun farkında olup bunu jeopolitik bir kazanç olarak değerlendirmektedirler.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Çağlar Özer: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Çağlar Özer: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akgül, F. (2007). Rusya'nın Putin dönemi Avrasya enerji politikalarının Türkiye-Rusya ilişkilerine etkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 3(05), 129-157.
- Alkan, M. N., & Mehdizadehyoushanlouei, M. (2023). Türkiye-Azerbajcan relations in the first and Second Karabakh Wars. *Upa Strategic Affairs*, 4(2), 204-227.
- Arafat, M., & Alnuaimy, M. (2011). The Turkish-Russian relations in the era of AKP. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 103-133.
- Arslan, L. (2022). Sovyet Rusya-Türkiye ilişkilerinin milli mücadeleye katkıları. *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, (1), 163-192
- Balta, E., & Çelikpala, M. (2020). Turkey and Russia: Historical patterns and contemporary trends in bilateral relations. G.M. Tezcür (Ed.), *The Oxford handbook of Turkish politics* in (p.585-604). Oxford Academic,
- BBC (2020, 2 Ocak). *Libya'daki en önemli siyasi aktörler hangi ülkeler ve kim, ne istiyor?*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50976809>.
- BBC (2022, 30 Eylül). *TürkAkım doğalgaz boru hattı operatörü: İhracat lisansımız iptal edildi, Türkiye ve Avrupa etkilenmeyecek*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/crgd4vz17rpo#:~:text=Rusya%20ile%20T%C3%BCrkiye%20aras%C4%B1nda%20in%C5%9Fa,n%C4%B1n%20do%C4%9Fusuna%20ve%20g%C3%BCneyine%20ula%C5%9Ft%C4%B1r%C4%B1labiliyor>.
- BBC (2023, 27 Nisan). *Akkuyu nükleer güç santrali açıldı: tesis, Türkiye ve Rusya için neden önemli?* <https://www.bbc.com/turkce/articles/cmmeldey0qeo>
- Büyükakıncı, E. (2012). Türk-Rus ilişkilerinin değerlendirilmesi: Güvenlik sorunsalından çok boyutlu derinliğe geçiş. E. Büyükakıncı and E. Bacanlı (Ed.). *Sovyetler Birliği'nin dağılmasından yirmi yıl sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar ve Türkiye ile ilişkiler*, içinde (ss.779-842). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Cheterian, V. (2023) Friend and Foe: Russia–Turkey relations before and after the war in Ukraine, *Small Wars & Insurgencies*, 34(7), 1271-1294, <https://doi.org/10.1080/09592318.2023.2185443>
- CNN (2020, 6 Mart). *Erdoğan Putin görüşmesi sonucu*. <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-putin-gorusmesi-sonucu-6-mart-idlib-son-dakika-haritasi>

- Çelikpala, M. (2015). Rekabet ve iş birliği ikileminde yönünü arayan Türk-Rus ilişkileri. *Bilig*, (72), 117-144.
- Erol, M. S. (2012). Türkiye'nin Orta Asya politikasına Rusya Federasyonu ve bölge ülkelerinden genel bir bakış. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1),1-20.
- Erşen, E. & Parlar Dal, E. (2018). Türk-Rus ilişkilerinin Karadeniz Kafkasya boyutu: uçak krizi ve sonrası. *TASAM*, (51), 53-56.
- Erşen, E. (2016). Suriye sorunu gölgesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinde normalleşme süreci. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (3), 153-171
- Euronews (2023, 1 Ekim). *BM heyeti, 30 yıl aradan sonra Ermenilerin terk ettiği Dağlık Karabağ'da* <https://tr.euronews.com/2023/10/01/bm-heyeti-30-yil-aradan-sonra-ermenilerini-yaklasik-tamaminin-evini-terk-ettigi-daglik-kar>
- Günay, H. (2019). *Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Rusya ilişkilerinin yaşanan gelişmeler bağlamında incelenmesi* [yüksek lisans tezi]. İstanbul Rumeli Üniversitesi.
- Isachenko, D. (2021). *Turkey and Russia: the logic of conflictual cooperation*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und
- İpek, C.D., & Güler, M.Ç. (2021). Turkey and Russia in Syrian War: Hostile friendship. *Security and Defence Quarterly*, (35), 77-92
- İsmayil, G. (2017). Ortadoğu'da son dönem Türkiye-Rusya İlişkileri (Suriye krizi örneğinde). *ASOS Journal*, (45), 181-189, <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.12228>
- Gökçe, M. (2008). Sovyet sonrası dönemde hazar çevresinde yaşanan rekabet. *Journal of International Social Research*, 1(3),178-208.
- İşyar, Ö.G. (2021). *Türk dış politikası: Sorunlar ve süreçler*. Dora Yayınları.
- Karaağaç, Y. (2021). Tarihten bugüne Dağlık Karabağ problemi. *Arel USAM Stratejik Bakış*. 16-26.
- Kırdar, S. (2008). Conflict Resolution in Georgia: An analysis applying the intractable conflict theory and the governmental politics model. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 13(3), 51-71.
- Kibar Önder, NM. (2021). Kaddafi dönemi Libya iç ve dış siyaseti: Libya Arap baharında Türkiye Politikası. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 5(1), 136-148.
- Mammadova, F. (2019). *Soğuk Savaş sonrası Türkiye- Rusya ilişkilerinin gelişimine tarihsel bir bakış* [yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Neciyev, E. (2011). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi sürecinde Karabağ problemi. *Ermeni Araştırmaları*, (39), 163-186.
- Özbay, F. (2011). Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Rusya ilişkileri: 1992-2010. *Bilge Strateji*, 3(4), 35-77.

- Özbyay, F. (2013). *Türk - Rus ilişkileri*. Bilge Adamlar Kurulu Raporu.
- Özçelik, M. (2010). İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikası. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(29), 253-269.
- Özdal, H., Özertem, H. S. , Has, K., & Demirtepe, M. T. (2013). *Türkiye-Rusya ilişkileri: rekabetten çok yönlü iş birliğine*. International Strategic Research Organization (USAK).
- Özdal, H. (2016). *Rus dış politikasında Ukrayna-Sovyetler Birliği'nin dağılmasından Kırım'ın ilhakına*. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.
- Özdemir, L. (2021). Dağlık Karabağ meselesinde değişen gidişat ve Türkiye'nin rolü . *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2) , 81-107 .
- Özer, Ç. (2021). Suriye krizi bağlamında Türkiye Rusya ilişkileri (2015-2021). 4. *Uluslararası Türk – Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi Kitabı* içinde (ss. 53-62).Ankara: Asos Yayınları.
- Özkurt, O.E. (2019). *Karşılıklı bağımlılık teorisi üzerinden Türkiye-Rusya ilişkileri*. [yüksek lisans tezi].Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne Ankara
- Rehimov, R. (2021 30 Ocak). *Dağlık Karabağ'da Türk-Rus ortak gözlem merkezi faaliyete başladı*. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephehatti/daglik-karabagda-turk-rus-ortak-gozlem-merkezi-faaliyete-basladi/2128198>
- Rehimov, T. (2023, 10 Ekim). *Karabağ'daki Rus barış gücü askerlerinin boşalttığı noktalarda Azerbaycan polisi görevini sürdürüyor*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/karabag-daki-rus-baris-gucu-askerlerinin-bosalttigi-noktalarda-azerbaycan-polisi-gorevini-surduruyor/3013989>
- Russell, M. (2021). Russia–Turkey relations: A fine line between competition and cooperation. Belgium: European Parliamentary Research Service.
- Sapmaz, A., & Sarı, G. (2012). Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan tarafından kuvvet kullanım olasılığının analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8(15), 1-32.
- Sarıkaya, Y. (2021), İran'ın İkinci Karabağ Savaşı tutumu: Takke düştü kel görüldü, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 84-103.
- Shlykov, P. (2018). Russian-Turkish relations in the Wider Black Sea Region: Cooperation and Competition. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, 93-116
- Sönmezoğlu, F. (2016). *Son on yıllarda Türk Dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları.

- Suyundıkov, S. (2021). *XXI. yüzyılda Türk-Rus ilişkileri (2000-2020)*. [yüksek lisans tezi]. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Svarin d. (2015) Towards a Eurasian axis? Russia and Turkey between cooperation and competition. *Global Affairs*, 1(4-5), 381-398, <https://doi.org/10.1080/23340460.2015.1117250>
- Szulecki, K., & Overland, I. (2023). Russian nuclear energy diplomacy and its implications for energy security in the context of the war in Ukraine. *Nature Energy*, 8(4), 413-421.
- Topsakal, İ. (2016). Tarihi süreçte Rusya-Türkiye ilişkileri. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 33-53.
- Türkten, F. ve Cura, A. (2023, 4 Eylül). Cumhurbaşkanı Erdoğan Rusya Devlet Başkanı Putin ile bir araya geldi. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-rusya-devlet-baskani-putin-ile-bir-araya-geldi/2982815>
- Ural, S. , & Topçu, İ. (2016). Soğuk Savaş dönemi Türk basınında Sovyet tehdidi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(44), 519-532.
- Uygur, B.Ö. (2022). *1921 Moskova Anlaşması ve bağlı gelişmelerin Türk Rus ilişkilerine etkileri ve günümüze yansımaları*. [yüksek lisans tezi]. Ufuk Üniversitesi.
- Yeltin, H. (2019). *Neoklasik realizm bağlamında son dönem Türkiye Rusya ilişkileri*. [yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yeltin, H. (2021). Türkiye ve S-400 hava savunma sistemleri: Türkiye-ABD-Rusya ilişkilerindeki yeri. *Anadolu Strateji Dergisi*, 3(1), 65-78.
- Yeltin, H., & Işık, K. (2017). Rekabetten iş birliğine giden süreçte Türkiye-Rusya ilişkilerinde Bir Test: Suriye krizi. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 39-50.
- Yeşilot, O., & Özdemir, B. (2016). Türk-Rus ilişkilerinin geleceği: Rekabet mi? iş birliği mi?. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 55-73.
- Yılmaz, M. E. (2010). Soğuk savaş sonrası dönemde Türk-Rus ilişkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(13), 27-42.
- Yılmaz, S. , & Yakşi, A. (2016). Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri. *Türk-Rus İlişkileri*,(17), 9-57
- Yumuşak, T. (2023). Türkiye'nin Rusya-Ukrayna Savaşı'ndaki arabuluculuk rolünün değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(1), 165-194.
- Yılmaz, M.Ş. & Tarhan, M. (2022, 23 Temmuz). *Dünya, İstanbul'daki tahıl koridoru anlaşması için Türkiye'yi tebrik etti*. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/dunya-istanbuldaki-tahil-koridoru-anlasmasi-icin-turkiyeyi-tebrik-etti/2644269>

Extended Abstract

Although Turkish-Russian relations date back to 1492, during the Ottoman Empire period, they generally continued with conflicts and wars. In 1917, after the Bolshevik revolution in Tsarist Russia, relations between the two countries entered a positive process and Soviet Russia supported Türkiye during the War of Independence and signed the Moscow Treaty in 1921, which laid the foundations of a sincere relationship. However, relations between the two countries took a negative course during the Second World War. The traditionally hostile and negative atmosphere between Türkiye and Russia also played a role in the blockade of the international system after the Second World War. The international system consisting of two blocs, East and West, was replaced by two different poles, Türkiye and the Soviet Union. The two countries, which belonged to two different blocs due to their national interests, were uncomfortable with being in different blocs with each other and lived in an environment imposed on them by the international system that did not allow them to develop their relations. During the Cold War, the Soviet Union perceived Türkiye and Türkiye perceived the Soviet Union as a major external threat. Moreover, at the social level, the two nations preferred to isolate themselves from each other. With the end of the Cold War and the collapse of the bipolar world order, relations between Türkiye and Russia entered a new era. In the new period, foreign policy, which could not be carried out in a balanced manner at first, has been developed and maintained in a more balanced manner since the 2000s. In this study, the political relations between the Republic of Türkiye and the Russian Federation after the Cold War were analysed within the framework of competition and cooperation.

A comprehensive literature review was conducted to analyse Türkiye's foreign policy towards Russia and books, articles and scientific publications on Türkiye-Russia relations were reviewed. The post-Cold War political relations between Türkiye and Russia were examined chronologically in terms of the areas of competition and cooperation of the two countries in the face of regional events. In this context, firstly, the historical background of the relations between the two countries was given in the study, and then the political relations between Türkiye and Russia after the Cold War period were analysed by dividing them into two periods: 1991-2002 and 2002 to the present. As a result of the study; although the political relations between the two neighbouring countries with deep-rooted state traditions did not follow a balanced course between 1991-2002, it was evaluated that the political environment changed in the 2000s and after the changes in power in both countries, they became positive under the heads of state and progressed with a balanced foreign policy approach moving towards competition, cooperation and operational partnership in different regions and fields.

Since the 15th century, which is considered to be the official beginning of Turkish-Russian relations, it is possible to talk about periods of friendship or alliances in addition to the discourse developed through enmity. It is stated that the foreign policy between two neighbouring countries with deep-rooted

state traditions was shaped in line with the international environment of the period. Bilateral relations, which were positive during the Republican period, evolved into a negative situation during the Second World War, and continued with limited conflict and co-operation during the Cold War with the effect of being on opposite poles.

After the Cold War, relations between the two countries did not follow a balanced course between 1991 and 2002, and progressed within the framework of competition in Central Asia and the Caucasus rather than co-operation. After the 2000s, relations between Türkiye and Russia took a positive turn with the change of power in both countries and the diplomatic relations maintained by the heads of state, and a balanced foreign policy approach was adopted, moving towards competition, cooperation and partnership in different regions and areas.

Although there are different views and positions on different issues in the region (the Syrian civil war, the Second Karabakh War, and the Ukrainian War), Türkiye-Russia relations continue to develop with a more balanced policy. Today, within the framework of the US-Russia global rivalry and the international situation, Türkiye sometimes implements an operational partnership with Russia and sometimes a balancing policy in a way that does not violate its own interests. Even though both Türkiye and Russia approach the problems in the international environment from different perspectives, they prefer to stay away from actions and policies that would shake their bilateral relations. Although the scope of co-operation between the two countries does not allow for the complete elimination of existing differences and disagreements, whether on a global or regional scale, given the established political institutions of both sides, it would not be wrong to conclude that both sides have the capacity to do so. They are making a co-operative effort to propose solutions to these problems.

The fact that Türkiye is the sole mediator between Ukraine and Russia, two warring states, summarises the state of Turkish foreign policy towards Russia. Türkiye's attempt to transport grain through Ukrainian ports and the reaction of all parties is the result of the successful development of bilateral relations between Türkiye and Russia, especially Ukraine.

MUTLAK MONARŞİ'DEN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE SPOR ANLAYIŞININ EVRİMİ

Ferdi ERTEKİN*

Öz

Cumhuriyetimizin 100. Yıl dönümü vesilesiyle kaleme alınan bu makalede, mutlak monarşiden cumhuriyete Türkiye'deki "spor" anlayışının evrimi incelenmekte ve daha ziyade Atatürk ve cumhuriyet dönemi spor anlayışı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca II. Abdülhamid devrinden Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne değin Türkiye'de sporun nasıl algılandığı, nasıl tanımlandığı, nasıl kabul gördüğü ile yaygınlaştığı ve en önemlisi de ulusal ve uluslararası barışın sürdürülmesine ne gibi katkıları olduğu üzerinde durulmaktadır. Makalede, Atatürk'ün spor anlayışı, kronolojik olarak, tarihi bağlamı içerisinde ortaya konulmaya çalışılmış ayrıca Türk sporu ile politik idare biçimleri arasındaki ilişkiye temas edilmiştir. Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün sporu; zaman içinde nasıl tanımlayıp tarif ettiği, "yurtta ve dünyada sulh" prensibini sürdürmek ve muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için nasıl bir stratejik hamle haline getirdiği, makalede temas edilen diğer konulardır. Atatürk'ün spor tanımı ve cumhuriyetin spor felsefesinin temel düsturlarının tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada ayrıca II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yapılan spor tanımları üzerine yeni bir spor tanımı denemesine girilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Türk Spor, Cumhuriyet, Selim Sırrı (Tarcan), Uluslararası İttifak.

THE EVOLUTION OF THE UNDERSTANDING OF SPORTS IN TÜRKİYE FROM ABSOLUTE MONARCHY TO THE REPUBLIC

Abstract

This article, commemorating the 100th anniversary of the Turkish Republic, analyses the transformation of the concept of sport in Türkiye from the absolute monarchy to the republic. It places particular emphasis on the understanding of sport during Atatürk's leadership and in the subsequent republican period. It also examines how sport was perceived, defined, accepted and popularized in Türkiye from the reign of Abdülhamid II until the death of Mustafa Kemal Atatürk and, most importantly, how sport helped to maintain national and international peace. The article attempts to reveal Atatürk's understanding of sport chronologically within its historical context and touches upon the relationship between Turkish sport and forms of political administration. The article also explores how Mustafa Kemal Atatürk, the visionary

* Dr. Araş. Gör., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ferdiertekin@gmail.com, Orcid no: 0000-0003-3142-9996

founder of the Turkish Republic, progressively defined and articulated the concept of sport throughout his leadership. It illuminates how he strategically leveraged sport as a means to uphold the principle of "peace at home and in the world" and to propel Türkiye towards achieving the status of a modern civilization. In this study, which attempts to determine Atatürk's definition of sport and the basic principles of the Republic's philosophy of sport, a new definition of sport has been attempted on the basis of the definitions of sport made during the Second Constitutional Monarchy and the Republic.

Keywords: *Mustafa Kemal Atatürk, Republic of Türkiye, Sport in Türkiye, Selim Sırrı (Tarcan), International Alliance.*

Giriş

Bedeni kuvvetli ve çevik hale getirmek için eğitmek, bütün toplumlarda karşımıza çıkan ortak bir olgudur. İnsan, tarih öncesi devirlerde, çetin koşullarda hayatta kalabilmek adına vahşi çevreyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bilindiği kadarıyla ilk insan toplulukları 2 milyon yıl önce Doğu Afrika'daki anayurtlarını terk ederek Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'nın muhtelif bölgelerine göçmüştür (Harari, 2015, s. 19). İnsan toplulukları farklı çevresel koşullarda hayatta kalabilmek adına farklı stratejiler geliştirmek zorunda kalmıştır. Beden eğitimi, tarih boyunca ya dini bir ritüelin parçası yahut harbe hazırlık aracı olarak karşımıza çıkmaktadır (Ertekin, 2021, s. 28). Tarihte eşine az rastlanır biçimde Antik Yunan'da, beden eğitiminin harbe hazırlık safhasından koparılmasından spor ortaya çıkmıştır (Duralı, 2009, s. 156).

İnsan topluluklarının bedenlerini diri ve kuvvetli tutabilmek adına yürüttükleri planlı-programlı bedenî hareketler, aşağı yukarı tüm toplumlarda karşımıza çıkan askerî talimin yanı sıra Atina'da *sporu* ortaya çıkarmıştır. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin önemli spor adamlarından Selim Sırrı Tarcan'a göre spor:

“Antik Yunan'da öncelikle av eğlenceleri ve yaya yarışmaları ile başlamış, ardından olimpiyatlarla merak ve heyecan uyandırıcı bir şekil almıştır. Spor, Antik Yunan sonrası uzun süre itibardan düştükten sonra 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden canlanmıştır. 19. yüzyılda bir taraftan eski sporlar ihya edilmiş, öte yandan İngiltere'de, Amerika'da yeni sporlar keşfedilmiştir. Bu tarihten itibaren her millet kendi zevk ve yatkınlığına göre bir sporu benimseyip millileştirmiştir. İspanya'da boğa güreşi, İngiltere'de futbol ve polo, Fransa'da eskrim ve binicilik, Amerika'da boks ve beyzbol, Japonya'da Jiujitsu, Türklerde pehlivanlık milli spor olmuştur.”¹

¹ Kurthan Fişek'e göre “Futbol ve tenis İngiltere'yle; güreş Türkiye'yle, basketbol ve atletizm Amerika'yla; judo Japonya'yla, okçuluk ve eskrim Orta Asya'yla, karate ve tekvando Uzak Doğu'yla özdeşleşmiştir.

Her spor dalı için nizamnameler, talimnameler, nazariyat kitapları basılmıştır.” Selim Sırrı’ya göre *spor; fikrin, ahlakın, bedeninin tekâmülüne hâdim bir vasıta*dır. Kurthan Fişek’e göre “spor, insanın, ilk çağlardan bu yana tabiatla giriştiği mücadele esnasında geliştirdiği araç, beceri ve yöntemlerin, benzetme yoluyla, boş zamana uygulanmasıdır” (Fişek, 1983, s. 2176).

Etimolojik kökenlerine bakılırsa *Áthlon*², Antik Yunan/Helen dilinde *áella*³ (kasırğa yahut coşkunluk/taşkınlık/şiddetli hareket) kelimesinden evrilererek “çabalama/uğraş/mücadele/kavga/gayret/dövüş” anlamlarını kazanmıştır (Bailly, 1935, s. 30, 36) *Áthlos*⁴ (harpte ya da sporda *mücadele/yarış*), *áthlos*⁵ (başarı/vazife/yarış) ve *athlētēs*⁶ de yine aynı kelime ile ilişkilidir ve Antik Yunan dilinde de savaşçı/atlet/talimli/deneyimli demektir (Liddell & Scott, 1852, s. 31-32; Bailly, 1935, s. 36). Platon, *Devlet* adlı eserinde “*athlētēs*”i, asker (yetişmiş asker) anlamıyla kullanmaktadır (Platon, 2010, s. 267). Kelime, Latince’de *athleta* (savaşçı, ödül için dövüşen kimse, güreşçi, usta, yeteneğini geliştirmiş kimse) biçimini alarak, Avrupa dillerine girmiş, Türkçe’ye de *atlet* olarak geçmiştir.

Spor (sport) sözcüğü ise yine Latince (deportāre) kanalıyla Fransızca’ya (desport) ve nihayet Anglo-Norman akınlarıyla Orta İngilizce’ye *disport* biçiminde geçmiştir (Bradley, 1974, s. 168; Liddell & Scott, 1852, s. 31-32). “Oyun ve boş vakitte yapılan şey” anlamında sporun yazılı bir kaynaktan tespit edilebilen en eski kullanımlarından biri 14. yüzyılın sonlarına aittir ve Geoffrey Chaucer’ın (1340’lar-1400) ilk eserlerinden *The House of Fame*’de (Hous of Fame)⁷ ve daha sonra *Canterbury Tales*’de sırasıyla “*disport/disporte*” formuyla geçmektedir (Tatlock, 1969, s. 67). İngilizce söz konusu olduğunda, 19. yüzyılda ortaya çıkan modern *spor* kelimesine en yakın kullanımlarından birine, IV. James saltanatı döneminde 1491’de İskoç Meclisi’nde kabul edilen bir yasada⁸ rastlamak mümkündür (Vanoudheusden, 2010, s. 344). Eski Türklerde ise *spor* yerine *oyun* tâbiri kullanılırdı (Clason, 1972, s. 274). “Herhangi bir şeyi delmek anlamının yanı sıra geçmek, ötekini geride bırakmak” anlamına gelen *-yarmak-* (Tarama Sözlüğü IV, 1996, s. 4358) fiilinden türeyen *yarış* ise, devreye -öldürme yahut yaralama kastı taşımaksızın- rekabet unsuru girdiğinde *spor* biçimini almaktadır.

George Orwell’a göre de tüm sporlar *rekabetçidir*. Kazanmak için oynanır ve kazanmak için elinizden geleni yapmadığımız sürece oyunun pek bir anlamı yoktur. Orwell nazarında uluslararası düzeyde spor, harbin bir

Güreş, boks, binicilik, okçuluk, judo, eskrim, karate ve tekvando gibi mücadele ve temas sporları Doğu’ya, “takım oyunları ve öteki Alafranga sporlar, Batı’ya aittir. (Fişek, 1985, s. 25).

² ἄθλον

³ ἄελλα

⁴ ἄθλος

⁵ ἄθλος

⁶ ἀθλητής

⁷ “*To do the som disport and game*” Disport burada oyun/oynaş, eğlence anlamında kullanılmaktadır. (The Riverside Chaucer, 1986, s. 356).

⁸ Bu yasayla birlikte krallıkta futbol ve golf, spor (sportis) olarak anılanlar belirli koşullar altında yasaklanmıştır (*The Acts of the Parliaments of Scotland*, C. II, 1814, s. 226).

taklidir (Orwell, 2023). Esasında bu *taklidi aşlı*ndan, atletik hareketi ve askerî hareketten ayıran son derece önemli bir kıstas vardır. Bu kıstas da her iki hareketin *nihai amacına* bakılarak belirlenebilir. Sporda *atlet'in* öncelikli amacı kazanmak, kazanamıyorsa en azından kaybetmemektir. Atlet için kazanmak aynı zamanda *özgüvenin* yanı sıra toplumsal prestij demektir. *Askerin* amacı da kesinlikle öncelikle kazanmak, kazanamıyorsa en azından kaybetmemektir. Fakat asker için kazanmak yahut kaybetmek aynı zamanda ölmek yahut öldürmek anlamına gelmektedir. Oysa atlet için kazanmak yahut kaybetmek, yalnızca kazanmak yahut kaybetmek demektir. Johan Huizinga, “belirli bir zaman ve mekânda sonuna kadar oynanan, kendine has bir akışla kendinde anlam ve amaca sahip faaliyete oyun” adını verir (Huizinga, 1995, s. 26). Şu halde bilincin ve etiğin/hukukun eşlik ettiği, *kendisi dışında bir amaç taşımayan*⁹, insanın *başkasıyla* ya da *kendisiyle*, yaralama yahut öldürme kastı olmadan *rekabet* etmesi ve nihayetinde kazanması yahut mümkünse en azından kaybetmemesi prensiplerine dayalı her oyunsal motor hareket *spordur*.¹⁰

Spor, insandaki saldırganlık ve şiddet dürtüsünün, salt dövüşte yahut harpte değil, aynı zamanda -kontrollü ve meşru bir biçimde- sulhta da tatmin edilebilmesinin zeminini oluşturan son derece hayati bir faaliyettir. İnsanlık, savaşmaktan yarışmaya doğru evrildikçe, insan doğasına içkin “kazanma içgüdüğü”, kendisine başka canlılara kıymadan, pençelerini kan ve baruta bulamadan bilakis çoğu zaman eğlenceli bir karnaval gibi seyredilen ikame teskin ve tatmin mecrâ açmıştır. “Özünde yaratıcı ve insanî olan spor, ancak barışçıl/insanî ve yaratıcı toplumsal ortamda yeşerme imkânı bulmaktadır” (Fişek, 2003, s. 39).

Atatürk de eserlerinde *medeniyet ve insaniyet* kelimelerini sıklıkla yan yana anmakta, zulüm, tecavüz ve vahşeti ise doğal olarak insaniyet kavramının karşısına konumlandırmaktadır (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. IV, 1991, s. 43, 277, 433, 442, 585, 623, 679; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 1997, s. 286). Atatürk “insaniyet”i insanlık kelimesinden ayrı, bir nevi hümanizm anlamında kullanmaktadır. Sporu, atletizm, olimpizm ve hümanizmden ayrı düşünmek mümkün değildir. (Erdemli, 1997, s. 153). Konrad Lorenz'e göre bir ülkenin milli marşı çalınırken başka milletlere karşı kin ve düşmanlık duygularının uyanmadığı tek yer, olimpiyat oyunlarıdır (Fişek, 2003, s. 95). Bu yüzden spor, harpten sulha geçiş için bir fırsat, muazzam bir imkândır. (Ertekin, 2021, s. 95).

⁹ Alman filozofu Immanuel Kant estetik yargıdaki ereksellik/amaçlılık meselesini irdelerken “*ereksiz ereksellik*”ten bahsetmektedir (Dağtaşoğlu, 2013: 170) Gündelik hayatın işleyişinden farklı olarak oyun ve sporda *ereksiz ereksellik* devrededir. Bu aynı zamanda gündelik hayatın sorumluluk yükü, endişe ve telaşından bir süreliğine sıyrılıp gerçek ile kurgu arasındaki arafta vakit geçirmek anlamına gelir ki makul dozlarda ve bilinçli bir biçimde uygulandığında *kendini tanıma* ve *katarsise* hizmet edebilir.

¹⁰ Dağcılık, vücut geliştirme, satranç vs. gibi bireysel faaliyetler de bireyin kendisiyle/nefsiyle rekabetine, *salt kendinde amaca* ve ince yahut kaba motor hareketleri ile zihinsel koordinasyon becerisi gerektirdiğinden yukarıda bahsi geçen spor kategorisine dâhildir. Fakat yaralama yahut öldürme kastı devrede olduğundan avcılık, boğa güreşi, Roma Arenası'ndaki gladyatör dövüşleri spor kategorisinin dışında kalmaktadır.

1. MUTLAK MONARŞİ'DEN MEŞRUTİYET'E BEDEN TERBİYESİ/ İDMANI VE SPOR

Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern manada spor kategorisine girmeyen faaliyetler bu makalede *beden terbiyesi* yahut *beden idmanları* çatısı altında ele alınacaktır.

“Bütün tarihler beden idmanlarının eski Yunanlılarda belli bir usule göre yapıldığını ve bir medeniyet merkezi olan Atina'da fikir terbiyesi gibi beden terbiyesinin de kemal mertebesini bulduğunu bildiriyor. Bugünkü Avrupa, vücut kültürünün hareket kaynağı olarak eski Yunanlıların Perikles devrini kabul ediyorsa da, bizzat Yunanlıların en büyük tarihçisi olan Homeros beden idmanlarının Yunanlılardan evvel Girittlilerde ve onlardan evvel Mısırlılarda mevcut olduğunu itiraf ediyor. O halde en akla yakın olan mülâhaza şudur: *Beden idmanları insanlıkla beraber doğmuş ve zaman içinde olgunlaşmıştır*. Tarcan'a göre başlıca Türk idmanları atlı cirit, atlı mızrak, atlı çevkân, okçuluk, pehlivanlık'tır” (Selim Sırrı, *Türklerde Beden İdmanları*, 1928, s. 3).

1839'da Tanzimat'ın ilânından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda beden idmanları arasında en çok rağbet görenler *güreş* ile *okçuluktu*. Anadolu'da *Karakucak*, Rumeli'de ise *yağlı* güreş yapılmaktaydı. Rumeli'deki Kırkpınar çayırında yapılan geleneksel yağlı güreşler, Türk güreşinin en önemli gösterilerinden biriydi (Atabeyoğlu, 1985, s. 1474). Bu iki beden idmanı, bir kulüp yahut dernek değil tekke çatısı altında (Okçu/Kemankeş ve Pehlivan tekkeleri) icra edilmekteydi (Gölbaşı, 2018, s. 41-53).

Avrupa'da modern sporların doğuşu ve gelişmesi üretim sürecine katılmayan zaman harcamayan unsurların mâmul üründen pay almaları ve böylelikle kendilerine ayıracak boş zamana sahip olmalarıyla izah edilmektedir” (Fişek, 1983, s. 2176-2177). 8 Aralık 1863'te Londra'daki farmason tavernasında kuralları karara bağlanan *modern futbol*, varlığını aristokrat ve mülk sahibi burjuvaların çocuklarına borçludur (Stemmler, 1998, s. 77,91). Başta bireysel bir spor olan *jimnastik* olmak üzere modern sporlar, Osmanlı İmparatorluğu'na 1860'li yılların başında transfer edilmeye başlanmıştır. 1863'te Mekteb-i Harbiye ve askerî idadi müfredatlarına jimnastik dersleri konulmuştur (Erdoğan vd., 2017, s. 56-57). 1860'da açılan Robert Koleji ve 1868'de kurulan Mekteb-i Sultani, müfredatlarına beden eğitimi derslerini katarak modern sporların imparatorluğa transferine aracılık eden sivil kurumlardan olmuştu (Atabeyoğlu, 1985, s. 1474). Bu mekteplere beden eğitimi dersinin girmesiyle birlikte, futbol (Mekteb-i Sultani) ve basketbol (Robert Koleji) da imparatorluğun benimsediği sporlar arasına girmişti (Fişek, 1985, s. 44). Kuleli Askeri Lisesi, Mekteb-i Harbiye, Robert Koleji ve Mekteb-i Sultani'nin yanı sıra 1869 yılında, rüştiyelere, 1870'te Mekteb-i Tıbbiye, 1887'de de sivil idadilere jimnastik ve eskirim dersleri

konuldu (Çelik & Bulgu, 2010, s. 141). Bunların yanı sıra imparatorluk, 1870-1898 yılları arasında atletizm, yüzme, kürek, grekoromen güreş, futbol ve bisiklet gibi sporlarla tanıştı (Fişek, 1985, s. 56).

Mekteb-i Sultani'nin ilk beden talimi öğretmeni olan Fransız Curel ve onun ardından görev yapan Fransız Moiroux'nun faaliyetleri sonucu ilk Türk sporcuları yetişmeye başladı. Bu öğrenciler arasında en önemli isim, ilk Türk jimnastikçisi Ali Faik Bey'di (Üstünidman). Faik Bey, kırk yıl boyunca Mekteb-i Sultani'de jimnastik dersleri verdi ve Şeyhü'l-İdman (İdmanlılar Şeyhi) olarak anıldı. Faik Bey'in en parlak talebesi de Selim Sırrı'ydı (Tarcan). Selim Sırrı Tarcan'ın, Yüksek Öğretmen Okulu'nda yetiştirdiği öğrenciler imparatorluğun tek mil köşe bucağına sporu yaydı. Selim Sırrı Bey, Millî Olimpiyat Komitesi'ni kurdu ve Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nde ülkemizi temsil eden ilk kişi oldu (Atabeyoğlu, 1985, s. 1474).

Osmanlı İmparatorluğu'nun da dâhil olduğu birçok ülkede, sporun tarihi, esasında, futbolun tarihidir (Fişek, 1983, s. 2176-2177). Osmanlı Türkü'nün futbolla tanışıp onu benimsemesi, 1890-1909 yılları arasında, imparatorluğun mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçiş sancılarının sürdüğü devirde gerçekleşti. Bahsi geçen tarihlerde Osmanlı tahtında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) vardı. 93 Harbi'nde (1877-78) Rus ordusu Yeşilköy'e dayanmış, Rusların Batı'ya yayılmasından çekinen Avrupalı devletlerin öncülüğünde 1878'de Berlin Kongresi imzalanmış; ayrıca İngiltere Kıbrıs ile Mısır'ı, Fransa ise Tunus'u işgal etmişti. Prusya, 1871'de Bismark önderliğinde politik birliğini kurmuştu. (Ertekin, 2021, s. 73). II. Abdülhamid İngiltere ve Fransa'ya katıyen güvenmediğinden Almanya ile yakınlaşmıştı.

Futbol, ilk kez 1890'lı yıllarda, kozmopolit liman şehirlerinden İzmir'de oturan İngiliz aileleri arasında oynanmaya başlamış, ardından kısa sürede Selânik ve İstanbul'a sirayet etmişti. Bileklerini keserek intihar ettiği iddia edilen eski padişah Abdülaziz'in bir pehlivana öldürtülmüş olduğu şüphesi, II. Abdülhamid'i İstanbul'da güreşi dahi yasaklamaya iten nedenlerdendi (Atabeyoğlu, 1985, s. 1475-1476). Yerli ve yabancı tarihçiler tarafından üzerinde sıklıkla durulan II. Abdülhamid'in evhamlı tabiatı, onu telgraf, demiryolu, tren, fotoğraf gibi Avrupa kökenli teknik-teknolojik icatlar sayesinde imparatorluk genelinde bir hafiyeye teşkilatı kurmaya sevk etti. Sultanın kendi ordusundaki mektepli subayların kendisine karşı bir darbe girişiminde bulunabileceği yönündeki korku ve endişesi, hafiyelerin imparatorluğun diğer bölgelerine nazaran İstanbul'da adeta cirit atmasına zemin hazırladı. Bu yüzden II. Abdülhamid devri Osmanlı toplumu için belli sayıda kişinin açıklık bir arazide toplanıp futbol oynaması bir iç güvenlik ve asayiş problemi olarak algılanarak *jurnal* konusu olmaktaydı. İstanbul'da cirit atan hafiyelerin gözetimi altında bulunan gençlerin toplu halde giriştiği herhangi bir faaliyetin derhal ilgili makamlara *jurnallendiği* bir ortamda "Müslüman-Türk" gençlerinin takım kurup futbol oynaması son derece güçlü. Amiral çocuğu olan Mekteb-i Bahriye talebesi Fuat Hüsnü Kayacan, Reşad Danyal ve arkadaşları tarafından 1901'de kurulan Black Stockings hafiyeler

tarafından Saray'a ihbar edilme endişesi içinde takımlarına İngilizce isim koyarak idmanlarını gizli saklı yapmak zorunda kalmışlarsa da kısa sürede jurnallenip nezarete tıklımışlardı (Ertekin, 2021, s. 74). Bu takımın ardından 1903'te Saray Nâzırı Osman Paşa'nın çocuklarıyla birkaç arkadaşı tarafından, Nâzır Paşa'nın Serencebey Yokuşu'ndaki konağında, ilk resmi spor kulübü Beşiktaş Jimnastik Kulübü kuruldu. Beşiktaş'ı, Black Stockings ile aynı akıbete uğramaktan Padişahın Seryâveri Mehmet Paşa kurtardı. Mehmet Paşa, Sultan'ı bu konuda teskin ve ikna etmiş ve nihayet özel fermanla "mektep" adı altında kulübün faaliyetine izin çıkabilmişti. Beşiktaş kurulduğunda futbol şubesi henüz açılmamıştı. Beşiktaş'ın kuruluşunu, 1905'te *Galatasaray*'ın (1905) ve 1907'de Fenerbahçe'nin kuruluşu takip etti (Atabeyoğlu, 1985, s. 1476-1477).¹¹

Kolağası Resneli Niyazi'nin 3 Temmuz 1908'de dağa çıkarak, meşrutiyet ilân edilmedikçe silahı elden bırakmayacağını bildirmesiyle hızlanan süreç 23 Temmuz'da II. Meşrutiyetin ilânı ile sonuçlandı. II. Meşrutiyet'in hukuk ve hürriyet ortamında 1909 *Cemiyetler Kanunu* ile Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe gibi kulüplerin kuruluşu *resmen* tescillendi (Atabeyoğlu, 1985, s. 1476-1477). Meşrutiyet'in ilânı sonrasında başlayan süreç, Selim Sırrı Tarcan önderliğinde Milli Olimpiyat Komitesi'nin kurulmasıyla sonuçlandı.¹²

Meşrutiyetin ilânından sonra Londra'da düzenlenen 1908 Yaz Olimpiyatları'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden ilk sporcu Aleko Mulos olmuştur. Olimpiyat Komitesi ve Jimnastik Federasyonu bu tarihlerde henüz kurulmamış olduğundan Mulos, 1908 Olimpiyatları'na, yeni olimpiyatları tesis eden Fransız Baron de Coubertin'in özel daveti sayesinde katılabilmiş (Başar, 2019, s. 108) ve ülkesinde politik rejim değişikliği yaşanmaktayken girdiği Heptatlon jimnastik yarışmasında 96 sporcu arasında 67. sırayı ele edebilmişti (Les Jeunes Organe, 1908, s. 2).

¹¹ Kurthan Fişek'in savına göre, Galatasaray aristokrasi'yi, Fenerbahçe'nin burjuvazi'yi, Beşiktaş işçiyi temsil etmektedir. Fişek, bu simgelerin Türkiye'deki sınıfsal bölünmeleri yansıttığı görüşündedir. Fişek'e göre Fenerbahçelilik özlemdir, imrenmedir. Galatasaraylılık genel seyirciden soyutlanmışlıktır. Bu takım seyircisi tribündeki kavgaya, ağız dalaşına nadiren karışır. Beşiktaşlılık güçsüzün güçlenme, büyük bir çatı altına güven edinme arayışıdır. (Fişek, 2003, s. 27-29). Bahsi geçen kulüplerin kuruluş süreçleri esas alınarak oluşturulmuş bu *üçlü temsili sınıfsal ayırma* Beşiktaş'ın simgesel karşılığının işçiden ziyade esnaf olması daha münasip görünmektedir. Ayırım bu bağlamda tadil edilecek olunursa Galatasaray, -Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihlerde Avrupai anlamda bir Aristokrasi sınıfı olmadığından- ayân ve eşrafi; Fenerbahçe, burjuvaziyi; Beşiktaş ise esnafı temsil etmektedir demek daha münasip olacaktır. Nitekim Recaizâde Mahmud Ekrem, imparatorlukta henüz hiçbir spor kulübünün esamisi dahi okunmazken 1896'da *Servet-i Fünûn Mecmuası*'nda parça parça yayımlandıktan sonra 1897'de kitap halinde yayımlanan *Araba Sevdası* adlı eserinde İstanbul ve çevresindeki toplumsal yapıyı üçe ayırır: 1. Erbâb-ı asalet ve itibardan olan sivil kibarlar (nobles), 2. Efkâr-ı medeniyeden o kadar nasibi olmayan kaba tabiatlı orta halli halk (Burjuva), 3. Esnaf. (Recaizâde Mahmut Ekrem, 2018, s. 22, Kerman, 1992, s. 246).

¹² Cem Atabeyoğlu bu komitenin II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1908'de kurulduğunu belirtmekten önce Ümrân Başar, Osmanlı arşiv belgelerine dayalı makalesinde, 1908 tarihinin hatalı olduğunu cemiyetin Ocak 1914'te kurulduğunu iddia etmektedir (Başar, 2019, s. 119).

2. ATATÜRK DÜŞÜNCESİNDE SPOR, SULH VE MEDENİYET

Atatürk'ün spor hakkındaki düşünceleri aşağıda ortaya konulacağı üzere askerlik ve ordu hakkındaki düşünceleriyle yakından ilişkilidir. Atatürk'ün spor anlayışına değinmeden önce bazı hususları açıklığa kavuşturmak gerekebilir. Birçok spor dalında olduğu gibi özellikle futbolda sportif terimlerin büyük çoğunluğu askerî terminolojiye dayanmaktadır (Ertekin, 2021, s. 119-135).

Atatürk, *Tâlim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar* adında bir eser kaleme almıştır. Atatürk'e göre tüm talimlerin nihai amacı, asker ve subaylara harpte galip gelebilmek adına edinmeleri gereken nitelikleri kazandırmaktır. Piyade Talimnamesi'nin ikinci maddesine göre harpte, katı bir disiplin ve tüm maddi ve manevi kuvvetlerin sarf edilmesi gerekir. Atatürk'e göre harbin amacına ulaşması için edinilmesi gereken iki şart vardır: 1- Askeri, hakiki disiplin ve düzene alıştırmak, 2- Askeri, harpte tüm maddi ve manevi kuvvetlerini ortaya koyacak şekilde yetiştirmek. İkinci şartı karşılamak içinse maddi ve manevi kuvvetleri en üst seviyeye çıkarmak gerekmektedir (Atatürk, 1916, s. 23-24).

Atatürk bu eseri Gelibolu'da elde edilen zaferden sonra, I. Dünya Harbi hâlâ devam etmekteyken, Şubat 1916'da kaleme almıştır. Bu eser kaleme alınmadan aşağı yukarı bir yıl önce Gelibolu'da, Atatürk'ün spor hakkındaki görüşlerini büyük oranda belirleyen bir hadise yaşanmıştır. Atatürk bu hadiseyi, 28 Haziran 1928'de Yat Kulübü'nde anlatmış ve burada ilk kez sporun tanımını yapmıştır. Atatürk, 1915'te Arıburnu'nda kumandanken biri İngiliz biri Türk iki keşif askerî gece karanlığında burun buruna gelmiş silahlarını atıp dövüşmeye başlamıştı. İngiliz keşifçi boks denilen idmanı Türk neferin üzerinde uygulamaya başlayınca, Türk neferi, *kalbine maddeten, vicdanına manen vurulan darbelerin tesiri altında*, demir mengene gibi sıkın iki elini ötekinin boğazına uzatmış, var kuvveti ile düşmanı gırtlığından tutarak Ata'nın huzuruna getirmişti. Gâzi, İngiliz'i sorgularken “sen ne için buralara kadar geldin?” diye sorunca, İngiliz “spor” cevabını vermişti. Ardından “sen sportmen misin” diye sorunca İngiliz “evet, çok iyi” diye yanıtlamıştı. “Bizim neferi nasıl buldun” diye sorduğunda ise, “spor bilmiyor” demişti. Bunun üzerine Gâzi, Türk neferine dönerek “İşitiyor musun? Senin için bilmiyor, cahildir” deyince Türk nefer kısaca “huzurunuzda getirdim efendim” diye mukabele etmişti. Gâzi ilk kez kendi spor tanımını bu hatırasını dayanarak yapmıştır: “Benden spor nedir diye sorulursa vereceğim cevap şudur: Spor, vatanın, milletin yüce menfaatlerine tecavüz edenleri gırtlığından yakalayarak, memleket ve millet muhafızlarının huzuruna getirebilmek maddi ve manevi kuvvetidir” (Ata. Büt. Eser., 2007, s. 142-143).

Atatürk, hem spor hem de harp bahsinde ortak bir tanım kullanmaktadır: *maddi ve manevi kuvvetler*. Maddi ve manevi kuvvetleri arttırmak Atatürk'e göre sporun yanı sıra harbin de maksadına ulaşılabilmesi için edinilmesi gereken iki şarttan birisidir.

Tâlîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar adlı eserinde Atatürk, Piyade Talimnâmesi'nin 3. maddesine atıfla harpte düzeni/disiplini sağlamak için askerlere “sadelik ve basitlik”, “keskinlik ve beraberlik” becerilerinin kazandırılmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Fakat askere bu nitelikler kazandırılmadan önce idman vasıtasıyla çeviklik, beden hâkimiyeti ve iyi bir duruş kazandırılması gerekmektedir. Düzen ve disiplin ile alakalı talimler aynı zamanda sporla da ilgiliydi. Atatürk'e göre *spor, askerî talim ve terbiye için sadece diğer talimlerin tamamlayıcısı konumundadır*. Ona göre spor, yalnızca askerin yürüyüşü ve atışı ile alakalıdır ve askerî talim ve terbiyedeki gayeye spor ile ulaşılması askerlerce kabul edilebilir bulunmamaktadır (Atatürk, 1916, s. 24-26).¹³

Büyük birliklerin talim ve disiplini harbin kaderi üzerinde son derece etkili bir unsurdu. Disiplin olmazsa ordular sevk edilmezdi. Atatürk, harp söz konusu olduğunda tek başına cesaret ve yiğitliğin asla disiplinin yerini doldurmayacağı görüşündeydi. Disiplin özellikle ricatta kendini göstermekteydi. Zira tam disiplinli bir ordunun manevi kuvveti, muharebenin en çetin devrelerinde, ricatın en ıstıraplı safhalarında bile asla sarsılmazdı. Ancak disiplinsiz ordu, ilk ricatta tamamen dağılılabirdi. Fakat disiplin sadece yanaşık nizam talimleriyle sınırlı değildi. Seferiye Nizâmnamesi'nin 3. maddesine göre asker ayrıca zihin ve beden kuvvetini de artırmalıydı. Muharebede zafer ve galibiyet için askerin ayrıca manevi bir hedef ve ülküye ihtiyacı vardı. Atatürk, bu manevi motivasyonu “vatan ve millet uğrunda can feda etmek, gerekli hallerde inisiyatif alabilmek ve kararlı olmak” çerçevesinde organize etmekteydi.¹⁴

Atatürk'e göre Türk ordusu doğuştan gelen yiğitlik ve dinden kaynaklanan itaat yetileri sayesinde istenen noktaya sevk edilebilme üstünlüğüne sahipti. Ancak yiğitlik yetisini abartarak modern harbin yöntemlerini ihmal etmek her hâlükârda yıkım demektir. Komutan ve subay heyetleri için, talim ve terbiye ile ordunun sevk ve idare kabiliyetini yükseltmek namus ve şeref meselesiydi. Bu yapılmadığında ordu, aciz ve miskin bir sürüye dönüşür ve yabancıların boyunduruğuna girmek alçaklığını kabul etmek zorunda kalırdı. Napoléon Bonaparte ve Frederich gibi en büyük komutanların askerî tarihi süsleyen başarıları talim ve terbiye sayesinde

¹³ Aşağı yukarı aynı tarihlerde İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'nın 1918 tarihli *Taarruz için Müfrez Eğitimi Talimatnâmesi*'nde askerler arasındaki oyunların savaşma ruhunun geliştirilmesinde oynadığı role vurgu yapılmaktadır. İngiliz talimnamesinde *oyun, sadece fedakârlık ruhuyla birlikte çalışmayı öğretmek için değil, aynı zamanda askerlerin karakterleri hakkında fikir edinmek için de eşsiz bir fırsat olarak tanımlanmaktadır. Talimatnameye göre komutan, askerlerinin taburdaki en iyi futbol takımını kurmaya kararlı olmasını sağlarsa, onu her yönden en iyi müfrez haline getirmek için çok şey yapmış olacaktır*. (Adams, 2015, s. 228).

¹⁴ Kaynak Yayınları'ndan çıkan Atatürk'ün 30 ciltlik bütün eserleri arasında yapılan taramada Gâzi Mustafa Kemal Atatürk'e atfedilen “Ben sporcunun zeki, çevik ve aynı zamanda ahlaklısını severim” sözüne tesadüf etmemiz mümkün olamamıştır. Fakat Cem Atabeyoğlu *Atatürk ve Spor* kitabında, kaynağını belirtmeksizin bu sözü şöyle nakletmektedir: “*Spor yalnız beden kabiliyetinin bir üstünlüğü sayılmaz. İdrâk ve ahlak da bu işe yardım eder. Zekâ ve kavrayışı kısa olan kuvvetliler, zekâ ve kavrayışı yerinde olan daha az kuvvetlilerle başa çıkamaz. Ben sporcunun zeki, çevik ve aynı zamanda ahlaklısını severim*” (Atabeyoğlu, 1981, s. 145).

mümkün olmuştu. Atatürk, özellikle inisiyatif alma meselesine son derece önem vermektedir. Ona göre, asker doğuştan vatanperver olmalı ve hükümet, mektepte askerin zekâ ve inisiyatif alma becerisini beslemeliydi. Yalnızca askerlik sanatının öğretilmesiyle yetinilmemeli, ayrıca bir bilinç yaratmak, bir ruh yetiştirmek gerekmekteydi (Atatürk, 1916, s. 37-39). 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal'in düşüncesinde spor, bu yıllarda başlı başına bir etkinlik değil askerî talimi tamamlayan yardımcı bir faaliyetten ibaretti.

Osmanlı İmparatorluğu, 11 Kasım 1914'te dâhil olduğu I. Dünya Harbi'nden -Gelibolu ve Kutü'l-Amare'de kazandığı zaferlere rağmen- 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile kesin olarak mağlup ayrıldığı gün Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı'na tayin edildiği haberini alan Miriliva Mustafa Kemal Paşa (Türkmen, 2000, s. 415), İstanbul'daki -belki de son-günlerini Akaretler Yokuşu üzerindeki evinde geçirmektedirken bir aralık Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nü ziyaret etmiş ve kulübün kurucularından Ahmet Fetgeri Aşeni ile Fuat Balkan'a şunları söylemişti:

"...Spordan mahrum olan bir gençlik nasıl ki vatan müdafaası sırasında müessir olamıyorsa, insan denen varlığın kafa yapısı ne derece tekâmül ederse etsin, bedenî inkişafı noksan ve kifayetsiz olursa, o beden o kafayı götüremez, taşıyamaz. Bugün bünyenizde toplayıp ilmi metotlarla yetiştirmeye çalıştığınız bu gençler tam manada fikren ve bedenen inkişaf ettikleri zaman vatan müdafaasında, ilmi sahalarında olduğu gibi, spor sahalarında da Avrupalı hasımlarına Türkün ölmez gücünü ispat edeceklerdir" (Atabeyoğlu, 1981, s. 83).

Çocukluğundan itibaren asker olmak isteyen Selanik Askeri Rüştiyesi, Manastır Askeri İdadisi ve Mekteb-i Harbiye mezunu, Erkân-ı Harp Kurmayı Miralay Mustafa Kemal'in bütün bir hayatını hasrettiği Türk ordusu, yedi cephede dört yıl süren çetin muharebelerin ardından mağlup düşmüştür. Miralay bu elim ve karanlık günlerde dahi Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nü ziyaret ederek maiyetindekileri motive eden sözleriyle, adeta 19 Mayıs 1919'da başlatacağı milli mücadelenin ruhunu yahut başka bir tabirle "kendine hitabesi"ni ortaya koymuştur. Nitekim 1922'de, Türk İstiklâl Harbi'nin en muazzam muharebelerinden Büyük Taarruz'un planlarını hazırlarken, bu kez sporu bir kamuflaj olarak kullanacaktır. Mustafa Kemal, o sıralar Konya'ya gelmiş olan İngiliz Generali Townshend'in daveti üzerine kendisiyle görüşmek bahanesiyle Akşehir'e geçerek Fevzi ve İsmet paşalarla buluşmuş, ulusu esaretten hürriyete kavuşturacak Büyük Taarruz harekâtının detaylarını ise 28 Temmuz 1922'de öğleden sonra oynanan bir futbol müsabakası esnasında kararlaştırmıştır (Atatürk, 1969, s. 671-672).

Atatürk'ün, bir meselenin ne denli hayati öneme sahip olduğunu vurgulamak adına sıklıkla kullandığı en önemli ölçütlerden biri de daima ordu

olmuştur.¹⁵ Atatürk, İstiklâl Harbi sona erdikten sonra 14 Ağustos 1923'te Türk Ocağı'nı ziyaret etmiş, samimi ve iltifatkâr bir eda ile Galatasaray Kulübü'nün kurucu isimlerinden Ali Sami Yen'den Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı hakkında izahat istemişti. Ali Sami Yen, Avrupalılarca sporun en kuvvetli propaganda vasıtası olduğunu söylediği zaman Gazi Paşa: “Biz henüz o seviyeye gelmedik. Sporda tek ve açık bir amaç gözetmek lazımdır. Sporu ya propaganda için yahut da bedeni tekâmülümüzü temin için yapacağız” demiştir (Ata. Söy. ve Dem. III, 1997, s. 86, Ata. Büt. Eser, 2005, s. 85).

16 Eylül 1924'te Trabzon Lisesi Hatıra Defteri'ne “bedeni idman, fikri idmanla paralel gitmelidir” (Ata. Büt. Eser, 2005, s. 307) diye yazmış ve Ekim 1925'te Karşıyaka ve Altay Spor kulüplerinin hatıra defterlerine ise “bu gençlik karşısında geleceğin kuvveti ve saadeti ne bariz görünmektedir.” notlarını düşmüştür (Ata. Büt. Eser, 2006, s. 64, 76).

4 Eylül 1928'de Galatasaray Spor Kulübü Reisi ve Sivas Mebusu Necmeddin Sadık Bey'e “Türk gençliğinin spor sahasında da gösterdiği kabiliyet ve faydalı faaliyeti takdirle müşahede ve takip ediyorum.” diye yazmıştır (Ata. Büt. Eser, 2007, s. 219).

Atatürk, Şubat 1916'da diğer askerî talimlerin tamamlayıcısı rolü biçtiği, harp sonrası 1923'te propaganda ile birlikte andığı spor hakkındaki görüşlerini, 30 Eylül 1926'da, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Kongresi Heyeti'ne yaptığı konuşmada dünyada spor hayatının çok önemli olduğunu özellikle Türk milleti için daha da önemli olduğunu belirtir. Nedenine gelince Atatürk nazarında bu “milletin/ırkın ıslahı meselesidir. Hatta biraz da medeniyet meselesidir. Vatanın ve milletin menfaatini savunan ordudan daha mühim olan bir şey varsa o da bütün millet ve memleket evlatlarını sportmen yapmak için harcanan mesaidir” (Ata. Söy. ve Dem. II, 1997, s. 261).

Atatürk, Türk milletini, mazide yaşananlar yüzünden hasta, zayıf ve cılız bulduğunu belirterek gürbüz, yavuz evlâtlar yetiştirme görev sorumluluğunu Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Heyeti'ne havale etmiştir. Türk sporunun millet ve memleket için faydası bir yana belki de tahmininden fazla medeniyet âlameti olduğunu açıkça vurgulamaktadır (Ata. Söy. ve Dem. III, 1997, s. 86). Aradan geçen 10 yıl içinde harpten sulha geçildiğinde Atatürk düşüncesinde spor, askerî talimlerin tamamlayıcısı ve propaganda unsuru olmaktan çıkarak bir medeniyet meselesine dönüşmüş, hatta Mustafa Kemal Atatürk nazarında vatanın şeref ve menfaatini savunan ordudan daha önemli bir dayanak noktası halini almıştır.

Mayıs 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası Taslağı'na “her nevi spor cemiyeti ve kulüpleri Fırka'nın parçalarındandır.” maddesini eklemiştir (Ata. Büt. Eser, 2009, s. 150).

¹⁵ Örneğin 28 Eylül 1920'de İstiklâl Harbi devam ederken Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi'nin işleri üzerine yaptığı bir konuşmada *propaganda* konusunun da ordu kadar hatta ordudan daha mühim bir mesele olduğunu belirtir (Ata. Söy. ve Dem. II, 1997, s. 260-261).

Kasım 1931'de Kurtdereli Mehmet Pehlivan'a mektubunda şunları belirtir:

“Seni, cihanda büyük ün almış bir Türk pehlivanı tanıdım. Parlak muvaffakiyetinin sırrını şu sözlerle izah ettiğini de öğrendim: *Ben, her güreşte arkamda Türk milletinin bulunduğunu ve millet şerefini düşünürdüm. Bu dediğini, en az yaptıkların kadar beğendim. Onun için senin bu değerli sözünü Türk sporcularına bir meslek düsturu olarak kaydediyorum* (Ata. Büt. Eser, 2009, s. 156, 273).

Atatürk, Kurtdereli'nin bu sözlerine son derece benzer bir ifadeyi, 30 Ağustos 1928'de Büyük Taarruz'un yıl dönümü vesilesiyle basına verdiği bir demeç esnasında şöyle dile getirmiştir:

“30 Ağustos'ta sevk ve idare ettiğim muharebe, Türk milleti yanımda bulunduğu halde, idare ettiğim ilk ve son muharebedir. Bir insan kendini, milletle beraber hissettiği zaman, ne kadar kuvvetli buluyor bilir misiniz? Bunu tarif müşküldür. Eğer ben, *izahta izhar-ı âcz edersem, beni mazur görünüz.*” (Ata. Söy. ve Dem. III, 1997, s. 122, Ata. Büt. Eser., 2005, s. 122).

Öyle anlaşılıyor ki Kurtdereli Mehmet Pehlivan'ın muvaffakiyet sırrını izah ettiği sözleri, hem Gâzi'nin Büyük Taarruz esnasındaki *izahta, izhar-ı âcz* etmekten imtina ettiği hislerine tercüman olması ve güreşe düşkün Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhuriyet ile birlikte oluşturmak istediği Türk milli sporcu idealinin ana örneğini teşkil etmesi, hem de Atatürk nazarında sporun *ne olduğunu değilse de ne uğruna yapılması gerektiğini* açıkça ortaya koyan bir meslek düsturu olarak kayda geçmesiyle, cumhuriyet devri milli sporunun hâlâ sürdürülmekte olan temel felsefesini inşa etmiş görünmektedir.

Atatürk, 13 Mayıs 1935'te Cumhuriyet Halk Partisi Programına gençlik örgütü ve spor başlığını eklemiştir.

“Türk gençliği onu temiz bir ahlak, yüksek bir yurt ve devrim aşkı içinde toplayacak ulusal bir örgüte bağlanacak; bütün Türk gençliğine şevk ve sıhhatlerini, nefse ve ulusa inanlarını besleyecek beden eğitimi verilecek ve Türk gençleri yurdu korumayı en üstün ödev tanıyan ve bu ödev uğrunda bütün varlıklarını vermeye hazır tutan bir düşünüşle yetiştirilecektir. Bu eğitimden tam manasıyla sonuç alabilmek için, Türk gençliği bir yandan düşünme, karar verme ve inisiyatif alma gibi becerilerini geliştirecek ve öte yandan, sıkı disiplinin etkisi altında çalıştırılacaktır. Türkiye'de spor teşkilatı da bu esaslara göre düzenlenecek ve yürütülecektir. Gençlik teşkilatı -yukarı belirtilen esaslara göre- üniversiteler, okullar, enstitüler, halkevleri, fabrika ve kurumlarda tatbik edilecekti. Okullarda, devlet kurumlarında ve özel kurum ve fabrikalarda bulunanlar, yaşlarına göre, beden eğitimi ile meşgul olacaktır. Spor ve beden

eğitimi için lazım olan, alan ve kurumlar meydana getirilecektir” (Ata. Büt. Eser., 2010, s. 222, 226).

Atatürk, 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları Şampiyonu Güreşçi Yaşar Erkan’a telgrafında sportif başarıyı bizatihi şu sözlerle takdir eder: “Kendin küüksün amma, memleket için çok büyük bir iş yaptın! Artık ismin Türk spor tarihine geçti. Çok yaşa Yaşar” (Ata. Büt. Eser., 2010, s. 249).

Atatürk, Kasım 1937’de TBMM açılış konuşmasında: “*Her çeşit spor faaliyetlerini Türk gençliğinin milli terbiyesinin ana unsurlarından saymak lazım geldiğini ve bu işte hükümetin şimdiye kadar olduğundan daha çok ciddi davranarak Türk gençliğini milli heyecan içinde itina ile yetiştirmesi gerektiğini belirtir*” (Ata. Büt. Eser., 2011, s. 80).

1937’de Afet Hanım’a yazdırdığı bir nottaki ifadeleri, Atatürk’ün vefatından önce spor hakkındaki düşüncelerinin hangi noktaya geldiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Atatürk’e göre siyasi teşkilatların birinci vazifesi, millet evlatlarının sağlıklı ve gürbüz olması için gerekli şartları temin etmektir. Atatürk’e göre beden hareketlerinde aslanan, nesilden nesle intikal eden âdetlerdi ve 20. yüzyılda bütün dünya milletleri için spor esaslarının tekniği bundan doğmuştu. Atatürk, vefatından 1 yıl önce Afet Hanım’a yazdırdığı bu notta sporun esasında aynı zamanda bir oyun olduğuna temas ederek, şu tarif ve tasviri yapmaktadır:

“Türk çocukları, her milletin çocukları gibi, doğdukları andan itibaren doğanın kendilerinde yarattığı hareket ve faaliyete ellerini, kollarını, bacaklarını hareket ettirmekle başlar; sonra çocuk büyüyünce bulunduğu muhitin şartlarına göre, tarlalarda, bayırlarda, tepelerde, kayalıklar içinde, ormanlar arasında koşar, yürür, hiç de yaptığının ne olduğunu düşünmeksizin, bugünkü ilim dünyasının spor dediğini kendiliğinden yapar. Güreşir, ata biner, atlar, cirit oynar ve daha birçok milli sporları yapar. Türk köylü çocuğunun bu yapagelmekte olduğu doğal ve milli sporlar bugünkü, medeni sayılan dekor içinde belki en az muvaffakiyet gösteren bir haldir. Fakat Türk toplumunda sporu tanzime memur olanlar Türk çocuklarının spor hayatını yükseltmeyi düşünürken, sadece gösteriş olsun diye veya herhangi bir müsabakada sadece kazanmak amacıyla bir spor planı çizmezler. Aslanan, her yaştaki Türkler için beden eğitimini sağlamaktır. Sağlam dimağ, sağlam vücutta bulunur sözünü atalarımız boşuna söylememişlerdir. Türk gençliğinin top oyunu ile buna benzer sporlarında kusurları görülebilir; çünkü bu kusurların biraz dikkat ve biraz da talim ile ortadan kalkması mümkündür. Bizler için aslanan Türk gençlerinin sporu sevmeleri ve fiziki güçlerini yerli yerinde kullanabilmeleridir. Genç Türk çocukları top oyunlarında, herhangi bir millet çocukları kadar talimli ve yatkın görünmeyebilirler; buna da üzülmeye gerek yoktur. Biz çocuklarımızı hakiki kuvvet, kudret ve zekâ müsabakalarında,

her gün her yerde ve hatta her köyde görmekteyiz. Bunu göremeyenlerdir ki Türk gençliğine endişe ile bakmaktadırlar. Bunlara müteselli olmaları için haber verelim ki, hakikat onların göregeldikleri gibi değildir. Türk milleti ve onun küçük ve büyük yaştaki çocukları çelikten yapılmış heykellerdir; onların ne olduklarını anlamak için onlarla savaş meydanlarında boy ölçüşmek lazımdır. İşte böyle bir teşebbüstür ki, Türk gençliğinin binlerce sene evvelden beri tanınmış olan yüksek kıymet, kuvvet, kudret ve yenilmez zekâsının imtihanı olur. Türk milleti her an ve her kiminle olursa olsun böyle bir imtihana hazırdır” (Ata. Büt. Eser., 2011, s. 136-137).

Atatürk'ün 1916'da askerî talimin tamamlayıcı unsuru olarak nitelendirdiği spor hakkındaki düşünceleri giderek “milli bir dava” ve nihayet medeniyet ve insaniyet meselesine dönüşmüştür. Atatürk'ün Türk milleti için belirlediği temel hedef muasır medeniyet seviyesine ulaşmaktır.¹⁶ Atatürk nazarında, 20. asırda medeniyet ve insaniyet denince akla gelen üç şey vardı: “hürriyet, milliyet ve vatanperverlik” (Atatürk, 1970, s. 417-418). Atatürk düşüncesinde muasır medeniyet seviyesine ulaşmak ve monarşik Osmanlı İmparatorluğu'ndan demokratik Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni inşa ve ihya etmek için Atatürk'e lazım olan en önemli şey ise sulh ve sükûnetti.

2.1. Cumhuriyet'in Sulh Politikası

Selanik'teki Pembe Ev'de (Dimitriadis, 2016, s. 15-16), 1881'deki doğumundan itibaren 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, 1911-12 Trablusgarp Harbi, 1912-13 Balkan harpleri, 1914-18 Birinci Dünya Harbi ve 1919-1922 Türk İstiklal Harbi'ne şahitlik etmiş Atatürk, harbin ağır yıkımlarını yakından tanıyan biri olarak *yurtta sulh cihanda sulh prensibini* benimsemiştir (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, 1991, s. 606).

Atatürk, 29 Ekim 1933'te, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'in Cumhuriyet'in 10. Yıldönümü vesilesiyle Türk Milleti'ne gönderdiği hitabeye cevaben Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı umdelerinden birinin yurtta sulh cihanda sulh gayesi olduğunu belirterek “bu gayenin medeniyetin refah ve terakkisinde en esaslı amil olduğunu” özellikle vurgulamıştır (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, 1991, s. 623). 16 Haziran 1934'te İran Şahı'yla Türkiye-İran münasebetleri üzerine bir konuşmasında ise Türkiye Cumhuriyeti'ni sulh içinde inkişaf etmekten başka gayesi olmayan, umumi sulha hâdim olmayı en şerefli vazife sayan bir devlet olarak tarif etmektedir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1997, s. 319-320).

Atatürk'ün Türk dış politikasında sulhu muhafaza etmek adına yaptığı en önemli hamlelerden biri I. Dünya Harbi'nden sonra 1920'de kurulan

¹⁶ Tarık Zafer Tunaya'ya göre Atatürkçülüğün temel prensibi *medeniyetçilik* tezidir. Batılılaşma ise bu tezin doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bekası için ortaya konan bu tez, daima geliştirilmiştir. Devrimci kadro İslam-Osmanlı kalıplarına indirgenmiş Türk tarihini daha uzak maziye, köklerine bağlamaya çalışmıştır (Tunaya, 1964, s. 90-91).

Milletler Cemiyeti'ne üye olma girişimiymi.¹⁷ Bu süreç daha Lozan Konferansı devam ederken gündeme gelmişse de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne kabulü ancak 1932'de gerçekleşebildi (Uluslan, 2008, s. 245-246).

Türkiye Cumhuriyeti mümkün merteye misak-ı milli sınırlarından taviz vermeden barış halini muhafaza edebilmek ve Avrupa'da alametleri belirlemeye başlayan harp ihtimaline tedbir almak amacıyla ayrıca 1934'te Balkan Antantı'nı, 1937'de Sadabat Paktı'nı imzaladı (Gönlübol & Sar 1997, s. 99-110). Yine bu prensip çerçevesinde Lozan Konferansı'nda imzalanan ek sözleşme gereğince silahsızlandırılan, güvenliği Milletler Cemiyeti'ne bırakılan İstanbul ve Çanakkale boğazlarının durumu İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Balkanlar üzerindeki emperyalist emellerinden çekinen Türkiye Cumhuriyeti tarafından yeniden gündeme getirildi. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve Almanya'nın Versailles Barış Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olarak askersizleştirilen Ren bölgesine asker yığılması sonucunda Türkiye Lozan Konferansı'na katılan devletlere nota verdi. Bu notada 1923 tarihli Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların güvenliği için verilen garantinin işlevsiz kaldığını belirterek, güvenlik ve egemenlik hakları gereği Boğazların askerleştirilmesini talep etti. Neticede 1936'da İsviçre'de imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile 1923'teki Boğazlar Sözleşmesi'ndeki boğazların silahsızlandırılması şartları kaldırılarak Türkiye'nin boğazlar üzerindeki egemenlik hakları yeniden tesis edildi (Soysal, 2020, s. 273-274).

2.2. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, Federasyonlar ve Sulh

Atatürk'ün yukarıda bahsi geçen politik ittifak hamlelerinin yanı sıra pek üzerinde durulmayan üstelik kronolojik olarak bütün bu hamlelerinden önce gerçekleştirilen son derece kritik bir müdahalesi daha vardır. Bu müdahale de, Türk sporunun ilk teşkilatı olan *Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı*'nın kuruluşudur.

Dünyanın her ülkesinde spor, federasyonlar tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde yapılır (Fişek, 1985, s. 160). Oyunun kendi içindeki kurallar haricinde bütün sporlar hukuka tabidir. 1936'da Türk Spor Kurumu adını alacak olan (Çakmak, 2023, 28 Ağustos) Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı da Türkiye'de sporun gelişimi ve ilerlemesi için kurulmuş bilumum İdman Cemiyetlerini (spor kulüpleri) birleştirmek ve aralarında birlik tesis etmek amacıyla Cemiyetler Kanunu'na bağlı olarak (BOA, DH. HMS, 4-4, 1921) 22 Mayıs 1922'de kurulmuş ve başkanlığına Mekteb-i Sultani mezunu

¹⁷ Milletler Cemiyeti kurulmadan önce İstanbul, Fransa ve İngiltere tarafından 1915'te yapılan bir antlaşma ile zafer hediyesi olarak Rusya'ya bırakılmıştı. Fakat İtilaf devletlerinin Çanakkale cephesinde almış olduğu ağır mağlubiyet sonrası 1917'de Rusya'da sosyalist devrim gerçekleşmiş ve monarşi yıkılmıştı. Bunun üzerine Sovyet Rusya emperyalist paylaşım savaşı olarak adlandırıldığı bu harpten çekilince İstanbul'un kime bırakılacağı meselesi İngiliz ve Fransızların ana gündem maddesi haline almıştı. Önerilen çözümlerden biri son derece ilginçti. Bu çözüme göre İstanbul sözde barışı muhafaza etmek amacıyla kurulacak Milletler Cemiyeti'nin başkenti yapılacaktı. (TBL), *IOR/L/PS/18/B310a*, 1919, s. 1-4). Fakat Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki İstiklâl Harbi başarıyla sona erip işgalciler İstanbul'u terk etmeye mecbur kalınca bu projenin gerçekleşme zemini de doğal olarak tamamen ortadan kalkmıştı.

ve Galatasaray'ın kurucularından Ali Sami (Yen) seçilmiştir (Çakmak, 2023, 28 Ağustos). Merkezi Ankara'da, bütün üst düzey yöneticileri İstanbul'da bulunan ve kurucuları arasında Yusuf Ziya Öniş'in de bulunduğu Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kuruluş amacı, nizamnamesinin 1. maddesinde şöyle izah edilmektedir:

“Türkiye’de idmancılığın (terbiye-i bedeniye ve spor) bedeniye ve idman cemiyetlerinin mesaisine muavenet ve aralarındaki münasebeti tayin ve tanzim ve işgal edilen ve edilecek olan her türlü spor ve idman meşâgilini idare, teşvik, himaye ve tensik ile beraber Türkiye idmancılığını hariç ve dâhile karşı temsilde salahiyet-i kâmileyi haiz olmak ve yeni idmancı yetişmesine ve yeni spor kulüpleri tesisine müzaheret eylemek üzere Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı nâmiyla İstanbul’da bir cemiyet tesis edilmiştir” (Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Nizamnamesi, 1922, s. 3).

Türk gençliğinin bedenlen ve ahlaken tâlimine çalışmayı gaye edinen Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ve devlet erkânın onayıyla 1924’te kamuya yararlı cemiyetler kategorisine dâhil edilmiştir (BCA, 8-47-14, 1924).

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın yararlı cemiyetler listesine alınmasında; 1-Gençleri kumar vs. muhtelif zararlı alışkanlıklardan uzaklaştırarak toplumsal sağlık ve genel ahlakı iyileştirmek, 2- Millet fertlerini küçük yaştan itibaren teşkilatçılığa, istişare ve idareye alıştırmak, 3- Sağlam ve becerikli nesiller yetiştirerek askerî teşkilata ait vazifeleri kolaylaştırmak, 4- Ülke içindeki müsabakalar sayesinde gençlere memleketlerini tanıma, sevme imkânı sunmak, 5- Uluslararası müsabakalarda milli duyguları tahrik ve takviye etmek, 6- Türklük için harici propaganda araçları temin etmek (Çakmak, 2023, 28 Ağustos) gayelerinin büyük etkisi olduğu muhakkaktır.

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, Atatürk'ün sadece “Bedenî tekâmül yetmez aynı zamanda bir bilinç, bir ruh yetiştirmek lazımdır” düsturu bağlamında “Türk milletinin ulus ve Türklük bilincini sporla tahkim ve temsil etmeyi” (Özmaden, 2010, s. 1441), savaşmaktan harap ve bitap düşmüş milli bedeni ve ruhu yeniden ayağa kaldırmayı ülkü edinmiştir.

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın bünyesinden birçok federasyon teşekkül etmiştir. 1922’de İstiklâl Harbi'nin askerî safhasının sonra ermesinden 10 Kasım 1938’de Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatını kaybetmesine değin Türkiye’de tam 15 ulusal federasyon kurulmuştur. Federasyonların kuruluş ve bağlı oldukları uluslararası federasyonlara üye oldukları tarihler şöyledir:

Şekil 1. Federasyonların kuruluş tarihlerini¹⁸ ve 1976'ya kadar federasyonlara kayıtlı sporcu sayısını gösterir tablo.

Federasyonlara Bağlı Sporcu Sayıları ve Uluslararası Örgütlere Giriş Tarihleri					
Federasyon	Kuruluş	UF Katılma	1948*	1960*	1976**
Okçuluk	1944	1955	98	150	600
Atletizm	1922	1923	10.480	30.950	1.600
Basketbol	1934	1935	3.980	19.480	17.000
Boks	1924	1947	953	11.050	2.700
Bisiklet	1923	1923	370	481	280
Binicilik	1926	1930	55	86	120
Eskrim	1923	1923	485	971	560
Futbol	1922	1923	19.500	46.712	45.000
Jimnastik	1940	1960	402	517	3.000
Judo	1962	1964	-	118	21.000
Kürek	1924	1950	815	978	200
Atıcılık	1926	1953	401	518	422
Yüzme	1924	1931	518	1.418	3.000
Voleybol	1934	1950	1.685	9.875	5.000
Halter	1923	1923	182	261	1.000
Güreş	1922	1923	12.401	18.512	7.033
Yelken	1924	1931	124	412	502
Kış Sporu	1934	1935	201	384	600
TOPLAM			52.650	132.873	109.617

Kaynak: Fişek, 1983, s. 2180

Türkiye'yi "harice ve dâhile karşı temsil etme" yetkisi verilen Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, Türkiye'nin 1924 Paris Olimpiyatları'na katılabilesinin ön koşulu olarak, ulusal federasyonlarını kurar kurmaz ilgili uluslararası federasyonlara üyelik başvurusunda bulunmuştur (Fişek, 1985, s. 107- 108). Bu son derece önemli bir olaydır çünkü temsil değerinin yanı sıra yukarıda bahsi geçen federasyonlara üye devletlerle ortak bir hukuka tabi olduğundan, uluslararası sportif ittifaka giriş anlamına gelmektedir.

24 Ağustos 1922'de gerçekleştirilen bu stratejik hamlenin, saltanat ve hilafet ilga edilmemişken ve cumhuriyet henüz ilân olunmamışken hayata geçirilmesi, Atatürk Cumhuriyeti'nin spora ve sulha ne denli kıymet biçtiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Türkiye, Uluslararası Amatör Atletizm Federasyonu'na (IAAF) Aralık 1922'de (Fişek, 1985, s. 107), Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı bünyesinden çıkan, Yusuf Ziya Öniş Başkanlığı'nda ve Şehzadebaşı'ndaki Letafet Apartmanı salonunda yapılan toplantıda kurulan Türkiye Futbol Federasyonu'nun öncüsü Futbol Heyet-i Müttehidesi ise FIFA¹⁹'ya 21 Mayıs 1923'te (TFF, 2023, 28 Ağustos),

¹⁸ "1924 Paris Olimpiyatları'na katılabilmek için 1922 yılında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı bünyesinde idman heyet-i müttehideleri (spor federasyonları) çatısı altında futbol, güreş ve atletik sporlar adlarıyla ulusal spor federasyonları oluşturulmuştur. Bu federasyonların bağlı oldukları üst kuruluşun adı Uluslararası Spor Federasyonu'dur" (Fişek, 1985, s. 161-162) Daha sonra bahsi geçen federasyonlar Uluslararası Spor Federasyonu'ndan ayrılarak müstakil bir yapı oluşturmuştur ki yukarıdaki tablodaki tarihler ilk kuruluş tarihlerini göstermektedir. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı 22 Mayıs 1922'de resmen tüzel kişilik kazandığı için bahsi geçen tarih futbol, güreş ve atletizm federasyonlarının ilk kuruluş tarihleri olarak kabul edilir (Fişek, 1985, s. 111).

¹⁹ Modern futbol kuralları 1863'te İngiltere'de belirlendi. Futbol Britanya İmparatorluğu'nun altın çağını yaşadığı dönemde Avrupa, Güney Amerika ve dünyanın başka yerlerine yayıldıkça yerel ve ulusal ligler de gelişmeye başladı. Uluslararası maçların 20. yüzyılın başlarında yaygınlaşması, küresel kuralların oluşturulması çağrılarına yol açtı. Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre 1904 yılında Paris'te FIFA'yı kurdu. FIFA (Fédération Internationale de Football Association) dünyanın en eski uluslararası kurumlarından biridir. Günümüzde merkezi Zürih'te bulunan FIFA'nın üyeleri arasında

cumhuriyet ilân edilmeden önce üye olmuştur. Bütün bu saptamalardan sonra, bir ayrıntı göze çarpmaktadır. Bu da Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Başkanı Ali Sami Yen, Türkiye Futbol Federasyonu Başkanı Yusuf Ziya Öniş (Yusuf Ziya Öniş, 2023 28 Ağustos) ve Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi kurucusu Selim Sırrı Tarcan beylerin tümünün aynı okuldan, Mekteb-i Sultani mezunu olmasıdır. Türk tarih yazımında Atatürk'ün, hangi futbol takımını tuttuğu meselesi hala bütün gizemini korumaktayken Türk sporunu ve Türk futbolunu Mekteb-i Sultani'ye emanet etmiş olduğu aşikâr görünmektedir.

Atatürk'ün spor anlayışına büyük tesirleri olduğu anlaşılan Selim Sırrı'ya göre bütün milletlerin spordan beklediği üç mühim gaye şunlardır: 1- Irkın tekâmülü, 2- Sağlık ve ahlaken yükselmesi ve 3- Uluslararası temaslarla barışın temini (Selim Sırrı, 1927, s. 255). İstiklâl Harbi, Büyük Taarruz ile sona erip yeniden inşa dönemi başladığında, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, medeniyet meselesi olarak nitelendirdiği sporu, uluslararası sulhun temini için bir araç olarak telakki ettiği ve bu aracı medeniyet camiasına dâhil olma fırsatına çevirdiği ortadadır.

Sonuç

Türkiye'de ilk spor kulüpleri her ne kadar II. Abdülhamid devrinde tesis edilmişse de resmi statülerini kazanmaları, II. Meşruiyetin ilânı sonrası 1909 Cemiyetler Kanunu ile mümkün olmuştur. Mutlak monarşide ilk tohumları ekilen Türk sporu, meşruti monarşiye geçişle birlikte yeşerme fırsatı bulmuştur. Meşruti monarşi ile cumhuriyetin ilânı arasındaki dönemde Türk sporunun merkezi müesseselerinden Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kurulması ve bu müessese bünyesinden çıkan federasyonların ilgili uluslararası kurumlara üye olması sayesinde spor, yalnızca ulus yanında kök salmakla kalmamış, aynı zamanda dünyaya açılmıştır. Türkiye, daha cumhuriyeti dahi ilân etmeden önce uluslararası federasyonlara üye olarak dünyada savaş yerine sulh ve sporu desteklediğini açıkça ortaya koymuştur.

Monarşi döneminde (1878-1908) ise Sultan II. Abdülhamid'in evhamlı mizacı ve hafife jurnalleri sebebiyle Türk takım sporları, bireysel sporlara nazaran daha geç gelişme zemini bulabilmiştir. Türkiye, ilk Türk futbol takımını kurduğu 1901'den Atatürk'ün hayatını kaybettiği 1938'e değin başta futbol olmak üzere birçok spor dalında olağanüstü bir evrim geçirmiştir. Mutlak monarşi yıllarında, önemi yeterince anlaşılmayan spor, İstiklâl Harbi sonrası Atatürk ve cumhuriyetle birlikte, ordudan daha önemli bir milli dava ve medeniyet meselesi haline gelerek ulusal ve uluslararası barışın sürdürülmesi hizmet eden en stratejik unsurlardan biri halini almıştır.

Türk takım sporu, Müslüman Türk gençlerinin açık bir arazide toplanmasının yasaklandığı mutlak monarşi devirlerinden; orduda, mektepte,

Türkiye'nin içinde bulunduğu 200'den fazla ulusal futbol federasyonu bulunmaktadır. FIFA, futbol kurallarının yanı sıra, hakemlik ve antrenörlük şartları belirleyen ve uluslararası turnuvalar düzenleyen merkezi bir kurumdur (Britannica, FIFA, 2023, 28 Ağustos)

fabrikada, stadyumda, olimpiyatta teşvik ve takdir edildiği devirlere Meşrutiyet, Cumhuriyet ve bilhassa Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün olağanüstü gayretleri sayesinde gelebilmiştir. Atatürk, 19 Mayıs'ta başlattığı Milli Mücadele ile ulusa yalnızca istiklâlini kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda bu kutlu günü, her sene anıp kutlasınlar diye, birinci vazifeleri, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyeti'ni, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmek olan Türk çocukları için, ölümünden yalnızca 4 ay önce, 20 Haziran 1938'de, Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı ilân etmiştir.

Türk gençlerini bedenlen kuvvetli; çevik, zihnen zeki, yaratıcı ve inisiyatif almaya yatkın; ahlaken vatanına ve milletine bağlı hale getirmek, Cumhuriyetin spor felsefesinin temelini oluşturmuştur. Güreşe son derece düşkün, gençlerin mümkünse gürbüz olmasından yana Atatürk nazarında, ideal milli sporcunun ilk örneği Kurtdereli Mehmet Pehlivan'dır. Kurtdereli'nin sözleri, bugün dahi her branştan milli sporcunun sadakatle sahip çıktığı bir Cumhuriyet geleneği halini almıştır.

Atatürk'ün spor hakkındaki görüşleri, 1916'dan 1938'e kadar ciddi anlamda büyük bir dönüşüm geçirse de, özünde bir hatıra, değişmeksizin daima mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bu, 1915'te Arıburnu'nda kumandanken yaşadığı ve 1928'de Büyükkada'da Yat Kulübü'ndeiken aktardığı *boks idmanı bilmeyen Türk neferinin kalbine maddeten, vicdanına manen vurulan darbelerin tesiri altında hasmını boğazından kavrayarak Gâzi'nin huzuruna getirişi* hatırasıdır. Aynı hatıra, vefatından bir yıl önce Afet Hanım'a spor hakkında yazdırdığı notta daha farklı bir biçimde yeniden dile gelmiştir: "Türk milleti ve onun küçük ve büyük yaştaki çocukları çelikten yapılmış heykellerdir; onların ne olduklarını anlamak için onlarla savaş meydanlarında boy ölçüşmek lazımdır."

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ferdi Ertekin: % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ferdi Ertekin: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Adams, I. (2015). Football: A counterpoint to the procession of pain on the western front, 1914–1918?, *Soccer & Society*, 16 (2-3), 217-231. <https://doi.org/10.1080/14660970.2014.961377>
- Atabeyoğlu, C. (1981). *Atatürk ve spor*. Hisarbank Kültür Yayınları.
- Atabeyoğlu, C. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e spor, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1474-1479.
- Atatürk, M. K. (1916). *Talim ve terbiye-i askeriyeye hakkında nokta-i nazarlar*. Sanayi Mektebi Matbaası.
- Atatürk, M.K. (1969). *Nutuk*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi.
- Atatürk, M.K. (1970). *Nutuk*, Cilt I, 1919-1920, Milli Eğitim Basımevi.
- Atatürk'ün bütün eserleri*. (2005). Cilt 16, Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün bütün eserleri*. (2006). Cilt 18, Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün bütün eserleri*. (2007). Cilt 22, Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün bütün eserleri*. (2009). Cilt 25, Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün bütün eserleri*. (2010). Cilt 27, Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün bütün eserleri*. (2011). Cilt 30, Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri I*. (1997). Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu Atatürk araştırma merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri II*. (1997). Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu Atatürk araştırma merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri III*. (1997). Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu Atatürk araştırma merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atatürk'ün tamim, telgraf ve beyannameleri IV*. (1991). Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu Atatürk araştırma merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bailly, A. (1935). *Dictionnaire grec-français*. Hachette.
- Barclay, H., L. (1908,8 Ağustos) Les jeunes organe officiel de la fédération gymnastique et sportive es patronage de France. No. 31.
- Başar, Ü. (2019). Osmanlı olimpiyat komitesinin kuruluşu hakkında doğru bilinen yanlışlar, *Türk İdare Dergisi*, 1 (488), 98-122.
- Başbakanlık cumhuriyet arşivi (BCA). (1924). Kararlar daire başkanlığı 8-47-14.

- Başbakanlık Osmanlı arşivi (BOA). (1921). Dâhiliye nezareti hukuk müşavirliği belgeleri (DH. HMS), 4-4, R.
- Benson, L. (1986). *The Riverside Chaucer*. Houghton Mifflin.
- Bradley, F. H. (1974). *A middle-English dictionary*, Oxford University Press.
- Britannica. (2023 28 Haziran). FIFA, 28 Haziran 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/Federation-Internationale-de-Football-Association/adresinden> edinilmiştir.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford.
- Çakmak, F. (2023, 28 Ağustos). *Türk İdman Cemiyetleri (Türk Spor Kurumu)*, 28 Ağustos 2023 tarihinde <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-idman-cemiyetleri-turk-spor-kurumu/adresinden> edinilmiştir.
- Çelik, Veli O. & Bulgu, N. (2010). Geç Osmanlı döneminde batılılaşma ekseninde beden eğitimi ve spor, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 137-147.
- Dağtaşoğlu, A. E. (2013). *Kant felsefesinde estetik yargının epistemolojik boyutları*, [doktora tezi] İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Dimitriadis, V. (2016). *Bir evin hikâyesi: Selanik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün evi ve ailesi hakkında Türkçe ve Yunanca belgeler*. (Çev. G. Aksoy-Aivalı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Duralı, Teoman. (2009). *Sorun çağının anatomisi: çağımızın felsefe teşrihi*, (Derleyen ve Yayına Hazırlayan M. S. Genç). Şule Yayınları.
- Erdemli, A. (1997). Spor, hümanizm ve olimpizm, *Felsefe Arkivi*, 30, 153-178.
- Erdoğan, Murat, Mutlu, T. O. & Konukman, F. (2017). Mekteb-i Harbiye'de beden eğitimi dersleri ve kurumsal yapılanmalar, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (10), 54-59.
- Ertekin, F. (2021). *Muharebe alanından oyun alanına: Din, harp, futbol*, Vadi Yayınları.
- Fişek, K. (1983). Türkiye'de spor. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8, 2176-2186.
- Fişek, K. (1985). *100 soruda Türkiye spor tarihi*. Gerçek Yayınevi.
- Fişek, K. (2003). *Sporun anatomisi*. İstanbul: Yazı-Görüntü-Ses Yayınları.

- Gölbaşı, H. (2018). Osmanlı Devleti'nde spor tekkeleri, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 41-53.
- Gönlübol, M. & Sar, C. (1997). *Atatürk ve Türkiye'nin dış politikası (1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Harari, Yuval N. (2015). *Sapiens*. Kolektif.
- Huizinga, J. (1995). *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ayrıntı Yayınları.
- Kerman, Z. (1992). Araba sevdası, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, 245-246.
- Liddell, H. G. & Scott, R. (1852). *Greek-English Lexicon*. Harper&Brothers.
- Orwell, G. (1945, Aralık). *The Sporting Spirit*, 26 Mayıs 2023 tarihinde https://orwell.ru/library/articles/spirit/english/e_spirit/adresinden edinilmiştir.
- Özmaden, M. (2010). Türkiye idman cemiyeti ittifakı (TİCİ) dönemi milli ruh ve milli temsil, siyasi ve milli propaganda ile ülkeyi tanıma-tanıtma çabaları, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 1439-1457.
- Platon. (2010). *Devlet*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Recaizâde Mahmut Ekrem. (2018). *Araba Sevdası*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Selim Sırrı (Tarcan). (1927). Spor ve sulh. *Hayat Mecmuası*, 1(13), 255-256.
- Selim Sırrı (Tarcan). (1928). *Türklerde beden idmanları*. Başvekâlet Müdevvenat Matbaası.
- Soyсал, İ. (2020). Montrö boğazlar sözleşmesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDVİA), 30, 273-274.
- Stemmler, T. (1998). *Futbolun kısa tarihi*. (Çev. Necati Aça). Dost Kitabevi.
- Tatlock, J. S. P. (1969). *The complete poetical works of geoffrey chaucer*. Macmillan.
- TFF. (2023, 28 Ağustos). *Türkiye Futbol Federasyonu Kuruluyor*. 28 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=294/adresinden> edinilmiştir.
- The British Library (TBL). (1919). IOR/L/PS/18/B310a.

- Tunaya, T. Z. (1964). *Devrim hareketleri içinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Baha Matbaası.
- Türkiye idman cemiyetleri ittifakı nizamnâme-i esasî ve dâhilisi*, 1338 (1922). Matbaa-i Askeriyye.
- Türkmen, Z. (2000). Mustafa Kemal Paşa ve yıldırım ordular grup komutanlığı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16 (47), 395-419.
- Uluslan, Ş. (2008). Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvam) girişi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, VII (16-17), 237-258.
- Vanoudheusden, R. (2010). *Stéréotypes et variation sémantique dans un corpus de presse sportive en Anglais et en Français*. [doktora tezi]. Université de Poitiers UFR Lettres & Langues.
- XIII. *Yüzyıldan beri Türkiye türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü*. (1996). IV, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf Ziya Öniş. (2023 28 Ağustos). 28 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.oktayaras.com/yusuf-ziya-onis/tr/29778/adresinden> edinilmiştir.

Extended Abstract

Training in order to make the body strong and flexible is a phenomenon that is common to all societies. In order to survive in the harsh conditions of prehistoric times, man had to struggle with the wild environment. As far as is known, the first human communities left their homeland in East Africa nearly two million years ago and migrated to various parts of North Africa, Europe and Asia. To survive in different environments, human communities have had to develop different strategies. Throughout history, physical education has been used either to perform religious rituals or to prepare for war. In ancient Greece, sport emerged from the separation of physical education from war preparation in a manner unprecedented in history. The planned and programmed physical movements that human societies carried out to keep their bodies alive and strong led to the emergence of "sport" in Athens, in addition to military training, which we find in more or less all societies. According to Selim Sırrı Tarcan, Sport began in Ancient Greece with hunting and running competitions. Then it took an exciting shape with the Olympic Games. After being discredited for a long time, the sport has been revived since the middle of the 19th century. The 19th century was a time of both the revival of old sports and the discovery of new ones in England and America. Since then, each nation has adopted and nationalised a sport according to its own tastes and inclinations. Bullfighting in Spain, football/soccer and polo in

England, fencing and riding in France, boxing and baseball in the USA, jujitsu in Japan and wrestling in Türkiye have all become national sports.

According to Selim Sırrı, sport is a means of developing ideas, morals and the body. According to Kurthan Fişek, “sport is the application of the tools, skills and methods developed by man in his struggle with nature since the first humanoid creatures to leisure through simulation”. According to George Orwell, almost all sports are competitive. They are played to win, and unless you do your best to win, the game has little meaning. For Orwell, ‘sport on an international scale is an imitation of war’. In fact, there is a very important criterion that distinguishes sport from warfare, athletic movement from military movement. This criterion is the ultimate goal of both movements. In sport, the athlete’s primary goal is to win, and if not to win, at least not to lose. For the athlete, winning also means social prestige and self-confidence. The soldier’s aim is also to win, and if not to win, at least not to lose. But for the soldier, winning or losing also means dying or being killed. For the athlete, victory or defeat means only victory or defeat. Johan Huizinga defines a game as “an activity that is played out to the end within certain limits of time and space, which has its own flow, its own meaning and its own purpose in itself”. Therefore, any playful motor movement that is accompanied by consciousness and ethics/rules, that has no purpose other than itself, that is based on the principles of human beings competing with ‘others’ or ‘themselves’ without the intention of injuring or killing, and ultimately winning, or at least not losing ‘if possible’, is included in this definition of sport. Sport is an extremely important activity that provides the basis for satisfying the human urge to aggression and violence, not only in combat or war, but also - in a controlled and legitimate way - in peace. As humanity has evolved from fighting to competing, the “instinct to win” inherent in human nature has opened for itself a substitute means of solace and fulfilment, which is often viewed as an entertaining carnival, without killing other lives, without getting its claws into blood and gunpowder. Sport, which is essentially humane and creative, can only flourish in a humane and creative social environment. Sport cannot be thought of separately from athletics, Olympism and humanism. According to Konrad Lorenz, the Olympics are the only place where the playing of a country's national anthem does not evoke feelings of hatred and hostility towards other nations. That is why sport is an opportunity, a tremendous possibility for the transition from war to peace.

Although the first sports clubs in Türkiye were founded during the reign of Abdülhamid II, it was not until 1909, after the proclamation of the Second Legitimacy, that they were given official status. Turkish sport, the seeds of which were sown under the absolute monarchy, found the opportunity to flourish with the transition to a constitutional monarchy. In the Republican era, sport not only took root throughout the country, but also opened up to the world. By becoming a member of international federations even before the

declaration of the Republic, Türkiye has made it clear that it supports peace and sport rather than war in the world.

BİR REJİM REFLEKSİ BAĞLAMINDA MİLLİ GÜVENLİK KURULU'NUN ASKER-SİVİL İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜNDEKİ ETKİSİ

İlhan BİLİCİ*

Öz

Modern cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan fikir sisteminin yani Kemalizm'in ve temel prensiplerinin muhafaza edilmesi adına çeşitli refleksler geliştirilmiştir. Bu reflekslerin bir sonucu olarak Türk siyasi yaşamında asker-sivil ilişkileri sorunlu bir niteliğe bürünmüştür. Söz konusu niteliğin yol açtığı en temel olgu askeri elitlerin sivil siyasi otorite üzerinde hegemonya kurma arzusudur. Resmî ideolojinin korunması ve rejimin bekçiliği adına ortaya çıkan bu arzu 1960'lı yıllardan yakın döneme kadar çeşitli periyotlarla demokratikleşme çabalarının sekteye uğramasına, seçilmiş sivil iktidarların yıkılmasına ve askeri ya da güdümlü idarelerin kurulmasına yol açmıştır. Söz konusu teşebbüslerden birisi de 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleşen post-modern askeri darbesidir. Bu darbe özünde Cumhuriyet'in içselleştirdiği çizgiye direnç gösteren iktidarla bir hesaplaşma olmasına karşın sürecin yaşanmasındaki fiili aktörler ve benimsenen müdahale biçimleri özgün nitelikler barındırmaktadır. Çok aktörlü bir askeri müdahale olarak siyasi yaşamda yer edinen 28 Şubat'ta başat ve egemen rolü Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) kisvesinde askeri elitler oynamıştır. Bu itibarla mevcut çalışmanın temel amacı 28 Şubat sürecinin katalizör kuvveti ve sonucu tayin edici unsuru olarak Milli Güvenlik Kurulu'nun asker-sivil ilişkileri üzerindeki rolünü analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Milli Güvenlik Kurulu, 28 Şubat, Asker-Sivil İlişkileri, Türkiye'de Askeri Darbeler, Türk Siyasi Hayatı.

THE IMPACT OF THE NATIONAL SECURITY COUNCIL ON THE TRANSFORMATION OF MILITARY-CIVIL RELATIONS IN THE CONTEXT OF A REGIME REFLEX

Abstract

Various reflexes have been developed to preserve the ideology of Kemalism and its fundamental principles, which originated with the establishment of the modern republic. These reflexes have resulted in problematic military-civilian relations in Turkish political life. The central phenomenon that this essence has caused is the desire of military elites to establish hegemony over civilian political authority. This desire, which emerged in the name of protecting the official ideology and guarding

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, bilici.ilhan61@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4085-7274>

the regime, led to the interruption of democratization efforts, the collapse of elected civilian governments, and the establishment of military or controlled administrations from the 1960s to the recent period. One of these attempts is the post-modern military coup that took place February 28, 1997. Although this coup was essentially a showdown with the government that resisted the line internalized by the Republic, the actual actors in the process and the adopted forms of intervention had unique characteristics. In the guise of the National Security Council (NSC), the military elites played the leading and dominant role on February 28, which took its place in political life as a multi-actor military intervention. In this respect, the main purpose of the present study was to analyse the role of the National Security Council on military-civilian relations, as the catalyst force and the determining factor of the 28 February process.

Keywords: *National Security Council, February 28, Military-Civilian Relations, Military Coups in Türkiye, Turkish Political Life.*

Giriş

Türk siyasal hayatında modernleşme çabaları daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine karşılık gelmektedir. Zira bu dönemde İmparatorluğun sosyo-ekonomik, iktisadi ve askeri çöküşü zorunlu olarak Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edilmesi gerektiğini beraberinde getirmiştir. Ancak söz konusu durum daha çok askeri anlamda hissedilmiş ve modernleşme gayretlerinin büyük oranda ordu vasıtasıyla gerçekleştirilmesine olanak tanımıştır. Ortaya çıkan bu durum zamanla ordunun Batılılaşma hareketleri içerisinde siyasal bir anlayış geliştirmesine ve nihayetinde askeri bürokrasinin güç kazanmasına yol açmıştır. Gelişen siyasal anlayış modern cumhuriyetin kurulmasına kültürel bir miras olarak devredilmiştir. Çünkü erken dönem ulus inşa çabalarında ideolojik aygıtların yetersizliğinden boşalan alanın askeri elitlerce doldurulduğu ve ordunun siyasal alanda yaptığı manevralarla resmî ideolojinin koruyucusu ve rejimin bekçisi konumuna eriştiği görülmektedir. Ordunun bu hüviyeti çok partili siyasal hayatın tanıtılmasından sonra çeşitli dönemlerde kendini hissettirmiştir. 28 Şubat post-modern darbesi ve bu darbenin en önemli aktörlerinden birisi ve “Cumhuriyet Devrimi'nin mevzisi” (Perinçek, 2000, s. 292) olan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) bu teşebbüslerden birisi olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır.

“Cumhuriyet'in kuruluşundan beri var olan çağdaşlık çizgisi ile bu çizgiye direnen ve Cumhuriyet'in temel değerleriyle mutabık kalmayan çizgi arasındaki bir hesaplaşma olarak görül[n]” (Akpınar, 2001, s. 14) 28 Şubat, Milli Güvenlik Kurulu toplantısının yapıldığı gün ve alınan kararlarla özdeşleşen süreçle adlandırılmaktadır. Zira bu toplantı dönemin aydınları tarafından çok önemli görülmüş ve toplantı sonrası “darbeye doğrumu yol alacağız, yoksa bir uzlaşmaya mı gidilecek?” (Çandar, 2001, s. 61) kaygıları ekseninde değerlendirilmiştir. Söz konusu kaygı dönemin siyasal hayatı açısından radikal dönüşümlere ve anti-demokratikleşmeye yol açan 28 Şubat

post-modern darbesine zemin hazırlamıştır. Ancak söz konusu askeri darbe muadilleri ya da öncülleri ile mukayese edildiği vakit fiili aktörlerdeki farklılık ve benimsenen müdahale biçimleri itibarıyla özgün nitelikler barındırmaktadır. Şöyle ki; 28 Şubat sürecinin taraflarından biri olan ordu, müdahalenin gerekliliğini irtica tehlikesi karşısında laik ve demokratik cumhuriyetin tehlikede olduğu varsayımıyla bir tür meşrulaştırma stratejisi gütmüştür. Sürecin karşı tarafını temsil eden Refah Partisi (RP) söz konusu irtica tehdidini askeri elitlerce algılandığı şekliyle benimsememekle birlikte yaptırım mahiyetinde sunulan *tavsiyeler paketini* de istekli bir şekilde uygulamamıştır. Bunun üzerine askeri elitler “RP’ye karşı bütün sivil toplum örgütlerinin bir araya gelmelerini ve mücadele vermelerini öngören” (Çalmuk, 2000, s. 240) *Silahsız Kuvvetler* kavramsallaştırmasıyla medya, yargı, muhalefet partileri, üniversite ve sivil toplum kuruluşlarının öncülüğünde siyasal iktidara karşı yoğun baskı aygıtlarının kullanılmasıyla hükümetin istifasını istemiştir. Böylelikle *yüksek siyaset* olan devlet yönetimi 28 Şubat’ın katalizörü MGK eliyle şekillendirilerek sivil siyaset üzerinde vesayet tesis edilmiştir. Söz konusu vesayetin inşa sürecinde MGK “bir yürütme organı niteliğine bürün[erek]” “filen hükümetin üzerinde bir konum” ile kendine varlık kazandırmıştır (Çandar, 2001, s. 157).

“Bir Cumhuriyet Devrimi atağı” (Perinçek, 2000, s. 13) olan 28 Şubat sürecinde birçok aktörün farklı düzeylerde etkin rol oynadığı bilinmektedir. Ancak ordu başat ve egemen aktör rolü ile sürecin liderliğinde diğer aktörlerin sevk ve idaresini üstlenmiştir. 28 Şubat’ı klasik askeri darbelerden ayrı kılan ve post-modern olarak nitelendirilmesine olanak sağlayan husus da burasıdır. Çünkü ordu kanlı ve şiddete dayalı bir eylemi gerçekleştirmekten ziyade siyasal iktidar üzerinde etki edebilecek aktörleri/kurumları sürece dahil etmiştir. Bu doğrultuda mevcut çalışmada 28 Şubat’ın katalizör kuvveti ordunun ve onun şahsında temerküz eden MGK’nın 28 Şubat sürecinde asker-sivil ilişkilerindeki rolü ele alınmaktadır. Bu minvalde ilk olarak Türk siyasal hayatında asker-sivil ilişkilerinin niteliğine atıfla kısaca 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül askeri darbelerine değinilmektedir. Sonrasında ise 1990’lı yılların siyasal atmosferine ve 28 Şubat sürecine geçişte dönemin koşulları açıklanmaktadır. Daha sonra ise ordunun şahsını temsilen MGK’nın söz konusu süreçteki işlevi sorgulanmaktadır.

1. TÜRK SİYASAL HAYATINDA ASKER-SİVİL İLİŞKİLERİ

Modern cumhuriyetin kurulmasından itibaren asker-sivil ilişkileri siyasal yaşamın tartışmalı konularının başında yer almıştır. Ancak söz konusu meselenin problemleri bir hal alması Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemine tekabül etmektedir. Çünkü ilgili dönemde İmparatorluğun Batı karşısındaki iktisadi ve askeri gücü muadilleriyle mukayese edilemeyecek kadar geri planda kalmıştır. Bunun üzerinde bir dizi modernleşme gayretleri gerçekleştirilmiş olup ordunun merkezi bir rol üstlenmesi sağlanmıştır. Çünkü ordu en örgütlü ve en güçlü kurumların başında yer almıştır. Ancak günün

sonunda ordunun merkezi bürokrasi içerisinde ağırlık kazanmasına yol açılmıştır (Hale, 1996, s. 277). Diğer taraftan Türkiye özelinde ordu-millet özdeşleşmesi ve cumhuriyetin kurucu kadrosunun askeri gelenekten beslenmesi gibi faktörler de askeri bürokrasinin siyasal yaşamda güç kazanmasını kavileştirmiştir. Ancak çok partili siyasal yaşamın tanıtılmasından itibaren kolektif hafızada yer edinen bu gelenek demokrasinin çeşitli dönemlerde kesintiye uğramasına yol açmıştır. Hemen hemen her on yılda bir ordunun siyasal ve toplumsal nizamı koruma saikiyle siyasal yaşama müdahalesi söz konusu olmuştur. Bu itibarla onun siyasal alanın dışına çıkması neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Zira siyasal ve toplumsal nizam özünde bir tür meşrulaştırma stratejisi olarak görülmektedir. Bu gerekçenin fikri altyapısını geleneğin/alışkanlığın modern yorumlanmasına bağlamak gerekir. Şöyle ki; Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde askeri elitlerin *devlet nasıl kurtulur?* sorusuna muhatap olurken modern cumhuriyetle birlikte söz konusu soru *devlet nasıl korunur?*'a doğru evrilmiştir. Böylelikle ordu ülke yönetiminde söz sahibi olmakla birlikte rejimin bekçisi ve koruyucusu rolünü de ifa etmeye başlamıştır ya da var olan sorumluluğunu sürdürmüştür. Ancak burada üzerinde durulması gereken temel mesele her iki dönemki asker-sivil ilişkilerinin niteliksel olarak değişime maruz kalmasıdır. Diğer bir ifadeyle, çok partili siyasal hayat öncesi ordu-siyaset birlikteliği söz konusu iken sonrasında ordu-siyaset gerilimi cereyan etmiştir. Bu da ordunun farklı periyotlarda siyasal yaşama müdahalesine yol açmıştır. Ordunun siyasal yaşamdaki bu denli etkinliği tek parti dönemi koşullarının muhafaza edilme arzusuyla açıklanabilir. Bu minvalde Lewis'in (2010) de belirttiği üzere her müdahale sonrası askeri elitlerin tek parti ideolojisine yaklaşmak ya da onu tahkim etmek üzere ara rejim dönemlerinde çeşitli yasal düzenlemelere başvurdukları görülmektedir. Dolayısıyla ordu tedrici bir biçimde siyasal yaşamdaki hakimiyetini artırarak siyasi çıkarların ötesinde partilerin üstünde "kendi içinde bütüncül ve dışındaki yozlaşmadan muaf" bir imaj inşa ederek toplumsal muhalefetin ve siyasi krizlerin baş gösterdiği dönemlerde bir çıkış stratejisi olarak siyasal yaşama müdahaleyi kendisine vazife bilmiştir (Hongur, 2006, s. 67).

Cumhuriyet dönemi ilk askeri darbesi 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşmiştir. Demokrat Parti'nin (DP) 1950 sonrası gücünü artırarak iktidara gelmesi ve benimsediği ılımlı politikanın zamanla otoriter bir hüviyete bürünmesi ve rejim karşıtı siyasalara meyletmesi gibi sebepler ordu-siyaset ilişkisinin gerilmesine yol açmıştır. DP'nin parti programı ve tüzüğünden uzaklaştığı, hükümetin işlevsizleşmeye başladığı gibi saiklerle 27 Mayıs 1960 tarihinde 2771 sayılı Ordu Dahili Hizmet Kanunu'nun 34. maddesi gerekçe gösterilerek askeri darbe gerçekleştirilmiştir. Böylelikle sivil iktidar ile ordu arasındaki anlaşmazlıklarda ya da menfaat çatışmalarında darbeye meşru zemin sağlanmıştır. Bununla birlikte ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetinin kurumsallaşmasına katkı sağlamak ya da hükmedici bir güç şeklinde varlığını idame ettirmek üzere Milli Güvenlik Kurulu (MGK) gibi anayasal kurumların oluşturulmasına gereksinim duyulmuştur. Diğer

tarafından 27 Mayıs'ı siyasal sistemin kurumsal bir hüviyete ve istikrarlı bir yapıya erişememiş olmasının bir ürünü olarak da okumak yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Modern cumhuriyetin ikinci askeri müdahalesi 12 Mart 1971 muhtırası ile birlikte gerçekleşmiştir. Ancak birincisinden farklı olarak silahın aktif kullanılmadığı bu müdahale ordunun hiyerarşik örgütlenmesinin dışında gerçekleştirilen bir muhtıra türüdür. Diğer bir anlatımla, 12 Mart dolaylı bir askeri müdahaledir. Çünkü ordunun siyasal iktidarı doğrudan devretme ve onun yerine yönetme gibi bir amacı olmaktan ziyade daha çok siyasi parti ya da siyasal iktidar üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. 1960'lı yılların siyasal atmosferi içerisinde yeni anayasa ile birlikte toplumsal kesimlere geniş özgürlükler tanınması ve Latin Amerika başta olmak üzere pek çok ülkede komünizmin güç kazanmaya başlaması Türkiye'deki sosyalistleri cesaretlendirerek örgütlenmelerine ivme kazandırmıştır. Solun yükselen etkisi karşısında siyasal iktidarın kayıtsız kalması askeri elitleri harekete geçirmiştir. Çünkü birçok ülke yönetiminde Komünist askeri elitlerin etkinlik kazanmaya başlaması ve Türk ordusunda da benzer bir hareketlenmeye yol açar endişesi bu süreçte etkin rol oynamıştır. Bu minvalde askeri elitler hiyerarşik bir müdahaleyi gerçekleştirmekten ziyade hazırlanmış bir metnin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) okutulmasıyla Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi hükümetinin istifa etmesini istemiştir. Aksi halde üç maddelik metnin son kısmında ordunun askeri darbeye yönetime el koyacağı vurgulanmaktadır. Bunun üzerine iktidar istifa ederek askeri elitlerin sivil siyaset üzerinde bir süre devam eden etkinliği başlamıştır.

Modern cumhuriyetin üçüncü askeri müdahalesi 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşmiştir. Nevi şahsına münhasır nitelikler barındıran bu müdahale emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleşmiş en organize ve en köktenci askeri darbedir. Silahlı kuvvetlerin TRT'ye el koymasıyla başlayan müdahale Başbakan Süleyman Demirel'in ve TBMM'nin faaliyetleri askıya almasıyla son bulmuştur. Ülke çapında sıkıyönetimin ilan edildiği bu süreçte milletvekili dokunulmazlıkları kaldırılarak yurt dışına çıkış yasağı getirilmiştir. Türkiye'nin politik yapısında radikal nitelendirilebilecek dönüşümlere gidilmiştir. Bunların başında MGK'nın yapısı ve işleyişine ilişkin olanı gelmektedir. 1960 darbesi sonrası kurulan MGK, 1980 darbesi ile birlikte siyaset üstü bir konuma erişirilerek asker-sivil ilişkilerinin dönüşümünde ordu lehine güç kazandırmıştır.

Asker-sivil ilişkilerinin bir tezahürü olarak cereyan eden askeri müdahalelerin sürekli olarak Türkiye gibi gelişmekte olan ya da üçüncü dünya ülkelerinde vuku bulması hep tartışma konusu olmuştur. Askeri elitlerin sivil siyaset üzerinde tahakküm kurması ya da halk iradesi üzerinde belirleyici olma arzusu özünde ordunun "askeri güç uygulaması ve sistematik baskıyla varlığını" idame etmek istemesinden kaynaklanmaktadır (Heywood, 2021, s. 417). Ancak ordu çeşitli bazı durumlarda da -ki bunların önemi yadsınamaz-

iktidarı ele geçirmek ister. Bu noktada Heywood dörtlü bir sınıflandırma gerçekleştirmektedir (2021, ss. 419-420):

- İktisadi az gelişmişlik
- Sivil siyasal iktidarın ya da kamu kurumlarının meşruiyeti sorunu
- Asker-sivil ilişkilerinde menfaat ilişkisinin ordunun lehinde olması durumu
- Askeri darbenin gerekliliğine ilişkin uluslararası baskı/teşvik

Türk siyasal hayatı özelinde asker-sivil ilişkileri göz önünde bulundurulduğu zaman her ne kadar yukarıdaki sınıflandırmalar önemli rol oynasalar dahi Türkiye’de ordu, devletin ve kurucu ideolojinin muhafızı konumundadır. Ülkenin sosyo-kültürel, iktisadi ve siyasal düzeni askeri elitlerin menfaatlerini gözetir niteliktedir. Bu menfaatler göz önünde bulundurularak yeni rejimin/sistemin inşası sağlanmıştır. Dolayısıyla ordunun menfaatini tehlikeye atan veya bölüşüm sistemini riske sürükleyen faktörlerin baş göstermesi durumunda düzenin koruyucusu ve geleneğin muhafızı olarak sivil siyasal iktidar üzerindeki müdahale kaçınılmaz olmaktadır. Bu da Türkiye’nin demokratikleşme çabalarını baltalamaktadır. Yakın dönem asker-sivil ilişkilerinde ve demokrasinin konsolidasyonunda bir dönüm noktasına ve yol ayrımına sebep olan bir başka askeri müdahale 28 Şubat olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır. Ancak 28 Şubat post-modern askeri darbesini ele almadan önce 1990’lı yılların siyasal yaşamına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

2. BİR BELİRSİZLİĞİN ARİFESİNDE DOKSANLI YILLAR SİYASAL HAYATINA KISA BİR BAKIŞ VE 28 ŞUBAT SÜRECİ

1990’lı yıllar merkez sağ ve sol siyasetin temsilcileri Doğru Yol Partisi (DYP) ile Sosyal Demokrat Halkçı Partisi (SHP) koalisyonu ile başlamaktadır. Başbakanlığını Süleyman Demirel’in yaptığı bu koalisyon 49. Hükümet’i oluşturmaktadır. Bu hükümet döneminde gerek iki siyasi parti arasındaki derin görüş ayrılıkları gerekse 1982 Anayasası’nın yol açtığı Cumhurbaşkanlığı makamı ile hükümet arasındaki yetki bölüşümünden kaynaklı çekişmeler dönemin belirleyici hadiseleridir. Bahse konu siyasal atmosferde 17 Nisan 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın ani ölümü devam edegelen krizleri derinleştirmiştir. TBMM’de yapılan seçim ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin 9. Cumhurbaşkanı olarak Süleyman Demirel seçilmiştir. Süleyman Demirel’in Cumhurbaşkanı olması sonuçları itibariyle Türk siyasal hayatı açısından oldukça önemlidir. Çünkü Demirel’in cumhurbaşkanlığı “Türkiye’de 12 Eylül öncesi siyasal algının yeniden egemen olması anlamı” taşımaktadır (Tekin ve Okutan, 2015, s. 212). Diğer bir ifadeyle, statükocu yapı siyasal iktidar üzerindeki egemenliğini yeniden kazanmıştır. İkinci bir sonuç ise Demirel’in aktif siyasetten çekilmesiyle birlikte sağ siyaseti temsil eden siyasal partiler arasındaki güç dengeleri ve iktidar ilişkilerinin değişimidir. Bu değişim beraberinde Refah Partisi (RP) ile

Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) seçimlerde güç devşirmelerine ve siyasi zafer kazanmalarına yol açmıştır.

Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanlığı makamına geçmesiyle birlikte DYP Milletvekili Tansu Çiller başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Siyasal yaşamdaki ilk kadın başbakan olan Çiller DYP'nin ilk kongresinde partinin Genel Başkanı seçilmiştir. Merkez sağdaki bu hareketliliği Türk solunda birlik arayışları takip etmiş Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile SHP birleşmiştir. Bu birleşmenin akabinde Deniz Baykal CHP'nin Genel Başkanı seçilerek 1995 seçimlerine gidilmiştir. Ancak 1995 genel seçimlerinden önce 1994 yerel seçimlerine ve siyasal bir aktör olarak RP'nin yükselişine kısaca değinmek mevcut çalışma bağlamında yerinde olacaktır. 27 Mart 1994 yerel seçimleri dönemin siyasal hayatı açısından oldukça önemlidir. Çünkü RP bu seçimlerle birlikte ANAP (Anavatan Partisi) ve DYP'den sonra merkez sağın üçüncü partisi konumuna erişmiş, başta İstanbul ve Ankara olmak üzere çok sayıda belediyeyi kazanmıştır. Bu seçimlerde Recep Tayyip Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı olarak seçilmesi, zamanla toplumsal karşılık elde etmesi ve kısa sürede ülke gündemini işgal edecek başarılarla imza atması doğal olarak RP'yi yükselen bir aktör konumuna getirmiştir. Diğer taraftan yakın dönem siyasal iktidarların skandal ve yolsuzluklarla ilişkilendirilmeleri ve RP'nin "Adil Düzen" tasavvurunun seçim propagandalarında kullanılması partinin başarısını artırmıştır. 1995 genel seçimlerine bu siyasal atmosfer içerisinde girilmiştir. Ancak bu aşamada iki noktanın vurgulanması gerekmektedir: Birincisi 1990'lı yılların başından itibaren gittikçe artan terör ve anarşi ortamının olağanüstü boyutlara erişmesi, ikincisi ise aynı tarihsellikte uygulanmaya başlanan popülist ekonomi politikalarının ülke ekonomisini sürüklediği çıkmazdır (Tekin ve Okutan, 2015, s. 216). Bu gelişmeler 24 Aralık 1995 tarihli genel seçimlerde iktidar partilerinin -DYP, CHP- oy kaybetmelerine ve alternatif söylem ile politika benimseyen RP ile DSP'nin (Demokratik Sol Parti) beklentilerin ötesinde oy kazanmalarına yol açmıştır.

24 Aralık 1995 genel seçimleri Türk siyasal hayatı açısından bir dönüm noktası olarak da okunabilir. Siyasal yaşamda merkez partilerinin dışında varoluş mücadelesi veren Erbakan liderliğindeki RP beklentilerin ötesinde büyük bir başarı kazanarak seçimin galibi olmuştur. Ancak hükümet kurma görevi Erbakan'a tevdi edilmesine rağmen kamuoyunda oluşturulan hava neticesinde diğer siyasal partiler koalisyon ortağı olmaya yanaşmamışlardır (TBMM, 2012, s. 949). Bunun üzerine Demirel görevi DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'e vermiştir. Ancak onun da hükümet kurma noktasındaki gayretleri başarılı olamamıştır. Daha sonra Demirel meclisteki sandalye sayısını üçüncü sırada elde eden ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a hükümet kurma görevini vermiştir. DYP ile gerçekleştirilen müzakereler neticesinde seçimlerden sonra yaklaşık üç ay gibi bir sürenin sonunda ANAP-DYP (ANA-YOL) koalisyonuna dayanan ve başta medya, iş adamları ve ordunun desteğini alan 53. Hükümet kurulabilmiştir (Yüksel, 2005, ss. 9-12).

Ancak hükümetin kurulması aşamasında Anayasa'nın öngördüğü toplantıya katılanların salt çoğunluğunun karşılanmadığı gerekçesiyle RP, hükümetin güvenoyu al(a)madığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açmıştır. RP'nin talebi üzerine Anayasa Mahkemesi TBMM kararını iptal etmiştir. Türk siyasal yaşamında ilk defa bir hükümet Anayasa Mahkemesi kararıyla düşürülmüştür. Güven oylamasının iptaliyle birlikte Mesut Yılmaz başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Hükümet kurma görevi tekrar Erbakan'a verilmiştir. Erbakan'ın Tansu Çiller ile yaptığı görüşmeler neticesinde ortak bir mutabakata varılmıştır. Bu mutabakata göre ANA-YOL modelini esas alan dönüşümlü başbakanlık modeli benimsenecektir (TBMM, 2012, s. 949). İlk bir yıl için Erbakan'ın, sonrası için de Çillerin başbakanlık yapacağı yeni hükümet güvenoyu alarak 28 Haziran 1995 tarihinde göreve başlamıştır. Bu koalisyon RP-DYP (Refah-Yol) hükümeti olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır.

Refah-Yol hükümeti birikmiş sorunların üzerine kurulmuş zoraki bir hükümet olduğu söylenebilir. Bir taraftan RP'nin kamuoyundaki algısı ile DYP'de süregelen yolsuzluk tartışmaları her iki partiyi de zor bir döneme ya da sınava maruz bırakmıştır. Bu minvalde bir taraftan Çiller "kelle kurtarma" telaşına düşerken diğer taraftan Erbakan RP'nin "sistem içinde" ve "meşru" bir parti olduğunu topluma sunmaya çalışmıştır (Yüksel, 2005, s. 21). Ancak Erbakan'ın gayretleri ne kadar başarıya ulaştığı tartışmalıdır. Zira onun iktidara geldiği dönemde çok aktörlü bir siyasal yaşamda iki belirleyici aktör RP'ye kuşkuyla yaklaşmıştır. Bunlardan birincisi Türk Silahlı Kuvvetleri iken ikincisi de dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'dir. Başarısız koalisyon çabaları sonrası hükümet kurma görevini yeniden Erbakan'a veren Demirel ilerleyen günlerde ordu-hükümet arasında adeta arabulucu gibi bir işlevi yerine getirecektir. Nihayetinde siyasal aktörlerin tarafları açısından zor bir süreç başlamıştır. Çünkü siyasal iktidar, iktidar kanadının dışındaki toplumsal kesimler tarafından "siyasal İslam'ın yükselişi" olarak nitelendirilmiş ve "laik cumhuriyet" ile "askeri yönetim" arasında bir tercih yapmanın gerekliliği ile karşı karşıya bırakılmıştır (TBMM, 2012, s. 949).

Refah-Yol hükümeti döneminde toplumsal infiale yol açacak ve 28 Şubat sürecinin başlamasına kaynaklık edecek çeşitli olaylar cereyan etmiştir. Bunlar sırasıyla derin devlet tartışmalarına yol açan ve devlet-mafya-siyaset ilişkisini ortaya çıkaran Susurluk kazası ve kazaya ilişkin iktidar kanadının tepkileri, Erbakan'ın ilk yurt dışı ziyaretleri olan İran ve Libya gezileri, aydınlık için bir dakika karanlık eylemleri, Kudüs gecesi ve Sincan olayı, Taksime cami tartışmaları, RP'li aktörlerin -Şevki Yılmaz, Şükrü Karatepe, Hasan Mezarıcı, Hasan Hüseyin Ceylan, İbrahim Halil Çelik- basına yansıyan laiklik karşıtı ve rejimi eleştiren söylemleridir. Diğer taraftan Adil Düzen tartışmalarında Türkiye'nin mutlaka arzulanan ve tahayyül edilen düzenin bir parçası olacağını vurgulayan Erbakan bu sürecin "kanlı mı? yoksa kansız mı?" olacağına ilişkin değerlendirmesi gergin olan ortamın daha da gerilmesine kaynaklık etmiştir (Tekin ve Okutan, 2015, s. 220). Bu ve benzeri hadiselerin

her biri okları RP özelinde Refah-Yol hükümetine yöneltmiştir. Ancak bu hadiselerden birkaçı ordu ile hükümeti doğrudan karşı karşıya getirmiştir. Bu itibarla onların yakın bir markaja alınarak ele alınması 28 Şubat sürecinde ordu-iktidar ilişkisinin niteliğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Erbakan'ın liderliği ve başbakanlığı, dönemin Türkiye'sinde bulunan dini gruplar açısından bir tür güvence olarak algılanmıştır. Zira bu dönemde din-siyaset ilişkisi yakın dönemde olmadığı kadar girift bir yapı içerisindeydi. Bunun en bariz örneği 20 Ekim'de Ankara Kocatepe Camii önünde bir grup Aczmeni mensubunun ellerinde asa, sırtlarında cübbe ve başlarında sarılarıyla birlikte toplu eylem gerçekleştirmeleridir. Kamuya açık bir alanda halkalar kurarak gerçekleştirilen zikirler eşliğinde Cumhuriyet'in kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e ve mirası olan rejime karşı hakaretler ve sloganlar dile getirilmiştir. Ayrıca Aczmeniler şeriatın özlemediği ve onun yüceltildiğine dair çeşitli söylemleri benimsemiştir. Bunun üzerine yüzü aşkın Aczmeni taraftarı polis tarafından gözaltına alınmıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde bu tarz eylemlerin yaygınlık kazanması ve siyasal aktörlerin dini ön plana çıkararak demeçler vermesi üzerine ordunun iktidara olan zayıf inancının ortadan kalktığı emareleri belirlemiştir. Bu göstergelerden birisi RP tarafından yönetilen Sultanbeyli'de İstanbul Batı Garnizon Komutanı Tuğgeneral Doğu Silahçioğlu'nun ilçe merkezinin adını Atatürk olarak değiştirmesi ve kent meydanına Atatürk'ün heykelini dikirmesidir. Komutanın bu eylemi dönemin RP'li Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Necati Çelik tarafından "Omzu dolu silahlı adam" olarak eleştirilmiştir (Akpınar, 2001, s. 165). Bu gelişme özünde silahlı kuvvetlerin meydanı boş bırakmadığı, rejimi tehdit eden eylemlerin baş göstermesi durumunda ölçüsü değişebilecek nitelikteki varlığını ve ağırlığını hissettirebileceğinin bir yansıması olarak nitelendirilebilir.

Refah Partisi'ne ilişkin toplumsal huzursuzluğun patlak vermesine kaynaklık eden kitlesel eylemlerin başında Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün 58. Yıldönümünde gerçekleştirilen anma törenleri gelmektedir. Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir milyona yakın kişinin katılımıyla toplumsal muhalefete ve bir tür gövde gösterisine dönüşen bu etkinlik iktidara karşı muhalefetin kurumsallaşmaya başladığının simgesi olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır. Bu süreçte özellikle Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD), DİSK, KESK ve TÜRK-İŞ'in başını çektiği pek çok sivil toplum kuruluşunun açık desteğini ilan ettiği ve (Yüksel, 2005, ss. 45-46) "Türkiye'ye Sahip Çık! Demokrasi İçin Mücadele Et!", "Mollalara Geçit Yok" vb. gibi sloganların atıldığı mitingler tertip edilmiştir (TBMM, 2012, s. 958).

Toplumsal kesimde cereyan eden bu tarz hadiselerin neticesinde komuta kademesi hükümetin istenmediğine dair açıklamalarını doğrudan dile getirmekten ziyade yazılı ve görsel medya aracılığıyla ilgililerine sunmuştur. Bu aşamada ordu, demokratik kitle örgütlerinin baskısıyla siyasal iktidarda görev değişiminin gerekliliğini vurgulamıştır. Hürriyet Gazetesi yayın

yönetmeni Ertuğrul Özkök'e üst düzey askeri bir yetkilinin askerin huzursuzluğu iletilmiş ancak doğrudan bir askeri müdahaleden ziyade Silahsız Kuvvetlerin sürece dahil olması beklentisi vurgulanmıştır. Bu açıklamalardan kısa bir süre sonra Aralık 1996'da toplanan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında tarihte ilk defa laiklik vurgusunun ele alındığı bir basın açıklaması yapılmıştır (Yüksel, 2005, s. 52):

“Toplantıda, ülke genelindeki güvenlik ve asayiş durumu ile bunu etkileyen iç ve dış gelişmeler gözden geçirilmiş ve değerlendirilmiş, bu değerlendirmeler ışığında Anayasa ile belirlenmiş demokratik, laik, hukuk devleti esasları çerçevesinde ülkemizin iç ve dış güvenliğinin sağlanması ve idamesi konusunda alınan tedbirlerin kesintisiz olarak sürdürülmesi kararlaştırılmış, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin mevcut bütün meselelerini çözecek güçte olduğu vurgulanmıştır.”

Toplantıda her ne kadar laiklik vurgusu yapılmış olsa da irtica konusu ele alınmamıştır. Ancak bir grup muvazzaf asker yükselen irtica tehlikesine karşı somut bir eylem planının hayata geçirilmesi gerektiğine ilişkin mutabık kalmıştır. Bunun üzerine yakın döneme kadar tartışmaların odağı olan Batı Çalışma Grubu (BÇG) kurulmuştur. Mevcut çalışma açısından BÇG önemlidir. Çünkü 28 Şubat'ta alınan kararların BÇG raporlarına dayanak teşkil ettiği ve alt yapı oluşturduğu bilinmektedir (Çalmuk, 2000, s. 251). BÇG dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın emri ile kurulmuş ve bir Tümgeneral'in himayesinde faaliyetlerini sürdürmüştür. Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi'nde bulunan iç ve dış tehditler ibaresinden hareketle kurulan BÇG irticai eylemlerin araştırılması, raporlanması ve değerlendirilmesi başta olmak üzere kamu görevlilerinin de içinde yer aldığı siyasi fişlemelerin gerçekleştirilmesi ve dini görüşlerin raporlanmasında önemli rol oynamıştır (Dilaveroğlu, 2012, ss. 62-63). Başka bir ifadeyle Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) irtica ile mücadelesindeki enstrümanlarının başında yer alan “BÇG'[nin] bünyesinde inceleme, araştırma ve değerlendirme birimleri” oluşturularak istihbarat faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Yüksel, 2005, s. 53). Bu faaliyetler neticesinde hazırlanan raporlar doğrultusunda MGK toplantıları ve brifingler gerçekleştirilmiştir. BÇG aracılığıyla ayrıca 28 Şubat kararlarının uygulanıp uygulanmaması konusunda bir tür inceleme ve denetleme faaliyeti gerçekleştirilmiştir.

Ocak 1997'ye gelindiğinde yükselen toplumsal hareketliliğe karşı Cumhurbaşkanı, Genelkurmay Başkanlığı'na davet edilmiştir. BÇG'nin hazırladığı ilk rapor doğrultusunda Süleyman Demirel irtica tehdidine karşı bir brifingle bilgilendirilmiştir. Bu brifingde RP'nin iktidarı döneminde dini grupların gündemi sıklıkla işgal etmeleri ve yapmış oldukları faaliyetler gibi hususlar, kamudaki kadrolaşmalar, silahlı örgütlenmeler, Türban ve Taksim cami tartışmaları gibi konulara dikkat çekilmiştir (Yüksel, 2005, s. 55). İlk olan bu brifingin bir başka sonucu askeri elitlerin Demirel'e Milli Askeri ve Stratejik Konsepti'nde (MASK) daha önce belirlenen “iç tehdit” tanımlanmasının yeniden ele alınması, yorumlanması ve güncellenmesi

gerektiğidir (Akpınar, 2001, s. 262). Bu konseptte göre “irtica öncelikli tehdit kapsamı içine alınıyor. Ordu, gericiliği gereğinde askeri yöntemler uygulayarak temizleyeceğini belirtiyor” (Perinçek, 2000, s. 141). Böylelikle “iç tehdit” unsuru “öncelik”li hale getiriliyor (Çandar, 2001, s. 106).

Bahse konu brifingın gerçekleştiği esnada Başbakan Erbakan cumhuriyet tarihinde bir ilke imza atacaktır. Ancak onun bu manevrası iktidar kanadını askeri otorite ile karşı karşıya getiren bir başka olay olarak siyasal yaşamdaki yerini alacaktır. Erbakan dönemin önde gelen kanaat önderi, cemaat ve tarikat liderleriyle Başbakanlık Konutu'nda iftar yemeği vermiştir (Akpınar, 2001, ss. 160-161). Hazırlanan bu program gerek siyaset gerekse kamuoyu nezdinde tansiyonu yükselten tartışmalara sebebiyet vermiş ve kimi kesimlerce “bardağı taşıran son damla” ya da “askerin sabır çizgisini” aşan hadise olarak nitelendirilmiştir (Yüksel, 2005, s. 56). Tartışmalara sebebiyet veren şey Başbakanlık Konutu'nda iftarın verilmesinden ziyade iftara davet edilenlerin kılık kıyafetleridir. Sarıklı, cübbeli ve sakallı davetlilerin kılık kıyafetleri yazılı ve görsel medyada günlerce tartışma konusu olmuş ve gündemi meşgul etmiştir (Akpınar 2001, s. 161). Buradaki temel kaygı medyanın tarikat yemeği olarak servis ettiği haberin bir “irtica kalkışması” olarak lanse edilmesidir (TBMM, 2012, s. 959).

Ordu ile hükümeti karşı karşıya getiren bir başka olay Ankara'nın Sincan ilçesinde gerçekleştirilen Kudüs Gecesi etkinliğidir. Atatürk büstünün tam karşısında gerçekleştirilen etkinlikte İran Büyükelçisi'nin rejim aleyhtarı söylemleri ile İsrail karşıtı ve Kudüs'ün işgalini eleştiren çeşitli slogan ve tekbirler geceye damgasını vurmuştur. RP'li Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ın resmî ideolojiye meydan okur nitelikteki konuşmasında “yüzde 99'u Müslüman olan bir ülkenin zaten şeriatı tanıdığını” ve “şeriatı[n] bir ilaç gibi şırınga” edileceği (Yüksel, 2005, s. 59) gibi ifadeler geceye damgasını vurmuştur. Olaylı etkinlik ve konuşmalar sonrası Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı ile Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) Başsavcılığı soruşturma açmış, CHP Sincan İlçe Örgütü karşı protestolara başlamış ve Polis ilçede yoğun güvenlik önlemleri almak durumunda kalmıştır. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra kuvvet komutanlarının katılımıyla Genelkurmay Başkanlığı'nda bir toplantı gerçekleştirilmiş ve bu toplantının ertesinde tanklar Sincan'da yürütülmüştür. Ancak iki tank arıza gerekçesiyle bir gün boyunca meydanda bekletilmiştir. Tankların meydanda bekletilmesi kimine göre “rejim karşıtlarına karşı açık bir göz dağı” iken Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Çevik Bir'e göre de “demokrasiye balans” ayarı olarak yorumlanmıştır (Yüksel, 2005, s. 62; TBMM, 2012, ss. 954-955). Ancak 12 Eylül 1980 darbesinden sonra ilk defa kışlalarından dışarı çıkan tanklarla “Refah-Yol Hükümeti'ne açıkça gözdağı” verilmek istendiği aşıkardır (Akpınar, 2001, ss. 177-178). Sincan'da tankların yürütülmesi esasında “ülkenin sorunlarını askersiz çözebilme umutlarını ve gelişmiş, ergin bir demokratik sisteme kavuşma emellerini de paletlerin” (Çandar, 20001, s. 46) altına alınmıştır. Yukarıda kısaca açıklanan olaylar silsilesinde 28 Şubat post-

modern darbesine adım adım gidilmiştir. Bu süreçte her ne kadar başat rol ordu tarafından üstlenilmiş olsa da başta “medya, bürokrasi, sivil toplum kuruluşları, muhalefet partileri, yargı organları ve üniversitelerin” de desteğiyle bir tür meşrulaştırma stratejisi benimsenmiştir (Işık, 2018, s. 69). Böylelikle ordu toplumsal muhalefet sürecinin başlamasına öncülük etmiştir.

Yukarıdaki tarihi hadiselerden de anlaşılacağı üzere Refah-Yol iktidarı dönemi boyunca asker-sivil ilişkileri gerilimli bir seyir izlemiştir. Refah Partisi ile silahlı kuvvetler arasındaki ilişki RP’nin iktidara geldiği andan itibaren çekişmeli bir zemin üzerinde ilerlemiştir. Nitekim 28 Şubat 1997 MGK toplantısı ve sonrası yaşananlar bu çekişmenin bir sonucu olarak okunabilir. Bu süreçte koalisyon ortağı Refah Partisi’nin söylem ve eylemleri rejim karşıtı olarak nitelendirilmiştir. Gelinek noktada ülke açısından tehdidin niteliği değişim göstererek “birinci tehdit” olarak irtica görülmeye başlanmıştır. Böylesi bir ortamda 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısı yapılmıştır. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in başkanlığında Çankaya Köşkü’nde gerçekleştirilen toplantıya sivil kanattan Başbakan Necmettin Erbakan, Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller, Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan, İçişleri Bakanı Meral Akşener katılmıştır. Askeri kanattan ise Genelkurmay başkanı İsmail Hakkı Karadayı, Kara Kuvvetleri Komutanı Hikmet Köksal, Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya, Hava Kuvvetleri Komutanı Ahmet Çörekçi, Jandarma Genel Komutanı Teoman Koman ile MGK Genel Sekreteri İlhan Kılıç katılmıştır. Askeri ve sivil kanat toplantı öncesi hazırlıklarını tamamlamıştır. Toplantı saat 15:10’da başlayarak ve 8 saat 45 dakika sürerek tarihteki en uzun süreli MGK toplantısı olarak kayda geçmiştir. Toplantının genel çerçevesini Türkiye’deki dini grupların rejim üzerindeki etkileri oluşturmuştur. Zaten toplantıya katılan askeri elitlerin siyasal iktidardan talepleri bu durumu doğrular niteliktedir. Bahse konu talepler kısaca şu şekilde özetlenebilir (Yüksel, 2005, ss. 71-72):

- “Demokratik, laik Türkiye Cumhuriyeti’ni düşman ve hedef gösteren bu hareketlerin amacı, Türkiye’de şer’i hükümlerle yönetilen bir İslam Devleti kurmaktır.
- Kökten dinci hareketler bu amaca üç aşamada ulaşmayı öngörmektedir. Tebliğ, cemaat ve cihat. Hedefleri bu aşamalar sonunda, halkın silahlı savaşıma katılmasını sağlamak suretiyle bir İslam Devleti kurmaktır.
- Tarikatlar, çıkarıcı çevreler için kullanılan bir kurum durumuna getirilmiştir.
- Dini akımlar ise daha çağdaş bir örgütlenmeyi benimseyerek dernek, vakıf, Kur’an Kursu, özel yurtlar, üniversiteye hazırlık dershaneleri ve özel kolejlere önem vererek, bu sayede daha geniş kitlelere hitap etme acını gütmemektedirler.

- İslamcı terör örgütleri olarak Hizbullah, İBDA-C (İslami Büyük Doğu Akıncılar Cephesi) sayılmakta, bu örgütler kimi kitapçıları ve dergiler çerçevesinde örgütlenmektedirler.
- Kimi demokratik kitle örgütleri dini akımlara destek vermekte ve parasal kaynak sağlamaktadır.”

Askeri elitlerin bu talepleri dinin siyasete alet edildiği varsayımından/öngörüsünden kaynaklanmaktadır. MGK toplantısı da böylesi bir atmosferde gerçekleşmiştir. Bir taraftan MİT'in "Radikal Dinci Örgütlerin Rejime Karşı Etkileri" başlıklı raporu diğer taraftan askeri istihbaratın "İrticai Faaliyetler" temalı sunumu ile sürekli RP'yi ve aktörlerini hedef alan ve dini grupların rejime karşı yükselen tehditleri vurgulanmıştır (Yüksel, 2005, s. 74; Akpınar, 2001, s. 195). Uzun süren toplantının neticesinde MGK'da hükümete köktencilik önlenmesini amaçlayan 18 maddelik bir Tedbirler Paketi sunulmuştur. Ancak burada ilginç olan Tedbirler Paketi'nin bildirisinde alınan kararların tavsiye edilir olmaktan ziyade yaptırım niteliğinde kullanılması askeri elitlerin bir tür müdahale veya darbe iması barındırdıklarını ortaya koymaktadır. Bahse konu paketi ele almadan önce MGK'nın siyasal yaşamdaki konumuna değinip 28 Şubat'ta oynadığı role yakından bakmak mevcut çalışma açısından yararlı olacaktır. Zira MGK 28 Şubat'ta askeri elitlerin sivil iktidar üzerinde vesayet tesis etmeye çalıştıkları bir mekanizmaya dönüşmektedir.

3. SONUCU TAYİN EDİCİ UNSUR: MİLLİ GÜVENLİK KURULU

Milli güvenlik, ülkenin iç ve dış tehditlere karşı korunması amacıyla alınması gereken önlemlere karşılık gelmektedir. Ancak silahlı kuvvetlerin görev alanına giren kavramın şekillenmesine ve karar alma sürecinde kimin nasıl kararlar alacağına ilişkin sorunlar onu tartışmaların odağına oturtmuştur. Bu sorunların başında milli güvenliğin çeşitli kavram ve konuları ihtiva etmesi, onların sübjektif yorumlanabilmesi ve sivil siyasal iktidar ya da kamu kurumları üzerinde bir baskı aracına dönüşmesi yer almaktadır. Ancak burada en temel mesele algılanan tehditle ilişkilidir. Milli güvenlik kavramı ile doğrudan ilişkilendirilen tehdit algısı milli güvenlik siyasetinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Oldukça geniş yorumlanabilecek ya da algılanabilecek olan tehdit durumu devlet mefhumunun milli güvenlik siyaseti ile birlikte yönetilebileceğine yol açmıştır. Bu itibarla siyasal yaşamda milli güvenlik konusunun ele alındığı kurumsal mekanizma Milli Güvenlik Kurumu (MGK) ile varlık kazanmıştır.

Milli Güvenlik Kurulu ilk olarak 24 Nisan 1933 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatıyla Yüksek Müdafaa Meclisi ve Umumi Katipliği ismiyle kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası yapılan düzenlemeyle birlikte Milli Savunma Yüksek Kurulu ve Genel Sekreterliği ile güncellenmiştir. 27 Mayıs askeri darbesinden sonra yeniden revize edilerek Milli Güvenlik Kurulu ve Genel Sekreterliği adını almıştır. Böylelikle MGK, 27 Mayıs sonrası hazırlanan Anayasa ile birlikte anayasal statü elde ederek ülke

yönetiminde daha etkili bir pozisyona erişmiştir. 1980 askeri darbesi sonrası hazırlanan 1982 tarihli Anayasa ile birlikte MGK yeniden reforme edilerek gündemini Cumhurbaşkanı'nın belirlediği Başbakan ve Genelkurmay Başkanı'nın da görüşlerini dile getirebildiği bir hüviyete bürünmüştür. Bu reformların her biri MGK'nın yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Şöyle ki; 1933'te sadece bir askeri üyenin var olduğu Kurul'un yapısında 1949 yılında sivil temsilcilerinin sayısında azalmaya gidilmiş ancak askeri üye sayısında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. 1960 yılında da sivil siyasi kanadın daha az temsiliyet elde ettiği Kurul'da askeri elitlerin daha fazla ağırlık kazandığı görülmektedir. Benzer bir düzenleme de 1982 Anayasası ile birlikte meydana gelerek ordunun temsilci sayısı artırılmıştır. MGK'nın maruz kaldığı bu dönüşümler Kurul'un zamanla militarist bir yapıya bürünmesine ve karar alma sürecinde ordu temsilcilerinin daha fazla ağırlık kazanmasına yol açmıştır (Işık, 2018, s. 70). Başka bir ifadeyle anayasal bir kurum olan MGK görev ve yetkilerinin ötesine geçerek askeri elitlerin seçilmiş sivil iktidarlar üzerinde niceliksel üstünlük kazanarak merkezi bir karar organı haline gelmiştir. Diğer taraftan 1982 Anayasası ile birlikte MGK hayatın hemen hemen her alanını etkisi altına alabilecek bir organ haline getirilmiştir. Bu minvalde 12 Eylül sonrası MGK'ya ilişkin gerçekleştirilen değişikliklerde iki önemli nokta ön plana çıkmaktadır: Birincisi MGK devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumsal huzur ve güvenliğin sağlanması noktasındaki zorunlu tedbirlere ilişkin kararlarını Bakanlar Kurulu'na *öncelikle dikkate alınması gerekir* biçiminde empoze etmesidir (İba, 1999, s. 183). Böylelikle MGK'nın kararları Bakanlar Kurulu'nca *öncelikle dikkate alınması* gereken anayasal bir zorunluluk haline getirilmiştir. Bu düzenleme ile MGK'ya devlet üstü bir pozisyon kazandırılarak (Birand vd., 2007, s. 42) kararlarının bağlayıcılığı sağlanmıştır. İkincisi ise “milli güvenlikle ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında gerekli temel görüşleri Bakanlar Kurulu'na tavsiye eder” ibaresindeki “gerekli temel görüşler” ifadesi lağvedilerek MGK devleti ilgilendiren sorunların tamamına ilişkin karar alabilecek bir organ haline getirilmesidir (İba, 1999, s. 183). Görüldüğü üzere Türk siyasal hayatı özelinde gerçekleştirilen askeri müdahaleler sonrası tedrici bir değişime maruz kalan MGK'da alınan kararlar 1961 Anayasası ile *bildirir*, 12 Mart muhtırası sonrası ile *tavsiye eder* ve 1982 Anayasası ile de *öncelikle dikkate alır* bir konuma erişirilerek Kurul'un yetki ve önemi artırılmıştır (Öztürk, 1993, s. 113). Söz konusu güncellemeler ve gelişmeler ışığında ordu, MGK sayesinde geniş yetkilerle donatılarak her türlü tehdidi milli güvenlik kapsamında değerlendirerek siyasal iktidar karşısında bir vesayet sisteminin inşasına kaynaklık etmiştir (Bayramoğlu, 2004, s. 75). Böylelikle yakın döneme kadar Türkiye'de “yüksek siyaset” olarak nitelendirilen devlet yönetimi MGK aracılığıyla şekillendirilirken “ticaret, sanayi, imar, sağlık gibi ‘düşük siyaset’ konuları” siyasal iktidarlara bırakılmıştır (TBMM, 2012, s. 917). 28 Şubat 1997'ye gelindiğinde MGK'nın yapısı ve işleyişi daha belirgin hale gelmiştir. Dönemin siyasal iktidarına karşı irticai eylemler başta olmak

üzere laiklik üzerinden artan eleştiriler askeri elitlerin MGK aracılığıyla siyasal yaşam üzerindeki ağırlığını ortaya koyması ile sonuçlanmıştır. 28 Şubat esas itibariyle böylesi bir dönüşümün tezahürü olarak okunabilir ve gündemi ordu tarafından belirlenmiş MGK'da alınan kararların uygulanma çabası olarak resmedilebilir (Işık, 2018, ss. 70-71).

28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında alınan 406 Sayılı Karar ile vesayetçi geleneğin yeni bir formu siyasal yaşamda *post-modern darbe* kavramının yer edinmesine yol açmıştır. Bu karar ayrıca 1997-1999 yılları arasındaki en uzun ve en kapsamlı MGK metnidir. Bahse konu metin esas itibariyle “Türkiye’de şeriat hukukuna dayalı bir İslâm Cumhuriyeti kurmayı amaçlayan aşırı dinci grupların, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olan Cumhuriyetimize karşı oluşturdukları çok yönlü tehdidin önlenmesi amacıyla, kısa, orta ve uzun vadeli 18 tedbir” den oluşmaktadır (TBMM, 2012, ss. 1116-1117). Demokratik usul ve esaslarla siyasal iktidara gelen hükümetin “durumdan vazife çıkaran” askeri elitler aracılığıyla iktidardan uzaklaştırılması amacıyla iş yapamaz hale getirilmesi ile istifaya zorlanmıştır (TBMM, 2012, s. 918). MGK toplantısı sonrası kamuoyu ile paylaşılan sonuç bildirgesi Refah-Yol hükümetine karşı bir muhtıra niteliğindedir. Askeri elitlerin *önlem* mahiyetinde sivil siyasi otoriteden hayata geçirilmesi üzere talepte bulunduğu tedbir paketinin uygulanmaması durumunda hükümetin istifasından, yeni bir hükümet modelinin uygulanmasına ya da askeri bir müdahaleden başkaca tedbirlerin hayat bulmasına varıncaya kadar geniş kapsamlı bir *yaptırımın* uygulanabileceği ima edilmiştir (İba, 1999, s. 226). Bu imanın temel/ana gerekçesi irtica olmuştur. 18 maddeden oluşan MGK bildirisinde irtica ile ilişkilendirilen üç tehlike ön plana çıkmaktadır ki bu tehlikelerin her biri askeri elitlerin siyasal yaşama müdahalesine yol açmıştır. Birincisi, kamu kurumlarında irticai faaliyette bulunan bireylerin kadrolaşması. İkinci tehlike Türkiye’nin ‘İranlaşması’na yol açan İmam Hatip Liseleri’nin varlığı. Üçüncü tehlike ise şeriat devleti kurma amacındaki dini grupların varlığı ve toplumsal yaşamda artış gösteren ağırlığıdır. Söz konusu bildiri askeri elitlerin “sembolik bir gözdağı ve müeyyide altında hükümete empoze ettirdiği görüşler toplamı” (Işık, 2018, ss. 72-73) olarak yorumlanabilmektedir. Bu süreçte TSK brifingler, andıçlar, MGSB gibi stratejik hamlelerle MGK bünyesinde sivil iktidar üzerinde yönlendirici bir etki yaratmaya çalışmıştır. Böylelikle bir tür toplum ya da siyaset mühendisliği yapmaya çalışmıştır. Bu minvalde askeri elitler tehdit algısını ortadan kaldırmak üzere Refah-Yol iktidarına karşı MGK vasıtasıyla müdahalede bulunmuştur. Ordu demokratik bir idarenin karşısına anayasal bir kurum olan MGK ile çıkmıştır. Dolayısıyla askeri elitler her ne kadar fiziki olarak sokakları işgal etmemesine rağmen *Silahsız Kuvvetler* şeklinde nitelediği diğer unsurların -medya, yargı, sivil toplum kuruluşları- da desteğiyle iktidar değişimine öncülük etmiştir. Ordu bir taraftan MGK üzerinden hükümete kararların uygulanması noktasında baskı yaparken diğer taraftan BÇG’nin hazırladığı raporlar doğrultusunda sivil toplum örgütleri ile medya temsilcilerine çeşitli düzeylerde brifingler

vererek (Hongur, 2006, ss. 108-109) eylemini meşrulaştırmaya ve kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. Bu süreçte özellikle basın mensuplarına verilen brifinglerde TSK'nın terör ve irtica karşıtı mücadelesinde toplumsal desteğe duyulan ihtiyaç vurgulanmış ve toplumun bahse konu mücadeleye destek vermesi istenmiştir (TBMM, 2012, s. 1057). TSK ayrıca irticai faaliyetlere karşı *Tedbirler Paketi*'nin uygulanmasının ihmal edildiği, öneminin anlaşılmadığı ve geciktirilmeye çalışıldığı gerekçeleriyle başka brifingler de gerçekleştirmiştir. İrtica ile mücadelenin geniş kitlelere duyurulmasını sağlamak üzere ilk brifing medya mensuplarıyla yapılmıştır. Akabinde Yüksek Askeri Şura (YAŞ) toplantısında Başbakan Erbakan'a ve ilerleyen günlerde de yargı mensuplarına verilmiştir. Askeri elitler açısından önemli bir adım olarak görülen irtica brifingleri "kamuoyundaki ayrışmayı kuvvetlendirdiği[ğini]" (Çalmuk, 2000, s. 419) de ihmal etmemek gerekir. Sonuç olarak darbenin 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısıyla sınırlı olmadığı ve TSK'nın sonrasında süreci yakından takip ettiği görülmektedir. Böylelikle ordu çeşitli aralıklarla yaptığı fiili müdahalelerden -27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980- farklılaşan bir tarzla ve yeni bir müdahale biçimiyle 28 Şubat *post-modern darbesini* gerçekleştirmiştir. Başka bir anlatımla silahlı kuvvetler geleneksel askeri darbe yöntemini terk ederek manevra sahasını MGK'nın oluşturduğu yasal ve hukuksal sınırlar çerçevesinde siyasal iktidarın görevden uzaklaştırılmasını amaçlamıştır.

Sonuç

Modern cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar çeşitli dönemlerde farklı düzeylerde ordunun siyasal yaşama müdahalesi söz konusu olmuştur. Ancak bu müdahalelerden yöntem ve aktörleri itibariyle diğerlerine göre farklılık arz eden 28 Şubat post-modern askeri darbesidir. 28 Şubat post-modern askeri darbesi adını 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısında hükümetin uygulaması için alınan bir dizi kararlardan almaktadır. Her ne kadar adını ilgili MGK toplantısından alıyor olsa da sürecin çok daha eskilere dayandığını söylemek mümkündür. 1990'lı yıllarda kamuoyunun gündemini işgal eden siyasi suikastlarla, faili meçhul cinayetlerle ve toplumsal kargaşayla başlayan bu süreç Refah-Yol hükümetinin kurulmasıyla zirveye ulaşmıştır. Diğer taraftan demokratik usul ve esaslarla gerçekleştirilen yerel ve genel seçimlerde Refah Partisi 1990'lı yılların siyasal yaşamında belirleyici aktör olmuştur. RP, 1994'te gerçekleştirilen yerel seçimlerde Türkiye'nin önde gelen büyük şehirlerini kazanmış ve 1995 genel seçimlerinden de birinci parti çıkarak Refah-Yol hükümetinin kurulmasına öncülük etmiştir. Ancak onun ve aktörlerinin artan popülaritesi askeri elitlerce yakından takip edilmiştir. Çünkü RP liderliğindeki hükümet Türkiye'nin muhafazakarlaşmasında, irticanın yükselişe geçmesinde ve devleti yıkmaya yönelik bir girişim olarak Millî Görüş hareketinin nitelendirilmesinde bir iç tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bunun üzerine askeri elitler siyasetin yeniden şekillendirilmesi ya da dizayn edilmesi gibi bir gayretin mimarı olmuştur. Bu gayretin varlık bulmasında

askeri elitler daha önceki yöntem ve stratejilerden farklı bir manevra alanı geliştirerek siyasal iktidar üzerinde etkinlik kazanmaya çalışmıştır. Bu süreçte anayasal bir kurum olan MGK'nın önemi yaşamsal değere sahiptir. Özellikle basın, yargı, üniversite ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik gerçekleştirilen brifingler, yazılı ve görsel medyanın iktidar karşılığında odaklanması ile Refah-Yol iktidar ortakları arasında gittikçe derinleşen görüş ayrılıkları gibi faktörler askeri bir darbenin hayat bulması için mümbit zemin sağlamıştır. Tabii bu sürecin ilerleyişinde katalizör işlevi gören ordunun şahsında temerküz eden MGK'nın başat konumunu ihmal etmemek gerekir. Zira bahse konu sebeplerin inşasında en önemli işlevi MGK üstlenmiştir. Demokrasiden yana görünüp *Silahsız Kuvvetler*'in desteğiyle demokratik idareye yön tayin etmeye çalışan ordunun 28 Şubat sürecinde üç aşamalı bir strateji geliştirdiğini ifade etmek mümkündür. İlk olarak sosyo-kültürel, iktisadi ve siyasal aktörlerin etkin rol oynadığı bilgilendirme toplantıları gerçekleştirilmiştir. Sonrasında ise sivil kanadın önde gelen temsilcilerinin desteğiyle kamuoyu oluşturulmuştur. Son olarak 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısında alınan kararların uygulanması yoluna gidilmiştir. Söz konusu kararları üç noktada özetlemek mümkündür: Öncelikle askeri elitler Türk siyasal hayatı özelinde karar alma sürecinde doğrudan ve belirleyici aktör olduklarını kamuoyuna duyurmuşlardır. İkincisi, Erbakan iktidarının MGK ile sınırlı olduğu ve ötesine geçmesine müsaade edilmeyeceği ortaya konulmuştur. Son olarak RP'nin iktidardaki mevcudiyeti askeri elitlerce hoş karşılanmadığı ve parlamenter sistemin gerekleri doğrultusunda sona erdirilmesi zorunluluğu hasıl olmuştur.

Askeri elitlerin uzun sürece yayılan mücadeleleri neticesinde 22 Mayıs 1997 tarihinde, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, Refah-Yol koalisyonunun ortağı Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi'nin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştır. Savaş, bir basın toplantısı düzenleyerek kapatma davasının temellendirildiği iddianameyi kamuoyuyla paylaşarak RP'nin laik cumhuriyetin temelleriyle çelişir nitelikler barındırdığını ve ülkeyi iç savaş ortamına sürüklediğini ileri sürmüştür. Bu temel iddialar doğrultusunda 16 Ocak 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nin 11 üyesinin 9'unun lehte oy vermesiyle birlikte RP'nin kapatılmasına karar verilmiştir ki bu karar, sonrasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından da onaylanmıştır.

Demokratik bir toplumda ve parlamenter sistemde *tehdit algısı* ya da *tehdit değerlendirmesi* üzerinde durulması gereken en temel kavramların başında yer almalıdır. 1990'lı yılların sonuna doğru askeri elitlerin tehdit algısını düşman kavramsallaştırması ekseninde gerçekleştirmesi ve onu iç ve dış düşman olarak sınıflandırması demokratik bir idareyle örtüşemeyecek niteliktedir. Zira demokrasiler farklılıkların bir arada yaşayabildiği, hür bir ortamda iktidar yarışının cereyan edebildiği, temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınabildiği rejimlerdir. Dolayısıyla dış düşmanın belirsiz ve muğlak bir hal aldığı yeni bir düşmanın ya da düşman söyleminin gerekliliği

28 Şubat özelinde irtica kavramı ile meşrulaştırılması ve iç düşman olarak topluma sunulması demokratik bir toplumun gerekleriyle örtüşür nitelikte değildir. Zira söz konusu kavramın sınırlarının neler olduğu ve muhtevasının neyi kapsadığına dair net ve somut veriler bulunmazken ya da ortaya konulmazken MGK tarafından kavram İslami eğilimleri barındıran herhangi bir unsuru kapsar nitelikte ortaya konulmuş ve bir siyasi partinin kapatılmasına kadar geniş yorumlanmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi çok partili siyasal yaşamda günümüze kadar ordunun, belirli periyotlarla politik alana müdahalesi söz konusu olmuştur. Cumhuriyetin kurucu kadrosunun askeri kökenli olması, farklı kurumsal yapılar ve hukuki düzenlemelerle ayrıcalıklı bir konuma erişmesi gibi faktörlerle ordu, Türkiye’de merkezi bir konuma erişmiştir. 1923’ten beri Türkiye Cumhuriyeti’nin, Atatürk ilke ve inkılaplarının mihmandarlığını ve muhafızlığını yapan silahlı kuvvetler yasal ve kurumsal mekanizmalarla hem ülkenin hem de rejimin iç ve dış tehditlere karşı korunmasında/savunulmasında *bekçilik* görevi üstlenmiştir. Cumhuriyet ideolojisini tehdit eden ya da tehlikeye düşüren herhangi bir unsurla karşı karşıya kaldığında ordu, sivil siyasal iktidar üzerindeki otoritesini kullanmaktan çekinmemiştir. Bu açıdan siyasal yaşamda cereyan eden 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat gibi askeri müdahaleler *ulusun yüce çıkarını koruma* iddiasıyla gerçekleştirilmiştir.

Ancak 2000’lere gelindiğinde bu iddianın yavaş yavaş ortadan kalktığını görmek mümkün hale gelmektedir. Özellikle Soğuk Savaş döneminin sona ermesi, küresel ölçekteki sivil toplum kuruluşlarının yaygınlık kazanması gibi dış faktörler ile uzun dönem sonrası koalisyon dönemini sona erdiren güçlü bir partinin siyasal iktidara gelmesi, ülkedeki sosyo-kültürel ve iktisadi değişim ve AB’ye entegrasyon çabaları gibi iç faktörler asker-sivil ilişkilerini daha demokratik bir hal almaya zorlamıştır. Bu süreçte yaşanan 2007 tarihli E-Muhtıra krizi, Ergenekon ve Balyoz gibi gündemi uzun süre meşgul eden davalar ile 15 Temmuz 2016 tarihli başarısız darbe teşebbüsü gibi faktörler yapısal reformların gerçekleştirilmesi adına siyasal iktidara güç kazandırmıştır. Gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin her biri askeri elitlerin siyasal yaşam üzerindeki imtiyazlarını sona erdirerek cuntalaşmanın önüne geçilmesine imkân tanımıştır.

MGK söz konusu yasal düzenlemelerden nasibini alan kurumların başında yer almaktadır. Mevcut çalışmanın önemli bir boyutunu oluşturması hasebiyle MGK’nın güncel durumuna kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır. 1990’larda MGK, iç ve dış politikayı ilgilendiren pek çok konuda siyasal iktidarın tasarrufları üzerinde belirleyici bir konuma erişmiştir ki 28 Şubat bu etkinin en somut örneğini oluşturmaktadır. Ancak 1999 Helsinki Zirvesi ile birlikte Türkiye resmi olarak AB’ye aday ülke statüsü kazanmıştır. Bu da Türkiye’deki demokratikleşme çabaları ve asker-sivil ilişkileri açısından oldukça önemli sonuçlara yol açmıştır. AB’ye uyum müktesebatı çerçevesi dahilinde 2001 yılında Anayasa değişikliğine gidilerek

MGK'nın yasal ve kurumsal statüsü yeniden reforme edilmiştir. Bu reformasyonda askeri kanadın süregelen ağırlığına karşı başbakan yardımcılarını ile adalet bakanı MGK'nın doğal üyesi haline getirilmiştir. Aynı düzenlemede ayrıca kurul kararlarının hükümete ancak *tavsiye* niteliğinde olabileceği belirtilmiştir. Benzer şekilde MGK'nın yapısına ilişkin 2003, 2004 ve 2017 tarihlerinde yasal değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerle MGK içindeki askeri bürokrasinin temsil gücü ve askeri elitlerin kurul aracılığıyla elde ettikleri hiyerarşik üstünlük zayıflayıp onun bir danışma kurulu olarak işlevselleşmesi sivilleşme ve demokratikleşme noktasında atılmış önemli adımlar arasında sayılabilir. Ancak bu adımlar MGK'nın tam demokratik bir kurul olmasında yeterli olmamıştır. Zira halihazırda MGK'nın içindeki yapılanmada silahlı kuvvetlerin yasal statüsü ve temsil gücü mevcudiyetini muhafaza etmektedir. Kurulun demokratik bir standarda dönüşebilmesi adına öncelikle MGK'nın anayasal statüsünün giderilmesi ve askeri üyeliklerin sonlandırılması gerektiği gündeme gelmelidir. Tabii bunun da hayata geçirilebilmesi adına parlamento içi ve parlamento dışı bütün paydaşların sürece aktif katılımı demokratikleşme çabalarının daha samimi karşılıklı bulması adına kıymetli olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: İlhan Bilici: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: İlhan Bilici: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akpınar, H. (2001). 28 Şubat: "Postmodern" darbenin öyküsü. Ümit Yayıncılık.
- Bayramoğlu, A. (2014). Asker ve siyaset. A. İnsel & T. Bayramoğlu (Ed), *Bir parti, bir zümre, Türkiye'de ordu* içinde (s. 59-119). Birikim Yayınları.
- Birand, M. A., Çaplı, B. & Dündar, C. (2007). *12 Mart / İhtilalin pençesinde demokrasi*. İmge Yayınevi.

- Çalmuk, F. (2000). *Bir Erbakan hikayesi: Selamün aleyküm komutanım*. Kim Yayınları.
- Çandar, C. (2001). *Çıktık açık alınla*. Timaş Yayınları.
- Dilaveroğlu, E. (2012). *Sivil toplum kavramı çerçevesinde 28 Şubat süreci ve TÜSİAD'ın sürece bakışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Hale, W. (1996). *1789'dan günümüze Türkiye'de ordu ve siyaset*. Hil Yayınları.
- Heywood, A. (2021). *Siyaset*. Felix Kitap.
- Hongur, A. (2006). *28 Şubat sürecinde ordu, medya ve siyasal iktidar* [yüksek lisans tezi], Ankara Üniversitesi.
- Işık, M. (2018). *28 Şubat postmodern darbe sürecinde rol oynayan aktörler hakkında bir değerlendirme* [yüksek lisans tezi], Dicle üniversitesi.
- İba, Ş. (1999). *Milli güvenlik devleti, dünyada ve Türkiye'de belgeleriyle milli güvenlik ideolojisi ve kurumlaşması*. Çiviyazıları Yayınevi.
- Lewis, B. (2010). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Arkadaş Yayınları.
- Öztürk, O. M. (1993). *Ordu ve politika*. Gündoğan Yayınları.
- Perinçek, D. (2000). *28 Şubat ve ordu*. Kaynak Yayınları.
- TBMM. (2012). “Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu”, <https://www.tbmm.gov.tr/MeclisArastirmasiKomisyonlari/DarbeMuhtira-Anasayfa>, (Erişim Tarihi, 07.03.2023).
- Tekin, Y. & Okutan, M. Ç. (2015). *Türk siyasal hayatı*. Orion Kitabevi.
- Yüksel, E. (2005). *Medya güvenlik kurulu: 28 Şubat sürecinde medya, MGK ve siyaset bağlantısı*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Extended Abstract

The modernization efforts initiated in the last period of Ottoman Empire and extended into the modern republic were predominantly led by the military. This trend, which can be interpreted as a manifestation of westernization efforts, gradually evolved into a political philosophy in the modern republic. During the early nation-building efforts, the void left by the inadequacy of ideological apparatuses was filled by the military elites, transforming the army into the defender of the official ideology and the guardian of the regime through political maneuvers. This privilege of the army accompanied the intervention of political life at certain periods. One of these interventions is the post-modern military coup that took place on February 28, 1997. The intervention essentially unfolded as "a confrontation between the line of modernity that has existed since the foundation of the Republic and the line

that resists this trajectory and disagrees with the core values of the Republic" (Akpınar, 2001, p. 14). However, when compared to its counterparts or predecessors, February 28 stands out with its unique characteristics, particularly in terms of the actual actors involved and the forms of intervention adopted. According to the military elites, who were the main actors of the process, the existing government was concerned about the fact that it endangered the secular and democratic republic, while the coalition government led by the Welfare Party (RP) insisted on the futility of this concern. Thereupon, the military elites demanded the resignation of the political power, with the media, judiciary, opposition parties, universities, and non-governmental organizations, which were described as *the Unarmed Forces*, and the intense pressure apparatus against the political power was brought to the agenda. Thus, the state administration, which is high politics, was shaped by the National Security Council (NSC), the catalyst of February 28, and tutelage was established over civilian politics. The dominant role in this tutelage process, in which many actors such as the media, non-governmental organizations, judiciary, and universities played an active role at different levels, was played by the military elites through the NSC. This feature of February 28 makes it different and unique from the equivalent military coups. Namely, rather than committing a bloody and violent action, the military elites included actors/institutions that can influence the political power and were the source of calling the action a post-modern coup. Regarding the primary factors that lend legitimacy to the actions of military elites, motives such as Türkiye's shift towards conservatism, the surge in reactionary movements, and their intent to overthrow the state have been cited. In this way, it is possible to state that the army, which seemed to favour democracy and tried to direct the democratic administration with the support of *the Unarmed Forces*, developed a three-stage strategy during the 28 February process. First of all, informative meetings were held in which socio-cultural, economic, and political actors played an active role. Afterward, public opinion was formed with the support of prominent representatives of the civil wing. Finally, the decisions taken at the meeting of the NSC on February 28, 1997 were implemented.

The army has attained a crucial role in Türkiye due to several factors. Since 1923, the armed forces have served as the stewards and guardians of the Republic of Türkiye, as well as Atatürk's principles and reforms. They have been tasked with defending the country and the regime against both internal and external threats through legal and institutional mechanisms. The army did not hesitate to use its authority over the civilian political power when faced with any element that threatened or endangered the republican ideology. Similar to others, February 28 military intervention was carried out with the claim of *protecting the nation's supreme interest*. However, in 2000s, it was seen that this claim gradually disappeared. In particular, external factors (e.g., the end of the Cold War, the prevalence of non-governmental organizations on a global scale) and internal factors (e.g., the rise to political power of a

dominant party that concluded the prolonged coalition era, the socio-cultural and economic transformation within the country, and the initiatives to integrate into the European Union) forced Türkiye's military-civilian relations to become more democratic. In this process, factors such as the 2007 E-Memorandum crisis, the cases such as Ergenekon and Sledgehammer (Balyoz) that occupied the agenda for a long time, and the failed coup attempt on 15 July 2016 strengthened the political power to realize structural reforms. Each of the legal arrangements that were made enabled the military elites to end their privileges on political life and to prevent junta formation. It would be useful to refer to the current situation of the NSC because the legal regulations associated with the NSC have changed recently. In the 1990s, the NSC reached a decisive position on the dispositions of the political power in many matters concerning domestic and foreign policy, and February 28 is the most concrete example of this effect. However, with the 1999 Helsinki Summit, Türkiye officially gained the status of a candidate country to the EU. This led to important results in terms of democratization efforts and military-civilian relations in Türkiye. Within the framework of the EU harmonization acquis, with the constitutional amendment in 2001 and the legal regulations in 2003, 2004 and 2017, the legal and institutional status of the NSC was reformed, and important gains were made in the name of demilitarization and democratization. However, these steps were not sufficient for the NSC to become a fully democratic board because the legal status and representative power of the armed forces still exist in the structure of the NSC. For the council to turn into a democratic standard, it should first come to the fore that the constitutional status of the NSC should be eliminated, and military memberships should be terminated. Of course, to realize this, the active participation of all stakeholders, both inside and outside the parliament, will be valuable for democratization efforts to find a more sincere response.

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA TÜRKİYE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE SİSTEMSEL BİR KARŞILAŞTIRMA*

Vehbi Alpay GÜNAL** & Mustafa KOÇYEGİT***

Öz

Çok boyutlu ve stratejik niteliğe sahip Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri, ortak tarihi geçmiş ve kültüre dayanarak ilerlemekte ve gelişmektedir. Birçok alanda yakınlık ve benzerlik içerisinde bulunan iki devlet, günümüzde başkanlık sistemiyle yönetilmektedir. Çalışma, Azerbaycan'ın başkanlık sistemi ile Türkiye'nin başkanlık sisteminin benzer yapılarında olup olmadığı sorusu temelinde şekillenmiştir. Çalışmada ayrıca bir yan soru olarak literatürde "Türk Tipi Başkanlık Sistemi" olarak anılan modelin ilk kez 2017'de Türkiye'de gerçekleşen halkoylamasıyla ortaya çıkıp çıkmadığı da tartışılmıştır. Çalışmada ilk olarak, konuyla ilgili hukuki metinler ile birincil ve ikincil nitelikteki kaynaklar incelenerek Azerbaycan ve Türkiye'nin siyasi modelleri ortaya çıkarılmıştır. Sonrasında Azerbaycan ve Türkiye'nin hükümet sistemleri arasındaki benzerlikler ve farklılar tespit edilerek ortaya koyulmuştur. Çalışmayla birlikte her iki ülkenin de siyasi sistemlerinde güçlü yürütme anlayışı esas alınarak Cumhurbaşkanının kilit rolde ve önemli yetkilere sahip olduğu görülmüştür. Bununla birlikte her iki ülkenin hükümet sistemlerinin tümüyle birbirinin aynısı olarak görülmesine engel olan bazı kurum ve yetki farklılıkları da tespit edilmiştir. Türkiye'de uygulanan başkanlık modelini betimlemek için kullanılan "Türk Tipi Başkanlık Sistemi" kavramı açısından ise söz konusu modelin temel karakterinin Türkiye'den önce Azerbaycan'da benimsendiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Başkanlık Sistemi, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, Reform, Türkiye.

TÜRKİYE-AZERBAIJAN RELATIONS IN THE 100TH YEARS OF THE REPUBLIC AND A SYSTEM COMPARISON

Abstract

Azerbaijan and Turkey relations, which are multidimensional and strategic, are progressing and developing based on their common history and culture. The two states, which are close and similar in many areas, are today governed by the presidential system. The study was designed to investigate the structural similarities between the presidential systems of Azerbaijan and Turkey. Within the confines of

* Bu çalışma, "Azerbaycan ve Türkiye Başkanlık Sistemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezinden özetlenmiş ve yeniden gözden geçirilerek makaleye dönüştürülmüştür.

** Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, alpaygunal@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3906-3629>

*** Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, mustafakocyegit@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0895-1743>

this study, an ancillary inquiry was also addressed regarding the origins of the model commonly known as the “Turkish Type Presidential System” in scholarly literature. Specifically, it was examined whether this model first materialized during the 2017 referendum. The study commenced by examining legal texts and primary and secondary sources pertaining to the subject, in order to reveal the political models of Azerbaijan and Türkiye. Subsequently, an analysis was conducted to identify and elucidate the commonalities and disparities between the governmental frameworks of Azerbaijan and Türkiye. The study reveals that the president plays a pivotal role and possesses significant powers, reflecting the concept of a robust executive within the political frameworks of both nations. Nevertheless, certain disparities in institutions and authorities have been observed, which preclude the characterization of the government systems in the two countries as entirely identical. In terms of the concept of “Turkish Type Presidential System” used to describe the presidential model implemented in Türkiye, it has been observed that the fundamental characteristics of the model in question was adopted in Azerbaijan before Türkiye.

Keywords: Azerbaijan, Presidential System, Presidential Government System, Reform, Türkiye.

Giriş

Devletler sahip oldukları yasama, yürütme ve yargı organları aracılığıyla yönetilmekte; benimsedikleri yönetim sistemlerinin belirginleşmesi ve birbirinden ayrı modeller olarak ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerin başında ise hükümet sistemleri gelmektedir. Hükümet sistemleri de temelde yasama ve yürütme organlarının birbirlerine karşı sorumluluğuna ve yürütme organının kimden ya da kimlerden oluştuğuna dayanan bir sınıflandırmaya sahiptir. Bu doğrultuda demokratik hükümet sistemleri temelde parlamentarizm, başkanlık ve yarı başkanlık sistemleri olmak üzere üç modelle sınıflandırılmaktadır. Kuvvetler ayrılığı prensibini benimseyen devletler için geçerli olan bu modeller, toplumlar ve devletler tarafından kendi siyasal ve sosyal birikimlerine dayanarak tercih edilmekte ve kullanılmaktadır. Bu noktada belirtilmesi gereken ise bir sistemin pratikte devletler özelinde farklı şekilde ortaya çıkabildiği; aynı hükümet sistemini benimsemiş farklı devletlerin yönetim pratikleri açısından tıpa tıp benzer bir model kullanmak zorunda olmadığıdır. Gerek başkanlık sistemi gerek parlamenter sistem gerekse de yarı başkanlık sistemi devletler özelinde farklılaşmaktadır.

Azerbaycan, tarihi süreçte 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde parlamenter sistemi benimsemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği tarafından işgali sonrasında ise bu devlete bağlı olarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulmuş ve siyasi sistem olarak Sovyetler Birliği'nin kendisine özgü, kuvvetler birliğine dayanan yönetim modeli uygulanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa süre önce oluşturulan başkanlık kurumu ise Azerbaycan'ın bağımsızlık elde etmesiyle siyasi sistemin

belirlenmesinde temel teşkil etmiştir. Azerbaycan tarihi içerisinde önemli bir kırılma noktası olan 1991 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlık Beyannamesi, yürütme yetkisini Cumhurbaşkanlığı makamına bırakmıştır. 1995'te yürürlüğe giren ilk anayasasında da bu irade devam ederek mevcut sistem varlığını korumuştur. Son olarak 2016'da yapılan halkoylaması ile birtakım restorasyonlar yapılmış olsa da Azerbaycan, bağımsızlığını son kez ilân ettiği 1991'den günümüze başkanlık sistemi ile yönetilmeye devam etmektedir.

Türkiye'nin tarihsel olarak hükümet modeli bağlamında geçirdiği dönüşümlere bakıldığında 1876'ya kadar gitmek gerekmektedir. 1876'da ilân edilen Kânûn-ı Esâsî, meşrutî monarşi için önemli bir adım olsa da Osmanlı Devleti'nde meşrutî monarşiye tam geçiş ancak 1909'da Kânûn-ı Esâsî üzerinde gerçekleştirilen değişikliklerle mümkün olmuştur. Türk Millî Kurtuluş Savaşı yıllarını kapsayan dönemi içerisine alan 1921-1923 yılları arasında, Ankara'da 1920'de oluşturulan meclis tarafından kabul edilen 1921 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu ile meclis hükümeti modeli oluşturulmuş ve uygulanmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması sonrasında ise sistem içerisinde bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler sonrasında 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu ilan edilmiş ve sistem, parlamentarizme yaklaştırılmıştır. 1924 Anayasası çerçevesindeki sistem, meclis hükümet sistemine özgü birtakım uygulamaları benimsemesi sebebiyle “kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı” anlayışıyla karma bir sistem olarak değerlendirilmektedir (Gören, 2020, s. 193; Mumcu, 1986, s. 392-395). Bununla birlikte sistem yürütmenin yapısı, göreve gelişi ve yasamaya karşı bulunan sorumluluğu bağlamında ele alındığında temelinde parlamentarizm özelliklerini içermektedir (Özbudun, 2012, s. 22). 1961 Anayasası ise mutlak olarak parlamenter sistem karakteri taşımakta olup hükümet sistemini parlamentarizmin ayırıcı unsurlarıyla net biçimde uygulandığı hâle getirmiştir. Ardından 1982 Anayasası'nın kabulüyle sistemde yürütme organının yetkileri güçlense de hâlâ parlamenter hükümet modeli uygulanmaya devam etmiştir. Bu noktadan sonra Türkiye'de yeni bir anayasa hazırlanmamış ancak 1982 yılından günümüze anayasa üzerinde 19 kez değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden, 2007 yılındaki referandumla Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi uygulamasına geçilmiş ve 2014 yılındaki seçimlerle yarı başkanlık sistemi ortaya çıkmıştır (Gözler, 2013a, s. 89-90). Anayasa değişikliklerinin en sonuncusu ise 2017'de halkoylaması kabulü ile gerçekleşmiş ve sonucunda 2018'deki seçimlerle Türkiye fiili olarak başkanlık sistemine geçmiştir.

Türkiye ile Azerbaycan, kökeni tarihsel ve coğrafi yakınlığa dayanan benzerliklere sahiptir. İki komşu Türk devletinin ilişkileri uzun bir süreç ve geleneğe dayanmakla birlikte çok boyutlu niteliğe de sahiptir. Her iki devletin çeşitli kademelerdeki temsilcileri, farklı zaman ve platformlarda hem birbirlerini hem de devletlerini çok defa “dost” ve “kardeş” olarak nitelendirmişlerdir. Çalışma içerisinde birbirinin devamı niteliğinde birden

fazla araştırma sorusu bulunmakla birlikte esas odak gerek yakın dönemde gerek tarihi olarak yakın ilişkiler kuran ve üniter yapılı iki Türk devleti olan Azerbaycan ile Türkiye'nin aynı tipte/benzer hükümet sistemleriyle yönetilip yönetilmediğidir. Bu sorudan hareketle çalışmada bir yan soru olarak Türk tipi başkanlık olarak literatürde yer alan modelin ilk kez 2017'de Türkiye'de gerçekleşen anayasa referandumuyla ortaya çıkıp çıkmadığı ele alınmıştır. Azerbaycan ile Türkiye'nin başkanlık sistemleri, yasama ve yürütme organlarının işlevleri ve karşılıklı ilişkileri bağlamında; ilgili hukuki metinler, birincil ve ikincil nitelikteki kaynaklar incelenerek ortaya konmaya, yorumsamacı bir bakışla karşılaştırılarak benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. AZERBAJYCAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Azerbaycan¹ coğrafyası tarihsel olarak çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmakla birlikte günümüzde hâkim nüfusa sahip olan Türklerin, Azerbaycan coğrafyasına ilk gelişi Saka-İskit dönemine denk gelmektedir. 395'te merkezinde Hun Türklerinin olduğu göç esnasında Balkanlar'a giden Türklerin bir bölümü Kafkaslar'dan Anadolu'ya ve Azerbaycan'a geçmişlerdir (Ağayev, 2013, s. 1032). Azerbaycan coğrafyasına 4. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen bu Türk yerleşimleri 16. yüzyıla kadar çeşitli aralıklarla devam etmiştir. Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesi ise Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir. Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde bölgede Türk medeniyetinin izleri oluşmaya başlamıştır. Selçuklu dönemi sonrasında bölge; İlhanlılar, Altınordu, Akkoyunlular ve Karakoyunlular hâkimiyetine girmiş; 15. yüzyılda Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerinde Türkler, hâkim nüfus konumuna gelmiştir (Heyet, 2004, s. 9-13).

Azerbaycan coğrafyasında uzun süre hâkimiyet kuran devletlerden bir diğeri ise 1502'de kurulan Safevîler olmuştur. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesiyle biten Safevî hâkimiyeti sonrasında ise merkezi otorite boşluğu sebebiyle Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başlamıştır (Nuriyeva, 2015, s. 155). Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyıl başındaki Güney Kafkasya'ya yönelik genişleme politikasının sonucu olarak ise Azerbaycan'daki hanlıklar 1803'ten itibaren Çarlık Rusyası hâkimiyeti altına girmiştir. 10 Şubat 1828'de Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Aras Nehri sınır olmak üzere Güney Azerbaycan İran egemenliğine, Kuzey Azerbaycan Rusya egemenliğine girmiştir (Əkbərov & Səlimov, 2003, s. 202-203).

Safevîler'in dağılışı sonrasında ortaya çıkmış olan hanlıklarla Osmanlı'nın çeşitli zamanlarda niteliği ve seviyesi değişmekle birlikte

¹ Azerbaycan, günümüzde fiili olarak ikiye bölünmüş olan geniş bir coğrafi alana verilen isimdir. Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin kurulu olduğu alan ise bu coğrafyanın tamamını kapsamamaktadır. Azerbaycan devletinin bu coğrafya içerisinde bulunduğu bölüm Kuzey Azerbaycan olarak adlandırılmaktadır (Devlet, 1993, s. 438). Coğrafyanın daha geniş kısmını oluşturan Güney Azerbaycan ise günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin egemenlik sınırları içerisinde kalmaktadır (Özdemir, 2020, s. 370).

ilişkileri olduğu görülmekle birlikte; Hanlıkların Çarlık Rusyası egemenliği altında olduğu dönemlerde ise Osmanlı Rusya arasındaki savaşlarda Azerbaycan Türkleri toplumsal bağlamda Osmanlı Devleti'nin lehine tavır almıştır (Aslanlı & Kurban, 2016, s. 33).

Rusya egemenliği altında kalan Azerbaycan Türkleri, Ekim Devrimi sonrasında Kafkasya Kurultayı'nı düzenleyerek 28 Mayıs 1918'de Yakın Doğu ve Orta Doğu coğrafyasındaki ilk bağımsız cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurmuştur (Nuriyeva, 2015, s. 244-245). Kurulan devletin başkenti başlangıçta Gence şehriyken Nuri Paşa komutasındaki Kafkas-İslâm Ordusu birlikleri tarafından 15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtarılması sonrasında Bakü'ye taşınmıştır (Məmmədov, 2005, s. 345). Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmiş olduğu bu harekât, Azerbaycan'ın bağımsızlığının pekiştirilmesi ve toprak bütünlüğünün sağlanması açısından en üst düzeyde katkı sağlamıştır. Ayrıca Kafkas-İslâm Ordusu'nun Azerbaycan'da bulunduğu dönemde Osmanlı'nın 1. Dünya Savaşı içerisinde yer aldığı düşünüldüğünde iki Türk devletinin birbirine yüklediği anlam ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti egemenliği 23 aylık süre sonunda 11. Kızıl Ordu birliklerinin 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal etmesiyle sona ermiştir. Bu gelişme sonrasında Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri bir süre daha devam etmiş ancak Türkiye'nin 1. Dünya Savaşı sonrasında uğradığı işgale karşı başlattığı Kurtuluş Savaşı sebebiyle oldukça sınırlı seviyede seyretmiştir. Azerbaycan'ın Sovyet Birliği işgali altında olduğu yıllarda ideolojik baskının da etkisiyle üst düzeyde ilişkiler kurulamamıştır. Bu dönemde Azerbaycan Türkiye ilişkileri ancak toplumsal düzeyde gerçekleşebilmiş; fikir ve sanat alanındaki temsilcilerin hasret duygularına dayanan karşılıklı ziyaretleriyle ayakta tutulmuştur (Aslanlı & Kurban, 2016, s. 33).

Azerbaycan'ın 1991'de ikinci kez bağımsızlığını kazanması sonrasında iki devlet ve toplum arasındaki ilişkiler yeniden yoğunlaşmaya başlamış ve daha nitelikli hâle dönüşmüştür. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet Türkiye olurken; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrasında seçimle göreve gelen ilk Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, 26 Haziran 1992'de TBMM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Türkiye'yi kendileri için bir rol model olarak gördüklerini ifade etmiştir. Bu dönem içerisinde Türkiye ile karşılıklı öğrenci transferi başlatılmış; Bakü Ceyhan Boru hattının projesi ilk kez Ebulfez Elçibey'in girişimleriyle gündeme getirilmiş ve anlaşma imzalanmıştır (Samedbeyli, 2022, s. 123-124). Türkiye'nin Azerbaycan dış politikasındaki ayrıcalıklı konumu sadece Ebulfez Elçibey dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Onun döneminde bir motto olarak ortaya koyulan “iki devlet, tek millet” anlayışı gerek Haydar Aliyev gerekse de İlham Aliyev döneminde benimsenmiş ve politik pratiklerde birçok defa ortaya konmuştur.

Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde başlayan Karabağ sorunu, Ermenistan'ın işgalci politikasının sonucu olarak günümüze değin taşınmıştır.

Konuyla ilgili olarak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından alınan 4 farklı karara rağmen Dağlık Karabağ ve çevresindeki 7 rayondan Ermenistan'ın çekilmemesi sebebiyle sorun ancak 2020'de Azerbaycan'ın başlattığı karşı askerî operasyonlarla önemli oranda çözüme kavuşmuştur. 2. Karabağ Savaşı ve öncesindeki süreçler göz önüne alındığında Azerbaycan'ın siyasi, askeri ve diplomatik açıdan en büyük destekçisi Türkiye olmuştur (İnanç & Aghazada, 2023, s. 7-10). Türkiye, 1. Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ı işgalci devlet olarak tanımış ve Ermenistan ile ilişkilerini dondurup sınırını kapatmıştır. 1994'ten itibaren Azerbaycan'ın askerî kolluk kuvvetlerinin eğitiminin önemli bir bölümü Türkiye'nin askerî personeli tarafından verilmiştir. Türkiye Azerbaycan arasında askerî alanda imzalanan başlıca anlaşmalar ise şunlardır; 24 Ocak 1992'de Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 2 Kasım 1992'de İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması, 9 Şubat 1994'te Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma, 5 Mayıs 1997'de Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon. Bu anlaşmalar sonrasında 16 Ağustos 2010'da Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nın imzalanması ve bağlantılı olarak 15 Eylül 2010'da Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi oluşturulmasıyla ülkeler ortak meşru savunma hakkının hayata geçirilmesi için askeri olanakların kullanılmasını da içeren, birbirlerine karşılıklı yardımda bulunma anlayışını benimsemiş ve derinleşen işbirliği neticesinde iki ülke çok sayıda ortak askerî tatbikat gerçekleştirmiştir. Nitekim, 2. Karabağ Savaşı sonrasında 15 Haziran 2021 Şuşa Beyannamesi ile Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler stratejik müttefiklik seviyesine ulaşmıştır.

2. BAŞKANLIK SİSTEMİ

Kuvvetler ayrılığı prensibine dayanan başkanlık sisteminin ilk defa uygulandığı ülke ile günümüzde en başarılı ve ideal tip olarak örnek teşkil eden modeli olarak anılan devlet ayınıdır (Yaman, 2014, s. 85; Gül vd., 2017, s. 106.). Bu anlamda temsili hükümet rejimleri içerisinde yer alan başkanlık sistemi, ilk kez Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 1787'de oluşturulan anayasasında yer almış ve sonrasında uygulanmıştır (Gül, 2017, s. 36; Özkul, 2012, s. 90). Sistem, ABD siyasi tarihi içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olup 1787'de Philadelphia'da toplanan "Kurucu Meclis" organı içerisinde yer alan temsilciler arasında gerçekleşen uzun müzakereler sonucunda ortaya çıkmıştır (Aldıkaçtı, 1960, s. 141-142; Fendoğlu, 2012, s. 41-42).

Başkanlık sistemi kavramının bir terim olarak ortaya çıkışı Amerikan iç savaşı öncesinde İngiltere'deki gazetecilerin Amerikan hükümetinin yönetim biçimini anlatmak ve açıklamak amacıyla kullanması sonrasında gerçekleşmiştir (Şıvgın, 1997, s. 52). Günümüzde diğer demokratik hükümet sistemleri gibi başkanlık sisteminin de literatürde herkesçe üzerinde uzlaşılmış olan tek tip bir tanımı bulunmamakta ancak hükümet sistemlerinin

kendilerine özgü özelliklerinin öne çıkarılmasıyla bazı tanımlamalar yapılmaktadır.

Başkanlık sistemini devlet başkanlığı ve hükümet başkanlığı makamlarının kime ait olduğu, bu organların seçimi ve yasama ile yürütme organlarının ilişkisi açısından tanımlamak mümkündür. Bu bağlamda başkanlık sistemi, görev süresi önceden belirlenmiş olmak kaydıyla seçilen bir başkanın hem hükümet başkanı hem de devletin başı olarak görev yaptığı ve görev süresi içerisinde parlamentonun başkanı görevden alamadığı bir sistem olarak tanımlanabilir (Onar, 2005, s. 71). Sistem, yürütme yetkisinin kolektif olarak kullanılıp kullanılmadığı, yürütme görevine gelen kişinin nasıl seçildiği ve yasama organına karşı sorumlu olup olmadığı soruları cevaplanarak da açıklanabilmektedir. Bu doğrultuda yürütme yetkisini tek başına kullanan bir başkanın doğrudan halk tarafından seçilerek parlamentoya karşı siyasi sorumluluğu olmadığı sistemler, başkanlık sistemi modelidir (Uluşahin, 1999, s. 30). Üç şartlı bu tanımlamaya getirilen dördüncü bir kriter ile yeni başka bir tanım daha ortaya çıkabilmektedir. Bu yaklaşıma göre başkanlık sistemi, devletin yürütme aygıtının tek kişinin kontrolünde ve sorumluluğunda olduğu, yürütmenin başında bulunan kişinin halk tarafından seçildiği, yetkinin halktan alınması dolayısıyla yürütme organının yasama organının güvenoyuna ihtiyaç duymadığı ve kuvvetler ayrılığı prensibinin sert bir nitelikte olduğu demokratik hükümet sistemlerinden birisidir (Sardori, 1997, s. 112). Söz konusu bu ayrıntılı tanımlamaların yanında sistemin daha sade bir şekilde, kuvvetler ayrılığı ilkesinin katı bir şekilde uygulandığı, erklerin birbirlerini kontrol ettiği ve yürütmenin hâkim konumda olduğu temsilî hükümet sistemi olarak da tanımlanması mümkündür (Kuzu, 1996, s. 11-12).

Başkanlık sisteminin sahip olduğu özellikler Arend Lijphart tarafından geliştirilen modellerle aslî ve tâlî özellikler olmak üzere iki başlıkta incelenmektedir (Gözler, 2013a, s. 133). Başkanlık sisteminin aslî özellikleri içerisinde yer alan unsurlar, sistemin olmazsa olmaz nitelikleri olup sisteme temel karakterini kazandırır. Talî özellikler ise sistem için olmazsa olmaz nitelikte şartlar olmamakla birlikte rejimin ideal tip başkanlık sistemine yaklaşması ya da uzaklaşması sonuçlarını doğurmaktadır.

Tablo 1. Başkanlık Sisteminin Aslî ve Talî Özellikleri

Başkanlık Sisteminin Aslî Özellikleri	Başkanlık Sisteminin Talî Özellikleri
Yürütme organı tek kişiden oluşur	Başkan yasama organını feshedemez
Yürütme doğrudan halk tarafından seçilir	Bir kişi hem yasamada hem yürütmeye görev alamaz
Yürütme yasamanın güvenine dayanmaz	Başkan yasama organının çalışmalarına katılmamaz

Kaynak: Yaman, 2014, s. 86-87; Gözler, 2013a, s. 83-84; Gözler, 2013b, s. 133-135.

Tablo 1’de de görüldüğü üzere başkanlık sisteminin karakteristik özelliklerinden birisi yürütme organının tek kişiden oluşmasıdır. Başkanlık sistemi içerisinde yürütme sorumluluğuna sahip olan başbakan veya bakanlar yer almaz. Bu anlamda hükümetten farklı bir niteliğe sahip olan devlet başkanlığı makamı, başkanlık sisteminde yürütme yetkisiyle birlikte başkan tarafından temsil edilir (Gözler, 2013b, s. 83).

Başkanlık sisteminde yürütmenin göreve gelişinin ne şekilde gerçekleştiğine büyük önem atfedilmektedir. Başkan, -doğrudan halk tarafından seçilmesi beklense de- başkanlık sisteminin ideal tipi olarak kabul edilen ABD’de uygulanan seçim sisteminde başkanlık seçimlerinin iki dereceli olması nedeniyle vatandaşların doğrudan kullandığı oylarla seçilmemektedir. Buna karşın seçimin pratikte halk tarafından gerçekleştirildiği kabul edilmekte (Teziç, 2013, s. 424); bu bağlamda başkanlık sisteminin asli özellikleri içerisinde yer alan bu kriter literatürde başkan halk tarafından ya da benzer bir yöntemle seçilir şeklinde de ifade edilebilmektedir.

Başkanlık sisteminde yürütme organı, yasamanın güvenine dayanmamaktadır. Başkanın göreve gelmesi sonrasında istifa veya ölüm gibi olağan dışı durumlar haricinde başkan görev süresi boyunca görevinde kalır. Bu sürenin başlangıcında ya da süreç içerisinde yasamanın güvenoyuna başvuramaz. Yasama organı, başkana güvensizlik oyu vererek görevini sonlandıramaz. Bu bağlamda başkanlık sisteminde başkanın parlamentoya karşı siyasi sorumluluğu bulunmamaktadır (Turhan, 1993, s. 41). Başkanın görevinin sonlandırılmaması bir karşılıklılığı ortaya çıkartmaktadır. Dolayısıyla başkanlık sisteminde yasamanın yürütmeyi düşürememesi kuralının paralelinde yürütmenin de yasamayı fesih yetkisi bulunmamaktadır (Lijphart, 1984, s. 63).

Katı kuvvetler ayrılığına dayanan başkanlık sisteminde bir kişi aynı anda hem yasamada hem de yürütmede görev alamayacağından; başkan ya da başkanın yürütmeden doğan yetkilerini yerine getirirken yardımcı olma fonksiyonuyla parlamenter sistemdeki bakanlara ikame olarak oluşturulan sekreterlerin göreve seçilmesi sonrasında, varsa yasama organındaki görevlerinden ayrılmaları gerekmektedir (Kubalı, 1971, s. 396). Başkanlık sisteminde yasamanın yürütmenin alanında ve yürütmenin de yasamanın alanında yetkisizliği söz konusudur. Başkan ve başkanın sekreterleri, yasama organının çalışma alanında yetkisiz olduğu gibi söz konusu çalışmalara katılma ve görüş bildirme hakkından da muaftır. Bu bağlamda başkanlık sisteminde yürütme, yasama toplantılarında bulunamaz veya yasamanın görüşmesi için kanun tasarısı sunamaz (Arsel, 1964, s. 204).

3. AZERBAJYCAN CUMHURİYETİ BAŞKANLIK SİSTEMİ

3.1. Yasama Organı: Milli Meclis

Azerbaycan'ın yasama organı Milli Meclis, tek kamaralı bir yapıya sahiptir ve Azerbaycan Anayasası'na göre 5 yıllık süre için seçilen 125 milletvekilinden oluşmaktadır (82. Madde). Parlamento seçimlerinin klasik anlamda dar bölge seçim sistemiyle yapıldığı ülkede; "Azerbaycan Seçim Kanunu"na göre meclis her seçim bölgesinden bir temsilcinin seçilmesiyle oluşmakta, ülke 125 seçim bölgesine ayrılmakta ve her seçim bölgesinde en fazla oyu alan aday milletvekili seçilmektedir (143. Madde). Milletvekili adayları; 450 imza ile siyasi partiler, siyasi partiler tarafınca oluşturulan ittifaklar veya Azerbaycan vatandaşları tarafından aday gösterilmektedir. Seçmenler milletvekillerinin adaylıkları için verdikleri imzada sınırlamaya tâbi tutulmamakta, bir seçmen birden fazla aday için imza verebilmektedir (146 ve 147. Madde).

Azerbaycan Milli Meclisi'nin en önemli fonksiyonu ve yetkisi kanun yapımıdır. Anayasanın 96. maddesine göre parlamentoda görüşülecek kanun tasarılarını sunma hakkı ise yalnızca milletvekilleriyle sınırlı değildir. Milletvekillerinin yanında Cumhurbaşkanı, Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Azerbaycan Cumhuriyeti Savcılığı, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi ve seçimlerde oy verme hakkına sahip olan 40.000 Azerbaycan vatandaşı meclise kanun tasarısı sunabilir.

Azerbaycan'da vatandaşlar tarafından oluşturulan kanun tekliflerinin kapsamında birtakım sınırlılıklar vardır. "Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlarının Yasama Girişimi Hakkını Kullanma Usulüne İlişkin Kanun"na göre vatandaşların oluşturduğu kanun teklifleri; devlet bütçesi, vergiler, gümrükler, maaş miktarları, cezai ya da idari suçlar, seçimler, referandumlar, aile ilişkileri, devletin idari yapısı, uluslararası anlaşmaların onaylanması veya feshedilmesi, af, anayasa değişikliği ve seçilmesi, atanması ya da bir atamanın onaylanması sürecinde yasama veya yürütme organlarının yetkisinde olan kararlar hakkında hükümler içeremez (3. Madde).

Azerbaycan Milli Meclisi'nin İç Tüzüğü'ne göre Meclis kararları için Azerbaycan Anayasası, Milli Meclis İçtüzüğü veya kanunlarda aksi belirtilmeyen tüm durumlarda parlamento üye tam sayısının salt çoğunluğu aranmaktadır (30. Madde). Salt oy çoğunluğuna dayanmayan ve nitelikli çoğunluk aranan yasa tasarıları ile kararlar ve karar yeter sayıları Tablo 2'de belirtilmiştir.

Tablo 2. Azerbaycan Parlamentosunda Nitelikli Çoğunluk Aranan Kararlar

Karar	Karar Yeter Sayısı
Cumhurbaşkanının Görevden Alınması	95
Anayasa Değişikliği	95
Veto Edilen Kanunun Yeniden Kabul Edilmesi (Karar Yeter Sayısı: 83)	95
Veto Edilen Kanunun Yeniden Kabul Edilmesi (Karar Yeter Sayısı: 63)	83

Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine İlişkin Düzenlemeler	83
Milli Meclis Seçimleri	83
Milletvekilliği Statüsü	83
Referandum	83
Meclis Kapalı Oturumu	83
Toplantı Yeter Sayısı	83
Anayasa Mahkemesi Üyelerinin Görevden Alınması	83
Yüksek Mahkeme Üyelerinin Görevden Alınması	83
İstinaf Mahkemesi Üyelerinin Görevden Alınması	83

Kaynak: Koçyegit, 2021, s. 62.

Milli Meclis'in kanun yapmak dışında farklı alanlarda da yetkileri bulunmakta; parlamento bu hususlardaki çalışmalarını anayasanın 95. maddesine dayanarak gerçekleştirmektedir. Meclis yürütmenin denetlenmesine ilişkin olarak Bakanlar Kuruluna güvenoyu verme yetkisine sahiptir. Anayasa içerisinde parlamentoya verilen bu yetkinin yürütme organı olan Cumhurbaşkanının yetkilendirilmesi bağlamında bir etkisi yoktur. Azerbaycan Anayasasında yer alan bu yetki, parlamenter sistemde uygulanan güvenoyu uygulamasından farklı bir niteliktedir. Meclisin bu yetkisi, bir denetim mekanizması işlevi görse de bağımsızlıktan günümüze Azerbaycan parlamentosu bu yetkisini hiç kullanmamıştır (Hacıyev, 2009, s. 142.).

Milli Meclis'in dış politikaya yönelik yetkileri ise devletin diplomatik temsilciliklerinin kurulması, uluslararası antlaşmaları onaylaması ve anlaşmaları feshetmesi, Cumhurbaşkanının talebi ile savaş ilân etmesi ve barış imzalanmasını onaylaması olarak sayılabilir. Anayasaya göre Milli Meclis bazı atama kararlarında da sürece dahil olmakta; başbakanın atanmasını onaylamak, Cumhurbaşkanı'nın yazılı beyanatu ile Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ve Uyuşmazlık Mahkemesi yargıçlarını atamak, Cumhurbaşkanının onayı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Başsavcısını atamak ve görevine son verilmesini onaylamak, Cumhurbaşkanının onayı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası'nın Yönetim Kurulu üyelerini atamak ve görevlerine son vermek, Cumhurbaşkanı'nın onayı ile ombudsman seçmek gibi yetkileri kullanmaktadır. Anayasa Mahkemesinin yazılı talebi ile Cumhurbaşkanını görevden uzaklaştırmak da meclisin yetkileri arasındadır. Parlamento ayrıca yerel yönetimlerle ilgili olarak belediyelerin yıllık faaliyetini değerlendirme ve genel af çıkartma konusunda da yetkilidir (95. Madde).

Azerbaycan parlamentosunun ayrıca malî alana ilişkin de devlet bütçesini onaylamak ve bütçenin yürütülme aşamasını denetlemek gibi anayasal yetkileri bulunmaktadır (95. Madde). Azerbaycan'da devlet bütçesinin oluşumu süreci, Ekonomik Kalkınma Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı tarafından sunulan belgeler doğrultusunda Bakanlar Kurulunca

taslağın hazırlanmasıyla başlamakta ve ardından Cumhurbaşkanı sunulmaktadır (Xankişiyev & Əliyev, 2013, s. 55). Azerbaycan meclisinin malî alana ilişkin bu yetkisinin kullanılabilmesi bütçe taslağının Cumhurbaşkanı tarafından yasama organına gönderilmesi sonrasında gerçekleşmektedir (Xankişiyev, 2002, s. 13). Azerbaycan parlamentosunun devlet bütçesi taslağını onaylamaması durumunda ise sistem, yasama ve yürütme organlarının ilişkileri bağlamında meclisi, Cumhurbaşkanı karşısında güçsüzmektedir. “Bütçe Sistemine İlişkin Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu”na göre Milli Meclis tarafından bütçe taslağının reddedildiği durumda, yürütme bir önceki yıl içinde gerçekleştirilen toplam devlet harcamalarının 1/12 oranındaki miktarının aylık olarak finansmanının sağlanması için geçici kuralları belirleme yetkisine sahiptir. Yürütmenin sahip olduğu bir önceki yılın toplam harcamalarının aylık ölçekteki aritmetik ortalamasıyla her ay için geçerli olacak kural belirleme yetkisi, meclis tarafından devlet bütçesi kanununun kabul edilmesine kadar sürmektedir (15. Madde).

3.2. Yürütme Organı: Cumhurbaşkanı

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, seçimde geçerli oyların yarısından fazlasını almaya dayanan salt çoğunluk sistemiyle halk tarafından doğrudan seçilir. Seçimlerin geçerli sayılabilmesi için seçmenlerin en az %25'inin seçimlerde oy kullanmış olması gerekmektedir (Rehimli, 2020, s. 371-372). Seçimlerde kullanılan geçerli oyların %50'den fazlasını alan aday, Cumhurbaşkanlığı görevine seçilir. İlk turda salt çoğunluğu herhangi bir adayın alamaması söz konusu olduğunda seçim için ikinci bir tura ihtiyaç duyulur. İkinci tur seçimlerine, birinci turda en yüksek oy alan iki aday katılır. Dolayısıyla ikinci turda en yüksek oy alan aday Cumhurbaşkanı olarak seçilir. Cumhurbaşkanlığı için belirlenen görev süresi 7 yıldır. Azerbaycan'da uygulanan sistemde aynı kişinin arka arkaya ya da toplamda kaç kez Cumhurbaşkanı seçilebileceğine ilişkin herhangi bir sınırlama bulunmamaktadır.

“Azerbaycan Seçim Kanunu”na göre, Cumhurbaşkanlığı için ülkedeki siyasi partiler, siyasi partiler tarafından oluşturulan ittifaklar veya seçime katılma hakkı bulunan vatandaşlar aday gösterebilmektedir. Bir kişinin Cumhurbaşkanlığına aday gösterilmesi için imza toplanması şartı bulunmaktadır. Siyasi parti, siyasi parti ittifakları veya vatandaşların aday gösterecekleri kişilerin lehine 40.000 imza toplamaları gerekmektedir. Seçmenler, milletvekili adaylıklarından farklı olarak cumhurbaşkanı aday gösterme sürecinde mükerrer imza veremezler (180-181. Madde).

“Azerbaycan Seçim Kanunu” Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin saf başkanlık sistemine uygun olarak tek başına yapılmasını öngörmektedir. Yasaya göre yürütme organı ile yasama organı seçimleri ve yürütme organı ile yerel yönetim birimlerinin seçimleri aynı gün içerisinde gerçekleştirilemez. Diğer bir ifadeyle, Azerbaycan'da başkanlık seçiminin gerçekleştirildiği gün

aynı anda milletvekilliği seçimi veya belediye seçimleri yapılmamaktadır (2. Madde).

Azerbaycan Anayasası'na göre oldukça geniş yetkileri bulunan Cumhurbaşkanı öncelikle yasama faaliyetlerine doğrudan katılma konusunda yetkilidir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanının, meclise görüşülmesi için yasa tasarısı sunma hakkına sahip olması (96. Madde), saf başkanlık sisteminden farklı olarak sistemin Azerbaycan'a özgü bir versiyonunu oluşturmaktadır. Cumhurbaşkanının yasama faaliyetlerine ilişkin bir diğer yetkisi ise veto hakkıdır. Milli Meclis, Cumhurbaşkanı tarafından veto edilen yasaları yeniden görüşebilir. Veto sebebiyle ikinci defa görüşülen kanunların kabul edilmesi için salt çoğunlukla kabul edilen kanunlarda 83; karar yeter sayısı 83 olan kanunlarda 95 oy çokluğu gerekmektedir. 95 kabul oyuna ihtiyaç duyulan anayasa değişikliği ile ilgili yasalarda ise Cumhurbaşkanının mutlak veto yetkisi bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı'nın tekrar kabul edilen kanunlarla ilgili ikinci bir veto yetkisi bulunmamaktadır. (Əsgərov, 2006, s. 406-411).

Azerbaycan Cumhurbaşkanının yargı organı ile ilişkisine bakıldığında ise oldukça geniş yetkilere sahip olduğu görülmektedir. Yürütme organı, yargı organı görevlilerinin belirlenmesinde başat rol oynamaktadır. Anayasaya göre Azerbaycan yargı sisteminde yer alan Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ile istinaf mahkemesi bünyesinde göreve gelen tüm hâkimler, Cumhurbaşkanı tarafından Milli Meclis'in onayı ile atanmaktadır (130-132. Madde). Yargıçların adaylık sürecine ilişkin olarak meclisin herhangi bir yetkiye sahip olmaması dolayısıyla aday olacak kişileri belirleme yetkisi sadece Cumhurbaşkanıya aittir.

Cumhurbaşkanı parlamentonun onayıyla Başbakanı atama ve görevden alma konusunda yetkilidir. Bakanlar Kurulu üyelerin atanması ve görevden alınması da doğrudan Cumhurbaşkanı'nın yetkileri içerisinde. Ayrıca yürütmeye ilişkin tüm kurumların üst düzey yöneticilerini belirleme yetkisi de Cumhurbaşkanı'na aittir (Rehimli, 2020, s. 372). Azerbaycan Anayasası, Cumhurbaşkanı'na yürütme faaliyetlerini sürdürebilmesi için kararname çıkartma yetkisi vermiştir. İlgili anayasaya maddesi, kararnameleri ferman ve serencam olmak üzere tasnif etmiştir. Cumhurbaşkanı tarafından genele yönelik olarak çıkartılan kararnameler ferman; diğer konuları içeren kararnameler ise serencam olarak adlandırılmaktadır (113. Madde).

Cumhurbaşkanı dış politika alanında, devleti yurt içinde ve dışında temsil etme yetkisine sahiptir. Ülke dışında görev yapan büyükelçi, daimî temsilci, başkonsolos gibi diplomatik temsilcileri atama ve görevden çağırma konusunda doğrudan yetkilidir. Yurt dışında devletin temsilcilik oluşturması kararı ise parlamentonun onayına bağlıdır. Yabancı ülkelerin Azerbaycan'da bulunan resmî temsilcileri tarafından sunulan güven mektubu Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilir. Diğer ülkeler ile yapılan uluslararası anlaşmaları Cumhurbaşkanı akdederek meclise sunar. Anayasaya göre Milli Meclis tarafından kabul edilen uluslararası anlaşmaların yürürlüğe girmesi, tekrar Cumhurbaşkanı tarafından imzalanması ile gerçekleşmektedir (109. Madde).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın millî savunma ve güvenlik alanlarındaki anayasal görev ve yetkileri; silahlı kuvvetlerin başkomutanı olması dolayısıyla silahlı kuvvetlere bağlı üst kademe idarecilerini göreve getirme ve görevden alma, yüksek askerî rütbelerin verilmesi, vatandaşların zorunlu askerlik için askere alınması ve askere alınanların serbest bırakılması, parlamentonun onayına bağlı olarak ülkede barış ve savaş durumu ilân etme, yine meclisin onayıyla olağanüstü hâl ve sıkıyönetim ilân etmek, askerî doktrini Milli Meclis'e sunmak ve Milli Güvenlik Şûrasını oluşturmak ve Şûra'ya başkanlık etmek olarak sıralanmaktadır (109. Madde).

Azerbaycan devlet bütçesi Cumhurbaşkanlığının önerisi üzerine parlamentonun onayı ile kabul edilmekte; devletin iktisadi programı Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmaktadır. Cumhurbaşkanı, Merkez Bankası Yönetim Kurulu üyelerinin göreve gelişleri ve görevlerinin sona ermesi konularında meclisin onayına bağlı olmakla birlikte yetkilidir. Anayasaya göre Cumhurbaşkanı, yönetim kurulu üyeleri arasından bir kişiyi Merkez Bankası Başkanı olarak atar (109. Madde). Cumhurbaşkanının yukarıda ifade edilen alanlar dışında ayrıca yürütme organına bağlı kurumların anayasaya, kanunlara, Cumhurbaşkanlığı fermanlarına ve serencamlarına aykırı olan kararlarını iptal etme, devlet kurumlarını arasında çıkan uyuşmazlıkları çözme, vatandaşlık verme, siyasi sığınma verme, af çıkarma ve devlet ödülü verme yetkileri vardır (Rehimli, 2020, s. 372).

Azerbaycan Anayasası'na göre Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanının yürütme yetki ve görevlerinin icra edilmesinde yardımcı olması amacıyla Cumhurbaşkanı tarafından atanarak oluşturulan bir organ hüviyetindedir. Kabine üyelerinin göreve getirilme ve görevden alınması ile ilgili yetkili mercii Cumhurbaşkanıdır. Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanına bağlı ve yalnızca ona karşı sorumludur (114. Madde), başkanlık sisteminin bir gereği olarak parlamento tarafından düşürülemez.

Bakanlar Kurulu anayasaya göre Başbakan, Başbakan yardımcıları, Bakanlar ve diğer merkezi yürütme organlarının başkanlarından oluşmaktadır (115. Madde). Bakanlıklar dışındaki bu merkezi organlar; devlet komiteleri, devlet komisyonları, devlet ajansları, devlet hizmetleri isimleri ile anılan devletin merkezi örgütlenmesi içerisinde yer alan kurumlardır (Rehimli, 2020, s. 373).

Bakanlar Kurulu üyelerinin görev süresi Cumhurbaşkanının görev süresine bağlıdır. Kabine üyeleri, yeni seçilen Cumhurbaşkanının göreve başlamasıyla istifalarını sunarlar. Bakanlar Kurulu, toplantılarını prensip olarak Başbakan başkanlığında gerçekleştirmekle birlikte gerekli görüldüğü hâllerde Cumhurbaşkanı da toplantıya başkanlık yapmaktadır (109, 116-117. Madde).

Bakanlar Kurulunun başkanı pozisyonundaki Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından göreve getirilir. Başbakanın ataması, onaylaması için parlamentoya Cumhurbaşkanı tarafından sunulur. Meclisin genel kurulda yapılan oylamada atamayı onaylamaması mümkün olsa da; anayasaya göre

atama kararının parlamentoda üç kez reddedilmesi sonrasında Cumhurbaşkanı Milli Meclis onayı olmaksızın Başbakanı göreve getirme yetkisine sahiptir (118. Madde).

Azerbaycan hükümet sistemini literatürde başkanlık sisteminin karakterini oluşturan aslı özellikleri karşılayan bu yapıyla başkanlık sistemi olarak adlandırılan çalışmaların yanında yarı başkanlık sistemi olarak ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır (Özkul, 2012, s. 104). Sistemi yarı başkanlık modeli olarak açıklayan çalışmalar, Azerbaycan yönetim yapısı içerisinde bir başbakan bulunması dolayısıyla yürütmenin çift kanatlı olduğu iddiasını taşımakta ve konuya bu argüman üzerinden açıklama getirmektedir. Oysa ne Azerbaycan Başbakanı ne de Bakanlar Kurulu yürütme içerisinde sorumlu bir kanadı temsil etmektedir. Başbakan ile Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı'dan bağımsız politika üretme ve uygulama gibi yetkilere sahip değildir. Azerbaycan'da yürütmeyle ilgili tüm kararlar Cumhurbaşkanı tarafından alınırken; Başbakan ve Bakanlar Kurulu bu kararların uygulanması konusunda yalnızca yardımcı olma ya da görevi yerine getirme fonksiyonundadır. Azerbaycan Anayasası, Azerbaycan'da yürütmenin tek başlı olduğunu ve yürütme erkinin yalnızca Cumhurbaşkanı'na ait olduğunu; Bakanlar Kurulu'nun nitelik olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı'na bağlı bir anayasal kurum olduğunu açıkça ifade etmektedir (Koçyegit, 2021, s. 84-85).

Yarı başkanlık sisteminin karakteristiği yürütmenin sorumlu kanadını oluşturan hükümetin yasamanın güvenine ve denetimine dayanması ilkesini taşımaktadır. Azerbaycan'da yalnızca Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan bakanlar ve devlet komitesi başkanları ile atanması ve azli Cumhurbaşkanlığı tarafından gerçekleşen başbakanın oluşturduğu Bakanlar Kurulu, parlamentodan güvenoyu almamakta veya parlamentonun güvensizlik oyuyla düşürülememektedir. Azerbaycan siyasal sistemi bu açıdan düşünüldüğünde de yarı başkanlık değil başkanlık sistemi özellikleri taşımaktadır (Koçyegit, 2021, s. 84-85).

Azerbaycan yönetim sistemi içerisinde Başbakan ve Bakanlar Kurulu haricinde kabinede görev almayan Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı ve Cumhurbaşkanı yardımcılarını bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı ve Cumhurbaşkanı yardımcılarını anayasaya göre doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve görevden alınmaktadır (103. Madde). Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı devlet protokolünde Cumhurbaşkanı'dan sonra ilk sırada gelmektedir. Cumhurbaşkanı'nın herhangi bir sebeple görev süresini tamamlamadan görevden ayrılığı durumunda tüm görev, yetki ve sorumlulukları yeni Cumhurbaşkanı seçilene kadar geçen süre içerisinde anayasal olarak Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı tarafından icra edilir (105. Madde). Cumhurbaşkanı yardımcılarının sayılarına yönelik olarak, Türkiye'deki uygulamada olduğu gibi bir sınırlama bulunmamaktadır.

4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ BAŞKANLIK SİSTEMİ

4.1. Yasama Organı: Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)

Türkiye’de yasama organı TBMM, anayasaya göre tek kamaralı ve 600 milletvekilinden oluşmaktadır (75. Madde). TBMM üyelerinin bir dönem için görev süresi 5 yıldır. TBMM üyelerinin olağan seçimleri her 5 yılda bir, Azerbaycan’daki uygulamadan ve ideal tip başkanlık sisteminden farklı olarak Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle birlikte gerçekleştirilir (77. Madde).

Milletvekili Seçimi Kanunu’na göre TBMM üyelerinin seçimi, tek dereceli, nispi temsil sistemine göre yapılmaktadır (2. Madde). Seçimlerde önce her il bir seçim dairesi olarak kabul edilerek nüfusları oranında parlamentoya gönderecekleri milletvekili sayısı tespit edilir. Ardından çıkaracağı parlamenter sayısı 18’e kadar olan şehirler doğrudan seçim çevresi kabul edilir. Nüfusuna oranla milletvekili sayısı 19 ile 35 arasında olan iller kendi ilçelerini kapsayacak şekilde 2 seçim çevresine bölünür. Son olarak çıkaracağı milletvekili sayısı 36 ve üzerinde olan iller kendi ilçerinde 3 seçim bölgesine ayrılır (4. Madde). TBMM üyelerinin seçim bölgelerinden belirlenmesi ise D’hondt sistemine göre yapılmaktadır (Yıldız, 2018, s. 136).

Türkiye’de Meclis, anayasanın 7. maddesine dayanarak yasama yetkisini kullanır ve bu yetki devredilemez. Yasa kabul etme yetkisi yanında yasaları teklif etme hakkı da sadece TBMM üyelerine aittir. TBMM İçtüzüğü; anayasa, kanun veya içtüzük içerisinde aksi belirtilmeyen tüm durumlarda parlamentoda alınan tüm kararların TBMM üyelerinin salt çoğunluğu ile alınmasını öngörmektedir (146. Madde). Anayasaya göre yasama organının toplantı yeter sayısı mevcut toplam milletvekili sayısı düşünüldüğünde 200’dür. Bunun yanında TBMM kabul edeceği kararları en az 151 lehte oy ile almak durumundadır (96. Madde).

Meclis tarafından kabul edilen kanunların yürürlüğe girmesi için Cumhurbaşkanı tarafından yayımlanması gerekmektedir. Cumhurbaşkanı ilgili yasayı imzalayıp yayımlayabilir veya veto yetkisini kullanarak yeniden görüşülmesi için meclise geri gönderebilir. Cumhurbaşkanıya tanınan veto yetkisi, kanunun bütününe uygulanabildiği gibi belirli maddelere yönelik de kullanılabilir. Bu uygulama kanunların ayrıntısına inme olanağı bağlamında Cumhurbaşkanı’nın yasama yetkisine ortak olmasını doğurmuştur (Eroğul, 2002, s. 283-284). Parlamentonun aldığı kararda ısrar edebilmesi için TBMM mevcut milletvekili sayıları düşünüldüğünde en az 301 oy gereklidir. Veto edilen kararın tekrar alınması esnasında toplantıya katılan üyelerin değil de TBMM üye sayısının salt çoğunluğu aranması, yasama organını yürütme organı karşısında güçsüzleştirilmektedir.

TBMM kanun yapmak dışında anayasal olarak; bütçe ile kesin hesap yasa tekliflerini görüşüp karar vermek, para basılmasına karar vermek, savaş ilânına karar vermek, uluslararası antlaşmaların kanunlar aracılığıyla

onaylanmasını uygun bulmak ve genel ve özel af ilân etmek konularında da yetkilidir (87. Madde).

Parlamentonun denetim ve bilgi edinme yolları Anayasa’da yazılı soru, genel görüşme, Meclis soruşturması ve Meclis araştırması olarak sıralanmıştır (98. Madde). TBMM’nin sahip olduğu denetim yöntemleri içerisinde Meclis soruşturması diğerleri ile karşılaştırıldığında ayrı bir fonksiyona sahiptir. Meclis soruşturması yöntemiyle Cumhurbaşkanı yardımcılarını ile bakanlar hakkında yargılama başlayabilmektedir.

4.2. Yürütme Organı: Cumhurbaşkanı

Türkiye’de Cumhurbaşkanı, seçimde geçerli oyların yarısından fazlasını almaya dayanan salt çoğunluk sistemiyle halk tarafından doğrudan seçilir. Seçimlerde kullanılan oyların %50’den fazlasını alan aday Cumhurbaşkanlığı görevine seçilir. Anayasaya göre seçimde kullanılan oyların salt çoğunluğunu herhangi bir adayın alamaması söz konusu olduğunda seçim için ikinci bir tur yapılır; seçime birinci turda en yüksek oy alan iki aday katılır ve ikinci turda en yüksek oy olan aday Cumhurbaşkanı olarak seçilir (101. Madde).

Anayasaya göre Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı adayları, siyasi partiler, siyasi partilerce oluşturulmuş seçim ittifakları ve vatandaşlar tarafından aday gösterilebilmektedir. Buna göre tek bir siyasi partinin Cumhurbaşkanı adayı gösterebilmesi için, son milletvekilliği genel seçimlerinde kullanılan geçerli oyların en %5’ini almış olması gerekmektedir. Seçim ittifakları için de ittifakı oluşturan siyasi partilerin toplam oyu %5’ten az olmamalıdır. Vatandaşlar tarafından aday gösterme usulü ise imza yöntemiyle gerçekleştirilmektedir. Adaylık için belirlenen en düşük imza sayısı 100.000’dir (101. Madde).

Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı için belirlenen görev süresinin 5 yıl olması dolayısıyla seçimler olağan şartlar altında 5 yılda bir milletvekilliği seçimleriyle birlikte gerçekleştirilir. Cumhurbaşkanı’nın görev süresi dolmadan önce herhangi bir sebeple görevden ayrılması hâlinde; TBMM üyelerinin belirleneceği seçime 1 yıldan daha az kalmışsa iki seçim 45 gün içerisinde birlikte gerçekleştirilir. Yasama organı için yapılacak seçimlere 1 yıldan fazla bir süre varsa yalnızca Cumhurbaşkanı seçimi gerçekleştirilir ancak milletvekili genel seçimlerinde Cumhurbaşkanı seçimi de tekrarlanır (101. Madde). Sistem, anayasal olarak olağan üstü şartların ortaya çıkması hâlinde dahi zaman içerisinde seçimleri eş zamanlı olarak gerçekleştirme üzerine kurulmuştur. Daha çok parlamentarizm özelliği olarak karşımıza çıkan bu durum, saf başkanlık sistemi ile “Türk Tipi Başkanlık Sistemi” arasındaki farkların bir diğeridir.

Cumhurbaşkanı’nın yasamayla ilgili görev ve yetkileri içerisinde ilk olarak yasaları yayımlamak gelmektedir. Yasama ile ilgili bir diğer yetkisi ise vetodur. Cumhurbaşkanı bütçe kanunları hariç bir kanunun tümünü ya da bir bölümünü tekrar görüşülmesi için parlamentoya gönderebilir. Veto sebebiyle

ikinci defa görüşülen kanunların yürürlüğe girebilmesi için TBMM üye tam sayısının salt çoğunluğu gerekmektedir. Kanunun ikinci kez kabulü sonrasında Cumhurbaşkanı anayasal olarak kanunun tekrar görüşülmesi konusunda karar veremez, kanunu yayımlar (89. Madde).

Türkiye Cumhurbaşkanının yasamaya ilişkin diğer yetkileri gerek iç gerekse de dış politika hakkında parlamentoya mesaj vermek, kanunlar ile TBMM İçtüzüğü'nün bütünü veya bir kısmı hakkında Anayasa Mahkemesine hem şekil hem de esas açısından anayasaya aykırı oldukları gerekçesiyle iptal davası açmaktır. Ayrıca anayasaya göre inisiyatifi Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak TBMM'de yasama yılının ilk günü açılış konuşması yapabilir (104. Madde).

Cumhurbaşkanının yargı organı ile ilişkilerine bakıldığında ise oldukça geniş yetkilere sahip olduğu görülmektedir. Yürütme organı, yargı organı görevlilerinin belirlenmesinde başat rol oynamaktadır. Türkiye'de yargı sisteminde yer alan 15 üyeli Anayasa Mahkemesinin 12 üyesi, 13 üyeli Hâkimler ve Savcılar Kurulunun 6 üyesi Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır (146, 159. Madde).

Cumhurbaşkanı yürütmenin başı olarak Cumhurbaşkanı yardımcılarının ve bakanların, üst kademe kamu yöneticilerinin atanma ve azillerinde tam yetkilidir. Devleti yabancı devletler karşısında temsil edecek kişileri gönderir ve aynı zamanda yabancı devletlerin Türkiye'ye gönderdiği temsilcileri kabul eder. Ayrıca anayasal olarak Cumhurbaşkanı parlamentonun kabul ettiği uluslararası antlaşmaların onayı ve yayımlanması konusunda da yetkilidir (104. Madde). Cumhurbaşkanı, başkanlık sisteminin karakteristiklerine uygun olarak yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Anayasada sıralanan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle siyasi haklar ve ödevler Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemediği gibi; Anayasada münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda ve kanunda açıkça düzenlenen konularda da Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz (104. Madde).

Anayasaya göre Cumhurbaşkanı'nın millî savunma ve güvenlik alanlarındaki yetkileri; silahlı kuvvetlerin başkomutanlığını temsil etmek, Genelkurmay Başkanı belirlemek, millî güvenlik ile ilgili politikaları belirleyip gerekli tedbirleri almak, parlamentonun onayına bağlı olmak üzere en fazla 6 ay süreli olağanüstü hâl ilân etmek ve Cumhurbaşkanı yardımcılarını, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri ve Adalet Bakanları ile Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarından oluşan Millî Güvenlik Kuruluna başkanlık etmektir (117-119. Madde).

Türkiye Cumhurbaşkanı devletin bütçesi oluşturulması konusunda belirleyicidir. Devlet bütçesi, Cumhurbaşkanlığının önerisi üzerine parlamentonun onayı ile yürürlüğe girmektedir. Bütçe kanunu teklifinin yasama organı tarafından zamanında kabul edilmemesi hâlinde anayasa geçici bütçe olanağı tanımaktadır (161. Madde). Geçici bütçenin de oluşturulamama ihtimalinde ise bir önceki sene kabul edilen bütçenin yeniden değerlendirilmesi

oranına göre arttırılıp yürürlüğe girmesi söz konusudur. Bütçe oluşumunda benimsenen sistem, yasama organını yürütme organı karşısında güçsüz kılmaktadır.

Başkanlık sistemi uygulamaları içerisinde özgün bir modele sahip olan Türkiye’de uygulanan hükümet sistemi, Cumhurbaşkanlığı makamına tanınan yetkiler ve gücün niteliği nedeniyle literatürde Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi olarak da anılmaktadır. Klasik başkanlık sistemi ile kıyaslandığında yürütme organının yasama organı karşısında güçlü bir konumda yer alması sistemin temel nitelikteki amaçları içerisinde yer almaktadır (Keskinsoy ve Kaya, 2018, s. 90).

1982 Anayasası’nın kabul edilen ilk hâlinde Bakanlar Kurulu, yürütme organının iki kanadından birisi olup, meclise karşı bakanların tek tek ve Bakanlar Kurulu’nun topluca siyasi sorumluluğu bulunmaktadır. Yeni hükümet sistemi içerisinde ise Cumhurbaşkanının yürütme yetkisinden doğan görevlerinin ve yetkilerinin icra edilmesinde yardımcı olması için bakanlar bulunmakta ancak tüzel bir Bakanlar Kurulu bulunmamaktadır.

Bakanlar, Cumhurbaşkanı yardımcıları ile birlikte Cumhurbaşkanı başkanlığında bir kabine oluşturur ancak bu kabine parlamenter sistemde olduğu gibi TBMM’den güvenoyu almaz ve meclise karşı bir sorumluluğu bulunmaz. Cumhurbaşkanı yardımcısı ve Bakanlar yalnızca Cumhurbaşkanı’na karşı sorumludur; doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından göreve getirilir ve görevden alınırlar. (Doğan & Erdoğan, 2021, s. 4). Cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakan atanacak kişilerin TBMM üyesi olma şartlarını taşımaları gerekmektedir. Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, görevleriyle ilgili olmayan suçlarda yasama dokunulmazlığına ilişkin hükümlerden yararlanırken; görevleriyle ilgili konularda “meclis soruşturması”na tabidirler. Cumhurbaşkanı yardımcısı ve Bakanların atamaları ile ilgili süreçte TBMM’nin rolü veya yetkisi yoktur. Atama süreçlerinde yasama organıyla bir uzlaşma olmaması, Türkiye’de uygulanan sistemi saf başkanlık sisteminden ayırtmaktadır.

Anayasa, Cumhurbaşkanı yardımcılarının sayısına ilişkin bir alt veya üst sınır belirtmemekte; Cumhurbaşkanının birden fazla Cumhurbaşkanı yardımcısı atama yetkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı yardımcılarının kaç kişiden oluşacağı doğrudan yürütme organının inisiyatifindedir. Ayrıca Cumhurbaşkanının yurt dışında bulunduğu sürelerde veya sağlıkla ilgili olarak görevini geçici süreyle yerine getiremeyeceği durumlar ile istifa ya da ölüm gibi kalıcı süreyle makamın boşalması hâlinde seçime kadar vekâlet yetkisi Cumhurbaşkanı yardımcısındadır (106. Madde).

5. AZERBAIJAN VE TÜRKİYE BAŞKANLIK SİSTEMLERİNİN BENZERLİKLERİ VE FARKLILARI

Azerbaycan ile Türkiye’nin yasama organına bakıldığında her iki ülkede de tek kamaralı meclisin varlığı, hükümet modelinin parlamento

yapısında ortaya çıkan ilk benzerliktir. Türkiye’de çift kamaralı sistem 1961 Anayasası ile birlikte uygulansa da 1982 Anayasası ile bu düzenlemeden vazgeçilmiştir. Azerbaycan’da ise bağımsızlık sonrası, SSCB’den miras kalan kurumlar ortadan kaldırılarak tek kamaralı meclis benimsenmiştir; dolayısıyla günümüzde her iki ülkede de benzer parlamento yapısı mevcuttur.

Azerbaycan ve Türkiye yasama organlarının görev süresi birbir örtüşmekte; milletvekilleri 5 yıllık görev süresi için seçilmektedir. Ayrıca Azerbaycan ve Türkiye’de seçme ve seçilme yaşı aynıdır. 18 yaşından küçük olmayan vatandaşlar parlamento seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip oldukları gibi seçildikleri takdirde parlamenter de olabilirler.

Meclis seçimlerinin ertelenme ihtimali her iki ülke için tek bir koşulda; ülkede savaş hâlinin ortaya çıkması durumunda mümkün olabilmektedir. Buna karşın bu noktada erteleme süresine ilişkin bir farklılık da bulunmaktadır. Savaş hâlinin ortaya çıkması neticesinde Azerbaycan’da seçimler askerî operasyonların sonuna dek; Türkiye’de ise 1 yıl süreyle ertelenmektedir. Bir diğer farklılık ise seçimlerin geriye bırakılması konusunda karar, Azerbaycan’da Anayasa Mahkemesi tarafından, Türkiye’de ise TBMM tarafından alınmaktadır.

Azerbaycan ve Türkiye’de milletvekillerinin belirlendiği seçim sistemi farklıdır. Azerbaycan’da klasik dar bölge seçim sistemi uygulanması dolayısıyla ülke, meclis üye sayısı miktarınca seçim çevresine ayrılmakta ve o seçim çevresinden tek milletvekili parlamentoya seçilmektedir. Türkiye’de ise seçim çevrelerinin temelini iller oluşturmakta; illerin nüfusuna oranla milletvekili sayısı belirlenmekte ve alınan oy oranına göre seçim bölgelerinden TBMM üyelikleri belirlenmektedir.

Azerbaycan’da yasama organıyla yürütme organı seçimleri aynı gün içerisinde gerçekleştirilmezken Türkiye’deki uygulama tam tersi bir özellik göstermektedir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı seçimleri ile meclis üyelerinin seçimlerinin Türkiye’de aynı gün içerisinde yapılması, Azerbaycan hükümet modelinden ayrılan en önemli farklılıklardan birisidir.

Meclis işleyişi bakımından anayasa veya kanunlar çerçevesinde istisna olarak gösterilen karar ve kanunlar haricinde Azerbaycan parlamentosu üye tam sayısının salt çoğunluğuyla; Türkiye parlamentosu oylamaya katılanların salt çoğunluğuyla karar almaktadır. Yapılacak yasalar için teklif sunma hakkı Türkiye’de yalnızca TBMM’ye ait olmakla birlikte Azerbaycan’da tek yetkili kurum Milli Meclis değildir. Azerbaycan’da milletvekilleri haricinde Cumhurbaşkanı, Yüksek Mahkeme, Savcılık ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi ve 40.000 vatandaş da yasama organında görüşülmek üzere kanun teklifi sunabilmektedir. Bu uygulama organların sert ayrılığı ilkesine aykırı olması sebebiyle Azerbaycan’daki siyasi sistemin saf başkanlık sisteminden ayrılan özellikleri arasında yer almaktadır. Ayrıca Azerbaycan Meclisi’nin yasama alanında bu yetkisini yürütme ve yargı organlarıyla paylaşması sistem içerisinde zayıf konumda yer almasına sebep olmaktadır.

Azerbaycan Milli Meclisi, yargı organına ilişkin atamalarda yalnızca yürütme tarafından belirlenen kişilerin onaylanması hususunda yetkilidir. TBMM ise 15 üyeli Anayasa Mahkemesi'nin ikisi Sayıştay Genel Kurulu tarafından belirlenen adaylardan ve biri baro başkanları tarafından belirlenen adaylardan olmak üzere 3 üyesini atamaktadır.

Türkiye ile Azerbaycan siyasi sistemi içerisinde yürütme organlarının benzerliklerine ve farklılarına bakıldığında; yürütme yetkisi, devletlerin sahip olduğu anayasalar içerisinde klasik başkanlık sistemi ilkesine uygun olarak Cumhurbaşkanlığı makamına verilmiştir. Cumhurbaşkanının hem yürütme yetkisine sahip olması hem de devletin başı sıfatına sahip olması iki devletin hükümet sistemleri içerisindeki benzerlikler arasında yer almaktadır.

Hükümet sistemleri içerisinde yürütme organına dair en önemli farklılık ise Cumhurbaşkanlığındaki dönem kısıtlamasıdır. Başkanlık sisteminde, rejimin otoriterleşmesini engelleme adına oldukça önem atfedilen; bir kişinin kaç defa başkanlık yapacağına dair sınırlandırma Azerbaycan'da 2009 yılında terkedilmiştir. Azerbaycan'da bir kişinin en fazla 2 dönem Cumhurbaşkanı olabileceğine dair anayasa hükmü kaldırılırsa da Türkiye'nin başkanlık sisteminde 2 dönem sınırlandırması bulunmaktadır. Başkanlık sistemine yeni geçilen Türkiye'de anayasada bu sınırlama için bazı istisnalar da tanınmıştır. Türkiye'de yasamanın yürütmeyi görevden alma veya düşürme yetkisi olmadığı gibi yürütmenin de yasamayı fesih yetkisi olmasa da iki güç, -bir nevi fren ve denge mekanizması olarak- seçimlere 1 yıldan az kaldığı takdirde kendisi seçime giderek karşı tarafı da seçime götürebilmektedir. TBMM'nin seçimlerin yenilenmesine karar vermesi hâlinde görevdeki Cumhurbaşkanının ikinci dönemi ise yeniden seçimlere katılabileceği anayasada ifade edilmiştir. İki dönem kuralına bir başka istisna ise Cumhurbaşkanlığı makamının görev süresi bitmeden önce boşalmasıyla gerçekleştirilecek erken seçimlere ilişkindir. Bu bağlamda parlamento üyelerinin belirleneceği seçime 1 yıldan fazla varsa tek başına gerçekleştirilecek Cumhurbaşkanı seçimiyle göreve gelen Cumhurbaşkanının birlikte yapılacak seçimlere kadar geçirdiği süre kendi döneminden sayılmamaktadır.

Cumhurbaşkanı seçim sistemi ise her iki ülkede de adayların geçerli oyların salt çoğunluğunu almasına dayanan iki turlu seçimdir. Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanı seçimlerinde ilk turda %50+1 kuralı çerçevesinde oy topladıkları takdirde ikinci tura gerek kalmadan seçilirler. İlk turda yeterli çoğunluğun elde edilmemesi durumunda ikinci tura her iki ülkede de en yüksek oy olan 2 adayın katılmasıyla seçim tamamlanmaktadır. Bu doğrultuda Azerbaycan ile Türkiye'de Cumhurbaşkanının belirlenmesi aynı yolla gerçekleşmektedir.

Sistem içerisinde yer alan Cumhurbaşkanı yardımcılara bakıldığında ise her iki ülkede de göreve gelişleri ve sayılarına ilişkin düzenleme benzeşmektedir. Azerbaycan ve Türkiye'de Cumhurbaşkanı yardımcılarının, Cumhurbaşkanı tarafından atanması ve sayılarına yönelik bir sınırlamanın olmaması her iki sistemin de saf başkanlık rejiminden ayrıldığı ortak bir

özelliğ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Azerbaycan ve Türkiye sistemleri içerisinde Cumhurbaşkanı yardımcılarları arasındaki farklılıklar ele alındığında; Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı makamı bulunmaktayken Türkiye'de böyle bir makamın ve nitelemenin olmadığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı yardımcılarları ile ilgili bir diğer farklılık ise Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı ve Cumhurbaşkanı Yardımcıları, Bakanlar Kurulu içerisinde yer almazken Türkiye'de Cumhurbaşkanı Yardımcıları kabinede kabul edilmektedir.

Azerbaycan'ın yürütme organı olan Cumhurbaşkanı, anayasanın 106. maddesi çerçevesinde dokunulmazlık hakkına sahiptir; görevden alınması yalnızca işlediği ağır suçlar sonucunda gerçekleşebilmektedir. Türkiye'deki son anayasa değişikliği Cumhurbaşkanının yalnızca vatana ihanetten yargılabileceği hükmünü kaldırmış; yaptığı eylem ve işlemlerle birlikte kişisel fiillerden doğabilecek suçlardan dolayı yürütmeye yönelik yargılama kararı alınabilmektedir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Türkiye Cumhurbaşkanı'nın sahip olduğu yetkiler, sembolik nitelikten uzak, sistemin yürütme gücünün bu makamlara tanınmasının doğal sonucu olarak oldukça önemli yetkililerdir. Her iki Cumhurbaşkanının benzeşen yetkileri yalnızca yürütme erkiyle sınırlı olmayıp yasama ve yargı alanlarında da ortaya çıkmaktadır. İki ülke Cumhurbaşkanının yetkileri, karşılaştırmalı olarak Tablo 3'te çalışılmıştır.

Tablo 2. Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanının Yetkileri

Yetki	Azerbaycan Cumhurbaşkanı	Türkiye Cumhurbaşkanı
Kanunların yayımlanması	✓	✓
Veto	✓	✓
Kanun tasarısı sunma	✓	X
Cumhurbaşkanlığı karnamesi	✓	✓
Cumhurbaşkanı yardımcısı atama ve görevden alma	✓	✓
Başbakanı atama ve görevden alma	✓	X
Bakanları atama ve görevden alma	✓	✓
Üst kademe yöneticileri atama ve görevden alma	✓	✓
Yabancı devletlere temsilci gönderme	✓	✓
Yabancı devlerin temsilcilerini kabul etme	✓	✓
Uluslararası antlaşmaları onaylama ve imzalaması	./	./
Anayasa değişiklikleri hakkında referandum kararı	✓	✓
Millî güvenlik politikalarını belirleme	✓ (Meclis onayıyla)	✓

Başkomutanlık	✓	✓ (Meclis adına)
Genelkurmay başkanını atama	✓	✓
Olağanüstü hâl ilânı	✓	✓ (Meclis onayıyla)
Sıkıyönetim ilânı	✓	X
Savaş ilânı ve barış kararı	✓ (Meclis onayıyla)	X
Seferberlik kararı	✓	X
Bütçe kanunu sunma	✓	✓
İktisadi ve sosyal politikaların onayı	✓	X
Güvenlik Konseyi / Millî Güvenlik Kurulu Başkanlığı	✓	✓
Yüksek askeri rütbelerin verilmesi	✓	X
Siyasi sığınma verme	✓	X
Vatandaşlık verme	✓	✓
Af	./	./ (Birvesel)
Anayasa Mahkemesi üyelerinin atanması	✓ (Meclis onayıyla)	✓ (15 üyeden 12'si)
Yüksek Mahkeme üyelerinin atanması	✓ (Meclis onayıyla)	✓ (Danıştay: 1/4)
İstinaf Mahkemeleri üyelerinin atanması	✓ (Meclis onayıyla)	X
Mahkemelerin yargıçlarının atanması	✓	X
Başsavcının atanması ve görevden alınması	✓ (Meclis onayıyla)	✓ (Yargıtay)
Devlet ödülleri verme	✓	✓

Kaynak: Koçyegit, 2021, s. 143

Tablo 3'ten hareketle yürütme organlarının görev ve yetkileri detaylı olarak incelendiğinde, Azerbaycan ve Türkiye'de yasama organı tarafından kabul edilen yasaların Cumhurbaşkanlığı makamı tarafından yayımlanmadıkça yürürlüğe giremediği görülmektedir. Bununla birlikte her iki devlette de Cumhurbaşkanlarına tanınan veto mutlak nitelikte değildir; veto edilen kanunların yasama organlarınca yeniden kabul edilip yasalaşması için Türkiye'de parlamento üye tam sayısının salt çoğunluğu; 125 üyeli Azerbaycan parlamentosunda salt çoğunluk aranan kararlarda en az 83 oy, en az 83 oy gereken kararlarda ise en az 95 oy gerekmektedir. Yeni karar yeter sayısı aranmasının hükümet sistemlerine etkisi değerlendirildiğinde yürütme organlarını yasama organları karşısında daha güçlü konuma getirdiği kabul edilmektedir.

Azerbaycan ile Türkiye siyasi sistemi içerisinde göze çarpan ilk farklılık, kanun teklif etme yetkisinde ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhurbaşkanından farklı olarak yasama alanında kanun tasarısı verme yetkisine sahiptir. Azerbaycan yürütme organının sahip olduğu bu yetki aynı zamanda Azerbaycan'da uygulanan başkanlık sistemini,

ideal tip başkanlık sistemi olarak literatürde yer alan modelden ayırmakta ve önce de ifade edildiği gibi yasamayı yürütme karşısında güçsüzleştirmektedir.

Cumhurbaşkanı kararnameleri Azerbaycan ve Türkiye siyasal rejimleri açısından benzeşen bir diğer noktayı işaret etmektedir. Literatürde yürütmenin yasamaya karşı yetkilerini genişletmesi olarak yorumlanan kararnamelerin iki ülkede yürütme işlevi bakımından bir farklılığı bulunmamaktadır. Kararnameler açısından tek fark kararnamelerin Azerbaycan sisteminde önceden de belirtildiği gibi ferman ve serencam olarak 2 farklı şekli bulunurken Türkiye sisteminde bu şekilde bir ayrıma gidilmemiş olmasıdır.

Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde Başbakanlık kurumu bulunmamakla birlikte Azerbaycan'da Cumhurbaşkanının atayıp, görevden alabildiği ve sadece ona karşı sorumlu başbakanın olması iki ülkenin hükûmet yapılarındaki bir farklılıktır.

Azerbaycan ve Türkiye'de yürütme organının sahip olduğu yetkiler, bakanların göreve getirilmesi konusunda da benzerlik göstermektedir. Her iki pratikte de Cumhurbaşkanının yürütme yetkisinden doğan görevlerinin ve yetkilerinin yerine getirilmesinde yardımcı olması amacıyla görev alan ve yalnızca Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olan bakanlar, doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Bakanların görevden alınması konusunda da yine yürütme organı tek yetkilidir. Tıpkı bakanlar konusunda olduğu gibi Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı ve Cumhurbaşkanı yardımcısı, Türkiye'de Cumhurbaşkanı yardımcısı makamlarına gerçekleştirilecek atamalarda tek yetkili organ yürütme olarak Cumhurbaşkanıdır.

Cumhurbaşkanlarının sahip olduğu doğrudan atama yetkisinin ortak olduğu bir diğer alan üst kademe yöneticileri noktasında ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye'de üst kademe yöneticileri doğrudan yürütme organı tarafından göreve getirilip yürütme organı tarafından görevden alınır. Her iki devlet sisteminde de üst kademe yöneticilerinin göreve getirilme ve görevden alınma konularında yasama organları yetkisizdir.

Hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de uluslararası antlaşmaların akdedilmesi sonrasında yasama organları tarafından kabul edilmesi söz konusudur. İki ülkede de parlamentoların kabul ettiği uluslararası antlaşmalar Cumhurbaşkanı tarafından yayımlanarak yürürlüğe girmektedir. Diplomatik ilişkilerin düzenlenmesi açısından da Azerbaycan ile Türkiye benzeşmektedir. Devletin yabancı devletlere gönderilecek temsilcileri her iki ülkede de yürütme organı tarafından belirlendiği gibi; yabancı devletlerin Azerbaycan ve Türkiye'ye gönderdikleri temsilciler her iki ülkede de Cumhurbaşkanlığı makamınca kabul edilir.

Azerbaycan'da silahlı kuvvetlerin başkomutanlığı makamı anayasal olarak doğrudan yürütme organının yetkisindedir. Türkiye'de ise başkomutanlık yetkisi yasama organında olup, bu yetki yürütmece yasama adına kullanılır. Söz konusu bu farka rağmen iki ülkede de fiili olarak başkomutanlık yetkisinin Cumhurbaşkanları tarafından yürütülmesi,

beraberinde bu fiili durumdan doğan yetkilerde benzerlikleri ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan iki ülkede de Genelkurmay Başkanı Cumhurbaşkanı tarafından atanırken Azerbaycan'da Güvenlik Konseyi, Türkiye'de Millî Güvenlik Kurulu ismiyle görülen kurumlara Cumhurbaşkanı başkanlık eder.

İki devletin millî güvenlik politikaları da yürütme organınca belirlenirken Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı tarafından oluşturulan millî güvenlik politikası Azerbaycan Milli Meclisi tarafından onaylanır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Türkiye Cumhurbaşkanı'ndan farklı olarak yüksek askerî rütbelerin verilmesi yetkisine sahiptir. Ancak bu hususla ilgili Türkiye'de Cumhurbaşkanının askerî rütbelerin verilmesi sürecinde yetkisiz olduğu da ifade edilemez. Türkiye'de bu konudaki kararlar Cumhurbaşkanı'nın başkanlık ettiği; Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Millî Savunma, İçişleri, Adalet, Dışişleri, Hazine ve Maliye ile Millî Eğitim bakanları, Genelkurmay Başkanı ve Kara, Deniz ve Hava kuvvet komutanlarından kurulan Yüksek Askerî Şûra'da verilmektedir.

Azerbaycan'da olağanüstü hâl ilânı doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından gerçekleştirilebilirken Türkiye'de yürütmenin aldığı olağanüstü hâl kararının yasamadan onay alması gerekmektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı ayrıca sıkıyönetim ilân edebilmekte, seferberlik kararı alabilmekte ve yasamanın onayıyla savaş ilânı ve barışa karar verebilmektedir. Türkiye'de ise savaş ilânı kararında yetkili organ TBMM olup, sıkıyönetim uygulaması başkanlık sisteminin ortaya çıktığı son anayasa değişikliğiyle mevzuattan çıkarılmıştır.

Azerbaycan ile Türkiye Cumhurbaşkanlarını benzeştiren ve dolayısıyla devletlerin sistemini birbirine yaklaştıran bir diğer yetki bütçe kanunlarının yürütme organları tarafından sunulmasıdır. İki ülkenin sistemi bütçe oluşumundaki bu şekilsel benzerliğin yanında devlet bütçesi oluşumunda yürütme organlarının sahip olduğu güçlü pozisyonlar açısından da benzerlik göstermektedir. Her iki devlette de yasama organlarının yürütme tarafından talep edilen bütçeyi reddetmeleri hâlinde yürütmenin kabul edilen bir bütçe kanunu olmadan finansman oluşturma yetkisi vardır. Bu bağlamda Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı cari yıl içinde yapılan toplam harcamaların her aya düşen miktarının sağlanması için aylık geçici kurallar belirleyebilirken; Türkiye'de olası bütçe reddi sonrasında geçici bütçenin de yapılamaması durumunda son kabul edilen bütçe yeniden değerlendirilerek göre artırılarak yürürlüğe girmektedir.

Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanları af ilân etme yetkisine sahip olmakla birlikte söz konusu aflar arasında önemli bir nitelik farkı bulunmaktadır. Türkiye'de Cumhurbaşkanı Azerbaycan'dan farklı olarak yalnızca hükümlünün hastalığına, sakatlığına ve yaşlanmasına bağlı olarak bireysel olarak af ilân edebilir. Azerbaycan'da ise Cumhurbaşkanı tarafından ilân edilen af belirli bir suçtan hüküm giymiş olan tüm mahkumları kapsayabilir. Azerbaycan Cumhurbaşkanının Türkiye Cumhurbaşkanını aşan bu yetkisi, Türkiye'de yasama organı yetkileri içerisinde yer almaktadır.

Cumhurbaşkanının aynı zamanda devlet başkanı olduğu Azerbaycan ve Türkiye’de çeşitli alanlarda önemli hizmet ve katkıda bulunduğu düşünülen kişi ya da kurumların devlet adına onurlandırılması amacıyla verilen ödüller her iki devlette de yürütme organı tarafından verilmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan ile Türkiye Cumhurbaşkanının ortak olarak devlet ödülleri verme yetkisi bulunmaktadır.

Azerbaycan’da Cumhurbaşkanı anayasal bir yetki olarak vatandaşlık verilmesi konusunda doğrudan yetki sahibidir. Söz konusu bu yetki Türkiye’de anayasa içerisinde yer almamasına karşın 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ile düzenlenmiştir. Kanunun “Türk vatandaşlığının kazanılmasında istisnai haller” başlığını içeren 12. maddesi Cumhurbaşkanı kararıyla vatandaşlığın kazanılabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda vatandaşlık verme yetkisi Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının sahip olduğu ortak yetkiler içerisinde yer almaktadır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Türkiye Cumhurbaşkanının sahip olduğu yetkilerin farklılaştığı alanlar içerisinde genellikle cinsel, ırksal, dini, siyasi, kültürel kimlikleri nedeniyle ayrımcılığa uğrayan kişilere yönelik olarak verilen siyasi sığınma verme yetkisi yer almaktadır. Bu noktada Tablo 3’te de görüldüğü üzere Azerbaycan Cumhurbaşkanı Türkiye Cumhurbaşkanından farklı olarak doğrudan siyasi sığınma verme yetkisine sahiptir.

Azerbaycan ve Türkiye hükümet sistemleri içerisinde en belirgin farklılık ise Cumhurbaşkanlarının yargı üzerindeki atama yetkileridir. Azerbaycan’da Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ve istinaf mahkemeleri hâkimlerinin tamamı Cumhurbaşkanı tarafından atanıp parlamento tarafından onaylanmakta; diğer mahkeme yargıçları ise doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından görevlendirilmektedir. Parlamentonun aday belirleme hakkının olmadığı düşünüldüğünde yürütme organı, yargı organlarının belirlenmesinde başat rol oynamaktadır. Ayrıca yürütme organının yargı sistemindeki Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ve istinaf mahkemeleri dışındaki diğer mahkeme yargıçlarını doğrudan belirlemesi; yürütme-yargı ilişkisinde yürütme organını oldukça güçlü bir pozisyona getirmektedir. Türkiye’de ise Anayasa Mahkemesinin 15 üyesinin 12’si Cumhurbaşkanı tarafından atanmakla birlikte bunların 4’ü üzerinde mutlak seçim hakkı bulunmaktadır. Yüksek mahkeme sıfatı bulunan Yargıtay’ın üyeleri Hâkimler ve Savcılar Kurulu tarafından seçilmekte, bir diğer yüksek mahkeme olan Danıştay üyelerinin ise yalnızca %25’i Türkiye Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Bu noktada doğrudan iki sistemi karşılaştırdığımızda yürütme organlarının yargı organına yönelik bire bir aynı yetkilere sahip olduğu ifade edilemez. Bu durumla birlikte her iki devlet sistemi içerisinde yürütmenin yargı alanına dair yetkileri değerlendirilirken bu yetkilerin kısıtlı veya sembolik nitelikte olduğu da söylenemez.

Azerbaycan ve Türkiye hükümet sistemlerinde yürütme organları yetkileri açısından kilit bir oynamaktadır. Bununla birlikte ortak ve farklılaşan

yetkiler değerlendirildiğinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhurbaşkanına kıyasla gerek yasamayla gerekse de yargıyla ilişkiler bağlamında daha güçlü bir konuma sahiptir. İki Cumhurbaşkanının da güçlü olduğu sistemlerde; Azerbaycan Cumhurbaşkanının, Türkiye Cumhurbaşkanına kıyasla sistem içerisinde daha baskın konumda olduğu yanlış bir yorum olmayacaktır.

Sonuç

Azerbaycan ile Türkiye'nin sahip oldukları hükümet sistemleri her ne kadar ideal tip olarak anılan rejimden farklılıklar içerse de başkanlık sistemi kapsamında değerlendirilmelidir. İlk olarak, Azerbaycan ve Türkiye'nin günümüzde benimsedikleri modelin başat figürü olan Cumhurbaşkanları yürütme yetkisini tek başına kullanmakta; ikinci olarak iki devletin de yürütme organları seçmenlerin salt çoğunluğunun oyunu almaya dayanan seçim sistemleriyle doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Üçüncü olarak ise iki ülkede de uygulanan hükümet sistemi içerisinde yürütme yetkisini kullanacak olan Cumhurbaşkanları yasama organlarından güvenoyu almazlar ve yasama organlarının vereceği güvensizlik oyuyla düşürülemezler. Dolayısıyla Azerbaycan ve Türkiye hükümet sistemleri başkanlık sisteminin aslı özellikleriyle uyum içerisindedir.

Azerbaycan ve Türkiye'nin yönetim yapılarının klasik başkanlık sisteminden temel farklılıklarını ise yürütme organlarının önemi yadsınamayacak ölçekteki geniş yetkileri oluşturmaktadır. Her iki ülkede de özellikle Cumhurbaşkanı yardımcılarının, bakanların ve kamu görevlilerinin atanması, kararname çıkarma ve bütçe yapımında Cumhurbaşkanına tanınan yetkiler, sistemleri saf başkanlık sisteminden farklılaştırmakta ve özgün birer model hâline getirmektedir. İki ülkenin sistemlerini ideal tip başkanlık rejiminden farklılaştıran bu yetkiler, aynı zamanda iki devletin yönetim yapısını benzeştiren ana etkenleri oluşturmaktadır.

Bu tip benzerliklerin yanında ise Cumhurbaşkanlarının yasama, yürütme ve yargı alanlarındaki yetkilerinin tamamının incelendiği bir denklemde iki devletin sisteminin birbirinin tamamıyla aynısı olduğu da söylenemez. Azerbaycan Cumhurbaşkanının, Türkiye Cumhurbaşkanından farklı olarak kanun tasarısı sunma, sıkıyönetim ilân etme, savaş ilânına karar verme ve yargı sisteminde bulunan kurumların oluşumundaki atama yetkileri sistemler arasındaki kısmî ayrımları ortaya çıkartmaktadır. Her iki devletin yürütme organının sahip olduğu yetkiler tek tek incelendiğinde sistemlerin iç mantığının güçlü yürütme üzerine kurulduğu görülmekte ancak Azerbaycan Cumhurbaşkanının Türkiye Cumhurbaşkanı ile karşılaştırıldığında oluşan bu aşkın yapısı hükümet sistemlerinin tümüyle benzer yapıda olmasının önünde engel oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da uygulanan başkanlık sistemiyle Türkiye'de uygulanan başkanlık sistemi arasındaki farklılıkların bir diğeri Başbakanlık makamıdır. Geçmişte Türkiye'nin siyasi sistemi içerisinde yer alan Başbakanlık makamı,

Türkiye’de başkanlık sisteminin ortaya çıktığı 2017 anayasa değişikliği sonrasında kaldırılmıştır. Azerbaycan’da ise klasik başkanlık sistemlerinin aksine Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen ve filli olarak bakanların çalışmalarını koordine etme fonksiyonunda bir başbakan bulunmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan siyasi sistemi içerisinde yer alan ve parlamentarizm ile yarı başkanlık uygulamalarının aksine yürütme içerisinde sorumlu bir kanadı temsil etmeyen, güvensizlik oyuyla düşürülemeyen ve yalnızca Cumhurbaşkanlığı makamına karşı sorumlu olan Başbakanlık kurumu, Türkiye ile Azerbaycan’da uygulanan başkanlık sistemleri arasındaki bir diğer önemli farklılıktır.

Özetle Azerbaycan ile Türkiye’nin sahip olduğu hükûmet sistemlerinin ikisi de güçlü yürütmeye dayanan ve Cumhurbaşkanıya tanıdığı yetkiler açısından yürütmeyi baskın bir konuma oturtan yapıdadır. Sistemlerin temel felsefesi üzerindeki bu benzerliklerin yanında Azerbaycan siyasi sistemi içerisinde yer alan Cumhurbaşkanı, Türkiye siyasi sistemi içerisinde yer alan Cumhurbaşkanıya göre daha güçlü bir pozisyonda yer almaktadır. Azerbaycan ile Türkiye’nin benzer siyasi sistemlere sahip olup olmadığı sorusu üzerine şekillenen bu çalışmada; iki sistemin de özgün birer başkanlık sistemi olarak birbirine yakın nitelikler taşıdığı ancak sistemlerin içerisindeki benzerlikler yanında içerdiği farklılıklar nedeniyle bütünüyle aynı olmadığı görülmektedir.

Çalışmamızın içerisinde barındığı temel araştırma sorusunun devamı niteliğindeki yan sorusu olan; Türk tipi başkanlık yapısının Türkiye’de 16 Nisan 2017’de gerçekleştirilen referandumda kabul edildiği üzere fiili olarak 24 Haziran 2018’deki genel seçimler sonrasında ilk kez ortaya çıkıp çıkmadığı konusunda ise öncelikle Türk tipi başkanlık kavramına değinmek gereklidir. Türk tipi başkanlık kavramı demokratik hükûmet sistemleri içerisinde bulunan başkanlık, yarı başkanlık ve parlamentarizmin yanında yer alacak şekilde dördüncü bir sistem olma iddiası taşımamakta; kavram başkanlık sisteminin Türkiye örneğini açıklama ve anlamlandırma fonksiyonunda ortaya çıkmaktadır. Başkanlık sisteminin Türkiye’deki uygulaması, Cumhurbaşkanının sembolik nitelikten uzak etkin yetkilerinin bulunduğu, söz konusu yetkilerin yalnızca yürütmeye sınırlı olmayıp yasama alanına genişleyen ve yargı organlarının oluşumunda da etkili olduğu; temelinde güçlü yürütme ilkesi bulunan bir özelliكتedir.

Azerbaycan, 1918’de Türkiye’den önce parlamenter cumhuriyet rejimine geçmiş olan bir Türk devletidir. Yine, ikinci kez bağımsızlığını kazanması sonrasında 1991’de; SSCB’nin dağılması öncesinde 1990’da yapılandırılmaya başlanan Başkanlık kurumunu benimsemiş ve Türkiye’den daha önce başkanlık sistemiyle yönetilmeye başlamıştır. Azerbaycan’da uygulanan başkanlık sistemi üzerinde günümüze kadar 3 ayrı zamanda değişiklik yapılmıştır. 2002, 2009 ve 2016 yıllarındaki referandumlar hükûmet sistemine yönelik kökten değişiklikler öngörmemiş yalnızca sistemi kendi içerisinde revize etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan gerek devletin rejimi olan cumhuriyet gerek hükûmet sistemi olan başkanlık sistemi

açısından Türkiye'ye yönelik olarak öncü bir model olmuştur. Başkanlık sisteminin Azerbaycan örneği, temel felsefesi bağlamında tıpkı Türkiye'de olduğu gibi yürütme organının güçlü ve kilit bir konumda olduğu; Cumhurbaşkanlığı makamının yasama, yürütme ve yargı alanlarında etkin yetkilere sahip olduğu bir modeldir. Bu açıdan Türk tipi başkanlık modelinin taşıdığı karakteri, tarihsel olarak Türkiye'den daha önce cumhuriyet rejimine geçen, tıpkı Türkiye gibi üniter devlet yapısına sahip ve başkanlık sistemiyle yönetilen bir başka Türk devleti olan Azerbaycan'da görmek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Vehbi Alpay Günel %50, Mustafa Koçyegit %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Vehbi Alpay Günel 50%, Mustafa Koçyegit 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Ağayev, E. (2013). Azerbaycan'ın etnik yapısı. *Yeni Türkiye Dergisi*, (53), 1030-1048.

Aldıkaçtı, O. (1960). *Modern demokrasilerde ve Türkiye'de devlet başkanlığı*. Kor Müessesesi Yayını.

Arsel, İ. (1964). *Anayasa hukuku: Demokrasi*. Doğu Matbaacılık.

Aslanlı, S. & Kurban, V. (2016). Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve sivil toplum kuruluşları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 31-43.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (1995, 12 Kasım). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. 15 Ağustos tarihinde 2023. <https://e-qanun.az/framework/897> adresinden edinilmiştir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (1996, 17 Mayıs). *74-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Daxili Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi*

haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 21 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/4029> adresindən edinilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (2003, 23 Aralık). *561-IIQ nömrəli Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. 24 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/5404> adresindən edinilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (2003, 27 Mayıs). *Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi*. 20 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/46953> adresindən edinilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (2009, 18 Mart). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktı*. 24 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/16448> adresindən edinilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (2016, 26 Eylül). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktı*. 24 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/33891> adresindən edinilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (2019, 22 Ekim). *1689-VQ nömrəli Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə etməsi qaydası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. 21 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/43753> adresindən edinilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. (2022, 2 Temmuz). *358-IIQ nömrəli büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. 20 Ağustos 2023 tarixində <https://e-qanun.az/framework/1126> adresindən edinilmişdir.

Devlet, N. (1993). *Çağdaş Türklər*. Çağ Yayınları.

Doğan, B. & Erdoğan, Z. (2021). Cumhurbaşkanlığı sisteminde cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-27.

Əkbərov, R. A. & Səlimov, S. M. (2003). *Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi*. Qanun Nəşriyyatı.

Eroğul, C. (2002). Altıncı anayasa dəyişikliyi. *Mülkiye Dergisi*, 25(231), 271-288.

Əsgərov, Z. A. (2006). *Konstitusiyaya hüququ*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Fendoğlu, H. T. (2012). Başkanlık sistemi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2), 31-43.

- Gören, Z. (2020). *Anayasa hukuku*. Yetkin Yayınları.
- Gözler, K. (2013a). *Anayasa hukukuna giriş*. Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (2013b). *Anayasa hukukunun genel esaslarına giriş*. Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Gül, C. (2017). *Karşılaştırmalı hükümet sistemlerinde yürütme*. Yetkin Yayınevi.
- Gül, H., Kamalak, İ. & Sallan Gül, S. (2017). Amerikan başkanlık ve Fransız yarı-başkanlık sistemleri ışığında Türkiye'nin cumhurbaşkanlığı hükümeti sistemi. *Strategic Public Management Journal*, 3(Özel Sayı), 101-120. <https://doi.org/10.25069/spmj.343035>
- Hacıyev, N. (2009). *Başkanlık sistemi ve Azerbaycan örneği* [doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Heyet, C. (2004). Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin teşekkülü. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 7-19.
- İnanç, H. & Aghazada, R. (2023). Azerbaycan-Türkiye ilişkileri kapsamında Kafkasya'nın sosyo-politik analizi. *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 3(1), 7-30.
- Koçyegit, M. (2021). *Azerbaycan ve Türkiye başkanlık sistemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi* [yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Kubalı, H. N. (1971). *Anayasa hukuku dersleri: Genel esaslar ve siyasi rejimler*. İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Kuzu, B. (1996). Türkiye için başkanlık sistemi -I-. *Liberal Düşünce Dergisi*, 1(2), 13-43.
- Lijphart, A. (1984). *Çağdaş demokrasiler: Yirmi bir ülkede çoğunlukçu ve oydaşmacı yönetim örüntüleri*. E. Özbudun & E. Onulduran (çev.), Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını.
- Məmmədov, İ. (2005). *Azərbaycan tarixi*. Adiloğlu Nəşriyyatı.
- Mumcu, A. (1986). 1924 anayasası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2(5), 383-400.
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərində)*. Mütərcim Nəşriyyat.
- Özbudun, E. (2012). *1924 anayasası*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, S. (2020). Güney Azerbaycan meselesi: Tarihi ve kültürel boyutu. *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, (7), 359-386.
- Özkul, F. (2012). Başkanlık sistemi üzerine Amerika Birleşik Devletleri ve Azerbaycan modeli karşılaştırması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 25(103), 85-110.

- Rehimli, R. (2020). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet yönetimi yapısı ve siyasal sistemi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1), 364-384. <https://doi.org/10.33712/mana.728418>
- Samedbeyli, Ç. (2022). *Ebülfaz Elçibey: Hayatı, siyasi mücadelesi*. Ötüken Neşriyat.
- Şıvgın, H. (1997). *Türkiye için umut: Krizden çıkış - yeniden yapılanma ve başkanlık sistemi*. Türk Dünyasında Demokrasiyi Geliştirme Vakfı Yayınları.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (1973, 5 Mart). *Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü*. 1 Ekim 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/17.5.584.pdf> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (1982, 18 Ekim). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. 29 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (2009, 29 Mayıs). *5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu*. 1 Eylül 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5901.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Teziç, E. (2013). *Anayasa hukuku*. Beta Yayınevi.
- Turhan, M. (1993). *Hükümet sistemleri*. Gündoğan Yayınları.
- Uluşahin, N. (1999). *Anayasal bir tercih olarak başkanlık sistemi*. Yetkin Yayınları.
- Xankişiyev, B. & Əliyev, Ş. (2013). *Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat*. Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi.
- Xankişiyev, B. (2002). *Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı*. Turan Nəşriyyatı.
- Yaman, A. (2014). Başkanlık sistemi, uygulamaları ve Türkiye'de uygulanabilirliği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 83-98. <https://doi.org/10.18069/fusbed.92578>
- Yıldız, A. (2018). Seçim sistemleri ve Türkiye'de milletvekili seçim sistemine ilişkin bir öneri. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(3), 113-153. <https://doi.org/10.15337/suhfd.490307>

Extended Abstarct

The bilateral relations between Türkiye and Azerbaijan, as neighbouring Turkish states, are founded upon a lengthy historical progression and established customs, while also exhibiting a multifaceted character. Representatives from both states, across different levels, have frequently referred to one another as “friends” and “brothers” on numerous occasions and across various platforms. Moreover, Azerbaijan and Türkiye

are neighboring states that exhibit numerous resemblances across various domains, particularly in the realms of history, culture, and politics. One instance of this uncommon similarity in global history is observed in the governance of two unitary Turkish states that have adopted the presidential system model.

The primary research inquiry of our study pertains to the examination of the governmental systems in Azerbaijan and Türkiye, two Turkish states characterized by a unitary structure and a history of close relations. The objective is to determine whether these two nations are governed by similar types of government systems. In relation to the present inquiry, it is pertinent to consider whether the model of presidency described in the literature, specifically pertaining to the Turkish context, was first introduced through the constitutional referendum conducted in Türkiye in 2017. By conducting an analysis of pertinent legal documents and primary and secondary sources, the presidential systems of Azerbaijan and Türkiye were examined within the given framework. Through a comparative analysis of the governmental systems of the two states, an examination was conducted to identify both the commonalities and distinctions between them.

The governmental systems of Azerbaijan and Türkiye warrant examination within the framework of the presidential system, despite deviating from the idealized models of such regimes. In the contemporary political systems of Azerbaijan and Türkiye, the presidents hold a position of paramount importance, as they wield exclusive authority over the executive branch. Additionally, the executive branches of both states are elected directly by the populace, employing electoral systems that require securing an absolute majority of the electorate's votes. Furthermore, it should be noted that the presidents, who exercise executive authority in both nations, are not subject to a vote of confidence from the legislative bodies and cannot be removed from office through a vote of no confidence issued by said legislative bodies. Hence, it can be observed that the governmental structures of Azerbaijan and Türkiye align with the fundamental characteristics of a presidential system.

The primary distinctions between the administrative frameworks of Azerbaijan and Türkiye, in comparison to the classical presidential system, lie in the extensive authority vested in the executive bodies, a significant aspect that cannot be disregarded. The systems in both countries are distinguished from the ideal presidential system and possess unique models due to the President's powers in appointing vice presidents, ministers, and public officials, issuing decrees, and influencing the budget law. The powers possessed by the President of Azerbaijan and Türkiye, in contrast to the ideal form of a presidential regime, are also the primary factors that contribute to the similarities in the administrative structures of both states.

Upon careful examination of the comprehensive authority wielded by the presidents in the domains of legislation, execution, and judiciary, it becomes evident that the systems of the two states cannot be exactly deemed

identical. Notably, the President of Azerbaijan possesses the authority to initiate legislative proposals, declare martial law, make decisions regarding declarations of war, and participate in the appointment process for judicial institutions. These distinctions contribute to the differentiation between the two systems. Hence, upon closer examination of the executive powers vested in the respective bodies of both states, it becomes evident that the internal structure of these systems is predicated on a robust executive authority. However, it is notable that the President of Azerbaijan holds a more dominant position compared to the President of Türkiye. In this context, it has been seen that both systems are close to each other as original presidential systems, but they are not exactly the same due to the differences in the systems as well as the similarities.

Regarding the supplementary inquiry of our investigation, namely the novelty of the Turkish type of presidency in Türkiye, it is imperative to initially expound upon the notion of the Turkish type of presidential system. The Turkish type of presidency does not purport to constitute a distinct fourth system alongside the presidential, semi-presidential, and parliamentary systems within democratic governance frameworks. The concept serves the purpose of elucidating and providing coherence to the Turkish instance of the presidential system. In contrast, the implementation of the presidential system in Türkiye is characterized by a framework that upholds the notion of a robust executive branch. The president possesses substantial powers that extend beyond symbolic representation. These powers are not confined solely to the executive branch, but also encompass the legislative domain and play a significant role in shaping judicial institutions. After Azerbaijan's second historic independence, a government structure was established that adopted the presidential system of the Soviet Union, which was established in 1990. The aforementioned model, which is under the ownership of Azerbaijan, has undergone three distinct modifications up until the present time. The referendums conducted in 2002, 2009, and 2016 did not anticipate substantial alterations to the government system, but rather focused on internal revisions within the existing framework. In the present context, the presidential system implemented in Azerbaijan shares similarities with the Turkish model, as it grants significant authority to the executive branch and endows the presidency with substantial powers in the realms of legislation, execution, and judiciary. In this regard, it is conceivable to observe the manifestation of the Turkish type presidential model in Azerbaijan, a fellow Turkish nation that has historically embraced the republican system prior to Türkiye and shares a similar unitary state framework.

21. YÜZYILDA KİTLESEL GÖÇLER VE TÜRKİYE’İN DEĞİŞEN GÖÇ POLİTİKASI

Sanem ÖZER* & Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL**

Öz

21. yüzyıl, küresel çatışmalara bağlı yerinden edilme ve zorunlu göç; ekonomik eşitsizlikler, çevresel zorluklar ve daha iyi yaşam koşulları arayışının tetiklediği büyük insan hareketleri ile karakterize edilen kitlesel göç dinamiklerine tanık olmaktadır. Bu dönüştürücü değişimlere bağlı olarak göçmen hareketliliğine sahip bir ülke olan Türkiye, artık çok sayıda kitlesel göç akımı için hem önemli bir geçiş ve hem de varış noktası konumundadır. Uluslararası siyasal, ekonomik ve sosyal koşullardan etkilenen, göç konusunda çeşitli uluslararası antlaşma ve sözleşmelere taraf olan Türkiye'nin göç politikasındaki değişimlerin incelendiği çalışmada, erken cumhuriyet döneminden itibaren değişen göç politikası, nüfus mübadelelerine de kısaca değinilerek ele alınmakta; ülkede geçici koruma statüsünü haiz kişiler olarak tanımlanan mültecilerin/göçmenlerin/sığınmacıların prekaryalaşması gözler önüne serilmekte ve uluslararası işbirliği çerçevesinde yapılması gerekenlere dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda Suriye krizi sonrasında Türkiye'ye yönelik düzensiz göç merkeze alınarak, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin göç politikaları üzerindeki etkisi değerlendirilecek; ayrıca kapsamlı bir göç politikasına neden ihtiyaç duyulduğu üzerinde durulacaktır. Türkiye'nin mültecilere yönelik göçmen odaklı ve uluslararası sorumluluk paylaşımını esas alan bir uluslararası mülteci rejiminin gelişimine yapabileceği katkı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kitlesel Göç, Türkiye'nin Göç Politikası, AB-Türkiye Mülteci Mutabakatı, Suriye Krizi, Prekaryalaşma.

MASS MIGRATION IN THE 21ST CENTURY AND TÜRKİYE’S CHANGING MIGRATION POLICY

Abstract

The 21st century is witnessing mass migration dynamics characterized by displacement and forced migration due to global conflicts; economic inequalities, environmental challenges, and the search for better living conditions triggering mass human movements. Due to these transformative changes, Türkiye, with migration mobility, has now become an important transit and destination point for numerous mass migrations. This study examines the changes in Türkiye's migration policy affected by international political, economic, and social conditions and being a party

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, sanemozer@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4182-5335>

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, a.gungunes@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2353-5679>

to various international migration agreements and treaties. The evolving migration policy since the early republican period is discussed with brief references to population exchanges; the precarization of refugees/migrants/asylum-seekers/those with temporary protection status in the country is highlighted, and attention is drawn to what needs to be done within the framework of international cooperation. In this context, irregular migration to Türkiye following the Syrian crisis will be the focal point, the impact of Türkiye-European Union relations on migration policies will be evaluated; furthermore, the need for a comprehensive migration policy will be emphasized. The contribution of Türkiye's to the development of an international refugee regime that is migrant-oriented and based on international responsibility sharing for refugees will be evaluated.

Keywords: Mass Migration, Türkiye's Migration Policy, EU-Turkey Statement, Syria Crisis, Precarization.

Giriş

Erken cumhuriyet döneminde dil, din ve kültür temelli göç politikaları yürüten Türkiye, başlangıçta akraba kabul edilen toplulukların kitlesel göçüyle karşılaşmış ve göçün siyasallaştırılmaması nedeniyle de göç politikası geliştirmemiştir. Zamanla Türk ekonomisinin liberalleşmesi, ucuz ve kayıt dışı işgücüne talebin artması ve komşu ülkelerdeki karışıklıklar nedeniyle göç hareketleri çeşitlenmiş; Türkiye sığınmacı, mülteci, transit göçmen ve kaçak işçi gibi farklı grupların sınır ötesi hareketlerine ev sahipliği yapmaya başlamıştır (İçduygu, 2014). Sınır aşan göçün sorun alanı olması nedeniyle göçmen, mülteci, sığınmacı, geçici koruma statüsünü haiz olan kişilere ilişkin hukuki düzenlemeler süreç içinde geliştirilmiştir. Türkiye mülteci hukuku, uluslararası sözleşmeleri takip eden bir gelişme göstermiştir. Bununla birlikte 2011 Suriye krizinin de gösterdiği üzere Türkiye, düzensiz göçe karşı ani gelişen bir insani krize yanıt niteliğinde bir tutum sergilemekte ve konsolide bir göç politikası izleyememektedir.

1990'ların ikinci yarısında ağırladığı transit göçmen sayısının arttığı Türkiye'de 2011 yılı itibariyle başta Suriye olmak üzere Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinden gelerek geçici koruma statüsü alan kişilerin hem kalış süreleri uzamış hem de sayıları giderek artmıştır. Bu durum yeni uluslararası işbirlikleri ile politika ve söylem değişikliği gerektirmiş ve bu çerçevede geçici koruma altındaki Suriyelilerin çalışma izinlerine ilişkin hukuki adımlar atılmıştır. Yasal mevzuat geçici koruma statüsündekilerin çalışma koşulları ile haklarını güvence altına almaya yönelik geliştirilmişse de piyasanın ucuz ve kayıt dışı işgücü talebinin önüne geçilememiş, göçmen/mülteci emek piyasasında güvencesizlik derinleşmiştir.

Türkiye bulunduğu coğrafya nedeniyle küresel bir sorun olan düzensiz göçe hem kaynaklık etmekte hem de transit ve hedef ülke olarak düzensiz göçe maruz kalmaktadır. Türkiye'deki göç akışları sadece kriz anlarına karşı tepki veren anlayışın değişerek göç yönetimini de dönüştürmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda çalışma siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullara

bağlı olarak Türkiye'nin değişen göç politikasını incelemekte ve çeşitli çözüm önerileri sunmaktadır. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin göç tarihine kısaca değinilmektedir. Erken cumhuriyet döneminde homojen/türdeş bir toplum oluşturma amacıyla gerçekleştirilen nüfus mübadeleleri ile işgücü ihracı şeklinde gelişen göç hareketleri üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde akraba toplulukların kabulünden sınıraşırı göçün yönetimine evrilen göç politikaları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde Türkiye'ye yönelik düzensiz göç, mültecilerin/göçmenlerin/sığınmacıların prekaryalaşması ve ucuz işgücü olarak tanımlanmaları çerçevesinde analiz edilmektedir. Son bölümde ise Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkileri ve göçe yönelik sınırlayıcı müdahalelerin çerçevesi çizilmektedir.

1. CUMHURİYETİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN KISA GÖÇ TARİHİ

Türkiye Cumhuriyeti, içerde ve dışarda verdiği egemenlik mücadelesinin sonucu olarak kurulan siyasal iktidarın daha büyük bir toplumsal bütünün içinde yer etmesini, yani kurumsallaşmasını, egemen devletin ulus olma iddiasını benimseyen bir toplumsal bilincin ve nüfusun oluşumunu desteklemiş; bu ulusun evrensele yakın demokratik ölçülerde temsil edilmesi için anayasal kurumlar tesis etmiş ve devlet ile birey arasındaki ortak hak ve yükümlülükleri barındıran karşılıklı bağlılık olarak tanımlanabilecek bir yurttaşlık olgusuna vurgu yapmıştır. 20. yüzyılın başında İmparatorluk tebaasından Cumhuriyet yurttaşlığına evrilen bireyler için bu yeni kimliğin içerisinde bulunulan çağın, şartların ve devletlerin sosyal inşası sonucu tanımlandığına hiç şüphe yoktur. Ulus devlet, sınırları içerisinde yaşayan vatandaşların güvenliği ve yaşamından sorumludur. Devlet, vatandaşlık statüsü veren, vatandaşlarına koruma ve haklar sağlayan en üst aktördür.

Birinci Dünya Savaşı'nın son cephesinde verilen ulusal egemenlik mücadelesi Lozan Barış Antlaşması ile sona ererken, dönemin ruhuna uygun şekilde imparatorluğun bakiyesi ulus devletler yeni sınırlarını da nüfus mübadelesinin yaratacağı daha homojen topluluklarla pekiştirmeyi ummuşlardır (Triadafilopoulos, 2007; Ther ve Siljack, 2001). Nüfus mübadeleleri dil, din ve kültür itibarıyla akraba olarak kabul edilen toplulukların kitlesele göçüne yol açarken, devletlerin iskân haricinde göçmenlere yönelik bir göç politikası geliştirme ihtiyacı duymadıkları görülmektedir. Bunda göçün o dönem için siyasallaştırılmamasının da etkisi bulunmaktadır.

Türkiye, Cumhuriyetin kuruluş yıllarından bugüne bir göç ülkesi olagelmiş, göç hareketlerinin kapsamı yıllar içinde –ulusal ve uluslararası gelişmelere bağlı olarak– değişmiştir. Uzun yıllar göç veren ülke konumundayken zamanla hem göç veren hem de göç alan ülke konumuna gelmiştir. 1923-1970 yılları arasında Türkiye'nin göç politikası din ve etnik

köken çerçevesinde gelişmiş; göçmenlerin yerleştirilmesi ise herhangi bir plana bağlı kalmadan daha çok iklim ve toprak koşulları, Türkiye'ye gelmeden önceki iş alanları, tarım türleri ve yöntemi, göçmenlerin nerelere yerleştirilebileceğine ilişkin şehirlerden alınan bilgilere göre yapılmış ve zamanla yaşanan olaylar çeşitli tedbirler gerektirdiğinde değişime gidilmiştir (Geray, 1970, s. 22). Göç (özellikle dış göç), politika yapımcılar tarafından ulus-devletin inşası ve korunmasında, nüfusun homojenleştirilmesinde önemli bir siyasal araç olarak kullanılmıştır (İçduygu, 2010, s. 20).

Erken cumhuriyet döneminde yaşanan en önemli göç hareketi Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Mübadele Anlaşması ile gerçekleşmiştir.¹ Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan bağımsızlık hareketlerinin uzantısı olarak Yunanistan'ın Anadolu'yu işgali Büyük Taarruz ile sona ermiş ve bir milyona yakın Rum Yunanistan'a göç etmiştir. Bu gelişmeler ışığında ve Türkiye ile Yunanistan'ın daha homojen bir devlet kurma isteği² sonucunda taraflar 30 Ocak 1923 tarihinde Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol imzalamıştır (Bozdağlıoğlu, 2014, s. 9-10). Sözleşme 25 Ağustos'ta onaylanmış ve Türkiye'de yaşayan Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunanistan'da yaşayan Müslüman dininden Yunan uyruklular zorunlu göçe tabi tutulmuştur (Kayam, 1993, s. 593).³ Anlaşmaya varılmış olsa da uygulamada birtakım zorluklar yaşandığı için 1926 yılında Atina Anlaşması⁴ imzalanmış fakat anlaşmazlıklar giderilememiştir. Mübadelenin uygulanmasına ilişkin sorunlar 1930 yılında imzalanan Ankara Anlaşması⁵ ile çözülmüş ve mübadele 19 Ekim 1934 tarihinde sona ermiştir (Bozdağlıoğlu, 2014, s. 24).

Osmanlı İmparatorluğu dönemi azınlık politikalarının da etkisiyle Türkiye, erken cumhuriyet döneminde, mübadeleyi azınlıklar ile birlikte ele almış ve konuya din temelli yaklaşmıştır.⁶ Örneğin Lozan Barış Konferansı süresince Kürtler Müslüman oldukları için azınlık olarak sayılmamış yalnızca Ortodoks Rumlar bu statüde değerlendirilmiştir (Kayam, 1993, s. 589). Bu süreçte Orta Anadolu Ortodoks halkı (Karamanlı Türkler) mübadeleye dahil edilerek gönderilmiş ve Türk olmayan ve/veya Türkçe bilmeyen fakat Müslüman olan azınlıklar da Türkiye'ye kabul edilmiştir (Kayam, 1993, s.

¹ Mübadele kavramı Anadolu'da ilk kez 1923 yılında değil, 1877 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ve 1913 yılında Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan İstanbul Anlaşması'nda gündeme gelmiştir. Ayrıntı için bkz. Bozdağlıoğlu, 2014; Kayam, 1993.

² Türk Heyeti, dış müdahalelerin önünü kesmenin ötesinde, ulus devletin temel koşulu olan türdeş ulus oluşturmak amacı gütmüş ve bu nedenle de mübadelenin sınırlarını geniş tutmaya çalışmıştır (Fırat, 2006, s. 329).

³ İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'da oturan Müslümanların mübadele dışı tutulduğu söz konusu anlaşmanın 2. maddesinde yer alan "etabli" sözcüğünü iki ülkenin de farklı yorumlaması nedeniyle birtakım aksaklıklar yaşanmıştır (Öksüz, 2000, s. 758).

⁴ 1 Aralık 1926 tarihinde imzalanan ve 23 Haziran 1927 tarihinde yürürlüğe giren anlaşma, yerleşiklerin (etabli) sorunundan ziyade mali sorunları çözmeyi amaçlamıştır (Fırat, 2006, s. 345).

⁵ 10 Haziran 1930 tarihinde "Ahali Değişimi Hakkındaki 30 Ocak 1923 Tarihli Lausanne Antlaşması ile 1 Aralık 1926 Tarihli Atina Antlaşmasının Uygulanmasından Doğan Sorunların Kesin Surette Çözülmesine Dair Sözleşme" yani Ankara Sözleşmesi imzalanmıştır (Fırat, 2006, s. 346).

⁶ 1924 yılında yürürlüğe giren 2510 sayılı yasada göç Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan "Türk bilinci taşıyan" kriterine bağlanmıştır (Çavuşoğlu, 2007, s. 132).

604; Fırat, 2006, s. 333). Bununla birlikte Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinde bulunan vekiller, mübadeleyle Türk olmayanların ülkeye geldiği iddialarını kabul etmemiş, “Müslüman dininde bulunan Yunan tebaasından” ifadesiyle Türklerin kastedildiğini ileri sürmüşlerdir (Çapa, 1990, s. 61). Türkiye’den kitlesele göç mübadele ile sınırlı kalmamıştır. Mübadele konusu ilk kez 5 Eylül 1923 tarihinde hükümetin gündemine girmiş, 8 Kasım 1923 tarihinde de Mübadele, İmar ve İskân Kanunu kabul edilmiştir (Çapa, 1990, s. 50-51). Türk Heyeti’nde yer alan isimlerden Rıza Nur, Meclis’te yaptığı konuşmasında Yunanistan’ın topraklarında yaşayan Türkleri sistemli şekilde yok etmesini eleştirmiş ve “Türkiye’ye yararlı uzuvlar getirerek memleketin tecanüsünü (homojenliğini)” sağlamayı amaçladıklarını söylemiştir (Çapa, 1990, s. 57). İsrail’in kurulmasının ardından 1948-1954 yılları arasında 31.595 Yahudi İsrail’e göç etmiş (Geray, 1970, s. 10) fakat bu göç devletlerin kendi aralarında anlaşmaları sonucu zorunlu olarak gerçekleşmemiştir.

1960’lı yıllara kadar Türkiye’de göç hareketleri etnik ve din temelli olmuştur. 1923-1960 yılları arasında gayrimüslimlerin Türkiye’den göçü ve Müslümanlar ve/veya Türk kökenlilerin Türkiye’ye göçü yaşanmıştır (İçduygu, 2014, s. 84). Sonrasında ise uluslararası siyasal ve ekonomik değişimlerle bağlantılı olarak işgücü göçü başlamış ve 1990’lı yıllara kadar sürmüştür. Akgündüz (2016, s. 14-47) Türkiye’nin de ilk kez dahil olduğu işgücü göçünün arkasındaki nedenleri ekonomik faktörler (büyüme oranları, ücretler, milli gelir dağılımı, işgücü piyasası ve işsizlik, sosyo-ekonomik yapıdaki kapitalist dönüşüm), nüfus artışı ve ek faktörler (Batı ile yeni ilişkiler, 1960 öncesi göçün etkisi, işgücü göçünün resmi olarak nitelenmesi ve göç dinamikleri) başlıkları altında incelemiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte Güney Avrupa ve Akdeniz’de bulunan az gelişmiş ülkelerden Avrupa’nın endüstrileşmiş ülkelerine büyük bir işgücü göçü başlamış (Abadan-Unat, 1972, s. 18), 1960-65 yılları arasında Türkiye, ilk büyük çaplı dış göç dönemini yaşamıştır. 1961 yılında imzalanan Türk-Alman İşgücü Antlaşması ile Türkiye’de istihdam edilemeyen işgücünün ihracı sağlanmış ve yeni bir döneme girilmiştir. 1961 yılında Federal Almanya’da bulunan Türk işçi sayısı 11.758 iken 1971 yılında bu sayı 424.400’e yükselmiştir. Bunun yanı sıra Türk işçiler Almanya dışında Hollanda, Fransa, Avusturya, İsviçre, Belçika, Danimarka, İsveç ve Avustralya’ya da gitmiştir (Abadan-Unat, 1972, s. 21). 1990 sonrasında ise Türkiye’deki göç hareketleri yabancıların göçü ile devam etmiştir.

2. TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NDE AKRABA TOPLULUKLARIN KABULÜNDEN SINIRASIRI GÖÇÜN YÖNETİMİNE EVRİLEN GÖÇ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı Batı Avrupa’nın o vakte kadar gördüğü en büyük kitlesele yerinden edilmeye ve zorunlu göçe yola açmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası inşa edilen uluslararası düzen ve Avrupa’da istikrarın tesisine duyulan ihtiyaç mültecilerin ve düzensiz göçmenlerin bir an önce yeniden

yerleştirilmelerini gerektirmiştir. Ulus devlet merkezli bakış açısı toplumlari da ulus-devlet sınırlari içerisinde tanımlamaktadır. Sınır aşan her türlü göç bir sorun alanı olarak değerlendirilir. Devletin sınır kontrolü ve göçmenlere yönelik seçici ve sınırlayıcı tedbirleri aracılığıyla göçün yönetilebileceği düşünülür. Denetimsiz göçün vatandaşlık ve sosyal refah rejimlerine meydan okuyacağından endişe duyulur. Uluslararası göç ve göçmenler uluslararası normlara olduğu kadar, devletin egemenliğini tanımladığı sınırlara ve yurttaşları ile kurduğu karşılıklı bağlılık esaslarına aykırı işleyen bir olgu olarak değerlendirilecektir.

Milletler Cemiyeti bünyesinde mülteci ve vatansızlara yardımcı olmak için kurulan Nansen Ofisi (1921), Milletler Cemiyeti nezdinde Almanya'dan gelen mültecilerle ilgilenen yüksek komiserlik ve Uluslararası Çalışma Örgütü iki savaş arası dönemdeki insani krize odaklanmıştır. 1946 yılında kurulacak olan Uluslararası Mülteci Örgütü ise uluslararası iltica rejiminin temellerini atarak 1950 yılında kurulan Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (BMMYK) ve 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne kaynaklık edecektir. BMMYK uluslararası göçün ikincil derecede öneme sahip bir siyaset konusu olarak ele alındığı bir dönemde bir insani kriz olarak değerlendirilen savaş kaynaklı kitlesel göçe yanıt vermek amacıyla kurulmuştur. Ihlamur-Öner'in de (2018, s. 195) belirttiği gibi zorunlu göç 1980'li yıllara kadar bir "insani mesele olarak görülmüş ve mülteci krizleri insani yardım örgütlerinin sorumluluğu addedilmiştir. Ancak 1990'lı yıllardan itibaren devletlerin göç ve iltica politikaları ile insan hareketliliğini yönlendirme gücü"nün farkına varılmıştır.

Doty'nin (1996) deyişiiyle ulusu sosyal olarak inşa eden devlet, vatandaşın kimliğini tanımlarken, yabancıya/göçmene yani "öteki" olana referans vermektedir (Jesse, 2020). Ulus devlet yurttaşlarına sağladığı kimlik belgeleri ve pasaport gibi evraklar ile ulusal sınırlar içerisinde türdeş bir kültüre ve özel bir topluluğa ait olanları sınırların dışında yer alan diğerlerinden ayırır. Soğuk Savaş yılları ise belli bir toprak parçası ile sınırlanmış topluluk tanımlamasının sorgulanarak, kültürel melezleşme, ulus-ötesi alanlar ve diaspora gibi yeni kavram ve olguların sosyal bilimler disiplinlerinin ilgi alanına girmesine yol açmıştır (Ihlamur-Öner, 2018). Klasik ulusal güvenlik tehditlerinin yanı sıra yeni tehdit türleri tanımlanmıştır. Düzensiz göçün, terörizmin ve organize suçların toplumsal güvenliği tehdit ettiği düşüncesi devletin uluslararası göçün kontrolü ve yönetimi aracılığıyla ulusal sınırlar içerisinde belirli bir nüfus üzerindeki otoritesini yeniden canlandırması için gerekece olmuştur. Her ne kadar düzensiz göç hareketlerinin kontrol edilemezliği nispetinde devlet egemenliğini aşındırdığı hatta uluslararası koruma sorumluluğu gibi ilkelerin içselleştirilmesiyle egemenliği yeniden müzakereye açtığı düşünülse de devlet, sınır kontrolü için artan güç kullanımı, düzensiz göçmenlere karşı ceza hukuku çerçevesinde getirdiği müeyyideler, göçmenlere sağlanan belirli haklar ve sosyal yardımlar gibi uygulamalar aracılığıyla egemenliğini tanımlayarak sürdürmektedir.

Türk hukukuna göre göçmen (muhacir), mülteci, sığınmacı, geçici koruma statüsünü haiz olan kişiler, ikincil koruma ve şartlı mülteci farklı kavramlar olup zaman içerisinde tanımlanmışlardır. Türk hukukunda kabul edilen göçmen kavramı “Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup tek başına veya toplu halde Türkiye’ye gelip 5543 sayılı İskân Kanunu uyarınca kendisine göçmen statüsü verilen” kişiler için kullanılırken, diğer kategoriler BM’nin mülteci hukukuna yön veren uluslararası sözleşmelerin ve AB’nin yönergelerinin etkisiyle belirlenmiştir.⁷

Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair 1951 Cenevre Sözleşmesi mülteciyi “İrkı, dini, tabiiyeti, belirli bir sosyal gruba mensubiyeti ve siyasi görüşleri yüzünden haklı bir zulüm korkusu nedeniyle vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve söz konusu korku yüzünden, ilgili ülkenin korumasından yararlanmak istemeyen kişi” olarak tanımlamaktadır (Perruchoud ve Redpath-Cross, 2013, s. 65). Türkiye 1967 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Protokol uyarınca mülteci statüsüne coğrafi çekince koymuştur. Türkiye 6458 sayılı “yabancıların Türkiye’ye girişleri, Türkiye’de kalışları ve Türkiye’den çıkışları ile Türkiye’den koruma talep eden yabancılara sağlanacak korumanın kapsamına ve uygulanmasına ilişkin” Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu⁸ (YUKK) md. 61 uyarınca mülteci statüsünü Avrupa ülkelerinde meydana gelen olaylardan ötürü vatandaşı olduğu ülke dışında bulunan, ikamet ülkesine dönemeyen veya dönmek istemeyen vatansız kişilerle sınırlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1967 Protokolü ile üstlendiği koruma sorumluluğu iki kutuplu uluslararası sistemin koşullarını yansıtmaktadır. Türkiye dahil olduğu Batı Bloku itibariyle sığınma ve mülteci statüsü başvurularının Komünist rejimlerce idare olunan ülkelere gelmesini beklemiştir. Türkiye’nin doğusunda ve güneyinde yer alan komşu ülkelerde yaşanan iç savaşlar ve çatışmalar 1990’lı yılların başından itibaren sınıraşırı kitlese göçlere neden olmuştur. Türkiye’nin mülteci statüsü için koyduğu coğrafi çekinceyi kaldırmayan dört ülkeden biri olması geçmiş yıllarda eleştirilse de mültecilere karşı uluslararası sorumluluğun ihmal edildiği hatta dışsallaştırıldığı günümüzde Türkiye’nin “devletlerin ortak fakat farklılaştırılmış sorumlulukları” olduğu gerçeği geniş kabul görmeden bu çekinceyi kaldırması mümkün görünmemektedir. Türkiye Cumhuriyeti, Göç ve İltica Alanındaki Avrupa Birliği Mevzuatının Üstlenilmesine İlişkin Eylem Planı’nı yayımlayarak coğrafi sınırlamanın hangi koşullarda kaldırılabilceğinin çerçevesini çizmiştir. Eylem Planı’na göre, coğrafi sınırlamanın kaldırılması Türkiye’nin ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarına zarar vermemelidir (Erbaşı Çuhadar, 2016, s. 3241). Aslıhan Erbaşı Çuhadar (Ibid.) Türkiye Eylem Planı’nda coğrafi sınırlamanın kaldırılmasının “I. Katılım aşamasında doğudan Türkiye’ye mülteci akımını

⁷ Suriyeliler Türkiye’de resmi kaynaklar ve kurumlarca mülteci olarak anılmamakta, geçici koruma statüsü ile tanımlanmaktadır. Ancak çalışmada anlam karmaşası oluşmaması için mülteci kavramı kullanılmaktadır.

⁸ R.G. 11.04.2013/28615.

teşvik etmeyecek şekilde gerekli mevzuat ve altyapı değişikliklerinin yapılması; II. AB ülkelerinin yük paylaşımı konusunda gerekli hassasiyeti gösterme istekliliği” koşullarının gerçekleşmesine bağlı kılındığını ifade etmektedir.

Sığınmacılar mültecilik statüsünün sonucunu bekleyen kişilerdir. AB, üçüncü ülkelerden ani ve kitlesel akımlar halinde gelerek koruma talep eden kimselerin mevcut düzeni olumsuz etkileme riskine karşı bu kişilere geçici koruma statüsü kapsamında acil ve geçici koruma sağlanmasını Geçici Koruma Yönergesi kapsamında düzenlemiştir (Council of the European Union, 2001). Adı üstünde geçici koruma süresi 1 yıl olarak belirlenmiş, 6 aylık sürelerle en fazla 1 yıl daha uzatılabileceği kabul edilmiştir. Türkiye sığınmacıyı 1994 Mülga Yönetmeliği olarak bilinen Türkiye’ye iltica eden veya Başka bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye’den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik ile tanımlamıştır. Türkiye, bu yönetmelik uyarınca Avrupa dışından gelenlere sığınmacı statüsü verirken YUKK, Avrupa ülkeleri dışından gelip mülteci başvuru sürecine yönelik inceleme prosedürü sona erdiği halde mülteci statüsü elde edemeyenlere şartlı mülteci statüsü vermektedir.

Türkiye Avrupa dışından gelenlere mülteci statüsü vermese de gelenlerin BMMYK tarafından himaye talep edebileceklerini kabul etmekte ve bu çerçevede kişilere haklı nedenlerle zulümden kaçtıklarının tespit edilmesi halinde geçici koruma statüsü vermektedir. Son 10 yıl içerisinde başta Suriye olmak üzere Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinden gelecek geçici koruma statüsü almış olan göçmenlerin kalış süreleri uzamış, sayıları ise artmıştır. Geçici koruma altında olup BMMYK tarafından himaye talep edenlerin başvurularının sonuçlanması vakit alacağı için bu kişilerin ve ailelerinin zaman içerisinde kalıcı olmaları beklenebilir. Örneğin Erdoğan’ın 2020 yılında yürüttüğü “Suriyeliler Barometresi” adlı çalışmada “Türkiye sınırları tekrar kontrol etmekten vazgeçerse (açarsa) gider misiniz?” sorusuna ülkede bulunan Suriyelilerin %80,1’i gitmeyecekleri yanıtını vermiştir. 2021 yılında yinelenen çalışmada ise sonuçlar değişmiş ve gitmeyeceklerini söyleyenlerin oranı %55,1’e gerilemiştir (Erdoğan, 2022, s. 291).⁹

AB Vasıflandırma Yönergesi’ne (Council of the European Union, 2011) göre mülteci statüsü için gerekli niteliklere sahip olmasa da geri gönderilmesi halinde ölüm cezasına çarptırılacak, zulüm veya insanlık dışı muameleye maruz kalabilecek kişiler de tamamlayıcı korumadan yararlanabileceklerdir. 1951 Cenevre Sözleşmesi’nin 33. maddesi geri gönderme yasağını düzenleyerek devletlere koruma sorumluluğunu hatırlatmaktadır. Benzer düzenlemeler İnsan Hakları Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İşkence ve Zalimane İnsanlık Dışı ve Onur Kırıcı

⁹ 2021 yılında soru güncellenmiş ve “Türkiye Avrupa sınırlarını yeniden kontrol etmeme kararı alırsa (sınırları açarsa) gider misiniz?” şeklinde sorulmuştur (Erdoğan, 2022, s. 290).

Muamele ve Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin ilgili maddelerinde de yer almaktadır (Çorabatır, 2018, s. 223). Türkiye de YUKK md. 63 ile ikincil korumayı düzenlemiştir.

Görüldüğü üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin mülteci hukuku, Avrupa'daki gelişmelerin de etkisiyle, uluslararası sözleşmeleri takip eden bir gelişme göstermiştir. İnşacı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde (Betts, 2009) Türkiye Cumhuriyeti, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin temel normlarını zamanla içselleştirmekle kalmamış, coğrafi sınırlandırmaya rağmen geri gönderme yasağı gibi normları da dikkate almıştır. Türkiye'de zaman içerisinde göçmen ve mültecilerin haklarını savunan çok sayıda sivil toplum kuruluşu ve göç alanında çalışan araştırma kuruluşu faaliyete geçmiştir. BMMYK ve sivil toplum kuruluşları ile göç alanında çalışan akademisyenlerin mülteci korumasının şekillenmesine etki ettikleri değerlendirilebilir. Yine de Türkiye'nin konsolide bir göç politikasının olduğunu söylemek güçtür. Bu eksiklik kendisini 2011'de Suriye kaynaklı mülteci kriziyle göstermiştir. Türkiye'de siyasi karar alıcılar her ne kadar Suriye'den kaynaklı sınır aşırı kitlesele göçle gelenleri önce “misafir” olarak sonra da İçişleri Bakanlığı 1994 Yönetmeliği md. 4 uyarınca sınırsız süreyle “geçici koruma” rejimine alarak karşılarsa da bugün itibarıyla resmî açıklamalara göre sayısı 3.600.000'i aşmış bulunan sığınmacıların gelecekteki statüsüne ilişkin açık ve net bir siyasi yönelime işaret etmemektedir (Ihlamur-Öner, 2014, s. 44). Türkiye'nin çoğu düzensiz gelen göçmenlere karşı tutumu ani gelişen bir insani krize verilen yanıt niteliğindedir. Günümüzde Türkiye'nin göç politikasını şekillendiren unsurlar Türkiye'nin Avrupa'ya yönelik düzensiz göç dalgaları için bir “Transit ülke” olması ve AB ile uyum çerçevesinde sınırların ve insan hareketliliğinin yönetimidir.

3. TRANSİT ÜLKE TÜRKİYE VE DÜZENSİZ GÖÇ

Günümüzde Türkiye bulunduğu coğrafya nedeniyle küresel bir sorun olan düzensiz göçe hem kaynaklık etmekte hem de transit ve hedef ülke olarak düzensiz göçe maruz kalmaktadır. Türkiye'deki göç akışları sadece kriz anlarına karşı tepki veren anlayışın değişerek göç yönetimini de dönüştürmesini gerekli kılmaktadır. Sığınma ve Kitlesele Göçlere Dair Yönetmelik 1994'te artarak gelen göç akışlarını yönetme ihtiyacından doğmuştur. 1990'ların ikinci yarısında başta Avrupa olmak üzere Batı'daki bir ülkeye göç etmek amacıyla Türkiye'ye gelen transit göçmen sayısı da artmıştır. Transit göçmenler içerisinde ülkeye girmek ve/veya ülkede kalmak için hukuki izne ve geçerli belgelere sahip olmayanlar düzensiz göçmenler olarak sınıflandırılmaktadır. Düzensiz göçmenler de geliş amaçları nedeniyle kendi içerisinde çeşitlilik barındırmaktadır. Çalışma amacıyla gelip ülke içerisinde kaldığı zaman zarfında vize ve/veya çalışma izni süresi dolduğu halde ülkeden ayrılmayarak düzensiz hale gelen göçmenler olabileceği gibi, insan kaçakçılarının ve tacirlerinin yardımıyla ülkeye giriş yapmış transit göçmenler, sığınmacılar ve mülteciler de düzensiz göçle bağlantılı olarak

karşımıza çıkmaktadır. Atasü-Topçuoğlu (2016, s. 512), Erder ve Kaşka'ya (2003), Atauz vd. (2009) ve Toksöz'e (2008) atıf yaparak günümüzde Türkiye'nin Rusya ve birçok Asya ve Kuzey Afrika vatandaşlarına getirdiği Türkiye'ye vizesiz veya gümrükte alınabilen vizeler aracılığıyla giriş yapabilme kolaylığı ile "kimi göçmenlerin vize süresi dolduğu halde ülkede kalmaları, kayıtsız olarak ev işlerinde çalışmaları ya da yasadışı olarak sağlık ya da seks sektöründe çalışmaları arasında bağlantı olduğunu" vurgulayan çalışmaları paylaşmaktadır. Burada göçmenlerin mağduriyetine yol açan esas etken Türkiye'nin sağladığı vize kolaylığından çok kayıt dışılığı ve prekaryalaşmayı teşvik eden emek-sermaye ilişkileri ve çalışma koşullarını formelleştirecek mekanizmaların yetersizliğidir.

Düzensiz göç Arap Baharı'nın ardından Suriye'de yaşanan iç savaş ile dikkat çekici bir boyuta erişmiştir. Türkiye'ye ilk Suriyeli mülteci geçişinin başladığı Nisan 2011 tarihinden Haziran 2014'e kadar geçen sürede ülkedeki toplam Suriyeli sayısı 1 milyona yaklaşmış, bunların 220 bin kadarı 22 adet mülteci kampına yerleştirilirken 571 bin kadarı kayıtlı mülteci sıfatıyla çeşitli kentlerde yerleşmişlerdir. Mayıs 2023 itibarıyla geçici koruma kapsamında Türkiye'de bulunan Suriyelilerin sayısı 3.381.429'dur (Keskin, 2023). Bunun yanı sıra BMMYK 320 bin kadar diğer uyruklardan kişinin ilgi alanına girdiğini açıklamıştır (UN Refugee Agency [UNHCR], t.y.). Türkiye'yi Avrupa'ya erişmek amacıyla transit alan olarak gören yüzlerce göçmen Türkiye'nin Ege kıyılarından lastik botlar ile Yunanistan topraklarına varmaya çalışırken hayatını kaybetmiştir. Düzensiz göçmenlerin ve geldikleri kaynak ülkelerin sayısı ise sürekli artmaktadır. Erdoğan (2022, s. 34) durumu şu şekilde özetlemektedir:

Türkiye'nin düzensiz göçmen sayılarında özellikle 2015 sonrasında çok ciddi artış dikkat çekmektedir. Çok sayıda düzensiz göçmenin GİB'in verilerine göre büyük bölümü Afganistan, Pakistan ve Irak'tan olmak üzere 2015-2021 arasında 1 milyon 500 binin üzerinde düzensiz göçmen yakalanmıştır. Düzensiz göçmenlerin yaklaşık %70'i sınır ihlali yapanlardan, %30'u ise vize ihlali ya da Türkiye'den çıkış yapan Suriyelilerden oluşmaktadır.

Türkiye'de kalanlar için başlangıçta yerel halk tarafından sergilenen "misafirperverlik" ise kamusal kaynaklar ve hizmetler üzerindeki baskı arttıkça yerini hoşnutsuzluğa, hatta yabancı düşmanlığına bırakmıştır. Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmeliğe (2016) göre yabancılar geçici koruma kimlik belgesi düzenlendikten altı ay sonra, kanunla yalnızca Türk vatandaşları tarafından icrasına izin verilen iş ve meslekler dışında çalışma izni başvurusunda bulunabilecek; Suriyeliler yalnızca geçici koruma izni aldıkları illerde çalışabilecek, bir işyerinde çalışacak Suriyeli sayısı toplam çalışan sayısının %10'unu geçemeyecektir. Suriyeliler yasal mevzuat kapsamında istedikleri sektörde çalışabilecek, Türkiye'deki çalışma mevzuatına bağlı olacak ve asgari ücretin altında çalıştırılmayacaktır. Yönetmeliğe göre mevsimlik tarım veya hayvancılık işlerinde çalışacak olan ve geçici koruma sağlanan yabancılar çalışma

izninden muaf tutulacaktır. Görüldüğü üzere yasal mevzuat geçici koruma statüsündekilerin de çalışma koşullarını ve haklarını güvence altına almaya yöneliktir. Sorun ise mevzuattan ziyade kaçak yoldan ucuz işgücü çalıştırmaya yönelik taleptir. Erdoğan (2015, s. 323) bu durumun “arz-talep dengesini yerli emekçilerin aleyhine ciddi bir biçimde bozduğu için tedirginlik yarattığını” ifade etmektedir. Kavas ve Develi (2020, s. 13) Suriyelilerin sayıca en fazla yaşadıkları ve genellikle emek yoğun üretim faaliyetlerinin yoğun olduğu İstanbul, Gaziantep, Hatay ve Şanlıurfa’da çoğunlukla kayıt dışı istihdama dahil olduklarını; şirket kuran veya bağımsız işyeri açarak esnaf ve zanaatkar olarak çalışan Suriyelilerin kendileri kayıtlı ekonomik alanda faaliyette bulunsalar da işyerlerinde ağırlıklı olarak Suriyelileri istihdam ettiklerini ve bunların da genellikle kayıt dışı olarak çalıştırıldığını aktarmaktadır. İşgücü tanımı kapsamına giren yaklaşık 2 milyon Suriyelinin büyük kısmının kayıt dışı çalıştığı tahmin edilmektedir (Karadeniz, 2023).

Kavas ve Develi'nin (2020, s. 21) geçici koruma altındakilerin kayıt dışı istihdamının önüne geçmek için getirdiği öneriler arasında bağımlı çalışan olarak istihdam edilen kişilerin de kendi işyerini açan Suriyeliler gibi çalışma izinlerini kendilerinin alabilmesi, geçici koruma statüsü ile birlikte otomatik olarak çalışma izninin verilmesi, çalışma izni almak için harç ödeme zorunluluğunun kaldırılması ve kayıt dışı istihdamla mücadele edecek denetim mekanizmasının gücünün ve yetkinliğinin artırılması sıralanmaktadır. Kayıt dışı istihdam kapsamında işçiler sosyal güvenceden yoksun olarak çalıştırılmakta, kendileri kadar bakmakla yükümlü oldukları aileleri de hak kayıpları ve geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalmaktadır. Kayıt dışı çalışmanın ciddi sorun olduğu ülkemizde, geçici koruma altındaki kişilerin kayıt dışı istihdamı bu sorunu da ağırlaştırmakta ve yerli işçinin işsiz kalmasına veya Suriyeliler ile aynı koşullarda çalışmayı kabul etmesine yol açmaktadır.

Suriyelilerin kitlesele akımının 1989 Bulgar Türklerinin kitlesele akımı ile 1991 Kuzey Iraklı Kürtlerin kitlesele akımından temel farkı “daha geniş bir zaman dilimine yayılmış” olması ve Türkiye'nin “bu vak’ada Suriye içindeki çatışmaların taraflarından biri konumuna gelerek istemeden de olsa kaosa, dolayısıyla da yerinden edilmelerde pay sahibi durumuna” düşmüş olmasıdır (Kirişçi ve Karaca, 2015, s. 306-307). Türkiye Suriyeli kitlesele akımını da ani gelişen ve sonlanacağı öngörülen bir insani kriz olarak değerlendirmiş, Mayıs 2011’de Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) aracılığıyla kurduğu mülteci kampları ile bu krize yanıt vermeye çalışmıştır. Oysa günümüzde bu son kitlesele insan hareketliliği çok daha detaylı, çeşitli kurumlar arası bütünleşmiş ve uluslararası işbirliği ile sorumluluk dağıtımını gerektiren bir politikaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Türkiye başlangıçta benimsediği “krizi kendi kaynaklarıyla ve kendi kendine yönetme” çabasının sürdürülemez olduğunu görmüş ancak AB ile yaptığı anlaşma ile ulusal göç politikasını AB'nin sınırlayıcı müdahaleler ile düzensiz göçü yönetmek olarak tanımlayabileceğimiz, aslında göç yönetimini de dışsallayan bir anlayışın

içerisine hapsetmiştir. Bu noktada Türkiye'nin mülteci krizine karşı uluslararası dayanışma ve yük paylaşımı konularını daha fazla gündeme taşınması gerekmektedir.

3.1. Sınırın İçerisinde Süren Güven(siz)lik: Yabancı Göçmenin Prekaryalaşması

Standing'in (2014, s. 26) tanımından yola çıkıldığında prekarya; emek piyasası, istihdam, iş, çalışma, vasıfların yeniden üretimi, gelir ve temsil güvenliklerinden yoksun kişileri kapsayan grubu ifade etmektedir. Tüm bu güvenliklerden hariç olan prekaryanın genel olarak düşük gelirli sınıftan ayrıldığı yönlerden biri herhangi bir ihtiyaç anında yakın çevre, devlet veya şirketten destek görememeleri; mesleki kimlikleri olmamaları ve "denizen/kısmi vatandaş"¹⁰ olarak adlandırılabilenleridir (Standing, 2014, s. 29). Göçmen, mülteci ve sığınmacıların çoğunlukla kayıt dışı çalıştıkları düşünüldüğünde prekaryanın büyük bir kısmını oluşturdukları da görülmektedir. Mültecilerin ucuz ve gözden çıkarılabilecek kayıt dışı işgücü olarak görülmeleri de sosyal ve ekonomik güvencesizliklerini pekiştirmektedir. Standing (2014, s. 162) mülteciler arasında da ayrıma gitmiş ve geçici oturma iznine sahip olanların ekonomik ve siyasal haklara sahip olmasalar da görece daha güvende olduklarını, en kötü durumda olanlarınsa bir ülkeye iltica talebinde bulunan kayıt dışı göçmenler olduğunu ileri sürmüştür. Canefe (2016) ucuz, yarı nitelikli ve esnek işgücüne ihtiyaç duyan Türkiye'nin neoliberal politik ekonomisi ile göç akımlarının uyum sağladığını ve Türkiye'nin bu süreçte esnek işgücü ve güvencesizliğin yasallaştırılması yönünde önemli adımlar attığını söylemiştir.

1980'lerde küreselleşme ve komşu ülkelerde yaşanan siyasal ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle Türkiye göç alan ülke konumuna gelmiş ve ülkeye ilk kez yabancı göçü gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Afganistan, Irak, İran ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinden göç alan Türkiye düzensiz geçiş ve sığınma ile geçici iş bulma noktası olarak ön plana çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, İran Devrimi, Irak'taki siyasi karmaşa ve Doğu Bloku ülkelerindeki ekonomik durum nedeniyle binlerce insan Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye 1990'lar itibariyle düzenli göç ve çalışma amaçlı düzensiz göç almaya başlamıştır.

2000-2010 yılları arasında Moldova, Gürcistan, Romanya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan Türkiye'ye gelen çalışma amaçlı düzensiz göçmenlerin sayısı 225.802'ye ulaşmıştır (İçduygu ve Aksel, 2012, s. 23). İçduygu ve Aksel (2012) döngüsel (daireysel) ve çalışma amaçlı göçü, ülkeye yasal yollarla ve ekonomik amaçlarla girenlerin vize sürelerini aşmaları, kalış koşullarını ihlal etmeleri gibi nedenlerle düzensiz göç olarak tanımlamıştır. Buna göre çoğunluğu eski Sovyetler Birliği ülkelerinden olmakla birlikte

¹⁰ Kısmi vatandaş, herhangi bir nedenden ötürü normal vatandaşların sahip oldukları haklara (medeni, kültürel, sosyal, ekonomik, siyasal haklar) sahip olmayanları tanımlamaktadır (Standing, 2014, s. 31).

Bulgaristan ve Romanya'dan da gelen göçmenler ya döngüsel ticaret, bavul ticareti ve alışveriş turizmi yapmış ya da seks, inşaat, tarım işçiliği ve düşük ücretle zor koşullarda kayıt dışı olarak çalışmıştır (İçduygu ve Aksel, 2012, s. 25).

Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinden gelen kadın göçmenlere yönelik toplumsal algı da tamamen iş kolları üzerinden şekillenmiştir. İyi birer eğitim geçmişine sahip olmalarına rağmen, kayıt dışı olarak bebek ve/veya hasta bakıcılığı ve temizlik gibi ev içi bakım işlerinde, konfeksiyon sektöründe ve bavul ticareti gibi alanlarda çalışmak zorunda kalmış ve göçmen kadınlar Türkiye'de seks işçiliği ile özdeşleştirilmiştir. Eski Sovyet ülkelerinden gelen kadınlar, seks işçisi olsun ya da olmasın, etnik kökenine bakılmaksızın her türlü cinsel eylem için hazır ve istekli olarak tanımlanmış ve seks işçiliği ile özdeşleştirdikleri "Nataşa" sözcüğü ile anılmıştır (Gülçür ve İlkcaracan, 2002, s. 414).¹¹ Bu durum zamanla göçmen kadınların, İstanbul ve Karadeniz piyasası için de önemli olan bavul ticaretini yapmak istememeleriyle sonuçlanmıştır. Bunun da ötesinde "Nataşa" olarak damgalandıkları ve kayıt dışı çalıştıkları için saç renklerini değiştirmek, daha az görünür olmak, kamusal alanlarda bulunmamak, tasarruf etmek için perhiz yapmak zorunda kalmışlardır (Keough, 2006 ve Kümbetoğlu, 2005'ten akt. Toksöz ve Ünlütürk-Ulutaş, 2012, s. 97).

3.2. Suriyelilerin Ucuz İşgücü Olarak Tanımlanması

Suriye'de 2011 yılında başlayan iç çatışmaların sonucunda Suriyelilerin büyük bir kısmı Türkiye'ye olmak üzere farklı ülkelere göç etmiştir. 2014 yılında da YUKK'un geçici korumayı düzenleyen 91. maddesi çerçevesinde, "uluslararası koruma talebi bireysel olarak değerlendirmeye alınamayanlara sağlanabilecek geçici koruma" işlemlerine ilişkin Geçici Koruma Yönetmeliği¹² de yürürlüğe girmiştir. Buna göre Suriye'de çıkan olaylar nedeniyle kitlesele veya bireysel olarak Türkiye sınırlarına gelen veya sınırlarını geçen Suriye vatandaşları ile vatansızlar ve mülteciler uluslararası koruma başvurusunda bulunmuş olsalar dahi geçici koruma altına alınacaktır.¹³

Yasal düzenlemelerle birlikte Türkiye'ye gelen Suriyeliler, çalışma izninden muaf tutulan mevsimlik tarım işçiliği gibi alanlarda çalıştıkları için büyük bir kısmının çalışma izni kapsamı dışında bırakıldığı bilinmektedir (Şahankaya Adar, 2018, s. 20). Türkiye'de bulunan Suriyelilerin kaçının çalışma iznine sahip olduğuna ilişkin veri en son 2021 yılında yayınlanmıştır. Buna göre 2021 yılında Türkiye'deki 3.737.369 Suriyelinin (Erdoğan, 2022)

¹¹ Nataşa terimi Türkiye dışında da kullanılmış, bu algı nedeniyle yabancı sarışın kadınlara yönelik çok sayıda taciz vakası gerçekleşmiştir (Gülçür ve İlkcaracan, 2002: 415).

¹² R.G. 22.10.2014/29153.

¹³ 2016 yılında 8375 sayılı Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik kabul edilmiştir. Buna göre "geçici koruma sağlanan yabancıların, çalışma izni olmaksızın" Türkiye'de çalışmaları ve/veya çalıştırılmaları yasaklanmıştır (R.G. 15.01.2016/29594).

yalnızca 91.500'ünün çalışma izni bulunmaktadır. Genellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde kol gücü olarak kayıt dışı çalışan Suriyelilerin işgücü piyasasında Türkçeye hâkim olmamak, eğitimsizlik (veya diploma denkliğinin olmaması), farklı çalışma kültürüne sahip olmak gibi birçok dezavantajı bulunmaktadır (Karadeniz, 2023). Bununla birlikte yabancılara verilecek çalışma izni işgücü piyasasının ihtiyaçları ve belirli bir istihdam alanı için yerli işçi bulunamamasına bağlı olarak verilmektedir (Toksöz ve Ünlütürk-Ulutaş, 2012, s. 86). Uluslararası Çalışma Örgütü raporuna göre Türkiye'de geçici koruma sağlanan Suriyelilerin ağırlıklı olarak tekstil, inşaat, sanayi, gıda, oto tamir ve bakım işlerinde kayıt dışı çalıştığı tespit edilmiştir (Karadeniz, 2023). Yani mültecilerin istihdamı aslında yerli işçilerin de çalışabileceği niteliksiz işlerde sağlanmaktadır.

Suriyeliler herhangi bir sosyal güvence olmadan, emek yoğun işlerde düşük ücret karşılığında uzun saatler çalışmakta, her zaman iş yapmaya hazır pozisyonda bulunmaktadır. Genellikle tarım, inşaat, tekstil ve ağır sanayide çalışan Suriyeli erkekler geçinebilmek için çocuk dahil tüm hane halkını çalışmaya zorlamakta ve bu durumun Türkiye'deki çocuk işçiliği oranını da artırdığı bilinmektedir (Örmeci Güney ve Cengiz, 2023, s. 245). Türkiye'deki Suriyelilerin prekarya olarak tanımlanmasında ön plana çıkan unsurlardan biri de işgücü piyasasında sermayenin ücret garantisini sağlamaması ve Suriyelilerin en düşük ücretlerde çalışmayı kabul etmeleridir (Şahankaya Adar, 2018, s. 24). Suriyelilerin yerli işgücü piyasasına girmelerinin etkilerine bakıldığında kayıt dışı istihdamın nüfusa oranla %2,2 düştüğü; bu durumun özellikle dezavantajlı grupları (kadınlar, gençler ve düşük eğitim düzeyine sahip işçiler) olumsuz etkilediği, kayıt dışı işlerini kaybeden bu grubun tamamen piyasa dışına itildiği tespit edilmiştir (Ceritoğlu vd., 2017). Çoğunlukla kayıt dışı ve düşük gelirle çalışan bu kişiler, Türkiye'de yaşanan istihdam ve gelir sorununun; yerel işçilerin ücretleri, çalışma koşulları, sosyal güvenlik ve yardımlarında yaşanan değişimlerin sorumlusu olarak görülmekte ve bu kişilere yönelik sosyal dışlanma giderek yayılmaktadır. Bir yandan yerel halkın devletten alabileceği sosyal yardımların Suriyelilere gittiği algısı bir yandan da Suriyelilerin kayıt dışı çalışan yerel halkın işlerini ellerinden aldıkları söylemi bu sosyal dışlanmayı da beslemektedir. Göçmenleri, etnik kökenlerine bakmaksızın, işverenler ve piyasa için değerli kılan yasadışı statüleri nedeniyle korumadan yoksun olmaları ve her türlü sömürüye açık olmalarıdır (Toksöz ve Ünlütürk-Ulutaş, 2012, s. 103). Sonuç olarak Suriyelilerin esasen ülkenin yeni prekaryası olmasındaki en önemli faktör güvencesiz iş gücünü kendi yararına kullanan piyasadır.

4. TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ VE GÖÇE YÖNELİK SINIRLAYICI MÜDAHALELER

Soğuk Savaş'ın bitişinin ardından geçmişte çift kutupluluğun baskıladığı çatışmalar su yüzüne çıkmıştır. Kişi, mal ve sermayenin dolaşımını kolaylaştıracığı düşüncesiyle desteklenen neoliberal politikalar ve

küreselleşme bir yandan gelişmekte olan ülkelerde sosyo-ekonomik adaletsizliklerin, artan işsizliğin, yoksulluğun ağırlaşmasına yol açmış; öte yandan tanınma, sınırlı kaynaklar ve güç için mücadele veren etnik ve mezhepsel kökenli iç çatışmaların, kimi durumlarda da devletlerin kendi yurttaşlarının insan haklarını ihlal eden zulüm ve baskılarının sonucu olarak göç etmek zorunda kalanlara gelişmiş Kuzey ülkelerinde ve özellikle Batı Avrupa'da daha iyi bir yaşantıya erişmek için alternatifler sunmuştur. Parla (2015, s. 110), Türkiye'deki göç politikalarının da neoliberal emek pazarının ucuz işgücü talebi çerçevesinde şekillendiğini ve yabancı çalışanlar için kırılabilirlik yarattığını ifade etmektedir. Artan iletişim ve ulaşım imkanları ve var olan göçmen ağları potansiyel göçmenler için yer değişikliğini ve yeni yerleşimi hem teşvik etmekte hem de kolaylaştırmaktadır. Bu yoğunlaşan insan hareketliliğinin sınırlarda takip edilmesi ve denetlenmesi güçleştikçe risk ve yeni tehdit algısı da büyümektedir. Göç ve göçmenlerin insan kaçakçılığı, organize suçlar ve terörizm ile ilişkilendirilmesinin de etkisiyle göç süratle güvenlikleştirilmiştir. Bu süreçte transit göç ve transit göçmen de Avrupa'nın dışında kontrol edilmesi gereken bir tehlike olarak görülmüştür. Bu yaklaşım Avrupa merkezli bir uluslararası göç ve sığınma rejiminin şekillenmesine yol açmıştır (İçduygu, 2007). Avrupa merkezli uluslararası göç ve sığınma rejimi, transit göçün güneyden kuzeye ve doğudan batıya takip ettiği rota nedeniyle Türkiye'yi de dahil ettiği oryantalist bir yaklaşım benimsemiştir. Fine (2018, s. 127) bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Türkiye aynı anda hem AB dışsallaştırmasının bir nesnesi hem de kültürel yakınlıkları olduğu düşünülen ülkeler arasında AB dışsallaştırmasının aktif bir ajanıdır. Müslüman dünyası istenmeyen göç akımlarının hem kaynağı hem de rotası olarak görüldüğünden, Türkiye'nin göç yönetimi ideallerinin daha güneye yayılmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmüştür.

İçduygu (2015, s. 290-291), Türkiye'nin AB'ye üyelik meselesinin gündemden çıkması durumunda dahi AB'nin güneydoğu sınırını göç dalgalarından koruyacak şekilde Avrupa merkezli uluslararası göç ve sığınma rejimiyle uyumlu politikalar üretip uygulamasının Türkiye-AB ilişkilerinde merkezi öneme sahip bir tartışma konusu olmaya devam edeceğini belirtmektedir.

Türkiye, AB'nin dış sınırlarının kontrolü ve güvenliğinden sorumlu olan AB Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı (Frontex) ile 2012'de bir Mutabakat Zaptı imzalamış, 2016 yılı itibarıyla de AB'nin atadığı bir Frontex irtibat görevlisi Türkiye'de göreve başlamıştır (Frontex, 2012). Yıldız ve Turhan (2022, s. 220) Türkiye'nin düzensiz göç ile mücadele amacıyla AB müktesebatına uyumunu "harici farklılaştırılmış entegrasyon" olarak değerlendirmektedir. Türkiye, AB'nin dış sınırlarını çevreleyen ülkelerle işbirliği kurarak geliştirdiği Entegre Sınır Yönetimi (ESY) sisteminin bir parçası ve uygulayıcılardan biri durumundadır. Türkiye 2006'da ESY Eylem Planı'nı kabul etmiş, 2016'da "Sınır Yönetimi Alanında Kurumlararası İş Birliği ve Koordinasyon Hakkında Yönetmelik" ile ESY Uygulama

Kurulu'nu tesis etmiştir. Bu şekilde sınır yönetiminden sorumlu kurumlar arasında uyum amaçlanmıştır. Frontex ile işlevsel işbirliğinin de bu amaca hizmet etmesi beklenmektedir. Türkiye düzensiz göçle mücadele kapsamında bugüne kadar 15 ülke ile (Yunanistan, Rusya Federasyonu, Yemen, Nijerya, Bosna Hersek, Kırgızistan, Pakistan, Romanya, Suriye, Ukrayna, Belarus, Karadağ, Moldova, Kosova ve Norveç) geri kabul anlaşması imzalamıştır. Geri kabul anlaşmaları, “düzensiz göçmenlerin düzenli, hızlı, güvenli ve insan onuruna yaraşır şekilde vatandaşı oldukları veya geldikleri ülkelere geri gönderilmelerine dair esas ve usulleri hukuki zeminde” düzenlerken, AB'nin de işbirliği yaptığı ülkeleri teşvik ettiği bir yöntem halini almıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.a).

AB, Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan ile sınır yönetimi alanında bölgesel işbirliğini geliştirmesini, sınır yönetiminin de sivil bir otoriteye bırakılmasını teşvik etmektedir. Uygulamada ise ESY alanında entegrasyonun önünde çeşitli engeller bulunmaktadır. Yıldız ve Turhan (2022, s. 221-222) bunları AB ile üyelik müzakerelerinin durdurulmasının ardından AB'nin normatif teşvik mekanizmasının zayıflaması, sınır yönetiminin günümüzde artan oranda siyasallaşan bir konu olması, Türkiye'nin Batı'daki deniz sınırlarının kontrolü kolay olmayan coğrafi şartları ve Türkiye'nin yakın çevresinde yaşanan savaş ve ekonomik istikrarsızlıklar nedeniyle Doğu ve Güneydoğu'daki kara sınırlarına yönelik yoğun göç baskısı ve terör tehdidinin bulunması olarak sıralamaktadır. Frontex'in açık denizde geri-itme vakalarına göz yumduğu, hatta iştirak ettiğine ilişkin rapor ve haberler Frontex'in sınır kontrolü ve yetkililerin eğitimi alanında teknik destek ve işbirliğinin ötesine geçerek, göçmenlerin emniyeti ve insan hakları pahasına hareket eden bir güvenlik teşkilatına dönüştüğünü ortaya koymaktadır (Lighthouse Reports, 2022). Başka zaman kabul görmeyecek tedbirlerin Avrupa toplumunun güvenliğine yönelik tehdit ve suç ile özdeşleştirilen düzensiz göçmenlere karşı uygulanması, değerler Avrupası fikrine de gölge düşürmektedir.

New York Bildirisi'nin işaret ettiği 10.7 no.lu Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi “planlı ve iyi yönetilen göç politikalarının uygulanması da dâhil olmak üzere, insanların düzenli, güvenli ve sorumlu bir şekilde göç etmelerinin ve hareket etmelerinin kolaylaştırılması”na çağrıda bulunmaktadır (UN General Assembly, 2015; UN General Assembly-New York Declaration, 2016). New York Bildirisi'nin hükümlere getirdiği sorumluluklar arasında dünyanın daha varlıklı devlet ve toplumlarının zamanında ve güvenilir insani fonlar sağlaması, yüksek sayıda mülteciye ev sahipliği yapan topluluklara yatırım yapılması, ev sahibi ülkelerde yetişkin mültecilerin çalışabilmesi ve çocukların okula gidebilmesi için sunulan fırsatların artırılması ve insanların yerinden edilmesine sebep olan itici etkenlerin ve tetikleyici faktörlerin giderilmesi bulunmaktadır (UNHCR, 2016). Türkiye'nin sınırlarının denetimini sağlama ihtiyacı ortadadır. Bunun için gerekli teknik ve personel ihtiyacı için AB ile ESY sistemi çerçevesinde işbirliği olumlu olmakla birlikte, Türkiye'nin yakın coğrafyasındaki şartlar ve BM Genel Kurulu'nun

2016 yılında gerçekleştirdiği müzakere ve taslak çalışmasının ardından 2018 yılında kabul edilen Güvenli, Sistemli ve Düzenli Göçe İlişkin Küresel Mutabakat'ın (GCM) "sorumluluk" ilkesi göz ardı edilmemelidir (Oelgemöller ve Allinson, 2020).

Türkiye'nin 2013 yılında çıkardığı bir yasa ile Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nü kurmuş olması, AB'nin istenmeyen göçle mücadelesine verdiği desteğin göstergesi olarak yorumlanmıştır. Göç yönetimi hukukunun ve ajansının kuruluşu, Türkiye'nin kısa zamanda ihtiyaç duyduğunu kabul etmek zorunda kaldığı AB kaynaklı maddi destek için onay almasını garanti etmiştir. AB'nin sınır yönetiminden sorumlu bürokratları ise, Türkiye'nin sığınma mevzuatını Türkiye'nin mülteciler için güvenli olduğunun kanıtı olarak kabul etmişlerdir. Oysa çıkarılan yasalar ve mevzuat aracılığıyla göçü yönetmek, göçmenlerin ve/veya mültecilerin yararına uygulamalar ve işbirlikleri için yeterli olmayabilir. Türkiye, Fine'nin (2018, s. 130) tabiriyle "göç politikasının Avrupalılaştırılmasının bir nesnesinden ziyade, göç politikasının oluşturulmasının bir aktörü"ne dönüşmektedir. Bu dönüşüm, Türkiye gibi AB üyesi olmayan ülkelerin sınır politikalarını New York Bildirisi çerçevesinde yeniden tartışarak şekillendirme fırsatını ortadan kaldırmaktadır. Göçmen ve mülteciler için "güvenli" tabir edilen Türkiye'de barınan kayıtlı ve kayıt dışı göçmenlerin içinde bulunduğu güvencesizlik ve hiper-güvencesiz yaşam koşulları ne yazık ki daha katı sınır güvenliği tedbirleriyle ortadan kalkmayacaktır.

Türkiye'de devletin Suriye'den gelen mültecilere yönelik politika ve söylemleri zaman içerisinde dönüşüm göstermiştir. İçduygu ve Demiryontar (2022, s. 331) uluslararası mülteci rejiminin "en iyi ve en kalıcı çözüm önerisi" olarak sunduğu "ilk sığınma ülkesine entegrasyon, kaynak ülkeye geri gönderme ve üçüncü ülkeye yeniden yerleştirme seçeneklerini" Türkiye devletinin "değişken ve paralel olarak" uyguladığını, erken dönemde "açık kapı" politikası ile kabul edilen mültecilere yönelik "misafir" bakış açısının zamanla yerini çalışma izni ve vatandaşlığa geçiş imkanları tanıyarak entegrasyonu öngören bir sürece bıraktığını, 2017'den sonra ise söylem ve somut politikaların "geri gönderme"ye evrildiğini belgelemektedir. İçduygu ve Demiryontar (2022, s. 326), Suriyelilerin zamanla "kendiliğinden bir entegrasyon süreci" yaşadıklarını, ama bu entegrasyonun "cinsiyete, yaşa, yaşam evresine, sosyal sınıfa ve diğer faktörlere göre değişim" gösterdiğini belirtmektedir. Suriyeli mültecilerin sayısının zamanla artması, kalış sürelerinin uzaması ve yaşanan ekonomik krizin etkisiyle Türkiye'de toplumsal tepki düzeyinde göçmen, sığınmacı ve mülteci karşıtlığı artmış, göç siyasallaşmıştır. İçduygu ve Demiryontar'a (2022, s. 330) göre Türkiye'de devlet "uyum", "geri dönüş" ve "geri gönderme" seçeneklerini "ulusal ve uluslararası politikalar, kamuoyu algısı ve diplomasi alanlarındaki konjoktüre göre" kullanmaktadır.

Geri dönüş vurgusu sadece Türkiye'ye özgü değildir. AB de bir yandan dış sınırları iyi yönetmeyi, yani denetimsiz geçişleri durdurmayı, diğer yandan

da sığınmacıları geri kabul anlaşmaları yapılan üçüncü ülkeler aracılığıyla sınırların dışına çıkarmayı hedeflemektedir. Her ne kadar sığınmacıların geri dönüşü ve geri gönderilmesi uluslararası mülteci rejiminde yer alan seçenekler olsa da, günümüzde devletlerin sorumluluk paylaşımından kaçındıkları görülmektedir. AB kendi içerisinde dahi sığınmacıların üye devletler arasında dağılımını ve yeniden yerleşimini mümkün kılacak bir kota mekanizması işletmeyi başaramamıştır. AB, bunun yerine Avrupa İltica Destek Ofisi'ni AB İltica Ajansı'na dönüştürerek sığınma başvurularını süratle değerlendirmeyi ve geri dönüşleri hızlandırmayı amaçlamıştır. Avrupa Parlamentosu Milletvekili Erick Marquardt, Yeni AB Göç ve Sığınma Paketi'nin yeni tarama prosedürünün her yeni gelen bir kişiyi beş gün içerisinde bir incelemeye tabi tutma teklifini “yalnızca işleri fazla basite indirgemeye, insanlıktan çıkarmaya ve daha yüksek hata oranlarına neden olabilir ve dolayısıyla da adil ve insancıl bir değerlendirme sürecini garanti etmek adına hiçbir şey yapamaz” diye değerlendirmektedir (van de Rakt, 2020).

Avrupa Komisyonu (2020) başta Suriyeliler olmak üzere, Yunan adalarından Türkiye'ye dönen mültecilerin oranının yavaş seyrettiğini ifade ederek Mart 2016'dan 2020'ye kadar sadece 2.735 kişinin geri döndüğünü aktarmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun (2020, s. 3) paylaştığı bilgiye göre Destekli Gönüllü Geri Dönüş ve Yeniden Entegrasyon Programı, Haziran 2016'dan 2020'ye kadar 4.030 gönüllünün geri dönüşünü desteklemiştir; dört yılda hem Yunan adalarından hem de anakaradan Türkiye'ye 18.711 göçmen gönüllü geri dönüş gerçekleştirmiştir. Türkiye, mültecilerin üçüncü bir ülkeye yeniden yerleştirilmesi seçeneğini yeterince değerlendirememektedir. Yeniden yerleştirmeler oldukça sınırlı kalmaktadır. AB ve Türkiye arasında varılan 18 Mart 2016 tarihli AB-Türkiye Mülteci Mutabakatı'nın ardından geçen dört sene içerisinde 27.000 Suriyeli mülteci Türkiye'den AB üyesi ülkelere yerleştirilmiştir (European Commission, 2020, s. 2).¹⁴ Avrupa Komisyonu'nun açıklamasına göre toplamda 15 ülke, 2021-2022 döneminde risk altında olan yaklaşık 37.000 Afgan'a ek olarak yaklaşık 30.000 mülteciyi yeniden yerleştirmeyi kabul etmiş, ancak gerçekte, AB'ye başarılı bir şekilde yerleştirilen mülteci sayısı oldukça düşük kalmıştır (2022).

AB'de kalma hakkı olmayan kişilerin geri gönderilmesinin, adil ve etkili bir göç politikasının vazgeçilmez bir parçası olduğunu beyan eden Avrupa Komisyonu (2022), AB ve üye devletlerin, hem AB içinde geri dönüş prosedürlerinin doğru bir şekilde işlemlerini sağlamak hem de dünya çapındaki ortaklarıyla geri kabul konusunda işbirliğini geliştirmek için çalışmaya devam etmesi gerektiğini; bu tür bir işbirliğinin Bangladeş ve Pakistan gibi ülkelere geri dönüşlerin artırılmasında verimli olduğunu, Yunanistan, Malta ve Kıbrıs

¹⁴ AB-Türkiye Mülteci Mutabakatı ile Türkiye'nin yasadışı geçişlerdeki transit konumunun ortadan kaldırılması ve Ege'deki düzensiz göçün kontrol altına alınması amaçlanmaktadır. Yunan adalarından alınacak bir Suriyeliye karşı Türkiye'de geçici koruma altındaki bir Suriyeli, “1'e 1 formülü” ile, AB üye ülkelere yerleştirilecektir. Türkiye'den alınacak kişiler BM Mülteciler Yüksek Komiserliği ile işbirliği içinde ve BM Kırılğanlık Kriterleri çerçevesinde belirlenecektir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.b).

gibi düzensiz göç akımlarından en doğrudan etkilenen üye devletlere de yardımcı olduğunu aktarmaktadır. AB özellikle geri dönüş konusunda aktif bir politikaya yönelmektedir. Buna karşılık İsveç, Fransa ve Hollanda gibi üye ülkelerin yeniden yerleştirme kotalarını 2023 yılı itibariyle büyük ölçüde azalttıkları görülmektedir (European Union Agency for Asylum [EUAA], 2023, s. 279). Ukrayna'da yaşanan savaş ile yerinden olmuş insanların Avrupa'ya kitlesel göçü de bu kota azaltımında etkili olmuştur. Görüldüğü üzere temel kaygı sığınma başvuru merkezleri üzerindeki sayısal baskıyı azaltmaktır. Düzensiz göçle mücadele de bu endişeye yanıt vermek amaçlıdır. Düzensiz göçle birlikte sığınma başvurularının da sayısı tırmanmaktadır. AB'nin Türkiye ile yaptığı Göç Antlaşması düzensiz göçü yavaşlattığı kadar sığınma başvurularını da sınırlamaktadır. Bu durumda gerçekten sığınma ihtiyacı duyanların güvenli ülkelere erişimi güçleşmekte ve sığınma başvurusu başlatma fırsatı yitilmektedir.

Türkiye'nin bu koşullar altında daha fazla sığınmacının gelip sıkışacağı bir ülke olması beklenebilir. Türkiye'nin böyle bir gelişmeye karşı şimdiden daha tutarlı bir politika ve söylem ile küresel sorumluluk paylaşımı çağrısında bulunması hem sığınmacıların hakları hem de Türkiye'yi zorlayacak ve sürdürülemez geçici koruma uygulamasına alternatifler geliştirmesi açısından önemlidir. BM, New York Bildirisi'nin ardından kabul edilen Mültecilere İlişkin Küresel Mutabakat'ın 2016-2021 yıllarını kapsayan ilk Gösterge Raporu'nda mültecilere ev sahipliği yapan düşük gelirli ülkelere verilen destek ile mültecilerin iş ve eğitime erişiminin artırılması konusunda yapılması gereken daha çok şey olduğunu kabul etmektedir (UNHCR, 2021a). UNHCR'nin korumadan sorumlu Yüksek Komiser Yardımcısı Gillian Triggs "En az kaynağa sahip ülkelerin hem yeni ortaya çıkan hem de uzun süredir devam eden mülteci durumlarında en fazla sorumluluğu taşımaya devam ettiğini" açıklamaktadır (UNHCR, 2021b). Uluslararası mülteci hukukundaki boşluk, mültecileri korumak ve kabul etmek hususunda BM üyeleri arasında yük ve sorumluluğun eşit paylaşılmasını güçleştirmektedir. BMMYK Yürütme Komitesi (ExCom) "Kitlesel bir akın bazı ülkelere gereğinden fazla yük bindirebilir; uluslararası işbirliği olmadan kapsamı ve doğası itibariyle uluslararası olan bir sorunun tatmin edici bir şekilde çözülmesi mümkün değildir" demiştir (Hughes and Liebaut, 1998, s. 279). ExCom 2018 yılında devam eden bu eşitsizliğe dikkat çekmiştir (İneli-Ciğer, 2019, s. 122).

Kitlesel göç hareketlerinin Türkiye gibi göç akımlarının yolu üzerinde olan ülkeler üzerinde yarattığı ağır yüke karşı uluslararası bir dayanışma ruhu ile karşılık vermek gerekmektedir. Türkiye bu ruhun gelişmesi için sözcülük ve rehberlik yapabilir. Türkiye küresel, bölgesel ve ulusal seviyede sorumluluk ve yük paylaşımı çağrısında bulunmalıdır. Bu amaçla göç yönetimine sadece AB ile uyum kaygısıyla değil daha küresel bir sorumluluk algısıyla yaklaşılmasını desteklemelidir. İneli-Ciğer (2019, s. 127) Mültecilere İlişkin Küresel Mutabakat'ın, yeni yeniden yerleştirme programları oluşturmayı ve mevcut olanları geliştirmeyi amaçladığını

aktarmaktadır. BMMYK, yeniden yerleştirme yerlerini genişletmek ve ek kabul yolları sağlamak için üç yıllık bir strateji (2019-2021) planlamaktadır. Devletler ayrıca aile birleşimi, sponsorluk, insani yardım vizeleri, eğitim fırsatları, burslar ve işgücü hareketliliği sunacaktır. Mültecilere İlişkin Küresel Mutabakat'ın kısa ve uzun vadeli politika önerilerinin hukuki bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Popülist siyaset, iltica konusunda yeterince bilgilendirilmeyen ve yönlendirilmeye müsait kamuoyu da devletlerin Mutabakat'ın önerileri doğrultusunda işbirliği yapmasını güçleştirmektedir. İneli-Ciğer (2019, s. 138) de büyük ölçekli bir göç akımı veya başka bir zorlu durumda yük ve sorumluluğun öngörülebilir bir şekilde paylaşılmasına yönelik somut ve pratik eylemler içeren farklı modeller önermektedir. Bu modellerin Mutabakat'ın bir eki olarak sunulması halinde, Mutabakat'ın yük paylaşımı konusundaki boşluğu doldurma ve uluslararası toplumun büyük mülteci hareketlerine müdahale etme şeklini iyileştirme ihtimaline ve kabiliyetine katkıda bulunabileceği ifade edilmektedir. İneli-Ciğer'in (2019) aktardığı modeller, Chimni'nin (1993) 20 bin kilometre kareden büyük her ülke aynı sayıda mülteci kabul etsin önerisi ile Hathaway ve Neve'in (1997) mülteci koruma mekanizmalarının yeniden tasarlanması ve mevcut mülteci koruma rejiminin çözüm odaklı bir geçici koruma ile değiştirilmesi önerisidir. İneli-Ciğer (2019, s. 134), Schuck'un oluşturulacak bir uluslararası ajans ve pazar sistemi aracılığıyla önceden belirlenmiş kotaları olan ülkeler arasında mültecilerin sorumluluğunun paylaşılması önerisini aktarmaktadır. Schuck'un (1997) önerisi, uluslararası korumaya ihtiyaç duyan kişi sayısını belirlemekte ve korunmaya muhtaç nüfusun tamamının, devletlerin 1951 Sözleşmesi kapsamında mültecilere en asgari güvence ve kolaylıkları sağlama kapasitesi, ulusal zenginlik, nüfus yoğunluğu ve toprak büyüklüğüne göre dağıtılmasını öngörmektedir. Türkiye'de bu veya benzer modelleri geliştirerek Küresel Mülteci Forumu'nda uluslararası toplumun dikkatine sunabilir. TEPAV, Göç Araştırmaları Derneği ve Heinrich-Böll-Stiftung Vakfı-Türkiye Ofisi işbirliği ile düzenlenen "AB-Türkiye Mülteci Mutabakatını Yeniden Düşünmek" başlıklı toplantıda da katılımcılar arasında yer alan Dr. Olaf J. Kleist, Türkiye'nin tek başına taşımak zorunda olduğu Suriyeli mülteci yükünün fazlalığına dikkat çekmiş ve uluslararası toplumun bir Küresel Mülteci Kabul Programı (GRAP) oluşturarak mültecilerin korunması için uluslararası seviyede işbirliğine gitmesi gerektiğinin altını çizmiştir (TEPAV, 2023).

AB ile yürütülen uyum süreci, sınır güvenliği ve insan hakları arasındaki çatışmalar, Türkiye'nin göç politikasını ve yükümlülüklerini sürdürmesini mümkün kılmamaktadır. AB-Türkiye Mülteci Mutabakatı, göçmenlerin haklarından ziyade AB'nin göç yönetimini ve mülteci hareketliliğini AB sınırları dışında bir ülkeye veya ülkelere aktararak dışsallaştırması, Türkiye'nin de bu alanda geliştirebileceği uluslararası işbirliklerini sınırlandırması sonucunu doğurmaktadır. Türkiye'nin sınır yönetimi konusunda, düzensiz göçü denetlemek hususunda yaptığı işbirlikleri mülteci hakları açısından olumlu bir gelişme olsa da Türkiye'deki mültecilerin

daha güvenli ve müreffeh bir yaşam sürme ihtiyaçlarını karşılamamaktadır. Küresel mutabakatı imzalayan ülkeler arasında adil sorumluluk paylaşımı yapılmalı ve mülteciler ile göçmenlere yönelik daha bütünleşik ve insan odaklı politikalar geliştirilmelidir.

Sonuç

Türkiye, küresel bir sorun olan düzensiz göçe –özellikle son 10 yılda– hem kaynaklık etmekte hem de transit ve hedef ülke olarak maruz kalmaktadır. Türkiye'nin, insani kriz anlarına tepki veren göç politikasını bu koşullar altında sürdürebilmesi mümkün görünmemekte; yeni göç dalgalarına karşı uluslararası işbirlikleri çerçevesinde kapsamlı bir göç politikası geliştirilmesi gerekmektedir. Türkiye bağlamında, böyle bir politika yalnızca kısa vadeli insani kaygıları ele almayı değil, aynı zamanda uzun vadeli entegrasyon, kapasite geliştirme ve bölgesel işbirliği stratejilerini de dikkate almayı gerektirecektir. Dünya, kitlesele göçün karmaşıklığıyla boğuşurken, Türkiye gibi ülkeler bu zorlukların ön saflarında yer almaktadır. Buradan hareketle Türkiye, uluslararası dayanışmanın gelişmesi için sözcülük ve rehberlik yapabilecek konumdadır.

Küresel göç yönetiminde göçmenlerin sesini duyurmakta güçlük çekmesi Türkiye'nin ciddi bir sorundur. Aksel ve Boşnak (2022, s. 167) ulusal ve uluslararası sivil toplum örgütlerinin ve göçmen/diaspora örgütlerinin temsilcilerinin de çok taraflı anlaşma ve mutabakatların tasarlanmasına katılımının küresel göç yönetiminin daha göçmen odaklı olmasına katkıda bulunacağını belirtmektedir. Göçmenlerin temsil edilmediği, kendilerini ifade edemediği koşullarda göçmenlere yönelik politikaların odağında giderek artan oranda güvenlik tedbirlerini içeren, göçmenlerin ve sığınmacıların insan hak ve ihtiyaçlarını ikincil sıraya yerleştiren, göçün insani kalkınma ve insan güvenliği ile ilişkili boyutunu ihmal eden bir yaklaşımın yer aldığı görülmektedir. Yeni AB Göç ve Sığınma Paketi ise tarama sistemi ile her ne kadar insan hakları ve geri göndermeme ilkesini güvenceye alma iddiasında ise de işbirliğini kaynak, transit ve varış ülkelerinin uluslararası işbirliği ile sınırlamakta; göçmen, Eurodac veritabanındaki bir kayda indirgenmektedir.

AB-Türkiye Mülteci Mutabakatı, Türkiye'de geçici koruma statüsünü haiz kişiler için insani ve acil yardımın sağlanması açısından olumlu olsa da bu kişiler yasal belirsizlik içerisinde. Bu koşullar altında henüz mülteci statüsü açısından değerlendirilmemiş bu kişilerin Türkiye'ye entegre olmak veya yolculuklarına devam ederek üçüncü bir ülkede gelecek kurmak gibi öngörülebilir ve erişilebilir bir tercihe sahip olmaları güçtür. Türkiye'nin Mültecilere İlişkin Küresel Mutabakatı referans alarak gelişmiş devletlere ve uluslararası topluma sorumluluk ve yük paylaşımı çağrısında bulunması, göç politikasını ve uluslararası ilişkilerini bu çerçevede geliştirmesi, Türkiye'de hem geçici koruma statüsüne haiz kişilerin hem de dünyanın farklı bölgelerinde sığınmacı ve mülteci statüsünde bulunan insanların güvenliğine ve geleceğine katkıda bulunacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Sanem Özer %50, Asiye Gün Güneş Güllal %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Sanem Özer 50%, Asiye Gün Güneş Güllal 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (1972). Türkiye'nin göç akımı ve sosyal hareketlilik. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27(4), 17-52. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001171
- Akgündüz, A. (2016). *Labour migration from Turkey to Western Europe, 1960–1974 a multidisciplinary analysis*. Routledge.
- Aksel, D., & Boşnak, B. (2022). Sivil toplum ve göç çalışmalarında köprüler kurmak: Türkiye örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti*, 21(Özel Sayı), 159-182. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.1177764>
- Atasü-Topçuoğlu, R. (2016). Düzensiz göç: Küreselleşmede kısıtlanan insan hareketliliği. S. G. Ihlamur-Öner ve N. A. Şirin Öner (Ed.), *Küreselleşme çağında göç: Kavramlar, tartışmalar* içinde (s. 501-518). İletişim Yayınları.
- Atauz, A., Akbaş E. & Atasü-Topçuoğlu, R. (2009). Human trafficking in Turkey: Findings from Northeastern Anatolia. *Asian and Pacific Journal of Migration*, 18(3), 419-439. <https://doi.org/10.1177/011719680901800305>
- Betts, A. (2009). *Forced migration and global politics*. Wiley-Blackwell.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2014). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve sonuçları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(Özel Sayı), 9-32.
- Canefe, N. (2016). Management of irregular migration: Syrians in Turkey as paradigm shifters for forced migration studies. *New Perspectives on Turkey*, 54, 9-32. <https://doi.org/10.1017/npt.2016.6>

- Ceritoglu, E., Yunculer, H., Torun, H. & Tümen, S. (2017) The impact of Syrian refugees on natives' labor market outcomes in Turkey: Evidence from a quasi-experimental design. *IZA J Labor Policy*, 6(5). <https://doi.org/10.1186/s40173-017-0082-4>
- Chimni, B. S. (1993). The Operational mechanism: International burden sharing, in reconceiving refugee law as human rights protection. *Background Paper for the Meeting of the Legal Working Group*, 86, 104-107.
- Council of the European Union. (2011). *Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted (recast)*, 20 December 2011, *OJ L. 337/9-337/26*; 20.12.2011, 2011/95/EU. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0095> adresinden edinilmiştir.
- Council of the European Union. (2001). *Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between member states in receiving such persons and bearing the consequences thereof*, 7 August 2001, *OJ L.212/12-212/23*; 7.8.2001, 2001/55/EC. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055> adresinden edinilmiştir.
- Çapa, M. (1990). Yunanistan'dan gelen göçmenlerin iskânı. *Atatürk Yolu Dergisi*, 2(5), 49-69. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000240
- Çavuşoğlu, H. (2007). "Yugoslavya-Makedonya" topraklarından Türkiye'ye göçler ve nedenleri. *Bilig*, 41, 123-154.
- Çorabatır, M. (2018). Uluslararası aktörler ve göç süreçleri: Bir vaka çalışması olarak Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği. A. Şirin Öner, S. G. Ihlamur-Öner (Der.). *Uluslararası ilişkilerde göç: olgular, aktörler ve politikalar* içinde (s.231-256). Der Yayınları.
- Doty, R. (1996). Sovereignty and the nation: Constructing the boundaries of national identity. T. Biersteker, C. Weber (Ed.), *State sovereignty as social construct* içinde (s. 121-147). Cambridge University Press.
- Erbaşı Çuhadar, A. A. (2016). Türkiye'nin göç alan ülkeye dönüşümü nedeniyle zorunlu göç politikalarında yaşanan değişim. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(3), 3131-3250.
- Erder, S. & Kaşka, S. (2003). Irregular migration and trafficking in women in Turkey. *International Organisation for Migration (IOM)*.

- Erdoğan, M. M. (2022). *Suriyeliler barometresi 2021: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. Eğitim Kitap Yayıncılık. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2023/01/SB-2021-TR-MME-FINAL-19-Ocak-2023.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Erdoğan, M. M. (2015). Türkiye’de kitlesel göçlerde son ve dev dalga: Suriyeliler. M. M. Erdoğan, A. Kaya (Der.). *Türkiye’nin göç tarihi: 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye’ye göçler içinde* (s. 315-347). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, M. M. & Ünver C. (2015). Türk iş dünyasının Türkiye’deki Suriyeliler konusundaki görüş, beklenti ve önerileri. *Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Yayınları*, Yayın No: 353. 25 Ağustos 2023 tarihinde <http://madde14.org/images/7/76/TISKTurkiyedekiSuriyeliler2015.pdf> adresinden edinilmiştir.
- European Border and Coast Guard Agency [Frontex]. (2012). *Memorandum of understanding*. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://frontex.europa.eu/assets/Key_Documents/Working_Arrangements/WA_with_Turkey.pdf adresinden edinilmiştir.
- European Commission. (2022). *Document 52022DC0740: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the report on migration and asylum. COM (2022) 740 final*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=COM:2022:740:FIN> adresinden edinilmiştir.
- European Commission. (2020). *EU-Turkey statement four years on*. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2020-03/20200318_managing-migration-eu-turkey-statement-4-years-on_en.pdf adresinden edinilmiştir.
- European Union Agency for Asylum [EUAA]. (2023). *2023 Asylum report*. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2023-07/2023_Asylum_Report_EN_0.pdf adresinden edinilmiştir.
- Fırat, M. (2006). 1923-1939 Göreli özerklik 1: Yunanistan’la ilişkiler. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası Cilt I* içinde (s.325-356). İletişim Yayınları.
- Fine, S. (2018). *Borders and mobility in Turkey: Governing souls and states*. Palgrave Macmillan.
- Geçici Koruma Yönetmeliği. (2014, 22 Ekim). *Resmî Gazete*.
- Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik. (2016, 15 Ocak). *Resmî Gazete*.

- Geray, C. (1970). Türkiye'de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 3(4), 8-36.
- Gülçür, L. & İlkaracan, P. (2002). The Natasha experience: Migrant sex workers from the former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey. *Women's Studies International Forum*, 25(4), 411-421. [https://doi.org/10.1016/S0277-5395\(02\)00278-9](https://doi.org/10.1016/S0277-5395(02)00278-9)
- Hathaway, J. C. & Neve, R. A. (1997). Making International Refugee Law relevant again: A proposal for collectivized and solution-oriented protection. *Harvard Human Rights Journal*, 10, 115-211.
- Hughes, J. & Liebaut, F. (1998). *Detention of asylum seekers in Europe: Analysis and perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Ihılamur-Öner, S. G. (2018). Yöntemsel milliyetçilik bağlamında insan hareketliliği ve uluslararası ilişkiler. A. Şirin Öner, S. G. Ihılamur-Öner (Der.), *Uluslararası ilişkilerde göç: Olgular, aktörler ve politikalar* içinde (s.21-46). Der Yayınları.
- Ihılamur-Öner, S. G. (2014). Türkiye'nin Suriyeli mültecilere yönelik politikası. *Ortadoğu Analiz*, 6(61), 42-45.
- İçduygu, A. & Demiryontar, B. (2022). Türkiye'de devlet ve Suriyeli mülteciler: çelişkili politikalar ve araçsal rasyonellik. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti*, 21 (Özel Sayı), 316-334. <https://www.doi.org/10.46928/iticusbe.1182299>
- İçduygu, A. (2015). Türkiye'ye yönelen düzensiz göç dalgaları içinde "transit göç". M. M. Erdoğan, A. Kaya (Der.) *Türkiye'nin göç tarihi: 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler* içinde (s. 279-294). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İçduygu, A. (2014). Turkey's migration transition and its implications for the Euro-Turkish transnational space. S. Aydın-Düzgıt, D. Huber, M. Müftüler-Baç, E. F. Keyman, J. Tascı & N. Tocci (Ed.), *Global Turkey in Europe II: Energy, migration, civil society and citizenship issues in Turkey-EU relations* içinde (s. 81-106). Edizioni Nuova Cultura.
- İçduygu, A. & Aksel, D. B. (2012). *Türkiye'de düzensiz göç*. IOM Türkiye.
- İçduygu, A. (2010). Türkiye'de uluslararası göçün arka planı: Küreselleşen dünyada ulus-devleti inşa etmek ve korumak. B. Pusch ve T. Wilkoszewski (Ed.), *Türkiye'ye uluslararası göç* içinde (s. 17-40). Kitap Yayınları.
- İçduygu, A. (2007). EU-ization matters: Changes in immigration and asylum practices in Turkey. T. Faist & A. Ette (Eds), *The Europeanization of national policies and politics of immigration: Between autonomy and the European Union* içinde (s. 201-222). Palgrave Macmillan.
- İneli-Ciğer, M. (2019). The global compact on refugees and burden sharing: Will the compact address the normative gap concerning burden

- sharing? *Refugee Survey Quarterly*, 38(2), 115-138.
<https://doi.org/10.1093/rsq/hdz003>
- Jesse, M. (2020). The immigrant as the 'other'. M. Jesse (Ed.), *European societies, migration, and the law: The 'others' amongst 'us'* içinde (s. 19-42). Cambridge University
- Karadeniz, O. (2023). *Türkiye işgücü piyasasında geçici koruma sağlanan Suriyelilerin sosyal güvenlik durumu ve kayıtlı istihdama geçiş için öneriler*. Uluslararası Çalışma Örgütü. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_874229.pdf adresinden edinilmiştir.
- Kavas, Ç. & Develi, A. (2020). Türkiye'de geçici koruma kapsamındaki yabancıların kayıtdışı istihdam üzerindeki etkisi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 4-23.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1113844>
- Kayam, M. C. (1993). Lozan Barış Antlaşması'na göre Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve konunun T.B.M.M'de görüşülmesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9(27), 581-608.
- Keough, L. (2006). Globalizing 'postsocialism': Mobile mothers and neoliberalism on the margins of Europe. *Anthropological Quarterly*, 79(3), 431-461. www.doi.org/10.1353/anq.2006.0036
- Keskin, Ö. H. (2023). *Türkiye'deki sığınmacı sayısı: Veriler ne söylüyor?*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://teyit.org/dosya/turkiyedeki-siginmaci-sayisi-veriler-ne-soyluyor> adresinden edinilmiştir.
- Kirişçi, K. & Karaca, S. (2015). Hoşgörü ve çelişkiler: 1989, 1991 ve 2011'de Türkiye'ye yönelen kitlesel mülteci akınları. M. M. Erdoğan, A. Kaya (Der.), *Türkiye'nin göç tarihi: 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler* içinde (s.295-314). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (2005). Enformelleşme süreçlerinde genç göçmen kadınlar ve dayanışma ağları. *Folklor/Edebiyat*, 11(41), 7-25.
- Lighthouse Reports. (2022). *Frontex, the EU pushback agency*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.lighthousereports.com/investigation/frontex-the-eu-pushback-agency/> adresinden edinilmiştir.
- Oelgemöller, C. & Allinson, K. (2020). The responsible migrant, reading the global compact on migration. *Law Critique*, 31, 183-207.
<https://doi.org/10.1007/s10978-020-09265-9>
- Öksüz, H. (2000). Türk-Rum nüfus mübadelesinin sebep ve bazı istisnaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16(48), 753-768.
- Örmeci Güney, G. & Cengiz, S. (2023). Göç, göçmen politikaları ve Türkiye'de işgücü piyasalarında prekaryalaşma. *İktisadi İdari ve*

- Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(20), 236-249.
<https://doi.org/10.25204/iktisad.1219544>
- Parla, A. (2015). For us, migration is ordinary: Post-1989 labour migration from Bulgaria to Turkey. H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards & R. van Boeschoten (Ed.), *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman territory to globalized nation states* içinde (s. 105-122). Springer Open.
- Perruchoud, R. & Redpath-Cross, J. (2013). *Göç terimleri sözlüğü, No: 31*. Uluslararası Göç Örgütü (IOM). 25 Ağustos 2023 tarihinde https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf adresinden edinilmiştir.
- Schuck. P. (1997). Refugee burden-sharing: A modest proposal. *Yale Journal of International Law*, 23, 243–297.
- Standing, G. (2014). *Prekarya: Yeni tehlikeli sınıf*. İletişim Yayınları.
- Şahankaya Adar, A. (2018). Türkiye’de yeni prekarya Suriyeli işgücü mü?. *Çalışma ve Toplum*, 1(56), 13-36.
- TEPAV. (2023). *AB-Türkiye Mülteci Mutabakatı'na yeniden bakış*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/10534> adresinden edinilmiştir.
- Ther, P. & Siljack, A. (2001). *Redrawing nations: Ethnic cleansing in East-Central Europe: 1944–1948*. Rowman and Littlefield Publishers.
- Toksöz, G. & Ünlütürk-Ulutaş, Ç. (2012). Is migration feminized? A gender and ethnic based review of the literature on irregular migration to Turkey. S. Paçacı Elitok & T. Straubhaar (Ed.), *Turkey, migration and the EU: Potentials, challenges and opportunities* içinde (s. 85-112). Hamburg University Press.
- Triadafilopoulos, T. (2007). *The political consequences of refugee incorporation after population transfers: Toward a comparison of the Greek and German experiences*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <http://archive.is/jCikc> adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.a). *Türkiye’de düzensiz göç*. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/turkiye_de-duzensiz-goc.tr.mfa adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.b). *Türkiye-AB arasında 18 Mart'ta varılan mutabakata ilişkin soru-cevaplar*. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-arasinda-18-mart_tavarilan-mutabakata-iliskin-soru-cevaplar.tr.mfa adresinden edinilmiştir.
- UN General Assembly. (2015). *Transforming our World: 2030 agenda for sustainable development*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981> adresinden edinilmiştir.

- UN General Assembly (New York Declaration). (2016). *The New York Declaration for refugees and migrants*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unhcr.org/what-we-do/protect-human-rights/asylum-and-migration/new-york-declaration-refugees-and-migrants> adresinden edinilmiştir.
- UN Refugee Agency [UNHCR]. (2021a). *Global compact on refugees indicator report 2021*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unhcr.org/global-compact-refugees-indicator-report/> adresinden edinilmiştir.
- UN Refugee Agency [UNHCR]. (2021b). *UNHCR raporu, Mültecilere İlişkin Küresel Mutabakat'a dair kaydedilen ilerlemeyi gösteriyor*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unhcr.org/tr/31901-unhcr-report-charts-progress-against-global-compact-on-refugees.html> adresinden alınmıştır.
- UN Refugee Agency [UNHCR]. (2016). *UNHCR New York Bildirisi'nin eşi benzeri görülmemiş güç ve yankısını memnuniyetle karşılıyor*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unhcr.org/tr/13196-unhcr-new-york-bildirisinin-esi-benzeri-gorulmemis-guc-ve-yankisini-memnuniyetle-karsiliyor.html> adresinden edinilmiştir.
- UN Refugee Agency [UNHCR]. (t.y.). *Türkiye'deki mülteciler ve sığınmacılar*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unhcr.org/tr/turkiyedeki-multeciler-ve-siginmacilar> adresinden edinilmiştir.
- van de Rakt, E. (2020) *Avrupa Parlamentosu milletvekili Erik Marquardt: "Göç yönetimi, mültecileri püskürtmek için bir tür hüsnütabire dönmüş durumda."* 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://tr.boell.org/tr/2020/10/12/avrupa-parlamentosu-milletvekili-erik-marquardt-goc-yonetimi-multecileri-puskurtmek-icin> adresinden edinilmiştir.
- Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. (2013, 11 Nisan). *Resmî Gazete*.
- Yıldız, A. & Turhan, E. (2022). Entegre sınır yönetimi ve Frontex ile ilişkiler bağlamında Türkiye'nin AB ile harici farklılaştırılmış entegrasyonu. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti*, 21 (Özel Sayı), 211-231. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.1110418>

Extended Abstract

The 21st century has been characterised by profound changes in the dynamics of global migration. Rising conflicts, deepening economic inequalities, emerging environmental challenges, and the persistent quest for enhanced living standards have become powerful catalysts for widespread human displacement and forced migration. Central to these global shifts is Türkiye, a nation that historically straddles the continents of Europe and Asia.

The country has witnessed migrations, earning its status as a major crossroads in the mass migration phenomenon. Türkiye has emerged as a major transit hub and ultimate destination for countless migrants from Asia, the Middle East, and Africa as a result of its unique geographical location and shifting political landscapes. This study examines deeply how Türkiye's migration policy has been shaped and reshaped over the years in response to numerous international political, economic, and social circumstances. As a signatory to a number of international migration agreements and treaties, Türkiye's policy shifts are not isolated but reflect global migration dynamics and international obligations. From the early republican period, Türkiye's migration policy went through distinct phases, notably characterized by population exchanges with neighboring countries. One such monumental event was the population exchange with Greece in the 1920s, which saw a vast movement of Muslim and Christian populations between the two nations. Between 1923 and 1960, a discernible pattern emerged wherein non-Muslim populations emigrated while Muslim communities and individuals of Turkish origin found their way back to Türkiye. With changes in the international political and economic landscapes, Türkiye experienced a new migration trend after the 1960s: labor migration. These movements, primarily towards Western Europe, were triggered by economic incentives, the demand for labor, and bilateral agreements, continuing until the 1990s. In the 1980s, underpinned by the surge of globalization and regional political-economic shifts, Türkiye transitioned from being predominantly an emigration country to one that received significant numbers of migrants. Several geopolitical events, such as the Soviet Union's invasion of Afghanistan, the Iranian Revolution, the instability in Iraq, and economic challenges in Eastern Bloc countries, led to the influx of asylum seekers and refugees into Türkiye. As the 1990s rolled in, Türkiye's migration landscape expanded to encompass a wider range of migration patterns - ranging from transit and regular migration to irregular labor-based migration and refugee influxes. A significant proportion of these migrants, including those from former Soviet territories as well as Bulgaria and Romania, navigated the spheres of circular trade and informal employment, frequently confronting difficult working conditions in sectors such as construction, agriculture, and the informal economy. Such occurrences established the groundwork for Türkiye's evolving migration narrative. This study highlights the precarization of refugees, migrants, asylum-seekers, and individuals granted temporary protection in Türkiye as one of the most pressing issues. Precarization refers to the insecure, unstable, and uncertain position of these groups, which are frequently deprived of comprehensive legal protections, access to employment, healthcare, and education, and frequently subjected to discrimination and societal tensions. This precarious condition poses both a humanitarian concern and a challenge to Türkiye's social fabric. The migration challenge is a shared global responsibility, so addressing it requires not just national but also international cooperation. This study also focuses on irregular migration patterns to Türkiye due to the Syrian

conflict. The civil war in Syria, which began in 2011, precipitated one of the most grave migration crises of the 21st century. Millions of Syrians escaping the conflict sought refuge in Türkiye, which became the primary refuge for millions of Syrians fleeing the conflict. The dynamics of this migration, the challenges presented by the sheer number of refugees, their integration, or lack thereof, and their living conditions in refugee camps and urban settings become crucial discussion points. As another aspect of this study, the relationship between Türkiye and the European Union (EU) is critically analyzed. Given the proximity of the EU and its position as a desired destination for many migrants, the relationship between Türkiye and the EU is intricately linked with migration dynamics. On the one hand, the EU's agreements and deals with Türkiye, such as the 2016 refugee deal, play a significant role in shaping how Türkiye manages its refugee populations. In contrast, Türkiye's role as a gatekeeper of migration into Europe places it in a position of leverage. This relationship is complicated, often blending cooperation with disagreement as both entities grapple with the challenges of migration management. The study emphasizes the urgency of implementing a comprehensive migration policy. In the context of Türkiye, such a policy would entail not only addressing imminent humanitarian concerns but also considering long-term integration, capacity-building, and regional cooperation strategies. As the globe grapples with the complexities of mass migration, nations such as Türkiye are at the forefront of these challenges. Understanding Türkiye's migration voyage, from its historical origins to its contemporary challenges, provides invaluable insight into the global community's broader migration dynamics. It is possible to chart a course towards more sustainable and humane migration policies through international collaboration, foresight, and a commitment to human rights.

CUMHURİYET DÖNEMİ PARTİ KAPATMA DAVALARINA FELSEFİ BİR YAKLAŞIM: REFAH PARTİSİ ÖRNEĞİ

Melih COŞGUN** & Şükrü TÜRKÖZ*** & Uğur Cem TÜRKER****

Öz

Bu çalışmada, Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde parti kapatma davalarının tarihsel-hukukî seyri eksen alınarak, Refah Partisi kapatma davasının siyasi, ekonomik ve toplumsal nedenleri üzerinde durulmaktadır. Buna ek olarak çalışma "kurucu dışarı" ve "karar verilemezlik" kavramları üzerinden parti kapatma süreçlerinin ve davalarının anlamlandırılmasında felsefi bir çözümleme içermektedir. Çalışmanın amacı, Refah Partisi kapatma davasının nedenlerine felsefi bir bakış açısı kazandırmak ve "karar verilemezlik" kavramını eklemlelendirmektir. Bunu yaparken "karar verilemezlik" yaklaşımının temeline, demokrasiyi koruma güdüsüyle hareket eden "militan demokrasi" yerine Türkiye örneğini anlamlandırmak için daha uygun olan rejimin korunması bağlamında "kurucu dışarı" yerleştirilmiştir. Sonuç olarak Türkiye'de Batı örneklerinden farklı olarak parti kapatmaların bir istisna yerine kural halini aldığı görülmektedir. Parti kapatma davalarının benzer çizgiye sahip yeni partilerin kurulmasını engellememesi bağlamında Schmittyen bir bakış açısıyla dostluğu sürdürülebilmek adına düşmanın varlığı devam ettirilmeye çalışıldığı görülmüştür. Bu durum ise siyasal olanın sahip olması gereken gerilimi ve dinamizmi sağlamaktadır. Son olarak Türkiye'de parti kapatma davaları mevcut sorunu çözmekten ziyade karar verilemezliğin öngördüğü üzere birer duraktır.

Anahtar Kelimeler: Parti Kapatma Davaları, Refah Partisi, Karar Verilemezlik, Kurucu Dışarı, Militan Demokrasi.

A PHILOSOPHICAL APPROACH TO PARTY CLOSURE TRIALS IN THE REPUBLICAN ERA: THE CASE OF THE WELFARE PARTY

Abstract

This study focuses on the political, economic, and social factors contributing to the Welfare Party closure case, utilizing the historical-legal framework of party closure cases in Republican Turkey as its focal point. Furthermore, this research incorporates a philosophical analysis to comprehend the processes and lawsuits

** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi NSBMYO Hukuk Bölümü, melihcosgun@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0017-0600>

*** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi ZHSBF Sosyal Hizmet Bölümü, sukurturkoz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6185-3785>

**** Öğr. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi NSBMYO Hukuk Bölümü, uturker@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8833-8169>

surrounding party closures by employing the concepts of the "constituent outside" and "undecidability." The study's objective is twofold: firstly, to provide a philosophical perspective on the rationale behind the Welfare Party closure case, and secondly, to expound upon the concept of "undecidability." In pursuit of this, the "undecidability" approach is rooted in the notion of the "constitutive outside" within the context of safeguarding the regime, a perspective more apt for understanding the Turkish case compared to the "militant democracy" approach, which seeks to protect democracy as its primary motive. Consequently, in contrast to Western examples, party closures have become commonplace rather than rare occurrences in Turkey. Considering that party closure cases do not deter the emergence of new parties with similar ideologies, it becomes evident, from a Schmittian perspective, that the existence of an adversary is upheld to sustain friendship. This dynamic contributes to the tension and vitality inherent in politics. Lastly, party closure cases in Turkey serve as a temporary pause rather than a resolution to the underlying issue, aligning with the predictions of undecidability.

Keywords: Party Closure Cases, Welfare Party, Undecidability, Constituent Outside, Militant Democracy.

Giriş

Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi demokrasi geleneği bakımından en tartışmalı konulardan birisi de siyasal partilerin kapatılması meselesidir. Tek parti dönemi demokrasiye geçiş denemeleri (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimleri) başarısızlıkla sonuçlanmış ve söz konusu partiler kurucu iktidar tarafından kapatılmış olsa da özellikle 1950 sonrasında çok partili siyasal yaşama ilişkin getirilen temel eleştiri siyasal partilerin yine benzer bir biçimde anti-demokratik yöntemlerle kapatılarak demokratik siyasal hayatın dışına itilmesi olmuştur. Bu bakımdan bahsi geçen kapatılma yöntemleri Cumhuriyet rejiminin Batılı anlamda özgür demokrasiye geçiş sürecinde yaşadığı handikaplardan biridir. Diğer bir deyişle Türkiye’de siyasal partiler sürekli olarak kapatılma tehdidi altında varlıklarını devam ettirmektedirler. Siyasi partilerin demokrasilerin vazgeçilmez aktörleri olması kabul edilmekle beraber (Duverger, 1974) Cumhuriyet Türkiye’sinde uygulama farklı şekilde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de hiçbir zaman Cumhuriyet kavramı demokrasiyle aynı değere ve içeriğe sahip olmamış, kavramsal olarak Cumhuriyet demokrasiye tercih edilmiştir.

Türkiye’de parti kapatma süreçleri, rejimin korunması adına yapıldığı savunulan sıkça karşılaştığımız bir uygulamadır. Cumhuriyet Türkiye’sinde Terakkiperver Fırkası’nın kapatılmasıyla başlayan bu süreç Cumhuriyetin kurucu kadrolarının asıl kaygısının demokrasi değil de rejim olduğunu göstermektedir. Zira, Terakkiperver Fırkası, parti programında yer alan “fırkamız itikad-ı diniyeye ve fikriyeye hürmetkardır (Partimiz, dini düşünce ve inançlara saygılıdır)” maddesi nedeniyle Şeyh Said İsyanı’nın sorumlusu olarak görülmüş, toplumun genel yararına ilişkin kaygılar içermediği ve belirli

bir sınıfın çıkarlarını savunduğu gerekçeleriyle 1925 yılında kapatılmıştır (Zürcher, 2021; Tunçay, 1981; Heper, 2006). Türk siyasal hayatında bu tarihten itibaren dağılan, eski isimlerini terk eden, başka partiye katılan ve birleşerek kapanan partiler dahil edilmeden yasal gerekçelerle kapatılan 63 parti bulunmaktadır (TESAV, 2021). Ana eksininde parti kapatma davalarının tarihsel-hukuki seyri bulunan bu çalışma kapatılan partiler arasından Refah Partisi örneğine odaklanmaktadır. Refah Partisi örneğinin tercih edilme nedeni diğer parti kapatma süreç ve davalarından farklı olan temel noktalarının bulunmasıdır. İlkın, Refah Partisi'nin dava sürecinde savunmasında da dile getirildiği üzere bu parti kapatma davası iktidar partisi aleyhine açılan ilk parti kapatma davasıdır (Oral, 1998, s. 41). İkinci olarak da iktidar partisine kapatma davası açılmasının neticesinde hükümetin düşmesine neden olması davayı diğer parti kapatma davalarından ayıran bir durumdur.

Türkiye'de parti kapatma davalarına ilişkin akademik literatür oldukça zengindir (Turhan, 2002; Kahraman ve Çalışkan, 2007; Yorulmaz, 2002; Albayrak Coşkun, 2008; Coşkun, 2017; Özdemir, 2015; Subaşı, 2020; Yavuz, 1997; Yavuz, 2005, vb.). Genel olarak parti kapatma bahsi hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji ve ekonomi gibi bilim dallarınca farklı perspektiflerden değerlendirilmiştir. Bu çalışma ise konunun felsefi temelde de okumasının yapılabileceğini iddia etmektedir. Hukuki, siyasi, toplumsal ve iktisadi bağlamından kopmadan, felsefi açıdan “karar verilemezlik” kavramıyla da Türkiye'de parti kapatma davalarının açıklanabileceği fikri, çalışmanın ana iddiasını oluşturmaktadır. Çalışma, parti kapatma davalarını Refah Partisi örneği üzerinden karar verilemezlik kavramı bağlamında alternatif bir anlamlandırma çabasıdır. Karar verilemezlik Derrida'da, sorumluluk ve etik fikrinin merkezinde yer alan bir kavramdır. Antik Yunan'dan başlayan etiğin logos ile olan ilişkisine alternatif bir yaklaşım sunan Derrida, etiğin merkezine özgür ve doğru karara giden yolu açan karar verilemezliği yerleştirir (Alan Sümer, 2014, s. 32). Derrida (2010) karar verilemezliği adalete, etik ve politik düzlemde ulaşmanın güzergâhı olarak görür. Karar verilemezlik doğru karara ulaşabilmek için yapılan ön hazırlıklardır (Derrida, 1988, s. 116). Siyasal toplumsal olanın sahip olması gereken dinamizmi sağlayan zemin olarak karar verilemezlik, belirli evrensel kurallara bağlı olarak alınan kararları dışlayıp mutlak suretle olaylara kendi özgünlüğünde, bağımsız ve etik sorumluluk çerçevesinde varılan sonuçtur. Karar verilemezlik doğru kararı ararken yol üstündeki duraklardır ve bu duraklar adil karar vermenin koşuludur. Bu bağlamda çalışma, karar verilemezliğin teorik çizgisiyle Refah Partisi kapatma davasında yaşana pratik olayları ilişkilendirme gayretini içermektedir. Çalışma nihai olarak felsefi bir çözümlemeyle sonlandırılmıştır.

1. PARTİ KAPATMA DAVALARININ HUKUKİ BOYUTU

Parti kapatma davalarına yönelik eleştirilerin bir kısmı demokrasiye verdiği zarara odaklanmaktadır. Demokrasi, üzerinde mutabakata varılmış tek bir tanımlı olmamakla birlikte günümüz manasında “halkın kendi kendini

yönetmesi” temelinde şekillenmiş ve bu minvalde gelişimini devam ettiren bir kavramdır. Bu bağlamda *özgürlükçü/modern/liberal demokrasi* gibi söylemlerle çeşitlendirebileceğimiz demokrasi anayasa hukuku öğretisinde ise anayasal demokrasi olarak nitelendirilmiştir (İba, 2009, s. 87). Anayasal demokrasi kavramını anayasal devlet ile demokratik devletin sentezi olarak tanımlamak mümkündür (Tögel, 2017, s. 115). Anayasal demokrasiyi, yapılan tanımlardan yola çıkıldığında demokrasi için *gerekli şartların pozitif zemini olarak* ifade etmek yanlış olamayacaktır. Normatif düzenden bahsediliyorsa hukuk düzeninden de bahsetmekte evleviyetle gerekli olacaktır ki anayasal demokrasinin içinde anayasa yargısının önemi açıktır. Şöyle ki anayasa yargısı anayasa normlarının uygulanması ve hukuk devletinin gerçekleştirilmesi açısından icrai bir göreve sahiptir. Bu bakımdan geniş anlamda “doğrudan doğruya anayasaya uyulmasını sağlamak amacı güden her türlü yargı işlemi” olarak ifade edilmektedir (Özbudun, 2016, s. 403). Öz olarak anayasa yargısı “hukuk devletinin gelişiminde son ve en önemli merhale” olarak ifade edilmiştir (Özbudun, 2016, s. 403). Çalışma özelinde ise siyasi partilerin kapatılması Anayasa Mahkemesi eliyle yapılmakta ve kapatılma sebepleri de yine anayasada düzenlenmektedir. Siyasal iktidar yapısı hacim genişletme gayesindedir, anayasa yargısı da bu baskı altına kalabilecek nihayetinde kurucu iktidar bir siyasal görüşü barındırmakta yahut anayasa yargısının yapısının değiştirilmesi gibi değişiklikler siyasal iktidarın hacim geliştirme kaygısı ile karşısındaki güçlere karşı gereç olma potansiyelini barındırmaktadır. Demokrasi için *eşit haklara sahip vatandaşların siyasal iktidar üzerinde denetim ve etki gücü* tanımından yola çıkıldığında bu hakları sağlayan kurumların demokratik olup olmadığı tartışması da karşımıza çıkar (Beetham, 2014, s. 153-155). Demokrasi çok-partili serbest seçimler, anayasal kurumlar gibi değerlere dayandırılırsa da tanımlamak yine de yetersiz kalınacaktır. Bu kapsamda bu kurumların demokratik olarak kalmalarını sağlayacak ilkelerin belirlenmesi ve bu nitelikleri koruyacak şekilde dizayn edilmesi gerekecektir ki bu da anayasa ile mümkün olacaktır (Beetham ve Boyle, 2009).

Demokratik rejimlerde demokrasinin vazgeçilmez ögesi olan siyasi partiler çeşitli güvenceler ile desteklense de demokrasiye tehdit oluşturmaması adına parti faaliyetlerinin sınırlandırılması, yasaklanması yahut sonlandırılması belirli şartlar altında ön görülmüştür. Pozitif hukukumuz açısından irdeleme yaptığımızda Anayasada siyasi partilerin kuruluş ilke ve esasları yer alırken aynı zamanda kapatılmaları da düzenlenmiştir. Hukuk tarihimizde ilk siyasi oluşumlar I. Meşrutiyet döneminde başlasa da siyasi partiler II. Meşrutiyet döneminde yer almıştır (Ünal, 2015, s. 102). Her ne kadar I. Meşrutiyet döneminde yönetim kademlerinde seçimle göreve gelenler olsa da Kanun-i Esasi’de siyasi partiler düzenlenmemişti (Ünal, 2015, s. 103). 1909 yılında yapılan düzenlemeler neticesinde dernek ve cemiyetler kanunu ile siyasi partiler ilk kez hukuki zemine oturmuştur (Kuzu, 1999, s.274). Mevzubahis düzenleme siyasi partilerin izin almadan kurulmaları sarih olmaları ve etnik bir amaç

gütmemeleri şartıyla düzenlemiştir. 1961 Anayasasına kadar da dernek statüsünde faaliyetlerini yürüten siyasi partiler, 1961 Anayasası ile siyasi parti statüsü kazanmıştır (Karakoç, 2013, s. 59). 1961 Anayasası dönemi ile siyasi partiler anayasal olarak düzenlenmiş ayrıca siyasi partilere yasaklar da getirilmiştir. Yasakların ihlal edilmesi halinde ise Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılacağı düzenlenmiştir (Öden, 2003, s. 12). 1961 Anayasasında siyasi partilerin kapatılması düzenleninceye kadar siyasi partiler, vekiller heyeti kararıyla, sulh ceza mahkemesi, asliye hukuk mahkemesi, askeri mahkeme kararıyla kapatılmış, feshedilmiştir veya hükümet tarafından engellenmiştir (Koçak, 2002, s. 32). Bu kapsamda siyasi partilerin kapatılması Anayasa Mahkemesi öncesi/sonrası olmak üzere iki kısımda incelenmelidir.

1.1. 1982 Anayasası ve Siyasi Parti Özgürlükleri

Yürürlükteki Anayasa 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri müdahale neticesinde oluşturulmuş, Milli Güvenlik Konseyi tarafından hazırlanmıştır. Bu kapsamda Anayasanın ideolojik yönünü oluşturan arka planını anlamak için o dönemin şartlarına değinmek gerekmektedir. Aslen 1961 Anayasası da askeri müdahale neticesinde düzenlenmiş bir anayasadır fakat 1982 Anayasasından farklı yere konumlandırılmış; 1982 Anayasası özgürlüklerin sınırlanması, devletin güçlendirilmesi temelinde oluşturulmuştur (Yazıcı, 2009, s. 10). 12 Eylül askeri müdahalesini yapılaş gayesi olarak ön görülen sebeplerden biri de 1961 Anayasasının özgürlükçü yapıda olması devlet otoritesini zayıflatan hükümler içermesidir (Yazıcı, 2009, s. 152-155). Çalışma özelinde dikkat çekici bir husus ise meclis tarafından 2012 yılında yayımlanan meclis araştırma komisyon raporunda 1975-1980 yılları arasında artan şiddet/terör olaylarının siyasi partilerin uzlaşmaz/öngörüsüz tavırları olduğu “İki büyük siyasi partinin siyasi miyoplukla malul oldukları, gelmekte olan darbeye karşı bu nedenle önlem alamadıkları görüşü sorgulanmalıdır.” vurgusuyla özetlenmiştir (Araştırma Komisyon Raporu, 2012, s. 584-585). Diğer bir ifadeyle 12 Eylül askeri darbesine sebep olarak 1961 Anayasasının özgürlükçü yapısı ve dönemin siyasi partileri gösterilmiştir. Demokratik düzenin işleyişine engel sebeplerden biri de siyasi partiler olduğu düşünüldüğü için bu kurumlarla ilgili düzenlemeler kaçınılmaz olmuştur. Netice itibarıyla siyasi partiler 82 Anayasasında “olağan şüpheli” olarak yer almış milli güvenlik, bölünmez bütünlük ve laikliğe karşı tehdit unsurları arasında değerlendirilmiştir. Olağan şüpheli siyasi partilere karşı yaptırım olarak ise siyasi partilerin kapatılması ön görülmüştür. İleride değinileceği üzere siyasi partilerin kapatılması yanında birtakım tedbirler ön görülmüş devam partisi engellenmeye çalışılmıştır. Bu tedbirlere rağmen siyasi hayatın vazgeçilmez olan ve halk desteğinin alan partiler etrafına topladığı kamuoyu ile siyasi yasaklara rağmen devam etmiştir. Anayasanın hazırlandığı dönem ve kurucu iktidarın etkisiyle siyasi partiler milli güvenlik ve laiklik konularında olağan şüpheli olarak ele

alınmış cezalandırılan tüzel kişilikler üzerinden arkasındaki halk desteği olacağı için çözüm üretilememiş ve görünürde kapatma davaları hep bir öteleme aracı olmuştur.

Ülkemizde Anayasa Mahkemesi 1961 Anayasası ile kurulmuş ve bu tarihten itibaren yargılama faaliyetine başlamıştır. Anayasa mahkemelerinin kuruluşuna baktığımızda fikir olarak 1920’li yıllarda doğduğunu görmekteyiz fakat anayasa mahkemeleri yoğun olarak II. Dünya Savaşı’ndan sonra kurulmaya başlamıştır.¹ Ülkemizde anayasa mahkemesi ihtiyacı sadece norm denetiminden kaynaklı olarak ortaya çıkmamış, 1961 Anayasası askeri müdahale neticesinde oluşturulmuş bir anayasa olup anayasa yapıcıların siyasi iktidara/hükümetlere güvensizliği anayasa mahkemesinin kurulmasına etki etmiştir (Hakyemez, 2009, s.54). Bu kapsamda Anayasa Mahkemesinin işlevi siyasi kadroların *devletin temel değerlerini* aşındırmasını engelleyecek mekanizma olarak değerlendirilmiştir (Arslan, 2008, s.83). 1982 Anayasası da 1961 Anayasası da siyasal iktidara güvenmemiş haliyle bu durum siyasi parti kapatma rejimine ve Anayasa Mahkemesine yansımış, siyasal iktidar güçlü değilse Anayasa Mahkemesi iktidardan daha kuvvetli hale gelmiş, siyasal iktidar güçlü olduğu zaman ise Anayasa Mahkemesinin yapısını değiştirmiştir. Yargı ve yasama/yürütme arasındaki bu çekişme kendini en çok siyasi parti kapatma davalarında hissettirmiş ve çekişme çözümsüzlüğü getirmiştir. Devletin temel değerlerinin belirlenmesi öğretilde *resmî ideoloji* olarak değerlendirilmiş ve bu değerlere karşı öngörülen tehditler ise siyasi parti kapatma davalarına temel olmuştur. Resmî ideoloji kavramı öğretilde tartışılmış üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Genel olarak 1982 Anayasasına hâkim olan bireysel özgürlüklerden ziyade devletçi toplumcu hatta baskıcı felsefe olarak değerlendirilmiştir (Atar, 2013, s. 860; Erdoğan, 2011, s. 41; Erdoğan, 2002, s. 93-95; Kuzu, 1992, s. 350-358; Parla, 2016, s. 36-43). Bu tehditler ise tam anlamıyla nihai bir çözüme kavuşturulamamış ve çözümün doğru karara ulaşana dek erteleme olduğu çalışmamızda ön görülmüştür. Bu *çözümsüzlük* durumu ise teorik olarak çalışmanın ileri safhasında değerlendirilmiştir. Anayasa Mahkemesinin *devletin temel değerlerini* koruma görevi laiklik özelinde Hirschl (2004) tarafından oluşturulan “hegemonik koruma” tezi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Hirschl, Mısır, İsrail ve Türkiye örnekleri üzerinden yaptığı incelmesinde sekülerdindar çatışması üzerinden anayasa mahkemesinin işlevini değerlendirmeye çalışmış ve hâkim olmayan siyasi görüşe siyasi mücadelesinde destek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bahsi geçen teze göre gerçekleşen anayasal reformlar ile kurulan anayasa yargısı, siyasal ve ekonomik elitlerin hegemonik güçlerini sürdürmek için bir araçtır (Gülener, 2012, s. 202). Bu yaklaşımın Türk Anayasa Mahkemesi’nin kuruluş gayesini anlamlandırma açısından geçerli bir yaklaşım olduğu kabul edilmektedir (Özbudun, 2005, s. 340). Öğretilde bu

¹ Modern anlamda Anayasa Mahkemelerinin temelini atılması Amerika Yüksek Mahkemesi’nin 1803 yılındaki “Marbury v Madison” (William Marbury v. James Madison, Secretary of State of the United States) içtihadına dayanmaktadır. Her ne kadar anayasa mahkemelerinin temeli atılsa da anayasa mahkemesi 1940’lı yıllarda Almanya’da devamında İtalya’da ve Fransa’da kurulmuştur.

yaklaşımın yeterli olmadığı görüşü de ileri sürülmüştür. Mezkûr teorinin temelinde Anayasa Mahkemesinin koruduğu iddia edilen merkez/elitler bloğunun devleti koruma anlayışının bir bütünlük arz etmediği haliyle Türk Anayasa Mahkemesini özelinde eksik kaldığı ifade edilmiştir (Alpbaz, 2019, s. 896). Öğretide 1982 Anayasası ve dolaylı olarak Anayasa Mahkemesi birçok kez çalışılmış merkeze resmî ideoloji olarak Kemalizm konulmuş ve merkez-çevre/hegemonik koruma tezleri ile değerlendirme yapılmıştır. Fakat bu tezlerde 1982 Anayasasının oluşturulduğu iklim, askeri müdahaleyi gerçekleştiren kadro Kemalizm’le özdeşleştirilmiş, haliyle bu düşüncenin 20. yüzyıldaki demokratikleşme problemini açıklamakta yetersiz kaldığı dile getirilmiştir (Alpbaz, 2019, s. 901). Anayasa Mahkemesinin yargısal aktivizm/tepeden inme gibi başka bazı kavramlar ile nitelendirildiği çalışmalar olmuştur. Özellikle mahkemenin verdiği siyasi partilerin kapatılması; anayasa değişikliklerinin denetlendiği (başörtüsü) kararlar; özelleştirme kararları, yabancılara mülk satışı; 2007 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimi kararı gibi kararlar mahkemenin faaliyetlerini yargısal aktivizm kapsamında değerlendirilmesine neden olmuştur (Arslan, 2008; Atar, 2013; Bâli, 2013; Belge, 2006; Coşkun, 2005; Erdem 2005; Erdoğan, 2002; Erdoğan, 2011; Gülenler, 2012; Hakyemez, 2009; Özbudun, 2005; Özbudun, 2007; Uslu, 2014; Yazıcı, 2008). Anayasa mahkemesinin hukuki değil siyasi kararlar vermesi öğretide bu bağlamda irdelense de kavram üzerinde baskın görüş oluşmamış kavram muğlak kalmıştır (Ergül, 2013, s. 38).

Siyasi partilerin kapatılması hususundaki en temel norm 1982 Anayasasının 68. maddesinin dördüncü fıkrasında yer alan düzenlemedir. İlgili düzenlemeyi incelediğimizde geniş anlamlara gelebilecek ve yoruma açık kavramlardan oluşmakta, değerlendirme Anayasa Mahkemesine bırakılmıştır (Akartürk, 2008, s. 131). Anayasa Mahkemesi kararlarını verirken yorum yetkisi tanınması yahut sınırlı sayıda denilemeyecek eylemler bulunması sadece mezkûr hükmün geniş anlamlar taşımasından kaynaklanmamaktadır. Şöyle ki siyasi partiler hakkında yapılan düzenlemelerde sınırları belirsiz çok yasağın bulunması, Siyasi Partiler Kanununda yer alan yasakların anayasadaki hükmü aşar nitelikte olması veya bu yasaklara dayanarak karar verilmesi Anayasa Mahkemesinin demokratik meşruiyeti ile bağdaşmayacaktır (Yazıcı, 2012, s. 231). Siyasi partilerin kapatılması için öngörülen temel norm Anayasanın 68. maddesinin dördüncü fıkrası hükmünde yer alan değerlere aykırılığın çok açık olması ve aykırılığın faaliyete dökülmesi yani açık aykırılığın eylemlerle somutlaşması gerekir (Can, 2005, s. 95). Anayasanın 68. ve 69. maddeleri incelendiğinde siyasi partilerin, Anayasanın ilgili hükümlerine aykırı eylemlerin “odağı haline” geldiğinin tespiti halinde kapatılması düzenlenmiştir. 69. Madde de ise Anayasaya aykırı yardım alması halinde “temelli kapatılır” hükmü düzenlenmiştir. Siyasi partilerin kapatılması hususunda *kapatılma* ve *temelli kapatılma* olarak iki yaptırım ön görülmüştür. Öğretide iki yaptırımın anlam, etki ve sonuçları ile aynı olduğu faklı yaptırımlar olmadığı görüşü ağırlıktadır (Teziç, 2009, s. 331; Kanadoğlu, 2004, s. 229). Fakat bu ayırım farklılık arz

ettiği temelli kapatılan partilerin tekrar açılmayacağı tezi ile ifade edilmektedir (Yiğit, 2008, s. 172). Bu bağlamda diğer kapatma usulleriyle kapatılan partilerin tekrar açılacağı ifade edilmiştir. 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ise kapatılma nedenlerini 101. maddede düzenlemiştir. Hükme göre siyasi partilerin kapatılması üç başlık halinde Anayasa hükümlerine paralel düzenlemiştir.

1.2. Kapatma Davalarının Usulü

Siyasi partilerin kapatılması yargılama süreci davanın açılması, davanın görüşülmesi, karara bağlanması, kararın yazılıp yayınlanması safhalarından oluşmaktadır (Gözler, 2010, s. 463). Siyasi parti kapatma davalarında usule dair hükümler 1982 Anayasası'nın 69. ve 149. maddelerinde, 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanununda ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanununda düzenlenmiştir. Fakat siyasi partilerin kapatılması gerek taşıdığı önem ve içinde barındırdığı paradokslar gerekse mevzuattan kaynaklanan nedenler ile sorunsuz bir yargılama her zaman mümkün görünmemekte; ilgili sorunların çözümünde parti kapatma davalarının hukuki niteliği önem taşımaktadır (Kanadoğlu, 2004, s. 218). Öğretide ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında davanın hukuki niteliği konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Nitekim Anayasa Mahkemesi, E.1984/1, K.1984/1, sayılı 28.09.1984 tarihli Doğru Yol Partisinin kapatılması hakkındaki kararından (T.C. Anayasa Mahkemesi, 1984) farklı olarak E.1997/1, K.1998/1, sayılı 16.01.1998 tarihli Refah Partisinin kapatılması hakkındaki kararında (T.C. Anayasa Mahkemesi, 1998) “bütünüyle ceza hukuku kuralları içinde değerlendirilmesine olanak bulunmayan kendine özgü davalar” olarak nitelendirmiştir. Anayasa Mahkemesi 2008 yılındaki Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kapatılması hakkındaki davada (Anayasa Mahkemesi, E.2008/1, K.2008/2, KT: 30.07.2008) ve 2009 yılındaki Demokratik Toplum Partisinin Kapatılması hakkındaki davada (Anayasa Mahkemesi, E.2007/1, K.2009/4, KT: 11.12.2009) nitelendirmesine devam etmiş ve siyasi parti kapatma davalarını “ceza niteliği ağır basan kendine özgü davalar” olarak nitelemiştir. Anayasa Mahkemesinin kendisini usul açısından sınırlamamak istediği için net bir nitelemeden kaçındığı gerekçesiyle “özgü dava” tavrı eleştirilmiştir (Özcan ve Yanık, 2011, s. 166). İlgili görüşe göre yargılamanın niteliği kendine has bazı özellikler barındıran ceza davası olmalıdır. Şöyle ki 10.11.1983 tarihli ve 2949 sayılı Kanunun 33. maddesine göre yargılamanın yürütülmesi, hükmün tesisi ve oylamalara ilişkin hususlarda, Anayasa'da ve 2949 sayılı Kanunda özel hükümler bulunmadığı sürece ceza yargılaması hükümlerine başvurulması gösterilmektedir (Özcan ve Yanık, 2011, s. 166; Döner ve Köküarı, 2008, s. 670). Yine de öğretide görüş birliği yoktur. Mezkûr kanun maddesi ile ceza muhakemesine atıfta bulunulsa ve kanun hükümleri uygulanarak karar verilse de parti kapatma kararı cezai bir yaptırım değil; “siyasi partinin tüzel kişiliğini sona erdiren bir tespit kararı” olarak nitelendirilmiştir (Teziç, 2009, s. 340).

Anayasa Mahkemesinin parti kapatmaya yönelik verdiği karar açıklayıcı nitelikte bir tespit kararı olduğu ileri sürülmüştür (Kanadoğlu, 2004, s. 220). Bahsi geçen görüşe göre Anayasa'nın 69. maddesinin altıncı fıkraya hükmünden ötürü bir siyasi partinin eylemlerinden dolayı kapatılması için onun bu nitelikteki fillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespiti gerektiği düşünülmektedir.

1982 Anayasasının 64. maddesinin dördüncü fıkrasına göre Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava ile parti kapatma davaları görülecektir. 2820 sayılı Siyasi partiler Kanuna göre Siyasi Parti kapatma davası Yargıtay Cumhuriyet Savcısı tarafından re'sen açabileceği gibi, Bakanlar Kurulu kararı ile Adalet Bakanlığınca ve bir siyasi partinin istemi üzerine de açılabilir. Bilindiği üzere 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 1982 Anayasasında köklü değişiklikler yapılmış ve değişiklikler neticesinde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile yürütme yetkisi ve görevi Cumhurbaşkanına devredilmiş ve 9 Temmuz 2018 Tarihli ve 30473 Sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 703 sayılı Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararnenin 218. maddesi hükmü ile Başbakanlık lağvedilmiştir. Ezcümle 9 Temmuz 2018 tarihinden itibaren Bakanlar Kurulu hukuk sistemimizde yer alamamasına rağmen 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanununda da değişiklik yapılmaması sebebiyle Adalet Bakanlığının kapatma davası açması mümkün görünmemektedir. Siyasi partinin istemi ile kapatma davasının açılabilmesi için yeterli delilin bulunup bulunmadığı irdelendikten sonra dava yine Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından açılabilir. Yeterli delil bulunmaması durumunda dava açılmayacaktır. Siyasi parti genel başkanının, kararın bildirilmesi üzerine, 2820 sayılı Kanuna göre "Adalet Bakanının veya siyasi partinin, cumhuriyet Başsavcılığının bildiri üzerine, bu bildirim tebliği tarihinden başlayarak otuz gün içinde Siyasi Partilerle İlgili Yasakları İnceleme Kuruluna yazı ile itirazda bulunma hakkı vardır." İtirazın haklı görülmesi durumunda Cumhuriyet Başsavcılığı dava açmakla yükümlüdür (Teziç, 2009, s. 340).

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından siyasi parti kapatma davası açılabilmesi için herhangi bir süre sınırlaması ön görülmemiştir. Fakat 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanununun 100. maddesinin son fıkrasına göre siyasi parti istemli parti kapatma davası "milletvekili genel seçimiyle, bu seçimin yenilenmesine veya milletvekili ara seçimlerine dair verilen kararın Resmî Gazete'de yayımlandığı tarihten başlayarak oy verme gününün ertesi gününe kadar geçecek süre içinde" açılmayacaktır. İlgili hüküm Adalet Bakanlığı tarafından açılacak davalar için de geçerli fakat Bakanlar Kurulu kararı gerekli olduğu için mümkün görünmemektedir. İlgili hüküm siyasi yarar sağlama amacıyla siyasi parti kapatma davasının açılmasının önüne geçme amacıyla konmuştur (Kanadoğlu, 2004, s. 255). Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığına

verilen yetkinin genişliği eleştirilmiş, bu yetkinin Almanya örneğinde olduğu gibi parlamento ile paylaşılması gerektiği dile getirilmiştir (Özcan ve Yanık, 2011, s. 161). Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı açılacak olan davanın taraflarından biri olarak değerlendirilmekte, 2820 sayılı Kanun ve 6216 sayılı Kanun hükümlerine göre ceza muhakemesine paralel olarak Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, iddianameye konu olayların araştırılması, soruşturulması konularında Cumhuriyet savcılarının tanınan yetkilere sahiptir. Dava ancak bir siyasi parti aleyhine açılabilir (Topaloğlu, 2013, s. 28).

1982 Anayasasının 153. maddesindeki hüküm amir olup Anayasa Mahkemesi kararları kesindir ve kanun yolu ön görülmemiştir. Fakat 6216 sayılı Kanunun 67. maddesi ile siyasi parti kapatma davalarında “yargılamanın yenilenmesi” kanun yolu ön görülmüştür. İlgili hüküm incelendiğinde usul açısından Ceza Muhakemesi Kanunu ön görülmüş ayrıca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Kararının yargılamanın yenilenmesi sebeplerinden biri olduğu açıkça belirtmiştir. İlgili düzenleme yapılmadan önce bu konu Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve Diğerleri / Türkiye Davası ile AİHM’e taşınmış ve Anayasa Mahkemesi, E.2003/6 (d. iş), K.2008/4, sayılı 08.01.2008 tarihli kararı (RG: 22.03.2008 T. 26824 S.) ile yargılamanın yenilemesini talebini incelemiş Ceza Muhakemesi Kanununun 321. maddesi hükmüne dayanarak esastan reddetmiştir. Siyasi parti kapatma davaları açısından AİHM kararının yargılamanın yenilenmesi sebebi olarak düzenlenmesi demokrasi açısından olumlu gelişmedir (Aydın, 2009, s. 73). Siyasi Parti kapatma davalarında kapatma kararı neticesinde partinin tüzel kişiliği sona erecektir. Fakat tüzel kişiliğin ne zaman sonra ereceği konusu tartışmalıdır. Anayasa hükmünde açıkça düzenlendiği üzere iptal kararı ancak gerekçesi yazılınca açıklanabilecek olup siyasi parti kapatma davalarında ne Anayasa ne de kanunda bir düzenleme yapılamamıştır. Anayasa Mahkemesi bu konuda Fazilet Partisi kapatma davasında (Anayasa Mahkemesi, E.1999/2, K.2001/2, KT: 22.06.2001) gerekçeli karar açıklanmadan Refah Partisi davasından (Anayasa Mahkemesi, E.1997/1, K.1998/1, KT: 16.01.1998) farklı bir yöntem izleyerek karar tarihinde siyasi partinin tüzel kişiliğini sona erdirmiştir.

2. REFAH PARTİSİ’NİN KAPATILMASI

Cumhuriyet dönemi Türk siyasal yaşamını din-devlet-toplum ilişkileri ekseninde etkileyen ve bu ilişkileri değiştiren/dönüştüren en önemli siyasal hareketlerden birisinin “Millî Görüş Hareketi” (MGH) olduğu söylenebilir. Zira hareketin ortaya çıktığı 1960’lı yılların sonundan itibaren Türk siyasal yaşamı önemli ölçüde Millî Görüş davası etrafında örgütlenen siyasal oluşumlarca biçimlendirilmiştir. Bu bakımdan, öncelikle MGH’nin kısa tarihçesine değinmekte yarar var. Hukukçu bir babanın oğlu ve makine mühendisi bir akademisyen olan Millî Görüş hareketinin lideri Necmettin Erbakan’ın 1969 seçimlerinde Adalet Partisi’nden adaylığının reddedilmesi, sonrasında kendisinin Konya’da bağımsız olarak aday olması ve ciddi bir

oyla milletvekili seçilmesi hareketin tarihi açısından bir milat olarak görülmelidir. Bu tarihten sonra hem lider Erbakan'ın hem de arkadaşlarının özgüveni giderek artmış, hareketin karakterine özgü siyasal oluşumların kronolojik olarak birbirini takip ettiği bir süreç yaşanmaya başlamıştır. Önce, 1970'te Millî Görüş'ün ilk müstakil siyasal partisi olan Milli Nizam Partisi (MNP) kurulmuş, ancak parti Anayasa Mahkemesi tarafından "laik devlet prensiplerine aykırı" programı nedeniyle 1971'de kapatılmıştır. Ardından yine Erbakan ve arkadaşları tarafından 1972'de İslami kavramlara daha fazla vurgu yapan Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur (Yavuz, 2005, s. 592-3). MNP'ye göre daha uzun sürecek bir tecrübe olan MSP, önce Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 1970'lerin sonunda da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Adalet Partisi (AP) ile koalisyon kurduktan sonra 12 Eylül 1980'de diğer tüm partiler gibi kapatılmıştır. Darbe sonrası askeri rejimin uyguladığı siyasi yasaklar ve devam eden yargılamalar nedeniyle Necmettin Erbakan MGH'ne resmi olarak liderlik etmekten mahrum kalmış, bu nedenle hareket belirli bir süreliğine emanet isimler tarafından temsil edilmiştir (Baykal, 2021, s. 45).

Refah Partisi (RP) siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesinin ardından Ali Türkmen başkanlığındaki heyet tarafından 19 Temmuz 1983'te kurulmuştur. Yapılan ilk kongrede genel başkanlığa Ahmet Tekdal seçilmiş, ancak cuntanın vetosu nedeniyle parti 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlere katılamamıştır. Sonrasında 1984'teki yerel seçimlere katılabilen RP, Van ve Urfa belediye başkanlarını kazanmıştır. RP, 1987 yılından itibaren yapılan tüm seçimlerde oylarını artırmıştır. 1989 yerel seçimlerinde Konya, Maraş, Sivas, Şanlıurfa ve Van belediye başkanlıklarını kazanmış, 1991 genel seçimlerinde Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile İttifak yapan parti %16,2 oy oranıyla oylarını ikiye katlamıştır. 1994 yerel seçimlerine geldiğinde %19,1'lik oy oranıyla İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok büyük kentin belediye başkanlıklarını kazanarak ciddi bir başarı daha göstermiştir. Bu seçim sonucunda RP, toplumun farklı kesimleriyle olan bağını kuvvetlendirmek için belediyeleri en önemli merkezler olarak kullanmıştır (Yavuz, 2005, s. 596). Parti jargonunda yerel yönetimlerin yaptığı faaliyetler "hizmet siyaseti" olarak adlandırılırken, özellikle İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerinin faaliyetleri toplumun geniş kesimlerinden takdir toplamıştır. Yavuz'a (1997, s. 72) göre 1994 yerel seçimlerden sonra RP belediye başkanları öncekilerden daha iyi hizmetler sunarak kamu hizmetlerini iyileştirmişler, belediyelerinde yolsuzluğu ve adam kayırmayı azaltarak sol ve sağdaki diğer partilerden daha profesyonelce hareket etmişlerdir. Nitekim Aralık 1995'te yapılan genel seçimlerde RP aldığı %21 oyla TBMM'ye 158 milletvekili göndererek ülke genelinde ilk kez birinci parti olmuştur. Seçimlerin ardından cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, isteksiz de olsa anayasal usulden dolayı hükümeti kurma görevini Erbakan'a vermek zorunda kalmıştır. RP ile Tansu Çiller liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP) arasındaki koalisyon bir hükümet kuracak duruma gelse de bu ortaklık uzun soluklu olmamıştır. Aşağıda ayrıntılarına değinileceği üzere RP politikalarından rahatsız olan silahlı kuvvetlerin baskısıyla gerçekleşen 28

Şubat sürecinin sonunda iktidardan uzaklaştırılan Refah Partisi, hakkında açılan kapatma davası neticesinde 1998’de Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılmış ve lider Erbakan’la birlikte parti üst yöneticilerinden bazıları 5 yıl süreyle siyaset yasağına mahkûm edilmiştir.

2.1. Millî Görüş İdeolojisinin Bileşenleri

Erbakan, MNP ve MSP gibi RP döneminde de partisinin ideolojisini ifade etmek için “Millî Görüş” kavramını sürekli kullanmıştır. Söylem düzeyinde incelendiğinde “Millî Görüş” ideolojisinin iki ana kavram üzerine inşa edildiği ifade edilebilir. Bunlardan birincisi “ağır sanayileşmeye verilen önem (adil toplumun kurulması için ekonomik bağımsızlık), ikincisi ise manevi kalkınmanın (geleneksel İslam kimliğinin inşası ve korunması-inançlı bireyler yetiştirme) öncelenmesi olmuştur” (Yavuz, 2005, s. 591). Şerif Mardin’e göre ise “Millî Görüşün resmi doktrini şu üç başlıkta özetlenebilir: dini bir dünya görüşü, Türkiye’nin daha hızlı sanayileşmesi yolunda hamle ve halkçı bir ekonomik bölüşüm (adil düzen) ve sosyal ahlak” (Mardin, 2015, s. 105). Bu anlamda hareket dünya görüşü olarak, Türkiye’nin ağır sanayileşme hamleleri öncülüğünde kalkınmasını hedeflerken bu kalkınmanın yolunun maneviyatı yüksek, dindar (İslami hassasiyetlere sahip) ve bilhassa sosyal ahlakın temeli olan adalet duygusuna sahip bireyler yetiştirmekten geçtiğine inanmaktadır.

Partinin ideolojik kimliğini kavramlarla ifade etmek gerekirse, RP söylem düzeyinde hem muhafazakâr hem milliyetçi hem de İslamcı bir partidir. Parti, iç ve dış politikadaki söylemlerinde muhafazakâr tabanın bütün hassasiyetlerini dikkate alırken, “Millî Görüş” olarak lanse edilen söylem iç politikada daha çok milliyetçi bir tonla sunulmuş, dış politikada ise İslâm dünyasına öncülük edecek büyük Türkiye hedefi için İslamcı vurgular ağırlık kazanmıştır (Yavuz, 2005, s. 600). Dış politikada bu doğrultuda atılan en önemli adım şüphesiz D-8 olarak bilinen organizasyonunun Türkiye liderliğinde gerçekleştirilmesi olmuştur. 1997’de Erbakan liderliğinde ortaya çıkan D-8 Ekonomik İş Birliği Teşkilatı, sekiz Müslüman ülke (Türkiye, İran, Malezya, Mısır, Bangladeş, Endonezya, Nijerya, Pakistan) arasında AB benzeri ekonomik bir işbirliği tesis edilmesini amaçlamaktaydı. Halen devam eden organizasyonun, beklenen düzeyde olmasa da söz konusu ülkeler arasında mevcut ticaret ilişkilerine belirli bir oranda canlılık kazandırmıştır.

Millî Görüş Hareketi bir yandan dini/İslami bir dünya hayatını yaşamayı arzulayan bireylerin taleplerini karşılama amacı gütmüş, diğer taraftan toplumsal tabanın siyasette ve bürokraside temsil edilmesini amaçlamıştır. MGH, bu amaçlarını gerçekleştirme bakımından büyük ölçüde başarılı da olmuştur. Sahip olduğu ideolojinin laik cumhuriyetin resmi söylemleriyle birçok açıdan çelişmesi bakımından MGH, “hem muhalif merkez olmuş hem de çatısı altında toplanan kitlenin modernleşmesini sağlamıştır. Ayrıca, dinin siyasi alanda temsilini sağlayarak, dindar-muhafazakâr kesimlerin yerel ve ulusal düzeyde politikaya ve bürokrasiye katılmalarını

mümkün kılmıştır” (Yavuz, 2005, s. 591), Başka bir görüşe göre MGH, “dini argümanları siyasi bir dile tahvil ederek, İslam’ı bir dizi sembolik söylem aracılığıyla kamusal alana tercüme etme başarısını gösterebilmiştir” (Subaşı, 2020, s. 171). Bu açıdan MGH’nin dindar muhafazakâr kitlelerin özellikle cumhuriyet döneminde yaşadığı dışlanmışlık duygusunu kırmaya çalışarak sahip olunan pasif vatandaş kültürünü değiştirmeye başladığı, bunun yerine siyasi merkezi yönetmeye talip, daha özgüvenli ve aktif bir vatandaş kültürüne doğru dönüşümü başlattığı söylenebilir.

2.2. Sosyo-Politik Zemin ve Ekonomide Paradigma Değişimi

Türk siyasal kültürünün karakteristik özelliklerinin MGH ekseninde örgütlenen siyasal partiler için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Bu anlamda tıpkı MNP ve MSP gibi RP’nin örgütlenmesi ve parti içi siyaset süreci, diğer partilere benzer şekilde ve büyük ölçüde lider odaklı olmuştur. Bu lider ise tartışmasız Necmettin Erbakan’dır. Türk siyasal geleneğinde alışlageldiği üzere RP’de de parti içi muhalif görüşlerin etkinliğinden ve liderlik pozisyonları için rekabetçi seçimlerden bahsetmek mümkün değildir. Bununla beraber RP’nin güçlü bir taban örgütlenmesine sahip olduğu söylenebilir (Tanıyıcı, 2003, s. 469). Gerçekten de RP’ni ortaya çıkaran ve gelişmesini sağlayan esas etkenin partiye umut bağlayan kitlelerin güçlü desteği olmuştur. Bu anlamda yaygın kanaat olarak partinin seçmen kitlesinin çoğunlukla “taşradaki küçük esnaf, zanaatkâr ve çiftçilerden” (Yavuz, 2005, s. 593) oluştuğu savunulur. Gülalp’e (2001, s. 444-5) göre MNP’den beri devam eden ve RP’nin de dayandığı toplumsal zemin çoğunlukla üç sınıftan meydana gelmektedir. Bunlar sırasıyla, küçük ve orta ölçekli taşralı işletmelerden oluşan kapitalist sınıf, muhafazakâr ve taşra kökenli üniversite mezunlarından oluşan profesyonel orta sınıf, şehirlere yeni göç eden ve güvenli iş bulamayanlardan oluşan işçi sınıfı. RP’yi destekleyen toplumun bu farklı kesimleri, Kemalizm’e karşı ortak muhalefetlerinde ve daha çok İslami bir kimlik iddiasında birleşmekteyken, RP bu farklı güçleri tek bir çatı altında tutmayı başarmış ve statükoya karşı güçlü bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkmıştır (Gülalp, 2001, s. 444-5). Öniş (1997, s. 763) de benzer şekilde RP’nin yoksul ve dışlanmış tabakalar -neoliberal yeniden yapılanma sürecinin kaybedenleri- arasında sınıflar arası bir koalisyon olarak ortaya çıktığını savunmakta ve RP’nin dayandığı sosyal zemini farklı sosyo-ekonomik sınıflardan oluşan dikey bir blok olarak düşünmektedir.

Başlangıçta İslami hassasiyetlere sahip bir oluşum olarak öne çıkan ancak zamanla farklı toplumsal kesimlerin siyasal tercihi konumuna yükselen RP’nin kitlesel bir siyasi hareket haline gelmesinde çok sayıda faktör etkili olmuştur. 1991 seçimleri sonucunda parti sisteminin parçalanması, gelirin eşitsiz dağılımı ve devletin ahlaki otoritesindeki düşüş (Öniş, 1997, s. 763) bu faktörlerden en önemlileridir. Özellikle 1980 askeri darbesinden sonra MGH’nin RP çatısı altında yeniden siyasal bir parti olarak örgütlenmesi, 1987 yılından sonra Erbakan’ın siyasete tekrar dönüşü ve “adil düzen” söyleminin

pozitif etkisi İslâmcı hareketin RP etrafında konsolidasyonunu sağlamıştır. Diğer taraftan iktidardaki merkez sağ siyasetin yorgunluğu, sol partilerin adalet taleplerini karşılama kapasitesinin düşüklüğü 1990'lı yıllarda RP'yi siyasetin yeni adresi haline getirmiştir (Baykal, 2021, s. 45). Adil Düzen ve çoğulcu demokrasi söylemleri bağlamında inanç hürriyeti, eğitim hakkı, işçi ve memur hakları, terör meselesi, Kürt sorunu, dışlanan gruplar, temiz siyaset ve serbest piyasa konularında yeni bir dil geliştiren RP kendisini iktidara götüreceği süreci hızlandırmıştır (Baykal, 2021, s. 52). Özellikle “adil düzen” söyleminin içeriği tatmin edici şekilde doldurulmasa dahi kavramın olumlu imajı toplumsal karşılık bulmakta hiç zorlanmamıştır.

Adil düzen söyleminin soyut sınırlarına rağmen halk nezdinde bu derece güçlü bir karşılık bulmasının nedenleri ne olabilir? MGH üzerine kapsamlı çalışmaları bulunan Yavuz'a (2005, s.597) göre dönemin siyasi ve ekonomik koşulları kendisini dışlanmış hisseden ve adalet talep eden geniş halk kitleleri açısından adil düzen söylemini satın almaya hazır bir sosyo-politik zemini zaten oluşturmuştur. Hareketin 1960'ların sonundan itibaren giderek yükselişini sosyo-politik zeminin müsait olmasına, lider Erbakan'ın ve RP kadrolarının da bu zeminin sağladığı fırsatları oldukça iyi kullanmasına bağlayabiliriz. Ayrıca RP'nin kullandığı söylemlerin dönemin şartları gereği toplumun belirli kesimlerinin ilgisini cezbediği açıktır. Partinin bu söylemlerinden birisi de Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik sürecine ilişkindir. RP, 1987'de Turgut Özal'ın başbakanlığı döneminde yapılan başvuruya bir devlet politikası haline gelen Türkiye'nin AB'ne tam üyelik sürecine açıkça karşı çıkan politik bir söylem geliştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin ekonomik geri kalmışlığının asıl sebebinin kültürel yozlaşma olduğunu ve bunun de “Batılılaşma” çabalarından kaynaklandığı savunulmuştur. Bu nedenle parti söyleminde batılılaşma sürecinin devamı olarak görülen AB üyelik sürecine açık bir karşıtlık görülmüştür. RP, bunun yerine ekonominin korumacı tedbirlerle geliştirilmesine ve büyük şirketlere karşı küçük işletmeci ve sanayicinin desteklenmesi taraftarı olmuştur. Diğer taraftan RP programına göre ekonomik geri kalmışlığın aşılabilmesi ve gelir dağılımının düzelmesi için en temelde işini iyi yapan inançlı/dindar bireylere ihtiyaç vardır (Yavuz, 2005, s. 593). Maddi kalkınmanın temelini öncelikli olarak manevi kalkınmadan geçtiği görüşünden hareketle RP için dindar ve inançlı birey yetiştirilmesine öncelik verilmesi daima önemsenmiştir. RP kadrolarının ve partinin toplumsal tabanının İmam Hatip Okulları, Kur'an kursları ve başörtüsü konularında gösterdiği hassasiyet, maneviyatı güçlü bir gençlik yetiştirilmesine verilen önemden kaynaklanmaktadır.

Millî Görüş Hareketi'yle ilgili sıkça dile getirilen iddialardan birisi de başta lider Erbakan olmak üzere hareketin üyelerinin tarikat/cemaat bağlantısına ilişkindir. Erbakan'ın özellikle gençlik yıllarından itibaren Nakşibendilik tarikatının lideri Mehmed Zahid Kotku'nun etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Ayrıca Nakşibendilik tarikatının ülke genelinde sahip olduğu sosyal ağ sayesinde MGH'nin partilerine siyasi ve ekonomik

gereksinimler konusunda destek olduğu söylenebilir (Mardin, 2015, s. 106). Bununla beraber, paradoksal olarak Erbakan siyaset yaparken cemaat ve tarikatları açıkça karşısına almaya da bunlarla olan ilişkisinde belirli bir mesafeyi korumaya özen göstermiştir. Özellikle Fethullah Gülen grubu ile RP lideri Erbakan arasında sürekli bir mesafenin olduğu MGH tabanı tarafından açıkça bilinmektedir. Benzer bir mesafe “Süleymanlılar” olarak bilinen grup için de geçerlidir. İsmail Kara’ya (2019, s. 64) göre bu mesafenin temel nedeni Erbakan’ın cemaatlere/tarikatlara yönelik tavrıdır. Bu teze göre Erbakan partisinin sadece cemaatlerden devşirdiği güçle ayakta kaldığı yorumuna ve bunun getireceği yüklere muhatap olmamak için gayret göstermiş, bu nedenle de MNP’den bu yana cemaatler ve tarikatlar doğrudan ve alenen RP’ni desteklemekten yana tavır koymamışlardır. Başka bir deyişle, sistem karşısında yumuşak karınları çoğaltacak ve parti içi güç ilişkilerinin yönetilmesini zorlaştıracığından, Erbakan cemaatlerin desteğine sahip olmanın getireceği yükleri üstlenmek istememiştir. Cemaatler/tarikatlar ise aksine, Cumhuriyet devrinde yasaklamalar ve tutuklamalarla dolu zor şartlarda varlıklarını sürdürebilmek için devamlı surette siyasi bir şemsiyeye (ya da devlet desteğine) ihtiyaç duymuşlar, bu nedenle iktidara en yakın sağ partiyi (DP, AP, ANAP, AK Parti) desteklemişlerdir. Ancak söz konusu RP olduğunda, “kazansa bile iktidarı onlara vermezler, bunlar kazanırsa ihtilal olur” anlayışının cemaatler üzerinde baskı kurması (Kara, 2019, s. 65-66) cemaatlerin Erbakan’a açıktan destek vermesine mâni olmuş ve bu durum hareketin cemaatlerle ilişkisinde sürekli bir gerilim unsuru oluşturmuştur.

Sosyo-ekonomik bakımdan değerlendirildiğinde MGH’nin özellikle RP döneminde kendi esnaf ve zanaatkar kitlesini ciddi bir dönüşüme tabi tuttuğu görülmektedir. RP, önceki düşüncesinin aksine devletçi ve korumacı politikalarından vazgeçerek piyasa ekonomisine taraftar olmaya başlamıştır. 1994’ten sonra kazandığı yerel yönetimler kanalıyla desteklediği Anadolu sermayesinin kurduğu gazete, dergi ve TV kanalları MGH ideolojisine kamuoyu desteği sağlamaya başlamıştır (Yavuz, 2005, s. 598). RP’nin sunduğu ekonomik genişlemeden en çok küçük ölçekli şirketler yararlanmış ve bu işletmeler Avrupa pazarında büyük işletmelere karşı çıkarlarını savunmak için Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği’ni (MÜSİAD) kurmuşlardır. Türk Sanayici ve İş adamları Derneği’nin (TÜSİAD) devlet destekli tekelinin yarattığı rekabetsiz ortama karşı koymak için MÜSİAD, Türk ekonomisinin tam liberalleşmesini ve özelleştirilmesini savunmuştur. Böylece ortaya çıkan Anadolu burjuvazisinin ideolojisi sosyal olarak İslami iken, ekonomik olarak liberaldir (Yavuz, 1997, s. 72). Buna karşılık ekonomik alanda tekeli kırılan TÜSİAD, 28 Şubat sürecine vereceği açık destekle siyaseti doğrudan etkileme gücüne yeniden kavuşmayı hedeflediği kadar kendisine rakip olarak ortaya çıkan Anadolu burjuvazisini yok etmeyi amaçlayacaktır.

2.3. 28 Şubat Süreci ve Kapatılmaya Giden Yol

Türk siyasal hayatında “post modern darbe” olarak adlandırılan 28 Şubat Süreci, aslında 1994 yerel seçimleri ile yükselişe geçen Millî Görüş Hareketi’nin siyasal temsil sembolü olan RP’nin kapatılmasına yönelik başlatılan eylemleri ifade etmek için kullanılmaktadır. 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan Millî Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısı ile başlayan süreç, devlet seçkinlerinin dini, sosyal, ekonomik ve siyasi gruplar üzerinde benzeri görülmemiş baskısını ve bir siyasal partinin yasaklanmasını içermektedir (Tanıyıcı, 2003, s. 478). Süreç, bir siyasal partinin toplumsal etki araçlarının tamamının laik rejim aleyhine ciddi birer tehdit olarak tanımlanmasıyla başlamış, bu tehditleri bertaraf etmek amacıyla sert bir mücadele süreci başlatan askeri bürokrasinin öncülüğünde, medya temsilcileri ve yüksek yargı bürokrasinin de katkılarıyla sonuçlanmıştır.

Aslında 28 Şubat sürecine yol açan gelişmelerin RP’nin 1994 yerel seçimleriyle başladığı söylenebilir. Parti, yerel seçimlerin ardından başarısını daha da artırarak 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkmıştır. Genel seçimleri kazanan RP’nin diğer partilerle koalisyon kurması siyasal elitler tarafından engellenmeye çalışıldıysa da bu başarılamamıştır. Sonrasında kurulan REFAH-YOL hükümeti ise ana akım medyanın yoğun muhalefetiyle karşılaşmış ve RP medya aracılığıyla kendi lehine bir kamuoyu oluşturma sorunu yaşamıştır (Akın ve Buçukçu, 2019, s. 125). Aksine, hükümet aleyhindeki sosyal psikolojiyi destekleyecek medya yayınları bu süreçte ağırlık kazanmaya başlamıştır. İstanbul’da Taksim meydanına cami yapılmasına ilişkin tartışmalar, Erbakan’ın başbakanlık binasında tarikat şeyhlerine verdiği iftar yemeği, yine Erbakan’ın Kuzey Afrika gezisi sırasında Libya lideri Muammer Kaddafi’nin Türkiye Cumhuriyeti devletine yönelik eleştirel ifadeler kullanması, bazı RP’li milletvekillerinin laikliğe karşı beyanatları ve üniversitelerde başlayan başörtüsü eylemlerine RP’li milletvekillerinin destek vermesi gibi gerekçeler ana akım medyada sürekli gündemde tutulmuştur.

Bütün bunlar devam ederken Ocak 1997’de Sincan Belediyesi tarafından düzenlenen Kudüs gecesine İran büyükelçisinin de davet edilmesi ve programda cihat kavramını ön plana çıkaran bir tiyatro temsilinin sergilenmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Hadiseden sonra askerler tanklarla ilçe merkezinden geçiş yapmıştır. Bütün bu gelişmeler üzerine 28 Şubat 1997 tarihinde toplanan MGK toplantısında “rejim aleyhtarı irticai faaliyetlere karşı alınması gereken tedbirler” başlığı altında 18 maddeden oluşan bir dizi karar alınarak bu kararların hükümet tarafından derhal uygulanması tavsiye edilmiştir. MGK toplantısında verilen mesaj ise alınan kararların uygulanmaması halinde hükümetin istifa etmesi gerektiği idi. Başbakan Erbakan başlangıçta direndiyse de karar metnini imzalamak durumunda kalmıştır. Çok geçmeden Genelkurmay Başkanlığı’nda yüksek yargı üyeleri, askeri ve sivil bürokratlar ve üniversite rektörlerine irtica brifingleri verilmeye başlanmıştır. Mayıs 1997’de Yargıtay Başsavcısı Vural

Savaş RP'nin "laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği" iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'nde parti aleyhine kapatma davası açmıştır. Bu gelişmeler üzerine iktidar ortağı DYP'den bazı bakan ve milletvekilleri istifa ederek muhalefet partilerine geçmeye başlamıştır. Nihayet 18 Haziran 1997'de Erbakan başbakanlıktan istifa etmiştir. Böylece REFAH-YOL hükümeti sona ermiş ve yerine 28 Şubat'ta alınan MGK kararlarını sıkı sıkıya uygulayacağını taahhüt eden Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında ANASOL-D hükümeti kurulmuştur. RP aleyhine açılan kapatma davası 16 Ocak 1998'de sonuçlanmış, Anayasa Mahkemesi RP'yi "laikliğe karşı eylemlerinden" dolayı kapatarak Erbakan başta olmak üzere partinin üst düzey yöneticilerine 5 yıl süreyle siyaset yasağı getirmiştir.

TSK'nın üst düzey komuta kademesinin öncülüğünde yargı, basın ve TÜSİAD iş birliğinde yürütülen 28 Şubat sürecinin esas amacı, Millî Görüş Hareketi'nin 1990'ların ortalarından itibaren giderek genişleyen imkân alanlarını daraltmak ve kamusal alandaki İslami temsilin önüne geçmektir. Bu bağlamda RP'ye yöneltilen en temel eleştiri partinin "demokrasi" ve "laikliğe" yönelik bir tehdit oluşturduğuydu (Yavuz, 2005, s. 600-601; Baykal, 2021, s.45). Bu nedenle devletin sahibi olduğunu iddia eden Kemalist elitler laikliği devlet ideolojisinin özü olarak gördüklerinden, kendilerine göre laik cumhuriyete yönelik ortaya çıkan bu tehdidi bertaraf etmek için harekete geçmiştir. 28 Şubat 1997'de başlayan ve RP'nin kapatılmasıyla sonuçlanan süreç partinin dindar/muhafazakâr seçmen kitlesi üzerinde ağır travmalar yaratmıştır (Tanıyıcı, 2003, s. 478). 27 Mayıs 1960'tan beri süregelen askeri darbe geleneği bu sefer başka bir formatta (post modern) gerçekleşmiş ancak neticede halk iradesinin iktidarda temsil edilmesine bürokratik elitler bir kez daha tahammül edememiştir. Görünüşteki gerekçe daha öncekilerde olduğu gibi "irtica" tehdidi olarak ileri sürülse de gerçekte 28 Şubat askeri müdahalesinin ekonomi-politik hassasiyetlerden kaynaklandığı ifade edilebilir. Bu anlamda 28 Şubat sürecinin gerçek amacının "ekonomi, eğitim ve medyada gittikçe güçlenen İslâmî oluşumları temizlemek" olduğu ve Anadolu sermayesinin gelişmesinden rahatsız olan İstanbul-eksenli burjuva örgütlenmesi TÜSİAD sürecin en büyük destekçileri olarak darbecilerin yanında yer aldığı görülmektedir (Yavuz, 2005, s. 601). Sonuç olarak yargı, TSK ve medya gibi rejimin ideolojik aygıtları tarafından baskılanan, bu süreçte tabir yerindeyse "kafeste siyaset" yapmak zorunda bırakılan (Baykal, 2021, s. 55) Millî Görüş Hareketi ve RP, kurulduğu günden beri Kemalist seçkinler tarafından sürekli bir tedirginlik/tehdit kaynağı olarak görülmüş ve bunun bir sonucu olarak zamanı geldiğinde kapatılarak cezalandırılmıştır (Subaşı, 2020, s. 171).

Yukarıda değinildiği üzere 1995 seçimleri ile başlayan *Refahyol* hükümetini kurulması sürecini de barındıran bir dizi olay neticesinde Refah Partisine kapatma davası açılmış ve Anayasa Mahkemesi'nin 16.01.1998 tarihli kararıyla Refah Partisi kapatılmıştır. Parti kapatma davalarının Refah Partisi özelinde; siyasi olarak Kemalist bürokratik elitlerin irtica iddiası,

ekonomi-politik bağlamda İstanbul-eksenli burjuva karşısında Anadolu sermayesinin nüfuz kazanmasının neden olduğu rahatsızlık, toplumsal açıdan İslami kökenli, taşralı, küçük ve orta ölçekli kapitalist sınıfın ve üniversite mezunu profesyonelleşmiş orta sınıfın demokratik desteği, eğitim, medya gibi alanlarda gün geçtikçe güçlenmesinin yarattığı endişe ve hukuken “laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline gelme” şeklinde meşrulaştırıldığı görülmektedir. Çalışmanın önerisi bu bağlamda ortaya çıkmaktadır; siyasi, ekonomik, toplumsal ve hukuki zeminde yürütülen bu anlamlandırma çabalarına felsefi bir yaklaşım da eklenebilir. Felsefi temelde bir açıklamaya geçmeden önce belirtmek gerekir ki Refah Partisi özelinde Türkiye’de parti kapatma davalarının düşünsel zemini Batı’dan farklı bir teori üzerine inşa edilmiştir. Siyasal partilerin kapatılması Batı toplumlarında genel olarak² demokrasiyi korumak amacıyla uygulanan bir önlem olarak karşımıza çıkmaktadır³. Türkiye özelinde ise siyasi partilerin kapatılması demokratik kaygılardan ziyade rejimi korumaya yönelik bir tutumdur. Bu bağlamda Türkiye’de karşılaştığımız parti kapatma süreçlerini açıklamak için militan demokrasi uygulamaları yeterli ve doğru teorik zemini sağlamamaktadır. İşbu noktada “kurucu dışarı” temelinde felsefi bir bakış açısı tercih edilmiştir. Çalışmada militan demokrasi/kurucu dışarısi dikotomisi üzerinden bir tartışma yapılacak olup ardından Refah Partisi özelinde Türkiye’de parti kapatma davalarının anlamlandırılması çabasına felsefi bağlamda “karar verilemezlik” kavramı eklenilecektir.

3. PARTİ KAPATMALARIN MEŞRULUK SORUNU: DEMOKRASİ-REJİM İKİLEMİ

Demokrasiyi koruma güdüsüyle ortaya çıkan “Militan Demokrasi” kavramı Almanya’da Bonn Anayasası’nda “kendini savunabilen demokrasi” anlamına gelen “Wehrhafte Demokratie” şeklinde karşımıza çıkar. Militan demokrasi, demokratik sistemi tehdit eden, zarar veren veya onu ortadan kaldırmayı amaç edinen siyasal partilerin kapatılmasını elzem gören bir yaklaşımdır. Bu bağlam aynı zamanda en fazla eleştirildiği kısımdır; demokrasi kendisini korumak uğruna temel değerlerinden biri olan siyasi partilerin varlığını sonlandırmaktadır. Militan demokrasi, Almanya’da ortaya çıkmasına neden olan Nasyonal Sosyalist Parti dönemindeki fikirlere (Hakyemez, 2000; Hakyemez, 2001), demokrasiyi tehdit eden diğer dünya

² İspanya’da ETA’nın siyasi kanadı olarak bilinen milliyetçi bir siyasi parti olan Batasuna, terör örgütüyle olan ilişkisi nedeniyle açılan davaların ardından 2013 yılında alınan karar gereği kapatılmıştır. Partinin kapatılmadan önce almış olduğu siyasi yasaklar alması Aryes (2004) tarafından İnsan Hakları Avrupa Konvansiyonu çerçevesinde çözümsüzlük olarak ele alınmış. Yine benzer biçimde konunun demokrasi ile olan ilişkisini vurgulamak üzere Bourne (2013), Batasuna’nın neden kapatıldığını irdelemiştir.

³ Avusturya’da 1987 yılında Anayasa Mahkemesince Nationaldemokratische Partei aşırı sağcı eğilimlerinden dolayı yasadışı ilan edilmiştir. Benzer bir biçimde yine Avusturya’da 2000’li yılların başında koalisyon hükümeti ortağı Freiheitliche Partei Österreichs aşırı sağcı eğilimleri nedeniyle AB üyesi 14 ülke tarafından tepkilere maruz kalmıştır. 2004 yılında Belçika’da Flaman Vlaams Blok ırkçılık ve yabancı düşmanlığı nedeniyle para cezasına çarptırılmıştır (Albayrak Coşkun, 2008, s. 143-144). Kapatma cezalarının yanı sıra çeşitli yaptırımlarla, demokrasiyi tehdit eden partiler kendini feshetmeye zorlanmıştır.

görüşlerine karşı tutum sergilemektedir. Diğer bir ifadeyle liberal, muhafazakâr, aşırı olmayan milliyetçilik, vb. dünya görüşlerini kabul eden ve onaylayan bir tavrın genel yansımasıdır. Bir önlem alma biçimi olarak militan demokrasinin kurumsallaşması ve meşrulaştırılması her türlü siyasi aşırılığa karşı strateji, minimum makullük ve kısıtlama eşliğidir. Çünkü o, genelleştirilmiş düzeni istikrara kavuşturma fikrinin bir yansımasıdır (Frankenberg, 2012, s. 7). Militan demokrasi, bazen “savunma demokrasisi” veya “mücadele demokrasisi” olarak da adlandırılır. İlk bakışta illiberal eğilimlere karşı önlemler almaya istekli, demokratik rejimi yok etmeye yönelik demokrasiyi, demokratik araçlarla sonlandırma amacındadır. Militan demokrasinin kökenleri St. Just’un ünlü “özgürlük düşmanlarına özgürlük yoktur” ilkesinde yatar. Militan demokrasi özel ifadesi ilk olarak 1930’ların ortalarında sürgündeki Alman siyaset bilimcisi Karl tarafından kullanılmıştır. Bir Avrupa ülkesinin otoriter hareketler tarafından ele geçirildiği bir zamanda liberal demokrasiyi ortadan kaldırmak veya en azından kesin olarak zayıflatmak için seçimleri kullanarak yönetim güç kazanmıştır (Müller, 2012, s. 1-2).

Militan demokrasi, demokratik sistemin demokratikliğinin yitilmesi endişesi ile ortaya çıkan ve son tahlilde demokrasinin salahiyeti için demokratik olmayan bir uygulamayı – parti kapatmayı – tercih eden bir yaklaşımdır. Bu çerçevede ana temaya dönülecek olursa Türkiye’de parti kapatma uygulamalarının en başından beri demokratik kaygılardan kaynaklanmaması nedeniyle Batı’dan farklı bir güzergâhı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Hukuki ve politik bir perspektiften tarihsel sürece bakıldığında yapılan; partilerin etnik bir amaç gütmelerinin önünü kesmek (Tikveş, 1971, s. 128), belirli bir sınıfın çıkarını temsil etmemeleri ve dini sömürünün önüne geçmek (Heper, 2006, s. 98) gibi düzenlemeler aslen demokrasiyi değil rejimi korumaya yönelik olduğunu destekler niteliktedir. Bahsi geçen farklı güzergâh ise kurucu dışarı ile ilişkilidir.

Kurucu dışarı kavramı Staten (1986) tarafından dile getirilmiş olup, kurucu kadroları karşıtlığına yerleştirdiği *öteki* üzerinden kendisini meşrulaştırmaya veya daha çok meşrulaştırmaya çalıştığı bir fenomen şeklinde tanımlanabilir. Mouffe (2001, s. 32; 2015, s. 25-26) kurucu dışarısını tanımlarken toplumsal nesnellüğün politikliğine vurgu yapıp, bu kuruluş sürecini yönetenlerin mutlaka bir dışlamaya ihtiyaç duyduğunu dile getirmiştir. Ötekinin belirlenmesi üzerinden yapılan bu dışlama tabii olarak biz/onlar veya dost/düşman gibi ayrışmalara neden olmaktadır. Kurucu dışarı kavramı, özellikle devrim sonrası dönemlerde ortaya çıkan siyasi süreçlerde karşımıza çıkar. Devrim veya siyasi dönüşüm sürecinde, mevcut iktidarın dışarıda bıraktığı veya mevcut düzende yeri olmadığı düşünülen gruplar ve aktörler, kurucu dışarı olarak tanımlanabilir. Her bir farklılık çeşitli kimliklerin oluşmasını, her bir tarafın bu kimlikleri onaylaması ve aralarındaki ilişkiselliği kabul etmesi kurucu dışarısının oluşumundaki ontolojik temeldir (Mouffe, 2008, s. 13). Kurucu iktidar hegemonik gücünü

kullanarak oluşturmaya çalıştığı politik kimliklerin içerisine kolektif kimlikleri dahil ederken, dışarıda kalanları ise *diğer* olarak tanımlamaktadır. Laclau ve Mouffe tarafından politik kurama tanıtılan *kurucu dışarı* kavramı, ontolojik temele sahip olmaması durumunda kimlik oluşumunun “içeriyle ortak bir ölçüye sahip olmayan radikal bir dış” karşısında gerçekleşmesi gerektiğini savunur. Kurucu dışarı kavramı, Kıta Avrupası politik kuramda yaygın bir şekilde benimsenmiştir ve aynı zamanda genel sosyal kuram ve ampirik sosyal araştırmada da giderek daha fazla kullanılmaktadır (Richter, 2019, s. 217).

Burada asıl dikkat edilmesi gereken durum kurucu iktidarın karşıtlığına yerleştiği ötekinin kendisini ifade etme biçiminin nasıl olacağıdır. Siyasal ve toplumsal hayatta kaçınılmaz olarak karşılaşılan çatışma ortamı, şiddet içeren bir antagonizma mı olacaktır yoksa fıkırsel düzeyde bir çatışma anlamında agonizma mı olacaktır? Modern devletlerde kurucu iktidar ile öteki arasında şiddet içeren bir mücadele biçimi var ise bu gayrimeşru, politik düzlemdeki çatışma ise meşru bir yöntem olarak belirlenmiştir. Gerçekten de *kurucu dışarısının* kuramsallaştırılması, farklılık bağlamında her zaman olası bir çatışmanın ya da bölünmenin kabul edilmesinde belirleyici bir rol oynar. Onu her zaman olumsuzlayabilecek bir *kurucu dışarı* olmadan hiçbir varlığın olamayacağı kabul edildikten sonra artık antagonizmanın, çatışmanın, bölünmenin sözde defedildiği bir düzen yaratmak olanaksızdır. Dolayısıyla, *kurucu dışarısının* kuramsallaştırılması yoluyla Laclau, en az üç noktaya değinir. İlk olarak, *kurucu dışarı* kavramı, farklılığı toplumsalın oluşumunun koşulu olarak onaylar ve böylece ötekiliğe karşı geçirimsiz (impermeable) kalmayı başaran *olumlu* bir kendilik mitinden ayrılır. Aslında bu iddia, zorunlu olarak farklı ilişkiler yoluyla kurulduğu anlaşılan politik alan için de geçerlidir. İkincisi, *kurucu dışarı* mefhumu, varlık ile onun *kurucu dışarı* arasındaki farklı ilişkinin her zaman var olan bir antagonizmaya dönüşme olasılığını vurguladığı için, politik olanı anlamada temel teşkil eder. Bu nedenle, herhangi bir *sağlıklı* siyasi alandan çatışma, mücadele veya direnişin ortadan kaldırılmasını savunan görüşün aksine, Laclau antagonizmayı siyasetin tam da koşulu olarak yüceltir ve onun sürekliliğini sağlamaya çalışır. Üçüncü olarak, Laclau'nun herhangi bir varlıkta ikamet eden *kurucu dışarısını* vurgulaması, onun olumsuzluğunu ve radikal tarihselliğini ileri sürmek anlamına gelir. Diğer bir deyişle, *kurucu dışarı* her zaman sosyal ve siyasi alanı tehdit eder (Dapía, 2000, s. 11-12).

Kurucu dışarı, kökeninde barındırdığı karşıtlık vurgusu, tarihsel çatışma ve hegemonik tavrı gibi özelliklerinden dolayı Türkiye özelinde Cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından dışlanan İslam ve İslam ile ilişkilendirilmiş tüm unsurları kapsamaktadır (Kahraman, 2009, s. 129-130). Kimlik oluşturma, siyasi, ekonomik ve toplumsal sınırların belirlenmesinde Kemalizm ile İslam arasındaki bu gerilim (Kubilay, 2010), Türk siyasal hayatındaki farklı örneklerde olduğu üzere Refah Partisi özelinde parti kapatma davalarının demokratik kaygılardan ziyade rejimi koruma iddiasıyla

vuku bulunduğunu destekler niteliktedir. Diğer bir ifadeyle parti kapatma davaları hukuki olmakla birlikte aynı zamanda siyasi, ekonomi-politik ve sosyo-politik bir süreçtir. Burada asıl sorunsal, parti kapatma davaları siyasal, ekonomik, toplumsal ve hukuki anlamda bu denli kapsayıcı bir alana sahipken hegemonik gücü elinde bulunduran bürokratik elitler parti kapatma davaları neticesinde, kapatılan partilerin yönetici kadrolarının, dünya görüşlerinin, örgütlenmelerinin ve tabanının benzer değerlere sahip yeni parti kurmasının öne geçecek önlemler almıyorlar? İşbu noktada bu sorunsalı doğru bir biçimde açıklamak için Derrida'nın karar verilemezlik kavramı elverişli bir araç olacaktır.

4. PARTİ KAPATMA DAVALARINA KARAR VERİLEMEZLİK KAVRAMI BAĞLAMINDA FELSEFİ BİR YAKLAŞIM

Karar verilemezlik politik/felsefi bir bakış açısı olarak nitelendirilebilecek bir kavramdır. Derrida (1988, s. 116) etik ve politik zeminde alınan her bir kararın daha önceki karar verilemezlik tecrübelerinden geçtiğini, doğru ve adil karara ancak bu süreçlerden geçilerek ulaşılabileceğini savunmaktadır. Derrida sık sık tüm karar alma süreçlerine dahil olan kurucu bir karar verilemezliğe işaret eder. Bir kararın, eğer gerçekten bir karar olacaksa, onun için önceki tüm hazırlıkların ötesinde bir sıçramayı içermesi gerektiğinde ısrar eder (Reynolds, 2002, s. 450). Derrida, karar verilemezliğin herhangi bir siyasi eylem anlayışı ve dünyamızdaki adalet olasılığını anlamak için ne kadar önemli olduğunu vurgular (Bates, 2005, s. 2). Derrida'ya göre, karar diye bir şeyin var olmasının felsefi olasılığı, *karar verilemezlik* olarak adlandırdığı bir önceki koşula dayanır. Derrida, bir kararın bu şekilde adlandırılabilmesi için bir tür seçim içermesi gerektiğini öne sürer; gerçek bir karar ancak kişi eylem biçimleri için farklı olasılıklarla karşılaşır alınabilir. Bu nedenle, kararlar, bir eylemin sonucunu belirtmek veya tahmin etmek amacıyla bir heuristik (sezgisel) formülün veya hesaplamanın uygulanmasıyla ilgili değildir. Bir örgütsel onay tarafından desteklenen hesaplanabilir bir programın uygulanmasına karşı çıkan karar verilemezlik bu mekanik tavrı reddeder. (Clegg, vd., 2007, s. 399). Bununla birlikte, Derrida'ya göre gerçek veya özgür bir karar farklı özelliklerle işaretlenir: “Karar anı, bilim ve vicdan tarafından önceden yönlendirilmiş olsa bile her türlü bilgiye, her türlü teorik belirlemeye karşı heterojen kalmalıdır” (Derrida, 1997, s. 219). Kararın şartı karar verilemezliğin kendisidir. Karar verilemezlik ile var olan karar her an yeniden kurulmaya hazırdır yani yıkıma veya dağıtmaya yakındır. Karar verilemezlik ne salt olarak bir salınımdır ne de salt bir gerilimdir karar verilemezlik hesaplanabilir ve kurala bağlı bir düzene yabancı olma deneyimidir (Mouffe, 2016). Diğer bir ifadeyle karar verilemezlik karar vermenin ön koşuludur. Önkoşul yerine getirilmeden alınan ivedi kararlar bünyesinde çeşitli sorunları barındırır. Çünkü karar düzeni sürdürme eğilimindedir (Cengiz, 2007, s. 78).

Hızlı bir biçimde karar verme eğilimi kararın yanlış olmasına neden olabilir. Derrida adaleti, karar verilemez olanın deneyimi olarak görür (Mouffe, 2016, s. 9). Yanlış karar adaletten uzaktır. Bu tarz bir karar vermenin yanlışlığından kaçınmak için karar verilemezliğe karar verip sorunu anlamak, anlamlandırmak için zaman kazanılabilir. Böyle bir karar verilemezlik olumsuz bir durum değildir aksine politik olanın doğası gereği kaçınılmazdır. Karar verme durumu baskı altında olduğu zamanlarda verilen karar mutlak bir sınır ve etki içerisinde olduğundan bağımsız ve doğru bir karar verilmez (Alan Sümer, 2014, s. 40). Karar verilemezlik önceden belirlenmiş katı bir zemin değil aksine bir zemin eksikliğidir. Düzenin oluşturulmasında karşılaşılan sorunların ortak bir karara bağlanamadığı bir zemindir eksikliğidir. Karar verilemezlik sahip olduğu bu eksik zemin ile toplumsal düzendeki hegemonik tavrı kabul eder ve bu alanda düzen kurma eğilimini savunur (Mouffe, 2009, s. 561). Yapılacak her yorum anlamın ertelenmesini ve bağlamın sürekli farklılaşmasını sağlayacaktır. Bu da anlamda karar verilemezliği ve anlama ertelemesini sağlayacaktır. Karar verilemezlikten dolayı anlam/karar belirli/belirsiz süreli ertelenecektir (Can, 2016, s. 22). Derrida, yayılma (dissémination), fark (différance) ve karar verilemezlik (indécidabilité) gibi kavramlarla anlamın/kararın gerek zamansal gerek mekânsal olarak ertelenmesine vurgu yapmaktadır (Çoban, 2015). Erteleme neticesinde yönelimsellik kazanmış anlam/karar, artık karar verilemezlik ile ilişkilidir. Ezcümle anlam/karar çoklaşması ortaya çıkar (Pada, 2009, s. 68).

Belirli kuralların mekanik işleyişle alınan kararların ilgili sorunun çözümünde farklı detayları göz ardı etme tehlikesi barındırmasının altı çizilmelidir. Karar verilemezlik ise deneyimle karara ulaşmaya işaret eder ve bu tarz kararların özgür kararlar olduğunu vurgular. Bir karar diğer alternatif kararın zararına bir netice olduğundan karşı taraf her zaman memnun olmayabilir. Aslında bu durum istenen bir sonuçtur. Zira siyaset dinamik bir içeriğe sahip olduğundan varlığı gereği sürekli istikrar ve belirliliği kabul etmemeli. Derrida (2010, s. 72) adalete mekanik bir düzen ile değil aksine karar verilemezlik deneyimlerinden geçtikten sonra ulaşılacağını iddia etmektedir. Karar verilemezlik karşıt anlamlılığı içerir (Tekeli, 2017, s. 18). Karşıt anlamlılık özünde hegemonik bir öz ile ilişkilidir ve bir merkez etrafında şekillenir (Mouffe, 2015; Özsel, 2010, s. 350). Karar verilemezlik, bireylerin kendilerini özgürce ifade etme imkânı sunan bir durumdur. Kararların önceki kararlardan veya kararsızlıklardan etkilenmesi kaçınılmazdır ve zamansal olarak her zaman güncel bir durumdur (Derrida, 1999, s. 68, 73). Karar verilemezlik, farklı olasılıkların çoğulluğuna imkân tanır ve bir karar teorisi oluşturur (Laclau, 2016, s. 83). Karar verilemezlik, adil olmayan sonuçların hesaplanabilir süreçlerin ürünü olabileceğini ifade eder. Bu nedenle, karar verilemezlik daha adil bir kararın zeminini oluşturabilir (Derrida, 2010, s. 69).

Ezcümle karar verilemezlik, doğru karar verebilmek için yapılan öz hazırlık aşamasıdır (Derrida, 1988, s. 116). Karar verilemezlik sürekli istikrar

ve ortak konsensüs fikrine karşıdır çünkü bu durum mutlak bir biçimde siyaset sonunu getirir (Derrida, 2010, s. 72). Kavram, evrensel ve mekanik kurallar çerçevesinde alınan kararların doğru olmadığını her bir kararın karar verilemezlik duraklarından geçerek kendi özgünlüğünde bir sonuca varmasını vurgular (Derrida, 1997, s. 219). Baskılar neticesinde alınan kararların uygun olmadığı bunun yerine karar verilemezlik deneyim ile alınan kararların özgür kararlar olduğunun altını çizer (Alan Sümer, 2014, s. 40). Karar verilemezlik her bir nihai karardan bir tarafın hoşnut olacağını diğer tarafın memnun kalmayacağını bilir ve bu durumun bahsi geçtiği üzere siyaseti dinamik tutacağı için kabul eder. Karar verilemezlik deneyiminden geçen kararların adil olduğu ve adil nihai kararların doğru olduğu vurgulanır (Mouffe, 2001, s. 32). Karar verilemezlik deneyiminden geçmeyen bir kararın siyasal sorumluluktan uzaklaşır ve ahlaki ve siyasi sorumluluk karar verilemezlik ile ilişkilidir. Karar verilemezlik, süreklilik arz eden bir süreçtir ve birey bu sürece sürekli olarak dahil olma eğilimindedir. Bu süreklilik, siyasetin devamını sağlayan bir ivme olarak ortaya çıkar. Karar verilemezlik kavramını, sadece karar alma sürecindeki belirsizliklerin ötesinde, etik, siyaset ve adalet konularında anlam taşıyan bir olgudur (Alan Sümer, 2014).

Bahsi geçtiği üzere parti kapatma davaları siyasal, ekonomik, toplumsal ve hukuki anlamda bu denli kapsayıcı bir alana sahipken hegemonik gücü elinde bulunduran bürokratik elitler ve hukuk düzeni, parti kapatma davaları neticesinde, kapatılan partilerin yönetici kadrolarının, dünya görüşlerinin, örgütlenmelerinin ve tabanının benzer değerlere sahip yeni parti kurmasının önüne geçecek önlemler almıyorlar? Bu sorunsala dönecek olursak karar verilemezliğin sahip olduğu birtakım temel argümanlar konuyu açıklamak ve anlamlandırmak için felsefi bir güzergâh sunmaktadır. Öncelikle karar verilemezlik ivedi bir karar almanın sorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlam bizi karar verilemezliğin olumlu bir erteleme aracı olduğu neticesine ulaştırır (Çoban, 2015). Bürokratik elitler ve hukuk düzeni, Refah Partisinin kapatıldıktan sonra partinin kurucu kadrolarının ve “emanetçi” liderlerinin benzer çizgide başka parti/partiler kurmasının (Baykal, 2021, s. 45) önüne bir engel koymamıştır. Zaman zaman siyasi yasaklar ile şekli önlemler alınmış gibi görünse de Refah Partisinin ardılları olarak Fazilet Partisi, Saadet Partisi ve kısmen Adalet ve Kalkınma Partisi dünya görüşü ve siyasi/toplumsal taban olarak yeniden siyasal sistemde var olmuşlardır. Kapatılan siyasi partinin yerine aynı dünya görüşüne ve tabana sahip siyasi ardıllarının geleceği daha önceki siyasi deneyimlerde tecrübe edilmiştir (Yücel, 2006). Parti kapatma davaları sonucunda kapatılan partilerin farklı bir görünümde yeniden kurulmasının önüne bir engel konulmaması kapatmaya konu/neden olan sorunun çözülmesi değil ertelenmesidir. O halde Bürokratik elitler ve hukuk düzeni mevcut sorunu çözmek yerine erteleyip daha doğru bir karara ulaşmak için zaman kazanma eğilimi içerisindedirler. Ezcümle, Türkiye’de parti kapatma davaları Refah Partisi özelinde mevcut sorunu çözmek için kullanılan hukuki bir yöntem olmaktan ziyade sorunun daha doğru kararın alınabilmesi adına bir erteleme aracıdır. Diğer bir ifadeyle parti kapatma davaları doğru ve

adil bir karar alınabilmesi için karar verilemezlik duraklarına uğramaktır. Derrida'nın (1988, s. 116) vurguladığı üzere karar verilemezlik, doğru karar verebilmek için yapılan öz hazırlık aşamasıdır.

Bu erteleme süreci, tam anlamıyla bir çözüm üretilmesini engellemektedir. Tam, net ve kesin bir çözüm, bizi, artık antagonizma ve agonizmanın olmadığı bir toplumsal yapıya götürür. Fakat sürekli istikrar ve ortak uzlaşma fikri, karar verilemezliğin ve siyasal olanın doğasına aykırıdır. Her ikisi kavram da siyasal çekişme, çatışma (burada çatışma biçimi olarak fikri düzeydeki agonizma tercih edilir) ve dinamizmi tercih eder zira aksi durum siyasetin sonunu getirir (Derrida, 2010, s. 72). Siyasi parti kapatma davalarının hegemonik tarafı olan bürokratik elitler ve hukuk düzeninin kesin çözüm üretmesi siyasal olanın çatışmacı ruhuna aykırı bir durum olacaktır. Artık sorun çözülmüş, kurucu iktidarın hegemonik tavrı galip gelmiş ve hâkim ideoloji herkesçe kabul görmüş olacaktır. Refah Partisi örneğinde bir yandan TSK'nın üst düzey komuta yönetimi, ana akım basım ve TÜSİAD laikliğe yönelen tehdit iddiasıyla İslami temsilin önüne geçmeye çalışırken (Yavuz, 2005, s. 600-1) diğer yandan "laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline gelme" iddiasının muğlaklığına ve müphemliğine vurgu yapan Refah Partisi yönetim kadrosu, dindar/muhafazakâr seçmen kitlesi (Tanıyıcı, 2003, s. 478) ve MÜSİAD; her iki tarafın yarattığı gerilim karar verilemezliğin içerdiği dinamizmi sağlamış ve farklı görünümelerde tekrar karşımıza çıkan partilerle devam ettirmiştir. Aslen bu karar verilememeye durumu kurucu kadroların başka bir değişle rejimin sahibi olduğunu iddia eden Kemalist elitlerin karşıtlığına yerleştirdiği (kurucu dışarıya olarak gördüğü) dindar/muhafazakâr kesimin varlığını sürdürmesine "izin vermesi" kendilerini meşrulaştırma güdüsünün bir yansımasıdır. Burada karar verilemezlik neticesinde bu siyasi/toplumsal gerilim devam ettirilmektedir. Karar verilemezlik kararı mevcut durumu pekişmesine neden olmuştur. Parti kapatıldıktan sonra aynı çizgide partilerin açılmasının mümkün olmadığı, benzer kadro, dünya görüşü ve tabanın siyasal sistemden tamamen uzaklaştırıldığı bir durumda, kurucu dışarısının yok edildiği durumda meşruluk sorunu doğacaktır. Karar verilemezliğin vurguladığı dinamizm, partilerin kapatıldıktan sonra farklı görünümelerde yeniden var olmasına verilen "izni" anlamlandırmaya yardımcı olmaktadır.

Parti kapatma süreçlerinin tarihsel seyri hukuki açıdan incelendiğinde 2001 yılında yapılan değişikliklerle parti kapatmaların zorlaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Pratikte özellikle Gözler (2001) ve Yazıcı (2008) özü itibarıyla yapılan yasal düzenlemelerin parti kapatmaları yeterince zorlaştırmadığını, asıl sorunun Anayasa ve kanunda olmadığını Mahkemeye bırakılan geniş yetki/yorum alanında olduğunu vurguladığını görmekteyiz. Diğer yandan 03.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun parti kapatma kararının üye tam sayısının salt çoğunluğu yerine beşte üç oy çokluğuyla alınabilmesi, "yasaklara aykırı eylemlerin odağı olması" ve tek yatırımın parti kapatma olmayıp hazine yardımından yoksun bırakma gibi fiili zorluklar getirmektedir. Daha önceki tecrübelerden faydalanarak doğru sonuca yönelme karar

verilemezliğin temel unsurlarındandır. Buna ek olarak karar verilemezlik süreklilik içeren bir prosestir. Daha önceki karar verilemezlik duraklarının her birinde edindiği tecrübeleri sonraki karar verilemezlik anlarına aktaran ve nihai kararında doğruya daha çok yaklaşan bir ivmedir (Alan Sümer, 2014). Genelde parti kapatma davalarında özelde ise Refah partisi kapatma davasında edinilen tecrübeler daha sonraki kararları adil olmaya yaklaştırmaktadır. Mouffe'un da (2001, s. 32) vurguladığı üzere adil kararlar, karar verilemezlik deneyimden geçen kararlardır. Her bir kararın adil olmasına katkı sağlayan bir diğer durum da kararın özgünlüğüdür.

Karar verilemezlik, evrensel ve mekanik kurallar çerçevesinde alınan kararların doğru olmadığını her bir kararın karar verilemezlik duraklarından geçerek kendi özgünlüğünde bir sonuca varmasını vurgular (Derrida, 1997, s. 219). Türkiye örneğinde rejimi koruma içgüdüsüyle yaşanan parti kapatma süreçleri neticesinde Refah Partisi özelinde alınan kararların (bunlar nihai karar olmaktan uzak, erteleme biçimleridir) karar verilemezliğin parçası olan özgün kararlardandır. Çünkü partinin sahip olduğu değerlerden karşıtlık olarak beslenen Kemalist bürokrasi aslen partiyi kapatma yerine onun varlığını sürdürmesini sağlayacak politik zemini sürdürmektedir. Bu durum ise bahsi geçtiği üzere siyasi sorumluluğun bir gereğidir. Karar verilemezlik ile ilişkili olan siyasi sorumluluk Refah Partisi örneğinde Kemalist bürokrasinin siyasi sorumluluğu bağlamında “ötekinin” varlığını devam ettirmektedir. Bu sürecin belki de en özgün sonucu ise Refah Partisi geleneğinden gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin parti kapatma süreçlerinin zorlaştırılmasına ilişkin hukuki önlemler almasıdır. Parti kapatmanın zorlaştırılmasına dair mevzuattaki önemli iyileştirmeler Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde yapılmıştır (Ekizceleroğlu ve Çelikyay, 2017, s. 107). Buna ek olarak 2010 Anayasa değişikliğinin kadük kalan fakat parti kapatmaya ilişkin düzenlemeler getirmeye amaçlayan 69. Maddesinde yer alan; “Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının kapatma davası açmasını TBMM’de oluşturulacak bir komisyonun nitelikli çoğunluk oyuna bağlayan ve kapatma davalarında partili milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu kapsamındaki sözlerinin odaklaşma koşulunun değerlendirilmesinde dikkate alınmamasını öngören” hükümler siyasi partilerin özgürlüğünü güvence altına almayı amaçlamıştır (Hakyemez, 2010, s. 393).

Sonuç

Türkiye’de parti kapatma davaları salt biçimde hukuki bir anlam içermemektedir. Siyasi partilerin işlevi gereği politik bir duruşu da olan parti kapatma davaları demokrasinin korunmasından ziyade rejime yönelik olduğu düşünülen dünya görüşlerine karşı rejimi koruma tavrının yansımasıdır. Diğer hukuki nedenleri de göz ardı etmeden vatanın ve milletin bütünlüğü, zararlı ideolojiler ve laiklik konuları parti kapatma davalarında politik kaygılara bağlı nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Refah Partisi özelinde neo-liberal politikaların sunduğu imkanlara bağlı olarak yükselen Anadolu sermayesi,

bahsi geçen sermayenin kurduğu gazete, televizyon kanalları ve dergilerle kendilerine kamuoyu desteği sağlaması, TÜSİAD'a rakip olarak MÜSİAD'ın kurulması ve bunlara bağlı olarak İslami liberal yeni sınıfın güçlendiği toplumsal düzen oluşmaya başlamıştı (Yavuz, 1997, s. 72). İslami temele sahip bu yeni sınıfın temsilcisi olarak Refah Partisi'nin politik bir güç odağı haline gelmesi rejimin laik niteliğine dair bir tehdit endişe oluşturmuş ve nihayetinde kapatılmıştır. Diğer bir ifadeyle Refah Partisi kapatılma davası hukuki bir parti kapatma davasından ziyade sosyo-ekonomik ve politik bir kaygının neticesidir. Anayasa Mahkemesi'ni verdiği karar incelendiğinde Refah Partisinin laiklik ilkesine aykırı eylemleri, inanç temelli farklılaşan hukuk düzeni istenilmesi; cihat ve şeriat hukuku talebi iddiası ile kapatılmıştır. Mezkûr içtihat ile Anayasa Mahkemesi iktidardaki bir partiye kapatmış Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine kadar süreç ilerlemiştir. İktidardaki bir partiye karşı bir kapatma davası açılması neticesinde de kapatılması öğretide yargısal aktivizm, resmî ideoloji, sosyolojik yansımalar gibi temellerde tartışılmıştır. Çalışmada bu hususlara değinilmiş olup siyasi partilerin kapatılmasının bir sorunu çözmedi aksine problemleri başlattığı tespitine varılmıştır. Bu tespit Refah Partisi örneği ile somutlaştırılmıştır. Mahkemenin değerlendirmesi öğretide yargısal olmaktan ziyade siyasi olduğu görüşü ile eleştirilmiş, kriterlerin objektif olmaktan uzak olduğu dile getirilmiştir. Çalışmada içtihadın hukuki irdelemesinden ziyade neticelerine odaklanılmış ve Türkiye'de siyasi partilerin kapatılması pratiğinin siyaset felsefesi açısından karar verilemezlik kuramı ile değerlendirilmesi yapılmıştır. 1982 Anayasası barındırdığı hassasiyetler çerçevesinde siyasi partileri olağan şüpheli olarak görmüş ve fakat bir çözüm formülü de üretememiştir. Türkiye siyasi hayatı incelendiğinde siyasi iktidara hâkim olan ideolojilere göre siyasi parti kapatma davalarının sebepleri çeşitlenmiştir. Siyasi iktidara hâkim olan ideolojilerin Anayasa Mahkemesini ne kadar etkilediği ve açılan siyasi parti kapatma davalarının neticeleri ileri araştırmanın konusunu oluşturacaktır. Çalışmada siyaset felsefesi temelli tek bir parametre ile değerlendirme yapılmış olup farklı parametreler ile değerlendirmeler yapılsa da yürürlükteki mevzuat ile çözüm üretilmesinin çok mümkün olmadığı kanaatindeyiz.

Militan demokrasi anlayışının ortaya çıktığı Almanya örneğinde dahi 1949 yılından günümüze değin sadece Nasyonal Sosyalist Eğilimli Sosyalist Devlet Partisi ve Komünist Parti kapatılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Anayasal düzenlemede yer parti kapatma tutumu Almanya örneğinde istisnai bir durum olarak karşımıza çıkar (Yazıcı, 2009, s. 45). Diğer yandan Cumhuriyet Türkiye'sinde ise 1925 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla başlamak üzere 2018 yılındaki Yenilikçi Türkiye Partisinin kapatıldığı son döneme kadar toplam 63 parti; Bakanlar Kurulunca, Sulh Ceza Hakimliğince, Sıkıyönetim Komutanlığınca, Askeri Mahkemece, Sulh Ceza Mahkemesince, Milli Güvenlik Konseyince ve Anayasa Mahkemesince kapatılmıştır (TESAV, 2021). Parti kapatma tutumu Türkiye'de ise bir kural halini almıştır.

Kemalist bürokratik kadroların kurucu dışarıya bağlamında kendisini meşrulaştırmak için karşıtlığına yerleştiği İslami değerleri, meşruluğunu yitirmemek adına onu yok etmeye çalışmak yerine dışlamaktadır. Diğer yandan Kemalist bürokratik elitlerin “yok etme” arzusu olsa dahi toplumsal örüntülerin buna müsaade etmeyeceği de aşikardır. Bu yok etmeden dışlama bir yandan laik Cumhuriyeti koruma görevini üstlenerek meşruiyet kazanmasını sağlarken diğer yandan yeni bir “öteki” arama sorununu da ortadan kaldırmaktadır. Refah Partisi’nin laikliğe aykırı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılması fakat ardıllarının açılmasını engellemeyen tavrı ancak bu şekilde açıklanabilir. Schmittyen bir bakış açısıyla dost/düşman ayrımı yapılmış ve dostluğu sürdürüebilmek adına düşmanın varlığı devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Parti kapatma davalarının mevcut sorunu çözmekten uzak tavrı ve nihai bir karara bağlanmaması halihazırda var olan sorunun varlığını devam ettirmesine neden olmaktadır. Diğer bir ifadeyle parti kapatma süreçleri ve davaları bir erteleme aracıdır. Alınan kararlar ise nihai bir karar olmaktan ziyade sorunu öteleyen birer durak niteliğindedir. Bu durum ise karar verilemezlik ile temas ettikleri önemli noktalardan biridir. Özetle bahsi geçen süreç nihai, adil ve doğru karara ulaşmak için karar verilemezlik duraklarına uğramaktır. Karar verilemezlik bir yandan doğru karara yönelirken diğer yandan dost/düşman arasındaki gerilimi de canlı tutmaktadır.

Çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlara istinaden, Türkiye’de parti kapatma gerekçelerinin muğlak ve geniş ifadeler içermesi “yargısal aktivizm” eleştirilerini artırmakta, Refah Partisi kapatma davası özelinde “laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline gelmesi” gibi müphem ifadeler konunun hukuki niteliğinden ziyade siyasi boyutta değerlendirildiğini göstermektedir. Burada çalışmanın önerisi parti kapatma nedenlerinin “numerus clausus” (sınırlı sayı) ilkesine dayalı bir biçimde belirlenmesidir. Parti kapatmalarda çözümsüzlüğü erteleyen bir çözüm ve doğru karara ulaşırken ki birer durak olan karar verilemezliğin de bir sonraki agonizmaya kadar üstü örtülmüş olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Melih Coşgun %33, Şükrü Türköz %33, Uğur Cem Türker %34.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Melih Coşgun %33, Şükrü Türköz %33, Uğur Cem Türker %34.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akartürk, E. A. (2008). *Avrupa hukukuna uyum süreci açısından Türk hukukunda siyasal parti yasakları iki yanı keskin bıçak: Demokrasilerde partiler kapatılabilir mi?* Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akın, M. H. & Buçukçu, Ö. (2019). Türkiye’de siyasal süreçlerin toplumsal değişime etkileri. L. Sunar (Ed.), *Türkiye’de toplumsal yapı ve değişim* içinde. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Alan Sümer, B. (2014). Derrida’da karar verilemezlik ve sorumluluk ilişkisi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz (18), 31-44.
- Albayrak Coşkun, B. (2008). Türkiye’de siyasi parti kapatma ve Avrupa örnekleri parti kapatmak demokrasi tehdidi mi? *Memleket Siyaset Yönetim*, 3(7), 138-152.
- Alpbaz, M. M. (2019). Kemalist otoriterlik, anayasa yargısı ve askeri mahkemeler. *Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 74(3), 895-929. <https://doi.org/10.33630/ausbf.590788>
- Arslan, Z. (2008). Anayasa Mahkemesi’nin ‘yorum tekeli’, yargısal üstünlük ve demokrasi. S. Yazıcı, K. Gözler, E. F. Keyman & E. Göztepe (Ed.), *Prof. Dr. Ergun Özbudun’a armağan* içinde (s. 59-89). Yetkin Yayınları.
- Atar, Y. (2013). Anayasa Mahkemesinin yargısal aktivizmi. A. M. Öden, L. Gönenç, S. Esen, A. E. Kontacı, D. Polat ve A. E. Doğanoglu (Der.). *Prof. Dr. Erdal Onar’a armağan cilt II.* içinde (s. 857-894). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Aydın, H. (2009). Anayasa Mahkemesi kararları bağlamında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ihlal kararının, siyasi parti kapatma davalarında yargılamanın yenilenmesi sebebi olması. *Yasama Dergisi*, (11), 50-75.
- Ayres, T. (2004). Batasuna banned: The dissolution of political parties under the European Convention of Human Rights. *BC Int'l & Comp. L. Rev.* 27(1), 99-113.
- Bates, D. (2005). Crisis between the Wars: Derrida and the origins of undecidability. *Representations*, 90(1), 1-27.
- Baykal, Ö. (2021). Sağ bir siyaset olarak millî görüş hareketi. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17(60), 34-58.
- Beetham, D. (2014). *Demokrasi ve insan hakları.* (Çev. B. Canatan). Liberte Yayınları.

- Beetham, D. & Boyle, K. (2009). *Introducing democracy: 80 questions and answers*. Unesco.
- Bourne, A. (2015). Why ban Batasuna? Terrorism, political parties and democracy. *Comparative European Politics*, (13). 325-344. <https://doi.org/10.1057/cep.2013.28>
- Can, O. (2005). *Demokratikleşme serüveninde anayasa ve siyasi partilerin kapatılması*. Seçkin Yayıncılık.
- Cengiz, E. (2007). Paradokslar ve karar verilemezlik. *Ankara Barosu Dergisi*, 65(2), 77-81.
- Clegg, S., Kornberger, M., & Rhodes, C. (2007). Organizational ethics, decision making, undecidability. *The Sociological Review*, 55(2). 393-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2007.00711>
- Coşkun, N. (2017). Resmî ideoloji ve yargısal aktivizm. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(36). 59-86.
- Çoban, F. (2015). Bir giriş: Derrida'nın hayaletlerinden Marx'ın hayaletleri'ne. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos (35), 147-174.
- Dapía, S. G. (2000). Logics of antagonism, of difference, and of the limit: Questions of cultural identity in latin american cultural studies. *Diálogos Latinoamericanos*, (1), 9-32.
- Derrida, J. (1988). *Limited inc* (Çev. J. Mehlman, S. Weber). Northwestern University Press.
- Derrida, J. (1997). *The politics of friendship*. Verso.
- Derrida, J. (1999). Hospitality, justice and responsibility: A dialogue with Jacques Derrida. Kearney, M. Dooley (Ed.), *Questioning ethics: contemporary debates in philosophy* içinde, Routledge.
- Derrida, J. (2010). *Yasanın gücü: otoritenin mistik temel'i şiddetin eleştirisi üzerine* (Çev. Z. Direk). Metis Yayınları.
- Döner, A. & Köküarı, İ. (2008). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarının Anayasa Mahkemesi kararları bakımından yargılamanın yenilenmesi nedeni olup olmayacağı sorunu. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1). 663-686.
- Duterte, G. (2003). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarından alıntılar*. Avrupa Konseyi Yayınları.
- Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*. (Çev. E. Özbudun). Bilgi Yayınevi.
- Ekizceleroğlu, R. & Çelikyay, H. S. (2017). Türkiye'de siyasi partilerin kapatılması rejiminde son dönemde yaşanan gelişmeler. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 102-109.
- Erdem, F. H. (2005). Türkiye'de "ideolojik devlet" gölgesinde yargı ve bağımsızlığı sorunu. *Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür-Sanat ve Araştırma Dergisi*. (2), 51-69.

- Erdoğan, M. (2002). *Anayasa ve özgürlük*. Yetkin Yayınları.
- Erdoğan, M. (2010). Hukuk ve siyaset ilişkisi bağlamında Türk Anayasa Mahkemesi'nin laiklik politikası. N. Çağan (Der.), *Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoglu'na armağan içinde* (59-76), Adalet Yayınevi.
- Erdoğan, M. (2011). Demokrasi, anayasa yargısı ve Türkiye örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 27-45.
- Can, E. (2016). Anlam arayışında Derrida'nın yinelenebilirlik ve différence söylemi. *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (27), 15-28. <https://doi.org/10.20981/kaygi.283332>
- Ergül, O. (2013). Berraklaştırılmayan bir kavram: yargısal aktivizm. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (104), 37-54.
- Frankenberg, G. (2012). Democracy. Müller, Jan-W. (Ed.), *Militant democracy içinde*, Oxford Handbooks Online.
- Gözler, K. (2001). *Anayasa değişikliği gerekli mi? 1982 Anayasası için bir savunma*. Ekin Kitabevi.
- Gözler, K. (2010). *Anayasa hukukunun genel esasları*. Ekin Yayınları.
- Gülalp, H. (2001). Globalization and political Islam: The social bases of Turkey's Welfare Party. *International Journal of Middle East Studies*, 33(3). 433-448. <https://doi.org/10.1017/S0020743801003051>
- Gülener, S. (2012). *Türkiye'de anayasa yargısının demokratik meşruluğu*. Onİki Levha Yayınları.
- Hakyemez, Y. Ş. (2000). *Militan demokrasi anlayışı ve 1982 anayasası*. Seçkin Yayıncılık.
- Hakyemez, Y. Ş. (2001). İki binli yıllarda militan demokrasinin güncelliği: Federal Almanya, Avusturya ve Türkiye örnekleri. *Liberal Düşünce Dergisi*. Bahar, 74-92.
- Hakyemez, Y. Ş. (2009). *Hukuk ve siyaset ekseninde Anayasa Mahkemesinin yargısal aktivizmi ve insan hakları anlayışı: Türk Anayasa Mahkemesinin işlevi, insan hakları anlayışı ve oluşumu üzerine bir inceleme*. Yetkin Yayınları.
- Hakyemez, Y. Ş. (2010). 2010 anayasa değişiklikleri ve demokratik hukuk devleti. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XIV(2), 387-406.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de devlet geleneği*. Doğu Batı Yayınları.
- Hirschl, R. (2004). Constitutional courts vs. religious fundamentalism, *Texas Law Review*, 82(1819), 1-42.
- TESAV. (2021, 15 Haziran). Cumhuriyet döneminde kurulan ve kapatılan siyasi partiler. <http://www.tesav.org.tr/wp-content/uploads/2021/06/1923tengunumuzekadarkurulanvekapansiyasipartiler17062021.pdf>
- İba, Ş. (2008). *Anayasa hukuku ve siyasal kurumlar*. Turhan Kitabevi.

- Kaboğlu, İ. (1996). *Anayasa yargısı, demokrasi kavramının dönüşümü üzerine*. İmge Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2009). Bir zihniyet, kurum ve kimlik kurucusu olarak batılılaşma. T. Bora, M. Gültekinçil (Ed.). *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 3- modernleşme ve batılılaşma* içinde İletişim Yayınları.
- Kahraman, M. & Çalışkan, Z. (2007). Türkiye’de siyasi partilerin hukuksal statüsü ve siyasi partilerin kapatılması rejimi. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 5(3),122-131.
- Kanadoğlu, O. K. (2004). *Anayasa Mahkemesi: Statüsü, kuruluşu, yargılama usulüne ilişkin temel ilkeler, yetkileri ve dava türleri, kararları*. Beta.
- Kara, İ. (2017). *Cumhuriyet Türkiye’sinde bir mesele olarak İslam-2.Cilt*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2019). *Şeyhendifinin rüyasındaki Türkiye*. Dergâh Yayınları.
- Karakoç, R. (2013). 1982 Anayasası’nın siyasi partilere ilişkin düzenlemeleri üzerine bir değerlendirme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3(2), 55-70.
- Koçak, M. (2002). *Siyasi partiler ve Türkiye’de parti yasakları*. Turhan Kitabevi.
- Kubılay, Ç. (2010). *İslamcı söylemde kamusal alan ve türban tartışmaları: Karşıtlıklar, kırılmalar ve uzlaşmalar*. Libra Yayınları.
- Kuzu, B. (1992). Demokrasi-resmî ideoloji-sivil toplum. *Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 47(1), 335-369.
- Kuzu, B. (1999). *Türk anayasa metinleri ve ilgili mevzuat*. Filiz Yayınevi.
- Laclau, E. (2016). Yapıbozumu, pragmatizm, hegemonya. C. Mouffe, vd. (Ed.), (Çev. T. Birkan). *Yapıbozum ve pragmatizm* içinde (79-112), İletişim Yayınları.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (2012). *Hegemonya ve sosyalist strateji radikal demokratik bir politikaya doğru*. (Çev. A. Kardam). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Türkiye’de din ve siyaset: Makaleler 3*. İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (1990). Democratic citizenship and the political community. The Miami theory collective (Ed). *Community at loose ends* içinde (70-82), University of Minnesota Press.
- Mouffe, C. (2001). *Demokratik paradoks*. (Çev. A. C. Aşkın). Epos Yayınları.
- Mouffe, C. (2008). *Siyasetin dönüşü*. (Çev. F. Bakırcı & A. Çolak) Epos Yayınları.
- Mouffe, C. (2015). *Dünyayı politik düşünmek agonistik felsefe*. (Çev. M. Bozluolcay). İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (2016). Yapıbozum, pragmatizm ve demokrasinin siyaseti. C. Mouffe, vd. (Ed.). (Çev. T. Birkan). *Yapıbozum ve pragmatizm* içinde (7-24), İletişim Yayınları.

- Mouffe, C. (2009). Democracy in a multipolar world. *Millennium: Journal of International Studies*, 37(3), 549–561. <https://doi.org/10.1177/0305829809103232>
- Müller, J. W. (2012). Militant democracy. Müller, Jan-W. (Ed.). *Militant democracy içinde*, Oxford Handbooks Online.
- Oral, S. (1998). *Kargatulumba refah*. Bilgi Yayınevi.
- Öden, M. (2003). *Türk anayasa hukukunda siyasi partilerin anayasaya aykırı eylemleri nedeniyle kapatılmaları*. Yetkin Yayınları.
- Öniş, Z. (1997). The political economy of Islamic resurgence in Turkey: The rise of the welfare party in perspective. *Third World Quarterly*, 18(4), 743-766. <https://doi.org/10.1080/01436599714740>
- Özbudun, E. (1979). *Siyasal partiler*. Sevinç Matbaası.
- Özbudun, E. (2005). Anayasa yargısı ve demokratik meşruluk sorunu. O. Ergül (Ed.), *Demokrasi ve yargı içinde* (336–351). Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Özbudun, E. (2007). Türk Anayasa Mahkemesi'nin yargısal aktivizmi ve siyasal elitlerin tepkisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Yavuz Sabuncu'ya Armağan)*, 62(3), 258-68. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002041
- Özbudun, E. (2016). *Türk anayasa Hukuku*. Yetkin Yayınları.
- Özcan, H. & Yanık, M. (2011). *Siyasi partiler hukuku*. Der Yayınları.
- Özdemir, H. (2015). 28 Şubat süreci arifesinde ve ertesinde iki milli görüş partisi: Refah Partisi (rp)-Fazilet Partisi (fp) (karşılaştırmalı bir analiz). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 20.2(28), 165-193.
- Özipek, B. B. (2010). Avrupa'da ve Türkiye'de muhafazakârlık. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. 7(25-26),105-120.
- Özsel, D. (2010). Radikal demokrasi: temelsiz ve paradoksal bir vaad. H. O. İnce (Ed.). *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar içinde* (336-383), Doğubatı Yayınevi.
- Pada, R. T. S. (2009). Iterability and differance: Re-tracing the context of the text. *Kritike*. 2(2), 69-89.
- Parla, T. (2016). *Türkiye'de anayasalar tarih, ideoloji, rejim 1921-2016*. Metis Yayınları.
- Resmi Gazete. (2008, 22 Mart). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/03/20080322-14.htm>
- Reynolds, J. (2002). Habituality and undecidability: A comparison of Merleau-Ponty and Derrida on the decision. *International Journal of Philosophical Studies*. 10(4), 449–466.
- Richter, H. (2019). Beyond the 'other' as constitutive outside: The politics of immunity in Roberto Esposito and Niklas Luhmann. *European Journal*

of Political Theory. 18(2), 216-237.
<https://doi.org/10.1177/1474885116658391>

- Schmitt, C. (2005). Somut ve çağa bağlı bir kavram olarak devlet. C. B. Akal (Der.). *Devlet Kuramı* içinde (245-257), Dost Yayınevi.
- Staten, H. (1986). *Wittgenstein and Derrida*, University of Nebreska Press,
- Subaşı, N. (2020). Türkiye’de dini düşüncenin üretimi: devlet-toplum münasebetlerinde dönüm noktaları ve kesişimsellikler- cilt 1. Türk düşüncesi. L. Sunar (Ed), *Müslüman dünyada çağdaş düşünce* içinde (s. 147-179), YTB Yayınları.
- Tanıycı, S. (2003). Transformation of political Islam in Turkey: Islamist welfare party’s pro-EU turn. *Party Politics*, 9(4), 463-483.
- T.C. Anayasa Mahkemesi. (1984, 28 Eylül). Anayasa mahkemesi kararı. <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/1984/1/1>
- T.C. Anayasa Mahkemesi. (1998, 16 Ocak). Anayasa mahkemesi kararı. <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/1998/1/1>
- T.C. Anayasa Mahkemesi. (2001, 22 Haziran). Anayasa mahkemesi kararı. <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2001/2/1>
- T.C. Anayasa Mahkemesi. (2008, 30 Temmuz). Anayasa mahkemesi kararı. <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2008/2/1>
- T.C. Anayasa Mahkemesi. (2009, 11 Aralık). Anayasa mahkemesi kararı. <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2009/4/1>
- Tekeli, İ. (2017). Postmodernizm tartışmaları üzerine düşünceler. *Düşünme Dergisi*. (10), 8-19.
- Teziç, E. (1976). *100 soruda siyasi partiler (partilerin hukuki rejimi ve Türkiye’de partiler)*. Gerçek Yayınevi.
- Teziç, E. (2009). *Anayasa hukuku genel esaslar*. Beta Yayınları.
- Thompson, J. B. (2001). Ideology: History of the concept. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, (11), 7170-7174.
- Tikveş, Ö. (1969). *T.C. Anayasası şerhi ve uygulaması*, İ.Ü.H.F.
- Topaloğlu A. (2013). Siyasi parti kapatma davasında yargılama usulü. *Terazi Hukuk Dergisi*, (80), 24-33.
- Tögel, A. (2017). Anayasal ve militan demokrasi algısı üzerine. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, (1), 105-130.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti’nde tek parti yönetimi’nin kurulması (1923-1931)*. Yurt Yayınları.
- Turan A. (2007). *Demokrasi siyasi partiler ve seçim*. Beta Yayınları.
- Turhan, M. (2002). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve siyasi parti kapatma davaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 129-150. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001756

- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2012). *Ülkemizde demokrasiye müdahale eden tüm darbe ve muhtıralar ile demokrasiyi işlevsiz kılan diğer bütün girişim ve süreçlerin tüm boyutları ile araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla kurulan meclis araştırma komisyonu raporu*. 14 Nisan 2023 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_Cilt1.pdf adresinden edinilmiştir.
- Uslu, F. (2014). *Anayasa yargısının sınırları sorunu*. Adalet Yayınevi.
- Ünal, S. (2015). Türkiye’de 1923- 1960 yılları arasında kapatılan siyasi partiler. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 100-156.
- Yavuz, M. H. (1997). Political Islam and the welfare (Refah) party in Turkey. *Comparative Politics*, 63-82.
- Yavuz, M. H. (2005). Millî görüş hareketi: muhalif ve modernist gelenek. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce İslamcılık içinde* (s. 591-603). İletişim Yayınları
- Yazıcı, S. (2008). Yeni bir Anayasanın yapımı sürecinde Türkiye: yasakçılıktan özgürlükçülüğe, otoritarizmden demokrasiye, vesayetçilikten temsili demokrasiye. S. Yazıcı, K. Gözler, E. Göztepe (Ed.). *Anayasa Hukuku cilt 2 Prof. Dr. Ergun Özbudun’a armağan içinde* (s. 739-810). Yetkin Yayınları.
- Yazıcı, S. (2009). *Demokratikleşme sürecinde Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yazıcı, S. (2012). *1982 Anayasası ve parti yasakları, demokratik anayasa görüşler ve öneriler*. E. Göztepe ve A. Çelebi (Ed.), Metis Yayınları.
- Yiğit, U. (2008). Siyasi partilerin temelli kapatılması ile kapatılması arasındaki farklar ve kapatılan partilerin yeniden açılması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (75), 165-176.
- Yorulmaz, R. (2002). Türkiye’de siyasi parti kapatma davaları [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Yücel, M. S. (2006), *Türkiye’nin siyasal partileri (1859-2005)*. Alfa Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2021). *Terakkiperver cumhuriyet fırkası (1924-1925)*. G. Ç. Güven (Ed.). İletişim Yayınları.

Extended Abstract

One of the most controversial issues in the tradition of democracy in Turkey during the Republican Era is the issue of the dissolution of political parties. Even though the attempts to transition to democracy in the single-party era (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası and Serbest Cumhuriyet Fırkası) ended in failure and these parties were closed by the founding government, the main criticism of multi-party political life, especially after 1950, has been that political parties have been abolished through similar anti-democratic

methods and pushed out of democratic political life. In this respect, the closure methods are one of the handicaps that the Republican regime experienced in the process of transition to a free democracy in the Western sense. In simpler terms, political parties in Turkey persist while constantly facing the risk of being forcibly dissolved. Although it is accepted that political parties are indispensable actors of democracies, the practice has been different in Republican Turkey. Hence, in Turkey, the concept of the Republic has historically held a distinct significance and interpretation compared to democracy, with a preference for the conceptual primacy of the Republic over democracy.

In Turkey, party closure is a common practice that is argued to be carried out for the protection of the regime. This process, commencing with the closure of the Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası in Republican Turkey, highlights that the primary focus of the Republic's founding leaders was not democracy but rather the preservation of the regime. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası was seen as responsible for the Sheikh Said Rebellion due to the article "our party respects religious thoughts and beliefs" in the party program and was shut down in 1925 on the grounds that it lacked concerns for the general good of society and defended the interests of a certain class. Since then, Turkish political life has witnessed the closure of 63 parties on legal grounds, a number that does not encompass parties that have dissolved, altered their names, merged with others, or disbanded through amalgamation. This study, centered around the historical-legal trajectory of party dissolution cases, specifically examines the case of the Welfare Party among the dissolved parties. The rationale for selecting the Welfare Party case stems from its unique characteristics that set it apart from other instances of party closure. Firstly, as highlighted in the Welfare Party's defense during the trial, it represents the inaugural party closure case against a ruling party. Secondly, the noteworthy outcome of this closure case, resulting in the downfall of the government, sets it apart from other party dissolution cases.

In general, the issue of party closure has been evaluated from different perspectives by disciplines such as law, political science, sociology and economics. This study, on the other hand, claims that the issue can also be read on a philosophical basis. The main claim of the study is that party closure cases in Turkey can be explained philosophically with the concept of "undecidability" without breaking away from its legal, political, social and economic context. The study is an attempt to make alternative sense of the party closure cases in the context of the concept of undecidability through the example of the Welfare Party. Undecidability is a concept at the center of the idea of responsibility and ethics in Derrida. Derrida, who offers an alternative approach to the relationship of ethics with logos (reason) starting from Ancient Greece, places undecidability, which opens the way to free and right decision, at the center of ethics. Undecidability is one of the basic concepts of the deconstruction approach, which has gained influence in philosophy,

sociology, literature, aesthetics, and similar fields, in order to comprehend the relationship between text and meaning. Derrida (2010) sees undecidability as a route to justice on the ethical and political plane. Undecidability is the preliminary preparation for reaching the right decision (Derrida, 1988). Undecidability, as the ground that provides the dynamism that the political social should have, excludes the decisions taken depending on certain universal rules and is the result that is reached in its own uniqueness, independently and within the framework of ethical responsibility. Undecidability is the stops on the way while searching for the right decision and these stops are the condition for fair decision-making.

The study is an attempt to relate the theoretical line of undecidability with the practical events of the Welfare Party dissolution case. Although the legal dimension of party dissolution decisions and lawsuits also touches upon previous examples, it focuses mainly on the post-Constitutional Court period. The study emphasizes the importance of parties that are pushed out of political life by using different methods in democratic life, and then focuses on the reasons and legal grounds for the closure cases. In order to determine the boundaries of the study, the example of the Welfare Party is focused on and the political, economic and sociological developments that were the subject of the party dissolution case are discussed. The possibility of making sense of this process from a different perspective, through a philosophical approach, is explained through the concept of undecidability.

INTERNATIONAL CLIMATE CHANGE POLICIES OF TÜRKİYE IN ITS 100TH YEAR

Ezgi KOVANCI*

Abstract

Climate change has escalated into a global crisis requiring urgent attention from all countries. While some regions and nations, labelled as vulnerable, experience the profound impacts of this crisis more intensely, it's essential to note that those responsible for causing climate change and those negatively affected by its consequences might not be the same. Regardless of these differences, global measures are crucial to effectively address the crisis. In this context, the international community, led by the United Nations, has taken concrete steps to tackle climate change. Initiated with the United Nations Framework Convention on Climate Change, the process led to the establishment of the three crucial pillars with the Kyoto Protocol and the Paris Agreement. Türkiye, being a country located within the Mediterranean basin, is among those most acutely affected by the impacts of climate change. Despite its recent efforts such as ratification of the Paris Agreement and updating its nationally determined contribution, Türkiye's continued reliance on fossil fuels indicates a misalignment with sustainability goals. Despite the strides taken, the fact that Türkiye has not yet shifted towards renewable energy sources due to its fossil fuel-based policies suggests that there is still a long way to go. Therefore, the study explores how Türkiye can harmonize with international climate policies by enacting a climate law and implementing mitigation and adaptation efforts on its journey towards net zero carbon emissions by its centennial year.

Keywords: *Climate Change, International Climate Policies, Paris Agreement, Zero Carbon Emissions, Nationally Determined Contributions (NDC).*

TÜRKİYE'NİN 100. YILINDA ULUSLARARASI İKLİM POLİTİKALARI

Öz

İklim değişikliği küresel düzeyde acil hassasiyet gerektiren ve tüm ülkelerin önlem alması gereken bir kriz haline gelmiştir. Kırılgan olarak nitelendirilen bazı coğrafyalar ve ülkeler iklim krizinin etkilerini daha derin hissetmekte ve sonuçlarıyla daha ağır bir şekilde yüzleşmektedirler. İklim krizinden sorumlu olanlar ve iklim krizinin etkilerinden olumsuz etkilenen aynı kümede olmamasına karşın iklim krizine karşı alınacak önlemlerin küresel olması elzemdir. Bu doğrultuda uluslararası anlamda Birleşmiş Milletler öncülüğünde iklim değişikliği gündeme alınmış ve somut

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ekovanci@adiyaman.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1434-2581>

adımlar atılmaya başlanmıştır. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesiyle başlayan süreç Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması'yla en önemli üçlü sac ayağının kurulmasını beraberinde getirmiştir. Türkiye Akdeniz havzasında yer alan bir ülke olarak iklim değişikliğinin etkilerini en derinden hisseden ülkelerin başında gelmektedir. Yakın zamanlarda Paris Anlaşmasını imzalayarak yürürlüğe koyan ve katkı beyanını güncelleyen Türkiye 2053 yılı için sıfır karbon bir ülke olma hedefinde olduğunu beyan etmiştir. Türkiye'nin uluslararası iklim politikalarının tarihsel süreçten günümüze değin nasıl şekillendiği çalışmada ele alınmıştır. Atılan adımlara karşın Türkiye'nin fosil yakıta dayalı politikaları ile yenilenebilir enerji kaynaklarına henüz yönelememiş olması ise hedefinden uzak olduğu sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'nin yüzüncü yılında iklim yasasını çıkarıp, sıfır karbon bir ülke olma yolundaki uygulaması gereken azaltma ve uyum çalışmalarıyla uluslararası iklim politikalarına nasıl uyumlu hale gelebileceğine çalışmada yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Uluslararası İklim Politikaları, Paris Anlaşması, Sıfır Karbon Emisyonu, Ulusal Katkı Beyanı.

Introduction

Climate change is a complex and global issue rooted in societal inequalities that exacerbate the frequency, intensity, spatial extent, duration, and timing of adverse weather and climate events worldwide. Triggered by interconnected and global networks in energy, trade, finance sectors, and technological dependencies, climate change disproportionately impacts developing countries. In these nations, the convergence of daily lives of people living in poverty and vulnerabilities of disadvantaged groups escalates the problem to unprecedented levels. Interactions and effects transcend communities, extend beyond economic boundaries, and cross administrative or national borders. Due to its multifaceted, long-term, and nonlinear impacts across all systems, the risk can no longer be addressed in isolation, necessitating a global effort. As climate change consequences affect all countries, regardless of wealth disparities between them, a global endeavour becomes imperative. Climate change policies developed to combat this issue encompass specifically formulated approaches that can be local, national, or international in scope (Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC], 2023a, p. 55). Climate change policies are generally categorized into two groups: mitigation policies aimed at minimizing the dimensions of climate change, and adaptation policies that aim to reduce risks and capitalize on new opportunities resulting from climate change (World Wildlife Fund [WWF], 2023).

Combating climate change through mitigation and adaptation activities is also a very important issue for Türkiye, which is a developing country. The main reason for this is that Türkiye is one of the regions most affected by climate change. It is very important to examine the climate change policies developed in Türkiye from past to present. In this regard, the aim of this study

to analyse the success level of policies developed in the field of climate change from past to present in the 100th anniversary of the Republic of Türkiye. In this context, the research questions sought to be answered in the study are follows:

- What is the current status of climate change policies developed in Türkiye?
- In which areas should Türkiye's climate change policies improve for the future?

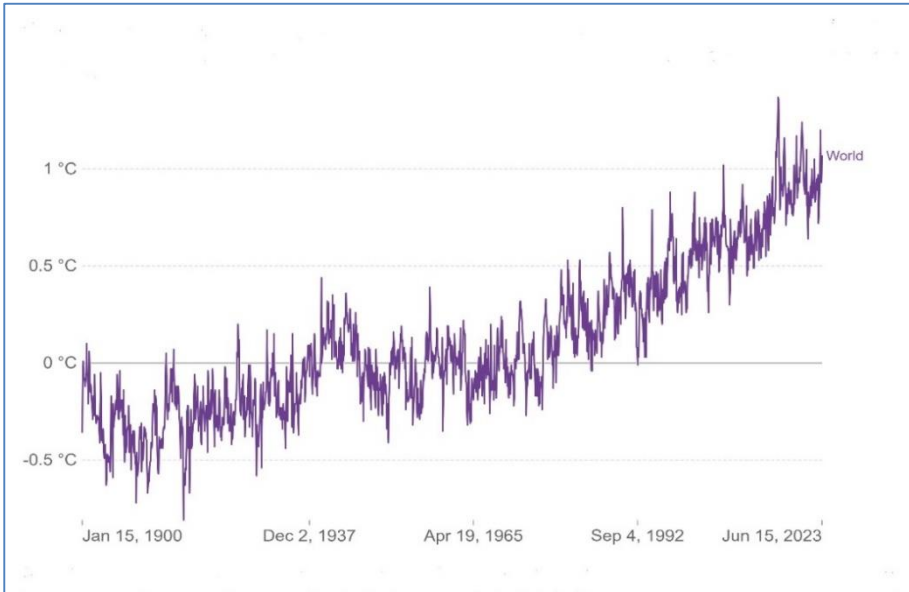
Multiple data sources were used in the study. Reports, statistics of national and international institutions and organizations and academic literature were used. The contribution of the study to the literature is that, although many academic studies have been conducted on Türkiye's climate change policies from past to present, this study focuses especially on the 2021-2023 period, when the climate policies in question began to be actively implemented internationally, and puts forward policy recommendations based on this.

1. CURRENT STATUS CLIMATE CHANGE IN THE WORLD AND IN TÜRKİYE

Climate change is a global issue that affects various aspects of the world, leading to severe consequences due to unsustainable human activities on the environment and societies. One of the primary causes of climate change is the excessive use of fossil fuels, which includes coal, oil, and natural gas. These resources increase the concentration of carbon dioxide and other greenhouse gases in the atmosphere. For over a century, the burning of fossil fuels, along with unequal and unsustainable energy and land usage, has resulted in temperatures already rising 1.1 °C above pre-industrial levels (IPCC, 2023b). This, in turn, raises the atmospheric temperature, giving rise to global warming.

In Figure 1, which includes monthly temperature changes from 1900 to 2023, it is seen that there has been an increase in the period approaching today throughout the world. Global warming manifests itself worldwide through various effects, such as rising sea levels, increased frequency of extreme weather events like hurricanes, floods, droughts and the melting of glaciers. It particularly affects agriculture and water resources. Droughts and water scarcity negatively impact agricultural production, leading to food insecurity. Climate change also exerts significant pressure on ecosystems. Some species may lose their habitats, and marine life can suffer from acidification and warming. Climate change can also contribute to health issues, including heatwaves and respiratory diseases. Social and economic impacts are evident as well. Climate-induced migration waves, competition for resources, and economic disparities can be triggered. The effects of climate change are interconnected and complex, influencing various facets of life on Earth.

Figure 1. Monthly Temperature Changes (1900-2023)

Source: Our World in Data, 2023.

Climate change is not a threat caused by a single actor. It is a crisis sustained by existing energy, transportation, agriculture, and resource utilization systems, and it can be assessed from multiple dimensions. Studies conducted worldwide indicate that the adverse effects of climate change have the potential to destabilize life at every level of the ecosystem. Projected scenarios predict that due to temperatures exceeding normal levels, nearly every region of the world could become uninhabitable. The decrease in crops and water resources is also expected to exert significant pressure on livelihoods. Given these conditions, it is imperative to assess climate change through the lens of security (The National Security, Military, and Intelligence Panel on Climate Change [NSMIP], 2020, p. 6). This is because the challenging circumstances may lead to the displacement of entire communities, waves of migration, political instability, and an increase in violence and conflicts.

If the necessary precautions are not taken against these natural events, the results can reach catastrophic proportions. The number of deaths caused by climate-related disasters can vary from year to year. However, looking at the average of the last decade, we can observe that approximately 45,000 people worldwide have lost their lives due to disasters. This corresponds to about 1% of the global deaths. Despite the variability in the number of deaths, shocking events have a global impact like droughts in Ethiopia from 1983 to 1985, the Cyclone Nargis in Myanmar in 2008, and similar incidents have led

to global disaster-related deaths exceeding 200,000 people (Our World in Data, 2023). The increase in extreme heat, changes in precipitation patterns and frequency, and the intensification of tropical cyclones caused by climate change have led to a rise in health hazards associated with air and water. Climate change poses a threat to global public health, reversing improvements that have been made in this area. Projections for the years 2030-2050 predict that, starting from the 2030s, there could be an estimated 38,000 deaths due to heat exposure among the elderly, 48,000 deaths due to diarrhea, 60,000 deaths due to malaria, and 95,000 deaths among children due to malnutrition (World Health Organisation [WHO], 2014, p. 13). These predictions underscore the serious potential impacts of climate change on human health. Addressing the adverse health effects of climate change requires a comprehensive and collaborative approach. This includes basically measures to reduce greenhouse gas emissions, improve infrastructure to handle extreme weather events, develop early warning systems, and enhance healthcare and public health systems' capacity to respond to the changing health risks.

For Türkiye, three accelerating trends are likely to be experienced due to global warming: increased temperatures, water scarcity, and rising sea levels. These trends will contribute to more frequent and severe weather conditions, posing significant challenges to various sectors such as agriculture, water resources, infrastructure, and coastal areas. The impacts of climate change are expected to have wide-ranging consequences on ecosystems, communities, and economies, necessitating effective climate adaptation and mitigation strategies to address these challenges (Parry et al., 2023, p. 4). According to data obtained from World Meteorological Organization (WMO) in 2021, Türkiye experienced 71 reported disasters during that time frame. This data highlights the occurrence of various types of disasters in Türkiye over those years, which could include events such as earthquakes, floods, wildfires, and other natural and weather-related incidents (WMO, 2021, p. 87). Even short- to medium-term projections related to climate change can contain concerning scenarios and certain countries will indeed experience these challenges more intensely. Particularly in countries located in the Mediterranean basin like Türkiye, Syria, Iran, and Iraq, where there's already limited freshwater availability, warming temperatures and changing rainfall patterns could exacerbate water scarcity (NSMIP, 2020, p. 37). This could lead to further decreases in water levels and potentially contribute to new forms of conflicts and tensions in the region. Water scarcity is a critical issue, and changes in climate patterns can have profound impacts on water resources, agriculture, livelihoods, and social dynamics. Competition for limited water resources can indeed escalate existing challenges and potentially lead to conflicts, especially in areas where water is already a sensitive and contentious topic. Addressing these challenges requires a combination of adaptive strategies, efficient water management, international cooperation, and policies that promote sustainable resource use. It's an urgent

matter that highlights the interconnectedness of climate change, resource availability, and geopolitical stability.

Therefore, climate change impacts are not uniform and will vary across countries and regions, but it poses a threat to the security and existence of all nations. Some low-lying island nations are at risk of disappearing due to sea-level rise, while many others will face territorial loss, displacement of populations, and disruptions to major cities. Climate change also has the potential to intensify various security issues. The combination of environmental stressors, resource scarcity, and migration can lead to political instability, exacerbating conflicts within and between countries.

2. DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL CLIMATE CHANGE POLICY AND TÜRKİYE'S POSITION

Climate change is indeed characterized by its global nature. Addressing this issue through unilateral actions or efforts by individual states is not sufficient to provide a comprehensive solution. This is where international cooperation and collective efforts come into play. It's evident that solving this problem requires a global response. The environmental movement of the 1960s brought significant attention to local and national environmental issues¹. However, as governments and communities began to grasp the interconnectedness of environmental problems and their global implications, the need for international collaboration became evident (Pruitt, 2018). Starting from the 1970s, the international community began to acknowledge and discuss the issue of climate change. This marked the beginning of a period where steps were taken to bring the problem to the forefront of international discussions and establish agreements to outline the framework for global action. This recognition eventually paved the way for the establishment of international agreements and organizations aimed at addressing global environmental concerns. The UN played a pivotal role in facilitating these efforts. The UN Scientific Conference on the Human Environment, held in Stockholm, Sweden from June 5 to June 16, 1972, marked a significant turning point in international environmental discussions. This conference is often referred to as the First Earth Summit and played a pivotal role in shaping global environmental policy (UN, 1972). During the conference, a declaration was adopted that outlined principles for safeguarding and improving the human environment. Additionally, an action plan containing recommendations for international environmental action was established. One notable aspect of this declaration was its inclusion of the issue of climate change, which was raised in a section discussing the identification and control of pollutants of international significance. This marked the first time that

¹ The counterculture of the 1960s rejected traditional values, advocating for individual freedom, peace, love, and a rejection of consumerism. This movement was characterized by its embrace of alternative lifestyles, experimentation with drugs, and a commitment to social justice and environmental activism (Pruitt, 2018).

climate change was formally recognized on an international stage. The declaration urged governments to consider the potential impacts of their activities on climate change and to evaluate the likelihood and magnitude of climatic effects.

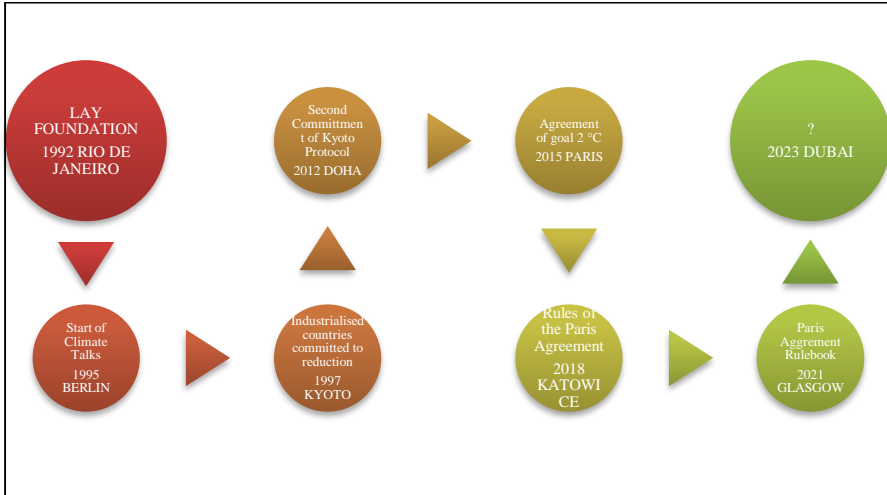
The Stockholm Conference laid the groundwork for future international efforts (Johnson, 2012, p. 39). In 1988, WMO and UNEP (United Nations Environment Programme) established the IPCC to assess the science, impacts, and policy options related to climate change. The IPCC has been subjected to criticisms of being both overly cautious and overly political in its assessments (IPCC, 2023c). The IPCC plays a critical role in providing scientific assessments and information to guide global climate policy. Its periodic assessment reports² are considered authoritative sources of information on climate change and its potential impacts. These reports are instrumental in shaping international agreements and policies aimed at mitigating and adapting to climate change.

2.1. The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)

The negotiation and adoption of international agreements, as the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) in 1992 and the subsequent Kyoto Protocol and Paris Agreement, have been significant milestones in bringing nations together to address climate change collectively as can be seen in Figure 2. The delays in reaching such agreements and the ongoing efforts to strengthen commitments highlight the difficulties in coordinating actions on a global scale (Jackson, 2007). However, these international agreements also demonstrate the recognition of the urgency and the need for collaborative action to mitigate and adapt to the impacts of climate change. On an international scale, the foundation of the climate change regime is laid out by the UNFCCC.

² The most recent development regarding the IPCC's finalization of "the Synthesis Report for the Sixth Assessment Report" during its 58th Session in Interlaken, Switzerland in March 2023. It underscores the organization's ongoing efforts to provide updated and comprehensive assessments of the current state of climate science and its implications. This information is crucial for policymakers and the global community to make informed decisions in addressing the challenges posed by climate change (IPCC, 2023a).

Figure 2. Key Milestones in the Evolution of International Climate Policy

As a framework convention, it provides a document outlining general principles, rules, and frameworks without delving into specific details of the problem area. The convention's main objective is to achieve a level of atmospheric Greenhouse Gas (GHG) concentrations that will prevent dangerous anthropogenic interference with the climate system. However, the convention does not clearly define what this level is or what actions parties need to take to maintain their emissions at this level. In other words, binding emission targets for parties are not included in the document. The convention's most important guiding principle is the "The Principle of Common but Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities (CBDR-RC)" which establishes the common responsibility of states for the protection of the global environment. But in addition, also lays down different standards of conduct for developed and developing nations. This principle becomes a bridge that encourages cooperation and consensus among parties, addressing one of the fundamental issues of climate injustice among countries in the process. Reflecting the principle CBDR-RC³, UNFCCC categorized countries into two groups: "Annex I" and "Annex II". The term Annex I generally refers to developed countries, while Annex II pertains to developing countries. According to the Convention, Annex I countries have a greater role in mitigation efforts compared to Annex II countries (UNFCCC, 1992). This division acknowledges historical responsibilities for greenhouse gas

³ United Nations Framework Convention on Climate Change, 1992, Article 3: PRINCIPLE 1 "The Parties should protect the climate system for the benefit of present and future generations of humankind, on the basis of equity and in accordance with their common but differentiated responsibilities and respective capabilities. Accordingly, the developed country Parties should take the lead in combating climate change and the adverse effects thereof". Article 4: COMMITMENT 1 "All Parties, taking into account their common but differentiated responsibilities and their specific national and regional development priorities".

emissions and recognizes the varying capacities of nations in addressing climate change. Under these circumstances, the developed countries take a lead and shoulder greater obligations in the process, considering the historical emissions and capabilities they possess. This ensures that the process of addressing climate change is fair and that countries with differing capacities contribute according to their capabilities.

Countries outside Annex I and Annex II categories mentioned as "Non-Annex Countries". Their responsibilities are determined accordingly. Annex I countries consist of Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) countries, including Türkiye. These countries are given a responsibility The Convention obliges Annex-I countries to reduce GHG emissions, to protect and to develop sinks and to report the measures they take to prevent climate change and data about GHG emissions (Ministry of Foreign Affairs [MFA], 2022a). Annex II is also quite similar, assigning them an additional responsibility: providing finance, technology transfer and capacity building supports to developing countries (UNFCCC, 1992, Article 4). In summary, developed countries under the UNFCCC are obligated to both reduce GHG emissions and provide financial support to developing countries. However, specific details regarding these obligations are not present. The differentiation between Annex I and Annex II underscores the recognition of historical responsibilities and the capacity of countries to contribute to addressing climate change. It also reflects the need for developed countries to support less-developed nations in their efforts to adapt to and mitigate the impacts of climate change.

The Framework Convention can be considered a good initiative to initiate the process. One of the most significant initiatives in climate agreements is the Conferences of the Parties (COP), which functions as the legislative body of the agreement. States parties to the agreement come together every year. These meetings evaluate agreements, make changes, introduce new regulations in areas needing improvement, and take new decisions.

2.2. Kyoto Protocol

The Third Conference of the Parties in 1997 holds particular importance in the climate regime due to the Kyoto Protocol⁴. It emerges as a strong regulation, marking a crucial milestone but also a period of stagnation. Due to the flexible nature of the Framework Convention, it requires clearer specifications and defined reduction obligations. This requirement was addressed in 1997, resulting in the creation of the Kyoto Protocol as an annex to the Convention (UNFCCC, 2008).

⁴ The Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change was adopted in Kyoto, Japan, in December 1997 and entered into force on 16 February 2005.

The Kyoto Protocol clarifies matters compared to the Framework Convention. It establishes a timeline, sets reduction targets, and even defines these targets for individual countries. The Protocol assigns responsibilities to the Annex I countries. These countries were required to reduce their GHG emissions to 5% below their 1990 levels during the 2008-2012 period. Specific reduction targets for each country were defined within the annexes (Kyoto Protocol, 1998, Article 3). These precise reduction targets were not enthusiastically received by countries, leading to the incorporation of flexibility mechanisms. However, these mechanisms were heavily criticized. What should be done is absolute reduction within boundaries. The flexibility mechanisms circumvent this by allowing for emission offsets. Instead of reducing emissions within their own areas, countries could increase storage areas. Forests and sinks, for instance, serve as such storage areas⁵. Another approach is not reducing emissions within their own boundaries but collaborating with other countries on projects related to renewable energy. The emission reduction achieved through these projects could then be counted towards their own targets. In a way, the flexibility mechanisms dilute the essence of the issue.

Türkiye became a party to the Kyoto Protocol on 26 August 2009. At the same time, Türkiye did not take place in Annex II of the Protocol as Türkiye had not ratified the UNFCCC while the Annex II list of the Protocol was being established. In this sense, Türkiye has no obligation regarding quantified emission reduction neither in first nor second commitment periods of the Kyoto Protocol (MFA, 2022a).

While the Kyoto Protocol may appear as a stricter regulation compared to the UNFCCC, inspections and sanctions do not fully achieve their intended purpose. Looking at the sanctions of the Kyoto Protocol, if commitments are not fulfilled, there are provisions for a 30% further reduction in the subsequent period. However, the second commitment period does not come into effect. This reduction is imposed on states by the agreement, meaning that the agreement determines the reduction obligation. The United States' opposition to this structure delays the implementation of the agreement. COP18, in 2012 held in Doha, the second commitment period of the Kyoto Protocol is set as 2013-2020. During this commitment period, advanced countries listed in Annex I are once again obligated to reduce their GHG emissions by 18% compared to 1990 levels (Doha Amendment to the Kyoto Protocol, 2012, Article 3, paragraph 1 bis). However, due to an insufficient number of parties signing on, this commitment period does not come into internal effect.

⁵ The Protocol provided various tools for countries to reach their targets. One approach was to harness natural processes called "sinks" that remove greenhouse gases from the atmosphere. Planting trees that absorb carbon dioxide from the air could be an example of this. Another approach was the Clean Development Mechanism (CDM), an international program that encouraged developed countries to invest in technology and infrastructure in developing countries, where significant emission reduction opportunities often existed. Under the CDM, the investing country could claim effective emission reductions as credits towards fulfilling their obligations under the Protocol.

Therefore, in 2012, during the Doha Conference, the second commitment period of Kyoto is extended, and it is decided that a new agreement needs to be reached. This process becomes a turning point in the climate regime, leading to a clear and sharp shift in the functioning of the agreement during the COP21, ultimately resulting in the paradigm shift to the Paris Agreement.

2.3. Paris Agreement

The Paris Agreement is a significant international treaty addressing climate change that was adopted by 196 Parties during the COP21 in Paris, France, on December 12, 2015. The Paris Agreement, a landmark international accord in the fight against climate change, officially entered into force on November 4, 2016. This milestone was achieved after the conditions outlined in the agreement, which required at least 55 parties responsible for a minimum of 55% of global GHG emissions, were met. Its primary objective is to limit the rise in the global average temperature to well below 2°C above pre-industrial levels while striving to restrict the increase to 1.5°C above those levels. In recent times, global leaders have underscored the urgency of limiting global warming to 1.5°C by the close of this century. This emphasis has arisen due to warnings from IPCC that surpassing the 1.5°C threshold could result in significantly more severe climate change consequences, including heightened occurrences of severe droughts, heatwaves, and extreme rainfall events. To achieve the target of limiting global warming to 1.5°C, GHG emissions need to peak before 2025 at the latest, followed by a 43% reduction by 2030 (Paris Agreement, 2015, Article 2). The Paris Agreement holds immense importance in the realm of multilateral efforts to address climate change because, for the first time, it establishes a binding commitment that unites all nations in the fight against climate change and the endeavour to adapt to its impacts.

To effectively restrict global warming to the safe threshold of 1.5 °C, which the IPCC identifies, achieving carbon neutrality by the middle of the 21st century (as 2050) is crucial. This objective is also a fundamental component of the Paris Agreement, a commitment endorsed by 195 countries, including the European Union (EU)⁶. The Paris Agreement outlines the necessity for countries to collectively work towards the reduction of GHG emissions, with the aim of avoiding the most severe impacts of climate change. Carbon neutrality, achieved when a country's net GHG emissions are

⁶ EU demonstrated its leadership in climate action by becoming the first major economy to present its emissions reduction target as outlined in the Paris Agreement. The EU pledged to decrease its CO2 emissions by 40% by 2030, relative to 1990 levels. In June 2021, the European Parliament took a significant step by enacting the EU Climate Law, which transformed the political commitment of achieving climate neutrality by 2050, as part of the Green Deal, into a legally binding obligation. This law reinforces the EU's dedication to addressing climate change comprehensively and effectively. During the COP26 summit in Glasgow in November 2021, the EU is anticipated to showcase the EU Climate Law as a noteworthy accomplishment, underscoring its ambitious commitment to combating climate change and contributing to the global efforts to secure a more sustainable and climate-resilient future (European Parliament [EP], 2021).

reduced to zero, is a pivotal step in this global effort to mitigate climate change and ensure a sustainable future.

The most significant difference of the Paris Agreement from previous agreements is that the obligations are determined by the parties themselves, rather than being set by the agreement. Through commitments known as Nationally Determined Contributions (NDCs), parties pledge their reduction targets. Additionally, unlike the focus primarily on emission reduction before the Paris Agreement, we observe the introduction of both reduction and adaptation mechanisms. Another important aspect is the incorporation of concepts of loss and damage, as well as a substantial emphasis on climate justice within the Paris Agreement. It highlights the fact that parties with no responsibility for causing climate change, especially vulnerable countries and small island nations, suffer significant losses and damages due to its impacts. Their demand is for these losses and damages to be addressed under a notion of responsibility and compensation, seen not merely as financial support, but rather as a climate debt, a carbon debt they attribute to others. They call for the development of new mechanisms in this regard: climate finance.

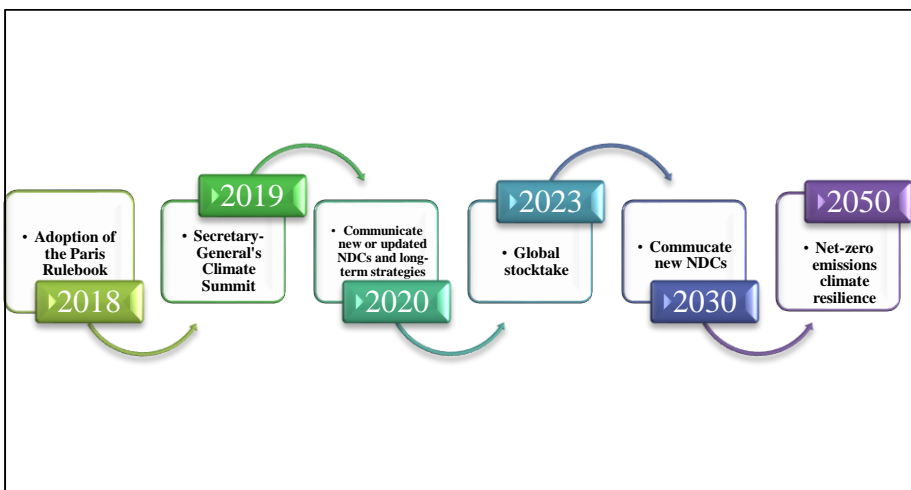
Following the adoption of the Paris Agreement in 2015, the parties involved established a three-year timeline to finalize the guidelines for its implementation. This process culminated in the 2018 summit in Katowice, Poland, where the Parties agreed upon the Paris Rulebook, also known as the Katowice Climate Package or Katowice Rulebook. The Katowice Rulebook marked several key achievements, including specifying the content that countries should include in their NDCs, demanding information about climate action financing in developing nations, and outlining parties' reporting and information requirements. Nonetheless, the Paris Rulebook was not fully complete due to the absence of an agreement on all its components, notably the rules stipulated in Article 6. It wasn't until COP26 in Glasgow that the outstanding issues were resolved, rendering the Paris Agreement fully operational. The most noteworthy changes pertained to the three operative elements of Article 6 and the establishment of common timeframes for NDCs. This progress at COP26 marked a crucial step in advancing the implementation of the Paris Agreement and strengthening global efforts to combat climate change.

Indeed, the Paris Agreement incorporates various flexibility mechanisms concerning emission reductions. The specifics of these mechanisms became clearer with “the Paris Rulebook”, which was established after COP26. The Paris Rulebook outlines the operational details and guidelines for the implementation of the Paris Agreement. It includes provisions regarding reporting, transparency, accountability, and various mechanisms that facilitate countries in achieving their emission reduction targets while considering their unique circumstances. These mechanisms are designed to enable countries to utilize a range of approaches to fulfil their commitments, including market-based mechanisms, international

cooperation, and capacity-building support. The Rulebook clarifies how these mechanisms should be implemented to ensure consistency, transparency, and accountability among the parties involved. In essence, the Paris Rulebook enhances the effectiveness of the Paris Agreement by providing a clear framework for implementing its provisions and utilizing these flexibility mechanisms to drive global climate action.

The Paris Agreement operates on a plan-implement-review cycle as can be seen in Figure 3, which aligns with its objective to regularly assess collective advancement. This cycle supports the Agreement's commitment to conducting a comprehensive evaluation of global progress every five years, known as the global stocktake. This stocktake serves as a vital component of the process and is often referred to as the Agreement's ambition mechanism. During the global stocktake, countries come together to collectively assess the overall progress made towards the Agreement's objectives. This process offers insights into the effectiveness of implemented measures, the level of ambition demonstrated, and the collective impact on global climate goals (World Resources Institute [WRI], 2022, p. 4). The information gathered during the global stocktake informs each participating country as they evaluate how to enhance their NDCs, considering their individual national circumstances. Successive rounds of NDCs are intended to represent a nation's most ambitious strategies, continually building upon the preceding ones, thereby demonstrating a progression towards stronger climate action. This iterative approach ensures that countries are consistently advancing their efforts to tackle climate change and collectively achieve the Agreement's goals.

Figure 3. The Paris Agreement's Plan-Implement Review Cycle

Source: WRI, 2022, p. 3.

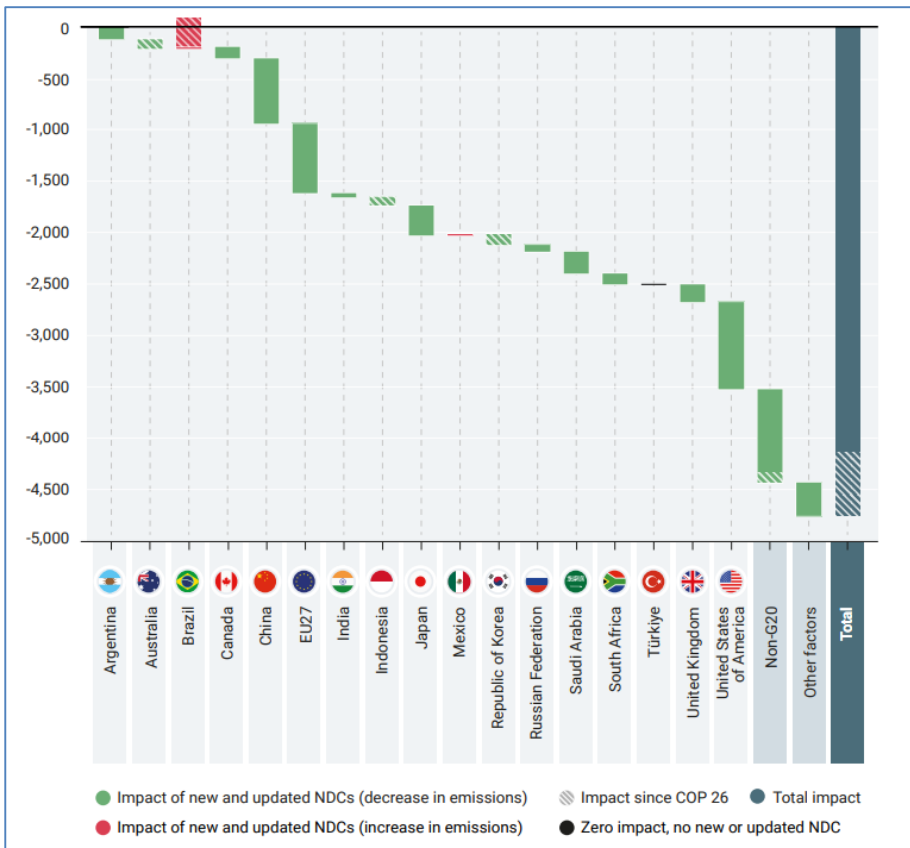
The Gas Emission Report, issued by UNEP, offers an estimation of the potential impact on global emissions projected for the year 2030. This estimation is based on the new and revised NDCs submitted by various countries. These estimates, considering full implementation of the NDCs, are compared against the initial NDCs put forward by the same countries. The data utilized in this report is derived from three modelling groups that incorporate updated NDCs with varying cut-off dates between November 2021 and September 2022. Additionally, two open-source tools were employed to gather this information. Notably, to account for the updated NDCs submitted by G20 member countries after the cut-off dates of the five data sources, such as Australia, Brazil, India, Indonesia, Republic of Korea, and the United Kingdom, NDC emission projections were re-evaluated. This recalculation was based on historical emissions data used in the relevant studies, allowing for the inclusion of the updated NDCs of these countries in the overall assessment. NDCs of several countries outline their specific emissions reduction targets in relation to projected GHG emissions for 2030. Here's a breakdown of the NDCs of different countries as can be seen in Figure 4: Australia 10%, Brazil 35%, Indonesia 10%, Saudi Arabia 25%, Republic of Korea 5%, Non-G20 members: A reduction target of 15%. For certain G20 members, the anticipated impact on global GHG emissions in 2030 is projected to be zero. This applies to members that have not submitted updated NDCs (such as Türkiye⁷), those that have submitted NDCs with similar targets as previous updates (like the United Kingdom), or those where the updated target is expected to result in higher emissions compared to projections based on existing policies (as seen with India and the Russian Federation) (UNEP, 2022, p. 14). Interestingly, both Brazil and Mexico have witnessed an increase in their emissions reduction targets when compared to their previous targets. This change is attributed to a shift in reference emissions used for calculation purposes.

In addition, according to the "Production Gap Report" prepared by prominent research institutions, including the UN, governments are planning to produce 120% more fossil fuels than the maximum amount that can be burned to limit global warming to 1.5 degrees by 2030 (Stockholm Environment Institute [SEI] et al., 2021, p. 15). This situation directly

⁷ Türkiye's initial NDC, which covered the period from 2012 to 2030, was presented with the intention of achieving reductions up to 21% by 2030 compared to 2012 levels. This initial submission was made on September 20, 2015, prior to Türkiye becoming a party to the Paris Agreement, and thus it is referred to as the "Intended Nationally Determined Contribution" (INDC). However, Türkiye updated its NDC in the context of the Paris Agreement, to which it became a signatory on April 22, 2016, and ratified on October 7, 2021. The announcement of Türkiye's updated NDC was made by the Minister of Environment, Urbanization, and Climate Change during the COP27 in Sharm El Sheikh. With this updated NDC, Türkiye committed to reducing its greenhouse gas emissions by up to 41% by 2030 compared to 2012 levels, and also set a long-term target of achieving net-zero emissions by the year 2053 (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı [CSB], 2022a).

undermines efforts to achieve the goals of the Paris Agreement. The IPCC's 6th Assessment Report paints an even darker picture, indicating that within the next 10 years, global temperature increase will exceed 1.5 degrees, implying that the Paris Agreement is on the brink of failure (IPCC, 2023b, p. 92). After the publication of the emission report, COP27 took place from 6 to 20 November. The main focus of the summit held in Sharm El Sheikh was "loss" and "damage," which emerged as a pivotal and politically contentious topic among the negotiating groups. COP28 will convene from 30 November to 12 December 2023 in Dubai, United Arab Emirates (UAE).

Figure 4. The Assessment of Updated Unconditional NDCs on Global Emissions in 2030.

Source: UNEP, 2022, p. 14.

2.4. International Climate Change Policies of Türkiye

Türkiye's emergence in the international arena of climate change can be attributed to significant events such as the 1972 Conference on the Human

Environment, the 1992 Rio Summit, and the 2002 Johannesburg Summits. Additionally, the process of accession negotiations with the EU also played a role in aligning Türkiye's traditional environmental policy methods with EU standards. In the preparatory phase of the UNFCCC, "developed countries" that were assumed to bear historical responsibility for emissions reductions in terms of greenhouse gases were listed in Annex I of the Convention. These countries were expected to make efforts towards emission reductions. Furthermore, countries that were obliged to provide financing and technology support to developing nations were included in Annex II, which includes OECD member countries. Türkiye, being a founding member of the OECD, was included in both Annex I and Annex II.

However, during the COP7 of the UNFCCC in 2001, a decision was made to remove Türkiye's name from Annex II. As a result, Türkiye is currently listed only in Annex I. It's worth noting that although Türkiye was included in Annex I in 1992, it does not have a historical responsibility for GHG emissions. Türkiye ratified the UNFCCC in 2004, but it has not become a party to the Convention despite its ratification. Türkiye's situation in the UNFCCC has been prevented from being a party to the Kyoto Protocol for a long time. Türkiye, as a developing country, was not included in the list of developed countries with binding emission reduction targets during the initial commitment periods. On August 26, 2009, Türkiye ratified the Kyoto Protocol, signalling its participation in the global efforts to address climate change (MFA, 2022a). However, it did not have binding emission reduction obligations during the first and second commitment periods of the Kyoto Protocol.

At COP16 held in Cancun in 2010, the decision 1/CP.6 was adopted, acknowledging that Türkiye, unlike other Annex I countries, had distinct conditions, a fact accepted by all parties. It was confirmed that Türkiye had no obligations for providing financing and technology. Following the 17th Conference of the Parties held in Durban, South Africa in 2011, as per decision 2/CP.17, discussions were held to determine the procedures for providing support to our country regarding its specific circumstances, in accordance with paragraph 170 of the decision. These discussions were aimed at ensuring the implementation of the Convention in terms of emission reduction, climate adaptation, technology development and transfer, capacity building, and financing, as stated in the decision. In the 18th COP, Türkiye's unique position among Annex I members was reiterated. The 19th COP involved negotiations on matters such as continued financial support, technology transfer, and capacity building for Türkiye until 2020. In the final paragraph, it is emphasized that developed countries are encouraged to provide financial, technological, technical, and capacity-building support to parties that have been recognized with special conditions. This support is aimed at enabling these parties to implement their national strategies, develop strategies for reducing greenhouse gas emissions, adapting to climate change,

and fostering low-carbon development. The encouragement extends to utilizing mechanisms such as the Global Environment Facility (GEF) along with other multilateral institutions, international organizations, and bilateral funds to facilitate the provision of support through avenues such as finance, technology, and capacity development. (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı [CSB], 2022b).

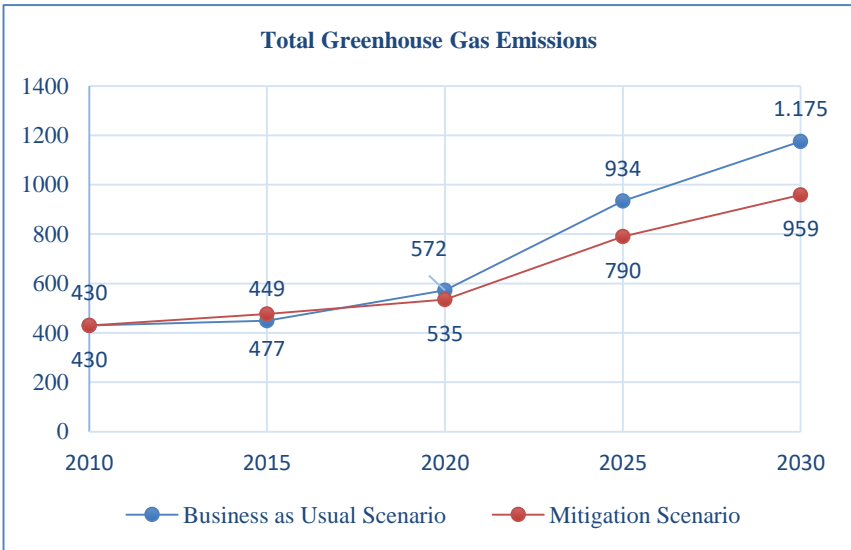
Türkiye signed the Paris Agreement on April 22, 2016, during the signing ceremony in New York. However, Türkiye did not become a party to the Paris Agreement until October 7, 2021. Because during this period, Türkiye had two fundamental red lines in its climate change negotiations and within the scope of the Paris Agreement. The first one is to ensure access to financial and technological support under the Paris Agreement. The second one is to be excluded from the provision in the Paris Agreement that mandates absolute emission reductions for developed countries in the overall economy (Yeşil Ekonomi, 2018). After Türkiye becoming a party to the Paris Agreement, it was officially approved through a Presidential Decree, and the internal legal approval process was completed. The ratification document, along with the national statement, was submitted to the UN Secretariat on October 11, 2021. There is a distinction between "signing" and "becoming a party" to the Paris Agreement: For the Paris Agreement to enter into force in the signatory countries, it must also be ratified by their respective parliaments. Even if countries sign the agreement, they are not considered parties until they have gone through their internal approval processes. A total of 197 countries and autonomous regions signed the agreement. Among them, 191 completed the process to become parties. However, countries like Türkiye, Eritrea, Iran, Iraq, Libya, and Yemen did not become parties to the agreement. Türkiye was the only OECD and G20 member not to have ratified the Paris Agreement.

In its first NDC submitted before signing the Paris Agreement, Türkiye indicated that it aimed to achieve a reduction in GHG emissions by approximately 18% to 21% by the year 2030. To attain this 2030 target, Türkiye planned to utilize international market mechanisms within the framework of relevant rules and standards, considering cost-effectiveness. With an 18% reduction in GHG emissions by 2030 compared to a reference scenario, Türkiye communicated its commitment to contribute to the global goal of limiting warming to 2 °C taking into account its national conditions and capabilities. The INDC outlined specific policies and plans under the sectors of energy, industry, transportation, buildings and urban transformation, agriculture, waste, and sinks. It was detailed that implementing policies and measures in these sectors would result in a more substantial reduction of 21%. So, according to the current policies, the target was to achieve a reduction of at least 21% in emissions by 2030 compared to the Business as Usual (BAU) scenario.

Using the approach of emissions reduction from a baseline of projected increases, this calculation indicated that Türkiye's greenhouse gas emissions

would be reduced by 2030 from the level they would reach if no action were taken. In other words, the emissions would first increase by a certain amount and then be reduced by 21% due to climate actions and measures implemented by 2030. Countries like Argentina and Brazil, facing similar situations to Türkiye, aim to reduce their emissions below 2005 levels by 2030. Mexico, on the other hand, plans to peak its emissions around 2026 and subsequently decrease them. In Türkiye's official plans, there isn't a specific target for reducing GHG emissions beyond 2030. When examining the NDCs of countries, it can be observed that 61 countries have committed to absolute emission reductions, 10 countries aim to control emission intensity, and 83 countries have set targets to reduce emissions from their reference scenarios. Türkiye falls within the group that pledges to reduce emissions from their reference scenario (UN, 2023). It's worth noting that these commitments vary based on a country's circumstances, capabilities, and priorities, and they reflect the diverse approaches taken by nations to address climate change in alignment with their respective contexts. According to the approach of emission reduction from a baseline of projected increases, Türkiye's GHG emissions were projected to reach 1,175 MtCO₂e by the year 2030 if no actions were taken (MFA, 2022b). However, with climate actions and measures, it was anticipated that by 2030, these emissions could be reduced to 959 MtCO₂e. This calculation indicates the potential reduction in emissions that could be achieved through climate mitigation efforts (see Figure 5).

Figure 5. Türkiye's Nationally Determined Contribution

On the other hand, the international public opinion often perceives this incremental reduction commitment as weak. According to an analysis published by the Climate Action Tracker in 2019, Türkiye's existing policies

indicate that the stated commitment could be easily achieved, making the national declaration "Critically Insufficient". This is because Türkiye appears willing to do much less than it is capable of. The report suggests that by just increasing climate action in sectors like electricity supply, road passenger transportation, and residential buildings, Türkiye could reverse its current emission increase trend and potentially reduce total greenhouse gas emissions by up to 14% by 2030 compared to 2017 levels (Climate Action Tracker, 2019, p. 10). In the report, it was emphasized that even increasing climate action in only the electricity supply, road and rail passenger transportation, and residential building sectors in Türkiye could result in a 14% reduction in economy-wide emissions by 2030 compared to 2017 levels. These sectors are responsible for approximately 50% of Türkiye's national GHG emissions (excluding land use and forestry). Türkiye was already on a path where it can easily achieve the emission reduction targets stated in the Paris Agreement commitment. Ambitious efforts directed towards decarbonizing these three sectors in Türkiye could significantly reduce GHG emissions and provide additional benefits such as creating job opportunities in the construction and manufacturing sector, generating employment in renewable energy, reducing pollution caused by traditional transportation and electricity generation methods to support sustainable development goals, and promoting modern housing options. However, Türkiye has not been successful in implementing effective policies in these areas since signing the Paris Agreement.

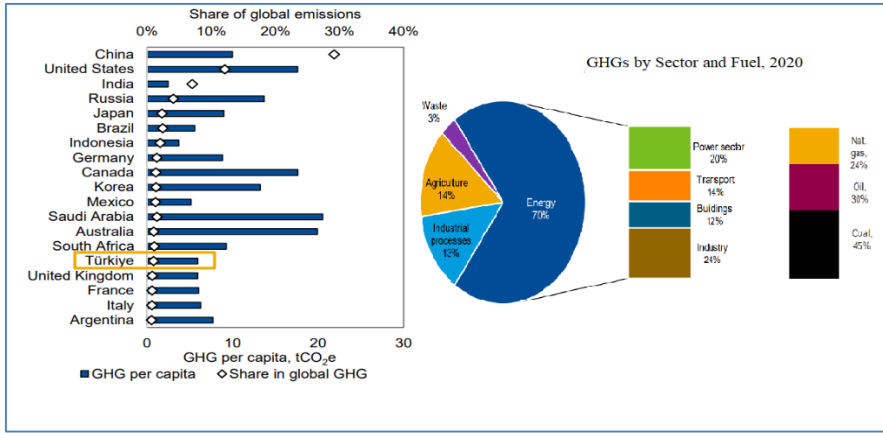
In the second phase of NDCs, Türkiye through "Updated First Nationally Determined Contribution"⁸ confirms its commitment to reduce greenhouse gas emissions by 41% by 2030 compared to the BAU scenario, using the year 2012 as the base year (reference year). This reduction corresponds to 695 million metric tons of CO₂ equivalent in 2030. The updated NDC covers the entire economy and includes comprehensive mitigation and adaptation actions, as well as evaluations of implementation tools. Türkiye intends to peak its emissions by no later than 2038. The new reduction target represents a considerably more ambitious commitment based on science and equity. It is also seen as a step toward achieving the net-zero target by 2053. This updated NDC aligns with the principle of "common but differentiated responsibilities and respective capabilities" present in both the Paris Agreement and the UNFCCC. It also demonstrates Türkiye's intention to implement these commitments in accordance with its specific circumstances as acknowledged by the decision 1/CP.16, which recognizes Türkiye's distinct status in comparison to other Parties listed in Annex I of the Convention, both

⁸ Türkiye, as a party to the Paris Agreement, is obligated to submit its NDC to the UNFCCC Secretariat. The country's Updated First NDC goals were announced during the Ministerial Session of the 27th Conference of the Parties (COP27) to the UNFCCC on November 15, 2022. Additionally, it was noted that the NDC was registered in the UNFCCC NDC Registry in April, 2023 (Ankara Sanayi Odası [ASO], 2023).

under the Paris Agreement and the UNFCCC framework (Republic of Türkiye, 2023). It's encouraging to see that the Updated Nationally Determined Contribution document includes various sectors such as "energy," "industry," "transportation," "building," "agriculture," "forestry," "water," "disaster risk management," "urban planning," "rural development," and "public health" in terms of adaptation efforts, key policy documents, and climate resilience goals. This indicates a comprehensive approach towards addressing climate change impacts and integrating climate adaptation measures across various sectors. It's crucial for nations to have a multi-sectoral strategy to effectively tackle the diverse challenges posed by climate change.

After a while later, a study has been published by The International Monetary Fund (IMF) analysing Türkiye's current status regarding its net-zero targets and the potential pathways to achieve these goals. The report highlights several key findings, indicating that Türkiye's goal of limiting greenhouse gas emissions to approximately 693 million tons by 2030, resulting in a 41% reduction compared to current levels, falls short of its stated target. According to the data presented in the report, Türkiye's commitment is not fully aligned with achieving net-zero emissions in the long term. For instance, in terms of per capita emissions, Türkiye's emissions are approximately at the global average, but the country remains a significant global emitter in absolute terms. Staff estimates indicate that Türkiye's GHG emissions were around 5.9 tonnes of carbon dioxide equivalent per capita in 2020, slightly below the global average of 6.1 tonnes per capita. However, this is significantly lower than the OECD average of 10.3 tonnes. Despite this, Türkiye ranked as the eighteenth largest emitter globally in absolute terms in 2020, with GHG emissions totalling 495 million tonnes, constituting 1% of the global total (Parry et al., 2023, p. 7). Considering these figures, efforts to mitigate emissions in Türkiye are of substantial importance at the global level. Moreover, these actions could serve as a catalyst for similar mitigation measures among other emerging market economies (see Figure 6). In addition, Türkiye's greenhouse gas emissions are composed of various sectors, with a significant portion being attributed to energy-related emissions, accounting for 73% of total emissions. The breakdown of emissions by sector is as follows: electricity generation contributes to 21% of emissions; fossil fuel consumption contributes to 24% of emissions, transportation accounts for 15% of emissions, buildings contribute to 13% of emissions, industrial processes account for 11% of emissions, agriculture contributes to 13% of emissions, waste management is responsible for 3% of emissions. This all distributions highlight the major sectors that contribute to Türkiye's overall greenhouse gas emissions profile (see Figure 6).

Figure 6. Per Capita Emissions of Global Shares and GHGs by Sector and Fuel in 2020

Source: Parry et al., 2023: 7.

3. FUTURE-LOOKING APPROACHES IN TÜRKİYE'S CLIMATE CHANGE POLICIES

IPCC highlighted in its 4th report that the Mediterranean Basin, including Türkiye, is one of the most vulnerable regions to global climate change. The report indicates that by the end of the 21st century, temperature increases will lead to decreased rainfall, drought, and declining water resources (Pachauri and Reisinger, 2007, p. 49). However, despite Türkiye increasingly experiencing the impacts of the climate crisis, such as rising average temperatures, increased natural disaster occurrences, and drought data, still it has become one of the countries with the fastest-growing GHG emissions due to its national development goals. Indeed, despite the existence of agreements, we can observe that Türkiye's emissions have been continuing to rise. This is because the issue of climate change is highly complex, but when we delve into its essence, we know that GHG emissions are the main cause of climate change. This lack of emphasis on transitioning away from coal, which is a crucial aspect in combating climate change, could potentially hinder the progress towards achieving emission reduction goals. It's important for countries to develop clear strategies and plans for transitioning to cleaner energy sources as part of their broader climate change policies. Notably, even in the NDCs of Türkiye, the word "coal" is not mentioned once. Another noteworthy point in the NDC is the explicit mention of forests as crucial sink areas for GHG emissions. While losses are incurred due to forest fires every year, specific details are not provided regarding the widespread implementation of functional fire management plans across the country,

utilizing information technologies for forest protection, and enhancing measures for the prevention of forest fires.

With the Paris Agreement, a new chapter has been opened in Türkiye's fight against the climate crisis. While responsibilities are shared, the authority to take action lies with decision-makers. In order to avoid greater disasters each year and to prevent larger ecological, economic, and societal tragedies, decision-makers need to address the crisis as a true crisis from today onwards. After the approval of the Paris Agreement by the Parliament in 2021, the updated NDC suggest an increase in emissions rather than a reduction, with an expected increase of over 30% in greenhouse gas emissions by 2030. Given these circumstances, achieving the carbon-neutral goal set for 2053 seems rather unlikely. In this case, Türkiye needs a "climate law"⁹ to achieve its carbon neutrality goal. The aim is the recognition of the climate crisis as binding and the establishment of an institutional framework for combating it. This institutional framework includes market-based mechanisms like emissions trading systems, guidance from science, civil society engagement, clear planning tools like carbon budgets, financial and budget policies, and inter-agency coordination as key components. Moreover, fundamental principles like climate justice, human rights, transparency, accountability, social equity, nature conservation, and energy democracy need to be acknowledged, at least within the context of this issue. An absolute necessity for ensuring climate justice is the requirement for a climate law.

Indeed, the swift implementation of both mitigation and adaptation policies, which are the two fundamental approaches in combating climate change, is also crucial. Therefore, we can state with a straightforward formulation that the fundamental approach to combating climate change is to reduce GHG emissions. This is the first and most essential step for mitigation policies: reduction GHG emissions, primarily associated with fossil fuel consumption, is crucial. For the purpose of ensuring energy security, Türkiye aims to increase the share of both renewable energy sources and domestic coal resources in electricity generation. Renewable energy auctions in Türkiye offer very low prices for renewable energy sources, raising questions about how economically attractive it is to give more weight to fossil energy sources. While Türkiye has been among the countries planning the newest coal power

⁹ European Union countries have reached an agreement on a "European Climate Law" that will legally bind the Union to be climate neutral by 2050, and a target to reduce greenhouse gas emissions by 55% by 2030. The European Climate Law writes into law the goal set out in the "European Green Deal" for Europe's economy and society to become climate-neutral by 2050. The European Climate Law was published in the Official Journal on 9 July 2021 and entered into force on 29 July 2021 (European Union, 2021).

plants, there has been a decline in new coal power plant projects in recent years. In line with the Paris Agreement and for a compliant electricity sector, Türkiye needs to phase out coal gradually by 2030, significantly increase the share of renewable energy sources in planning, and boost the proportion of variable renewable energy sources. By the middle of the century, Türkiye's electricity generation needs to be fully decarbonized. This is also crucial for the decarbonization of end-use sectors through electrification.

Parallel to the decarbonization of electricity generation, Türkiye's passenger transportation sector also requires a strong electrification process for its fleet to align with the Paris Agreement. Other impact factors besides electrification include focusing on increasing the share of public transportation. In scenarios aligned with the Paris Agreement, these actions are projected to reduce emissions in this sector by approximately one-third by 2030 and to near-zero levels by 2050. Türkiye is one of the largest automotive manufacturers focused on exports (Climate Action Tracker, 2019, pp. 4-5). Simultaneously, Türkiye is aiming to produce domestic electric vehicles, which is a significant step toward achieving such a transformation and enhancing global competitiveness. For a housing sector aligned with the Paris Agreement, it is essential to strengthen standards for new zero-energy consumption buildings and undertake extensive renovations for existing residential structures. Electrification in heating and cooking and improvements to enhance energy efficiency are necessary; similar requirements apply to lighting and other devices. In scenarios aligned with the Paris Agreement, these actions are projected to reduce emissions in this sector by 40% to 50% from today until 2030 and to zero by 2050. This rate includes electricity-related emissions assuming the decarbonization of the electricity sector.

Secondly, adaptation policies: they need to be developed and implemented with a focus on fair transition principles, ensuring that no one is left behind. First and foremost, in light of the drought risk faced by Türkiye due to its geography, all water resources need to be protected. High water consumption in the energy and mining sectors should be prevented, and any interference with wetlands and aquatic ecosystems must cease. Agriculture, responsible for 14% of Türkiye's greenhouse gas emissions, requires attention. Drip irrigation systems should be promoted, and early warning systems should be established to prepare farmers for extreme weather events. Agricultural methods that increase organic matter content in soil and subsequently enhance carbon sequestration should be incentivized. Crop patterns in agriculture should be chosen based on regional precipitation patterns, and the use of water-intensive crops should be restricted in drought-prone areas.

Especially in recent years, Türkiye, including the Black Sea region, has faced climate-induced flood disasters. In urban areas, roads and road infrastructure must be designed with permeable surfaces to counter urban

floods. Cities should fulfil their water needs through methods like rainwater harvesting to prevent the need for water transport from different regions or basins.

Conclusion

Climate change has become an issue requiring urgent global attention, necessitating actions from all countries. Some regions classified as vulnerable experience the impacts of the climate crisis more profoundly and must confront its consequences more severely. While those responsible for the climate crisis and those adversely affected by its impacts might not be the same, the measures taken against the climate crisis must be global in scope. In line with this, the United Nations has taken the lead in addressing climate change and concrete steps have been initiated. The process, initiated by the United Nations Framework Convention on Climate Change, led to the establishment of the three crucial pillars with the Kyoto Protocol and the Paris Agreement. Regularly held Conference of the Parties meetings serve as a mechanism to monitor the success of the process. These international agreements and ongoing meetings are essential in coordinating global efforts to address the climate crisis and eliminate its impacts.

The study was handled within the scope of the initial research questions. Türkiye stands as one of the countries profoundly affected by climate change, primarily due to its geographical location within the Mediterranean basin and direct exposure to the climate change risks in this region. The study highlights how Türkiye's climate change policies have evolved through historical processes, its extent of participation in international efforts, and its recent approach to the Paris Agreement. However, Türkiye's continued reliance on fossil fuel-based policies and a lack of significant progress towards renewable energy sources indicate a departure from sustainability goals. Despite declaring the carbon neutrality goal for 2023, it's evident that more efforts are required to achieve this objective.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ezgi Kovancı :%100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ezgi Kovancı: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

References

- Ankara Sanayi Odası. (2023, March 8). *Ulusal katkı beyanı*. Retrieved on 2023, June 6 from <https://www.aso.org.tr/ulusal-katki-beyani-5349>
- Climate Action Tracker. (2019). *İklim eylemini artırmak sıfır emisyonlu bir topluma geçiş için fırsatlar*. Yönetici özeti. Retrieved on 2023, June 8 from https://climateactiontracker.org/documents/671/CAT_2019-11-29_ScalingUp_TURKEY_ExecSumm_TUR.pdf
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2022a, November 16). *Türkiye ulusal katkı beyanını Cop27’de açıkladı*. Retrieved on 2023, June 5 from <https://iklim.gov.tr/turkiye-ulusal-katki-beyani-ni-cop27-de-acikladi-haber-84>
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2022b). *Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi: Genel bilgi*. Retrieved on 2023, March 3 from <https://www.iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33>
- Doha Amendment to the Kyoto Protocol. (2012). *UNFCCC*. Retrieved on 2023, March 5 from https://unfccc.int/files/kyoto_protocol/application/pdf/kp_doha_amendment_english.pdf
- European Parliament. (2021, June 24). *EU and the Paris Agreement: Towards climate neutrality*. Directorate general for communication. Retrieved on 2023, July 12 from https://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2019/11/story/20191115STO66603/20191115STO66603_en.pdf
- European Union. (2021). Regulation (EU) 2021/1119 of The European Parliament and of the Council of 30 June 2021: Establishing the framework for achieving climate neutrality and amending regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 (‘European Climate Law’).
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2023a). *Climate change 2023: synthesis report*. Contribution of working groups I, II and III to the sixth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, 35-115.
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2023b). *IPCC press release: Urgent climate action can secure a liveable future for all*. Retrieved on 2023, June 4 from

- https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2023/03/IPCC_AR6_SYR_Pr essRelease_en.pdf
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2023c). *IPCC factsheet: timeline*. Highlights of IPCC history. Retrieved on 2023, July 1 from https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2023/05/AR6_FS_timeline2023.pdf
- Jackson, P. (2007). From Stockholm to Kyoto: A brief history of climate change. *Green Our World*, XLIV, 2.
- Johnson, S. (2012). UNEP the first 40 years a narrative, *United Nations Environment Programme Publication*. Retrieved on 2023, March 4 from <https://www.unep.org/resources/report/unep-first-40-years>
- Kyoto Protocol. (1998). Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on climate change, Kyoto/Japan.
- Ministry of Foreign Affairs. (2022a). *United Nations Framework Convention on climate change (UNFCCC) and the Kyoto Protocol*. Retrieved on 2023, April 13 from https://www.mfa.gov.tr/united-nations-framework-convention-on-climate-change-_unfccc_-and-the-kyoto-protocol.en.mfa
- Ministry of Foreign Affairs. (2022b). *Paris Agreement*. Retrieved on 2023, July 12 from <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>
- Our World in Data. (2023). *Global warming monthly temperature*. Retrieved on 2023, July 14 from [https:// Climate Change Impacts Data Explorer - Our World in Data](https://climatechangeimpactsdataexplorer-ourworldindata.org/)
- Pachauri, R.K & Reisinger, A. (2007). *Climate Change 2007: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC, Geneva, Switzerland.
- Parry, I., Minnett, D. & Zhunussova, K. (2023). *Climate mitigation policy in Türkiye*. IMF working papers: 2023/108.
- Pruitt, S. (2018, September 14). *How the vietnam war empowered the hippie movement*. Retrieved on 2023, July 17 from <https://www.history.com/news/vietnam-war-hippies-counter-culture>
- Republic of Türkiye. (2023). *Updated first nationally determined contribution*. Retrieved on 2023, June 14 from https://iklim.tobb.org.tr/files/Ulusal_Katk_Beyan_Eng.pdf
- Stockholm Environment Institute. (2021). *The production gap report 2021*. International Institute for Sustainable Development and United Nations Environment Programme. Retrieved on 2023, April 14 from <http://productiongap.org/2021report>

- The National Security, Military, and Intelligence Panel on Climate Change. (2020). *A security threat assessment of global climate change*. The center for climate and security. An institute of the council on strategic risks. Retrieved on 2023, July 10 from <https://climateandsecurity.org/wp-content/uploads/2020/03/a-security-threat-assessment-of-climate-change.pdf>
- United Nations. (1972). *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*. Stockholm, 5-16 June 1972, New York.
- United Nations. (2023). *Nationally Determined Contributions registry*. Retrieved on 2023, May 12 from <https://unfccc.int/NDCREG>
- United Nations Environment Development. (2022). *The closing window: climate crisis calls for rapid transformation of societies*. Emissions gap report 2022.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (1992). FCCC/INFORMAL/84 GE.05-62220 (E) 200705, United Nations.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (2008). *Kyoto Protocol reference manual on accounting of emissions and assigned amount*. Retrieved on 2023, June 19 from https://unfccc.int/resource/docs/publications/08_unfccc_kp_ref_manual.pdf
- World Wildlife Fund. (2023). *What's the difference between climate change mitigation and adaptation?*. Retrieved on 2023, July 11 from <https://www.worldwildlife.org/stories/what-s-the-difference-between-climate-change-mitigation-and-adaptation>
- World Resources Institute. (2022). *Explaining the Paris Agreement rulebook*. Retrieved on 2023, July 16 from <https://files.wri.org/d8/s3fs-public/2022-10/unpacking-paris-rulebook-english.pdf>
- World Health Organisation. (2014). *Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death: 2030s and 2050s*. Retrieved on 2023, July 16 from https://www.afro.who.int/sites/default/files/2017-06/9789241507691_eng.pdf
- World Meteorological Organization. (2021). *WMO atlas of mortality and economic losses from weather, climate and water extremes (1970–2019)*, Retrieved on 2023, July 16 https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=10989
- Yeşil Ekonomi. (2018, November 11). *Paris Anlaşması için iki temel kırmızı çizgimiz var*. Retrieved on 2023, July 18 from “Paris Anlaşması için iki temel kırmızı çizgimiz var”: Yeşil Ekonomi (yesilekonomi.com)

CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE YASAMA BAĞIŞIKLIKLARI VE İSTİSNALARI

Rengül EKİZCELEROĞLU*

Öz

Türkiye'de 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte hemen hemen her alanda büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bu süreçte devletin öncelikli hedeflerinden biri olan çağdaş bir hukuk devleti olma gayesi hukuksal anlamda çok sayıda yeni düzenleme yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Devletin monarşiden çıkıp cumhuriyet biçimine geçmesiyle yasama bağışıklıklarının önemi de artmıştır. Kökleri 1876 Kânûn-i Esâsi'sine dayanan yasama bağışıklıkları, Cumhuriyet'in ilanından sonraki anayasalarda daha da geliştirilerek düzenlenmiştir. Zira seçimle göreve gelmiş milletvekillerinden oluşan meclislerin yasama işlevini demokratik ilkelere uygun şekilde yerine getirebilmesi için milletvekillerinin hukuka uygun olmak kaydıyla tam bir serbesti içinde hareket edebilmeleri gerekmektedir. Bu amaçla milletvekillerine bazı parlamenter bağışıklıkların sağlanması çoğu demokratik ülkede yaygın bir uygulamadır. Bu çalışmada Türkiye'de yasama bağışıklıkları ve istisnalarının ayrıntılı olarak incelenmesi ve konuya ilişkin eksikliklerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda konu sistematik biçimde incelenmiş ve Türkiye'de yasama bağışıklıkları hususundaki mevzuatın hangi hususlarda geliştirilebileceği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Parlamenter Muafiyetler, Yasama Dokunulmazlığı, Yasama Sorumsuzluğu.*

LEGISLATIVE IMMUNITIES AND THEIR EXCLUSIONS IN TÜRKİYE FROM THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC TO THE PRESENT

Abstract

With the proclamation of the Republic in 1923 in Türkiye, great transformations were experienced in almost every field. In this process, the aim of being a modern state of law, which was one of the primary goals of the state, brought along many new regulations in the legal sense. With the transition of the state from monarchy to the republic, the importance of legislative immunity also increased. Legislative immunities which have their roots in the first Ottoman Constitution of 1876, were further improved and regulated in the constitutions after the proclamation of the Republic. In order for parliaments composed of elected MPs to fulfill their legislative function in accordance with democratic principles, MPs must be able to

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, rengulekizceleroğlu@trakya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6958-5607>

act with complete freedom, provided that they comply with the law. It is common practice in most democratic countries to grant some parliamentary immunities to MPs for this purpose. The aim of this study was to provide a detailed examination of the legislative immunities and their exclusions in Türkiye as well as to identify the deficiencies related to this topic. In this sense, the topic was systematically examined and the areas in which the legislation on legislative immunities in Türkiye could be enhanced was highlighted.

Keywords: *Parliamentary Privileges, Legislative Immunity, Legislative Non-liability.*

Giriş

Temsili demokrasinin gerçek anlamıyla işletilebilmesi için yasama erki vasıtasıyla temsil işlevini yerine getiren meclislerin ve onu oluşturan gerek iktidar gerek muhalefet partisi milletvekillerinin hukuka uygun olmak kaydıyla tam bir serbesti içerisinde hareket edebilmeleri gerekir. Zira milletvekilleri oyları, sözleri ve ifadeleriyle milli iradenin temsilcileridir. Milli iradenin doğru şekilde meclise yansiyabilmesi kamu yararı gereğidir. Meclislerin ve onları oluşturan milletvekillerinin baskı ve yıldırımlardan uzak şekilde hareket edebilmelerini sağlamak amacıyla milletvekillerine bazı parlamenter bağışıklıkların sağlanması çoğu demokratik ülkede yaygın bir uygulamadır. Yasama sorumsuzluğunun gerekliliği konusunda gerek doktrinde gerek uygulamada bir uzlaşma bulunsa da yasama dokunulmazlıklarının gerekli olup olmadığı yönünde sıklıkla tartışmalar yaşanmaktadır.

Türkiye’de de yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması yahut sınırlandırılması, milletvekillerine sadece yasama sorumsuzluğu tanınması gibi tartışmalar uzun zamandır süregelenmektedir. Bu husus birden çok kez yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması yönünde anayasa değişikliği önerileri ile Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) sunulmuştur. Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması yönündeki taleplerin gerekçesi milletvekillerinin karıştığı iddia edilen yolsuzluklar olmuştur. Ancak bu yöndeki anayasa değişikliği önerileri TBMM tarafından kabul edilmemiştir.

Türkiye’de yasama bağışıklıkları konusunda çeşitli çalışmalar yapılmış bulunmakla birlikte, konunun yasama bağışıklıklarının istisnaları bakımından halen incelenmeye değer olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile yasama bağışıklıklarının istisnalarının ayrıntılı olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikle parlamenter bağışıklıkların ortaya çıkışı ve tarihi gelişimi ele alınmaktadır. Türk Anayasalarında yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı konuları, yasama dokunulmazlığı adı altında tek bir başlık altında düzenlenmiş olmakla birlikte, bu iki bağışıklık türü birbirinden oldukça farklı kapsamdadır. Çalışmada bu iki bağışıklık türünün amaçları, nitelikleri ve birbirinden farkları değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmede yasama sorumsuzluğunun amacı ve niteliği ile kişi, yer ve fiil yönünden kapsamı ele alınmaktadır. Ardından 1982 Anayasası’nda daha detaylı şekilde

düzenlenmiş olan yasama dokunulmazlığının amacı ve milletvekillerine ne gibi güvenceler getirdiği incelenerek, yasama dokunulmazlığının kapsamına giren cezanın ertelenmesi ve kovuşturma yasağı ile dokunulmazlık kapsamına girmeyen suçlar olarak görülen ağır ceza gerektiren suçüstü hali ve Anayasa'nın 14. maddesinde yer alan istisnai durumlar incelenmektedir. Son olarak yasama dokunulmazlığının sona erme biçimleri ile yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararlarının yargısal denetimi ve sonuçları değerlendirilmektedir.

1. YASAMA BAĞIŞIKLIKLARI

Yasama bağışıklıkları, İngiltere'de parlamentoların krala karşı gösterdikleri varoluş mücadelesi sürecinde kurumsallaşmış olup, günümüzde temsili demokrasinin vazgeçilmez kurumları haline gelmiştir (Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 236). 13. yüzyılda İngiltere'de Parlamantonun açılış dönemlerinde Avam Kamarası başkanı tarafından krala sunulan bir dilekçe ile parlamento üyeleri için istenen imtiyazlar günümüzdeki parlamenter bağışıklıkların ilk örneklerini oluşturmaktadır. İstenen imtiyazlar içinde; kişi dokunulmazlığı, bütün tartışmalar sırasında söz hakkı, kral tarafından huzura kabul edilme hakkı gibi haklar yer almıştır (Akt. Artuk vd., 2011, s. 190). Önceleri kralın adeta bir lütfu olarak görülen bu imtiyazlar zamanla lütuf olmaktan çıkmış ve kurumsallaşmıştır. Krallar ile Avam Kamarası etrafında süregelen mücadeleler sonrası 1688 tarihli Haklar Beyannamesi (*Bill of Rights*) ile parlamento üyelerinin ifade hürriyeti hukuken tanınmıştır (Sevinç, 2007, s. 326). Haklar Beyannamesi'nin ifade hürriyeti başlığını taşıyan 9. maddesinde "Parlamentodaki konuşma, tartışma veya yapılan işlemlerin parlamento dışındaki herhangi bir yerde ya da mahkemede sorgulanamayacağı, parlamenterlerin bunlar nedeniyle suçlanamayacağı" (Bill of Rights, 1688) hüküm altına alınarak yasama sorumsuzluğu açıkça kabul edilmiştir. Koloni döneminde İngiltere'den Amerika'ya ulaşan yasama sorumsuzluğu, ilk kez 1789 Fransız Devrimi sonrası 1791 Fransız Anayasası ile anayasal bir kurum olarak ortaya çıkmıştır (Gönenç & Ergül, t.y., s. 1).

Yasama bağışıklıkları Türkiye'de ilk kez 1876 tarihli Kânûn-i Esâsî ile kendine yer bulmuştur. Kânûn-i Esâsî, günümüzdekine benzer şekilde hiçbir Meclisi Umumi üyesinin yasama faaliyetleri ile ilgili oy ve ifadeleri nedeniyle sorumlu tutulamayacağını belirterek yasama sorumsuzluğunu düzenlemiştir. 79. maddede ise Heyeti Mebusan üyelerine yasama dokunulmazlığı tanındığı görülmektedir (Kânûn-i Esâsî, m. 47 ve m.79). 1921 Anayasasında yasama bağışıklıklarına yer verilmediği görülmektedir. Ancak 1921 Anayasası döneminde Kânûn-i Esâsî'nin çelişmeyen hükümleri de yürürlükte olduğu için (Gözler, 2018, s. 176) bu dönemde de yasama bağışıklıklarının tanındığı söylenebilir. Türkiye'de yasama bağışıklıklarının daha açık ve daha koruyucu şekilde düzenlenmesi Cumhuriyet'in ilanından bir yıl sonra yürürlüğe giren 1924 Anayasası ile olmuştur. 1961 Anayasası da 1924 Anayasası'nın yasama

bağışıklıklarını düzenleyen 17. maddesini dönemin iki meclisli yapısına uygun hale getirerek muhafaza etmiştir (Aktaş, 2006, s. 89-94).

Yasama bağışıklıkları 1982 Anayasası'nda “Yasama Dokunulmazlığı” başlıklı 83. madde ile hüküm altına alınmıştır. Madde başlığı yasama dokunulmazlığı olarak düzenlenmiş olsa da maddede yasama sorumsuzluğunun da düzenlendiği görülmektedir. Özbudun (2005, s. 109) karışıklığa yol açılmaması adına madde başlığının “yasama bağışıklıkları” veya “parlamentar muafiyetler” şeklinde düzenlenmesinin daha doğru olacağını önermektedir. Nitekim yasama bağışıklıkları içerikleri farklı olan “yasama sorumsuzluğu” ve “yasama dokunulmazlığı” olmak üzere iki şekildedir.

1.1. Yasama Sorumsuzluğu

Yasama sorumsuzluğu milletvekillerinin parlamento çalışmaları kapsamındaki oy, düşünce ve sözlerinden dolayı sorumlu tutulamamaları ve bu yolla yasama faaliyetini tam ve korkusuzca yerine getirebilmelerini sağlama amacı taşır. Yasama sorumsuzluğunun ortaya çıkışı yukarıda değinildiği üzere İngiltere'dedir. İngiliz sisteminde “ifade özgürlüğü” (*freedom of speech*) şeklinde ifade bulan yasama sorumsuzluğu 1689 yılında yasalaşmış ve uzunca bir süredir uygulama alanı bulmuş olmakla birlikte sayısız kez yargı kararlarına ve tartışmalara konu olmuştur (Sevinç, 2007, s. 326).

Yasama sorumsuzluğu esasen milletvekillerinin yasama faaliyetini yerine getirirken kullandıkları oy, dile getirdikleri söz ve düşüncelerinden dolayı sorumlu tutulamamaları anlamına gelmekte, bu nedenle de kimi zaman “kürsü dokunulmazlığı” olarak ifade edilmektedir (Özdemir, 2022, s. 802). Ancak kürsü dokunulmazlığı ifadesi kanaatimizce yasama sorumsuzluğu kavramıyla tam olarak örtüşmemektedir. Çünkü yasama sorumsuzluğunun kapsamı milletvekillerinin sadece meclis içerisinde, diğer bir ifadeyle kürsüde dile getirdikleri söz ve düşünceleriyle sınırlı değildir. Keza benzer şekilde yasama sorumsuzluğu milletvekillerinin sadece milletvekili sıfatını taşıdıkları, yani görevde (*kürsüde*) oldukları zamanla sınırlı değildir. Zira milletvekilleri yasama faaliyeti gerçekleştirirken dile getirdiği söz ve düşünceleri ile ilgili olarak milletvekilliği sona erdikten sonra da sorumlu tutulamaz. Yasama sorumsuzluğunun esas amacı milli iradenin bağımsız ve hiçbir etki altında kalmadan ortaya konulmasının sağlanmasıdır. Yasama faaliyeti sırasında söylenen söz, ifade ve düşüncelerin milletvekilinin üyeliğinin sonlanmasına rağmen sorumsuzluk kapsamında olması da milletvekillerine iradelerini özgürce açıklayabilme güvencesi sağlamaktadır.

Günümüzde yasama sorumsuzluğu kurumu neredeyse bütün çağdaş anayasalar tarafından kabul edilmektedir. İngiliz, Amerikan ve Alman anayasalarında yasama sorumsuzluğunun parlamento üyelerinin meclis çalışmaları sırasındaki söz, yazı ve oyları bakımından korunduğu görülmektedir. Fransa'da ise sorumsuzluk kapsamı daha geniş tutularak,

hiçbir meclis üyesinin görevi esnasında ortaya koyduğu düşüncelerden ve kullandığı oylardan dolayı araştırma ve kovuşturma geçiremeyeceğini, yargılanamayacağını hüküm altına almıştır (Gönenç & Ergül, t.y., s. 1).

Milletvekillerine tanınmış olan yasama bağımsızlıkları bir yandan da milletvekillerinin yerine getirdikleri görevin öneminin, niteliğinin ve ciddiyetinin altını çizmektedir (Arslan, 2021, s. 71). Bu bağımsızlıklar milletvekillerini hukukun üstünde bir sınıf haline getirmeyi amaçlamadığı gibi, onları salt milletvekillerine verilen imtiyazlar olarak görmemek gerekir (Özkul, 2017, s. 113). Bu muafiyetler milletvekillerinin yasama işlevini yerine getirirken dışarıdan gelebilecek olan baskılara karşı koruyarak milli iradenin doğru şekilde ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla tanınmaktadır. Dolayısıyla yasama bağımsızlıkları aslında milletvekillerinin kişisel yararı için değil, kamu yararı için tanınmaktadır.

1.1.1. Yasama Sorumsuzluğunun Kapsamı ve İstisnaları

1982 Anayasası yasama sorumsuzluğunu “Yasama Dokunulmazlığı” başlıklı 83. maddesinin 1. fıkrasında düzenlemiştir. Buna göre: “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden, o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar alınmadıkça bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar” denilerek yasama dokunulmazlığı ile birlikte yasama sorumsuzluğunun kapsamı da belirlenmiştir.

Madde metninin lafzından yasama fonksiyonunun *meclis çalışmalarını* kapsadığı anlaşılmaktadır. O halde oy, söz ve düşünce açıklamalarının sözlü şekilde yapılması gibi yazılı ya da elektronik ortamda açıklanmaları halinde de yasama sorumsuzluğu geçerli olacaktır. Ancak bir milletvekilinin meclis çalışmaları ile ilgili olmayan oy, söz ya da düşünce açıklamaları, bir konferansta dile getirdiği sözleri ya da herhangi bir yerde yayınlanmış yazısı meclis çalışmaları ile ilgili değilse sorumsuzluk kapsamında sayılmayacaktır (Döner, 2004, s. 51). Yasama sorumsuzluğunun kapsamı “kişi”, “yer” ve “fiil” yönleriyle ayrıntılı olarak aşağıda incelenmektedir.

1.1.1.1. Kişiler Yönünden

1982 Anayasası'nın 83. maddesi yasama sorumsuzluğunun kapsamı içerisine giren kişileri “TBMM üyeleri” denilmek suretiyle “*milletvekilleri*” olarak açıklamaktadır. Anayasa'ya göre bu maddeye getirilen tek istisna 112. maddedeki “milletvekili olmayan bakanlar” olmuştur. 112. maddenin son fıkrası 2017 yılında mülga edilmeden önce milletvekili olmayan Bakanlar Kurulu üyelerinin TBMM önünde ant içtikleri ve bakan sıfatını taşıdıkları sürece milletvekillerinin tabi oldukları kayıt ve şartlara uydukları ve yasama dokunulmazlığına da sahip olduklarını açıkça düzenlemekteydi (Mülga: 16/4/2017-6771/16 md.). Bu madde meclis çalışmalarına doğrudan katılıyor

olmaları nedeniyle milletvekili olmayan bakanları da yasama dokunulmazlığı kapsamına almaktaydı.

21.01.2017 tarihli 6771 Sayılı Kanun’la (RG. 11.02.2017, Sayı: 29976) Anayasa’nın 106/10. maddesinde yapılan değişiklikle “cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, görevleriyle ilgili olmayan suçlarda yasama dokunulmazlığına ilişkin hükümlerden yararlanır” denilerek cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde zaten milletvekili olamayacak bakanlar yanında cumhurbaşkanı yardımcıları da yasama dokunulmazlığı kapsamına alınmıştır.

Sevinç’e göre (2007, s. 329-330) meclis çalışmaları sırasında görüşlerine başvuru alan kişilerin de (milletvekili, bakan ya da Cumhurbaşkanı yardımcısı olmasalar bile) yasama sorumsuzluğundan yararlanmaları gerekmektedir. Aksi halde görüşlerine başvuru alan bu kişiler kendilerini güvende hissetmeyebilir ve bu durum çalışmaların sağlıklı yürümesini engelleyebilir. Yazar bu konuda Susurluk Komisyonu olarak bilinen TBMM Araştırma Komisyonu’nda verdiği ifadeler nedeniyle hakkında dava açılan Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Dairesi Eski Başkanına açılan davayı örnek göstermektedir. Ancak Anayasa’da bu gibi görüşlerine başvuru alan kişiler hakkında yasama sorumsuzluğuna yer verilmemektedir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da yasama sorumsuzluğunun süresi ile ilgilidir. Kural olarak bir milletvekili meclis çalışmaları sırasında söylediği söz ve ifadelerden, kullandığı oylardan dolayı ömür boyu sorumsuzluk kapsamındadır. Ancak, milletvekillerine tanınan bu sorumsuzluk sadece milletvekili sıfatını taşıdıkları sıradaki meclis çalışmaları ile ilgili oy, söz ve düşünceleri için geçerli olup, milletvekilliğinin sona ermesinden sonraki oy, söz ya da düşünce açıklamaları bakımından yasama sorumsuzluğu bulunmayacaktır.

1.1.1.2. Yer Yönünden

Anayasa yasama sorumsuzluğunun yer yönünden kapsamını, “meclis çalışmaları” ifadesiyle hüküm altına alarak, yasama sorumsuzluğunun kapsamını tek bir mekânla sınırlı olarak göstermemiş, yasama faaliyetinin gerçekleştirildiği herhangi bir yer olarak öngörmüştür. Buna göre meclis çalışmaları ifadesi geniş anlamda yorumlanmaktadır. Meclis çalışmaları meclis çatısı altında değil de yurtdışında yapılmış olsa dahi yasama fonksiyonunun bir parçası sayılacaktır. Böylelikle TBMM Genel Kurul toplantıları yanında, komisyon ve siyasi partilerin grup toplantıları da meclis çalışması niteliğinde olduğu sürece sorumsuzluk kapsamında sayılacaktır (Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 238). Anayasa’nın sorumsuzluk alanını meclis binası ile sınırlamamış olması son derece isabetlidir. Zira yasama sorumsuzluğunun amacı milli iradenin serbestçe ortaya çıkabilmesini sağlamak olduğuna göre bunu sağlamaya yönelik söz, ifade ve düşüncelerin nerede dile getirildiğinin önemli olmaması gerekir.

Anayasa'nın 83. maddesine göre milletvekilleri mecliste söyledikleri sözleri dışarıda tekrarlamaktan sorumlu tutulamazlar. Bu kural meclis çalışmalarına aleniyet kazandırmayı sağlamak bakımından getirilmiştir. Ancak 1982 Anayasası önceki anayasalardan farklı olarak bu konuda bir sınırlama getirmiştir. Buna göre; bir meclis kararı alınarak milletvekillerinin mecliste söylediklerinin dışarıda tekrarlanması engellenebilecektir. Bu karara uymayan milletvekili yasama sorumsuzluğundan yararlanamayacaktır. Bu düzenleme uygulamada daha çok muhalefet aleyhine işleyebilecek nitelikte olduğu gibi, kural olarak mutlak kabul edilen yasama sorumsuzluğunu önemli ölçüde nispileştirmektedir (Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 237-238). Gerçekten de bir meclis kararı alınarak milletvekillerinin meclisteki söylemlerini dışarıda tekrarlamalarının engellenebilecek olması hususu temsil ilkesi ile bağdaşmamaktadır.

Sevinç (2007, s. 331) mecliste dile getirilen bir görüşün dışarıda tekrarlanması ile ilgili hususun başka bir şekilde yorumlanmasının mümkün olduğuna dikkat çekmektedir. Örneğin meclis kürsüsünde ırkçı görüşler ileri süren bir milletvekili yasama sorumsuzluğu gereği, üyeliği sona erse bile bu görüşleri nedeniyle yargılanamayacaktır. Bu durum eşitlik ilkesine aykırılık oluşturacak, milletvekiline ömür boyu süren bir ayrıcalık tanıyacaktır. Yazara göre 83. madde ile Divan'ın gerekli görmesi durumunda mecliste dile getirilen bir görüşün meclis dışında tekrarlanmasını yasaklamak yönünde TBMM'ye teklifte bulunma yetkisini, söz konusu sakıncayı ortadan kaldırma imkânı olarak yorumlamak gerekmektedir.

Meclis görüşmelerine aleniyet getirmeyi amaçlayan bir diğer hüküm ise Anayasa'nın 97. maddesinde düzenlenmektedir. Buna göre TBMM Genel Kurulundaki görüşmeler açıktır ve Tutanak Dergisinde tam olarak yayımlanacaktır. Öte yandan TBMM İçtüzüğü (md. 70) hükümlerine göre kapalı oturumlar yapılması mümkündür ve bu görüşmelerin yayımı da TBMM kararına bağlıdır. Açık yapılan görüşmeler meclisçe başka bir karar alınmadıkça her türlü vasıta ile yayımlanabilir. Bu durumda meclis görüşmelerini yayımlayan basın yayın kuruluşlarının da yasama sorumsuzluğu kapsamında yer alması gerekir. Ancak Tanör ve Yüzbaşıoğlu'nun (2002, s. 238) isabetle belirttiği gibi bu hususta istismarı önleyici kriterler de bulunmalıdır. Aktarılan sözler tam, doğru ve gerçeğe uygun ise yani yapılan yayın iyiniyetliyse yasama sorumsuzluğundan yararlanmalıdır. Amacı ve zamanlaması bakımından kötü niyetli yapılan yayınlar ise yasama sorumsuzluğu kapsamında sayılmamalıdır.

1.1.1.3. Fiil Yönünden

Yasama sorumsuzluğu kurumunun amacı milletvekillerinin yasama faaliyetleri sırasındaki ifade hürriyetlerini koruyarak milli iradenin özgürce oluşmasını sağlamak olduğu için Anayasa'nın sorumsuzluğun kapsamını sadece bunu sağlamaya yönelik eylem ve işlemlerle, diğer bir ifade ile "oy, söz ve düşünce açıklamaları" ile sınırlaması yerindedir. Zira bu güvence

milletvekillerinin hiçbir şeyden çekinmeden düşüncelerini ortaya koyabilmeleri için zorunludur. Ancak yasama faaliyeti kapsamında olmayan, örneğin bir üyenin bir başka üyeyi dövmesi, yaralaması yahut hırsızlık gibi eylemler, meclis çalışması sırasında meydana gelmiş olsa dahi meclis çalışmalarının amacıyla uyumlu olmayan eylemlerdendir; bu nedenle sorumsuzluk kapsamında kabul edilemezler (Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 239). Düşünce açıklamalarının söz ya da ifade dışında vücut davranışlarıyla yapılması da sorumsuzluk kapsamında değerlendirilmelidir. Oy, söz ya da düşünce açıklaması dışındaki davranışlar, bilhassa yukarıda örneği verilen maddi fiillerle işlenen suçlar bakımından sorumsuzluk söz konusu olmayacaktır. Ancak bu gibi durumlar yaşandığı takdirde fiilin niteliğine göre yasama dokunulmazlığının gündeme gelmesi mümkündür (Dursun, 2013, s. 78).

Yasama sorumsuzluğunun mutlaklığı cezai kovuşturmalar bakımından muhakkak olmakla birlikte, hukuki sorumsuzluğun koruma kapsamına girip girmeyeceği tartışmalıdır. Ancak üçüncü kişilerin kişilik haklarına saldırı mahiyeti taşıyan söz ve ifadeler karşısında mağdurların tazminat davası açması mümkündür. Bu noktada akla hakaret ve küfür nitelikli söz ve davranışların yasama sorumsuzluğu kapsamında olup olmadığı konusu gelmektedir. Nitelik itibarıyla hakaret ve sövme düşünce özgürlüğü kapsamında olmayan ifadelerdir. Ayrıca yasama fonksiyonunun yerine getirilmesi hususuna da yabancıdırlar. Bu sebeptendir ki bazı Anayasalar hakaret ve sövmeyi açıkça yasama sorumsuzluğu dışında tutmuşlardır (Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 239-240). Örneğin Alman Anayasası yasama sorumsuzluğuna ilişkin hükümlerin “hakaret ve sövmeye tatbik edilemeyeceğini” açıkça düzenlemektedir (Gözler, 2018, s. 243). Ancak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda bu yönde bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısıyla Anayasa’nın hakaret ve sövmeyi sorumsuzluk kapsamında kabul ettiği söylenebilir. Öğretide de yaygın görüş, milletvekillerinin yasama faaliyetleri sırasındaki hakaret ve küfür nitelikli sözlerinden de sorumlu tutulmamaları gerektiği yönündedir. Ancak hakaret, küfür gibi davranışlar meclis disiplin hükümleriyle cezalandırılabilir (Gözübüyük, 2000, s. 191; Sevinç, 2007, s. 331-332).

1.2. Yasama Dokunulmazlığı

Milli iradenin temsilcisi olan meclislerin öncelikli görevi yasama faaliyetini gerçekleştirmektir. Meclisler aynı zamanda ülkeden ülkeye uygulama biçimleri değişmekle birlikte yürütme organını da çeşitli yollarla denetlemektedir. Bu nedenledir ki milletvekillerinin yasama faaliyetlerinden ve diğer görevlerinden kolaylıkla uzaklaştırılamaması gerekir. Aksi halde sorumlu oldukları milli iradenin temsili ve yürütme organının denetlenmesi görevleri tehlikeye düşecektir. Yasama organını oluşturan milletvekillerinin keyfi müdahalelerden korunması gerekliliği nedeniyle milletvekillerine tanınan muafiyetlerden biri de yasama dokunulmazlığıdır.

Yasama sorumsuzluğu ifade özgürlüğü anlamıyla İngiltere kökenli kabul edilirken, yasama dokunulmazlığı Fransız kökenlidir. Fransız İhtilalinden sonra Kurucu Meclis 1790 yılında bir kararname çıkararak meclis üyelerinin, meclis kararı olmaksızın “suçüstü” halleri dışında tutuklanamayacağını öngören bir kararname çıkarmıştır. Bu düzenleme ilerleyen dönemlerde de kabul edilmiş ve zamanla diğer ülkelere de yayılmıştır (Gözler, 2001, s. 74).

Yasama dokunulmazlığı, kısaca meclis kararı olmaksızın bir milletvekilinin cezai takibat geçiremeyecek olmasıdır. Bir milletvekili meclis onayı olmadan tutuklanamaz, sorgulanamaz ve yargılanamaz. Milletvekillerine tanınan bu ayrıcalık, ceza hukuku bakımından eşitlik ilkesinin bir istisnasını oluşturmaktadır. Yasama sorumsuzluğu milletvekillerine yasama faaliyetleriyle ilgili fiilleri yönünden koruma sağlarken, dokunulmazlık ise milletvekillerinin yasama faaliyetleri dışındaki fiilleri nedeniyle yasama faaliyetlerine katılmasının engellenmemesini güvenceye almaktadır. Yasama sorumsuzluğu milletvekilinin cezalandırılmaması, dokunulmazlık ise cezasının ertelenmesi ile ilgilidir. Cezalandırmayı ertelemenin amacı milletvekiline kişisel yarar sağlamak değil, siyasi nedenlerle muhalif milletvekilleri üzerinde iktidar çoğunluğunun baskı kurmasını engellemektir (Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 240-241).

Milletvekillerine tanınan dokunulmazlıklar demokratikleşmeyi sağlamak ile ilgili görülürken, öte yandan bu dokunulmazlıkların demokratikleşmeyi baltalayabileceği de dile getirilmektedir. Zira cezai kovuşturma geçirme korkusu olmayan milletvekillerinin siyasi yolsuzluklar ile kendine çıkar sağlayacak davranışlara girişebilme ihtimali demokratik düzen üzerinde tehdit oluşturabilir. Ancak aşağıda daha ayrıntılı ele alınacağı üzere yasama dokunulmazlıkları mutlak değildir. Bu nedenle yasama bağımsızlıklarının kapsamının ne çok geniş ne de çok dar tutulmaması, bu hususta hassas bir denge kurulması büyük önem taşımaktadır (Wigley, 2009, s. 568).

Yasama dokunulmazlığının uygulanışı ve koşullarıyla ilgili ülkeler arasında farklılıklar olsa da bu konuda dünyada başlıca iki sistem uygulanmaktadır. Bunlardan ilki olan ve Anglo Sakson sistemi olarak ifade edilen Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, İngiltere, İrlanda ve Kanada'nın bulunduğu sistemde yasama dokunulmazlığı cezai alanında değil salt hukuk alanında geçerlidir. Bu sistemde yasama dokunulmazlığı mutlak olup, parlamento tarafından kaldırılamaz. Ancak bu sistemde dokunulmazlık cezai alanda geçerli olmadığı için milletvekillerinin cezai nedenlerle tutuklanması ve yargılanması mümkündür (Gözler, 2001, s. 96).

İkinci sistem olan ve Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Lüksemburg, Norveç, Portekiz, Türkiye ve Yunanistan'da uygulanan Kıta Avrupası sisteminde ise yasama dokunulmazlığı hukuki alanda değil, cezai alanda geçerlidir. Yani parlamento üyeleri ceza davalarına karşı

korunmaktadır. Bu sistemde düzenlenen dokunulmazlığın istisnaları mevcut olup kaldırılması mümkündür. Genellikle suçüstü hali, belirli ağırlıktaki suçlar, kaçma şüphesi bulunması hali, itiraf, kesin hükümlerle mahkûmiyet ve adi suçlar dokunulmazlık kapsamında yer almaz. Anglo Sakson sisteminde yasama dokunulmazlığı mutlak iken, Kıta Avrupa'sında yasama dokunulmazlığı kaldırılmamış olsa bile mutlak bir koruma sağlamaz (Gözler, 2001, s. 91- 96). Yasama dokunulmazlıkları alanında Hollanda istisnası hariç, Avrupa'da yasama dokunulmazlığını ceza kovuşturmalarında tümüyle kaldıran ülke yoktur (Özbudun, 2005, s. 115).

Yasama dokunulmazlığının süresi, bu uygulamayı kabul eden ülkelerin büyük bir kısmında bütün yasama dönemini kapsayacak şekilde kabul edilmektedir. Bazı ülkeler bu süreyi sınırlandırmıştır. Kanada, dokunulmazlık bakımından, parlamentonun çalışma dönemi ile kırk gün öncesi ve sonrası şeklinde bir süre öngörmüştür. Letonya, Liechtenstein, Litvanya, Lüksemburg, Norveç, İsveç ve İsviçre gibi ülkelerde dokunulmazlık süresi meclis çalışma süresi ile sınırlandırılmıştır. Türkiye'de dokunulmazlık bütün yasama dönemini kapsamaktadır (Özbudun, 2005, s. 112). Dolayısıyla, dokunulmazlık meclisin tatile girdiği süreçte de devam etmektedir (Balo, 2012, s. 19).

Anglo Sakson ve Kıta Avrupası sistemleri arasında uygulama ve koruma altına aldıkları alanlar bakımından farklılıklar bulunsa da temel amaçları aynıdır. Bu amaç ise milletvekillerinin yasama görevlerini yerine getirirken özgür iradeleriyle hareket edebilmeleri ve yasama faaliyetini yerine getirmelerinin engellenmemesidir.

1.2.1. Türkiye'de Yasama Dokunulmazlığının Kapsamı ve İstisnaları

Yasama dokunulmazlığı milletvekillerine cezai bakımdan önemli ayrıcalıklar tanısa da onların hukukla bağlı olmadığı anlamına gelmemektedir (Wigley, 2009, s. 571). Yaygın kabul gören uygulamada olduğu gibi Türkiye'de de yasama dokunulmazlığının varlığı haksız fiili ya da eylemin suç olma niteliğini ortadan kaldırmamaktadır. Dokunulmazlık sadece milletvekilince işlenen eylem neticesinde yürütülecek olan ceza muhakemesi faaliyetlerinin yerine getirilmesini belirli bir süre için askıya almaktadır (Özkul, 2017, s. 114). Bu durum Anayasa'nın 83/2. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir;

“Seçimden önce veya sonra bir suç işlediği ileri sürülen bir milletvekili, Meclisin kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz. Ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla Anayasanın 14'üncü maddesindeki durumlar bu hükmün dışındadır. Ancak, bu halde yetkili makam durumu hemen ve doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisine bildirmek zorundadır”.

Maddeden anlaşıldığı üzere dokunulmazlık milletvekilinin eyleminden kaynaklanan cezayı kaldırma gibi bir sonuca neden olmamaktadır. Dokunulmazlık sadece milletvekilinin üyeliği süresince cezai takibat geçirememesini sağlamaktadır. Bu nedenle de mutlak değil, nispi nitelikte bir korumadır. Anayasa'nın 83/2. maddesi dokunulmazlığın kapsamına, milletvekilinin seçim öncesi veya sonrasında işlediği iddia edilen suçları da dahil etmektedir. Maddede sadece “suç”tan söz edildiğine göre, suçun niteliği ile verilen cezanın mahiyeti önem arz etmemektedir. Milletvekili hakkında milletvekili seçilmesinden önce verilmiş olan bir mahkûmiyet kararı varsa üyeliğin sona erdiği zamana kadar ertelenecek ve bu süre boyunca zamanaşımı işlemeyecektir (Centel & Zafer, 2013, s. 64).

Yasama dokunulmazlığının tartışıldığı noktalardan biri de dokunulmazlığın “eşitlik” ilkesine aykırı olması hususundadır. Zira Anayasa'nın 10. maddesinde “*Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir*” denilmekle, herkesin kanunlar önünde eşit olduğu hüküm altına alınmaktadır. Eşitlik ilkesi, bireylerin keyfi muameleye maruz kalmalarını önleyen, demokrasi ve hukuk devletinin en önemli ilkelerinden biridir. Eşitlik ilkesi gereğince suçun soruşturma ve kovuşturma aşamaları hakkındaki ceza ve ceza usul kanunlarının suçla ilgili herkes hakkında aynı şekilde uygulanması gerekir. Ancak Arslan'ın (2008, s. 37) da belirttiği üzere eşitliğin tam olarak uygulanması ideal olmakla birlikte, kamu yararının gerektirdiği durumlarda belli koşullara tabi olacak şekilde bazı istisnalar öngörülmesi gerekebilir. Bu açıdan bakıldığında yasama bağımsızlıkları kamu yararının sağlanması uğruna eşitlik ilkesinin feda edildiği istisnai örneklerdir.

Kabahatlerin dokunulmazlık kapsamına girip girmediği hususu da yasama dokunulmazlığı ile ilgili tartışılmalı konulardan bir diğeridir. Bu husus 1961 Anayasası'nın hazırlanması sürecinde de akademik camiada tartışılmıştır. Kimi görüşler milletvekiline 5-10 günlük hapis cezası verilmesinin kamu yararı açısından önemli bir sakınca yaratmayacağını, bu nedenle de cürüm ve kabahatlerin dokunulmazlık kapsamında olmaması gerektiğini savunurken, kimi görüşler ise kısa süreli bile olsa hapis cezası gerektiren kabahat ve cürümlerin milletvekilini meclis çalışmalarına katılmaktan alıkoyacağı gerekçesiyle yasama dokunulmazlığı kapsamında olması gerektiğini savunmuştur (Özgen, 1960, s. 251-253).

Mülga 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) (R.G. 13.3.1926, Sayı: 320) kabahatler suç olarak kabul edildiği için dokunulmazlık kabahatleri de içermekteydi. Bu kanunun yürürlükte olduğu dönemde Feyzioğlu (1992, s. 32) konuyu idarenin ceza kararları yönünden değerlendirmiş, örneğin belediyenin, kolluk memurlarının vb. kestikleri para cezalarının idari ceza olduğu ve bunların ne muhakeme engeli ne de infaz engeli olarak dokunulmazlık kapsamına girmeyeceğini belirtmiştir. 5237 sayılı yeni TCK (R.G. 12.10.2004, Sayı: 25611) ise kabahatleri düzenlememektedir. 2005 yılında 5326 sayı ile ayrı bir Kabahatler Kanunu (R.G. 31.03.2005, Sayı:

25772) çıkarılmıştır. Dolayısıyla kabahatlerin karara bağlanması ve infazı gibi hususlar suçlardan farklı koşullara bağlanmıştır. Bu durum, kabahatlerin dokunulmazlık kapsamına dâhil olup olmadığı yönünde tereddüt oluşturmuştur (Özkul, 2017, s. 139). Bu konu TBMM'ye de intikal etmiş ve Karma Komisyon'un 2006 yılında hazırladığı raporda "kabahatlerin geniş anlamda Anayasa'nın 83. maddesindeki suç kavramında mütalaa edilmesi gerektiği, Anayasa'nın lafzına ve ruhuna bakıldığında cürüm ve kabahatlerin de dokunulmazlık kapsamında değerlendirilmesi gerektiği" ifade edilmiştir (Akt. Özkul, 2017, s. 140; Arslan, 2021, s. 89). Nitekim 2015 yılında milletvekillerine kesilen trafik cezaları Meclis Başkanlığı tarafından iade edilmiştir (Arslan, 2021, s. 89).

Özkul (2017, s. 138) yeni TCK'de kabahatlerin suç olarak kabul edilmediğine, dokunulmazlık kapsamına alınan ceza muhakemesi işlemlerinin Anayasa'nın 83. maddesinde tahdidi olarak sayıldığına, Kabahatler Kanunu kapsamındaki fiillere uygulanacak yaptırımların ceza yargılamasını ya da dokunulmazlık kapsamındaki diğer muhakeme işlemlerini gerektirmediğine dikkat çekmektedir. Yazar, bizim de katıldığımız görüşünde tutma, tutuklama ve hapis gibi yaptırımları bulunmayan kabahatlerin dokunulmazlık kapsamında sayılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Zira dokunulmazlığın kapsamını kabahatleri de içerecek şekilde genişletmek hukuk devleti ilkelerini geliştirme çabalarına aykırı olacaktır.

1.2.1.1. Cezanın Ertelenmesi ve Kovuşturma Yasağı

Anayasa'nın 83. maddesinde düzenlenen yasama dokunulmazlığı kurumu ile milletvekillerine yalnızca cezai kovuşturmalar karşısında değil, aynı zamanda cezaların infazı anlamında da bir koruma getirilmektedir. Zira maddede milletvekili hakkında seçimden önce ya da seçimden sonra verilmiş bir ceza hükmü varsa, bunun infazı için üyelik sıfatının sona ermesinin bekleneyeceği hüküm altına alınmıştır. Aynı maddede milletvekilinin üyeliği boyunca zamanaşımının işlemeyeceği de düzenlenerek, üyeliği sona eren milletvekillerinin zamanaşımı def'ini ileri sürmeleri engellenmiştir.

Anayasa'nın 83/3. maddesi gereği bir kişi milletvekili seçilmeden önce işlediği bir suç nedeniyle hapis cezasına mahkûm edilir ve kişi henüz cezasının infazı için cezaevine girmeden ya da girdikten sonra milletvekili seçilirse, cezaevindeyse derhal tahliye edilmesi, cezaevinde değilse cezanın infazının milletvekilliğinin sona ermesine bırakılması gerekecektir (Döner, 2004, s. 57). Bahsi geçen "seçimlerden önce soruşturmasına başlamış olma" kuralı ile milletvekili açısından sanık sıfatını kazanmış olması aranır. Aksi halde milletvekili adaylarına yönelik ciddiyeti olmayan iddialar neticesinde başlatılan soruşturmaların seçim sonrası baskı ve tehdit unsuru olarak kullanılabilmesi mümkün olabilir (Gönenç & Ergül, t.y., s. 5).

Anayasa'nın 83/4. maddesine göre ise milletvekilinin tekrar seçilmesi halinde ancak meclis tarafından dokunulmazlığı kaldırılırsa hakkında

soruşturma ya da kovuşturma yapılabilecektir. Yasama dokunulmazlığı sadece ceza kovuşturmasına ve milletvekili hakkında verilmiş bir ceza hükmünün yerine getirilmesine karşı milletvekilini korumaktadır. Bu nedenle milletvekili hakkında hukuk davası açılması ya da icra takibi yapılmasına bir engel yoktur (Gözübüyük, 2000, s. 192).

Seçimlerden önce veya sonra suç işlediği iddia edilen milletvekili hakkında meclis kararı olmaksızın tutulamama, tutuklanamama, sorguya çekilememe ve yargılanamama gibi ayrıcalıklar getirilmesine rağmen, maddede sayılmayan usul işlemlerinin yapılmasına da engel yoktur. Buna göre; milletvekilinin evinde arama yapılabileceği, bu aramalar sırasında elde edilen eşyalara el konulabileceği ve bu tedbirlerin icrasının gerçekleşmesi için yasama döneminin sonunu beklemeye gerek olmadığı söylenebilir. Ancak milletvekili bu işlemlere direnç gösterirse, bu işlemler kendisine zorla yaptırılmaz (Artuk vd., 2011, s. 200; Özbudun, 2005a, s.276). İtalyan Anayasası'nın 68/2. maddesi ise yasama dokunulmazlığının kapsamına milletvekillerinin üstünün ve evinin aranamamasını da dahil ederek, hiçbir milletvekilinin meclisin izni olmaksızın üstünün ve evinin aranamayacağı açıkça hüküm altına almıştır (Constitution of the Italian Republic, m. 68/2).

1.2.1.2. Dokunulmazlık Kapsamına Girmeyen Suçlar

Bir milletvekilinin yasama dokunulmazlığının tüm suçlar bakımından meclis kararıyla kaldırılması mümkündür. Ancak yasama dokunulmazlığının kaldırılması için meclis kararına ihtiyaç duyulmayan iki istisna bulunmaktadır. Aşağıda ele alınan bu iki istisnanın varlığı halinde milletvekili hakkında tutuklama, sorgulama ve kovuşturma yapılabilmesi için meclis tarafından dokunulmazlığının kaldırılmasını beklemeye gerek yoktur.

1.2.1.2.1. Ağır Ceza Gerektiren Suçüstü Hali

Anayasa'nın 83/2. maddesine göre, milletvekili ağır ceza gerektiren bir suç işlerken suçüstü halde yakalanırsa meclis kararı olmaksızın yakalanabilir, sorgulanabilir, tutuklanabilir ve kovuşturulabilir. Ağır cezayı gerektiren suç kavramı ise ağır ceza mahkemesinin yargılama alanına giren suçları kapsamaktadır. Türk Ceza Kanunu'nun 46. maddesine göre hapis cezaları, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası, müebbet hapis cezası ve süreli hapis cezası olarak ayrılmıştır.

Ceza Muhakemesi Kanunu'nun (R.G. 17.12.2004, 25673) madde 2/1-j bendinde suç üstü hali düzenlenmektedir. İlgili maddeye göre "suçüstü":

"1. İşlenmekte olan suçu,

2. Henüz işlenmiş olan fiil ile fiilin işlenmesinden hemen sonra kolluk, suçtan zarar gören veya başkaları tarafından takip edilerek yakalanan kişinin işlediği suçu,

3. Fiilin pek az önce işlendiğini gösteren eşya veya delille yakalanan kimsenin işlediği suç... ifade eder.”

Anayasada öngörülen ilk istisna bakımından bir milletvekilinin yasama dokunulmazlığından faydalandırılmaması için hem eylemin ağır cezayı gerektirmesi hem de eylemi gerçekleştiren milletvekilinin yukarıda verilen suçüstü hallerinden biri ile yakalanmış olması şartlarının aynı anda bulunması gerekmektedir. Suçüstü şartının oluşup oluşmadığı ve eylem neticesinde ağır cezanın verilip verilmeyeceği hususları yapılan yargılama sonucunda ortaya konulacaktır. Yargılama sonucunda suçüstü şartının oluşmadığı yahut isnat edilen suçun vasfının değişmesi nedeniyle eylemin ağır ceza gerektirmemesi gibi bir durum ortaya çıkması halinde, mahkeme tarafından durma kararı verilmesi ve milletvekilliğinin sona ermesinin yahut dokunulmazlığın kaldırılmasının beklenmesi gerekecektir (Gönenç & Ergül, t.y., s. 5).

Bu konuda önemli bir diğer husus ise suçüstü yakalanan milletvekili açısından yapılacak soruşturmanın meclis tarafından ertelenememesi noktasındadır. Diğer bir ifadeyle meclisin suçüstü halinde yakalanan milletvekiline yönelik soruşturmayı durdurmaması gerekmektedir (Centel & Zafer, 2013, s. 65). Zira yasama dokunulmazlığı, milletvekilinin yasama faaliyetlerine katılmasının engellenememesi ile ilgili bir ilke olmasına karşın, ağır cezayı gerektiren suçların milletvekilince işlenmesi ve milletvekilinin suçüstünde yakalanması halinde, meclisin hiçbir vekilin yargılanmasını engelleyememesi gerekir. Aksi takdirde iktidarın büyük kısmına sahip bir partinin kendinden olan milletvekilini kayırması mümkün olabilir. Oysa bu gibi bir eylem ortaya çıktığında ilgili milletvekilinin yasama dokunulmazlığından faydalandırılmaması ve derhal gerekli soruşturmaların yapılması hukuk devleti açısından büyük önem taşımaktadır.

1.2.1.2.2. Anayasa'nın 14. Maddesinde Yer Alan İstisna

Milletvekili dokunulmazlığının ikinci istisnasını Anayasa'nın 14. maddesinde yer alan amaçlara yönelik suç işlenmesi durumu oluşturmaktadır. Anayasanın ilgili maddesinde;

“Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz. Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz. Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir” denilmektedir.

Maddede herhangi bir suç tanımı yapılmadığı gibi, herhangi bir suç ismine de yer verilmediği görülmektedir. Anayasa bu madde ile Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığına kasteden bir suç işlemesi durumunda milletvekilinin dokunulmazlığının devam etmesinin kamu yararına aykırılık oluşturacağını ifade etmektedir (Feyzioğlu, 1992, s. 43). 14. maddenin içeriğinin oldukça muğlak olması uzunca bir süre maddenin genel bir sınırlama maddesi olarak görülmesine neden olmuştur. 2001 yılında Anayasa'da yapılan değişiklik (R.G. 17.10.2001, 24556) ile Anayasa'nın 14. maddesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 17. maddesine paralel sayılabilecek şekilde yeniden düzenlenmiş; genel bir sınırlama maddesi olmaktan görece olarak çıkmıştır (Sağlam, 2002; Özbudun, 2005a, s. 275). Zira maddede yer alan ve temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasını yasaklayan hükümler sayıca azaltıldığı gibi devletin de kişiler gibi bu hak ve hürriyetleri kötüye kullanamayacağı düzenlenmiştir.

Suçüstü halinin yasama dokunulmazlığı kapsamı dışında bırakılması dokunulmazlığın ruhuna uygundur. Ancak Anayasa'nın 14. maddesi ile ilgili istisna için aynı şeyi söylemek güçtür. Zira maddede yer alan kavram ve ilkelerin çoğunun belirsiz ve muğlak olduğu ve ceza hukuku bakımından hangi suçlara karşılık geldiklerinin net olarak anlaşılmadığı görülmektedir (Özbudun, 2005, s. 111).

Anayasa'nın 14. maddesinde yer alan ve ceza yasalarının suç sayılan durumlar devletin ve cumhuriyetin varlığını tehdit eden çok ciddi suçlardır. Ancak, isnat edilen suçun ağır olması, isnadın da ciddi olacağı anlamına gelmeyebilir. Bu nedenle bahsi geçen istisna yasama dokunulmazlığının amacıyla bağdaşmamaktadır (Feyzioğlu, 1992, s. 44; Özbudun, 2005, s. 111). Yasa koyucunun bu durumu önleme adına soruşturmanın seçimden önce başlaması şartı koyduğu görüle de bu şartın da yeterince güvence sağlamadığı söylenebilir. Zira, seçimlerden önce hangi partilerin hangi seçim bölgesinde seçim kazanacağı az çok tahmin edilebilmektedir. İktidarda olan parti milletvekili seçileceği tahmin edilen muhalefet parti adayları aleyhine Anayasa'nın 14. maddesinde sayılan durumlara ilişkin soruşturma başlattırarak, seçildikleri zaman sahip olmaları gereken dokunulmazlıktan mahrum kalmalarına yol açabilir (Feyzioğlu, 1992, s. 44).

1.2.3. Yasama Dokunulmazlığının Sona Ermesi

Yasama dokunulmazlığının yukarıda açıklanan iki istisna haricinde sona ermesi; üyeliğin sona ermesi ve meclis tarafından dokunulmazlığın kaldırılması ile olmaktadır. Yasama dokunulmazlığı mutlak nitelikte olmayıp, meclis kararı ile her zaman kaldırılması mümkündür. Anayasa meclisin hangi suçların işlenmesi halinde dokunulmazlığı kaldırabileceğini belirtmemekte, böylece meclise geniş bir takdir yetkisi tanımaktadır. Meclisin takdir yetkisini kullanırken dokunulmazlığın amacını göz önünde bulundurması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle yasama dokunulmazlığının kaldırılması ile ilgili oy verecek milletvekillerinin her türlü baskıdan uzak şekilde karar verebilmeleri

gerekir. Meclis, bir milletvekilinin dokunulmazlığını kaldırırken, dokunulmazlığın kaldırılması isteminin siyasi saikli olup olmadığına, suçlamanın ciddiyetine ve milletvekilinin şeref ve haysiyetini korumaya dikkat ederek karar vermelidir (Gözübüyük, 2000, s. 191-193). Nitekim Anayasa'nın 83/5. madde hükmü de bunu sağlamak için siyasi parti gruplarınca yasama dokunulmazlığı ile ilgili görüşme yapılmasını ve karar alınmasını yasaklamaktadır.

Yasama dokunulmazlığı, yasama sorumsuzluğu gibi sürekli bir koruma sağlamamaktadır. Milletvekilinin dokunulmazlık kapsamında faydalandığı koruma üyelik sıfatının sona ermesine kadardır. Üyeliğin sona ermesinden itibaren milletvekili hakkında cezai kovuşturma yapılabileceği gibi infazı ertelenen bir hüküm varsa bunun infazı da gerçekleştirilebilecektir.

Türkiye'de dokunulmazlığın kaldırılması konusunda izlenecek usul, TBMM İçtüzüğünde düzenlenmiştir. İçtüzüğün (R.G. 13.04.1973, 14506) 131-134. maddelerine göre; milletvekilleri veya görevleriyle ilgili olmayan suçlardan dolayı bakanlar ve Cumhurbaşkanı yardımcılarının dokunulmazlıklarının kaldırılması istemi TBMM Başkanlığınca Anayasa ve Adalet Komisyonlarının üyelerinden kurulu Karma Komisyon'a gönderilir. Karma Komisyon adçekme yoluyla beş kişilik bir Hazırlık Komisyonu oluşturur. Hazırlık Komisyonu'nun hazırlayacağı rapor sonrasında Karma Komisyon ilgili kişinin dokunulmazlığını kaldırabileceği gibi, kovuşturmanın milletvekilinin, bakanın ya da Cumhurbaşkanı yardımcısının sıfatının sona ermesine dek ertelenmesine karar verebilir. Yasama dokunulmazlığı kaldırıldıysa ilgili kişi hakkında kovuşturma işlemleri yapılabilir; ancak kovuşturmanın ertelenmesine karar verildiyse Karma Komisyon'un raporu Meclis Genel Kurul'unda okunur ve on gün içinde yazılı bir itiraz gelmezse karar kesinleşir. Dokunulmazlığının kaldırılması istenen kişi ilgili komisyonlar önünde kendini savunabileceği gibi bir başka üyeye de savundurabilir.

Yasama dokunulmazlığının kamu yararına hizmet ettiği kabul edildiğinden, milletvekillerinin kendileriyle ilgili dokunulmazlığın kaldırılmasını istemeleri yeterli değildir. Bu husus İçtüzüğün 134. maddesinde "*Dokunulmazlığının kaldırılmasını üyenin bizzat istemesi yeterli değildir*" şeklinde açıkça düzenlenmiştir. Bu konuda 22. Dönem Cumhuriyet Halk Partisi Konya Milletvekili Atilla Kart'ın AİHM'ye yapmış olduğu başvuru çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Hakkında bir avukat ve bir kamu görevlisine hakaret ettiği gerekçesiyle iki dosya bulunan Atilla Kart, yargılanabilmek için milletvekilliği dokunulmazlığının kaldırılması istemiyle TBMM'ye başvurmuş, ancak TBMM tarafından kovuşturmanın yasama dönemi sonuna kadar ertelenmesine karar verilmiştir. Atilla Kart bunun üzerine adil yargılanma hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle AİHM'ye başvurmuştur. AİHM tarafından daha önce verilmemiş bir karar verilerek, dokunulmazlığının kaldırılmaması nedeniyle yargılanamayan Atilla Kart'ın

(Yazarın Adı ve Soyadının İlk Harfleri Büyük Olacak Şekilde İtalik, 8 Punto, Sola Yanaşık Yazılmalı, Örnek: Şenol Durgun & Volkan Öngel)

adil yargılanma hakkının ihlal edildiği yönünde hüküm kurulmuş, başvurusunun başvurusu haklı bulunmuştur (AİHM, 2009).

Türk Hükümeti karara itiraz etmiş ve konunun AİHM'nin Büyük Dairesi tarafından yeniden incelenmesini istemiştir. Yeniden inceleme neticesinde TBMM'nin Atilla Kart'ın dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik istemin reddi kararının AİHS'ye aykırı olmadığı şeklinde bir karar verilmiştir (Yolcu, 2011, s. 370).

1.2.4. Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılmasının Sonuçları

Türkiye'de yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararı konusunda meclisin takdir yetkisine anayasal anlamda bir sınır getirilmiş değildir. Ancak bu TBMM'nin sınırsız bir takdir yetkisi olduğu anlamında yorumlanmamalıdır (Bilgili & Ruhi, 2018, s. 68). Esasen TBMM üyeleri her şeyden önce kendilerini seçen halka karşı sorumludur ve usule uygun olmayan, sadece siyasi amaçlar taşıyan dokunulmazlığın kaldırılması kararı vermeleri kamuoyunun tepkisini çekecektir.

Yasama dokunulmazlığının kaldırılmış olması ile milletvekilliği sıfatı sona ermemektedir. Dokunulmazlığı kaldırılan kişi yasama faaliyetlerine devam edebilir. Dokunulmazlığının kaldırılması ile milletvekili de ceza yargılamaları açısından herkesle aynı duruma gelmektedir. Dolayısıyla milletvekili hakkında Anayasa'nın 83. maddesinde sayılan kovuşturma prosedürleri de dâhil olmak üzere her türlü yargılama işlemi uygulanabilir; milletvekili artık tutulabilir, sorguya çekilebilir, tutuklanabilir ve yargılanabilir hale gelir.

Dokunulmazlığı kaldırılan milletvekili hakkında seçilmeye engel olmayan bir mahkûmiyet kararı verilirse bu kararın yerine getirilmesi, milletvekilliğinin sona ermesine kadar ertelenir. Seçilmeye engel bir suçtan hüküm verilmesi halinde ise milletvekilliği düşer (AY m. 84). Yasama dokunulmazlığı kaldırılmış olan bir milletvekili yeniden seçilirse yahut yargılanıp beraat ederse yasama dokunulmazlığını yeniden kazanacaktır.

Dokunulmazlığı kaldırılan milletvekili hangi fiilden yargılanacaksa hakkında sadece o fiille ilgili soruşturma yapılabilir. Bu bakımdan savcı ve mahkeme sadece dokunulmazlığın kaldırılması kararında belirtilen fiille bağlıdır ve bu fiilin nitelendirilmesi mahkemenin takdirindedir (Gözübüyük, 2000, s. 194; Gözler, 2018, s. 245). Dolayısıyla milletvekilinin başka suçlar işlediği de iddia ediliyorsa bu iddia edilen suçlarla ilgili yargılanabilmesi için onlar için de dokunulmazlığının meclisçe kaldırılması gerekecektir.

Avrupa ülkelerinde dokunulmazlığın kaldırılması kararları genel olarak siyasi saikli kararlar olarak görülmektedir (Özbudun, 2005, s. 113). Türkiye'de de durum pek farklı görünmemektedir. 2015 Haziran seçimleri sonrasında artan terör olayları ve Halkların Demokratik Partisi'ne mensup bazı milletvekillerinin eylem ve söylemleri ile yeniden gündeme gelen dokunulmazlık tartışmaları karşısında Adalet ve Kalkınma Partisi

dokunulmazlık dosyalarını tek tek ele almayı gerektiren süreci kısaltmak için Anayasa'ya geçici bir madde eklenerek TBMM'ye ulaşılmış sayısı 500'ü aşan dosya için dokunulmazlıkların tümünün kaldırılmasını öneren bir teklifi Meclis Başkanlığı'na sunmuştur (Arıkan, 2016, s.260). Neticesinde, 2016 yılında 6718 sayılı Kanun (R.G. 08.06.2016, 29736) ile Anayasa'ya eklenen geçici maddeyle Anayasa'nın 83/2. maddesi askıya alınmıştır. Bu düzenleme genel bir düzenleme olarak oluşturulmamış, sadece Anayasa değişikliğine ilişkin maddenin yürürlüğe girdiği tarihte TBMM başkanlığına intikal etmiş yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin dosyaları olan milletvekilleri hakkında 83/2. maddenin uygulanmayacağı yönünde sınırlı bir düzenleme getirmiştir. Bu dönemde pek çok milletvekili gözaltında alınmış ve bazıları da tutuklanmıştır (Özdemir, 2022, s. 836; Gözler, 2018, s. 246). Bir kereye mahsus yapılmış olsa da yasama dokunulmazlıklarının usulüne uygun olarak TBMM kararıyla kaldırılmayıp, Anayasa değişikliği ile askıya alınmış olması Türkiye'de yasama dokunulmazlıklarının milletvekillerine sağladığı güvenceyi sorgulanır hale getirmiştir.

1.2.5. Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Kararının Yargısal Denetimi

Meclis kararları kural olarak Anayasa Mahkemesi denetimine tâbi olmamakla birlikte, yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik Anayasa'nın 85. madde hükmü bu kurala getirilmiş bir istisna oluşturmaktadır (Feyzioğlu, 1992, s. 37). Avrupa Konseyi'ne üye ülkeler arasında dokunulmazlığın kaldırılması ve milletvekilliğinin düşmesi kararlarının yargı denetimine tâbi tutulduğu tek ülke Türkiye'dir (Özbudun, 2005, s. 113). Anılan 85. maddeye göre;

“Yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına veya milletvekilliğinin düşmesine 84'üncü maddenin birinci, üçüncü veya dördüncü fıkralarına göre karar verilmiş olması hallerinde, Meclis Genel Kurulu kararının alındığı tarihten başlayarak yedi gün içerisinde ilgili milletvekili veya bir diğer milletvekili, kararın, Anayasaya, kanuna veya İçtüzüğe aykırılığı iddiasıyla iptali için Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Anayasa Mahkemesi, iptal istemini on beş gün içerisinde kesin karara bağlar.”

Dokunulmazlığı kaldırılan bir milletvekilinin 85. maddede sayılan süreler içinde Anayasa Mahkemesi'ne başvurması halinde AYM dokunulmazlığın kaldırılması kararını Anayasa'ya, kanuna ve İçtüzüğe aykırılık yönünden hem şekil hem de esas bakımından denetleyecektir. Ancak dokunulmazlığı kaldırılmış milletvekilinin AYM'ye başvurmuş olması dokunulmazlığın kaldırılması kararının uygulanmasını durdurmaz. Dolayısıyla milletvekili hakkında yargılama işlemlerine devam edilebilecektir (Özdemir, 2022, s. 810-811).

AYM'nin yapacağı inceleme milletvekiline isnat edilen suçun işlenip işlenmediği değil, isnadın ciddi olup olmadığına ilişkindir (Özbudun, 2005, s. 113). Şekil yönünden yapılan denetimde, Anayasa'nın 148/2. maddesindeki kanunların şeklen denetlenmesine ilişkin hüküm uygulanacaktır. Buna göre yapılacak denetimde AYM "...son oylamanın, öngörülen çoğunlukla yapıлып yapılmadığı..." konusunu inceleyecektir. Anayasa'da ya da İçtüzükte dokunulmazlığın kaldırılması ile ilgili esas hakkında yapılacak incelemede uyulması gereken ilkeler hakkında hüküm bulunmamaktadır (Döner, 2004, s. 66). Ancak TBMM yasama dokunulmazlığı kararı alırken 1963 yılı Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü'nün 140. maddesinde belirtilen kriterleri göz önünde bulundurmaktadır. AYM'nin dokunulmazlığın kaldırılması ile ilgili içtihadında ise Anayasa'nın 2. maddesinde belirlenen hukuk devleti olma kriterleri ve İçtüzükte belirtilen kriterleri takip ettiği görülmektedir (Özdemir, 2022, s. 820-821).

Nitekim Anayasa Mahkemesi 1998 yılında verdiği bir kararda yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararlarının denetiminde nesnel ölçülerin esas alınması gerektiğini, bunun hukuk devletinin bir gerekliliği olduğunu ifade etmiştir. AYM aynı kararda yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptaline ilişkin yapılan başvurunun incelemesinin suçlamanın ciddiliği, siyasi saiklere dayanmaması ve üyenin şeref ve haysiyetinin korunması yönlerinden yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Anayasa Mahkemesi, 1998). AYM'nin bu karardan da anlaşıldığı üzere meclisin bir kimsenin dokunulmazlığının kaldırılması yönünde vereceği kararlarda isnat edilen suçun ciddi olması, üyenin şeref ve haysiyetinin korunmasına dikkat edilmesi ve bu yönde verilen bir kararın siyasi amaçla verilmemiş olması gerekir. Nitekim dokunulmazlığın kaldırılması kararlarının siyasi saiklerle alınmasının engellenmesi amacıyla Anayasa'nın 83/5. maddesinde TBMM'deki siyasi parti gruplarının yasama dokunulmazlığı ile ilgili görüşme yapması ve karar alması yasaklanmıştır.

Dokunulmazlığı kaldırılmış milletvekillerinin AYM'ye ilgili kararın iptali hakkında başvuru yapma olanağı dışında ayrıca temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiği gerekçesiyle bireysel başvuru yapıp yapamayacakları tartışmalıdır. Mevzuat hükümlerine göre AYM kararlarına karşı bireysel başvuru yapılamamaktadır. Ayrıca, yasama işlemlerine karşı da bireysel başvuru yapılamamaktadır. Öte yandan milletvekili dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin kararları sadece milletvekillerinin hakkını ihlal eden kararlar olarak görmek yerine, seçmen iradesine yönelik alınmış kararlar olarak görmek de mümkündür. Ancak dokunulmazlığı kaldırılmış olan milletvekilinin bu kararın iptali için AYM'ye belirtilen süreler içinde başvuru yapması ve alınan sonuca göre bireysel başvuruya gerek kalmaksızın AIHM'ye başvurması mümkündür (Özdemir, 2022, s. 826). Nitekim Türkiye'den de olmak üzere çeşitli ülkelerden yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması nedeniyle adil yargılanma hakkı, serbest seçim hakkı ve ifade hürriyeti gibi haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle AIHM'ye açılan çok sayıda dava olmuştur.

Sonuç

Milletvekillerinin meclis çalışmaları esnasında söylediği söz, düşünce ve kullandığı oylar nedeniyle hem cezai hem hukuki sorumluluğunun olmaması ve bu tür davranışlar nedeniyle milletvekillikleri sona erdikten sonra bile yargılanamayacak olmaları şeklinde ifade bulan yasama sorumsuzluğu milletvekillerine mutlak bir koruma sağlamaktadır. Yasama dokunulmazlığı ise yasama sorumsuzluğunun adeta bir tamamlayıcısı olarak milletvekillerinin yasama faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere mecliste – yahut yasama faaliyeti nerede yapılyorsa- bulunabilmelerini güvence altına almaktadır.

Türkiye’de de pek çok demokratik ülkede var olduğu gibi milletvekillerinin yasama faaliyetini layıkıyla yerine getirebilmeleri için kendilerine tanınmış birtakım bağışlıklklar uzunca bir süredir mevcuttur. Özellikle milletvekillerinin karıştığı iddia edilen yolsuzluk iddialarının gündeme geldiği dönemlerde yasama dokunulmazlıklarının gereksiz olduğu, milli iradeden ziyade milletvekilinin çıkarına hizmet ettiği, dolayısıyla varoluş amacını aştığı yönünde eleştiriler dile getirilmektedir. Bu konudaki eleştiriler bazen bağışlıklkların sadece yasama sorumsuzluğu ile sınırlandırılması ve hatta kaldırılması noktasına dek gidebilmektedir. Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması ya da büyük lde sınırlandırılması konusu TBMM’de de birden çok kez görüşülmüş olmakla birlikte kabul edilmemiştir. Türkiye’de bu husus halen yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararlarının siyasi saiklerle gerçekleştirildiği noktasında tartışılmaya devam etmektedir.

Yasama dokunulmazlığı daha çok muhalefetteki milletvekillerini, dolayısıyla da muhalefetteki seçmenlerin iradesini korumayı amaçlayan bir kurumdur. Bu nedenle yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması temsili demokrasinin işleyişi bakımından doğru görünmemektedir. Zira yasama dokunulmazlığının bulunmaması halinde bilhassa muhalefet partilerine mensup milletvekilleri, iktidar sahiplerinin asılsız suç isnatlarına karşı korumasız kalabilecektir. Öte yandan yasama dokunulmazlığının kapsamını kabahatleri de içerecek şekilde geniş yorumlamak da doğru görünmemektedir. Zira tutma, tutuklama ya da hapis gibi yaptırımları bulunmayan kabahatlerin dokunulmazlık kapsamında sayılması ile yasama dokunulmazlığının asıl amacı olan kamu yararının sağlanması arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Bu gibi kabahatlerin yaptırımları, kabahati işleyen milletvekilinin meclis çalışmalarına katılmasını engellemediğine göre dokunulmazlığın kapsamını kabahatleri de içerecek şekilde genişletmek kamu yararına değil, milletvekilinin yararına olacaktır.

Türkiye’de yasama sorumsuzluğu neredeyse hiçbir istisnası olmadan uygulanmaktadır. Özellikle hakaret ve sövme sularının sorumsuzluk kapsamında sayılması tartışmalıdır. Geçmişte mecliste milletvekilleri arasında bu tür olayların yaşandığı da bilinmektedir. Mutlak şekilde tanınmış yasama sorumsuzluğu milletvekillerinin etik ilkeleri unutmalarına, taşıdıkları

temsilcilik sıfatına yakışmayan davranışlara girişmesine imkân vermemelidir. Bu anlamda anayasalarında hakaret ve sövme suçlarının yasama sorumsuzluğu kapsamında olmadığını açıkça belirten ülkelerdekine benzer bir düzenleme yapılması yerinde olacaktır.

Yasama dokunulmazlığı ile ilgili mevzuatın en tartışılan konularından biri ise yasama dokunulmazlığı kapsamında olmayan ve Anayasa'nın 14. maddesinde sayılan suçlarla ilgilidir. 2001 yılında Anayasa'nın 14. maddesinde yapılan değişiklik ile madde kapsamı biraz daraltılmışsa da maddedeki ifadelerin halen muğlak ve belirsiz olduğu görülmektedir. Bu nedenle 14. madde kapsamında bir suç işlediği iddiasıyla yapılacak bir değerlendirmede milletvekilinin hangi suçtan hangi cezayı alacağını belirlemek de oldukça güç olacaktır. Öte yandan devlete yönelik suçları tek tek öngörmek ve saymak da pek mümkün görünmemektedir. Bu noktada, bir milletvekilinin dokunulmazlığının 14. maddedeki suçlardan birini işlemesi gerekçesiyle kaldırılması halinde yargı organının maddeyi nasıl yorumlayacağı önemli olacaktır.

Demokratik bir hukuk devletinde milletvekillerinin sınırsız bir dokunulmazlığa sahip olması beklenemez. Ayrıca, yasama bağımsızlıklarının milletvekillerinin arkasına saklanabileceği bir zırh görevi de görmemesi gerekir. Dolayısıyla bu hususta hassas bir denge kurmak büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de yasama bağımsızlıklarının siyasi saiklere alet edilmesine imkân vermeden, bu bağımsızlıkların tanınmasının esas amacı olan kamu yararının sağlanması amacına hizmet edecek şekilde mevzuatın gözden geçirilmesi gerekmektedir. Anayasa'nın 14. maddesindeki muğlak ve belirsiz ifadelerin değiştirilmesi bu alanda öncelikli bir önem taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Rengül Ekizceleroğlu: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Rengül Ekizceleroğlu: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- AİHM. (2009). *Case of Kart v. Turkey*, Karar Tarihi: 03.12.2009, Strasbourg, (Application no. 8917/5), 16 Mayıs 2022 tarihinde [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22fulltext%22:\[%22%22CASE%20OF%20KART%20v.%20TURKEY%22%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-96007%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22fulltext%22:[%22%22CASE%20OF%20KART%20v.%20TURKEY%22%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-96007%22]}) adresinden edinilmiştir.
- Aktaş, K. (2009). Yasama dokunulmazlığının kapsamı. *TBB Dergisi*, (84), 260-297.
- Aktaş, K. (2006). Yasama dokunulmazlığı kurumunun Türkiye'deki gelişimi. *Yasama*, (3), 85-114.
- Arıkan, C. (2016). Yasama dokunulmazlığı tartışmaları (Amaca uygun çözüm yolu). *International Journal of Legal Progress*, Yıl 2015, 1(2), 247-265. <http://dx.doi.org/10.20978/ijlp.65893>
- Arslan, Ç. (2008). Yasama dokunulmazlığının zamanaşımına etkisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(1), 35-93.
- Arslan, M. (2021). Yasama dokunulmazlığı. *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(21), 71-105.
- Artuk, M. E. & Gökçen, A. & Yenidünya, A. C. (2011). *Ceza hukuku genel hükümler*. Turhan Kitabevi.
- Anayasa Mahkemesi. (1998). *Resmî Gazete* 23641 (16.03.1999). Karar Tarihi: 31.017.1998. Esas Sayısı: 1998/38. Karar Sayısı 1998/50. 12 Ekim 2022 tarihinde <https://anayasa.gov.tr/media/6848/1998-50-nrm.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Balo, Y. S. (2012). Yasama dokunulmazlığı. *TBB Dergisi*, (100), 13-44.
- Bilgili, M. S. & Ruhi, M. E. (2018). 1982 Anayasası'nda yasama dokunulmazlığının kaldırılması usulü. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 67-84.
- Bill Of Rights (1688). 10 Kasım 2022 tarihinde <https://www.legislation.govt.nz/act/imperial/1688/0002/latest/DLM4663807.html> adresinden edinilmiştir.
- Centel, N. & Zafer, H. (2013). *Ceza muhakemesi hukuku*. Beta Basım Yayım.
- Ceza Muhakemesi Kanunu. (2004). *Resmî Gazete* 25673 (17.12.2004). Kanun No: 5271, Kabul Tarihi: 4.12.2004, Tertip 5, Cilt 44.
- Constitution of the Italian Republic, 10 Kasım 2022 tarihinde https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_in_glese.pdf adresinden edinilmiştir.
- Döner, A. (2004). Parlamenter bağışlıklar. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1-2), 49-72.

(Yazarın Adı ve Soyadının İlk Harfleri Büyük Olacak Şekilde İtalik, 8 Punto, Sola Yanaşık Yazılmalı,
Örnek: Şenol Durgun & Volkan Öngel)

- Dursun, İ. (2013). Yasama sorumsuzluğunun hakaret suçu bakımından değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 73-97.
- Feyzioğlu, M. (1992). Yasama dokunulmazlığı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 42(1), 21-45.
- Gönenç, L. & Ergül, O. (t.y.). 1982 Anayasası'na göre yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı. 13 Mayıs 2022 tarihinde http://www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/yasa_sor_yasa_dok.pdf adresinden edinilmiştir.
- Gözler, K. (2018). *Anayasa hukukuna giriş, genel esaslar ve Türk anayasa hukuku*. Ekin Yayınları.
- Gözler, K. (2001). Yasama dokunulmazlığı: Bir karşılaştırmalı anayasa hukuku incelemesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(3), 71-101.
- Gözübüyük, Ş. (2000). *Anayasa hukuku*. Turhan Kitapevi.
- Kabahatler Kanunu. (2005). *Resmî Gazete* 25772 (31.03.2005). Kanun No: 5326, Kabul Tarihi: 30.03.2005. Tertip 5, Cilt: 44.
- Kânûn-i Esâsî. (1876). 13 Haziran 2023 tarihinde <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> adresinden edinilmiştir.
- Özbudun, E. (2005). Yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı: hukuki mahiyetleri ve farkları. *TBB Dergisi*, (59), 109-115.
- Özbudun, E. (2005a). Constitutional debates on parliamentary inviolability in Turkey. *European Constitutional Law Review*, (1), 272-280.
- Özdemir, E. N. (2022). Yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının yargısal denetimi, *SDÜHFD*, 12(2), 799-865.
- Özgen, E. (1960). Yeni Anayasamız ve milletvekili dokunulmazlığı, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(1), 249-254.
- Özkul, F. (2017). Türk Anayasalarında yasama dokunulmazlığı. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (32), 95-149.
- Sağlam, M. (2002). Ekim 2001 tarihinde yapılan Anayasa değişiklikleri sonrasında, düzenlendikleri maddede hiçbir sınırlama nedenine yer verilmemiş olan temel hak ve özgürlüklerin sınırı sorunu. *Anayasa Yargısı*, 18(1).
- Sevinç, M. (2007). 22. Yasama Dönemi'nin (2002-2007) ardından yasama bağımsızlıkları konusu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(3), 319-347.
- Tanör, B. & Yüzbaşıoğlu, N. (2002). 1982 Anayasasına göre Türk anayasa hukuku (2001 Anayasa değişikliklerine göre). YKY.
- TBMM İçtüzüğü. (1973). *Resmî Gazete* 14506 (13.04.1973). Kabul Tarihi: 5.3.1973, No: 584, Tertip 5, Cilt 12, S. 1850, 13 Haziran 2023 tarihinde

- <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/17.5.584.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Türk Ceza Kanunu. (2004). *Resmî Gazete* 25611 (12.10.2004). Kanun No: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004. Tertip 5, Cilt 43.
- Türk Ceza Kanunu (Mülga). (1926). *Resmî Gazete* 320 (13.03.1926). Kanun No: 765, Kabul Tarihi: 01.03.1926, 17 Mayıs 2023 tarihinde https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/kanunlar/turk-ceza-kanunu-765?gclid=Cj0KCQjwj5mpBhDJARIsAOVjBdoRnXh5aX8Rr9N0x-TCp87mYjhT7BcXIUHyISBLBkimtDwvDmz15RgaAi5MEALw_wcB# adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2017). *Resmî Gazete* 29976 (11.02.2017). Kanun No: 6771, Kabul Tarihi: 21.01.2017, 10 Aralık 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170211-1.htm> adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2016). *Resmî Gazete* 29736 (08.06.2016). Kanun No: 6718, Kabul Tarihi: 20.05.2016, 10 Nisan 2023 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/06/20160608-1.htm> adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. (2001). *Resmî Gazete* 24556 (17.10.2001). Kanun No: 4709, Kabul Tarihi: 03.10.2001, 12 Aralık 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/10/20011017m1.htm> adresinden edinilmiştir.
- Wigley, S. (2009). Parliamentary immunity in democratizing countries: The case of Turkey. *Human Rights Quarterly*, 31(3), 567-59. <https://doi.org/10.1353/hrq.0.0087>
- Yolcu, S. (2011). Adil yargılanma hakkı karşısında yasama dokunulmazlığını yeniden düşünmek: Atilla Kart olayı üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60(2), 367-414.

Extended Abstract

In a state that defines itself as a state of law, for the parliament to fulfill its legislative function in accordance with democratic principles, the deputies must be able to act in full freedom, provided that they comply with the law. It is a common practice in most democratic countries to grant some parliamentary privileges to MPs for this purpose.

Although there are various studies on legislative immunities in Türkiye, it is seen that the subject is still worth examining in terms of their exclusions. This study aimed to examine the exclusions of legislative immunities in detail and to reveal the deficiencies of legislation on legislative immunities. In this

direction, the relevant legislation was examined in detail and the subject was dealt with in a systematic way. In the first part of the study, the historical development of parliamentary immunities was clarified, and then the purpose and nature of legislative non-liability were discussed. The study then examined the legislative immunity in terms of the definition, purpose, duration, and exclusions. The study concluded that legislation on legislative immunities in Türkiye needs to be revised.

The principle of legislative non-liability means that deputies cannot be prosecuted for their words, thoughts, and votes during parliamentary work. In this way, deputies can express their will in full freedom without being under any influence and without fear. Legislative immunity, on the other hand, aims to ensure that deputies can be present in the parliament or wherever the legislative activity is held to carry out their legislative activities. Legislative immunity, provides protection to the deputies while they are on duty as elected deputies and brings guarantees such as the deputies cannot be detained, questioned, or prosecuted without the consent of the parliament. The justification for the recognition of these immunities is explained with the logic of public interest. While deputies can freely express their will through the legislative non-liability, deputies cannot also be prevented from participating in legislative activities by those in power for any arbitrary reasons. In this way, the will of the people could be reflected in the parliament and representative democracy can function.

In Türkiye, as in many democratic countries, there have been some immunities granted to the deputies since the Ottoman Constitution of 1876. The constitutions after the proclamation of the Republic also regulated legislative immunities in a more advanced way. Although it has a relatively long history, discussions on this subject continue. Criticisms, particularly during periods when corruption allegations involving deputies are prominent, are often voiced. These criticisms sometimes extend to suggesting limitations or even complete abolishment of immunity. Although the topic of limiting legislative immunities has been debated numerous times in the Grand National Assembly of Türkiye, it has not been adopted. The discourse in Türkiye around this issue continues, with discussions focusing on potential politically motivated uses.

Legislative immunity is an institution that aims to protect the opposition deputies and thus the will of the opposition voters. Therefore, the abolition of parliamentary immunities does not seem right in terms of the functioning of representative democracy. Because, in the absence of legislative immunity, MPs from opposition parties, in particular, may be left unprotected against unfounded criminal accusations by those in power. However, it also does not seem right to broadly interpret the scope of legislative immunity to include misdemeanors. Because there is no direct connection between inclusion of misdemeanors that do not have sanctions such as detention, arrest, or imprisonment within the scope of immunity, and the provision of public

interest, which is the main purpose of legislative immunity. Since the sanctions of such misdemeanors do not prevent the MP who committed the misdemeanor from participating in legislative activities, expanding the scope of immunity to include misdemeanors would not be in the public interest, but in the interest of the MP.

Legislative immunity in Türkiye is not unlimited, although they are few, there are some exclusions. It is controversial that especially insulting and cursing offenses are considered in the scope of legislative non-liability. It is also known that such incidents took place among the deputies in the parliament in the past. Legislative non-liability should not allow the deputies to forget ethical principles and engage in behaviors that do not befit their representative title. In this sense, it would be useful to make a regulation that clearly state that insults and curses are not within the scope of legislative non-liability.

One of the most controversial issues in the legislation regarding legislative immunity is related to crimes that are not covered by legislative immunity and listed in Article 14 of the Constitution. Although the scope of the article was narrowed with the amendment made to the Constitution in 2001, it is seen that the expressions in the article are still ambiguous. If a crime is alleged to have been committed within the scope of Article 14, it will be very difficult to determine which penalty the deputy will receive for which crime. On the other hand, it does not seem possible to predict and enumerate the crimes against the state one by one. At this point, it will be important how the judiciary will interpret the article if a deputy's immunity is removed by a parliamentary decision on the grounds that he or she commits one of the crimes in Article 14.

In a democratic state of law, MPs cannot be expected to have unlimited immunity. Moreover, legislative immunity should not serve as an armor for MPs can hide behind. Therefore, it is important to establish a delicate balance in this regard. In this direction, the legislation in Türkiye should be revised in a way that not allowing the legislative immunity to be used for political motives. Changing the vague and ambiguous expressions in Article 14 of the Constitution seems to be a priority in this respect.

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA ENERJİ SEKTÖRÜNÜN DURUMU: AB TÜRKİYE RAPORLARI İNCELEMESİ

İrem YALKI* & Nihan AKINCILAR KÖSEOĞLU**

Öz

Enerji, bütün ekonomik faaliyetlerin girdisi olmasının yanı sıra, özellikle son yıllarda güvenlik ve çevresel sorunlar nedeniyle de ülkelerin öncelikli konusu haline gelmiştir. Ayrıca, doğrusal ekonomiden yeşil ve döngüsel ekonomiye geçiş sürecinde enerji sektörü en önemli sektör olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada Türkiye'deki enerji sektörünün Cumhuriyet'in 100. yılındaki durumu incelenmektedir. Bu amaçla çalışmada öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin enerji sektörünün gelişimi ve projeksiyonları incelenmiş ve Avrupa Birliği verileri ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu amaçla çalışmada betimsel yöntem kullanılmış ve veriler raporlarla desteklendiği için, çalışma hem nicel hem de nitel yöntemleri bir arada kullanmıştır. Çalışmanın sonuçları incelendiğinde, Türkiye'nin enerji ithalat bağımlılığının %70 seviyelerinde olması, Türkiye'nin hızla artan enerji talebini karşılayamadığını ortaya koymaktadır. Bu durumun yanı sıra sanayi sektörü, en fazla enerji tüketimi olan sektördür ve Türkiye'nin enerji projeksiyonları da bu artışın devam edeceğini göstermektedir. Çalışmada, dikkat çeken ayrı bir unsur ise, %98'i petrole bağımlı olan ulaştırma sektöründe yıllar itibarıyla hızlı bir artış görülmesidir. Çalışmada bu veriler AB verileri ile de karşılaştırılmıştır. Ayrıca, AB'nin Türkiye için her yıl hazırladığı ilerleme/ülke raporlarındaki enerji faslı incelenerek, Türkiye'nin enerji sektöründeki AB gerekliliklerine ne kadar uyum sağladığı ortaya konmuştur. Sonuç olarak, Türkiye'nin en büyük ihracat ülke grubu olan AB'nin uygulamaya koyacağı Avrupa Yeşil Mutabakatı'ndaki gereklilikler nedeniyle de Türkiye'nin enerji sektöründe yapısal ve acil dönüşüm gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Yüzüncü Yıl, Enerji, Avrupa Birliği.

SITUATION OF THE ENERGY SECTOR IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC: AN ANALYSIS OF THE EU TURKEY REPORTS

Abstract

Energy is the main input of all economic activities, besides, especially in recent years, energy has become a priority matter for countries due to energy security and

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Okan Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Ticaret Bölümü, irem.yalki@okan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5226-8899>

** Dr. Öğretim Üyesi, Fenerbahçe Üniversitesi İİSBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, nihan.koseoglu@fbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8565-506X>

environmental issues. In addition, energy sector is considered the crucial sector, in the transition process from linear economy to green and circular economy. Thus, this study examines the overview of the energy sector in Turkey on the 100th anniversary of the Republic. For this purpose, primarily the developments and projections of the energy sector in Turkey are examined and then evaluated with the European Union. This study uses descriptive method as a methodology to present the situation, and as the datasets are supported by the reports, the study uses both quantitative and qualitative methods. When the results of the study are examined, the fact that Turkey's energy import dependence is at 70% reveals that Turkey cannot meet the rapidly increasing energy demand. In addition to this situation, the industrial sector is the sector with the highest energy consumption and Turkey's energy projections show that this increase will continue. Another striking result of the study is the rapid increase in the transportation sector, which is 98% dependent on oil over the years. The study also compares these data with the EU. In addition, the energy chapters of the progress/country reports prepared by the EU are evaluated and stated how Turkey complies with EU requirements. In conclusion, structural and urgent transition is required in Turkey's energy sector depending on the European Green Deal.

Keywords: Turkish Republic, Hundredth Anniversary, Energy, European Union.

Giriş

Enerji, bütün ekonomik faaliyetlerin temelinde yer aldığı için diğer tüm sektörlerden ayrı bir öneme sahiptir. Bütün sektörlerin, enerjiye bağlı olması ve son on yıllardaki hızlı enerji talebi artışı nedeniyle öne çıkmasının yanı sıra, özellikle son on yılda enerji sektörünün öne çıkmasının ayrı bir nedeni daha bulunmaktadır. Bu neden; ekonomik faaliyetlerin, klasik olarak ifade edilen doğrusal ekonomi ile artık sürdürülemez olduğunun kabul edilmesiyle birlikte, ülkelerin ekonomik yapılarını dönüştürmeleri gerekliliğidir. Bu durumda, doğrusal ekonomiden yeşil ve dögüsel ekonomiye geçiş sürecinde “enerji sektörü” en önemli sektör olarak kabul edilmektedir. Enerji sektöründe yapılması gereken dönüşümleri belirleyebilmek için, ülkelerin enerji sektörü yapısını, görünümünü, yıllar içerisindeki gelişimini ve en önemlisi de politikalarını bilmek önem arz etmektedir. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında, enerji sektöründe, gerçekleşen değişimleri incelemek için bu çalışmada Türkiye'nin enerji sektörü incelenmiştir.

Çalışmada, Türkiye'nin enerji sektörü incelenirken aynı zamanda AB ile karşılaştırma ve değerlendirmeler de yapılmıştır. Çalışmada, Türkiye'nin AB ile birlikte ele alınmasının nedenlerinden bir tanesi, AB'nin 2020 yılında Yeni Dögüsel Eylem Planı'nı (European Commission, 2020) yayınlamasıdır. Diğer en önemli neden ise, Avrupa Yeşil Mutabakatı'dır (AYM) (European Commission, 2019a). AB, bu kapsamda Dünya'nın ilk karbon nötr kıtası olmayı 2050 yılı için hedeflemiştir. Bu hedefe ulaşmak için gerekli dönüşüm zaman alacağı için ara bir hedef daha belirleyerek, 14 Temmuz 2021 tarihinde yayınlamış olduğu mevzuatta, 2030 yılında 1990 yılındaki emisyon

değerlerinin %55 azaltılmasını hedeflemiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023). Avrupa Yeşil Mutabakatı, alınan kararlar gereği, iklim değişikliği ile mücadeleye yönelik ortaya çıkmış gibi görünse de, aslında emisyonların azaltılması amacıyla alınan tedbirler ve uygulanması gereken politikalar ülkelerin ekonomik faaliyet yapılarını değiştirmeye yönelik bir değişimi zorunlu kılmayı amaçlamaktadır. Emisyon salınımına en fazla yol açan faktörün fosil yakıt kullanımı olması ve günümüzde hala enerji kullanımında, enerji çeşitliliğinde önemli bir artış gerçekleşmesine rağmen, fosil yakıtların hakim olması gerçeği ile birlikte tüm ekonomik faaliyetlerin de temel girdisi enerji olduğu için Avrupa Yeşil Mutabakatı, ülkelerin enerji politikalarını kaçınılmaz bir şekilde değişime zorlamaktadır.

Bu noktada, Emisyon Ticaret Sistemi'nin (ETS) getireceği yükümlülükler, bu dönüşümün zorunluluğunun yanı sıra aciliyetini de ortaya koymaktadır. 1 Ekim 2023 tarihinde yürürlüğe girmesi beklenen ETS'ye göre, öncelikli olarak enerji yoğun sektörler olan demir-çelik, çimento, alüminyum, gübre, elektrik ve hidrojen ürünlerinin üretim aşamasındaki salınan karbon emisyonlarının ve üretimin her aşamasında kullanılan elektrik üretiminden kaynaklı olan dolaylı emisyonların da raporlanmasının yapılması gerekecektir. Geçiş dönemi içerisinde raporlama yapılırken, 1 Ocak 2026 tarihinde başlayacak olan asıl uygulamada, AB'ye ithalatı yapılacak ürünlerde, gömülü emisyonlar da dikkate alınarak, ETS'deki haftalık karbon fiyatlarına göre, karbon ücreti ödemesi yapılması gerekecektir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023). Dolayısıyla, ETS uygulaması, AB'ye ihracat yapan ülkeleri, üretimden kaynaklı karbon emisyon değerlerini düşürmek zorunda bırakmaktadır. Bu durum ise, ancak üretim sürecinde kullanılan fosil yakıtların, karbon salınımına yol açmayan alternatif enerji kaynakları ile gerçekleştirilmesi ile mümkün olmaktadır.

Türkiye'nin enerji sektörü incelenirken, AB ile ilgili olan bu gelişmeleri dikkate almadan bir enerji politikası geliştirmek mümkün değildir. Ayrıca, Türkiye'nin AB'ye olan ihracatının boyutu da hesaba katıldığında bu dönüşümün aciliyeti Türkiye'nin dış ticareti için önem arz etmektedir. Türkiye'nin ihracatında AB'nin payı 2022 yılında %40,5 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran daha önceki yıllarda da benzer paylara sahiptir. 2021 ve 2016 yılları arasında geçmişe yönelik sırasıyla; %41,3, %41,3, %42,4, %43,7, %41,3 ve %40,2 olarak gerçekleşmiş ve %40 seviyesinin üstünde bir değere sahip olmuştur. 2015 ve 2013 yılları arasında ise, yine geçmişe yönelik sırasıyla; %37,4, %37,3 ve %36,1 oranlarında gerçekleşmiştir (TÜİK, 2023). Bu veriler, Türkiye'nin toplam ihracatında AB'ye olan payın yıllar itibariyle artış gösterdiğini ve çok önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin enerji sektöründe, fosil yakıtların egemen olması ve Türkiye'nin en büyük ihracat ülke grubu olan AB'nin uygulamaya koyacağı Avrupa Yeşil Mutabakatı'ndaki gereklilikler nedeniyle, yapısal ve acil dönüşüm gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Cumhuriyet'in 100. yılında ülkedeki enerji sektörünün durumunu açıklarken T.C. Enerji Bakanlığı, Uluslararası Enerji Ajansı ve Eurostat verilerinin enerji verileri incelenirken, AB raporlarının da ele alınması çalışmayı nitel perspektiften katkı sağlayarak desteklemiştir. 1999 yılında adaylık statüsü elde eden Türkiye, 2005 yılında katılım müzakerelerinin başlamasından itibaren AB Müktesebatı'nın 35 faslını da AB'nin tüm yasal düzenlemelerine ve uygulamalarına uyumlu hale getirme yükümlülüğündedir. Enerji faslı (Fasıl 15), 2009 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar arasında yer alsa da içerdiği alt başlıkların önemi ve hassasiyeti nedeniyle Türkiye tarafından üzerinde çalışılan ve ilerleme kaydedilen bir alandır. Bu gelişmelerin neler olduğunu ve ne kadar AB ile uyumlu hale geldiğini analiz etmek için Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye için hazırlanan ilerleme/ülke raporlarını incelemek, Türkiye'nin 100. yılındaki enerji sektörünün durumunu ortaya koymakta oldukça faydalı olmaktadır.

Özellikle son yılların en büyük problemi haline gelen enerji talebindeki hızlı artış ve bu artan talebi karşılamak için, karbon emisyonları nedeniyle fosil yakıt yerine alternatif yakıtların kullanılması gerekliliği enerji ile ilgili çok fazla çalışma yapılmasına yol açmıştır. Konunun önceliği ve araştırma alt alanlarının fazla olması nedeniyle, enerji konusu giderek daha spesifik ve dar alanlarda çalışılmaktadır. Daha önce yapılan çalışmalarda, Türkiye'yi ve AB'yi enerji açısından birlikte ele alan çalışmalar olmakla birlikte, bu çalışma, Türkiye'nin enerji politikalarında Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın etkisini ve AB raporları analizlerini birlikte ele alan hem nicel hem nitel çalışmaların eksikliği sebebiyle, literatürdeki bu boşluğa katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, enerji konusu şu anda Dünya'da öncelikli bir konu olduğu için güncel veriler ve son yayınlanan belgeler ile Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında Türkiye'nin enerji görünümü ve politikalarını değerlendirmenin önemli bir yeri olacaktır.

Literatürde hem nicel hem de nitel çalışmalar mevcuttur. Nitel çalışmalar arasında, AB ile Türkiye'nin enerji sektöründeki alt dalları inceleyen yayınlar çoğunlukta olsa da genel enerji görünümünü ve politikalarını inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Kesbiç ve Şimşek (2001), Uslu (2004), Yorkan (2009), Avcı ve Kılıç (2010), Dursun (2011) ve Ercan (2011), çalışmalarında AB'nin ortak enerji politikası oluşturma sürecinden ve Türkiye'nin bu durumdan nasıl etkilendiğinden bahsetmektedir. 2019 sonrası çalışmalarda ise, İncekara (2019), Kakışım ve Kodaman (2019), Yıldırım (2020), Yılmaz (2022) ve Küçük ve Yüce Dural'a (2022) bakıldığında özellikle AB'nin Paris Antlaşması ve AYM sonrasındaki hedeflerine odaklandıkları ve Türkiye'yle bu bağlamda ilişki kurdukları görülmektedir. Nicel olarak ele alınan çalışmalarda, AB ile Türkiye'nin enerji sektör ve politikalarını karşılaştıran (Baris & Kucukali, 2012; Basaran vd., 2015; Murat Sirin & Ege, 2012; Şekercioğlu & Yılmaz, 2012) çalışmalar olduğu gibi, enerji arz güvenliği kapsamında da ele alan çalışmalar mevcuttur. Bedir ve

Yaşgöl (2021) çalışmalarında, AB'nin enerji arz güvenliği açısından yenilenebilir enerjinin önemini Avrupa Yeşil Mutabakatı ile birlikte ele almışlardır.

Bu çalışma, Türkiye'nin genel enerji görünümünü en güncel verilerle ortaya koymayı ve AB ile ilişkilendirerek, gerekli raporlar ile de destekleyerek literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Türkiye'nin enerji görünümü ve gelecek projeksiyonları yukarıda belirtilen sebepler nedeniyle AB ile birlikte ele alınarak incelenmektedir. AB'nin Türkiye için hazırladığı ilerleme/ülke raporlarında yer alan enerji faslı ile ilgili erişilebilen veriler betimsel olarak incelenmiş ve Türkiye'nin enerji projeksiyonu hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda, Türkiye'nin enerji talebinin artış hızının oldukça yüksek olması nedeniyle, enerji ithalatında dışa bağımlılığın arttığı görülmektedir. Türkiye ve AB için, enerji ithalat bağımlılığı oranlarında, 1990'lu yıllarda %50 seviyelerinde başlamışken AB'de bu oranın en fazla %60'a çıkması ve Türkiye'de ise %77 seviyesinde olması, Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığının oldukça yüksek seviyede olduğu verilerle de desteklenmektedir. Ayrıca sanayi sektörünün Türkiye ekonomisinde enerjinin en yoğun olarak kullanıldığı sektör olması günümüzde de devam ettiği görülmektedir. AB'de ise, ulaştırma sektörü en yoğun enerji kullanılan sektördür. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında, enerji sektöründeki görünüm bu durumdayken, Türkiye'nin acil olarak sanayisini ve enerji bağımlılığını azaltmak için fosil yakıt kullanımı egemen enerji yapısından uzaklaşması ve yenilenebilir enerjinin payını ve enerji verimliliğini arttıracak enerji politikalarını uygulaması gerekmektedir.

Diğer yandan, 1998-2022 yılları arasında her yıl AB tarafından Türkiye için hazırlanan ilerleme/ülke raporlarının enerji fasılları incelendiğinde, Türkiye'nin enerji konusunda "orta düzeyde hazırlıklı" ve "sınırlı ilerleme kaydetmiş" olarak değerlendirildiği görülmektedir. Türkiye'nin AB üyeliği yolunda, Enerji faslında tam uyumu gerçekleştirmesi için de her alt başlık için önerilerde bulunulmuştur.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde organize edilmiştir. Birinci bölümde kısaca çalışmanın yöntemi belirtilmektedir. İkinci bölümde, Türkiye'nin enerji sektörü ve gelişimi detaylı olarak veriler ile ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, AB'de enerjinin tarihsel gelişimi, ilintili yasal düzenlemeler ve AB Türkiye ilerleme/ülke raporlarının enerji fasıllarındaki gelişmeler açıklanmaktadır. Dördüncü bölümde ise, Türkiye ve AB'nin enerji göstergeleri birlikte değerlendirilmektedir. Son bölüm olan sonuçta ise, çalışmanın bulguları vurgulanmakta ve görüş ve öneriler sunulmaktadır.

1. YÖNTEM

Bu çalışmada temel alınan iki konu bulunmaktadır. Öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 yıllık tarihinde enerji sektörünün gelişimi ve 2023 yılındaki güncel durumu açıklanacaktır. Ardından, AB'de enerji politikalarının gelişimi sonucunda ulaşılan Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın

Türkiye'ye etkisi, yani Türkiye'nin enerji sektöründeki AB gerekliliklerine ne kadar uyum sağladığı ortaya konacaktır.

Bu çalışmada Türkiye'nin enerji görünümü ve AB ile olan karşılaştırma bölümleri betimsel analiz yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Dolayısıyla, ilgili bölümlerde analiz edilen indikatörlerin başlangıç yılları zaman serileri kısıtı nedeniyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 yıllık tarihi kadar geriye dönük bulunmamaktadır. Bu sebeple, erişilebilen tarihlerden itibaren analizler betimsel olarak yapılabilmektedir. Daha sonra bu verilerin yorumlanması yapılarak, AB raporları verileri ile karşılaştırmalar sunulacaktır.

Çalışma bu yönden, hem nicel hem nitel bir çalışmadır. Bu çalışmada kullanılan veriler, hem konu ile ilgili ulusal ve uluslararası veri tabanlarından alınmış olup ayrıca, enerji projeksiyonları için T.C. Enerji Bakanlığı ve Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency - IEA) tarafından hazırlanan raporlardan elde edilmiştir. Analize 1998-2022 yılları arasında AB tarafından yayınlanmış ilerleme/ülke raporlarının Enerji fasılları dahil edilmiştir. Özellikle AB enerji politikalarının ve dolayısıyla Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın Türkiye'yi nasıl etkilediği, tarihsel gelişim süreci çerçevesinde AB Türkiye raporlarının analiziyle sunulmuştur. Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

2. TÜRKİYE'NİN ENERJİ SEKTÖRÜ VE GELİŞİMİ

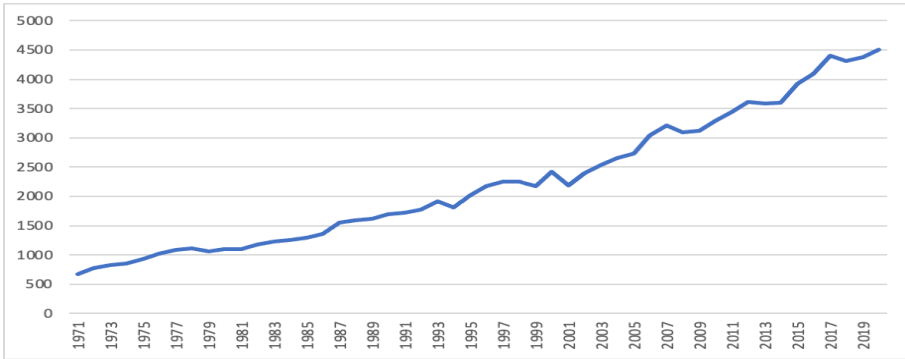
Bu çalışmada, Türkiye'nin enerji sektörü ve gelişimi verileri ile incelenmektedir. Bu sebeple, çalışmanın bu bölümünde zaman serisi kısıtı ve enerji sektöründe meydana gelen değişimlerin daha çok son yıllarda olması sebepleri ile Türkiye'nin enerji görünümü, 1970'li yıllara kadar genel olarak ve öne çıkan yönleri ile aşağıda yer almaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yılı olan 1923 yılından itibaren ekonomik büyümesini ve gelişmesini sürdürmektedir. Dolayısıyla, enerji üretimi ve kullanımında, diğer alanlarda olduğu gibi, öncü bir rol oynayarak, enerji üretimini arttırmayı hedefleyen çok çeşitli enerji politikaları uygulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı itibarıyla, o yıllardaki daha düşük nüfus ve sanayileşmenin günümüzdeki kadar olmaması sebebiyle, enerji talebi, enerji üretim kapasitesi ve enerji kaynakları daha düşük ve sınırlı kalmaktadır. 1940 - 1950 yıllarında, elektrik üretiminde, taş kömürü kullanımının öne çıktığı görülmektedir. 1950'li yıllarda termik santraller, elektrik üretiminde yaygın olarak kullanılmıştır. İlerleyen yıllarda ise, Türkiye'nin su kaynaklarına sahip olması değerlendirilerek, hidro elektrik santraller faaliyete geçirilmiştir. Bu dönemde, yerli kaynaklar kullanılarak faaliyet gösteren kömür termik santralleri, termal elektrik üretiminin %70-80 oranını karşılamaktaydı. 1960'lı yıllardan sonra yaşanan petrol krizleri nedeniyle, ithalata olan bağımlılığı azaltmak için ithal edilen petrolün yerine yerli kaynaklara yönelinmiştir. Bu sebeple, linyitin enerji kullanımındaki payı artış göstermiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde devletin öncülüğünde enerji üretimine devam edilmiş, daha sonra ise, uygulanmakta olan liberal ekonomi

politikaları, farklı enerji üretim modellerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu şekilde, uluslararası ekonomik ilişkilerdeki artış sebebiyle de, Türkiye'nin enerji talebini ithalat yolu ile karşılama eğilimi giderek artış göstermiştir. Tüm dünyada yaygınlaşan doğal gaz, Türkiye'de de yaygınlaşmaya başlamış ve 2003 yılında elektrik üretiminin %45'i doğalgazdan sağlanmıştır (Yılmaz & Uslu, 2007, s. 258).

Türkiye'nin enerji sektöründen tarihsel olarak öne çıkan kısımlar yukarıda belirtilerek çalışmanın geri kalan kısmı, enerji sektörünün görünümünü ve gelişimini açıklayan göstergeler ile verilere dayalı olarak ele alınmaktadır. Öncelikle, enerji görünümünün en önemli göstergelerinden biri olan ve hızla artan enerji talebinin değişimini görmek amacıyla, Şekil 1'de Türkiye'nin toplam enerji tüketim miktarı göstergesi yer almaktadır. Şekil 1'de açıkça görüldüğü üzere, Türkiye'nin toplam enerji tüketimi, artan nüfus, ekonomik büyüme ve sanayileşme gibi faktörlerin etkisiyle, hızlı bir artış eğilimi göstermektedir.

Şekil 1. Türkiye'nin Toplam Enerji Tüketimi - PJ

Kaynak: IEA, 2022a.

Türkiye'nin toplam enerji tüketiminin, baz yılı olarak 1971 yılı alınarak on yıllık artış oranları incelendiğinde, 1971 yılında 677,18 PJ olan toplam enerji tüketimi 1980 yılında %62,72 artış ile 1101,88 PJ olarak gerçekleşmiştir. 1990 yılındaki %149,72 artış oranı ile enerji tüketimi 1691,08 PJ olurken, 2000 yılındaki %257,61 artış bu seviyeyi 2421,66 PJ'ye çıkartmıştır. 2010 ve 2020 yıllarındaki %385,09 ve %565,08 artış oranları ile enerji tüketim seviyeleri sırasıyla 3284,90 PJ ve 4503,82 PJ olarak gerçekleşmiştir.

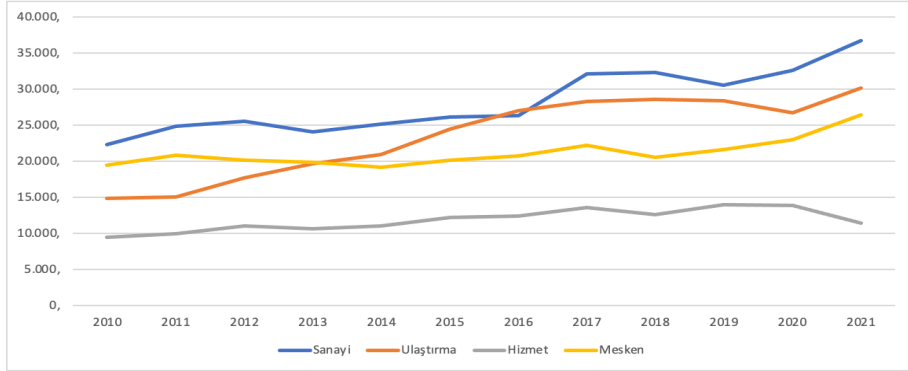
Toplam enerji tüketimindeki artış oranları bir önceki yıla göre hesaplandığında ise, özellikle dört yılın artış oranlarının %10'un üzerinde olduğu görülmektedir. Grafikten de görülebileceği üzere, bu artış 1987, 1995, 2000 ve 2006 yıllarında gerçekleşmiştir. Artış oranları sırasıyla; %14,14 , %10,83, %11,42 ve %11,17 olarak gerçekleşmiştir. Enerji tüketim değerlerinin projeksiyonları yapılırken, bir önceki yıla göre artış oranlarının

yüksek oranlarda gerçekleşerek sapma yaratması, ülkelerin bu hızlı artış gösteren enerji talebini karşılamak için genellikle enerji ithalatlarını arttırmaları ile sonuçlanmaktadır. Bu sebeple, genel olarak artan enerji trendlerinin yanı sıra ani olarak gerçekleşebilecek artışları da zaman serileri içerisinde değerlendirmek önem arz etmektedir.

2.1. Türkiye’de Enerji Tüketiminin Sektörel Dağılımı

Toplam enerji tüketiminin gelişimi bir ülkenin ekonomisi ve genel enerji sektörü hakkında önemli bilgileri göstermekle birlikte, özellikle ülkenin ekonomik yapısını görmek için enerji kullanımının sektörel dağılımı anahtar bir gösterge niteliğindedir. Enerji, tüm sektörleri direkt olarak etkilediği için hem bir sektörel analiz yapılırken hem de politika kararları verilirken, enerji göstergesi de mutlaka bu değerlendirmeler arasında yer almalıdır. Aksi halde yapılacak analizlerde hayati bir gösterge değerlendirmeye alınmamış olacak ve yapılacak tahmin ve politika önerilerinde sapmalar meydana gelebilecektir. Dolayısıyla, Şekil 2’de yer alan grafikte Türkiye’de nihai enerji tüketiminin sektörel dağılımı 2010 - 2021 yılları arasında, bin ton petrol eşdeğeri (toe) ölçü birimi ile yer almaktadır.

Şekil 2. Türkiye’nin Nihai Enerji Tüketiminin Sektörel Dağılımı -bin toe

Kaynak: Eurostat, 2023a.

Türkiye’nin nihai enerji tüketiminde, ilk olarak dikkat çeken nokta, en fazla pay ile sanayi sektörüdür. Sadece 2016 yılında, ulaştırma sektörünün enerji tüketimi, sanayi sektöründen fazla gerçekleşmiştir. 2016 yılı sanayi sektörü için, Şekil 2’de de açıkça görüldüğü gibi, bir kırılım noktasını göstermektedir. 2016 yılına kadar gerçekleşen nihai enerji tüketimi daha yavaş artışlar ile 24-26 bin toe seviyelerinde gerçekleşirken, 2017 yılında %22 oranında ani ve sert bir yükseliş göstererek, 32 bin toe değerinin üzerine çıkmıştır. 2021 yılına kadar 32 bin toe seviyelerinde iken, 2017 yılında %12,82 bir yükseliş ile en yüksek seviyesi olan 36.752 toe seviyesine ulaşmıştır.

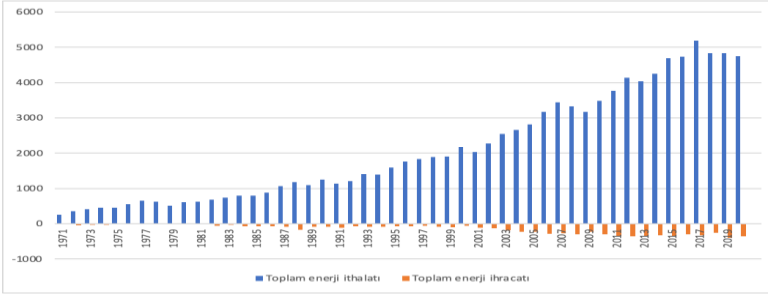
İkinci olarak dikkat çeken nokta ise, ulaştırma sektöründe meydana gelen hızlı artıştır. Diğer tüm sektörler göre, ulaştırma sektörünün enerji tüketimindeki artış hızı ve trendi daha yüksektir. 2010 yılı baz alındığında 2021 yılında ulaştırma sektörünün enerji tüketimindeki artış oranı %103,46'dır. İkinci artış oranı en yüksek olan sektör ise, %64,69 ile sanayi sektörüdür. Ulaştırma ve sanayi sektörünü; %36,10 ile mesken ve %19,94 ile hizmet sektörleri izlemektedir. Ulaştırma sektörü, 2010 yılında 14.813 toe nihai enerji tüketim değerine sahip iken, 2019 yılına kadar neredeyse her yıl önemli bir artış göstererek 28.3888 toe'ye yükselmiş ve 2020 yılında bir düşüş gerçekleştirerek 26.664 toe seviyesine gelmiştir. 2021 yılında ise hızlı artışını sürdürerek %12,82 artış ile en yüksek değeri olan 30.144 bin toe olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, 2013 yılına kadar mesken nihai enerji tüketiminden daha düşük iken, bu tarihten itibaren ilerleyen her yıl meskene göre daha yüksek bir seviyede gerçekleşmiştir. Mesken ve hizmet sektörlerinde de genel olarak bir artış görülmekle birlikte, bu artış oranları sanayi ve ulaştırma sektörlerine göre daha düşük olarak gerçekleşmiştir. Sektörler arasındaki en az değişimin ise hizmet sektörüne ait olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, 2021 yılında 2020 yılına göre, nihai enerji tüketiminde düşüş görülen tek sektördür.

2.2. Türkiye'nin Enerji İthalat ve İhracat Görünümü

Türkiye'nin enerji görünümündeki en önemli unsurlardan bir tanesi de enerji ithalat ve ihracat değerleridir. Enerji, üretimin vazgeçilemez girdisi olduğu için ülkelerin ekonomi ile ilgili tüm faktörlerini etkilemektedir. Dolayısıyla, enerji sadece kendine ait olarak enerji sektörü başlığında değil yukarıda da belirtildiği gibi tüm sektörleri etkilemektedir. Bu yüzden eğer ülkenin ülke içinde gerekli talebi karşılayamama durumu söz konusu ise, diğer mal ve hizmetlerden farklı olarak, enerjinin ithalatının yapılması bir tercih değil, bir zorunluluktur. Eğer ülkelerin enerji ithalatı fazla ise, bu hem ekonomik açıdan hem de enerji bağımlılığı açısından sorun teşkil etmektedir. Sonuç olarak, enerji ithalatı ülkeleri ekonomik faaliyetler ve güvenlik açısından etkilemektedir.

Aşağıda yer alan Şekil 3'de, Türkiye'nin toplam enerji ithalat ve ihracat değerleri yer almaktadır.

Şekil 3. Türkiye'nin Toplam Enerji İthalat ve İhracat Değerleri - PJ

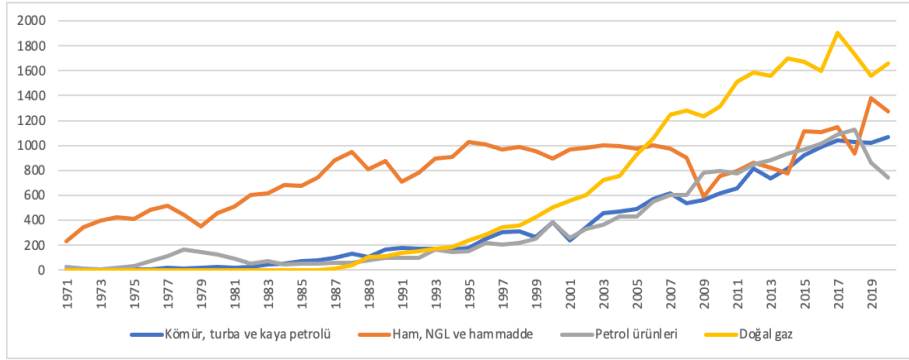
Kaynak: IEA, 2022b-c.

Türkiye'nin enerji ithalatının giderek arttığı Şekil 3'te açıkça görülmektedir. 1971 yılında 260 PJ olarak gerçekleşen enerji ithalatı, 2017 yılında en yüksek seviyeye gelmiş ve 5192 PJ olarak gerçekleşmiştir. İleriki senelerde ise, bir düşüş görülmekle birlikte enerji ithalat değerleri yine yüksek olan seviyesini korumaya devam etmiştir. 2018 yılından 2020 yılına kadar sırasıyla; 4828 PJ, 4829 PJ ve 4748 PJ olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin enerji ithalatındaki çarpıcı artış, 1971 yılı baz alınarak bir değerlendirme yapıldığında daha net görülmektedir. 1971 yılı baz alındığında on yıllık dönemler ile enerji ithalatındaki % artış hesaplandığında, 1980 yılında %136,25, 1990 yılında %379,21, 2000 yılında %737,90, 2010 yılında %1237,14 ve 2020 yılında ise, %1726,08 oranlarında artış görülmektedir.

Artan hızlı enerjin talebinin sonucunda, enerji üretimi artsa bile artan talebin hızını karşılayamaması sebebiyle, enerji ithalatında ciddi bir artış söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla, bu tablonun düzeltilmesi için gerekli politikaların uygulanması gerekmektedir. Şekil 3'te Türkiye'nin enerji ithalat bileşenlerinin yıllar itibariyle dağılımına yer verilmiştir. Enerji ithalatını azaltmaya yönelik politikaların uygulanması için öncelikli olarak, enerji ithalat bileşenlerinin durumunun tespit edilerek trendlerinin eğilimlerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu sebeple, Türkiye'nin enerji ithalatı aşağıda detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Enerji ithalatı aynı zamanda AB raporlarının enerji fasıllarının bir alt başlığı olan enerji arz güvenliğini de tehdit eden bir unsur olduğu için söz konusu değerlendirmenin yapılması ayrıca önem arz etmektedir.

Şekil 4. Türkiye'nin Enerji İthalatının Enerji Türlerine Göre Dağılımı -PJ

Kaynak: IEA, 2022d.

Şekil 4'te açıkça görüldüğü gibi Türkiye'nin enerji ithalatı fosil yakıtlardan oluşmaktadır. Şekilde, basitlik olması açısından neredeyse yılların büyük çoğunluğu 0 olan ve 0 olmayan az sayıdaki yıllardaki değerleri ise en fazla 29 PJ olduğu için yenilenebilir ve atık ile elektrik değerlerine grafikte yer verilmemiştir. Türkiye'nin enerji ithalatındaki en büyük payını 2006 yılından itibaren doğal gaz oluşturmaktadır. Doğal gazın Türkiye'nin ithalatında yerini alması ise 1987 yılında 15 PJ ile gerçekleşmiş ve bu yıldan itibaren hızlı bir artış göstererek en yüksek değeri olan 1904 PJ seviyesine %19,18 bir artış ile 2017 yılında ulaşmış ve 2019 yılına kadar bir azalma gösterse de 2020 yılında yine artış göstererek 1659 PJ seviyesine gelmiştir. Petrol ve kömür yakıtlarında da yıllar itibariyle bir artış görülmekle birlikte, bu artış trendi doğal gaza kıyasla daha düşük kalmaktadır. Petrol ve kömürün değerleri birbirine daha yakın olmakla birlikte petrolün 1978 senesinde 166 PJ ile bir artış gösterdiği görülmektedir. Daha sonra bu seviyenin üzerine bir daha 221 PJ ile 1996 senesinde çıkmıştır. 2000 yılında bir önceki yıla göre %53,83 artış ile 248 PJ'den 382 PJ değerine hızlı bir yükseliş oranı sergilemiştir. Bu seneden sonra ise, petrol ithalatında artış ve azalışlar görülmekle birlikte ithalat değeri daha yüksek seviyelerde olduğu için izlediği trendin 2018 yılına kadar genel olarak bir artış eğilimi gösterdiği söylenebilir. 2018 yılında ise, en yüksek değerine ulaşarak 1128 PJ olarak ithalat gerçekleşmiştir. 2019 yılında %23,43 oranında sert bir düşüş göstererek 864 PJ değerine gerilemiş ve 2020 yılında bu düşüşü devam ettirerek 743 PJ değerine düşerek 2020 yılında Türkiye'nin enerji ithalat sıralamasında son sırada yer almıştır. Kömürün de petrole yakın bir trendi olmakla birlikte, 2008 yılından itibaren kömür ithalat değerleri petrol ithalatından daha az gerçekleşmiştir. Kömürün ithalat değeri, 1971 yılından başlayan değerlere göre, başlangıçta çok düşük seviyelerde gerçekleşmiş, 1987 yılında 100 PJ değerine gelmiştir. 2000 yılında görülen %43,68 artış ile 383 PJ seviyesine gelen kömür ithalatı, 2001 yılında ise %37,24 oranında bir azalış göstererek 239 PJ değerinde gerçekleşmiştir. Bu değişimden sonra gerçekleşen değişimlerde ise yıllar arasında bu kadar fark görülmemiştir. Daha sonra artış

ve azalışlar görülmekle birlikte genel olarak artan trendini sürdürmeye devam etmiş ve 2020 yılında en yüksek değeri olan 1967 PJ ile, Türkiye'nin ithalatındaki üçüncü sırada yerini almıştır. Türkiye'nin ithalatında 2020 yılında ikinci sırada yer alan ham, NGL (doğal gaz sıvıları) ve hammadde enerji kaynaklarının trendinin ise, diğer enerji kaynaklarına göre daha farklı olduğu görülmektedir. Diğer kaynakların artışı belirli bir yıldan sonra ve ilerleyen yıllarda daha hızlı bir artış izlemektedir; ham, NGL ve hammadde enerji kaynaklarında ilk yıllarda da yüksek seviyeler görülmekte ve 2006 yılında doğal gazın artış göstererek birinci sıraya gelmesine kadar Türkiye'nin enerji ithalatında en yüksek paya sahip olmaktadır. 2018 yılında %18,56'lık bir düşüş göstererek 933 PJ değerine gerilemiş ancak sonraki yıl %48,04 oranındaki sert artışı ile 1381 PJ olan en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2020 yılında ise, bir azalma göstererek 1272 PJ ile Türkiye enerji ithalatında ikinci sırada yer aldığı görülmektedir.

2.3. Türkiye'nin Enerji Sektörünün Son Durum Değerlendirmesi ve Projeksiyonları

Türkiye'nin enerji görünümündeki en dikkate değer gelişmeleri ve son durumunu, Uluslararası Enerji Ajansı - IEA (2021), Türkiye'ye özel hazırladığı ve enerji politikalarını incelediği raporunda detaylı olarak ele almaktadır. Bu rapor Türkiye'nin enerji politikalarını ve son durumunu çok net ve hedef bazlı olarak ortaya koyduğu için önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. Bu rapora göre, ilk olarak 2016 yılındaki derinlemesine Türkiye incelemesinden 2021 yılında yayınlanan rapora kadarki süre boyunca, Türkiye'nin enerji politikasının yol gösterici ilkelerinin piyasa reformu ve enerji güvenliği olarak devam ettiği belirtilmektedir. Son yirmi yılda gerçekleşen hızlı ekonomik ve nüfus artışı, enerji talebindeki artışın seviyesininin hızla yükselmesine neden olmuştur. Ancak bu artan enerji talebini karşılamakta ülke kaynakları yetersiz kaldığı için, bu durum enerji ithalatının artmasına, dolayısıyla ithalat bağımlılığında artışa yol açmıştır. Bu durumun sonucunda, Türkiye artan enerji talep hızını rasyonalize etmek, ithalat artış hızını yavaşlatmak ve enerji fiyatlarını da düşürmek amaçları ile enerji sistemini yeniden yapılandırmak için çalışmaktadır. Bu yapılandırmalar için, daha fazla özel ve yabancı yatırım yoluyla modernizasyon, serbestleştirme ve aynı zamanda yerli üretim kapasitesinin de artırılmasını hedef alan tedbirler söz konusu olmaktadır.

Özellikle, Türkiye'nin son on yılda enerji kaynaklarını çeşitlendirmesinde dikkate değer bir gelişme olduğu görülmektedir. Enerji kaynakları arasında, özellikle yenilenebilir enerji kaynaklarının gelişimi dikkat çekmektedir. Yenilenebilir enerjideki bu olumlu gelişmenin en önemli faktörlerinden birisi de, son on yılda yenilenebilir elektrik üretiminin üç katına çıkması olarak belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin ilk nükleer enerji santralının 2023 yılında faaliyete geçeceği ve bunun da enerji kaynaklarının çeşitlenmesine katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

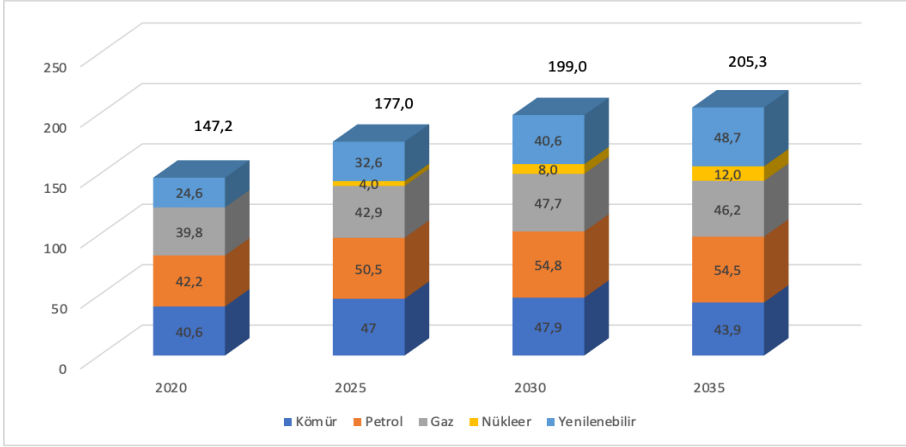
Yukarıda bahsedilen olumlu gelişmelere rağmen, fosil yakıtlara, özellikle petrole ve gaza, ithalatta güçlü bir bağımlılık söz konusudur. Petrole %93 ve gaza olan %99 ithalat bağımlılığı, Türkiye ekonomisini yönlendirmeye devam etmektedir. Türkiye, söz konusu ithalat bağımlılığını azaltmaya yönelik yurt içi aramanın ve üretimin genişletilmesine öncelik vermiştir. Ancak, üretime dönük kaynakların sınırlı olması ve emisyonların azaltılmasına yönelik sınırlamalar da değerlendirildiğinde, Türkiye'nin aynı zamanda enerji verimliliğini arttırması ve %98 oranında petrole bağımlı durumda olan ulaştırma sektöründeki yakıt değişimini gerektirecek önlemleri de göz önünde bulundurması gerekmektedir. Diğer dikkate alınması gereken bir konu da, Türkiye'nin yenilenebilir enerjiden sadece elektrik üretiminde değil, aynı zamanda ısıtma gibi diğer sektörlerde de iddialı bir büyüme hedeflemesi gösterme faaliyet alanları olmasıdır.

Bunlara ek olarak, Türkiye'nin tüketim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla daha fazla yerli enerji kaynağının kullanılmasına yönelik girişimleri, özellikle hükümetin uygulamakta olduğu elektrik üretiminde kullanılan daha düşük kaliteli yerli linyit politikası nedeniyle, enerji sektörünün karbondan ayrıştırılmasına yönelik yapılan girişimleri engeller niteliktedir. Bu girişime benzer olarak, ülkelerin büyük çoğunluğu yüzyılın ortasına kadar net sıfır sera gazı emisyonunu daha fazla önemser duruma gelmiş ve enerji politikalarında önemli bir yer verirken, Türkiye'nin özellikle kömür yakıtlı üretime odaklanması; yatırımcıların duyarlılığı, yerel hava kirliliği ve uzun dönem emisyon artışı üzerindeki olumsuz etkileri de dikkate alması gerekmektedir (IEA, 2021, s. 11).

IEA (2021) Raporu'nda Türkiye'nin 2021 yılına kadar olan değerlendirmeleri yer alırken, T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2022) tarafından yayınlanan Türkiye Ulusal Enerji Planı'nda Türkiye'nin 2020 yılındaki enerji durumu değerlendirmesinin yanı sıra 2025, 2030 ve 2035 yıllarına ait yapılan tahminlere de yer verilmiştir. Dolayısıyla, bu plan Türkiye'nin kısa ve uzun vadeli sayılabilecek enerji hedeflerini ve projeksiyonunu ortaya koymaktadır.

Aşağıda yer alan kısımda öncelikle, Türkiye'nin birincil enerji tüketiminde kaynakların dağılımı ile ilgili veriler yer almaktadır. Şekil 5'te Türkiye'de birincil enerji tüketiminde kaynaklar ve Şekil 6'da ise, bu kaynakların yüzde dağılımları yer almaktadır. Türkiye'nin birincil enerji tüketiminde kaynakları incelerken hem değer hem de yüzde olarak yorumlamak önemlidir. Şekil 5 ve 6 birlikte ele alındığında enerji kaynağında Mtep olarak bir artış veya azalış olmasına göre, aynı zamanda enerji kaynağının payında da aynı yönde bir ilişkinin olup olmadığı ancak her iki veri birlikte ele alındığında görülebilir. Dolayısıyla anlamlı bir sonuç ortaya koyabilmek için bu kısımda iki veri aynı anda incelenmektedir.

Şekil 5. Türkiye’de Birincil Enerji Tüketiminde Kaynaklar (Mtep)

Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2022.

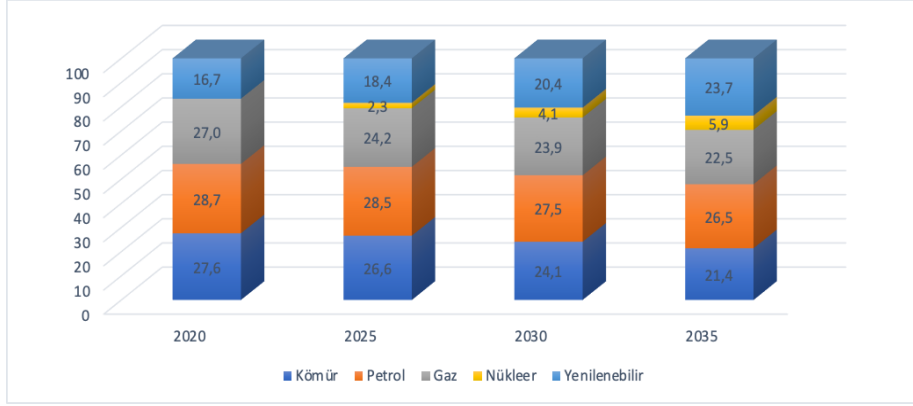
Şekil 5’te 2020 yılında toplam 147,2 Mtep olan değer 2025 yılında, 2020 yılına göre %20,24 artış ile 177 Mtep’e yükseleceği belirtilmiştir. 2030 ve 2035 yılları için ise, aynı şekilde 2020 yılı baz alındığındaki artışın sırasıyla %35,19 artış ile 199 Mtep ve %39,47 artış ile 205,3 Mtep seviyesine ulaşacağı görülmektedir. Bu artışlar fosil yakıtlar bazında incelendiğinde ise, 2020 yılında toplam 122,6 Mtep olan değer 2025 yılında, 2020 yılına göre %14,51 oranında arttığı ve 140,4 Mtep seviyesine geldiği görülmektedir. 2020 yılına göre artış oranına, 2030 ve 2035 projeksiyonları için bakıldığında ise; sırasıyla %22,68 artış oranı ile 150,4 Mtep ve %17,94 artış ile 144,6 Mtep değerleri hesaplanmaktadır. Ancak birincil enerji tüketiminde fosil yakıtların yüzde payındaki değişmeye bakıldığında, 2020 yılında %83,3 olan değer 2025 projeksiyonunda %79,3 değerine düştüğü ve takip eden projeksiyon yılları olan 2030 ve 2035 için sırasıyla %75,5 ve %70,4 seviyesine gerilediği görülmektedir.

Şekil 5’te artan birincil enerji tüketimi dolayısıyla, her kaynakta 2030 yılına kadar bir artış olduğu görülmektedir. 2035 yılında ise, 2030 yılına göre fosil yakıtlar olan kömür, petrol ve gazda azalma olacağı tahmin edilmişken, alternatif enerji kaynakları olan yenilenebilir ve nükleer enerji kaynaklarında artışın devam etmesi beklenmektedir. Bu durum yüzde paylarına da, alternatif enerji kaynaklarının değerlerindeki artışın daha fazla olması sebebiyle, fosil yakıt kaynaklarının paylarında bir azalış görülmesi şeklinde yansımaktadır.

2035 yılında 2030 yılına göre, toplam fosil yakıtların birincil enerji tüketimindeki değerinde bir azalış görülmekle birlikte, 2020 yılına göre yine de bir artış söz konusudur. Birincil enerji tüketiminde artış kaçınılmaz olduğu için, yenilenebilir ve nükleer enerji kaynaklarında artış olmasına rağmen, bu artış yeterli olmamakta ve fosil yakıt artışı söz konusu olmaktadır. Bu değişim, birincil enerji tüketimindeki fosil yakıtların yüzde olarak payları dikkate

alınarak incelendiğinde ise; devamlı bir azalış içerisinde olduğu görülmektedir.

Şekil 6. Türkiye’de Birincil Enerji Tüketiminde Kaynakların Payı (%)

Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2022.

Dolayısıyla, bu iki grafik birlikte ele alındığında, Türkiye’nin birincil enerji tüketimindeki artış dolayısıyla, enerji çeşitlendirmesine alternatif kaynakları eklemesine karşın fosil yakıtların artışını engelleyemediği açıkça görülmektedir.

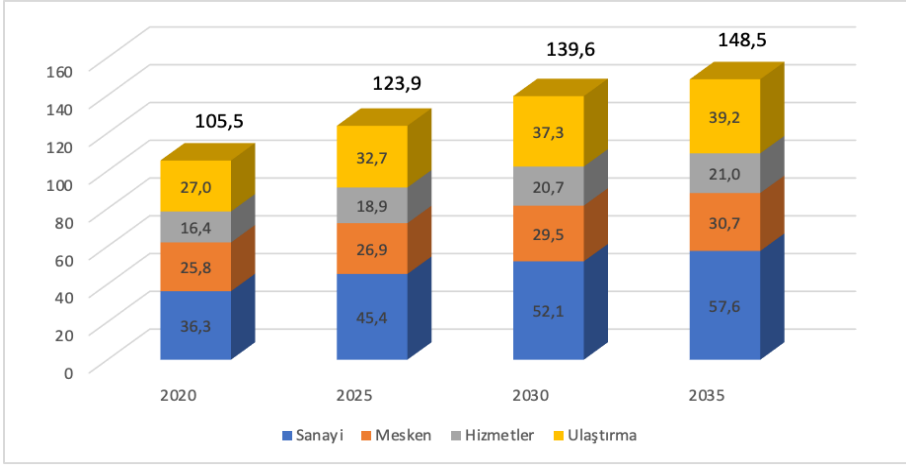
Bu rapordaki verilere göre dikkat çeken başka bir unsur da, IEA (2022) Raporu’nda Türkiye’nin tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için daha çok yerli enerji kaynaklarını kullanma politikasında kömürün ve elektrik üretiminde kullanılan düşük kaliteli yerli linyitin kullanımı eleştirilirken, Türkiye’nin gelecek tahminli projeksiyonlarında, enerji kaynakları içerisindeki payı azalsa da, tüketimdeki değerinin azalmadığı aksine artış gösterdiği görülmüştür. Aynı senaryonun petrol ve gaz için de geçerli olduğu açıkça görülmektedir.

Türkiye’nin enerji projeksiyonunda, nihai enerji tüketimindeki sektörlerin dağılımını bilmek, sektörlerle yönelik politikaların belirlenmesinde önem arz etmektedir. Bu sebeple, Şekil 7’de Türkiye’nin nihai enerji tüketiminde sektörlerin değeri ve Şekil 8’de ise sektörlerin payı yer almaktadır.

Şekil 7 ve 8’de açıkça görüldüğü gibi, nihai enerji tüketiminde en büyük paya sanayi sektörü sahiptir. Sanayi sektörünü ise sırasıyla; ulaştırma, mesken ve hizmetler sektörü izlemektedir. Türkiye’nin nihai enerji tüketiminde en fazla artışın sanayi sektöründe olacağı projeksiyonlarda görülmektedir. 2020 yılı baz alındığında, 2025 yılında sanayi sektöründeki artışın %25,06 oranında gerçekleşerek 36,3 Mtep değerinden 45,4 Mtep değerine çıkması beklenmektedir. 2030 ve 2035 yılları için de, aynı şekilde 2020 yılı baz alınarak, sırasıyla %43,52 ve %58,68 artış ile 52,1 Mtep ve 57,6 Mtep olması hesaplanmıştır. Nihai enerji tüketiminde en çok artış gösteren

sanayi sektörünü, ulaştırma sektörü izlemektedir. 2020 yılında 27,0 olan Mtep, %21,11 artış ile 2025 yılında 32,7 Mtep değerine yükseleceği öngörülmektedir. 2030 yılında 37,3 Mtep ve 2035 yılında 39,2 Mtep değerleri ile, 2020 yılı baz alındığında artışları sırasıyla %38,15 ve %45,18 oranlarında gerçekleşmiş olacaktır. Ulaştırma sektörünün projeksiyonu değerlendirildiğinde, sektörün %98'i petrol temelli olduğu için sanayi sektörü ile birlikte ulaştırma sektöründeki bu artışların önemli bir sorun teşkil edeceği açıkça görülmektedir.

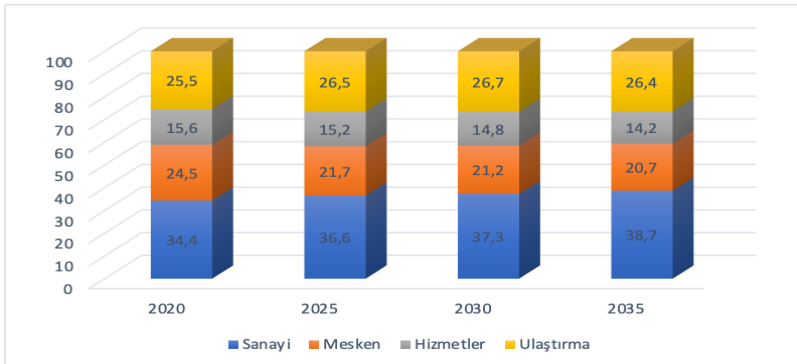
Şekil 7. Türkiye'de Nihai Enerji Tüketiminde Sektörler (Mtep)

Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2022.

Mesken ve hizmetler sektöründe de artışlar görülmeyle birlikte, bu artışların sanayi ve ulaşırmada olduğu kadar çarpıcı artışlar olmamasının yanı sıra söz konusu sektörlerde yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, diğer sektörlerle kıyasla daha kolay gerçekleştirilmektedir.

Şekil 8. Türkiye'de Nihai Enerji Tüketiminde Sektörlerin Payı (%)

Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2022.

Türkiye'deki nihai enerji tüketiminin sektörler arasındaki dağılımına bakıldığında Şekil 8'de görüldüğü gibi sanayi sektörünün baskın olduğu açıkça görülmektedir. Sektörlerin paylarında, ekonomi yapısını değiştirmek uzun vadeli uygulanan politikaların sonucunda gerçekleşebileceği için sektörlerin dağılımında gelecek yıl projeksiyonlarında önemli bir değişim olmadığı görülmektedir.

Bu bölümde yer alan sektörel enerji kaynak dağılımı ve enerji ithalat bağımlılığı ile ilgili verilerin bir kısmı da AB ile karşılaştırmalı olarak verileceği için çalışmanın 5. bölümünde yer almaktadır.

3. AVRUPA BİRLİĞİ'NDE ENERJİ

AB'de enerji sektörüyle ilgili çalışmalar, 1972 BM Stockholm Konferansı sonrasında yine 1972 yılında Paris'te düzenlenen Avrupa Konseyi toplantısı ile başlamıştır. Toplantıda AB, ekonomik gelişmeyi de içeren bir çevre politikası oluşturma gerekliliği üzerinde durmuştur. Sonrasında, özellikle BM'de gerçekleşen çevre ile ilgili gelişmeler AB'de de yansımaları bulmuştur. Bu gelişmelerden en öne çıkanı olan 1987 BM Brundtland Raporu ile ilk defa kullanılan "sürdürülebilir kalkınma" kavramı derhal AB tarafından benimsenmiş ve neredeyse 2000'li yılların başına kadar da AB'nin çevre ve enerji politikalarının temelinde yer almıştır.

1986 yılında kabul edilen Avrupa Nihai Senedi ile ilk defa çevre politikaları yasal bir zemin bulmuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu Avrupa Birliği'ne dönüştüren Maastricht Antlaşması'nın 1992 yılında kabul edilmesiyle, artık çevre AB'nin resmi bir politika alanı haline gelmiştir. Sonrasında 1997 Amsterdam Antlaşması, sürdürülebilir kalkınma anlayışını AB'nin tüm sektörlerine uyarlamayı hedeflemiştir ve 2007 Lizbon Antlaşması da iklim değişikliğiyle mücadele için özel bir hedef haline getirmiştir.

2009 yılında "20/20/20" hedeflerini ilan eden AB, 2020 yılına kadar "sera gazı emisyonlarının en az %20 azaltılması, enerji verimliliğinin en az %20 artırılması ve enerji arzında yenilenebilir enerji kaynaklarının ... payının en az %20'ye çıkarılması"ni amaçlamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

2009'dan itibaren AB, yeşil ekonomiye geçiş hedeflerini koymaya başlamıştır (European Commission, 2011). 2015 yılında imzalanan Paris İklim Antlaşması ile birlikte AB, iklim, çevre ve enerji politikaları belirlemiş ve bu politikaların tüm üye ve aday ülkeler tarafından benimsenmesini beklemiştir (European Commission, 2016). Antlaşma'nın en önemli hedefi, küresel ortalama sıcaklık artışının sanayileşme döneminin öncesine göre 2°C'yi geçmemesi ve 1,5°C'nin altında tutulmasıdır.

Şubat 2015'te kabul edilen "Enerji Birliği Çerçeve Stratejisi"yle AB, bir Enerji Birliği kurma yolunda önemli bir adım atmış ve ortak bir enerji politikası oluşturma yolunda beş önemli öncelik saymıştır. Enerji arz güvenliğinin sağlanması, ortak Avrupa enerji pazarının kurulması, enerji

verimliliğinin artırılması gibi öncelikleri içeren strateji kapsamında AB, her üye ve aday ülkeden bu öncelikleri nasıl gerçekleştireceğini belirten Ulusal Enerji ve İklim Planı (NECP) hazırlamasını talep etmeye başlamıştır.

Kasım 2016'da kabul edilen "Tüm Avrupalılar için Temiz Enerji Paketi"yle AB, 2030 yılına kadar "sera gazı emisyonlarını 1990 yılına oranla %40 azaltma, AB enerjisinin %32'sini yenilenebilir enerjiden sağlama ve Enerji verimliliğini %32,5 artırma"yı amaçlamıştır (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021, s. 10, European Commission, 2019b).

Bu tarihten sonraki en önemli gelişme Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın kabul edilmesidir ve üye ve aday ülkelerin uyum sürecini oldukça etkilemiştir. Dolayısıyla AYM ve sonrasındaki gelişmeler, ayrı bir alt başlık altında ele alınacaktır.

3.1. Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) ve Enerji

2019 yılında ilan edilen Avrupa Yeşil Mutabakatı temelinde, "atmosferin ısınması, her geçen yıl iklimin değişmesi, gezegendeki 8 milyon canlı türünün 1 milyonunun kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olması, ormanların ve okyanusların kirletilmesi ve yok edilmesi"ne karşı bir yanıt olarak geliştirilmiştir (European Commission, 2019a). AB, AYM ile hem 2050 yılına kadar yeşil ekonomiye geçiş doğrultusunda hedefler koymuş hem de enerji konusunda küresel lider olma iddiasını da göstermiştir (European Commission, 2019a). Ancak bu hedeflerin yalnızca Avrupa ülkeleri tarafından gerçekleştirilemeyeceğinin ve küresel olarak hareket etmek gerektiğinin farkındadır. Kısaca AYM, AB'nin 2050 yılında tamamen fosil enerji kaynaklarının (kömür, petrol, doğal gaz) tüketildiği doğrusal ekonomiden yenilenebilir enerji ve (tartışmalı olsa da) nükleer enerji kullanımına dayanan yeşil ve döngüsel ekonomiye geçmesinin eylem planıdır.

AYM ile "temiz enerji" dönüşümü hedefi üç temel ilkeye dayanır; "enerji verimliliğine öncelik verilmesi ve büyük oranda yenilenebilir enerjiye dayalı üretim, güvenli ve erişilebilir AB enerji arzı ve tamamen entegre, birbiriyle bağlantılı ve dijitalleşmiş AB enerji pazarı" (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021, s. 23). Aslında AYM'nin temel amacı, 2015 Paris İklim Antlaşması ile ortaya konan küresel iklim değişikliği ile mücadele hedeflerine 2050 yılına kadar ulaşmaktır.

2020 yılı boyunca AYM'nin uygulanmasına katkı sağlayacak birçok önemli belge kabul edilmiştir; Hidrojen Stratejisi, bina sektörü için Yenileme Dalgası Stratejisi, Metan Stratejisi, Açık Deniz Yenilenebilir Enerji Stratejisi, Enerji Sistemleri Entegrasyonu Stratejisi gibi (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

Temmuz 2021'de kabul edilen Avrupa İklim Yasası ile Avrupa Yeşil Mutabakatı'nda belirlenen hedefler yasal hale gelmiştir ve AB'nin 2050 İklim ve Enerji Hedefleri yasal zemin bulmuştur. Bu kapsamda kabul edilen "Fit-for-55" adı verilen mevzuat önerileri paketi ile AB 2050 yılına kadar, "sera

gazı emisyonlarını 1990 yılına kıyasla 2030 yılına kadar asgaride %55'lik azaltım sağlanması"nı hedeflemiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023). Bu paket kapsamında, "AB Emisyon Ticareti Sistemi, Çaba Paylaşım Mevzuatı, Yenilenebilir Enerji Direktifi, Enerji Vergilendirme Direktifi, Küçük Binek Araçların Karbondioksit Performanslarına İlişkin Mevzuat, Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması" gibi enerji sektöründeki alanları ilgilendiren mevzuat çalışmaları yapılmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

Mayıs 2022'de AB, enerji tasarrufu, temiz enerji üretmek ve enerji kaynaklarını çeşitlendirmek-yani Avrupa'yı 2030 yılından önce Rusya'nın fosil yakıtlarından arındırmak- amacıyla REPowerEU Planı'nı yayınlamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023). Son olarak da Nisan 2023'te AB Enerji Platformu'nu kurarak Komisyon, şirketlere ortak gaz satın almaları için ilk çağrısı başlatmıştır.

Son olarak, AYM kapsamında doğrusal ekonomiden dögüsel ekonomiye geçişin adil bir şekilde gerçekleşmesi için AB, Adil Geçiş Mekanizması'nı oluşturmuştur. Bu Mekanizma ile en çok etkilenen ülkelere maddi destek sağlamayı hedeflemektedir. Ayrıca "Ufuk Avrupa, Dijital Avrupa Programı, Tek Pazar Programı, İnovasyon Fonu, InvestEU, Avrupa Sosyal Fonu, Avrupa Savunma Fonu ve AB Uzak Programı ve Avrupa Yapısal ve Yatırım fonları" gibi araçlarla AB, üye ve aday ülkelere dögüsel ekonomiye geçiş sürecinde yardımcı olmayı amaçlamaktadır (Yılmaz, 2022, s. 29).

3.2. Aday Ülkeler İçin Enerji ve Yeşil Dönüşüm

Avrupa Birliği'nin Yeşil Mutabakat ile enerji sektöründe koyduğu hedeflere Türkiye'nin uyumu hem yeşil ekonomiye geçiş hem de bireylerin enerji güvenliğinin sağlanması anlamında önemli bir adım olacaktır (Duman, 2021). Türkiye, hem ihracatının %40,5'ini AB ülkeleri ile gerçekleştirmesi hem de AB aday ülke olması kapsamında AB enerji politikalarına uyum sağlamalıdır. Bu uyum, bir sonraki bölümde, AB tarafından Türkiye için hazırlanmış ilerleme/ülke raporlarındaki Enerji faslının tüm alt başlıklarının analiziyle ortaya konacaktır.

2012 yılında Yüksek Planlama Kurulu tarafından hazırlanan "Enerji Verimliliği Strateji Belgesi" (2012-2023), 2017 yılında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından hazırlanan "Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı" (2017-2023), ve Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından 2019 yılında hazırlanan 11. Kalkınma Planı (2019-2023) ile Türkiye, enerji verimliliği ile yenilenebilir enerji kaynaklarının üretiminin ve kullanımının artırılmasına yönelik hedefler koymuştur.

Aralık 2020'de kurulan "Türkiye Çevre Ajansı", "çevrenin ve yeşil alanların geliştirilmesine, iklim değişikliğine karşı mücadele çalışmalarına ve

döngüsel ekonomiye geçişe katkı” sağlamayı hedeflemektedir (Türkiye Çevre Ajansı).

Diğer yandan, 2021 yılında Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan “Yeşil Mutabakat Eylem Planı”, 9 ana başlık altında toplam 32 hedef ve 81 eylemi içermektedir. Bu ana başlıklar (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021, s. 9): 1) sınırdaki karbon düzenlemeleri, 2) yeşil ve döngüsel bir ekonomi, 3) yeşil finansman, 4) temiz, ekonomik ve güvenli enerji arzı, 5) sürdürülebilir tarım, 6) sürdürülebilir akıllı ulaşım, 7) iklim değişikliği ile mücadele, 8) diplomasi ve 9) Avrupa Yeşil Mutabakatı bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetleri(dir).

Son olarak, Avrupa Komisyonu’nun Eylül 2020’de başlattığı 1 milyar avroluk Ufuk 2020 Programı Yeşil Mutabakat Çağrısı’ndan aday ülkeler de ülkelerini iklim nötr haline getirmek amacıyla faydalanmaktadır. Özellikle aday ülkeler için kullanılan Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA) III ile aday ülkelerin “enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kaynakları geliştirmeye ve iklim eylemi ve çevrenin korunmasına yönelik daha geniş AB hedefleri doğrultusunda kaynak verimli, güvenli ve sürdürülebilir düşük karbonlu ekonomilere geçmeye teşvik” edilmesi hedeflenmektedir (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021, s. 62). Türkiye de IPA III kapsamındaki fonlardan yararlanmaktadır.

3.3. Türkiye - AB İlişkilerinde Enerji

1999 yılında aday ülke statüsü ilan edildikten sonra Türkiye, 2005 yılında AB ile katılım müzakerelerine başlamıştır. Bu süreçte, üyelik yolunda Türkiye, Müktesebat’ın 35 faslının her birini AB ile uyumlu hale getirmek yükümlülüğündedir.

Aralık 2009’da Türkiye’nin 6 fasılda ilerleme kaydetmesini tek taraflı bloke ettiğini açıklayan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), bunlardan biri olan Enerji faslının çalışmalarını durdurmuş olsa da 2012 yılında ilişkileri yeniden canlandırma amaçlı başlatılan “Pozitif Gündem” süreci ile enerji faslı dâhil 8 fasıl için çalışmalar yoğunlaştırılmıştır. Bu kapsamda Haziran 2012’de kabul edilen “Türkiye-AB Enerji Sektörü Geliştirilmiş İşbirliği” belgesi ile faslın alt başlıklarıyla uyumlu yeni bir yol haritası çizilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

Mart 2015’te “Yüksek Düzeyli Enerji Diyalogu” başlatılmış ve “Ortak Deklarasyon” yayınlanmıştır. Ancak AB Temmuz 2019’da Türkiye’nin “Doğu Akdeniz’deki hidrokarbon faaliyetlerini gerekçe göstererek yüksek düzeyli diyalogların askıya alınmasına” karar vermiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

Enerji konusunda AB organlarıyla ilgili yapılan son toplantı, Nisan 2021’de 6 no’lu Ulaştırma, Çevre, Enerji ve Trans-Avrupa Ağları Alt Komitesi aracılığıyla gerçekleşmiştir.

3.4. AB Türkiye Raporları

Bu bölümde 1998-2022 yılları arasında Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye için hazırlanmış İlerleme/Ülke raporlarının Enerji faslı incelenecektir.

2022 Türkiye raporunda, AB, Fası 15: Enerji'yi Grup 4: Yeşil Gündem ve Sürdürülebilir Bağlantısallık başlığı altındaki dört fasıldan biri olarak incelemiştir, Türkiye'yi bu fasılda "orta düzeyde hazırlıklı" ve "sınırlı ilerleme kaydetmiş" olarak değerlendirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 112). Genel olarak enerji faslı, "arz güvenliği, enerji iç piyasası, hidrokarbonlar, yenilenebilir enerji kaynakları, enerji verimliliği, nükleer enerji, nükleer güvenlik ve radyasyondan korunma" alt başlıklarını incelemektedir.

2022 Türkiye Raporu'na göre, Türkiye'nin kaydettiği sınırlı ilerleme, yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen enerjinin kullanılmasında, doğal gazla ilgili gerçekleştirilen reformlarda ve nükleer güvenlikle ilgili mevzuat uyumu çalışmalarında görülmüştür. 2021 Türkiye Raporu'ndaki tavsiyelerin ele alınmadığını belirten rapor, 2023 yılı için "doğal gaz piyasası kanununun AB'nin üçüncü enerji paketiyle uyumlu hale getirilmesini", "Akkuyu nükleer santralinde stres testlerini ve nükleer güvenlik konusunda mevzuat uyumunu tamamlanması"nı, ve "yenilenebilir enerji sektöründe yerli katkı uygulamalarına son verilmesini" talep etmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 112-113).

Arz güvenliği alt başlığında AB Türkiye'nin, "Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattının (TANAP) sorunsuz çalışmasını sağlamak suretiyle güvenilir bir transit ülke" olmasını ve "Azeri doğalgazını Trans-Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı'na bağlamak suretiyle (TAP) Avrupa'ya" ilemesini, sıvılaştırılmış doğal gaz ithalini ve kullanma kapasitesini arttırmasını takdir etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 113). Ancak, Rusya'dan doğal gaz ithalatını azaltsa da devam ettirmesini eleştirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 113).

İç enerji piyasası alt başlığında AB Türkiye'yi, "kamuya ait bir gaz firması olan BOTAŞ'ın (ticari ve şebeke operatörü işlevlerinin) ayrıştırılmasının yeniden askıya alındığı doğal gaz piyasasına ilişkin reformlarda sınırlı ilerleme" kaydedilmesi nedeniyle eleştirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 113). Çünkü BOTAŞ'ın, "gaz ticareti, doğalgaz boru hattı ve sıvılaştırılmış doğalgaz altyapısından oluşan dikey bütünleşik yapısı" ve piyasadaki hakim konumu nedeniyle Türkiye'de "şeffaf, maliyet bazlı ve ayrımcı nitelikte olmayan fiyatlandırmaya" geçilemediğini belirtmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 113).

AB'nin bu iki alt başlıkla Türkiye'den uyumlulaştırmasını beklediği mevzuat şunlardır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023): 2019 Elektrik Piyasası Direktifi, 2019 Elektrik Piyasası Tüzüğü, 2019 Elektrik Sektöründe Riske Hazırlıklı Olmaya İlişkin Tüzük, 2019 ACER Tüzüğü, 2019

Doğal Gaz Direktifi, 2018 Enerji Birliği'nin ve İklim Eyleminin Yönetişimi Tüzüğü, 2017 Doğal Gaz Arz Güvenliğinin Sağlanmasına İlişkin Tüzük.

Hidrokarbonlar alt başlığında AB, Türkiye'yi, AB mevzuatıyla ileri düzeyde uyumlu bulmaktadır. Ancak yine de "hidrokarbonların geçişi de dâhil olmak üzere, 2013 Açık Denizde Petrol ve Doğal Gaz Faaliyetlerinin Güvenliğine ilişkin Direktif ile daha uyumlu" olması gerektiğini belirtmektedir (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 113).

Yenilenebilir enerji alt başlığında AB, Türkiye'deki gelişmelerden memnundur. Çünkü, Türkiye "yerli ve yenilenebilir kaynakların kullanımını en üst düzeye çıkarma stratejisini uygulamaya devam etmiş ve ülkenin kurulu güç kapasitesinde %53, elektrik üretiminde ise %33'lük bir yenilenebilir enerji payına ulaşmıştır" (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 114). Ancak, Türk lirasındaki dalgalanmalar nedeniyle, ulusal ya da uluslararası yatırımcılar için belirsizlikler ve riskler arttığından "yerli ekipman kullanımına yönelik ilave mali teşvik" devam ettirilmiştir ve yerli katkı gerekliliği uygulaması anlamına gelen bu uygulamalar, "DTÖ ve AB-Türkiye Gümrük Birliği kurallarına aykırı oldu(ğundan) ve AB'nin ve diğer uluslararası şirketlerin Türkiye enerji piyasasındaki rekabet gücünü etkilediği için" AB endişe duymaktadır (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 114). AB, bu alt başlık kapsamında Türkiye'den 2018 tarihli "Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımının Artırılmasına İlişkin Direktif"e uyumlu mevzuat beklemektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

Enerji verimliliği alt başlığında AB Türkiye için sınırlı ilerleme görmektedir, çünkü Türkiye Enerji Verimliliği Stratejisi ve 2018'de kabul edilen Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'nı (UEVEP) yetersiz bulmakta, UEVEP kapsamında öngörülen ulusal enerji verimliliği finansman mekanizmasının hala kurulamamış olmasını da eleştirmektedir.

AB, bu alt başlık kapsamında Türkiye'den, "2018 Enerji Verimliliği Direktifi, 2018 Binalarda Enerji Performansı Direktifi, 2017 Enerji Etiketlemesi Tüzüğü ve 2009 Çevreye Duyarlı Tasarım Gereklilerine İlişkin Direktif"e tam uyum beklemektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

Nükleer enerji, nükleer güvenlik ve radyasyondan korunma alt başlığında Türkiye sınırlı ilerleme göstermektedir. Çünkü, Nükleer Düzenleme Kurumu (NDK) ile ilgili hukuki ve personel sorunları devam etmekte ve Akkuyu nükleer santrali, Rus şirketi Rosatom tarafından finanse edilmektedir. 2023 sonunda ilk reaktörün devreye sokulması planlanmıştır ve Akkuyu nükleer santrali stres testlerinin iki aşamalı yerine tek aşamalı yapılması kararlaştırılmıştır. Türkiye, Mart 2022'de Nükleer Düzenleme Kanunu'nu yayınlasa da "Kullanılmış Yakıt İdaresinin ve Radyoaktif Atık İdaresinin Güvenliği Üzerine Birleşik Sözleşme"ye taraf olmamıştır, 2014 Nükleer Güvenlik Direktifi'ni ve 2013 İyonlaştırıcı Radyasyona Maruz Kalmanın Yol Açtığı Tehlikelere Karşı Koruma için Temel Güvenlik Standartlarının Belirlenmesine İlişkin Direktif'i benimsememiştir (T.C.

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023). Ayrıca, Avrupa Topluluğu Acil Radyolojik Bilgilerin Değişimi (ECURIE) sistemine henüz üye olmamıştır (Avrupa Komisyonu, 2022, s. 114-115).

2021 Türkiye Raporu'na göre AB, Türkiye'yi 1 Ocak 2021 itibariyle Avrupa'ya doğal gaz akışının başlamasından dolayı, arz güvenliği konusunda iyi düzeyde ilerleme göstermiş olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, 2020 yılının ikinci yarısından itibaren artan Türkiye'nin, Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki sondaj çalışmalarına Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan'ın itirazları nedeniyle 2021 yılı başında son verilmiş, ülkeler arası gerilim azalmaya başlamıştır. Son olarak, Radyasyon Acil Durumlarının Yönetimi, Nükleer Tesislerin ve Nükleer Maddelerin Emniyeti, Nükleer Güvence Denetimi ve Doğrulama, Nükleer İhracat Kontrolü, Radyoaktif Kirliliğe Maruz Kalmış Alanların Çevresel İyileştirme Faaliyetlerinin Yetkilendirilmesi ve Nükleer Düzenleme Kurumu İdari Yaptırımlar Yönetmelikleri kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021, s. 106-107).

2020 Türkiye Raporu'nda AB, Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin (TANAP) tamamlanmasını, binalarda enerji verimliliğine ilişkin politikaların AB müktesebatı ile uyumlu olmasını ve Türkiye'nin Avrupa Nükleer Güvenlik Düzenleyicileri Grubu'nda (ENSREG) gözlemci statüsünde olmasını memnuniyetle karşılamıştır (Avrupa Komisyonu, 2020, s. 90-91). 2019 Türkiye Raporu'nda AB, 2018 yılında kabul edilen Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'nın, 2012/27/AB sayılı Enerji Verimliliği Direktifi'yle oldukça uyumlu bir şekilde hazırlanmasından memnuniyet duymuştur. Ancak 2007 yılında kabul edilen Enerji Verimliliği kanununun güncellenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, 2018'de gerçekleşen Türkiye-AB teknik enerji diyalogunda, Türkiye'deki nükleer enerji santrallerinin inşaatı, kullanıma açılması ve işletilmesi konuları üzerinde durulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2019, s. 90-91).

2018 Türkiye Raporu'nda AB, Türkiye'den "Akaryakıt Piyasası Kanunu"nu kabul etmesini istemekteyken (Avrupa Komisyonu, 2018, s. 79), 2016 Türkiye Raporu'nda, Türkiye ve AB arasında 2015 yılında imzalanan "ticari enerji alışverişine yönelik" antlaşmayı takdir etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2016, s. 54). Diğer yandan 2015 Türkiye Raporu'nda AB, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın yayınladığı, 2015-2019 yıllarını kapsayan yeni Stratejik Planı ve Şubat 2015'te yayınlanan Ulusal Yenilenebilir Enerji Eylem Planı'nı memnuniyetle karşılamıştır. "Rüzgâr gücü izleme ve tahmin merkezi kurulmasına (Rüzgâr Enerjisi Santrallerinin Rüzgâr Gücü İzleme ve Tahmin Merkezine Bağlanması Hakkında Yönetmelik) ve su kullanım hakkıyla ilgili anlaşmanın imzalanmasına (Elektrik Piyasasında Üretim Faaliyetinde Bulunmak Üzere Su Kullanım Hakkı Anlaşması İmzalanmasına ilişkin Usul ve Esaslar hakkında Yönetmelik) ilişkin yönetmelikler kabul edilmiştir" (Avrupa Komisyonu, 2015, s. 52).

Türkiye 2014 Yılı İlerleme Raporu'nda AB, Ocak 2014'te, Türkiye ile Japonya arasında imzalanan "Nükleer Enerjinin Barışçıl Amaçlarla

Kullanımına Dair İşbirliği Anlaşması”ndan bahsederken (Avrupa Komisyonu, 2014, s. 37), Türkiye 2013 Yılı İlerleme Raporu’nda, Haziran 2013’te kabul edilen Türk Petrol Kanunu’nu, Mart 2013’te yürürlüğe giren AB üçüncü paket ile uyumlu Elektrik Piyasası Kanunu’nu memnuniyetle karşılamıştır. “Aralık 2012’de yayımlanan “Elektrik Dağıtım ve Perakende Satışına İlişkin Hizmet Kalitesi Yönetmeliği”, elektrik enerjisi arz güvenliğini, ticaretini ve hizmetlerin teknik kalitesini güçlendirmeyi amaçlamaktadır” (Avrupa Komisyonu, 2013, s. 37). “Mart 2013’te Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK) tarafından, “Radyoaktif Atık Yönetimi Yönetmeliği” ile “Nükleer Tesislerde Serbestleştirme ve Sahanın Düzenleyici Kontrolde Çıkarılmasına İlişkin Yönetmelik” yayımlanmıştır” (Avrupa Komisyonu, 2013, s. 38).

Türkiye 2012 Yılı İlerleme Raporu’nda AB, Ekim 2011’de yayımlanan “Elektrik Piyasasında Faaliyet Gösteren Üretim ve Dağıtım Şirketlerinin Lisansları Kapsamındaki Faaliyetlerinin İncelenmesine ve Denetlenmesine İlişkin Yönetmelik”ten ve Türkiye’nin, Güney Kore, Japonya, Çin ve Kanada ile nükleer iş birliği konusunda imzaladığı dört ayrı mutabakat zaptından bahsetmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012, s. 76, 78). Diğer yandan, Türkiye 2009 Yılı İlerleme Raporu’nda AB, “devlet yardımları” alt başlığına da yer vermektedir. “Rüzgâr enerjisi Yönetmeliği ve jeotermal kaynakların kullanımına ilişkin Yönetmelik” kabul edilmiştir ve rapor döneminde, elektrik üretimine uygun altı jeotermal alan özelleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2009, s. 59). “Nükleer santrallerin güvenliği için özel ilkeler ve tasarım ilkelerini belirleyen Yönetmelikler” kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2009, s. 60).

Türkiye 2008, 2007 ve 2006 Yılı İlerleme Raporları’nda AB, Türkiye’yi “bir miktar ilerleme” kaydetmiş olarak değerlendirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006, 2007, 2008). Ayrıca, Türkiye 2005 Yılı İlerleme Raporu’nda AB, Türkiye’nin “Güneydoğu Avrupa’da bölgesel bir elektrik ve doğalgaz pazarı oluşturulmasını amaçlayan 2003 tarihli Atina Muhtırası”nı imzalamasından ve Mayıs 2005’te “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Yasa”yı kabul etmesinden bahsetmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005, s. 101-102). Türkiye 2004 Yılı İlerleme Raporu’nda AB, Aralık 2003’te kabul edilen yeni Petrol Kanunu’ndan bahsederken (Avrupa Komisyonu, 2004, s. 98), Türkiye 2003 Yılı İlerleme Raporu’nda ise Ekim 2002’de, “bölgesel gaz iletim şebekeleri arasındaki bağlantıların geliştirilmesi amacıyla, Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Macaristan ve Avusturya’nın” doğal gaz şirketleri arasında imzalanan Mutabakat Zaptı’ndan bahsetmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003, s. 86).

Türkiye 2002 Yılı İlerleme Raporu’nda AB, Türkiye ve Yunanistan arasında Mart 2002’de imzalanan Mutabakat Zaptı’ndan bahsederken (Avrupa Komisyonu, 2002, s. 83), Şubat 2001’de kabul edilen Türk Elektrik Piyasası Kanunu’nu, Mart 2001’de kabul edilen Doğal Gaz Piyasası Kanunu’nu, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu ile imzalanan nükleer

güvenlik anlaşmasını ve Kasım 2001’de kurulan Enerji Üst Kurulu’nu memnuniyetle karşılamıştır (Avrupa Komisyonu, 2001, s. 68-69). Son olarak, Türkiye 2000, 1999 ve 1998 Yılı İlerleme Raporları’nda AB, Türkiye’nin AB enerji piyasası ile uyum sağlaması için çaba göstermesi gerektiğini belirtmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998, 1999, 2000).

4. TÜRKİYE VE AB’NİN ENERJİ GÖSTERGELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Türkiye ve AB’nin enerji ile ilgili göstergeleri karşılaştırılırken AB’nin 27 ülkeden meydana gelmesi dolayısıyla, göstergelerdeki toplam değerler üzerinden bir karşılaştırma yapılması mümkün olmamaktadır. Karşılaştırmalar sadece oranlar üzerinden bir anlam ifade edeceği için çalışmanın ikinci kısmında Türkiye ile ilgili ele alınan göstergelerin oranları ve AB ile birlikte değerlendirilmesi bu bölümde yapılmaktadır.

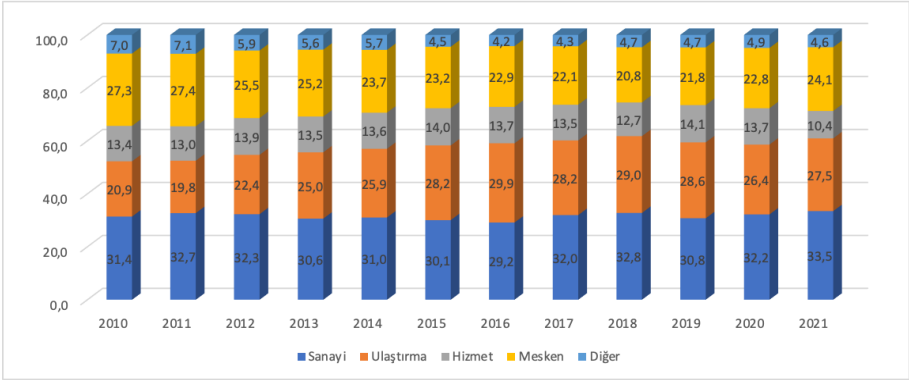
4.1. Türkiye ve AB Enerji Sektörel Dağılımı

Türkiye ve AB nihai enerji tüketiminin sektörel dağılımı 2010 - 2021 yılları arasında yüzde oran olarak yer almaktadır. Şekil 9’da Türkiye’nin ve Şekil 10’da AB’nin verileri verilmekte olup, sektörel dağılım birlikte değerlendirilmektedir.

Türkiye’nin nihai enerji tüketiminin sektörel dağılımındaki en büyük pay %30 seviyeleri ile sanayi sektörüne aitken, AB’de ise, bu pay yine %30 seviyeleri ile ulaştırma sektörüne aittir. Türkiye’de ise, 2010 yılında %20,9 oranında olan ulaştırma sektörü 2021 yılında %27,5 payı ile 2014 yılından itibaren Türkiye’de ikinci sırada yer almaktadır. AB’de ise ikinci sırada, yıllar içerisinde %26-28 aralığında bir değişim ile mesken sektörü gelmektedir. Türkiye’de birinci sırada yer alan sanayi sektörü ise, AB’de ancak üçüncü sıradadır. AB’deki nihai enerji tüketiminde sanayi sektörünün payı genel olarak %25 seviyesindedir. Türkiye ve AB’de hizmetler sektörü dördüncü sırada yer alarak ikisinde de genel olarak %13-14 aralığındadır.

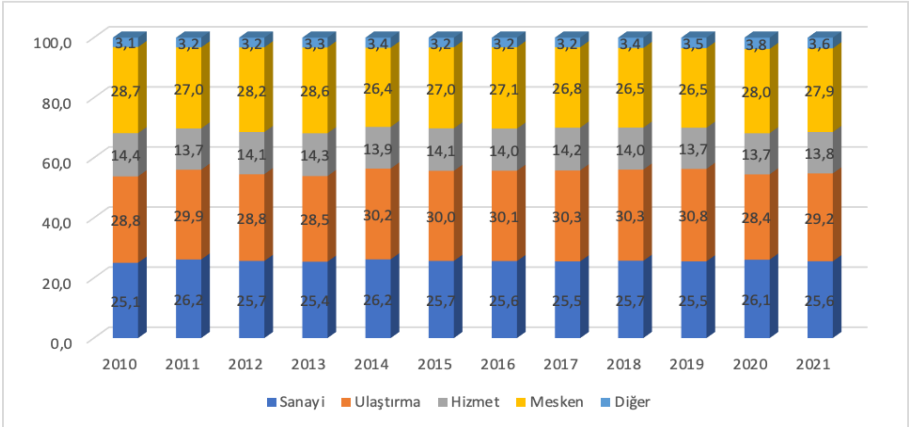
Son olarak diğer olarak hesaplanan değerler Türkiye’de 2020 yılında %7 paya sahip iken, bu pay giderek azalmış ve %4 seviyelerine düşmüştür. AB’de ise, yıllar itibarıyla %3 seviyesinde kalmıştır.

Şekil 9. Türkiye Nihai Enerji Tüketiminin Sektörel Dağılımı (%)

Kaynak: Eurostat, 2023a verileri ile yazarlar tarafından hesaplanmıştır.¹

Şekil 10. AB Nihai Enerji Tüketiminin Sektörel Dağılımı (%)

Kaynak: Eurostat, 2023a verileri ile yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

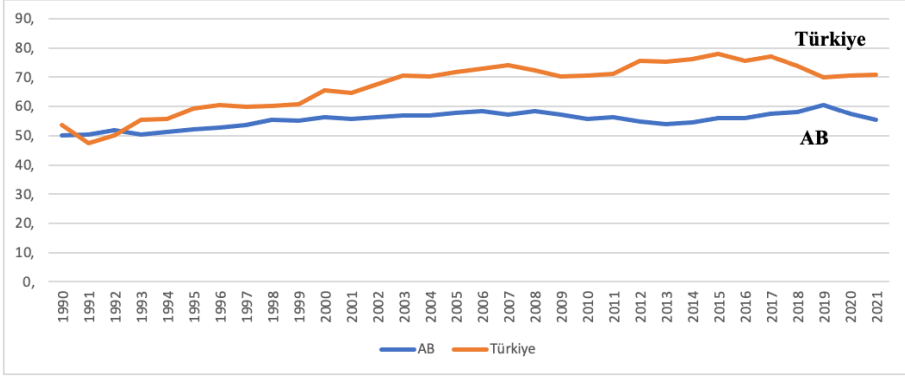
Özetle, Şekil 9 ve Şekil 10 verilerinde açıkça görüldüğü gibi, nihai enerji tüketiminin sektörel dağılımındaki paylar Türkiye ve AB için farklılık göstermektedir. Türkiye'deki en büyük pay olan sanayi sektörünü ulaştırma sektörü izlerken, daha sonra mesken gelmektedir. AB'de ise, birinci sırada ulaştırma sektörü yer alırken, daha sonra mesken ve sanayi sektörü gelmektedir. Hizmetler sektörü ise, hem Türkiye hem de AB için, diğer sektörleri daha düşük bir payla izleyen dördüncü sektör olmaktadır.

¹ Eurostat, 2023. Energy, Final energy consumption by sector veri seti ile Şekil 9 ve Şekil 10 yazarlar tarafından oluşturulmuştur. Veriler oluşturulurken, veri setinde yer alan dört temel sektör ile toplam arasında kalan fark diğer başlığı ile adlandırılarak değerlendirilmektedir.

4.2. Türkiye ve AB Enerji İthalat Bağımlılığı

Enerji bağımlılığı ile ilgili genel bilgiler, ikinci bölümde yer aldığı için bu kısımda sadece grafik ile karşılaştırmaya yer verilmiştir.

Şekil 11. Türkiye ve AB'nin Enerji İthalatı Bağımlılığı

Kaynak: Eurostat, 2023b.

Şekil 11’de Türkiye’nin ve AB’nin 1990 - 2021 yılları arasındaki enerji ithalatı bağımlılığı oranı yer almaktadır. 1990 yılında AB %50,02 ve Türkiye %53,55 oranında başlamıştır. Sadece ilerleyen iki yılda Türkiye’nin enerji ithalatı bağımlılığı oranı AB’den daha düşük olarak gerçekleşmiş ve 1993 yılından günümüze kadar ise her yıl AB’den daha yüksek olarak gerçekleşmiştir. AB’nin enerji ithalatı bağımlılığı oranları yıllar itibariyle %50 - 60 arasında iken Türkiye’de bu oranların aralığı %50 - 77 seviyelerindedir. AB’nin en yüksek değeri 2019 yılında %60,48 olarak gerçekleşirken, Türkiye 1998 yılından itibaren %60 seviyelerinin üzerine çıkmaya başlamış ve en yüksek değeri olan %77,88 değere 2015 yılında gelmiştir. İlerleyen yıllarda düşüşler görülmeyle birlikte 2021 yılında bu oran %70,89 iken AB için %55,52’dir. Bu durum, Türkiye’nin enerji ithalatı bağımlılığında AB ile arasında çok ciddi bir fark olduğunu ortaya koymaktadır. Enerji ithalatı bağımlılığında AB ile Türkiye değerleri arasındaki fark, ilk olarak 2002 yılında %11,31 oranında gerçekleşerek aradaki farkın açılmasına yol açmış, daha sonra ise 2012 yılında farkın %20,72 seviyesine gelmesi ile Türkiye’nin bağımlılık oranının giderek AB’den uzaklaşmasına neden olmuştur. 2019 yılında AB’nin enerji ithalatı bağımlılığının en yüksek seviyesine gelmişken, Türkiye’nin 2003 yılından itibaren en düşük seviyesinde gerçekleşmesi ise, Şekil 11’de açıkça görüldüğü üzere, aradaki farkın biraz daralmasına yol açsa da, bu durumun sadece o yıla özgü olarak gerçekleştiği ve aradaki farkın yine ilerleyen yıllarda arttığı görülmektedir.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında, öncelikli bir sektör olan enerji sektörünün gelişimini ele alan bu çalışma Türkiye'nin enerji sektörünün görünümünü ve projeksiyonu nicel olarak incelemenin yanı sıra, AB ile birlikte değerlendirmektedir. AB'nin yayınlamış olduğu Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında getireceği kısıtlar en fazla enerji sektörünü etkilemektedir. Türkiye'nin AB'ye olan %40 seviyelerindeki ihracatı ile bu ihracat payının düşmemesi veya daha fazla yükümlülük altına girmemesi için, Türkiye enerji sektöründeki dönüşüme öncelik vermelidir.

Ayrıca, AB'nin Türkiye için 1998'den itibaren her yıl hazırladığı ilerleme/ülke raporlarındaki enerji fasıllarında detaylıca incelenen alt başlıklardaki (arz güvenliği, enerji iç piyasası, hidrokarbonlar, yenilenebilir enerji kaynakları, enerji verimliliği, nükleer enerji, nükleer güvenlik ve radyasyondan korunma) gelişmeler, enerji sektöründe uyumlulaştırılması gereken noktaları gözler önüne serdiğinden ayrı bir önem arz etmektedir. Bu raporlara göre, Türkiye yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen enerjinin kullanılmasında, doğal gazla ilgili gerçekleştirilen reformlarda ve nükleer güvenlikle ilgili mevzuat uyumu çalışmalarında başarılı bulunarak, AB tarafından enerji sektöründe "orta düzeyde hazırlıklı" ve "sınırlı ilerleme kaydetmiş" olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin AB üyeliği yolunda, Enerji faslında tam uyumun gerçekleşmesi için de her alt başlık için önerilerde bulunulmuştur. Bu önerilere göre; Türkiye "yerli ve yenilenebilir kaynakların kullanımını en üst düzeye çıkarma stratejisini" uygulamaya devam etmeli, 2022 yılı itibarıyla ulaştığı ülkenin kurulu güç kapasitesinde %53, elektrik üretiminde ise %33'lük yenilenebilir enerji payını daha da arttırmalıdır. Ülkenin kurulu güç kapasitesinin %29'unu hidroelektrik, %10'unu rüzgâr enerjisi ve düşük miktarda fotovoltaik ve jeotermal oluşturmaktadır. Ayrıca, Türk lirasındaki dalgalanmalar nedeniyle uygulanan yerli katkı gerekliliği uygulamalarına, DTÖ ve AB-Türkiye Gümrük Birliği kurallarına aykırı olduğundan yakın zamanda son verilmelidir.

Yıllar itibarıyla, Türkiye'nin enerji raporlarında da desteklendiği üzere, enerji kaynak çeşitliliği artmış olsa da, hızlı artan enerji talebini karşılayamadığı için enerji kaynaklarındaki fosil yakıt egemenliği devam etmektedir. Bu durum ayrıca, ülkelerin enerji arz güvenliğini de tehlikeye atan bir durumdur. Çalışmada, Türkiye ve AB'nin enerji ithalat bağımlılığı değerleri arasında ciddi bir fark olduğuna dikkat çekilmiştir. Türkiye ve AB'de 1990'lı yıllarda çok yakın seviyeler olan %50 oranında başlayan bu bağımlılık düzeyi, Türkiye'de giderek artış göstermiş ve 2021 yılında AB'de %55 iken Türkiye'de %71 seviyesine ulaşmıştır. Bu durum Türkiye'nin enerji bağımlılığı açısından oldukça yüksek ve acil olarak düşürülmesi gereken bir değer olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada incelenen nihai enerji tüketiminin sektörel dağılımına göre, Türkiye'de %30 seviyesindeki oranlar ile sanayi sektörü birinci sırada gelmektedir. AB'de ise, sanayi sektörü ulaştırma ve mesken sektörlerinden sonra üçüncü sırada yer almaktadır.

Ayrıca, Türkiye’de ulaştırma sektörü, nihai enerji tüketiminde ciddi bir artış trendi göstermektedir. Bu durum göz ardı edilmeden bu hızlı artışa karşı gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Türkiye’nin enerji görünümü ile yapılan bu analiz ve değerlendirmelere ek olarak çalışmada, Türkiye’nin enerji projeksiyonunda, nihai enerji tüketiminde en fazla artışın sanayi sektöründe gerçekleşeceği ve 2020 yılında sektörler içerisindeki payı %34,4 iken 2035 yılında %38,7’ye çıkacağı beklentisi yer almaktadır. Bu durum, Türkiye’nin özellikle sanayi yapısında yeşil dönüşüme geçilirken sanayi sektöründeki enerji kaynaklarının öncelikli olarak fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçilmesi gerekliliğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Bu kapsamda, Avrupa Yeşil Mutabakatı’nın getireceği yükümlülükler ile birlikte Paris Anlaşması’nın karbon salınımını Sanayi Devrimi öncesi döneme göre 1.5°C ile sınırlamaları ülkelerin üzerinde ciddi bir temiz enerji dönüşümü baskısı oluşturmaktadır. Dolayısıyla, her yıl büyüme oranları yüksek gerçekleşen Türkiye’nin bu büyüme hızını kaybetmemesi için yenilenebilir enerji ön plana çıkmaktadır. Türkiye coğrafi konumunun vermiş olduğu avantaj ile yenilenebilir enerji kaynak potansiyeli çok yüksek bir ülke konumundadır. Son yıllarda yenilenebilir enerji kaynaklarında ciddi bir artış görülmesine rağmen bu kaynaklar potansiyelinin çok altında enerji kaynaklarının içinde yer almaktadır. Türkiye’nin özellikle güneş ve rüzgar enerji potansiyeli çok yüksektir. Yenilenebilir enerji kaynakları elektrik üretimi ve ısı üretimi için kullanılmaktadır. Özellikle jeotermal ve güneş enerjisi geçmiş yıllarda, daha yaygın olarak ısı üretiminde kullanılsa da günümüzde elektrik üretiminde de kullanımı artmaktadır. Bu alanda güneş enerjisi, fotovoltaik güneş enerji sistemleri oldukça gelişmiş olup, mesken alanlarda da kullanımı yaygınlaşmıştır. Yenilenebilir enerjinin yaygınlaşması ile birlikte maliyetinin her geçen gün azalacağı ve bu alanlarda uygulanacak küçük çaplı teşvik politikalarının bile bu dönüşümde hızlandırıcı etkisi olacağı düşünülmektedir.

Yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla yararlanılması için kamu kurum ve kuruluşları ile özel sektör bir araya gelerek birlikte hareket etmelidir. Özellikle devletin yenilenebilir enerji politikalarında vereceği teşvikler hem kamu hem de özel sektörün enerji değişiminde önemli rol oynayacaktır. Ayrıca, TÜİK (2022) ve TOBB (2023) verilerine göre, 2020 yılında Türkiye’deki işletmelerin %99,8’i Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler’den (KOBİ) oluşmaktadır. 2021 yılındaki toplam ihracatın %30,4’ü de KOBİ’ler tarafından gerçekleştirilmiştir. KOBİ’lerin yapmış olduğu bu ihracatın ise, %47,3’ü Avrupa Ülkelerine yapılmıştır. Ayrıca, KOBİ’lerin toplam ihracatının %90,8’ini imalat sanayi ürünleri oluşturmaktadır. Bu çerçevede, yenilenebilir enerji politikalarında KOBİ’lere yönelik ayrı teşviklerin yer alması Türkiye’nin enerji politikaları açısından oldukça önemlidir.

Bu kısımda vurgulanması gereken önemli bir nokta da, ulaştırma sektörünün 2035 yılında 2020 yılına göre %45,19 artış beklentisi ile 39,2 Mtep değerine gelecek olması ve ulaştırma sektörünün %98 oranında petrole bağımlı olması nedeniyle Türkiye'nin enerji dönüşümünde öncelik verilmesi gereken sektörlerinden biri olmasıdır. Özellikle Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında da fosil yakıt temelli emisyon değerleri nedeniyle dönüşümde bu sektörlere yönelik politikaların uygulamaya geçmesinde hem zaman hem de kontrol mekanizmalarının acil olarak devreye girmesi gerekmektedir. Sonuç olarak, enerji sektöründe AB'de meydana gelen bu yeni oluşumu da değerlendirerek, Türkiye'nin kendi enerji dönüşüm mekanizmasına acilen adapte olması gerekmektedir. Bu değişimi de ancak yenilenebilir enerji kaynaklarını merkeze alıp odak noktası yaparak gerçekleştirebileceği açıkça görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: İrem Yalkı %50, Nihan Akıncılar Köseoğlu %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: İrem Yalkı 50%, Nihan Akıncılar Köseoğlu 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Avcı, Ö. & Kılıç, A. M. (2010). Türkiye ve Avrupa Birliği Enerji Durumu. *Ç.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü*, 22(1), 11-21.

Avrupa Komisyonu. (1998). *Türkiye 1998 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf adresinden edinilmiştir.

Avrupa Komisyonu. (1999). *Türkiye 1999 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf adresinden edinilmiştir.

- Avrupa Komisyonu. (2000). *Türkiye 2000 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2001). *Türkiye 2001 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2002). *Türkiye 2002 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2003). *Türkiye 2003 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2004). *Türkiye 2004 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2005). *Türkiye 2005 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2006). *Türkiye 2006 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2007). *Türkiye 2007 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2008). *Türkiye 2008 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2009). *Türkiye 2009 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2012). *Türkiye 2012 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde

- https://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2013). *Türkiye 2013 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2014). *Türkiye 2014 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2015). *2015 Türkiye Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2016). *2016 Türkiye Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/pub/2016_ilerleme_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2018). *2018 Türkiye Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/siteimages/pub/komisyon_ulke_raporlari/2018_turkiye_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2019). *2019 Türkiye Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2020). *2020 Türkiye Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/siteimages/trkiye_raporustrateji_belgesi_2020/turkey_report_30.10.2020.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2021). *2021 Türkiye Raporu*. Strazburg. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2021_turkiye_raporu_tr.pdf adresinden edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2022). *2022 Türkiye Raporu*. Brüksel. 27 Nisan 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2022_turkiye_report_tr_27.11.2022_22.05.pdf adresinden edinilmiştir.
- Basaran, S. T., Dogru, A. O., Balcik, F. B., Ulugtekin, N. N., Goksel, C., & Sozen, S. (2015). Assessment of renewable energy potential and policy in Turkey – Toward the acquisition period in European Union. *Environmental Science & Policy*, 46, 82–94. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2014.08.016>

- Baris, K., & Kucukali, S. (2012). Availability of renewable energy sources in Turkey: Current situation, potential, government policies and the EU perspective. *Energy Policy*, 42, 377–391. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.12.002>
- Beder, B., & Yaşgül, Y.S. (2021). Avrupa Birliği Enerji Arz Güvenliği Açısından Yenilenebilir Enerjinin Önemi. F.H. Sezgin, E. Yüksel Acı & R. Atabay Kuşçu (Ed.), *Avrupa Yeşil Mutabakatı Kapsamında Yeşil Ekonomi* içinde (s. 171-200). Nobel Kitabevi.
- Duman, G. (2021). Salgın Hastalık Esnasında İnsani Güvenliği Yeniden Düşünmek. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 118-130. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.752969>
- Dursun, S. (2011). *Avrupa Birliği'nin Enerji Politikası ve Türkiye*. Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi (36).
- Ercan, M. (2011). Avrupa Birliği'nin Enerji Politikasında Türkiye'nin Önemi. *Akademik Bakış Dergisi*, (25), 1-11.
- European Commission. (2011). *Rio+20: towards the green economy and better governance*. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0363:FIN:EN:PDF> adresinden edinilmiştir.
- European Commission. (2016). *The Road from Paris: assessing the implications of the Paris Agreement and accompanying the proposal for a Council decision on the signing, on behalf of the European Union, of the Paris agreement adopted under the United Nations Framework Convention on Climate Change*. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0110> adresinden edinilmiştir.
- European Commission. (2019a). *The European green deal*. 12 Ağustos 2023 tarihinde https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0002.02/DOC_1&format=PDF adresinden edinilmiştir.
- European Commission. (2019b). *Clean energy for all Europeans*. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://op.europa.eu/s/vdHz> adresinden edinilmiştir.
- European Commission. (2020). *A new Circular Economy Action Plan For a cleaner and more competitive Europe*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0098> adresinden edinilmiştir.
- Eurostat. (2023a). *Energy statistics, Final energy consumption by sector dataset*. 17 Ağustos 2023 tarihinde <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics->

- explained/index.php?title=Energy_statistics_-_an_overview#Final_energy_consumption adresinden edinilmiştir.
- Eurostat. (2023b). *Energy statistics, Energy imports dependency dataset*. 17 Ağustos 2023 tarihinde https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/NRG_IND_ID/default/table?lang=en adresinden edinilmiştir.
- IEA. (2021). *Turkey 2021 Energy Policy Review*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.iea.org/reports/turkey-2021> adresinden edinilmiştir.
- IEA. (2022a). *World Energy Balances Highlights, Total: Total final consumption dataset*. 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/world-energy-balances-highlights> adresinden edinilmiştir.
- IEA. (2022b). *World Energy Balances Highlights, Total: Imports dataset*. 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/world-energy-balances-highlights> adresinden edinilmiştir.
- IEA. (2022c). *World Energy Balances Highlights, Total: Exports dataset*. 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/world-energy-balances-highlights> adresinden edinilmiştir.
- IEA. (2022d). *World Energy Balances Highlights, Imports by product*. 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/world-energy-balances-highlights> adresinden edinilmiştir.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2020). *AB Yeşil Mutabakatı temel unsurları ve yol haritası*. 17 Ağustos 2023 tarihinde https://www.ikv.org.tr/images/files/AB_Yesil_Mutabakatı_Temel_Unsurlari_ve_Yol.pdf adresinden edinilmiştir.
- İncekara, Ç. Ö. (2019). Türkiye ve AB'nin Enerji Hedefleri. *Journal of Turkish Operations Management*, 3(2), 298-313.
- Kakışım, C. & Kodaman, T. (2019). Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Enerji Diyaloğu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), 124-139.
- Kesbiç, C. Y. & Şimşek, H. (2001). Avrupa Birliği Ortak Enerji Politikası. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (5), 0-0.
- Küçük, G. & Yüce Dural, B. (2022). Avrupa yeşil mutabakatı ve yeşil ekonomiye geçiş: Enerji senaryoları üzerinden bir değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 137-156. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1095137>
- Murat Sirin, S., & Ege, A. (2012). Overcoming problems in Turkey's renewable energy policy: How can EU contribute? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(7), 4917-4926. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2012.03.067>

- Osman Yılmaz, A., & Uslu, T. (2007). Energy policies of Turkey during the period 1923–2003. *Energy Policy*, 35(1), 258–264. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2005.10.015>
- Şekercioğlu, S., & Yılmaz, M. (2012). Renewable energy perspectives in the frame of Turkey's and the EU's energy policies. *Energy Conversion and Management*, 63, 233–238. <https://doi.org/10.1016/j.enconman.2012.01.039>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2023). 17 Ağustos 2023 tarihinde https://www.ab.gov.tr/fasil-15-enerji_80.html adresinden edinilmiştir.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2022). *Türkiye Ulusal Enerji Planı*. 12 Ağustos 2023 tarihinde https://enerji.gov.tr/Media/Dizin/EIGM/tr/Raporlar/TUEP/T%C3%BCrkiye_Ulusal_Enerji_Plan%C4%B1.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021). *Yeşil Mutabakat Eylem Planı 2021*. 20 Ağustos 2023 tarihinde https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKA_T%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf?utm_source=aposto adresinden edinilmiştir.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2023). *Avrupa Yeşil Mutabakatı*. 12 Ağustos 2023 tarihinde [https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/avrupa-yesil-mutabakati#:~:text=Avrupa%20Birliği%20\(AB\)%2C%2011,kıta%20olma%20hedefini%20ortaya%20koymuştur](https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/avrupa-yesil-mutabakati#:~:text=Avrupa%20Birliği%20(AB)%2C%2011,kıta%20olma%20hedefini%20ortaya%20koymuştur) adresinden edinilmiştir.
- TOBB. (2023). *KOBİ Araştırma ve Danışmanlık Merkezi Müdürlüğü, Türkiye'nin KOBİ'ler Bülteni*. 3 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tobb.org.tr/KobiArastirma/Sayfalar/TRninKOBİleriBulteni.php> adresinden edinilmiştir.
- TÜİK. (2022). *Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri, 2021*. 4 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kucuk-ve-Orta-Buyuklukteki-Girisim-Istatistikleri-2021-45685> adresinden edinilmiştir.
- TÜİK. (2023). *Dış Ticaret - Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret Veri Seti*. 11 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Çevre Ajansı. (2023). 11 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tuca.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Yılmaz, F. (2022). Enerji Yönetimi ve Türkiye: Avrupa Yeşil Mutabakatı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 19-37.

- Uslu, K. (2004). Avrupa Birliği'nde Enerji ve Politikaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 155-172.
- Yıldırım, U. (2020). Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Enerji Görünümü (1990-2018): Ne Değişti. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(2), 200-218. <https://doi.org/10.30586/pek.811484>
- Yorkan, A. (2009). Avrupa Birliği'nin Enerji Politikası ve Türkiye'ye Etkileri. *Bilge Strateji*, 1(1), 24-39.

Extended Abstract

Energy has a special importance among the sectors as it takes place as the main source of all economic activities. The recognition of the fact that economic activities cannot be sustainable with the linear economy, which is also known as the classical economy model, countries have to transform their economic structure. At this point, the energy sector is considered the crucial sector in the transition process from the linear economy to green and circular economy. Aiming to examine the transition process, it is vital to review the structure of the energy sector, also monitor its developments and policies over the years. Therefore, this study examines the overview of the energy sector in Turkey on the 100th anniversary of the Republic. For this purpose, primarily the developments and projections of the energy sector in Turkey are examined and then they evaluated with the European Union.

This study uses descriptive method as a methodology to present the situation, and as the datasets are supported by the reports, the study uses both quantitative and qualitative methods together. The study evaluates the energy chapters of the progress/country reports prepared by the EU for Turkey and also states how Turkey has complied with the EU requirements regarding to energy sector. In addition, developments in the sub-titles take place in the reports that are prepared by the EU for Turkey every year since 1998. The sub-titles consist of supply security, internal energy market, hydrocarbons, renewable energy sources, energy efficiency, nuclear energy, nuclear safety, and radiation protection. These subjects also have particular importance as they point out the necessary policy implementation in the energy sector.

According to the reports, Turkey has been successful in the use of energy produced from renewable energy sources, the reforms related to natural gas, and the legislative alignment process on nuclear safety. So, the EU evaluated Turkey as “moderately prepared” and “limited progress” in the energy sector. Also, recommendations have been made for every sub-title to aim for the full alignment in the energy section on Turkey's path to the EU membership.

The quantitative results of the study also supported by Turkey's energy reports indicate that the diversity of energy resources has increased, however, fossil fuels continue to be the dominant energy resource in Turkey. This situation is also a threat to the energy supply energy security of countries. The

study points out that the gap between Turkey and the EU's energy import dependency gets deeper. Though, this level was very close with a level of around 50% for both. But over the years the dependency of Turkey increased gradually and reached 71% in 2021, whereas it was 55% in the EU. This situation shows that energy dependency in Turkey is at high levels and has to be decreased urgently. According to the shares of sectoral final energy consumption, the industrial sector comes as the primary sector in Turkey with a ratio of 30%. On the other hand, in the EU, the industrial sector takes place in the third order after the transportation and residential sectors. In addition, the transportation sector in Turkey shows an alerting increasing trend in final energy consumption. This situation has to be taken into consideration, and necessary precautions must be taken against this rapid increase.

In addition to these analyses and evaluations made of Turkey's energy outlook, it is expected that the highest increase in final energy consumption in Turkey's energy projection will occur in the industrial sector. This situation reveals once again the necessity of shifting from fossil fuels to renewable energy sources in the energy resources in the industrial sector, especially while the green transition is on the matter in Turkey's industrial structure. Moreover, since the transportation sector is 98% dependent on oil, it is one of the main sectors that should be given priority in Turkey's energy transformation. Particularly, the requirements of the fossil fuel-based emission values of the European Green Deal should be applied. Therefore, both time and control mechanisms need to be activated urgently in the implementation of policies for these sectors in the transformation. It is not possible to examine and evaluate Turkey's energy sector, without taking into account these developments related to the EU. In addition to these developments, considering the volume of Turkey's exports to the EU, the urgency of this transformation is vital to sustain Turkey's foreign trade. The EU's share in Turkey's exports was 40.5% in 2022. And also for previous years, the levels were so close to this level. In conclusion, Turkey should take this transition process as an advantage from this new formation in the energy sector in the EU and urgently adapt to its own energy transformation mechanism.

A BOURGEOISIE REBELLION: 1948 TURKEY ECONOMIC CONGRESS¹

Ali Yasin KALABAK*

Abstract

This study examines the 1948 Turkey Economic Congress organized by bourgeois groups and its relation to political economy. I aim to explain the concept of political economy in the introduction part, considering its ethical dimensions of societal well-being and integrity. The focus then shifts to assessing whether the developments in Turkey between the early 1900s and 1948 align with these ethical concerns. During this period, the state apparatus favored the bourgeoisie, disregarding ethical considerations. However, by 1948, the bourgeoisie called for limiting the state's economic role. This transformation mirrors the experiences of the British bourgeoisie during the final stages of mercantilism, revealing common patterns in societies integrating into capitalism. The subsequent sections analyze the congress papers presented by the bourgeoisie, drawing on economic theories of influential figures like Marx, Smith, and Rousseau. The study concludes by highlighting the bourgeoisie's shift from advocating statism to embracing liberal ideas at the congress. This shift represents their pursuit of transforming into the industrial bourgeoisie, symbolizing a new phase of capital accumulation within the context of capitalist integration. In summary, this study explores the significance of the 1948 Turkey Economic Congress, examining its discourse in political economy perspective and the changing perspectives of the bourgeoisie regarding economic development.

Keywords: 1948 Turkey Economic Congress, Political Economy, Roles of the States in Capitalist System, Statism, Liberalism.

BİR BURJUVAZİ BAŞKALDIRISI: 1948 TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ

Öz

Bu çalışma, 1948 Türkiye İktisat Kongresi'ni burjuva örgütlenmeleri tarafından düzenlenen bir organizasyon olarak ele almakta ve politik ekonomi ile ilişkisini incelemektedir. Giriş bölümünde politik ekonomi kavramını açıklamayı amaçlıyorum ve kavramın toplumsal refah ve tüm toplumun ortak iyiliği gibi etik

¹ This article is a revised version of the proceeding titled "The Political Economy of the 1948 Turkey Economic Congress" presented at the 11th International Conference on Knowledge, Economy & Management in Malta.

* Asst. Prof. Dr., Yalova University Faculty of Economics and Administrative Sciences Economics Department, akalabak321@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2771-6987>

boyutlarına odaklanıyorum. Daha sonraki odak noktam, 1900'lerin başından 1948'e kadar olan dönemde Türkiye'deki gelişmelerin bu etik endişelerle uyumlu olup olmadığını değerlendirmektir. Bu dönemde devlet aygıtı, etik değerleri göz ardı ederek burjuvaziyi desteklemeyi tercih etmiştir. Ancak 1948'e gelindiğinde, burjuvazi devletin ekonomik rolünü kısıtlama çağrısında bulunmuştur. Bu dönüşüm, ticaretin son aşamalarında İngiliz burjuvazisinin deneyimlerine benzer ve kapitalizme entegre olan toplumlarda ortak desenleri ortaya çıkarır. Sonraki bölümler, burjuvazi tarafından sunulan kongre bildirimlerini analiz ederken Marx, Smith ve Rousseau gibi etkili figürlerin ekonomi teorilerine dayanmaktadır. Çalışma, burjuvazinin kongrede devletçiliği savunmaktan liberal fikirleri benimsemeye geçişini vurgulayarak sona erer. Bu değişim, endüstriyel burjuvaziye dönüşme çabalarını yansıtır ve sermaye birikiminin kapitalist entegrasyon bağlamında yeni bir aşamasını simgeler. Özetle, bu çalışma, 1948 Türkiye İktisat Kongresi'nin önemini araştırır, politik ekonomi perspektifinden kongrenin söylemini inceler ve burjuvazinin devletçiliğe yönelik değişen perspektiflerini ele alır.

Anahtar Kelimeler: 1948 Türkiye İktisat Kongresi, Politik Ekonomi, Devletlerin Kapitalist Sistemdeki Rollerini, Devletçilik, Liberalizm.

Introduction

Although the 1948 Turkey Economic Congress is the second national economic congress in Turkey, it has not received significant attention in the existing literature. It is interesting to note that the researchers do not widely recognize 1948 Turkey Economic Congress. Consequently, in the existing literature, there is a common misconception that the 1981 Turkey Economic Congress is the second economic congress of Turkey. However, the reality is different. The İstanbul Merchants Association organized Turkey's second economic congress in 1948. Perhaps the forgetfulness or erasure of the congress is due to it being the only national economic congress not organized under the leadership of the government and to the fact that the Muslim-Turkish bourgeoisie, which had been supported by statist economic policies since the early 1900s, expressed their views on reducing the state's weight in the economy at the congress. It became clear during the planning stages that the government was not particularly enthusiastic about the congress. No one from the Republican People's Party (the ruler party) attended the congress, while important figures from the Democratic Party (the opposition party), known to have an important place in the official ideology of liberalism, participated in the congress.² As in every era, high-level bureaucrats could not attend a congress that was opposed to the ruling party at that time. Although the ministers of the period were among the invitees, they did not attend the congress. The congress was initially planned to be held at Yıldız Palace, but due to the government's attitude of

² This situation indicates that the government of the period was no longer the political representative of the bourgeois class. The close relationship between the bourgeois class and the Democratic Party, which came to power in the following years, shows that the mentioned class has overcome the political representation crisis.

preventing the congress from using public buildings, it was held at the Taksim Municipal Casino. İstanbul Governor and Mayor Lütfi Kırdar was expected to give the opening speech; however, due to his illness and the failure of his deputy to attend the congress, İzzet Akosman, the chairman of the organizing committee, gave the opening speech. Although the 1948 Turkey Economic Congress, as stated by Toprak (1982), is a forgotten or neglected congress in Turkish history, this does not diminish its importance. Despite the obstructive practices of the government at the time, the 1948 Turkey Economic Congress hosted a considerable number of participants. In addition, most newspapers of the time announced the congress on their front pages, and Ankara and İstanbul press discussed the congress for days. In countries like Turkey where democracy and freedoms are relatively limited, it is not surprising that a congress that represents a rebellion against the state might be forgotten or neglected. Furthermore, the organization of this rebellion/congress by a former privileged group supported by the state necessitates the forgetting or erasure of the congress in order to hide the fact that the state's former support to the mentioned group was obtained through the exploitation of its own people. In that period, Turkey did not have colonies like Western countries did in the rest of the world. Therefore, capital accumulation had to be achieved by exploiting its own people through means such as force and taxation. The revelation of this reality would imply the understanding that the state apparatus was used as a tool of exploitation within the capitalist system, and it would allow a nationalist and loyal population to the state like people of Turkey to see the truth. For the sake of the people not seeing the truth, this congress has been forgotten or neglected.

This study aims to contribute to the literature by examining the 1948 Turkey Economic Congress, which has received limited attention in research, within the framework of the stages of the capitalist system. Furthermore, through this congress, I endeavor to illustrate why the assigned roles to the state were reversed in the context of the needs inherent in the nature of the capitalist system. The main objective of this study is to demonstrate that in capitalist systems, when the state forgets its role in facilitating exploitation or fails to willingly fulfill its new mission in the next stage of capital accumulation, the bourgeoisie, sometimes through military coups and sometimes through civilian organizations, attempts to change the governments that it once supported. This study examines the 1948 Turkey Economic Congress as an attempt by the bourgeoisie to change the government of the period. I conduct the analysis within the framework of the concept of political economy. By the way, it should be noted here that from the last periods of the Ottoman Empire until the end of World War II, the bourgeoisie had a good relationship with the government that they sought to change in 1948.

Briefly, the transformation of this good relationship can be summarized as follows: From the early 1900s onwards, the implementation of systematic economic policies³ aimed at fostering a Muslim-Turkish bourgeoisie resulted in the emergence of a commercial bourgeoisie with Muslim-Turkish backgrounds following the First World War. Due to the blockade of the railway network during World War I, the merchants who were able to provide wagons for wheat transportation were able to market the wheat they brought to İstanbul with speculative profits. Although the unionists appeared to be fighting against the black market, they turned a blind eye to a primitive accumulation of capital, which benefited groups close to them (Boratav, 2005, pp. 26-32; Turgut, 1991, pp. 92-93). I can observe a similar accumulation of capital in the wealthy farming class that produces for the market. However, all the mentioned capital accumulations were still insufficient for large-scale industrial investments. Between the 1920s and 1930s, the state provided all kinds of support, such as The Industrial Promotion Law (Teşvik-i Sanayi Kanunu), for the transformation of the commercial bourgeoisie into the industrial bourgeoisie. However, the state realized that this transformation did not happen due to insufficient capital accumulation in the hands of the Muslim-Turkish bourgeoisie. Therefore, starting from the early 1930s, the state itself made industrial investments. In the centralization of capital, I mentioned the role of the domestic atmosphere created by World War I. The Second World War also created the necessary environment for both the centralization and concentration of capital. The inflationary fluctuations caused by the war, the increase in foreign demand for agricultural products and raw materials in Turkey during the war, the liberalization of agricultural product prices in 1942, and the financing of military spending through printing money contributed to the centralization of capital. Additionally, policies such as the Wealth Tax facilitated the transfer of capital from the non-Muslim bourgeoisie to the Muslim-Turkish bourgeoisie, thus leading to the concentration of capital (Tezel, 1994, p. 262; Buğra, 1995, p. 81; Aktar, 2001). The liberal and statist policies implemented from the beginning of the 20th century until the end of World War II to create and develop a Muslim-Turkish bourgeoisie had enabled Muslim-Turkish merchants to accumulate sufficient capital to transform into an industrial bourgeoisie. However, the Muslim-Turkish bourgeoisie, who had accumulated enough capital, faced another important problem. The strongest competitor of the Muslim-Turkish bourgeoisie in the industrial sector was the state, which had carried out industrial investments with statist policies in the 1930s. Moreover, the existing tax system was another inhibiting factor for the Muslim-Turkish bourgeoisie in the mentioned sector. As a result of all these

³ Figures such as Yusuf Akçura and Ziya Gökalp ideologically prepared these policies, which are known in the literature as “national economic policies”. Newspaper headlines of the period, such as “Hey Turkish Get Rich!”, can be regarded as the most evident reflections of these policies (Toprak 1995; Boratav 2005, pp. 26-32).

reasons, the state apparatus that had strived to create a Muslim-Turkish bourgeoisie since the 1900s met with the wrath of the class it has created in a sense. In this context, the 1948 Turkey Economic Congress was a rebellion of the Muslim-Turkish bourgeoisie against the apparatus that created them. This rebellion, which became more apparent after World War II, led to a change in political power and then a certain part of the commercial capital, with the start of the assembly industry, transformed from being merchants to industrialists.

Another significance of this congress is that it is the first instance where the bourgeoisie, who previously advocated for an increased role of the state in the economy, systematically articulated the phenomenon of privatization in line with the next stage of capital accumulation. Those who had relied on the state for almost the entire period from the early 1900s (Varli and Koraltürk, 2010; Boratav, 2005, pp. 26-32; Toprak, 1995, pp. 111-113; Ökçün, 1998, pp. 40-41; Turgut, 1991, pp. 92-93) until 1948, those who had made significant profits from every kind of policy implemented by the state during that period, and those who could be considered as ardent supporters of the statist economic policies implemented in the 1930s (Başar 1948a, pp. 4-5; Topal, 2007, pp. 122-123), began to demand a reduction in the state's economic weight at the congress and started to advocate for privatization. Therefore, the examination of the 1948 Turkey Economic Congress becomes necessary.

The thought of even the congress general secretary Ahmet Hamdi Başar had undergone a complete transformation in thirty years. In his articles in the *Journal of General Commerce (Ticaret-i Umumiye Dergisi)* in 1916, Başar called on the state to undertake the task of raising the Muslim-Turkish bourgeoisie, while in 1948, he served as the general secretary of the congress aimed at spreading ideas for reducing the state's economic weight. Furthermore, while Başar expressed that the weight of the state in the economy should increase following the Great Depression of 1929, he presented the opposite direction of discourse at the 1948 congress (Topal 2007, pp. 122-128). It should be noted that the mentioned transformation is not limited to Başar alone. Although this may seem like a contradiction, it should not be forgotten that the state must have different missions at separate times in the stages of capitalist development. This necessity is inherent in the capitalist system. In other words, this contradiction should be evaluated as a result of the nature of the capitalist system, rather than a situation experienced by Başar and his friends.

The transformation of the expectations of the organizers of the 1948 Turkey Economic Congress from the government over a period of thirty years requires me to examine the mentioned congress in the context of political economy. The organizers of the congress, while calling on the government to take action, also included ethical concerns regarding the political economy, that is, they put forward the economy of the whole

country or the entire society. Therefore, in this study, I first try to understand what the concept of political economy is. Then, I examine what was reflected in the political economy from the papers presented at the 1948 Turkey Economic Congress, based on the ethical concerns contained within the concept of political economy. In the conclusion section, I emphasize that the role assigned to the government by the Muslim-Turkish bourgeoisie in the context of political economy is a necessity for the continuity of the capitalist system, hidden behind the veil of ethical concerns.

1. POLITICAL ECONOMY

Political economy is a concept that has sparked debates dating back to ancient times. However, since the focus of this study is not on these debates, I limit myself to only explaining the concept of political economy examined in relation to the 1948 Turkey Economic Congress in the rest of the study.

According to Rousseau (1996, p. 180), political economy is composed of the Greek words “oikos” meaning household, and “nomos” meaning law, and originally refers to the wise and honest management of a household for the common good of the entire family. Its meaning was later expanded to encompass a larger family, i.e., the state. To distinguish between these two different meanings, the terms “general economics” or “political economics” are used in the latter case, and “household economics” or “private economics” are used in the former case. The notable aspect of Rousseau's argument is the emphasis on *the common good of the entire family*⁴, and *the wise and honest management of the household/country*. As seen, the concept of political economy contains ethical concerns within it.

According to King (1948, p. 230), the concept of political economy was first used in 1611 in the *La Monarchie Aristodemocratique* written by Louis de Mayerne-Turquet. He defines the concept of political economy in relation to the duties of the sovereign state towards its citizens. The definition of political economy by Turquet also emphasizes ethical concerns.

As Üşür (2003, p. 215) points out, the term political economy entered the literature in the early 17th century, and the timing of the term's entry into the literature cannot be considered a coincidence. Because even though the concepts are very abstract, if there is no reality that these thoughts/concepts are trying to explain, thoughts/concepts cannot emerge. Then it can be said that thoughts/concepts have a time (history) and space dimension. If thoughts/concepts have a time and space dimension, then the 17th century when the political economy concept emerged needs some explanation.

With the collapse of feudalism, the concept of the market became a mechanism in Adam Smith's hands for natural complete freedom and a justice system (Klant, 1994, p. 6). This transformation process caused great damage

⁴ All emphasizes in the study belong to me.

to the ethical concerns in the concept of political economy. In other words, the process resulted in the phenomenon of greed for profit surpassing the wise and honest management of the economy for the common good of society (Üşür, 2003, p. 215).

Feudalism gathered sovereignty in fragmented lords. With the collapse of feudalism, there was a transition from fragmented sovereignty to national and centralized sovereignty/state (Anderson, 1974, p. 15). With the transition to national and centralized sovereignty/state, two concepts became more prominent: the monopoly of the use of force and taxation. With the transition to national and centralized sovereignty/state, the centralized sovereignty/state took control of military power from individual lords. In addition, the centralized sovereignty/state assumed control over the taxes taken from the society's property and income. These financial resources left to the centralized sovereignty/state maintain the monopoly of the use of force, which is the military power that is linked to the centralized state mentioned above. If one of these monopolies disappears, the other also disappears. Ultimately, I should evaluate these two concepts as factors that sustain the centralized sovereignty/state and keep it alive (Elias, 2002, pp. 148-149).

These two monopolies falling into the hands of central sovereignty/state should provide abundant income or livelihood opportunities for the society or create ways to provide them, as well as generate revenue for the state to be able to provide public services. In the end, Smith (1977, p. 557) defined political economy as a science that both society and the ruler use to enrich themselves. However, in the discussions of that period, it is noteworthy that the central sovereignty/state should work not against but with the private sector to enrich itself and its people. Along with this issue, during that period, it was debated whether the central sovereignty/state was only a night watchman while achieving the mentioned goals. The concept of political economy in the study comes into play exactly at this point. As pointed out by Hunt (2009, pp. 50-58), in the early days of the mercantilist period, workers who had the power to control their own means of production carried out production. At the beginning of this period, capitalists engaged in commerce, and the majority of their capital consisted of stocks of goods to be sold. In this period, capitalists sensed buying and selling as the only source of profit. Industrial capital was still insignificant and worthless at that time. In England during the period, frequent commercial crises forced the government to intervene in the economy. At the end of this period, capitalist control in the production and trade process became integrated. After this integration, a group of philosophers, economists, and thinkers emerged who rejected the old protective state view and state regulation and formulated a new individualistic philosophy, just like the bourgeoisie and academics who organized the 1948 Turkey Economic Congress. At the end of the period, individuals started perceiving the production process as the sole generator of profit, leading to

the abandonment of the notion that commercial capital was the exclusive source of profit. During this period, except for a few private interest groups who benefited from the extensive commercial restrictions and regulations of the state, most capitalists felt themselves restricted and prevented by government regulations in their profit ventures. Most of the mercantilist writers of the period were either capitalists or privileged employees of them. Therefore, just like in the 1948 Turkey Economic Congress, it is natural for mercantilist thinkers of the period to perceive the motives of capitalists universally. Thus, capitalist views that humanity's nature and needs must be independent of comprehensive economic restrictions laid the foundation for classical liberalism.

The ideas that provided the basis for classical liberalism emerged in a different geography in Turkey in the 1940s with the same content (Mutlu, 2007, p. 31). However, in the debates on statism and liberalism in the 1930s, statism emerged as the winner. Although there were many reasons specific to the period for this situation, the most important one was the insufficient level of private capital in Turkey at that time. For this reason, efforts were made to accumulate capital through the state at the macro level or, efforts to industrialize at the micro level. Although World War II interrupted these efforts, the state actively continued the process of capital accumulation through various applications (Gülalp, 1993, p. 32). Some of these applications can be summarized as follows: 1942 wealth tax⁵, inflationary fluctuations in agricultural prices⁶, printing money for military expenses and resulting inflation⁷, and the devaluation⁸ in 1946.

Until 1948, with the practices implemented by the Republic of Turkey, some of which were mentioned above, the central sovereignty/state obtained the necessary revenue to finance public services while transferring the accumulated capital in the hands of non-Muslims to a limited portion of Muslim-Turkish population, providing abundant income or livelihood opportunities for a small portion of its people or creating ways to provide such opportunities.⁹

⁵ Buğra (1995, p. 81) states that the Wealth Tax resulted in the ruthless violation of legal and moral rules and contributed to the concentration of capital of the Muslim-Turkish bourgeoisie through reward and punishment mechanisms selectively applied by the state.

⁶ Boratav (2005, pp. 84-85) emphasizes that inflationary fluctuations in agricultural products significantly increased the profits of farmers and merchants, and states that during this period wheat prices increased by around 200%. This situation supported the accumulation of capital by some chosen individuals.

⁷ According to Tezel (1994, p. 58), the printing of money to finance the war led to significant changes in domestic trade in favor of agricultural products, which benefited farmers and peasants who were particularly involved in market-oriented production.

⁸ The contribution of devaluation to capital accumulation was through the importer class. Despite the increase in the prices of imported goods, the removal of restrictions on imports increased the demand for imported products and hence the profits of the importers (Kepenek and Yentürk, 2010, p. 122).

⁹ As Va-Nu (1948) also pointed out, with statist policies, a significant portion of the Muslim-Turkish bourgeoisie gained unexpected wealth. By 1948, however, this group again became a complainer. While the dominance of the non-Muslim bourgeoisie in the Turkish economy was the cause of their previous complaint, they now complained that the state was no longer necessary in an economy where the non-Muslim bourgeoisie had been eliminated through statist practices. The Muslim-Turkish bourgeoisie, which

According to Rousseau, political economy means managing the economy of the whole society wisely and honestly. However, the breakdown of non-Muslims' dominance in the economy indicates that Turkey's political economy at the time was not parallel to Rousseau's definition. As Buğra (1995, p. 81) states, the injustice committed by the central sovereignty/state only in the wealth tax application does not coincide with Rousseau's concept of honesty in political economy. However, considering that the central sovereignty/state provided abundant income or livelihood opportunities to the more loyal Muslim-Turkish bourgeoisie by violating legal and moral rules or produced ways to secure them during and after World War II, it is clear that the government in Turkey at the time did not care so much about ethical concerns in the concept of political economy.

As reiterated in the following of the study, despite benefiting from state intervention in the economy, the Muslim-Turkish bourgeoisie eventually became dissatisfied with these policies and organized the 1948 Turkey Economic Congress to voice their concerns.

2. REFLECTIONS OF THE 1948 TURKEY ECONOMIC CONGRESS ON THE POLITICAL ECONOMY CONCEPT

The İstanbul Merchants Association, a bourgeoisie organization, organized the 1948 Turkey Economic Congress under its leadership (Kılıçdaroğlu, 1997, p. I). In the following of the study, I attempt to demonstrate the importance, purpose, and nature of the congress assigned by the mentioned bourgeoisie organization, as well as the reflections of the opening speeches and papers presented at the congress to the political economy plane outlined.

2.1. The Common Good of the Entire Family: National Development Mission

After World War II, with the relatively free environment emerging in Turkey at the time, various groups and organizations, particularly capitalists, as well as professional associations and agricultural cooperatives, began to play an active role in taking ownership of the country's problems, finding solutions, and defending the interests of the groups they represented (Toprak, 1994, pp. 223-224). It is noteworthy that the classes of society taking ownership of the country's problems were generally the bourgeoisie and its organized structures. However, it should be noted that the bourgeoisie's only aim is to make profits and to maximize them, without any human, social, ecological, or ethical concerns (Başkaya, 2005a, p. 91). In other words, the bourgeoisie's search for solutions to the country's or social problems conflicts with its characteristic features. According to Marx (1990, pp. 254-255), the

became dominant in the economy, expressed their new complaints at the 1948 Turkey Economic Congress. The reason for their complaints was that the accumulation of capital became blocked due to statist policies.

bourgeoisie's only goal is an unending pursuit of profit. Therefore, it can be said that the bourgeoisie's sole aim is not the quest for solutions to the country's problems. However, when looking at the discourse of the bourgeoisie at the 1948 Turkey Economic Congress, the national development mission is never absent from their rhetoric. For example, when looking at the purpose of the congress the first thing standing out was the national development mission. The congress was organized by the İstanbul Merchant Association. The İstanbul Chamber of Commerce and Industry, İstanbul Industry Union, Turkish Economists Association, and İstanbul Merchant Association representatives established an organizing committee to discuss *the current economic, commercial, and financial issues of the country* and to make decisions about what measures need to be taken for *the development of the national economy* in general, and thus, they decided to hold a scientific and professional congress called the 1948 Turkey Economic Congress (Kılıçdaroğlu 1997, p. 19).

In addition, Ahmet Hamdi Başar (1948a, pp. 3-4) defined the purpose of the 1948 Turkey Economic Congress as “bringing together all professions, groups, and specialized individuals in *Turkey's economic development struggle* to achieve results that the majority would agree on” in his presentation at the congress. However, the organizers of the congress did not extend invitations to representatives of the worker and farmer classes, thus excluding their opinions and thoughts from being represented at the congress (Kılıçdaroğlu 1997, p. II). This situation reveals that the purpose of the congress was not in line with Başar's description, and that the congress did not extend invitations to all professions or groups within the country's economy. This is a natural reflection of the conflicting interests between workers and bourgeoisie that have existed since the birth of capitalism.

Hüsnü Arsan (1948, p. 6), who spoke on behalf of the İstanbul Chamber of Commerce and Industry, emphasized that economic development runs parallel to the glorious periods of nations and that nations that lose their economic power are destined to pay tribute to others. Therefore, emphasizing that economic development is not only a development issue but also *a country and independence issue*, Arsan believes that the views, thoughts, and results emerging after the topics to be discussed and the papers to be presented at the congress will be taken into account by government officials. With this sentence, he tried to direct the state apparatus.

Cudi Birtek (1948, pp. 6-9), speaking on behalf of the İstanbul Regional Industrial Association, emphasized that the congress was not organized by the government but was a free initiative organized entirely by participants. Birtek also added that the congress did not aim to follow a trend as it was organized in many parts of the world. He stated that the congress was not convened to approve preconceived views and ideas, but rather to find a solution to *the chronic development issue in the country* with serious reasons. He pointed out the significant differences between Turkey and developed countries and

emphasized the need to take rapid steps to address this issue. He also stressed the importance of the congress fulfilling its serious duties accordingly.

The fact that representatives of the workers and farmers were not invited to the congress contradicts Cudi Birttek's claim that the congress was not convened to approve preconceived views and ideas. If these classes were invited, the congress could be considered a genuine forum for discussion and debate, and the claim that the congress was not convened to approve preconceived views and ideas could be considered more seriously. Additionally, like other participants, Birttek (1948, pp. 6-9) saw the development of the bourgeois class as synonymous with national development.

Ultimately, the claim that the papers presented by the bourgeois representatives at the congress can solve the nation and country's issues is aimed at concealing the real intentions of the bourgeoisie. According to Smith (1977, p. 348), the interests of the bourgeoisie are sometimes different from and even opposed to those of society. For all these reasons, it is believed that the decisions making at this congress, organized by the bourgeois representatives who always think of their own interests, do not serve the national development issue, as the bourgeois representatives claim.

It is observed that those who speak of national development actually have a desire to ensure the continuity of their own interests. Here, a great contradiction of the bourgeois representatives arises. According to Marx (1993, pp. 240-241), bourgeois democracy seeks more refuge than bourgeois economists to create excuses for existing economic relationships. I think that this refuge that Marx referred to is the phenomenon of national development in this congress. However, the bourgeoisie has never thought of anything other than its own interests in any period of history. Marx (1990, p. 254) also portrays the bourgeois class as insatiable greedy misers. In this context, the question arises as to why the bourgeoisie, who are insatiably greedy, declared national development, that is, the society/family/nation as their only goal in this congress.

2.2. Fundamental Element Providing Basis for Classical Liberalism: Anti-Statist Discourses

Bourgeois organizations organized the 1948 Turkey Economic Congress in protest against the statist policies implemented since the 1930s (Toprak, 1994, pp. 223-224). However, those who relied on the state for the elimination of the non-Muslim bourgeoisie from the Turkish economy and remained silent about the policies implemented in this direction began to feel discomfort with the statist practices by the time of 1948 (Keyder, 1983, p. 1067). This situation is similar to what happened in England during the end of mercantilism, where the English bourgeoisie did not object to government intervention in order to be less affected by the crises (Hunt, 2009, pp. 50-58). However, after mercantilism, they developed many new discourses on the

necessity of the state being in the status of a gendarme state. In this context, the former statist presented many anti-statist papers at the congress, but it would be exaggerated to mention all of these papers in terms of the scope of this study, and since the main ideas of these papers were roughly similar, I mention only those deemed necessary.

To begin with the paper presented by Ahmet Hamdi Başar at the congress, titled “Statism and State Intervention”, Başar (1948b, pp. 43-45) likened the scope of the country's economic problems to a three-part chain that could be summarized as economic development, improving production, and state intervention. In his paper, Başar emphasized the need for the state's protective and regulatory intervention for economic development. However, in order for this intervention to be effective and encourage the private sector and workforce, he argued that an economic general assembly should be established consisting of individuals selected from professional and specialized organizations within the bourgeoisie, government representatives, and experts from state institutions to determine the type of intervention needed. Additionally, he suggested the establishment of an independent research department that would monitor the country's economy and present its findings to the economic general assembly.

Başar (1948b, pp. 43-54) expressed his criticism of statism and demands from the government with a more daring attitude in the later parts of the paper. He recommended providing the transfer of state industry to joint-stock companies in which large and small capitalists would participate, and he further added that the government should also guarantee a certain profit to these companies. In the same paper, Başar emphasized the need to abolish the monopoly of cargo and passenger transportation in maritime and to provide this opportunity to ship-owners who can meet certain conditions. In addition, this paper highlighted agriculture as the most crucial area for state intervention, emphasizing the need to provide the necessary technical infrastructure to the agricultural sector and ensure that agricultural products have a quality that can compete in world markets. Başar did not neglect to mention the industrial sector, asserting that the industry should achieve self-sufficiency and advocating for the removal of transaction tax as a burden from the industrial sector.

According to Başar, state capitalism is what should not exist in statism. In other words, the economy should not fall into the hands of the state. Regardless of the regime of the economy, the political authority must take the economy out of its absolute control. Başar summarizes this idea by stating,

“In no country where the breadwinner is in the hands of the political power, can freedom and democracy be spoken of. Even in individualistic regimes, the laws, regulations, and procedures set by the state and the powers given to the officials who enforce them are such that even a corner grocer must get

along with the political power as these expand” (Başar, 1948b, p. 50).

In conclusion, according to Başar (1948b, p. 54), the most important characteristic of statism is to move from a bureaucracy-based administration to a people-based administration, and to increase production, employment, and *welfare in the country* by changing both the path and the mentality.

Ahmet Hamdi Başar, who vehemently spoke against statism at the congress, argued in his articles published in the *Journal of General Commerce*, which started publishing in 1917, that economic independence needed to be achieved and a Muslim-Turkish bourgeoisie that could successfully conduct trade needed to be raised (Topal, 2007, p. 128). Contrary to criticizing the statism, Ahmet Hamdi Başar called on the state to fulfill its duties in this regard (Koraltürk, 2000, p. 152).

The doubts raised by the 1929 great depression about liberalism turned Ahmet Hamdi Başar into an ardent advocate of statism. In the devastating conditions created by the crisis around the world, Başar asked, “on which principle should we base?” and attempted to formulate ideas on what the essential principles of the Turkish Revolution should be, seeking to establish a certain place for himself in the intellectual climate of the 1930s. Economic statism is a manifestation of this effort. According to Başar, Turkey should adopt a unique development strategy because it could not experience the stages of capitalism in the Western form due to historical conditions. Arguing that countries like Turkey were unable to establish capitalism naturally, Başar advocated that Turkey in the 1930s needed to adopt a different development strategy and assigned this role to economic statism (Topal, 2007, pp. 122-123).

By 1948, there may seem to be a sharp contradiction in Başar's ideas. However, such a contradiction did not occur either in Başar's ideas or in the development strategy of the Republic of Turkey. This was just a new stage in the process of integration into capitalism¹⁰. To understand this situation, I need to examine Başar's views on the roles that the state should take in the development process under his concept of economic statism. According to Başar, the state should be divided into two parts, administrative and economic, and the administrative state should establish the economic state. This dual distinction created by Başar is a precondition for removing the bureaucracy from the economy and replacing it with new entities that can control the economy. According to Başar, as this process progresses, the civil service class is eliminated, and the bourgeoisie takes its place (Topal, 2007, p. 123).

¹⁰ Integration into capitalism is not an instantaneous phenomenon; it is a process. One of the stages in this process is the transformation of commercial capital into industrial capital. The continuity of accumulation necessitates this transformation. Furthermore, if the transformation cannot be achieved, it hinders the bourgeoisie's relentless pursuit of profit. Once this pursuit is not achieved, it disrupts the process of integration into the capitalist system. The concept of integration into capitalism used in the study emphasizes the stage of transformation from commercial capital to industrial capital in this process. If this transformation is not achieved, the integration process becomes blocked.

When examined in this context, the 1948 Turkey Economic Congress was a reminder to the state to take on a new role in the Turkish economy, which has been structured to integrate into the capitalist system since World War I, and even earlier.

In the statism advocated by Başar in the 1930s, he emphasized the necessity of the state establishing industrial enterprises due to the lack of private capital for development, and he assigned short and long-term responsibilities to the state in this regard. According to Başar, the state should initially have a founding and managerial role, and later retreat to a regressive role by giving way to the new entities (national bourgeoisie) it created. In summary, Başar planned for the national bourgeoisie to take over and for the state to retreat from the economic field in the long run (Topal, 2007, p. 123).

The İstanbul Merchants Association, under Başar's leadership, organized the 1948 Turkey Economic Congress, which should be considered as a gathering that reminded the state and the public of the goal of transforming state ownership into private ownership within the framework of the Turkish economy shaped by the state to integrate into the capitalist system. The important point to note here is that the state initially set out with this aim, but later the leaders of the Republican People's Party either forgot this aim due to the fear of losing their economic power or were forced to forget it, and the bourgeoisie created by the state organized the 1948 Turkey Economic Congress as a rebellion to remind this aim again.¹¹

Alp (1948, pp. 107-119) described the state interventionism applied until that day as a historical necessity in his presentation titled "The Principles of Our Economic Development and New Statism". He refers to Atatürk's statement *What an individual cannot accomplish, the state can do* to explain this necessity. However, he emphasized that at the time this statement was made, there were many things that individuals could not accomplish, but by 1948 the private sector was capable of doing those things, and the state should withdraw from those areas. In the continuation of the paper, he stated that the limits of state interventionism must be clearly defined. He added that if the boundaries of statism are not drawn, the dominant economic system could go as far as communism or socialism to describe the severity of the situation.

Hazım Atıf Kuyucak (1948, pp. 77-84), in his paper titled "How Should State Intervention in Production, Trade and Generally in Economic Life be?" compared the state to a tool trying to achieve certain objectives. He listed the purpose of this tool as ensuring safety both domestically and abroad, and especially within the country, ensuring decision-making and equal

¹¹ In the 1930s, Turkey actively implemented statist economic policies with the aim of integrating into the capitalist system. Due to the insufficient accumulation of private capital, the state took on the responsibility of establishing industrial enterprises. However, Atatürk's speeches emphasized the priority of private property and individualism. These points suggest that the state should initially take on a founding role in a system where individualism is prioritized, and when the appropriate time comes, the established enterprises should be transferred to individuals. Otherwise, the state deviate from the goal of establishing a system where private enterprises of individuals are at the forefront (Derin, 1940, p. 3).

opportunities for the private sector. He argued that the state should guide the management of the national economy and cannot be both a referee and a player.

In his paper “Statism and State Industry,” Şevki Göklevent (1948, pp. 98-99) emphasized that because of the novelty of the 1948 Turkey Economic Congress, congress members did not have sufficient information about the country's economy. He argued that the available data consists of figures fabricated by ignorant gendarmes or village headmen who know nothing about the importance of the matter. For this reason, we should not trust these data and should not make decisions based on them. Göklevent emphasized the importance of economics and states that scientists should speak according to the economic realities of the day, free from any political ideology. He compared state-owned industry with private sector industry and concluded the following:

- The state can invest in any industry it desires, while the private sector cannot.
- Although the state has large capital, the private sector does not have sufficient capital.
- State-owned factories have modern buildings and machines, while the private sector generally operates with machines that it can acquire in buildings licensed as warehouses.
- The state-owned factories give due importance to the health of workers, while the private-sector factories do not give sufficient importance to it.
- Wages in state-owned factories are generally higher than those in private-sector factories.
- State-owned factories produce on a large-scale, while private-sector factories produce on a smaller scale with less than ten workers in tax-exempt areas.
- Because of the lack of trust in state-owned enterprises, bureaucracy dominates these enterprises, whereas bureaucracy is not present in the private sector.
- In state-owned enterprises, a sense of responsibility dominates over a commercial mindset. This sense of responsibility results in unnecessary time losses, as managers cannot take action without consulting their superiors. In the private sector, the profit motive dominates, and time loss is not an issue.
- While the private sector usually selects the best workers who are paid minimum wage, state-owned enterprises select workers according to predetermined criteria and guidelines, and the head of these enterprises is usually someone with political influence.

In conclusion, Göklevent (1948, p. 99) suggested that the state should sell all state-owned industrial institutions, except those established for military purposes, to joint-stock companies. It should use the resulting revenue to

invest in other industrial sectors that are currently absent in the country. Göklevent emphasized that the state should continue to play a founding role, citing the reason for this as the lack of capital accumulation that can be invested in other mentioned industrial sectors in the country.

As discussed in previous sections of the study, the accumulation of capital in the hands of the merchant class through statist policies created the groundwork for the commercial bourgeoisie to transform into an industrial bourgeoisie, another steppingstone in capitalist development. The ideological content of the national protection law and the wealth tax, which did not generally have a negative impact on the Muslim-Turkish bourgeoisie, prompted the bourgeoisie that organized the 1948 Turkey Economic Congress, to reconsider their relationship with the Republican People's Party, which was in charge of implementing statist views. Moreover, the reaction that developed against increasing intervention and control due to mobilization turned into a reaction against statism, an original industrialization/capital accumulation strategy that the class organizing the 1948 Turkey Economic Congress defended in the past (Turgut, 1991, pp. 131-132). For the articulation of this reaction, the papers presented on statism at the 1948 Turkey Economic Congress play a significant role.

The papers presented on statism at the 1948 Turkey Economic Congress indicated that in the debates between statism and liberalism, especially the former statist but the new proponents of the liberalism, including Ahmet Hamdi Başar, regard statism as one of the essential requirements for the provision of capitalist accumulation and expressed these views freely at the congress insofar as the conditions of the period allowed. In the papers presented on statism at this congress, the debates between statism and liberalism, when considered with the political power's industry-based capitalist development model, reveal the truth that the economic policies refer to as statism was not based on a foundation contrary to capital accumulation. Given the repressive conditions of the period, especially Ahmet Hamdi Başar and those mentioned in the study, discreetly if not openly, expressed this fact. In the period's conditions, the emergence of economic policies refer to as statism or liberalism, which had no economic aim difference, served the purpose of ensuring the continuation of the existing ideology, rather than causing any differences in the economic ideology (Topal, 2007, p. 124). In other words, individuals advocating both statist economic policies and liberal economic policies at different times highlight the primary objective of the country to integrate with capitalism and sustain this system.

When the stages of capitalist development are examined in the historical process, the aim of integrating with capitalism sometimes leads to statist practices and sometimes to liberal practices. The fact that forty Turks made it to Forbes magazine's list of the world's richest businessmen in 2018 demonstrates partial achievement of an "economic system that emphasizes the activities of individuals," as emphasized by Atatürk.

2.3. Fiscal Resources Left to Central Sovereignty / Taxes

“The proprietor of stock is properly a citizen of the world, and is not necessarily attached to any particular country. He would be apt to abandon the country in which he was exposed to a vexatious inquisition, in order to be assessed to a burdensome tax, and would remove his stock to some other country where he could either carry on his business, or enjoy his fortune more at his ease” (Smith, 1977, p. 1137).

Adam Smith is one of the most important figures who laid out the intellectual foundation of economic liberalism that was defended against statism in the 1948 Turkey Economic Congress. Representatives of the bourgeoisie, who advocated economic liberalism that saw taxes as an avoidable and burden element, evaluated the taxes being burden them as part of the national development issue at the 1948 Turkey Economic Congress. Tahir Atansay's paper most clearly demonstrated the bourgeoisie's hypocritical attitude. In order to emphasize this point, I include Atansay's presentation at the end of this section.

During World War II, the bourgeoisie did not object to the Wealth Tax and Agricultural Products Tax due to the contributions of the taxes to them. However, at the 1948 Turkey Economic Congress, they voiced their objections to other taxes being burden on them in order to eliminate them. The influence of political and personal relationships in the implementation of the Wealth Tax and Agricultural Products Tax created a long-lasting sense of distrust among the public towards the government. The first experience with the Wealth Tax involved collecting it from a part of the population that was not accustomed to paying taxes (Coşar, 2004, p. 129). As stated by the chief of the financial department of İstanbul of the period, Faik Ökte, these taxes shook the public's trust in the government (Ökte, 1951, pp. 209-210). I study some of the papers presented on tax reform at the 1948 Turkey Economic Congress, starting with Ahmet Hamdi Başar's paper titled “Tax Reform”.

When I examine the full text of Başar's paper on tax reform, I see that he mostly complained about the single-party regime in the country and also mentioned the lack of democracy and freedom. As I mentioned in the previous sections of the study, while the deficiencies in democracy and freedom worked in favor of the Muslim-Turkish bourgeoisie, Başar was among the staunchest statist. If I evaluate in this context, I think that Başar hid his real purpose behind the deficiencies in the mentioned facts. In these words, Başar's real aim becomes clear:

“As far as we know, the situation has not been like this, and the transaction tax based on modern principles, even more heavily than the income tax, has prevented the country from reaching a modern economic structure, forced the dismantling of factories, the use of human labor instead of electricity and

motors, turned mass production into small-scale businesses, and disrupted it. No tax or measure that is as harmful and obstructive as transaction tax can be considered or found for the country's industrial revolution and mechanization, which is our only way to salvation. The tax has become such a terrible dark force that obstructs Turkey's modernization and industrialization, and it blinded this movement by following step by step to such an extent that it can even be argued and proven that this tax was imposed and implemented not to provide revenue to the treasury, but solely for this purpose” (Başar, 1948c, p. 180).

As can be seen, while Başar spoke about the lack of democracy and freedom, the real issue he was concerned about is the limitation of commercial capital by taxes at the stage of transitioning to industrial capital, which is the next phase of integration into capitalism.¹² Başar is aware that if they cannot achieve this stage, they cannot ensure the continuity of capital accumulation, which means that the bourgeoisie cannot earn more. Başar's following words reflect his knowledge on this information as well:

“If we consider the primitive dividend tax character of the profit tax on the one hand, and the obvious character that obstructs the capital community and modern economic devices in the form applied to taxpayers on the other hand, and if we think that the transaction tax is also the most harmful industry tithe, we painfully understand what forms our 25-year tax reform movements have taken” (Başar, 1948c, p. 180).

Considering that the Istanbul Merchants Association organized the 1948 Turkey Economic Congress, it is quite natural that the general secretary of this establishment expressed reactions against practices that go against capital accumulation in his presentations on both statism and tax reform.

In the presentation titled “Amendment Reason for Transaction Tax Law” by İstanbul Regional Industry Association (1948, p. 190), it was also stated that the tax regime was an obstacle to capital accumulation and caused rapid shrinkage of industry. It was mentioned that industrial enterprises organized themselves on a small scale to avoid taxes, and this situation led to cost and price increases. Furthermore, the Association also expressed that the current taxes in the wood industry hindered capital accumulation and caused a decline in the industry, and that the commercial bourgeoisie could not turn into an industrial bourgeoisie. They stated the following words:

¹² The situation in which the bourgeoisie in late mercantilist England felt constrained by the government to process the transformation of commercial capital into industrial capital, as mentioned by Hunt (2009, pp. 50-58), shows similarities with Başar's statements and most of the papers presented at the 1948 Turkey Economic Congress. This similarity indicates that the end of mercantilism in Turkey only came in the 1940s. When this event is considered alongside the collapse of mercantilism in Europe towards the end of the 18th century, it better helps to understand why Turkey is categorized as a Late-Capitalized Country/ a Developing Country. Alternatively, it can be thought that societies in different parts of the world at different times go through similar processes, regardless of the time and space dimension of the capitalist system.

“In İstanbul, there were about fifty sawmills, carpentry and furniture factories in 1927-28 and even in 1929 (when protective premiums existed), but today all of them have been disbanded, their mechanized facilities have been removed, and they have been turned into small workshops with a few workers and manual labor” (İstanbul Regional Industrial Association, 1948, p. 191).

The İstanbul Regional Industrial Association stated that the government no longer supported the bourgeoisie as it had done in the 1920s when private sector-led development strategy had been adopted. It also mentioned that the wood industry, which could not benefit from subsidies and was subject to taxes, began to disappear as a result. The same association also stated that the metal goods industry also experienced contraction just like the wood industry.

According to the “Critiques and Proposals for the General Assembly of the Transaction Tax Law” presented by the İzmir Regional Industrial Association, the association proposed the abolition of the Transaction Tax, the taxation of raw materials instead of finished goods, and the reduction and generalization of the tax. The İzmir Regional Industrial Association, like other individuals and organizations presenting on tax reform at the congress, emphasized that the Transaction Tax was an obstacle to the development of industry. They state that:

“In our country, industrial life and mechanization have just begun. In this critical first phase of our industrial life, our products can be obtained at high costs under the influence of various economic factors. The transaction tax increases already high costs due to both internal economic conditions and external market prices, making it difficult for domestic products to be sold in the domestic market” (İzmir Regional Industrial Association, 1948, p. 195).

From the sentences of the Association, it is evident that they emphasized how taxes lead to insufficient demand by increasing costs and consequently prices. They highlighted that this situation hinders the development of the industry and, ultimately, the continuation of capital accumulation.

Aziz Balkanlı and Dist. Prof. Dr. Alfred Isaac, in their joint presentation “The Necessity of Adjusting Tax Legislation According to Economic Needs” at the congress, summarized the negative effects of the tax practices of the time on capital accumulation with the following quote from Prof. Schmalenbach's study “Economics and Taxation”:

“A tax system that does not serve the formation of capital, but results in the destruction of capital, is nothing but an inconsistency. Capital formation demands that taxes be levied where capital is invested, not where it is formed. An income tax imposes tax on capital formation, while an expenditure tax subjects capital expenditure to taxation. Therefore, anyone who

regards the formation of capital as a vital issue should prefer expenditure taxes to income and profit taxes” (Balkanlı and Isaac, 1948, p. 203).

Tahir Atansay, a merchant in İstanbul, also complained about similar issues with Başar in his presentation titled “Tax Reform”. He also pointed out that the tax system was backward, unfair, and harmful. He listed the objectives of the tax reform as follows:

“Maximizing the state's revenue, but distributing it fairly and in proportions that will not harm the taxpayers and allow them to have a life and development opportunity. Trust should be placed in the taxpayer, and errors that do not arise from bad intentions should be corrected instead of penalized. The application should be easy and the formalities should be minimal if possible. Taxes under various names should be consolidated and calculated in an easy manner and in proportion. Tax should not be levied on businesses that operate at a loss” (Atansay, 1948, p. 188).

The key point to note in Atansay's objectives of tax reform is that the bourgeoisie should not be adversely affected by taxes, and instead, development opportunities should be provided to them. When evaluated from this point, it once again becomes apparent that the 1948 Turkey Economic Congress had the nature of a rebellion by the bourgeoisie. Atansay, who can be characterized as a member of the bourgeoisie, expressed this rebellion in his words as well:

“There is nothing wrong with the transaction tax imposed on some imports as long as it provides revenue to the state without creating economic disorder. However, it would be correct to reconsider which items should be subject to customs transaction tax to be more beneficial. For example, today, all machines and their spare parts are not subject to this tax, but bearings that are spare parts for all machines are subject to transaction tax” (Atansay, 1948, p. 188).

Atansay argued that not levying taxes on machinery and equipment during the import of fixed capital is not enough. In addition to this, he stated that taxes should not be levied on the import of bearings used to reduce energy losses in mechanical and electrical devices. Atansay's request does not stem from the aim of promoting industrialization/national development. The point to be noted here is that approximately five years after Atansay's speech calling for the removal of taxes on the import of bearings, he began trading in these same bearings. This is clearly visible in Appendix-1. It becomes obvious with this incident that those who talk about national development actually have a desire to ensure the continuation of their own capital accumulation. Here, once again, the great contradiction of bourgeois society is revealed. Indeed, as it is remembered, the idea emphasized at the 1948 Turkey Economic Congress can

be described as a liberal economic system in the context of freedom and democracy, as well as the phenomenon of national development. It means that the reason of Atansay's hypocritical attitude, that is, using the notion of national development as a facade, was to silence the despotic political authority of the time and to gain public support. The bourgeoisie has never thought of anything other than its own self-interest throughout the history. In line with this, Marx (1990, p. 254) defines the goal of the bourgeoisie as an endless process of relentless profit-making without ever stopping. In this context, the question arises as to why the bourgeoisie, who according to Marx only pursue their own self-interest, declared national development, that is, society, as their sole goal at this congress. According to Va-Nu (1948), the sole purpose of the Muslim-Turkish commercial bourgeoisie in this congress was to transform into an industrial bourgeoisie and to earn more profit. The bourgeoisie chose the concept of national development, which was a term that no one would object to, in order to mask their real goal.

Atansay's words about the realization of capital accumulation and the transition to the next stage of capitalism, which means the transformation of commercial capital into industrial capital, are also noteworthy:

“The transaction tax levied on manufacturing is absolutely and unconditionally harmful and obstructive to our country's economy and industry. There is nothing that can be shown in favor of this tax. The damages are countless. Indeed, the state provides some revenue through this tax, but the revenue lost by the state due to the inability of industry to develop because of this tax is much greater” (Atansay, 1948, p. 189).

As can be seen, Atansay was aware that convincing the state to abolish this tax was necessary, and he argued that if this tax was abolished, not only would industry develop, but the state would also earn more tax revenue as a result. In addition, Atansay explained in detail how the transaction tax prevented commercial capital from turning into industrial capital with the following words:

“While on one hand, the establishment and development of industry are desired and encouraged in our country, on the other hand, the transaction tax forces us into primitiveness and handicrafts. Can an industry be imagined that has reduced its power of activating to the level of a child's toy and can count its workers with five fingers, even the production of paper bags has become a manufacturing process today? If he exceed the limit even by a hair, Which small manufacturer, knowing that they will bear the burden of the transaction tax, can have the courage to gradually transform their business into a fabrication process? Under these conditions, can quality improvement and efficient work be discussed in manufacturing? How difficult is the situation of a factory subject to the transaction tax in the face of

small manufacturers not subject to this tax? ... The abolition of the transaction tax levied on manufacturing is necessary for the economic welfare of the country” (Atansay, 1948, p. 189).

If I summarize the his presentation at the congress, Atansay (1948, pp. 188-189) stated that taxes are unfair and pose a major obstacle to the conversion of commercial capital into industrial capital, thus blocking the way for the state to obtain more tax revenue. I can understand the sincerity of these thoughts from Atansay's attempt to mask his request for the abolition of taxes on bearings, which he needed for his bearing trade, under the guise of national development. Here, the question may arise as to whether the transformation of commercial bourgeoisie into industrial bourgeoisie was not beneficial for the common good of the whole society, when considered in the context of today's conditions. Although it is considered partially beneficial in terms of living standards or welfare, in essence, the gap between classes has increasingly widened. In common parlance, while the pie is growing, the share of non-bourgeois classes from this pie, although increasing in amount, is decreasing in proportion.¹³ This illusion prevents the rest of society from seeing the reality, while also preventing the bourgeoisie from reacting against the rest of society receiving a bigger amount of wage. Thus, the capitalist system sustains itself with an inherent possibility of further crises.

In the above section of the study, I mention some of the papers presented at the congress regarding tax reform. The main idea in these papers and other papers that are not covered in this study is the negative impact of the taxation practices of the period on capital accumulation, in other words, on the bourgeoisie. However, the bourgeoisie has shown the courtesy of declaring their thoughts by embellishing them with the phenomenon of national development, thus trying to prevent public and state hostility.

Conclusion

Generally speaking, the 1948 Turkey Economic Congress expressed admiration for liberalism against statism. It can be understood that the economic policies, whether statist or liberal, applied since the beginning of the 1900s were not against the bourgeoisie, as the advocates of liberalism at the aforementioned congress were passionate advocates of statism just a short time ago. However, if a comprehensive system analysis is not carried out when examining statist economic policies, the relationship between the state and the market may seem quite problematic. In these analyses, the state can appear as a reality outside of the market, despite the market. However, this is not the case. Like liberal economic policies, statist economic policies can also serve the purpose of strengthening the market in the context of the development of the capitalist system. This is because in capitalist societies, the state is

¹³ In this period, despite a rough increase in real wages, the share of wages in national income declined (Zaim, 1968, p. 336).

constantly being reformed and can take on different missions at different stages of capital accumulation through inter-class or intra-class relationships.

The consensus between the Muslim-Turkish bourgeoisie and the state had continued in harmony until the end of World War II. However, the tasks and responsibilities assumed by the state in this stage of capitalist development, just like in mercantilist England of the past, began to discomfort the bourgeoisie after a certain period. The transformation in the bourgeoisie's perception of the state after World War II was influenced by factors at the national level, specifically the variations in the internal class structure of the country, which were determined by the stage of capital accumulation in Turkey. This situation can be explained by the impact of the transformation in the structure of the capitalist system on the facts and actors. In this context, the necessity to ensure the continuity of capital accumulation brought about a differentiation in line with the needs of the system during the process of capital accumulation in Turkey, leading to a change in the actors of the state. That is to say, the necessity of the transition of the dominant role in capital accumulation from the state to the bourgeoisie emerged. In this context, it is not surprising that the İstanbul Merchants Association, which organized the 1948 Turkey Economic Congress, came to the fore in the post-war period in social, political, and economic fields.

The group emerging from capital accumulation tried to ensure the continuity of capital accumulation with organized structures such as the İstanbul Merchant Association, so a series of conflicts emerged, leading to a political representation crisis that ended with the Democratic Party coming to power. It can be argued that the implementation of policies such as rationing, agricultural products tax, and confiscation of small farmers' oxen during World War II had a significant impact on the ability of commercial capital to become a subject of a process that would lead to a political representation crisis and eventually end with a change of government. Indeed, the situation cannot be evaluated solely as a result of the policies implemented during that period, even though these policies caused significant reactions from the public against the political power of the time. That is to say, the process experienced during and after World War II should be evaluated as one of the milestones in the capitalist development process in Turkey.

As it can be seen, the role assumed by the state in Turkey since its establishment has been to support and develop the bourgeoisie with sometimes liberal policies and sometimes interventionist practices. The goal was to strengthen the bourgeoisie, so the bourgeoisie emerged stronger from both liberal policy periods and state intervention periods. This situation is not compatible with the economic policy concept including ethical concerns. After Adam Smith, the concern for ethics was replaced by the pursuit of profit, and the state apparatus turned into a mechanism ensuring the continuity of the capitalist system instead of pursuing ethical concerns.

The Muslim-Turkish bourgeoisie, which accumulated a large amount of wealth through statist practices and wartime economy, expressed liberal discourses that were reflected in the political economy concept in order to ensure the continuity of capital accumulation at the mentioned congress. However, the bourgeoisie showed the courtesy of disguising this phenomenon under the veil of national development, without openly addressing it at the mentioned congress. The anti-statist rhetoric and tax discomfort expressed by the bourgeoisie in the mentioned congress were also disguised as national development efforts. It can be seen throughout the study that those who speak of national development actually desire to ensure the continuity of their own interests. The old periods, i.e. statism and the previous tax practices, which provided the accumulation of capital most, were criticized in the 1948 Turkey Economic Congress by those who benefited the most from these practices in an attempt to move on to a new stage of capital accumulation. Probably Başkaya (2005b, p. 58) summarizes best the bourgeoisie's policy of criticizing the past as follows: *Just perhaps, one way to easily bring new policies to the agenda is to vilify the old ones!*

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ali Yasin Kalabak: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ali Yasin Kalabak: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

References

- Aktar, A. (2001). *Varlık vergisi ve Türkleştirme politikaları*. İletişim Yayınları.
- Alp, T. (1948). İktisadi kalkınmamız ve yeni devletçiliğimizin umdeleri, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 107-119). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Anderson, P. (1974). *Lineages of the absolutist state*. New Left Books.

- Arsan, H. (1948). 1948 Türkiye iktisat kongresi açılış konuşmalarından, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (p. 6). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Atansay, T. (1948). 1948 Türkiye iktisat kongresi'nde sunulan tebliğlerden: vergi reformu, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 188-189). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Balkanlı, A. & Isaac, A. (1948). Vergi mevzuatının iktisadi ihtiyaçlara göre ayarlanması luzumu, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 203-213). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Başar, A. H. (1948a). İstanbul tüccar derneği genel sekreteri Ahmet Hamdi BAŞAR'ın konuşması, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 4-6). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Başar, A. H. (1948b). Devletçilik ve devlet müdahalesi, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 43-54). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Başar, A. H. (1948c). Vergi reformu, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 175-183). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Başar, A. H. (1963). *Türkiye kalkınmasında rota tayini meselesi, kalkınmamızda sistem mulahazaları (tebliğler)*. Akdeniz Matbaası.
- Başkaya, F. (2005a). *Küreselleşmenin karanlık bilançosu*. Maki Basın Yayın.
- Başkaya, F. (2005b). *Devletçilikten 24 ocak kararlarına: Türkiye ekonomisinde iki bunalım dönemi*. Maki Basın Yayın.
- Birtek, C. (1948). 1948 Türkiye iktisat kongresi açılış konuşmalarından, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 6-9). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2002*. İmge Kitabevi.
- Buğra, A. (1995). *Devlet ve iş adamları*. İletişim Yayınları.
- Coşar, N. (2004). *Kriz, savaş ve bütçe politikası*. Bağlam Yayınları.
- Derin, H. (1940). *Türkiye'de devletçilik*. Çituri Biraderler Basımevi.
- Sputniknews. (2018, March 07) *Dünyanın en zenginleri listesinde 40 Türk*. Retrieved on 04 February 2019 from: <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201803071032531051-dunyanin-en-zenginleri-forbes-liste-turkler/>
- Elias, N. (2002). *Uygarlık süreci* (Trans. E. Özbek). Volume 2, İletişim Yayınları.
- Göklevent, Ş. (1948). Devletçilik ve devlet sanayii, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 98-99). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, sınıflar ve devlet*. Belge Yayınları.
- Hunt, E. K. (2009). *İktisadi düşünce tarihi* (Trans. M. Günay). Dost Yayınevi.

- Industry Union of İstanbul Region. (1948). Muamele vergisi kanunu tadil gerekçesi, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 190-194). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Industry Union of İzmir Region. (1948). Muamele vergisi kanununun heyeti umumiyesine teveccüh eden tenkit ve teklifler, In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 195-198). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2010). *Türkiye ekonomisi*. Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (1983). İktisadi gelişmenin evreleri, In *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*. Volume 4, İletişim Yayınları.
- Kılıçdaroğlu, K. (1997). *1948 Türkiye iktisat kongresi*. Sermaye Piyasası Kurulu.
- King, J. E. (1948). The origin of the term 'political economy'. *The Journal of Modern History*, 20(3), 230-231.
<https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/237208>
- Klant, J. J. (1994). *The nature of economic thought: essays in economic methodology (advances in economic methodology)* (Trans. T. S. Preston). Edward Elgar.
- Koraltürk, M. (1997). *Türkiye'de sermaye birikimi sorununa tarihsel perspektiften bir bakış ve ahmet hamdi başar'dan seçimler*. Sermaye Piyasası Kurulu.
- Koraltürk, M. (2000). Milli tüccarın sesi: ticaret-i umumiye mecmuası ve dizini. *Müteferrika*, (18), 151-166.
- Kuyucak, H. A. (1948). İstihsal, ticaret ve umumiyetle iktisadi hayat üzerinde devlet müdahaleciliği nasıl olmalıdır? In K. Kılıçdaroğlu (Ed.), *1948 Türkiye iktisat kongresi* (pp. 77-84). Sermaye Piyasası Kurulu.
- Marx, K. (1990). *Capital* (Trans. B. Fowkes). Volume 1, Penguin Classics.
- Marx, K. (1993). *Grundrisse: foundations of the critique of political economy (rough draft)* (Trans. M. Nicolaus). Penguin Classics.
- Mutlu, S. (2007). 1930'lar Türkiye'sinde devletçilik tartışmaları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 31-52.
- Ökçün, A. G. (1998). *Yabancıların Türkiye'de çalışma hürriyeti*. Sermaye Piyasası Kurulu.
- Ökte, F. (1951). *Varlık vergisi faciası*. Nebioğlu Yayınevi.
- Rousseau, J. J. (1996). Ekonomi Politik [Manevi ve Politik], *Diderot & D'Alembert Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* (Trans. S. Hilav). Yapı Kredi Yayınları.
- Smith, A. (1977). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. University of Chicago Press.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi 1923-1950*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Topal, A. (2007). *Ahmet Hamdi Başar'ın kalkınma perspektifi* [Master Thesis]. Marmara University.
- Toprak, Z. (1982). Unutulan kongre: 1948 Türkiye iktisat kongresi. *İktisat Dergisi*, 211-212, 37-42.
- Toprak, Z. (1994). İstanbul iktisat kongresi (22-27 Kasım 1948), *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, Volume 4, İstanbul.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de ekonomi ve toplum (1908-1950) milli iktisat-millî burjuvazi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turgut, S. (1991). *Demokrat parti döneminde Türkiye ekonomisi/ekonomik kalkınma süreçleri üzerine bir deneme*. Adalet Matbaacılık.
- Üşür, İ. (2003). Ekonomi politik: zarif mezar taşları? *Praksis*, 10, 211-238.
- Va-Nu. (1948, November 25) *Vur devletçiliğe*. *Akşam Gazetesi*, p. 24, Retrieved on 15 October 2012 from: <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/iktisa48/ikt48-2.pdf>
- Varlı, A. & Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten erken Cumhuriyet'e milli iktisadın sürekliliği ve İzmir iktisat kongresi. *ÇTTAD IX/20-21*, 127-142.
- Zaim, S. (1968). Türkiye'nin iktisadi gelişmesinde ücret siyasetinin önemi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (19), 323-350.

Appendix

— 363 —		HOR — HÖC
Hortaç Arif. (Konsolos). Ev. Bostancı, Tayyareci Resmî Sok. 7.	52—405	
Hortaçsu Ali. Manif. Santral Ltd. Ş. İst. Meydanık Fındıkçı Remzi S. 13.	2 63 49	
Horvath Eugène. Mühendis. Galata, Karaköy Palas 6 nci kat 5/6.	4 10 56	
Horvath Eugène. Ev. Ayazpaşa, Murad Apt. 3 nci kat 7.	8 28 66	
Horyanopulo Eleni. Ev. Beyoğlu, İstiklâl Cad. Göksu Apt. 89/4.	4 32 13	
Hoşbaş Ali. Uçak Gişesi. Bakırköy, İstasyon Cad. 61.	16—84	
Hoşer Vahan. Otomobil Aksarı. Galata, Kürekçiler 38-40.	4 13 50	
Hoşgör Seyfullah. Bakkal. Kasımpaşa, Camiikebir M. Muvakkith. C. 57.	4 96 04	
Hot Kâmil. Hırdavat ve Baharat. Ketenciler Sabuncu Han içi 31.	2 68 27	
Hotanoğlu Cemal. Menba Suları, Müskirat. Yeşilköy, İstasyon Cad.	18—109	
* Hotel Park Otel. Ayazpaşa.	8 22 20	
Hothot Agop. Terzi. İst. Mahmudpaşa, Şekerci H. 8.	2 86 95	
Hotin Enver. Ev. Kadıköy, Sakızgöl Sok. Taranto Apt. 11, 2 nci kat.	6 01 37	
Hotin Halil Asaf. Yazıhane. Galata, Karaköy Palas 6/14.	4 44 73	
Hotin Halil Asaf. Miteahhid. Ev. Kadıköy, K. Moda Şair Nefi S. 47.	6 09 76	
Hotin Halil Asaf. Ev. Taksim, Ayazpaşa, Kamarot S. 3 Bursa Palas A.	8 36 35	
Hotin Halil Asaf. Ev. Taksim, Gümüşsuyu Kamarot S. İbrahimb. A. 5/6.	8 58 30	
Hotin Mehmed Ali. Ev. Kadıköy, Moda Şair Nefi Sok. 47.	6 18 78	
Hotin Pakize. Ev. Taksim, Sıraselviler Yeni Hayat Apt. 87/5.	4 11 27	
Hotinli Rauf Ahmed. Ev. Nişantaş, Vali konağı Cad. 101.	8 12 86	
Hotot Garabet. Emlâk Bürosu. Feriköy, Tramvay Dur. 20.	8 64 41	
Hotova Koço. Pastahane. Beyoğlu, Çıkmaz Sok. 5.	4 21 11	
Hovagimyan Aram. Dökmeci. Galata, Arapcami Yemeniciler Sok. 65.	4 15 20	
Hovagimyan Leon. (Aletual). Korse Müessesesi. Beyoğlu, İstiklâl C. 437.	4 37 52	
Hovagimyan Levon. Ev. Şişli, Kodaman Sok. 140, Hovagimyan A. 3.	8 75 04	
Hovagimyan Norayr. Kurşun Fab. Madeni. Gal. Perşembez. Kuy S. 3.	4 22 48	
Hovnanyan Artin. Kasket ve Gömlek. İst. Çakmakçılar 40.	2 98 95	
Hovnanyan Boğos. Hazır Elbise. Manto. İst. Çakmakçılar Yok. 35.	2 34 10	
Hovnanyan Boğos. Ev. Şişli, Harbiye Dersane Sok. Park Apt. 5.	8 19 62	
Hovnanyan İskuhi. Ev. Osmanbey Hgazi C. M. Bardiz A. 197/3.	8 65 38	
Hovsepyan Karabet. Topt. hazır elbise. Mercan U. çarşıbaşı Şerif. H. 4.	2 57 75	
Hovyan Ohannes. Mondial T. Ltd. Ş. Gal. Mumhane C. 47. Kaçun H.	4 12 24	
Hoyi İbrahim H. Ev. Kadıköy, Bahariye Cad. 88.	6 21 11	
Hoyi Yusuf İskender. Çuvalcı. İst. Asmaaltı, Burmalı Han 2.	2 79 71	
Hozar Faik. Viyana Elçisi. Ev. K.köy Cafera. M. Moda Beşbüyük S. 12.	6 11 56	
Hüçek Nakkiye. Muamele Takibi. Gal. Melek H. 2 inci kat 18/20.	4 22 67	

Hoffmann Rulmanları

ÜSTÜN KALİTE

Milimetre ve İngiliz ölçülerinde bilyalı ve makaralı her nevi Rulman

Türkiye Mümessili: **TAHİR ATANSAY**

İst. Galata, Mertebani Sok. Kefeli Hürriyet Han 20.

Telef.: 43172 — Telgr.: **TAHATA** — P. K. 1173

* HUSUSİ MERKEZ İŞARETİ.

Source: Head Office of Mail and Telegraph Organization. 1953. İstanbul Phone Book, No: 22372, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası. Pp. 363.

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA TÜRKİYE'DE KOOPERATİFLERİN KURUMLAR VERGİSİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Esin ASLANPAY*

Öz

Kooperatifler modern dünyada kalkınmanın en önemli anahtarlarından biri olarak kabul edilir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından kooperatifler kalkınma yolunda ve kalkınmanın sürdürülmesinde önemli araçlardır. Yoksulluk, gelir dağılımında adaletsizlik, işsizlik, istihdam yaratma olanaklarının eksikliği, piyasaaların gelişmiş ülkelere göre daha kuralsız işlemesi bu ülkelerin ortak sosyoekonomik özellikleridir. Çeşitli sosyoekonomik sorunlarla mücadelede kooperatifleşmeden yararlanmanın oldukça köklü bir tarihi vardır ve bu kapsamda en büyük rol devlete yüklenmiştir. Devletin bu alandaki rolü, teşvik edici mekanizmalar aracılığıyla ortaya çıkar. Herhangi bir sektörü, organizasyonu, fikri ya da faaliyeti teşvik etmek ya da cezalandırmak için devletin en güçlü aracı, mali araçlardır. Şüphesiz mali araçlar içinde vergiler önemli bir yer tutmaktadır. Kooperatiflerin kalkınmada oynadığı söz konusu kilit rol, vergileme açısından diğer ticari organizasyonlardan ayrı değerlendirilmesini zorunlu kular. Bu yaklaşım çerçevesinde Türkiye'de belirli şartları sağlayan kooperatiflerin kazançları çeşitli muafiyet ve istisnalar ile vergi dışında tutulmaktadır. Bu çalışmada kural olarak Kurumlar Vergisi mükellefi olan kooperatiflerin Kurumlar Vergisi karşısındaki durumu irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kooperatif, Kooperatiflerin Vergilendirilmesi, Kurumlar Vergisi, Vergi Muafiyeti, Vergi İstisnası.

THE EXAMINATION OF COOPERATIVES IN TÜRKİYE IN THE 100TH YEAR OF THE REPUBLIC FROM THE PERSPECTIVE OF CORPORATE TAX LIABILITY

Abstract

Cooperatives are one of the most substantial keys to development in the modern world. In particular, for developing countries, cooperatives are essential tools in sustainable development. Poverty, income inequality, unemployment, limited job opportunities, and less regulated markets compared to developed countries are common socio-economic characteristics of these countries. Struggling against several socio-economic issues benefiting from cooperatives has a deep-rooted history in the world. In this context, it is expected that the state takes a leading role in socio-economic development within the context of fiscal incentive mechanisms. Fiscal

* Dr. Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir Meslek Yüksekokulu Muhasebe ve Vergi Bölümü,
esin.aslanpay@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5652-1361>

instruments are the state's most powerful means to incentivize or penalize any sector, organization, idea, or activity. Taxes, without a doubt, play a crucial role among these instruments. The key role of cooperatives in the development process makes it necessary to evaluate them separately from other commercial organizations in terms of taxation. In this framework, there are various tax exemptions and exceptions for cooperative earnings that meet certain legal conditions in Türkiye. In this study the status of cooperatives, which are typically subject to corporate tax, was examined in terms of Corporate Tax Law in particular.

Keywords: Cooperative, Taxation of Cooperatives, Corporate Tax, Tax Exemptions, Tax Exceptions.

Giriş

Bir ülkenin kendine özgü zenginlikleri ile kalkınmasında beşerî sermaye potansiyelinden azami düzeyde yararlanılması, büyük önem arz etmektedir. Bu durum, ekonomik rasyonalite açısından olduğu gibi insani gelişme açısından da bir gereklilik olarak ifade edilebilir.

Kooperatiflerin öncüsü kabul edilen en eski kooperatif birlikleri, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika'da kurulmuştur. 19. yüzyıl İngiltere'sindeki Rochdale toplumu ise modern kooperatif hareketinin öncüleri olarak anılmaktadır. İngiltere'deki erken dönem kooperatif girişimleri, kooperatiflere ilişkin ilkelerin sistematize edilmesine ve bu konuda yasal çerçevenin geliştirilmesine önemli katkılar sunmuştur. Günümüzde neredeyse tüm ülkelerde çok sayıda kooperatif bulunmaktadır (Zeuli ve Cropp, 2004, s. 2).

Türkiye'de kooperatifleşmenin tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanmaktadır. Toplumsal yaşam içinde toplumun gelenekleriyle uyumlu biçimde bugün anlaşılan şekliyle dayanışma ve paylaşım ekonomisinin varlığı çeşitli örneklerle kendisini göstermektedir. Konunun sistematik biçimde hayata geçirilmesinde ise Atatürk'ün ulusal kalkınma anlayışının büyük katkısı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin erken sermaye birikimi sağlamış Avrupalı devletler karşısında rekabet gücü kazanmasında kooperatifleşmeye özel önem atfedilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile kooperatifler yoluyla başta tarım kesimi olmak üzere çeşitli kesimlerin güçlendirilmesi anlayışı hukuki, sosyal ve politik olarak ön plana çıkmış ve devletin bu alana yıllar içinde daha da artacak olan ilgisi görünür hale gelmiştir.

Ekonomik büyüme ve kalkınmanın anahtarı olma, sosyal barış ve dayanışma ortamını teşvik etme ve farklı toplumsal kesimleri destekleme potansiyeli ile kooperatifler dünya genelinde yeniden popülerleşen bir iş modelini temsil eder. Bazı ülkelerde kooperatifleşmenin oldukça köklü bir tarihi vardır ve kooperatifler belli bazı sektörlerde hâkim durumdadır.

Kooperatifler, tarım sektörünün Hollanda'da %83'ünü, Finlandiya'da %79'unu, İtalya'da %55'ini ve Fransa'da %50'sini; ormancılık sektörünün İsveç'te %60'ını, Finlandiya'da %31'ini; bankacılık sektörünün Fransa'da %50'sini, Kıbrıs'ta %37'sini, Finlandiya'da %35'ini, Avusturya'da %31'ini,

Almanya'da %21'ini; perakende sektörünün Finlandiya'da %36'sını, İsveç'te %20'sini; ecza ve sağlık sektörünün İspanya'da %21'ini ve Belçika'da %18'ini oluşturur (European Commission, 2023).

Kooperatifleri teşvik etmenin ve bu amaçla vergilemenin bir araç olarak kullanılmasının nedenleri, kooperatifin türüne ve ülkelere göre ekonomik, sosyal ve politik bağlamlarda değişiklik gösterir. Bunlar çoğunlukla yoksullukla mücadele etmek, istihdam yaratmak, potansiyeli olan sektörleri desteklemek, dezavantajlı grupları korumak, ekonomik kalkınmaya katkı sağlamak gibi nedenlerdir. Kooperatiflerin kalkınmanın önemli bir yolu ve aracı olarak görülmesi ve devlet eliyle desteklenmesi fikri, Türkiye'de de özellikle vergileme alanında çeşitli avantajları gündeme getirmiştir. Mevcut uygulama ile kooperatif gelirleri, vergileme bakımından kurumlar vergisine tabidir. Bu kapsamda Kurumlar Vergisi Kanunu'nda (KVK) yazılı genel ve özel şartları sağlayan kooperatiflere vergi muafiyetine ek olarak vergiye tabi geliri azaltan risturn istisnası imkânları tanınmaktadır. Kanun koyucu, dayanışma ekonomisinin önemli bir örneği olan kooperatiflerin gelirini vergi dışında tutarak, genel ekonomi içinde kooperatiflerin yaygınlaşmasını teşvik etmektedir. Bu yolla özellikle yerel düzeyde istihdam yaratmayı ve işsizliği azaltmayı; bireylerin üretken faaliyetlere dâhil olmasını kolaylaştırarak, yoksulluk ve gelir eşitsizliği ile mücadele etmeyi amaçlamaktadır.

Vergilemede kooperatiflere yönelik özel koruyucu düzenlemeler, diğer ticari organizasyonlar karşısında bir imtiyaz olarak değil; kanun koyucunun girişimci organizasyonları güçlendirme tercihi olarak değerlendirilmelidir (García vd., 2020, s. 128). Nitekim Türkiye'de kooperatiflerin kurumlar vergisi avantajlarından yararlanması, belirli şartlara bağlanarak haksız rekabetin önünü geçilmek istenmiştir. Bu kapsamda KVK kapsamında Tüketim ve Taşımacılık kooperatifleri muafiyet dışında tutularak, gelirlerinin vergiye tabi olacağı hükme bağlanmış; Yapı kooperatiflerinin vergi muafiyetinden yararlanabilmesi için ise birtakım özel şartlar belirlenmiştir.

Çalışmanın amacı, Cumhuriyet'in ilanı ile bir ulusal kalkınma stratejisi olarak hayata geçirilen kooperatifleşme fikrinin vergileme yoluyla desteklenmesinin kalkınma açısından önemini ortaya koymaktır. Çalışma, kooperatiflerin mali araçlarla, spesifik olarak kurumlar vergisiyle, nasıl teşvik edildiğini ortaya koymasının yanı sıra, Cumhuriyet'in 100. yılında kalkınma yolunda neden desteklenmesi gerektiğine, ayrı bir parantez açmaktadır. Bu kapsamda dört bölüm olarak kurgulanan çalışmanın birinci bölümünde kooperatifleşme kavramı, ikinci bölümünde kooperatifleşmenin kalkınma yolunda anlamı ve gerekliliği, üçüncü bölümünde Türkiye'de kooperatifçiliğin kısa tarihçesi ve son bölümünde literatürden örneklerle Türkiye'de kooperatiflerin kurumlar vergisi karşısında durumu değerlendirilmektedir.

1. KOOPERATİF KAVRAMI

Pek çok insanın yaşamını değiştirmek noktasında kendisini güçsüz hissettiği günümüz koşullarında kooperatifler; güçlü, canlı ve ekonomik

olarak uygulanabilir bir alternatifi temsil etmektedir (Dogarawa, 2010, s. 1). Kooperatif kuran ve kooperatiflere üye olan kişiler, bu faaliyetlerini çeşitli ekonomik, sosyal ve politik nedenlerle gerçekleştirirler (Zeuli ve Cropp, 2004, s. 2). İnsanların ortak ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan kooperatifler, bir grup insanın, hiçbirinin tek başına başaramayacağı hedeflere birlikte ulaşabilecekleri fikrine dayanmaktadır (Dogarawa, 2010, s. 1).

Kooperatifler, üretim girdilerinin sağlanması, ürünlerin pazarlanması, tüketim maddelerinin sağlanması, ucuz konut temini; kredi, elektrik, telefon, sigorta ve sağlık hizmetleri gibi konularda gönüllülük, işbirliği ve kendi kendine yardım gibi esaslara bağlı olarak faaliyet gösteren yapılardır (Uzel vd., 1979, s. 5).

Mülkiyet, yönetim ve karar almada kolektif özellik gösteren kooperatifler, sosyal bir misyonu kendi ekonomik hedefleriyle birleştirerek, sosyal ekonomi ve dayanışma ekonomisi kapsamında faaliyet gösterirler. Kolektif mülkiyet özelliği, üyelerin ve topluluğun ihtiyaçlarını karşılıklı kişisel yardım yoluyla karşılamayı amaçlayan aşağıdan yukarıya örgüt modelini ifade eder (Brown ve Novkovic, 2015, s. 3). Kooperatifler yoluyla başkalarıyla işbirliği yapmak, bir yandan kişileri kendi hedeflerine ulaştırırken öte yandan başka kişilerin de hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olur (Zeuli ve Cropp, 2004, s. 2).

Özellikle refah düzeyini yükseltmek, piyasalara erişim sağlamak ve her geçen gün daha rekabetçi hale gelen küresel ekonomide daha düşük maliyetle mal ve hizmet satın almak amaçlarıyla küresel ölçekte bireylerin kooperatiflere yöneldiği görülmektedir (Henehan ve Anderson, 2001, s. 3).

Kurulduğu 1985 yılından bu yana kooperatifleri tanımlamak ve kooperatif girişimlerine motivasyon sağlayan temel ilkeleri belirlemek konularında dünya genelinde kooperatifler tarafından nihai otorite kabul edilen Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) (Hoyt, 1996, s. 1) kooperatif kavramını, “müşterek biçimde sahip olunan ve demokratik olarak yönetilen bir işletme aracılığıyla ortaklaşa sahip olunan ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlar ile isteklerini karşılamak için kişilerin gönüllü birlikteliğine dayalı bağımsız birlik” olarak tanımlamaktadır (ICA, 2015, s. 34).

Bu tanımlamadan da anlaşılacağı üzere kooperatiflerin gönüllü ve herkese açık üyelik, üyelerin demokratik denetimine tabi olma, yatırımın büyüklüğü yerine üyelerin ekonomik katılımına dayanma, özerklik ve bağımsızlık, üyelere ait olmaları sebebi ile üyelere yönelik eğitim ve öğretim faaliyetleri sağlama ve benzer değerleri paylaştıklarından kooperatifler arası iş birliği yapma niteliklerine haiz olması beklenir. Tüm bunlara ek olarak öncelikli varlık sebepleri üyelerinin yararı olsa da toplumun geneline karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Genel kooperatif ilkeleri olarak anılan bu özellikler, kooperatif organizasyonları için olmazsa olmaz niteliktedir (Birchall, 2004, s. 6).

2. KOOPERATİFLERİN TEŞVİK EDİLME GEREKÇESİ

Ülkeleri farklı gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırma fikri, belirli sosyoekonomik gerekçelerle ortaya çıkmış ve bu kapsamda belirli kriterlere dayandırılmıştır. Kooperatifleşme yoluyla kalkınma yaklaşımı da özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından büyük öneme sahiptir. Gelişmekte olan ülkelerin beşerî sermaye potansiyelinin ortaya çıkarılmasında birtakım handikapları bulunmaktadır. Özellikle yoksulluk, gelir dağılımında adaletsizlik, işsizlik, istihdam yaratma olanaklarının eksikliği, piyasaların gelişmiş ülkelere göre daha kuralsız işlemesi bu ülkelerin ortak sosyoekonomik özellikleridir.

1995 yılında Kopenhag'da toplanan Dünya Toplumsal Kalkınma Zirvesi'nde insan merkezli bir kalkınma yaklaşımı için kooperatiflerin önemi vurgulanarak "Özellikle yoksulluğun ortadan kaldırılması, tam ve verimli istihdam yaratılması, sosyal entegrasyonun artırılması başta olmak üzere toplumsal kalkınma hedeflerine ulaşmada kooperatiflerin potansiyelini ve katkısını tam olarak kullanmak ve geliştirmek" gerektiği karara bağlanmıştır (UN, 1996, s. 20).

Gerçekten de kooperatiflerin özellikle istihdam yaratmada ve yerel ekonomik kalkınmada üstlendiği rol yaygın biçimde kabul görmektedir. Kooperatiflerin sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, nitelikli istihdamı, insana yakışır işi ve sosyal adaleti desteklemede diğer organizasyonlardan farklı ve özel bir fonksiyon üstlendiği söylenebilir. Kooperatiflerin bu özel rolü, şüphesiz kooperatifin kolektif mülkiyet modeli ve demokratik yönetim ilkelerinden ileri gelmektedir. Sözü edilen ilkeler, kooperatiflerin faaliyetlerinin çalışanlar, tüketiciler ve toplum fertleri olan üyelerinin ihtiyaçlarına göre yönlendirebilmesinden kaynaklanmaktadır (ILO, 2022, s. 6).

Kooperatifler, toplumu oluşturan kişilerin yaşam standartlarını karşılıklı olarak yükselterek toplumsal kalkınmaya katkı sağlayan oluşumlardır. Gelişmiş demokratik ülkelerin sosyoekonomik ilerlemesinde kooperatifleşme büyük rol oynamıştır. Bu kapsamda bir ülkede çeşitli kalkınma hedeflerine kooperatifler yoluyla ulaşılmasında devletin yönlendirmesine ve öncülüğüne ihtiyaç olduğu söylenebilir (Uzel vd., 1979, s. 7-8).

Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma gündeminin uygulanması ve başarılı sonuçlar elde edilmesi, üye ülkelerin güçlü ekonomiler oluşturmaya yönelik kendine özgü politika ve programlar hayata geçirmesine bağlıdır. Bu da ancak refahın paylaşılması ve gelir eşitsizliği ile mücadele edilmesiyle mümkün olacaktır. Bu kapsamda özellikle sosyal ekonomi girişimlerinin teşvik edildiği dinamik, sürdürülebilir, yenilikçi ve insan odaklı ekonomiler inşa edilmesi bir gereklilik olarak ifade edilebilir (Martinez-Leon vd., 2020, s. 1).

Toplumsal kalkınmayı sağlamaya ve sürdürmeye yönelik önemli araçlar olan kooperatiflerin sosyal ve ekonomik olarak toplum üzerindeki etkileri çeşitlenmekle birlikte işlevselliği belirli noktalarda özetlenebilir.

Kooperatifler istihdam yaratma potansiyelleri ile Uluslararası Çalışma Örgütü'nün özel önem verdiği bir konudur. Sosyoekonomik gelişmenin önemli aracı olarak ise Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin her biri ile doğrudan ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir.

Buna göre (Karthikeyan ve Karunakaran, 2018; Schwettmann, 2014):

- Kooperatifler, kendi kendine yardım mekanizmalarını harekete geçiren yapılardır. Bu mekanizmalar yarattıkları fırsatlar ve koruma ile güçlendirmeyi kolaylaştırır. Fırsat, koruma ve güçlendirme, yoksulluk azaltma stratejisinin temel bileşenleri olarak ifade edilebilir.
- Kooperatifler aracılığıyla açlığın sona erdirilmesi mümkündür. Kooperatifler, gıda arzının artmasını ve gıda fiyatlarının düşmesini sağlar. Ayrıca ölçek ekonomileri kapsamında üretkenliği artırır.
- Sağlık kooperatifleri aracılığıyla sağlık hizmetleri altyapısı oluşturulabilir, bunlara yönelik finansman temini kolaylaşır ve her kesim için sağlık ve kaliteli yaşam temin edilmeye çalışılır.
- Kooperatifler, eğitimi finanse etmek için araçlar sağlayarak; kaliteli eğitim vermek için kendi okullarını kurarak ve yaşam boyu öğrenme merkezleri şeklinde hizmet vererek kaliteli eğitime ve yaşam boyu öğrenme fırsatlarına erişimi destekler.
- Kooperatifler, çeşitli şekillerde kadınların sosyoekonomik yaşama katılma fırsatlarını artırarak, toplumsal cinsiyet eşitliğine katkıda bulunur.
- Temiz su ve sanitasyon sağlamaya ve enerji tedarikine yönelik kooperatifler, kamu planları kapsamında yer almayan ve özel sektör tarafından karlı olarak görülmeyen bölgelerde temiz su, sanitasyon ve enerji erişimi sağlayabilir.
- Kooperatifler ulusal kalkınma politikasının parçası olarak uygun yasal ve kurumsal çerçeve ile ortak girişimciliğin ve insana yakışır işlerin yaratılmasına, kayıtdışı ve kayıtlı sektörler arasında köprüler kurulmasına, finansmana erişime elverişli bir ortam yaratarak ekonomik büyümeye katkı sağlar.
- Kooperatifler ortak pazarlama, ortak finansman, ortak işleme veya diğer ortak hizmetler yoluyla üyeleri arasında ticari, finansal ve teknolojik hizmetlerin paylaşımını kolaylaştırarak ülke sanayisine katkı sağlar.

Kooperatifler, diğer sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile de son derece yakından ilişkilidir. Eşitsizliklerin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve topluluk ilişkileri geliştirilmesi, nesiller arası eşitlik bilinci ile sorumlu üretim ve tüketim, iklim değişikliğine ve çevreye duyarlılık; demokratik yapıları ile barış, adalet ve güçlü kurumsallaşmaya katkı, amaçlar için ortaklıklar yaratarak özellikle küçük ölçekli işletmeleri destekleme gibi yollarla toplumsal kalkınmaya ayrıca katkı yapar.

3. TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİĞİN GELİŞİMİ

Kooperatifçilik esas olarak Türk toplumları için geçmişi oldukça köklü bir fikirdir. Her Türk toplumunda öteden beri var olan imece geleneği karşılıklı yardım, dayanışma, fedakârlık gibi özellikleri ile modern kooperatifleşme düşüncesine paralel bir yapı arz etmektedir. 18. yüzyılın Ahi Birlikleri de özellikle sosyal adalete ve eğitime yönelik işlevleri ile kooperatiflerle önemli benzerlikler taşımaktadır. Sözü edilen meslek kuruluşları, zaman içinde Gedik ve Loncalara dönüşmüş, 1913'te ise kaldırılarak, yerlerini meslek odaları almıştır. Türkiye'de kooperatiflerin modern anlamda doğuşuna loncaların çöküş dönemine denk gelen gelişmeler kaynaklık etmektedir (Hazar, 1990, s. 367-368).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1863 yılında Pirot Kasabası'nda Memleket Sandıkları Kurulmuştur. Daha sonra ülke geneline yayılacak olan bu organizasyonlar Türk toplumu için kooperatifçiliğin ilk uygulaması (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2017, s. 4) ve modern kooperatifçiliğin başlangıcıdır (Uzgören, 1983, s. 30). Uygulama sonuçlarının olumlu olmasının ardından İmparatorluk döneminde kooperatif hareketiyle ilgili tek yasal düzenleme olan Memleket Sandıkları Nizamnamesi çıkarılmıştır (Türk Kooperatifçilik Kurumu, 1976, s. 10). Memleket Sandıkları Nizamnamesi (1867) ile Memleket Sandıkları devlet eliyle ülke geneline yayılmıştır. (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2017: s. 4). Memleket Sandıkları, kredi kooperatifçiliğinin öncülüğünü yapmıştır (Uzel vd., 1979, s. 9).

Bu sandıklar yerini Menafî Sandıklarına bırakmış, daha sonra Ziraat Bankasının kuruluşuna kaynaklık etmiştir (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2017, s. 4). Cumhuriyet öncesi dönemde kooperatifçilik alanında çeşitli gelişmeler yaşanmış ve Mithat Paşa'nın kurmuş olduğu Memleket Sandıkları modern kooperatifleşmenin temellerini atmış olsa da Türkiye'de kooperatifleşmenin esas olarak Cumhuriyet dönemi ile başladığı görülmektedir.

Türkiye'de 1920'lerden 1938 yılına kadar kooperatiflerle ilgili bütün girişimler Atatürk öncülüğünde gerçekleştirilmiştir (Erçin, 2002, s. 45). Atatürk'ün tarıma, köylüye ve çiftçilere olan yaklaşımı, biçimsel bir saygı duymanın ya da saygınlık kazandırmanın ötesinde bir anlama karşılık gelir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan 498 sayılı İtibari Zirai Birlikleri Kanununun gerekçesi de köylülere çağın gereklerine uygun hizmet götürebilme gayretinden ileri gelmektedir. 1924 yılında Ziraat Bankası tarafından hazırlanan kanun tasarısı, 1925 yılında kanunlaşmıştır. Bu kanunla kooperatiflere vergi muafiyeti getirilerek, denetimi Ziraat Bankası'na bırakılmıştır. Kanun'un yerini Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu (1929 tarih ve 1470 sayılı) almıştır (Uzgören, 1983, s. 29-30).

Tarımsal kalkınmanın önemine binaen tarımda uygun fiyatlı girdi, krediye erişim, tarım ürünlerine daha iyi pazarlama koşullarının yaratılması gibi gerekçelerle Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Hakkında Kanun (2834 sayı ve 1935 tarihli) ile Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu (2836 sayı ve 1935 tarihli) çıkarılmıştır. Ayrıca 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nda (1956)

ve 1961 Anayasası'nda kooperatiflerle ilgili düzenlemeler yer almıştır. 1969 yılında ise nihayet 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu kabul edilmiştir (İZKA, 2022, s. 34). 1163 sayılı Kanun, güncel değişikliklerle Türkiye'de tüm kooperatifler için temel kaynak olma niteliğini sürdürmektedir.

Türkiye'de mevcut durumda kooperatifler faaliyet alanlarına göre Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olmak üzere üç farklı bakanlıktan birinin görev alanına girmektedir. Kooperatifleşmenin yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde kalkınmaya yapacağı katkılara ilişkin farkındalık ve bu alana yönelik teşvik mekanizmaları geliştikçe bu tip organizasyonların sayısı artış göstermektedir. 2021 yılının ortası itibariyle faal durumda olan kooperatiflerin ve ortaklarının toplam sayısı Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Türkiye Genelinde Bağlı Oldukları Bakanlıklara Göre Kooperatif ve Ortak Sayıları, Haziran 2021

Bakanlık	Kooperatif	Ortak
Tarım ve Orman Bakanlığı	11.513	3.279.422
Ticaret Bakanlığı	9.247	1.399.385
Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	10.950	560.923

Kaynak: İZKA, 2022.

4. KOOPERATİFLERİN KURUMLAR VERGİSİ YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kooperatiflerin vergilendirilmesi konusu, öncelikle ilgili ülkede bir organizasyon olarak nasıl bir statüye sahip olduğu ile yakından ilgilidir. Tanımlı bir yasal statü ile ticari olmayan kişilik olarak kabul edildiğinde kooperatifin aynı vergi kanunlarına tabi olsa dahi ticari bir organizasyondan farklı vergi düzenlemelerine muhatap olacağı açıktır. Bununla birlikte kooperatifin türü, ilgili ülkenin ulusal kalkınma stratejisi, öncelediği sorunlar ve konular, desteklemeyi uygun gördüğü bölgeler, sektörler ve gruplar; yani politika tercihleri de son derece belirleyicidir.

Gelirleri bakımından değerlendirildiğinde kooperatifler, pek çok ülkede kurumlar vergisi tipi bir verginin konusuna girmekle birlikte özellikle teşvik edilmek gerekçesi ile ya da kar amacı gütmeyen organizasyonlar olmaları sebebi ile vergileme dışında tutulabilmektedir. Bu yolla bir sektörün ya da kooperatif ortaklarının hedefleri politikalar bağlamında desteklenmesi mümkün olduğu gibi kooperatif örgütlenmesinin ve iş yapma modelinin vergilendirmeye engel olduğu yönünde bir yaklaşım da söz konusu olabilmektedir. Gelir vergisi tipinde bir verginin alınabilmesi ancak gelirin ortaya çıkmasıyla mümkündür. Kooperatiflerin gelir elde etmediğinin varsayılması durumunda vergi alınması da söz konusu olmamaktadır (Kaya, 2016, s. 46).

4.1. Literatür Özeti

Küresel ölçekte kooperatiflere yönelik vergi avantajları çeşitlenmektedir. Bazı ülkelerde kooperatiflere yönelik özel vergi düzenlemelerine yer verilmezken bazı ülkelerde kurumlar vergisinden, katma değer vergisine çeşitli vergi kanunlarında yapılan düzenlemelerle vergi avantajları getirildiği görülmektedir. Küresel ölçekte çok sayıda ülkede kooperatiflere yönelik tam ya da kısmi kurumlar vergisi istisnası uygulanmaktadır.

Avrupa ülkelerinde kooperatifçilik sosyal girişimcilik ekosisteminin önemli bir boyutunu temsil etmektedir. Pek çok Avrupa ülkesinde sosyal girişimlere özellikle vergileme alanında olmak üzere mali avantajlar sağlanmaktadır. Sosyal girişimlerin dağıtılmamış karlarına yönelik istisna uygulayan ülkeler (Avusturya, Almanya, Yunanistan, Fransa, Macaristan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Letonya) olduğu gibi bu gelirlere kısmi istisna uygulayan ülkeler de (Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, İspanya, Hırvatistan, Litvanya, Hollanda, Portekiz, Romanya) bulunmaktadır (Borzaga vd., 2020, s. 93).

Lerman ve Sedik (2014), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Gürcistan'da kooperatiflerin yasal durumunu inceledikleri çalışmada kooperatiflerin vergi statüsüne ilişkin net bir modele rastlanmadığını ortaya koymuşlardır. Üretim kooperatifleri BDT ülkelerinin birçoğunda kar amaçlı organizasyonlar olarak görülüp vergilendirilmektedir. Hizmet kooperatiflerine yönelik vergisel düzenlemeler ise ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir. Ancak bu noktada da belirleyici olan hizmet kooperatiflerinin kar amaçlı/kar amacı gütmeyen olmak üzere nasıl sınıflandırıldığıdır. Buna göre hizmet kooperatiflerini kar amaçlı kuruluşlar olarak değerlendiren ülkeler gelir/gider fazlalıklarını üyelere dağıtmadan önce vergilendirmekte; diğer ülkeler ise vergiden muaf tutmaktadır. Lerman ve Sedik'e göre vergi mevzuatında yaşanan reformlar sayesinde kar amaçlı kabul edilen hizmet kooperatifleri kar amacı gütmeyen kuruluş statüsüne dönüşüp vergiden muaf olabilirken aynı vergi reformları, üretim kooperatifleri açısından bu sonucu doğurmamaktadır.

Mandigma ve Badoc Gonzales (2022), kooperatiflerin ekonomik öneminin küresel ölçekte birçok ülke tarafından tanındığını göstermeyi amaçladıkları çalışmada 6 kıtada 57 ülkeyi incelemişlerdir. Araştırmaya konu ülkelerin önemli çoğunluğunda –diğer vergilere ilişkin avantajlara ek olarak- kooperatif gelirlerine yönelik vergi istisnası olduğu ortaya konulmuştur. Bu istisnaların boyutu ve kapsadığı kooperatif türleri de yine ülkelerin politika tercihlerine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Diğer bir amacın, muafiyet ve istisnaların ekonomik büyüme ile ilişkisinin ortaya konulması olduğu çalışmada bu açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Orta ve uzun vadede istihdam ve üretim artışının, yoksulluğun azalmasının, gelir artışının ekonomik büyümeyi artırması; doğrudan ve dolaylı olarak kamu gelirlerini artırması mümkün olmakla birlikte politika yapıcılarının kooperatifleri desteklemekteki temel amacı, ticari organizasyonlardan ayrı

değerlendirilmeleri gereğidir. Çünkü kooperatifler kar amacı gütmeyenler, ortakları ve toplum geneli için fayda üretirler. Örneğin Fernandez-Guadaño vd. (2020) İspanya için ekonomik değerin farklı paydaşlar arasındaki dağılımını kooperatifler ve ticari organizasyonlar açısından inceledikleri çalışmada paydaşların faydaları bakımından önemli bir fark bulunmadığını; ancak kooperatiflerin ekonomik durgunluk sırasında işten çıkarmalar yerine ücretleri aşağıya doğru ayarladığını ve İspanya’da daha avantajlı bir vergi rejimine tabi olmaları sebebi ile kamu gelirlerine olan katkılarının daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Yani devletin kooperatifler özelinde bu vergi harcamasına razı olmasının hedefli gerekçeleri vardır, bu gerekçeler zaman zaman vergi politikasının fiskal amacına yönelik olabileceği gibi ekstra fiskal amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik de olabilir ve bir politika tercihini yansıtır.

4.2. Türkiye’de Kooperatiflerin Kurumlar Vergisi Karşısındaki Durumu

Türkiye’de kooperatif kazançları kural olarak 5520 sayılı Kurumlar Vergisinin konusuna girmektedir. Kurumlar Vergisi açısından kooperatif tanımının kapsamına 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’na veya özel kanunlarına göre kurulan kooperatifler ile benzer nitelikteki yabancı kooperatifler girmektedir (KVK m. 2). 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’na göre kooperatifler (KK m.1) şu şekilde ifade edilmektedir:

“Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklar”

Kurumlar Vergisi Kanunu’na göre Kooperatifler, kurumlar vergisi mükellefidir. Kooperatif kazançları da bu kapsamda kurumlar vergisine tabidir (KVK m.1). Ancak Kanun koyucu belirli şartların sağlanması durumunda bazı faaliyet alanlarına yönelik kooperatiflere kurumlar vergisi muafiyeti sağlamıştır.

Kooperatiflerin kurumlar vergisi kapsamına alınmasında temel gerekçe rekabet eşitliğini sağlamaktır. Böyle bir eşitsizliğin söz konusu olmadığı durumlarda ya da kooperatifleri teşvik etme amacının önem kazanması halinde kooperatifler, kurumlar vergisi kapsamı dışına çıkarılmaktadır. Bu çerçevede muafiyete ek olarak bazı istisnalar tanıdığı da görülmektedir (Tosuner ve Arıkan, 2012, s. 230).

4.2.1. Kooperatiflerin Kurumlar Vergisinden Muaf Olma Koşulları

Kooperatifleşme küresel ölçekte yoksullukla mücadele, istihdam yaratma, gelir eşitsizliklerini azaltma, toplumsal dayanışma ve huzur ortamını teşvik etme bakımından son derece işlevseldir. Özellikle dezavantajlı kesimlerin kooperatifleşme yolu ile üretken faaliyetlere katılması, toplumsal

düzye de ekonomik bağımlılıkların azalmasına ve dolayısıyla bütçeler üzerindeki mali yükün azalmasına da katkı sağlayabilecektir.

Gelirlerin harcamalara, tasarruflara ve yatırımlara dönüşmesi ile de orta ve uzun vadede ekonomik büyümenin ve kalkınmanın artacağı söylenebilir. Dolayısıyla politika yapıcılar açısından kooperatifleri çeşitli araçlarla teşvik etmenin sosyal olduğu kadar ekonomik ve mali gerekçeleri de bulunmaktadır.

Türkiye'de esas olarak kurumlar vergisi mükellefi olan kooperatiflerin belirli koşullar altında kurumlar vergisinden muaf tutulacağı kanun koyucu tarafından hükme bağlanmıştır. Bu kapsamda türleri tek tek sayılmamakla birlikte belirli genel ve özel hükümlere uygun kooperatiflere kurumlar vergisi muafiyeti tanıdığı görülmektedir.

Tüketim ve Taşımacılık kooperatifleri hariç olmak üzere Kooperatiflerin kurumlar vergisi muafiyetinden yararlanabilmesi için bazı koşulları sağlamış olmaları gerekir. Bu koşulların kooperatiflerin ana sözleşmelerinde yer alması gerektiği gibi fiilen de karşılanıyor olmaları gerekmektedir. Sözü edilen genel hükümler, Kanun'da sıralanmıştır. Buna göre (KVK m. 4/1.k):

- *Sermaye üzerinden kazanç dağıtılmaması:* Kooperatifler diğer ticari organizasyonların aksine kar dağıtımını amacıyla faaliyet göstermezler. Kooperatiflere getirilen kurumlar vergisi muafiyeti ile kooperatiflerin kar dağıtımını yapan diğer ticari oluşumlara dönüşmesi önlenmek istenmiştir (Karyağdı ve Karyağdı, 2001, s. 7). Kooperatifler, elde ettikleri kazançları sermaye paylarına göre ortaklarına dağıtırsa sermaye şirketleri ile farkları ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla kurumlar vergisi muafiyeti için sermaye üzerinden kazanç dağıtılamayacağına kooperatifin ana sözleşmesinde yer verilerek, fiilen de bu şartın sağlanması gerekmektedir (Kuştepe, 2012, s. 35).
- *Yönetim kurulu başkan ve üyelerine kazanç üzerinden pay verilmemesi:* Kooperatiflerin kurumlar vergisinden muaf olabilmeleri için ortakları gibi yönetim kurulu ve başkan ve üyelerinin de kazanç üzerinden fiilen pay almamaları ve bu hususun ana sözleşmede hükme bağlanmış olması gerekmektedir (Karyağdı ve Karyağdı, 2001, s. 7). Kooperatiflerde sözü edilen kişilere genel kurulun belirlediği aylık ücret, huzur hakkı, risturn ve yolluk dışında bir ödeme yapılması yasaklanmıştır. Aksi halde kooperatifin muafiyetten yararlanması mümkün olmayacaktır (Koçtürk, 2006, s. 124).
- *Yedek akçelerin ortaklara dağıtılmaması:* Çeşitli şekillerde gruplandırılabilen yedek akçeler temel olarak işletmede ileride meydana gelmesi muhtemelen zararları karşılamak, pay sahiplerine düzenli kar dağıtmak, işletmenin devamlılığını temin etmek gibi amaçlarla ayrılan fonlardır (Gülçiçek, 2008, s. 122). Kooperatifler açısından şüpheli borçlar, askıdaki işlemler, gelecekte ödenecek borçların neden olduğu kayıplar nedeniyle dönem sonu karından ayrılması zorunlu tutulan kısımdır. Bununla birlikte kooperatif ortaklarının eğitimi ve kooperatifin geliştirilmesi gibi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi amacı da taşımaktadır (Ticaret Bakanlığı, t.y., s. 103). Yedek akçe adı altında dönem gelir-gider farkından ayrılan yedek

akçelerin ortaklara dağıtılması halinde kooperatifin kurumlar vergisi muafiyeti ortadan kalkmaktadır (Karyağdı ve Karyağdı, 2001, s. 8).

• *Sadece ortaklarla iş görülmesi:* Kooperatiflerin işlemlerini kimlerle gerçekleştirdiği ve gerçekleşen işlemlerin ana sözleşmede yer alıp almadığı da muafiyet şartlarının ihlal edilip edilmediğinin belirlenmesinde bir diğer husustur. Bu iki kıstas işlemlerin ortaklarla mı yoksa ortaklar dışında birileri ile mi yapıldığını tespit etmenin yolu olarak ifade edilebilir.

Kooperatifler, şirketlerin aksine insan merkezli organizasyonlar olduğundan temel amaç, kar elde etmek değil ortaklarının ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu temel amaçla kurulan kooperatiflerin (Ticaret Bakanlığı, t.y, s. 13, 15) bu amaçtan sapmaları, kooperatif olmanın temel prensiplerinin ortadan kalktığına işaret eder. Böyle bir durumda kurumlar vergisi muafiyetinden yararlanmanın mümkün olmadığı söylenebilir.

Kanun koyucu ayrıca ortak dışı işlem sayılmayacak işlemleri de hükme bağlamıştır. Buna göre (KVK m. 4/1.k):

“Kooperatiflerin faaliyetin icrasına tahsis ettikleri ve ekonomik ömrünü tamamlamış olan amortismanına tabi iktisadi kıymetleri elden çıkarmaları ile yapı kooperatiflerinin kendilerine ait arsalarını kat karşılığı vererek her bir hisse için bir işyeri veya konut elde etmelerinin ortak dışı işlem sayılmayacağı”

Dolayısıyla kooperatifler tarafından sözü edilen işlemlerin gerçekleştirilmesi muafiyetten yararlanmaya engel teşkil etmeyecektir.

Kooperatifin Kurumlar Vergisi muafiyetinden yararlanması için ilgili Kanun hükmü uyarınca belirlenen şartlar, ana sözleşmede bulunmalı ve uygulamada da yerine getirilmelidir. Şartlar ana sözleşmede bulunduğu halde fiilen gerçekleşmiyorsa ya da fiilen gerçekleştiği halde ana sözleşmede yer almıyorsa kooperatifin muafiyetten yararlanması söz konusu olmayacaktır.

Sözü edilen genel hükümlere ek olarak Kanun koyucu Yapı kooperatifleri için özel hükümler belirlemiştir. Buna göre Yapı kooperatiflerinin vergiden muaf olabilmesi için genel hükümlerle birlikte;

- Kuruluşlarından inşaatın bitim tarihine kadar kooperatifin yönetim ve denetim kurullarında, inşaat işlerini kısmen ya da tamamen üstlenen kişilere (gerçek ve tüzel) ya da bunlarla ilişkili kişilere ya da sözü geçen kişilerle işçi/işveren ilişkisi içinde bulunanlara yer verilmemiş olmalıdır (KVK m. 4/1.k).
- Yapı ruhsatı ile arsa tapusu kooperatif tüzel kişiliği adına tescil edilmiş olmalıdır (KVK m. 4/1.k).

Kooperatif türlerine bağlı olarak kurumlar vergisi muafiyeti farklılaştığı gibi kooperatiflerin hangi işlemleri gerçekleştirdiği ve bu işlemlerin kimlerle yapıldığı da kazancın vergiye tabi olma durumunu etkilemektedir.

Kooperatiflerin ortakları dışındaki kimselerle yaptıkları işlemler ile ortakları ile ana sözleşmede yer almayan konularda yaptıkları işlemler “ortak dışı” işlemler olarak sayılmaktadır. Ortak dışı işlemler nedeniyle kooperatif

tüzel kişiliğine bağlı ayrı bir işletme oluşturduğu kabul edilmektedir (KVK m. 4/1.k). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere ortak dışı işlemler, muafiyetten yararlanma genel şartlarını ihlal eden işlemlerdir.

Buna göre (Öner, 2023, s. 166):

- Taşıma ve Tüketim kooperatiflerinin tüm kazancı ortak içi ya da ortak dışı işlemlerden kaynaklanmasına bakılmaksızın kurumlar vergisine tabi olacaktır.
- Diğer kooperatifler açısından ise Kanun'un öngördüğü şartları taşıyanlar kurumlar vergisinden muaf olurken şartların bir ya da birkaçını taşımayanlar, ortak dışı işlemler nedeniyle oluşan iktisadi işletme üzerinden kurumlar vergisi öderler.
 - ⇒ Diğer bir ifade ile Taşıma ve Tüketim kooperatifi dışında kalan kooperatiflerde iktisadi işletme bulunmuyorsa tüm kazanç, kurumlar vergisi dışında kalırken
 - ⇒ İktisadi işletmenin bulunması durumunda kooperatifin ortak dışı kazancı, kurumlar vergisine tabi olacak; ortak içi kazancı ise vergi dışında kalacaktır.

Muafiyetin kapsamına ilişkin sözü edilen sınırlamalar, kooperatifçiliğin temel prensiplerine dayanmaktadır. Kooperatif görüntüsü altında faaliyet gösteren ticari faaliyetlerin verginin kapsamı dışında kalmasını önlemek amacıyla Tüketim ve Taşıma kooperatifleri muafiyet dışı tutulmuş, Yapı kooperatiflerinin muafiyet durumu ise faaliyetleri ile haksız rekabete ve vergi kaybına neden olan kooperatifleri vergi kapsamına alacak şekilde detaylandırılmıştır (YMO, 2006, s. 17).

4.2.2. Risturn İstisnası

Kooperatifler, ortaklarıyla yaptıkları ticari işlemler dolayısıyla sağladıkları kazançlar üzerinden kurumlar vergisi ödememektedirler. Bu tür işlemlerden doğan farklar için Kanun koyucu risturn istisnası getirmiştir. Temelde geri verme anlamına gelen risturn terimi, gelir-gider farkının ortaklara iadesini ifade etmektedir (Öner, 2023, s. 168).

Kooperatif ortaklarının yönetim gideri karşılığı olarak ödedikleri paralardan harcanmayarak iade edilen kısımlar ile tüketim kooperatiflerinin, ortaklarının kişisel ve ailevi gıda ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak için satın aldıkları malların değerine göre hesapladıkları risturnlar kurumlar vergisinden istisna edilmiştir (KVK m.5/1.i).

Risturn istisnasının kapsamı tüketim kooperatifleri ile sınırlandırılmıştır. Ancak diğer kooperatiflerde de yönetim gideri karşılığı ortaklardan alındıktan sonra harcanmayarak iade edilen kısım, risturn istisnası çerçevesinde değerlendirilmektedir. Kanun koyucu, risturn istisnasını yalnızca ortaklarla ortaklık statüsü çerçevesinde gerçekleşen işlemlerden elde edilen kazançlar için hükme bağlamıştır (Öner, 2023, s. 169).

Ortaklara bu geri ödemelerin yapılmasının kâr dağıtımı sayılmayacağı görülmektedir. Bu kapsamdaki geri ödemeler, nakit olarak ya da aynı değerde

olmak üzere aynı olarak ödenebilir. Nasıl ödendiği istisnadan yararlanılmasını engellemektedir. Risturn istisnasından yararlanabilmek için kazancın ortaklarla ve ortaklık statüsüne bağlı yapılan işlemlerden doğmuş olması gerekir. Dolayısıyla ortaklar dışında yapılan işlemlerden elde edilen kazançlar ve ortaklık statüsünün kapsamadığı ortak içi işlemlerden elde edilen kazançlar için risturn istisnası uygulanamaz (KVK m.5/1.i).

Risturn istisnasının kooperatifler açısından önemi iki türlü ortaya çıkmaktadır:

- Yönetim gideri adı altında ortaklardan alınan paraların iade edilmesi ve iade edilen tutarın kurumlar vergisine esas oluşturan ticari bilanço karından düşürülmesi ile ödenecek kurumlar vergisi miktarı azalmaktadır.
- Tüketim kooperatiflerinde genel iş hacminin içinde ortaklarla yapılan işlem hacminin payının artması ile yararlanılacak risturn istisna tutarı artmaktadır. Böylelikle kurumlar vergisine tabi kazanç ve ödenecek kurumlar vergisi miktarı azalmaktadır. Dolayısıyla ortaklarla yapılan işlemlerin hacminin artması, kooperatifleşme mantığına hizmet etmesinin yanı sıra kooperatiflere önemli bir vergi avantajı sağlamaktadır.

Sonuç

Kooperatifler, beşerî sermayenin oluşturulmasında ve hizmetlere erişimin artırılmasında önemli araçlar olarak ifade edilebilir. Sahip olduğu demokratik karar alma yapısı ile kooperatifler, üyelerine toplumsal yaşamın diğer alanlarında kullanabilecekleri beceri ve deneyim kazandırır (Smith ve Rothbaum, 2013, s. 2).

Ulusal kalkınmayı; çeşitli sektör, grup ve faaliyet alanlarını destekleme, dayanışma ve paylaşım ekonomisini besleme misyonunun yanı sıra kayıtdışı faaliyetlerin kayıt altına alınması bakımından da önemli görevler üstlenen kooperatifler, vergi gelirlerinin artmasına katkı sağlayabileceği gibi piyasalarda dengeyi sağlayan bir unsur olarak ifade edilebilir (Koçtürk, 2006, s. 135). Bu açılardan değerlendirildiğinde kooperatifler sürdürülebilir kalkınmayı temel alan bir ekonomik modelde son derece ilgi çekici bir araç olarak değerlendirilebilir. Ancak kooperatiflerin temelde ortakları için gelir, iş, hizmet maliyetleri gibi konularda fayda maksimizasyonu sağlamaya çalıştığı dikkate alınmalı; Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile uyumlu sosyal fayda üretiyor olduğu göz ardı edilmemelidir (García vd., 2020, s. 132). Kooperatiflerin yaygınlaşması, kayıtlı faaliyetleri teşvik ederek kayıtdışı faaliyetlerin azalmasına neden olabilir; ancak vergi gelirlerinin bu kapsamda artacağı gibi mutlak bir sonuca ulaşamayacağı ifade edilmelidir.

Kooperatifleşmenin yaygınlaşmasında ve özellikle yerel kalkınma için olmak üzere kalkınma çıktılarını desteklemesinde devlete önemli bir görev düşmektedir. Bu görev yoksulluk, işsizlik, gelir eşitsizliği gibi sosyoekonomik sorunların daha yaygın olduğu gelişmekte olan ülke ekonomileri için daha büyük bir önem arz eder. Herhangi bir sektörü, organizasyonu, fikri ya da

faaliyeti teşvik etmek ya da cezalandırmak için devletin en güçlü aracı, mali araçlardır. Şüphesiz mali araçlar içinde vergiler önemli bir yer tutmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde kalkınmaya kaynaklık edecek beşerî sermayenin geliştirilmesi ihtiyacı, kooperatiflerin vergileme açısından diğer ticari organizasyonlardan farklı değerlendirilmesinin önemli bir gerekçesini oluşturmaktadır.

Bu kapsamda esasen kurumlar vergisinin konusuna giren kooperatif kazançları, Tüketim ve Taşımacılık kooperatiflerinin ve Kurumlar Vergisi Kanunu'nda yazılı şartları sağlamayan Yapı kooperatiflerinin kazançları hariç olmak üzere, kurumlar vergisinden muaf tutulmuştur. Kanun koyucu açısından kooperatif görüntüsü altında ticari faaliyet yürüten ve esas olarak kooperatif ilkeleri ile uyumsuz işlemler gerçekleştiren organizasyonlar ayrı değerlendirilerek haksız rekabetin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca Kanun koyucu kooperatiflere yönelik risturn istisnası ile kooperatif ilkeleri ile uyumlu kendi kendine yetebilme özelliğini destekleyerek kooperatiflerin vergiye tabi kazancını azaltan bir avantaj daha sağlamaktadır.

Kooperatifler dünya genelinde ortak amaçlar çerçevesinde bir araya gelmiş kişilerin ihtiyaçlarını karşılıklı olarak giderdikleri kar amacı gütmeyen organizasyonlardır. Kooperatiflerin belirli gerekçelerle desteklenmek üzere vergileme dışında tutulması da oldukça yaygın bir yaklaşımdır. Türk vergi sisteminde kooperatiflerin kurumlar vergisi muafiyet ve istisnasından yararlanması da kooperatiflerin sözü edilen temel nitelikleri ile sıkı sıkıya bağlı durumdadır. Kanun koyucu bir yandan kanunda yazılı şartları taşıyan kooperatifleri ticari organizasyonlardan ayırarak, kooperatiflerin gelişimini teşvik etmekte; diğer yandan şartları ihlal eden kooperatiflerin vergileme kapsamında olacağını dolayısıyla piyasalarda haksız rekabetin önüne geçeceğini garanti etmektedir.

Türkiye'de Atatürk'ün ulusal kalkınma stratejisinde özel önem atfettiği kooperatifleşme Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte bizzat onun çabalarıyla sistematize edilmeye başlanmıştır. 100 yıllık süreçte yaşanan kesintilere rağmen Türkiye'de kooperatifler yoluyla özellikle tarım gibi bazı sektörler ile kadınlar gibi istihdamda dezavantajlı üretici kesimler desteklenmeye devam edilmektedir. Kooperatiflerin kurumlar vergisi mükellefi olarak kurumlar vergisi karşısındaki durumu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Ancak bununla birlikte mevcut durumda diğer vergi kanunlarında da kooperatiflere yönelik pozitif ayırıcı uygulamalar olduğu ve çeşitli hibe ve destek programlarıyla kooperatiflerin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı ifade edilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Esin Aslanpay: % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Esin Aslanpay: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Birchall, J. (2004). *Cooperatives and the millennium development goals*. ILO.
- Borzaga, C., Galera, G., Franchini, B., Chiomento, S., Nogales, R. & Carini, C. (2020). *Social enterprises and their ecosystems in Europe*. European Union.
- Brown, L. & Novkovic, S. (2015). Introduction. L. Brown, C. Carini, J. Gordon Nembhard, L. Hammond Ketilson, E. Hicks, J. McNamara, S. Novkovic, D. Rixon, R. Simmons (Ed.), *Co-operatives for sustainable communities: tools to measure co-operative impact and performance centre for the study of co-operatives* içinde (s. 3-16). Co-operatives and Mutuals Canada & Centre for the Study of Co-operatives.
- Dogarawa, A. B. (2010). The role of cooperative societies in economic development. Munich Personal RePEc Archive (MPRA), MPRA No: 23161.
- Erçin, F. (2002). *Türk hukuku'nda kooperatif tüzel kişiliğinin ayırıcı özellikleri* [doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- European Commission. (2023). Social economy in the EU-cooperatives. 26 Eylül 2023 tarihinde https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/proximity-and-social-economy/social-economy-eu/cooperatives_en adresinden edinilmiştir.
- García, A. V., Bastida, M. & Taín, M. Á. V. (2020). Tax measures promoting cooperatives: a fiscal driver in the context of the sustainable development agenda. *European Research on Management and Business Economics*, 26(3), 127-133. <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2020.08.001>
- Fernandez-Guadaño, J., Lopez-Millan, M. ve Sarria-Pedroza, J. (2020). Cooperative entrepreneurship model for sustainable development. *Sustainability*, 12(13), 5462. <https://doi.org/10.3390/su12135462>
- Gülççek, B. (2008). 5520 sayılı kurumlar vergisi kanunu'na göre kooperatiflerin muafiyetleri. *Vergi Raporu Dergisi*, 103, 119-126.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2017). Türkiye kooperatifçilik raporu 2016.
- Hazar, N. (1990). *Kooperatifçilik tarihi*. Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları 3.

- Henehan, B. M. & Anderson, B. L. (2001). Considering cooperation: a guide for new cooperative development. *AgEcon Search – Research in Agricultural & Applied Economics* E.B. 01-01.
- Hoyt, A. (1996). And then there were seven: cooperative principles updated. *Cooperative Grocer*, (January/February), 1-6.
- ICA. (2015). Guidance notes to the co-operative principles. 15 Haziran 2023 tarihinde <https://ica.coop/sites/default/files/2021-11/ICA%20Guidance%20Notes%20EN.pdf> adresinden edinilmiştir.
- ILO. (2022). Measuring cooperatives: an information guide on the ILO guidelines concerning statistics of cooperatives. International Labour Organization.
- İZKA. (2022). İzmir kooperatif analizi 2022. İzmir Kalkınma Ajansı.
- Karthikeyan, M. & Karunakaran, R. (2018). Cooperatives as hybrid approach to pull off sustainable development and livelihoods: an analytical review. *SSRN 3109324*. 25 Haziran 2023 tarihinde https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3109324 adresinden edinilmiştir.
- Karyağdı, N. & Karyağdı, M. (2001). Kooperatiflerin vergilendirilmesi. Sirküler Rapor Serisi No: 2001-10. TÜRMOB Yayınları.
- Kaya, U. (2016). Türkiye'de kooperatif gelir gider farklarının vergilendirilmesi. *Third Sector Social Economic Review*, 51(1), 44.
- Koçtürk, O. M. (2006). Türkiye'de kooperatiflerin vergilendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 119-136.
- Kuştepe, A. (2012). Kurumlar vergisi kanununda muafliklar. *Vergi Raporu Dergisi*, 151, 28-40.
- Lerman, Z. & Sedik, D. (2014). Cooperatives in cis and georgia: overview of legislation. *AgEcon Search*.
- Mandigma, M. B. S. & Badoc-Gonzales, B. P. (2022). Tax exemptions of cooperatives in the Philippines and in other countries: a comparative study. *Review of Integrative Business and Economics Research*, 11(2), 144-163.
- Martinez-Leon, I. M., Olmedo-Cifuentes, I., Martínez-Victoria, M. & Arcas-Lario, N. (2020). Leadership style and gender: A study of Spanish cooperatives. *Sustainability*, 12(12), 5107.
- Öner, E. (2023). *Türk vergi sistemi*. Seçkin Yayıncılık.
- Schwettmann, J. (2014). The role of cooperatives in achieving the sustainable development goals—the economic dimension. A contribution to the un desa expert group meeting and workshop on cooperatives the role of cooperatives in sustainable development for all: contributions, challenges, and strategies. ILO.
- Smith, S. C. ve Rothbaum, J. (2013). Co-operatives in a global economy: key economic issues, recent trends and potential for development. IZA Policy Paper No. 68. Institute for the Study of Labor (IZA).

- Ticaret Bakanlığı. (t.y). *100 soruda kooperatifçilik*. Esnaf, Sanaatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- Tosuner, M. & Arıkan, Z. (2012). *Türk vergi sistemi*. Kanyılmaz Matbaası.
- Türk Kooperatifçilik Kurumu. (1976). *Türkiye kooperatifçiliği ve Türk Kooperatifçilik Kurum faaliyetleriyle ilgili kısa rapor*. Şark Matbaası.
- UN. (1996). Report of the world summit for social development copenhagen, 6-12 Mart 1995. A/CONF. 166/9. New York.
- Uzel, C., Ergiden, Y., Kalfa, K., Arman, Ş. & Seçer, K. (1979). *Kooperatifçilik bilgisi*. Yayın No: 40, Türk Kooperatifçilik Kurumu.
- Uzgören, N. N. (1983). *Atatürk, kooperatifçilik ve Türk Kooperatifçilik Kurumu*. Yayın No: 51, Türk Kooperatifçilik Kurumu.
- YMO. (2006). 5520 sayılı kurumlar vergisi kanununa göre kooperatiflerin muafiyet ve istisna şartları. Rapor no: 06/48.
- Zeuli, K. A. & Cropp, R. (2004). Cooperatives: principles and practices in the 21st century. UW Extension.
- 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu. (1969). T.C. Resmî Gazete, 13195. 15 Haziran 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1163.pdf> adresinden edinilmiştir.
- 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu. (2006). T.C. Resmî Gazete, 26205. 15 Haziran 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5520.pdf> adresinden edinilmiştir.

Extended Abstract

The development of a nation relies heavily on optimizing of its human capital and utilizing its unique assets. This is a necessity both in terms of economic rationality and human development. In particular, the participation of disadvantaged groups in productive activities through cooperatives can contribute to the reduction of economic dependencies and reduce financial burdens on national budgets. Additionally, by converting income into expenses, savings and investments, economic growth and development will be increased in the medium and long term.

Cooperatives are one of the most substantial keys to development in the modern world. They play a crucial role in sustainable development, especially in developing countries. Poverty, income inequality, unemployment, limited job opportunities, and less regulated markets compared to developed countries are common socio-economic characteristics of these countries.

Struggling against several socio-economic issues benefiting from cooperatives has a deep-rooted history in the world. In this context, it is expected that the state takes a leading role in socio-economic development within the context of fiscal incentive mechanisms. Financial instruments are the state's most powerful means to incentivize or penalize any sector, organization, idea, or activity. Taxes, without a doubt, play a crucial role among these instruments. The roots of cooperativization in Türkiye dates to

the Ottoman Empire. The presence of a solidarity-based and sharing economy, as we comprehend it today is demonstrated through numerous instances in social life. Atatürk's national development approach has made a great contribution to the systematization of the subject.

Cooperativization has been given special importance in Türkiye's acquisition of competitive power against European states that have achieved early capital accumulation. With the proclamation of the Republic, the approach of economic empowerment various sectors, especially the agricultural sector, through cooperatives has come to the forefront legally, socially, and politically, and the state's increasing interest in this field has become visible over the years. The idea of acceptance cooperatives as important way for development and supporting them by the state has brought various advantages, especially in the field of taxation. The key role of cooperatives in development requires separate evaluation in taxation from other commercial organizations.

Cooperatives fall under the jurisdiction of three different ministries based on their areas of activity in Türkiye. These are the Ministry of Agriculture and Forestry, the Ministry of Trade, and the Ministry of Environment, Urbanization, and Climate Change. The number of such organizations increases as awareness of the contribution of cooperatives to development at local, regional and national level and incentive mechanisms for this field develops. According to recent data, there are approximately 32,000 cooperatives operating in Türkiye with over 5 million members. Within this framework, the earnings of cooperatives that meet certain legal conditions in Türkiye are exempt from taxes through various exemptions and exceptions.

In this study, the situation of the cooperatives, which are corporate taxpayers as a rule, is examined in terms of Corporate Tax Law in particular. In Türkiye, cooperative incomes are evaluated within the framework of the Corporate Tax Law no. 5520. In this context, cooperatives that meet the general and particular conditions stated in the Corporate Tax Law are granted tax exemption as well as the opportunity to reduce taxable income through patronage dividend deduction. The legislator promotes the cooperatives within the general economy by excluding cooperative incomes from taxation, which is a substantial example of the solidarity economy. In this way, it aims to create employment at the local level and reduce unemployment, facilitate individuals' involvement in productive activities, and combat poverty and income inequality.

Cooperatives that are primarily subject to corporate tax in Türkiye are exempt from corporate tax under certain conditions laid down by the law. Within this scope, cooperatives except Consumer and Transportation cooperatives, and Building cooperatives that meet the particular conditions in addition to the general conditions are exempt from corporate tax. The general conditions in the Corporate Tax Law are as follows: no distribution of profit based on capital, no payment of profit to the chairman and members of the

board of directors, no distribution of reserve funds to shareholders, and conducting business only with shareholders. The expected particular conditions for Building cooperatives are as follows: do not include related persons in cooperative management and registration of building licenses and land titles in the name of the cooperative legal entity.

The reason for the conditionality of benefiting from the corporate tax advantages is to aim to prevent unfair competition. In addition, there is a patronage dividend deduction for cooperatives in the Corporate Tax Law.

“The portions refunded by not spending the money paid by cooperative members as management expenses and the rebates calculated by consumer cooperatives based on the value of the goods purchased by their members to meet their personal and family food and clothing needs” are except Corporate Tax.

Cooperatives do not pay corporate tax on the profits they generate from commercial transactions with their members. The legislator has introduced this refund exception for the differences arising from such transactions. As a result, taxable income, and the amount of corporate tax to be paid decrease. Therefore, the increase in the volume of transactions with members not only serves the concept of cooperativization but also provides significant tax advantages to cooperatives.

TÜRKİYE'DEKİ İLK KADIN MİLLETVEKİLLERİNİN GAZETE TEMSİLLERİ

Dilhan APAK* & Aslı TELSEREN ÖMEROĞLU**

Öz

Kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olmaları, demokrasi tarihindeki önemli kilometre taşlarından birisidir. Türkiye'de kadınların seçme ve seçilme hakkını kazanması ise 5 Aralık 1934 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu makale, Türkiye'deki ilk kadın milletvekillerinin gazetelerdeki temsillerini inceleyerek kadınları siyaset sahnesinde nasıl konumlandıklarını araştırmaktadır. Türkiye'de kadınların siyasal katılımı, kadın hareketi ve siyasal hak talepleri de çalışma kapsamında ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, siyasal katılım konusundaki literatürü de göz önünde bulundurarak, gazetelerin kadın milletvekillerine yönelik haber yapma eğilimleri ve kalıplarını tespit etmektir. Buradan yola çıkarak 1935 yılında Türkiye'de basılan Ulus, Milliyet, Zaman, Son Posta, Cumhuriyet, Türk Dili, Kurun ve Yeni Asır gazeteleri rastgele örneklem yöntemiyle seçilmiş ve 1 Şubat-30 Nisan 1935 tarihleri arasında bu gazetelerde ilk kadın milletvekilleri ile ilgili çıkmış olan haberler konularına göre ayrılarak içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Haber analizlerinden yola çıkarak gazetelerin Modern Türkiye ve Modern Türk kadını imajına yönelik olarak kadın milletvekilleriyle ilgili olarak destekleyici, tanıtıcı ve teşvik edici haberler yazmış oldukları söylenebilir. Ancak bu haberlerin aynı zamanda derinlikten yoksun ve yüzeysel şekilde yazılmış olduklarını da belirtmek gerekmektedir. Bu makale, Türkiye'de kadınların siyasi katılımı ve Türkiye'deki ilk kadın milletvekillerinin temsilleri konusunda önemli bir kaynak olarak hizmet etmektedir. Ayrıca, çalışma, kadınların siyasal katılımı ve medya temsilleri hakkında geniş bir perspektif sunarak, bu konuda yapılacak ileri araştırmalar için de bir temel oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Milletvekilleri, 1935 Seçimleri, Basın, Gazete Temsilleri, Kadın Hareketi, Siyasi Katılım.

NEWSPAPER REPRESENTATIONS OF THE FIRST WOMEN DEPUTIES IN TÜRKİYE

Abstract

The right of women to vote is a significant milestone in the history of democracy. In Türkiye, women gained the right to vote in national elections on December 5, 1934. This study examines the representation of Türkiye's first women

* Dr. Öğretim Üyesi, Haliç Üniversitesi İF Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, dilhanapak@halic.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7947-0755>

**Dr. Öğretim Üyesi, Doğuş Üniversitesi FEF Sosyoloji Bölümü, atelseren@dogus.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3697-9858> / Paris Üniversitesi, LCSP'ye ve CEDREF'e bağlı araştırmacı.

deputies in newspapers to investigate how they were positioned on the political stage. Additionally, the study discusses women's political participation in Türkiye, the women's movement, and its demands for political rights. The objective of this study is to identify the tendencies and patterns in newspapers' coverage of women deputies. Accordingly, the newspapers Ulus, Milliyet, Zaman, Son Posta, Cumhuriyet, Türk Dili, Kurun, and Yeni Asır, published in Turkey in 1935, were randomly sampled. The news about the first women deputies in these newspapers between February 1 and April 30, 1935, was separated according to their subjects and analyzed using the content analysis method. Based on the news analysis, it can be said that the newspapers wrote supportive, promotional, and encouraging news about the first women deputies to promote the new image of Modern Türkiye and Modern Turkish women. However, it should be noted that these news articles lacked depth and were written in a superficial manner. This article aims to shed light on women's political participation during the Early Republican period and the representation of the first women deputies in Türkiye. Moreover, by providing a broad perspective on women's political participation and media coverage, the study also provides a basis for further research on this subject.

Keywords: *Women Deputies, Press, Newspaper Representations, Women's Movement, Political Participation.*

Giriş

Kadınlar Türkiye’de ilk olarak 1930 yılında yerel seçimlerde, 1934 yılında ise genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkını kazanmışlardır (Toprak, 1994, s. 9). Bu hakkın kazanılmasını izleyen ilk seçimler 8 Şubat 1935 tarihinde yapılmıştır ve bu seçim sonucunda 17 kadın millet vekili Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) girmiştir (“Saylav Seçimi Dün Yapıldı”, 1935). 12 Ocak 1936 tarihinde yapılan ara seçimle 1 kadın milletvekili daha TBMM’ye girmiştir (“Dün Altı Vilayette Saylav Seçimi Yapıldı”, 1936). Böylece 5. TBMM’de 18 kadın milletvekili %4,5’luk temsil oranıyla yer almıştır. Bu çalışmada 5. TBMM’de görev yapan ilk kadın milletvekillerinin 1935 seçimlerinin hemen ardından gazetelerdeki temsilleri üzerinde durulacaktır. Bu temsiller kadınları siyaset sahnesinde nasıl konumlandırmıştır sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada kullanılan veriler 1935 yılının Şubat, Mart ve Nisan aylarında yayınlanan Ulus, Milliyet, Zaman, Son Posta, Cumhuriyet, Türk Dili, Kurun ve Yeni Asır gazetelerinden elde edilmiştir. Dolayısıyla ara seçimle meclise giren Hatice Özgener’e ilişkin temsiller kapsam dışı kalmıştır. Bu çalışma, Türkiye’deki ilk kadın milletvekillerinin gazetelerdeki temsilleri konusunda niteliksel ve niceliksel verilerin kullanıldığı bir araştırma tasarımı kullanmıştır. Bu tasarım, literatür taraması, veri toplama ve analizi adımlarını içermektedir. Bu çalışmada Türkiye’de kadınların siyasete katılımları ve medya temsilleri konusunda mevcut literatür kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bu aşamada medya temsillerine, Dünya’da, Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye’de birinci dalga feminist ve TBMM’deki ilk

kadın milletvekilleri hakkında yazılan makalelerden, kitaplardan ve diğer yayınlardan faydalanılarak araştırma sorusu üzerinde tam bir anlayış geliştirmek hedeflenmiştir. Veri toplama sürecinde 1935 yılının Şubat, Mart ve Nisan ayında yayınlanan Ulus, Milliyet, Zaman, Son Posta, Cumhuriyet, Türk Dili, Kurun ve Yeni Asır gazetelerinde kadın milletvekillerinin aday gösterilmelerinden İstanbul'da düzenlenen 12. Uluslararası Kadınlar Kongresi'nin bitimine kadar olan süreçteki temsilleri hem nitel hem de nicel olarak toplanıp, içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Böylece gazetelerde kadın milletvekillerinin siyasi katılımına yönelik haber yapma eğilimleri ve kalıpları tespit edilmiş ve toplumsal algı üzerindeki etkisi yorumlanmıştır. Araştırmada kullanılan gazeteler online olarak taranmış, bu amaçla Ankara üniversitesinin online kütüphanesinden ve "gaste arşivi" sitesinden faydalanılmıştır.

İçerik analizi, sosyal bilimlerde sıkça kullanılan araştırma yöntemlerinden birisidir. İçerik analizi ile, bu çalışmada olduğu gibi metinlerin ya da genel olarak verilerin belli konulara ya da temalara göre sistemli bir biçimde incelenmesi mümkündür. İçerik analizi yöntemi, sorunun sistematik ve tarafsız bir biçimde sunumunu hedeflemektedir. Ancak, yöntem uygulanırken belli başlı sorulara dikkat etmek gerekmektedir: Örneklem ne kadar ve nasıl seçilmelidir? Araştırmalar tutarlı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacak mıdır? (Koçak ve Özgür, 2006). Çalışmada, 1935 yılında Türk Cumhuriyeti'nde basılan gazetelerden 10 tanesi rastgele örneklem yöntemiyle seçilmiş ve analiz edilmiştir. Seçilen gazetelerde 1 Şubat 1935-30 Nisan 1935 tarihleri arasında kadın milletvekilleri ile ilgili yapılan haberler belli kategoriler üzerinden incelenerek analiz edilmiştir. Bu çalışmada ilk olarak kadın ve siyaset ilişkisi üzerinde durulmuştur. Siyasal hakların kazanımında birinci dalga feminizmin katkılarına değinilerek 2. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kadın hareketi ve siyasal hak talepleri de çalışma kapsamında anlatılmıştır; ikinci olarak yazılı basının siyasal iletişim açısından önemine ve gazetelerin kadın temsili konusundaki rolüne değinilmiştir. Üçüncü olarak ise çalışmanın bulgularına ve analizine yer verildikten sonra genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bir toplumsal olgu olarak siyaset, toplumda yaşayan bütün bireyleri etkiler. Toplumsal olguların tüm özelliklerini taşıyan siyasetten, siyasal eylemlerden ve ilişkilerden toplumun üyeleri olan kadınlar da doğrudan etkilenirler. Doğrudan etkilendikleri bu süreçlere katılmak kadınların en doğal haklarından biridir. Çünkü karar mercilerinde söz sahibi olabilmenin yolu kadınların siyasal katılımından geçmektedir. Birinci dalga feminist kadınlar da bu bilinçle siyasal haklarını talep etmişlerdir. Kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olarak siyasete katılımları diğer bütün haklarını önceleyen bir haktır. Çünkü bu hakla birlikte kadınlar ilk kez kendi hayatlarını makro düzeyde etkileyen siyaset alanında bir söz sahibi olup, tüm kadınların hayatını etkileyen kararların alınma sürecine katılabilmişlerdir.

Toparlamak gerekirse, toplumsal süreç içinde gelişen bir olgu olarak siyaset ve buna içkin olan iktidar ilişkisi olguları toplumsal düzeni ve yaşayışı, dolayısıyla da kadınların toplumsal konumlarını, yaşam tarzlarını, toplumsal etkileşimlerini etkiler. Ataerkil toplumsal yapılarda bu belirlenim, kadınların ikincilleştirilmesine ve tahakküm altında tutulmalarına neden olan bir hiyerarşi ve toplumsal cinsiyete özgül bir iktidar ilişkisinin sürmesine neden olur. Bu tahakküm ilişkisinden kurtulmak için kadınların siyasetin belirlendiği yerde söz hakkı olması elzem gözükmektedir. Kadınların mecliste yer almaları hem haklarına kavuşmaları için hem de tarihsel ve toplumsal süreçler sonunda gelinen toplumsal ve siyasal tutumlarını göstermeleri için önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Üstelik kadınların gerçek yaşam deneyimlerinden yola çıkarak kadınların yaşadıkları sorunları görünür kılabilmeleri ve bu sorunlara yönelik çözüm üreten siyaset yapılabilmelerine imkan sağlaması açısından da gereklidir. Dönemin koşulları düşünüldüğünde kadınların, ancak böyle karar mekanizmalarında yer alan özneler olarak kendilerini tekrar kurabilecekleri görülmektedir.

Gazeteler, siyasal iletişimin önemli bir halkası olmakla birlikte, tarihsel süreçte siyasi liderlerin ve bürokratların seslerini duyurmaları için de gerekli bir araç olmuştur. Yalnızca seçim dönemlerinde değil, seçim dışı zamanlarda da gazetelerin siyasal iletişim açısından etkili bir rolü vardır. Bu rol, 20.yy'ın ilk çeyreğinde daha belirgin bir hal almıştır. Çünkü toplumların haber alma aracı olarak görev yapan gazeteler, radyo ile birlikte en yaygın kitle iletişim araçları olarak hemen her hanede yerini almıştır. Aynı şekilde iktidarlar ve hükümetler de gazeteleri bir siyasal iletişim aracı olarak kullanmaya çalışmış, hatta bu durum, medya sahiplik ilişkisi sorunlarına da zemin hazırlamıştır. Ancak öte yandan, gazetelerin bir siyasal söylem aracı olarak kullanılmalrı, dilin ideolojik kullanımına işaret etmekte ve bu durum, haber üzerinden algıların şekillendirilmesi tartışmasına yol açmaktadır. Yazılı basının siyasal iletişimde etkin bir biçimde kullanılmaya başlanmasının tarihi olarak 1774 yılında ABD'de "Philadelphia Haklar Beyannamesi"nin kabul edilmesi ve Avrupa'da 1789 Fransız İhtilali kabul edilmektedir. Yazılı basının, siyasetçilerin tanıtımı açısından önemli bir yeri vardır. Hatta çok popüler ve yaygın olarak kullanılmasına karşın 20.yy süresince televizyonlardan bile daha etkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü kalıcılığı vardır; tekrar tekrar görülebilir, okunabilir (Aziz, 201, s. 85). Genelde medya haberlerine, özelde de siyasetle ilgili haberlere yönelik en yaygın eleştirilerden biri, bu haberlerin toplumun sadece çarpık ve yüzeysel bir imajını sunabildiği yönündedir. Bu eleştirilerin temelini oluşturan ise, medyanın, her gün meydana gelen yığınlarca olayın arasından ancak çok sınırlı bir bakış açısıyla ve derinlik yerine çarpıcılığa, sosyal önem yerine çekiciliğe ağırlık vererek ve keskin analiz yerine formalite haberciliği yaparak topluma yansıtmasıdır (Oktay, 2002, s. 109-111).

Cumhuriyet'in ilanının ardından 1934 yılında Anayasa'da yapılan bir değişiklikle kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakları tanınmıştır.

Yapılan bu düzenlemeler ile, kanunlar önünde kadın erkek eşitliği ile ilgili çok önemli bir adım atılmıştır. Ancak hiç kuşku yok ki, bu süreçte basında çıkan haberler de önemli ve analize değer bir yer tutmuştur. Çünkü bu önemli gelişmenin basın tarafından nasıl haber haline getirildiği kadar kadın milletvekillerinin nasıl temsil edildikleri, seçim sürecinde hangi açılardan ve ne kadar sayıda haber yapıldıkları ve seçim sonrasında yapılan haberlerin kamuoyu oluşumuna nasıl bir katkıda bulunduğu da çalışma kapsamında cevaplanacak sorulardandır.

Basında yer alan bu haberlerin toplumun kadınlara yönelik algısını şekillendirici olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla 8 Şubat 1935 tarihinde yapılmış olan seçim sonrasında seçilen ilk kadın milletvekillerinin hangi yönlerden haber yapıldığı, ataerkil ve demokrasi kültürü tam olarak gelişmemiş bir toplumda kadın algısının oluşumu ile ilgili de ipuçları vermektedir. Toplumun daha önce şahit olmadığı ve tecrübe etmediği şekilde kadınların mecliste söz sahibi olmaları, toplumdaki kadın algısının şekillenmesi açısından çok önemli bir kilometre taşıdır. Fakat bu süreçte yapılan haberler de dil, söylem ve ideoloji ilişkisi bağlamında ele alınmalı ve irdelenmelidir. Çünkü haber, söylem ve içerik yönünden içinde önemli mesajlar barındırmaktadır. Bu durum, toplumsal cinsiyet rollerinin tanımlanması yönünden önem arz etmektedir. Basında kadın temsili konusu siyasal iletişim açısından da çok önemli bir başlık olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, arka planda kadının siyasetteki yerini belirleyen erkekler ve erkek egemen sistem olmuştur. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulduğu yıllarda böyle önemli bir adım atılarak kadınlara seçme ve seçilme hakkının mecliste kabul edilmesi, süregelen sistemin de dışına çıkılması demek olmuştur.

Yıllarca belli kalıp yargıların içine hapsedilen, kurban konumunda tutulan, arka planda bırakılan kadınların siyaset sahnesinde kendilerine yer bulmaları demokratik yaşama adaptasyon sürecindeki önemli adımlardan birini oluşturmaktadır. Eş zamanlı olarak basında da aynı kalıp yargıların içinde temsil edilen kadınların artık seçen ve seçilen rolüyle de temsil edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü bu temsiliyet, yukarıda da belirtildiği gibi toplumdaki kadın algısını şekillendirmektedir. Kadınların medya metinlerinde nasıl temsil edildikleri toplumda kabul gören belli başlı kalıp yargıların da ya pekişmesine ya da değişmesine zemin hazırlamaktadır.

Fakat aynı zamanda medya metinleri birçok bağlam içinde değerlendirilmektedir. Dönemin siyasi, ideolojik, sosyolojik ve ekonomik koşulları medya metinlerindeki söylemleri etkilemekte; dolayısıyla haber söylemi, bu etkilerden bağımsız düşünülemez. Diğer bir deyişle söylemi, içinde üretildiği güç ve iktidar ilişkilerinden ayrı değerlendirebilmek mümkün değildir. Haber çerçeveleri de belirlenen gündem de egemen ideolojinin benimsediği ve dayattığı tiplendirmelerden yararlanmaktadır (İnal, 1996, s. 134). Seçme ve seçilme hakkı bakımından bakıldığında Türkiye o

dönem pek çok Avrupa ülkesine göre daha gelişmiş durumdadır (Duroğlu, 2007, s. 49).

Bu koşullarda kadınların oy hakkına kavuşması, Türkiye’yi medeni dünyanın bir parçası olarak yeniden konumlandırmıştır. Kadınların haklarına kavuşmaları, Türkiye’de oldukça coşkuyla karşılanmış ve bu coşku büyük oranda gazete sayfalarına da yansımıştır. Ancak bu süreçte izlenen yol, aslında sanıldığından daha uzundur. Türkiye’deki ilk kadın milletvekillerine ilişkin haberlerin detaylı analizine geçmeden önce kadınların bu topraklarda gösterdiği çabalara değinmek; kadınların milletvekili olma sürecini anlamak açısından faydalı olacaktır.

1. İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E: TÜRKİYE'DE BİRİNCİ DALGA FEMİNİZM

Feminizm, kadın hakları mücadelesi yürüten, kadın erkek eşitliği sağlama amacı güden bir düşünce akımı, bir toplumsal hareket ve bir kuramdır. Fransız devrimiyle birlikte tarihte ilk kez doğal hak kavramı yani insanların yalnızca insan oldukları için bazı doğal haklara sahip olması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Ancak devrim sonrasında 26 Ağustos 1789’da ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin (Fr. La Déclaration des droits de l’Homme et du citoyen) hem başlığı hem de içeriği yalnızca erkek yurttaşları işaret etmiş ve doğal haklar söyleminden kadınlar tamamen dışlanmıştır. Böylece, ilk feminist talepler, insan hakları kavramına kadınların dahil edilmemesinin bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönem feministlerin temel argümanı kadınların da özgür bireyler olduğu ve erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiğidir. Fransız Devrimi’nin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik söyleminin kadınlar için de geçerli olduğunu dile getiren filozof ve yazar Olympe de Gouges ve İngiltere’de Kadın Haklarının Savunulması kitabını yazan Mary Wollstonecraft feminist hareketin düşünsel ve eylemsel temellerini atmışlardır (Çakır, 2013). Mary Wollstonecraft’ın kadın haklarının savunulması kitabı ilk feminist kitap olarak kabul edilir ve kadın hareketinin teorik altyapısını oluşturması açısından önemlidir. Kadınların ezilmişliğini pekiştiren erkek egemen sisteme karşı geliştirilen feminist hareket feminist teoriden ayrı düşünülemez. Feminizmin kuramsal ve felsefi yanını ele alan boyutu olarak tanımlayacağımız feminist teorilerle ayrımcılığın, kadınların uğradığı baskıların, kadınlar ve erkekler arasındaki iktidar ilişkilerinin ve ataerkil toplumsal yapının analiz ve eleştirileri yapılmaktadır. Feminist tarihi anlatırken üzerinde uzlaşılmış ama yine de tartışmalı olan 3 feminizm dalgası bulunmaktadır. Bu makale kapsamında yalnızca 1. Dalga feminizm üzerinde durulacaktır.

1.1. Birinci Dalga Feminizm

Feminizmin ortaya çıkışı 18. yüzyılda Avrupa’da meydana gelen devrimlerden ve bu devrimler sonucu hem toplumsal hem de siyasi yapıların

değişmesinden ayrı olarak düşünülemez. O dönemde kadınların durumuna bakıldığında, kadınların hem devrim coşkusundan hem de kazanımlarından dışlandığı görülmektedir. Fransız kadınların devrime katıldıkları halde, devrim sonrasında kazanılan haklardan özellikle de kadınların insan hakları / doğal haklar kavramından dışlanmasına verilen tepkiler feminist hareketin ve düşüncenin ortaya çıkışının temel odağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda dünyada 1. Dalga feminizmin taleplerine baktığımız zaman öncelikle yasalar önünde kadınlar ve erkekler arasında eşitliğin sağlanmasının hedeflendiği görülmektedir. Böylece, birinci dalga feminist hareket seçme ve seçilme hakkı gibi siyasal özgürlükler, eğitim hakkı, çalışma hakkı, miras hakkı gibi temel hak ve özgürlüklere yoğunlaşmışlardır.

Dönemin özelliklerine bakılacak olursa, Aydınlanma Çağı dinamiklerinin halen hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönemde aklın üstünlüğü kavramı eril aklın üstünlüğünü ifade etmektedir. Aydınlanma sürecinde dünya bir nevi ikiye ayrılmıştır. Akılla yönetilen kamusal dünya erkeklerle ilişkilendirilirken duygusal ilişkilerin, ahlakın, inanç ve estetik gibi sorunların yer aldığı marjinal dünya kadınlarla ilişkilendirilmiştir. Akıl ve düzenin diğer bütün alanlara dayatılması fikrinin hala aktif olduğu bir entelektüel bağlamda kadınların eş ve anne konumları, eve ait olan varlıklar olduğu neredeyse evrensel bir düşünce olarak öne çıkmaktadır. Özellikle sanayi devriminden sonra üretimin küçük ev sanayinden çıkıp fabrikalara taşınması ile kamusal alan ve özel alan arasında keskin bir ayrım olmuştur. Bu dönemde erkekler kendilerini aklın alanında konumlandırırken kadınları ise akıl dışı alanda konumlandırmıştır. Böyle bir bağlamda kamusal alan ekonomik, toplumsal ve siyasal ilişkilerin gerçekleştiği bir alan olarak karşımıza çıkar, özel alansa hane içi ilişkileri ve günlük yaşayışı barındıran alan olarak tanımlanabilir (Sumbas, 2017). Siyasi kararların alındığı ve siyasal hakların kullanıldığı alan kamusal alandır. Bu dönemde kadınlar önce babaya sonrasında ise eşe tabii olarak yasallıklarına kavuşmaktaydı. Dolayısıyla kadınların herhangi bir mülkiyet hakkı, miras hakkı, çocukları üzerinde herhangi bir hakları, velayet hakları, seçme ve seçilme hakları bulunmamaktaydı. Burada bahsedilen babaya ya da eşe tabiiyet durumu hukuken de kadınları ezmekte ve erkek tahakkümüne boyun eğmelerine neden olmaktadır. Böyle bir bağlamda, kadınların ilk taleplerinin kanun önünde eşitlik konusuna ve siyasal taleplere odaklanması şaşırtıcı gözükmemektedir.

Birinci dalga feminist hareket kadınların oy hakkı mücadelesiyle görünürlük kazanmıştır. Özellikle İngiltere'de Süfrajat Hareketinin eylemleri büyük ses getirmiştir (Tekeli, 1982). Bugünden geçmişe bakıldığında birinci dalga feminizmin insanlık tarihinde meydana gelmiş en devrimci hareketlerden biri olduğu saptanmaktadır. Çünkü birinci dalga feminizmin “kadınlar da vatandaşdır ve erkeklerle aynı doğal haklara sahip olmalıdır” önermesi kadınları özel alana kapatan statükoyla çelişmektedir. Bugün normal olarak gözüken oy hakkı o dönemde kadınların kamusal alandaki varlığı göz

önünde bulundurulduğunda dünyayı kökünden değiştiren bir devrimi meydana getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen kadın hareketini, dünyadaki 1. Dalga feminizmden pek ayrı düşünemeyiz. Bulduğumuz topraklardaki kadın hareketi de İkinci Meşrutiyetin getirdiği özgürlük dalgasının kadınları içerisine almamasına bir tepki olarak doğmuştur.

1.2. İkinci Meşrutiyet Döneminden Kurtuluş Savaşı'na Kadın Hareketi ve Siyasal Hak Talepleri

Tanzimat Fermanıyla birlikte her ne kadar kadınlara özel olarak herhangi bir hak tanınmamış olsa da Tanzimattan İkinci Meşrutiyete kadar geçen dönemde kadınların statüsü tartışma konusu olarak ele alınmıştır (Tekeli, 1982, s. 195). Bu tartışmalar, İkinci Meşrutiyetle birlikte kadınlar konusundaki düşüncelerin belirli bir olgunluğa erişmesinin önünü açmıştır. Özellikle dergiler kadınlara tartışma ortamı sağlamaları bakımından önemli mecralar olmuştur. Osmanlı'nın ilk Dünyanın 2. Kadın dergisi 1845 yılında çıkarılan petek anlamına gelen *Kypseli* dergisinden 1913-1921 kadınlar dünyasına kadar birçok dergi kadınların taleplerini dile getirmiştir. 1886'da çıkan *Şukufezar* dergisinin sahibi kadınlar ve yazar kadrosu kadınlardan oluşmaktadır. 1895-1906 yılları arasında yayınlanan *Hanımlara Mahsus Gazete* gibi dergilerin çıkarılması o dönemde kadınların genellikle dergiler etrafında örgütlendiğini göstermektedir. İkinci Meşrutiyet döneminde de kadınlar sözlerini dergiler üzerinden üretmeye devam etmiştir. 1913-1921 yılları arasında yayınlanan Kadınlar Dünyası özellikle bugün bildiğimiz anlamda feminist talepleri gündeme getirmiştir (Osmanağaoğlu, 2015). Osmanlı'da her ne kadar İkinci Meşrutiyet öncesinde de kadın hareketi olsa da İkinci Meşrutiyetin ilanı ile birlikte (10 Temmuz 1908) kadın hareketi iyice belirginleşmiştir. Kadınlar İkinci meşrutiyetin ilanını coşkuyla karşılamış ve Meclis'in resmi açılış toplantısına katılma taleplerini İttihat ve Terakki Cemiyetine iletmışlerdir (Çakır, 1991, s. 133). Kadınların bu talebi siyasal olaylarla daha aktif olarak ilgilenmek istediklerini göstermektedir (Duroğlu, 2007, s. 18).

İkinci Meşrutiyetin özgürlük ve adaletinden kadınlara pek bir şey düşmediğini belirten Kadınlar Dünyası dergisinde kadınların çalışma hakkı, eğitim hakkı, giyim kuşamı gibi meseleler gündeme getirilmiştir. Özellikle tesettürün ne yapılması gerektiğine kadınların karar vermesi gerektiğini, erkeklerin ya akıl verdiklerini ya da aşağıladıklarını belirterek bağımsız örgütlenme üzerine yazılar kaleme almışlardır. Bu yazılar o dönemdeki kadınlar ve erkekler arası iktidar ilişkilerinin altını çizmesi açısından oldukça önemlidir. Osmanağaoğlu'nun (2015, s. 27) belirttiği gibi o dönem kadınlar tarafından yazılan yazılara bakıldığında, Osmanlı'daki kadınların Avrupa'daki kadınlarla oy hakkı, çalışma ve eğitim hakkı, evlilikte eşitlik, kanun önünde eşitlik gibi talepleri gündeme aldığı ve eşit yurttaş olarak kabul görmek istediği gözükmektedir. 1913 yılında Kadınlar Dünyası dergisinin

yazı kurulunu oluşturan kadınlar tarafından Nuriye Ulviye Hanım başkanlığında Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti kurulmuştur. Dernek programı kadınların giyim kuşamları, kamusal alana çıkmaları, ekonomik bağımsızlıkları, kadın istihdamı ve eğitim konularına odaklanmıştır (Osmanağaoğlu, 2015, s. 25). Tekeli'nin de belirttiği gibi bu dönemde kadınlar artık etkin bir şekilde kadın hakları mücadelesi yürütmeye başlamışlardır (Tekeli, 1982, s. 198).

Bu dönem itibarıyla kadınların artık doğal olarak erkeklerden farklı olduklarını reddeden kadınlar, erkekleri ve kadınları toplumsal olarak belirlenmiş özelliklere sahip toplumsal gruplar olarak tanımlayıp, erkekleri kadınları ezen bir toplumsal grup olarak görüp erkeklerin toplumsal iktidarına karşı ses çıkarmışlardır (Osmanağaoğlu, 2015 s. 26). Kadınlar bir yandan erkeklerin ayrıcalıklı dünyasına girmeyi talep ederken, diğer yandan erkeklerin de kadınlardan bir şeyler öğrenmesini istemişlerdir (Mitchell, 1998, s. 33). Bu süreçte kadınlar kamusal alanda haklarını talep etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı, birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı'da da kadın hakları açısından önemli bir kırılma noktasını oluşturur. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda kadınlar bazen cephe bazen cephe gerisinde savaşa aktif katılarak savaşı bilfiil yaşamışlardır (Toprak, 1994, s. 6). Meşrutiyet döneminde çalışma yaşamına giren, kadınlık durumunu sorgulayan, sosyo-ekonomik bir dönüşüm yaşayan kadınlar Kurtuluş Savaşı ile birlikte siyasetleşme, ulusal meselelere dair belli bir bilinç geliştirme sürecine girmiştir. Tekeli'ye göre bu iki savaş kadınları toplumsal ve politik yaşama çekmiş ve ideolojik bir bilinçlenme yaşatarak kadınları toplumsal sorunları tartışacak ilgi ve bilinç düzeyine getirmiştir (Tekeli, 1982, s. 204).

1919'da Halide Edip ve daha sonra ilk milletvekillerinden biri olacak Nakiye Hanım, Vakıf gazetesine verdikleri röportajda kadınların seçme ve seçilme haklarını erkekler kadar iyi kullanacağını ve memleketin sorumluluğunun erkekler kadar kadınlara da ait olduğunu belirtmişlerdir (Yaraman, 2015, s. 148). 1920 yılında ise Bakü'de düzenlenen Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katılan Naciye Hanım, Türk kadınları adına kanun önünde eşitlik, erkeklerle aynı unvan, uygulandığı her kurumda genel veya mesleki eğitim görmek, çökeşliliğin kaldırılması, çalışma hakkı ve kadın haklarının korunmasına ilişkin talepleri dile getirmiştir (İlhamoğlu, 2019, s. 131). Bu dönemdeki kadın hareketi feminist bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kadın hareketi ve kadın haklarına ilişkin talepler Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

1.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Hareketi ve Siyasal Hak Talepleri

Cumhuriyet'le birlikte hayata geçirilen 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve 1925 Kıyafet Kanunu gibi düzenlemeler her ne kadar doğrudan kadınların konumunu iyileştirmeye yönelik düzenlemeler olmasa da "laikleşme"

süreciyle birlikte kadınların yaşamlarında da olumlu değişimler sağlamıştır. Bu dönemde kadın özgürleşmesi, dönemin şartlarına da uygun olarak, yeni ulus inşasında kadınlara biçilen toplumsal rollerden de kaynaklanmıştır. Yine de bu kazanılan haklar kadınların hayatında oldukça önemli dönüşümlere neden olmuştur. Bu süreçte kadınlar bir yandan ulus inşasında kendilerine biçilen rolü üstlenirken diğer yandan siyasal ve toplumsal yaşamda erkeklerle eşit konumda olmayı istemişlerdir. Yuval-Davis'in (2003, s. 19) de bahsettiği gibi uluslaşma sürecinde kadınlar birçok toplumda mitlerin sembolik ve kültürel üreticisi olarak sivil oluşumda önemli rollere sahiptirler. Türkiye örneğinde uluslaşma süreci kadınların yurttaşlık hakları talebini ortaya çıkardığı bir süreci de içinde barındırırken, aynı zamanda kadınları ikincil konuma iten, gelenek sınırları içerisine sabitleyen kurumları, dini cemaatleri ve toplumsal yaşamı dönüştürmüştür. Böylece kadınların önemli bir kısmı kadın haklarına ilişkin değişikliklerden faydalanabilmiştir (Arat, 1999, s. 88).

Kadınların İkinci Meşrutiyetle birlikte başlattıkları toplumsal hiyerarşiyi sorgulama süreci, Kurtuluş Savaşı'yla birlikte daha siyasi bir hal almış, Cumhuriyet'le birlikte ise dönüştürücü bir forma kavuşmuştur. Bu tarihsel sürekliliği anlamak kadınların haklarına nasıl kavuştuğunu kavramak açısından önemlidir. Cumhuriyet dönemi kadın hakları açısından diğer pek çok alanda olduğu gibi köklü değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdir.

Türkiye'de kadınların siyasi örgütlenmesi Kurtuluş Savaşı'nın hemen sonrasında cumhuriyetin ilanıyla Nezihe Muhiddin önderliğinde Kadınlar Halk Fırkası adında bir siyasi parti kurulma çabasıyla görünür olmuştur (Çakır, 1991, s. 137). Ancak o dönemde henüz seçme ve seçilme hakkına sahip olmayan kadınların siyasi parti kurmasına yasal olarak izin verilemeyeceği kendisine bildirildikten sonra Kadınlar Halk Fırkası, Türk Kadınlar Birliği (TKB) adı altında derneğe çevrilmiştir (Toprak, 1994, s. 7). TKB, Türk kadını sosyal ve siyasi haklar konusunda her türlü sorumluluğu alabilecek seviyeye erdirmeyi amaçladığını açıklamıştır (Duroğlu, 2007, s. 142). Dernek, 1927 yılında düzenlediği yıllık kongresinde geçmişteki çalışmalarını değerlendirmiş ve hedeflerinden hangilerine ulaştıklarını tartışmıştır. Medeni kanun ve eğitim taleplerinin karşılık bulduğu görülmüş; (Gülen, 2015) dernek kongrede aldığı bir kararla tüzüğünün 2. Maddesini değiştirerek seçme ve seçilme hakkını gündemine almıştır (Kaçar, 2020, s. 63). Bunun akabinde, 1927 yılındaki seçimlere kadın aday göstermek istemiş, fakat derneğin bu talebi reddedilince feminist erkek aday gösterilmesini talep etmiş (Duroğlu, 2007, s. 43; Toprak, 1994) ve seçme ve seçilme hakkı amacıyla vazgeçmeyeceğini belirtmiştir (Çakır, 1991, s. 140). Bu dönemde ülkede kadın hakları konusunun yoğun olarak tartışılması, kadınların siyasete katılmamaları yönündeki katı düşüncelerin sorgulanmasına ve yumuşamasına neden olmuştur (Osmanağaoglu, 2015, s. 35). Kadınlar bu talepten üç yıl sonra 3 Nisan 1930 tarihinde belediye seçimlerinde, 5 Aralık 1935 tarihinde ise genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkını elde etmişlerdir (Toprak, 1994, s. 9). 1 Mart 1935'te toplanan beşinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde

17 kadın milletvekili yer almıştır. Sonrasında 1936 yılındaki ara seçimde bir kadın milletvekili daha seçilmiştir.

Bu dönemde toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümlerin bir öznesi olan kadınlar da hakları kazanmak için toplumsal ataletle mücadele etmiştir. Cumhuriyetle gelen insan hak ve özgürlüklerinin gelişmesine uygun ortam da buna imkân sağlamıştır. Kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olması yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin modern dünyanın bir parçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu gelişme aynı zamanda, yeni kurulan cumhuriyetin kadın haklarına saygı duymayan, kadın derneklerini kapatan Almanya ve İtalya'daki totaliter rejimlerden ve de kadın haklarının geri plana itilip, kadınların devrimin bütün kazanımlarından dışlandığı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki (Karakuş, 2019) Stalinist totaliter diktatörlükten farklı bir rejim olduğunun altını çizmesi açısından önemlidir. Gazete haberlerinde de genellikle bu durumu vurgulayan temsiller görülmektedir.

Bu çalışmada incelenen dönemin önemli olaylarından biri de Türkiye Cumhuriyeti'nin 1935 yılında gerçekleşen 12. Uluslararası kadınlar kongresine İstanbul'da ev sahipliği yapmasıdır. Türkiye'yi temsilen Türk Kadınlar Birliği (TKB) kongre katılımcılarını ağırlamıştır. Kongrenin İstanbul'da yapılmasının bir nedeni de Türkiye Cumhuriyeti'nin maddi olarak da kongre katılımcılarına ulaşım ve kalacak yer konusunda büyük imkanlar sağlamış olmasıdır (Ünal, 2016, s. 538). Ayrıca giderek büyüyen savaş atmosferinde Türkiye'nin tarafsız kalması da kongrenin İstanbul'da düzenlenme nedenleri arasındadır. Bu dönemde, yani 1930'lu yılların ortalarında, barış dünya gündeminde önemli bir yer kaplamaktadır. İtalya'da Mussolini'nin, Almanya'da Hitler'in iktidarda olduğu ve tüm dünyada ülkelerin hızla silahlandığı bu dönemde savaş riski gündemi meşgul etmektedir ve bu durum dönemin tüm gazetelerine yansımıştır. Böyle totaliter ve otoriter rejimlerde kadın hareketi sınırlanmıştır, kadın dernekleri kapatılmıştır. Böyle bir ortamda kadın özgürlüğünün demokrasi ve özgürlükle iç içe geçtiği gözler önüne serilmiştir. Toprak'ın (1994) da belirttiği gibi bu süreçteki silahlanma yarışı ve ufukta yeni bir savaşın belirtileri kadını aktif siyasete yöneltmiştir. Uluslararası Kadınlar Birliği'nin 12. kongresini İstanbul'da toplanmasının bir diğer nedeni ise Türk kadınının siyasal haklarını elde edişidir. Avrupa'nın birçok ülkesinde kadınların siyasal hakları kısıtlyken, Türkiye gibi, daha 20. yüzyılın başında kadının toplum yaşamına kapalı olduğu bir ülkede, seçme seçilme hakkını elde etmesi dünya kadın hareketi için örnek gösterilecek bir gelişmedir. Kongreye katılan yabancı delegeler de bu noktayı sık sık vurgulamışlardır (Toprak, 1994, s. 10).

Kongre boyunca Türkiye ve Türk kadını dünyaya örnek olarak gösterilmiştir. Bu durum, "kadınlar seçme ve seçilme hakkını da aldıktan sonra erkeklerle eşit hallere gelmiştir. O nedenle artık feminizme gerek kalmamıştır" tartışmalarının yaşanmasına neden olmuştur. Feminizme ihtiyaç var mıdır yok mudur sorusu gazetelerde çok tartışılmıştır. Küçüka (1935b) bu

tartışma sırasında feminizme gerek kalmadığı önermesinin yanlış olduğunu çünkü feminizmin devlet karşısında değil geleneksel toplum karşısında düşünülmesi gerektiğini ve kadınların kazandıkları hakları korumaları için hala feminizme ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Ancak 12. Uluslararası Kadınlar kongresinin sona ermesinden kısa bir süre sonra 10 Mayıs 1935 tarihinde Latife Bekir kadınların ihtiyaç duydukları tüm haklara kavuştuklarını, bu nedenle kadınlar birliğine ihtiyaç kalmadığını söyleyerek birliğin feshini talep etmiştir. Bu önerinin kabul edilmesiyle dernek kendini feshetmiştir (Şakir, 2023).

Bu “kendi kendini feshetme” meselesini o dönem dünyadaki otoriterleşme eğiliminden ayrı düşünmek zordur. Dönemin gazeteleri incelendiğinde, İkinci Dünya Savaşı'nın çok açık bir şekilde geldiği, Almanya'da Hitlerin, İtalya'da Mussolini'nin, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Stalin'in yükselişi, Almanya ve İtalya gibi faşist yönetimlerin kadın derneklerini tamamen kapattığını görülmektedir. Hatta bu nedenle 12. Uluslararası kadınlar kongresine Almanya ve İtalya gibi ülkelerden delegeler gelememiştir. Türkiye'de ise seçme ve seçilme hakkı kazanılmış, kadınlar meclise girmiştir. Eğitimde giderek kız öğrencilere olanak sağlanmış, hakimlik, avukatlık, doktorluk gibi eskiden erkeklere has birçok meslek kadınlara da açılmıştır. Ancak otuzlu yılların giderek kapanan siyasal yapısı Türkiye'yi de etkilemiştir. Birçok örgüt gibi Kadınlar Birliği de kapanmak zorunda kalmıştır (Toprak, 1994, s. 12). Bu bakımdan, birinci dalga feminizmin Türkiye'de ve dünyada sönümlenmesi, dünyadaki savaş ortamına kurban gitmesi olarak okunabilir. TKB'nin kapanmasıyla birlikte, Toprak'ın da belirttiği gibi 1935 Türkiye'de feminist oluşumun ilk evresi kapanmıştır.

2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE GAZETECİLİK VE KADINLARIN MEDYA TEMSİLLERİ

1930'lar, Türkiye'nin tek partili dönemi yaşadığı, modernleşme ve ekonomik kalkınma alanında çok yönlü adımların atıldığı, ulus-devlet ve kimlik gibi kavramların ön planda tutulduğu, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın devletle bütünleştirilerek bir siyasi parti ideolojisinin devlet ideolojisi haline getirildiği, ideolojik aygıtlarla cumhuriyet fikrinin halka aşılandığı ancak yine de dinin kültürel kodlardaki tuttuğu yerin kolaylıkla sarsılmadığı bir dönemdir (Çoban, 2021, s. 94, 98). Erken Cumhuriyet dönemi, özellikle Takrir-i Sükun Yasası sebebiyle basının muhalif rolünün ön plana çıkmadığı, yapılan devrimlerin, alınan kararların desteklediği, egemen ideolojinin pekiştirildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile basında muhalif seslerin de kendine yer bulma imkanı ortaya çıkmıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekmektedir ki, basın özgürlüğünün ‘memlekete zarar vermemesi gerektiği’nin altını çizilmiş ve hükümet tarafından bu konuda uyarı demeçleri verilmiştir. Devamında yürürlüğe giren 1931 Basın Kanunu'nda da devrim aleyhine yayın yapmak açıkça yasaklanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu itibarıyla erken

dönemde benimsenen, toplumun sınıfsız, kaynaşmış ve dayanışma içinde bir bütünlük olduğu Durkheim'in toplumsal modelidir (Yenituna, 2013, s. 98-113). Dolayısıyla burada basından beklenen sorumluk da, var olan yaklaşımı destekleyen ve onaylayan haberler yaparak toplumda kamuoyu yaratmasıdır.

Bu dönemin gazetelerinde dikkat çeken bir nokta, kadınların modernleşme yaklaşımı içerisinde hayatın her alanında aktif olarak yer almalarının teşvik edildiğidir. Dolayısıyla doktorluk, pilotluk ve mühendislik gibi ataerkil toplumlarda daha çok erkeklere uygun görülen mesleklerin kadınlar tarafından nasıl başarıyla icra edildiği haber yapılmış; kadınların kamusal alanda aktif olarak yer almalarının gerekliliğinin alt çizilmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tüm bu modern yaklaşımların yanında kadının ev işlerini ve evdeki annelik, eşlik gibi görevlerini de aksatmaması gerektiği haberlerde ve köşe yazılarında çoğu zaman ifade edilmiştir.

Özetle, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde 'basın aracılığıyla gerçekleştirilen düşünsel ve eylemsel inşa sürecinde ulus düşüncesi aşılırken, memleket için çalışmanın bir vazife olduğu bilinci ve cemiyet ilişkilerinin kurulmasında dikkat edilmesi gereken belirli hususlar sistemli biçimde aktarılmıştır. Toplumun temel taşı aileyi oluşturan, özellikle kadın ve çocuk gibi sosyal hayatı şekillendiren toplumsal öğelere resmi ideolojinin yüklediği vazifeler dikkatle benimsetilmeye çalışılmıştır' (Temel, 2020, s. 428).

Aynı zamanda modernleşme süreci içerisinde kadınlar hem toplumsal hayatın bir parçası olarak tasvir edilip katılımcı olmaları teşvik edilmiş hem de toplum tarafından kabul gören kadın davranışları ile bu katılımı sağlamaları beklenmiştir. Kadının toplumsal hayatta var olması dişiliklerinin bastırılması ve cinsiyetsizleştirilmeleri ile daha kolay ve mümkün hale gelmiştir (Göle, 2011). Bu nedenle, Cumhuriyetin kurulduğu tarih itibarıyla hem gazete haberlerinde hem de edebiyat metinlerinde kadının kendi kimliğini ön planda tutarak toplumda meşru bir yer elde ettiğinin örneğini bulabilmek güçtür. Bu dönemde basın, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme ve kadın erkek eşitliği ile ilgili ideallerini yansıtmak amacıyla önemli bir rol üstlenmiştir. 1930'ların Türkiye'sinde kadınlar, birçok alanda daha aktif bir rol üstlenmeye yönlendirilmiştir. Bu alanları özellikle eğitim, iş hayatı ve toplumsal hayat şeklinde özetlemek mümkündür.

Bu dönemde kadınların basında temsili ise belli başlı konular çerçevesinde yoğunlaşmıştır. Öncelikle kadınların meslek sahibi olması ve belli bir tedrisattan geçmiş olmaları konusunda teşvik edici yayınlar yapılmaya çalışılmıştır. Dönemin moda yaklaşımları ve kadınların dış görünüşleri üzerine yazılan haberleri de modernleşme sürecinin bir parçası olarak ele almak gerekmektedir. Siyasi katılım da kadınların haberde temsil edildiği konulardan birisi olup, bu çalışma itibarıyla de analizin temel argümanını oluşturmaktadır. Kadınların seçme ve seçilme hakkı kazanmaları ve kamuoyu oluşumuna katkıda bulunmaları haber değeri olarak ele alınmıştır. Öte yandan kadınların organize ettikleri ulusal ve uluslararası

toplantılar da haber içeriklerinin bir parçası haline gelmiştir. Bu durum, kadınların kamusal alanda daha aktif yer almalarını ve görünür hale gelmelerini de desteklemiştir.

Her ne kadar modernleşme süreci ile amaçlanan kadınların aile içerisindeki anne rollerinin dışında başka rollere de bürünmelerini sağlamak olsa da, bu dönemde basında çıkan haberlerde bu algıyı ortadan kaldıracak nitelikteki haber sayısı azımsanacak düzeyde azdır. Çünkü kadınların belli kalıp yargılara ve toplumsal cinsiyet rollerine uygun davranmaları yönündeki beklenti tamamen ortadan kalkmamıştır. Basında kadın haberleri sayıca artış göstermiş olsa da, nitelik olarak kadın erkek eşitliğini tam manasıyla vurgulayan ve kadınların hem iş hem de siyasette etkin rol oynamalarının önemine vurgu yapacak haberler azınlıkta kalmıştır.

Medya, toplumsal algılar üzerinde etkili bir güce sahiptir. Kadın siyasetçilerle ilgili yapılan haberler de toplumda kadınların siyasetteki yeri ve önemi ile ilgili algıları şekillendirmede rol oynamaktadır. Kamuoyu Kuramı'na göre (Lippmann, 1922; Baran ve Davis, 2012), zihnimizde dış dünya ile ilgili oluşan imgeler kitle iletişim araçlarının etkisiyle şekillenmektedir. Diğer bir deyişle, dış dünya ile ilgili duygu ve düşüncelerimiz medyadan izlediğimiz, duyduğumuz ya da okuduğumuz haberler aracılığıyla oluşmaktadır. Lippmann (1922), medyanın bu gücünü 'sınırsız' olarak nitelendirmekte ve bu gücün insan zihnindeki belli kalıp yargıları da güçlendirdiğini iddia etmektedir.

Siyasette kadın algısı üzerinde etki yaratan bir diğer unsur ise kadın siyasetçilerin dış görünüşleri, bedenleri ve özel hayatları üzerinden yapılan haberlerdir. Bu durum, kadın siyasetçinin bilgisi ve deneyiminden öte fiziki özelliklerinin önemli olduğu algısını yaratmaktadır. Hatta bu durum zaman içerisinde maskülen tavra ve görünüme bürünen kadın siyasetçilerin var olmasına yol açmıştır. Benzer bir durum haberde, kadın siyasetçilerin çoğunlukla, aile, çocuk ve kadın sorunları üzerine vermiş oldukları demeçlere yer verilmesidir. Halbuki sağlık, ekonomi ve eğitim gibi pek çok farklı konuda kadın siyasetçiler de açıklama yapmaya ve karar almaya muktedirdir.

Çalışma kapsamında analiz edilen haberlerde de kadın milletvekillerinin ve kamusal alanda aktif rol alan kadınların haberde modernizmin ve kadın erkek eşitliğinin temsilcisi şeklinde lanse edilmeye çalışıldıkları ve topluma örnek teşkil edecek yanlarının ön plana çıkarılmış olduğu dikkat çekmektedir. Kadınların katılmış oldukları etkinlikler ve yapmış oldukları söyleşiler haberleştirilirken fotoğraf kullanımına dikkat edilmiştir. Bunun sebebi, siyasette kadın algısına yönelik toplumun bakış açısı üzerinde olumlu bir etki yaratmaya çalışmaktır. Öte yandan haberde fotoğraf kullanımının yaratmış olduğu retorik etkiyi göz ardı etmemek gerekmektedir. Dolayısıyla kadın milletvekillerinin fotoğraflarıyla haberleştirilmesi, dönemin iletişim teknolojilerinin kısıtları düşünüldüğünde, okurların algısı üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. Güzel giyimli ve özenli kadın milletvekilleri,

diğer kadınların da siyasete katılmaları yönünde özendirici bir etki de yaratabilmektedir.

Görsel 1. Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Milletvekilleri

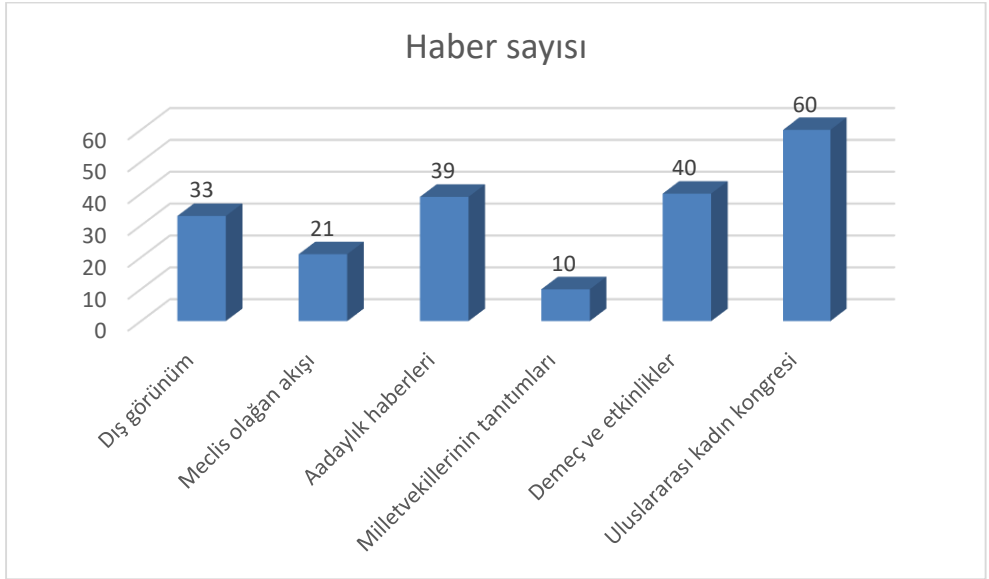
Kaynak: http://en.turkcewiki.org/wiki/Grand_National_Assembly_of_Turkey

Kamuyu oluşumundaki önemli faktörlerden biri olan medya, bireylerin ideolojiler, kültürler ve inançlar gibi kavramlar hakkındaki düşüncelerini etkileyebildiği gibi, 'kadın siyasetçi' algısını da etkileyebilmektedir. Bu süreçte yapılan haberler, haberin dili, kullanılan fotoğraflar ve söylem oldukça önemlidir.

3. ANALİZ VE BULGULAR

Bu çalışmada, kadınların milletvekili adayı olduğu ilk seçimin düzenlendiği Şubat ayını ve On İkinci Uluslararası Kadınlar Kongresi'nin İstanbul'da düzenlendiği Nisan ayını da kapsayacak şekilde 1 Şubat 1935 ve 30 Nisan 1935 tarihleri arasında çıkan 8 gazete incelendiğinde kadın milletvekilleriyle ilgili bilgileri içeren toplam 203 habere ulaşılmıştır. Bu haberler ilk kadın milletvekillerinin dış görünüşlerine, meclisin olağan akışı içinde kendilerine verilen görevlere, adaylık haberlerine / seçme seçilme hakkının elde edilmesine, kadın milletvekillerinin tanıtılmasına, verdikleri demeçlere ve katıldıkları etkinliklere, uluslararası kadınlar kongresindeki çalışmalarına, genel olarak kadınların milletvekili olmasına ilişkindir. Bazı haberler bu temalardan birkaç tanesini içinde barındırdığından, haberler sayısal olarak incelendiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

Grafik 1. Haber Sayıları

Bu haberlerin 35 tanesinde kadın milletvekillerinin resmi de kullanılmıştır. Bu fotoğraflarla 5. Dönem TBMM’de görev yapan kadın milletvekilleri modern görünümüleriyle hem ülkedeki kadınlara hem de dünyadaki kadınlara rol model olarak sunulmuşlardır ve Türkiye Cumhuriyeti’ni modern dünyanın ayrılmaz bir parçası olarak sabitlemişlerdir.

3.1. Milletvekilliği Adaylık Haberleri / Kadınların Seçme Seçilme Hakkına İlişkin Haberler

Bu temada değerlendirilen haberler kadınların Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından, hatta bizzat Atatürk tarafından aday gösterilen ya da bağımsız adaylıklarını koyan vekiller hakkındaki haberlerden ve seçim sonrasında yapılan kadınların seçme seçilme haklarını elde etmiş ve kullanmış olmaları yönündeki haberlerden oluşmaktadır. Bu konuda, 39 köşe yazısına ve habere ulaşılmıştır. Seçimden 2 gün öncesine kadar aday tespitlerinin devam ettiği seçim sürecinde Satı Kadın’ın (Hatı Çırpan) adaylık haberi “Rençber bir bayan mebus olacak” başlığıyla verilmiştir. Haber şöyle yazılmıştır:

“Bayan Satı’nın kocası İstiklal harbinde aldığı ağır bir yaradan ölmüş ve kadıncağız işeleri başına kalan 5 yavrusunu kimseye muhtaç etmeden uzun senelerden beri beslemiştir. Bayan Satı bir erkek kadar güçlü olduğu için yavrularını rençberlik yapmak sureti ile beslemiştir” (“Rençber bir Bayan mebus olacak”, 1935)

Bir tek Satı Kadın’ın adaylığı bu şekilde özel hayatı ve acıklı hikayesi paylaşılarak açıklanmıştır. Haberde çiftçi bir kadının milletvekili adayı gösterilmesine karşı hafif bir şaşkınlık olsa da bunun anlamlandırılabilirdiği alt

metni verilmiş ve zor şartlara rağmen çocuklarına baktığı için “erkek gibi güçlü” olarak tanımlanan Satı Kadın’ın adaylığı özel olarak haber yapılmıştır.

TKB kurucusu ve eski başkanı, aynı zamanda kadın hareketinin öncü isimlerinden Nezihe Muhiddin’in de bağımsız aday olduğu fotoğrafıyla birlikte duyurulmuştur. Adayların tam listesi 5 Şubat 1935 günü bu çalışma kapsamında incelenen tüm gazetelerde verilmiştir. Kadın milletvekili adaylarının isminin yanında parantez içinde “kadın” yazdığı görülmüştür (“Fırkamız sayılab namzetlerinin adları”, 1935). Kadınların bu seçimlere katılacağına ilişkin haberlerde kadın ve erkek seçmenlere seslenildiği görülmüştür. Kadın seçmenlerin oy atarken fotoğrafları yayınlanmıştır. Kadınların seçimlere katılması büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Son Posta gazetesinde çıkan “Kadın Sayılablardan Beklenenler” başlıklı haberde ise halkın kadın sayılablardan beklentilerinden, kadın milletvekillerin toplumu ileri götürmeleri gerektiğinden, İngiltere’de olduğu gibi siyasi hayatta etkin olmaları gerektiğinden bahsedilmiştir. Kadınların kazanmış olduğu seçme ve seçilme hakkının öneminden bahsedilmiştir.

6 Şubat 1935 tarihli Milliyet gazetesinde kadın milletvekili adaylarına övgüler yer almıştır. Fırka tarafından belirlenen adayların genel bir memnuniyet uyandırdığının söylendiği haberde şöyle denmiştir:

“Listedeki kadın namzetler bilhassa memleketin yetiştirdiği güzide ve kıymetli bayanlardır. Halk kadın namzetlere karşı büyük bir alaka duymaktadır” (“Yeni sayılablar Cuma günü memleketin her tarafında seçilmiş olacaklar”, 1935).

İncelenen bütün gazeteler kadınların adaylıklarını ve seçilmelerini desteklemiştir ve tamamı 17 kadın milletvekilinin yeni mecliste yerlerini alacağını bildirmiştir. Kadın milletvekillerinden Nakiye Elgün’ün seçim sonrası konuşma yaparken çekilen fotoğrafına da gazetelerde yer verilmiştir (“Yeni Sayılablar Dün Seçildi”, 1935).

Nakiye Elgün bu konuşmasında şöyle demiştir:

“... Bugün seçim günü. Milli hakimiyetin hız aldığı gündür. Kendi varlığını inkar eden bir rejimi yıkıp ta yüce varlığına kavuşan Türk milleti, büyük bir sevinç ve heyecan içinde ulusal yükümünü yapıyor.

Yüce milletim;

Gül, eğlen, sevin; her şey senin, her hak senin. Sen Türk için gereken verimli işleri kendi düşünce ve kestiriminden başka bir ölçüye vurmayan, bütün Ulus işlerinde kayıtsız, şartsız, her salahiyeti kendinde toplayan Türkiye Büyük Millet Meclisinde temsil edilen yüce bir varlıksın.” (“Yeni Sayılablar Dün Seçildi”, 1935).

Nakiye Elgün yaptığı konuşmada aydınlanma geleneğinden ilerlediğini ve demokrasinin bir parçası olmaktan duyduğu mutluluğu paylaşmıştır.

Konuşmasının tamamında ne dediği tam olarak bilinmese de gazetelere yansıyan haberlerde özel olarak kadınlara yönelik bir mesaj taşımadığı görülmektedir.

Görsel 2. Seçim Sonrası Nakiye Elgün'ün Konuşması

Kaynak: 9 Şubat 1935 Tarihli Milliyet Gazetesi

3.2. Kadın Milletvekillerinin Tanıtımlarına İlişkin Haberler

Bu araştırma ilk milletvekili seçilen kadınları kapsadığından 8 Şubat 1935 yılındaki seçimde meclise giren 17 kadın milletvekilini kapsamaktadır. Bu bağlamda kendileriyle ilgili haberler incelenen kadın milletvekilleri şunlardır: Fransızca ve İngilizce bilen, öğretmenlik ve belediye meclis üyeliği yapan Mevrure Gönenç; Eşi Kurtuluş Savaşı'nda gazi olan çiftçilik yapan köy muhtarı Satı Kadın; Darülfünun mezunu, Fransızca bilen ve öğretmenlik ve okul müdürlüğü yapan Türkan Örs Baştuğ; Öğretmenlik ve okul müdürlüğü yapmış olan Sabiha Gökçül, Almanca bilen, ortaokul mezunu, çiftçilik yapan Şekibe İnsel; Londra'da eğitim görmüş öğretmen Huriye Öniz; Doktor Fatma Memik; Öğretmen ve İstanbul Şehir Meclisi üyesi Nakiye Elgün; Fransızca bilen öğretmen ve okul müdürü Fakihe Öymen; Fransızca ve İngilizce bilen öğretmen Mihri Pektaş, Kayseri Belediye Meclis üyesi Ferruh Güpgüp Bolu Belediye Meclis üyesi, öğretmen Bediz Aydilek; Fransızca ve İngilizce bilen Darülfünun mezunu öğretmen Meliha Ulaş; Fransızca, İngilizce ve Rumca bilen, lise mezunu Adana Belediye Meclis üyesi Esmâ Nayman; Fransızca bilen, Darülfünun mezunu öğretmen ve okul müdürü Sabiha Görkey; Fransızca bilen öğretmen, okul müdürü ve müfettiş Seniha Hızal; Sorbonne Üniversitesi mezunu Fransızca ve Rumca bilen ve belediyeçilik alanında uzmanlaşan Benal Nevzad İhtar. Bu çalışma kapsamında ulaşılan haberlerin 10 tanesi kadın milletvekillerinin tanıtımlarına ilişkin haberlerdir.

Haberlerin 3 tanesi kadın milletvekillerine ilişkin kısa özgeçmişlerden oluşmaktadır. Bu araştırma kapsamında incelenen gazetelerin hiçbirinde erkek milletvekili adaylarının kısa özgeçmişlerine ilişkin haber yer almazken hepsinde kadın milletvekili adaylarının kısa özgeçmişlerine yer verilmiştir ("Seçim Hazırlıkları Bitiyor", 1935; "Yeni sayılabayan Cuma günü memleketin

her tarafında seçilmiş olacaklar”, 1935; “C.H. Fırkasınca gösterilen kadın sayılam namzetlerinin hal tercümelere”, 1935). Bu durum başta erkek milletvekillerinin 4. TBMM’de de görev aldığı için özgeçmişlerine gerek olmadığını düşündürse de ilk kez milletvekili adayı olan bağımsız erkek adayların da kısa özgeçmişlerine yer verilmemesi kadın milletvekillerine karşı daha çok merakın söz konusu olduğunu göstermektedir. Söz konusu kısa özgeçmişlerde kadın adayların mesleklerine, çalışma hayatlarına, nereli oldukları, doğum tarihlerine ve medeni hallerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerden sadece doğum tarihi, mesleklerine ilişkin bilgiler istisnasız her aday için verilmiştir. Kadın milletvekili adaylarının hepsi çalışan kadınlardır ve 14’ü yüksek eğitimli kadınlardan oluşmaktadır.

3.3. Kadın Milletvekillerinin Dış Görünümlerine İlişkin Haberler

Bu çalışma kapsamında ulaşılan haberlerin 33 tanesi kadınların görünümüne, meclise ilk girdikleri gün nasıl giyindiklerine, kadınların meclis açılış günü için uymaları gereken kıyafet usullerine ve bütün bu kapsamlarda hem mecliste olmalarıyla hem de giyimleriyle ülkedeki ve dünyadaki kadınlara örnek gösterilmelerine odaklanmıştır.

Görsel 3. Kadın Milletvekilleri

Kaynak: 2 Mart 1935 Tarihli Milliyet Gazetesi

Bu temada kadın milletvekillerinin ilk gün giydikleri kıyafetler detaylıca anlatılmış ve ceketlerinden, gömleklerinden, smokinlerinden, döpiyeslerinden ve kravatlarından bahsedilmiştir (“Beşinci Ulus Kurultayı Dün Açıldı”, 1935; “Kadın Sayılamlarının Kılığı”, 1935; “Toplantıdan İntibalar”, 1935). Saçlarının arkaya taralı olduğu, temiz bir görüntüye sahip olduğunun altı çizilmiştir. Kadın milletvekillerinin ilk kez TBMM’ye giriyor olmaları bütün bu haberlerde coşkuyla verilmiştir.

Kadınların görünüşlerine ilişkin başka bir haberse yeni kadın milletvekilleri şerefine verilen çay ve balo sırasındaki izlenimlerin kaleme alınmasıyla hazırlanmıştır: “Yeni sayılamlardan Bayan Fatma Şakir temiz giyinişi ile herkeste hürmet ve dikkat uyandırmıştır” şeklinde

haberleştirilmiştir. Aynı haberde Nakiye Elgün'ün smokinle gelmesine değinilmiş ve “tanıdıklarına elini öptürmek suretiyle hazirunun neşesini arttırmıştır” denmiştir (“Yeni saylavlar şerefine çay ve balo”, 1935).

16 Şubat 1935 tarihli ulus gazetesinde yayınlanan bir haber ise Bolu’lu Bediz Aydılek’in Konya’dan milletvekili seçilmesi coşkuyla karşılanmış ve seçim sonrası verilen yemekteki temiz sofralarda şık giyinmiş Bediz Aydılek’le birlikte yenen yemeğe vurgu yapılmıştır (“Bolu’da seçim çok hareketli geçti”, 1935). Bunun dışında gazetelerdeki köşe yazılarında da sıkça kadınların peçeden, feraceden ve çarşaftan kurtularak modern dünyaya açıldıklarını ve diğer ulusların gözünde masal kahramanlığından çıkarak gerçek bir insan kimliğine büründüklerinden bahsedilmiş ve Türk kadınının bütün bu haklarını en güzel şekilde kullanarak tüm dünyaya örnek olacağından bahsedilmiştir (Belge, 1935). Kadınların önceki kapalılıkları nedeniyle sadece yabancılar için değil aynı zamanda Türkler için de bilinmez olduğundan ama kazandığı haklarla birlikte insanlara has hareketleri yapmaya başladığından dünyanın gözünü üstüne çektiğini tartışan yazıda kadınların tüm dünyaya örnek olacaklarının altı çizilmiştir.

Türk kadınlarının seçme ve seçilme hakkını hak ettiği ve bunu başarıyla gerçekleştireceği ne dair alt metinler haberlerde okunmaktadır. Haberler saygılı bir dille yazılmış ve cumhuriyetin inşasındaki kadın temsillerine paralel bir ton haberlere hakim olmuştur. Kadın milletvekillerinin dış görünüşleri hakkında yapılan haberlerin genel olarak Erken Cumhuriyet döneminin modernleşme çabaları çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Modernleşme sürecinde Türk kadınının topluma örnek teşkil etmesi ve değişimin öncülerinden biri olması amacıyla haberlerde kadın milletvekillerinin giyimlerinden bahsedildiği saptanmıştır. Gazetelere göre bu övünç kaynağı durum fotoğraflı haberlerde ön plana çıkmıştır.

3.4. Meclis Olağan Akışı İçinde Kadın Milletvekillerine Yer Verilen Haberler

Bu temaya ilişkin yani Meclisin olağan akışı içinde kadın milletvekillerine yer verilen 21 habere ulaşılmıştır. Bu haberler kadın milletvekillerinin mazbatalarını almalarına, hangi encümenliklere bağlı çalışacaklarına ve mecliste kürsüye çıkıp konuşmalarına ve meclisteki yeminlerine dair haberlerden oluşmaktadır (“Umumi Meclis Toplantıları Başladı, 1935; “Kamutay Dün Toplandı”, 1935). Bu haberlerde kadınların kürsü konuşmalarının içeriklerine ve mecliste yaptıkları çalışmalara özel olarak değinilmemiştir. Ancak konuşmalarının hararetle dakikalarca alkışlandığına değinilmiştir (“Toplantıdan İntibalar”, 1935). Haberlerin dili genellikle kadın milletvekillerini motive edecek bir tonda yazılmıştır.

Sabiha Gökçül’ün Başkanlık Divanına giren ilk kadın milletvekili olduğunun altı çizilmiştir (“Başkan vekillikleri, idare amirlikleri”, 1935; “Beşinci Ulus Kurultayı Dün Açıldı”, 1935; Ağaoğlu, 1935). Kadın

milletvekillerinin başarısı ya da başarılı görünmesi rejimin çağdaş yüzünü göstermesi açısından oldukça önemli gözükmektedir.

3.5. Kadın Milletvekillerinin Verdikleri Demeçlere / Katıldıkları Etkinliklere İlişkin Haberler

Çalışmada kadın milletvekillerinin verdikleri demeçlere / katıldıkları etkinliklere ilişkin haberler kategorisine giren 40 habere ulaşılmıştır. Nakiye Elgün'ün Teyyare Cemiyetinden aldığı altın madalya, yeni vekillerin şerefine verilen çay partileri ve balolar, yardım işleri ile ilgili etkinliklere katılımları, kadın milletvekillerinin uluslararası kadınlar kongresine katılımı, katıldıkları etkinliklerde verdikleri demeçler ve aldıkları görevlere ilişkin haberler bu kategoriye oluşturmaktadır. Ulus gazetesi tarafından verilen çay partisi bazı gazetelerde kadın sayımlar şerefine verilen çay ziyafetinin haberi olarak bahsedilmiş (“Kadın Sayımlara Ziyafet”, 1935) ancak pek detaylı haberleştirilmemişken Ulus gazetesi aynı haberi “Ulus'ta Gazeteciler Toplantısı” başlığıyla detaylıca kendi haberini yapmıştır (“Ulus'ta Gazeteciler Toplantısı”, 1935). Haberde vurgulanan yabancı gazetecilerle kadın milletvekillerinin bir araya gelip “derin” konular üzerine uzun uzun konuştuğunun vurgulanması kadınları yüz yıllardır siyasetin alanından dışlayan bakış açısını kırmaya yeltenmek için önemli bir adım olarak okunabilir. Kadın milletvekillerinin eksiksiz katıldığı partiye ünlü gazeteci Betty Ross da katılmıştır. Bu konuşmalar üzerine, Betty Ross'un fikrini soran gazete, “hepsinin hayranıyım” cevabını almış ve “Kadın sayımlarımızın her bakımdan eksiksiz olan değerleri hakkında ancak Mis Betti Roz'un düşüncelerini paylaşmaktan başka denecek söz yoktur.” diyerek bitirmiştir. “Sayıml Kadın ve Kıyafet işi” başlıklı köşe yazısında ise kadın sayımların görüşlerine başvurularak, kıyafet meselesinin artık önemsiz olduğu, bu konuları ön plana çıkartmanın da kadın erkek eşitliği ile tezat bir düşünce olduğu ifade edilmiştir. Kadın milletvekillerinin mecliste görev almak üzere ayrılmak durumunda oldukları işlerinden aldıkları teşekkür belgeleri ve ayrılık seremonileri de detay verilmeden haberleştirilmiştir (“Sayıml Nakiye'ye altın madalya”, 1935; “Samsun'un kadın sayımları için verilen ziyafet”, 1935).

Benzer temsiller yurt dışı haberlerin haberleştirilmesinde ve 12. Uluslararası kadınlar kongresine ilişkin haberlerin verilmesinde de gözlemlenmektedir. Kongrenin açılışının hemen öncesinde Mihri Pektaş'ın diğer ülkelerden gelen katılımcılara İntihap hakkı komisyonu çerçevesinde Türk kadınının vaziyetini anlatması da haberleştirilmiş, (“Mihri Pektaş İntihap hakkı komisyonunda Türk kadınının vaziyetini anlattı”, 1935) ancak konuşmasının ve bilgilendirmenin içeriğine değinilmemiştir. Türkan Baştuğ'un mitinge katıldığına dair haberler de yapılmış, ancak yüzeysel kalmıştır (“Kadınlar dün birinci mitinglerini yaptılar”, 1935).

Bu kongreye kadın milletvekilleri de yoğun ilgi göstermişlerdir. Mihri Pektaş, Esmâ Nayman, Benal Nevzat, Nakiye Ergün, Mevrure Gönenç, Huriye Oniz, Ferruh Güpgüp, Mediha Ulaş, Bediz Aydılek, Türkan Baştuğ kongreye katılmışlardır (“Kadınlar Kongresi Dün Açıldı”, 1935). Kongrede tanıtılmaları sırasındaki demeçlerine yer verilmemiştir (“Arsulusal Kadınlar Kongresi İstanbul’da toplandı”, 1935) sadece çok güzel konuştukları ifade edilmiştir. Kadın milletvekillerinin de katıldığı 23 Nisan’da Uluslararası Kadınlar Kongresi kapsamında düzenlenen miting haberinde ise Mihri Pektaş’ın, Türkan Baştuğ’un ve Esmâ Nayman’ın konuşmalarının içeriklerine bazı gazeteler yer vermiş (“Dün akşamki miting”, 1935; Kadınlar Birliğinin dünkü mitingi, 1935) bazıları ise vermemiştir (“Arsulusal Kadınlar Kongresinde”, 1935). Bu konuşmada Mihri Pektaş Türkçe, Esmâ Nayman ise Fransızca olarak konuşmuşlardır.

Ulus gazetesinde yayınlanan haberde, Türkan Baştuğ Kadınların bugünkü durumunu daha iyi kavramak için dünle bugün arasındaki farkı kıyaslamak gereğinden bahsedilmiş ve konuşma, anlatılanın aktarılması yoluyla “ekonomi, ahlak, bediiyat, siyasa ve hukuk bakımından dünle bugün arasındaki farkları anlatmıştır” şeklinde haberleştirilmiştir (Kadınlar Birliğinin dünkü mitingi, 1935). Aynı gazete bir sonraki gün ise Esmâ Neyman’ın konuşmasının bir kısmını doğrudan aktarmıştır:

“16 sene var ki, Büyük Harp bitti. Fakat insanlar hele bugün Avrupa’da yaşayan insanlar, altıgün rahat yüzü görmediler!... Bizde sulh, bir edebiyat değildir. Kendisi ile gurur duyulan bir hakikattir.”

Bu konuşmanın verilmesiyle kadın milletvekillerinin Avrupa’da yükselen kriz sırasında Barış yanlısı tutumlarının altı çizilmiştir. Gazete Mihri Pektaş’ın konuşması sırasındaki fotoğrafını paylaşmış ama içeriğini paylaşmamıştır. Bu tutum genellikle kadınların demeçleri ya da katıldıkları etkinlikler söz konusu olduğunda detaydan kaçınan gazete temsillerine örnek olarak önem arz etmektedir.

Görsel 4. Mihri Pektaş

Kaynak: 23 Nisan 1935 Tarihli Tan Gazetesi

3.6. Uluslararası Kadınlar Kongresine İlişkin Haberler

Uluslararası Kadınlar Birliği, (International Alliance of Women/IAW) 12. Kongresini, Türk Kadınlar Birliği'nin yapmış olduğu organizasyonla, 18-24 Nisan 1935 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştirmiştir. Bu önemli etkinlik, Yıldız Sarayı'nda yapılmış ve farklı ülkelerden birçok kadın katılım sağlamıştır. 12. Uluslararası Kadınlar Birliğinin Türkiye'de düzenlenmesinin nedeni birlik ikinci başkanı Rosa Manus Türk kadınların seçme ve seçilme hakkını kazanması ve hükümetin izlediği barış yanlısı politikalar olarak açıklamıştır (Türk Kadınlığı Bütün Dünyaya Örnek oldu", 1935). Kongreye verilen önem sebebiyle Nisan ayı boyunca konu ile ilgili taranan gazetelerde toplamda 60 haber yapılmıştır. Bu haberler genel olarak kongrenin duyurusu, tanıtımı, kongreye katılanların açıklanması, kongrenin başlangıç ve bitiş tarihleri, kongrenin gerçekleşeceği mekanın duyurusu şeklinde yazılmış ve bu kongre Türk kadını için bir zafer olarak nitelendirilmiştir ("Dünya Kadınlar Birliği Kongresinde Konuşulanlar", 1935; "Kadınlar Kongresi: Murahhaslar Bu hafta Gelmeğe Başlıyor", 1935; "Kadınlar Kongresi: Her gün Yeni Murahhaslar Gelmektedir", 1935; "Şehrimizde Toplanacak Kongreye Muhtelif Memleketlerden Bine Yakın Kadın Geliyor", 1935; "Kadınlar Kongresi Ruznamesi Hazır", 1935).

Kongreye katılan kadın milletvekillerinin isimleri, yurtdışından gelen kadın konuklar, yurtdışından kongre için gelen gazeteciler, kongre etkinlik bilgileri gibi detaylara kongrenin yapılacağı günün öncesinden sonrasına kadar taranan gazetelerde hemen her gün yer verilmiştir. Kuşkusuz kongreye bu kadar önem verilmesinin temel sebeplerinden birisi, tüm dünyaya Modern Türk Kadını imgesinin gerçek olduğunun gösterilmesidir. Gerek haberlerde kullanılan kadın katılımcı fotoğraflarında gerekse haber içeriklerinde modern Türkiye Cumhuriyeti'nde seçen ve seçilen Türk kadınının uluslararası bir kadın kongresine ev sahipliği yapmasının gurur verici olduğu yansıtılmaya çalışılmıştır ("Dünya Feministleri ile Görüşmeler: Biz Türk Kadınlarına Cidden Gıpta Ediyoruz", 1935; Uluslararası Kadın Kongresinde Bir de Türk Kadını Sergisi Açılacak", 1935; "Kadınlar Kongresine Meşhur Leydi Astor Geldi: Övgü Dolu Sözler Sarfetti", 1935; "Türk Kadınının Zaferi: Dün Bütün Dünya Kadınlığı Atatürk'ün Esaretten Kurtardığı Türk Kadını Alkışladı", 1935).

Kongrenin uluslararası olması sebebiyle, gelen konukların hangi ülkeleri temsil ettikleri haberlere coşkuyla yansımıştır ("Feminizm Kongresi: Mısır ve Bulgaristan'dan Ellişer Murahhas Gelecektir", 1935; "Dünya Kadınlar Birliği Kongresi: "Şehrimizde Toplanacak Kongreye Muhtelif Memleketlerden Bine Yakın Kadın Geliyor", 1935; "Uluslararası Kadın Birliği Başkanı Dün Geldi", 1935). Bu haberlerde Kongre Başkanı ve Murahhas Heyeti Başkanı ile ilgili bilgiler verilirken, konuşmaların İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinde yapılacağı da belirtilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk de kongre ile yakından ilgilenmiş ("Kadınlar Birliği'nden Bir Heyet Atatürk'ü Ziyaret Edecek", 1935); Türkiye

Cumhuriyeti Hükümeti ve TKB tarafından Türkiye'nin tanıtımı için kongreye vize gibi konularda birçok kolaylık sağlanmıştır. “Dünya Kadınlarının Mitingi” başlığıyla sunulan haberde ise, katılımcıların yapmış olduğu mitinglerdeki nutuklar ve açıklamalar detaylı olarak yazılmıştır.

Görsel 5. Kadınlar Mitinginden Görüntüler

Kaynak: 22 Nisan 1935 Tarihli Cumhuriyet Gazetesi

Kadınlar Birliği Kongresi başından sonuna dek gazeteciler ve muhabirler tarafından dikkatle izlenmiş (“Kadınlar Kongresi Son Toplantıları İntibası”, 1935; “Kadınlar Kongresinin Son Toplantısı”, 1935), gerek çekilen fotoğraflarla gerekse yazılan yazılarla modern Türk Kadınının dünyaya tanıtılması açısından kongrenin önemini altı çizilmiştir.

3.7. Genel Değerlendirme

Kadınların genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkını ilk kez kullandığı 1935 yılının 1 Şubat ve 30 Nisan arasındaki gazeteleri incelendiğinde kadın milletvekillerine yönelik haberlerde en çok karşımıza çıkan söylem, demokrasi ve medeniyet üzerine olmuştur. Haberlerde ve köşe yazılarında bütün dünyada demokrasinin sekteye uğradığı bir dönemde, kadınların baskılandığı kadın örgütlerinin yasaklanmasına ve demokrasinin karalanmasına değinilerek, baskıcı rejimlerin demokrasiyi anarşiyle özdeşleştirerek tüm dünyayı otoriter idarelere yönelime teşvik etmesinin eleştirildiği görülmektedir (“Serbest Münakaşa”, 1935). Böyle bir dönemde kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ve bağımsız adaylara yer açılması, yeni kuruluş Türkiye Cumhuriyeti'nin ayırt edici özelliği olarak ön plana çıkarılmıştır.

Kadınların milletvekili olmalarının ülkenin toplumsal yaşamında çok ileri ve mutluluk verici olduğundan bahsedilmiştir. Bunun ayrıca cumhuriyetin demokratik yönelmelerini bildirişi bakımından çok değerli olduğunun altını çizen yazılar da gazetelerde yer almıştır (Küçük, 1935a). Genel olarak kadınların oy hakkı (genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı), özelde ise kadın milletvekilleri hakkında yazılan yazılar kadın erkek eşitliğinin sağlandığının altını çizmiştir. Özellikle kadınların artık oy veriyor

olmasıyla birlikte tam bir vatandaş olduğu vurgulanmış ve kadınlarla erkekler arasında eşitliğin sağlanmasına değinilmiştir. Hatta bazı yazılarda ataerkil kavramının tanımı “erkeğin kudreti üzerine kurulmuş aile biçimi” (Küçük, 1935b) şeklinde verilerek eleştirisi yapılmış ve kadınlarla erkeklerin eşit olduğunu onaylamayan medeni ülke kalmadığının altı çizilmiştir. Kadınların bir süs eşyasından farklı olduğu vurgulanarak yeni haklarla donatılmış kadınların çalışan, kazanan, her şeyi erkekle beraber araştıran kadınlar olduğu ve bu yeni biçim düşünüşün yurdun erdem ve inanışlarına da uygun olduğu yazılmıştır (Küçük, 1935b). Bu noktada kadın erkek eşitliğini tarihsel sürekliliğe dayandırmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Türk kadınlarının toplumsal statüsü ve kazandığı haklar ile Cumhuriyetin medeniliği ve iyi oluş hali arasında bir paralellik kurulduğu da yazılardan anlaşılmaktadır. Yabancıların Türk kadınlarıyla ilgili algısının değişmesi aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı imajından kurtulmasını da sağlamıştır.

Gazetelerde, yabancı basında Türk kadınlarıyla ilgili yapılan haberlere ve uluslararası kadınlar kongresindeki delegelerin demeçlerine sıkça yer verilmiştir. Dünya'daki ilk kadın milletvekillerinden Lady Astor'un “kadının oy hakkı olmayan yerde, hakiki demokrasi olamaz” diyerek Atatürk'e olan minnetini bildirmesi haberleştirilmiştir. Benzer şekilde, haberlerde Mısır, Hindistan, Romanya, İngiltere, Fransa, Amerika dahil birçok farklı ülkeden gelen kadınların Türk kadınlarına “gıpta ile baktıkları” üzerinde durulmuştur (“Murahhaslar Türk kadınlarına gıpta ediyorlar”, 1935). Gazetelerde yabancı muharrasların “Türk kadını gibi haklarını alabilirlerse kendilerini bahtiyar addedecekleri”, Romen heyeti başkanının Türk kadını hak ettiği zaferi aldığını ve İstanbul'a onlara olan hayranlığımızı göstermeye geldik demesi (“Türk kadını beklenen zaferi kazanmıştır Romen heyeti başkanı böyle söylüyor”, 1935) haberleştirilmiştir.

Kadınların siyasal, ekonomik ve sosyal durumlarındaki büyük değişim Türk devriminin en önemli safhası olarak değerlendirilmiştir (Esmer, 1935). Bu dönemde gazetelerde görülen kadın milletvekillerine ve Türk kadınlara yönelik haberler, onların hem Türkiye'deki kadınlar için hem de Dünya'daki kadınlar için ideal kadının örneğini teşkil ettiğinin düşünüldüğünü göstermektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen kadın milletvekillerine ve onların hem halk hem de yabancı basın ve yabancı kadınlar tarafından nasıl algılandığına ilişkin haberler, hem Türk kadınlarının hem de Türk kadınlarına örnek olarak gösterilen ilk milletvekili kadınların Erken Cumhuriyet dönemi uluslaşma sürecinde önemli bir yer kapladığı yönündeki literatürü desteklemektedir.

Sonuç

Bu makale, Türkiye'deki ilk kadın milletvekillerinin 1935 seçimlerinin hemen ardından gazetelerdeki temsilleri üzerinde durmaktadır. Araştırma

tasarımı, niteliksel ve niceliksel verilerin kullanıldığı bir araştırma tasarımıdır. Bu tasarım, literatür taraması, veri toplama ve analizi adımlarını içermektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de kadınların siyasete katılımları ve medya temsilleri konusunda mevcut literatür kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Veri toplama sürecinde 1935 yılının Şubat, Mart ve Nisan ayında yayınlanan Ulus, Milliyet, Zaman, Son Posta, Cumhuriyet, Türk Dili, Kurun ve Yeni Asır gazetelerinde kadın milletvekillerinin aday gösterilmelerinden İstanbul’da düzenlenen 12. Uluslararası Kadınlar Kongresi’nin bitimine kadar olan süreçteki temsilleri hem nitel hem de nicel olarak toplanıp, içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir.

Araştırma sorusu, Türkiye’deki ilk kadın milletvekillerinin gazetelerdeki temsilleri konusunda nasıl bir imaj çizildiği ve kadınların siyaset sahnesinde nasıl konumlandırıldığı olarak belirlenmiştir. Bu makale, Türkiye’de kadınların siyasi katılımı ve temsilleri konusunda bir araştırma tasarımı kullanarak, 1935 yılında seçilen ilk kadın milletvekillerinin gazetelerdeki temsillerini incelemektedir. Makale, kadınların seçme ve seçilme haklarına sahip olmalarıyla birlikte siyasetteki konumlarına odaklanırken, siyasi iletişim ve medya temsilleri konularını da ele almaktadır. Ayrıca, medyanın kadınların siyasi katılımı hakkında nasıl haber yaptığını ve kadınların siyasi katılımının toplumdaki kadın algısını nasıl etkilediğine de değinmektedir.

Makalenin girişinde, Birinci Dalga Feminizm gibi kadınların seçme ve seçilme haklarını kazandıkları tarihler ve Türkiye’deki kadınların siyasi katılımı hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Konu ile ilintili olarak, Erken Cumhuriyet Dönemi’nde kadın hareketi ve siyasal hak talepleri de çalışma kapsamında anlatılmıştır. Makale, kadınların siyasi katılımının önemine vurgu yaparak, demokratik yaşama adaptasyon sürecindeki kadınların siyaset sahnesindeki konumlarının önemli bir adım olduğu fikrinden yola çıkılarak planlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, basının siyasal iletişim açısından önemine ve gazetelerin kadın temsili konusundaki rolüne değinilmiştir. Basın, kadınların siyasi hayatta yer almasıyla ilgili yayımlanmış olduğu haberler üzerinden, toplumdaki kadın algısı üzerinde şekillendirici bir etki yaratmaktadır. Bu nedenle medyadaki haberlerin, içerik ve söylem yönünden eleştirilmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir. Medyada kadın siyasetçilerle ilgili yapılan haberlerde kullanılan dil ve retorik öğeler, toplumsal algıyı büyük ölçüde etkilemektedir.

Makalenin, üçüncü bölümünde ise kullanılan verilerin kaynaklarına ve araştırma tasarımına dair detayları açıklanmış; analiz ve bulgular kısmı yazılmıştır. Türkiye’nin o dönemdeki seçme ve seçilme hakkı durumu, kadınların siyasi katılımının önemi, medyanın kadın temsili konusundaki rolü ve gazetelerin haberlerinin içerik ve söylem yönünden değerlendirilmesi ele alınmıştır.

Medyada kadın siyasetçilere eşitlikçi bir yaklaşım, erkek ve kadın siyasetçilerin eşit haklara sahip olduklarının belirtilmesi ve kadın siyasetçilerin görünür olmasının sağlanması toplumdaki kadın siyasetçi algısının şekillenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu şekilde toplumdaki kadınlar kendilerindeki liderlik vasıflarını fark edebilir, siyasete ilgi duyabilir ve siyaset, erkek egemen bir alan olmaktan çıkabilir. Çalışma itibariyle analiz edilen 1935 senesi de oldukça erkek egemen bir siyasi sistem içerisinde kadınlara tanınan seçme ve seçilme hakkının seçimle taçlandırıldığı önemli bir yıldır. 8 Şubat 1935 seçimleri ile birlikte basında çıkan kadın milletvekili haberlerinin nicelik ve niteliği de bu nedenle analize değer bulunmuştur.

Çalışmada elde edilen bulgular, kadınların seçme ve seçilme haklarının elde edilmesinin ardından gazetelerde kadın milletvekillerinin siyasi katılımına yönelik haber yapma eğilimlerinin belirlendiğini ve toplumsal algı üzerindeki etkilerinin yorumlandığını göstermektedir. Ayrıca, gazetelerde kadın milletvekillerinin siyasi katılımına yönelik haber yapma eğilimleri ve kalıpları tespit edilmiş ve toplumsal algı üzerindeki etkisi yorumlanmıştır. Bulgular, kadınların siyaset sahnesinde nasıl konumlandırıldığını ve toplumsal algı üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde modern Türkiye ve modern Türk kadını imajına yönelik olarak gazete haberlerinde teşvik edici ve destekleyici haberler yapılmış olduğu gözlenmiştir. Ancak kadın milletvekilleri ile ilgili yapılan haberlerin önemli bir kısmı detay ve derinlikten yoksundur. Dolayısıyla analiz edilen 214 haberin, dönemin sosyolojik şartlarına göre siyasette olumlu bir kadın algısı yaratmaya yönelik olduğunu ancak yüzeysel kaldığını ifade etmek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Dilhan Apak: %50, Aslı Telsere Ömeroğlu: %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Dilhan Apak: 50%, Aslı Telsere Ömeroğlu: 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (1935, 2 Mart). Yeni Kurultay. *Milliyet Gazetesi*.
- Arat, Y. (1998). Türkiye’de modernleşme projesi ve kadınlar. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Ed.) *Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik* içinde (ss.82-98). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arsıulusal Kadınlar Kongresinde. (1935, 23 Nisan). *Ulus Gazetesi*.
- Arşıulusal Kadınlar Kongresinde Heyecanlı Üç Saat. (2023, 22 Nisan). *Yeni Asır Gazetesi*.
- Aziz, A. (2011). *Siyasette etkili iletişim teknikleri*. Başlık Yayın Grubu.
- Baran, S.J. ve Davis, D.K. (2012). *Mass Communication Theory: Foundations, Ferment, and Future*. Cengage Learning.
- Beşinci Ulus Kurultayı Dün Açıldı. (1935, 2 Mart). *Zaman Gazetesi*.
- Bolu’da Seçim Çok Hareketli Geçti (1935, 16 Şubat). *Ulus Gazetesi*.
- C.H. Fırkasınca Gösterilen Kadın Sayılam Namzetlerinin Hal Tercümeleleri. (1935, 6 Şubat). *Kurun Gazetesi*.
- Çakır, S. (1991). *Siyasal yaşama katılım mücadelesinde Türk kadını. Eşit hak eşit katılım* (ss. 131-142). Cem Yayınevi.
- Çakır, S. (2013). *Erkek kulübünde siyaset: Kadın parlamenterlerle sözlü tarih*. Versus Kitap.
- Çakır, S. (2013b). *Osmanlı kadın hareketi*. Metis Yayınları.
- Çelenk, S. (2010) Kadınların medyada temsili ve etik sorunlar. B. Çaplı ve H. Tuncel (Ed.) Televizyon haberciliğinde etik içinde (ss. 229-236). Fersa Matbaacılık.
- Duroğlu, S. (2007). *Türkiye’de ilk kadın milletvekilleri* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Dün Akşamki Miting. (1935, 23 Nisan). *Tan Gazetesi*.
- Dün Altı Vilayette Sayılam Seçimi Yapıldı. (1936, 13 Ocak). *Ulus Gazetesi*.
- Dünya Kadınlar Birliği Kongresi. (1935, 4 Nisan). *Kurun Gazetesi*.
- Dünya Kadınları Dün Bir Miting Daha Yaptılar. (1935, 23 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Esmer, A. Ş. (1935, 20 Nisan). Kadınlar Kongresi. *Milliyet Gazetesi*.
- Fırkamız Sayılam Namzetlerinin Adları. (1935, 5 Şubat). *Ulus Gazetesi*.
- Göle, N. (2011). *Modern mahrem*. Metis Yayınları.
- Gülen, H. (2015). Kemalist modernleşmede aile, ulus, kadın ve kadın yolu / Türk kadın yolu dergileri. *MGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 0(12), 152-164. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/msgsusbd/issue/46976/589533>
- İlhamoğlu, E. (2019). *Uluslaşma bağlamında kadının özgürleşmesi tartışmaları ve Türk devrimi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi

- İnal, M. A. (1996). *Haberi okumak*. Temuçin Yayınları.
- İnan, Afet. (1958). *Herkesin bir dünyası var*. Türk Tarih Kurumu.
- Kaçar, A. (2020). *Kadınlar halk fırkasından Türk Kadınlar Birliğine kadın hareketi ve basına yansımaları (1923-1935)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Kadınlar Birliğinin Dünkü Mitingi. (1935, 22 Nisan). *Ulus Gazetesi*.
- Kadınlar Bugün Bir Miting Yapacaklar. (1935, 21 Nisan). *Kurun Gazetesi*.
- Kadınlar Kongresi Bugün Son Celsesini Yapıyor. (1935, 24 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kadınlar Kongresi Dün Açıldı. (1935, 19 Nisan). *Milliyet Gazetesi*.
- Kadınlar Dün Birinci Mitinglerini Yaptılar. (1935, 22 Nisan). *Milliyet Gazetesi*.
- Kadınlar Kongresi: Her Gün Yeni Murahhaslar Gelmektedir. (1935, 15 Nisan). *Yeni Asır Gazetesi*.
- Kadınlar Kongresinde İkinci Gün. (1935, 20 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kadınlar Kongresi Murahhaslar Bu hafta Gelmeğe Başlıyor. (1935, 4 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kadınlar Kongresi Ruznamesi Hazır. (1935, 6 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kadın Sayıavlardan Beklenenler. (1935, 9 Şubat). *Son Posta Gazetesi*.
- Kadın Sayıavların Kılığı. (1935, 2 Mart). *Ulus Gazetesi*.
- Kadın Sayıavlara Ziyafet. (1935, 3 Mart). *Zaman Gazetesi*.
- Kamutay Dün Toplandı. (1935, 8 Mart). *Zaman Gazetesi*.
- Karakuş, G. (2019). Sovyetler Birliği'nde kadının konumuna genel bakış. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(3), 1580-1598. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/828687>
- Koçak, A., ve Özgür, A. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Selçuk İletişim*, 4(3), 21-28. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/19013/200754>
- Küçüka, N.A. (1935a, 8 Şubat). Yeni Sayıavlar Bugün Seçiliyor. *Ulus Gazetesi*.
- Küçüka, N.A. (1935b, 11 Şubat). Kadınlar Sayıav Olduktan Sonra. *Ulus Gazetesi*.
- Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*. Harcourt, Brace and Company.
- Mihri Pektaş İntihap Hakkı Komisyonunda Türk Kadınının Vaziyetini Anlattı. (1935, 18 Nisan). *Milliyet Gazetesi*.
- Mitchel, J. (1998). Kadın ve eşitlik. J Mitchel ve A. Oakley (der.) *Kadın ve eşitlik* (çev ve yay haz. Fatmagül Bertkay), (ss. 23-46) Pencere Yayınları.

- Murahhaslar Türk Kadınlarına Gıpta Ediyorlar. (1935, 8 Nisan). *Milliyet Gazetesi*.
- Oktay, M. (2002). *Politikada halkla ilişkiler*. Derin Yayınları.
- Osmanağaoğlu, H. (2015). *Feminizm kitabı: Osmanlı'dan 21. yüzyıla seçme metinler*. Dipnot.
- Otuz Yurdun Kadınları Dün Toplandılar. (1935, 19 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Özgen, M. (1998). *Gazetecinin etik kimliği*. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Rençber Bir Bayan Mebus Olacak. (1935, 3 Şubat). *Zaman Gazetesi*.
- Samsun'un Kadın Saylavı İçin Verilen Ziyafet. (1935, 25 Şubat). *Kurun Gazetesi*.
- Saylav Kadın ve Kıyafet İşi. (1935, 10 Şubat). *Kurun Gazetesi*.
- Saylav Nakiyeye Altın Madalya. (1935, 11 Şubat). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Saylav Seçimi Dün Yapıldı. (1935, 9 Şubat). *Ulus Gazetesi*.
- Serbest Münakaşa. (1935, 5 Şubat). *Zaman Gazetesi*.
- Şakir, Ş. (2023, 10 Mayıs). 10 Mayıs 1935: Nezihe Muhiddin ve arkadaşlarının kurduğu Türk Kadınlar Birliği kendini feshetti. *Çatlak Zemin*. <https://catlakzemin.com/10-mayis-1935-nezihe-muhiddin-arkadaslarinin-kurdugu-turk-kadınlar-birliği-kendini-feshetti/#:~:text=feshetti%20%2D%20C3%87atlak%20Zemin-,10%20May%C4%B1s%201935%3A%20Nezihe%20Muhiddin%20ve%20arkada%C5%9Flar%C4%B1n%C4%B1n,T%C3%BCrk%20Kad%C4%B1nlar%20Birli%C4%9Fi%20kendini%20feshetti&text=16%20Haziran%201923'te%2C%20hen%C3%BCz,ad%C4%B1%20alt%C4%B1nda%20bir%20parti%20kurdular>
- Seçim Hazırlıkları Bitiyor. (1935, 6 Şubat). *Zaman Gazetesi*.
- Sumbas, A. (2017). Kadın ve Siyaset. A.A. Durmuş ve M. Çağlayandereli (Ed.) *Dünyada ve Türkiyede siyasetin sosyolojik temelleri* içinde (ss. 197-212), Paradigma Akademi.
- Tekeli, Ş. (1982). *Türkiye'de kadınlar ve siyasal toplumsal hayat*. Birikim Yayınları.
- Temel, F. (2020). Türkiye'de Cumhuriyet vatandaşının inşasında basın. *Selçuk İletişim*, 13(2), 409-437. <https://dergipark.org.tr/pub/josc/issue/55089/699352>
- Toplantıdan İntibalar. (1935, 2 Mart). *Milliyet Gazetesi*.
- Toprak, Z. (1994). Türkiye'de siyaset ve kadın: Kadınlar Halk Fırkası'ndan arsulusal kadınlar birliği kongresine (1923-1935). *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 0 (2), 5-12. <https://dergipark.org.tr/pub/iukad/issue/730/7885>

- Türk Kadını Beklenen Zaferi Kazanmıştır: Romen Heyeti Başkanı Böyle Söylüyor. (1935, 15 Nisan). *Milliyet Gazetesi*.
- Türk Kadınlığı Bütün Dünyaya Örnek oldu. (1935, 8 Nisan). *Milliyet Gazetesi*.
- Uluslararası Kadın Kongresinde Bir de Türk Kadını Sergisi Açılacak. (1935, 28 Şubat). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Uluslararası Kadınlar Birliği Başkanı Dün Geldi. (1935, 12 Nisan). *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Ulus'ta Gazeteciler Toplantısı. (1935, 3 Mart). *Ulus Gazetesi*.
- Umumi Meclis Toplantıları Başladı. (1935, 5 Mart). *Ulus Gazetesi*.
- Ünal, S. (2016). 12. Arslulusal kadınlar kongresi. *Journal of International Social Research*, 9(44), 533-561.
<https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/12th-international-women-congress.pdf>
- Yaraman, A. (2015). *Türkiye'de kadınların siyasal temsili*. Bağlam Yayınları.
- Yaşar, S. (2020). *Basındaki bilgiler ışığında 12.uluslararası kadınlar birliği kongresi* (18-26 Nisan 1935). İksad Yayınevi.
- Yenituna, B. (2013). *1930'lar Türkiye'sinde bir modernleşme aracı: Basın*. [Yayınlanmamış Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Yeni Sayımlar Cuma Günü Memleketin Her Tarafında Seçilmiş Olacaklar. (1935, 6 Şubat). *Milliyet Gazetesi*.
- Yeni Sayımlar Dün Seçildi. (1935, 9 Şubat). *Milliyet Gazetesi*.
- Yeni Sayımlar Şerefine Çay ve Balo. (1935, 9 Şubat). *Zaman Gazetesi*.
- Yeni Türkiye Vu Dergisinin Memleketimize Ayırdığı Sayı. (1935, 5 Mart). *Ulus Gazetesi*.
- Yuval-Davis, N. (2003). *Cinsiyet ve millet*. İletişim Yayınları.

Extended Abstract

Women's right to vote was a turning point in human history. In a way, the right to vote can be considered as a priority right for women, as it gave them a voice in politics for the first time, which affects their lives at a macro level. With this right, they were able to participate in the process of making decisions that affect the lives of all women. Women gained the right to vote in general elections in Türkiye on December 5, 1934, before many European countries such as France, Switzerland, and Greece. They participated in the general elections held on February 8, 1935, about two months after achieving this right. With this election, 17 women deputies took their seats in the Turkish Grand National Assembly (TBMM). This study will focus on the representations of the first women deputies of the Fifth Turkish Grand National Assembly in the newspapers immediately after the 1935 elections

and try to answer how these representations positioned women on the political stage.

Newspapers are important links in political communication and have historically been a necessary tool for political leaders and bureaucrats to make their voices heard. Newspapers have an effective role in political communication. This role became more prominent in the first quarter of the 20th century because newspapers, which serve as a means of receiving news, have taken their place in almost every household as the most widespread means of mass communication together with radio.

In this study, firstly, the relationship between women and politics is emphasized. The contributions of first-wave feminism in the achievement of political rights and the women's movement as well as their demands for political rights in the Second Constitutional Monarchy and Early Republican Periods are also explained within the scope of the study. Secondly, the importance of print media in terms of political communication and the role of newspapers in women's representation are discussed. Thirdly, a general evaluation is made after presenting the findings and analysis of the study.

This study utilized a research design using qualitative and quantitative data on the representation of Türkiye's first women deputies in newspapers. In this study, the existing literature on women's participation in politics and media representation in Türkiye was comprehensively reviewed. At this stage, articles, books, and other publications on media representations, first-wave feminism in the world, the Ottoman Empire and Türkiye, and the first women deputies in the Turkish Grand National Assembly were utilized to develop a full understanding of the research question.

The data used in this study were obtained from *Ulus*, *Milliyet*, *Zaman*, *Son Posta*, *Cumhuriyet*, *Türk Dili*, *Kurun*, and *Yeni Asır* newspapers published in February, March, and April 1935. Therefore, the representations of Hatice Özgener, who entered the parliament with the by-election held in 1936, were excluded.

The newspapers analyzed in this study were 8 of the newspapers published in the Republic of Türkiye in 1935 and were selected through random sampling method. During the data collection process, both qualitative and quantitative data were collected from *Ulus*, *Milliyet*, *Zaman*, *Son Posta*, *Cumhuriyet*, *Türk Dili*, *Kurun*, and *Yeni Asır* newspapers published in February, March, and April 1935, on the representations of women deputies from their declaration of candidacy until the end of the 12th International Women's Congress held in Istanbul. The news items about women deputies in the selected newspapers between February 1, 1935, and April 30, 1935, were systematically analyzed through content analysis by examining them under certain categories. Thus, the tendencies and patterns of reporting on the political participation of women deputies in newspapers were determined.

This study reveals that the articles and news reports on the first women deputies in the newspapers concentrated on 6 themes related to the parliamentary candidacy process of the women deputies, their public presentation, their appearance and attire, their professional works in the ordinary course of the parliament, the activities they participated in, and their participation in the 12th International Women's Congress. Some articles and news items were found to contain several of these themes.

The findings of this research help us to understand how women are positioned on the political scene and what kind of an impact the newspaper representations have on social perception related to women. In the Early Republican Era, encouraging and supportive news items were observed in the newspaper articles regarding the image of modern Türkiye and modern Turkish women. However, a significant number of the news on women deputies lacked detail and depth. Therefore, it is possible to state that the 214 news items analyzed aimed at creating a positive perception of women in politics according to the sociological conditions of the period but remained superficial.

In 1935, after women used their right to vote, the concepts of democracy, civilization, and modernity were mostly emphasized in news articles about Turkish women. In the news reports of this period, it was emphasized that women attained the status of full citizens with the right to vote, and it was claimed that equality between men and women was achieved. Parallels were drawn between the rights gained by Turkish women and the civilization of the Republic.

In a period when democracy was faltering and totalitarian regimes were on the rise all over the world, in a global context where women were oppressed, and women's organizations were banned, the fact that women were granted the right to vote and be elected was highlighted as a distinguishing feature of the newly established Republic of Türkiye in news articles and columns. During this period, expressions of admiration for Turkish women from the foreign press also appeared frequently in newspapers. The change in the political, economic, and social status of women was considered as the most important phase of the Turkish revolution. In the news, it was seen that women deputies set an example for both Turkish women and women around the world. This study supports that Turkish women played an important role in the process of nation-building during the Republican era.

YÖNETİCİLERİN EĞİTİMİ VE YETİŞTİRİLMESİ: TARİHSEL PERSPEKTİFTE CUMHURİYET DÖNEMİ TECRÜBESİ

Bekir KUL*

Öz

Toplumsal hayatta göçebe yaşam tarzının benimsenmesi, kaynakları etkili kullanma ve kolektif iş birliği gibi tecrübelerin yanında devlet teşkilatında farklı yönetim yaklaşımları ve pratikleriyle karşılaşılması, işlevsel yasalara ihtiyaç duyulması, toplumsal adaleti sağlama gibi gereklilikler ve uygulamalar, Türk toplumunun yönetim ve organizasyon kabiliyetinin güçlenmesine öncülük etmiştir. Bu kabiliyet tarih boyunca farklı coğrafyalarda güçlü ve uzun ömürlü devletlerin kurulmasını sağlamıştır. Tarihteki bu başarı hikâyesinde en büyük katkılardan birisi kuşkusuz nitelikli yöneticilerin yetiştirilebilmiş olmasıdır. İlk Türk devletlerinden itibaren benimsenen bir anlayışın ve kaygının ürünü olan “iyi yöneticilerin yetiştirilmesi” ihtiyacı ve geleneği günümüzde de devam etmektedir. Karahanlılar ve Selçuklularla başlayan yöneticilerin kurumsal yapı içerisinde yetiştirilmeleri süreci Osmanlı Devleti ile farklı bir boyut kazanmıştır. Başarılı uygulamaları takip eden ve önceki hatalardan ders alarak yönetim sistemini ve teşkilat yapısını sürekli geliştiren Osmanlılar “ehliyetli ve liyakatli” yöneticiler yetiştirebilmek amacıyla varlığını uzun süre devam ettiren Enderun Mektebi’ni kurmuştur. Devletin son dönemlerinde Mülkiye Mektebi’nin açılması ise bu alanda çağdaşlaşma yolunda önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında devletin yönetici kadrolarını yetiştirerek modernizasyonu sağlamak amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirilmiş, iyi yetişmiş nitelikli yönetici kadrosuna olan ihtiyaç farklı yöntem ve usullerle karşılanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin yönetici eğitimi ve yetiştirme pratiğini geleneksel ve modern perspektiflerden karşılaştıran bu çalışmada klasik yönetici eğitimi anlayışı incelenmekte, ayrıca Cumhuriyet dönemiyle birlikte başlayan dönüşüm sürecinde çağdaş yönetim teorilerinin yönetici eğitimi ve yetiştirilmesi konusuna yansımaları ele alınmaktadır. Cumhuriyet’in yönetici eğitimi ve yetiştirilmesi süreçlerindeki tecrübelerini anlamlandırmaya katkı sağlaması ve bu konuda geleceğe dönük stratejilerinin belirlenmesine yardımcı olması beklenen çalışmanın sonunda söz konusu alanın geliştirilmesine yönelik politika önerileri ve yeni bakış açıları sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi Eğitim, Yönetici Eğitimi, Yönetici Yetiştirme, Yönetici Geliştirme, Yönetici Güçlendirme.

* Dr., Öğr. Gör., Ankara Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, kul@ankara.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-6687-717X>

EDUCATION AND TRAINING OF EXECUTIVE: THE EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Abstract

The adoption of a nomadic lifestyle in social life, and experiences such as effective use of resources and collective cooperation, as well as the encounter with different management approaches and practices in state organisation, the need for functional laws, and the requirements and practices such as ensuring social justice have been pioneering in strengthening the management and organisation capability of Turkish society. This ability has led to the establishment of strong and long-lasting states in different parts of the world throughout history. In such a historical success story, the role of executives is undoubtedly undeniable. Accordingly, this study analyses the importance of training qualified managers in the history of Türkiye. The tradition of having competent administrators dates back to the first Turkish states and this need and interest in qualified administrators continues today. The Ottoman Empire played an important role in the development of a structured executive training process with the establishment of the Enderun School. In the modernisation period of the Republic, various reforms were carried out in order to modernise the training of administrative personnel. This text compares traditional and modern approaches to executive education in Türkiye and analyses the influence of classical education and contemporary management theories. The study aims to contribute to the understanding of the Republic's experiences in executive education and training and offers policy recommendations and new perspectives for the future development of this field.

Keywords: *Education In The Republic Of Türkiye, Executive Education, Executive Training, Executive Development, Executive Empowerment.*

Giriş

Küreselleşme ve teknolojidaki baş döndürücü gelişmeler toplumların değişim ve dönüşüm süreçlerini de hızlandırmıştır. Günümüzde bir alanda ya da uzak bir coğrafyada meydana gelen değişiklikler diğer alanları ve mekanları tarihte daha önceden görülmemiş hızda ve genişlikte etkilemektedir. Bu durum yönetim kademelerinden ve yöneticilerden beklentilerin de farklılaşmasına ve artmasına neden olmuştur. Artık meslekî alanda kendilerini yetiştirmiş olan yöneticilerden bir taraftan kuramsal ve deneyime dayanan bilgi ve birikime sahip olmaları diğer taraftan da sosyal becerilerini geliştirecek tarih, sosyoloji, psikoloji ve iletişim gibi alanlarda da bilgili olmaları beklenmektedir.

Sürekli gelişen ve değişen dünyada stratejik avantajlar sağlayan iyi yetişmiş nitelikli ve donanımlı yöneticiler, ülkelerini ve çalışanı oldukları kurum ve kuruluşları başarılı kılmakta kritik roller üstlenmektedir. Günümüzde yöneticiler sadece kendi organizasyonlarını yönetmekle kalmayıp aynı zamanda değişken iş ve yaşam dünyasında başarıyı ve

sürdürülebilirliği sağlamak, toplumsal sorumlulukları yerine getirmek ve yenilikleri desteklemek gibi geniş bir rol yelpazesine sahiptirler. Bu doğrultuda yönetimin, yöneticinin ve diğer personelin değişime ayak uydurması ve sürekli kendilerini yenilemeleri gerekmektedir. Yönetici eğitim ve yetiştirme sistemleri de beklentileri karşılamak için amaç, içerik, öğretim programları ve uygulamalar bağlamında yenilenmelidir. Yöneticilerin esneklik, pratiklik ve iletişime açıklık gibi yeni dönem liderlik özelliklerini işe başladıktan sonra edinmeleri yaklaşımı günümüzde geçerliliğini kaybetmiş, hizmet öncesi dönemin bu anlamda çok iyi değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmış ve uygulamaya dönük programların önemi daha iyi anlaşılmıştır (Günay, 2004, s. 36).

Nitelikli bir eğitim sistemi; ülkelerin sosyal, ekonomik, idari ve siyasi alanlarda gelişmelerinin ön koşuludur. Günümüz bilgi toplumunda ekonomik anlamda kalkınma ve büyüme, bilimsel bilginin üretilmesi veya transfer edilerek teknolojiye uygulanmasının sonucudur. Bu itibarla bir ülkenin kalkınması toplumu oluşturan bireylerin nitelikli bir eğitim sistemi içerisinde iyi eğitim alarak bilgi, beceri ve yeteneklerini geliştirebilmelerine ve bu doğrultuda yetiştirilmelerine bağlıdır (Peker, 1994, s. 33; Kaya,1984, s. 11). Sürekli değişen ve dönüşen dünyamızda yaratıcı yeteneklerin ve mevcut becerilerin sürekli olarak geliştirilmesi, hayat boyu sürecek planlı ve düzenli bir eğitim anlayışını gerektirmektedir. Diğer taraftan kurum ve kuruluşların ihtiyaç duydukları farklı, çeşitli ve sürekli değişen nitelikteki insan kaynağı, ancak hizmet öncesi, hizmetçi ve yaşam boyu sistemli ve planlı bir eğitim süreci ile sağlanabilir.

Toplumsal kalkınma ve gelişmişlik, iyi işleyen bir devlet ve özel sektör sistemine ve mekanizmasına bağlıdır. Bu sistem ve mekanizmaları işletecek olanlar da nitelikli yöneticilerdir. Yöneticilerin görevlerini başarıyla yapabilmeleri ancak alanın gerektirdiği bilgi, birikim ve tecrübeyi edinebilmeleri, nitelikli bir eğitim almaları ile sağlanabilir (Ergun,1988, s. 5). Yöneticilerin doğuştan gelen bazı özelliklere sahip olması gerektiği görüşü bir yana çağın gereklerine göre yetiştirilmeleri; planlı, sistemli, bütüncül, çağdaş yöntem ve teknikleri içeren bir eğitim ve yetiştirme sistemi ile mümkündür.

Yöneticilik, zaman içerisinde toplumsal, teknolojik ve ekonomik değişikliklere bağlı olarak evrilen bir kavramdır. Tarihsel süreç, liderlerin ve yöneticilerin rolünü ve sorumluluklarını sürekli olarak yeniden tanımlamıştır. Yöneticilerin iş dünyasındaki rolü ve sorumluluklarındaki değişiklikler, yönetici eğitimine yaklaşımın da değişmesine öncülük etmiştir. Yönetici eğitiminin tarihi gelişimi yönetim teorilerinin ve iş dünyasının gereksinimleri doğrultusunda şekillenmiştir. Yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilmesi konusu 20. yüzyılın başlarında modern yönetim teorilerinin gelişimi ile birlikte bilimsel olarak ele alınmaya başlanmıştır. Kurum ve kuruluşların büyümeleri ve daha karmaşık yapılara dönüşmeleri ile birlikte, etkili liderlik ve yönetim becerilerinin gerekliliği daha belirgin hale gelmiştir. Bu durum akademik ve bilimsel çalışmalarda yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilmesi konusunun öne

çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda 20. yüzyılın ortalarından itibaren yöneticilerin eğitimi konusu daha sistemli ve bilimsel bir şekilde incelenmektedir (Seçtim ve Erkul, 2020, s. 21). Bu dönemde yönetim teorileri, organizasyonel davranış, liderlik, stratejik yönetim gibi konularda yapılan araştırmalar, yöneticilerin becerilerini ve bilgilerini artırmayı amaçlayan güncel eğitim programlarının temelini oluşturmuştur. Günümüzde yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilmeleriyle ilgili teori ve uygulamalar, farklılaşan siyasi ve toplumsal dinamikler ve çağdaş yönetim anlayışlarına olan ihtiyaç doğrultusunda sürekli olarak gelişmeye devam etmektedir.

Yöneticilerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi yaklaşımı; potansiyel ve mevcut yöneticilerin yeteneklerini geliştirmeyi, liderlik becerilerini artırmayı, stratejik düşünme kapasitelerini genişletmeyi ve organizasyonun hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Yöneticilerin yetiştirilmesi, sadece bireysel liderlerin gelişimine değil, aynı zamanda kurum ve kuruluşların uzun vadeli başarısına da katkı sağlamaktadır (Biber, 2019, s. 184).

Yöneticilerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi, başta ülkeler ve toplumlar olmak üzere kurum ve kuruluşların başarısını artırmak ve sürdürülebilir kılmak adına kritik bir öneme sahiptir. Bu alana yönelik yatırımlar ve gerçekleştirilen çalışmalar organizasyonların etkinliklerini ve verimliliklerini artırırken aynı zamanda mevcut yöneticilerin sahip olduğu nitelikleri artırarak doğru kararlar alınmasına ve bu doğrultuda geleceğin istendik şekilde şekillendirilmesine yardımcı olmaktadır.

Tarihsel perspektifte Osmanlı Devleti'nin farklı din, dil ve etnik yapıdan milletlere ve üç kıtaya 600 yıl boyunca hükmetmesinde kuşkusuz yönetici yetiştirme sisteminin rolü büyüktür. Yönetici eğitimi ve yetiştirilmesi konusunda en köklü ve en başarılı örneklerden biri olarak değerlendirilen ve bu geleneğin kurumsallaştığı bir yapı olan Enderun, Osmanlı Devleti'nin idari ve siyasi alanda başarılı olmasında önemli bir paya sahiptir.

Bu konunun önemini kavrayan ülkeler, toplumlar ve organizasyonlar yönetici yetiştirme stratejilerine ve liderlik geliştirme programlarına büyük yatırımlar yapmaktadır. Batılı Devletler Enderun Sisteminden ilham alarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra ENA (Fransa- Ulusal Yönetim Okulu), RIPA (İngiltere Kraliyet Kamu Yönetimi Enstitüsü) ve FEI (ABD- Federal Yönetici Enstitüsü) gibi yöneticilerin eğitim ve yetiştirmelerine odaklanan kurumlar oluşturmuştur. "Modern Bir Enderun" sloganıyla çalışmalarını yürütmüş olan TODAİE gibi ulusal nitelikteki kurumlar da bu kapsamda değerlendirilmektedir (Öztürk, 2019, s. 57; Ergun, 1988, s. 122). Bunun yanında tarihi arka planı Tanzimat dönemine kadar dayanan Cumhuriyet'in ilanından sonra amaç ve içerik açısından değişikliklere uğrayan ve günümüzde de varlığını sürdüren Mekteb-i Mülkiye de modern anlayışla açılmış diğer önemli bir eğitim kurumu olarak kabul edilmektedir.

1950'lerde liberal politikaların izlenmeye başlanmasıyla birlikte Türk ekonomisinde yaşanan değişim özel sektörün hızla gelişmesine sebep olmuş

ve çağdaş yöneticilik bilgi ve donanımına sahip yöneticilere olan ihtiyaç artmıştır. Çağın gerektirdiği niteliklere sahip yöneticilerin yetiştirilebilmesi için kamu ve özel sektör iş birliğinde İşletme İktisadı Enstitüsü, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), Sevk ve İdare Yüksek Okulu, Milli Produktivite Merkezi (MPM), Yakın ve Orta Doğu Çalışma Enstitüsü (YODÇE), Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü (TÜSSİDE) gibi çeşitli kurum ve kuruluşlar açılmıştır.

Kökleri eski Türk devletlerine kadar dayandırılan ve Osmanlı Devleti'nde kurumsal bir yapıya kavuşturulmuş olan yönetici eğitimi ve yetiştirme geleneği Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiş ve değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Bu çalışmada Türkiye'nin, yüzyıllar öncesine dayanan yönetici yetiştirme geleneği ve sistemi, geçmişten günümüze tarihsel perspektifte ayrıntılı bir şekilde incelenerek Cumhuriyet döneminde izlenen modern yönetici eğitim ve yetiştirme uygulamaları Osmanlı Devleti'nin geleneksel yöntemleriyle karşılaştırılmıştır. Ayrıca her iki dönemin birikim ve tecrübelerinin günümüz uygulamalarının geliştirilmesine ve geleceğe dönük yönetici yetiştirme stratejilerinin belirlenmesine muhtemel katkıları tartışılmıştır.

1. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE YÖNETİCİLERİN EĞİTİMİ VE YETİŞTİRİLMESİ

İlk Türk Devletlerinde törelere dayalı geleneksel bir eğitim anlayışı benimsenmiş olsa da örgün bir eğitim kurumunun varlığı henüz kanıtlanabilmiş değildir. Eski Türk toplumlarında yöneticilik yeteneği genellikle aile içinde belirgin hale gelir ve yine aile içinde bu yeteneğin geliştirilmesine yönelik eğitimler verilirdi. Töreyi oluşturan geleneklerin ve inançların eğitim sistemi üzerinde büyük etkisi vardı. Osmanlı döneminin sonlarına kadar devam ettirilen genç yöneticilerin deneyim kazanmaları için farklı devlet kademelerinde görevlendirilmesi de yine bu dönemde başlamıştır. Bu dönemde yetişkinlerin bilgi, görgü, beceri ve tecrübelerini yeni nesillere genelde günlük rutin içerisinde doğaçlama olarak aktardıkları görülmektedir (Akyüz, 2014, s. 6).

Tarihte bilinen ilk Türk toplulukları ve devletleri olarak kabul edilen Hunlar, Köktürkler ve Uygurlarda eğitim anlayışını zorlu hayat şartları şekillendirmiştir (Uslu, 2019, s. 4). Güçlü rakiplerin bulunduğu sert bir coğrafyada tarih sahnesine çıkan, göçebe ve savaşçı olan Hun toplumunda savaş ve yöneticilik eğitimi hayatta kalabilmek için bir zorunluluk olarak görülmüştür. Her an dış müdahaleye açık savunmasız toplulukları hızlıca sevk ve idare mecburiyeti şüphesiz üst düzey yöneticilik becerilerini gerektirmektedir. Bu dönemde yetiştirilmek istene ideal insan tipolojisi genel hatlarıyla cesur, kahraman ve bilge kişiler olarak tanımlanan "alp"lerdir (Halil ve Rencüzoğulları, 2017, s. 427).

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte Karahanlılar ve Selçuklular döneminden itibaren Gulam Sisteminin ve medreselerin

yöneticilerin yetiştirilmesi anlayışını şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde açılan medreseler, devlet kadroları için yönetici, kadı ve müderris yetiştirilmesine kaynaklık etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında yöneticilerin yetiştirilmesinde etkili olan geleneksel ve örfi yapı toprakların genişlemesi ve farklı milletlerin devlet hakimiyetine girmesiyle birlikte yetersiz kalmış, iyi yetişmiş nitelikli yöneticilere olan ihtiyaç yönetici eğitiminin ve yetiştirilmesinin kurumsallaşmasını zorunlu kılmıştır. Geleneksel dönem olarak adlandırılan 13. ve 15. yüzyıllar arasında yönetici sınıfının yetiştirilmesi genellikle yönetici zümresinde; aile içinde, sarayda ve süel ağırlıklı bir eğitim verilerek sürdürülmüştür. Bu dönemde deneyimli devlet adamlarının tecrübelerinin “usta-çırak” ya da “öğrenci-öğretmen” ilişkisi içerisinde geleceğin yöneticilerine aktarılması anlayışı hakimdir. 15. yüzyılın sonlarından itibaren tam anlamıyla bir imparatorluk görünümü arz eden Osmanlı Devleti'ni bu dönem için dini bir sultanlık, soy bağına dayanan bir monarşi, son derece geniş bir hane halkı modeli üzerinde teşekkül etmiş bir devlet olarak nitelendirmek mümkündür (Aslan, 2003, s. 246; Findley, 1996, s. 43). Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yöneticilik anlayışı geniş bir coğrafyada çok farklı kültürleri ve toplulukları barındıran büyük ve karmaşık bir imparatorluk yapısı içinde şekillenmiştir.

Merkeziyetçi bir yönetim yapısına sahip olan İmparatorluk'ta tek otorite olan padişah yönetiminde son sözü söyleyen kişiydi. Padişahın iradesi ve buyrukları imparatorluğun her köşesine ulaşırdı ve yetkileri şeri hukuk ve örfi hukuk normları hariç neredeyse sınırsızdı. Padişahın kurduğu ve üst düzey yöneticilerden oluşan bugünkü anlamda “hükümet” diyebileceğimiz yapı, hukuki ve idari konularda padişaha danışmanlık yapmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok farklı etnik, dini ve kültürel grupları içermesi ve millet sistemi şeklinde organize olması yöneticilik anlayışına da tesir etmiştir. Siyasi ve idari alanlarda gerçekleşen büyük dönüşüm elbette eğitim sistemine de yansımış ve bu alanda daha kurumsal ve sistematik bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Osmanlı Devleti, Müslüman ailelerin çocuklarını medreselerde eğiterek dini bürokraside görevlendirilirken askeri ve sivil bürokraside istihdam edilen yöneticilerin Müslüman kökenli olmamasını temel prensip olarak benimsemiştir. Dini, milli, ailevi ve mesleki anlamda toplumsal bir bağ taşımayan bürokratların padişaha tam bir sadakatle bağlı olacağı düşünülmüştür. Sarayda görevli olan askeri ve sivil bürokrasiye “kapıkulları” denilmesinin sebebini bu anlayışta aramak gerekmektedir (Heper, 2011, s. 20). Devşirme Sistemiyle doğrudan ilişkili olan “Enderun”, önceki Türk-İslam devletlerinde uygulanan Gulam Sisteminin bir benzeri olarak nitelendirilmektedir. Belirli özelliklere göre seçilen çocukların saray hizmetlerinde kullanılmak üzere yetiştirilmesi temeline dayanan ve İlk Türk İslam devletlerinde uygulanan bu sistem Osmanlı Devleti'nin tevarüs ve uyum yeteneği sayesinde Enderun Sistemine dönüşmüştür (Halaçoğlu, 1998, s. 29;

Akkutay, 1984, s. 28). Enderun sistemi, Osmanlı'nın sonraki dönemlerine damgasını vuran ve hatta günümüzde gelişmiş Batı ülkelerinin de örnek aldığı bir yönetici eğitim modeli olarak değerlendirilmektedir.

Enderun, dini eğitim veren ve Müslüman ailelerin çocuklarını gönderdiği medrese tarzı geleneksel okullardan; amaç, öğretim programı ve ders içerikleri gibi birçok yönden farklılaşmış eğitim kurumaları olarak açıklanmaktadır (Ergun, 1988, s. 122). Enderun'da eğitim gören ve "Acemi Öğlanlar" olarak adlandırılan öğrenciler zamanın en iyi hocalarından dersler alarak nitelikli bir şekilde mezun olurlardı (Güler, 2004, s. 69). Enderun Mektebinin temel amacı çeşitli kademelerde istihdam etmek için padişaha sadakatle bağlı, dini hassasiyet taşıyan, nitelikli devlet adamları yetiştirmektir. Bu okuldan "çıkanlar" adab-ı muşerret ve protokol kurallarını iyi bilen, dürüst, düzgün konuşan, yabancı dil bilen, mert ve çelebi kişiler olarak çeşitli kademelerde yönetici olarak sisteme dahil olmuşlardır (İnalçık; 2006, s. 84-88; Ergun, 1988, s. 122). Nitekim devlette yönetici sınıfına mensup olmak Osmanlı kültürünü benimsemek ve kültürel kaynaklı bir hizmet ahlakını kabul etmeyi gerektirmekteydi (Sevinç,2007, s. 251; Findley, 1996, s. 92). Enderun Mektebi'nden mezun olan ve farklı kademelerde göreve başlayan yöneticiler aynı eğitim felsefesi ve sistemiyle yetiştikleri için devlet içerisinde ahenk ve uyum sağlanmaktaydı (Akçakaya, 2018, s. 219-220; İnalçık, 2006, s. 83).

Enderun Mektebi varlığını 19. Yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmiş olsa da devletin son dönemlerinde etkisini kaybetmiş ve yerini Batı tarzında açılan Mülkiye Mektebi gibi kurumlara bırakmıştır. Cumhuriyet döneminde de varlığını "Siyasal Bilgiler Fakültesi" olarak devam ettirmiş olan bu okulda öğrencilere modern eğitim yöntemleriyle idare, hukuk, iktisat gibi dersler verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Enderun Mektebi başta olmak üzere oluşturduğu eğitim kurumları nitelikli yöneticilerin yetiştirilmesine büyük katkı sağlamış ve yöneticilerin yetkinliklerini artırmıştır.

2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE YÖNETİCİLERİN EĞİTİMİ VE YETİŞTİRİLMESİ

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren modern ve bağımsız bir ülke yönetiminin oluşturulabilmesi amacıyla çeşitli reformlar yapılmıştır. Reformların hayata geçmesi ve başarıyla uygulanabilmesi eğitilmiş ve donanımlı yöneticiler gerektirmiştir (Göküş, 2000, s. 24). Yönetici zümresine duyulan ihtiyacın karşılanabilmesi için bir taraftan Osmanlı Devleti'nden kalan kurumlar yenilenmiş bir taraftan da yeni eğitim kurumlarının açılması, yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve yabancı uzmanlardan danışmanlık hizmeti alınarak düzenlemeler yapılması gibi girişimlerde bulunulmuştur (Sevinç ve Özçelik,2023, s. 56; Çevik, 2007, s. 51). Bu kapsamda 1924 yılında Mülkiye Mektebinin öğretim programları ve mevzuatı yeni devletin kuruluş amacı ve felsefesi doğrultusunda güncellenmiş, okulun adı 1935 yılında "Siyasal Bilgiler Okulu" olarak değiştirilmiştir. Ankara'ya taşınan okulun bünyesinde

ilk Kaymakamlık Kursu 1941’te açılmıştır. Siyasal Bilgiler Okulu 1949 yılında fakülteye dönüştürülerek Ankara Üniversitesi çatısı altına alınmıştır.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’nin uluslararası kuruluşlarla artan etkileşiminin “yönetici eğitimi ve yetiştirilmesi” alanında yansımaları olmuştur. Ankara Üniversitesi’nin girişimleri ve Birleşmiş Milletler’in yardımıyla 1952’de Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) açılmıştır. Bir süre Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ile iş birliği içinde ve özerk bir kuruluş olarak hizmet veren TODAİE’ye 1958’de çıkarılan yasa ile bilimsel, yönetsel ve bütçe özerkliği verilerek tüzel kişilik kazandırılmıştır. TODAİE kuruluş yıllarında Birleşmiş Milletler bursuyla çevre ülkelerden öğrencileri kabul etmiş ve bu yönüyle uluslararası bir hüviyete kavuşmuştur. TODAİE’nin kuruluş amacı, çağdaş düşüncelere ve yaklaşımlara uygun şekilde kamu yönetiminin gelişmesine katkı sağlamak, yönetim kademesinde istihdam edilmek üzere nitelikli personel yetiştirmek ve devlet memurlarının yönetim alanında uzmanlaşmalarını sağlamaktır (Günay, 2004, s. 158; Ergun, 1988, s. 127). 1974 yılında kamu kurumlarının ve özel sektörün ihtiyaç duyduğu nitelikli ve donanımlı yöneticilerin yetiştirilmesi amacıyla TODAİE’ye bağlı olarak Sevk ve İdare Yüksek Okulu kurulmuş, 1984 yılına kadar eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir.

Nitelikli yöneticilerin üyesi oldukları kurum, kuruluş, toplum ve devletin amaçlarına ulaşmasında ve kaynakların verimli kullanılmasında önemini kavrayan Türkiye’de yöneticilik ile verimlilik çoğu zaman birlikte ele alınmış ve bu kapsamda çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 1940’lı yıllarda başlayan verimlilik çalışmaları "Vekaletlerarası Prodüktivite Komitesi" ile üst düzeye taşınmış ve 1965’te özel bir kanun çıkartılarak Milli Prodüktivite Merkezi kurulmuştur (Kılınçkaya,2013, s. 138). Tüzel kişiliğe sahip, çok taraflı resmi bir kurum olarak araştırma, danışmanlık, verimlilik ölçme ve izleme gibi çalışmalarının yanı sıra kurum ve kuruluşlara yönelik eğitim hizmetleri sunan Milli Prodüktivite Merkezi 2011’de kapatılarak Türkiye Cumhuriyeti Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile birleştirilmiş ve Verimlilik Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

1950’li yıllarda liberal politikaların uygulanmasıyla Türk ekonomisinde hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşanmış ve çağın gerektirdiği niteliklere sahip yöneticilere olan ihtiyaç artmıştır. Bu tarihlerde Türkiye’de işletmecilik alanında eğitim veren bir kurum bulunmadığından özel sektörün ve dönemin önde gelen iş adamlarının girişimleriyle İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesinde, Harvard Business School’un akademik, Ford Vakfı’nın finansal katkılarıyla İşletme İktisadı Enstitüsü 1954’te kurulmuştur. 1957 yılına Enstitü’nün faaliyetleri kapsamında açılan “İşletmecilik İhtisas Programı” ile Türkiye’de ilk kez işletmecilik alanında lisansüstü eğitim başlamıştır (Aysan vd., 2020, s. 5).

1970’li yıllarda konjonktürel gelişmelerin de etkisiyle özel sektör odaklı yönetici eğitimi programları hazırlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı arasındaki

Milletlerarası Antlaşma çerçevesinde 1973 yılında Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi (KÜSGEM) kuruldu (Yücel, 2015, s. 77). KÜSGEM'in yürüttüğü projelerin başarılı olması 1983'te Küçük Sanayi Geliştirme Teşkilatı (KÜSGET) Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına zemin hazırlamıştır. KÜSGET, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme Merkezleri ile teknik danışmanlık hizmetleri vermiştir. Modern işletmecilik ilkelerini KOBİ'lerde uygulamaya koyan KÜSGET, dünya standartlarında kalite bilincinin yerleşmesi ve yaygınlaştırılması, teknolojik üretim seviyesinin yükseltilmesi, istihdam kapasitesinin artırılması yolunda çalışmalarda bulunarak, çağdaş yönetim becerilerinin kazandırılması için teknik altyapının kuvvetlendirilmesine ilişkin hizmetleri gerçekleştirmiştir.

1978'de "Sınai Eğitim Hizmetlerinin Verilmesi" ne dair Milletlerarası Antlaşma gereğince Sınai Eğitim ve Geliştirme Merkezi Genel Müdürlüğü (SEGEM) faaliyetlerine başlamıştır. SEGEM, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin başta yöneticileri olmak üzere eğitim ihtiyacını karşılamak üzere çok sayıda eğitim programı düzenlemiştir. SEGEM, sanayileşmede ve toplumsal kalkınmada eğitimin taşıdığı önemden hareketle küçük ve orta ölçekli işletme çalışanları ve yöneticilerine yönelik hayat boyu eğitim anlayışı doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüştür. KÜSGEM, KÜSGET ve SEGEM tecrübeleri günümüzde de etkin olarak faaliyet gösteren Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın (KOSGEB) 1990'da kurulmasıyla sonuçlanmıştır. KOSGEB yöneticilere yönelik eğitim ve danışmanlık faaliyetlerini geniş bir hizmet ağıyla ve farklı kurum ve kuruluşlarla iş birlikleri yaparak sürdürmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Bakanlıklar başta olmak üzere birçok kurum ve kuruluş kendi akademi ve enstitülerini kurarak başta yöneticiler olmak üzere personeline yönelik eğitim ve geliştirme programları düzenlemektedir. Aşağıda bu akademi ve enstitülerden bazıları verilmiştir.

Türkiye'de ilk çalışma enstitüsü olarak bilinen ve 1955 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü ve Türkiye Cumhuriyeti iş birliğinde kurulan Yakın ve Orta Doğu Çalışma Enstitüsü 2003 yılından itibaren Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi adıyla Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Merkez, hedefini "Dünyadaki hızlı değişim ve gelişmeler karşısında ülkemizin sahip olduğu büyük potansiyeli olumlu bir şekilde harekete geçirip, bilimsel ve teknolojik gelişmeleri yakından takip ederek, çalışanların ve işverenlerin ihtiyaçlarına uygun kaliteli hizmeti sunarak, çalışma hayatında eğitim, danışmanlık ve araştırma hizmetlerini yürüten bir merkez haline gelmek" olarak açıklamaktadır (Cam, 2008, s. 82).

Dışişleri Bakanlığı'nın ihtiyaç duyduğu nitelikli personeli ve yönetici adaylarını eğitmek ve yetiştirmek amacıyla 1968 yılında Dışişleri Akademisi kurulmuştur. 1994'te Dışişleri Eğitim Merkezi adını alan kurum uluslararası gelişmeler ve Türkiye'nin genişleyen etki sahası doğrultusunda şekillenerek

2010 yılında Dışişleri Bakanlığı Diploması Akademisi Başkanlığı'na dönüştürülmüştür. Dışişleri Bakanlığı Diploması Akademisi, “Bakanlık çalışanlarının temel ve hazırlayıcı eğitimleri ve stajları ile hizmet içi eğitim faaliyetlerini planlayarak yürüten ve farklı ülkelerin kariyer diplomatlarına eğitim programları sunan bir eğitim kurumudur” (MFA, 2023).

Adalet Bakanlığı üst düzey kademelerde ve yönetici pozisyonlarında değerlendirmek üzere nitelikli personel yetiştirebilmek amacıyla Türkiye Adalet Akademisini kurmuştur. Akademi öncelikle adli ve idari yargı hâkim ve savcı adaylarının yetiştirilmelerini sağlamakta ve bu doğrultuda eğitim programları düzenlemektedir.

İçişleri Bakanlığına bağlı Emniyet ve Jandarma Teşkilatları da köklü eğitim ve yetiştirme geleneklerine sahiptir. Geçmişleri 1870’li yıllara kadar uzanan Türk Polis Teşkilatı ve diğer taraftan Tanzimat dönemine kadar uzanan Jandarma Teşkilatı, Cumhuriyet döneminde de kurumsal kimliğini devam ettirmiştir. 1922’de İstanbul’dan Ankara’ya taşınan Jandarma Zabit Mektebi günümüzde faaliyetlerine Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi olarak devam etmektedir (Karcı, 2018, s. 267-272). Diğer taraftan 1937’de kurulan Ankara Polis Enstitüsü faaliyetlerini Polis Akademisi adıyla sürdürmektedir.

1971 yılında üniversite ve sanayi iş birliğinin oluşturulması amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından kurulması önerilen Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü (TÜSSİDE) 1980 yılında açılmıştır. Günümüzde TÜBİTAK Başkanlığı’na bağlı olarak faaliyetlerini devam ettiren enstitü, çalışmalarını “Yönetim Kapasitesi Geliştirme” misyonuyla “Yönetim Araştırmaları ve Danışmanlığı” ve “Strateji Araştırmaları ve Danışmanlığı” alanlarında yürütmektedir. Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü, sanayi ve iş dünyası yöneticilerine yönelik eğitim ve danışmanlık hizmetleri sunan önemli bir kuruluştur (TÜSSİDE, 2023). TÜSSİDE'nin amacı, Türkiye'nin sanayi ve iş dünyasının rekabet gücünü artırmak ve yönetici yetkinliklerini geliştirmek için çeşitli eğitim programları ve danışmanlık hizmetleri sunmaktır. Bu tür bir kurum, yöneticilerin liderlik, yönetim becerileri, strateji oluşturma ve operasyonel etkinlik gibi konularda eğitim almasını desteklemektedir.

Türkiye’de halen birçok üniversite doğrudan yöneticilerin eğitilmesi ve yetiştirilmelerine yönelik eğitim programları düzenlemekte; yüksek lisans ve doktora programları açmaktadır. Günümüzde İstanbul, İstanbul Teknik, Boğaziçi ve ODTÜ başta olmak üzere birçok üniversitenin yönetici eğitimi ve geliştirme programları bulunmaktadır. Sabancı Üniversitesi bünyesinde kurulan ve uluslararası düzeyde akredite edilen EDU bu programlara başarılı bir örnektir. EDU (Yönetici Geliştirme Birimi) yönetici eğitiminde pratik ve teorik bilginin, dünyadaki en son gelişmeleri gözeterek, yerel değerlerle birleştirilip uygulanması konusundaki açığı kapatmak amacıyla 2002 yılında faaliyetlerine başlamıştır.

Yöneticilerin eğitimi, yetiştirilmesi ve geliştirilmesi konularına sanayi, imalat ve bankacılık alanları başta olmak üzere özel sektör de kayıtsız kalmamış ve birçok şirket kendi bünyesinde programlar düzenlemiştir. Bu programlara örnek olarak Ülker Yönetici Geliştirme Programı verilebilir (Şahin ve Güçlü,2010, s. 241-260).

3. OSMANLI DÖNEMİ İLE CUMHURİYET DÖNEMİ YÖNETİCİ EĞİTİMİ VE YETİŞTİRME YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Osmanlı Devleti'nin birçok alanda devamı olarak görülse de Cumhuriyet döneminde hükümet biçimi ve yönetim tarzı, bürokrasi, hukuk ve adalet sistemi, sosyal ve toplumsal yapı başta olmak üzere birçok alanda siyasi, sosyal ve kültürel değişiklikler yaşanmıştır. Merkezîyetçilik, millet sistemi ve bürokratik yapı gibi özellikler, Osmanlı yöneticilik anlayışının temel unsurlarıydı. Dolayısıyla bu dönemde yöneticiler mutlak şekilde merkeze bağlı, farklı milletleri bilen, tanıyan ve anlayan bürokratlar olarak yetiştirilmişlerdi. Tablo1'de Yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilmesi özelinde amaç, içerik ve uygulama açısından iki dönem arasındaki farklılıklar görülmektedir

Tablo 1. Yönetici Eğitimi ve Yetiştirilmesinde Osmanlı Dönemi ile Cumhuriyet Dönemi Arasındaki Farklılıklar

	Osmanlı Dönemi Yöneticilik Eğitimi	Cumhuriyet Dönemi Yöneticilik Eğitimi
Amaç	<ul style="list-style-type: none">- Enderun Mektebi, Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın hizmetine girecek devlet adamları, bürokratlar ve askeri liderler yetiştirmek amacıyla kurulmuştur.- Eğitimler, genellikle yönetim kadrolarını oluşturmak üzere farklı yöntemlerle seçilen gençlere yönelik düzenlenirdi.	<ul style="list-style-type: none">- Cumhuriyet dönemi modern yöneticilik eğitimi, kamuda ve özel sektörde liderlik ve yönetim pozisyonlarını üstlenmeye hazırlanan bireyleri yetiştirmeyi amaçlamaktadır.- Kurum ve kuruluşlarda etkin ve verimli bir şekilde yöneticilik yapabilmek için gereken becerileri geliştirmeyi hedeflemektedir.- Modern yöneticilik eğitimi farklı sektörlerde istihdam edilecek etkili ve başarılı yöneticiler yetiştirmeyi amaçlamaktadır.- İş dünyasının dinamiklerini anlamayı ve yönetim becerilerini geliştirmeyi amaçlar.
İçerik	<ul style="list-style-type: none">- Enderun Mektebi'nde dil, edebiyat, ilahiyat, hukuk, matematik, tarih, coğrafya gibi derslerin yanı sıra müzik, resim, hat gibi güzel sanatlar eğitimi verilmekteydi.- Farklı disiplinlerde genel kültür ve yöneticilik becerileri kazandırmak temel amaçtır.- Yeteneği ön plana	<ul style="list-style-type: none">- Cumhuriyet dönemi modern yöneticilik eğitimi; yönetim teorileri, liderlik teorileri, iletişim, takım yönetimi, stratejik planlama, finans, pazarlama gibi iş dünyasının gerektirdiği becerilere odaklanır.

	çıkartan ve uygulamaya imkan veren bir içerik vardır.	
Uygulama	- Eğitim, sarayın içinde yer alan ve bir eğitim kampüsü olarak nitelendirilen Enderun'da verilir. - Öğrenciler, devlet hizmetine uygun olup olmadıklarını değerlendirmek amacıyla sık sık sınavlardan geçirdi.	- Çeşitli üniversiteler, enstitüler, merkezler, işletme okulları ve eğitim kurumları, modern yöneticilik eğitimleri sunmaktadır. - Eğitimler genellikle sınıflarda, seminerlerde ve interaktif çalışmalarda verilir.
Yöneticilik ve Liderlik	- Enderun Mektebi mezunları, devlet işlerinde görev alırken genellikle bürokratik ve askeri liderlik rollerini üstlenirlerdi. Bu sebeple iyi bir devlet adamı olma yetenekleri üzerinde durulurdu.	- Cumhuriyet dönemi modern yöneticilik eğitimi, katılımcılara yöneticilik ve liderlik becerilerini kazandırmayı amaçlamaktadır. - Çalışma ortamlarında sevk ve idare, etkili iletişim, takım çalışması, problem çözme ve stratejik düşünme gibi yetenekler üzerinde durulmaktadır.
Eğitim Yönetimi	- Eğitim sisteminin yönetimi Osmanlı döneminde Şeyhülislama ve kadırlara bırakılmıştır. - Özellikle son dönemde eğitim sistemi dağınık bir görüntü arz etmektedir.	- Cumhuriyet döneminde eğitim sisteminin yönetimi Millî Eğitim Bakanlığı tarafından merkez ve taşra teşkilatları eliyle gerçekleştirilmektedir. - Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim öğretimde birlik sağlanmıştır

Kaynak: İnalçık, 2006; Ağa, 1987; Akkutay, 1984.

Tablo 1’de görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminde değişen yönetim felsefesi ve benimsenen ilkeler yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilme sistemine de yansımıştır. Osmanlı tarihindeki eğitim yönetimi sistemi ile günümüz sistemi karşılaştırıldığında en büyük farklılığın, eğitim sisteminin din etkisinden çıkartılarak demokratikleşmesi olduğu görülmektedir (Akkutay, 1984, s. 15-18). Diğer taraftan Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasında yöneticiliğe atfedilen rollerde ve yöneticilerin eğitimlerine yaklaşımda farklılıklar yanında benzerlikler de bulunmaktadır. Tablo 2’de yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilmesinde Osmanlı klasik dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki ortak yönler ve farklılıklar görülmektedir.

Tablo 2. Yöneticilerin Eğitimi ve Yetiştirilmesinde Osmanlı Klasik Dönemi ile Cumhuriyet Dönemi Arasındaki Ortak ve Farklı Yönler

Ortak Yönler/Benzerlikler	Farklı Yönler/Ayrılıklar
Kültürel aktarımı ve kültürelleşirmeyi sağlamak bakımından benzerdirler. Yönetimin Fonksiyonları açısından; planlama, örgütleme, kontrol ve uyumlaştırma açısından benzerlik gösterirler. Liderlik, otorite sağlamak, değerlendirici roller üstlenmek gibi unsurlar benzerlik göstermektedir. Yönetici seçiminde komisyonların kullanılması benzerdir. Yeterliliğin sağlanması ve başarı beklentisi	Enderun mektebinde uygulama ağırlıklı bir eğitim yaklaşımı takip edilmektedir. Eğitim ve staj süreci Enderun da daha uzundur. Enderun mektebinde dış görünüş, kişilik ve karakter tespiti ile mülakata dayalı bir seçme sistemi benimsenmiştir. Bu bakımdan Enderun mektebi Cumhuriyet dönemi yönetici seçme ve eğitimi yaklaşımından farklılıklar göstermektedir. Enderun sisteminde sanat eğitimi, beden ve ruh

benzerdir.
Kariyer ve Kadro sistemlerinde benzerlikler bulunmaktadır.
Eğitim ve öğretim süreçlerinde kullanılan yöntem ve teknikler benzerlik göstermektedir.
Hizmet öncesi ve içi eğitim süreçleri açısından benzerlikler gösterirler.
Öğrencilerin eğitime başlama yaşları benzerdir.
Sınıf geçme ve sınav sitemleri açısından benzerlikler vardır.
Seçme, yerleştirme, giriş sınavları gibi uygulamalar açısından benzerlikler vardır.
Enderun mektebi öğrencilere tanıdığı imkanlar açısından modern dönemde yatılılık ve bursluluk imkanları sağlayan okullara, özellikle de askeri okullara ve polis eğitim merkezlerine benzetilebilir. Enderun sisteminde öğrenciler hizmete başlamadan önce aldıkları eğitim sürecinde maaşa bağlanmakta ve yatılılık imkanları sağlanmaktaydı. Öğrencilerin farklı ihtiyaçları devlet hazinesinde karşılanmaktaydı.
Enderun Mektebi tamamen devlet kontrolündedir, giderleri de devlet kontrolü altındadır.

terbiyesi modern dönem yönetici eğitimi yaklaşımında farklılaşmaktadır.
Enderun mektebine sadece erkekler alınırken modern dönemde karma bir eğitim anlayışı hâkim olmuştur.
Enderun mektebinde mezuniyet daha erken yaşlarda gerçekleşirken modern dönemde süreç uzamaktadır.
Öğretim programları açısından farklılıklar mevcuttur. Zira Enderun mektebinde sanat, beden terbiyesi, karakter eğitimi gibi dersler uygulamaya ağırlıklı bir yaklaşımla ele alınırken modern dönemde teoriye dayalı derslerin fazla olduğu bir sistem benimsenmiştir.
Enderun mektebinde katı bir disiplin anlayışı hakimdir. Bu nedenle disiplin cezaları sert ve etkinliği yüksektir. Modern dönemde ise cezalar daha hafif ancak etkinliği düşük düzeydedir.
Cumhuriyet döneminde yönetici eğitimi veren kurumlar yönetim ve mali açıdan özerk kuruluşlardır.

Kaynak: İnalçık, 2006; Ağa, 1987; Akkutay, 1984.

Cumhuriyet döneminde farklı saiklerle özellikle 19. yüzyıl Osmanlı yönetim sisteminin etkilerinin devam ettiğini ve yapılan reformlarda o döneme ait izlerin olduğunu görmek mümkündür (Yalçındağ, 1970, s. 20). Enderun Mektebi, üniversitelerde açılan kamu yönetimi bölümleri, işletme fakülteleri, hukuk fakülteleri, güzel sanat okulları, konservatuar, veteriner ve edebiyat fakültelerinin işlevlerini içeren ve bunların ilk kaynağı olan bir öğretim kurumu olarak değerlendirilmektedir (Ergun, 1988, s. 122).

Enderun sistemi günümüzde hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim, staj uygulaması, yatılı ve burslu eğitim, uygulamalı eğitim, meslekî eğitim, değer ve karakter eğitimi, başarının teşvik edildiği bir anlayışın birlikte işlediği bir yetiştirme sistemi olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca günümüzde ulusal düzeyde önerilen eğitim reformlarında sıklıkla “akademik ve teorik bilginin beceriye dönüştürülmesi” ve “uygulama ağırlıklı bir eğitim sistemi” vurgusunun köklerini Enderun Mektebine duyulan ilgide aramak hiç de yersiz olmayacaktır (İnal ve Karakoyunlu, 2021, s. 161).

Tarihsel gelişmelerin ve toplumsal koşulların yönetici eğitimi ve yetiştirme yöntemlerini doğrudan etkilediği bir gerçektir. Bir toplumun yönetici yetiştirme yaklaşımını anlamak için o dönemin siyasi, sosyal ve kültürel şartlarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Demokratik Cumhuriyet’in benimsediği siyaset felsefesi yönetici yetiştirme metotlarını büyük ölçüde etkilemiş, merkezi otoriteye dayalı bir imparatorluğun kullandığı geleneksel yöntemler yerine daha modern ve bilimsel bir yaklaşım takip edilmiştir (Hesapçıoğlu, 2009, s. 125). Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında yabancı ülkelerle yapılan antlaşmalar uluslararası ilişkilerin ve ticaretin artmasına neden olmuştur. Ülkenin dış dünyaya açılması ve kendine gelişmiş

ülke standartlarını hedef olarak belirlemesi bu dönemde yönetici yetiştirme yaklaşımlarını da etkilemiştir.

Toplumsal tabakalaşma, sınıflar ve aile yapıları da yönetici yetiştirme sistemini etkileyen unsurlardır. Zira aile bağları ve sosyal ilişkiler, geleneksel yöntemlerin daha fazla tercih edilmesine neden olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici yetiştirme modeli de, soy bağı ve gelenekler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu durum, merkezi otoriteye dayalı bürokratik yapıyı desteklemiş ve devletin uzun ömürlü olmasına katkıda bulunmuştur. Ancak bu geleneksel yaklaşım, değişen dünya koşullarına hızla uyum sağlamada zaman zaman engeller oluşturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetici yetiştirme modeli ise, Batılılaşma ve modernizasyon adımları doğrultusunda radikal reformlarla şekillenmiştir. Bu modern yaklaşım; çağdaş bilimsel ve meslekî eğitimi vurgulayarak yöneticilerin uluslararası normlara uygun becerilere sahip olmalarını hedeflemiştir (Okçu, 2011, s. 253). Böylelikle Türkiye'nin ulusal ve uluslararası alanda daha etkin ve rekabetçi bir konum kazanmasına yardımcı olmuştur. Ancak geleneksel ve modern yaklaşımın her ikisinin avantajları ve dezavantajlarının olduğunu söylemek mümkündür. Geleneksel yaklaşım, yerel dinamikleri ve kültürel bağlara odaklanarak istikrarlı bir yönetim sağlamaya katkı sunarken modern yaklaşım uluslararası sahada daha rekabetçi bir yönetici profili oluşturma konusunda daha avantajlı olabilir. Diğer taraftan toplumun sahip olduğu kültürel değerleri ve normları, yönetici yetiştirme süreçlerin şekillenmesinde etkili olmakta, dinî inançlar, gelenekler, ahlakî değerler ve dil gibi unsurlar; öğretim programlarını, eğitim içeriklerini ve yöntemlerini etkilemektedir. Ülkenin ekonomik durumu da, yönetici yetiştirme süreçlerinin finanse edilmesini ve planlama kapasitesini belirlemektedir. Ekonomik anlamda geniş imkanlara sahip olan bir ülke daha modern ve kapsamlı bir eğitim sistemi oluşturabilecekken daha az gelişmiş bir ülkede daha geleneksel ve kısıtlı bir eğitim sistemi kurulabilir. Zira Osmanlı Devleti'nin son döneminde Mülkiye Mektebi'nin modernleştirilmesi çabaları bütçe imkanları nedeniyle akamete uğramıştır.

Sonuç

“Geleneksel ve modern yaklaşım” karşılaştırmalarında dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, her iki yaklaşımın da dönemlerinin koşullarına ve gereksinimlerine uygun olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Tarihsel gelişim, toplumların ihtiyaçlarını ve zorluklarını şekillendirmektedir. Yönetici eğitimi ve yetiştirme yöntemleri de bu bakış açısıyla ele alınmalıdır. Cumhuriyet ve öncesi dönemler arasındaki yönetici yetiştirme yaklaşımlarındaki değişiklikler yöneticilerin liderlik tarzlarını, karar alma süreçlerini ve ülkenin yönetim biçimini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu yaklaşımların kendi dönemlerinin koşullarına ve gereksinimlerine uygun olarak ortaya çıktığını ve farklı sonuçlar doğurduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yöneticiler, patrimonyal anlayış ve aile bağları temelinde

yetiştirilmekteydi. Bu durum yöneticilerin daha çok kişisel yeteneklerine ve bireysel özelliklerine dayanan bir liderlik tarzı benimsemelerine neden olmuştur. Diğer taraftan, Cumhuriyet dönemi yöneticilerinin bilimsel ve meslekî eğitim almaları onların analitik davranmalarını ve örgütsel liderlik yaklaşımlarını benimsemelerini sağlamıştır. Geleneksel Osmanlı yöneticilerinin sınırlı sayıda danışman ve aile büyüklerinin tavsiyeleri çerçevesinde kararlar almaları daha merkezi bir karar alma yapısının varlığını kanıtlamaktadır. Cumhuriyet döneminde ise aldıkları modern eğitim sayesinde yöneticiler bilimsel bakış açılarını kullanarak ve analitik yöntemlerle kararlar vermekteydi. Ayrıca demokratik yönetim anlayışının yerleşmesiyle birlikte farklı görüşlerin dikkate alındığı çok sesli bir ortam oluşmuştu. Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki yönetici yetiştirme modeli imparatorluğun merkeziyetçi yönetim yapısını desteklerken soy bağı ve sosyal tabakalaşma toplumun farklı kesimlerini bir arada tutmaktaydı. Modern bir ulus devletinin inşasını hedefleyen Cumhuriyet dönemindeyse bilimsel ve ideolojik eğitim ülkenin birliğini ve modernizasyonunu desteklemek için kullanılmıştır.

Cumhuriyet döneminde modern eğitim yaklaşımıyla oluşan tecrübe günümüzde değerini hala korumaktadır. Bilimsel ve meslekî eğitim, yönetici adaylarını analitik düşünmeye, güncel ve karmaşık problemlere çözüm üretmeye teşvik etmektedir. Bu nedenle yönetici eğitimleri planlanırken çağın gerektirdiği becerileri kazandırmaya dönük uygulamalar ve içerikler geliştirilmelidir. Diğer taraftan Cumhuriyet'in sahip olduğu imparatorluk mirası, günümüzde farklı kültürler ve değerler arasında etkileşimi ve iletişimi zorunlu kılan küreselleşmenin getirdiği fırsatların değerlendirilmesinde kolaylaştırıcı bir rol üstelenebilir. Yüzyıllar boyunca farklı milletleri ve toplulukları ahenk ve uyum içinde idare etmiş yöneticileri yetiştirmeyi başarmış bir eğitim sisteminden mutlaka alınabilecek dersler olmalıdır.

Soy bağı ve sosyal tabakalaşmanın hala etkili olduğu günümüz Türk toplumunda geleceğin yöneticilerinin etik liderler olarak yetiştirilmesinde kullanılacak öğretim programları hazırlanırken nepotizm, kronizm, patronaj ve partizanlık gibi etik dışı davranışların kurumlara, topluma ve ülkeye verdiği zararlara dikkat çekilmelidir.

Modern dönemde üstün yetenekli çocukların belirlenmesi ve eğitilmesiyle ilgili birçok teori ortaya atılmıştır. Ancak unutmamak gerekir ki ilk Türk Devletlerinden itibaren bu çocukların belirlenmesi ve topluma kazandırılmasına yönelik uygulamalar geliştirilmiştir. Üstün yeteneklere yönelik geleneksel yaklaşımda uygulanan seçme ve yerleştirme sisteminin günümüze aktarılacak yönleri belirlenerek başarılı bir sistem geliştirilebilir.

Çağdaş yönetim anlayışı dijitalleşme, sürdürülebilirlik, çevre bilinci, çeşitlilik, etik, sosyal sorumluluk ve toplum hizmeti gibi konulara odaklanmaktadır. Yönetici eğitimi ve yetiştirme modelleri, toplumların ihtiyaçlarına, kültürel gelişimlere ve küresel dinamiklere uyum sağlayarak

geliştirilebilir ve bu sayede etkili liderlerin yetişmesi desteklenebilir. Bu doğrultuda yönetici eğitiminde öğretim programları hazırlanırken güncel gelişmeler ve uluslararası trendler dikkate alınmalıdır. Diğer taraftan alana özgü yönetici yetiştiren hizmet öncesi eğitim kurumları açılmalı, yüksek öğretim kurumlarında verilen eğitim, yöneticilik yeterlilikleri bağlamında güncellenmelidir.

Önceki devletlerin katkılarıyla zenginleşen geleneksel miras ve Cumhuriyet Türkiye'sinin modern vizyonu, günümüzdeki yönetici eğitimi ve yetiştirme yaklaşımını ve gelecek perspektifini şekillendirme potansiyeline sahiptir. Köklü geçmişten beslenen çağdaş yaklaşım gelecekte nitelikli yöneticilerin yetiştirilmesine büyük katkı sağlayacaktır. Cumhuriyet ve öncesi dönemlerdeki yönetici eğitimi ve yetiştirme modellerinin günümüze yansımalarını değerlendirmek geleceğe dönük güçlü bir bakış açısı kazandıracaktır. Bu alanda yapılacak akademik çalışmalar geliştirmeye yönelik girişimlerin bilimsel açıdan desteklenmesini sağlayacaktır.

Değişimin rutin hale geldiği günümüzde toplumsal, kültürel, siyasi ve ekonomik gelişmeler nitelikli ve donanımlı yöneticilerin daha fazla ön plana çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, etkili ve güçlü bir yönetici eğitimi ve yetiştirme geleneği ve sistemi, toplumsal başarı için ön koşuldur. Geleceği şekillendirecek ve toplumları yönlendirecek liderlerin yetiştirilmesi, modern toplumların en büyük önceliklerinden birisidir.

Her toplum siyasi, sosyoekonomik ve kültürel açıdan kendine has özelliklere sahiptir. Bunun yanında toplumların birbirlerini etkilemeleri de tarihi bir gerçekliktir. Bu durumdan hareketle her ülke yöneticilerini eğitmek ve yetiştirmek için en doğru sistemi kendi özelliklerini dikkate alarak geliştirmelidir. Bu çalışmada ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere yönetici yetiştirme konusunda köklü bir kültür ve deneyime sahip olunmasına rağmen, günümüzde halen bu konuda ulusal düzeyde uygulanabilir ve işlevsel bir politika geliştirilemediğini belirtmek gerekmektedir. Nitelikli yönetici ve yetişmiş personele olan şiddetli ihtiyaç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalmış ve günümüzde de devam etmektedir. Yöneticilerin yetiştirilmesinde uygulanan "tarihi" ve "geleneksel" yöntemler günümüzde haklı gerekçelerle eleştirilmektedir. Ancak henüz işlevsel bir yönetici yetiştirme sisteminin kurulamamış olması ve bu alanda büyük boşlukların varlığı, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken son derece hayati bir konudur. Muasır medeniyetler seviyesine ulaşmayı amaçlayan ve kalkınma yarışında geriye düşmek istemeyen Türk toplumu kamu ve özel sektörüyle birlikte çağın gerektirdiği niteliklere sahip, ehliyetli ve liyakatli yöneticileri planlı ve sistemli bir şekilde güncel eğitim programları ve içeriklerini kullanarak yetiştirmelidir. Bu kapsamda öncelikle zengin ve köklü geçmişe bakılmalı sonrasında başarılı uygulamalar, iyi örnekler ve diğer ülke uygulamaları incelenmelidir. Alınacak dersler ve takip edilecek yeni yaklaşımlar ışığında yöneticilerin eğitimi ve yetiştirilmesine yönelik yeni politikalar geliştirilmeli,

üst politika belgeleri ve eylem planları hazırlanmalı, müstakil mevzuat çalışmaları yapılmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Bekir Kul: % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Bekir Kul: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Ağa, H.H.İ. (1987). *Tarih-i enderûn, letaif-i enderun* (Çev. C. Kayra). Güneş Yayınları.
- Akçakaya, M. (2018). *Türk-İslam tarihinde yönetim uygulamaları*. Gazi Kitabevi.
- Akkutay, Ü. (1984). *Enderun mektebi*. Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Akyüz, Y. (2014). *Türk eğitim tarihi*. Pegem Akademi Yayınları.
- Aslan, S. (2003). Osmanlı siyasi rejimini şekillendiren bir olgu olarak patrimonyalizm. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(1-2), 245-253.
- Aysan, M. A. , Yücel, G. & Adiloğlu, B. (2020). Türkiye’de lisansüstü işletmecilik eğitiminde bir kuyruklu yıldız: “İşletmecilik İhtisas Programı”. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (19), 3-24 .
- Biber, M. (2019). Lider yöneticilik. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 183-197.
- Cam, E. (2008). Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Türkiye'ye ilk teknik yardım faaliyetleri çerçevesinde 'Yakın ve Orta Doğu Çalışma Enstitüsü'nün kuruluşu ve İstanbul dönemi faaliyetleri (1955 – 1972). *Journal of Social Policy Conferences*, 0(55), 79-126.
- Çevik, H. H. (2007). *Türkiye’de kamu yönetimi sorunları*. Seçkin Yayıncılık.

- Heper, M. (2011). *Türkiye'nin siyasal hayatı*, (Çev. K. Göksel). Doğan Kitap
- Ergun, T. (1988). *Kamu yöneticilerinin yetiştirilmesi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Findley, C.V. (1996). *Kalemiyeden mülkiyeye Osmanlı memurlarının toplumsal tarihi*, (Çev. G. Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göküş, M., (2000). Tek-parti döneminde Türk kamu bürokrasisinin gelişimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 33(2), 23-33.
- Güler, A. (2004). *Türk eğitim politikalarının tarihsel süreci*, Yeryüzü Yayınevi.
- Günay, Ö. F. (2005). *Türkiye'de kamu yöneticisi nasıl yetiştirilmelidir?* Turhan Kitabevi.
- Günay, Ö. F. (2004). *Üst düzey kamu yöneticilerinin yetiştirilmesi* [doktora tezi], Ankara Üniversitesi.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hali, S ve Rencüzoğulları, S. (2017). İslamiyet öncesi dönemde Türklerde eğitim, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 6 (17),425-437.
- Hesapçioğlu, M. (2009). Türkiye'de Cumhuriyet döneminde eğitim politikası ve felsefesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(29), 121-138.
- İnal, K, ve Karakoyunlu, İ. (2021). Enderun Mektebi örneği üzerinden üst düzey yönetici eğitimi modellemesi. *Türk İdare Dergisi*, 0(493), 135-168.
- İnalcık, H., (2006). *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ (1300-1600)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Karcı, E. (2018). Üsküp jandarma karakol kumandanları mektebi (1904-1909), İ. H. Demircioğlu vd. (Ed.), *Miras ve değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e jandarma içinde* (s. 185-204), Berikan Yayınevi.
- Kılınçkaya, M. D. (2013). Marshall Planı ve Milli Prodüktivite Merkezi'nin kuruluşu. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 18(18), 131-146.
- Kaya, Y.K. (1984). *İnsan yetiştirme düzenimiz*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayını.
- MFA (2023, 25 Mayıs). *Diplomasi akademisi*. 25 Nisan 2023 tarihinde <http://diab.mfa.gov.tr/hakkimizda.tr.mfa> adresinden edinilmiştir.
- Okçu, V. (2011). Türkiye'de okul yöneticilerinin yetiştirilmesi ve atanmasına ilişkin mevcut durum, beklentiler ve öneriler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(37), 244-266.
- Peker, Ö. (1994). *Yönetici eğitimi*, TAKAV Yayınları.
- Sevinç, N. (2007). *Osmanlı'nın yükselişi ve çöküşü*, Bilge Karınca Yayınları.

- Sevinç, İ. ve Özçelik, M. (2023). Tek parti döneminde Türk kamu bürokrasisinde yapılan yapısal değişiklikler, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 55-74. DOI: 10.51124/jneusb.2023.42
- Seçtim, H. ve Erkul, H. (2020). Yönetim yaklaşımları üzerine kuramsal bir değerlendirme. *Management and Political Sciences Review*, 2(1), 18-50.
- Şahin, L. ve Güçlü, F. (2010). Genel olarak hizmet içi eğitim: Ülker şirketler topluluğu hizmet içi eğitim süreci ve uygulamaları. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(59), 217-270.
- TÜSSİDE (2023, 20 Haziran). *Türkiye sanayi sevk ve idare enstitüsü*. 20 Mayıs 2023 tarihinde <https://tusside.tubitak.gov.tr/> adresinden temin edilmiştir.
- Uslu, A. (2019). Türklerde devlet yönetimi. *Türk Ekini*, (3), 4-17.
- Yalçındağ, S. (1970). Kamu yönetim sistemimizin tarihsel evrimi üzerine notlar. *Amme İdaresi Dergisi*, 3(2).20-57.
- Yücel T. F. (2015). *Cumhuriyet Türkiye'si'nin sanayileşme öyküsü*. Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları.

Extended Abstract

Management is a concept that evolves over time depending on social, technological and economic changes. Historical evolution has continuously redefined the role and responsibilities of leaders and managers. Changes in the role and responsibilities of managers in the business world have continuously redefined manager education. The historical development of executive education has also been shaped by the needs of management theories and the business world.

The issue of education and training of managers started to be addressed scientifically with the development of modern management theories in the early 20th century. With the transformation and growth of institutions and organisations into a complex structure, the necessity of effective leadership and management skills has become evident. This situation has led to an increase in the weight of the issue of training and training of managers in academic and scientific studies. Since the mid-20th century, the training of managers has been examined more systematically and scientifically. In this period, research on management theories, organisational behaviour, leadership and strategic management formed the basis of current training programmes aiming to increase the skills and knowledge of managers. Today, theories and practices related to the education and training of managers continue to evolve continuously in line with changing political and social dynamics and the need for contemporary management approaches. The

approach to the education and training of managers aims to improve the skills of potential and existing managers, increase their leadership skills, expand their strategic thinking capacities and help the organisation to achieve its goals. The training of managers contributes not only to the development of individual leaders but also to the long-term success of institutions and organisations. Understanding the importance of this issue, countries, societies and organisations invest heavily in executive development strategies and leadership development programmes.

In the historical perspective, there is no doubt that the executive training system played a major role in the Ottoman Empire's rule over three continents and nations of different religions, languages and ethnicities for 600 years. Enderun, which is considered to be the most rooted and successful example of executive education and training and an educational institution where this tradition is institutionalised, has an important share in the Ottoman Empire's success in the administrative and political fields.

The most important point to be noted in the comparison of "traditional and modern approaches" is that both approaches have emerged in accordance with the conditions and needs of their periods. Historical development shapes the needs and challenges of societies. Administrator education and training methods should also be considered from this perspective. Changes in administrator training approaches between the Republican and pre-Republican periods have significantly affected the leadership styles of administrators, decision-making processes and the way the country is governed. It should not be forgotten that these approaches emerged in accordance with the conditions and needs of their respective periods and produced different results. During the Ottoman Empire, managers were generally trained on the basis of lineage ties and social relations. This situation caused managers to adopt a leadership style based more on their personal abilities and individual characteristics. On the other hand, the scientific and vocational education of the managers of the Republican period enabled them to act analytically and adopt organisational leadership approaches. The fact that traditional Ottoman managers made decisions based on the advice of a limited number of advisors and family elders proves the existence of a more centralised decision-making structure. In the Republican period, on the other hand, thanks to the modern education they received, managers made decisions by using scientific perspectives and analytical methods. In addition, with the establishment of democratic management approach, a polyphonic environment was created in which different opinions were taken into consideration. While the executive training model during the Ottoman Empire supported the centralised administrative structure of the empire, lineage and social stratification kept different segments of society together. In the Republican period, which aimed to build a modern nation state, scientific and ideological education was used to support the unity and modernisation of the country.

Today, social, cultural, political and economic developments have led to the prominence of qualified and well-equipped managers. In a world where change has become routine, managers play a major role in the development of societies. Therefore, a tradition and system of executive education and training is a prerequisite for social success. The training of leaders who will shape the future and guide societies is one of the top priorities of modern societies. In this direction, developed and developing countries seem to have realised the importance of training qualified managers in the development race. Each society has its own characteristics in terms of political, socioeconomic and cultural aspects. In addition, it is a historical reality that societies influence each other. From this point of view, each country should develop the right system to train and educate its managers by taking into account its own characteristics. As explained in detail in this study, despite having a deep-rooted culture and experience in executive training, it should be noted that there is still no applicable and functional policy at the national level. The acute need for qualified administrators and trained personnel was inherited from the Ottoman Empire to the Republic and continues to this day. The "historical" and "traditional" methods applied in the training of managers are nowadays criticised with justified reasons. However, it is thought-provoking that a functional executive training system has not yet been established and there are big gaps in executive education. The Republic of Türkiye, which aims to reach the level of contemporary civilisations and does not want to fall behind in the development race, should train qualified, competent and meritorious administrators with the qualifications required by the age in a planned and systematic manner by using up-to-date training programmes and contents. In this context, policies for the education and training of managers should be formulated, top policy documents and action plans should be prepared, and separate legislative studies should be carried out.

CUMHURİYET'İN KURULUŞ YILLARINDA BELEDİYE YAPILANMASI ÜZERİNDE OSMANLI ETKİSİ

Fatma ÖKDE*

Öz

Türkiye'de modern belediyeçiliğin başlangıcı, modernleşme ve batılılaşma süreçleri ile paralellik göstermektedir. Özellikle Tanzimat Dönemi ile birlikte Batı'daki örnekleri ile desteklenmeye çalışılan belediye örgütlenmesinin Türkiye Tarihi için yeni bir deneyim olduğu söylenebilir. Cumhuriyet ile birlikte ise hızlı bir inkılap süreci yaşanmıştır. Çeşitli devrimlerle hızlı bir dönüşüm yaşayan devlet örgütlenmesinde ise belediyeler ile ilgili düzenlemelere öncelik verilmediği görülmektedir. Bu durumun bir nedeni, Türk belediye örgüt yapısının, merkezi otoritenin güçlü tutulduğu Fransa Modeline dayanmasıdır. Yeni kurulan Cumhuriyet'in de özellikle ilk yıllarında önceliği demokratikleşme ve yerel hizmetler olmamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarda temel önceliği inkılapların yerleşmesi, etnik ve dini temelli isyanların önüne geçebilmesi ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de modern belediyeçiliğin ortaya çıkış sürecini incelemek, hangi temellere dayandığının anlaşılmasına yardım etmek ve yeni kurulan Cumhuriyet'e olan etkilerini ortaya koymaktır. Çalışma sonucunda Cumhuriyet ile birlikte gerçekleşen, modernizmin ve demokratikleşmenin temellerini atan inkılapların, demokrasinin temel taşı olarak görülen yerel yönetimlere sıçramasının nedenleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yerel Yönetimler, Belediyeler, Cumhuriyet Devrimleri.

OTTOMAN INFLUENCE ON MUNICIPAL STRUCTURE DURING THE FOUNDING YEARS OF THE REPUBLIC

Abstract

The beginning of the modern municipality in Türkiye parallels the processes of modernization and Westernization. It can be said that the municipal organization, which was tried to be supported by examples in the West, especially with the Tanzimat Period, was a new experience for the history of Türkiye. With the Republic, a rapid revolutionary process took place. It is seen that regulations regarding municipalities are not given priority in the state organization, which is experiencing a rapid transformation with various revolutions. One reason for this situation is that the Turkish municipal organizational structure is based on the French Model, where the central authority is kept strong. Democratization and local services were not the priority of the newly established Republic, especially in its first years. The main

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi İktisadi ve İdari Bölümler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, fatmaokde@hakkari.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0761-8949>

priority of the Republic in the first years was to establish reforms, prevent ethnic and religious-based rebellions, and strengthen the central authority. The aim of this study is to examine the emergence of modern municipalism in Türkiye, to help understand the foundations on which it is based, and to reveal its effects on the newly established Republic. It has been attempted to reveal the reasons why the revolutions that took place with the Republic and laid the foundations of modernism and democratization did not spread to local governments, which are considered the cornerstone of democracy.

Keywords: *Local Governments, Municipalities, Republican Revolutions.*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti (Cumhuriyet), Osmanlı İmparatorluğu'nun (İmparatorluk) devamı ve mirasçısı niteliğinde kurulmuş olsa da idari, hukuki, sosyal ve ekonomik anlamda büyük oranda devrimlerle şekillenmiş ve İmparatorluk'tan farklı bir kimliğe bürünmüştür.

Bu durum büyük oranda yerel yönetimlerde de görülmektedir. Bununla birlikte yerel yönetimlerin bir parçası olan belediye yönetimlerinde başka alanlarda olduğu gibi devrimlerle yıkılıp yeniden inşa etmekten çok güncellemeler ve modernleştirmelerden söz edilebilir. Bunun bir nedeni olarak modern belediyeleşmenin zaten İmparatorluğun son dönemlerinde, batılılaşma ve modernleşmenin bir sonucu olarak uygulamaya alınmış olması gösterilebilir. Aynı zamanda Meşrutiyet ve Tanzimat ile başlayan demokratikleşme süreçlerinde de belediye kurumu özel bir yer tutmuş, modernleşme ile birlikte demokratikleşmenin bir unsuru olarak görülmüştür.

Belediye, demokratik yapı içerisinde önemli bir yere sahip olan bir kurumdur. Yöneticilerinin halk oyları ile belirlenmesi, yerel özerkliğe sahip olması ve kendisine ait gelir ve giderleri gerçekleştirebilmesi bu açıdan önemlidir. Bu durum hizmet kalitesinin artması, hızlı hareket edilmesi ve yerel ihtiyaçlara doğru cevap verilebilmesini de temin eder (Çelik, 2013, s. 18). Yerel yönetim kuruluşları ve belediyeler, günümüzde tüm dünyada önemli ve gerekli kamu yönetimi unsurları olarak hizmet sunarak ülkelerin kalkınmasına katkı sağlamaktadırlar (Ulusoy ve Akdemir, 2009, s. 260).

Belediyelerin görevleri farklılık gösterebilir. Sanayi toplumlarının en önemli kalkınma dinamiği olabileceği gibi, bilgi toplumunun demokratik ilerlemesi için bir araç da olabilir. Merkezi hükümetin görev ve sorumluluklarına yardımcı olur ve toplumda demokratik yapının içselleştirilmesine öncülük eder (Şahin ve Işık, 2011, s. 222).

Belediye hizmetlerinin bazıları kent sakinlerine fayda sağlayan rutin çalışmalardır. Sakin ve huzurlu bir sosyal yaşam için gerçekleştirilen hizmetlerden bazıları şunlardır:

- Çöp toplama hizmeti,

- İtfaiye hizmeti,
- Kanalizasyon hizmeti,
- Şehir içi ulaşım hizmeti,
- Gıda üretim tesislerinde modern koşulların kurulması ile ilgili hizmetler,
- Sosyal alanlarının temizliği,
- Yeşil alan ve bahçelerin projelendirilmesi ile ilgili hizmetler,
- Şehir içi su, elektrik ve gaz temini ile ilgili hizmetler,
- Cenaze hizmetleri (Yaylı ve Yaslıkaya, 2012, s. 68).

Günümüzde önemli hizmetleri olan belediyelerin, idari bir yönetim sistemi olarak ne zaman uygulanmaya başladığı ile ilgili görüş birliği yoktur.

Farklı yaklaşımlar ve görüşler olmasına rağmen genellikle 11. ve 12. yüzyıllarda Batı Avrupa yerel yönetimlerin doğduğu yer olarak düşünülmektedir (Kalabalık, 2005, s. 38). Bu noktada yerel yönetim yapısının varlığı, 11. yüzyılda Orta Çağ Avrupası'nda bulunan "komün"lere dayandırılmaktadır (Coşkun ve Uzun, 1999, s. 7-8).

Ancak Avrupa'da belediyeçilik anlayışında asıl değişim, 18. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın tarımsal/geleneksel bir toplumdan, endüstriyel/modern bir topluma geçiş yapmaya başlamasıyla gerçekleşti. Şehirlerin sanayi merkezleri olması ile köylerin bu bölgelere yoğun göçü dengeleri değiştirmiştir. Böylece kentler, artan nüfusla plansız büyümüş ve yetersiz altyapı ile karşı karşıya kalmıştır (Uyar, 2004, s. 31). Dolayısıyla modern belediyelerin ortaya çıkışında sanayi devriminin büyük bir etkisi vardır. Kırsal kesimlerden büyük kentlere doğru gerçekleşen göçler sonucunda, kentlerde plansız büyüme yaşanmıştır. Yoğun sanayi üretimi ile düşen hava kalitesi ve yetersiz altyapı Avrupa'da sanayi kentlerinde modern belediye hizmetlerinin doğmasına neden olmuştur (Sunay, 2002, s. 116). Türkiye için değerlendirildiğinde ise, Batılı ilkeler doğrultusunda modernleşme çabaları içerisinde belediyeler önemli bir yer tutmaktadır. Tanzimat dönemi ile gerçekleştirilen reformlar arasında belediye kuruluşları da yer almaktadır. Modern anlamda ilk belediye kurumu oluşturma çabaları Başkent İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanuni Esasi (1876) ile birlikte bu durum anayasal güvenceye kavuşmuş, Dersaadet Belediye Kanunu sonrasında ise 1930 yılına kadar bu durum devam etmiştir (Şanlı, 2005, s. 161).

Osmanlı devletinin kuruluşundan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar belediye teşkilatı bulunmaması ise yerel hizmetlerin gerçekleştirilmediği anlamına gelmemektedir. Bu alanda ihtiyaç duyulan toplumsal hizmetlerin bir kısmı vakıflarla üretilmiştir. Sunulan hizmetler nedeniyle halktan ücret alınmaması, merkezi yönetimden bu işlere para harcanmaması, halkın hizmetlerden ücretsiz yararlanması vakıfların avantajları olarak

değerlendirilebilir (Uyar, 2004, s. 32). Vakıflarla birlikte yerel hizmetlerin gerçekleştirilmesinde kadılık ve esnaf loncaları da yer almıştır. Fakat bu kurumlar her ne kadar yerel hizmetler sunsa da belediyelerin temel özelliklerinden olan idari ve mali özerklik ile seçimle yönetici belirlenmesi gibi fonksiyonları bulunmamaktadır. Esnaf loncaları ve vakıflar yerel hizmet üretmekte ve idari bir güce sahip bulunmamaktadır. Kadılar ise merkezi idarenin atama ile tayin ettiği merkeze bağlı memurlarıdır. İmparatorluğun keskin hiyerarşik yapısı nedeniyle de idari yönden özerk kararlar alması söz konusu değildir.

İmparatorluk, merkeziyetçi ve dikey yapısı sayesinde ayakta kalabildiği sürece varlığını sürdürebilmiştir. Merkeziyetçi yönetim emperyal bütünlüğü korumayı amaçlamıştır ancak 18. yüzyılın sonundan itibaren aynı zamanda siyasi ve ekonomik durgunluğun da kaynağı haline gelmiştir. Tanzimat dönemi ve sonraki dönemlerde yapılan reformlar, İmparatorluğu modernleştirmeyi amaçlamış ve laik bir devletin bazı temellerini atmıştır. Reformlar, İmparatorluğu modernleştirmeyi ve toprak bütünlüğünü güvence altına almayı amaçlarken, aynı zamanda gayrimüslimlerin ve Türk olmayanların sivil özgürlüklerini artırarak ve onlara İmparatorluk genelinde eşitlik sağlayarak Osmanlı toplumuna daha kapsamlı bir şekilde entegre etmeye çalışmıştır (Zhigulskaya, 2017, s. 37-38). Modernleşme ve batılılaşma sürecinde İmparatorluk farklı devletlerin yasa ve uygulamalarından istifade etmiştir. İmparatorluğun yerel yönetimler ve belediyeçilik anlamında esin kaynağı ise Fransa olmuştur.

Bunun bir nedeni Fransız sisteminin Türk tarihinin farklı dönemlerindeki siyasi hedeflerine cevap verebilmesidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun eyaletlerinin kontrolünü yeniden kazanmak için merkeziyetçi yapıyı destekleyen bir sistem olması önemlidir. Ayrıca üniter yapıda merkeziyetçi bir Cumhuriyet için de uygun olması sistemin devamlılığını sağlamıştır. Günümüzde ise yerel özerkliğin ve ademi merkeziyetçiliğin baskın yönetim anlayışı haline gelmesi bu sistemin taşıdığı zorlukları da beraberinde getirmektedir (Marcau, 1991, s. 287).

Devrimlerle birlikte hukuki ve idari olarak önemli adımlar atılmıştır ama bu durum çeşitli zorluklarında aşılması gerektiği anlamını da taşımaktadır. Taşrada merkezi hükümetin yöneticilerine karşı olan gelenekselleşmiş direnç, halkın dini ve/veya yerel örf ve adet hukukuna olan bağlılığı bu anlamda ortaya çıkan zorluklar olarak gösterilebilir (Starr ve Pool, 1974, s. 553).

Genel olarak değerlendirildiği zaman Türkiye'nin yerel yönetim idaresini şekillendiren iki temel çağdaş etkinin varlığından söz edilebilir. Bunlar; İmparatorluğun tecrübelerinden ve yönetim sisteminden kalan miras ve Fransız yönetim sisteminin getirmiş olduğu katkılar olarak sıralanabilir (Marcau, 1991, s. 286).

1. TÜRKİYE'DE MODERN BELEDİYECİLİĞİN DOĞUŞU

Avrupa yerel yönetimler tarihi gelişim açısından uzun bir geçmişe sahip olsa da katı bir merkezi yönetim sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'nın yerel yönetim anlayışı 19. yüzyıldan sonra yerleşebilmiştir (Ulusoy ve Akdemir, 2005, s. 199). Genel olarak Türk idare tarihinde çağdaş belediyeçiliğin 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı kabul edilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Batı ülkelerindeki gibi köklü bir belediye ve yerel yönetim anlayışından bahsedilmesi olağan görülmemektedir (Çiçek, 2014, s. 54).

İmparatorluk çağın gerektirdiği reformları tamamlayamamış, Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Siyasi, sosyal, ekonomik, idari ve hukuksal olarak yaşanan bu gerilik, Osmanlı Devleti'ni Tanzimat sürecine mecbur bırakmıştır (Saran, 2005, s. 42).

Türkiye tarihinde Batılı tarzda ilk belediye yapılanması 1855 yılında, İstanbul Şehremaneti'nin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Merkez tarafından atanan Şehremini, aynı zamanda oluşturulan Şehremaneti'nin meclis başkanı olarak görev almıştır. Oluşturulan mecliste, farklı kesimlerin yer alabilmesi için her yıl değişiklikler yapılmıştır (Tortop, 1994, s. 1). İmparatorluk, birçok alanda olduğu gibi kamu yönetimi alanında da yetersiz kalmış ve kendini güncellemeye çalışarak 1855 yılında İstanbul'da ilk belediye teşkilatını oluşturmuştur (Coşkun vd., 2021, s. 2).

İmparatorluğun son dönemlerine kadar batılı anlamda modern yerel örgütler olmadığı konusunda yaygın bir görüş vardır. Bu durumda yerel hizmetlerin nasıl karşılandığı sorusu akla gelmektedir (Düzenli, 2020, s. 138). İmparatorluğun kent yönetiminde, kadılar, loncalar ve vakıflar söz sahibiydiler. Batılılaşma ile birlikte özellikle Tanzimat sonrası dönemde kentlerin idaresi bütçesi, memurları ve yönetimi olan belediyeler aracılığıyla yönetilmeye başlanmıştır (Ökmen ve Yılmaz, 2009, s. 14).

Kadılık sisteminde kadı, merkezi idare tarafından atanmaktadır. Bununla birlikte yardımcılarını yerli halktan seçme konusunda özgürdür. Bu durumda merkezi hükümetin kontrolünde ancak yerli unsurların da etkili olduğu bir sistem kurulmuştur (Uluçay ve Alp, 2020, s. 341).

Kadılarının yerel hizmetler noktasında önemli sorumlulukları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi tüccarlarla ilgili konulardır. Fiyat istikrarı ve halkın istismar edilmemesi noktasında kadılar önemli görevler üstlenmişlerdir (Uyar, 2004, s. 33). Kadı, merkezîyetçi yapıdaki devletin birinci düzey merkezi idari organıdır. Bu açıdan idari mekanizmalarda olası aksaklıkları önlemek genellikle kadılarının göreviydi (Arık, 1997, s. 28).

İhtisap Nezareti¹ kurulduktan sonra çeşitli kentsel hizmetler kadılık makamından alınmıştır. Evkaf Nezaretinin kurulmasının ardından da kalan hizmetler vakıflara devredilmiştir (Sunay, 2002, s. 126). Yönetim sisteminde

¹ İhtisap nezaretleri günümüzün zabıta hizmetlerine karşılık gelecek şekilde 1826 yılında kurulmuş, 1854 yılında İstanbul Şehremaneti'nin kurulmasıyla kaldırılmıştır.

reformların yaşanması ile birlikte kadılık makamı tarafından yapılan çalışmalar, Evkaf Nezareti tarafından devralınmış daha sonra 1854 yılında İstanbul Şehremanetine devredilmiştir. Daha sonra 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi ile taşrada da belediyeler kurulmaya başlanmıştır. 1877'de Osmanlı Mebusan Meclisi Dersaadet Belediye Kanunu ile Vilayet Belediye Kanunu yasalaştırmış ve bu iki kanun 1930 yılı 1580 sayılı Belediye Kanunu'na kadar devamlılık sağlamıştır (Altan, 2009, s. 294).

Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetlerine alternatif olabilecek hizmetler sağlayan bir diğer yapı olarak lonca teşkilatı örnek gösterilmektedir. Loncalar hiyerarşik bir yapıda örgütlenmiş tüccar birliğidir. Loncalar, halk ile devlet arasında aracılık görevi gören, üyelerinin mesleki faaliyetlerini denetleyen, üyeler arasındaki anlaşmazlıkları çözen bir kurumdur (Ünal, 2011, s. 243).

Loncalar, günlük ticari faaliyetlerine devam ederken bazı toplumsal hizmetleri de yerine getirmişlerdir. Kurdukları organizasyon aracılığıyla örneğin; temizlik, aydınlatma, su temini, kalite güvencesi ve ürünlerin standardizasyonu gibi hizmetler sağlamışlardır. Bu hizmetlerinin masrafları kendilerinin oluşturduğu Avarız fonlarından karşılanıyordu (Türe, 2000, s. 36).

Kadılar ve loncalardan sonra İmparatorluğun yerelde önemli görevleri üstlenmiş bir diğer yapılanması ise vakıflardır. Vakıflar İmparatorluk boyunca önemli görevler üstlenmiş, buldukları yerlerde imar ve yardım faaliyetleri yürütmüştür.

Vakıfların yaygınlaşmasındaki ve başarısındaki en önemli etken, halkın ihtiyaçlarını karşılarken, kamu hizmetlerinin vakıflar aracılığıyla yürütülmesinin mümkün olmasıdır (Güran, 2006, s. 3).

Kadı, vakıf ve loncalar her ne kadar önemli işlevler yerine getirseler de bu yapılarda özerklik ilkesini bulmak söz konusu değildir. Merkezi hükümetin denetiminde olan bu örgütler esas olarak otoritenin devamı niteliğindedir (Güven, 2023, s. 15).

Dolayısıyla bu kurumların modern belediyecilikle tek ortak noktasının çeşitli yerel hizmetler sunması olduğu söylenebilir. İdari özerkliklerinin olmaması, merkezi yönetimin kararlarının bağlayıcılığı ve yerelde seçimle iş başına gelen bir yöneticinin bulunmaması bu kurumları modern belediyelerden ayırmaktadır. Bu kurumlar da İmparatorluğun batılılaşma ve modernleşme süreci içinde yok olmuş veya form değiştirmiştir. Çünkü İmparatorluğun yönetim anlayışının zamanın gerisinde kaldığı, son yüzyılda kabul edilmiş bir gerçek haline gelmiştir.

Özellikle Tanzimat süreci, Devlet'in idari anlayışında büyük yeniliklerin gerektiğini ortaya koymuştur. Bu amaçla yapılan askeri, vergisel ve gayri müslimlere eşit haklar sağlayan düzenlemeler ile devlet idaresinde askeri, mali ve hukuki etkinlik sağlanmaya gayret edilmiştir (Altan, 2009, s. 297). Tanzimat sürecinde taşra yönetiminde merkezileşme ve tek tipleşme

görölmeye başlanmıştır. İdari, askeri ve mali konularda tek yetkili olan paşalar yerine idari amir olarak valiler, mali yönetici olarak defterdarlar atanmıştır. Ayrıca, yerel meclislerin oluşturulması ve nahiyeye müdürlerinin çoğunlukta olan dini tebaadan seçilmesi demokrasi açısından önemlidir. Öyle ki, meşrutiyete geçiş sonrasında taşra kesimi, İstanbul'da bulunanlardan daha fazla seçimlere girip, seçim usullerine hakim olduklarını belirtmişlerdir (Tanör, 2014, s. 29). Bununla birlikte taşrada bulunan meclislerde görev alan mebuslar, Meclisi Mebusan'da da görev alarak, seçilmiş olmanın vermiş olduğu özgüven ile temsil görevlerini yerine getirmişlerdir (Oğuz, 2013, s. 112).

Tanzimat'tan önce dahi çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar, gücün merkezileşmesi ve bunun sonucunda yeniçeriler gibi milislerin isyanına yol açan yerel özerkliğin sıkışması anlamına gelmektedir. Hatta 1826'dan itibaren II. Mahmud, sembolik bir siyasi hareketle, yüzyıllar boyunca pek çok gücü kendi üzerinde toplayan Yeniçerileri tasfiye ederek bu alanda bir mesaj da vermiştir. Reformlarla güçlenen reformist ve daha laik bir seçkinler ve bürokrasinin yükselişi ve genişlemesi, Tanzimat dönemine giden yolu açmış ve ardından yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturmuştur (Mari, 2019, s. 75). Tanzimat öncesinde padişahın yetkilerini kısıtlayan, demokratik ve anayasal düzene geçişin temelini atan en önemli gelişmeler arasında Senedi İttifak gelmiş, akabinde Tanzimat ile merkez ve taşradaki kamu örgütlenmesi modernleştirilmiştir (Koçak, 2019, s. 234).

II. Mahmud'un ölümünden sonra, selefinin başlattığı bu reformları oğlu I. Abdülmecid devam ettirmiştir. 1839'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın emriyle Tanzimat Fermanı ile imparatorluğun yeniden örgütlenme süreci başlatılmıştır. II. Mahmud'un ortaya koyduğu güçler ayrımı daha da güçlendirerek, kısa süre sonra farklı görevlere sahip çeşitli meclisler kurulmuştur (Zeba, 2017, s. 15). Tanzimat Fermanı ile idare yönetiminde kurulan meclisler her ne kadar danışma meclisi görevi görse ve padişahın mutlak otoritesini kısıtlayan ve devletin siyasi yapısını kökten değiştiren bir durum söz konusu olmasa da gerçekleştirilen düzenlemeler hukuk devletine ve parlamenter sisteme zemin hazırlaması açısından önemlidir (Tanör, 2014, s. 22).

Uzun yıllar süren bütün bu reform çalışmaları hem İmparatorlukta hem de Cumhuriyette her zaman Batılı modellere dayanmıştır ve idare hukukunda bu model Fransızlardır. Bu konuda ilk çaba 1839'da Tanzimat'la oldu ancak bu reformlar, Türk Danışmayı gibi ana idari kurumların temellerinin atıldığı 1860'lara kadar derin bir etkiye sahip olmadı. Türk idare hukukunda Fransız etkisi bazı mali kuruluşlar, özerk taşra ve yerel idare sistemi gibi diğer kurumlarda net olarak görölmektedir (Örücü, 2000, s. 678).

Modern belediyelerin ortaya çıkmasında modernleşme hareketlerinin yanında farklı dış etkiler de bulunmaktadır. Özellikle Avrupa ülkelerinin ekonomik faaliyetlerini rahat yürütme isteğinin yanı sıra beledi hizmetlerin olmayışından dolayı huzurun bozulması sonucunda da bu kurumlar bir ihtiyaç

haline gelmiştir. Bu durum İstanbul'da modern bir belediye teşkilatının oluşmasına yol açmıştır. Kurulan teşkilat için Fransa komün yönetiminden faydalanılmıştır (Ulusoy ve Akdemir, 2005, s. 201).

Tanzimat sonrası yıllarda Batılı ülkelerle temaslar yoğunlaşmış ve 1855 yılında İstanbul'da Fransız belediye yönetimi modeline göre ilk belediye kurma girişiminde bulunulmuştur. Kurulan belediyenin karar alma ve yürütme organları; Belediye Başkanı (Şehremini) ve belediye meclisini içeriyordu. Şehremanetin görevleri arasında şehrin yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması, fiyatların belirlenmesi, yol ve kaldırımların yapım ve onarımı, temizlik işleri ve tüccarların denetimi yer almaktadır (Ünal, 2011, s. 243-244).

1855'te İstanbul'da ilk yarı belediye teşkilatının Şehremini ve Şehremaneti Meclisi vardı. Ancak, yetkileri seleflerinden çok farklı değildi ve bu da belediyenin görevlerini gereği gibi yerine getirememesine neden oldu. (Zeba, 2016, s. 17).

Bu dönem İstanbul'da da hükümet inisiyatifiyle kurulan ilk belediye Kırım Savaşı'na denk gelmiş ve Avrupa tarzı Altıncı Belediye Bölgesi (Daire-i Belediye) olarak Pera'da (Beyoğlu) aynı zamanda kentleşmenin gerektirdiği kentsel temizlik ve refah hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır (Ortaylı, 1982, s. 21).

Altıncı Daire'nin misyonu cadde, yol, su ve gaz hizmetleri ile, çarşı ve pazarlarda fiyat kontrollerinin sağlanması ve bakım onarım işlerini gerçekleştirmek olarak planlanmıştı. Bu amaçla, çeşitli harç ve resim gelirleri ve %2 oranında emlak vergisi toplanmıştır (Ulusoy ve Akdemir, 2005, s. 202).

Belediye'nin Beyoğlu'nda kurulmasının nedeni, bu bölgenin Avrupa'da belediyeciliği görmüş ve anlamış olan yerli ve yabancılardan oluşan yoğun bir nüfusa sahip olmasıydı. Ayrıca yabancı tacir ve devlet adamları da bu bölgede yoğunlukta idi. Beyoğlu'nda gerçekleştirilen ve en çok göze çarpan hizmet, 1865 yılında uygulanmaya başlanan sokakların gaz lambalarıyla aydınlatılması olmuştur (Göksoy ve Sağol, 2017, s. 11).

Yerel yönetimlerin modernleştirilmesi çalışmaları 1864'te Sadrazam Fuad Paşa ile devam etmiştir. Amacı bir bölge hiyerarşisi oluşturmak ve önceden var olan bölünmeleri uyumlu hale getirmek olan Teşkilî Vilayet Kanunu çıkarılmıştır. Tuna vilayetinde bir deneme olarak başlayan sistem, daha sonra diğer bölgelerde de uygulanmış ve 1871 yılına kadar çeşitli değişiklikler yapılarak İmparatorluğun her yerinde faaliyete geçmiştir (Zeba, 2016, s. 15). 1864 yılında düzenlenen Vilayet Nizamnamesi ile en küçük yerleşim birimi olan köylerde belediye idaresinin oluşturulmasını öngörülmüştür (Coşkun vd., 2021, s. 2).

1876 da Kanuni Esasi'nin kabul edilmesi ile idari yönetimde reformlar devam etmiştir. Kanuni Esasi'nin getirmiş olduğu en büyük yenilik kuvvetler ayrılığı ve kırsalda ademi merkezîyetçiliği esas alan yönetim anlayışına geçilmesidir (Lamba, 2010, s. 137). Kanuni Esasi'den sonra bu atmosferde Dersaadet Belediye Kanunu ile Vilayet Belediye Kanunu 1877 tarihinde

yürürlüğe alınmıştır. Bu kanunların çıkması ile birlikte, Altıncı Belediye Dairesi de kapatılmış ve Başkent yirmi daireden oluşan bir belediyeye dönüştürülmüştür.

1877 Vilayet Belediyeleri Kanunu kapsamında dikkat çekici bir uygulama meclis üyelerinin seçimlerinin gizli oy açık sayım ilkesi ile gerçekleştirilmesidir (Düzenli, 2020, s. 144). Belediye meclis üyelerinin seçimleri vesilesiyle de gizli oy açık sayım ilkesi ile modern seçimler İmparatorlukta gerçekleştirilmiştir.

Bu gelişmelere rağmen, İmparatorluk ile Rusya arasında 1877 yılında gerçekleşen ve 93 Harbi olarak adlandırılan savaş gerekçesi ile Padişah tarafından Anayasa askıya alınmış ve meclis tatil edilmiştir. Meclisin tatil edilmesinden dolayı yasama ve yürütme padişah tarafından ele alınmış, Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu da 1908 yılına kadar askıda kalmıştır (Düzenli, 2020, s. 144).

İmparatorluk idaresinde belediyeleri ilgilendiren son büyük düzenleme, 1910 yılında çıkarılan Dersaadet Teşkilat-ı Belediye Kanunu olmuştur. Bu kanun belediye dairelerini kaldırmış ve yapılan düzenlemeler 1930 yılında yapılan kanun değişikliğine kadar yürürlükte kalmıştır (Vural, 2004, s. 190).

İstanbul'da mevcut belediyeler 1912 tarihinde kaldırılmış ve belediye subelerine dönüştürülmüştür. Şehremini merkezden atanmaya devam edilmiş, belediye meclisi yerine de Encümenlik kurulması planlanmıştır.

Görüldüğü gibi batılılaşma hareketleri, İmparatorluk için ciddi yenilikler yaratmıştır. Tanzimat döneminin batılılaşmış anayasal güvencelerinden devletin direniş ve tecrit politikalarının getirdiği merkezileşmeye kadar uzanan bir arada kalmışlık bulunmaktadır (Spencer, 1958, s. 651). Özellikle 19. Yüzyılın başından itibaren devlet yönetiminde atılan her adım demokratikleşme ve modernleşmeyi öncelemiş, toplumsal ve bireysel haklarda gelişmeler yaşanmıştır (Türkkan, 2018, s. 368).

Belediyeleşme çalışmalarının başlaması ile birlikte, taşrada da belediyeleşme çalışmalarının uygulamaya geçilmesine çalışılmış ancak bu alanda fazla ilerleme kaydedilememiştir. Bu nedenle, bu dönemde yapılan çalışmaları pratik uygulamalardan ziyade yasal mevzuatın oluşturulma ve tecrübe edinme süreci olarak değerlendirmek mümkündür (Oktay, 2005, s. 258). İstanbul'da oluşturulan yerel yönetim denemeleri Başkent ile sınırlı kalmış ve kırsal bölgelerin idaresi ile ilgili bir adım atılmamıştır. Zaten idari anlamda atılan her türlü adım, çöküş döneminde merkeziyetçi yapıyı güçlendirmeyi hedeflemiştir (Düzenli, 2020, s. 142).

İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemlerinin ortak özelliği olarak modernleşme çalışmalarının tepeden inme bir yöntemle gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Benzer şekilde, güçlü bir halk katılımı veya talebi olmadan demokratikleşme süreçleri de ilerlemektedir. Türkiye'de demokratik yönetim kültürünün olgunlaşp kökleşmesinin uzun zaman almasının en önemli nedenlerinden birisi olarak bu durum görülmektedir (Uzun, 2005, s.

159). Bu şekilde ortaya çıkan modernleşme hareketleri devletin modern bir yapıya kavuşarak daha sağlıklı yönetilmesini sağlamışsa da bireylerin demokrasi süreçlerine katılımı ve demokratik toplum kültürünün gerçekleşmesi konularında gelişmelerin önünü tıkamıştır (Gencer, 2008, s. 365).

2. OSMANLI'DA VE CUMHURİYET'TE BELEDİYELERİN YETKİ SINIRLARI ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Toplumların ilerlemesi ve kalkınması demokrasi ile ilgilidir. Bireylerin demokratik süreçlere katılımı, demokratik kültürün ve kurumların gelişmesi açısından da önem taşımaktadır. Bu durum bir ülkede sadece seçimlerin yapılması ile oluşturulan bir meclisten çok daha fazlasını ifade eder. Öncelikle, halkın yerel yönetimlerde söz sahibi olması demokrasinin gelişmesi için önemlidir (Akarca, 2023, s. 1547).

Avrupa'da ortaya çıktıktan sonra hızla yayılan milliyetçilik akımları, çok uluslu İmparatorlukta da etkisini göstermiştir. İmparatorluk, bu akımlardan mümkün olduğu kadar az etkilenebilmek adına çeşitli reformlar ve demokratik ıslahatlara yer vermiş ve özgürlükler noktasında çeşitli adımlar atmıştır (Güzeldağ ve Akyıl, 2022, s. 351).

Türkiye, Doğu ve Batı arasında sadece fiziki bir bağlantı noktası değildir. Aynı zamanda kültürel ve siyasi etkileşimlerin de yoğun olarak yaşandığı bir konumdadır. İmparatorluk da benzer şekilde bu etkileşimlerin içinde yer almıştır. Modernleşme çabalarında da bu durum görülmektedir. Belediye yapısını, kentleri modernleştirmek ve hizmet standartları oluşturmak için batılı tarzda oluşturmuştur. Bununla birlikte şeklen batılı tarzda örgütlenmeye çalışırken, yapının özü gözden kaçırılmıştır. Yerel yönetimlerin özerklik ve demokrasi gibi esasları oluşturulan “belediye” yapısı içinde yer bulamamıştır (Çolak, 2012, s. 37).

Merkeziyetçi yönetimlerde idare, merkezi yönetim tarafından verilen yetkilerin hukuk kurallarına aykırı olarak suiistimal edilmesini önlemek amacıyla yerel yönetimleri kontrol etmeye ve denetim altına almaya çalışır. Devletin ortak çıkarlarını, birliğini ve bütünleşmesini sağlamak ve devlet hizmetlerinde ahenk ve koordinasyonu oluşturmak merkezi yönetimin görevidir. Yerel yönetimler, merkezi yönetim tarafından denetlenmek zorundadır. Çünkü merkezi yönetimin doğrudan temsilcisi konumundadır. Bununla birlikte, yerel yönetimlerin aşırı denetimi ve baskı yerel yönetimlerin gelişiminin engellenmesine yol açabilmektedir (Gumel, 2017, s. 55).

İmparatorluk kurumsal olarak yerel yönetimlerin özerkliğinin getireceği faydaları ve sakıncaları, belediye yapılaşmasını tamamladıktan sonra tartışmaya başlamıştır. Yerel yönetimlerin gelişmesi veya demokratik katılım ve yönetişim İmparatorluğun ilk aşamada öncelikleri arasında yer almıyordu. Çünkü İmparatorlukta yerel yönetimin kurulmasında, ekonomik merkezileşme sistemi kurma isteği ve çeşitli dini etnik topluluklar ve

unsurların siyasal katılımını sağlamak için devlet üzerinde dış baskı yapılması etkili olmuştur (Koçak ve Ekşi, 2010, s. 297). Daha sonraki dönemlerde, aydınlar tarafından belediyelerin fayda ve sakıncaları ile merkezîyetçiliğin veya ademi merkezîyetçiliğin benimsenmesi gibi konular tartışılmaya başlanmıştır.

İmparatorluğun son zamanlarında yerel yönetimlerin niteliği konusu tartışılmaya devam etmiş ve Jön Türkler arasında da tartışmalara neden olmuştur. Esas olarak tartışmalar Fransız tipi merkezîyetçi yönetim ile İngiliz tipi ademi merkezîyetçi yönetim arasında gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki içinde merkezîyetçi anlayışa sahip kişilerin daha güçlü olması nedeniyle, ademi merkezîyetçi anlayış kendisini öne çıkaramamıştır (Çelik, 2004, s. 18). Çünkü İttihat ve Terakki, Kanuni Esasi'nin ademi merkezîyetçilik ile ilgili maddelerine karşı çıkmıştır. Ademi merkezîyetçilik ile Devletin bölünüp parçalanması mümkün hale geleceği düşüncesindedirler (Güler, 2000, s. 16). Dolayısıyla devlet “muhalefet” olarak gördüğü yerel yönetim oluşumlarını dikkate almamıştır. Batı'daki gibi idari ve ekonomik özerkliğe sahip başka bir kurum merkezîyetçi yapı içerisinde tehlikeli kabul edilmiştir (Koçak ve Ekşi, 2010, s. 296).

Bu konu ile ilgili tartışmalar Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Özellikle 1921 Anayasası ile özerk bir yapılanma kısmen öngörülmüş ise de 1924 Anayasası ile birlikte, İmparatorluk'tan kalma güçlü merkezi yönetim anlayışı devam etmiştir. Bu durum Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Yerel Yönetim Sistemlerinin Bağlam Koşulları ve Temel Özellikleri

Ülkeler	Ademi Merkezîyetçilik	
	Fonksiyonel Sorumluluklar > %25= güçlü	Takdir yetkisi / Mali Yeterlilik 3= güçlü
Kıta Avrupası Federal Tipi		
Avusturya	15,5	2
Almanya	16,8	2
İsviçre	24,3	3
Kıta Avrupası Napolyon Tipi		
Belçika	13,5	3
Fransa	20,9	3
Yunanistan	5,6	2
İtalya	31,3	3
Portekiz	14	2
İspanya	13,3	3
Türkiye	12	2

İskandinav Tipi		
Danimarka	64,3	2
Finlandiya	40,6	3
İzlanda	24,2	3
Hollanda	33,6	1
Norveç	33,3	3
İsveç	48,2	3
Anglosakson Tipi		
İrlanda	10,3	3
Birleşik Krallık	27,8	1

Kaynak: Bouckaert ve Kuhlmann, 2016, s. 10.

Tablo 1 incelendiği zaman görülmektedir ki Türkiye ademi merkeziyetçiliğin zayıf olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Ademi merkeziyetçiliğin en güçlü olduğu ülkeler İskandinav Tipi yönetime sahip ülkeler ile Anglosakson tipi ile idare edilen Birleşik Krallık'tan oluşmaktadır. Türkiye, sınıflandırıldığı Kıta Avrupası Napolyon Tipi ülkeleri ile benzer özellikler göstermektedir.

Kıta Avrupası Napolyon tipi ortak Roma hukuk geleneği ve güçlü bir merkezi bürokrasinin olduğu ülkeleri kapsamaktadır. Geleneksel olarak, yerel yönetimler işlevsel olarak zayıftır. Bu yönetim tarzı idari uygulamaları son derece güçlü politik yapı, kayırmacı ilişkiler ve kamu hizmetine alınmak için siyasi parti himayesi gibi özellikler ile şekillenmiştir (Bouckaert ve Kuhlmann, 2016, s. 10). Böyle bir sistemde, merkezileştirilmiş güç ve sıkılaştırılmış bürokratik kontroller, performans süreçleri belediye başkanının nitelikleri ve öncelikleri ile yakından ilgilidir (Turc vd., 2016, s. 135).

İmparatorluğun yıkılmasının ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi 1921 Anayasası ile, bucaklara özerk bir statü tanımıştır. İl meclis üyelerinin doğrudan halk tarafından seçilmesi ve bu üyelerden seçilen meclise geniş yetkiler verilmesi 1921 Anayasası'nın dikkat çeken özelliklerindedir (Lamba, 2010, s. 138).

1921 Anayasası her ne kadar yerel yönetimlere geniş yetkiler vermişse de Cumhuriyetin kurulmasından sonra hazırlanan 1924 Anayasası ile İmparatorluk'tan farklı bir idari yapı kurulmuş ancak merkeziyetçi yapı korunmuştur (Çakan, 2006, s. 52). Yerel yönetimlerin özerkliği açısından 1924 Anayasası'nın 1921 Anayasası'na göre geriye gittiğini söylemek mümkündür (Güven, 2023, s. 22). Cumhuriyet kadrolarının radikal kararlar alarak hilafet ve saltanatı kaldırması, devrimci adımların her alanda atılabileceğini ispatlamıştır. Bununla birlikte devlet yönetiminde merkeziyetçi yönetim anlayışının devam ettirildiği görülmektedir. Bunun nedeni olarak,

Cumhuriyet'in modernleşmeye demokrasiden daha çok önem vermesi gösterilmektedir (Çimen ve Bakan, 2019, s. 122). Özellikle 3. bölümde değinilen, vilayetlere kısmi özerklik verilmesi konusu ile nahiyelerin kendilerini yönetecek meclislerinin olması, yerinden yönetim ve yerel özerklik açısından 1921 Anayasası'nın farkını ortaya koymaktadır.

3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE BELEDİYELER VE OSMANLI MİRASI

Türkiye, ademi merkeziyetçi kentleşme ve ekonomik kurumlara yönelik uzun bir hükümet politikası geçmişine sahip, gelişmekte olan bir ülkenin ender bir örneği olarak gösterilmektedir (Rivkin, 1964, s. 3). Ancak bu duruma kolay gelinmemiştir. Günümüzde bile bazı reformların tartışılmaya devam edilmesi, Cumhuriyet'in getirmiş olduğu reformların öneminin hala anlaşamadığını göstermektedir. Nitekim yapılan reformların çoğunun temeli İmparatorluk zamanında atılmıştır. Devletin, kurumların ve idarenin modernleştirilmesi bir tercihten ziyade bir zorunluluk haline gelmiş ve İmparatorluk aydınlarının en önemli gündemi olmuştur.

1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce İslam ve Osmanlı Devleti hiçbir zaman birbirinden ayrı olmamıştı. İslam, Müslüman vatandaşlara kişisel sıkıntılarını ve başarılarını, geçmiş tarihlerini ve mevcut koşullarını ve hayatlarının gelecekteki yönlerini yorumlamak için bir anlam çerçevesi sağlayan, her şeyi kapsayan bir ideoloji olarak varlığını sürdürmüştür. İslam'ın alanı, özel hayat alanındaki anlayış ve davranış için etik bir temel sağlamanın yanı sıra, hükümet, hukuk ve tüm otorite temellerini de içeriyordu. Osmanlı Sultanı, devletin başı ve aynı zamanda Sünni Müslümanların tanınmış lideri olan Halife idi (Magnarella, 1973, s. 100).

Türkiye, Cumhuriyete kadar yarı sömürge bir ülkeydi. Yabancı kapitalizmin hakimiyetindeydi. Bu yabancı kapitalizm, özel imtiyazlarla korunuyor, ilerlemeyi engelliyor ve en rezalet tanımıyla imtiyaz avcılığı yaparak yozlaşmış yönetimin ekmeğine yağ sürüyordu. Mustafa Kemal'in zaferi, ülkeyi bu koşullardan kurtarmayı ve ulusun çıkarları doğrultusunda ulusal üretim kaynaklarını kullandığı bir devlet haline getirmeyi mümkün kıldı. Bu amaçla, Avrupa uluslarının onlarca yıl önce yapmış olduğu her şeyi yapmaları gerekiyordu (Kohn, 1933, s. 149).

Atatürk ve takipçileri, şehirli ve batılılaşmış aydınlar, bilinçli olarak Türk kültürünü "modernize etmek" ve Avrupa milletleriyle eşit düzeyde var olabilecek batılılaşmış bir Türk devleti geliştirmek için yola çıktılar (Spencer, 1958, s. 640). İmparatorluktan miras kalan yerel yönetim kuruluşları özerkliğin işlev ve görevlerini yerine getiremiyordu. Görevleri farklı kurumlar tarafından gerçekleştirilmekte ve sınırlı mali güçleri bulunmaktaydı. İstihdam edilen personel hem nicelik hem de nitelik bakımından yetersizdi (Uyar, 2004, s. 34).

Atatürk ve hükümeti, Fransız Devrimi'nin ideallerinden ilham aldı. Atatürk'ün Cumhuriyet'i kurmasını destekleyen Jön Türklerin birçoğu yıllarca Fransa'da sürgünde yaşamıştı. Cumhuriyetçi (ve geç dönem Osmanlı) reformcuların toplumu yeniden biçimlendirme projelerine yaklaşımlarındaki şevk, genellikle 1793 ile 1794 yılları arasında Fransız devletine egemen olan Jakobenlerinkiyle karşılaştırılır (White, 2003, s. 148).

Cumhuriyet yerel halkın hükümet işlerine ilk kez katılması için bir fırsat ve sorumluluk sağladı. Ancak yine de birçok reform, yasaları anlamalarının veya uygulama kapasitelerinin çok ötesinde bulan topluluklara "yukarıdan zorlandı". Türkler özgür, medeni ve kültürlü olmaya zorlanıyor ve modern bir devletin sembollerini belki de daha hazır olmadan benimsemeye zorlanıyorlardı (Rivkin, 1964, s. 120).

Zira Türkiye'de zemin elli yıldır entelektüel kesimin ısrarlı çabalarıyla hazırlanmışken, 20. yüzyılın başına kadar Doğu Avrupa'nın diğer ülkelerinin Batı etkisine pek boyun eğdiği söylenemez. Türkiye'nin İtilaf Devletleri'nin müttefiki olan Yunanistan'a karşı kazandığı zafer ve Sevr Antlaşması'nın yırtılması, Türk kitlelerini milli hayatın yapısında köklü değişiklikleri mümkün kılan bir ruh haline soktu. Çünkü daha önce hiç tatmadıkları türden bir siyasi özgürlüğe ulaşmakla kalmamışlardı; bununla birlikte, kurtuluş savaşı sırasında liderleri olan ve şimdi kendisini ulusu modernleştirme görevini üstlenen adama karşı yeni bir özgüven ve üstü kapalı bir güven kazanmışlardı (Kohn, 1933, s. 142).

Ortaya çıkan çeşitli tepkilerin tersine, Türkiye'nin şehirli ve kasabalıları, batılılaşan Kemalist reformları kabul etme konusunda hevesli görünüyorlardı. Yapılan reformlar kentlerden kırsal alanlara yayıldı. Sonuç olarak Atatürk devrimleri fazlasıyla başarılı olmuştur (Spencer, 1958, s. 640). Devrimlerin bu kadar başarılı olması muhtemelen öngörülebilen bir durum değildir. Bununla birlikte İmparatorluğun son iki yüzyılında yapılan modernleşme çalışmaları ile batılılaşma hareketleri, devrimler için büyük bir birikim oluşturmuş durumdaydı.

1915'e gelindiğinde, İmparatorluğun mahkemelerinin ve kanunlarının çoğu ya yapı, öz ya da her ikisi bakımından Batılı modellere göre değiştirilmişti. Neredeyse aile hukuku dışında dokunulmamış bir şey kalmamıştı (Magnarella, 1973, s. 102). Ancak çeşitli düzenlemelere rağmen 19. yüzyılda seçilmiş belediye başkanlarının olmayışı, Türk yerel yönetimlerinde gücün başından itibaren merkezi yönetimde olduğunu göstermektedir (Koçak ve Ekşi, 2010, s. 297).

Tanzimat sürecinde uygulamaya konulan belediyeleşme sürecinin getirmiş olduğu birikim Cumhuriyet için de faydalanılan bir tecrübe olmuştur (Avcı, 2016, s. 178). Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yerel yönetimlerin nitelikleri ve işlevleri hakkında yapılan çalışmalar, Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmiştir (Altan, 2009, s. 306). Türkiye'nin gelişmesi kentlerden başlayacaksa, şehrin ayrı bir kimliğe sahip olması gerekiyordu (Rivkin, 1964, s. 118).

Ancak Cumhuriyet kurulmadan önce Cumhuriyet kadrolarının attığı bir adım vardır. 1921 Anayasası Cumhuriyet kurulmadan önce TBMM tarafından yürürlüğe konulmuştur. İlk meclis tarafından çıkarılan Anayasa, pek çok açıdan belediyeler ve yerel yönetimler için daha özgürlükçü düzenlemeler içermektedir. Bu durum merkezi hükümetin otoritesindeki zayıflığa bağlanmaktadır.

İlk Meclis, merkezi yönetim boşluğunun bulunduğu bir dönemde kurulmuştur. Bu nedenle taşrada devlet hakimiyetinin sağlanması amacıyla yerel temsiliyetin mecliste önem taşıdığı, aynı zamanda belediyeler ile ilgili düzenlemelerin de taşrada otorite tesis etmek amacıyla gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Oktay, 2010, s. 45).

1921 Anayasa'sına göre bucaklara yerel yönetimler içinde farklı bir statü verildiği görülmektedir. Dönemin şartlarına göre bu ayrıcalığın demokrasinin gelişmesine olan katkısı önemlidir (Güven, 2023, s. 22). Bu ayrıcalıklardan en önemlisi Anayasa'nın 16. ve 21. maddeleri arasında kalan hükümleri ile Nahiyelere tanınmış olan haklardır. Söz konusu hükümlere göre nahiyeler kendilerine ait meclislere sahip, "muhtariyeti haiz" köy ve kasabalardan oluşan ve kendilerine yönetebilen idari yapılarıdır. Bir diğer ayrıcalık olarak ise 11. maddede vilayetlere tanınmış kısmi özerkliklerdir. Bu durumda vilayetler eğitim, sağlık, ekonomi, sağlık, ziraat gibi konularda özerkliğe sahiptirler.

1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de belediyecilik Başkent Ankara'da başlamıştır denilebilir. Kurulan yeni Devletin yeni Başkentinin muasır bir kent olabilmesi için çok yoğun bir çaba sarf edilmiştir (Yaylı, 2018, s. 75) 1924 yılında Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Başkent için özel bir Belediye Kanunu çıkarılmıştır (Yaylı ve Yalıkaya, 2012, s. 68). 1924 tarihli 423 sayılı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu belediyelere finansal kaynak imkanları sunması açısından önemlidir.

Ayrıca, köylerin ve mahallelerin yasal olarak tanınması, yerel yönetimi ve halkın katılımını önemli ölçüde iyileştirmiştir. Daha önce de görüldüğü gibi, İmparatorluk zamanında sosyo-politik krizler, alt idari düzeydeki bozulma ve aksamalarla bağlantılı haldedir. Kemalistlerin köylerin ve mahallelerin öneminin farkında olup olmadıklarını ve hatta köylere veya mahallelere özel bir önem verip vermediklerini doğrulamak imkansızdır, ancak resmi olarak tanınmaları, gayri resmi "yarı-yasal" işleyişin bulanık durumuna kesinlikle bir son vermiştir. Ayrıca Köy Kanunu ile, o zamana kadar görmezden gelinen kırsal alanlar için kapsamlı bir idari sistem ortaya koymuştur (Zeba, 2017, s. 28).

Taşra idaresi yeniden düzenlenmiş ve Türk köyüne ilk yasal kimliğini veren 1924 tarihli Köy Kanunu tüm köylerin makul bir süre içinde karşılanması beklenen idari ve sağlık standartlarını oluşturmuştur. Cumhuriyetin yasal, idari ve siyasi temeli daha önceki batılılaşma reformları dikkate alındığında bile o kadar farklı hale gelmiştir ki, Türkiye Cumhuriyeti geçmişiyile devrim niteliğinde bir kırılma yaşamıştır (Starr, 1974, s. 534).

1923-1930 yılları arasında Ankara Şehremaneti Kanunu ile yürütülen belediyeçilik, daha sonra yapılan çeşitli hukuki düzenlemelerin de temelini oluşturmuştur. İlk önce çıkarılan yönetmeliklerle belediyelerin sorumlulukları önemli ölçüde artırılrsa da daha sonra bu görev ve sorumluluklar merkezi hükümete bağlı kurumlara aktarılmıştır (Yaylı ve Yalıkaya, 2012, s. 70).

Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte Anadolu'nun işgal ve savaşlardan dolayı yıkık ve tarumar olduğu görülür. Kentlerin ve kasabaların imarı Cumhuriyet'in öncelikleri arasında yer almıştır. Bu amaçla 442 sayılı ve 1924 tarihli Köy Kanunu çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak, Belediye ile ilgili esas düzenleme 1580 sayılı ve 1930 tarihli Belediye Kanunu ile gerçekleştirilmiştir (Urhan, 2008, s. 87).

1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu da Fransa'dan uyarlanmıştır. Kanun, belediyelere ait ayrı görevleri tek elde toplamıştır. İlk dönemde Cumhuriyetin sanayi politikası sanayinin ülke geneline yayılmasıydı. Sonuç olarak orta ölçekli şehirlerin ortaya çıkması ve aynı zamanda yerel hizmetlerde farklılaşma ihtiyacı kanunun nedeni olarak gösterilmektedir² (Uyar, 2004, s. 34).

1580 sayılı Belediye Kanunu 2005 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Kanunda belediyelere çok çeşitli görevler yüklenmiştir. 1929 Büyük Buhranı nedeniyle devletin ekonomideki rolünün artması kanunun çıkması yönünde olumlu etki yarattı. 1580 sayılı Kanun ile İstanbul ve Ankara için düzenlemiş olan kanunların kaldırılması ve belediyeler arasında eşitliğin sağlanması amaçlanmıştı. Ancak 1580 sayılı kanunda bu şehirlere yönelik istisnalar da vardı; örneğin İstanbul Valisi aynı zamanda belediye başkanıydı ve Ankara belediye başkanının seçimi İçişleri Bakanlığı'na bırakılmıştı. (Koçak ve Ekşi, 2010, s. 299).

1930 tarihli Belediye Kanunu, tek partili sistemde belediyelerin merkezi hükümetin bir parçası olduğu anlayışındadır. Bu yönüyle de Kanunun Fransa belediye sisteminden etkilendiği söylenmektedir (Görmez, 1997, s. 108).

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti de güçlü merkezi yapıya dayanan bir idari örgütlenmeye sahiptir. Bu nedenle yerel yönetimler güçlü finansal kaynaklara sahip olamamakta ve merkezi idarenin kontrolünde kalmaktadırlar. Güçlü merkezi yapı nedeniyle Türkiye'nin hala modern belediyeçiliğe geçiş yapamadığı düşünülmektedir (Urhan, 2008, s. 87). İmparatorluk ve Cumhuriyet farklı devlerdir. Bununla birlikte dini ve kültürel yapının devamlılık göstermesi (Okur Çakıcı, 2016, s. 13), devlet yönetiminde de benzerliklerin görülmesine neden olmaktadır.

Cumhuriyetten sonra Türkiye'de önemli ölçüde yerleşmenin meydana geldiği savunulabilir. Yine de ortaya koyulan gelişmeler, Türkiye'nin ademi

² 1580 Sayılı Kanun ile yerel seçimlerden sonra halk oyu ile seçilen bazı belediye başkanlarının görevden alınması, yürürlüğe girdiği dönemde Avrupa'daki pek çok örnekten daha demokratik bir yapıya sahip olan kanun için, katılımcı ve demokratik yapıya gölge düşmesine neden olmuştur (Koçak ve Ekşi, 2010, s. 300).

merkeziyetçilik çabalarının ne kadar "etkili" olduğunu bize söyleyemezler. Ayrıca, Türkiye'de uygulanan politikaların ademi merkeziyetçilik politikalarıyla ilgilenen diğer ülkeler için bir örnek olabileceğine dair yeterli delil de mevcut değildir (Rivkin, 1964, s. 8).

Belediye yönetimi, İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişin hemen ardından büyük oranda yenilenmiştir (Zeba, 2016, s. 26). Ancak 1924 Anayasası, devletin güç ve otoritesinin yerel yönetimler tarafından değil de merkezin atamış olduğu valiler tarafından kullanılmasını hedeflemiştir (Korkmaz, 2009, s. 62).

Yeni kurulan devletle birlikte rejimin de değişmesi belediye modelinde de çeşitli reformların gerçekleştirileceği beklentisini doğurmasına rağmen, 1930 yılına kadar bu alanda ciddi bir değişim gerçekleştirilmemiştir. Nitekim Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda önceliğin demokrasi veya demokratik kurumlar olmadığı görülmektedir. Yeni kurulan Cumhuriyet'in önceliği "hakimiyeti Milliye"nin gerçekleştirilmesi ve Devlet'in temellerinin güçlendirilmesi olmuştur (Yılmaz Uçar, 2016, s. 114). Bununla birlikte beledi hizmetlerde büyük artışlar yaşanmıştır.

Birçok taşra kasabası hükümet ve kültür merkezleri haline getirilerek ve kapsamlı belediye inşaat projeleri başlatılarak modern şehirlere dönüştürüldüğü gözlemlenmiştir (Rivkin, 1964, s. 4). Tablo 2'de Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyetin ilk 10 yılındaki belediye hizmetleri gösterilmektedir.

Tablo 2. Belediyeler Tarafından Yapılan Çalışmalar

Yatırımlar	Cumhuriyet Öncesi	1923-1933 Arası
Kaldırım (km)	578	1.480,5
Şosel Yol (km)	251	1.102
Asfalt (km)	17	79
Parke (km)	10,2	88,5
Resmi Bina (Adet)	804	3.148
Umumi Bina	1.118	2.877
Park	29	209
Spor Alanı	7	184
Mesire Alanı	63	160
Hastane	9	24
Darulaceze	1	3
Dispanser	14	68
Klinik	5	14
Pazar Yeri	90	407
Köprü	393	1.181
Abide	6	105
Elektrik Tesisatı	4	94

İçme Suyu Şebekesi	20	185
Mezbaha	17	143

Kaynak: Yedek, 2022, s. 1734.

Tablo 2 incelendiği zaman görülecektir ki, 19 farklı belediye hizmet kaleminin tamamında 10 yıllık Cumhuriyet döneminde, Cumhuriyet öncesinden daha fazla sayıda çalışma yapılmıştır.

Yeni kurulan devlet yerel yönetimlere büyük imkanlar tanıyarak ülkenin kalkınması için adımlar atmıştır. Pek çok alanda ülke şimdiye kadar alamadığı hizmetlere kavuşmuştur (Yedek, 2022, s. 1737). Hizmet açısından büyük çalışmalar yapılarak ilerlemeler kaydedilse de Cumhuriyet döneminin de yerel yönetimlerin ruhunu özümlediğini söylemek kolay değildir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra pek çok alanda yeni kurumların kurulduğu ve her alanda reformların gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte belediyecilik uygulamalarında çeşitli reformlar söz konusu olsa da İmparatorluk'tan kalan izlere rastlamak mümkündür (Sunay, 2002, s. 131).

Yeni kurulan merkezi hükümet, belediyeleri ülke demokrasisinin yerleşmesini sağlayan araçlar olarak değil, aynı zamanda merkezi hükümet politikalarını destekleyen kurumlar olarak görmüştür. Cumhuriyet kurulduktan sonra, Cumhuriyet'in birlik ve bölünmezliğinin tehlikeye gireceği korkusuyla belediyelere özerklik verilmesi konusunda her zaman dikkatli bir tutum sergilenmiştir (Koçak ve Ekşi, 2010, s. 299). Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki rejimin vesayetçi tutumlar sergilemesi ve muhalif seslere tahammülsüz oluşu, toplumda demokratik kültür ve kurumların oturtulması için bir ara geçiş dönemi olarak adlandırılabilir (Tanör, 2014, s. 89). Genel olarak bakıldığında Türk devlet idaresinde yerel yönetimler anlayışının İmparatorlukta ve Cumhuriyette ortak bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Burada ortak nokta merkezi hükümetin güçlü kalması ve devletin birliğini koruması olarak karşımıza çıkmaktadır (Demirel, 2011, s. 107).

İmparatorluğun yıkılma sürecinde ortaya çıkan yerel yönetimler mevzusu, Devlet'i savunma psikoloji içerisinde büyük reformlardan alıkoymuştur. Cumhuriyet Döneminde ise dini ve etnik kökenli isyanlar merkezi yönetimi güç devri noktasında alıkoymuştur (Sunay, 2002, s. 115).

Günümüzde dahi Avrupa Konseyi İlerleme Raporları, yerel yönetimlerde yaşanan sorunların çözümüne yönelik tavsiyelerde bulunmaktadır. Türkiye, 1998'den bu yana yasal ve yapısal dönüşüm sürecine nispeten uyum sağlamayı başarmıştır. Bu ilerleme raporları tavsiye niteliğinde olsa da Türkiye'nin AB ile müzakereleri sürdürebilmesi için bu raporları dikkate alması ve bu düzenlemelere uygun değişiklikler yapması gerekmektedir. Raporların ana parametreleri, yerel yönetimlerin yürütme ve mali özerkliği, yerinden yönetim, yetki devri, yerel yönetim düzeyinde mali kaynakların yaratılması ve harcanma hakkı ile doğrudan ilgilidir (Gumel, 2017, s. 58).

Görülmektedir ki, yerel yönetimler ve belediyeler noktasında yetki devri konusu, merkezi hükümet açısından her dönem sakıncalı görünen bir konu olagelmıştır. İmparatorluğun dağılma korkusu, tek parti ile yürütülen Cumhuriyetin devrimleri yerleştirme çabası, Günümüzün çok partili modern siyaseti farklı gerekçelerle olsa da aynı korkuyu yaşamakta ve merkezi hükümetin zayıflayacağı endişesi ile yetki devrine sıcak bakmamaktadırlar.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti siyasi, ekonomik ve kültürel olarak büyük bir imparatorluğun varisi olarak doğmuştur. Atatürk devrimleri hukuki, idari ve siyasi ve sosyal olarak büyük kazanımlar elde etmiş ve İmparatorluktan farklı bir devlete temel olmuştur. Bununla birlikte genellikle bu durum yanlış yorumlanmaktadır. Atatürk bütün bunlara bir gecede karar vermemiştir. Yapılan reformlar o güne kadar kimsenin duymamış olduğu şeyler de değildir. Atatürk devrimlerinin temeli, İmparatorluğun son iki asrında aydınlar ve bürokratlar tarafından oluşturulan çağdaşlaşma süreci ile atılmıştır. Birçok girişim ise toplumun muhalefetine karşın bizzat padişahlar tarafından yapılmıştır.

Yine de Cumhuriyet sonrasında yapılan devrimler, düzenlemekten veya islah etmekten ziyade her devrim gibi sıfırdan kurmayı hedeflemiştir. Toplum yaşamından ekonomiye, hukuktan siyasete kadar hemen her alanda batılı kanunlar çıkarılmış ve yürürlüğe alınmıştır. Hatta bazı kanunlara muhalefet, ağır cezalar ile karşılaşmıştır.

Ancak, 1877'de Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilen Dersaadet Belediye Kanunu ile Vilayet Belediye Kanunu 1930 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu durum Cumhuriyet kadrolarının söz konusu kanunlardan devrimin o kadar da rahatsız olmadığını göstermektedir. Nitekim İmparatorluk ile Cumhuriyet birçok açıdan taban tabana zıt olsa da ortak bir amaçları vardır. Güçlü bir merkezi yönetim... Güçlü bir merkezi yönetimle iki devletin yapmak istedikleri ve amaçları farklı olabilir. Ancak yerel yönetimler ve belediyeler açısından bakıldığı zaman sonuç aynıdır. Yetkileri sınırlandırılmış, bütçesi kontrol altında tutulan ve idari vesayet altında bulunan belediyeler her iki devletin de hedefidir.

Cumhuriyetin ilk 10 yılında belediye hizmetlerinde büyük artışlar olmuş, yurdun daha önce gidilmeyen yerlerine gidilmiş ve hizmetler götürülmüştür. Belediyeler aracılığıyla yapılan pek çok hizmet, merkezi hükümetin sağlamış olduğu kaynaklarla gerçekleştirilmiştir. Belediye başkanları artık seçilebilmektedir ve temel hizmetleri için kendine ait gelirleri de vardır. Bu açıdan değerlendirecek olursak 200 yıla yaklaşan belediyeçilik girişiminde Türkiye için bir ilerleme vardır denilebilir. Bununla birlikte bu çalışma ile gösterilmiştir ki, İmparatorluktan Cumhuriyete kalan en büyük ve en çok sahiplenen miras güçlü merkezi yönetim anlayışı olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Fatma Ökde: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Fatma Ökde: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akarca, A. (2023). Türkiye’de yerel yönetim reformları: belediye yönetimi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1545-1568. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1137782>
- Altan, Y. (2009). Meclis-i meb’usân zabıt cerideleri (1293=1877) üzerinden Türk belediyeciliğini anlamak. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 293-310.
- Arık, F. Ş. (1997). Osmanlılarda kadılık müessesesi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8(8), 1-71. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000145
- Avcı, Y. (2016). Tanzimat döneminde Osmanlı belediyeciliği üzerine karşılaştırmalı analizler. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 167-180.
- Bouckaertand, G. & Kuhlmann, S. (2016). Comparing local public sector reforms: institutional policies. S. Kuhlmann ve G. Bouckaert (Ed.), *Local Public Sector Reforms in Times of Crisis National Trajectories and International Comparisons* içinde (s. 1-20). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-52548-2_1
- Coşkun, B. & Uzun, T. (1999). *Türkiye’de yerel yönetimlerin gelişimi, niteliği ve Muğla ili yerel yönetim birimlerinin uygulamada karşılaştıkları sorunlar*. Muğla Üniversitesi Matbaası.
- Coşkun, B., Pank Yıldırım, Ç. & Şen, E. (2021). Osmanlı belediyeciliğinin dönüm noktası: 1877 tarihli vilâyât belediye kanunu. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 30(2), 1- 20.

- Çakan, I. (2006). Erken cumhuriyet döneminde Türk kamu yönetiminin modernleşmesi: merkezileşme. *Amme İdaresi Dergisi*, 39(4), 47-73.
- Çelik, A. (2013). Yerel özerklik açısından 5393 sayılı belediye kanununun genel bir değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 17-28.
- Çelik, B. (2004). Yüz yıllık hesaplaşma: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e merkeziyet-ademi merkeziyet tartışmaları. *1923 Aydınlanma*, 8(52), 18-21.
- Çiçek, Y. (2014). Geçmişten günümüze Türkiye'de yerel yönetimler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 53-64.
- Çimen, H. & Bakan, S. (2019). Türkiye'de demokrasinin gelişim süreci bakımından dönemsel kritiği. *Birey ve Toplum*, 9(17), 121-156. <https://doi.org/10.20493/birtop.541803>
- Çolak, H. (2012). Türk toplumunda demokrasi ve yerel yönetimlerin tarihsel gelişimi bağlamında 1580 sayılı belediye kanunu yasama müzakereleri. *Atatürk Yolu Dergisi*, (13), 33-55. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000352
- Demirel, D. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kamu yönetiminde yeniden yapılanma (1839-1923). *Türk İdare Dergisi*, 83(473), 97-112.
- Düzenli, K. (2020). Erken dönemden anayasal döneme Osmanlı İmparatorluğunda yerel yönetimler. *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 136-149.
- Gencer, M. (2008). Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde kültür, din ve siyaset ilişkileri. *Turkish Studies*, 3(2), 354-369. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.302>
- Göksoy, B. & Sağol, E. (2017). Demokrasi bağlamında bir değerlendirme: Türk yerel yönetim sistemi ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e belediyelerin kuruluşu. *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(Özel Sayı 4), 1-19.
- Görmez, K. (1997). *Yerel demokrasi ve Türkiye*. Vadi Yayınları.
- Gumel, F. (2017). The effects of European negotiatory state of Turkey on local management. *Journal of Humanities Insights*, 1(2), 54-59. <https://doi.org/10.22034/JHI.2017.59564>
- Güler, B. A. (2000). Yerel yönetimleri güçlendirmek mi? adem-i merkeziyetçilik mi?. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 9(2), 14-29.
- Güran, T. (2006). *Ekonomik ve mali yönleriyle vakıflar*. Kitabevi Yayınları.
- Güven, A. (2023). Türkiye'de yerel yönetimlerin modernleşmesinde Türk anayasalarının rolü. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives*, 11(1), 14-27.

- Güzeldağ, F. & Akyıl, L. (2022). Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme hareketleri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 337-352. <https://doi.org/10.52791/aksarayiibd.1133559>
- Kalabalık, H. (2005). *Avrupa Birliği üyeleriyle karşılaştırmalı yerel yönetim hukuku*. Seçkin Yayınevi.
- Koçak, B. (2019). Cumhuriyetin kökenleri: on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı modernleşmesi. *İmgelem*, 3(5), 207-238.
- Koçak, S. Y. & Ekşi, A. (2010). Katılımcılık ve demokrasi perspektifinden Türkiye'de yerel yönetimler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 295-307.
- Kohn, H. (1933). Ten years of the Turkish Republic. *Foreign Affairs*, 12(1), 141-155. <https://doi.org/10.2307/20030569>
- Korkmaz, Z. (2009). *Yerel yönetimlerde özerklik ve idari vesayet denetimi* [yüksek lisans tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Lamba, M. (2010). Osmanlı'dan günümüze Türk kamu yönetiminde merkezîyetçilik-adem-i merkezîyetçilik üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2(1), 131-156.
- Magnarella, P. J. (1973). The reception of Swiss family law in Turkey. *Anthropological Quarterly*, 46(2), 100-116. <https://doi.org/10.2307/3316746>
- Marcou, J. (1991). Les influences Ottomanes et Françaises sur le système territorial Turc. *Anatolia moderna-Yeni anadolu*, 1991(1), 275-287. <https://doi.org/10.3406/anatm.1991.862>
- Mari, F. (2019). *Toplumsal cinsiyet ve ulus: iki savaş arası dönemde Türkiye'de ve İtalya'da devletin toplumsal cinsiyet politikalarının karşılaştırmalı bir analizi (1923-1938)* [yüksek lisans tezi]. Marmara üniversitesi.
- Nuri, T. (1994). *Mahalli idareler*. Yargı Yayınları.
- Oğuz, A. (2013). Türk demokrasi tarihinde muhalefet geleneğinin oluşması açısından sultan ıı. Abdülhamid ve dönemi. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 109-120. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.935381>
- Oktay, T. (2005). Osmanlı belediye tarihi araştırmaları ve kaynak malzeme üzerine notlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (6), 257-282.
- Oktay, T. (2010). *Yerel yönetim reformu sonrasında il özel idareleri*. Hayat Yayınları.
- Okur Çakıcı, F. (2016). Osmanlı'dan Türkiye'ye siyasal miras: Türk siyasal kültürü üzerine bir inceleme. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 8-15. <https://doi.org/10.23834/isrjournal.251524>
- Ortaylı, İ. (1982). From the Ottoman experiment in local government to the first constitutional parliament of 1876-1877. *The Turkish Yearbook of*

- International Relations*, (21), 17-24.
https://doi.org/10.1501/Intrel_0000000159
- Ökmen, M. & Yılmaz, A. (2009). Klasik dönemden Tanzimat'a Osmanlı kenti ve yerel yönetimler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 1-16.
- Örücü, E. (2000). Conseil d'Etat: the French layer of Turkish administrative law. *The International and Comparative Law Quarterly*, 49(3), 679–700. <https://doi.org/10.1017/S0020589300064447>
- Rivkin, M. D. (1964). *Regional development in Turkey an evaluation of public policy since 1923* [doktora tezi]. Massachusetts Institute of Technology.
- Saran, U. (2005). Türk kamu yönetiminde değişimin genel çizgisi: reform arayışlarının karşısındaki beklentiler ve güçlükler. A. Nohutçu ve A. Balcı (Ed.), *Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması* içinde (s. 37-53). Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Spencer, R. F. (1958). Culture process and intellectual current: Durkheim and Atatürk. *American Anthropologist*, 60(4), 640–657.
- Starr, J. & Pool, J. (1974). The impact of a legal revolution in rural Turkey. *Law ve Society Review*, 8(4), 533–560. <https://doi.org/10.2307/3052883>
- Sunay, C. (2002). Belediyeciliğin doğuşu sürecinde Osmanlı mirası. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 113-133.
- Şahin, M. & Işık, E. (2011). Osmanlı'dan Cumhuriyete mahalle yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 221-230.
- Şanlı, T. (2005). Avrupa Birliği yolunda geçmişten günümüze belediye personel sistemi. *Türk İdare Dergisi*, 77(449), 161-168.
- Tanör, B. (2014). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Turc, E., Guenoun, M., Rodrigues, A. V., Demirkaya, Y. & Dupuis, J. (2016). Impacts of NPM-driven performance management reforms and ideologies in napoleonic local governments: a comparative analysis of France, Portugal, and Turkey. S. Kuhlmann ve G. Bouckaert (Ed.), *Local public sector reforms in times of crisis national trajectories and international comparisons* içinde (s. 121-137). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-52548-2_7
- Türe, F. (2000). Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Kökeni: Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Yönetimler. *Yerel Gündem*, 2(5), 34-41.
- Türkkan, H. (2018). Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme ve Kanun-ı Esasi'nin demokratik hüviyeti. *Vakanüvis*, 3,(Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı), 364-379.
- Uluçay, H. & Alp, Ş. (2020). Osmanlı kent yönetiminde kadı. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 329-358. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2020.6.2.03>

- Ulusoy, A. & Akdemir, T. (2005). *Mahalli idareler teori- uygulama maliye*. Seçkin Yayıncılık.
- Ulusoy, A. & Akdemir, T. (2009). Yerel yönetimler ve mali özerklik: Türkiye ve OECD ülkelerinin karşılaştırmalı analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 259-287.
- Urhan, V. F. (2008). Türkiye’de yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılması. *Sayıştay Dergisi*, (70), 85-102.
- Uyar, H. (2004). Türkiye’de ve dünyada yerel yönetimler: kısa bir tarihçe. *Aydınlanma 1923*, 8(51), 31-38.
- Uzun, H. (2005). Türk demokrasi tarihinde I. meşrutiyet dönemi. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 145-162.
- Ünal, F. (2011). Tanzimattan cumhuriyete Türkiye’de yerel yönetimlerin yasal ve yapısal dönüşümü. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 241-248.
- Vural, T. (2004). Osmanlı İmparatorluğu’nda yerel yönetimler. *Türk İdare Dergisi*, (444), 179-193.
- White, J. B. (2003). State feminism, modernization, and the Turkish Republican woman. *NWSA Journal*, 15(3), 145–159.
- Yaylı, H. & Yalıkaya, R. (2012). Türkiye’de yerel hizmetlerle ilgili yasal düzenlemelerin gelişimi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 47(2), 65-82.
- Yaylı, H. (2018). Türkiye’de yerel yönetimlerin tarihi gelişimi. K. Görmez. ve H. Yaylı (Ed.), *Yerel yönetimler içinde* (s. 60-119). Orion Kitabevi.
- Yedek, Ş. (2022). Arşiv belgelerine göre Atatürk döneminde mahalli idareler ve imar faaliyetleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 1725-1739. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1140107>
- Yılmaz Uçar, A. (2016). Şehremini:müntehab mı?mansub mu? erken cumhuriyet döneminde merkeziyet sorunu. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 25(3), 95- 117.
- Zeba, M. (2017). *Local governments in Turkey: A static revolution* [yüksek lisans tezi]. Università degli Studi di Trento.
- Zhigulskaya, D. V. (2017). Development of democratization processes in Turkey in the late Ottoman and early republican periods. *Historical and Social Educational Idea*. 9(2), 37-41. <https://doi.org/10.17748/2075-9908-2017-9-2/2-37-41>

Extended Abstract

Municipalities are one of the basic structures of democracy. This situation is supported by the fact that the presidents are determined by popular vote, have local autonomy, and have their own income and expenses. This ensures increased service quality, rapid action, and accurate response to local

needs. Each municipality may implement different practices to meet the varying expectations of people living in different regions. They may have different income needs or their expenses may differ. This situation is also important for the development of the country. For this reason, the strong centralized structure finds it difficult to respond to differentiated demands. In addition, the autonomous structure of municipalities is needed to meet democratic needs. It is normal to have different regional needs within a country. For both economic and democratic reasons, municipalities should be supported with a partially independent budget.

The modern municipal structure in Türkiye emerged later than in western countries. In the process of its emergence, the modernization studies that emerged in the last period of the Ottoman Empire were effective. Reforms continued with the establishment of the Republic. However, priority was not given to municipal organizations in the early republican period. In this area, regulations inherited from the Ottoman period remained in practice for a while. It was not welcomed that municipalities had a special budget or an autonomous structure. This situation was also the general approach of the Ottoman state. The strong centralist structure determined the fate of the Turkish municipality.

However, the concept of municipality in the Ottoman state was first seen as an institution providing local service. The first structures that emerged served as a part of the central state. The mayor, on the other hand, is like an officer of the government. Despite this, the first municipality started its activities in Türkiye in 1855. The jurisdiction of the first municipality established in Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, was also limited. Galata region, where usually the elite of Türkiye and foreign traders or government officials live. As modernization efforts continued, municipalities began to become decentralized. In 1876 and later, elections of council members were made by secret ballot and open counting. This is an important step for democracy in local governments in Turkish history. However, due to the Turkish-Russian war that started in 1877, the sultan suspended the democratic laws until 1908. In 1910, the last regulations regarding municipalities were made. These regulations continued during the republic period established in 1923 and ended with the "municipal law" in 1930.

The Ottoman Empire was able to remain strong thanks to its centralist structure. Centralized administration aimed to preserve imperial integrity. However, ironically, this structure also became the source of political and economic stagnation from the end of the 18th century. Recent reforms have sought to more fully integrate non-Muslims and non-Turks into Ottoman society by increasing their civil liberties and providing them with equality throughout the Empire. However, wars and territorial losses have been an obstacle to decentralization. This situation is also valid for the republican period. The first assembly established by the Republican cadres gave broad powers to local governments with the 1921 Constitution. The first Parliament

was established in a period when there was a central government gap. For this reason, it is thought that these powers were given in order to ensure state dominance in the provinces. With the 1924 Constitution prepared after the establishment of the Republic, an administrative structure different from the Ottoman Empire was established, but the centralist structure was preserved. Although the responsibilities of municipalities were significantly increased with the regulations issued between 1923 and 1930, these duties and responsibilities were later transferred to institutions affiliated with the central government. The Municipality Law of 1930 understands that municipalities are a part of the central government in a single-party system. In this respect, it is said that the Law is influenced by the French municipal system.

The republic made intense efforts to have democratic principles and institutions. It can be said that the democratization process that Türkiye has had in the last two centuries has begun to mature. However, the early republican period went through a difficult period with reactions to revolutions and rebellions. Ethnic and religious-based rebellions also increased the motivation to preserve the centralist structure. The priority of the central government in this period was to protect the revolutions and strengthen the foundations of the republic. The understanding of local governments has a common understanding in the Empire and the Republic. This common point is that the central government remains strong.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ KIBRIS TÜRK SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ

Devran KAYA*

Öz

Kıbrıs, her dönem önemini korumuş bir ada olarak Türkiye için siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan önemli bir yere sahiptir. Kıbrıs sorunu ise güncelliğini korumuş bir konu olarak Türkiye dış politikasının önemli alanlarından biridir. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile Kıbrıs'ın egemenliği İngiltere'ye bırakılmış ve böylece siyasi statüsü belirlenen ve çözüme kavuşturulan bir konu olarak Kıbrıs sorunu bir süre kenarda bekletilmiştir. Atatürk döneminde özel ilgi gösterilen ada, bu dönemden sonra belli bir süre Türk dış politikasının gündeminde yer almamış ve ancak 1950'li yıllarda Türkiye siyasetinde meşruluk kazanmıştır. Bu süre zarfında burada yaşayan Kıbrıs Türk toplumu ile kültürel ve sosyal bağların koparılmaması için özel bir çaba sarf edilmiştir. Özellikle Atatürk dönemi olarak adlandırılan Türk dış politikasının ilk ayağında, Kıbrıs ve Kıbrıs Türk toplumuna karşı hassas ve duyarlı bir politika izlenmiştir. Kıbrıs Türk toplumu 29 Ekim 1923 tarihinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti ve bu yeni cumhuriyetin getirileriyle yakından ilgilenmiş, özellikle Atatürk ilke ve inkılaplarını hemen hemen her alanda uygulamaya koymuşlardır. Bu gelişmeler ışığında özellikle Kıbrıs Türk siyasal hayatı yepyeni bir döneme girmiş, İngiliz yönetiminin baskısı altında dahi olsa Atatürkçü yaklaşımlar geliştirilmiş ve bu doğrultuda şekillenen ideolojiler Kıbrıs siyasetinde söz sahibi olmuştur. Bu çalışmada Atatürk dönemi Türk dış politikasının Kıbrıs Türk siyasal hayatında yarattığı köklü değişiklikler ve Kıbrıs Türk siyasal hayatına bıraktığı kalıcı izler değerlendirilecek ve adada Atatürkçü düşünce sisteminin oluşmasındaki alt yapı incelenecektir. Çalışma, kaynak tarama metoduyla elde edilen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Türkiye, Kıbrıs, Atatürk.

THE EFFECTS OF TURKISH FOREIGN POLICY IN THE ATATÜRK PERIOD ON TURKISH CYPRUS POLITICAL LIFE

Abstract

Cyprus is an island that has always maintained its importance and has an significant place for Türkiye in terms of political, social, cultural and economic aspects. The Cyprus issue, on the other hand, is one of the important areas of Turkish foreign policy as a topic that has kept its time. With the Treaty of Lausanne signed on July 24, 1923, the sovereignty of Cyprus was left to England, and therefore, the

* Dr. Öğr. Üyesi, Uluslararası Fınal Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, devran.kaya@final.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9084-4984>

Cyprus issue was kept aside for a while as an issue whose political status was determined and resolved. The island received special attention during Atatürk period, but after this period was not on the agenda of Turkish foreign policy for a certain period of time, and it gained legitimacy in Turkish politics only in the 1950s. During this period, a special effort was made in order not to break cultural and social ties with the Turkish Cypriots living in the island. Especially in the first phase of Turkish foreign policy, called the Atatürk period, a sensible and responsive policy has been followed towards Cyprus and the Turkish Cypriots. They were closely interested in the Republic of Türkiye, which was established on 29 October 1923, and the benefits of this new republic, and they especially implemented Atatürk's principles and reforms in almost every field. In the light of these developments, especially the Turkish Cyprus political life has entered a new period, Kemalist approaches were developed even under the pressure of the British administration, and ideologies shaped in this regard have had a say in Cyprus politics. In this study, the radical changes created by the Turkish foreign policy of the Atatürk period and the permanent traces it left in the Turkish Cyprus political life will be evaluated and the infrastructure in the formation of the Atatürkist thought system will be examined. The study was evaluated in line with archival documents and other sources obtained by source scanning method.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Türkiye, Cyprus, Atatürk.

Giriş

“Akdeniz’de seyahat etmek çağların en derinliklerine dalmak gibidir.” (Braudel; 2017, s. 149). Büyük bir Akdeniz tarihçisi olan Fernand Braudel Akdeniz’i, büyüklüğünü ve etkisini bu cümle ile ifade etmiştir. İki buçuk milyon kilometrekarelik bir alana sahip olan Akdeniz, Marmara, Ege, Adriyatik gibi bölümlerden oluşup Cebelitarık, Çanakkale ve İstanbul Boğazları gibi dünyanın önemli boğazlarına sahiptir. Asya, Avrupa ve Afrika’nın kesişim noktasında bulunan ve Levant bölgesi olarak da tanımlanan Doğu Akdeniz ise Mısır’ın bazı bölgeleri, Kıbrıs, Filistin, Ürdün, Türkiye, İsrail, Lübnan ve Suriye’den oluşmaktadır. Doğu Akdeniz’de kritik bir noktada yer alan Kıbrıs, coğrafi konumu ve stratejik önemi nedeniyle tarih boyunca her biri kendi döneminde önemli birer güç olan uygarlıkların/devletlerin egemenliği altına girmiştir. Küresel güç olma iddiasında olan devletler için Akdeniz ve Akdeniz’in çevresinde hâkimiyet kurmak hayati önem taşımaktadır. Böylesine kritik bir konumda yer alan Kıbrıs, bu devletler için tarihin her döneminde ilgi odağı olmayı başarmıştır. Osmanlı Devleti de döneminin büyük güçlerinden biridir ve bu devlet için de Akdeniz’in güvenliğini sağlamak ve burada kalıcı olabilmek son derece önemlidir. Bu nedenle 1571 yılında Akdeniz’in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs’ı fethetmiştir (Çevikel, 2006, ss. 87-88). Osmanlı, Venedik’ten az nüfuslu (Braudel, 2017, s. 245) olarak aldığı adaya kısa süre içerisinde Osmanlı-Türk nüfus yerleştirmiş ve Kıbrıs Türk toplumunun adadaki varlığını başlatmıştır (Çevikel, 2000, ss. 25-28). Osmanlı Devleti, yönetimi altında bulunan diğer bölgelerde de olduğu gibi Kıbrıs’ta da Millet Sistemi’ni

uygulamıştır. Böylece çiftçi ve yönetici Müslüman Türkler ile tüccar ve gayrimüslim Rumların oluşturduğu iki toplumlu yapının temeli atılmıştır. (Beratlı, 2015, s. 255) Bu iki toplumlu yapı ise Kıbrıs sorunlar dizisinin sadece bir bölümünü oluşturmaktadır.

4 Haziran 1878 tarihinde yapılan Kıbrıs Konvansiyonu ile İngiltere'ye kiralanan ada (Zia, 1975, s. 39), Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa katılmasıyla 5 Kasım 1914 tarihinde İngiltere tarafından ilhak edilmiş (Hill, 2016, s. 227) ve 10 Mart 1925 tarihinde ise Kraliyet Kolonisi ilan edilmiştir (Gürel, 1984, s. 112). Peş peşe alınan bu kararlarda İngiltere kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak Yakın ve Uzak Doğudaki sömürgelerini koruma altına almak istemiştir. (Orr, 2013, s. 47). İngilizlerin adaya gelişi iki toplum açısından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Kıbrıslı Rumlar bu yeni yönetimi Osmanlı yönetimindeyken mümkün olamayan Enosis'in gerçekleştirilmesi olarak yorumlanmıştır.¹ Özellikle 1829 yılında Edirne Antlaşması ile bağımsızlığını elde eden Yunanistan'ın da desteğiyle Enosis taleplerini sürekli ve artarak dile getirmişlerdir. Atina'da eğitim görmüş doktor, avukat ve öğretmenlerden oluşan Kıbrıs Rum toplumunun ileri gelenleri, Rum Ortodoks Kilisesiyle birlikte adada çatışma ortamını ve gerilimi canlı tutarak Kıbrıslı Türklerin adadan kaçırılması için eyleme geçmişlerdir. Dolayısıyla Enosis düşüncesi, 19. yüzyıl başlarından beri var olan ve İngiliz yönetimi döneminde de giderek yayılan ve şiddetlenen bir ideal haline dönüşmüştür (İsmail, 1998, s. 6).

Osmanlı yönetimi boyunca ayrıcalıklı bir toplum konumunda olan Kıbrıslı Türkler açısından ise İngiltere'nin adaya gelişi geçici bir durum olarak değerlendirilmiş ve adanın günü geldiğinde yeniden Türk idaresine verileceği şeklinde yorumlanmış, fakat adanın kraliyet kolonisi ilan edilmesinin ardından bu beklenti yerini endişeye bırakmıştır. 1928 yılında Yunanistan; İngiltere, Fransa ve Rusya'dan Kıbrıs'ın kendisine verilmesini istemiş; fakat İngiltere Ortadoğu siyasetini değiştirdiğinden bu isteği geri çevirmiş ve Kıbrıs'ta uyguladığı Rum yanlısı politikasını da değiştirmiştir. Bir türlü hedeflerine ulaşamayan Rumlar, İngiliz yönetimine karşı ilk kez 18 Ekim 1931 tarihinde ayaklanmış ve adada yeniden düzen sağlanabilmesi için sıkıyönetim ilan edilmiştir. İsyarla hiçbir bağlantısı olmayan Kıbrıs Türk toplumu bu sıkıyönetim sürecinde Rumlardan daha fazla baskı görmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ise Yunanistan, Kıbrıs'ı tamamen kendi yönetimine almak ve adanın geleceğinde söz sahibi olmak için ABD ve İngiltere'ye Kıbrıs'ta üs dahi verebileceğini belirtmiştir. Kıbrıslı Türkler ise Rumların şiddetle savunduğu Enosis idealine karşın müftülük ve meclis

¹ Enosis'i anlamak için Megali İdea'ya (Büyük Ülkü) bakmak gerekir. Megali İdea, Helence konuşan tüm toprakların bir çatı altında toplanması idealini ifade eder. Megali İdea haritası Rigas Ferreros adlı bir Rum tarafından 18. yüzyıl sonlarında çizilir. Buna göre, İstanbul, Yunanistan, Girit, Rodos, Kıbrıs, Anadolu ve Büyük İskender'in uzandığı İskenderiye'ye kadar olan topraklar geri alınarak Bizans İmparatorluğu yeniden kurulacak ve başkenti İstanbul olacaktır. Bu düşünce Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi ve liderleri arasında giderek yayılır ve Megali İdea, Kıbrıs adasının Yunanistan'a ilhakını ifade eden Enosis kelimesi ile yeni bir boyut kazanır ve Yunanistan'a bağlanamayan Kıbrıs ile özdeşleşen bir kelime haline gelir.

üyeleri aracılığıyla tepki gösterecekler de kesin bir görüş ancak 1950'li yıllarda taksim tezinin belirlenmesiyle oluşmuştur. Türkiye, 1950'li yıllara kadar Kıbrıs'a ve Türk toplumuna karşı ilgisiz görünmüştür. Bu durum komünist emperyalizmine karşı güvenliğini sağlamak ve Şubat 1952 tarihinde NATO'ya katıldıktan sonra 1954'e kadar Yunanistan ile Balkan ittifakını gerçekleştirmeye çok daha fazla önem vermek gibi belli bir politikanın amacı olsa dahi devam etmiştir (Armaoğlu, 2010, s. 640). 1956 yılına gelindiğinde ise adanın ikiye bölünmesini ve Türklerle Rumların ayrı bölgelerde yaşamalarını ifade eden taksim tezi Kıbrıs Sorununun çözümünde yeni dönem Türk politikası olarak belirlenmiş ve uzun yıllar Kıbrıs Türk siyasi hayatına şekil vermiştir. Bu tarihten itibaren Yunanistan Rumların, Türkiye de Kıbrıs Türklerinin yanında yer almıştır. Adaya özerk bir idare teklif eden İngiltere ise Rumların şiddetle reddedişleriyle karşılaşmıştır. Böylece İngiltere, Kıbrıs Türklerinden daha çok desteklediği Rumlarla ters düşmüştür.

1960 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar İngiliz yönetimi altında kalan ada toplumsal çatışmalara sahne olmuştur. Bu süre Türkler için Rum saldırılarına karşı kendilerini korumak ve savunmakla geçerken Türkiye'de olan her gelişme de yakından takip edilmiştir. 19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a gelişiyle başlatılmış, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması ile sonuçlanmış ve 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanı ile taçlandırılmıştır. Milli Mücadele tarihi içerisinde Kıbrıs, Türkiye dış politikasının özel ilgi gösterilen konularından biri olmuştur. Hatta 1937 yılında Antalya'da yapılan tatbikat sırasında Atatürk, Türkiye'nin yeniden işgal edildiği ve Güney Anadolu karşı koyulabilecek tek alan olduğu bir durumda nasıl hareket etmek gerektiği sorusunu yöneltmiştir. Cevabın Kıbrıs olduğunu, bu adanın düşman elinde olduğu sürece Türkiye'nin savunulamayacağını vurgulamıştır (Altan, 1997, ss. 7-8).

Milli Mücadele süresince Kıbrıs'tan Anadolu'ya çeşitli maddi ve manevi yardımlar gönderilmiş, Türkiye ile Kıbrıs arasındaki bağlar yeniden güçlendirilmiş ve alınan her zafer adanın yeniden Türk yönetimine verileceğinin habercisi olarak yorumlanmıştır. Kıbrıs, Lozan Antlaşması ile İngiltere yönetimi bırakılsa da Kıbrıs Türk toplumu ile sosyal ve kültürel bağların devamı için Türkiye'den maddi ve manevi çeşitli yardımlar gönderilmiştir. Yeni kurulan cumhuriyet ve yeni Türkiye'nin temelini oluşturan Atatürk ilke ve inkılapları ise Kıbrıs Türk toplumu ileri gelenleri tarafından benimsenerek tüm adada uygulanmıştır. İşte bu ileri gelenler Kıbrıs Türk siyasi hayatının Atatürk ilke ve inkılapları çerçevesinde şekillenmesinde son derece etkili olmuştur. Kıbrıs Türk siyasi hayatının aktörleri bu doğrultuda bir ideoloji belirleyerek etkisi günümüze kadar devam eden siyasi bir konjektür oluşturmuştur.

1. ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Türk dış politikasının temeli Milli Mücadele döneminde atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası Çanakkale Savaşı ve Gelibolu Çıkarması'nda 19. Tümen komutanı olarak görev almış ve üç farklı zamanda savaşmış bir ulusun kaderini değiştirecek şekilde başarılı olarak generalliğe terfi etmiş (Sanders, 2009, s. 377) Mustafa Kemal Atatürk'ün amaç ve ilkeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Milli Mücadele dönemi Türk dış politikası ve Türk diplomasisinin başarıya ulaşması askeri alanda kazanılan zaferlerin yanı sıra İtilaf devletlerinin hem kendi aralarında hem de Sovyetler Birliği ile yaşadıkları çatışmadan, Mustafa Kemal gibi yöneticilerin faydalanmayı bilmeleri sayesinde mümkün olabilmektedir (Gönlübol ve Sar, 1968, s. 55). 27 Aralık 1919 tarihinde Temsil Heyeti ile Ankara'ya gelen Mustafa Kemal, büyük bir coşkuyla karşılanmış ve Milli Mücadelenin merkezi bu tarihten itibaren Ankara olmuştur (Aybars, 1984, s. 190). 23 Nisan 1920 tarihinde olağanüstü dönemin olağanüstü yetkileriyle donatılan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açılmış ve yeni yönetim merkezinin ve yeni yönetim şeklinin de sinyalleri verilmiştir.

Atatürk Milli Mücadele süresince önemli bir rol oynayan Ankara'nın stratejik açıdan önemini Nutuk'ta şu sözlerle ifade etmektedir (Atatürk, 1969, s. 335): “İşleri bütünüyle yönetip yürütme sorumluluğunu yüklenenler, en önemli hedefe ve en yakın tehlikeye, elden geldiğince yakın yerde bulunurlar. Yeter ki bu yaklaşma, genel durumu gözden uzak bırakacak ölçüde olmasın. Ankara bu koşulları üzerinde toplayan bir noktadaydı.”

Yeni Türkiye'nin ilk adımı atılmış ve dış politikanın amaçları belirlenmiştir. İlk olarak Osmanlı Devleti'nin uluslararası varlığının silinmesi ve Türk halkının sadece TBMM tarafından temsil edilmesi amaçlanmıştır. Daha sonra Misak-ı Milli sınırlarının işgalden kurtulabilmesi için gerekli dış desteğin sağlanması üzerinde durulmuştur. Son olarak da Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından oluşturulacak barış ortamı ve yeni Türkiye'nin uluslararası alanda varlığını kabul ettirip devamlılığının sağlanması üzerine şekillenmiştir. Milli Mücadele döneminde Türk dış politikası bizzat Atatürk tarafından belirlenmiştir. Atatürk, belirlediği hedeflere aldığı askeri zaferler doğrultusunda ulaşabilmiş ve başarılı olabilmektedir. Askeri alanda alınan başarılar siyasi alanda etkisini göstermiş ve dış politikada kazanılan ilk başarı Birinci İnönü Zaferi'nden sonra 3 Aralık 1920 tarihinde Ermenilerle yapılan Gümrü Antlaşması olmuştur. Sonrasında ardı sıra gelen başarıları TBMM'nin Londra Konferansı'na çağırılması, Sovyetler Birliği ile 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması'nın imzalanması ve SSCB'nin bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ni tanımayarak Milli Mücadelede TBMM'yi desteklediğini belirtmesi şeklinde sıralamak mümkündür.

Milli Mücadele dönemi Türk dış politikası, belirlediği hedeflere 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması ile bir adım daha yaklaşmıştır. Bu antlaşması ile çok uluslu ilişkilerin başarılı bir şekilde

geliştirilmesi sağlanmıştır. Bir İtilaf devleti olan Fransa ile 20 Ekim 1921 tarihinde, Sakarya Zaferi'nden hemen sonra TBMM'nin bir başka başarısı Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile İtilaf Devletleri arasında istenen bölünme gerçekleşmiş ve TBMM'nin varlığı Fransa tarafından kabul edilmiştir (Sanders, 2009, s. 412). Bu başarıların sonuncuları ve en önemlileri ise Mudanya Ateşkes Antlaşması ve Lozan Barış Antlaşması olmuştur. Kazanılan bu siyasi başarılar Türkiye'nin uluslararası alandaki varlığının belli küresel güçler tarafından onaylanması anlamına gelmektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin varlığı sona ermiş ve yeni Türk devleti Misak-ı Milli sınırları içerisinde tüm dünya tarafından tanınmıştır. Misak-ı Milli sınırları, Türk dış politikasının tam bağımsızlık ilkesine dayanmaktadır. Bu tezi açık bir şekilde diğer devletlere bildirmek ve böylece tüm Türklerin birliği anlamını taşıyan Turancılık olgusunun da yeni Türkiye'nin hedefleri arasında olmadığını açıkça belirtmek (Ürer, 2005, ss. 69-70) son derece önemli bir gelişmedir. Bu beyanın gerek Milli Mücadele yıllarında gerekse sonrasında Türk dış politikasının ana hedefi olduğunu söylemek mümkündür (Akarşlan, 1990, ss. 25-28). Lozan Barış Antlaşması sonrasında 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilan edilmesiyle sıra yeni Türkiye'nin devamlılığının sağlanmasına gelmiştir. Bu süreçte Lozan'da çözülemeyen sorunlar diplomatik yollarla çözümlenmiş ve uluslararası barışa katkı sağlanmıştır. Atatürk, özellikle tüm devletlerin Türkiye Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığına, milli birlik ve beraberliğine ve toprak bütünlüğüne saygı duyulması konularında ısrarcı bir politika izlemiştir. “*Yurtta Barış Dünyada Barış*” ilkesi doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini savunan Atatürk, dönemin dış politikasını belirlerken içişlerine müdahalede bulunmayan devletlerle dostluk içerisinde ilişkiler kurulacağını da altını çizmiştir.

Türk Dış politikası ilk ayağını oluşturan Atatürk Dönemini yaşanan gelişmeler ve olayların gidişatı açısından 1923-1932 ve 1932-1938 olmak üzere iki dönemde incelenmek mümkündür. İlk dönem Lozan'da çözülemeyen sorunların diplomatik yollarla çözülmesi üzerine şekillenmiştir. Bu sorunları İstanbul ve Çanakkale Türk boğazlarının tam olarak Türkiye'nin denetimine bırakılmaması, Irak sınırının Musul ve çevresi nedeniyle tespit edilememesi, Osmanlı'dan kalan borçların özellikle Fransa'ya ödenme süreciyle şekli ve Yunanistan ile Türk ve Rum nüfusunun değişim süreci şeklinde sıralamak mümkündür. Yeni Türkiye tüm bu ulusal sorunları çözümlerken bölgesel sorunlar ve dünya sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Aynı zamanda barışçıl bir politika izlenmiş, Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurmayı hedeflemiş ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulmaya çalışılan dünya barışına katkıda bulunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan 1929 ekonomik bunalımı sonrası dünyada pek çok alanda dengeler değişmiştir. Savaştan ağır yenilgi ve yaptırımlarla ayrılan Almanya, İtalya ve Japonya ile mevcut durumu değiştirmeye yönelik Revizyonist (Değişimci) grubu; mevcut durumun devamını isteyen İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği ise Antirevizyonist

grubu oluşturmuştur (Akarslan, 1990, s. 105). Bu yeni bloklaşma doğrultusunda iki grup da çıkarlarına uygun politikalar üretmişlerdir. Türkiye, savaştan yenik ayrılan devlet olmasına rağmen Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının etkisiyle değişen bu dünya düzeni içerisinde revizyonist bir politika izlememiştir. Ulusal dış politikasını bu gelişmeler ışığında belirlemiş ve hem kendi sınırları içerisinde hem de dünyada barışı sağlamak için yaşanan bunalımlara çözüm bulma yolunu tercih etmiştir. Bu dönemde dış politikanın bir başka özelliği ise Türkiye'nin bölgesel ve evrensel olarak ağırlığını ortaya koyması ve stratejik önemini yeniden dış dünyaya hissettirmesi olmuştur. 1936 yılında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile de bu hedefini gerçekleştirmiştir. Boğazlar üzerinde tam egemenliğe sahip olan Türkiye, uluslararası platformda bir Akdeniz gücü olarak yerini almıştır.

Atatürk, milli güce dayalı milli siyaset politikası üzerinden hareket etmiş ve dış politikada saptadığı hedefleri milli güce dayandırmıştır. Türkiye'nin milli sınırlar içinde her şeyden önce kendi gücüne dayanması gerektiğini vurgulayarak yeni kurduğu devletin varlığını korumayı hedeflemiştir. Uluslararası ilişkiler bakımından ise insan hakları ilkesi, özgürlük ve adalet gibi dünya barışını garanti edecek adil düzenin kurulmasında Türkiye'nin taraf olmasını sağlamıştır. Yeni Türk devleti kurulduğu andan itibaren özen gösterilen bir diğer konu devletler hukukuna uygun hareket etmek olmuştur. Boğazlar sorunu ve Hatay sorunu bu doğrultuda barışçı bir politika izleyerek çözülmüştür. Uluslararası politika içerisinde Türkiye belirlediği dış politikaya göre hareket edebilmek için gündemi takip ederek yeni gelişmeleri gözlemlemiş ve oluşabilecek tehditlere karşı hazırlıklı olmayı hedeflemiştir. Özellikle 1935 yılında önemli değişimlerin olduğu bir dönemde, batı dünyasının ikinci bir savaşa hazırlandığını gören Atatürk, eldeki bütün imkânları hazırlıklı olmaya kullanmıştır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Atatürk dönemi dış politikası, öncelikle milli çıkarlarını gözeten bir yapıda şekillenmiş ve hem içeride hem de dışarıda rasyonelliği benimsemiş, uzlaşmacı ve karşılıklı çıkarlara uygun hareket eden aktif bir politika izlemiştir. Bu doğrultuda hareket eden Türkiye, Kıbrıs sorununu Lozan Antlaşması ile çözümlenmiş ve adanın yönetimini İngiltere'ye bırakmış olsa bile Kıbrıs Türk toplumu ile olan sosyal ve kültürel bağlarını hiç bir zaman koparmak istememiştir. Özellikle Atatürk dönemi dış politikasında aktif bir rolü olmayan Kıbrıs için İngiltere'nin de tepkisini çekmeyecek şekilde hassas ve dengeli bir politika izlenmiştir. Türkiye'nin Kıbrıs üzerindeki dış politikasını ve bu politikanın Kıbrıs Türk siyasal hayatına etkilerini iki dönemde incelemek yerinde olacaktır. İlk dönem Milli Mücadele dönemini içeren 1919-1923, ikinci dönem ise Cumhuriyet ve getirileninin ön planda olduğu 1923-1938 arası dönemi kapsamaktadır.

2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNİN KIBRIS TÜRK SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ

20. yy başlarında dünya bir numaralı savaşla ağır yıkımlar almıştır. Savaşın sonucunda imparatorluklar yıkılmış ve ulus devlet inşa sürecine geçilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu da bu değişimin bir örneğidir. Almanya'nın yanında savaşa giren Osmanlı, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni² ve 10 Ağustos 1920 tarihinde ise Sevr Barış Antlaşması'nı³ imzalayarak savaştan ağır yenilgi alan devletlerarasında yerini almıştır. Mütarekenin hemen ardından alınan kararlar uygulamaya konulmuş ve ilk olarak İngiltere, Musul ve İskenderun'u işgal etmiştir (Turan, 1999, s. 70). Bunu izleyen süreçte Anadolu'nun neredeyse tamamı İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılar tarafından işgal altına alınmıştır. Direniş, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği⁴ 15 Mayıs 1919 tarihinde başlamıştır (Arı, 2019, s. 131). İzmir'de ve Anadolu'nun işgal altında olan diğer kentlerinde bölgesel direniş örgütleri kurulmuştur. Bu örgütlerin ortak amacı buldukları bölgenin Türklüğünü tarihsel gerçekler ve nüfus çoğunluğuna dayandırarak kanıtlamak, toplantılar ve kongreler düzenlemek, işgallerin haksızlığını dünya kamuoyuna duyurmak olarak belirlenmiştir (Aybars, 2010, s. 103). Genel durum bu şekildeyken Mustafa Kemal, Samsun'daki karışıklıkları gidermek ve silah ve cephane toplamak için 9. Ordu Kıtaları Müfettişi olarak Samsun'a gönderilmiştir (Karpat, 2008, s. 120). Mustafa Kemal'in böyle bir ortamda Anadolu'ya gönderilmesi, planladığı hareketi gerçekleştirebilmek için beklediği fırsatı yaratmıştır. Mustafa Kemal, "*Savaş kaçınılmaz ve yaşamsal olmalıdır. Ulusun yaşamı söz konusu olmadıkça savaş bir suçtur.*" ilkesiyle Türk halkının yaşam hakkı için harekete geçmiş ve Kurtuluş Savaşını bağımsızlık, eşitlik ve ulusal sınırların tanınması olmak üzere belirlediği bu üç temel ilkeye ulaşmak için başlatmıştır (Sander, 2009, s. 419). Türkiye tarihi için yeni bir dönemin ilk adımı Mustafa Kemal ve Milli Mücadele liderlerinin

² Mondros Mütarekesi uyarınca Boğazlar diğer devletlerin kullanımına açılmış ve bu bölgelerdeki kaleler itilâf devletleri tarafından işgal edilmiştir. Yedinci maddeye göre İtilâf Devletleri güvenliklerini tehdit eden bir durum ile karşılaştığında o bölgeyi işgal edebilme garantisi elde etmiştir. Yirmi dördüncü maddede ise Doğu Anadolu'daki yedi vilayet, Ermeni vilayetleri olarak yer almış ve Erzurum, Van, Harput, Sivas, Diyarbakır, Bitlis'te bir karışıklık yaşanması durumunda bu vilayetlerin herhangi bir kısmını İtilâf Devletlerinin işgal edebileceği belirtilmiştir. Toros tünellerinin itilâf devletleri tarafından işgal edilebileceği, telsiz, telgraf, bütün kablolar ve demiryollarının İtilâf Devletleri memurlarının denetimi altında alınabileceği ve ordunun büyük çoğunluğunun terhis edileceği belirtilmiştir.

³ Antlaşmaya göre İstanbul, Osmanlı devletinin başkenti olarak kalacaktır. Antlaşma hükümleri sağlanamazsa İstanbul Osmanlı devletinden alınacaktır. Osmanlı devletinin kontrolünde olan Boğazlar, itilâf devletleri tarafından kurulan bir boğazlar komisyonu tarafından yönetilecek ve savaş sırasında dahi boğazlar bütün devletlere açık olacaktır. Anadolu'nun doğusunda Kürdistan ve Ermenistan kurulması planlanırken; Ege bölgesinin ve Trakya'nın bir kısmı Yunanlıların kontrolüne bırakılacaktır. Osmanlı toprağı olan Arabistan ve Irak İngiltere'ye verilecektir. Urfa, Antep, Mardin ve Suriye Fransızlara, Adana'dan Kayseri'ye kadar uzanan çizginin güneyinde kalan topraklar ise İtalyanlara verilecektir. Osmanlı asker sayısı en aza indirilecek ve zorunlu askerlik hizmeti olmayacaktır. Oniki Ada İtalyanlara, Akdeniz'deki diğer adalarda da Yunanlılara bırakılacaktır.

⁴ Bu tarihte Yunan ordusu İzmir'in Pasaport ve Alsancak iskelelerinden karaya çıkmıştır. İzmirli Rumlar ordusu büyük bir coşkuyla karşılamışlar ve sonrasında bir İzmirli Türk Hasan Tahsin'in kurşunu duyulmuştur. Hansan Tahsin adıyla tanınan Hukuk-ı Beşer gazetesi başyazarı Osman Nevres, Yunan bayrağı taşıyan bir askeri öldürmüştür. İşgallere karşı verilen bu ilk tepki Türk halkının birlik olabildiğini ve bir görüş etrafında örgütlenebilmesini sağlamıştır.

19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a varışıyla başlamıştır (Atatürk, 1969, s. 1). Böylece Milli Mücadele'nin 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanına kadar sürecek olan ihtilal aşaması başlamıştır.

Türkiye ile Kıbrıs Türk toplumu arasındaki güçlü ve sağlam bağlar işte bu dönemde kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa katılmasının ardından Kıbrıs 5 Kasım 1914 tarihinde İngiltere tarafından ilhak edilmiştir. Kıbrıs'ta doğup ve ikamet eden Osmanlı tebaasının İngiliz tebaası sayılacağı ve Kıbrıs'ta doğmayıp Kıbrıs'ta ikamet eden Osmanlı tebaasının ise bir yıl içinde adayı terk etmelerine izin verileceği, bir yılın sonunda onların da İngiliz tebaası kabul edileceği belirtilmiştir (1919, s. 8714). İngiliz yönetimi savaş boyunca Kıbrıs Türk toplumuna çeşitli baskılar ve yasaklar uygulamıştır. Hatta Rum yanlısı bir tutum sergileyerek Yunanistan'a kendisi yanında savaşa girmesi durumunda Kıbrıs'ı vermeyi teklif etmiştir. Bu teklif, hedefleri Enosis'i gerçekleştirmek olan Rumlar için önemli bir gelişme olmuş, Türkleri ise tedirgin etmiştir. Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen isimleri adada var olan ve giderek şiddetlenen Yunan milliyetçiliğine karşı Türk milliyetçiliğinin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması için harekete geçmiştir. Adada yayılması istenen Türk milliyetçiliği, Anadolu'da Osmanlıcılık fikrinin değer kaybetmesi ve Türk kimliğinin ön plana çıkmasıyla paralel bir şekilde gelişmiştir. Kıbrıslı Türkler, Birinci Dünya Savaşı sonrası kesinleşen İngiliz yönetimine altında yeni bir kimlik ve aidiyet arayışına girmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve İstanbul'daki Türk Ocağı'nın faaliyetleri de Kıbrıslı Türk aydınlar tarafından takip edilmiş ve adada Türklük bilincinin yayılmasında etkili olmuştur. Öncü kişilerden Dr. Mehmet Esat⁵, Dr. Hüseyin Behiç⁶, Con Rifat⁷ ve Fadıl Korkut⁸ bu doğrultuda Türkiye ile Birleşme Partisi'ni kurmuşlar ve hem Rumlara hem de İngiliz sömürge yönetimine karşı Türk milliyetçiliğini savunmuşlardır. İngiliz yönetimine karşı var oluş mücadelesi veren bu kişiler Kıbrıs Türk toplumunda bir uyanış sağlamaya çalışan Türk aydınlar olmuşlardır. Bir süre sonra İngiliz yönetimi tarafından siyasi suçlu bulunarak Girne Kalesi'nde mahkûm edilmişlerdir. Bir şekilde bu üçlünün bir araya gelmesi ve halkı etkilemesi böylece

⁵ Dr. Esat, Başvezirlik yapmış Kıbrıslı devlet adamı Mehmet Kamil Paşa'nın damadıdır. Kıbrıs'a 1914 yılında sığınmacı olarak gelmiştir. Rumlara karşı çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve bir süre tutuklu kaldıktan sonra Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmıştır.

⁶ Kıbrıslı Müftü Hacı Raci Efendi'nin torunu olan Dr. Behiç, Beyrut'ta doğmuş ve Fransız Tıbbiyesini bitirmiştir. 1914 yılında Kıbrıs'a gelmiş, mesleğine Lefkoşa Sarayönü'nde kliniğinde devam etmiş ve Kıbrıs Türk halkını yönlendirecek çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca, 1921 yılında yapılan seçimlerde Kavanin Meclisi Türk üyesi olarak seçilmiştir.

⁷ Con Rifat olarak tanınan Cengizzade Mehmet Rifat Bey Masum Millet gazetesinin sahibidir. Laiklik ilkesi ve Atatürk'ün gerçekleştirdiği dini reformların Kıbrıs Türk toplumunda da benimsenmesi ve uygulanması için gazetesinde çeşitli yayımlar yapmıştır.

⁸ Fadıl Bey, Kıbrıs Türk siyasi liderleri arasında önemli bir yere sahiptir. I. Dünya savaşı döneminde çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve bir süre sürgüne gönderilmiştir. Türkiye'de aldığı hukuk eğitimi 1921 yılında tamamlayarak Kıbrıs'a dönmüş ve adada uzun yıllar avukatlık yapmıştır. Doğru yol ve Birlik gazetelerinde yazılar da yazan Fadıl Bey, 1946 yılında yankı ismiyle bir gazete yayımlamıştır. 1950'li yıllarda hür söz gazetesinde yazılar yazmıştır. Evkaf'ın Kıbrıs Türk toplumuna verilmesi için yapılan mücadelelerde yer almıştır.

engellenmiştir. Dr. Esat Bey'in serbest bırakıldıktan sonra Milli Mücadele'ye destek vermek için Anadolu'ya gittiği bilinmektedir (Keser, 2007, s. 44). İngilizlerin tüm engellemelerine rağmen Çanakkale zaferinden beri takip ettikleri Mustafa Kemal'in önderliğinde başlatılan Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı ve Anadolu hareketinin ideolojisi Kıbrıslı Türkler arasında hızlıca yayılmış ve Anadolu'da verilen Milli Mücadele'ye destek olmuşlardır. (Hill, 2016, ss. 227-363). İnsan gücü ve para, Kurtuluş Savaşı'nda en çok ihtiyaç duyulan iki unsur olmuştur. Kıbrıslı Türkler, 1920-1922 yılları arasında Muhacirini İslamiyeye Yardım Cemiyeti'ni kurarak yardım kampanyaları düzenlenmiş ve toplanan yardımlar Anadolu'ya gönderilmiştir. (İsmail ve Birinci, 1989, ss. 21-22). Hatta birçok Kıbrıslı Türk gönüllü olarak Anadolu'ya gidip Milli Mücadele'ye katılmıştır.

Kıbrıslı Türkler bu dönemde İngiliz yönetiminin yasakları dolayısıyla dönemin en önemli iletişim aracı olan gazeteden yoksun bırakılmıştır. Kıbrıslı Türkler bir süre Türkiye'de olup bitenlerden haberdar olamamışlar ve bu zor süreçte halkın aydın kesimi tarafından gerçekleştirilen basın ve yayın faaliyetleri de Kıbrıs siyasal hayatına yön vermiştir. Ahmed Raşit ve Mehmed Remzi Bey öncülüğünde Doğru Yol ve Söz gazeteleri bu gazetelerin en önemlileridir. Doğru Yol gazetesi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kıbrıslı Türklerin çıkardığı ilk gazetedir. Remzi Bey, avukat arkadaşı Ahmet Raşit ile 8 Eylül 1919 tarihinde Doğru Yol gazetesini çıkarmıştır. Bu gazete bir süre sonra kapatılmış ve 15 Şubat 1921 tarihinde Söz gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Remzi Bey Söz gazetesiyle Anadolu'da başlayan ve büyük bir direnişle devam eden Türk insanının mücadelesini Kıbrıs'ta yaşayan Türkleri de haberdar etmek istemiştir. Rum basınına karşı Kıbrıslı Türklerin haklarını savunmak ve Kurtuluş Savaşı'na maddi ve manevi katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Kemalist ve idealist bir çizgide ilerleyen bu gazeteler, Kıbrıs Türk toplumunun çağdaş seviyeye ulaşması ve Atatürk ilke ve inkılaplarının adada uygulanabilmesi doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu dönemde İngiliz Muhipleri Cemiyeti isimli zararlı cemiyetin bir üyesi olan ve Yüzellilikler olarak bilinen gruptan olduğu için Türkiye'den sınır dışı edilen Sait Molla, Remzi Bey'in Atatürkçü düşünce ve eylemlerine karşı tavırlar sergilemiş ve Remzi Bey'in bir dönem hapse mahkûm edilmesine neden olmuştur. (Keser ve Akbayram, 2018, s. 754). Kıbrıs Türk basını tarihinde ilk defa olarak bir Türk gazeteci düşünce suçundan dolayı mahkûm edilmiştir. Serbest bırakıldıktan sonra yolundan sapmayan Remzi Bey ve Söz gazetesi, Kurtuluş Savaşı sonrasında da Atatürk Türkiye'sinde olan her gelişmeyi yakından takip ederek okuyucularına duyurmuştur. Milli Mücadele boyunca Kuva-yı Milliye'yi desteklemek için seferber olan Kıbrıs Türk toplumu ise yeni Türkiye'de olup biten her gelişmeyi yakından takip etmiştir (Altan, 1997, ss. 41-21). Alınan her zaferi Türkler büyük bir sevinçle karşılamış, camilere bayraklar çekilmiş, şenlikler ve fener alayları düzenlenmiş, kurbanlar kesilmiş ve camilerde mevlitler okutulmuştur (Alçıtepe, 1993, ss. 57-58). Bu iki gazetenin yanı sıra Ankebut, Davul, Vatan, Hakikat gazetesi ve İrşat dergisi de Anadolu'daki Milli Mücadele süresince Kıbrıs'ta yayımlanmış ve Milli

Mücadele'nin maddi ve manevi olarak desteklenmesi gerektiğine vurgu yaparak Kıbrıslı Türklerin kurtuluşa olan inancını ve coşkusunu güçlendirmiştir.

Bu zor koşullar altında Kıbrıs Türk toplum liderleri Kıbrıs Türk siyasal hayatını şekillendirmiş ve onların günümüze kadar etkisini sürdüren Atatürkçü ideolojilerinin temelleri atılmıştır. Bu genç aydınlar, Kıbrıs müftüsü Hacı Hafız Ziyai Efendi önderliğinde Müftücüler adı altında hareket etmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Kıbrıs Türk toplumunda Evkafçı ve Müftücü olmak üzere iki siyasi duruş sergilenmiştir. Evkafçılar İngiliz yönetimini destekleyen tarafta yer alırken müftücüler ise adanın yönetiminin yeniden Türklere verilmesi gerektiğini savunan tarafta yer almıştır. Müftü Ziyai Efendi Kıbrıs Türk toplum lideri olarak hem dini görevlerini yerine getirmiş hem de Türk toplumunun sosyal ve siyasal sorumluluklarını da üstlenerek adadaki Türkler toplantıya çağırmıştır. Toplantıda Kıbrıs Türk toplumunun adadaki varlığını sürdürme kararlılığını ortaya konulmuştur. Ayrıca Enosis'e kesinlikle karşı çıkan ve Kıbrıs'ın Türkiye'nin yönetimine verilmesini talep eden kararlar alınmıştır. 11 Aralık 1918 tarihinde toplanan Meclis-i Milli Kıbrıs Türk ileri gelenleri öncülüğünde yapılan ilk toplantıdır. Toplantıda adanın Türk yönetimine geri verilmesi isteklerini bildirmek üzere Ziyai Efendi başkanlığında bir heyetin İstanbul'a ve oradan da gerekirse Paris'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bu karar İngiliz yönetiminin heyetin adadan çıkmasına izin vermemesi üzerine uygulanamamıştır. (An, 1997, ss. 43-48). Meclisin kışın ortasında zorluklar ve yokluklara rağmen toplanabilmesi ve İngiliz baskıcı yönetimine rağmen Kıbrıs Türk toplumunun geleceği hakkında birlik ve beraberlik içerisinde hareket edebilmesi son derece önemli bir gelişmedir. Ayrıca Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen temsilcileri adanın Yunanistan'a verilmesine karşı olduklarını bildiren bir dilekçe hazırlayarak İngiliz Sömürgeler bakanına sunmuştur. Müftü Ziyai Efendi gibi adada Osmanlı yönetiminden beri varlığını sürdüren müftüler, Müslüman Türk toplumunun ileri gelenleri arasında yer almaktadır.

Müftülük, Kıbrıs'ın 1878 yılında İngiltere'ye kiralanmasından itibaren Kıbrıs Türk toplumu için daha da önem kazanan bir makam olmuştur. Müftü'nün İngiliz yönetimi içerisinde resmi bir kimliği olmuştur ve Kıbrıs Türk toplumunun temsilcisi olarak belirlenmiştir. Kıbrıslı Rumların Enosis talepleri ve girişimlerinin yanı sıra İngiliz yönetiminin Kıbrıs'ta kurduğu sisteme karşı tepkiler, Müftüler aracılığıyla dile getirilmiştir. Müftücülerin kurduğu ilk siyasi örgüt Kıbrıs Türk Cemaat-i İslamiyesi adıyla 1 Şubat 1925 tarihinde kurulmuştur. 1925 yılına kadar ise Rum Ortodoks toplumun temsilcisi olan Başpiskoposun önünde yer almıştır. Aynı dönemde Türkiye'de meydana gelen ve laiklik ilkesi doğrultusunda atılan 3 Mart 1924 tarihinde halifelik ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ve 30 Kasım 1925 tarihinde tekke, zaviye ve tarikatların kapatılması ve bunlara dair çeşitli unvanların kaldırılması, Kıbrıs Türk toplumunda büyük yankı uyandırmıştır.

Bu doğrultuda 1928 yılında din işleri Evkaf yönetimi altında Müftülüğe bağlanmıştır. Evkaf yönetimindeki Müftülük ilk olarak ezanın Türkçe okunmasını sağlamıştır. Daha sonra ise Lefkoşa'daki Mevlevi Tekkesi kapatılarak müze haline getirilmiştir. İngiliz yönetimi ise Müftülük makamını 1928 yılında kaldırmıştır (An, 1997, ss. 74-110). Müftücüler 1930 yılına kadar faaliyetlerine devam etseler de bu yıldan sonra artık Kıbrıs Türk siyasal hayatında Halkçılar söz sahibi olmuş ve seçimlere katılıp başarı elde etmişlerdir. Halkçılar, Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçilik ve laiklik ilkelerinden hareketle Kıbrıs Türk siyasal hayatına yeni bir boyut kazandırmıştır. Cumhuriyet dönemi Kıbrıs Türk siyasal hayatı incelenirken Halkçılara değinilecektir.

Milli Mücadele'nin askeri alanda aldığı başarıların ardından 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Kendileri için de bir beklenti içerisinde olan Kıbrıs Türkleri Lozan Antlaşması'nda belirlenen siyasi ve hukuki kararlar ile sarsılmıştır. Türkiye, antlaşmanın yirminci maddesiyle de Kıbrıs'ın 5 Kasım 1914 tarihindeki ilhakını tanıdığını bildirmiştir. Antlaşmanın on altıncı maddesi ise tartışmalara konu olmuştur. İlk olarak *"Bu topraklar ve Adalar üzerinde herhangi bir başka rejim kurulmasını Türkiye'nin kabul edeceği"* şeklinde belirlenen madde, Lozan heyeti başkanı İsmet İnönü'nün ısrarlı itirazları sonucunda *"Türkiye'nin yalnızca Ada üzerindeki egemenlik hakkından vazgeçtiği"* şeklinde değiştirilmiştir (Turan, 1992, ss. 308-309). Bu değişiklikle Türkiye, Kıbrıs'ın geleceği üzerinde söz sahibi olmuştur. Uluslararası konjonktür, bağlı olduğu ittifaklar ve dahil olduğu antlaşmalar gereği Türkiye, adadaki Türklerle ilişkisini kültürel düzeyle sınırlı tutmak zorunda kalmıştır. Tüm bu süreci, Türkiye'nin o günkü stratejik koşullar içerisinde İngiltere ile yakınlaşmak ve savaştan yeni çıkmış bir ülke olarak büyük bir kalkınma politikası içerisine girmek istemesi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

3. CUMHURİYET DÖNEMİNİN KIBRIS TÜRK SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ

Lozan Antlaşması ile Kıbrıs'ın Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının dışında kaldığı kabul edilmiştir. Lozan'dan bir süre sonra ise Kıbrıs 10 Mart 1925 tarihinde Kraliyet kolonisi ilan edilmiş ve 1960 yılına kadar İngiliz yönetiminde kalmıştır. Türkiye ise yaşamsal çıkarların çatıştığı stratejik bir alanda bulunmasına ve savaş sonrasında kurulmuş olmasına rağmen Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde içeride topyekün bir gelişme ve kalkınma seferberliği başlatılmış, *"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh"* ilkesi doğrultusunda uluslararası ilişkilerde yapıcı ve barışçıl temelde hareket ederek kısa zamanda uluslararası sistemde saygın bir yer elde etmiştir (Sander, 2000, s. 171). Kurtuluş Savaşı'nda alınan başarılarla Megali İdea'nın sona erdiğini düşünen Türkiye, Yunanistan'ı da iyi ilişkiler kurulan ülkeler arasına yerleştirmiştir. Dolayısıyla çok yoğun ilişkiler sürdüreceği Yunanistan ile arasının açabileceği düzeyde bir noktada olan Kıbrıs konusunda hassas davranılmıştır.

Ayrıca Atatürk önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti kurucu liderleri savaştan yeni çıkmış bir ülke olarak büyük bir kalkınma politikası içerisine girmesinden ve stratejik olarak İngiltere ile yakınlaşmak istemesinden dolayı Kıbrıs ile ilgili belirli bir politik tavır almamaya özen göstermiştir. Kıbrıs'a Lozan'da çözüme kavuşturulmuş bir konu olarak bakılmasına rağmen buradaki Kıbrıs Türk toplumu ve onlarla olan bağlar da göz ardı edilmemiştir. Ayrıca Kıbrıs'ın Türkiye ile olan coğrafi yakınlığı ve stratejik önemi de adaya olan ilginin her zaman canlı kalmasını sağlamıştır. Kıbrıs Türk toplumu ileri gelenleri Kıbrıs sorununun çözüm şekline ve alınan kararlardan memnun kalmamıştır. Büyük bir mücadelenin ardından başarılı bir antlaşmanın imzalanması mutluluk verici olmasına karşın adanın İngiliz yönetimine bırakılması üzüntüyle karşılanmıştır. Tüm bu hayal kırıklığına rağmen yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin vermiş olduğu karar sessiz bir şekilde kabul edilmiş ve Kıbrıs Türk toplumunun bundan sonraki görevi adadaki Türk varlığını korumak olarak şekillenmiştir.

Lozan Antlaşması'nın yirmi birinci maddesi bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi olarak Kıbrıs ile ilgili tek bağlantısı olmuştur. Bu maddeyle Kıbrıslı Türklere vatandaşlık seçme hakkı (hakk-ı hıyar) verilmiştir. İngiltere vatandaşlığını kabul etmeyen Kıbrıslı Türklerin iki yıl içerisinde Türk vatandaşlığını seçebilecekleri ve on iki ay içerisinde de adadan ayrılmak zorunda olacakları belirtilmiştir. 1923 ile 1925 yılları arasında yaklaşık sekiz bin Kıbrıslı Türk, Türk vatandaşlığını seçerek Türkiye'ye göç etmiştir (İsmail, 2000, s. 262). 1925 yılında Türkiye, Kıbrıslı Türklere yardımcı olmak için Larnaka'da bir de konsolosluk açmıştır. Lozan Antlaşması'nın yirmi birinci maddesi gereğince Konsolosluk, Türkiye'ye göç etme hakkını kullanmak isteyen Türklere yardımcı olmak ve resmi işlemlerini yürütmek için kurulmuştur. Bazı kaynaklarda konsolosluğun Türkiye'ye göç etmeyi teşvik ettiği, yazılmıştır. Türkiye bu dönemde komşu ülkelerde yaşayan Türkleri Türkiye'ye göç etmeye teşvik etmiş ve bu nedenle Kıbrıs'tan Türkiye'ye Konsolosluk aracılığı ile göç konusunda telkin yapıldığı belirtilmiştir. Ancak 1930 yılında Konsolos Asaf Bey, bu iddiaları kabul etmemiş, Kıbrıs Türklerinden gelen göç talebini geri çevirmemek için göçe sadece yardım ettiğini vurgulamıştır. Bu dönemde Kıbrıs Türk toplumunda Türkiye'ye göç edip etmeme konusunda fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Bir grup göçü desteklerken diğer grup adada kalıp topraklarına sahip çıkmak ve adadaki Türk nüfusunun devamı için buradaki varlığını korumak istemiştir. Göç etmek isteyenlerin çok fazla olması nedeniyle ise Türkiye önlem almak zorunda kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün göçler konusunda hassas olduğu ve göç edenlerin sayısının kontrol edilebilecek boyutta olabilmesi için bazı girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Bir müddet sonra ise İngiltere, diğer sömürgelerinde uyguladığı böl, parçala ve yönet politikasını Kıbrıs'ta da uygulayabilmek için adada bulunan ikili yapıyı korumaya yönelmiş ve göçü engellemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Larnaka Konsolosluğu 1927 yılında kapanmış ve 1928 yılında yeniden açılmıştır. Konsolosluğa ise yeniden Ali Asaf Güvenir getirilmiştir. Güvenir, dinamik kişiliğiyle birçok konuda Kıbrıslı Türklere yardımcı olmuştur. Özellikle konsolosluğun bu ikinci döneminde, yükseköğrenime gidecek gençlere yol göstermiş, dernek ve cemiyetlerin faaliyetlerini desteklemiş, milli günler için törenler düzenlemiş ve en önemlisi Kıbrıs'ta Türk toplumunun zaten yoğun bir şekilde ilgi gösterdiği Atatürk inkılâplarının yaygınlaştırılması için harekete geçmiştir. Kıbrıs Türk toplumu Türkiye'den ekonomik, toplumsal ve kültürel her türlü alanda çeşitli yardımlar almış ve özellikle cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türkiye ile iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Birçok milliyetçi eğitimci, Türk eğitim kurumlarında görev yapmak üzere Kıbrıs'a gönderilmiştir. Türkiye Kıbrıs Türk toplumunun anavatana olan bağlılığını çok iyi analiz etmiş ve buna göre bir eğitim politikası içerisine girmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs'tan Türkiye'ye yükseköğrenime gidecek olan gençlere her türlü kolaylığı sağlamaya çalışmıştır. Türkiye Kıbrıs'taki Türk okullarına her zaman yönetici ve öğretmen göndermeye ve Kıbrıs'tan da yükseköğrenim için gençler kabul etmeye devam etmiştir. Dolayısıyla yeni Türkiye Cumhuriyeti ile Kıbrıs Türkleri arasında eğitim konusunda yakın bir ilişkinin sürdüğünü söylemek mümkündür.

Kıbrıs Türk toplumu ile Türkiye arasında eğitim öğretim alanının yanı sıra sosyal ve kültürel alanlarda da sıkı ilişkiler geliştirilmiştir. Kıbrıs Türk toplumunun Türkiye'ye karşı olan sevgisi ve bağlılığı, aslında Birinci Dünya Savaşı döneminde Kıbrıslı Türk aydınların çabalarıyla halka benimsetilen Türklük bilinci, Mustafa Kemal Atatürk döneminde Türkiye'de gerçekleştirilen inkılapların Kıbrıslı Türkler tarafından kolayca benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. Yeni kurulan cumhuriyette Mustafa Kemal Atatürk tarafından tek tek hayata geçirilen Harf İnkılâbı, Medeni Kanun, Kıyafet İnkılâbı ve Soyadı İnkılâbı gibi inkılâplar Kıbrıs Türk toplumu tarafından hiçbir zorlama olmadan kabul edilmiş ve benimsenmiştir. Bu inkılâplar, İngiliz yönetimi tarafından yasal düzenlemeleri yapılmadığı için Kıbrıs Türk toplumunun kendi isteğiyle uygulanmıştır. Örneğin, Kıbrıs'ta Türk milliyetçiliği ve demokrasi anlayışının yerleşmesini ve yeşermesini sağlayan önemli isimlerden biri olan Söz gazetesi sahibi ve öğretmen Mehmet Remzi Bey, 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen yeni harfleri Kıbrıslı Türklere büyük bir müjdeyle duyurmuş ("Yeni Harflerin Kabulüyle Türk Milleti Yeni Bir Döneme Giriyor", 1928, s. 1) ve bu harfleri gazetesinde kullanabilmek için bizzat Türkiye'den yardım istemiştir. Okan'ın bu talebi üzerine Mustafa Kemal memnuniyetini ve mutluluğunu dile getirmiştir. Remzi Bey İstanbul'a gidip harfleri almış ve seçimlerden önce Türkiye'den bir de matbaa gönderilmiştir. Türk Alfabesi ilk kez 1929 tarihinden itibaren Söz gazetesinde kullanılmıştır. Bir müddet sonra ise inkılâpların yasal düzenlenmesinin yapılması için Kıbrıs Türk toplumu ileri gelenleri tarafından girişimlerde bulunulmuştur. 1929 yılında İngiliz yönetimi yapılacak Türkçe hükümet sınavları için yeni Türk harfleriyle basılan Kıraat kitabının

okutulacağını açıklamıştır. 1930 yılında Türk toplumundan gelen yoğun talep üzerine yeni Türkçe harflerinin resmi olarak dairelerde uygulanması için İngiliz yönetimince Türk ileri gelenlerinden oluşacak bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Komisyon aynı yıl içerisinde bir rapor hazırlamış ve memurların belli bir süre içerisinde yeni harfleri öğrenmeleri gerektiğinin ve resmi yazışmaların yeni alfabeye yapılması gerektiğinin altını çizmiştir (“Yeni Harflerimiz ve Hükümet”, 1930, s. 1). Bu rapor doğrultusunda bir Emirname yayımlanmış ve yeni Türkçe harflerin Türk memurlar tarafından belirli bir süre içerisinde öğrenilmesi gerektiğini duyurulmuştur. Böylece İngiliz Sömürge Yönetimi Kıbrıs Türk toplumu için önemli bir noktada olan Harf İnkılabı’nı kabul etmiş ve bu yeni inkılabı onayladığını resmen ilan etmiştir.

Mehmet Remzi Bey yazılarıyla her zaman Halkçılara destek vermiştir (“Necati Bey ve İntibahlar”, 1930, s. 2). 1930’lu yıllar, Kavanin Meclisi’nde Kıbrıslı Türkler arasında Evkafçı ve Halkçı olmak üzere iki farklı görüşün hâkim olduğu yıllardır. Evkafçılar, İngiliz sömürge yönetiminin desteklediği işbirlikçi grup, Halkçılar ise Kemalist ve Antiemperyalist çizgide ilerleyen gruptur. Halkçıların öncüsü ve Kıbrıs Türk toplumunun ileri gelen isimlerinden biri de Necati Özkan’dır. (İsmail ve Birinci, 1989, s. 33). Özkan, İngiliz yönetime karşı siyasi mücadeleye girmiş, Atatürk Türkiye’indeki gelişmelere yakından takip etmiş, Kıbrıslı Türklerde Türk milliyetçiliğinin ve hatta demokrasi anlayışının ortaya çıkmasını tetikleyen ve Kıbrıslı Türkleri uyandıran ilk önemli isim olmuştur. Tüm hayatını boyunca Kıbrıs Türk toplumunun Kıbrıs Rum toplumuyla eşit olması için mücadele etmiştir.

İngiliz sömürge yönetime karşı Kıbrıs Türklerinin ilk örgütlenmesi Necati Özkan başkanlığında kurulan Milli Cephe Partisi ile olmuştur. 1926 yılından 1930 yılına kadar faaliyet gösteren parti, 15 Ekim 1930 tarihinde yapılan Kavanin Meclisi seçimlerinde başarılı olmuştur. Özkan’ın karşısında ise İngilizlerin desteklediği ve halkın çıkarları yerine hükümet ve şahsi çıkarlarını ön planda tutan Evkafçılar ve Mehmet Münir Bey yer almıştır. Özkan, toplum tarafından büyük kabul görerek Lefkoşa-Girne milletvekilliğini kazanmıştır. Meclise giren Dr. Pertev, Fadıl Korkut, Avukat Sait Hoca, Mehmet Zekâ, gibi Milli Cephe Partisi üyeleri ve dönemin önemli Türk aydınlarından oluşan Halkçılar, Kıbrıs Türk toplumunun varlığını savunamayan, kişisel çıkarlarını ön planda tutan siyasilere karşı başarılı olmuştur. Kavanin meclisinde İngiltere’nin politikalarına karşı çıkan milliyetçi Rumlar varken artık milliyetçi Türkler de meclise girmiş ve bu durum İngilizleri tedirgin etmiştir. Bu sırada, Enosis taleplerine devam eden Rumlar, Yunanistan’ın desteği ile ayaklanmıştır. Kition Piskoposu ve Kyrenin Piskoposu öncülüğünde 1931 isyanı gerçekleştirilmiştir. İsyan sonucunda İngiliz yönetimi Kavanin Meclis’ini feshetmişler ve Rumların Türklerle birleşerek Sömürge Yönetimine karşı ayaklanma ihtimalini ortadan kaldırarak tüm demokratik süreç ve kurumları askıya almıştır. Halbuki Kıbrıs Türk lideri Necati Bey, İngilizlere karşı olmadıklarını dile getirerek “*Kıbrıslı Türkler,*

adanın iki toplumuna eşit ve dengeli yaklaşan Britanya hükümetinden memnundur. Ancak Britanya çekilecekse, Türkiye'nin ada üzerindeki hakları Yunanistan'dan çok daha fazladır." şeklinde yorum yapmış ve bu hakkı da coğrafi yakınlık ve tarihsel gerekçelere dayandırmıştır (Yüksel, 2009, s. 167). Adadaki tüm siyasi faaliyetlerin yasaklanması üzerine ise Milli Cephe Partisi 1940 yılına kadar gizli toplantılarla varlığını devam ettirmiştir.

Necati Özkan bu dönemde 1 Mayıs 1931 tarihinde Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen aydınlarıyla Kıbrıs Türk Milli Kongresi'ni toplayarak İngiliz yönetimine karşı Kıbrıs Türk toplumunun Evkaf yönetimi, Şeriye Mahkemeleri ve Müftülük gibi konularda gerekli olan ihtiyaçları değerlendirmiştir. Kongrede Ahmet Said Hoca Kıbrıs müftülüğüne getirilmiştir. Avukat Ahmet Sait Hoca Efendi, Kıbrıs'ta Türk milliyetçiliğinin bir diğer önemli ismi ve 1916 ve 1938 yılları arasındaki dönemde Kıbrıs Türk toplumunun önemli aydınlarından biri olmuştur ("Milli Kongre", 1931, ss. 1-2). Kavanin Meclisi üyeliği ve Müftülük görevlerinde de bulunan Sait Hoca, Kıbrıs'ta Türkler ve Rumlar arasında yetişen önemli bir filozoftur (Birinci, 2017, s. 6). İngiliz sömürge yönetimi bu görevlendirmeyi yasa dışı olarak ilan etmiş ve kabul etmemiştir. Bu karar ve alınan diğer yaşamsal kararlar, İngiliz yönetimince kabul edilmese de kongre, Kıbrıs Türklerinin ilk önemli siyasi faaliyeti olması açısından önemlidir (İsmail, 1998, ss. 220-231). Papazlara hoşgörü ile yaklaşan İngiliz sömürge yönetimi daha da ileri giderek müftülüğün siyasi amaçlarla kullanılabileceğini ileri sürmüştür (Yüksel, 2009, s. 167). Kıbrıs Türk toplumunun siyasi mücadeleleri arasında müftülük makamının yeniden tesis edilmesi önemli bir sorun olmuş ve Yakup Celal Menzilioğlu'nun 24 Ekim 1950 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile Kıbrıs müftüsü olarak atanmasına kadar bu sorun çözümsüz kalmıştır. Bu dönemde Kıbrıs Türk toplumunda müftülük, önceki sayfalarda da belirtildiği gibi Kıbrıs Rum toplumunun lideri ve sözcüsü konumundaki Başpiskoposluk makamına karşı bir güç olarak kullanılmıştır. Bu kurumun ve makamın eksikliği Kıbrıs Türk toplumunu hem Rumlara hem de sömürge yönetimine karşı sahipsiz bırakmıştır. Müftülük için verilen mücadele aslında Rumlar ile eşit hak ve özgürlüklere sahip olmak için verilen mücadele anlamına gelmektedir. Necati Özkan, Mustafa Kemal Atatürk ile tanışan ve Atatürkçü kimliğiyle toplumuna Atatürk sevgisi aşılamaaya çalışan Kıbrıs Türk toplum lideri ve bir aydın olmuştur. Özkan soy ismi de ona bizzat Atatürk tarafından verilmiştir. Çünkü Türkiye'de 1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu ile her Türk vatandaşının bir soyadı almasına karar verilmiştir. Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen isimleri de hiç bir zorunluluk olmadan bu kanunu kabul etmiş ve uygulamışlardır. Kurtuluş Savaşını coşkulu yazılarıyla destekleyen bir diğer önemli isim Söz gazetesi sahibi Remzi Bey de 1935 yılında Okan soyadını kullanmaya başlamıştır. Okan, yapılan büyük mitinglerde yer almış ve coşkulu konuşmalarıyla Necati Özkan'a destek vermiştir. Ayrıca Kemalist bir gazeteci olan Okan'a konsolosluk aracılığıyla Türkiye'den bir dönem parasal yardım da yapılmıştır. (An, 1997, s. 78).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Asaf Bey'in konsolosluğa atanması Kıbrıslı Türkler için önemli ve iyi gelişmelerin yaşanacağı bir karar olmuştur. Türk Konsolosluğu, özellikle Kemalist hareketin adada güçlenmesi açısından da önemli bir rol oynamıştır. Milli bayramları kutlamaya önem veren bir toplum olan Kıbrıs Türk toplumu, Cumhuriyetin kurulmasının ardından her 29 Ekim'de Cumhuriyet Bayramı'nı da kutlarken konsolosluğun katkılarıyla bu bayram daha görkemli ve coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Asaf Bey yukarıda da belirtilen Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen Atatürkçü aydınları ile sıkı ilişkiler geliştirmiş ve onların yanında olmuştur. Bu durum İngiliz yönetimini tedirgin etmiştir ve kendilerinin atadığı Evkaf Dairesi Müdürü gibi İngiliz yanlısı kişileri Atatürkçü aydınlara karşı kullanmıştır. Ayrıca konsolosluğu Larnaka'dan başkent Lefkoşa'ya taşınmak istemiş, böylece Atatürkçü aydınlara daha yakın olmayı hedeflemiştir. İngiliz valisi ise yaşananlardan tedirgin olmuş ve bu konudaki kararını uzun bir süre belirtmemiştir. Konsolosluk adada Kıbrıs Türk toplumunun Türkiye ile olan siyasi bağının devam etmesi bakımından önemli bir bağlantı olmuştur. Bu durum zamanla İngiliz yönetimini rahatsız etse de toplumsal dinamiklerin önüne geçememiş ve Kıbrıs Türk toplumunda var olan Türkiye sevgisini engelleme girişimleri başarılı olamamıştır. Kıbrıs Türk toplumu içinde yenilikçi ve Halkçı olarak adlandırılan Atatürkçü aydınlar, Türk toplumu içinde etkinliklerini arttırıp İngiliz yönetiminden çeşitli taleplerde bulunmuştur. Özellikle Atatürk ilke ve inkılâplarının Kıbrıs'ta uygulanmasını, Kıbrıs Türk toplumun haklarını temsil eden Evkaf Dairesi, müftülük ve liseler gibi makamların yöneticilerinin atama yoluyla değil toplum tarafından seçilmiş kişilerce yönetilmesini, okullarda müfredatın Türkiye'deki müfredata uydurulmasını istemişlerdir. Kıbrıs Türk toplumu aydınlarından Halkçı grup, geleneksel Osmanlı kimliklerinin geride bırakılarak Mustafa Kemal Atatürk Türkiye'sinde uygulamaya konulan reformların kabul edilmesi ve Türk kimliğinin benimsenmesi yönünde adımlar atmışlardır. 1938 yılına gelindiğinde Hamidiye Zırhlısı'nın adayı ziyaret etmesi Kıbrıs Türk toplumu için heyecan verici ve önemli bir gelişme olmuştur. Atatürk döneminin son yıllarında Balkan ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde Türk donanmasına bağlı bir savaş gemisi olan Hamidiye Zırhlısı ve Türk donanması 20-22 Haziran 1938 tarihinde Mağusa limanına demirlemiştir. Türk askeri ile karşılaşmak Kıbrıs Türkü'ne büyük bir moral olmuştur ("Hamidiye Geldi", 1938, s. 1). Zırhlının toplum içinde yarattığı coşku ve mutluluğun yanı sıra Ses ve Söz gazetelerinin 1930'lu yıllarda Atatürkçülüğün adada yerleşmesi için yaptığı yayımlar da İngiliz yönetiminde büyük tedirginlik yaratmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile Kıbrıs Türk toplumu arasındaki siyasi, kültürel ve toplumsal bağ hiç kopmamıştır. İki toplum arasındaki ilişki sadece Kıbrıs Türk toplumu açısından değil Türkiye Cumhuriyeti açısından da önemli olmuş, Atatürk'ün yürüttüğü dış politikada Kıbrıs konusunda da hassas bir politika takip edilmiştir.

Sonuç

Kıbrıs'ın Lozan Antlaşması sonrası 1925 yılında İngiltere tarafından Kraliyet Kolonisi ilan edilmesinin ardından İngiliz yönetimi özellikle Kıbrıs Türk toplumu üzerinde bir kontrol politikası uygulamaya çalışmıştır. Türkler arasında tepki toplayan ve kabul görmeyen bu politikayla İngiliz yönetimi Kavanin Meclisi üyeliği, Evkaf Dairesi Müdürlüğü gibi Kıbrıs Türk toplumunun adanın yönetiminde bir nebze de olsun söz sahibi olmaları anlamına gelen makam ve mevkilere kendi politikalarına yakın kişileri seçirmiştir. Böylece kontrol altında tutabileceği ve her alanına kendisinin hükmedebileceği bir müslüman toplum yaratmak istemiştir. Kıbrıs Türk toplumu içinde tüm inancıyla Türkiye'deki gelişmeleri takip eden Necati Özkan, Mehmet Remzi Okan gibi aydınlar ise yaptıkları faaliyetlerle İngiliz yönetimine karşı Türk toplumunun yeni Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkilerinin güçlenmesini ve toplumun bu doğrultuda birlik olmasını istemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda belirleyici unsur olan Türk milliyetçiliği realist bir bakış açısıyla şekillenmiş ve çizilen sınırlar içerisinde Kıbrıs olmasa dahi ada hem stratejik nedenlerden hem de adadaki Kıbrıs Türk toplumunun varlığından dolayı tamamen göz ardı edilememiştir. Lozan Antlaşması sonrası Türkiye, Kıbrıs Türk toplumu ile kültürel ve sosyal faaliyetlerde bulunmasının yanı sıra siyasi olarak da Atatürk Türkiye'si'ndeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Aslında Atatürk döneminde Kıbrıs Türk toplumunun Türkiye'ye olan siyasi ilgisi, Türkiye tarafından da özenle takip edilmiş ve buna uygun bir politika belirlenmiştir. Türkiye, Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen ilerici unsurlarını destekleyerek Kıbrıs'a olan dış politikasını çok ince bir çizgide yürütmüştür. Bunun nedeni de Atatürk'ün "*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*" ilkesi uyarınca herhangi bir devletin iç işlerine karışmama ve iç işlerine karışılmaması yoluyla dünya ve ülke barışının korunması amaçlanmıştır. Buna rağmen, Türkiye Misakı Milli sınırları dışında yaşasa da Türklerin varlığını devam ettirmeye çalıştığı Kıbrıs'ta duyarlı ve ilgili bir politika izlenmiştir.

Türkiye ile Kıbrıs arasındaki bağların kopmaması ve güçlendirilmesi için dil de önemli bir gelişme sağlamıştır. Bir toplumun millet olabilmesini sağlayan en önemli öğelerden biri hiç şüphesiz dildir. Kıbrıs Türk toplumu da Türk milleti gibi yüzyıllardır Türkçe konuşmakta ve Türkçe yazmaktadır. Cumhuriyet döneminde yapılan en önemli inkılaplardan biri de yeni Türk alfabesini kabulü olmuştur. Türk Harflerinin Kabul Edilmesi Hakkındaki Kanun 1 Kasım 1928 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bir müddet sonra ise Kıbrıs'ta da kullanılmıştır. Atatürk'ün Kıbrıs'ta Türkçe okuma yazmaya geçilmesine ve kültür faaliyetlerine önem verdiğini ve destek olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'den gönderilen öğretmenlerin yanı sıra kemalist ve idealist Türk öğretmenler tarafından yetiştirilen Kıbrıslı Türk öğretmenler ile ulusal bilinç oluşturulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni

alfabesi hızlıca ve Kıbrıs'ın her bölgesine hiçbir zorlama olmaksızın yayılmış ve uygulanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele yıllarından 1938 yılında hayatını kaybedene kadar toplumsal ve stratejik açılardan Kıbrıs'a önem vermiş ve buradaki her olayı takip etmiştir. Bizzat Atatürk'ün Kıbrıs'a olan ilgisi ve adanın önde gelen siyasi liderleriyle olan ilişkileri Kıbrıs Türk toplumu ile sadece toplumsal ve kültürel olarak değil, siyasi olarak da çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü bir politikanın dikkate alındığının göstergesi olmuştur. Atatürk'ün hayatını kaybettiği 10 Kasım 1938 tarihi Kıbrıslı Türkler içerisinde büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır. Kıbrıs Türk basını bu haberi büyük bir üzüntüyle duyurmuş ve bu tarihten itibaren adada Atatürk'ün hayatını ve mücadelesini yansıtan fotoğraflar ve dergiler çoğalmıştır. Kıbrıslı Türkler evlerine, Türk kahvelerine ve kulüplerine Atatürk'ün resimlerini asmışlardır. Mustafa Kemal Atatürk Misak-ı Milli sınırları dışında Kıbrıs Türk toplumuna karşı her zaman iyi niyet beslemiş ve onların ihtiyaçlarını takip ederek karşılamaya çalışmıştır. Bu amaçla Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen ilerici aydınları ile temaslarda bulunmuştur. Kıbrıslı Türkler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e karşı büyük bir sevgi ve hayranlık duymuş, onun ilke ve inkılâplarını takip ederek her zaman onun izinden gitmeye gayret göstermiştir.

Kıbrıs Türk toplumu ileri gelenleri ilk olarak Milli Mücadele döneminde daha sonra ise cumhuriyetin ilanıyla hızlanan ilke ve inkılapların hayata geçirilmesi döneminde Kıbrıs Türk siyasal hayatını şekillendirecek önemli adımlar atmışlardır. Çeşitli partiler kurarak halkı İngiliz yönetimine ve tabii ki Enosisçi Rumlara karşı uyandırmaya çalışarak bir farkındalık yaratmaya ve Türkiye ile bağları koparmamaya çalışmışlardır. Cumhuriyet döneminde ise yapılan her inkılabı takip ederek Kıbrıs'ta de uygulamışlardır. Atatürk'ün ilkelerinden özellikle milliyetçilik ve laikliği kendilerine rehber olarak almışlardır. İngiliz yönetimi ise Kıbrıslı Türkleri ısrarla Müslüman olarak adlandırmıştır. Kıbrıs'ta bulunan tüm devlet dairelerinin faaliyetleriyle ilgili kayıt tuttuğu belgelerde “*Müslüman ve Rum*” ifadesi kullanılmaktadır (1931, s. 355). Okulların isimlerini İslam Lisesi olarak değiştirmesi de bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. 1886-1946 yılları arasında İngiliz yönetiminin Sansür, baskı, jurnal ve ispiyon gibi yöntemlerle ada halkını sindirmeye çalışan İngiliz yönetimi, Kıbrıslı Türkleri İslam üzerinden parçalama ve daha kolay yönetebilme stratejisi belirleyip uygulamaya çalışmıştır. Bu ve benzeri baskılarla karşılaşan Kıbrıs Türk toplumu Yunanistan ve Rum milliyetçiliğine karşı Türkiye ve Türk milliyetçiliğine sarılmış, özellikle Türk kimliğini vurgulamış ve Türklük kavramı yüceltilmiştir. Böylece ileride oluşacak Atatürkçü Kıbrıs Türk siyasasının çekirdeğini oluşturulmuş ve etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Bugün Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (KKTC) kurulan ve faaliyet gösteren diğer pek çok partide olduğu gibi, iktidar partisi olan Ulusal Birlik Partisi'nin (UBP) şubelerinden herhangi birinde Mustafa Kemal Atatürk'ün büstünü

veya fotoğrafını görmek mümkündür. Hatta UBP'nin bir şubesinde Atatürk'ün Kıbrıs için kullandığı ve önceki sayfalarda da değinilen “*Efendiler, Kıbrıs düşman elinde bulunduğu sürece, bu bölgenin ikmal yolları tıkanmıştır. Kıbrıs'a dikkat ediniz. Bu ada bizim için çok önemlidir.*” sözleri yer almaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Devran Kaya: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Devran Kaya: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akarşlan, M. (1990). *Milli mücadele devrinde Türk dış politikası*. Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Alçitepe, M. G. (1993). *Kıbrıs Türk kamuoyu ve Türkiye Kıbrıs ilişkileri, 1919–1960*. [doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Altan, M. H. (1997). *Atatürk devrimlerinin Kıbrıs Türk toplumuna yansımaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arı, K. (2009). *Atatürk ve aydınlanma*. Yakın Kitabevi.
- Armaoğlu, F. (2010). *20. Yüzyıl siyasi tarihi*. Alkım Yayınevi.
- Atatürk, M. K. (1969). *Nutuk*. Milli Eğitim Basımevi.
- Aybars, E. *Türkiye cumhuriyeti tarihi-I (kuruluş)*. Zeus Kitabevi.
- Beratlı, N. (2015). *Kıbrıslı Türklerin tarihi*. Galeri Kültür Yayınları.
- Birinci, Engin, M. (2017). *Sait hoca (1883-1938)*. Khora Yayınları.
- Braudel, F. (2017). *II. Felipe döneminde akdeniz ve akdeniz dünyası*. Doğu Batı Yayınları.
- Cyprus Blue Book*. (1931). Kraliyet Kolonisi Lefkoşa Devlet Basım Dairesi.
- Çevikel, N. (2000). *Kıbrıs eyaleti 1570-1800*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi.

- Çevikel, N. (2006). *Kıbrıs'ta Osmanlı mirası (1570-1960)*. 47 Numara Yayıncılık.
- Gönlübol M. & Sar C. (1968). 1919-1938 yılları arasında Türk dış politikası. M. Gönlübol (Ed.), *Olaylarla Türk dış politikası* içinde (s. 5-125). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Hamidiye geldi.* (1938, 22 Haziran). Ses, 1.
- Hill, G. (2016). *Kıbrıs tarihi Osmanlı ve İngiliz idaresi dönemi (1571-1878)*. İş Bankası Yayınları.
- İsmail S. & Ergin B. (1989). *Atatürk döneminde Türkiye-Kıbrıs ilişkileri 1919-1938*. KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İsmail, S. (1998). *150 soruda Kıbrıs sorunu*. Kastaş Yayınları.
- İsmail, S. (2000). *Kıbrıs sorununun kökleri İngiliz yönetiminde Türk- Rum ilişkileri ve ilk Türk-Rum kavgaları*. Akdeniz Haber Ajansı.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. Timaş Yayınları.
- Keser, U. (2007). *Genç Türkiye Devleti'nin cumhuriyet kazanımları ve bunların Kıbrıs Türk toplumuna yansımaları*. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi. 1 Eylül 2023 tarihinde <https://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/14.sayi/ulvikeser.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Keser, U. & Akbayram, D. (2019). *Milli Mücadele sürecinde Kıbrıs Türk basını ve Mehmet Remzi Okan üzerine bir değerlendirme*. 19 Mayıs'ın 1000. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklali Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Yorum Matbaacılık.
- Milli kongre.* (1931, 7 Mayıs). Söz, 1-2.
- Necati Bey ve intibahlar.* (1930, 2 Ekim). Söz, 2.
- Orr, C. W. J. (2013). *İngiliz egemenliği altında Kıbrıs*. Galeri Kültür Yayınları.
- Sander, O. (2000). *Türkiye'nin dış politikası*. İmge Kitabevi.
- Sander, O. (2009). *Siyasi tarih ilkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi.
- Turan, Ş. (1991). *Türk devrim tarihi, imparatorluğun çöküşünden ulusal direnişe*. Bilgi Yayınevi.
- Turan, Ş. (1992). *Türk devrim tarihi, ulusal direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*. Bilgi Yayınevi.
- yeni harflerin kabulüyle Türk milleti yeni bir döneme giriyor.* (1928, 1 Kasım). Söz, 1.
- yeni harflerimiz ve hükümet.* (1930, 10 Nisan). Söz, 1.
- Zia, N. (1975). *Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçişi ve adada kurulan İngiliz idaresi*. Ayyıldız Matbaası.
- Ürer, L. (2005). *Mondros'tan Mudanya Mütarekesi'ne Türk dış politikası*. Altın Kitaplar Yayınevi.

Yüksel, D. Y. (2009). Kıbrıs Türk milli mücadelesi (1914-1958). *Çağdaş Türkiye Tarih Araştırmaları Dergisi*. 8(18), 161 – 184.

Extended Abstract

Cyprus is an island that has always maintained its importance and has a significant place for Türkiye in terms of political, social, cultural and economic aspects. The Cyprus issue, on the other hand, is one of the important areas of Turkish foreign policy as a topic that has kept its time. With the Treaty of Lausanne signed on July 24, 1923, the sovereignty of Cyprus was left to England, and therefore, the Cyprus issue was kept aside for a while as an issue whose political status was determined and resolved. The island received special attention during Atatürk period, but after this period was not on the agenda of Turkish foreign policy for a certain period of time, and it gained legitimacy in Turkish politics only in the 1950s. During this period, a special effort was made in order not to break cultural and social ties with the Turkish Cypriots living in the island. Especially in the first phase of Turkish foreign policy, called the Atatürk period, a sensible and responsive policy has been followed towards Cyprus and the Turkish Cypriots. They were closely interested in the Republic of Türkiye, which was established on 29 October 1923, and the benefits of this new republic, and they especially implemented Atatürk's principles and reforms in almost every field. In the light of these developments, especially the Turkish Cyprus political life has entered a new period, Kemalist approaches were developed even under the pressure of the British administration, and ideologies shaped in this regard have had a say in Cyprus politics.

Britain declared the island a Crown Colony after the Treaty of Lausanne, the control policy it tried to implement on the Turkish Cypriot community drew reaction. In particular, the British administration's tendency to elect people close to its policies to important positions and positions such as membership of the Kavanin Assembly and Directorate of the Foundations Department, which are considered points of participation of the Turkish Cypriots in the decision-making process in the administration of the island, was not accepted in the society. With this policy, the British administration wanted to create a society that would be loyal to itself, not out of its control, and in which all its developments and choices would be determined by itself. Among the Turkish Cypriots, people such as Necati Özkan and Mehmet Remzi Okan, who are oriented towards the developments in Türkiye, wanted the Turkish society to strengthen its relations with the new Republic of Türkiye against the British administration and to unite the society in this direction. In fact, the tendency and desire of the Turkish Cypriots has been in this direction. The notables of the Turkish Cypriots took important steps to shape the Turkish Cyprus political life, first during the War of Independence and then during the implementation of the principles and reforms that accelerated with the proclamation of the republic. By establishing various

parties, they tried to raise awareness by trying to awaken the public against the British rule and, of course, the Enosisist Greeks, and to maintain ties with Türkiye. During the Republic period, they followed every revolution and implemented it in Cyprus. They took Atatürk's principles, especially nationalism and secularism, as their guide. The British administration, on the other hand, persistently called the Turkish Cypriots "Muslim". The expression "Muslim and Greek" is used in the documents that record the activities of all government offices in Cyprus (Cyprus Blue Book, 1931, 355). Changing the names of schools as Islamic high schools is an example of this situation. The Turkish Cypriots embraced Türkiye and Turkish nationalism against Greece and Greek nationalism. Thus, the core of the Kemalist Turkish Cyprus policy to be formed in the future was formed and its effects continued until today. As with many other parties established and operating in the Turkish Republic of Northern Cyprus) TRNC today, it is possible to see a bust or photograph of Mustafa Kemal Atatürk in any of the branches of the ruling party, the National Unity Party (NUP). In fact, in a branch of the NUP, Atatürk used for Cyprus and mentioned in the previous pages, "Gentlemen, as long as Cyprus is in enemy hands, the supply routes of this region have been blocked. Pay attention to Cyprus. *"This island is very important to us."* His words are included.

In this context, the study tries to evaluate the radical changes created by the Turkish foreign policy of the Atatürk period the permanent traces it left in the Turkish Cyprus political life. The study was evaluated in line with archival documents and other sources obtained by source scanning method.

KALKINMA SORUNSA LI BA ĞLAMINDA CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN ENERJİ VE ÇEVRE POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Damla ÖZEKAN*

Öz

Türkiye'nin kalkınma süreci Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar oldukça dinamik bir evrim geçirmiştir. Bu sürecin önemli bir bileşenini de enerji ve çevre politikaları oluşturmaktadır. Enerji, modern toplumların temel ihtiyaçlarından birini karşılarken, çevre politikaları ise doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılmasını ve çevrenin korunmasını hedeflemektedir. Türkiye, kalkınma hedefleri ile enerji arzı ve çevrenin korunması arasında hassas bir denge kurmaya çalışırken, bu dengeyi sağlamak adına çeşitli süreçlerden geçmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye, sanayileşme ve modernleşme süreçlerini hızlandırmak amacıyla enerji kaynaklarına olan talebini arttırmıştır. Enerji arzının artan talebi karşılayamaması sonucu dışa bağımlılık artmış, ülkede özellikle fosil enerji kaynaklarının ithalatına dayalı bir yapı meydana gelmiştir. Bu çalışmada öncelikle geleneksel ve modern kalkınma teorileri ortaya konularak, enerji ve çevre politikalarında geleneksel kalkınma anlayışından modern kalkınma anlayışına dönüşüm süreci açıklanmaya çalışılmış, daha sonra bu süreçler kapsamında son yüzyılda Türkiye'nin kalkınma sorunsalı ve bu sorunsal bağlamında ülkenin enerji ve çevre politikaları literatür taraması yöntemi yoluyla incelenmiştir. Bu çalışma, Cumhuriyet'in yüzüncü yılında Türkiye'nin geçmişten günümüze enerji ve çevre politikalarındaki değişimi anlamak ve gelecekteki stratejileri şekillendirmek adına önemli bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Sürdürülebilir Kalkınma, Enerji Politikaları, Çevre Politikaları, Türkiye.

AN ASSESSMENT OF TÜRKİYE'S ENERGY AND ENVIRONMENTAL POLICIES SINCE THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT ISSUE

Abstract

Türkiye's development trajectory has undergone a highly dynamic evolution from the proclamation of the Republic. One significant component of this process is constituted by energy and environmental policies. While energy caters a fundamental need of modern societies, environmental policies aspire to ensure the sustainable

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, E-Ticaret ve Yönetimi Bölümü, damla.ozekan@yeditepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9952-129X>

utilization of natural resources and the preservation of the environment. Striving to strike a delicate balance between development goals, energy supply and environmental conservation, Türkiye has traversed diverse phases in its pursuit of equilibrium. Since the inception of the Republic, Türkiye has escalated its demand for energy resources with the intention of expediting industrialization and modernization. The escalating demand for energy supply, unable to meet the requirements, resulted in an increased dependence on external sources giving rise to a structure reliant on the import of energy resources, particularly fossil fuels. In this study, traditional and modern developmental theories are initially presented, elucidating the transformation from a conventional developmental approach to a contemporary one in energy and environmental policies. Subsequently, within the context of these processes, Türkiye's developmental predicament in the past century and the country's energy and environmental policies within the ambit of this predicament are investigated through the literature review methodology. This study provides a vital perspective to comprehend Türkiye's transition in energy and environmental policies from the past to the present, thereby shaping prospective strategies, as the centenary of the Republic approaches.

Keywords: *Development, Sustainable Development, Energy Policies, Environmental Policies, Türkiye.*

Giriş

Kalkınma sorunsalı, dünya genelinde ekonomik büyüme, sosyal refah ve çevresel sürdürülebilirlik gibi temel hedefleri dengelemeyi amaçlayan karmaşık ve çok boyutlu bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu bağlamda, enerji ve çevre politikaları, ulusların kalkınma hedeflerini gerçekleştirirken aynı zamanda enerji arz güvenliği sağlama, çevre kirliliği ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi sorunları ele almayı amaçlayan kritik stratejileri içerir. Enerji, modern toplumların işleyişi için hayati önem taşırken, çevrenin korunması ise gezegenimizin sürdürülebilirliği açısından kritik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla, enerji ve çevre politikalarının birbirleriyle etkileşimi ve dengelemesi, kalkınmanın başarılı bir şekilde yönetilmesi için hayati bir rol oynamaktadır.

Enerji politikaları, enerji üretimi, dağıtımı ve tüketimini şekillendiren stratejiler olarak tanımlanabilir. Ancak, enerji üretimi ve kullanımı çevresel etkileri nedeniyle sadece ekonomik hedeflere değil, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirliğe de uygun olmalıdır. Hızlı nüfus artışı ve fosil yakıtların aşırı kullanımı sonucu sera gazı emisyonlarındaki artışın atmosfer yapısında meydana getirdiği değişimden kaynaklanan ısı artışı ve hava kirliliği gibi çevresel sorunlara yol açmış, bu da iklim değişikliği gibi küresel meselelerin artmasına neden olmuştur.

Çevre politikaları ise, çevrenin korunması, sürdürülebilirliği ve doğal kaynakların etkili bir şekilde yönetilmesi amacıyla belirlenen stratejileri içermektedir. Sanayileşme ve teknolojik ilerlemeye paralel olarak çevre kirliliği ve doğal kaynak tükenmesi gibi sorunlar artmıştır. Ormanların tahrip

edilmesi, su kaynaklarının kirletilmesi, biyoçeşitlilik kaybı ve plastik atıkların denizlerde birikmesi gibi sorunlar, çevre politikalarının zorunlu bir parçası haline gelmiştir.

Bu noktada, enerji ve çevre politikalarının kalkınma hedefleriyle uyumlu bir şekilde tasarlanması ve uygulanması gerekmektedir. Ekonomik büyüme ve sosyal refah hedefleri ile çevre koruma arasındaki denge, sürdürülebilir kalkınmanın temel taşlarından biridir. Bu dengeyi sağlamak, sadece ulusal düzeyde değil, aynı zamanda uluslararası işbirliği ve taahhütlerle de ilişkilidir. Enerji ve çevre politikalarının birbirleriyle entegre bir şekilde tasarlanması, enerji arz güvenliğini sağlarken çevresel sürdürülebilirliği korumayı amaçlayan bütünsel bir yaklaşımı gerektirir.

İktisat literatüründe, resmi olarak kalkınma kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yeniden yapılandırılması bağlamında ele alınmıştır. 1970'lerden günümüze gelindiğinde ise, küreselleşme, çevre ve insan kavramlarının iktisadi düşünceye entegre edilmesi, kalkınma felsefesinin daha ileri boyutlara taşınmasına neden olmuştur. Bu süreçte, Neo-klasik ekonomi okulu tarafından desteklenen küreselleşme, ekolojik iktisat çerçevesinde sürdürülebilir kalkınma ve temel ihtiyaçlar paradigması gibi kavramların ortaya çıkışına tanıklık edilmiştir.

Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayan modernleşme çabaları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren devam eden sanayileşme çabaları, 1960'lı yılların başında kurumsal bir yapıya dönüşmüş ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur. DPT'nin kurulmasıyla birlikte, 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya konmuştur. Günümüzde ise On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ülkemizin kalkınma süreci devam etmektedir.

Bu makale, betimsel yöntemle kalkınma sorunsalı bağlamında enerji ve çevre politikalarının önemini araştırarak, Türkiye'nin bu alandaki stratejilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye'nin enerji ihtiyaçlarının arttığı bir dönemde, enerji arz güvenliği ve çevre koruma hedefleri arasındaki dengeyi sağlamak için gösterdiği çabalar Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze ele alınmaktadır.

Makale üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde geleneksel kalkınma teorileri ve modern kalkınma teorileri açıklanmış ve geleneksel kalkınmadan modern kalkınmaya doğru dönüşümün nedenleri ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde enerji ve çevre sorunsalında çevre öncelikli politikalar ve kalkınma öncelikli politikalar arasında karşılaştırma yapılarak iki yaklaşım arasındaki farklar araştırılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise ilk iki bölümdeki bilgilerin ışığında, kalkınma sorunsalı bağlamında Türkiye'nin enerji ve çevre politikaları Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kalkınma planları da dahil edilerek incelenmiştir.

Çalışma, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze yalnızca Türkiye'nin enerji ve çevre politikalarını kalkınma kapsamında incelemeyi hedeflemiş olup, ülkenin enerji üretim ve tüketim miktarları, yenilenemez ve yenilenebilir

kaynakların mevcut durumu, ülkenin küresel enerji ticaretindeki rolü gibi konular kapsam dışı bırakılmıştır. Bu konular, önemli ve incelenmeye değer olmaları bakımından gelecekte başka araştırmalara konu olması açısından araştırmacılara yol gösterebilir.

1. GELENEKSEL VE MODERN KALKINMA TEORİLERİ

Kalkınma kavramı; toplumların gelişim sürecinde, her dönemin içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak farklı tanımlar çerçevesinde açıklanmıştır. Bu kavram, ekonomi bilimindeki yerini İkinci Dünya Savaşı sonrasında almıştır. 1940'ların sonlarından 1970'lerin başına kadar geçen süre içinde kalkınma ile ekonomik büyüme eşanlamlı kavramlar olarak düşünülmüştür. Oysa kalkınma, ekonomik büyüme kavramında ifade edildiği gibi sadece üretim ve milli gelirdeki artış anlamına gelmeyip, bunların yanı sıra üretim faktörlerinin kullanımında etkinlik, gelirin adil dağılımı, teknolojik gelişme, eğitim düzeyi gibi ekonomik ve sosyo-kültürel kavramları da içermektedir. Bu bağlamda çalışmada geleneksel teoriler içinde; klasik ve neo-klasik iktisatçıların teorileri incelenmiş, modern kalkınma teorileri içinde ise sürdürülebilir kalkınma ele alınmıştır. Geleneksel kalkınma teorileriyle modern kalkınma teorileri arasındaki temel fark; klasik ve neo-klasik iktisatçıların doğayı ve doğal kaynakları sadece bir üretim faktörü olarak görüp çevresel unsurlara fazla yer vermezken, modern kalkınma teorisyenlerinin ekonomik büyüme ve kalkınma gerçekleştirilirken doğal kaynakların korunması gerektiğini savunmalarıdır.

1.1. Geleneksel Kalkınma Teorileri

Kalkınma kavramı klasik iktisatçılarda daha çok büyüme üzerinden algılanarak üretim ve milli gelirin artırılmasına yönelik olarak açıklanmakta ve devletin bu kalkınma sürecinde aktif bir rolü bulunmamaktadır. Klasik iktisatçıların öncüsü olarak kabul edilen Adam Smith servetin gerçek kaynağı olarak emeği en üst sıraya koymuş, emek olmaksızın doğal kaynakların faydasız olacağını ileri sürmüştür.

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma süreçlerinde önemli bir engel olarak görülen nüfus artışına ilk vurguyu yapan iktisatçı, Thomas Robert Malthus'tur. Malthus, nüfus artışının mevcut kaynakları sınırlayabileceğini 1800'lerin başında dile getirmiştir. Malthus'a göre nüfus, herhangi bir kısıtlama olmaksızın geometrik olarak artarken, gıda üretimi ise aritmetik bir şekilde artış göstermektedir (Malthus, 1798). Bu nedenle nüfus artışı kontrol edilmediği sürece, kaynaklar ile ihtiyaçlar arasındaki denge bozulacaktır (Adaçay ve İslatince, 2009, s. 58). Ancak Malthus, bu teorisinde üretimi artırabilecek olan teknolojik ilerlemeyi göz ardı etmiştir (Parasız, 2005, s. 7).

David Ricardo, Malthus'un nüfus teorisini kabul etmekle birlikte, özellikle kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin rolü konusunda Malthus'tan ayrılmaktadır. Ricardo, kapitalist sistemin temel dinamiğinin sermaye

sahipleri etrafında döndüğünü düşünmektedir. Ricardo'ya göre, toplumsal gelir, rant, kâr ve ücret olarak toprak sahipleri, girişimciler ve işçiler arasında dağıtılır ve ekonomik sorunlar temelde bu gelir dağılımının yasalarını anlamakla ilgilidir. Ricardo, uzun vadede kâr oranlarının giderek azalacağını ve ekonominin durgunluğa gireceğini öne sürmektedir. Ücretler nüfus artışı nedeniyle daima asgari düzeyde kalacaktır. Aynı şekilde, toprak sahiplerinin rantlarının artması kâr oranlarında düşüşe yol açacaktır. Sonuç olarak, büyüme önündeki engeller, nüfus artışının yasaları ve tarımda azalan verimler kanunu tarafından oluşturulur. Nüfus arttıkça, giderek daha düşük verimli araziler kullanılmaya başlanır, bu durum da böyle arazilerde üretimi daha zor ve maliyetli hale getirir ve gıda üretim maliyetlerini artırır (Ricardo, 1810-1823). Bu tür bir senaryoda, Ricardo, sürdürülebilir büyümenin sanayiden ziyade tarım alanında üretimi artırmaya dayandığını savunmaktadır. Bu, endüstriyel işçiler arasında tüketim harcamalarının en büyük payının gıdaya ait olmasından kaynaklanmaktadır. Gıda üretim maliyetinin düşürülmesi, buna karşılık ücretlerin düşmesine, kârların artmasına, daha fazla sermaye birikimine ve endüstriyel genişlemeye yol açar (Todaro ve Smith, 2009, s. 73).

Klasik ekonomistlerden biri olan John Maynard Keynes, kalkınma açısından literatüre doğrudan bir katkıda bulunmamış ve kendisini takip eden ekonomistlerle birlikte kamu harcamalarını, kısa dönemdeki dengesizlikleri gidermek ve milli geliri artırmak için bir araç olarak görmüşlerdir. Bu durum da daha sonra kalkınma ekonomistlerinin devlete kalkınma sürecinde önemli bir rol vermesini etkilemiştir. Keynes özellikle gelişmiş ülkelerin kısa dönem denge sorunlarıyla ilgilenmiş ve geliştirmekte olan ülkeler için özgün bir politika önermemiştir.

Sonuç olarak Adam Smith, David Ricardo ve John Maynard Keynes gibi klasik ekonomistlerin, doğayı ve doğal kaynakları sadece üretime katılan bir üretim faktörü olarak gördükleri ve kalkınma (büyüme) teorilerinde çevre konularına yer vermedikleri görülmektedir. Thomas Robert Malthus burada bir istisna olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar çalışmaları tartışılmış olsa da Malthus, nüfus artışının doğal kaynaklar, gıda ve çevreyle ilgili negatif etkilerini ortaya atan ilk iktisatçı olarak literatürde yerini almıştır (Hardaway, 1997).

Ekonomik kalkınmayla ilgili İkinci Dünya Savaşı sonrası literatürü ise dört temel düşünce üzerine kurulmuştur: i) Büyümenin Doğrusal Evreleri Modeli, ii) Yapısal Dönüşüm Teorileri iii) Uluslararası Bağımlılık Devrimi, iv) Neo-Klasik Karşı Devrimi (Todaro ve Smith, 2009, s. 109).

Walt Whitman Rostow'un Büyüme Aşamaları Teorisi, Büyümenin Doğrusal Evreleri Modeli için önemli bir örnek olarak sayılabilir. Bu teoriye göre her toplumun, az gelişmişlikten gelişmişliğe geçiş sürecinde; Geleneksel Toplum, Kalkış İçin Ön Koşullar, Kalkış Aşaması (Sürdürülebilir Büyümeye Geçiş Aşaması), Olgunluk Aşaması ve Yığın Tüketim Çağı olmak üzere, geçmesi gereken beş aşama bulunmaktadır (Rostow, 1959). Yapısal Dönüşüm Teorileri ise, az gelişmiş ülkelerin ulusal ekonomik yapılarını tarım

aşamasından sanayileşme aşamasına yönelmesi üzerine odaklanmaktadır. Daha farklı bir ifadeyle, az gelişmiş ülkelerde toplumların daha yüksek ekonomik ve sosyal düzeye erişmeleri için sanayileşmeleri gerektiği üzerinde durmaktadır (Todaro ve Smith, 2009, s. 121). 1970'li yıllarda büyüme evreleri ve yapısal dönüşüm teorilerinin ilgi kaybetmesi sonucunda özellikle gelişmekte olan ülkelerin entelektüel kesimleri arasında uluslararası bağımlılık teorileri giderek daha fazla destek görmeye başlamıştır.

Uluslararası bağımlılık teorileri, gelişmekte olan ülkelerin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kurumsal, siyasal ve ekonomik normlar tarafından çevrelenmiş olduğunu ve zengin ülkelerle bir bağımlılık ve üstünlük ilişkisi içerisinde olduğunu vurgulamaktadır (Singer, 1970). Uluslararası bağımlılık teorisi, az gelişmişliği, büyüme aşamaları ve yapısal dönüşüm teorilerinde olduğu gibi içsel nedenler yerine yetersiz tasarruf-yatırım veya eğitim ve beceri eksikliği gibi "dışsal" faktörlere bağlamıştır.

1980'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, İngiltere ve Batı Almanya gibi ülkelerdeki muhafazakâr yönetimlerin siyasi üstünlüğü, ekonomi teorisine ve politikalarına Neo-Klasik Karşı Devrim Hareketi'ni getirmiştir. Neo-klasik karşı devrim, temelde az gelişmişlik durumunu sağlıksız kaynak dağılımına dayalı yanlış fiyat politikalarından ve gelişmekte olan ülkelere aşırı devlet müdahalesinden kaynaklanan sorunlar olarak ele almaktadır (Todaro ve Smith, 2009, s. 126). Karşı devrim okulunun önde gelen isimleri arasında yer alan Jagdish Bhagwati, Harry Johnson, Ian Little, Lord Peter Bauer, Deepak Lal, Bela Balassa ve Anne Krueger ekonomik büyümeyi yavaşlatan etkenin aşırı devlet müdahalesi olduğu görüşünü savunmuşlardır. Neo-klasik karşı devrim kuramcıları, üçüncü dünya ülkelerinin az gelişmişliğinin özellikle devletin ekonomik faaliyetler üzerindeki yoğun kontrolünden ve teşviklerin yetersizliğinden kaynaklandığına dikkat çekmişlerdir (Todaro ve Smith, 2009, s. 127).

Klasik ve neo-klasik iktisatçıların büyüme ve kalkınma teorileri incelendiğinde, bu teorilerin üretim, milli gelir ve nüfus artışı gibi hususlarla ilgilendiği, az gelişmişliğin kökenlerini sorguladığı ve tüm bu evrilmelerin içinde devletin rolünü anlamaya çalıştıkları gözlemlenmektedir. Bu teoriler, genel anlamda çevresel unsurlara az yer vermesine rağmen, İkinci Dünya Savaşı öncesinde bazı ekonomistlerin büyüme odaklı teorilerinde nüfus ve çevreyle ilgili önermelerinin de yer aldığı görülmektedir.

Ekonomi tarihi içerisinde, kapitalist yapıdaki hızlı teknolojik gelişmenin beraberinde getirebileceği çevresel sorunları ilk defa gündeme getiren isim, neo-klasik iktisatçı William Stanley Jevons'tur. Jevons, "Ticari Krizler ve Güneş Lekeleri I ve II" adlı eserlerinde (1909a; 1909b), krizleri ve güneş lekelerini inceleyerek bu iki olgu arasında bir bağlantı kurma gayretine girmiştir. Jevons'a göre, güneş ışınlarının arttığı yıllarda, önceki yıllara göre daha fazla yağış alınmakta ve tarımsal üretim artmaktadır. Jevons'un "Jevons Paradoksu" olarak anılan bu görüşü, hızlı teknolojik ilerlemenin yol açabileceği çevresel sorunlara dikkat çeken bir yaklaşım olarak kabul edilir.

Bu yaklaşım, günümüzde sürdürülebilir kalkınma anlayışının temelini atmıştır (Adaçay ve İslatince, 2009, s. 168).

1.2. Modern Kalkınma Teorileri

Geleneksel kalkınma modellerinin sadece ekonomik büyüme, kişi başı gelirlerin arttırılması, toplumların refah seviyesinin yükseltilmesine odaklanması, 1970'li yıllardan itibaren toplumsal gelişimin çevre, doğa ve gelecek nesillerin de ihtiyaçlarını kapsamaması gerektiği görüşünün daha fazla ifade edilmeye başlanmasıyla birlikte, bu modele olan eleştiriler artmıştır. (Acar, 2002, s. 120). Sanayi Devrimi sonrasında artan çevre sorunları, geleneksel kalkınma yaklaşımlarına, çevresel endişelerin de dâhil edilmesi gerekliliği düşüncesini beraberinde getirmiştir. Gezegenin mevcut kaynaklarının gelecekte yetersiz kalabileceği konusundaki tartışmalar bir dizi bilimsel araştırma ile de desteklenmiştir. Sorunun ele alınması için atılan olumlu adımlardan en önemlisi, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımıdır (Karabıçak ve Özdemir, 2015).

Ekonomik ve doğal çevre arasındaki karşılıklı bağımlılığın kalkınma politikalarında dikkate alınması gerektiği hususu, ilk kez Roma Kulübü'nün "Büyümenin Sınırları" başlıklı raporunda, 1972 yılında, ayrıntılı bir şekilde vurgulanmıştır (Meadows vd., 1990, s. 218). Aynı yıl içerisinde gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı da ekoloji ile kalkınma arasındaki dengeyi öne çıkaran "eko kalkınma" politikasının çerçevesini çizmiş ve sürdürülebilir kalkınmanın iki temel unsuru olan "insan merkezlilik" ve "gelecek nesillerin kaynaklarının korunması" kavramlarını gündeme getirmiştir (İşgüden, 1995, s. 52).

Sürdürülebilirlik kavramı, ilk defa 1977'de Dennis Pirages'in "Sürdürülebilir Toplum" kitabıyla literatüre girmiştir. Bunun ardından, 1978 yılında Denis Hayes'in "Sürdürülebilir Topluma Doğru İlk Adımlar - Onarımlar, Yeniden Kullanım, Geri Kazanımlar" adlı eseri yayımlanmıştır (Uğurlu, 2009, s. 29). Sürdürülebilir kalkınma kavramı; resmi anlamda ilk kez 1980 yılında Uluslararası Doğanın Korunması Birliği (International Union for Conservation of Nature - IUCN) tarafından UNEP için hazırlanan "Dünya Koruma Stratejisi" belgesinde, "doğal kaynakları gelecek nesiller için muhafaza etmek" şeklinde ifade edilmiştir (WCS, 1980). Bu tanımın çevre hareketinin merkezi hâline gelmesi ise BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında yayımlanan "Ortak Geleceğimiz" raporuyla (Brundtland Raporu) gerçekleşmiştir (WCED, 1987).

Sürdürülebilir kalkınmanın tanımını birçok şekilde yapmak mümkündür. En dar anlamıyla sürdürülebilir kalkınma, bugünün ihtiyaçlarının, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını yerine getirme olanağını engellemeyecek şekilde karşılanmasına yönelik kalkınma politikaları geliştirmektir (UNDP, 2002). Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, sürdürülebilir kalkınma; ekonomik büyümeyi ekolojik denge ile entegre eden, doğal kaynakların etkin kullanımını ve çevresel kaliteyi temin eden,

günümüzün ihtiyaçlarını karşılarken gelecek kuşakların ihtiyaçlarını tehlikeye atmayan bir modeldir. Bu tariften yola çıkarak, sürdürülebilir kalkınmanın hem nesiller arası hem de uluslararası refahın adil bir biçimde dağıtılması perspektifini içerdiği belirtilebilir.

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı çerçevesinde; sosyal ve ekonomik politikalar, doğal kaynakların yönetimi, çevrenin korunması ve gelecek nesillerin gereksinimleri olmak üzere, dört temel alan bir arada ele alınmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramının içeriğini oluşturan dönüşüm süreci aşağıdaki temel unsurlardan oluşmaktadır (WCED, 1987):

- Yoksulluk ve eşitsizliğin baskın olduğu bir dünyanın, ekolojik ve diğer krizlere karşı her zaman savunmasız olacağı öngörüsünden yola çıkarak, sürdürülebilir kalkınma, tüm bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamanın ve herkesin daha iyi bir yaşam şansı yakalamasının bir gereklilik olduğunu vurgular.

- Özellikle az gelişmiş ülkelerde, temel ihtiyaçların karşılanabilmesi ekonomik büyümeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma, insanların temel ihtiyaçlarının, üretim kapasitesinin artırılması ve insanlara eşit fırsatlar sunularak sürekli bir şekilde karşılanmasını gerektirir.

- Temel ihtiyaçların ötesinde, yaşam standartlarının sürdürülebilirliği ise, uzun vadeli bir sürdürülebilir tüketim anlayışını gerektirmektedir. Bu bağlamda ekolojik sınırları aşan tüketim toplumu anlayışının terk edilmesi gerekmektedir.

- Nüfus değişimine ilişkin olarak, ekosistem üretim potansiyeli ile uyumlu bir şekilde hareket edilmesi ve sistem taşıma kapasitesinin gözetilmesi önem arz etmektedir.

- Sürdürülebilir kalkınma, temel ekolojik dengenin ve yaşam destek sistemlerinin korunmasını, bu bağlamda ekosistemlerden ve türlerden sürdürülebilir bir biçimde faydalanılmasını gerektirmektedir.

- Teknoloji, günümüzde doğal kaynaklar üzerindeki baskının azaltılmasına yönelik olarak yönlendirilmelidir. Bu doğrultuda, yenilenebilir kaynakların kullanımı ve yenilenemez kaynakların geri dönüşüm imkânlarını oluşturan teknolojik değişikliklerin yapılması gerekmektedir.

- Toplumların ortak çıkarlarını temel alan eylemlerin gerçekleştirilmesi için halkın, karar alma süreçlerine etkili bir şekilde katılımının sağlanması gerekmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma teriminin teknik bir terim olarak geniş çapta kullanılabilir hale gelmesi, Brundtland Raporu'nun kabul edilmesi ile başlamıştır. Bu raporda, sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturan konu üzerinde, bağlı organlar ve üye devletlerin aktif olması gerektiği vurgulanmıştır. Raporda, sürdürülebilir kalkınma terimi sadece bir tanım olarak değil, aynı zamanda içerdiği anlam, hedefler ve alınması gereken tedbirler açısından ele alınmıştır (Ertürk, 2009, s. 395).

Sürdürülebilir kalkınmanın bir ulus tarafından gerçekleştirilmesi için çeşitli sosyo-ekonomik ve kurumsal yapı değişikliklerini hedeflemesi gerektiği vurgulanmaktadır. (WCED, 1987, s. 65):

Ekonomik Sistem: Ekolojik kaynak temelini koruyarak büyümeyi sağlayan bir üretim sisteminin yanı sıra, kendi sürdürülebilirliğini koruyan bir ekonomik yapı oluşturulmalıdır.

Sosyal Sistem: Toplumsal gelişmeden kaynaklanan uyumsuzlukları kendi iç dinamikleri ile çözebilecek bir yapı oluşturulmalıdır, böylece olası gerilimlerin önüne geçilebilir.

Siyasal Sistem: Vatandaşların karar süreçlerine etkin bir şekilde katılımını sağlayan bir yapıya sahip olmalıdır.

Teknolojik Sistem: Mevcut problemlere inovatif çözümler üretebilen ve insanın doğal çevreyle uyumunu sağlayan yapıda olmalıdır.

Yönetim Sistemi: Alınan kararlardan kaynaklanan aksaklıklarla esnek bir şekilde başa çıkabilen ve hataları otomatik olarak düzeltebilen bir yapıya sahip olmalıdır.

Ekonomik gelişmişliğin önemli belirtilerinden biri enerji tüketimidir. Enerji, ekonomik kalkınmayı tetikleyen önemli unsurlardan biridir. 1987 yılında WCED tarafından yayınlanan "Ortak Geleceğimiz" Raporu'nda detaylı bir şekilde ele alınan sürdürülebilirlik kavramı, enerji alanında da etkisini göstermiştir. Bu rapor, sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmek için gereken dört temel koşulu belirlemiştir: (i) Enerji arzının, insan ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde -özellikle gelişmekte olan ülkelerde kişi başına gelir artışı en az %3 olacak şekilde- artmasını sağlamak. (ii) Enerji verimliliği ve tasarrufu için önlemler alarak, enerji kaynaklarının kaybını en aza indirmek. (iii) Enerji kaynaklarının taşıdığı güvenlik risklerini ve bunların sonuçlarını bilerek toplum sağlığını korumak. (iv) Biyosferi korumak ve yerel kirliliği önlemek (WCED, 1987, s. 214).

Sürdürülebilir kalkınma kavramının uluslararası arenada kabul görmesi ve politika oluşturma süreçlerinde bu ilkeye uygun hareket edilmesine rağmen, günümüzde bu kavramın sorgulandığı ve var olan kapitalist sistemin bir parçası haline getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu eğilimlere yönelik en büyük direniş, bu işleyişten zarar göreceğine inanan ve çevresel kaynakları en yoğun tüketen kesimlerden gelmektedir (Uğurlu, 2009, s. 33). Dünya genelinde hâlâ ekonomik maliyetler ve insan sağlığına, ulusal güvenliğe ve çevreye yönelik tehditlere rağmen, ülkelerin büyük bir bölümü kirlletici ve yüksek karbon emisyonlu fosil yakıtlara bağımlı bir durumda bulunmaktadır. Türkiye de büyük ölçüde bu ülkelerden biridir.

2. ENERJİ VE ÇEVRE SORUNSALINDA ÇEVRE ÖNCELİKLİ POLİTİKALAR MI, KALKINMA ÖNCELİKLİ POLİTİKALAR MI?

Geleneksel kalkınma anlayışından modern kalkınma anlayışına geçiş sürecine bakıldığında, özellikle 18. yüzyıldan sonra ekonomik büyümenin

tartışmalı bir konu haline geldiği görülmektedir. Büyüme karşıtları, nüfus artışının üretim talebini arttırdığını ve bunun çevreye zarar verdiğini savunurken, büyüme destekçileri ise teknolojik ilerlemeler sayesinde çevresel tahribatın düzeltilebileceği ve ekonomik büyümenin kaçınılmaz olduğu düşüncesine vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda, bu bölümde bu iki yaklaşım; çevreye öncelik veren politikalar ve kalkınmaya öncelik veren politikalar olarak ele alınıp incelenecektir.

2.1. Enerji ve Çevre Sorunsalında Çevre Öncelikli Politikalar

Geleneksel veya klasik olarak da adlandırılan çevre öncelikli politika yaklaşımı, var olan kapitalist ve ekonomik büyüme sürecinin çevre problemlerine neden olduğunu ileri sürmektedir. Doğal kaynaklara dayalı girdilerin ağırlıklı olarak kullanıldığı üretim süreci, hem artan üretimi hem de artan çevresel kaynak tüketimini beraberinde getirmekte; bunun yanı sıra üretim sonucu ortaya çıkan sera gazı emisyonları da çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu olumsuz etkiler, "sosyal maliyet" olarak adlandırılmaktadır (Baker vd., 1997, s. 33). Bu nedenle, toplam üretim maliyetlerini hesaplarken özel maliyetlerin yanı sıra sosyal maliyetler de dikkate alınmalıdır. Çevreyi önceleyen politikalar, üretim sürecinin hem girdilerini hem de çıktılarını göz önünde bulundurarak sosyal maliyet kavramını ortaya koymuştur. Bu çerçevede, teknolojik gelişmenin üretim girdilerinde doğal kaynak kullanımını azaltmaya yardımcı olduğunu ancak bununla birlikte teknolojik gelişmenin de; teknolojik atıklar, nükleer sızıntı gibi yeni çevresel riskler meydana getirdiğini, çıktı aşamasında ise emisyonlar nedeniyle çevrenin zarar görmeye devam ettiğini göstermektedir.

Geleneksel çevre ve enerji anlayışının "sıfır toplamlı oyun kuralı"¹ bağlamında çevre politikaları ve ekonomik kalkınma arasındaki karşıtlık, kapitalist sistemin öne sürdüğü yaklaşımlara itirazlar getirmektedir. Sosyal maliyetlerin toplam maliyet hesaplamalarına dahil edilmemesi, sadece şirketlerin kârlarını maksimize ederken toplumsal çıkarları ihmal edecek, böylelikle piyasa mekanizmasının etkinliği azalacaktır. Piyasa mekanizmasının sosyal maliyetleri hesaplamak ve bunları üretim süreçlerine entegre etmek için yeterli araçlara sahip olmaması nedeniyle, ilk dönem çevre politikalarının uygulanmasında devlet müdahalesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, geleneksel enerji ve çevre politikalarının yönetimi, özellikle çevre koruma ve ekonomik büyüme arasındaki ikilemin çözümünde devlete etkin bir rol tanımayı gerektirmektedir (Baker vd., 1997, s. 35).

"Ekonomik kalkınma" teriminin henüz kullanılmadığı ve "büyüme" olarak adlandırıldığı dönemlerde, Thomas Robert Malthus'un nüfus artışının dolaylı bir şekilde çevresel bozulmaya yol açabileceğini ve bu nedenle büyümenin kontrol edilmesi gerektiğini öne sürerek çevreyi öne çıkaran

¹ Bir oyun ya da ekonomik sistemde bir katılımcının kazanç ya da kayıplarının diğer katılımcıların kazanç ve kayıplarıyla dengelendiği durumdur.

politikaların öncülerinden biri olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde, geleneksel enerji-çevre politikaları ve "çevre koruma uğruna ekonomik büyümeden feragat etme" mantığını sorgulayan sıfır toplamlı oyun kuralının örneği olarak Roma Kulübü de ele alınmıştır. Roma Kulübü, 1968 yılında İtalyan Aurelio Peccei liderliğinde ekonomistler, doğa bilimciler, matematikçiler, iş insanları, eğitimciler gibi farklı meslek gruplarından otuz kişi tarafından politik olmayan uluslararası bir oluşum olarak kurulmuştur. Kuruluşunun ardından dört yıl sonra, 1972 yılında Dennis Meadows önderliğinde Massachusetts Institute of Technology (MIT) araştırmacılarından oluşan bir grup, dünya nüfusundaki hızlı artışın ve sınırlı kaynaklar üzerindeki etkilerinin modellenmesi amacıyla "Büyümenin Sınırları" adlı çalışmayı başlatmıştır. Bu çalışmaya göre, eğer katlanarak artan malî büyümeye müdahale edilmezse, dünya fiziksel sınırlarına ulaşarak doğal sistem çökecektir (Meadows vd., 1990).

Roma Kulübü üyeleri, çağımızın temel sorunları arasında yer alan yeterli gıda üretimi, hızla artan nüfus, çevresel tahribatın artışı gibi acil çözüm gerektiren bir dizi sorunun etrafını sardığını ifade etmektedir. Bu sorunlar hem karmaşık hem de birbirine bağlıdır. Örneğin, gıda üretimi ile nüfus artışı arasındaki etkileşim açıkça görülmektedir. Ayrıca, bu sorunlar küresel boyutta yayılmıştır ve sınırlı bir ülkenin etkisinden çok daha fazlasını taşımaktadır. Bu küresel boyuttaki sorunların etkilerinden kaçınmak imkânsızdır. Bu nedenle, Roma Kulübü bu sorunların acilen ele alınması gerektiğini ve bunun ivedilikle gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Brailard, 1982, s. 239).

Roma Kulübü'nün çalışmalarına göre, nüfus artışının dünya kaynaklarının daha adil bir şekilde paylaşılmasının en büyük engeli olduğu belirtilmektedir. Nüfus ve sermaye büyümesi, zengin ve fakir ülkeler arasındaki uçurumu artırmaktadır. Bu nedenle, nüfus ve sermaye büyümesine izin verilmeyerek sabit tutulmalıdır; bu duruma "denge" adı verilir. Denge, nüfus ve sermayeyi artırmaya veya azaltmaya yönelik eğilimlerin dikkatli bir şekilde denetlenmesiyle sağlanan tutarlı bir durumu ifade eder. Elbette, herhangi bir nüfus veya sermaye düzeyi sonsuza kadar korunamaz, ancak kaynaklar akıllıca kullanılır ve uzun vadeli planlamalar yapılırsa, bu sınıra ulaşmak zaman içinde mümkün olacaktır. Ayrıca, Roma Kulübü çalışmalarında bu denge durumunda yaşamın nasıl olacağını da ayrıntılı olarak açıklamıştır:

“Denge durumunda sosyal koşulların biçimsel bir modeli yoktur. Yeni koşullar (denge durumu) altında insanoğlunun ne tür kurumlar geliştireceği bilinemez. Yeni toplumun var olandan çok daha iyi veya farklı olacağını bir garantisi yoktur. Bununla beraber büyümenin neden olduğu sorunlarla uğraşmaktan kurtulan bir toplum diğer sorunları çözmek için daha çok enerji ve yeteneğe sahip olacaktır. Yenilenemeyen kaynakların yaygın bir şekilde kullanımını gerektirmeyen ve ciddi çevresel bozulmalara yol açmayan her türlü insan faaliyeti sonsuza kadar

gelişmeye devam edebilir. Sözü edilen denge durumunda ise teknolojik gelişmeler; çevre kirlenmesini ve atık yönetimini geliştirecek, sermaye amortisman hızını en alt seviyeye düşürecek, yenilenebilir enerji kaynaklarından ve özellikle güneş enerjisinden faydalanacak, nüfusu dengede tutacak-ölüm oranlarını azaltarak doğum kontrol yöntemlerini geliştiren-teknolojilerin geliştirilmesi şeklinde olacaktır.” (Meadows vd., 1990, s. 218).

Roma Kulübü'nün çalışmaları ve önerileri, kesinlikle radikal bir nitelik taşımakta ve uygulanabilirlik açısından kuşku bir durum arz etmektedir. Nüfusun ve sermayenin sabit bir denge içinde tutulması, oldukça zorlu bir hedef olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Roma Kulübü üyeleri, bu dengeyi sürdürmek ve büyümeyi durdurmak için ne gibi adımların atılması gerektiğine dair herhangi bir öneride bulunmamışlardır. Bu tür bir çalışmanın gerçekleştirilmesi için daha geniş kapsamlı araştırmalar ve incelemeler gerektiği vurgulanmıştır; bu yönüyle çalışmaları eksik kalmıştır (Meadows, Randers ve Meadows, 2004). Geleneksel ekonomi-çevre çatışması perspektifinden kendini tanımlayan yaklaşımlar ise, 1980'lerde yerini, ekonomi ile çevre arasında zorunlu olarak bir çatışma olması gerektiğini reddeden görüşlere bırakmıştır.

2.2. Enerji ve Çevre Sorunsalında Kalkınma Öncelikli Politikalar

“Modern” olarak da adlandırılan kalkınma öncelikli enerji ve çevre politikaları, "ekolojik modernizasyon" kavramı ve teorileri aracılığıyla açıklanabilir. Bu kavram ilk olarak 1980'lerin başında ortaya çıkmış ve 1984 yılında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından düzenlenen Çevre ve Ekonomi Konferansı'nda geniş uluslararası destek görmüştür (Dryzek, 1997, s. 141). Ekolojik modernizasyon teorisi, Prof. Dr. Joseph Huber tarafından geliştirilmiştir. Bu teori özellikle sıfır toplamlı oyun yaklaşımına karşı çıkmıştır. Huber'e göre, endüstriyel üretim, gelişmiş ve ileri teknolojilerin kullanımıyla birlikte gerçekleştirildiğinde, üretimin artırılması ve olumsuz çevresel etkilerin azaltılması mümkündür (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 8). Ekolojik modernizasyon kavramı, daha az kirlilik ve daha verimli üretimi içerir. Bu yaklaşım çevre ve ekonomik kalkınma ilişkisini sıfır toplamlı oyun paradigmasından çıkararak yeniden kavramsallaştırır ve çevreyi ekonominin bir yükü değil, uzun vadeli ekonomik kalkınmanın gerekli bir koşulu olarak görür. Böylece, 1970'li yıllarda çevre korumanın ekonomik kalkınmayı sınırlayacağı görüşü yerini, ekonomik büyümenin ve sermaye birikiminin de dahil olduğu bir çevreci anlayışa bırakmıştır (Pepper, 1999, s. 2). Ekolojik modernizasyon yaklaşımı, çevre sorunlarının mevcut politik, ekonomik ve toplumsal kurumlar aracılığıyla çözülebileceğini önerir. Bu yaklaşıma göre, çevresel dönüşüm sürecinde aktörler değişmiş ve devlet kurumları gibi geleneksel aktörlerin yerine piyasa dinamikleri ve ekonomik aktörler geçmiştir (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 13).

Sonuç olarak, çevreyi ve kalkınmayı önceleyen yaklaşımlar arasında iki temel farklılık göze çarpmaktadır. Bu farklılıklardan ilki, çevre ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin sıfır toplamlı oyun çerçevesinde mi yoksa başka bir çerçevede mi gerçekleştiği; ikincisi ise enerji ve çevre politikalarının devlet yönetimi mi yoksa piyasa mekanizması aracılığıyla mı yürütüleceği konularını içermektedir.

Enerji ve çevre ilişkileri ile ekonomik kalkınma arasındaki bağı pozitif toplamlı oyun kuralları ile belirlendiği düşüncesi, esasen negatif dışsallıkların var olmadığı bir perspektife dayanmaktadır. Ancak, negatif dışsallıkları yani sosyal maliyetleri sadece parasal olarak ölçmek mümkün değildir ve bu nedenle piyasa mekanizmasıyla tam anlamıyla değerlendirilemez. Sosyal maliyet kavramının anlamlı bir şekilde hesaplanabilmesi için devlet müdahalesine ihtiyaç duyulur. Öte yandan, ekolojik modernizasyon yaklaşımı, mevcut piyasa koşullarıyla sosyal maliyetleri belirlemenin zorluğunu kabul etmekle birlikte, teknolojiye dayalı üretim süreçlerinde sosyal maliyetlerin ortadan kalkacağını öngörerek çelişkili bir durum yaratmaktadır (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 14). Sosyal maliyetlerin piyasa dinamikleriyle ölçülebilmesi için geliştirilmiş analiz tekniklerinin eksikliği nedeniyle, çevre korunması için devlet müdahalesi olmadan piyasa dinamikleri ve ekonomik aktörler etkili bir çözüm sunamayacaktır.

Geleneksel çevre politikalarının perspektifine göre, çevreyi koruma amacıyla ekonomik kalkınma göz ardı edilmektedir. Ancak günümüz koşullarına baktığımızda, bu tür bir yaklaşımın özellikle gelişmekte olan ülkeler için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Modern politikaların temsilcisi olan ekolojik modernizasyon yaklaşımında ise üretim aşamasında teknolojik gelişmelerle doğal kaynak kullanımının azaltılması çabaları çıktı aşamasında emisyonlar nedeniyle çevrenin hala zarar gördüğünü göstermektedir. Bu bağlamda, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda çevrenin korunması için emisyon azaltımı ve yenilenebilir enerji kaynaklarının artırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel ve modern çevre politikalarını sadece keskin dönemlere ayırmak yanıltıcı olabilir. Geleneksel politikaların sadece 1980'lere kadar geçerli olduğunu, modern politikaların ise 1980'lerden sonraki dönemde kapsadığını söylemek yerine, özellikle Dünya Savaşları sonrası dönemlerde büyümeyi destekleyen politikaların uygulandığını gözlemlemekteyiz. Aynı şekilde günümüzde enerji ve çevre politikalarında kurumsal bir yaklaşım eğilimi olsa da çevreyi önceliklendiren ve büyümeyi durdurma gerekliliğini savunan radikal görüşler de mevcuttur (Alier, 2009; Priewe, 2022).

3. KALKINMA SORUNSALI BAĞLAMINDA TÜRKİYE’NİN ENERJİ VE ÇEVRE POLİTİKALARI

Türkiye, hem coğrafi konumu nedeniyle enerji alanında önemli bir rol oynamakta, hem de Orta Doğu ve Kafkaslar gibi enerji kaynaklarına sahip bölgelerle ve Avrupa Birliği arasında geçiş ülkesi konumundadır. Enerji

üretimi, sanayi sektöründen hizmet sektörüne kadar hayatın her alanını kapsayan faaliyetler için hayati bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ancak Türkiye'de gelişme sürecinde enerjiyi bir sorun haline getiren temel etken, üretim ile talep arasındaki uyumsuzluktur (Kepenek ve Yentürk, 2005, s. 443).

Türkiye'nin Cumhuriyet öncesi döneminde enerji üretimi ve tüketimi oldukça sınırlıydı. Enerji, Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle konutlarda ısıtma amacıyla kullanılmış; sanayinin yeni kurulmaya başlaması nedeniyle o sektörde daha az bir rol oynamıştır. Aydınlatma ihtiyacı gazyağıyla karşılanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1. İzmir İktisat Kongresi'nde vurguladığı bağımsız bir ekonomik model oluşturma gerekliliği, 1923-1930 döneminde enerji sektörünü de içeren birçok sektörün bağımsızlık perspektifini ön plana çıkarmıştır (İnan, 1972, s. 42). Ancak bu çerçevede enerji sektöründe yabancı sermaye tamamen reddedilmemiş, devlet ve özel sektör işbirliğiyle enerji yatırımları teşvik edilmiştir. 1930'lu yıllarda devletçi ekonomi politikalarının uygulanması, enerji sektöründe yapısal düzenlemelerin ve ilk girişimlerin yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde Türkiye'de yeterli özel sermaye birikimi sağlanamaması nedeniyle "ılımlı devletçilik politikası" izlenmiştir (TÜSİAD, 1998).

1933-1942 dönemine ait Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları, enerji üretimini artırma ve dışa bağımlılığı azaltma hedefleri belirlemiştir. Bu bağlamda, hidrolik ve termik enerji kaynaklarının araştırılması amacıyla Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİE) ve Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA) 1935 yılında kurulmuştur. Ayrıca, ilk petrol yatağı Raman'da 1940 yılında MTA tarafından bulunmuştur (Kepenek ve Yentürk, 2005, s. 76, 117, 444). Bu dönemde Etibank da kurularak elektrik üretimi, ulaşım ve dağıtım faaliyetlerini yürütme görevi üstlenmiştir. Ereğli'deki taş kömürü ocakları da bu dönemde Fransız sermayesinden alınarak devletleştirilmiş ve Etibank'a devredilmiştir. Petrol Ofisi 1941 yılında kurulmuş ve Türkiye'deki yabancı sermayeli elektrik şirketleri de devletleştirilmiştir. Ancak bu düzenlemelere rağmen elektrik enerjisi üretimi sınırlı kalmış ve yerel düzeyde sınırlı etki yaratmış, bu da enerji maliyetini oldukça yükseltmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2005, s. 78).

İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme baktığımızda, enerji üretimine öncelik verildiğini gözlemlemekteyiz. Bu dönemde hız kazanan kentleşme ve sanayileşme çabaları, enerji talebinin artışına yol açarak enerji sektörüne öncelik verilmesine yol açmıştır. 1947 yılında yürürlüğe giren "Türkiye İktisadi Kalkınma Planı"nda Etibank'ın enerji projelerine yer verilmiştir. 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte "liberal ekonomi" politikası uygulanmış ve devletin rolünün azaltılması hedeflenmiştir. Ancak, gelişmeler beklendiği gibi olmamış, enerji sektöründe kamu sektörünün gelişimi gözlemlenmiştir. 1953 yılında Devlet Su İşleri (DSİ), 1957 yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu (TKİ) ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kurulmuştur. Bu dönemde hidrolik enerji üretimi alanında

kamu yatırımları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, enerji kaynaklarının alım satımına dayalı olarak petrolün payı oldukça yüksek bir seviyededir.

Türkiye'nin planlı kalkınma dönemleri incelendiğinde, 1963-1972 arasındaki ilk iki kalkınma planının enerji ve çevre konularına özel bir bölüm ayırmadığı ve bu planların ayrıntılı politikalar içermediği görülmektedir. Bu konular daha çok çevre sağlığı gibi dolaylı yollarla ele alınmıştır. Ancak daha sonraki planlarda çevre konusu doğrudan ele alınmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (B.Y.K.P.) (1963-1967) döneminde temel ilke, ülkenin enerji kaynaklarını en etkin şekilde kullanarak enerji maliyetini minimize etmektir. Bu dönemde petrolden başka tüm enerji ihtiyaçları yerel kaynaklardan karşılanmaktadır. Tezek ve orman ürünlerinin yakıt olarak kullanımı oldukça yaygındır ve bu dönemde diğer enerji kaynaklarına yönelik yatırımlar arttırılarak odun ve tezeğin enerji kaynakları içindeki payının azaltılması planlanmıştır. 1963 yılında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) bu dönemde kurulmuştur (DPT, 1963).

İkinci B.Y.K.P. (1968-1972) döneminde, hızla büyüyen imalat sanayisinin enerji talebinin arttığı ve bu nedenle petrol ürünlerinin daha yoğun bir şekilde kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. 1970 yılında Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) kurulmuştur (DPT, 1968).

Üçüncü B.Y.K.P. (1973-1977) döneminde, bu plan çerçevesinde devletin ekonomik denetimi yeniden öne çıkarılmış ve maden ve petrol sektörlerinde öncelikler özel sektörden devlet sektörüne kaydırılmıştır. Özellikle elektrik üretimi ve ısınma/soğutma amaçları için kullanılan linyit yatakları gibi alanlarda özel sektörden alınan haklar, 1978 yılında yürürlüğe giren “Devletçe İşletilecek Madenler Hakkında Yasa” ile devletleştirilmiştir. Bu dönemde Türkiye enerji üretiminde linyit, taşkömürü, petrol ürünleri, ticari hidrolik enerji, odun ve tezek olmak üzere altı farklı birincil enerji kaynağı kullanılmaktayken, alternatif enerji kaynakları olarak doğalgaz, jeotermal ve nükleer enerji gibi alanlara yönelik politikalar da şekillenmeye başlamıştır. Ancak bu dönemde enerji sektöründeki gelişmeler, ekonominin gereksinim duyduğu ölçüde ve kalitede enerjiyi zamanında sağlama konusunda yetersiz kalmıştır. Bu dönemde yaşanan küresel petrol krizinin de etkisiyle planlarda öngörülen fiziksel hedeflere ulaşılamamış, özellikle elektrik enerjisi alanında enerji sektörü ülke ekonomisini sıkıntıya sokan bir sektör durumuna gelmiştir. Bu süre zarfında, ülkenin birincil enerji kaynaklarının tüketim yapısı içerisinde, milli enerji kaynaklarının kullanım payında gözlenen azalma durdurulamamıştır. Toplam enerji tüketimi içinde ticari enerji kaynaklarının payı %80'e ulaşmış ve 1977 yılı itibariyle ticari enerji tüketiminin %65,2'si petrol ürünlerinden sağlanmıştır (DPT, 1973).

Planlı dönemler boyunca yeterince geliştirilemeyen yerli enerji kaynaklarına dayalı toplam enerji üretimindeki artış hızı giderek azalmışken, tüketim hızı artış göstermiştir. 1977 yılı sonunda, artan enerji talebinin ancak yarısı yerli kaynaklardan elde edilen enerji ürünleri ile karşılanabilmiştir.

Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan petrol krizi nedeniyle, enerji arzının sağlanmasında gerekli ve etkili tasarruf önlemleri uygulamaya konamamıştır.

Üçüncü plan çerçevesinde çevre meselesi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olmak üzere iki farklı şekilde ele alınmıştır. Gelişmiş ülkelerde, sorun sanayi faaliyetlerinin yoğunluğu, doğal kaynakların uzun süreli ve sorumsuzca kullanımının dengenin bozulmasına yol açmasıyla ilgilidir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, örgütsel zayıflıklar, teknolojik gerilik, doğal kaynakların yeterince kullanılmaması, düşük eğitim seviyeleri ve düşük gelir düzeyleri çevresel sorunları tetiklemektedir. Bu durumun Türkiye için de geçerli olduğu vurgulanmış ve bu bağlamda uygulanacak ilkeler ve tedbirler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir (DPT, 1973):

- Kalkınma için ayrılan kaynakların, çevresel sorunları çözme çabalarının olumsuz etkilenmemesi sağlanacaktır.

- Uluslararası çevre çalışmaları ve yasal düzenlemelerde Türkiye'nin sanayileşme ve kalkınma sürecine zarar vermemesi gözetilecektir.

- Gelecekte inşa edilecek sanayi tesislerinin çevre kirliliği düzeyi önceden tahmin edilip gerekli önlemler alınacaktır.

- Ülkedeki çevresel sorunların belirlenmesi için yapılan araştırmalar sırasında uluslararası gelişmeler de izlenerek halkın eğitimi ve farkındalığı artırılacaktır.

- Çevresel sorunlarla ilgili ilgili bakanlık ve kuruluşlar arasında koordinasyon sağlanacak, ulusal seviyedeki görev dağılımı Planlama ve Bütçe Teşkilatı (DPT) tarafından yapılacaktır.

Üçüncü B.Y.K.P. dönemi, çevrenin ayrı bir sektör olarak ele alındığı ilk dönem olması bakımından büyük önem taşımaktadır (DPT, 1973). Bu süreçte 1972 Stockholm Konferansı'nın da küresel bazdaki etkisi Türkiye'ye yansımıştır.

Dördüncü B.Y.K.P. (1979-1983) döneminde; ülkenin enerji kaynakları hâlâ iç talebi karşılayacak düzeyde olmadığı için enerji sektöründe ihracat sözü konusu değildir. Aynı zamanda, bu dönemde petrol araştırmalarının hızlandırılmasıyla birlikte alternatif kaynakların ve güneş enerjisinin kullanımı için araştırma ve geliştirme çalışmalarının önemi artmıştır. Bu plan döneminde, çevreyle ilgili kurumsal yapıda bazı gelişmeler gözlemlenmektedir. 1978 yılının sonunda Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı kurulmuş ve üniversiteler bünyesinde "Çevre Araştırma" bölümleri oluşturulmuştur (DPT, 1979). Ayrıca, çevre sorunlarının artmadan önce önleyici önlemlerle çözüme kavuşturulmasına daha fazla odaklanılması öngörülmüştür.

Beşinci B.Y.K.P. (1985-1989) döneminde; enerji sektörünün ekonomik gelişmeyi destekleyici bir yapıya dönüştürülmesi, bu planın temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu dönemde, yenilenebilir enerji kaynakları daha önceki planlara göre daha ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Enerji üretiminin artırılmasında güvenilir ve ekonomik kaynaklara öncelik verilirken, yeni ve

özellikle yenilenebilir enerji kaynakları (güneş, jeotermal, biyogaz vb.) hızla kullanılmak üzere gerekli girişimler desteklenmiştir. Ayrıca, yerli üretimli mamullerin satın alınmasını desteklemek amaçlanmıştır. Bu planda da enerji talebinin yerel kaynaklardan karşılanması, enerji politikasının ana ilkesi olarak kabul edilmiştir (DPT, 1985).

Beşinci B.Y.K.P. döneminde çevre konusunda Dördüncü B.Y.K.P.'ndan farklı bir ilerleme kaydedilmemiştir. Çevreyle ilgili araştırma ve geliştirme faaliyetlerine öncelik verileceği, sanayi atıklarının denetleneceği ve yeni ısınma projeleri için yeni yakıt türleri geliştirme çalışmalarının yapılacağı öngörülmüştür. Ancak bu dönemde önemli bir başarı elde edilememiştir (DPT, 1985).

Altıncı B.Y.K.P. (1990-1994) döneminde; enerji sektöründe temel amaç; ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlıklı bir tarzda desteklenebilmesi için, bütün kullanıcı kesimlere yerinde, zamanında, güvenilir, ucuz ve kaliteli enerjinin sağlanmasıdır. Bu dönemde hedef; ticari olmayan enerji kaynaklarının kullanımının düşürülmesi ve ticari kaynakların payının %90'a yükseltilmesidir. Ayrıca bu dönemde doğalgaz kullanımının da yaygınlaştırılması amaçlanmıştır (DPT, 1990).

Bu planda çevre sorunlarına oldukça ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Plan'ın "Temel Hedefler ve Stratejiler" bölümünde çevre, temel sorun olarak ele alınmıştır ve plan, ülkenin sosyo-ekonomik kalkınma politikalarıyla çevre koruma politikaları arasında uyum sağlamayı temel ilke olarak benimsemiştir. Planın politikalara ilişkin temel ilkesi, doğal kaynakların yönetiminin, insan sağlığının ve doğal dengenin korunarak ve sürekli ekonomik kalkınmaya olanak verecek şekilde gerçekleştirilmesi yoluyla, gelecek nesillere insana yaraşır doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakmaktır. Böylece bu planda sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının temelleri atıldığı söylenebilir. Planda bu ilke doğrultusunda, bütün ekonomik politikalarda çevre boyutunun yer alması esası getirilmiştir (DPT, 1990).

1996-2000 yılları arasında Yedinci B.Y.K.P. dönemi içerisinde; birincil enerji tüketimi yıllık %5,2 artış gösterirken, birincil enerji üretimi ise %3,2 oranında artmıştır. Bu periyotta, enerji üretiminde özellikle hidrolik enerji ve petrol sektöründe önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Türkiye'de petrol üretimi, 1991 yılında 4,5 milyon tonla tarihindeki en yüksek seviyeye çıkarak yerli petrolün toplam petrol arzındaki payını %20'ye çıkarmıştır. Ancak sonraki yıllarda petrol üretimi tekrar düşüş göstermiştir. Bu dönemde petrol alanında yurtdışı ortak üretim projeleri gerçekleştirilmiştir. Birincil enerji tüketiminde doğalgaz ve hidrolik enerji kullanımı artarken, petrol ürünleri ve ticari olmayan enerji kullanımı azalmıştır (DPT, 1996).

Beşinci ve Altıncı B.Y.K.P.'nda belirtildiği gibi, bu planda da yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılması ve nükleer teknolojinin ülkeye hızlı bir şekilde transferi ve adapte edilmesi özellikle vurgulanmıştır.

Altıncı Plan'da benimsenen sürdürülebilir kalkınma yaklaşımına rağmen, ekonomik ve sosyal karar alma süreçlerinde çevre faktörü yeterince göz önünde bulundurulmamış, çevre yönetimi için gerekli örgütsel ve hukuksal düzenlemeler yetersiz kalmıştır (Ertürk, 2009, s. 410).

Kalkınma planlarında çevre politikaları başlangıçta sadece ortaya çıkan kirliliği önlemeye yönelik olsa da, daha sonra öncelikli olarak çevre ve ekonominin entegrasyonunu hedefleyen önleyici politikalar ve nihayetinde sürdürülebilir kalkınma anlayışına uygun politikaların benimsenmesine yönelik bir evrim göstermiştir.

Çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalarla bütünleşmesi amacıyla ekonomik araçların kullanımı gerekliliği öngörülmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke için ekonomik kalkınma öncelik taşımaktadır. Bu bağlamda çevre koruması ile ekonomik kalkınma arasındaki uyumun sağlanması son derece önemlidir. Yedinci B.Y.K.P., çevre koruması ile kalkınma sürecini uyumlu hale getirme amacını ve aşağıdaki ilke ve politikaları benimsemiştir (Ertürk, 2009, s. 413, 414):

- Çevre koruması, ekonomik, ticari, sosyal ve siyasi yönleriyle uyumlu bir yaklaşımla ele alınacaktır. Kalkınma sürecinde kirliliğin kaçınılmaz olduğu kabul edilirken, kirliliği azaltıcı pasif yaklaşımlar yerine, kirlenmenin önlenmesi stratejilerine öncelik verilecektir. Çevreyi korumaya yönelik tedbirler alınırken, çevreyi kirletenlerin haksız rekabetine yol açabilecek önlemler önlenecektir.

- Çevre politikalarının, ekonomik ve sosyal politikalarla entegrasyonunda ekonomik araçlardan faydalanılacaktır. Çevre yönetiminde "emret-yaptır" yaklaşımının yanı sıra, teşvik ve destekleme yaklaşımı da temel alınacaktır.

- Ulusal uzlaşma, çevre sorunlarının önlenmesi, çözümü ve geliştirilmesinde gereklidir. Bu uzlaşma, çevre ve kalkınma politikalarının uyumunu sağlamak amacıyla oluşturulacaktır.

- Hukuki düzenlemelerde, çevre ve kalkınma uyumunu engelleyen, geciktiren veya etkisini azaltan unsurlar değiştirilecektir. Ayrıca çevre ve kalkınma ile ilgili hukuki düzenlemeler arasındaki çelişki ve boşluklar giderilecektir.

- Çevre ve kalkınma politikalarının uyumunu sağlamak amacıyla, çevre koruma ve çevre sorunlarının çözümü ile ilgili kurumlar arasında işbirliği mekanizmaları geliştirilecektir. Etkin ve işbirlikçi bir çevre denetim sistemi oluşturulacaktır. Ayrıca yerel yönetimlerde çevre birimleri kurulacaktır.

Yedinci B.Y.K.P. sürdürülebilir kalkınmanın temel unsurlarından biri olan halkın eğitimi ve farkındalığını önemsemektedir. Çevre alanında "yaşam boyu eğitim" ilkesi benimsenmiştir. Ayrıca Anayasa'nın çevre ile ilgili maddelerinde sürdürülebilir kalkınma prensiplerine uygun düzenlemeler yapılması gerekliliği vurgulanmıştır (DPT, 1996).

Sekizinci Plan (2001-2005) döneminde; enerji üretiminde kayda değer bir artış olmamasına rağmen birincil enerji tüketiminde meydana gelen artış, tüketim fazlasının ithalatla karşılanmasını gerekli kılmıştır. Özellikle neredeyse tamamı ithal edilen doğalgaza olan bağımlılık ve bu sektörün birincil enerji kaynakları tüketimi içindeki yüksek payı, önemli bir arz güvenliği riski oluşturmaktadır (DPT, 2001).

Sekizinci Plan'da çevre sorunlarını çözmek maksadıyla kurumsal yapının oluşturulmasında ve yasal düzenlemelerde gelişmeler kaydedilmiş, Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanmıştır. Ancak hızlı kentleşme, doğal kaynaklar üzerindeki baskıları, atık miktarlarını ve diğer çevre sorunlarını arttırmıştır. Ayrıca Yedinci Plan'da belirtilen çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalarla uyumu sağlanamamış ve bu konuda ekonomik araçlardan yeterince faydalanılamamıştır (DPT, 2001). Çevre ve kalkınma politikaları arasında entegrasyon sağlanması ilkesi doğrultusunda etkili ve ortak çalışan bir çevre denetim sistemi kurulması konusunda da yol kat edilememiştir.

Bu dönemde Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne (BMİDÇS) taraf olunması konusunda çalışmalar devam etmiştir. Aynı zamanda çevre sorunlarının çözümüne yönelik politikaların ve alınan kararların Avrupa Birliği normları ile uluslararası standartlara uyumlu hale getirilmesi için çalışmalar sürdürülmüştür (DPT, 2001).

Dokuzuncu Plan (2007-2013) döneminde; 2009 yılında nükleer enerji alanında yasal ve kurumsal altyapının kuvvetlendirilmesine devam edilmiştir. Bu dönemde nükleer güç santralının yapım sürecinin başlatılması planlanmıştır. Rusya Federasyonu ile Akkuyu Nükleer Güç Santrali'nin (NGS) inşası için bir anlaşma imzalanmıştır. Aynı şekilde, Sinop'ta 4.480 MW kapasiteli ikinci bir NGS'nin kurulması için Japonya ile bir anlaşma yapılmıştır. Enerji arz güvenliğinin sağlanması ve sürdürülmesi için yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesine ve enerji verimliliğinin artırılması amacıyla 5627 sayılı kanunun öngördüğü mekanizmaların etkin bir şekilde uygulanmasına devam edilme kararı alınmıştır. Türkiye, İDÇS'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından onaylanmasıyla 24 Mayıs 2004 tarihinde İDÇS'ye taraf olmuştur (DPT, 2006).

Dokuzuncu Plan döneminde enerji sektöründe gerek üretim gerek dağıtım alanlarında büyük ölçüde özelleştirmeler gerçekleştirilmiştir. Yenilenmiş Elektrik Piyasası Kanunu kapsamında, enerji borsasının kurulması öngörülmüş, bu adım yatırımların hızlandırılmasını sağlamak amacıyla ön lisans yöntemi getirilmiş ve yatırımcılara sunulan teşviklerin süresi uzatılmıştır. Elektrik ticaretinin geliştirilmesi hedefiyle Avrupa Elektrik İletim Sistem İşletmecileri Birliği (ENTSO-E) sistemi üzerinden deneme senkron paralel bağlantıları kurulmuş ve bu sayede Türkiye ile Bulgaristan ile Yunanistan arasında elektrik alışverişi başlatılmıştır (DPT, 2006).

Bu dönemde nükleer anlaşmaların yanı sıra yine Afşin-Elbistan linyit yataklarının elektrik üretiminde kullanılması amacıyla Birleşik Arap

Emirlikleri (BAE) ile iki taraflı işbirliği anlaşması imzalanmış, Tuz Gölü Doğal Gaz Yeraltı Depolama Projesi başlatılmış ve Azerbaycan ile Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) projesinin hayata geçirilmesi için hükümetler arası ikili anlaşma imzalanmıştır (DPT, 2006).

Onuncu B.Y.K.P döneminde, Enerji Verimliliği Kanunu ile enerjinin etkin kullanımını teşvik eden ve zorunlu kılan düzenlemeler getirilmiştir. Aynı zamanda, 2012 yılında yayımlanan Enerji Verimliliği Strateji Belgesi ile 2023 yılına kadar enerji yoğunluğunun en az %20 oranında azaltılması hedeflenmiştir (TCKB, 2013).

On birinci Kalkınma Planı'nda belirlenen enerji sektörüne ait hedeflerin daha soyut ifadelerle belirtildiği, önceki kalkınma planlarında olduğu gibi mevcut durumun ortaya konmadığı görülmektedir (SBB, 2019).

Dokuz, On ve Onbirinci B.Y.K.P.'da çevreyle ilgili; çevrenin korunması, çevre alanında yeni norm ve standartlar getirilmesi, çevreyi ve sosyal dengeleri gözetken bir yaklaşımın esas alınması gibi soyut ifadeler kullanılmış ancak bu dönemlerde çevreyle ilgili önemli somut adımlar atılamamıştır.

Türkiye'nin planlı dönemine genel olarak bakıldığında, 1960'lı yıllardan günümüze kadar kalkınma ihtiyacıyla ters orantılı bir enerji politikasının izlendiği görülmektedir. Bu süre zarfında hızla artan sanayi faaliyetleri enerji talebini artırmış, bu da petrol ürünlerine olan talebin yükselmesine neden olmuştur. Ancak yıllar içerisinde enerji sektöründeki gelişmeler, kalkınmanın gereksinim duyduğu kalite ve miktarı sağlayamamıştır. Ayrıca bu dönemde mevcut kömür ve hidrolik enerji kaynakları yeterince kullanılamamıştır. Enerji üretimi talebi karşılayamamış, ayrıca ithal petrol ürünlerinin tüketim içindeki payı artmıştır. 1970'li yılların sonuna gelindiğinde ise enerji talebinin yalnızca yarısı yerel kaynaklardan karşılanabilir hale gelmiştir. Bu süreçte enerji sektöründe gerekli tasarruf önlemlerinin uygulanamaması, sektörü zor bir duruma sokmuştur.

Yenilenebilir enerji kaynaklarının ilk kez ele alındığı dönem dördüncü plan dönemine rastlamaktadır. Ancak bu konudaki ilk girişimler ancak 1990'lı yılların başlarında gerçekleştirilebilmiştir.

Tüm kalkınma planlarının ortak hedefi, "ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlıklı bir şekilde desteklenebilmesi için tüm kullanıcı kesimlere yerinde, zamanında, güvenilir, ekonomik ve kaliteli enerjinin sağlanması" şeklinde tanımlanmıştır. Ancak planlı dönemde değil, Cumhuriyet'ten günümüze, yıllar içinde bu hedefin gerçekleşmediği görülmektedir. Enerji sektörü herhangi bir dönemde kalkınmayı yeterince destekleyememiş, dışa bağımlılığın arttığı, yerel kaynaklardan yararlanma oranının azaldığı ve mevcut rezervlerin etkin bir şekilde kullanılmadığı bir durum ortaya çıkmıştır. Ayrıca ithal enerji kaynakları için gereken döviz ihtiyacı, aşırı enerji tüketiminin çevre sorunlarına yol açması gibi sebeplerle, enerji yoğunluğunun azaltılması, verimliliğin artırılması ve tasarruf önlemlerinin hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Bu nedenlerle, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı içinde, ekonomik ve sosyal gelişimi destekleyecek, çevreyi en az zararla etkileyecek, minimum maliyetle enerji tüketimi ve arzı hedef alınmalıdır. Doğal kaynakları koruma amacıyla, yeni ve yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve enerji tüketiminde daha büyük bir paya sahip olması için önlemler alınmalıdır. Bu şekilde, yerel fosil kaynakların yanı sıra yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasıyla enerji güvenliği artırılabilir ve ülkenin enerji potansiyeli en üst düzeyde değerlendirilebilir.

Sonuç

Kalkınma kavramının tanımı zaman içinde değişmiş, her toplumun ve dönemin içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak farklılık göstermiştir. 1940'lı yıllardan 1970'lerin başına kadar ekonomik büyümeyle kalkınma aynı anlamda kullanılmış, sadece üretim ve milli gelirin rakamsal artışı olarak değerlendirilmiştir. 1970'li yıllardan sonra ise kalkınmanın sadece bu rakamsal artıştan ibaret olmadığı; adil gelir dağılımı, eğitim düzeyi, üretim faktörlerinin etkin kullanımı, teknolojik gelişme gibi ekonomik, sosyal ve kültürel kavramları da içerdiği kabul edilmiştir.

Kalkınma teorilerini genel anlamda geleneksel ve modern kalkınma teorileri olarak ikiye ayırmak gerekirse; geleneksel teoriler kapsamında incelediğimiz klasik ve neo-klasik iktisatçıların teorilerinde çevresel unsurlara daha az yer verdiği, çevresel bozulmanın daha çok nüfus artışı üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. 1970'li yıllardan itibaren toplumsal gelişmenin doğa, çevre ve gelecek nesillerin de ihtiyaçlarını kapsamı gerektiği görüşünün ifade edilmeye başlanmasıyla birlikte, bu teorilere eleştiriler artmaya başlamış, sürdürülebilir kalkınma anlayışını da içine alan modern kalkınma teorileri literatüre girmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma anlayışının gelişmesiyle birlikte, sadece büyüme ve kalkınmayı önceleyen politikalar da eleştiriye maruz kalmış ve ekonomide “çevresel bozulmaya rağmen kalkınma mı?” sorusu gündeme gelmiştir. Çevre öncelikli politika yaklaşımı var olan kapitalist ekonomik büyüme sürecinin çevre sorunlarına yol açtığını ileri sürmekte, kalkınma öncelikli politika yaklaşımı ise merkezine “ekolojik modernizasyon” kavramını alarak, sanayi üretiminin gelişmiş teknolojilerle yapılması halinde üretimin arttırılması ve çevresel etkilerin azaltılmasının mümkün olduğunu savunmaktadır. Ancak günümüz koşullarında çevreyi önceleyen kalkınma politikalarının özellikle gelişmekte olan ülkeler için geçerli olmadığı görülmektedir. Kalkınmayı önceleyen politikalarda ise üretim aşamasında teknolojik gelişmelerle doğal kaynak kullanımının azaltılması çabaları, çıktı aşamasında emisyonlar nedeniyle çevrenin hâlâ zarar gördüğünü göstermektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda kalkınma ve çevresel korumanın dengelenebilmesi için yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının arttırılması ve emisyonların azaltılmaya çalışılması en doğru çözüm gibi görünmektedir.

Gelişmekte olan bir ülke statüsünde bulunan Türkiye için de çevreyi mi yoksa kalkınmayı mı önceleyeceği konusu büyük bir tartışma konusudur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayisi henüz fazla gelişmemiş olan Türkiye'de, sanayide daha az rol oynayan enerji sektörü, 1930'lu yıllarda devletçi ekonomi politikasının uygulanmasıyla birlikte öne çıkmaya başlamıştır.

Türkiye, planlı dönemiyle birlikte enerji üretimini artırma ve dışa bağımlılığı azaltma hedefi koymuş ancak ilk iki beş yıllık kalkınma planlarında enerji ve çevreye özel bir bölüm ayırmamıştır. Zaman içinde üretimin artmasıyla birlikte ülkenin özellikle ithal fosil yakıtlara bağımlılığı artmış, kaynak çeşitliliği sağlanamamıştır. Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma, çevre ve yenilenebilir enerji kaynaklarına planlarında yer vermesi 1990'lı yıllara rastlamaktadır.

Türkiye'nin Cumhuriyet'in ilânından günümüze; ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlıklı bir şekilde desteklenebilmesi için tüm kullanıcı kesimlere yerinde, zamanında, güvenilir, ekonomik ve kaliteli enerjinin sağlanması şeklinde tanımladığı hedefe ulaşamadığı görülmektedir. Ülke, günümüzde %74 oranında ithal enerji kaynaklarına bağımlıdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Kalkınma, enerji sektörü tarafından yeterince desteklenememiş, yenilenebilir kaynaklar potansiyeli doğrultusunda kullanılmamış, enerji verimliliği gerektiği ölçüde sağlanamamıştır. Bu nedenlerden ötürü, sürdürülebilir kalkınma perspektifi içerisinde, ekonomik ve sosyal ilerlemeyi teşvik ederken, çevreye minimal zarar verme prensibi benimsenmelidir. Aynı zamanda, enerji tüketimini ve üretimini en düşük maliyetle gerçekleştirme hedefiyle hareket edilmelidir. Doğal kaynakların korunması amacıyla, yeni ve sürdürülebilir enerji kaynaklarının araştırılması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için adımlar atılmalıdır. Ayrıca, enerji tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının payını artırmak için çeşitli önlemler alınmalıdır. Bu yaklaşım sayesinde, fosil kaynakların kullanımı mümkün olduğunca en aza indirilip yenilenebilir enerji kaynak kullanımı yaygınlaştırılarak enerji güvenliği artırılabilir ve ülkenin enerji potansiyeli en üst seviyede değerlendirilebilir.

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'nin nüfus artışı ve sanayileşme hızla devam etmektedir. Bu bağlamda ülkenin salt çevreyi önceleyen ya da salt kalkınmayı önceleyen politikalarından birini seçme imkânı bulunmamaktadır. Ülke ikisi arasındaki dengeyi düzgün şekilde sağlamakla yükümlüdür.

Tüm bunlarla birlikte; enerji arz güvenliğini güçlendirmek için güzergâh ve kaynak çeşitlendirmesini sağlamak Türkiye'nin enerji stratejisinin ana hedeflerinden biri olmalıdır. Türkiye aynı zamanda bölgesel ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmayı ve enerjide bölgesel ticaret merkezi olmayı hedeflemelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Damla Özekan: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Damla Özekan: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Acar, Y. (2002). *İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri*. Bursa: Vipaş Yayınları.
- Adaçay, F. R. & İslatince, H. (2009). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Alier, J.M. (2009). Socially Sustainable Economic De-growth. *Development and Change*. 40(6), 1099-1119. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2009.01618.x>
- Baker, S., Kousis, M., Richardson, S. & Young, S. (1997). *The Politics of Sustainable Development: Theory, Policy and Practice within the European Union*. London and New York: Routledge.
- Braillard, P. (1982). New Political Values for a World in Crisis: The Approach of the Club of Rome. *International Political Science Review*, 3(2), 238-245.
- Dryzek, J.S. (1997). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. Oxford University Press.
- Ertürk, H. (2009). *Çevre Bilimleri*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Hardaway, R.M. (1997). Environmental Malthusianism: Integrating Population and Environmental Policy, *Environmental Law*. 27. 1209-1242. 28 Ağustos 2023 tarihinde https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1250&context=law_facpub adresinden edinilmiştir.
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- İşgüden, T. Erkan H., Pirili, M., Türkay, M., Ceylan, T. & Ercan, F. (1995). *Gelişme İktisadı*. İstanbul: Beta Yayınları,
- Jevons, W.S. (1909a). *Investigations in Currency and Finance*; Macmillan: London, UK'in içinde: Chapter VII Commercial Crises and Sunspots Part I (1878). 221–234.
- Jevons, W.S. (1909b). *Investigations in Currency and Finance*; Macmillan: London, UK'in içinde: Chapter VII Commercial Crises and Sunspots Part II (1879). 235–243.
- Karabıçak, M. & Özdemir, M.B. (2015). Sürdürülebilir Kalkınmanın Kavramsal Temelleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. 6(13). 44-49.
- Kepenek, Y. & Yentürk N. (2005). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population*, Londra. 28 Ağustos 2023 tarihinde <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- Meadows, D., Meadows, D., Randers, J. & Behrens, W. (1990). *Ekonomik Büyümenin Sınırları*. (Çev. Kemal ve diğerleri), İstanbul: İşletme İktisadı Enstitüsü Yayını.
- Meadows, D., Randers, J. & Meadows, D. (2005). *A Synopsis: Limits to Growth: The 30 Year Update*, Chelsea Green Publishing.
- Mol, Arthur P.J. & Sonnenfeld, David A. (2000). Ecological Modernisation Around The World: An Introduction. *Environmental Politics*. 9(1). 3-16
- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Pepper, D. (1999). Ecological Modernisation or the Ideal Model of Sustainable Development? Questions Prompted at Europe's Periphery. *Environmental Politics*. 8(4). 1-2
- Prieve, J. (2022). Growth in the ecological transition: green, zero or de-growth?. *European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention*. 19(1). 19-40.
- Ricardo, D. (1810-1823). Letters of David Ricardo to Thomas Robert Malthus, ed. James Bonar, Oxford (1887). 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.gutenberg.org/cache/epub/36345/pg36345-images.html> adresinden edinilmiştir.
- Rostow, W.W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*. 12(1). 1-16.
- Singer, H.W. (1970). Dualism revisited: A new approach to the Problems of Dual Societies in Developing Countries. *Journal of Development Studies*. 7(1). 60-75.

- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. (DPT). (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*. Ankara. 30 Ağustos 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Ikinci_Bes_Kalkinma_Plani-1968-1972.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. (DPT). (1985). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*. Yayın No DPT: 1974, Ankara. 31 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf> adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. (DPT). (1990). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*. Yayın No DPT: 2174, Ankara. 31 Ağustos 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Altinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1990-1994.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. (DPT). (1996). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*. Ankara. 31 Ağustos 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1996-2000.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (DPT). (1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara. 31 Ağustos 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, (DPT). (1973). *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*. Yayın No DPT: 1272, Ankara. 31 Ağustos 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (DPT). (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Yayın No DPT: 1664, Ankara. 31 Ağustos 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dorduncu-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani_1979_1983.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (DPT). (2001). *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*. Ankara. 1 Eylül 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-2001-2005.pdf adresinden edinilmiştir.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (SBB). (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*. 1 Eylül 2023 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp->

content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkınma_Planı-2007-2013.pdf adresinden edinilmiştir.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (SBB). (2019). *On birinci Kalkınma Planı 2019-2023*. 1 Eylül 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkınma_Planı-2019-2023.pdf adresinden edinilmiştir.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2023). *Türkiye'nin Uluslararası Enerji Stratejisi*. 1 Eylül 2023 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa#:~:text=D%C3%BCnyadaki%20ispatlanm%C4%B1%C5%9F%20petrol%20ve%20do%C4%9Fa,yakla%C5%9F%C4%B1k%20%74%20oran%C4%B1nda%20d%C4%B1%C5%9Fa%20ba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1d%C4%B1r adresinden edinilmiştir.

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (TCKB). (2013). *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*, Ankara. 1 Eylül 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkınma_Planı-2014-2018.pdf adresinden edinilmiştir.

The World Commission on Environment and Development. (WCED). (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.

Todaro, M., Smith, S.C. (2009). *Economic Development*. Tenth Edition. Pearson Education Ltd.

Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD). (1998). *21. Yüzyıla Giderken Türkiye'nin Enerji Stratejisinin Değerlendirilmesi*. TÜSİAD Yayınları. Yayın No: TÜSİAD-T/98-12/239.

Uğurlu, Ö. (2009). *Çevresel Güvenlik ve Türkiye'de Enerji Politikaları*. İstanbul: Örgün Yayınevi.

United Nations Development Programme (UNDP). (2002). *Energy for Sustainable Development: A Policy Agenda*. Edited by Thomas B. Johansson and Jose Golderberg. New York.

World Conservation Strategy (WCS), (1980). *Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN, UNEP, WWF.

Extended Abstract

Energy and environmental policies constitute important components of the development phase of Türkiye, which has undergone a dynamic process from the proclamation of the Republic to the present. The problem of development refers to a multidimensional concept that aims to balance basic goals such as economic growth, environmental sustainability and social welfare.

In the literature, development theories can be broadly divided into two main categories as traditional and modern development theories. Among the traditional theories, when the theories of classical and neo-classical

economists are examined, it is seen that environmental factors are less emphasized and environmental degradation is evaluated especially with population growth. However, since the 1970s, the idea that social development should include nature, the environment and the needs of future generations has emerged, and therefore criticism of these theories has increased. As a result of these criticisms, modern development theories including the concept of sustainable development have entered the literature.

While energy is a very important element for the functioning of societies, the protection of the environment is critical for the sustainability of the planet. Therefore, the interaction of energy and environmental policies plays a vital role for the successful realization of development. From this point of view, together with the concept of sustainable development, which entered the literature after the 1970s, policies that prioritized only growth and development were also criticized, and the issue that economic development should not be realized despite environmental degradation came to the fore.

Developing countries such as Türkiye do not have the chance to choose one of the policies that prioritize only the environment or only prioritize development. The country is still heavily dependent on fossil fuels today. Moreover, it provides 75% of these fossil fuels through imports.

Energy production and consumption, which was quite limited in the pre-republican period in Türkiye, increased gradually over the years, especially after the 1930s, as a result of the cooperation of the state and the private sector, the creation of industrial policies and the encouragement of energy investments. However, the main emphasis on energy began to be given after the Second World War. In this period, rapid urbanization and industrialization efforts led to an increase in energy demand and gave priority to this sector.

At the beginning of Türkiye's planned development periods, a special section was not devoted to energy and the environment, but these issues were directly addressed in later plans. During the planned periods, domestic energy resources could not be developed sufficiently, while consumption increased rapidly, the share of these resources in energy production decreased.

In development plans; Although environmental policies were initially determined only to prevent pollution, it was seen that policies aiming at environmental and economic integration and finally policies suitable for sustainable development were adopted. Although development may seem like a priority for Türkiye as a developing country, it is extremely important to balance the development with environmental protection. However, the developments in the energy sector in the country over the years have not been able to provide the amount and quality required by the development. Energy production could not meet the demand, and the share of imported resources in consumption gradually increased. The first consideration of renewable energy sources coincided with the period of the Fourth Plan, 1979-1983, but initiatives in this sector could only be realized in the early 1990s. Türkiye's

population growth and industrialization process continues. The country must properly strike the balance between development and the environment. This can be achieved primarily by ensuring security of supply in non-renewable resources, increasing the share of renewable resources in total production, introducing new laws and regulations in the fields of energy and environment and increasing energy efficiency.

This study provides a vital perspective to comprehend Türkiye's transition in energy and environmental policies from the proclamation of the Republic to the present, thereby shaping prospective strategies, as the centenary of the Republic approaches. In the study, issues such as the country's energy production and consumption amounts, the current situation of non-renewable and renewable resources, the role of the country in the global energy trade were left out of the scope to the studies of later researchers.

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN KENTSEL GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Uygur Dursun YILDIRIM*

Öz

Son yıllarda dünyada ve Türkiye'de yaşanmakta olan gıda krizi fiyat artışları, arz dalgalanmaları, beslenme sorunları, iklim değişikliği gibi çeşitli boyutlarıyla tartışılmaktadır. Bu etkilere bağlı olarak endüstriyel gıda sistemine yönelik sorgulamalar artarken gıda sistemlerinde alternatif üretim ve tedarik yöntemlerine olan ilgi artmaktadır. Bu sürece bağlı olarak Türkiye'de son yıllarda kooperatifleşme politikaları ve uygulamalarında yeniden bir canlanma gözlenmektedir. Bu canlanmaya karşın kooperatifçiliği Osmanlı'nın son dönemlerine ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına dayanan köklü bir geçmişi vardır. Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren varlığını sürdüren kooperatifleşme deneyimlerini gıda sistemlerinde yaşanan değişimlerle birlikte ele almaktır. Diğer bir değişle gıda sistemlerinin ve kooperatiflerin cumhuriyet tarihi boyunca geçirdiği dönüşüm çalışmanın odak noktası olarak belirlenmiştir. Çalışmada üç farklı dönem altında ele alınan kooperatiflerin gıda sistemleri içindeki değişen rolleri bakımından süreklilik gösteren ve farklılaşan özellikleri neler olabileceği sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Merkezi devletin tarım, gıda politikaları, kırsal ve kentsel yapıdaki dönüşüm ve toplumsal hareketlerin eğilimlerine bağlı olarak kooperatiflerin taşıdığı rol ve işlevler farklılaşmaktadır. Çalışmada farklılaşma ve sürekliliklerin izi sürülerek 2000 sonrası dönemde gelişen kooperatifçiliğin merkezi devletten bağımsızlaşan karakterinin daha güçlü bir şekilde ortaya çıktığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Politika, Gıda Sistemleri, Kooperatifler.

IN THE 100th YEAR OF THE REPUBLIC, TURKEY'S CHANGING URBAN FOOD SYSTEMS AND COOPERATIVES

Abstract

In recent years, the food crisis, encompassing various dimensions such as price increases, supply fluctuations, nutritional issues and climate change have been widely discussed both in Turkey and throughout the world. As a result, there is an increasing scrutiny of the industrial food system, accompanied by a growing interest in alternative production and supply methods within food systems. Consequently, there has been a resurgence in cooperative policies and practices in Turkey in recent years. Despite this resurgence, cooperatives have a deep-rooted history dating back to the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic. The aim of this

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi İslahiye İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, uygarr@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-5669-5049X>

study was to examine the experiences of cooperatives that have persisted since the early years of the Republic in conjunction with the changes occurring in food systems. In other words, the transformation undergone by food systems and cooperatives throughout the history of the Republic is the focal point of this study. Within the study, the continuous and evolving features of cooperatives in terms of their changing roles within food systems are analysed through three distinct time periods. The roles and functions of cooperatives vary in accordance with the central government's agricultural and food policies, transformations in rural and urban structures, and the tendencies of societal movements. By tracing the threads of differentiation and continuity, the study identifies that post-2000 cooperatives have exhibited a stronger tendency to become more independent from the central government, underlining a more pronounced departure from their previous characteristics.

Keywords: *Urban Politics, Food Systems, Cooperatives.*

Giriş

Son yıllarda gıda ve ekoloji alanında yaşanan kriz ve sorunlarla ilişkili olarak Türkiye ve dünya genelinde kentsel gıda sistemlerinin direnç ve dayanıklılığının artırılması konusunda tartışmalar artıyor. Bu süreçte sistem bir yandan mevcut ekolojik, doğal şok ve risklere karşı dirençli, dayanıklı kentler, gıda sistemleri inşa ederek yenilenme çabasına girdiği gibi politika üretme, uygulama biçimleri de giderek heterojen, çok parçalı, yerel ve çok aktörlü bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Sistemin doğal, ekolojik, ekonomik süreçlerde ürettiği çoklu krizler yönetsel araçlarda dönüşümü zaruri hale getirirken sistemi yenilemeye yönelik yeni ütopyalar, örgütlenme biçimleri, reform girişimleri ve yerel kalkınma politikalarının gündeme geldiğini görüyoruz. Bu süreçlerle bağlantılı olarak nüfusun geniş kesimlerinin kentlerde yaşadığı Türkiye'de gıda sistemlerinin inşasında kooperatif tipi işletmelere yeniden roller verilmiştir. Son yıllarda Türkiye'de çeşitli türlerde çok sayıda kooperatif kurulmaktadır. Belediyeler, bakanlıklar, kentlerdeki gıda inisiyatifleri, kadın örgütleri, STK'lar (Sivil Toplum Kuruluşları) gibi çok sayıda aktör son dönemde kooperatiflerin gıdanın üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinde yaşanan çeşitli sorunlara çare olabileceği üzerinde hemfikirdir. Osmanlı'dan bu yana var olan ve hatta demode, şeffaf olmayan örgütlenmeler olarak görülen kooperatiflerin son dönemde yeniden gündeme gelmesi oldukça dikkate değer bir konudur. Kooperatif tipi işletmelerin yeniden gündeme gelmesine rağmen bu modelin düşünsel anlamda ve pratikte Osmanlı'nın son dönemlerinden bugüne köklü bir geçmişi vardır (Kocabaş, 2003). Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kooperatifçilik politikaları ve yasal düzenlemelerle tarımsal üretim, gıda fiyatlarının düzenlenmesi ve kentlerin gıda iaşesi gibi alanlarda yaşanan sorulara çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Merkezi devlet Cumhuriyet tarihi boyunca kooperatifçiliği hem desteklemiş hem de kontrol altında tutmaya çalışmıştır (Bilgin ve Tanyıcı, 2008, s. 155). 1980'li ve 1990'lı yıllarda eski önemini yitiren 2000'li yıllara gelindiğinde ilginç bir şekilde merkezi devlet kadar toplumun farklı

kesimlerinin verdiği enerjiyle yeni bir kooperatifçilik hareketi diyebileceğimiz bir dönem başlamıştır. Kısacası kooperatifleşme süreçleri Cumhuriyet tarihi boyunca farklı toplumsal, siyasal dinamiklerin etkisiyle daima canlı tutulan, kendi içinde kırılmaları, farklılaşmalarıyla birlikte sürekliliği olan bir örgütlenme politikasıdır. Her dönemin kendisine özgü toplumsal, siyasal, ekolojik koşullarıyla paralel bir kooperatifleşme politikası ve modeli ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın amacı Cumhuriyet tarihi boyunca değişen, farklılaşan gıda sistemleri içinde kooperatifçiliğin üstlendiği rolleri ele almak olarak belirlenmiştir. Birazdan üzerinde durulacağı gibi Cumhuriyet'in kır, kent ve tarım politikalarında kooperatiflerin her zaman merkezi bir önemi olmuştur. Dolayısıyla farklı dönemlerde gıda sistemlerinin inşasında kooperatifçiliğin içinden geçtiği süreçler çalışmanın odak noktasıdır.

Çalışmada Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren gıda sistemleri içindeki rolleriyle kooperatifleşme politikaları ve uygulamaları üç farklı dönemde ele alınacaktır; Bunlardan birincisi; savaş ve buhranın yıkıcı etkileri karşısında yeni bir gıda sisteminin inşasının gündeme geldiği ve kooperatifçiliğin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı 1930 Sonrası dönemdir. İthal ikameci birikim rejimine ilişkin kalkınma politikalarının kurumsal, yasal süreçler bakımından daha sistematik uygulandığı ancak kooperatifçiliğin toplumsal hareketler içinde daha güçlü karşılıklar bulmaya başladığı 1960-1980 arası dönem ikinci dönem olarak ele alınmıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllar Askeri Darbe ve neoliberal politikaların etkilerine bağlı olarak kooperatifçiliğin sönümlendiği yıllardır. Ardından gelen şirket ve marketlerin gıda sistemlerinde hakimiyet kurduğu ancak kooperatiflerin "yeni" bir alternatif olarak gündeme geldiği 2010'lu yıllar çalışmada üzerinde durulacak üçüncü dönem olarak belirlenmiştir. Eldeki kaynaklar izin verdiği ölçüde her dönemin kendisine özgü kooperatifçilik anlayış ve uygulaması kırsal dönüşüm süreçleri ve gıda sistemleriyle bağlantıları kurularak ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada gıdanın üretim, tedarik ve tüketim alanında örgütlenen kooperatiflere yer verilmiş, konut, taşımacılık gibi diğer sektörlerde yer alan deneyimler kapsam dışı tutulmuştur. Çalışmanın ilerleyen başlıklarında öncelikle kır, tarım, gıda ve kooperatifler alanında literatürde yaşanan değişimlerle ilgili kısa bilgilere ve tanımlara yer verilecektir. Sonrasında yukarıda bahsedilen üç farklı dönem makalenin sınırları el verdiği ölçüde detaylarıyla ele alınacak sonuç bölümünde Cumhuriyet'in 100. Yılı'nda tarım, gıda sistemleri ve kooperatifçilik alanında yaşanan süreklilikler, kırılmalar ve değişimlere ilişkin bazı bulgulara yer verilecektir.

1. KIRSALDAN KENTSELE GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİF KAVRAMLARI ÜZERİNE KISA BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Dünyada ve Türkiye'de gıda ve ekoloji alanında yaygınlaşan çok boyutlu krize bağlı olarak tarım, gıda alanı üzerine tartışmalar giderek

yaygınlaşmaktadır. Tarımda çöküş, tasfiye, çözülme başlıklarıyla kamuoyunda sürdürülen tartışmalar akademik alana da yansımakta gıda sistemleri, gıda rejimleri, alternatif gıda sistemleri, gıda egemenliği yaklaşımı etrafında çok sayıda çalışma yayımlanmaktadır (Ayalp, 2020; Büke, 2019). Türkiye'de tarımsal yapılar ve kırsal dönüşüm üzerine yapılan akademik çalışmaların Cumhuriyet'in Kuruluş yıllarından başlamak üzere uzun bir geçmişi vardır. Bu döneme ilişkin ilk çalışmalardan biri; kadro dergisi etrafında toplanan araştırmacılardan İsmail Hüsrev Tokin'in "Türkiye Köy İktisadiyatı" adlı çalışmasıdır (1990). Tokin çalışmasında Batı Avrupa'dan yayılan kapitalizmin köyün ve tarımın iktisadi yapısını nasıl etkilediği sorusunun yanıtını aramaktadır. Ayrıca çalışmada Türkiye'deki ağalık sistemi üzerinde durulmuş ve Avrupa'daki feodal sistemle benzeşen ve farklılaşan yönler ele alınmıştır. 1934 yılında basılan bu çalışma Türkiye'de tarıma ve köye ilişkin olarak yapılan ilk kuramsal çalışmalardan biridir. 1950 ve 1960'lı yıllara gelindiğinde kırsal dönüşüm süreçleri Behice Boran, Mübeccel Kıray gibi önde gelen araştırmacıların çalışmalarında sosyoloji disiplini çerçevesi içinde ele alınmaya başlanmıştır. 1970'lere gelindiğinde Korkut Boratav, Bahattin Akşit, Çağlar Keyder, Muzaffer İlhan Erdost gibi araştırmacıların Marksist ekonomi politik disiplin çerçevesinde yaptıkları çalışmalar ağırlık kazanıyor. Bu çalışmalarda kırsal dönüşümü kapitalist üretim ilişkilerinin köy ölçeğinde ya da tarım sektörünün bütünsel, yapısal dönüşüm süreçleri üzerinde yarattığı etkiler, değişimler çerçevesinde ele alındı (Akşit, 2006). Bu tartışmalar 1970'li yıllarda "tarım sorunu" başlığıyla sürdürülürken 2000'li yıllarda çalışmaların ağırlıklı olarak "gıda sorunu" ya da "gıda krizi" başlığıyla ele alındığını görmekteyiz. Gıdanın ekonomik, politik ve ekolojik alanların kesiştiği multidisipliner bir çerçevede ele alınması da yine son dönemin çalışmalarında göze çarpan diğer bir önemli noktadır (Kuran, 2019, s. 20). Bununla birlikte gıda alanı çerçevesinde yürütülen tartışmalar; halk sağlığı, ekoloji, ekonomi, siyaset bilimi, kamu yönetimi gibi farklı disiplinlerin üzerinde çalıştığı bir alan haline geliyor. Temel ihtiyaç olan sağlıklı gıdaya erişim hakkı ve bu çerçevede doğa, canlılar ve insan sağlığına dost üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin düzenlenmesi son dönem çalışmaların odak noktasıdır.

2000 Sonrası dönemde; "gıda sorunu/krizi" başlığı çerçevesinde yürütülen tartışmaların multidisipliner bir nitelik kazanarak çeşitlenmesi yanında yaşanan bir diğer önemli gelişme; bu tartışmaların çoğu zaman Türkiye'de yeniden yaygınlaşmakta olan kooperatif tipi örgütlenme pratikleriyle birlikte ele alınmasıdır. Gerçekten de Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ilk örneklerini gördüğümüz kooperatifleşme 2000 sonrası dönemde yeniden canlanmakta ve yaygınlaşmakta olup bu alanda yeni bir literatür oluşmaktadır. Gıda krizine karşı kooperatiflerin çözüm potansiyelleri çeşitli çalışmalarda; küçük aile üreticiliğini güçlendirme potansiyelleri, kadınların güçlendirilmesinde sağladığı imkanlar, kentsel tüketicinin sağlıklı gıdaya erişim olanakları, mülteci istihdamına katkıları gibi

çeşitli başlıklarda ele alınmaktadır (Öngel ve Yıldırım, 2019; Işıl ve Değirmenci, 2020; Şahin, 2021).

Kır, tarım ve gıda alanında yapılan çalışmalarla ilgili yaşanan bir diğer değişim mekânsal ölçek boyutuyla yaşanıyor. Son dönemin çalışmaları kır ve köy odaklı olmaktan ziyade gıda sorununu kentsel süreçlerin bir parçası olarak ele almaktadır (Yarış ve Ayaalp, 2023). Özellikle 2000 Sonrası dönem aynı zamanda Türkiye’de kentsel nüfus oranının yüzde 90’lara dayandığı, tarımsal işgücünden büyük kopuşların yaşandığı yıllardır. Bu yıllarda kır, tarım ve gıda alanında yaşanan hızlı dönüşümler genel olarak kentleşme ve kentsel gıdanın üretim, tedarik ve tüketim süreçleri çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında kentsel nüfus ve istihdamın kırsal nüfus ve tarımsal işgücü aleyhine hızlı artışlar göstermesiyle gündeme gelen “temel gıdayı kim üretecek” sorusuyla bağlantılı olduğu açıktır. Özellikle kriz, salgın, deprem gibi doğal, ekolojik, ekonomik şokların etkili olduğu son yıllarda nüfusun geniş kesimlerinin yaşadığı kentlerin temel gıda ihtiyacının nasıl sağlanacağı sorusu fiyat artışları ve beslenme sorunları boyutlarıyla daha kritik hale gelmektedir. Üretimden tüketime gıdanın kentsel ölçekte ele alınmasında etkili bir diğer gelişme de son yıllarda yerel yönetimler alanında yapılan yeni yasal düzenlemelerdir. 2012 Yılında kabul edilen 2014’te uygulamaya geçilen 6360 Sayılı Büyükşehir Belediyelerini konu alan yasayla birlikte Türkiye’de büyükşehir statüsü içinde kalan kentlere bağlı köylerin tamamı mahalle statüsüne geçirilmiştir. Ayrıca kırsal alanlar, mera alanları idari açıdan kentsel arazinin bir uzantısı, parçası haline geldiği gibi yeni düzenlemeyle birlikte büyükşehir belediyeleri de tarım, gıda politikası uygulama olanağına kavuşmuştur. Dolayısıyla son dönemde yaşanan gelişmelerle birlikte kırsal ve kentsel mekanlar arasındaki ayrım noktalarını saptamak zorlaşmış, kentleşme süreçleri kendisine özgü sosyal, ekonomik karakteriyle çevre mekanlar, kırsal alanlar üzerinde güçlü bir hegemonya kurmuştur. Kısacası Türkiye’de son yaşanan gelişmelerle birlikte 1970’lerde köy ölçeğinde veya tarım sektörü içinde ele alınan süreçler çeşitli boyutlarıyla kentsel sürecin bir parçası haline gelmiştir. Buna bağlı olarak üretimden ziyade kentlerde gıdanın tedarik ve tüketim süreçlerinin yanında beslenme sorunlarının da akademik çalışmaların yeni konuları haline geldiğini ekleyebiliriz.

Son dönemde akademik araştırmalar içinde gıda sistemleri, gıda rejimleri, alternatif gıda sistemleri kavramsallaştırmasıyla üretimden tüketime kırsal ve kentsel mekanları kapsayan ele alışlar yaygınlaşmaktadır. Buna göre; gıda sistemleri yaklaşımı üretim, hasat etme, işleme, paketlenme, dağıtım, pazarlama, tüketim ve gıdanın tüketimi ile ilgili tüm gıda sistemi faaliyetlerini kapsamakla kalmamakta, aynı zamanda bu faaliyetlerin çıktılarını da içermektedir (Kuran, 2019, s. 23). Başka bir çalışmada da kentsel gıda sistemi; "belirli bir Kent- Bölge’de gıdanın üretimi, işlenmesi, dağıtımı ve tüketiminde yer alan tüm aktörler, süreçler ve ilişkiler" olarak ele alınmaktadır (Yarış ve Ayaalp, 2023, s. 49). Üstelik yukarıda kısaca özetlediğimiz gelişmelerle birlikte geleneksel olarak kırsalın bir parçası olarak görülen gıda üretim ve

tedarik süreçleri kentsel politika ve planlamanın bir parçası haline gelmektedir. Diğer bir değişle gıdanın üretimi, işlenmesi, dağıtım ve satış süreçlerinin kentsel karakteri güçlenmiştir (Wiskerke, 2015, s. 5). Kentler; kent içinde ve çevresinde yer alan tarımsal alanlar, yakındaki çiftlikler ve farklı kentler, kıtalar ve ülkelerden gelen ürünlerle beslenmektedir. Gıda üretim ve tedarik süreçlerinin son yıllarda kentsel karakterinin güçlenmesi Türkiye'de şehir planlama bölümlerinden gelen araştırmacıların da bu alana yönelik ilgisini artırmıştır.

Gıda sistemleri yaklaşımı üretimden tüketime gıda zincirleri içinde çok sayıda aktörü kapsadığı gibi bu aktörler arasındaki güç ilişkileri ve politikalar da sistemin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Dolayısıyla uluslararası örgütler ve merkezi devletin tarım, gıda politikaları ve yerel yönetimlerin kentsel gıda işesine yönelik politika ve uygulamaları yanında tarladaki tarım işçileri, çiftçiler, aracı, tüccar, banka ve perakende satış yerleri, marketler, şirketler ve kooperatifler bu sistemin kırdan kente örülen aktörleridir. Küreselden yerel ölçeğe uzanan zincirler içinde yer alan kıtalar, kentler ve ülkeler gibi farklılaşan mekanlarda yer alan aktörler arasındaki bağımlılık ilişkileri bu sürecin temel motifini oluşturmaktadır.

Gıda sistemleri yaklaşımı son dönemde çokça gündeme gelen beslenme sorunlarına bağlı hastalıklarla ilişkili olduğu gibi iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı gibi bir dizi ekolojik süreci de kapsayan bir yaklaşımdır. Dolayısıyla sürdürülebilirlik ve dirençlilik kavramları etrafında ekoloji üzerindeki olumsuz etkilerin minimize edilmesi, yeterli sağlıklı gıdanın toplumun tüm kesimleri için erişilebilir kılınması gibi ilkeler son dönemde gıda sistemleri yaklaşımı etrafında ele alınan konulardır (Tendall vd., 2015). Gıda krizine bağlı çeşitli riskler ve sorunlar kamuoyunda sıklıkla gündeme gelirken gıda sistemleri yaklaşımı sorunları farklı boyutlarıyla, bütünsel bir şekilde ele alma olanağı vermektedir. Gıdanın üretim, tedarik ve tüketim alanında yaşanan risk ve sorunlara karşı çeşitli alternatif örgütlenme modelleri gündeme gelmekte olup, kooperatifler bunlardan ilk akla gelen modeldir. Kooperatifler Türkiye'de ağırlıklı olarak gıda ve konut alanında örgütlenen, kır ve kentteki üretim ve tedarik süreçlerinde serbest piyasa ilişkilerinden doğan çeşitli sorunların çözümünde gündeme gelen bir örgütlenme modelidir. Türkiye'de de Osmanlı'nın son dönemleri de dahil olmak üzere Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bugüne kooperatifler, özellikle kırsal kalkınma süreçlerinde ve kentlerin gıda ve tarımsal hammadde ihtiyacının giderilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.

Kooperatifler; Uluslararası Kooperatifler Birliği tarafından 1995'te yayınlanan bildirmede "...kişilerin gönüllü olarak birleşip ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını ve beklentilerini müştereken sahip olunan ve demokratik kurullarla yönetilen bir işletme vasıtası ile karşılamak için oluşturdukları özerk bir kuruluş" olarak tanımlanmaktadır (Polat, 2017, s. 19). Tanımda yer alan özerklik, gönüllülük, demokratik işleyiş gibi ilkelere rağmen kooperatifler tarihsel olarak karşımıza oldukça farklı biçimlerde

çıkarmakta, gıda sistemleri içinde üstlendiği roller de değişmektedir. Birazdan üzerinde duracağımız bu farklılıklara rağmen cumhuriyet yıllarından 2000’li yıllara kadar kooperatifler çoğu zaman merkezi devlet ve yerel yönetimlerin girişimleriyle kurulmuş yerel gıda sistemlerinde önemli roller üstlenmişlerdir. Dünyadaki örneklerinde olduğu gibi Türkiye’de de kooperatifler gıda sistemleri içinde kimi zaman küçük üreticilerin piyasa ilişkileriyle eklenmesinin bir aracı haline gelmekte, kimi zaman da alternatif üretim ve tedarik ilişkilerinin inşasında gündeme gelmektedir (Yıldırım ve Öngel, 2021, s. 9). Özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde, özel sektör ve girişimciliğin yetersiz kaldığı koşullarda devlet kooperatifler kurarak ulusal pazarın inşasına katkı sunmaktadır. 2000’li yıllara gelindiğinde kooperatifler yine gıda sistemleri içinde yeni roller üstlenmeye adaydır. Çalışmanın devamında mekânsal boyutları da göz önünde tutarak gıda sistemlerinin dönemlere göre değişen karakterini kooperatiflerin taşıdığı roller etrafında ele almaya çalışacağız.

2. CUMHURİYET’İN KURULUŞ YILLARINDA GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında özellikle savaşlar ve dünya genelinde 1930’lu yıllardan itibaren yaşanan buhranın etkileriyle Türkiye’de tarımsal üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin ağırlıklı olarak geçimlik ve yerel bir karakter göstermiştir. Bilindiği gibi bu dönemde savaşlar ve 1930 Büyük Buhranı Anadolu nüfusunun büyük bir kesiminin yaşadığı köylerin demografisi, işgücü kapasitesi ve tarım ekonomisi üzerinde ağır tahribatlar yaratmıştı. Yaşanan büyük yıkımlara rağmen Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün işletme ve mülkiyet boyutuyla hakim olduğu bir tarımsal yapı varlığını sürdürmekteydi (Keyder, 1983). Bununla birlikte kuruluş yıllarında; dünya ekonomisiyle bütünleşen, liman bağlantıları olan Batı Anadolu ve Çukurova gibi kıyı çevresi bölgelerde gıda sistemlerinin yerel karakterini yitirdiği, aile çiftçiliği yanında büyük çiftliklerin de pazara yönelik üretimde yer aldığı bir yapı varlığını sürdürmektedir. Bölgelere göre tarımsal yapılarda yaşanan bu farklılaşma gıda sistemlerinde geçimlik tarım yapan küçük köylülük ve pazara yönelik üretim yapan irili ufaklı işletmeler olmak üzere bir farklılaşmanın geliştiğini göstermektedir (Akşit, 1985). Ayrıca bu yıllarda Güneydoğu’nun kırsal alanlarında varlığını sürdüren güçlü ağalık sistemleri de hesaba katıldığında Türkiye’de tarımın bölgelere göre oldukça farklılaşan, heterojen bir yapı gösterdiğini söyleyebiliriz.

Uzun yıllar süren savaş koşullarının yarattığı yıkım ve 1930 Büyük Buhranın Anadolu genelinde yarattığı etkiler gibi oldukça olumsuz koşullar altında kurucu kadrolar; ekonomiyi ayağa kaldırmak, ulusal kalkınma ve iç pazarın inşasında sermaye birikimi olanaklarının geliştirilmesi gibi bir dizi politika ve hedef belirlemeye çalışmıştır. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde tarım kesiminin ve ağırlıklı emek biçimi olan küçük köylülüğün özel bir

önemi vardı. Kentsel nüfus oranının düşüklüğü, sanayi ve diğer sektörlerin ekonomi içindeki payının cılızlığı yanında ülke genelindeki işgücünün küçük köylülük ağırlıklı yapısı devleti ulusal kalkınma planlarında tarım sektörüne ve küçük köylülüğe öncelik vermeye zorlamaktadır. 1930 Sonrasında tarımsal üretimin güçlendirilmesi yanında iç fiyatlar yoluyla tarımdan sermaye kaynak aktarılması amacıyla devlet küçük köylü kesimine yönelik bir destekleme programı başlattı (Keyder ve Birtek, 1976). Geçimlik, yerel ve dışa kapalı özellikler gösteren gıda üretim ve tüketim süreçlerinin iç pazarlarla ve kentsel ekonomilerle bütünleştirilmesi tarımsal gıda ve hammadde üretiminin ve kentlerin gıda tedarik kanallarının güçlendirilmesi dönem politikalarının önde gelen hedefleri arasında yer almaktaydı.

Özel sektör ve piyasa aktörlerinin kır ve kent, üretimle tüketim arasındaki bağlantıları kurmakta yetersiz kaldığı koşullarda ulusal ölçekte bir gıda sisteminin inşasında merkezi devlete önemli roller düşmekteydi. Özellikle büyük ölçüde geçimlik üretim yapan küçük köylü üretiminin ulusal pazarla entegre edilmesinde merkezi devlet temel roller üstlenmiştir. Bu dönemde genel olarak tarımdaki üretici kesimin ve küçük köylülüğün üretim kapasitesini tarımsal girdiler, kredi ve ürün alımı yoluyla güçlendirmeye yönelik kapsamlı bir destekleme programı başlatılmıştır. Tarım okullarının kurulması, üretimde makineleşmenin hızlandırılmasından Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkarılarak topraksız köylüye toprak dağıtımı yapılması bu desteklemelerden sadece bazılarıdır. Diğer bir değişle bu dönem "kendi kendine yeten tarım ülkesi" söyleminin inşasında büyük adımlar atıldığı yıllardır. Bu süreç aynı zamanda geçimlik üretim yapan küçük köylü üretiminin devlet desteklemeleri eşliğinde pazara açıldığı ve kentsel ekonomilerle bütünleştiği bir gıda sisteminin inşası anlamına gelmektedir.

Küçük köylülüğün ve tüketicinin korunmasının zorunluluk haline geldiği bir diğer gelişme 1930 Buhranı koşullarında tarımsal gıda ve hammadde fiyatlarında yaşanan dalgalanmalardır. Varlık'ın aktardığı verilere göre 1927 Yılı 100 birim olarak veri kabul edildiğinde 1935'e gelindiğinde üreticiye yansıyan fasulyenin fiyatı 100'den 60.8'e, buğdayın fiyatı 27.5'e düşmüştür (1980, s. 114). Buhran yıllarında genel olarak tarımsal ürün fiyatlarında yüzde 30-70 arasında düşüşler yaşanmaktadır. Merkezi devlet özellikle 1930 Buhranının temel gıda hammaddesi olan buğday fiyatlarındaki dalgalanmalara düzen ve istikrar getirmek için 1932 ve 1934'te iki yasa çıkartmıştır (Köymen, 2008 , s. 127). Ancak Köymen'e göre hükümetin yaptığı fiyat düzenlenmeleri yetersiz kalmış, devletin özellikle buğday üreten küçük köylüye yönelik yaptığı destekleme alımları yetersiz kalmış, gıda piyasası ve fiyatlar alanında oluşan spekülasyon ortamından daha çok tüccarlar yararlanmıştı.

Uzun yıllar süren savaşlar Anadolu'da üretim yapan küçük köylülük üzerinde büyük yıkımlar yarattığı gibi kentsel sektörlerde ve bu kentlerin gıda yaşesinde özellikle fiyatlar boyutuyla büyük sorunlar ortaya çıkmaktadır. Dönemin sanayi sektörü ağırlıklı olarak şeker pancarı, buğday ve pamuk gibi

tarımsal hammaddeye dayalı üretim yapılmaktadır. Örneğin 1927 Yılında İstanbul'da mevcut sanayinin yüzde 60'ı dokuma ve gıda imalatına dayalıdır (Sarı, 2019, s. 192). Özellikle tarımsal gıda ve hammadde fiyatlarındaki düşüş sanayi kesiminin birikim koşulları için uygun bir ortama neden olsa da gıda ürünlerinin fiyatlarına çeşitli araçların eklediği kârlar nedeniyle kentteki tüketici artan gıda fiyatlarından olumsuz etkilenmektedir. Savaşlar sonrasında dünya buhranının etkilerinin en yoğun şekilde yaşandığı 1930'lu yıllar, kent genelinde hayat pahalılığının yaygınlaştığı, gıda ürünü fiyatlarında hızlı artışların yaşandığı yıllardır. Örneğin Yunus Nadi'nin 14 Nisan 1929'de kaleme aldığı bir köşe yazısında savaş yıllarıyla 1929 Yılı gıda ürünleri fiyatlarını karşılaştırarak; Et fiyatının 5 Kuruştan 150 Kuruşa, ekmeğin fiyatının 1 Kuruştan 18 Kuruşa, beyaz peynirin 5 Kuruştan 120 Kuruşa çıktığını aktarmaktadır (1929). Nadi'nin aktardığı fiyat farkları arka arkaya gelen savaşların ve buhranın tarım kesimi üzerinde yarattığı etkilerin tersine İstanbul'daki gıda fiyatları üzerinde büyük artışlara neden olduğunu göstermektedir. İstanbul'da gıda piyasasını kontrol eden araçların diğer kentlere göre çokluğu da fiyatların yüksekliğinin nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Yeni yapılan demiryolları İstanbul'un Anadolu'nun iç bölgeleriyle olan bağlantılarını, tedarik kanallarını güçlendirmesine rağmen aracı kesim nedeniyle fiyatlar düşmemektedir (Sarı, 2019, s. 366-367). Sarı'nın aktardığı bilgilere göre 1929 Yılında Erzurum'dan gelen et 89 Kuruşa mal olurken, etin İstanbul'daki fiyatı 180 Kuruşu bulmaktadır. Buraya kadar kısaca ele aldığımız gelişmeler piyasa ilişkileri içinde cereyan eden gıda üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin özellikle savaşlar ve buhranın beraberinde getirdiği olumsuz etkilerden yoğun olarak etkilendiğini göstermektedir. Özellikle gıda fiyatlarındaki dalgalanmaların daha çok küçük köylülük ve kentsel kesimler üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda ele alındığı gibi ulusal kalkınmacı politikalara bağlı tercihler ve iç pazarın inşası yanında üreticiler ve tüketicileri olumsuz etkileyen iç fiyatlardaki dalgalanmalar merkezi devleti yeni bir gıda sisteminin inşası doğrultusunda daha güçlü inisiyatifler almaya zorlamaktaydı. Merkezi devletin girişimci rolünün oldukça temel ve kritik roller üstlendiği bu dönemde tarım ve gıda politikalarının üretilmesi ve uygulanması güçlü bir kamu yönetimi sisteminin inşası anlamına gelmekteydi. Böylece hükümet hangi ürünleri hangi fiyattan alacağını saptayarak piyasayı düzenleyebilecektir. Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (TŞFAŞ), Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik), Türkiye Ziraî Donatım Kurumu (TZDK) ve T.C. Ziraat Bankası devlet destekleme alımlarında görev alan kamu kuruluşlarından bazılarıdır (Kuran, 2019, s. 104). Özellikle TMO ve Şeker Fabrikaları gibi devlete bağlı kurumlar temel gıda ve hammaddenin arz ve fiyatlarında düzenleyici roller üstlendiler. Yerel, piyasa dışı geçimlik özellikler gösteren üretim ve tedarik sürecinin piyasaya açılması, iç pazarla ve kentsel

ekonomilerle bağlantılarının kurulması, fiyatların düzenlenmesi bu dönemin kamu kurumlarının temel görevleri arasında yer almaktadır.

Devlete bağlı kurum ve kooperatifler dışında hükümet, Türkiye genelinde tabandan gelen bir kooperatifçiliği de yasal düzenlemeler ve teşvikler yaparak desteklemeye çalışmaktadır.¹ 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde öne çıkan konulardan birisi de; az topraklı köylülerin istihsal (üretim) kooperatifleri etrafında birleştirilmesi ve hükümetin köy bankaları kurarak bu kooperatiflerin ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur (Özensel, 2015, s.87; Kocabaş, 2003). Ayrıca 1920'lerden buhranın etkilerinin yoğun olarak hissedildiği 1930'lara kadar kooperatiflerin kuruluş süreçlerini destekleyen ve düzenleyen çok sayıda yasal düzenleme yapılmıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 1920 Yılında "Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı" meclise sunulmuş, bu tasarının bazı maddeleri yasalaşmıştır. Ayrıca 1923 Yılında İstihsal, Alım ve Satım Kooperatifleri Nizamnamesi; 1924 İtibari Zirai Birlikleri Kanunu, 1935 yılında Cumhurbaşkanı Atatürk imzasıyla Resmi Gazete'de yayınlanan "2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu" ve "2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" çıkarılarak ürün, girdi ve kredi piyasalarında faaliyet gösteren kooperatiflerin kuruluş ve faaliyetleri düzenlenmiştir (Varlık, 1980, s. 103). Görüldüğü gibi kuruluş yıllarında kooperatifleşmeyi yaygınlaştırmaya yönelik yoğun bir yasalaşma faaliyeti göze çarpmaktadır. Bu yasaların çıkartılmasının arka planında savaşlar ve krizden yoğun olarak etkilenen köylünün ürünün değerinde pazarlanması ve aracı tekellerin tedarik zincirlerinden çıkartılması, uluslararası ve yerel pazarın ihtiyaçlarına uygun tarımsal gıda ve hammaddenin üretilmesi ve ortakların ihtiyaç duyduğu girdilerin uygun koşullarda sağlanması, fiyatların düzenlenmesi gibi amaçlar yatmaktadır. Bu kanunlarla özellikle fiyat düşüşlerinden etkilenen küçük çiftçilerden ilgili kurumlardan gerekli onay ve izni alarak kooperatifleşmeleri beklenmektedir. Aynı şekilde kredi kooperatiflerinin kuruluş ve faaliyetleri de Ziraat Bankası'nın denetimine bırakılmıştır.

Devletin yasal düzenlemeler ve desteklemeler sayesinde üretim, kredi ve tüketim alanında çeşitli kooperatiflerin kurulduğunu görmekteyiz. Tarımsal satış ve kredi kooperatifi türünde kurulan bu kooperatifler; hububat, üzüm, tütün, fındık ve incir gibi ürünlerin üretildiği, tarımda ticarileşmenin güçlü olduğu kentlerin tarımsal alanlarında kurulmuştur. İzmir, Aydın, Adana, Giresun kooperatifleşmede önde gelen iller arasında yer almaktadır. Bununla birlikte aynı dönem tüketim kooperatifçiliği de gelişim göstermektedir. Ankara'da yaşayan memurların uygun fiyatlarla gıda tedarikinin sağlanması

¹ Dönemin aydınları arasında da siyasal yaklaşım farklılıklarına rağmen kooperatifleşme politikaları oldukça rağbet görmektedir. Bunlardan biri olan İsmail Hüsrev Tokin kooperatifleşme politikalarına şöyle yaklaşmaktadır; Köylü kooperatifler sayesinde, mahalli ve milli piyasalarda hatta cihan pazarlarında mutasavvıfların kesesine akan kârı kendi cebine koyarak köyde sermayenin terakkümüne ve dolayısıyla köy iktisadiyatının inkişafına ve kendi işтира kuvvetinin yükselmesine hizmet eder (Varlık, 1980, s. 110). Tokin'e göre üreticilerle tüketiciler arasında yer alan aracılardan fiyatları kontrol ederek bu iki kesimi de zarara uğratmaktadır.

amacıyla bizzat Atatürk'ün kurucusu olduğu “Ankara Memurin Erzak Kooperatifi” 21 Nisan 1925'te kurulmuştur (Emiroğlu, 2021). Kooperatifin kuruluş sermayesi olarak Ankara'da yaşayan memurların maaşlarına avans ödemesi yapılmış ancak bu avanslar memurlara ödenmek yerine yeni kooperatifin sermayesi olarak toplanmıştır. Bu alanda 1942 Yılında kurulan bir diğer örnek; “memur, işçi, esnaf her meslekten müstehlik halkın tek başlarına temin edemedikleri daha doğrusu, ucuza ve iyisini temin edemedikleri birçok tüketim maddelerini yerlerinden ve ucuza alıp, ortaklara ve ortak olmayanlara satmak” amacını taşıyan Samsun İstihlak (tüketim) Kooperatifi'dir (Kocabaş, 2006, s. 387). 1920'li ve 1930'lu yıllardan itibaren yapılan yasal düzenlemeler ve devlet desteklemeleri sonrasında Türkiye'de kurulan kooperatif sayılarında gözle görülür artışlar yaşanmasına rağmen veriler kooperatifleşmenin oldukça yetersiz kaldığını göstermektedir. Varlık'ın aktardığı verilere göre kooperatifleşen köylerin toplam köyler içindeki oranı yüzde 6,6'da kalmaktadır (Varlık, 1980, s. 124).

Türkiye'de kooperatifleşme düşüncesi ve pratikleri Osmanlı'nın son dönemlerinde tarımda ticarileşme düzeyinin yüksek olduğu bölgelerde başlamıştır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına gelindiğinde kurucu kadrolar kooperatifçiliğin gelişimine oldukça önem vermiş, özellikle yeni bir gıda sisteminin inşasında kooperatiflere oldukça önemli roller atfetmiştir. Ancak bu yıllarda tabandan gelen kooperatifleşme dinamiği oldukça zayıf kalmış, bunun yerine merkezi devlet idaresi ve bütçesine bağlı kurum ve kooperatifler gıda sistemi içinde oldukça belirleyici roller üstlenmişlerdir. Kimi araştırmacılara göre 1935'te çıkan yasaya ve hükümetin teşviklerine rağmen küçük köylülük yerine kırsal varlıklı kesimlerinin ve büyük toprak sahiplerinin yeni kurulan kooperatiflerde egemen olması bu dönem kooperatifçilik hareketinin tabandan gelişmesini engellemiştir (Günaydın, 2014, s. 506) (Varlık, 1980, s. 131). Tabandan, toplumun farklı kesimlerinin inisiyatiflerinden doğan bir kooperatifçiliğin daha güçlü bir damar haline ortaya çıkması için 1960'lar sonrasını beklemek gerekecektir.

3. 1960-1980 ARASI GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Türkiye'de 1960'lardan itibaren tarımsal üretim ve küçük köylülükten kentteki tedarik ve tüketim süreçlerine kadar gıda sistemlerinde önemli dönüşümler yaşanmaktadır. 1950'lerin başından itibaren tarımda hızlanan makinalaşma, ülke genelinde yaygınlaşan kara yollarına bağlı olarak iç pazarın gelişmesi ve 1960'larda hız kazanan destekleme politikaları sayesinde meta üretimine geçen aile çiftçisi sayısında büyük artışlar yaşandı. 1950'li yılların serbestleşme politikalarından sonra 1960'lı yıllarda devletin tarımsal hammadde ve gıdalara yönelik ürün destekleme politikalarının kapsamı genişletilmiştir. 1960'larda desteklenen gıda ürünü sayısı 7'ye yükseldi. Buna göre 1962'de kuru üzüm, kuru incir, 1965'te fındık, 1966'da zeytinyağı, pamuk, tiftik, 1968'de antepfıstığı destekleme kapsamına alınırken 1975'te kapsam daha da genişletilerek sayı 19'a çıkarılmıştır (Kazgan, 1983). Bu alım

desteklemelerinden geniş bir köylü kesimi yararlanmış böylece küçük meta üreticiliğine geçiş merkezi devletin koruma ve desteklemeleri eşliğinde yaygınlaşmıştır. Kendi toprağında üretim yapan çiftçi sayısının 1.9 Milyondan 3.8 Milyona çıktığı bu dönemde küçük köylülükten küçük meta üreticiliğine geçiş süreci çok sayıda araştırmacının kuramsal ve ampirik çalışmasına konu olmuştur (Akşit, 2006). Yine bu yıllarda meta üretimine geçen çiftçi sayısında büyük artışlar yaşanırken sanayi ve diğer kentsel sektörlerle yönelik işgücü ve nüfus akışı da hız kazanmış kırsal dönüşüm yolları oldukça farklılaşmış ve karmaşıklaşmıştır. Bu farklılaşma içinde küçük meta üreticileri ve merkezi devlete bağlı kurum ve kooperatifler gıda sistemlerinin özellikle üretim ve tedarik süreçlerinde daha güçlü roller üstlenmektedir.

Dönemin gıda sistemlerinin kendisine özgü yapısı bakımından altı çizilmesi gereken bir diğer nokta; 2000'li yıllarda yoğun bir şekilde sorgulanmaya başlanan tarımda “yeşil devrime” dayalı üretim yöntemlerinin bu dönemde yaygınlaşması ve yerleşik bir karakter kazanmasıdır. 1950'lerden itibaren Türkiye tarımında fenni gübre ve zirai ilaçlara bağımlı tarımsal üretim hızlı bir gelişme göstermiştir. Bitkisel ilaç kullanımı 1963'te Türkiye genelinde toplam 4.359 tondan 1980'de yaklaşık 30 Bin tona ulaşmıştır (Oral, 2013, s. 483). Fenni gübre kullanımı da 1950'lerde yaygınlaşmaya başlamış 1980'lere gelindiğinde tarımsal gıda ve hammadde üretiminde kullanılan fenni gübre miktarı 3 Milyon tonu bulmuştur (Şahin, 2016, s. 23). Yüksek verimlilik vaat eden tohumluklar, kimyasal ilaç ve gübre, araç-gereç, makine kullanımı bu dönemde tarımda hızla yaygınlaşırken üreticilerin bu girdileri üreten ve satan şirketlere bağımlılığı da artmaktadır. Özellikle neolitikten bu yana kullanılan karasabanın yerini traktörün almaya başlaması bu döneme damgasını vuran diğer bir önemli gelişmedir. Aynı dönemde çevre arazi ve ormanlardan tarla açma uygulamaları da oldukça yaygındır. Yaşar Kemal 1950'lerde yaptığı röportajlarda tarımda yaşanan hızlı gelişmeler nedeniyle Antalya'da köylülerin çevredeki ormanları yakarak tarlaya çevirdiğinden söz etmektedir (Kemal, 2011, s. 211). Orman keserek veya yakarak tarla açma yönteminin 1970'li yıllara kadar devam ettiği ve çoğu zaman hükümetlerin siyasal nedenlerle buna göz yumduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönem gıda üretim ve tedarik süreçlerinin hızla metalaştığı ve aynı zamanda tarım şirketlerine olan bağımlılıkların ve ekoloji ve beslenme alanında yaşanan sorunların ilk tohumlarının atıldığı yıllardır. Bu sorunlar 2000'li yıllarda gıda sorunu başlıklı çalışmalarda ve alternatif arayışlarında daha belirgin bir şekilde gündeme gelecektir.

Göç sonrası kentleşme süreçleri ilgili literatürde merkezi devletin kentsel alanlara yatırımlarını minimumda tuttuğu, konut stoklarının göçü karşılama noktasında yeterli kalıp kalmadığı ve buna bağlı olarak gelişen gecekondulaşma süreçleri ekseninde tartışılmaktadır (Şengül, 2009, s. 123). Bununla birlikte belirli bir kırsal nüfusun toprakta tutunmaya devam etmesi yanında artan kırdan kente göçler, kentlerin gıda işesi sorunlarını da gündeme getirmektedir. Diğer bir deyişle bu dönemde hızla artan kentsel nüfusa karşın kentsel gıdanın üretim ve tedarik süreçlerinin artan ihtiyacı

karşılıklı karşılamadığı diğer bir önemli noktadır. Kentsel nüfusta 1960'lar ve 1970'ler boyunca yaşanan hızlı artışlar karşısında mevcut gıda tedarik süreçlerinin yetersiz kalışı bu ihtiyacın karşılanmasında bir dizi enformel ilişki ağının da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ailelerin bu dönemde kır kent bağlantılarının devam ediyor oluşu gıda tedarik süreçlerinde de döneme özgü bir takım özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Uluslararası literatürde yer alan kimi yaklaşımlarda ve Türkiye'den çeşitli araştırmacılar köylülüğün güçlenerek sürekliliğini korumasını kentin ucuz besin ihtiyacının karşılanmasında dönemli bir faktör olarak ele almışlardır (De Janvry ve Garramon, 1977; Bazoğlu, 1987). Buna göre göç veren küçük köylü hanelerinde işletme ve işletme dışı ekonomik olanakları birleştirmeye, optimize etmeye yönelik bir işbölümüne doğru geçiş yaşanmıştır. Gecekondularda yaşayanların tarımsal üretimden tam olarak kopmamış dolayısıyla mülksüzleşmemiş kesimlerden oluşması (Yıldırım, 2010, s. 458) kentte yaşayan ailelerin ihtiyaç duydukları düşük maliyetli gıdayı köydeki akrabalarından temin etme olanağı vermektedir. Bu yıllarda ulaşım ve taşıma araçları sadece kırdan kente göç eden insanları taşımamakta, hanelerin köydeki üyelerinden gelen gıdanın adresi kente yeni yerleşen akrabalar olmaktadır. Kentleşmeyle birlikte açığa çıkan gıda ihtiyacının karşılanmasında bir diğer çözüm köydeki kimi ev içi üretim faaliyetlerinin kente taşınmasıyla bulunmuştur. Mübeccel Kıray'ın 1960'lı yılların başında devletin ağır sanayi yatırımının Zonguldak Ereğli'de yarattığı değişimi araştırmak için yürüttüğü çalışmada kentteki ailelerin ancak yüzde 6,8'inin gıda maddelerini dışarıdan satın aldığı saptamıştır (2000, s. 127). Kadınların çalışma hayatına katılımının düşüklüğü bu dönemin kentlerinde ekmek, salça, erişte, turşu, konserve gibi kimi temel gıda ürünlerinin ev içinde, piyasa dışı ilişkiler içinde üretilmesine olanak tanımaktadır. Diğer bir değişle bu dönemde kentleşmenin hız kazanması gıda sistemleri içinde enformel ilişki alanlarının da güçlenmesine yol açmaktadır.

Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren kentlerin gıda iâşesinde ve tedarik süreçlerinde çeşitli aracı, komisyoncu ve bakkalların etkili olduğu bilinmektedir. Yukarıda özetle üzerinde durduğumuz gibi hızlı kentleşme sürecinin beraberinde getirdiği gıda üretim ve tüketim sorunları bu alanda enformel ilişkileri de güçlendirmiştir. Bu dönem yaşanan bir diğer gelişme de merkezi devlet ve yerel yönetimlerin ortak çabalarıyla kentsel gıdanın tedarikinde Migros, Gima, Tansa gibi formel, kurumsal mağaza, market örneklerinin ortaya çıkmaya başlamasıdır (Kuran, 2019, s. 148-149). İsviçre'de kurulan kooperatif tipi faaliyet gösteren Migros'un 1950'li yıllarda şirket kurarak Türkiye'de faaliyete başlaması ayrıca dikkate değerdir. Et ve Balık Kurumu (EBK) gibi merkeze devlete bağlı kurumlar da kentlerde kendi perakende mağazalarını açarak halka ucuz gıda temin etmeye çalışmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında başlayan devlete bağlı kurum ve kooperatiflerle üreticilerden tarımsal gıda ve hammadde alımları yaparak destekleme politikaları bu dönemde devam etti. Ticaret Bakanlığı'nın denetimiyle fındıkta Fiskobirlik, ayçiçeğinde Trakyabirlik, TMO (Toprak

Mahsulleri Ofisi) ve EBK bu dönemin alım yapan önde gelen kurum ve kooperatifleridir (Akad, 2013, s. 99). Tarım Kredi Kooperatifleri ve Köy Kalkınma Kooperatifleri de gelişme gösteren diğer örneklerdir.

Alım yapan kuruluşların coğrafi dağılımına baktığımızda; TMO'nun ağırlıklı olarak alım yaptığı bölge İç Anadolu, EBK'nun Doğu Anadolu, Çaykur Doğu Karadeniz'de alım yapmakta, Orta Karadeniz'de Fiskobirlik, Ege Bölgesi'nde TARİŞ, Çukurova'da ÇUKOBİRLİK, doğuda bakliyat alımlarında Güneydoğu Anadolu Birlik, 1972'de kurulan kendi bünyesinde şeker pancarı alımı yapan 24 farklı kooperatifi bulunduran Pankobirlik ülke genelinde en yaygın faaliyet alanına sahip kuruluşlardır (Akad, 2013, s. 101). Görüldüğü gibi ülke genelinde bütün bölgelere ulaşan, devlete bağlı kurum ve kooperatiflerden oluşan gıda alımlarını yürüten ve fiyatları düzenleyen güçlü bir kurumsal yapı oluşturulmuştur. Bu kooperatifler yönetsel gücünü küçük üreticiden almaktan ziyade mali ve idari bakımdan merkezi devlete bağlı işletmelerdir. Buna rağmen destekleme alımları sayesinde 1960'lardan başlayarak özellikle buğdayda ve diğer gıda ürünlerinde üreticiye yansıyan fiyatlar yüksek tutulmuş bu sayede üretimde önemli artışlar sağlanmıştır (Boratav, 2013, s. 44-45). Bu tablo 1970'lerin sonuna doğru tersine dönecek tarımdaki fiyatlar krizinin etkisiyle düşerken sanayi ürünlerinin fiyatları artmaya başlayacaktır.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında olduğu gibi 1960'lı yıllarda da devlet kooperatifçiliği destekleme politikalarına devam etmektedir. Bu dönemde 1960 Anayasası'nda ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) kooperatifçiliğe yer verilmiştir. I. Kalkınma Planı'nda kooperatif kelimesi 34 defa geçmiştir ve tarım, pazarlama, ormancılık, üretim, balıkçılık, süt ve süt ürünleri gibi birçok alanda kooperatiflerin gelişme yönünde gerekli sermaye ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, desteklenmesi ve güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Özkök ve Köse, 2021, s. 2655). Dönemin kooperatifleşme süreçleri bakımından önemli gelişmelerden birisi 1969 Yılında çıkarılan ve bugüne kadar uygulanan 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu'dur. Bu yasayla birlikte Türkiye'de köy kalkınma kooperatifçiliğinde önemli gelişmeler yaşandı. 1971'de Samsun, Giresun, Trabzon, Sivas, Çorum, Yozgat, Denizli, Isparta ve İzmir gibi kentlerde kurulan Köy Koop işletmeleri köylerin kalkınmasında önemli roller üstlendiği gibi soğan, elma pazarlaması, toplu traktör alımı gibi çeşitli işler de yürütmüşlerdir (Akad, 2013, s. 103). Sayısı 1970'lerin sonunda 1500'e yaklaşan Köy Koop'lar kırdaki üreticiler ve toplumsal tabanla daha güçlü bağları olan kooperatiflerdi. Dönemin toplumsal hareketleri içinde kooperatifçilik yoluyla halkın geniş kesimlerine ucuz ve sağlıklı gıda ulaştırılması politikası yürütülüyordu. Bu bakımdan Köy Koop geniş kesimlerin yakından takip ettiği, desteklediği kır ve kent ayakları olan bir kooperatifçilik deneyimiydi. Köy Koop tarımsal alımlar yaptığı gibi 51 kente yayılan üyelerin ve halkın geniş kesimlerinin uygun fiyatlı gıda tedarik edebildiği 800'e yakın halk pazarı kurmuştu (Ülgen, 2008, s. 27). Kır ve kent ayaklarıyla yaygın ve güçlü bir kooperatif olmasına rağmen 12 Eylül Darbesi sonrası yöneticiler gözaltına alınmış, Köy Koop kapatılmıştır.

1960'lı ve 1970'li yıllar Türkiye'de kooperatifçiliğin gelişmesinde çok sayıda toplumsal dinamiğin etkili olduğu bir dönemdir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren yasal düzenlemelerle ve desteklemelerle teşvik edilen kooperatifçilik bu dönemin toplumsal hareketleri tarafından da sahiplenilmiştir. Ancak geniş kesimlerin halkçı, kamucu ve kalkınmacı fikirler etrafında sahip çıktığı kooperatiflerin gıdanın üretim, yönetim, tedarik ve tüketim süreçlerini ne ölçüde demokratikleştirebildiği önemli tartışma başlıklarından biridir. Bunlara rağmen bu dönem kooperatif sayılarında büyük artışlar yaşandığını görüyoruz. 1965'te tarımsal satış, kredi, köy kalkınması, pancar ekiciliği, çay, hayvancılık, balıkçılık gibi alanlarda kurulan toplam kooperatif sayısı 2.744'ken bu sayı 1976'da 13.640'a çıkmıştır (T.C. Başbakanlık, 1983). 1970'li yılların sonuna gelindiğinde bu kooperatiflerdeki ortak sayısı 3.2 Milyona ulaşmıştır. Bu veriler kuruluş yıllarından itibaren kooperatifçilikte önemli bir yol kat edildiğini göstermektedir. Buna rağmen bu dönemin kooperatifçiliğine ilişkin çeşitli eleştiriler de yapılmaktadır. Özellikle 1163 Sayılı yasa sonrasında kurulan kooperatifler gıdanın üretim ve dağıtım süreçlerini üretici ve tüketici lehine düzenlemeler yapmak yerine çoğunlukla yukarıdan empoze edilmiş, tabandan kopuk deneyimler olarak görülmektedir (Akad, 2013, s. 96). Hatta bu dönem kurulan kooperatiflerin çoğu asli faaliyetler yürütmekten ziyade köylerden Almanya'ya işçi göndermek amacıyla kurulan paravan işletmelerdi. Dolayısıyla kurulan bir çok işletmeye rağmen gerçek anlamda bunlara kooperatifçilik denilemeyeceği, bu kooperatiflerin çoğunun Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin temel ilkelerine uymadığı savunulmaktaydı (Mülayim, 1982, s. 244). Kısacası Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bu döneme çeşitli sosyal, mekânsal, ekonomik dinamiklerin gıda sistemlerinin kendi içinde oldukça farklılaşmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde enformel ilişkiler ve kadın emeğinin de kentsel gıdanın temininde önem kazandığı gibi devlete bağlı kurum ve kooperatifler eşliğinde gıda sisteminin ulusal, bölgesel ölçekte metalaşma sürecinin etkisine girdiğini ayrıca toplumsal tabanla bağ kurmaya çalışan yeni tipte kalkınma kooperatifçiliğinin döneme damgasını vurduğunu görüyoruz.

4. 2000 SONRASI GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Gıda sistemlerinin küresel kapitalizmle bütünleştiği 2000 Sonrası dönemde üretim, tedarik ve tüketim boyutuyla bütün taşların yerinden oynadığı yeni bir dönem başlamıştır. 1980'lerin başından itibaren tarımda aşamalı olarak uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar üretimden tüketime gıda zincirleri içinde yer alan bütün aktörler için köklü dönüşümlerin başladığı yeni bir dönemin kapılarını açmıştır. Bu süreçte tarım, gıda sistemlerinde hakim politika ve uygulamaların seyri büyük ölçüde değiştiği gibi sistemin ürettiği krizler alternatif arayışlarını da yoğun bir şekilde gündeme getirmiştir. Gıda ve ekoloji alanında yaşanan kriz ve sorunlar önceki dönemlerde olmadığı kadar siyasal bir karakter kazanırken sistemin neredeyse

bütün aktörleri etkileri derinleşen gıda krizine karşı çeşitli alternatifler geliştirmeye çalışmıştır. Bu alternatiflerden biri olan 1980'li ve 1990'lı yıllarda eski önemini yitiren buna rağmen son yıllarda sistemin neredeyse bütün aktörleri tarafından çözüm potansiyelleri taşıyan bir işletme tipi olarak görülen kooperatiflerdir.

2000'li yılların başından itibaren güçlü bir şekilde uygulamaya geçilen tarımda neoliberal politikaların beraberinde getirdiği dönüşüm son yıllarda çok sayıda çalışmada ele alınmıştır. Burada bunları tekrarlamaktan ziyade çalışmanın genel amacı bakımından bir kaç noktanın altını çizmekte fayda vardır. Önceki dönemlerde üzerinde durulduğu gibi Türkiye'de tarımsal yapı ve gıda sistemleri içinde ücretsiz aile emeğine dayalı küçük üreticiliğin köklü bir geçmişi vardır. 2000 Sonrası süreçte önemli noktalardan biri bu köklü yapıda yaşanan dönüşümdür. Merkezi devlet kuruluş yıllarından itibaren sürdürdüğü köylüyü, küçük üreticiyi toprakta tutma, üretimle bağını güçlendirme politikalarında büyük ölçüde değişikliğe gitmiştir. Önceki bölümlerde üzerinde durulan tarım kesimini ve küçük üreticilerin üretim kapasitesini güçlendirmeye yönelik destekleme politikaları uygulayan kamu yönetimi sistemi büyük ölçüde işlevsizleştirilmiş, kurumların önemli bir kısmı özelleştirilmiştir. Diğer bir değişle gıda sistemlerinin işleyişinde devlet-köylü ilişkileri 2000'li yıllarda önemini yitirmeye başlayacaktır. Eski koruma ve güvencelerini yitiren ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan küçük üreticiler bu dönemde kentlere büyük göçler verirken 1990'ların başında 9 Milyona yaklaşan tarımda çalışanların sayısı 2021'de 4,9 Milyona düşmüştür (TUİK, 2021). Tarımsal işgücündeki bu kayıp üretime de yansıdığı gibi üretimi sürdürmeye çalışan çoğu çiftçi daha fazla kimyasal gübre, ilaç ve girdi kullanarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Küçük üreticiliğin çözülme sürecine girdiği 2000 Sonrası süreçte kente göç eden haneler kırdan gelen gıda, erzak desteklemelerini de yitirmeye başlayacaktır. Ülke genelinde tarıma ayrılan arazilerin küçülmesi, tarımsal işgücünde uğranılan büyük kayıplar ve kentsel nüfustaki plansız artış hanelerdeki kır-kent dayanışma örüntülerini zamanla zayıflatmıştır.

2000 Sonrası yaşanan bir diğer gelişme; girdi, kredi ve ürün piyasalarında uygulanan serbestleştirme politikalarıyla birlikte gıda sistemlerinin önceki dönemlerdeki bölgesel, ulusal niteliğini yitirmesi ve küresel ekonomiyle daha güçlü bir şekilde bütünleşmesidir. Küreselleşme ve neoliberal pratiklerin beraberinde getirdiği önemli farklılıklardan bir diğeri de yerli ve çok uluslu olmak üzere çok sayıda tarım şirketi, market, banka gibi çeşitli sermaye gruplarının güçlenerek gıda sistemleri ve fiyatlar üzerinde hakimiyet kuran yeni aktörler haline gelmesidir. 2000'li yıllarda çok uluslu şirketlerin gıda alanındaki yatırımları 4 kat artarken buğday, mısır gibi temel temel tarımsal gıdalar sıklıkla ithalat yoluyla tedarik edilmiştir (Oral, 2013, s. 159,454) Aynı dönemin bir diğer önemli gelişmesi gıda piyasasında yaşanan hızlı marketleşme sürecidir. Bilindiği gibi Türkiye'de bakkal, manav, kasap gibi küçük ölçekli perakendeciler büyük zincir marketlerin yoğun rekabeti karşısında varlıklarını sürdürmemekte, kent ekonomisi içindeki önemlerini

yitirmektedirler (Sarı, 2019, s. 233-234). Türkiye’de zincir ve zincir olmayan marketlerin toplam sayısı 1998’de 2.135’iken 2008’de bu sayı 8.252’yi bulmuştur. Dünya Gazetesi’nin haberine göre market zincirlerinin 2022’deki sayısı 50 Bine yaklaşmıştır (2023). Oysa aynı süreçte Türkiye genelinde bakkalların sayısı yaklaşık 155 binden 133 bine düşmüştür (Oral, 2013, s. 194-195). Önceki dönemde Migros, Gima, Tansaş adıyla ilk örneklerini gördüğümüz marketleşme süreci 2000’lerde gıdada perakendecilik anlayışını ve yapısını değiştirerek hakimiyet kazanmıştır. İçinden geçtiğimiz yıllarda BİM, A101, Migros, Şok, CarreFourSa gibi marketler kentlerin bütün mahallerine yayılarak kentin yaş meyve, sebze, işlenmiş gıda gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında önde gelen aktörler durumuna gelmiştir.

Kentsel nüfusun yüzde doksanlara yaklaştığı son yıllarda hızlı bir büyüme sürecinden geçen marketler kentsel gıdanın tüketiminde temel bir rol üstlenmeye başlamıştır. Aynı süreçte gıda fiyatlarındaki artışlar marketleri kendi içinde farklılaştırmış BİM, A101 gibi marketler daha alt gelir gruplarına hitap eden satıcılar olarak öne çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla 2000 Sonrası dönemin belirleyici noktalarından bir tanesi; devletin gıda sistemleri içindeki alıcı, destekleyici ve düzenleyici rollerini terk etmesi bunun yerini marketler ve şirketlerden oluşan kesimlerin almaya başlamasıdır. Tarımsal üretimde ve işgücünde yaşanan kayıplar ve marketleşme kentsel nüfusu gıda enflasyonunun etkilerine daha açık hale getirdiği gibi kentler uzun tedarik zincirlerine ve küresel pazarlara mahkum tüketim merkezleri haline gelmiştir (İPA, 2021). Tedarik zincirlerinin uzaması işlenmiş gıdaların raf ömrünü uzatan çeşitli kimyasalların kullanımı yaygınlaşmıştır. Buna üretimde toprağa atılan kimyasallar da eklendiğinde gıdanın üretim, tedarik ve tüketim süreçleri insan sağlığı yanında doğa ve diğer canlılar üzerinde olumsuz sonuçlar yaratan bir sürece dönüşmektedir.

Küçük üreticiler, aile üreticiliği olarak bilinen kesimler son dönemde varlığını sürdürmekte zorlanırken bir diğer gelişme bu üreticilerin yer aldığı köylerin büyük bir bölümünün mahalleye dönüşmesidir. 2012’de yasalaşan 6360 Sayılı Yasayla birlikte nüfusu 750 Binin üstünde kalan bütün kentlerin büyükşehir statüsüne alınması ve bu il ve ilçe merkezlerine bağlı köylerin tüzel kişiliğine son verilerek mahalle adını alması kararlaştırılmıştır (Çukurçayır vd., 2014). Kentlerde sunulan hizmetlerin tek merkezden yürütülmesi, daha etkili ve verimli bir yönetsel yapının inşası amaçlanarak yapılan bu düzenleme özellikle büyükşehir belediyelerine gıda politikaları geliştirmek ve uygulama konusunda yeni fırsatlar yaratmıştır. Tarımsal faaliyetlerine devam etmesine rağmen mahalle statüsüne dönüşen köyler yeni yasayla birlikte kentin idari, yönetsel, sosyal açıdan uzantısı, devamı haline gelmektedir. Dolayısıyla yeni yasal düzenlemelerle birlikte tarım ve gıda politikaları uygulayabilen büyükşehir ve ilçe belediyeleri gıda sistemlerinin yeni aktörleri durumuna gelmişlerdir.

Küçük üreticiliğin çözülme sürecine girmesi, gıda üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin kentsel karakterinin güçlenmesi, sağlıklı ucuz gıdaya

ulaşım sorunları son dönemde bir alternatif olarak kooperatifleri yeniden gündeme getirmiştir. Gıda sisteminde 2000'li yıllarda yaşanan endüstriyelleşme süreci küresel ölçekte olduğu gibi Türkiye'de de yoğun olarak tartışılmaktadır. Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü 2008'de yayınladığı raporlarda detaylı bir şekilde endüstriyel gıda rejiminin ülkeler üzerinde neden olduğu sorunlara yer vermiş ve tarım alanında politika değişikliğine gidilmesi gerektiğini savunmuştur (UN FAO, 2008). İklim değişikliğinin beraberinde getirdiği ekolojik kriz, uzun tedarik zincirlerinin karbon ayak izi üzerindeki etkileri, beslenme sorunları AB (Avrupa Birliği) Ülkeleri genelinde de tartışılmakta son dönemde Yeşil Mutabakat çerçevesinde tarımda yerel üretim ve tedarik sistemleri, aile çiftçiliği, kooperatifler ve organik üretim eksenli gıda sistemlerine doğru bir geçiş sürecine girilmiştir (Yıldırım ve Yıldırım, 2021). Dünyadaki eğilimlerle paralel olarak son yıllarda Türkiye'de de alternatif gıda sistemlerinin geliştirilmesi konusunda çok sayıda aktör yoğun olarak çaba göstermekte, bunlar içinde yeni kooperatif deneyimlerinin geliştirilmesi üzerinde en çok durulan çözümlerden biridir. Önde gelen büyükşehirlerin farklı semtlerinde organize olan gıda inisiyatifleri, kadınların kurduğu taban örgütlenmeleri, bakanlıklar, mülki amirler, yerel yönetimler ve STK'lar son dönemde kooperatiflerin kurulması ve gelişmesinde önemli roller üstlenen aktörlerdir.

Son dönemin kooperatifleri ağırlıklı olarak tarımsal gıdaların üretim, tedarik ve tüketim süreçlerini belirli biçimlerde düzenleme, iyileştirme gibi amaçlarla kurulmaktadır. 1960'li 1970'li yıllarda kurulan ancak 1980 ve 1990'lı yıllarda güçten düşerek önemini yitiren tarımsal kalkınma kooperatiflerinin son dönemde yeniden canlandığına şahit olmaktayız. 2000'li yıllarda tarımsal işgücünde yaşanan kayıplara rağmen tarımsal üretimin güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü bölgelerde tarımsal kalkınma kooperatifçiliği de yeniden yaygınlaşıyor. Karadeniz'de çay tarımında uzmanlaşmanın olduğu kentler yanında İzmir'in Tire, Gökçe gibi ilçeleri tarımsal kalkınma kooperatifçiliğinin yeniden güçlenmeye başladığı önde gelen yerlerdir. Özellikle İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Tunceli, Ovacık Belediyelerinin sözleşmeli alım anlaşmaları yoluyla tarımsal kalkınma kooperatifçiliğini geliştirmeye yönelik çalışmaları son yıllarda bilinen önde gelen örneklerden bazılarıdır. Örneğin İzmir Büyükşehir Belediyesi; Tire Süt Kooperatifi, Bayındır Çiçekçilik Kooperatifi, Bademli Fidancılık Kooperatifi, İğdeli Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve Bademler Tarımsal Kalkınma Kooperatifi gibi kooperatiflerden sözleşmeli üretim yoluyla düzenli alım yapmaktadır. Bu alımlarda 263 milyon 400 bin lira ödeme yapmış olup bu sayede sonucunda, son yıllarda İzmir'deki üretici kooperatiflerinin üye sayılarında %161 oranında artışlar yaşanmıştır (Keskin ve Yıldırım, 2018, s. 211). İzmir'deki örnek yanında Konya'da şeker üreticilerinin kooperatifleşmesinin ürünlerinden biri olan Torku yine son yıllarda hızlı gelişim gösteren örneklerden bir diğeridir.

2000'li yılların başından itibaren kurulmaya başlanan, son yıllarda sayıları hızla artan kadın kooperatifleri yeni kooperatifçilik dalgasının en ayırt

edici özelliklerinden birini oluşturuyor. Kadın hareketinin güçlenmesinin ürettiği öz örgütlülüklerle bağlantılı olarak gelişen kadın kooperatifleri çoğu zaman çok sayıda uluslararası ve yerel STK, bakanlık ve yerel yönetim düzeyinde devlet kurumlarının içinde yer aldığı geniş bir kurumsal destek ağı içinde gelişim gösteriyor. İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyükşehirler yanında yoğun mülteci göçü alan Gaziantep, Hatay, Adana, Mersin gibi kentlerde de kadın kooperatiflerinin farklı türleriyle karşılaşıyoruz. Sayıları hızla artan kadın kooperatiflerine genel olarak baktığımızda karşımıza; “sosyal kooperatifler, kadın üretim ve işletme kooperatifi, tarımsal kalkınma kooperatifi gibi farklı başlıklar altında kurulan deneyimler çıkıyor. Bu kooperatifler ağırlıklı olarak “sağlıklı”, geleneksel yöntemlerle üretilen gıda üretim, imalat ve satışında uzmanlaşmaktadır. 2011 yılında toplam 93 olan kadın kooperatiflerinin sayısı, 2021 yılında 733’e çıkmıştır (Özdemir, 2011, s. 396)(Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2021, s. 278). Bu kooperatiflerde 7 bine yakın ortak bulunmaktadır. 2023 yılına doğru sayısının 1000’inin üstüne çıktığı tahmin edilen kadın kooperatiflerinin gıda sistemleri içindeki rollerine ilişkin daha detaylı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Büyükşehirlerin önde gelen semtlerinde kurulan, dayanışma ekonomileri ve gıda egemenliği perspektifiyle kurulan tüketim kooperatifleri son döneme damgasını vuran örneklerden bir diğeridir. Bu kooperatiflerden en bilineni olan Kadıköy Tüketim Kooperatifi’ni, İstanbul ve İzmir’in çeşitli semtlerinde yeni kurulan diğer tüketim kooperatifleri izlemiştir. Bu kooperatifler genel olarak kentlerde yaşayan halkın sağlıklı gıdaya erişim hakları temelinde faaliyet yürütmektedirler. Tarım ve Orman Bakanlığı’na bağlı olarak kurulan, ilk şubesini Mart 2017’de açan tarım kredi kooperatiflerine bağlı olarak açılan kooperatif marketler son yıllarda hızla yaygınlaşan diğer bir örnektir. Resmi adı Tarım Kredi Pazarlama ve Marketçilik A.Ş. olan, halka düşük fiyatlı gıda tedarik edilmesi ve piyasada gıda fiyatlarının dengelenmesi iddiasıyla açılan kooperatif marketlerin sayısı Mart 2022’de 1000’e ulaşmış durumdadır (Tarım Kredi Gazetesi, 2023). Genel olarak özetlediğimiz bu örneklerin ağırlıklı kısmı tarım ve gıda alanında faaliyet göstermektedir. Görüldüğü gibi tarımda ve gıda alanında yaşanan kriz beraberinde bu krize çeşitli boyutlarıyla müdahale etmeye, iyileştirmeye çalışan çok sayıda deneyimin de ortaya çıkmasına yol açıyor.

Farklılaşan kooperatif deneyimlerinin içinde buldukları alan ve sektörlerde büyüklük ve etkilerine ilişkin elimizde somut veriler bulunmamakla beraber bu etkinin henüz oldukça sınırlı olduğunu tahmin edebiliriz. Buna rağmen kooperatifleşmenin bir çok soruna çare olacağı konusunda Türkiye’de neredeyse bütün aktörlerin üzerinde uzlaştığı bir toplumsal zemin gelişmektedir. Kooperatifleşme politikalarının çözüm potansiyellerinin yüksekliği konusunda oluşan yaygın kanaate rağmen son dönemde yaygınlaşan örnekler kendi içinde oldukça farklı işlevler ve roller üstlenmektedir. Dayanışma ekonomileri ve gıda egemenliği perspektifiyle kurulan ve faaliyet gösteren kooperatifler kendilerini doğrudan endüstriyel gıda sistemi ve şirketlerin hakim olduğu tarım, gıda sistemine karşı

konumlandırmaktadırlar. Şirketlerin egemen olduğu gıda sisteminde halkın kendi gıda sistemlerini inşa etmek perspektifi temelinde kooperatiflere bir dizi roller verilmektedir. Bununla birlikte kırsal kalkınma perspektifi çerçevesinde kurulan, özellikle CHP'li yerel yönetimlerce desteklenen üretici kooperatiflerinin yaygınlaştığını görmekteyiz (Yıldırım, 2017). Bu deneyimde küçük aile çiftçiliğinin korunması ve desteklenmesi, kentlinin gıda yaşasının sağlanması, gıda güvenliğinin tesisi gibi bir dizi hedef çerçevesinde kooperatiflere roller verilmektedir. Son olarak devletin merkez ve taşra teşkilatları, yerel ve küresel STK'lar gibi kurumlarla yoğun işbirliği içinde kurulan kooperatifler, kadın kooperatifleri yerelde kadınlar ve diğer dezavantajlı gruplar için yeni girişimcilik ve istihdam olanakları, markalaşma, organik ürün pazarında ortaya çıkan yeni fırsatların yakalanması bağlamında kooperatiflere roller verilmektedir.

Sonuç

Gıda krizi son yıllarda insan sağlığı, canlılar ve ekolojik süreçler boyutlarıyla farklı disiplinlerden araştırmacıların gündeme aldığı konulardan biridir. Krizin beraberinde getirdiği sorunlar oldukça kapsamlı olmakla birlikte son yıllarda kooperatif tipi örgütlenmelerin belirli ölçülerde bu krize çözüm olabileceği yaklaşımı giderek yaygınlaşmaktadır. Kooperatif tipi örgütlenmeler yeniden gündeme gelmesine rağmen çalışma boyunca üzerinde durulduğu gibi esasında ilk örneklerini Osmanlı'nın son dönemlerinde, tarımda ticarileşmenin etkili olduğu bölgelerde görmekteyiz. Ancak kooperatifçilik politikası ve uygulamalarının yasal, kurumsal süreçler etrafında düzenlenmesi, teşvik edilmesi ve desteklenmesi esasen Cumhuriyet tarihi boyunca çok sayıda hükümeti ortak kesen bir özellik olmaktadır. Bu çalışmada özellikle 1930'lardan itibaren üç farklı dönemin kooperatifçilik politikası ve pratikleri gıda sistemleri içindeki rolleri çerçevesinde ele alınmıştır.

1930'lar sonrasında savaşlar ve ekonomik buhran kırdaki üreticiler kadar kentte yaşayan tüketiciler üzerinde özellikle gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle olumsuz etkiler yaratmaktadır. Dolayısıyla dönemin kooperatifçilik politikaları kriz ortamının yol açtığı fiyatlar dengesizliklerini düzenlemeye yönelik olarak gündeme getirilmiştir. Burada hemen not etmek gerekir ki kriz koşullarının üreticiler, fiyat ve tüketiciler üzerinde yarattığı olumsuz etkilere bağlı olarak kooperatifleşmenin bir çözüm haline gelmesi 1930'lu yıllarda olduğu gibi gıda krizinin etkili olmaya başladığı 2000 Sonrası koşullar için de geçerlidir. Ayrıca kooperatifçilik politika ve uygulamaları, gıda fiyatlarının düzenlenmesinden öteye dönemin ulusal kalkınma politikalarının hayata geçirilmesi bakımından da merkezi önem taşımaktadır. Özel sektör kurumlarının beklenen performansı gösterememesi devlete bağlı kurum ve kooperatiflerin önemini artırmıştır. Ancak merkezi devletin yasal çerçevesini çizdiği ve kurucu kadrolarca teşvik edilen kooperatifleşme pratikleri bu yıllarda ağırlıklı olarak devlet girişimleri olmakla sınırlı

kalmıştır. Bu kooperatiflerin merkezi devletle olan sıkı idari, mali bağları Türkiye’de kooperatifçilik geleneğinin toplumsal tabanla bağının zayıf kalmasına neden olmuştur. Osmanlı’da Ziya Paşa’nın Memleket Sandıkları, Kamil Paşa’nın İzmir’deki kooperatifleşme süreçleri konusundaki çabaları düşünüldüğünde bu geleneğin daha eskiye giden bir geçmişi olduğu söylenebilir.

1960’lı yıllara gelindiğinde gıda sistemleri içinde çeşitli üretim ve tedarik pratiklerinin geliştiğini ve buna bağlı farklı perspektiflerden gelen kooperatif türlerinin de yaygınlaştığını görmekteyiz. Diğer bir değişle 1930’larda devlet kontrolü ve denetimi altında gelişen kooperatifçilik geleneği içinde 1960’larda toplumsal hareketler içinden gelen, üretici ve tüketici kesimlerle organik bağları olan başka türde bir kooperatifçilik de gelişim göstermektedir. Aynı süreçte mahalle bakkalları önemini sürdürürken devlet ve yerel yönetimler desteğiyle kurulan marketlerin ilk örnekleri kentsel gıdanın tedarikinde yeni aktörler olarak gündeme gelmektedir. Bununla birlikte göç alan kentlerin çeperlerinde yaşayan kitlelerin temel beslenme ihtiyaçlarında köydeki akrabalarından gelen gıda destekleri ve istihdam hayatına katılmayan kadınların ev içi emeği ve gıda üretimindeki rolü de önem kazanmıştır. Genel olarak bu denemin kooperatifçiliği üzerinde merkezi devlet otoritesi devam etmekle birlikte Köy Koop Deneyimi gibi tabanla güçlü bağları olan bir kooperatifçilik geleneğinin gelişmesinin ilk adımları atılmıştır. Ayrıca bu yıllarda sorgulanmaksızın uygulamaya geçilen yeşil devrim politikaları özellikle 2000’li yıllarda gıda sorunu tartışmalarında beslenme sorunları ve uluslararası tarım şirketlerine olan bağımlılıklar boyutuyla yeniden gündeme gelecektir.

Osmanlı’nın son dönemlerinde gayrimüslim burjuvaziye karşı yerli üreticinin korunması, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından itibaren merkezi devlet girişimleriyle ulusal kalkınmanın gerçekleştirilmesi, 1960’lı yıllardan itibaren köylülüğün güçlü bir şekilde desteklenmesi gibi farklı tarihsel dönemlerde farklı roller üstlenen kooperatiflere son dönemde yeniden çeşitli rol ve işlevler verilmektedir. Son dönemde de gıda krizinin derinleşmesiyle kendisini gösteren; sağlıklı beslenme ve ucuz gıdaya erişim, küçük üreticinin desteklenmesi ve üretimle bağının güçlendirilmesi gibi sorunlar kooperatif tipi örgütlenmelere olan ilgiyi artırmaktadır. Bununla birlikte bu modelin çok daha kapsamlı sorunların çözümünde bir sosyal politika aracı olarak gündeme getirildiğini görüyoruz. Son dönemin kooperatifleri gıda krizi kadar istihdam, güvencesizlik, kadınların güçlendirilmesi, mülteciler ve ekolojik kriz gibi farklı sorunlarda taşıdığı çözüm ve iyileştirme potansiyelleri bakımından gündeme gelmektedir. Özellikle kadın kooperatifçiliğinin gelişmesi son dönemin en ayırt edici özelliklerinden biridir.

Kooperatifler, son dönemde üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinde büyük yapısal dönüşümler yaşandığı bir süreçte gündeme gelmiştir. Küçük üreticiliğin yeniden üretim krizine girdiği süreçte perakende sektöründe yoğun bir tekelleşme sürecine girilmiş piyasayı az sayıda zincir market elinde

tutmaya başlamıştır. Gıda perakende piyasasında yaşanan marketleşmenin önemli sonuçlarından biri üreticiyle tüketici arasındaki aracı sayısının azaltılması ve marketlerin kırdaki üretim ve kentteki tüketim süreçlerini aynı anda düzenleyecek, tedarik ilişkilerini ve fiyatları kendi çıkarlarına göre düzenleyecek kapasiteye ulaşmasıdır. Dolayısıyla merkezi devletin de düzenleyicilik rollerinden çekildiği bu süreçte gündeme gelen kooperatifler yeniden bir dizi kamusal rol üstlenmeye hazırlanmaktadır. Son dönemlerde adil fiyatlarla gıdaya erişimin önemi arttığı gibi fenni gübre ve diğer tarımsal ilaçların kullanımının artması beslenmeye bağlı sorunları da gündeme getirmektedir. Önceki dönemlerden farklı olarak kentsel kesimlerin ucuz ve sağlıklı gıdaya erişim sorunları çerçevesinde tüketim kooperatifçiliği yeni bir gelişme dinamiği yakalamıştır.

Görüldüğü gibi son dönemde kentleri besleyen gıda sistemlerinde büyük yapısal dönüşümler yaşandığı gibi sistemin içinden sistemi dönüştürmeye, iyileştirmeye yönelik müdahalelerin de gündeme geldiğini görmekteyiz. Diğer bir değişle 2000 Sonrasının gıda sistemlerinde şirketler ve marketlerin hakimiyet kurduğu, gıda tedarik zincirlerinin küresel nitelik kazandığı koşullarda üretim ve tüketimin yerelleştirilmesi, ekolojik üretime geçilmesi temelinde bir dizi alternatif deneyim ortaya çıkmaktadır. Deprem, salgın, yangın, iklim değişikliği gibi doğal, ekolojik ve ekonomik nedenselliklere bağlı olarak gündeme gelen afetler de yine gıda sistemlerini tehdit eden gelişmelerdir. Önümüzdeki dönemlerde bu tip krizlere ve afetlere dayanıklı gıda sistemlerinin inşasında kooperatiflerin önemli roller üstleneceğini öngörmek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Uygur Dursun Yıldırım, %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Uygur Dursun Yıldırım, %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akad, T. (2013). Devletin Kırsal Kesime Yönelik Müdahaleleri. N. Oral (Ed.), *Türkiye’de tarımın ekonomi-politiği (1923-2013)* içinde (s. 35-46). Notabene Yayınları.
- Akdağ, Sarı K. (2019). Cumhuriyet Dönemi'nde iktisadi açıdan İstanbul-Ankara çekişmesi (1923-1939) [doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ak Kuran, S. (2019) Türkiye’de gıda sistemleri ve ekolojik etkileri [doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Akşit, B. (1985). *Köy, kasaba ve kentlerde toplumsal değişme*. Turhan Kitabevi.
- Akşit, B. (2006). Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı/Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazın Taraması. A. Eraydın (Ed.), *Değişen mekân: mekânsal süreçlere ilişkin tartışma ve araştırmalara toplu bakış: 1923-2003* içinde, (s. 23-41), Dost Kitabevi Yayınları.
- Bazoğlu, N. (1987). İşçileşmeye karşı köylülüğün devamı tartışması ve düşündürdükleri. *11. Tez Kitap Dizisi*, 7, 30-34.
- Bilgin, N. & Tanıyıcı, Ş. (2008). Türkiye’de kooperatif ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 136-159.
- Birtek F. & Keyder, Ç. (1976) Türkiye’de devlet tarım ilişkileri 1923-1950. *Birikim*, 22, 31-40. ^[1]_[56]
- Boratav, K. (2013). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi, N. Oral (Ed.), *Türkiye’de tarımın ekonomi-politiği (1923-2013)* içinde (s.19-40). Notabene Yayınları.
- Büke, A. (2019). 21. Yüzyılda kapitalist tarım-gıda sistemi ve tarım/köylü sorunu tartışmaları. *Praksis*, 50(2). 123-148.
- Çukurçayır, M. A., Negiz, N., & Yemen, A. (2014). 6360 Sayılı Kanun’un uygulamasında köy (lü) mü mahalle (li) mi. Uluslararası XI. Kamu Yönetimi Forumu Bildiriler Kitabı: AfroAvrasya Coğrafyasında Kamu Yönetimi Uygulamaları ve Sorunları. TODAİE Yayınları.
- De Janvry, A., & Garramon, C. (1977). The dynamics of rural poverty in Latin America. *The Journal of Peasant Studies*, 4(3), 206-216. <https://doi.org/10.1080/03066157708438020>
- Dünya Gazetesi. (2023, 13 Haziran). *Türkiye’de orta vadede en az 20 bin market açılması bekleniyor*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.dunya.com/sectorler/adresinden edinilmiştir>.
- Edgücan, Ç.Ş. (2021). *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Kooperatifler: Teori, Pratik, Vizyon* (ed.). Notabene Yayınları.
- Emiroğlu, A. (2021). *Geçmişten Günümüze Kooperatifler*, Ekin Yayınevi.

- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2021). *Ticaret Bakanlığı 2021 yılı faaliyet raporu*, 20 Ağustos 2023 tarihinde www.ticaret.gov.tr/data/adresinden edinilmiştir.
- Günaydın, G. (2014). Köylülüğün Dönüşümü, A. Aysu & M.S. Kayaoğlu (ed.), *Köylülüğten Sonra Tarım İçinde* s. 457-535, Epos Yayınları.
- Işıl, Ö.S. & Değirmenci, S. (2020). *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler: Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor* (ed.). Notabene Yayınları.
- İstanbul Planlama Ajansı (2021). *İstanbul gıda stratejisi belgesi*, 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://ipa.istanbul/istanbulgidastratejibelgesi> adresinden edinilmiştir.
- Ayalp Karakaya, E. (2020). Tarımsal gıda sistemleri dönüşüyor mu? İzmir'de alternatif gıda inisiyatifleri. *Toplum ve Bilim*, 153, 49-81.
- Karg, H., Drechsel, P., Akoto-Danso, E.K., Glaser, R., Nyarko, G. & Buerkert, A. (2016). Foodsheds and city region food systems in two west african cities. *Sustainability*, 8, 11-75. <https://doi.org/10.3390/su8121175>
- Kazgan, G. (1983). "Tarım" Maddesi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 9 İçinde, s. 2410-2429. İletişim Yayınları.
- Kemal, Y. (2011). *Röportajlar*. Yapı Kredi Yayınları. ^[1]_[SEP]
- Keskin N. E. & Yıldırım C. (2018, 10 Nisan). *İzmir'de tarımsal kalkınma ve Büyükşehir Belediyesi* [Bildiri sunumu]. İzmir Belediyesi'nin 150. Kuruluş Yıldönümünde Uluslararası Yerel Yönetimler Demokrasi ve İzmir Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (s. 196-213), İzmir.
- Keyder, Ç. (1983). Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı, Ç. Keyder (Ed.), *Toplumsal tarih çalışmaları* içinde (s.221-276). Dost Kitabevi Yayınları. ^[1]_[SEP]
- Kıray, M. (2000). Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, *Bağlam Yayınları*.
- Köymen, O. (2008). Kapitalizm ve Köylülük, *Yordam Yayınları*.
- Mülayim, Z.G. (1982, 17 Mayıs) *Türk Kooperatifçiliğinde Son Gelişmeler* [Bildiri sunumu]. Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde Konferans, Bursa.
- Oral, N. (2013). *Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013* (ed.), Notabene Yayınları.
- Özensel, E. (2015). *Türkiye'de Kırsal Yapıların Dönüşümü*. Çizgi Yayınevi.
- Polat, H. (2017). *Yarının İşletmesi Kooperatif*. Orkide.
- Şengül, H. T. (2009). *Kentsel Çelişki ve Siyaset*. İmge Kitabevi.
- T.C. Başbakanlık. (1983). Türkiye Yıllığı 1983, Başbakanlık Basım Yayın Genel Müdürlüğü, Dönmez Ofset Basım Evi.

- Tarım Kredi Gazetesi. (2023, 10 Haziran). *Kooperatif marketler*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tarimkredi.org.tr/gundem/tarim-kredi-gazetesi/adresinden edinilmiştir>.
- Tökin, İ. H. (1990). *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İletişim Yayınları.
- TUİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri Bülteni*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/> adresinden edinilmiştir.
- Tendall, D. M., Joerin, J., Kopainsky, B., Edwards, P., Shreck, A., Le, Q. B., & Six, J. (2015). Food system resilience: Defining the concept. *Global Food Security*, 6, 17-23. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2015.08.001>.
- Öngel, S. & Yıldırım, U.D. (2019). *Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler* (ed.). Notabene Yayınları.
- Özkök, Y., & Köse, Z. (2021). Kooperatifçilik ve bölgesel kalkınma ilişkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Third Sector Social Economic Review*, 56(4), 2647-2664. Doi:10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.11.1689.
- Özdemir, G. (2011, 13 Ekim). *The case of women's cooperatives in struggle against poverty* [Bildiri sunumu]. In International symposium on poverty alleviation strategies, (pp. 393-399), İstanbul.
- Kocabaş, Ö. Y. (2003). Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 8(1/2), 15-24.
- Nadi, Y. (1929, 14 Nisan). *Hayat pahalılığı*, 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1929-04-14/1> adresinden edinilmiştir.
- Şahin, Ç. (2018). Türkiye tarımında kooperatifçilik alternatifini yeniden düşünmek. *Politik Ekonomik Kuram*, 2(2), 59-76. <https://doi.org/10.30586/pek.494587>
- Şahin, G. (2016). Türkiye'de gübre kullanım durumu ve gübreleme konusunda yaşanan problemler. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 22(1), 19-32.
- Yarış, A., & Ayalp, E. K. (2023). Kentsel gıda planlaması için çıkarımlar: Gıdanın kent-bölgesi'ni tanımlamak. *Sketch: Journal Of City And Regional Planning*, 5(01), 46-60, <https://doi.org/10.5281/zenodo.8214074>
- Yıldırım, U. D. (2017). Tarımda alternatif kamusalılığın olanakları: İzmir Tire süt kooperatifi örneği. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 2, 50-67.
- Yıldırım, U.D.& Öngel F.S. (2021). *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya Deneyimler, Tartışmalar* (ed.). Notabene Yayınları.
- Yıldırım, U.D. & Yıldırım, M. C. (2021). “Yeşil Ekonomiye” Geçiş Sürecinde Tarladan Sofraya Adil, Sağlıklı Ve Çevre Dostu Gıda Sistemleri Ve Kooperatifler. F.Sezgin, E. Acı, R. A. Kuşçu (Ed.) *Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında yeşil ekonomi* içinde (s. 217-245). Nobel Yayıncılık.

- Yıldırım Kocabaş, Ö. (2006). Türk Kooperatifçilik Tarihi içerisinde Samsun'un yeri. C. Yılmaz (Ed.) *Geçmişten geleceğe Samsun 1. Kitap* içinde, (s.385-397), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Evi.
- Yıldırım, S. (2010). Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu. B. Şen & A.E. Doğan (Ed.), *Tarih, sınıflar ve kent* içinde, (s.398-464), Dipnot Yayınları.
- United Nations Food And Agricultural Organization (UN FAO). (2008). *The state of food insecurity in the world*. 21 Temmuz 2023 tarihinde <http://www.fao.org/3/i0291e/i0291e00.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Ülgen, Y. (2008). Köy-Koop hareketinin Türk kooperatifçiliğinin gelişimine olan etkileri [yüksek lisans tezi]. Namık Kemal Üniversitesi.
- Varlık, B. (1980). 1930-1940 Yılları arasında Türkiye'de tarımsal kooperatifler üzerine bir deneme. *Ekonomik Yaklaşım*, 1(3), 101-133.
- Wiskerke, J. S. (2015). Urban Food Systems. H. Zeeuw & P. Drechsel (Ed.), *Cities and agriculture Inside* (p. 19-43). Routledge.

Extended Abstract

In recent years, there has been a noticeable increase in criticisms and questioning of the industrial food system both globally and in Turkey. During a period in which significant portions of the population have begun living in urban areas, the risks and uncertainties posed by shocks such as earthquakes, fires, and pandemics have significantly impacted food systems. Moreover, the Green Revolution practices based on intensive chemical usage in agriculture, which have been implemented since the 1950s, are currently unsustainable due to the threats they pose to human health, wildlife, and the environment. Although the effects of the multifaceted food crisis encompass social, economic, and ecological risks and uncertainties, urban food systems stand out as one of the most affected domains. Global institutions such as the United Nations (UN) and the European Union (EU) have raised awareness of these concerns and are striving to generate alternative solutions. Among these alternatives are options such as constructing sustainable food systems, returning to family farming, transitioning to organic agriculture, localizing supply chains, and promoting cooperative-style enterprises.

Parallel to global developments, Turkey has also witnessed a resurgence in cooperative policies and practices in recent years. Numerous cooperatives of various types have been established to regulate production, supply, and consumption in both rural and urban areas. These cooperatives, which experienced renewed prevalence in the 2000s, have a deep-rooted history in Turkey dating back to the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic. Particularly since the establishment of the Republic, the central government has played a pivotal role in the construction of food systems and cooperative policies. This study aimed to delve into the transformative processes that food systems and cooperatives in Turkey had

undergone since the establishment of the Republic. The study focused on three significant periods: the founding years of the Republic, the post-1960s era, and the 2000s, which are crucial for understanding shifts in food systems and cooperative practices. By doing so, the study aimed to comprehend how the evolution of cooperatives, marked by continuity and changes, has unfolded from the early years of the Republic up to the present. Throughout the study, cooperatives are not merely regarded as independent units or enterprises but are analysed within the context of the food systems in which they are embedded. In other words, the unique social, economic, and political characteristics of each period significantly shape the forms of cooperative models during that period. Consequently, a range of variables such as the central government's agricultural and food policies, the impacts of economic crises, the tendencies of societal movements, as well as demographic and labour characteristics of rural and urban areas, all contribute to transformative effects on food systems.

The first period addressed in the study encompasses the early years of the Republic. During this period, the effects of wars, the adverse conditions arising from the 1930s Depression, and the national developmental policies of the central government on food systems and cooperative policies are discussed. Cooperative policies and practices during this period aimed to address the fluctuations in food prices caused by wars and crises. In parallel with national development policies, essential roles were assigned to state-related institutions and cooperatives to support the agricultural sector and rebuild food systems. Although various laws were enacted and incentives provided to promote cooperation within society, a cooperative framework heavily influenced by central government bureaucracy emerged during this period. The second period extensively explored in the study corresponds to the 1960s and 1970s. The economic and political dynamics of this era led to significant diversification in food systems as well as cooperative practices. While cooperatives associated with the central government continued to thrive, a dynamic form of cooperative practice with connections to both producers and consumers in rural and urban areas also emerged. Köy Koop exemplifies the development of independent and democratic cooperatives in Turkey. Moreover, with support from both the central government and local administrations, the first instances of marketization are observed. The provision of food support from rural areas for families migrating to cities, the roles of women in household-based food production, and the increasing application of "green revolution" practices reliant on intensive chemical usage in food production were essential in shaping the food systems of this era. In summary, the dynamics of urbanization, societal movements, and green revolution practices significantly shaped the food systems and cooperative practices of this period.

The 2000s marked a period when the outcomes of neoliberal policies began to manifest, and capital groups composed of corporations and businesses began exerting considerable control over food systems. Issues such

as nutrition problems, increases in food prices, and the loss of biodiversity resulting from the system's operation have heightened interest in alternative production and consumption methods. Corporations asserting dominance over agriculture and food through the industrial food system are under intense scrutiny. The cooperatives of this era emerged largely as responses to these corporate entities and markets. Therefore, social movements and organizations active in the food sector play a significant role in shaping cooperative practices during this period. Additionally, a variety of actors, including local governments, ministries, and women's organizations, contribute significantly to the post-2000 development of cooperatives. Particularly noteworthy is the development of women's cooperatives, which is one of the distinctive aspects of this period. In the post-2000 era, cooperative practices in Turkey have flourished and diversified significantly. Especially distinctive for this period is the rise of cooperative practices that draw strength from various segments of society in rural and urban areas. The ongoing food and climate crises have increased interest in cooperatives among a wide range of society.

CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE TARIMIN DÖNÜŞÜM SERÜVENİ: DÜN, BUGÜN VE YARIN

Erdem BULUT*

Öz

Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz yıllık tarihindeki tarım sektörünün dönüşüm sürecine ışık tutmaktadır. Söz konusu dönüşüm süreci birçok açıdan önemlidir zira Türkiye'nin politik, sosyolojik ve ekonomik dinamikleri ve hatta kırılımları açısından belirleyici bir faktördür. Bu durum göz önünde bulundurularak, bu makalede, Türkiye'nin uyguladığı tarım politikaları beş dönem altında tahlil edilmiştir. Amaç, Türk tarım sektörüne hâkim olan politikaları, dönemin koşulları ile birlikte değerlendirmektir. Söz konusu politikaların etki ve sonuçlarını görmek amacıyla geniş bir veri seti kullanılmıştır. Sonuçlar tarım sektörünün ekonomi içindeki ağırlığının zamanla azaldığını göstermektedir. Ancak dezavantaj gibi görülen bu durum aslında Türkiye'nin tecrübe ettiği büyüme, gelişme ve modernleşme sürecinin kaçınılmaz bir sonucudur. Bununla birlikte, Türkiye'de tarım sektörü kırsal nüfus, tarımsal istihdam ve gıda arz güvenliği gibi nedenlerle, hala göz ardı edilemeyecek kadar büyük öneme sahiptir. Fakat cumhuriyetin ilk dönemlerinden beri devam eden tarımsal arazilerin küçük ölçekli ve çok parçalı olması, verimsizlik ve girdilerde ithalata bağımlı olunması gibi yapısal problemler, Türk tarımının önündeki en büyük risk faktörleri olarak ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Tarım Sektörü, Cumhuriyet Dönemi, Tarım Sektöründe Dönüşüm.

THE STORY OF AGRICULTURAL TRANSFORMATION IN THE REPUBLIC OF TÜRKİYE: YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

Abstract

This paper sheds light on the transformation process of agricultural sector during the first century of the Republic of Türkiye. This transformation is significant in many aspects due to its role in determining Turkey's political, sociological, and economic dynamics, including its turning points. Taking this into consideration, this paper analyzes Türkiye's agricultural policies within five periods. The aim is to evaluate dominant agricultural policies in the Turkish agricultural sector, considering the relevant context of each era. A comprehensive dataset was used to

* Dr., OSTİM Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, buluterdem@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-6383-2849>

understand the impact and outcomes of these policies. The findings showed that the share of agricultural sector in the Turkish economy decreased steadily over time. However, this finding, which may be considered a disadvantage, is actually an inevitable result of Türkiye's experiences in growth, development, and modernization. Nonetheless, the agricultural sector in Türkiye still holds significant importance due to rural population, agricultural employment food supply security and etc. However, structural issues since the early days of the Türkiye such as small and fragmented agricultural lands, low productivity, and dependence on imports for inputs emerged as the most significant risk factors for Turkish agriculture.

Keywords: *Turkish Agricultural Sector, Republican Era, Transformation in the Agricultural Sector.*

Giriş

İktisadi açıdan geri planda kalmış bir imparatorluk üzerine kurulu olan genç Türkiye Cumhuriyeti, ekonomide ve sosyal hayatta tarımın egemen olduğu bir yapıyı miras almıştır. Bununla birlikte, henüz çözüme kavuşmamış kapitülasyonlar Türkiye Cumhuriyeti'nin önündeki en büyük engellerden birisi olarak ön plana çıkmıştır. Yine sermaye yapısının zayıf olması, sanayi altyapısının bulunmaması ve ekonomik yapının tamamen tarım sektörü üzerine kurulması, Türkiye Cumhuriyeti'ni zorlayan konu başlıklarından sadece birkaçıdır. Zira cumhuriyetin ilk yıllarına, tarım sektörü toplam üretimin neredeyse yarısını oluşturmaktadır. Toplam istihdamın ise yaklaşık olarak %90'ı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Buna ilave olarak toplam ihracatın da %85'i tarımsal ürünlerin satışından elde edilmektedir (Boratav, 2008). Böylesi bir yapı içerisinde Türkiye Cumhuriyeti, geleceğe yönelik hedef ve stratejileri belirlemek amacıyla 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'ni düzenlemiştir.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde genel olarak tarım sektörünün üzerindeki yükü hafifletecek adımlar atıldığı görülmektedir. Kapitülasyonların kaldırılması, aşar vergisine son verilmesi, çiftçiler için kredi mekanizmalarının geliştirilmesi ve tarımsal makineleşmeye hız verilmesi bunlardan sadece bir kısmıdır. Ancak 1929 yılında başlayan ve tarım ürünü fiyatlarının küresel anlamda düşmesi, ihracat geliri büyük ölçüde tarıma dayanan genç Türkiye Cumhuriyeti'ni ve çiftçilerini zorlamıştır. Krizin etkilerinin atlatılmaya başlandığı yıllarda patlak veren İkinci Dünya Savaşı da yine tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Daha sonraki tarihlerde ise sanayileşmeyi kendisine hedef olarak belirleyen Türkiye Cumhuriyeti'nde tarım sektörü geri planda kalmıştır. Nitekim bu politikaların sonucu olarak tarımın ve tarım sektörünün ekonomi ve sosyal hayat içindeki ağırlığı azalmıştır.

Tarım sektörünün aleyhine olan bu durum aslında gelişme yolunda olan bütün ülkenin yaşadığı kaçınılmaz bir süreçtir. Ancak bu sürecin yönetim şekli, izlenen politikalar, uygulanan stratejiler ve karşılaşılan krizler Türk

tarımının geleceğine yöne verecek birçok ders içermektedir zira tarım sektörünün dönüşüm süreci hala devam etmektedir. Bu çalışma, diğer çalışmalardan farklı olarak dönemler itibarıyla izlenen politikaların sonuçlarını yüz yıllık veriler ışığında tahlil etmektedir. Makalenin cevap aradığı temel soru, cumhuriyet tarihi boyunca göz ardı edilemeyecek bir yere sahip olan tarım sektörünün nasıl bir dönüşüm sürecinden geçtiği ve cumhuriyetin ikinci yüzyılının başlangıcında sektörün önündeki risklerin neler olduğudur. Söz konusu sorulara cevap verebilmek için Türkiye'nin uyguladığı politikalar beş dönem halinde incelenmiş ve daha sonraki aşamada temel tarım göstergeleri ışığında Türk tarım sektörünün yüz yıl önce nerede olduğu ve bugün nereye geldiği gösterilmiştir.

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜ

Kuruluş döneminde ve sonrasında sağlam bir toprak yönetim sistemi oluşturan Osmanlı Devleti, güçlü üretim yapısı ile ön plana çıkmıştır (Şahinöz ve Teoman, 2002). Ancak özellikle 18'inci yüzyılda Batı dünyasında başlayan sanayileşme hamlelerine cevap veremeyen Osmanlı Devleti, ekonomik durumda tarımın hâkim olduğu yapıyı devam ettirmiştir. Daha çok ailelerden oluşan küçük ölçekli tarım işletmeleri, sektörün temel yapı taşı oluşturmuştur (Pamuk, 2007). Her ne kadar özellikle 19'uncu yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da tarımsal faaliyetlerin kurumsallaşması ve profesyonelleşmesi adına birçok yatırım yapılsa da, tarım ürünleri ticaretinin gayrimüslimlerin ve yabancı yatırımcıların elinde bulunması bir taraftan Anadolu çiftçisini zorlarken diğer taraftan Osmanlı yönetimini tedirgin etmiştir (Yazan, 2018). Nitekim bu sebeple özellikle İkinci Meşrutiyet sonrası yerli çiftçiyi koruyacak ve Anadolu sermayesini güçlendirecek birçok politika uygulanmış ve yatırımlar yapılmıştır (Martal ve Gökdemir, 1993).

Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak geri planda kalmasının temel nedenlerinden birisi kapitülasyonlardır. Yabancı ülke ve firmalara verilen imtiyazlar, Osmanlı Devleti'ni bir yandan hammadde ihracatçısı yaparken diğer taraftan sanayi ürünleri ithalatçısı yapmıştır (Boratav, 2008). Üstelik kapitülasyonların ilk halinde ticaret limanlarında bulunan tüccarlara sağlanan imtiyazlar zamanla ithalat ve ihracat ayrıcalıklarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Elibol, 2005). İngiltere ile 1838 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile bunu takip eden diğer birçok anlaşma buna örnek gösterilebilir (Eşiyok, 2010). Nitekim daha sonraki aşamada Osmanlı Devleti kendi gümrükleri üzerindeki hâkimiyetini büyük ölçüde Düyun-u Umumiye İdaresine devretmiştir (Gürsoy, 1984). Bu durumdan en fazla yeterli sermaye birikimi olmayan ve örgütlenemeyen Anadolu çiftçisi ile tüccarı etkilenmiştir. Üstelik yerli üreticilerin teknik bilgisinin ve becerisinin yabancıların gerisinde kalması süreci daha da olumsuz etkilemiştir. Nitekim bu durumu göz önüne bulunduran hükümetler, 19'uncu yüzyılının sonuna doğru bankalar,

kooperatifler ve yerli sermayeden oluşan şirketler kurarak üreticiyi korumayı hedeflemiştirlerdir (Özgün, 2008).

Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde tarımsal üretim önemli bir yere sahiptir. Zira 19'uncu yüzyıl sonlarında, Osmanlı idaresinde yaşayan toplumun %80'i kırsal kesimde yaşamaktadır (Karabağ, 2017). Buna paralel olarak Gayri Safi Milli Hasılanın (GSMH) yaklaşık olarak %65'ini tarım sektörü oluşturmaktadır. Tarımsal üretimde ise bitkisel üretim %80, hayvancılık sektörü %20 paya sahiptir. Bitkisel üretimde ön plana çıkan ürün grubu, yaklaşık olarak %75 ile tahıldır (Topuz, 2007). Yine Osmanlı Devleti'nin 19'uncu yüzyıl genelindeki dış ticaretinin yarısından fazlasını Almanya (Prusya), İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan ile yapmıştır. En büyük ihraç kalemlerini incir, pamuk, fındık, tütün ve meşe palamudu gibi tarımsal ürünler oluştururken askeri malzemeler, kumaş, kömür ve demiryolu malzemesi birincil ithalat kalemleridir. Tarımsal ürünler arasında en fazla ithal edilen ürünler ise pirinç, çay, kahve ve buğdaydır (Tokgöz, 2000). Osmanlı Devleti'nin ekonomisi bu dönemde büyük ölçüde tarıma dayalı olduğundan Devlet'in gelirleri de büyük ölçüde tarım sektöründen sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde doğrudan çiftçiden tahsil ettiği aşar vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payı ortalama olarak yaklaşık %25 iken gümrük vergilerinin payı %20'dir (Eroğlu, 2010).

2. CUMHURİYETİN İLK DÖNEMLERİNDE TARIM SEKTÖRÜ (1923-1949)

Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerin hâkimiyeti altındaki ekonomik yapısını kırmak amacıyla, cumhuriyetin ilk dönemlerinde yapılan belki de en önemli girişim İzmir İktisat Kongresi'dir. 1923 gibi çok erken bir dönemde yapılan bu ulusal Kongre, aslında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ve cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ekonomik bağımsızlığa verdiği önemi göstermektedir (Kayıran ve Saygın, 2019). Yurdun her bölgesinden en az 3 çiftçinin katıldığı İzmir İktisat Kongresi'nde öncelikle kapitülasyonların kaldırılması, bütçe için önemli bir gelir kaynağı olmakla birlikte çiftçi için büyük bir yük oluşturan aşar vergisinin kaldırılması, yabancıların elinde bulunan tütün tekelinin geri alınması, hayvancılığın geliştirilmesi, tatlı su balıkçılığının özendirilmesi, tarımsal makineleşmeye hız verilmesi ve çiftçiye ucuz finansman temin edilmesi yönünde birçok karar alınmıştır (Koç, 2010).

İzmir İktisat Kongresi sonrası gelişmelere bakıldığında, Kongre'de alınan kararların hızlı ve kararlı bir şekilde uygulandığı görülmektedir. 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılması, toprağı bulunmayan çiftçilere toprak verilmesi, mera arazilerinin tarımsal üretime açılması, arazi mülkiyetinin güçlendirilmesi, Ziraat Bankası'nın yeniden yapılandırılarak çiftçiye finansman sağlaması bunlardan sadece bir kısmıdır. Nitekim bütün bunların sonucu olarak tarımsal üretim kısa sürede önemli bir artış göstermiştir. Buna göre, sadece 1924-1929 yılları arasındaki tarımsal hasılanın büyüme oranı

ortalama %16,2 olarak gerçekleşmiştir. Yine bu dönemde tarımın gayri safi milli hasıla içindeki payı %45 olurken, tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı %80'in üzerine çıkmıştır (Boratav, 2008). Daha modern tekniklerin kullanılması, aynı zamanda tarımsal verimlilikte patlama yaşanmasına neden olmuştur. Örnek vermek gerekirse, bu dönem içerisinde tahılın ekim alanı %9 artarken üretim %63 artmıştır. Yine şeker pancarının ekim alanı %205 artarken üretim miktarı %2700 artış göstermiştir (Dernek, 2006).

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin tarım konusunda attığı adımlar kısa vadede etkisini gösterse de 1929 senesinde yaşanan ve "Büyük Buhran" olarak ifade edilen küresel kriz, tarım sektörünü derinden etkilemiştir. Talep daralmasına bağlı olarak çıkan ve kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına alan ekonomik kriz, fiyatlar genel seviyesinin çok ciddi oranlarda düşmesi ile sonuçlanmıştır. 1929-1933 yılları arasında, Türkiye'nin başlıca ihracat kalemleri arasında yer alan fındığın fiyatı %73, tütün ve incirin fiyatı %50, pamuğun fiyatı %48 ve üzümün fiyatı %43 azalış göstermiştir. Yine buğdayın fiyatı da yaklaşık olarak %70 düşmüştür (Metintaş ve Kayıran, 2016). Bütün bu gelişmeler, özellikle tarım ürünleri ihracatçısı konumundaki Türkiye'yi birçok açıdan zorlamıştır. Çiftçi gelirlerindeki azalma, ihracat gelirlerinin düşmesi, ekonomik daralma, çiftçilerin aldıkları kredileri geri ödeyememesi ve finans kuruluşlarının alacaklarını tahsil edememesi bunlardan sadece bir kısmıdır (Ezer, 2010).

Büyük Buhranın özellikle tarım kesimi üzerindeki etkisini en aza indirmek için Türkiye Cumhuriyeti tarafından birçok adım atılmıştır. Nitekim İzmir İktisat Kongresi'nde özel sermaye ön planda tutulurken, daha sonraki süreçte ekonomi politikalarında devletçi anlayışın egemen olması tesadüf değildir (Tokgöz, 2001). Bu kapsamda, daha sonraki aşamada çiftçiye korumak amacıyla fiyat bazlı destekleme politikaları uygulamaya konulmuş (Narin, 2008) ve Ziraat Bankası, 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kuruluncaya kadar buğday alımı ile görevlendirilmiştir. Buğday ile başlayan destekleme alımları, ilerleyen yıllarda birçok tarımsal ürünü de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 1931 senesinde ise Birinci Türkiye Ziraat Kongresi düzenlenerek Türk tarım sektörünün yapısı daha detaylı ve bilimsel bir yöntemle analiz edilerek birçok konuda politika önerisinde bulunulmuştur (Metintaş ve Kayıran, 2016).

Dünyada korumacı eğilimlerin artmasına neden olan Büyük Buhranın etkileri tam olarak ortadan kalkmadan patlak veren İkinci Dünya Savaşı Türkiye için ikinci bir dezavantaj oluşturmuştur. Asker alımları nedeniyle tarımsal üretim önemli derecede düşmüş ve savaşın da etkisiyle dönem dönem kıtlıklar yaşanmıştır (Kazgan, 2017). Bu dönemde tarımsal üretim ile birlikte dış ticarete önemli düşüş göstermiştir. Buna göre savaş döneminde ortalama olarak ekonomi %6,6 daralırken tarımsal üretim %7,5 azalmıştır (Uzunkaya, 2019). Dış pazarı kaybeden ve iç pazarı daralan Türkiye, tarımsal ürünlerin

piyasa fiyatlarındaki aşırı artışlar nedeniyle çeşitli araçlar ile piyasa sitemine müdahale etmek zorunda kalmıştır (Dokuyan, 2013).

3. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜ (1950-1960)

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye yaklaşık olarak 350 milyon ABD doları yardım yapılmıştır. Söz konusu yardımın ise %80'lik kısmı tarım sektörüne ayrılmıştır. Özellikle 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti önderliğindeki liberal politikaların da etkisiyle, temin edilen kaynaklar büyük ölçüde, çiftçiye verilen krediler yoluyla tarımsal makineleşmeye ayrılmıştır¹ (Karaman ve Yavuz, 2016). Nitekim makineleşmenin sonucu olarak 1950-1954 yılları arasında tarım sektörü hızlı bir atılım göstermiş ve ekili alan yaklaşık olarak 14 milyon hektardan 23 milyon hektara çıkmıştır. Buna paralel olarak tarımsal üretim ise iki kata yakın artış göstermiştir. Yine Kore Savaşı nedeniyle dünya genelinde gıda fiyatlarının artması sonucu çiftçi gelirlerinde de önemli artışlar yaşanmıştır (Sungur, 2016). Bu dönemde uygulanan dışa açık politikaların bir sonucu olarak 1950-1953 yılları arasında önemli derecede dış ticaret açığı verildiğinden ithalat kontrollerine başlamış ve bunu devalüasyonlar takip etmiştir (Takım, 2012). Bu dönemde her ne kadar makineleşme hızla artsa da dönemin sonlarında yaşanan döviz kıtlığı, yedek parça sorunu yaratmış ve tarımsal makinelerin atıl kalmasına neden olmuştur (Tokgöz, 2001; Karaman ve Yavuz, 2016).

Demokrat Parti döneminin öne çıkan politikalarından biri de tarımsal desteklerdir. Bu dönemde özellikle küçük çiftçi, sadece krediler yoluyla değil, belirli ürünlerde uygulamaya konulan fiyat destekleri yoluyla da desteklenmiştir. Dönemin hububat alım fiyatlarına bakıldığında, alım fiyatlarının çok yüksek olduğu görülmektedir. Örnek vermek gerekirse, 1950 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde buğday fiyatı ortalama olarak 23 kuruş iken Türkiye'de 30 kuruştur (Oktar ve Varlı, 2010). Ancak söz konusu alım fiyatları dönem sonunda bütçe üzerinde önemli bir yük oluşturmuştur. Artan bütçe açıkları, dış ticaret açığı ile birleşince döviz kıtlığı baş göstermiş ve 1958 yılında devalüasyon yapılmıştır. Buna ilave olarak, artan finansman açığını karşılamak amacıyla Hükümet ayrıca borçlanma yoluna da gitmiştir (Coşar, 2005).

4. PLANLI DÖNEM VE SONRASINDA TARIM SEKTÖRÜ (1961-1979)

Liberal ekonomi politikalarının yarattığı çalkantılı süreç ekonomi politikalarının kalkınma planları çerçevesinde yürütülmesini gündeme

¹ Ziraat Bankası, 1949 yılında çiftçilere 337 milyon TL kredi kullandırırken 1960 yılında 2.392 milyon TL kredi kullandırmıştır. Yine 1948 yılında Türkiye'de 1.749 traktör var iken bu sayı 1954'te 37.743'e yükselmiştir (Oktar ve Varlı, 2010).

getirmiştir (Boratav, 2008). Ancak hazırlanan kalkınma planlarının içerisinde tarım sektörü bulunsa da odak noktası sanayileşme olmuştur. Tarım sektörü açısından 1963-1967 yılları arasını kapsayan birinci, 1968-1972 yılları arasını kapsayan ikinci, 1973-1977 yılları arasını kapsayan üçüncü ve 1979-1983 yılları arasını kapsayan dördüncü beş yıllık kalkınma planlarının ortak noktaları; arz fazlası yaratan fiyat desteklerinden diğer desteklere yönelme, çiftçilerin örgütlenmesi, arz açığı bulunan ve dış talebi güçlü ürünlerin desteklenmesi ile toprak reformudur (Yavuz, 2000). Yine bu dönemde çiftçinin örgütlenmesini teşvik etmek için tarım satış kooperatifleri birlikleri etkin olarak kullanılmış ve ürün alımları ve destekleme ödemeleri bu kuruluşlar üzerinden yapılmıştır. 1932 senesinde buğday ile başlayan destekleme süreci 1950’li senelerde tahıl, haşhaş, şeker pancarı ve tütün de kapsayacak şekilde genişletirken 1970’lerde desteklenen ürün sayısı 22’ye kadar çıkmıştır (Kaya ve Kalaycı, 2021).

Planlı kalkınma dönemine bakıldığında, artan şehirleşme ve sanayileşme ile birlikte tarım sektörünün ekonomi içerisindeki ağırlığının sürekli olarak azalış trendi izlediği görülmektedir. Nitekim 1960’larda tarım sektörünün milli gelir içindeki payı %30’un biraz üzerinde iken 1980’lerde %25 seviyesine düşmüştür. Yine bu dönemde tarım sektörü ortalama olarak %6,8 büyüme göstermiştir. Yine tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı dönemin başında %70’in üzerinde iken 1980’lere kadar bu oran %50’nin altına inmiştir (Kaya ve Kalaycı, 2021).

5. LIBERAL EKONOMİ POLİTİKALARI ALTINDA TÜRK TARIM SEKTÖRÜ (1980-1999)

1980 senesi, Türkiye’nin ekonomi politikaları açısından dönüm noktası olan yıllardan biridir. Zira üretim için gerekli olan girdilerde ve yatırım mallarında Türkiye’nin ithalata bağımlı olması, planlı kalkınma döneminde uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikalarının sorgulanmasına neden olmuştur (Yıldırım, 2006). Bu kapsamda 24 Ocak 1980 İstikrar Programı ile Türkiye ekonomisinin uluslararası sistem ile entegrasyonunun sağlanması, iç piyasada rekabet ortamının tesis edilmesi ve kaynak kullanımında etkinliğin sağlanması amaçlanmıştır (Köse, 2000). 24 Ocak 1980 kararları esasında piyasa sitemini temelli serbest piyasa ekonomisini önceleyen, neo-liberal politikaların hâkim olduğu bir istikrar programıdır. Söz konusu Program ile aynı zamanda tarım sektörü görece geri planda tutulmuş ve sanayi sektörü ile ihracat ön plana alınmıştır (Öztürk vd., 2008).

24 Ocak 1980 kararlarının alınmasına giden süreçte tarım sektörüyle ilgili öne çıkan gelişmelerden biri tarımsal desteklerdir. Zira piyasa fiyatının çok üzerine belirlenen fiyat destekleri bütçe üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştur. Yine kamu iktisadi teşebbüslerinin ve tarım satış kooperatiflerinin yaptıkları yüksek fiyatlı alımlar piyasadaki arz talep dengesini tamamen bozmuştur. Nitekim yaşanan finansman sorununu çözmek amacıyla Türkiye’nin Uluslararası Para Fonuna (IMF-International Monetary

Fund) verdiği niyet mektubunda, ekonomide serbest piyasa koşullarının hâkim olacağı ve tarım ürünleri için uygulanan taban fiyatların bütçe ile enflasyon üzerinde olumsuz etki oluşturmayacak şekilde belirleneceği taahhüt edilmiştir (Kazgan, 1985). Söz konusu kararlar çerçevesinde daha sonraki süreçte atılan adımlar ile tarımsal destekleme kapsamına alınan ürün sayısı düşürülmüştür. Örnek vermek gerekirse, 1980 yılında 24 ürün destekleme kapsamında iken 1985 yılına gelindiğinde söz konusu ürün sayısı 18'e, 1990 yılında 10'a düşürülmüştür. Bununla birlikte, müdahalesiz tarımsal ürün fiyatları da çok düşük kalmış ve bunun sonucu olarak çiftçi gelirleri önemli derecede gerilemiştir (Öztürk vd., 2008).

1994 yılına gelindiğinde, ekonomik yapının sağlam temellere oturtulmadığı görülmektedir. Zira bu dönemde bir yandan dış ticaret açığı diğer taraftan bütçe açığı artmaya devam etmiş ve kamu borç stoku rekor seviyelere yükselmiştir. Ayrıca, kontrolsüz finansal serbestleşmenin sağladığı sermaye hareketlerinin Türkiye için finansal risk oluşturduğu anlaşılmıştır (Bahar ve Erdoğan, 2011). Tarım kesiminde ise geçmişten gelen yapısal problemlerin artarak devam ettiği görülmüştür. Örnek vermek gerekirse, 1990 yılında destekleme kapsamında olan ürün sayısı 10 iken 1993'te 26'ya kadar çıkmıştır (Acar ve Bulut, 2009). Bütün bu hususlar göz önünde bulundurularak 5 Nisan 1994 kararları ile tarım sektörünü ilgilendiren birçok karar alınmıştır. Bu kapsamda, destekleme kapsamındaki ürünler hububat, tütün ve şeker ile sınırlandırılmış, tarım satış kooperatifleri birliklerine tanınan ayrıcalıklar kaldırılmış ve prim ödemesi sistemi benimsenmiştir. Bununla birlikte destekleme siteminde dünya fiyatları ile birlikte yurtiçi gelişmelerin de dikkate alınacağı benimsenmiştir. Ancak alınan kararların etkisi kısa sürmüştür. 1995 yılında girdi destekleri artırılmış, 1997 senesinde tütün kotası kaldırılmış ve destekleme tutarları popülist kaygılarla dünya fiyatlarının üzerinde belirlenmiştir (Narin, 2008). Nitekim bütün bunların sonucu olarak tarım sektörü, oluşacak finansal krizlerin temel müsebbibi olarak görülmeye devam etmiştir.

6. 2000'Lİ YILLARDA TARIM SEKTÖRÜ

2000'li yılların başında Türkiye iki finansal kriz ile derinden sarsılmıştır. Diğer krizlere benzer şekilde öncelikle tarım sektörünün ekonomi üzerindeki yükü gündeme gelmiştir. Ancak diğer krizlerden farklı olarak bu defa Avrupa Birliği, IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi uluslararası kuruluşlar etkin rol oynamıştır (Şenses, 2012; Yüceer vd., 2020). Tarımsal desteklerin rasyonaliteden uzak verilmesi piyasa sistemi üzerindeki bozucu etkileri gündeme getirmiştir. Ayrıca DTÖ'nün taraflarından biri olan Türkiye'nin 1995 yılında yürürlüğe giren Tarım Anlaşması'nın imzacılarından biri olması, tarımsal desteklerin belirlenmesinde DTÖ anlaşmalarının da dikkate alınmasına neden olmuştur. Bu kapsamda IMF'ye verilen taahhütler ve Dünya Bankası'nın finansmanı ile birlikte Türkiye, tarımsal desteklerde üretimden bağımsız desteklere

yönelmiştir. 2000 yılına başlayan tarım reformu ile birlikte Türkiye bir yandan tarım sektörünü kayıt altına alma çalışmaları başlatırken diğer yandan üretimden bağımsız tarımsal desteklere yönelmiş ve 2002 yılında doğrudan gelir desteğine başlamıştır. Ancak kısa sürede toplam destekleme bütçesinin yaklaşık olarak %80'ini oluşturan doğrudan gelir desteği 2008 yılında kaldırılmıştır (Acar ve Bulut, 2011). Doğrudan gelir desteğinin kaldırılmasında bu destekleme sisteminin etkinliğine yönelik tartışmalar önemli rol oynamıştır (Ağırbaş, 2016; Yılmaz vd., 2008). Bu tarihten sonra Türkiye özellikle bitkisel üretimde alan bazlı girdi desteği ve ürün kapsamı sürekli genişleyen fark ödemesi desteği uygulamıştır. Yine 2000'li yılların başında toplam destekleme bütçesinin çok küçük bir kısmını oluşturan hayvancılık destekleri, kırmızı et alanında yaşanan arz açığının da etkisiyle ilerleyen dönemlerde %40'a kadar çıkmıştır (Bulut ve Aslan, 2022).

2000'li yıllar boyunca nispeten istikrarlı bir seyir izleyen tarım sektöründe ihracat ve ithalat önemli derecede artış göstermiştir. Tarım sektöründe ithalatın ihracata göre daha fazla artış göstermesi bugün için önemli bir eleştiri konusudur (Özkul, 2021). Bununla birlikte tarımsal istihdam cumhuriyet tarihi boyunca ilk defa %20'nin altına düşmüştür. Ancak bugün için tarım sektörünün geneline bakıldığında, tarımın geleceği için son derece kritik yapısal problemlerin devam ettiği görülmektedir. Düşmesine rağmen yüksek tarımsal nüfus, buna bağlı olarak nüfusun önemli bir kısmının hala tarımsal desteklere bağımlı olması, tarımsal desteklerin rasyonaliteden uzak olması, düşük verimlilik, tarım arazilerinin küçük ölçekli ve çok parçalı olması, sulama imkânlarının yetersiz olması, gübre, tarım ilacı ve yakıt gibi temel girdilerde ithalata bağımlı olunması ve çiftçilerin yaş ortalamasının yükseliyor olması bugün için Türk tarımının karşı karşıya olduğu en büyük problemlerdir. Bununla birlikte iklim krizi, yeşil tarım uygulamaları, DTÖ ile yürütülen çok taraflı ticaret müzakereleri ve bölgesel çatışmalar ise Türk tarımının önündeki en büyük dışsal risk faktörleri olarak ön plana çıkmaktadır.

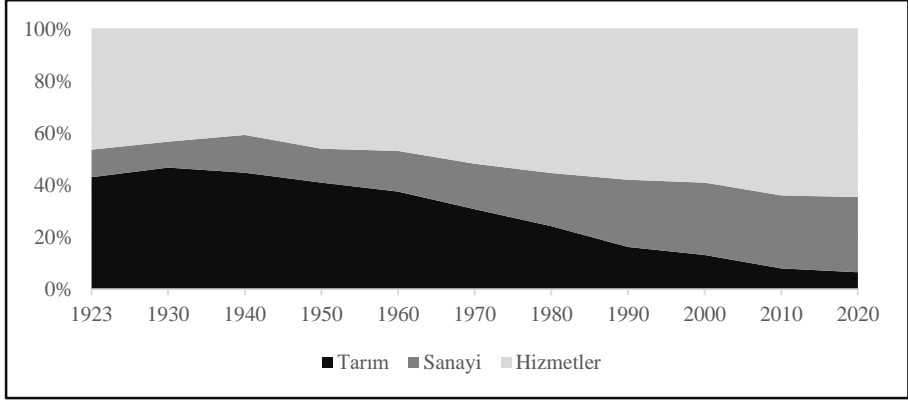
7. CUMHURİYET TARİHİ BOYUNCA TARIM SEKTÖRÜ: DÜN VE BUGÜN

Tarım sektörünün dönüşümün süreci esasında Türkiye ekonomisinin sosyo-ekonomik evrimini de göstermektedir. Cumhuriyetin kuruluşunda hâkim sektör olan tarım, yıllar içerisinde sanayileşme hamlelerinin gerisinde kalmıştır. Bu süreç ise sadece ekonomik yapıyı değiştirmemiş merkez-taşra, kent-kırsal, köylü-şehirli ilişkilerini de yeniden belirlemiştir (Gülçubuk, 2005). Bu nedenle, Türkiye'deki sosyo-ekonomik birçok sorunun çözümü tarım sektöründeki dönüşümü anlamaktan geçmektedir. Buradan yola çıkarak çalışmanın bundan sonraki bölümünde, cumhuriyetin ilk dönemlerinden bugüne kadarki süreç içerisinde temel tarımsal değişkenlerde meydana gelen değişimler ele alınacaktır. Nitekim çalışmanın önceki bölümlerinde yer alan ve dönemler itibarıyla Türkiye'nin tarım politikalarında meydana gelen değişimler bu şekilde daha da somutlaştırılacaktır.

7.1. Ekonomi İçinde Tarımın Payı

Cumhuriyetin ilk döneminde tarım sektörünün GSMH içindeki payı yaklaşık olarak %50 iken zamanla bu oran azalış göstermiştir. Grafik 1'den de görüleceği gibi 2020 yılı itibarıyla tarım sektörünün GSYH içindeki payı yaklaşık olarak %6'dır.

Grafik 1. Tarım Sektörünün GSMH/GSYH İçindeki Payı (Sabit Fiyatlarla, %)*

*1923-2000 arası GSMH verileri iken 2010 ve 2020 yılı verileri GSYH verileridir.

Kaynak: 1923-2000 yılları arası için TÜİK (2014), 2010 ve 2020 yılları için TÜİK Veritabanı

Grafik 1'de dikkat çeken hususlardan bir diğeri de 1960'larda başlayan ithal ikameci sanayileşme politikasının sonucu olarak sanayi sektörünün payının artış göstermesidir. Yine 1930'lardan itibaren hizmetler sektörü de tarım sektörü aleyhine artış göstermiştir. Bununla birlikte tarımsal üretimin değeri aynı dönemde aslında önemli bir artış göstermiştir. Buna göre tarım GSMH'nin değeri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Tarım GSMH (Sabit Fiyatlarla,* Milyon TL)

Yıllar	Tarım GSMH
1923	1.264
1930	2.525
1940	3.891
1950	15.761
1960	26.591
1970	10.595.792
1980	12.287.951
1990	13.746.287

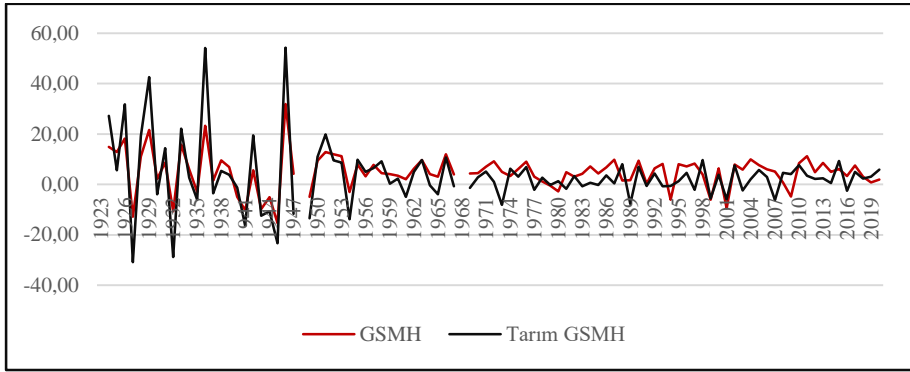
2000	15.641.800
2006	17.109.108

*1923-1947 dönemi 1948 fiyatlarıyla, 1948-1967 dönemi 1968 fiyatlarıyla, 1968-2006 dönemi 1987 fiyatlarıyla ifade edilmiştir.

Kaynak: TÜİK (2014).

Yıllar itibarıyla toplam GSMH ve tarımsal GSMH'nın büyüme oranları ise Grafik 2'de gösterilmiştir.

Grafik 2. GSMH ve Tarım GSMH Büyüme Oranları (Sabit Fiyatlarla*, %)

*1923-1947 dönemi 1948 fiyatlarıyla, 1948-1967 dönemi 1968 fiyatlarıyla, 1968-2006 dönemi 1987 fiyatlarıyla ifade edilmiştir. Baz yıl olarak belirlenen 1948 ve 1968 yıllarında hesaplama yapılmamıştır.

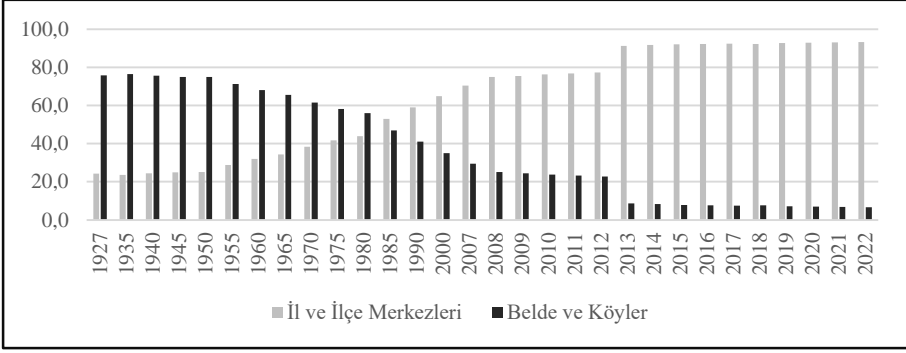
Kaynak: 1923-2006 yılları arası için TÜİK (2014), 2007-2020 yılları için TÜİK Veritabanı

Grafik 2'den de görüleceği gibi Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşına bağlı olarak 1929-1950 yılları arasında GSMH ve tarım GSMH dalgalı bir trend izlemiştir. Ekonominin temel yapı taşının tarım sektörü olduğu da göz önünde bulundurulduğunda her iki değişkenin birlikte hareket etmesinin tesadüf olmadığı söylenebilir.

7.2. İşgücü Piyasası ve Tarım Sektörü

Cumhuriyet tarihi boyunca dikkat çekici gelişmelerin yaşandığı alanlardan bir diğeri kırsal nüfusta meydana gelen değişimler ve tarımsal istihdamın seyridir. Nitekim 1927-2022 yılları arasındaki kent ve kırsal nüfusun yüzdeler payları Grafik 3'te gösterilmiştir.

Grafik 3. Türkiye'de Kent ve Kırsal Nüfus (%)

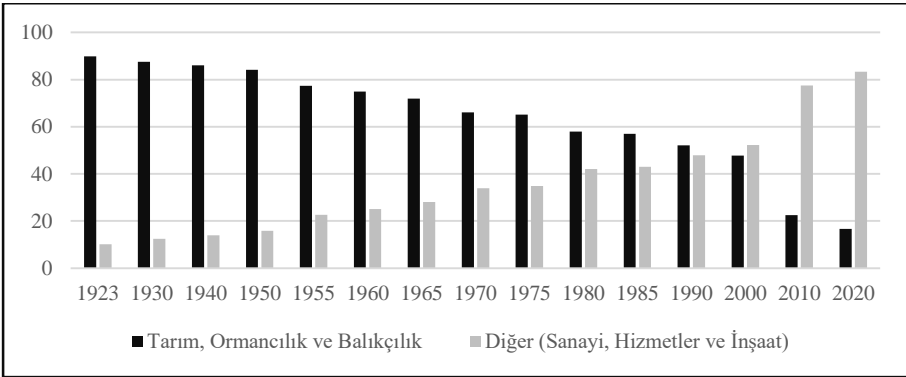

Kaynak: TÜİK Veritabanı

Grafik 3'ten de görüleceği üzere, 1927 yılında, kent nüfusu diyebileceğimiz il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki payı %24,2 iken 2022 yılında bu oran %93,4'e yükselmiştir. Kırsal nüfus olarak adlandırabileceğimiz belde ve köylerde yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki payı aynı yıllarda yaklaşık olarak %75,8 ve %6,6'dır.

Tarım sektörü açısından bir diğer önemli gösterge tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payıdır. Beklenti, tarım sektörünün ekonomi içindeki ağırlığı azaldıkça tarımsal istihdamın da azalmasıdır. Grafik 4'ten de görüleceği gibi tarımsal istihdam, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana düşmüş olsa da hala gelişmiş ülkelerin çok üzerindedir.

Grafik 4. Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)

Kaynak: 1923-2000 yılları arası için TÜİK (2014), 2010 ve 2020 yılları için TÜİK Veritabanı

Grafik 4'ten anlaşılacağı üzere 1923 yılında tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı yaklaşık olarak %90'dır. Ancak özellikle 2000'li yıllardan itibaren tarımsal istihdam önemli bir kırılım yaşamıştır. Buna göre,

2020 yılı itibarıyla tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı %16,6'dır.

7.3. Tarım Sektörü ve Dış Ticaret

Cumhuriyetin daha ilk yıllarından itibaren kararlı fakat yönetsel olarak farklı sanayileşme politikaları izlenmiştir. Amaç gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ekonomik temellerin güçlü bir yapıya oturtulması ve küresel zenginlikten daha fazla pay almaktır. Bunun yolu ise esasında daha fazla ihracattan geçmektedir. Nitekim Türkiye'nin planlı büyüme dönemlerinde uygulanan sanayileşme politikalarının uzun dönemde döviz kıtlığına yol açması 24 Ocak 1980'de ihracatın teşvik edilmesine yol açmıştır (Bakkaloğlu, 1980). Bu kapsamda 1923 yılından bugüne kadar Türkiye'nin ihracat ve ithalat verileri Tablo 2'de gösterilmiştir.

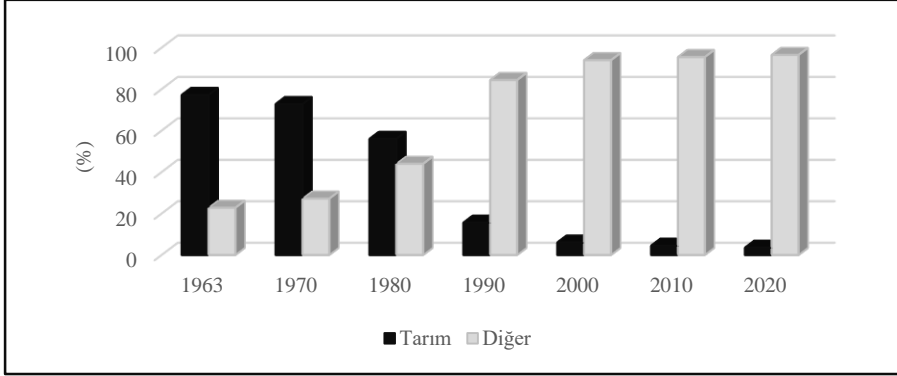
Tablo 2. Türkiye'nin İhracat ve İthalatı (Bin ABD doları)

Yıllar	İhracat	İthalat
1923	50.790	86.872
1930	71.380	69.540
1940	80.904	50.035
1950	263.424	285.664
1960	320.731	468.186
1970	588.476	947.604
1980	2.910.122	7.909.443
1990	12.959.288	22.302.126
2000	27.774.906	54.502.821
2010	113.883.219	185.544.332
2020	169.637.755	219.516.807

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı

Tablo 2'den de görüleceği gibi 1923 yılında 50,7 milyon ABD doları olan ihracat 2020 senesinde 169,6 milyar ABD doları olmuştur. Yine aynı seneler içerisinde ihracat ve ithalat sırasıyla 86,8 milyar ABD doları ve 219,5 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Tam da bu noktada tarımın toplam ihracat içindeki payına ilişkin akla gelen soruların cevabı Grafik 5'te gösterilmiştir.

Grafik 5. Tarım Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (%)

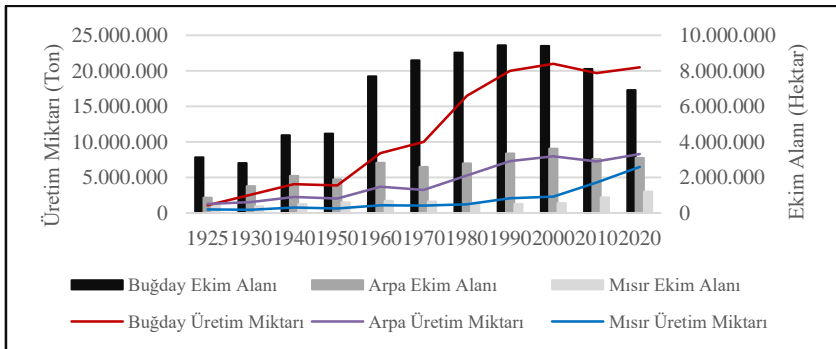
Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı

Grafik 5'ten de görüleceği gibi 1963 yılında tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı %77,2'dir. Söz konusu oran zamanla azalarak 2020 yılında %3,5'e düşmüştür. Bunun tersi olarak aynı dönem içerisinde sanayi ve hizmetler sektörünün payı artış göstermiştir.

7.4. Ürün Bazında Ekim Alanı, Üretim Miktarı ve Verim

Ekim alanı, üretim miktarı ve verim gibi değişkenler doğrudan yeterli kaynağın varlığı ve teknolojik gelişmeler ile doğrudan bağlantılıdır. Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarında tarım sektöründe yapılan iyileştirme çalışmaları zamanla üretim miktarında kendini göstermiştir. Bununla birlikte 1948 yılından sonra hız kazanan tarımsal makineleşme yeni tarım alanlarının üretime kazandırılmasını sağlamıştır. Daha sonraki yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler ise verimliliği önemli derecede artırmıştır. Nitekim buğday, arpa ve mısıra ait ekim alanı ve üretim miktarı verileri Grafik 6'de gösterilmiştir.

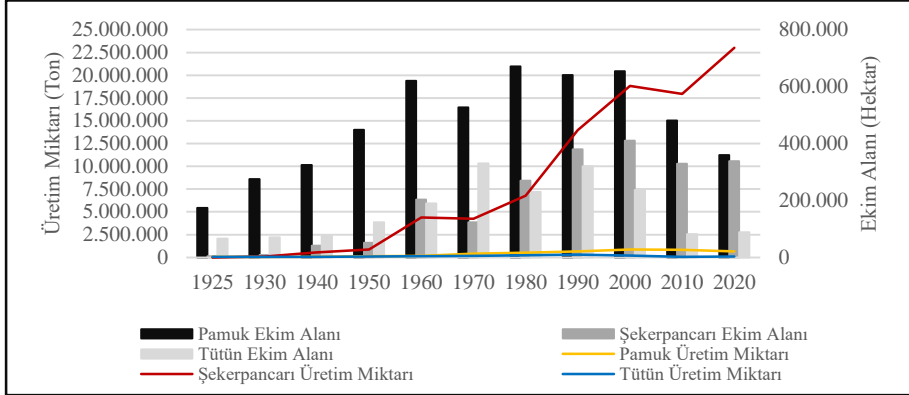
Grafik 6. Buğday, Arpa ve Mısırın Ekim Alanı ile Üretim Miktarı

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Grafik 6'dan da görüleceği gibi 1925 yılında buğday, arpa ve mısırın ekim alanı sırasıyla 3.129.640, 862.988 ve 474.834 hektar iken 2020 yılında bu veriler 6.922.364, 3.097.162 ve 1.217.893 hektardır. Aynı ürünlerin her iki tarihteki üretim miktarları ise sırasıyla 1.075.287, 1.251.541, 523.423 ton ve 20.500.000, 8.300.000, 6.500.000 tondur. Aynı döneme ait pamuk, şekerpancarı ve tütün verileri de benzer şekilde Grafik 7'de gösterilmiştir.

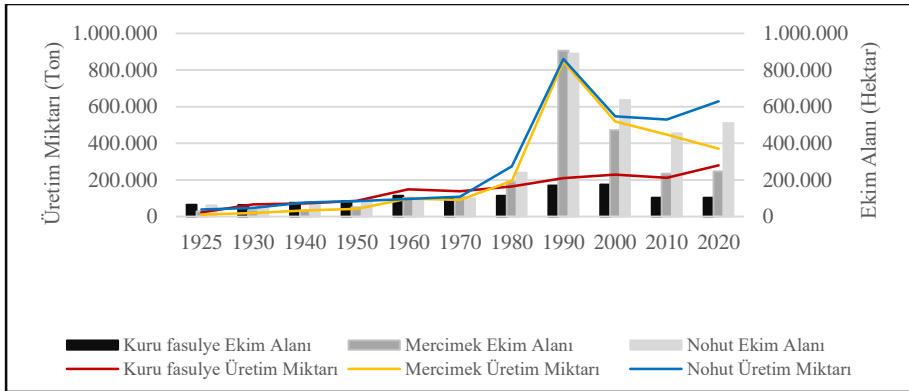
Grafik 7. Pamuk, Şekerpancarı ve Tütünün Ekim Alanı ile Üretim Miktarı

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Grafik 7 ye göre 1925 yılında pamuk, şekerpancarı ve tütünün eki alanı sırasıyla 173.951, 3.700 ve 66.288 hektar iken 2020 yılında sırasıyla 359.200, 338.107 ve 88.467 hektar olarak gerçekleşmiştir. Yine aynı ürünlerin üretim miktarı 1925 yılında sırasıyla 76.011, 6.484 ve 56.394 ton iken 2020 yılında 656.251, 23.025.738 ve 79.081 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde, özellikle şekerpancarı ve pamuktaki üretim artışı dikkat çekici niteliktedir. Tütün üretim miktarı ise 2000 yılında 200 bin tonun üzerinde iken son 20 yıllık süreçte azalış göstermiştir. Benzer şekilde kuru fasulye, mercimek ve nohutun ekim alanı ile üretim miktarı verileri Grafik 8'de gösterilmiştir.

Grafik 8. Kuru Fasulye, Mercimek ve Nohutun Ekim Alanı ile Üretim Miktarı

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Grafik 8'den de anlaşılacağı üzere temel baklagillerden olan kuru fasulye, mercimek ve nohutun da ekim alanı ve üretim miktarı, 1925-2020 yılları arasında önemli bir artış göstermiştir. Buna göre 1925 yılında bahsi geçen ürünlerin ekim alanları sırasıyla 64.646, 29.563 ve 61.117 iken 2020 yılında 102.987, 247.665 ve 511.560'dır. Yine aynı ürünlerin üretim miktarı ise sırasıyla 24.146, 11.620, 39.430 ile 279.518, 370.815 ve 630.000'dir.

Temel tarımsal ürünlere ait üretim miktarı ve ekim alanı verileri bütün ürünlerde önemli bir artış olduğunu göstermektedir. Tamda bu noktada öne çıkan sorulardan biri tarımsal verimliliğin nasıl bir trend izlediğidir. Çalışmaya konu edilen ürünlere ait verimlilik bilgileri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Seçili Ürünlerde Verim (Kg/Hektar)

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır	Pamuk	Şekerpancarı	Tütün	Kuru fasulye	Mercimek	Nohut
1925	344	1.450	1.102	437	1.752	849	374	393	645
1930	921	1.015	1.244	187	10.272	666	1.064	577	841
1940	928	1.074	1.485	238	13.521	914	945	964	1.062
1950	864	1.076	1.058	264	16.781	727	1.033	838	1.110
1960	1.097	1.304	1.568	282	21.608	734	1.304	942	1.121
1970	1.163	1.255	1.605	758	34.348	456	1.394	852	1.090
1980	1.829	1.893	2.127	744	25.119	1.018	1.447	1.021	1.146
1990	2.116	2.179	4.078	1.021	36.819	924	1.228	934	966
2000	2.234	2.204	4.144	1.345	45.902	847	1.307	748	862
2010	2.428	2.385	7.256	1.699	54.508	652	2.058	1.908	1.164
2020	3.050	2.890	9.410	1.826	68.101	890	2.714	1.597	1.230

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3'te yer alan veriler özetle verimin buğdayda 8,8 kat, arpada 2 kat, mısırdaki 8,5 kat, pamukta 4,2 kat, kuru fasulyede 7,2 kat, mercimekte 4 kat ve son olarak nohutta 2 kat arttığını göstermektedir.

Üretim miktarıyla ilgili artışlar meyve üretimi için de geçerlidir. Tablo 4'te yıllar itibarıyla elma, şeftali, üzüm, kayısı, incir ve portakalın üretim miktarı verileri gösterilmiştir.

Tablo 4. Seçili Meyvelerde Üretim Miktarı (Ton)

Yıllar	Elma	Şeftali	Üzüm	Kayısı	İncir	Portakal
1936	100.695	6.218	937.810	69.445	146.919	21.413
1940	81.781	8.783	941.961	50.863	144.573	33.770

1950	125.407	9.280	1.399.337	51.045	86.104	29.553
1960	207.900	57.660	2.775.200	42.900	145.000	179.314
1970	748.000	112.000	3.850.000	95.000	214.000	445.000
1980	1.430.000	240.000	3.600.000	160.000	205.000	679.000
1990	1.900.000	350.000	3.500.000	300.000	300.000	735.000
2000	2.400.000	430.000	3.600.000	579.000	240.000	1.070.000
2010	2.600.000	539.403	4.255.000	476.132	254.838	1.710.500
2020	4.300.486	729.804	4.208.908	833.398	320.000	1.333.975

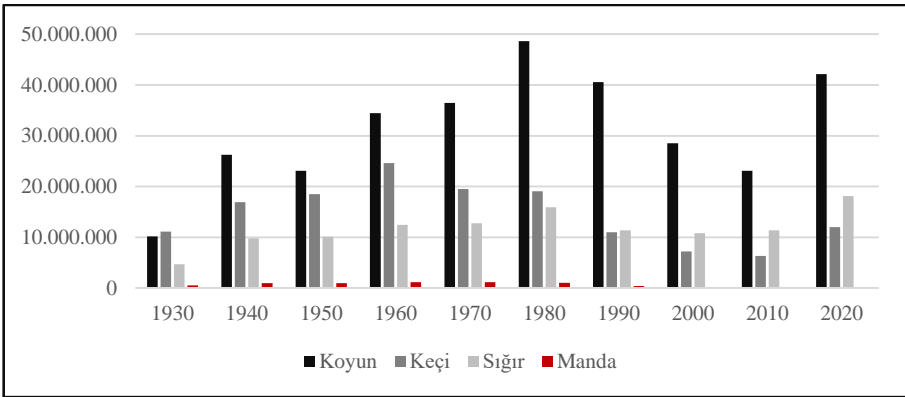
Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Tablo 4'e göre de elma üretimi 42 kat, şeftali üretimi 117 kat, üzüm üretimi, 4,5 kat, kayısı üretimi 12 kat, incir üretimi 2,2 kat ve portakal üretimi 62 kat artış göstermiştir.

7.5. Türkiye'nin Küçük ve Büyükbaş Hayvan Varlığı

Türkiye'nin hayvan varlığı 1980 yılına kadar önemli bir artış gösterse de daha sonraki yıllarda düşüş göstermiştir. Grafik 9'dan da görüleceği gibi 1930 yılında Türkiye'de 10,1 milyon baş koyun, 11,1 milyon baş keçi, 4,6 milyon baş sığır ve 492 bin baş manda var iken bu sayılar 1980 yılında zirve yapmış ve sırasıyla 48,6 milyon, 19 milyon, 15,8 milyon ve 1 milyon sayısına erişmiştir. Ancak bu tarihten sonra hayvan varlığı büyük ölçüde azalma göstermiştir. Bununla birlikte, 2020 yılına gelindiğinde bahsi geçen sayılar sırasıyla 42,1 milyon, 12 milyon, 18 milyon ve 68 bin başa yükselmiştir.

Grafik 9. Türkiye'nin Hayvan Varlığı (Baş)

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin küçük ve büyükbaş hayvan varlığına ilişkin veriler 1930 yılına kıyasla koyun ve sığır sayısında yaklaşık olarak 4 kat artış sağlandığını göstermektedir. Özellikle 2010 yılından sonraki artışta, Türkiye'nin hayvancılık destekleriyle ilgili yaptığı iyileştirmelerin etkisi büyüktür (Bulut ve Aslan, 2022).

7.6. Tarımsal Mekanizasyon

Tarımsal üretim ve verimlilik açısından önemli bir yere sahip olan tarımsal mekanizasyona cumhuriyetin ilk dönemlerinde büyük önem verilmiştir. Ancak tarımsal mekanizasyonla ilgili bu döneme ilişkin veriler genelde çelişkilidir. Örnek vermek gerekirse İnci (2010) Türkiye'de 1924 yılında 220, 1929'da 1.000 traktör olduğunu belirtirken Tezel (2015) bu sayıların 500 ve 2.000 olduğunu iddia etmiştir. Yine Cankaya'ya (2013) göre, 1949 yılına gelindiğinde Türkiye'deki traktör sayısı 9.170'e çıkmıştır. Tarımsal makineleşmenin zirve yaptığı 1950'li yıllardan bugüne kadarki traktör ve biçerdöver ile karasaban sayıları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Türkiye'de Tarım Araçları (Adet)

Yıl	Karasaban	Traktör	Biçerdöver
1952	1.981.550	31.415	3.222
1960	1.991.259	42.136	5.554
1970	1.994.722	105.865	8.568
1980	953.292	436.369	13.667
1990	500.834	692.454	11.741
2000	152.744	941.835	12.578
2010	58.695	1.096.683	13.799
2020	-	1.442.909	17.793

Kaynak: 1923-2010 yılları arası için TÜİK (2014), 2020 yılı için TÜİK Veritabanı verilerinden derlenmiştir.

Tablo 5'ten de görüldüğü üzere zaman içerisinde özellikle traktör sayısında önemli bir artış sağlanmıştır. Buna göre 2020 yılına gelindiğinde traktör sayısı 46 kat, biçerdöver sayısı 5,5 kat artış göstermiştir.

Sonuç

Cumhuriyetin kuruluş döneminde hâkim sektör konumunda bulunan tarım, zamanla bu ağırlığını kaybetmiştir. Özellikle 1950'li yıllarda başlayan sanayileşme politikalarını takip eden ithal ikameci ve daha sonrasındaki ihracat odaklı liberal politikalar tarım sektörünün geri planda kalması ile sonuçlanmıştır. Bu durum aslında, gelişmiş ülke olmanın gerektirdiği olağan bir süreçtir. Ancak buna rağmen, stratejik yapısı nedeniyle tarım sektörü bütün

dünyanın her daim gündemindedir. Bununla birlikte, gelişme ve şehirleşme süreci yüz yıldır devam eden Türkiye için bu konu daha da önemlidir. Bu nedenle Türkiye'deki ekonomik, sosyolojik, politik ve hatta kültürel evrim, tarım sektöründeki dönüşümden bağımsız değildir. Dolayısıyla Türkiye için yapılacak analizlerde tarım sektöründeki dönüşüm de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışma ise Türk tarım sektöründe meydana gelen yüz yıllık dönüşüm çalışmalarına dönemler itibarıyla ışık tutmaktadır. Bunu yaparken, cumhuriyetin ilk dönemlerini de kapsayan geniş bir veri setinden istifade edilmiştir.

Ekonomik olarak batılı ülkelerin esareti altında bulunan olan bir yapıyı devralan genç Türkiye Cumhuriyeti, ilk olarak kapitülasyonları kaldırarak ekonomik bağımsızlığı tesis etmiştir. Yine 1923 yılında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi ile de Türkiye'nin yol haritası çizilmiştir. Bu kapsamda topraksız köylülerin toprak tahsis edilmesi, çiftçi üzerinde önemli bir yük oluşturan aşar vergisinin kaldırılması, çiftçiye kredi imkânlarının sağlanması ve makineleşmeye hız verilmesi dönemin en önemli gelişmeleridir. Ancak 1929 yılındaki Büyük Buhran, bir yandan ülkenin ihracat gelirlerini diğer taraftan çiftçi gelirlerini düşürmüştür. Akabinde çıkan İkinci Dünya Savaşı da yine tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. 1950'li yıllardaki dışa açılma süreci ile sağlanan kaynaklar tarımsal makineleşmeyi artırmış ve yeni tarım arazileri üretime açılmış ve tarımsal üretim önemli derecede artmıştır. Ancak kontrolsüz dışa açılımın yarattığı ithalat talebi döviz kıtlığına neden olmuş ve 1960'lı yılların hemen başında ithal ikameci sanayileşme politikasına geçilmiştir. 24 Ocak 1980 kararlarına kadar devam eden bu dönemde, ekonomideki sanayi sektörünün payı artarken tarım sektörü sürekli düşüş göstermiştir. Yine 1980 yılı sonrası uygulanan ihracat odaklı liberal politikaların uyguladığı dönemde de tarım sektörünün nispi payı azalış göstermiştir.

Bugün için tarım sektörünün ekonomi içindeki payı Türkiye'de azalmaya devam ediyor olsa da tarım sektörü Türkiye'nin en önemli ve kritik alanlarından biridir. Zira toplam istihdamın %15'inden fazlası tarım sektöründe çalışmaktadır. Bir diğer ifadeyle, nüfusun azımsanmayacak bir kısmı tarımsal desteklere bağımlı durumdadır. Bu durum, devletin tarımsal desteklerle ilgili daha esnek hareket etmesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Nitekim bugün için tarımsal desteklerin hasat dönemi sonunda ilan edilmesi ve verilmesi en büyük eleştiri konularından biridir. Yine tarımsal arazilerin küçük ölçekli ve çok parçalı olması çiftçilerin maliyetini önemli derecede artırmakta ve verimliliği düşürmektedir. Tarım arazilerindeki miras kaynaklı mülkiyet sorunları, Türkiye'nin çözmesi gereken en büyük yapısal sorundur. Bununla birlikte gübre, tarım ilacı ve akaryakıt gibi temel girdilerde ithalata bağımlı olunması, tarım sektörünün ve çiftçilerin kur şoklarından olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Düşük verimliliğe sahip olan sektörde verimliliği artırmak için bir an önce sulama imkânlarının geliştirilmesi, çiftçilerin tarımsal üretim süreçleri hakkında bilinçlendirilmesi

ve tarımsal mekanizasyonun artırılması gerekmektedir. Ancak küresel ısınma ve çiftçilerin yaş ortalamalarının yükseliyor olması Türk tarımının önündeki en büyük engeller olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, komşu coğrafyalarda meydana gelen ihtilaflar, istikrarsızlıklar, çatışmalar ve hatta savaşlar bugün için Türk tarım sektörünün dış pazar oluşturma yolundaki en büyük engel olarak ön plana çıkmaktadır. Yine uluslararası anlaşmalar çerçevesinde gümrük tarifeleri ve tarımsal destekler konusunda Türkiye'nin vereceği tavizler bir diğer risk faktörüdür. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurularak cumhuriyetin ikinci yüzyılında atılacak adımlar ise Türk tarım sektörünü üretim, verimlilik, etkinlik ve rekabet edebilirlik noktalarında daha ileri noktalara taşıyacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Erdem Bulut %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Erdem Bulut %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Acar, M. & Bulut, E. (2009). Türkiye'de ve dünyada tarımsal destekleme politikalarında son gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 1-19.
- Acar, M. & Bulut, E. (2011). AB ortak tarım politikası reformları ışığında türkiyede tarımsal destekleme politikaları: Eleştirel bir yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 1-23.
- Ağırbaş, C. A. (2016). Türkiye'de son on yılda uygulanan tarımsal desteklemelerin doğrudan gelir desteği dönemi ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 41-52. <https://doi.org/10.25308/aduziraat.278368>

- Bahar, O. & Erdoğan, E. (2011). 1994 ve 2000 krizleri sonrası Türkiye’de uygulanan finansal regülasyon politikaları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 1-9.
- Bakkaloğlu, A. (2021). Türkiye ekonomisinde sanayileşme. *Sakarya İktisat Dergisi*, 10(1), 66-91.
- Boratav, K. (2008). *Türkiye iktisat tarihi 1906-1938*. İmge Kitabevi.
- Bulut, E. & Aslan, C. (2022). Do livestock supports increase livestock production? Province based Panel ARDL analysis for Turkey example. *New Medit*, 3, 17-29. <https://doi.org/10.30682/nm2203b>
- Cankaya, M. (2013). Cumhuriyet döneminde tarım alet ve makineleri teknolojileri, demir çelik üretim teknolojileri ve demir yolu teknolojilerine kısa bir bakış. *Dört Öge*, 1(3), 139-164.
- Coşar, N. (2005). Demokrat Parti dönemi maliye politikası. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(1), 29-58. https://doi.org/10.1501/sbfer_0000001415
- Dernek, Z. (2006). Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze tarımsal gelişmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-12.
- Dokuyan, S. (2013). İkinci dünya savaşı sırasında yaşanan gıda sıkıntısı ve ekme karnesi uygulaması. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(5), 193-210. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.4783>
- Elibol, N. (2005). XVIII. yüzyıl Osmanlı dış ticaretiyle ilgili bazı değerlendirmeler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 61-76.
- Eroğlu, O. (2010). Osmanlı devletinin son dönemlerinden cumhuriyetin ilk yıllarına kamu maliyesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, 57-89
- Eşiyok, B. A. (2010). Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya ekonomisine eklenmesinde bir dönüm noktası: 1838 serbest ticaret anlaşması. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 67-108.
- Ezer, F. (2010). 1929 dünya ekonomik krizinin Türkiye’ye etkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 427-442.
- Gülçubuk, B. (2005). Türkiye’de Tarım. F. Yavuz (Ed.), *Kırsal kalkınma içinde* (s. 68-93). Tarım ve Köyüşleri Bakanlığı.
- Gürsoy, B. (1984). 100. yılında Düyun-u Umumiye İdaresi üzerinde bir değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40(1), 17-59.
- İnci, İ. (2010). Türkiye’de tarımsal makineleşme. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 19-36.

- Karabağ, H. (2017). Osmanlı'nın tarımsal mirası ve erken cumhuriyet döneminde kırsal kesimin kalkınmasına yönelik çalışmalar (Bursa örneğinde). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(32), 225-257.
<https://doi.org/10.21550/sosbilder.298358>
- Kaya, M. & Kalaycı, İ. (2021). Türkiye'de tarihsel süreçte tarım politikası ve planlama deneyimi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 23-34.
<https://doi.org/10.52791/aksarayiibd.837519>
- Kayıran, M. ve Saygın, S. (2019). İzmir iktisat kongresi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2(5), 27-70.
- Kazgan, G. (1985). *Ekonomide dışa açık büyüme*. Altın Kitap Yayınları.
- Kazgan, G. (2017). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Koç, İ. C. (2010). İzmir iktisat kongresinin Türk ekonomisinin oluşumuna etkileri. *Atatürk Dergisi*, 3(1), 145-167.
- Köse, S. (2000). *24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 istikrar programları çerçevesinde yapılan hukuki ve kurumsal düzenlemelerin mukayeseli analizi*, Devlet Planlama Teşkilatı Uzmanlık Tezi, Yayın No, DPT: 2508.
- Martal, A. & Gökdemir, O. (1993). *XIX. yy Osmanlı ekonomisi ve batı Anadolu'da kooperatifçiliğe yol açan ekonomik gelişmeler*. Tarih Tarihi.
- Metintaş, Y. M. (2016). 1929 dünya ekonomik krizinin Türk tarımına etkileri ve 1931 birinci Türkiye ziraat kongresi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 33-82.
- Narin, M. (2008). Türkiye'de uygulanan tarımsal destekleme politikalarında değişim. *Ekonomik Yaklaşım*, 19, 183-225.
- Oktar, S. & Varlı, A. (2010). Türkiye'de 1950-54 döneminde demokrat partinin tarım politikası. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(1), 1-22.
- Özgün, C. (2008). Osmanlı ekonomi politiğine kısa bir bakış (XVIII-XIX. yüzyıllar). *Tarih Okulu*, 1, 5-17.
- Özkul, F. M. (2021). Türkiye'de tarımsal ürünler dış ticaretindeki yapısal dönüşümde neo liberal tarımsal politikaların rolü. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 5(3), 1329-1352.
- Öztürk, Ş., Nas, F. & İçöz, E. (2008). 24 Ocak kararları, neo-liberal politikalar ve Türkiye tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 15-32.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı'dan cumhuriyete küreselleşme iktisat politikaları ve büyüme*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Sungur, Z. (2016). Demokrat Parti döneminde (1950-1960) tarım politikaları ve etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 1-24. <https://doi.org/10.20875/sb.81206>
- Şahinöz, A. & Teoman, Ö. (2002). Osmanlı tarımında bir sistem tartışması: “tımâr”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(3), 67-78.
- Şense, F. (2012). Turkey's experience with neoliberal policies since 1980 in retrospect and prospect. *New Perspectives on Turkey*, 47, 11-31. <https://doi.org/10.4324/9781315562766-9>
- Takım, A. (2012). Demokrat parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 67(2), 157-187. https://doi.org/10.1501/sbfer_0000002251
- Tezel, Y. (2015). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tokgöz, E. (2000). 19'uncu yüzyılda Osmanlı ekonomisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 365-376.
- Tokgöz, E. (2001). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi (1914-2001)*. İmaj Yayıncılık.
- Topuz, H. (2007). Cumhuriyet dönemi ekonomisinde tarımsal yapının incelenmesi (1923-1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 367-380.
- TÜİK (2014). *İstatistik göstergeler 1923-2013*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK Veritabanı (Ulusal Hesaplar), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113> E.t. 25.08.2023
- TÜİK Veritabanı (İstihdam, İşsizlik ve Ücretler), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> E.t. 25.08.2023
- TÜİK Veritabanı (Nüfus ve Demografi), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109> E.t. 01.09.2023
- TÜİK Veritabanı (Dış Ticaret), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> E.t. 05.09.2023
- TÜİK Veritabanı (Tarım) <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> E.t. 05.09.2023
- Uzunkaya, Ş. S. (2019). İkinci dünya savaşı sonrasında Türkiye ekonomisi ve Marshall planının ekonomiyeye etkileri. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 176-185.

- Yavuz, F. (2000). Türkiye'de tarım politikası. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 9-22.
- Yazan, Ö. (2018). 19. yy sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinde yönetim ve muhasebe uygulamaları: Çiftlik idaresi örneği. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İşletme Tarihi Özel Sayısı, 280-332.
- Yıldırım, S. (2006). Türkiye'de 24 Ocak 1980 öncesi ve sonrası sanayileşme ve ekonomik büyümeye etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 171-193.
- Yılmaz, H., Demircan, V. & Dernek, Z. (2008). Türkiye tarımında doğrudan gelir desteği uygulamaları (Isparta ili üreticileri açısından bir değerlendirme). *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 248-265. <https://doi.org/10.31671/dogus.2019.216>
- Yüceer, E. S., Tan, S. & Semerci, A. (2020). Türkiye'de 2000-2020 döneminde tarımsal destekleme politikalarının gelişiminin incelenmesi, *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 36-46.

Extended Abstract

In the early years of the Republic of Türkiye, there was a strong dedication to achieving complete independence, which included both political and economic efforts. Inheriting an economically challenged structure from the Ottoman Empire, Türkiye faced numerous challenges in its quest for economic independency. One of the primary areas of focus during this era was the revitalization of the agricultural sector, which formed the building block of Turkish economy. To accelerate agricultural reform, the Turkish government initiated a series of measures aimed at modernizing and improving the efficiency of farming practices. These efforts include abolition of capitulations, elimination of Ashar tax, adoption of modern farming methods and provision of financial support to farmers. While these policies provided significant steps forward, agricultural sector remained vulnerable to external economic crises, as well as impact of global events such as the Second World War. The Great Depression of 1929, in particular, had severe impact on Turkish agriculture. The economic downturn resulted in reduced export revenues and declining incomes for farmers. Despite the relatively high prices for agricultural products during World War II, Türkiye's exports and production suffered due to limited foreign market opportunities.

The early 1950s marked a turning point as Türkiye began opening up to foreign markets. This period witnessed a surge in agricultural mechanization, leading to substantial increases in both agricultural production and productivity. New farming areas were brought into cultivation and the sector experienced significant growth. However, as Türkiye implemented industrialization policies in the early 60s, lasting through 80s, the role of the agricultural sector in the Turkish economy diminished. During this period, the

government aimed to rectify market imbalances caused by excessive support and acquisition of agricultural products, empower landless farmers to become landowners, and promote rural development. These policies shifted the focus away from agriculture, towards industrialization. In the early 2000s, Turkish government introduced the “Agricultural Reform”, which re-designed agricultural support policies and gave priority to the livestock sector due to supply shortages. In summary, industrialization policies consistently took precedence throughout Turkish history, resulting in a gradual decline in the agricultural sector's contribution to the economy. As a result, the share of agricultural sector in the gross national product declined from approximately 50% during the early years of the Türkiye to its current level of 6%. Additionally, while agriculture once accounted for over 80% of total exports during the early Republic of Türkiye, it now makes up only 3.5%.

Analyzing the agricultural sector on a product basis reveals notable increases in cultivation area, production volume, and overall productivity. These improvements have been driven by population growth and technological advancements. With the exception of the early 90s and 2000s, Türkiye's livestock population has also grown. However, despite these advancements, Türkiye's agricultural employment rate remains significantly higher than that of developed countries, and agricultural productivity lags behind. Turkish farmers often operate on small, fragmented lands compared to their counterparts in developed nations, and there is a shortage of irrigation facilities. The reliance on imported inputs such as fertilizers, pesticides, and fuel makes both producers and consumers vulnerable to exchange rate fluctuations. The lack of technical infrastructure and agricultural capital poses yet another challenge for Turkish agricultural sector. Furthermore, farmers' limited education and awareness regarding modern agricultural practices put Turkey at a disadvantage. Moreover, the increase in the average age of farmers each year is likely to worsen the situation.

Despite the progress Turkish agricultural sector has made compared to the past, there are several risk factors in the second century of the Republic of Türkiye. Foremost among these concerns is the global warming and climate change. Türkiye, situated in the Mediterranean climate zone, is particularly vulnerable to the adverse effects of shifting weather patterns and rising temperatures. Climate change threatens traditional farming practices and increase water shortages. Changing consumer preferences and practices in developed countries also pose challenges to Turkish agriculture. An increasing demand for environmentally friendly and sustainable agricultural practices necessitates corresponding adjustments in Türkiye's farming methods. Farmers who are unprepared for this shift may find it challenging to compete in the global marketplace. Additionally, the presence of conflicts, instabilities, and wars in Türkiye's neighboring regions can destabilize the agricultural sector.

Lastly, international agreements that involve concessions on tariffs and agricultural support can limit Türkiye's influence in shaping its own agricultural policies. Moreover, the ability of country to protect its interests in agricultural sector in the global arena might be compromised by such agreements. Given these multifaceted challenges, it is clear that policies in the second century of the Türkiye should prioritize addressing the structural issues. Effective policies must not only address the immediate needs of the agricultural sector but also take into account the long-term risks and opportunities that will shape the future of Turkish agriculture. This includes investing in sustainable farming practices, improving education and awareness among farmers, and developing strategies to mitigate the impact of climate change. Furthermore, maintaining a balance between industrialization, modernization and agriculture, while promoting rural development, will be crucial for Türkiye's continued economic growth and socio-economic stability in the years to come.

CUMHURİYET'İN KURULUŞ DÖNEMİ'NDE RESMÎ İDEOLOJİ VE TÜRK TARİH TEZİ'NE ALTERNATİF BİR YAKLAŞIM: "ATSIZ MECMUA"

Tuğrul KORKMAZ*

Öz

Ulus-devletlerin en önemli misyonlarından biri kimlik inşasıdır. Kimliğin inşa edilmesinde ise halk toplulukları arasında bir bağın tesis edilmesi yani kısaca milletin oluşturulması için objektif ve sübjektif bağların bu insan topluluğu arasında kurulması gerekmektedir. Bu noktada tarih ve tarih yazımı ise hayati bir rol üstlenmektedir. İmparatorluk bakiyesi olan ve ulus-devlet olarak ortaya çıkan Türkiye devletinin kurulmasında da resmi tarihin yazımı araçsal bir rol üstlenmiştir. Herhangi bir ulus-devletten farklı olarak, bir dizi köklü reform ve hükümet sistemi değişikliğini de içeren bu süreçte Türkiye'de resmi tarih yazımı çok daha fazla amaca hizmet eder şekilde ortaya çıkmıştır. Böyle bir hamle, bir taraftan bu tarih yazımına etki edip onu yönlendirmek isteyen veya ortaya çıkan ürünü beğenmeyerek eleştiren entelektüel bir kitleyi de beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisi daha sonra Türkiye'de bir milliyetçilik ekolünün de kurucusu olan Hüseyin Nihal Atsız'dır. İçerik analizinden faydalanılan bu çalışmada, resmi tarihin bel kemiğini oluşturan Türk Tarih Tezi'nin hazırlandığı dönemde, çıkardığı dergi aracılığı ile buna etki etme ve dönüştürme gayreti içinde olan Atsız'ın tarih anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atsız Mecmua, Türk Tarih Tezi, Resmî İdeoloji, Milli Kimlik.

AN ALTERNATIVE APPROACH TO THE OFFICIAL IDEOLOGY AND TURKISH HISTORY THESIS IN THE FOUNDATION PERIOD OF THE REPUBLIC: "ATSIZ MECMUA"

Abstract

One of the main missions of nation states is the construction of identity, which is establishing a connection among the people to form a nation, in other words the establishment of both objective and subjective ties within the community. In this context, history and historical narrative play a key role. The process of constructing the new republic from the remnants of the empire and emerging as a nation-state also involved the instrumental role of crafting an official historical narrative. Unlike other nation-states, this process in Türkiye, which included profound reforms and changes in the government system, resulted in a more purpose-driven official historical narrative. This move not only influenced and guided the historical narrative, but also

* Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tugrulkorkmaz@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5497-6314>

attracted a class of intellectuals who either wanted to influence or were critical of the resulting product. One of these people was Hüseyin Nihal Atsız, who later became one of the the founders of the nationalist movement in Türkiye. The purpose of this study is to present Atsız's perspective on history by content analysis through the journal he published during the period when the backbone of the official historical narrative, the Turkish Historical Thesis, was being developed.

Keywords: *Atsız Mecmua, Turkish History Thesis, Official Ideology, National Identity,*

Giriş

1923'te, zorlu bir savaşın ardından, devlet şekli değişikliğini içeren Cumhuriyet'in ilanı, devrimlerin belki de o ana kadar alınan kararlardan en radikal olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyetin ilanı yalnızca bir yönetim biçimi değişikliği değil bununla paralel yeni bir gelecek inşası ve yeni tercihlerin yol ayrımlarının birbirleriyle bağlantılı olarak ortaya çıktığı bir dönemi içermektedir. Daha açık bir ifade ile yapılan bu tercihler, yeni devletin meşruiyet zemininin, milletinin, ülkesinin ve gelecek vizyonunun da belirleyicisi olan bir dizi birbirine bağlı yeni tercihleri ortaya çıkaracaktır. Devletin kurgulanması ile ilgili bu tercihler ise yalnızca siyasi, ekonomik ve kurumsal değil aynı zamanda negatif tarihten bir kopuşu simgeleyen medeniyet ve kültür tercihini de beraberinde getirmiştir.

İmparatorluktan ulus devlete, meşruti monarşiden cumhuriyete uzanan bu köklü tercihler bütünü, yalnızca bireysel ve yönetici elitin hayat pratiklerinden değil, aynı zamanda da dönemsel pragmatik şartlar ve dönüşümün gerekliliklerinden kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. Bir medeniyet tercihinin paralel olarak gelişen ve kurgulanan yeni dönemin felsefi belirleyicisi pozitivism olmuştur. Bununla bağlantılı olarak ulaşılmak ve geride bırakılmak istenen hedef ise batı medeniyetinin seviyesidir. Bunun yapılabilmesi için gerekli yöntem ise batının kurum, bilim ve birikiminden faydalanmaktır (Timur, 2001, s. 112-114).

Bu bağlamda savaştan çıkmış, küllerinden adeta yeniden doğarak, yıkılan bir imparatorluğun ardından yeniden bir devlet kurmayı başaramış bir halkın önce hayatta kalması; sonrasında ise bu başarısını daha da öteye taşınması gerekmektedir. Bunun yapılabilmesi için de yukarıda bahsedilen kaynağının pozitivismden alan gerekçe çerçevesinde bu halk kitlesinin bunu yapabileceğine inandırılması son derece önemlidir. Bunun yolu ise o yıllarda son derece kabul gören ve muteber bir bilim dalı olan antropoloji ve tarihten yararlanarak, halkın ihtiyaç duyduğu manevi ve moral değerlerin tatmininin sağlanmasıdır. Atatürk'ün 10. Yıl Nutku'nda "Türk milletinin karakteri yüksektir! Türk milleti çalışkandır! Türk milleti zekidir!" gibi kitleleri motive edici sözlerinden de anlaşılacağı üzere; halk, geçmişte atalarının başardığı şeyleri, üstesinden geldiği problemleri, elde ettiği kazanımları bir kez daha yapabileceğine inanç duyacak, bu aynı zamanda onları bir arada tutacak bir

harç vazifesi de görecektir (Turan, 1995, s. 167-168). Bu özet gerekçe ve arka plan çerçevesinde, cumhuriyete geçişte dönüştürülmesi ya da kurgulanması gereken alanlardan birini de tarih oluşturmaktadır. Medeniyet tercihiyle bağlantılı, iç ve dış siyasetin gereklerine hizmet edebilecek bir tarih yazımı, bir şart olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıdan aktarılan İslam ve doğu mirasının negatif olarak görülerek reddedildiği, yerine milliyetçilik, laiklik ve medeniyetçiliğin harmanlandığı bir anlayışla kökenini tarihten alan yeni bir gelecek tasavvurunun kurulduğu söylenebilir.

Hiç kuşkusuz bu denli büyük bir dönüşümde olumsuz tepkilerle karşılaşılması ya da topyekûn herkesin kabul edebileceği ve herkesi memnun edebilecek adımların atılması çok da mümkün gözükmemektedir. Siyasetten sosyolojiye, iktisattan kültüre köklü dönüşümlerle devletin kodlarının belirlendiği ve kurgulandığı bu dönemde çevreden de resmî politikaları kendi düşünceleri çerçevesinde etkilemek ve biçimlendirmek isteği ile alternatif öneriler, eleştiriler ve tezler sunulmuştur. Özellikle kimliğin inşası, tarihin anlamlandırılması ve kültürel konularda farklı çevreler resmî ideoloji üzerinde etkili olmaya ve onu kendi istekleri doğrultusunda dönüştürmeye/etkilemeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın konusu olan Türk Tarih Tezi bağlamında da benzer gelişmeler yaşanmıştır. O dönem için düşünüldüğünde akademik anlamda daha bilinen ve popüler olan bir örnek olarak Anadoluculardan bahsedilebilir. Fakat bunun yanında dönemin şartlarında etki alanı ve kitleselliği Anadolucular kadar olmamakla birlikte farklı alternatif önerilerin, çevre milliyetçi ekollerden geldiği de bilinmektedir. Bunlardan başlıcaları olarak ise etnisist Türk milliyetçiliğinin öncü isimlerinden Hüseyin Nihal Atsız'ın kendi fikirlerini neşrettiği *Atsız Mecmua* önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmanın konusunu tam da Türk Tarih Tezi'nin ve Cumhuriyetin resmî tarih yazımının oluşturulduğu döneme denk gelen, 1931-1932 yılları arasında 17 sayı yayınlanan kimlik, tarih, coğrafya ve millî hedeflerin, milliyetçi bir perspektiften ele alındığı, bu mecmuadaki tarih tasavvuru oluşturacaktır. Türk Tarih Tezi ve Atsız Mecmua'nın tarih anlayışının bilimselliği, doğru veya yanlışlığı çalışmanın konusu olmamakla birlikte, amaç bu tezlerin iddia ve argümanlarının anlaşılmasıdır. Çalışmada cevabı aranan başlıca sorular olarak: Türk Tarih Tezi'nin ne olduğu, hangi gerekçeler ve amaçlarla ortaya çıktığı, ne gibi tepkilere karşılaştığı, Atsız Mecmua'da Türk Tarih Tezine karşın ne gibi reaksiyonlar olduğu ve nelerin önerildiği sayılabilir. Bu soruların yanıtlarının belirlenmesi için ilk olarak Türk tarih Tezini ortaya çıkaran tarihsel arka plana değinilerek ardından bu tez amaç ve hedefleri bağlamında ortaya konulmaya çalışılacaktır. Sonrasında Atsız Mecmua'nın 17 sayısında yer alan metinler içerik analizi yöntemi ile değerlendirilecek ve bu eksende Atsız Mecmua özelinde daha ziyade Hüseyin Nihal Atsız'ın alternatif tarih anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken Atsız Mecmua'nın tarih anlayışı ile Türk Tarih Tezi'nin benzeşen

ve farklılaşan noktaları da tespit edilerek literatüre katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

1. TÜRK TARİHİNDE ULUSAL BİR SAYFA: TÜRK TARİH TEZİ

Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları tarafından, Kurtuluş savaşının ardından askeri mücadeleyi tamamlayarak yeni kurulan devlette, yalnızca bir aşama geride bırakılmış siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel bir dizi yeni mücadeleye başlangıç verilmiştir. Bu devlet ve hükümet sistemi değişikliğini de içinde barındıracak olan sancılı bir sürecin başlangıcı olarak görülebilir. Zira yüzyıllardır alışılan ve bilinen imparatorluk tarzı bir devletten ulus-devlete dönüşü içeren bu süreç yalnızca devletin adını değiştirmekle başarılabilir bir dönüşüm değildir. Bununla birlikte kültürün, felsefenin, milletin ve en önemlisi de tarihin yeni kurulan devlet özelinde dönüştürülmesi gerekmektedir.

Bu köklü dönüşümün en önemli kilometre taşı olarak I. Mecliste yer alan muhalif veya devrimlere karşı direnç oluşturabilecek olan vekillerin tasfiye edilerek, II. Meclisin oluşturulması ve bu meclisin de 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyeti ilan etmesi gösterilebilir. Direncin büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı bu yeni atmosferde devletin form olarak milliyetçilik ideolojisinin nihai hali olarak anılabilecek olan ulus-devleti benimsemesi, bu devlet formunun belki de en temel işlevi olan yeni bir kimlik oluşturma hususunda da bir ihtiyacı ortaya çıkartmıştır.

Millî Mücadele'nin başlangıç aşamasında Fransız İhtilali'nin değerleri ve aydınlanma felsefesi üzerinden yürüyen devrim süreci, takip eden yıllarda terk edilerek pozitivizm, milliyetçilik ve medeniyetçilik harmanı ile yorumlanan bir hal almıştır (Durgun, 2010, s. 111). Devrimin temel niteliğini oluşturan pozitivizm olay ve olgular arasında sebep sonuç bağlantıları kuran bir bakış açısını ortaya çıkartmaktadır. Bilim, insanlığın ortak değeri ve bir birikimin sonucudur-evrenseldir. O halde bu tüm insanlık tarafından da kullanılabilir. Dönemin şartlarında medeni olan “Batı”dır ve bu medeniyete ulaşmak için yapılması gereken şey onların tarih boyunca elde ettiği ve ulaştığı bilgiyi kullanmaktır. İnsanlığın ortak malını alıp kendi milletini de o seviyeye yükseltme girişiminde ve ulus devletin teşkilinde ise milliyetçilik devreye girecektir. Dolayısıyla ulus kimliğinin yeni belirleyicileri olarak antropoloji bilimi ırk esaslı, arkeoloji bilimi ise coğrafya esaslı bir çerçeve çizmiştir (Toprak, 2015).

Bir diğer ifade ile yeni bir yönetim biçimi tercihi ve adeta Osmanlıdan gelen doğu ve İslam kaynaklı tarihin sıfırlandığı cumhuriyet devrimlerindeki akış; Osmanlı'dan gelen İslami unsurlarda barındıran dünya görüşünün reddedildiği, yerine aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin kültürel-siyasal mirası, düşünce ve kavramlarının iktibas edildiği, bunun da Türkiye özelinde yoğun milliyetçi öğelerle harmanlandığı bir batılılaşma hamlesi olarak özetlenebilir (Akman, 2011, s. 81).

Böyle bir terkipte hiç kuşkusuz en önemli rolü kimlik inşası olacaktır. Ulus-devlet, kimlik inşasında vatandaşlarına siyasal bir kimliğin yanı sıra ırk, dil, din, anayurt, gelenek, tarih, yaşam tarzı ve pratikleri, değerler ve kurumlar gibi kültürel öğeleri de içeren bir kimliklendirme yapar (Erdenir, 2005, s. 26-27). Fakat bu noktada yeni devleti ciddi bir sorun beklemektedir o da Türklerin köklü bir millet olmalarına rağmen yazılı tarihinin olmayışıdır (Güvenç, 1994, s. 12). Gerçekten de Osmanlı Dönemi'nde tarih, yalnızca hanedanla sınırlı kalan ve esas itibarıyla onun yönetme erkini bulunduran bir boydan geldiğinin, iç siyasette kullanılmak üzere hazırlatılan ısmarlama bir tarih olduğu da söylenebilir.

Burada bir parantez açılarak bütün devletler, hülusa ulus-devlet için kimliklendirme yapmanın neden önemli olduğuna değinilmesinde fayda vardır; zira kimlik bir insan topluluğuna din, dil, etnik köken, ortak mazi, yurt, simge, mit, gelenek ve görenekler üzerinden bu gün beraber yaşama azmi ve gelecek için de ortak siyasal hedeflerin yükleyicisi olarak görülebilir. özellikle eğitim aracılığı ile topluma ve sonraki nesillere zerk edilen bu esasların sağlanabilmesi için ise tarih yazını son derece önemlidir; çünkü bu tarih sayesinde bireyler “millileşecek” ortak bir payın paydası olduklarını hissederek millî ülküye erişebileceklerdir.

Türkiye Cumhuriyeti de bu gerçeklikten hareketle henüz kuruluş döneminde bir ulusal kimlik inşa etme çabasına yönelmiştir. Zira eldeki insan malzemesi öncül Türk devleti olan Osmanlı'nın millet sisteminin bakiyesi olarak kalan ve çoğunluğu kendini Müslüman olarak tanımlayan bir kitleden oluşmaktadır. Ümmet anlayışından millete doğru geçişi içeren bu kimlik sisteminin inşasında milliyetçilik ideolojisi ciddi bir rol üstlenmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk devletin kuruluş aşamasında eldeki malzemeden bir millet yaratmaya yönelik atacağı adımlar için ciddi bir şekilde kafa yormuş, bunu tarihsel ve bilimsel anlamda temellendirebileceği Türk ulusal kimliği ile ilgili araştırmalarda bulunmuştur. Buna yönelik Türk ve dünya tarihinin önemli eserlerini incelemiştir. Bu incelemeler neticesinde son yüzyılı hiç de parlak olmayan bir milletin ulusal kimliğini ve ulusal bilincini yeniden inşa etmek için ihtiyaç duyabileceği özgüvenin ve ümidin tohumlarını geçmişte bulmuştur. Daha açık bir ifade ile geçmişte büyük medeniyetler kuran ve kurulmasına katkı veren Türkler, bundan sonra da medeni bir millet olduğunu dünyaya gösterecektir. medeniyetçi tarih anlayışı olarak isimlendirilen bu süreçte bahsedilen amaca dil ve tarih konularında yapılacak çalışmalarla ulaşılabacaktır (Oral, 2019, s. 191).

Atatürk'ün düşünce dünyasında “batı medeniyeti” hedefe yönelik, insani ve millî gelişim için gerekli ve doğru bir örnektir. Hali hazırda batının bu medeniyeti zaten Türk toplumunun unutulmuş tarihi içerisinde mevcuttur. Yapılmak istenilen şey bu unutulmuşluğun yeniden hatırlanmasından ibarettir (Çelik, 2016, s. 85). Böylelikle ulus-devletin zorunlu bir süreci olarak ulusun moral kaynaklarının şekillendirilmesi öncelikli hedefiyle bir tarihin

oluşturulması bu sürecin iç siyaset ve ulus devlet mantığı ile alakalı yönünü oluşturmaktadır.

Bunun yanında bu sürecin şekillenmesinde etkili olan bir diğer faktörden de bahsetmek gerekmektedir. Bu faktör alsında tamamen konjonktürel şartlara karşın pragmatik bir biçimde şekillenecek olan, batıdaki Türk algısı ile ilgili, dış faktördür. Bu yalnızca pejoratif bir algıdan ziyade dönemin dünyasında muteber kabul edilen Antropoloji bilimi ile de yakından alakalı bir faktördür. Şöyle ki Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan 1928 yılında bir gün Gazi'nin yanına giderek ona Fransa'da coğrafya kitaplarında Türklerin sarı ırka mensup ikinci sınıf bir insan topluluğu olarak betimlendiğini ve gerçekten böyle olup olmadığını sorduğunu anlatır. Atatürk ise bu iddiayı kesin bir şekilde reddederek bu konunun üzerinde çalışılması gerekliliğini belirtir (İnan, 1939, s. 243-244).

Kısaca özetlenmeye çalışılan bu tarihsel arka plan ve politik iklim çerçevesinde, resmî tarih bakışının kurucu eylemi niteliğinde Türk Tarih Tezine yönelik çalışmalar başlatılmıştır (Copeaux, 2006, s. 23). Kurumsallaşmaya yönelik çalışmalar olarak nitelendirilebilecek gelişmelerden ilki 1930 yılında Afet İnan'ın önermesini verdiği Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasıdır. Hızla faaliyetlerine başlayan bu cemiyetin 1930 yılının sonlarına doğru Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eser yayımlanmıştır. Eserde Orta Asya'da tarih öncesi dönemde medeniyetler kuran Türklerin iklimde yaşanan değişimler sonucunda dünyanın farklı coğrafyalarına göç ederek medeniyetlerini o coğrafyalara da taşıdığı, dolayısıyla dünya gelişimine katkı sağlayan bir millet oldukları, bunun yanında bahsi geçen göçlerle birlikte aslında Anadolu'ya binlerce yıl önce geldiği ve Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğu vurgulanmaktadır. Bu eserin ardından 1931 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından "Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı" adı altında bir eser basılarak okullara dağıtıldı. İlk eserin özeti niteliğindeki bu kitapçığın giriş kısmında yer alan ifadeler kitapçığın basılma amacını da ortaya koymaktadır. Önsözde yer alan bilgilere göre bu kitapçık o döneme kadar basılan yerli ve Fransızlar tarafından basılan yabancı tarih kitaplarında Türklerin dünya tarihindeki rolünü bilinçli veya bilinçsiz şekilde küçültülmesine cevap niteliğinde oluşuyla dikkat çekicidir. Zira Türklerin ataları hakkında yanlış bilgi alması ve kendini ve benliğini tanımasında bu ciddi bir sorun yaratacaktır. Dolayısıyla bahsi geçen kitapçık Türk milletinin ihtiyaç duyduğu millî tarih yazını ile ilgili atılmış bir adımdır. Kitapçıkta birazdan bahsedilecek olan Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıkış gerekçelerinin bir kaçı sayıldıktan sonra batılı tarihçilere yönelik de Türklerin savaşa özdeşleşmiş, diğer milletlerin topraklarını işgal eden barbar medeni olmayan bir topluluk olduğu

yönündeki, bir iftiradan öteye geçemeyen, bilimsel gerçekliği olmayan iddiaları da eleştirilmiştir. Bir anlamda Türk Tarih Tezi'nin ayak sesleri olarak nitelendirilebilecek olan bu eserleri ortaya çıkaran Türk Ocağı Türk Tarih Cemiyeti, 1931 yılında Türk Ocakları'nın kapanmasıyla birlikte kendi

varlığına da son vermiştir. Kısa bir süre sonra 15 Nisan 1931’de daha sonra adı Türk Tarih Kurumu şeklinde değiştirilecek olan “Türk Tarih Tetkik Cemiyeti” adı altında yeniden kurulmuştur (Kabapınar, 1992, s. 144-146).

Bu gelişmelerin ve eserlerin ardından Türk Tarih Tezi, birinci Türk Tarih Kongresi ile birlikte dizayn edilmeye başlandı. Gerekçe, amaç ve kapsamı anlamında evrensel ve millî boyutlar barındıran bu tezin cevabını aradığı başlıca sorular olarak şunlardan bahsedilebilir;

—Türkiye’nin en eski yerli halkı kimlerdir?

—Türkiye’de ilk medeniyet nasıl kurulmuş veya kimler tarafından getirilmiştir?

—Türklerin cihan tarihinde ve dünya medeniyetindeki yeri nedir?

—Türklerin 300 çadırdan oluşan bir aşiret olarak Anadolu’da devlet kurmaları bir tarih efsanesi ve Bizans aktarımıdır. O halde bu devletin kuruluşu neyle izah edilebilir?

—İslam tarihinin gerçek hüviyeti nedir? Türklerin İslam tarihinde ne gibi bir rolü olmuştur?

Bu sorulara verilecek cevaplar sayesinde tarih, hikâyecilikten kurtarılarak, ulusun kalkınmasına katkı sağlayacak, millî bilinç oluşturacak, millî kaynaklara ve meselelere ilgi uyandıracak bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle dönemin bilimsel yöntem ve tekniklerinden faydalanılarak ulusal yapının inşasının sağlanması hedeflenmiştir (Saral, 2022, s. 403).

Türk tarih tezinin evrensel ya da dış politika ile ilgili yönünü oluşturan konu, Türklere karşı batının bakış açısıyla alakalı olan yaklaşımlarından ortaya çıkmaktadır. Türkleri, göçebe, Anadolu’da işgalci, sarı ırk, barbar, ikinci sınıf insan, savaş ve şiddetten başka bir şey bilmeyen, estetik yönü olmayan bir millet olarak tanımlamalarına¹ (McMillan, 2003, s. 366), o dönemin meşru ve bilimsel anlayışları olan antropolojik, arkeolojik ve tarihsel cevaplar geliştirme isteği ile alakalıdır. Daha açık bir ifade ile batının silahını batıya karşı kullanarak, meşru ve bilimsel bir zemin hazırlama gayretidir.

Türk tarih tezinin millî, ulus-devlet ya da iç politika ile ilgili yönünü ise yeni kimliğin oluşumunda, tarih boyunca medeniyetler kuran ve bu medeniyeti taşıyan geçmişinden gurur duyan ve feyiz alan, İslamiyet’ten boşalan alanın, milliyetçiliğin unsurlarıyla doldurulduğu bir “Türk” yaratma fikri oluşturmaktadır. Böylelikle devrimlerle de paralel olarak, Osmanlı millet sisteminden miras gelen geleneksel-yerel, dine dayalı hafıza silinirken bunlar milliyetçilikle bezeli, modern, seküler ve monolitik hafızayla ikame edilecektir.

¹ Türkleri barbar olarak niteleyen bir ifade için (McMillan, 2003: 366): “Türklerin Avrupa’daki varlığı, ilgili herkes için bir kötülük kaynağı olmuştur. Beş yüz yıllık mevcudiyetlerinden, Türk olsun veya olmasın, hiç kimsenin [herhangi] bir yarar sağladığını görmüş değilim.”

Bu gerekçelerle ortaya çıkan ve Türk Tarih Tezi olarak anılan dönemin resmî tarih anlayışının ana iddiaları altı başlıkta özetlenebilir, bunlar;

—Medeniyetin ilk çıkış yeri ve beşiği Orta Asya'dır.

—Brakisefal ve beyaz ırkın ilk yurdu Orta Asya'dır.

—Türkler brakisefal ve beyaz ırk olup, anayurdu Orta Asya'dır.

—Tarihteki ilk medeniyetin yaratıcısı Türklerdir.

—Tarih öncesi dönemlerde yaşanan kuraklık ve iklim değişmesinden ötürü Türkler dünyanın dört bir yanına dağılmış ve yeni medeniyetler tesis etmişlerdir. Hindistan Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ya gitmişlerdir.

—Anadolu'nun ilk yerli halkı Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Hititlerdir ve Türklerin atalarıdır.

Dönemin şartları ve gereklilikleri ile birlikte düşünüldüğünde aslında her biri gerekli ve bir misyona hizmet eder şekilde hazırlanan bu soruların ve sorulara verilen cevapların “tarih yazımı” çerçevesinde değerlendirilmesi ve anlaşılmaya çalışılması gerekmektedir. Bilimsel anlamda doğruluk veya yanlışlıktan ziyade tarihin, politik hedefler doğrultusunda kullanılması yeni bir şey değildir. Ulus-devletlerin de kimlik inşasında başvurduğu önemli araçlardan biri de “tarih manipülasyonu”dur. Bu manipülasyonun sadece yoktan bir şey var edilmesi biçiminde yapılması gerekmez; aynı zamanda bir gerçeklik üzerine yeni ve yönlendirilmiş bir başka gerçekliğin inşası şeklinde de gerçekleştirilmesi mümkündür. Cumhuriyet devrimlerinin, kültür ayağında yer alabileceği düşünülen Türk Tarih Tezi de bu şekilde okunmalı ve anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Yukarıda belirtilen bu iddiaların her birinin geçerli nedeni ve belirli adreslere yönelik açık politik mesajları bulunmaktadır. Bu sayede batının Türklere yönelik barbar suçlaması, medeniyetin çıkış yerinin Orta Asya olduğu, yaşanan kuraklık ile birlikte batılı kavimlerin de atalarının buradan göçer vasıtası ile Avrupa'ya gittikleri, Türklerin de tıpkı batı insanı gibi antropolojik brakisefal kafatası yapısında, dolayısıyla beyaz ırka mensup olduğunun altı çizilmektedir. Türk Tarih Tezi'ne göre tarih, mümkün olduğunca erken dönemlerden başlatılarak hem Türklüğün kadimliği ve medeni yönü vurgulanmakta hem de Türklerin Anadolu'daki meşruiyeti sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu bir taraftan batının tezlerine bir cevap oluştururken, diğer taraftan ise son iki yüz yılda oldukça yıprandığı söylenebilecek olan, Türklük gururunun onarılması ve inşası için zemin oluşturmaktadır. Türklük gururunun onarılması ulus devletin kuruluş aşamasında millî kimliğin oluşturulması ve güçlendirilmesi anlamında da pekiştirici bir rol üstlenerek resmî ideolojin hedefleri doğrultusunda “ideal” yurttaşların yaratılmasında önemli bir rol üstlenecektir (Akman, 2011, s. 85). Türklüğün kutsallaştırılması ve yüceltilmesi şeklinde tezahür eden bu etno-merkezci politikalar ve söylemler bu bağlamda değerlendirilebilir.

Süreç içerisindeki milliyetçiliğin rolü ise yalnızca tarih yapımında değil sosyolojik açıdan da işlev gösterecek niteliktedir. Türk Tezi'ndeki

milliyetçiliğin bir diğer işlevi de negatif tarih olarak görülerek silinmeye çalışılan Osmanlı-doğu-İslam kültüründeki İslam'ın ikamesi olarak düşünülmektedir. Halkı cumhuriyete ve cumhuriyetçiliğe teşvik etmek için bunların söylemsel olarak dile getirilmesinden ziyade, şeriat idealleriyle yarışabilecek bir ülkü oluşturulması çok daha anlamlı görülmektedir. Bu ülkü, hiç kuşkusuz batı aydınlanmasında da olduğu gibi, dini değerlerin yerini dolduran milliyetçilik ideolojisi tarafından sağlanabilecektir. Etnik temelli bir savla, Türk milletinin tarihsel olarak diğer tüm milletlere rehberlik ettiği fikrinden hareketle kurgulanan bu tarih tezinin halk üzerinde ülkü birliğini oluşturacağı düşünülmüştür (Yıldız, 2007, s. 160).

Türk Tarih Tezi ile ilgili tüm bu anlatılanlar çerçevesinde bu tezin yalnızca Avrupa'ya bir cevap ve ulus kimliğinin inşasında bir araç olmakla sınırlı kalmadığı söylenebilir. Türk Tarih Tezi, resmî ideolojinin mütemmim cüzü olarak kültür devrimi özelliğini de bünyesinde barındıran, milliyetçiliğin yanı sıra laik Kemalist rejimin hedeflediği, ideolojik formülasyonun da felsefi temellerini oluşturmuştur (Ersanlı, 2002, s. 803).

2. TÜRK TARİH TEZİNE ELEŞTİREL BİR DERKENAR: ATSIZ MECMUA

1930'lu yılların başı Türkiye'de radikal dönüşümlerin ivme kazandığı, politik atmosferin oldukça değişken olduğu bir dönemdir. Özellikle 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla beraber Türk toplumunun modernleşmesine yönelik olabildiğince kurumsal tek tipleşmelerin yapıldığı ve bu istikamette modernleşme adımlarının atılması gerektiği kanaati doğmuştur (Durgun, 2010). Topyekun bir dönüşümü içeren, medeni bir toplum ve modernleşme telakkisinin, ontolojik zemini bu dönemde teşkil edilmiştir. Bu ontolojik zemine uygun bir şekilde, epistemolojik birikimin sağlanması ve metodolojik çerçevenin çizilmesi de tek parti rejiminin temel prensibi olarak dikkat çekmektedir. Serbest Cumhuriyet Fırkası sonrasında, Türk Ocakları'nın da kapatılması meselesi tam da bunun yansımasıdır.

Tek parti yönetiminin medeni Türk tanımı, coğrafya tasavvuru ve tarih yazımı, zaman zaman, çevre Türk milliyetçiliği ekollerinin fikri ve kurumsal birikimleriyle çelişkiler ve çatışmalar içermiştir. Türk Ocakları'nın, dönemin en büyük sivil toplum kuruluşu ve çevre milliyetçiliklerin çatı örgütü pozisyonunda olması, modernleşme ve yeni toplum normlarına ilişkin güçlü itirazların da yükselebileceği olası bir odak ve direnç noktası olarak görülmesiyle sonuçlanmıştır (Ayda, 1991, s. 169). Kurumsallaşma aşamasında henüz sürecin çok başlarında olan cumhuriyette istenilecek en son şey atılacak adımları eleştirerek zaman kaybına yol açabilecek ve bu adımlara direnç gösterebilecek yapılarıdır. Bu konjonktürde Türk Ocakları'nın da dâhil olduğu, tek parti yönetiminin çizdiği istikamete alternatif sesler çıkarabilecek bütün kurum ve kuruluşların lağvedilmesi kararı alınmıştır. Bu karar sonrası Türk milliyetçiliğinin, adeta fikri ve kurumsal manada besleyen bir damarı

kesilmiştir. Bu noktada Türk Ocakları'nın yanı sıra ocağın yayın organı olan Türk Yurdu dergisinin de yayınlarını durduğunu belirtmekte fayda vardır.

Atsız Mecmua, Türkiye'de modernleşme bağlamında radikal dönüşümlerin yaşandığı bu dönemde, özellikle Türk Ocakları'nın kapanış sürecinde, Türk milliyetçiliğindeki entelektüel boşluğu doldurma amacıyla yayın hayatına başlamıştır. Bunun yanında derginin sahibi ve mesul müdürü olan, daha sonraki yıllarda Türk milliyetçiliğinin önemli isimlerinden biri olacak Hüseyin Nihal Atsız, o dönem henüz İstanbul Darülfünun'da genç bir asistandır. İdealist, Türkçü ve kabına sığmayan karakteriyle dikkat çeken Atsız'ın genç bir tarih asistanı olarak, cumhuriyetin tarih ve kimlik politikalarının kurgulandığı böyle bir dönemde sessiz kalması beklenemezdir. Her ne kadar hocaları ve fikirlerinden oldukça etkilendiği isimler olan Mehmed Fuad Köprülü ve Zeki Velidi Togan Türk Tarih Tezinin oluşturulması aşamasında ve Türk Tarih kongresinde yer almasına rağmen Atsız bu dergi aracılığıyla kendi yönünü ve duruşunu belli etmek istemiş de olabilir. Bu mecmuanın çıkarılmasının görünmeyen bir amacı olarak düşünülebilir. Bu noktada Atsız Mecmua'nın yayın çizgisi, dönemin tek parti rejiminin almış olduğu karar ve uygulamalara eleştirel bir boyut barındırmaktadır.

Dergi ana hatlarıyla incelendiğinde kendisini Turancılık fikrinde konumlandığı görülmektedir. Bu, dönemin resmi ideolojisi olan teritoryal (toprağa bağlı) milliyetçilik anlayışından ciddi bir ayrılığı simgelemektedir. Buna ek olarak Atsız Mecmua, resmi ideoloji tarafından savunulan beyaz ırksarı ırk gibi antropolojik zemini reddederek, "Turan ırkı" bağlamında daha çok kültürel bir millet tanımını pozisyonunda yer almaktadır. Ayrıca Mecmua'da Türkistan coğrafyasına ilişkin vurgular da kendisini göstermektedir. Mecmua'nın muhalefet çizgisinde bir diğer noktayı da batılılaşma düşüncesine getirdiği eleştiriler oluşturmaktadır. Bu bağlamda Mecmua, eğitimden kültür politikalarına kadar pek çok alanda salt Batılılaşma düşüncesinin karşısında konumlanmıştır. Lakin Mecmua için inkılapların karşısındadır demek doğru değildir. Bu bağlamda derginin, devrim sürecinde, kültürel vurgu içeren Gökalp çizgisine yakın bir konumda olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Bununla birlikte çalışmanın da konusunu oluşturan resmi Türk Tarih Tezi'ne eleştiriler ve alternatif bir tarih tezi de dergide göze çarpmaktadır. Böylelikle hem tarih yazımı hem de coğrafya tasavvuru noktasında resmî ideolojiden farklılaşan bir milliyetçilik anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu farklılık sonraki satırlarda, derginin makaleleri bağlamında değinilerek ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Bu çerçevede Atsız, derginin ilk sayısı olan 15 Mayıs 1931 tarihli nüshada, "Türkler Hangi Irktandır" makalesiyle sürece dâhil olarak kendi görüşlerini ortaya koymaya başlamıştır. Türk Tarih Tezi'nin de ana konularından biri olan Türklerin hangi ırka mensup olduğu sorusu üzerine, çeşitli gazete ve dergilerde gündem olduğunu belirten Atsız, makalesinin giriş

kısımında bu iddiayı ortaya koyarak başlamıştır. Bilimsel metodolojik bir şekilde “Türklerin sarı Moğol ırkından değil, beyaz Aryani ırktan” olduğuna yönelik iddiayı objektif verilere dayanmadığını söyleyen Atsız, bununla ilgili üç başlık altında gerekçelerini sıralamıştır.

—Dönemin bilim anlayışında ırklar renklere göre değil, dillere göre tasnif olunur.

—Geçmiş tarihlerin bilim anlayışına göre yapılan kategorizasyon bu gün geçerli değildir.

—Türk ve Moğolların Aryanlar ile ilgisi yoktur.

Birinci gerekçede önceki dönemlerde beyaz ırk olarak kabul edilen Aryan ve Samilerin, sarı ırk olarak kabul edilen Türk ve Moğolların ise Çinlilerden çok farklı olduğunun altı çizilmiştir. İkinci gerekçede daha önceki dönemlerde Türklerin, içinde Moğollar, Tonguzlar, Finler, ve Macarların bulunduğu sarı ırkın Ural-Altay zümresinden sayılmasına rağmen, dönemin bilim anlayışına göre bunun yanlışlandığı, Fin, Macar ve Estonlardan oluşan münferit bir Fin-Ogur zümresinin bulunduğunu, Türk, Moğol ve Tonguzların ise bunlarla bir akrabalığının bulunmadığı dile getirilmiştir. Üçüncü ve son gerekçede ise Türk ve Moğolların aynı atadan geldiğinin ispat edildiği bu iki milletin Aryanlar ile bağlantısına yönelik o döneme kadar bir araştırmanın bulunmadığı ifade edilmiştir (Atsız, Mayıs 1931, s. 4).

Satır araları incelendiğinde “Türker'in Aryani ırkından olduğu hakkındaki yanlış düşüncelerin niçin kabul edilmek istendiğini bilmiyoruz..” denilerek bunun siyasi bir tercih olduğu kuşkusunu dile getiren Atsız cümlelerine şöyle devam etmektedir; “Bu mes'eleyi yalnız hissî düşüncelerin mahsulü de telakki edemeyiz. Vahşi Moğollarla akraba olmamak için, Turanlılık inkâr ediliyorsa, Çingenelerin de mensup olduğu Aryani ırkına girmek hislerimizi daha çok incitmez mi?” (Atsız, 1931, s. 4). Tarihin nereden başlatılacağı konusu ile ilgili, isim belirtilmeden, Türk Tarih Tezine karşın bir diğer itiraz da yazının ilerleyen satırlarında gözükmektedir. Türklerin Aryani sayılmasının ya da arada bir bağlantısının kurulmasının gerekçesini Anadolu'da tarih öncesi dönemlerde yaşayan Hititlerin Türk olduğu tezini destekleme amacıyla ortaya çıktığını söyler. Zira bu sayede Türklerin Anadolu'daki eskilikleri ispat edilecek ve bir veraset hakkı doğacaktır. Böyle bir şeyin olmasını kendisinin de istediğini belirten Atsız bunun bilimsel dayanakları olmayan bir iddia olduğunu ortaya koymaktadır (Atsız, 1931, ss. 4-5):

“Türklerin Aryani sayılması neticesinde meydana çıkan telakkilerden biri de Hititlerin Türk olmasıdır. Bunu ileri süren nazariyeciler Türklerin Anadolu'daki eskiliklerini isbat etmek ve bir veraset hakkı bulmak istiyorlar. Şüphesiz hissi cihetten bunu hepimiz isteriz. Fakat ortadaki hakikat şudur: Hititlerin âbideleri okunmuş ve bunların Türk değil, Aryan oldukları anlaşılmıştır. Hititlere intisap için Aryaniliği kabul ise, bizim için çok tehlikeli bir yoldur. Bir defa ırkımızın antropolojik hususiyeleri hiç de

Aryanilere uymaz. Hatta bizim antropolojik hususiyetlerimizi inkâr ederek Anadolu Türkü'nü eski Yunanlıların bekayası diye göstermek isteyenlere faydalı bir zemin hazırlamış oluruz.”

Tarih Tezine karşın iddialarını sıralamaya devam eden Atsız, Türklerin yabancı medeniyetlere sahip çıkmasına hiç gerek olmadığını, zaten başlı başına kendi medeniyetinin yeterli olduğunu, ayrıca söz konusu dönem için medeni bir millet olmanın şartının tarih öncesi dönemdeki bir medeniyetin uzantısı olmak olmadığını belirtmiştir. Nitekim hiçbir Avrupalı milletin bu şekilde de bir geçmiş medeniyete sahip olmadıklarını ve batı medeniyetinin ancak 16. yüzyılda ortaya çıkmaya başladığını söyleyerek iddialarını delillendirmeye çalışmıştır. Bunun yanında yine açık adres belirtmeden ama mesajın gideceği yer belli olarak “Eğer bilmediğimiz vesika ve deliller mevcut da bunlara müstenit yeni ve orjinal bir tez müdafaa edilmek isteniyorsa, şüphesiz bunun da yeri gazete sütunları değildir” (Atsız, 1931, s. 5), diyerek açık kapı bırakmaktadır. Bu satırları milli tarihin oluşturulmasında etkin olan heyet/zümreye kendini fark ve davet ettirme isteği şeklinde de yorumlayabilmek mümkündür

Atsız bu ilk makalesinin sonucunu bir uyarı ile bağlamaktadır. Resmi tez ile ilgili, bir anlamda manipülasyona dayalı ve yaratılan tarih anlayışının, sonraki nesillerde tarihe karşı duyulan güveni sarsacağı ve gerçek olgulara dahi şüpheyile bakılacağı sonucunu doğuracağını dile getirmektedir. Yazının bütünü değerlendirildiğinde, Türklerin Aryan olduğunu, Hititlilerin Türklerin atası olan bir kavim olduğunu reddeden Atsız, Türklerin Altay veya Turan Irkı olarak anılan bir aileden geldiğini ifade etmektedir.

Çalışmanın konusu hakkındaki ikinci makale derginin 15 Haziran 1931'de yayınlanan 2. sayısında kendini göstermektedir. Derginin 20 ve 21. sayfasında yer alan, A.K. mahlası ile yazılan Fikir Hayatı başlıklı makalede Darülfünun'da gerçekleştirilen konferans ve panellere yer verilmektedir. Bu noktada A.K. mahlasının da Hüseyin Nihal Atsız'a ait olduğunun belirtilmesinde fayda vardır (Tevetoğlu, 1988, s. 270). Fakat bu makalede de yine adres belirtmeden okların resmi tarih tezine yöneltildiği söylenebilir. Türk Tarih Tezi'nde iddia edilen ve diğer kurguların üzerine inşa edildiği Orta Asya'da yaşanan kuraklık neticesinde göçlerin başladığına yönelik iddia ile ilgili, Darülfünun edebiyat fakültesinde öğrenci cemiyeti konferansları kapsamında Mösyö Chaput'un fikirlerine yer verilen makalede göçlerin nedeni olarak kuraklığın değil iktisadi ve siyasi nedenlerin olduğu fikri anlatılmaktadır (Atsız, 1931, s. 20).

Mösyö Gabriel'in konferansında ise Bursa ve İstanbul'daki mimari varlıkların büyük bir bölümünün Bizans mimarisine değil, doğrudan Türk mimarisine ait olduğu, Türklerin kendine has güçlü bir mimari birikime sahip oldukları tezi ortaya konulmaktadır.

Konu kapsamındaki bir diğer makale 15 Ekim 1931'de, derginin 6. sayısında Ahmet Rıza² imzasıyla yer alan, Türk Antropolojisine Methal³ başlıklı makaledir. Makalede kısaca Türkiye'de daha önce olmayan antropoloji biliminin, 1925'te, Mösyö Muşe isimli bir Fransız tarafından, Tıp Fakültesinde bir müessese kurulmasını, mecmua çıkarılmasını ve İstanbul okullarındaki Rum, Ermeni ve Yahudi çocuklarının göğüs genişliklerinin ölçülmesini içeren tarihi kısaca anlatılmıştır. Türkiye'de antropoloji ile ilgilenen ilk Türkün Osman Şevki Bey olduğunun altı çizildikten sonra Türk antropolojisi ile ilgili dünya literatüründe yabancılar tarafından Anadolu'da yapılan çalışma ve ölçümlere yer verilmiştir. Fakat bu yabancıların da antropolojiyi bir propaganda aracı olarak kullandığı ve bir tarih yazımına soyunulduğu yazar tarafından iddia edilmektedir. Zira ekseriyetten Pittard ve Topinard gibi yabancı antropologlar tarafından yapılan bu çalışmalarda, Türklerin Anadolu'ya gelmesi sonrasında burada yerli halk ve kültürlerle harmanlanarak Orta Asya'dan bağımsız hatta daha çok Yunanlara benzeyen müstakil bir millet oldukları tezi savunulmaktadır (Ahmet Rıza, 1931, s. 10):

“İşte bu tarihten itibaren Fransızlar ilim yoluyla koynumuza girmek, millî bünyemizi parçalamak ve bizi tarihî ırkımızdan ayrı bir millet olarak kendimize ve dünyaya kabul ettirmek sevdasına kapılmışlardır...

...O erkâniharple bu âlimin davaları basittir. Biz geçmiş zamanların tarihini kaplayan Türkler değiliz; sadece kadim Yunanlıların Anadolu'daki bakayasıyla karışmış, Rumlaşmış, ırkî ve tarihî verasetini kaybetmiş bir milletiz. Şu halde tarihimizle ve ırkımızla alâkamızı keserek kanımıza kan, medeniyetimize medeniyet katan bu yeni damızlık ırka yani Yunanlılara yaklaşmalıyız

...Facia bu kadarla da bitmiyor. Tarihimizle ve ırkımızla alâkamızı kesmeğe matuf bu caniyane taarruzu yapan adam İstanbul'daki Türk antropoloji cemiyet ve müessesesinin fahri reisi ilân olunuyor. Çünkü o zaman, o müessesenin başında da bizim karagözlerimize ve sempatimize hayran olarak işgal ordularıyla beraber İstanbul'a gelip Fakültemize giren bir Fransız profesörü vardı...”

Yazarın temel savı I. Dünya Savaşı sürecinde askeri olarak başarıya ulaşamamış olan Fransızların, siyaseten ve ilmi olarak Türk milletini çökertmek isteği şeklinde özetlenebilir. Konumuzla asıl alakalı olan kısım

² Araştırmacı tarafından yapılan tarama çerçevesinde, Ahmet Rıza'nın kim olduğu, tespit edilememiştir. Dönemin şartlarında Türkiye'deki yerli antropolog sayısı yok denecek kadar az iken alana hakim, konulara vakıf böyle bir kişinin başka bir dergi, gazete veya çalışmada isminin olmayışı, onun da aslında Hüseyin Nihal Atsız olduğunu düşündürmektedir. Fikir ve tezlerini kuvvetlendirmek isteyen Atsız'ın farklı bir kimliğe bürünerek Ahmet Rıza mahlasıyla bu yazıları kaleme alması kuvvetli bir ihtimaldir. .

³ Methal/medhal Arapçadan Türkçeye geçmiş olan “giriş” manasında kullanılan bir isimdir.

ise Türk Tarih Tezi'nin oluşturulmasında, Atsız Mecmua'da oldukça sakıncalı görülen Pittard'ın çalışma ve eserlerinden yararlanmış olunmasıdır.

Yazının devamı 15 Kasım 1931 de basılan 7. sayıda “Türk Antropolojisine Methal II” başlığı ile yayınlanmıştır. Yazıda Eugene Pittard'a eleştiriler bilimsel çerçevede yapılmaya çalışılmıştır (Ahmet Rıza, 1931, ss. 11-12):

“Görülüyor ki, bu zat tarihimiz hakkında çok yanlış malumat sahibidir. Fakat menşeimiz hakkında kendi karihasına göre nazariyeler uydurmaktan çekinmiş, yalnız sonunda nazarı bir netice çıkararak bizim Çerkez ve Rumlarla karışık olmamızı ileri sürmüştür. Bu hatalı hükmün ortaya çıkmasında yegâne sebep bu Avrupalı müelliflerin Türkler hakkında Antropolojik tetkikata muktedir olamamaları ve yapanların da az tetkik ile çok büyük neticeler çıkarma arzusunda bulunmalarındır. ...

Biz bu hükümleri tarihi, içtimai ve nihayet antropolojik tetkiklerle karşılar ve hakikati onlara da kabul ettirmeye çalışırız. Ancak onlardan önce şunu da söyleyelim ki, bu hususta Topinard gibi ağır başlı insanlara hitap ederek bir hakatı kabul ettirmek kabildir. Fakat Eugene Pittard gibi daha tarihimizi vs menselerimizi bilmeden üç yüz insan ölçmekle üç yüz okka lâf söyleyenlere de cevabımız onların anlayacağı şekilde olacaktır...”

Dönemin dünyasında muteber kabul edilen bir bilim olan antropolojinin, Türkiye'deki eksikliğinden yakınan yazar, ilk yazısında da olduğu gibi yapılan ölçüm ve anketlerin hep yabancılar tarafından ve çok az örnekleme yapılarak adeta sonuca uygun ısmarlama ölçümler yapıldığını iddia etmektedir. Yazar tarafından asla kabul edilemeyecek olan bu sonuç ise Türklerin melez bir ırk olduğuna yöneliktir. Bu noktada tekrar etmekte fayda vardır ki dönemin bilim dünyasında antropolojik özellikler olan vücut ve kafatası ölçümleri tüm dünyada kabul görmüş ve bu bilimin öznesini oluşturan araçlardır. Bunların cumhuriyet rejimi veya ırkçılıkla alakalı olarak gösterilmesi ise bir nevi anakronizm veya cahillikten kaynaklanmaktadır.

Devam niteliğindeki üçüncü yazısıyla Ahmet Rıza derginin 15 Mart 1932'de yayınlanan sayısında “Türk Antropolojisine Methal III” başlıklı yazısıyla yeniden okur karşısına çıkmıştır. Yazısının bu bölümünde Türklerin kafatası yapısı ile alakalı konulara yer veren yazar bu konuda da Pittard tarafından öne sürülen iddiaları reddetmektedir (Ahmet Rıza, 1932, s. 5).

“Dolikosefal veya Avrupalı olmamız demek, E.Pittard'ın dediklerini hakikat olarak kabul etmek ve Yunanlılarla karışmış, Türklükle alâkasını kaybetmiş melez bir millet olduğumuzu kabul etmek demektir. Halbuki bütün dünya antropologları biliyor ki, bizim kafa teşekkülâtımız bilâkis brakiyosefal, yâni yuvarlak kafalı ırklar sınıfından olduğumuzu göstermektedir. Dolikosefal olduğumuzu ispat ederler veya biz bunu kabul edersek aslımız

olan ve Turanı bir ırk olan Türklük veraseti ve Türk tarihi ile alâkamız kalmıyor ve biz daha ziyade Yunanlılardan gelme melez bir millet oluyoruz. Ruhumuz buna hissen isyan etmekle beraber, yaptığımız tetkikat da bunun böyle olmadığını ve siyasi maksatlarla bu yalan yanlış tetkikatı ilim namına ortaya atarak bizi avlamak isteyen yabancıların meşum kasıtlı insanlar olduğunu meydana çıkarıyor...”

Ahmet Rıza makalesinde Türk milleti ile ilgili yapılan çalışmalarda örneklem sayılarının on binlere ulaştığında daha net sonuçlar alınacağını öne sürerek, “Türklerin ileri derecede brakisefal kafatası yapısına sahip olduğunu ve hatta broca cetvelinde yer alan brakiyosefallerden çok daha fazla brakiyosefal olduğunu” iddia etmektedir. Bu noktada Resmi Türk Tarih Tezi'nin antropolojik iddiaları ile Atsızcı görüşün örtüştüğü söylenebilir.

Yazının ilerleyen kısmında özellikle bu alanda antropolojik çalışma yapacak yerli ve yabancı bilim adamlarına öneriler de mevcuttur. Bunlardan ilki, araştırmaların şehirlerde, bilhassa İstanbul'da yapılmaması gerekliliğidir ki bu şehirlerin nüfuslarının melezleşmesinden dolayı doğru sonuçlar vermeyebilir. İkinci olarak mezarlıklardan çıkarılacak olan sayılı kafatası üzerinden sonuç alınması da mümkün değildir, çünkü o kafatasının hangi milleten olduğu belirli değildir, istatistiki bir sonuca ulaşmak için tüm mezar incelenmelidir. Üçüncü olarak araştırmalar askerler üzerinde yapılmamalıdır, çünkü tıpkı ilk maddede yer alan şehirlerde olduğu gibi askerler de farklı coğrafyalardan gelen karışık unsurlardır. Dördüncü ve son uyarı/öneri bu araştırmaların köylerde yapılmasına yöneliktir. Yazara göre ancak köylerden başlayıp orayı tasnif ettikten sonra, kazalar ve vilayetler şeklinde bir bağlantı kurularak bu ölçüm ve anketler yapıldığında bilimsel sonuçlara ulaşılabilir (Ahmet Rıza, 1932, s. 6).

Resmi tarih ve resmi ideolojiye eleştirel nitelikte yükselen bir ses, derginin 12. sayısında, “Bize Bir Gençlik Lazımdır” giriş makalesiyle kendini göstermektedir. Devrimde gençliğin rolünü tam anlayamadığı veya bunun doğru bir şekilde anlatılamadığı üzerinden kaleme alınan yazıda Atatürk'ten ve cumhuriyetten övgüyle bahsedilmesine karşın yönetici elite yönelik ciddi eleştiriler bulunmaktadır. Eleştirilerde bulunurken de bir yandan aslında kendini işaret ederek, bu sese kulak verilmesi, genç aydınların dinlenilmesi gerekliliğini de dile getirmektedir (Atsız, 1932, ss. 1-2):

“Evvvela Erzurum da, sonra Sivas ta Mustafa Kemal Paşa etrafında toplanan "Türk" savaş tarihlerinin göstermediği bir yararlıkla vurulan zincirleri kırdı; kendi varlığını dünyaya tanıttı. Sultanı ve adamlarını kovarak memlekette cumhuriyet ilan etti. Çok az bir zamanda içtimai ve siyasi yenilikler yaparak mazinin köhne ve sakat müesseselerini yıktı. Fakat: İnkılâp tamam değildir. İnkılâbın en mühim eksikliği yeni binaya yaraşan; müşterek düşünür, müşterek amel ve aksülamellere malik bir gençlik yokluğudur. Yeni binanın adı "Cumhuriyettir”.

Temelinde kan ve iman vardır. Biz bu binanın yıkılmayacağına inanmışız. Bizim gözümüzün önünde yapılan bu binanın bazı ustalarında beceriksizlik, kayıtsızlık, yorgunluk vardır. Genç kuvvetlerin yardımına muhtaçtırlar. Ustalar, dülgerler çalışmaktadırlar, fakat bunların mesaisinde ihtisas ve iş bölümü yoktur.”

Bu perspektifte bir diğer makale ise H.Nihal imzasıyla, Atsız tarafından “Aynı Tarihi Yanlışlığa Düşüyoruz” başlığı ile 15 Nisan 1932’de yayınlanmıştır. Yazının giriş kısmında Atsız, hocası olan Zeki Velidi’nin Türk Tarihine yönelik yazdığı bir kitaptaki “dünya savaşının neticesinin batı cephesinde değil Çanakkale savaşından sonra belirlendiği, bu savaşla birlikte 400 yıllık makûs Türk tarihinin değiştiği, Dünya siyasetinde Türklerin yine eski günlerdeki gibi faal bir aktör olacağı...” fikirlerine katılmakla birlikte bir uyarıda bulunmaktadır. Bu uyarı Çanakkale ile birlikte tüm tehlikelerin bertaraf edildiği yanılmasıdır (Atsız, 1932, s. 6):

“Bugün biz Yakın Şark medeniyeti dairesinden garp medeniyeti dairesine giriyoruz. Bu hareket gündelik gazete sütunlarında gördüğümüz gibi cumhuriyetin ilânından beri devam eden bir hâdise değildir. Bilâkis, şuurlu olarak bir buçuk asırdan beri devam eden bir vakiadır. Bilhassa on dokuzuncu asrın Türkiye tarihi baştan aşağı garp medeniyetine doğru yapılan hamlenin sarsıntılarıyla doludur. Fakat bütün bunlara rağmen cumhuriyetin ilânına kadar, bu hareketler ihtiyatla yapılıyordu. Çünkü İslâm medeniyeti ananesi ve irtica henüz kuvvetliydi. Şimdi ise artık garp medeniyetine giriş hamlesinin önüne dikilecek dahilî kuvvet kalmamıştır. O halde biz bütün hızımızla garba koşabilir, garplı olabiliriz değil mi?

-Hayır...”

Atsız’a göre devam eden tehlike resmi ideoloji tarafından yapılan medeniyet tercihi ve bunun uygulanma şeklidir. Türklerin İslam’ı kabulüyle birlikte İslam medeniyetine girerken de bu medeniyetin başta din olmak üzere bütün kurum ve unsurlarını alma hatasına düştüğünü işaret etmektedir. Yaşanan bazı olaylar ve tartışmalara örnek veren Atsız makalesinde o gün için yapılan medeniyet tercihinin dini de kapsayıp kapsamadığını sorgulamaktadır. Bu noktada bazı Türk aydınlarının medeniyetçilik çerçevesinde Hıristiyanlığa meylettiğini de onların demeç ve yazılarından hareketle ortaya koyup, bunlara kızgınlığını belirtmektedir. Yazısının bu noktasına kadar resmi ideoloji ve tarih anlayışıyla hesaplaşan Atsız İlerleyen satırlarda resmi ideolojinin “İslamiyet’i Türkleştirme” çabaları kapsamında Kuran ve ezanın Türkçeleştirilmesi ve Türkçe okunmasına yönelik faaliyetlerini doğru bulmakla birlikte bu işin yarıda kaldığını belirterek yine hesaplaşmasına devam ediyor (Atsız, 1932, s. 7).

Makalesinin devamında dil bahsine giren Atsız Tarihin farklı dönemlerinde medeniyet ve din değiştiren Türklerin buna rağmen dillerini

koruyabildiklerinin altını çizerek İslamiyet sonrasında bunun değiştiğini ve bu tehlikenin farkına hiç kimsenin varmamasından ötürü Arapça ve Acemce sözcüklerin Türkçeye girerek dilin saflığını yitirdiğini iddia etmektedir. Yeni bir medeniyet tercihinin kıyısında olan Türklerin bugün de aynı hataya düşmemesi çağrısında bulunmaktadır. Bu noktada kurulan dil encümeninin Dile giren Fransızca ve İngilizce sözcüklere ve ortaya çıkan bozulmaya karşın hiçbir şey yapmadığı ve Türk dilini koruyamadığı gerekçesiyle hedefine almıştır. Yazısının sonunda Atsız okları yeniden resmi ideolojiye yönelterek şu satırlarla tamamlamıştır (Atsız, 1932, s. 8):

“O halde deminden beri söylediğim sözlerin neticesi nedir? Gayet basit: Vaktiyle medeniyet değiştirenken yaptığımız yanlışlıklar bugün de yapıyoruz. Bugün de millî harsımız tehlikededir. Hem bu sırada medeniyetlerin tesiri, eski asırlardakinden kat kat üstün olduğu için tehlike daha büyüktür. Fakat bu kadarla da kalmıyor. Bizim manevî taraflarımız da tehlikededir. Bunu da gelecek sefer yazacağız.”

Dergide son sayılara yaklaşıldıkça eleştirinin tonunun da artmaya başladığı, tepkilerin daha net bir şekilde ifade edildiği makalelerin yayınlanması söz konusudur. 15 Haziran 1932’de, derginin 14. sayısında, yine H.Nihal imzası ile Atsız tarafından kaleme alınan “Milli Seciye Buhranı” başlıklı yazı bu minvalde değerlendirilebilecek olan bir yazıdır. Yazın girişinde “çökmekte olan” garp medeniyetine girme azim ve tercihinin yanlış ve talihsiz bir karar olduğu dile getirilerek doğrudan resmi ideoloji eleştirilmekte. Batıcılığın “ecnebiperestlik” olarak değerlendirildiği yazıda ahlak anlayışının da erozyona uğradığı iddiasından hareketle batıdan gelen fikir ve etkilerin “hiçbir gümrüğe uğramadan” alındığı ve kötü bir şekilde hazmedildiğinin altı çizilmektedir (Atsız, 1932, s. 3):

“Vaktiyle Hamdullah Suphi Bey, Türk Ocağında "biz garp medeniyetine ihtida ettik" diye bağırıyordu. Bu, şimdiye kadar içinde bulunduğumuz şark medeniyetini "küfür" saymak demektir. Halbuki biz maziye pek çabuk unuttuk. Vaktiyle içinde bulunduğumuz şark medeniyetinin garp medeniyetinden yüksek olduğunu, o medeniyet sayesinde yüksek bir imparatorluk kurduğumuzu, büyük insanlar yetiştirdiğimizi pek çabuk unuttuk.”

Türk milliyetçiliğinin çatı örgütü konumunda olan fakat 1931 de kapanan Türk Ocakları’nın başkanlığını yapan Hamdullah Suphi’de Atsız’ın eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Burada bir parantez açarak dergide Türk Ocaklarının kapanması/kapatılması hususunda bir beyanın veya tepkinin olmayışı da dikkat çekicidir. Bu üç şekilde yorumlanabilir. Bunlardan ilki kurumun, Atsız tarafından, karşı durduğu ve eleştirdiği resmi ideolojinin bir aracı pozisyona evrilmiş, cumhuriyet devrimlerinin taşradaki örgütlü ajanı olarak yorumlanmasından kaynaklanıyor olabilir. İkinci ihtimal, dönemin şartlarında Atsız’ın şimşekleri üzerine çekmeme gayreti, üçüncü ihtimal ise

Türk Ocaklarından boşalan alanı kendi hedef kitlesi ve sahası olarak görüp o alanı yönlendirebileceği varsayımı olabilir. Atsız'ın karakteriyle birlikte düşünüldüğünde ikinci ihtimalin oldukça zayıf ama bir ve üçüncü ihtimalin ise daha kuvvetli olduğu belirtilerek bu parantez kapatılabilir.

Atsız makalesinin ilerleyen satırlarında resmi ideoloji dışında farklı milliyetçilik kamplarını da hedefine almaktadır. Şuursuzlukla suçladığı Anadolucuların Türk milletinin adını “Anadolu milleti” olması önerisine şiddetle karşı çıkmaktadır (Atsız, 1932, s. 4):

“Münevverlerimiz arasında seciye buhranı vardır. Gençliğe ve halka kendilerinde olmayan bir şeyi veremezler. Maarif Vekâleti bu millî seciye buhranının farkına varmış gibi gözüküyor. İhtimal ki mekteplerde ve darülfünunda okunulması mecburî kılınan yeni tarih kitabı bu düşüncenin neticesidir. Fakat bu kâfi değildir. Bu kitaptaki birçok ilim ve prensip yanlışlıklarını yok farz etsek bile yalnız bu kitabı mekteplerde okutmakla millî seciye kuvvetlenmez”

Makalesini yukarıdaki satırlarla bitiren Atsız milli kimlik konusunda batıcılığı yanlış anlayan ve deformasyona uğrayan gençlerden eğitim bakanlığının da rahatsız olduğunu belirterek, bu çalışmanın Türk Tarih Tezi kısmında anlatılmış olan, bir tarih kitabı yazdırıldığı ve müfredata konuluğundan bahsetmektedir. Bu adımı olumlu fakat yetersiz bulan Atsız bu konuda da eleştirilerini sürdürmekte kitabın içerik ve bilimsel yönden yetersiz olduğunu iddia etmektedir.

Derginin sondan bir önceki sayısı olan 15 Ağustos 1932 tarihli 16. sayısında biraz önce de bahsedilen eleştiriler üst perdeden ve artık açık adres belirtmek suretine dönüşmüştür. Bu sayının giriş makalesi son derece sert başlığı ile dikkat çekicidir; “Maziye İnkâr Edenler, Darülfünun ve Milli Tarih Kongresi”. Muhtemelen adli bir süreçle karşılaşmamak için imzasız yayımlanan bu makalede hedef artık çok nettir. Galiz küfürlerle “maziye söven”, “milliyetini inkâr eden” ve bunları yazılı basılı eserlerde yayan aydınlara yüklenen yazıda resmi tarih anlayışının Osmanlı'yı silen tutumu eleştirilmektedir (Atsız, 1932, s. 1):

“Maziye inkâr edenler "istikbal, istikbal" diye haykırıyorlardı. Maziye dayanmayan bir istikbal olamayacağını düşünmüyorlardı. Onlara göre maziye sevmek irtica idi. Asrî olmak için maziye atmak ve yalnız ilerisini düşünmek lâzımdı. Halbuki bu fikri ileri sürenler hep imanları ve iradeleri zayıf biçare insanlardı....

...Garba gitmek, garba tapmak diye bağırın, garbın her şeyini taklit eden efendiler, garbın giyinme usullerini, şampanyasını almadan önce bu gibi milliyetçiliği kuvvetlendirecek âdetleri memleketimize soksaydılar daha insanca bir iş görmüş olurlardı. Fakat biz, bize zararı olan

*cihetlerde Avrupa'yı bir maymun mukallitliği ile taklit ederken,
bize faydalı olan taraflarında onun zıddına gittik”*

Cumhuriyet devrimlerinin ve resmi ideolojinin batıcılık anlayışının en net şekilde eleştirildiği bu makalede Darülfünun hocaları da bu eleştirilerden nasibini almaktadır. Resmi tarihe angaje tutumlarının yerildiği makalede, hocalığın vasfının inkılap nutukları vermek, bu esnada maziyi inkar etmek ve öncesini yok sayarak Türk tarihini cumhuriyet ile başlatmak, yaşasın cumhuriyet diyerek kadeh kaldırmak ve yabancı misafir profesörlerle öpüşmek, onlarla dostluk kurmak olmadığını altı çizilmektedir.

Burada Atsız'ın eleştirisi bahsi geçen hocaların yalnızca batıcı olmalarından kaynaklanmamaktadır. Zira hocaların inkılap ideolojisi, Türk hukuku veya Türklükle ilgili hiçbir şey anlatmayıp Fransız eserlerini ve kitaplarını “papağan gibi” tekrarladıklarını, onların devrime olan sadakatlerinin yalnızca şekli anlamda olduğunu dile getirmektedir (Atsız, 1932, s. 2). Bunlar anlatıldıktan sonra bahsi geçen duruma bir tepki verilmesi gerekliliğinin ortaya çıkmasından hareketle Ankara'da bir tarih cemiyetinin kurulmuştur (Atsız, 1932, s. 3):

*“Biz garp medeniyetini kabul ettikten sonra baş
döndürücü bir süratle ve kendimizi unutacak kadar garplılaşık.
Fakat bir de Türkleşmek lâzımdı. Biz öyle bir millet olmalıydık ki
mazideki ananelerimizle bu günün icaplarını telif edebilelim.
Bunun için maziye hürmet etmek, hürmet etmek için de maziyi
bilmek lâzımdı. Halbuki münevverlerimiz maziye bol bol
sövmekten başka ne yapıyorlardı? İmparatorluk devrimiz olan
Osmanlı ve Selçuk hanedanları devri bir çirkef sahnesi gibi
tasvir ediliyor, atılıyor ve herşeyin başlangıcı olmak üzere
cumhuriyet devri alınıyordu. Bunun bütün kabahati kraldan çok
krallık taraftan olan yaygaracılar da, yani inkılâbı yapanlardan
çok inkılâpçı olmaya kalkışan çığırtkanlarda idi.”*

Osmanlı ve Selçuklunun resmi tarihte bahsinin geçmeyişini ve dahası Osmanlının negatif tarih olarak görülüp oraya hakaretler edilmesini içine sindiremeyen Atsız bu noktada da resmi ideoloji ve Türk Tarih Tezi'nden net bir şekilde ayrılmaktadır. Fakat bu anlayışın oluşturulmasında sessiz kalan Darülfünun hocalarını da bu suça ortak saymaktadır. Koca bir tarihin ve bunun birikimlerinin yok sayılmasına içerleyen yazar, bu konuda Darülfünunun resmi ideolojiyi bilim ve tarih ekseninde etkilemesi gerekliliğinden bahisle bunun yapılmadığını, okulun adeta bir arpalığa döndüğünü iddia etmektedir.

Neticede Ankara'da toplanan, Türk Tarih Kongresi'ni olumlu bulan yazar, tarih alanında Darülfünunun uyuşukluğundan kurtulmak için bunu bir fırsat olarak görmektedir. Liseler için tarih kitabı yazılmasını da tasvip eden Atsız bu noktada “Ankara'daki tarih encümeni bazı nazariyeler koymuş olabilir. Avrupalıların kendi lehlerine ve bizim aleyhimize koydukları nazariyeleri kabul etmektense kendi lehimize nazariyeler koymak şüphesiz daha makul bir harekettir” (Atsız, 1932, s. 4). Cümleleriyle Tarih Tezine

yöneltiği eleştirilerin tonunu biraz azaltarak yazısının bu bölümünde tarih kongresi ve hizmetlerini adeta “kötünün iyisi” olarak nitelendirmektedir.

Bu yazı da dâhil olmak üzere şimdiye kadarki yazılarında geleneksele işaret eden, garp yerine şarkı savunan ve devrim ideolojisini, resmi ideoloji ve batılılaşmayı ciddi şekilde eleştiren Atsız “din, bir mefkûre olmak kuvvetini kaybetmişken bizim için sarılacak yegâne istinatgâh milliyetimiz, genç Türkçülüğümüzdür.” diyerek bir anlamda resmi ideolojinin dine bakış açısıyla yakınlaşan bir noktaya gelmektedir. Atsız Darülfünun’la ilgili yine kendinden beklenebilecek bir çözüm önerisiyle yazısına son vermektedir (Atsız, 1932, s. 5):

“...İlmî vazifesini yapamayan ve birçok müderrisleri Türk olmayan darülfünundan ise mefkurecî bir vazife beklenemeyeceği gayet tabiidir. Daha iyisi kurulmak şartıyla, bu darülfünun kökünden yıkılmalıdır.

Sonuç

23 Nisan 1920’de Ankara’da Millet Meclisinin kuruluşuyla başlayan, Kurtuluş Savaşı sonrasında 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hız kazanan, imparatorluktan ulus-devlete, monarşiden-cumhuriyete yönelik bir değişim ve dönüşüm süreci Türk siyasal, devlet ve toplum hayatında köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı’nın son iki yüzyılına damga vuran modernleşme hamleleri çalışmanın da konusunu oluşturan cumhuriyetin kuruluş döneminde çok daha etkin ve devrimsel bir biçimde devam etmiştir. Bu sürecin felsefi arka planını pozitivistlikten beslenen milliyetçilik ideolojisi ile harmanlanmış bir medeniyetçilik tasavvurunun oluşturduğu söylenebilir.

Özellikle ulus-devletin gereklerinden olan milli kimliği yaratma ve sürekli yeniden oluşturma çabası kapsamında, kültürel ve siyasal diğer devrimleri de destekleyecek olan ve resmi ideolojinin hedeflerine ulaşmasını sağlayabilecek bir tarih inşası için cumhuriyetin kuruluş dönemlerinden itibaren gayret gösterilmiştir. Daha önce Osmanlı millet sisteminin bakiyesi olan, kendini etnik bir aidiyetten ziyade Müslüman olarak tanımlayan ve dahası özellikle son iki yüz yılda savaşlarda mağlubiyetler, toprak kayıpları, göç gibi olgularla gururu incinmiş bir halk kitlesinin millete dönüştürülmesi için bu hayati öneme sahiptir.

Yine bu dönemde Batı tarafından hor görülen, Anadolu’daki varlığına geçici gözüyle bakılan, işgalci, barbar bir millet olarak tanımlanan Türk algısına karşı da bir cevap verilmesi ve bu topraklar üzerindeki meşruiyetin inşa edilmesi gerekmektedir.

İşte bu şartlar ve gereklilikler çerçevesinde cumhuriyetin kuruluş döneminde sırasıyla resmi ideoloji, tarih ve kimlik birbirlerine bağlı ve destekleyen bir şekilde oluşturulmuştur. Buna yönelik devlet tarafından ciddi adımlar atılmış, dönemin muteber bilimlari olan antropoloji ve tarihle

desteklenen bir inşa süreci yaşanmıştır. Eldeki insan ve eğitim kaynakları sınırlı olan genç Türkiye Cumhuriyeti bunun için dünyaca tanınan, alanında uzman yabancı bilim adamlarından faydalanmış, kendi insan kaynağını oluşturmak için batıya öğrenciler göndermiştir.

Sonrasında Resmi ideolojinin, tarih inşasıyla ilgili attığı ilk somut adım olarak bu çalışmanın da bağlantılı konusu olan Türk Tarih Tezi, Türk Tarih Kongresi çerçevesinde oluşturulmuştur. Oluşturulan bu tez, insanlık tarihinin Orta Asya’da başladığını, Türklerin Orta Asya kökenli olmalarına rağmen tarihin öncesi dönemlerde yaşanan kuraklık neticesinde Anadolu’ya göçtüklerini ve buranın yerli halkını oluşturduklarını, gerek Orta Asya gerek ise Anadolu’da medeniyeti kuran ve aktaran bir millet olduklarını, tıpkı Avrupa insanı gibi brakisefal kafatasına sahip beyaz ırk olduklarını iddia etmektedir. İç ve dış sebeplerle ortaya koyulan bu iddialar dönemin şartlarında belirli amaçlar doğrultusunda kısmi gerçek kısmi kurgu halinde dönemin bilim anlayışları ile doğrulanmaya ve meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.

Resmi ideoloji dolayısıyla resmi milliyetçilik anlayışının ortaya koyduğu bu tezlere karşılık, cumhuriyetin inşa edildiği bu dönemde, resmi milliyetçilik anlayışını kendi çerçevesinde oluşturmaya, dönüştürmeye ve etkilemeye çalışan çevre milliyetçilikler de kendi tez ve doğrularını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunlardan, o dönem için sınırlı bir etki alanına sahip olan fakat sonraki dönemlerde popüleritesini artırıp ve bir siyasal akım haline gelecek olan etnisist Türk milliyetçiliğinin de önerileri bu bağlamda düşünülebilir.

Etnisist Türk milliyetçiliğinin ilk elden ve orijinal kaynağını ise daha sonra bu akımın öncüsü olacak olan dönemin Darülfünun asistanlarından Hüseyin Nihal Atsız’ın 1930-1932 yılları arasında çıkardığı Atsız Mecmua’dır. Tam da milli tarihin şekillendiği ve kimliğin buna binaen inşa edildiği yıllarda bu dergiden Atsız’ın fikirleri bu çalışma kapsamında derlenmiştir.

Resmi ideolojinin, geçmişten, gelenekten ve kültürden bir kopuş yarattığı gerekçesi ile Atsız, cumhuriyet modernleşmesini başlangıçta ciddi şekilde eleştirmektedir. Bu eleştiri Osmanlı ve Selçukludan gelen birikimin reddedilerek tarihin “yapay” bir şekilde kadim Anadolu uygarlıklarından başlatılması, medeniyet olarak batının belirlenmesi, devrimlerin devrimin özünün halis niyetlerle ortaya çıkmasına rağmen bunun ruhunu anlamayan yabancılar ve “yabancılaşmış” Türklerden oluşan yanlış eller tarafından yürütülmeye çalışılması ve bilimin bu amaç doğrultusunda araçsallaştırılması gibi konulardan oluşmaktadır.

Atsız’a göre milletler antropolojik değil dil ve kültürlere dayalı bir olgudur, dolayısıyla resmi tezin antropolojiye dayalı olan beyaz/sarı ırk tartışmasını reddederek Türk ırkının Altay veya Turan ırkı olduğunu öne sürer. Yine resmi tarih anlatısına şerh koyduğu başka bir kısım ise Türklerin Aryani olmadıklarıdır. Bu noktada resmi tarih tezinden ayrılmakla birlikte

Türklerin brakisefal kafatası yapısına sahip olduğu da Atsız tarafından da kabul edilmekte ve ispat edilmektedir.

Resmi tarih tezinin aksine Orta Asya çıkışlı başlayan göçün nedenleri ekolojik ve coğrafi faktörlerde değil ekonomik iktisadi ve toplumsal faktörlerde aranmalıdır. O'na göre Türkler devlet kurma gücü yüksek olan bir millettir. Türk tarihi ve peşi sıra kurulan Türk devletleri tamamlayıcı nitelikte ve birbirinin devamıdır dolayısıyla tarihin bir kısmını yok sayan resmi tarih tezine karşın Atsız mecmua özelinde, Atsız'ın tarihe bakış açısı bütüncül bir yaklaşım sergilemektedir.

Dergi içerik incelemesinde karşılaşılan bir kafa karışıklığı, çelişki ya da düşüncede farklılaşma olarak dikkat çeken bir husus ise şudur: Hüseyin Nihal Atsız gelenek, kültür ve İslam'la bezeli Osmanlı tarihine atif yapmak ve o alanı kutsamakla birlikte daha sonraki yazılarında İslam'ı bu denklemden çıkartmaktadır. Resmi ideoloji veya tarih tezi ile örtüşen bir diğer nokta da burasıdır. İslam'ın yerine milliyetçilik ve Türkçülüğün birleştirici payda olacağını ifade etmektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse resmi ideoloji ile Atsız Mecmua'da oluşan Atsızcı anlayış Türk milletinin tarih ve kimliğinin oluşturulması sürecine farklı perspektiflerden yaklaşmışlardır. Resmi ideoloji ve bununla bağlantılı Türk Tarih Tezi Osmanlı'nın çöküşünün ardından "Modern Türkiye Cumhuriyeti"ni kurmaya odaklanmış, bunu laiklik ve batılılaşma ekseninde bir ulus-devlet kurgulayarak yapmaya çalışmıştır. Resmi ideolojide tarih, yeni cumhuriyetin temellerinin atıldığı bu dönemde, ulus devletin inşasında araçsal bir rol üstlenmiştir.

Atsızcı perspektifte ise tarih, başlı başına bir özne olarak yorumlanmaktadır. Türk milletinin "büyük" tarihine odaklanarak milli gurur ve üstünlük duygusunu güçlendirme hedefine, Türk milletinin geçmiş zaferleri ve büyük devletler kurma kabiliyetinin vurgulanmasıyla ulaşılabilir. Dolayısıyla resmi ideolojide olduğu gibi bir tarihsel sıçramadan ziyade günahı ve sevabıyla bir devamlılık söz konusudur.

Henüz genç idealist bir asistanken, Türk Ocaklarının kapatıldığı, devletin milliyetçiliği tekeli altına almaya çalıştığı, köklü devrim ve dönüşümlerin yaşandığı, tek parti yönetiminin hâkim olduğu ve insanların bunu eleştirmeye çekindiği böyle bir atmosferde, çıkardığı dergi aracılığı ile kamuoyu oluşturmaya, resmi ideolojiyi etkilemeye, yanlış yapıldığını düşündüğü hususları açıkça eleştirmeye yönelik Atsız, bu yönüyle takdire şayan bir düşündürdür. Moda olanı değil kendince "doğru olanı" söyleme gayreti, idealizmi ve cesareti onu, Türk düşünce tarihinde farklı bir yere konumlandırmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Tuğrul Korkmaz, %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Tuğrul Korkmaz, %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Ahmet Rıza. (1931, Ekim). Türk antropolojisine methal. *Atsız Mecmua*, 6, 7-10.
- Ahmet Rıza. (1931, Kasım). Türk antropolojisine methal II. *Atsız Mecmua*, 7, 10-12.
- Ahmet Rıza. (1932, Mart). Türk antropolojisine methal III. *Atsız Mecmua*, 11, 4-7
- Akman, Ş. T. (2011). Türk tarih tezi bağlamında erken cumhuriyet dönemi resmi tarih yazımının ideolojik ve politik karakteri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 80-109.
- Atsız, H.N. (1932, Ağustos). Maziye inkar edenler, darülfünun ve milli tarih kongresi. *Atsız Mecmua*, 16, 1-5
- Atsız, H.N. (1931, Haziran). Fikir hayatı. *Atsız Mecmua*, 2, 20-21
- Atsız, H.N. (1932, Haziran). Milli seciye buhranı. *Atsız Mecmua*, 14, 3-4
- Atsız, H.N. (1931, Mayıs). Türkler hangi ırktandır. *Atsız Mecmua*, 1, 4-5
- Atsız, H.N. (1932, Nisan). Aynı tarihi yanlışlığa düşüyoruz. *Atsız Mecmua*, 12, 6-8
- Atsız, H.N. (1932, Nisan). Bize bir gençlik lazımdır. *Atsız Mecmua*, 12, 1-3
- Ayda, A. (1991). *Sadri Maksudi Arsal*. Kültür Bakanlığı.
- Copeaux, E. (2006). *Tarih ders kitaplarında (1931-1993) Türk tarih tezinden Türk-İslam sentezine*. İletişim Yayınları.
- Çelik H. S. (2016). İnönü döneminde resmi tarih yazımına yönelik yeni yaklaşımlar: bir revizyonun analizi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 24, 80-121.

- Durgun, Ş. (2010). *Modernleşme ve siyaset*. A Kitap.
- Erdenir, F.H.B. (2005). *Avrupa kimliği pan milliyetçilikten post milliyetçiliğe*. Ümit Yayıncılık.
- Ersanlı, B. (2002). Bir aidiyet fermanı: Türk Tarih Tezi. Bora T. (Ed.) *Modern Türkiye'de siyasi düşünce* içinde (s.800-810), C.4 Milliyetçilik. İletişim Yayınları.
- Güvenç, B. (1994). *Türk kimliği*. Remzi Yayınları.
- İnan, A. (1939). Atatürk ve tarih tezi. *Bellekten*, 3(10), 243-246.
- Kabapınar, Y. (1992). Başlangıcından günümüze Türk tarih tezi ve lise tarih kitaplarına etkisi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 143-178.
- McMillan, M. (2003). *Paris 1919 Paris barış konferansı ve dünyayı değiştiren altı ayın hikâyesi*. ODTÜ Yayıncılık.
- Oral, M. (2019). *Türkiye'de romantik tarihçilik*. Yeniinsan Yayınevi.
- Saral, E. (2022), Birinci Türk tarih kongresi kapsamında Türk tarih tezi ve ulusal tarih yazımına dair genel bir değerlendirme. Erdaş S.-Yıldırım S. (Ed.) *M.Deriş Kılınçkaya armağan kitabı* içinde (s. 395-420), Siyasal Kitabevi.
- Tevetoğlu, F. (1988). Türk edebiyatında takma adlar. *Türk Dili Dergisi*, 55(437), 267-280
- Timur, T. (2001). *Türk devrimi ve sonrası*. İmge Kitabevi.
- Turan, Ş. (1995). *Türk devrim tarihi III yeni Türkiye'nin oluşumu (Birinci Bölüm) (1923-1938)*. Bilgi Yayınevi.
- Yıldız, A. (2007). *Ne mutlu Türküm diyebilene-Türk ulusal kimliğinin etno-seküler sınırları (1919-1938)*. İletişim Yayınları.

Extended Abstract

Nation-states consider identity construction as one of their most significant missions. The construction of identity involves establishing a connection among different communities to create a nation, necessitating the establishment of objective and subjective ties within this community. In this context, history and historical narrative play a vital role. During the rise of the new republic, which emerged from the remnants of the empire and developed into a nation-state, official historical narrative was considered as an instrument. Unlikely to other nation-states, the process in Türkiye included comprehensive reforms and changes in the government system, which led to the emergence of an official historical narrative that served for other purposes, too. This move was not only intended to influence and guide the historical narrative, but also created a class of intellectuals who wished to shape or critique the narrative. A notable figure in this regard is Hüseyin Nihal Atsız, who would later become the central figure of one of the nationalist movements

in Türkiye. This study aims to shed light on Atsız's conception of history through the journal he was publishing at the time when the Turkish historical thesis, which forms the basis of the official historical narrative, was being formulated.

In the process of founding the Republic of Türkiye, one of the areas that needed transformation or construction was history. In order to serve the demands of domestic and foreign policy and to be associated with civilizational preferences, a historical narrative capable of serving these ends was required. It can be said that the Islamic and Oriental heritage inherited from the Ottoman Empire was perceived negatively and rejected, and a new vision of the future was born that blends nationalism, secularism and civilization. There is no doubt that with such a major transformation, it is impossible to avoid negative reactions or take actions that everyone can accept and make everyone satisfied. In this period in which state codes are established and built with radical changes from politics to sociology, from economics to culture; proposals, criticisms and alternative theses appeared aiming to influence and shape the official politics in accordance with the framework of their own thoughts. Especially in the construction of identity, making sense of history and cultural issues, different circles have attempted to effectively influence official ideology and to transform/influence it in line with their own wishes.

The subject of this study will be the conception of history in Atsız Mecmua which was published in 17 issues between 1931 and 1932, in which identity, history, geography and national goals are handled from a nationalist perspective; coinciding with the period when the Turkish History Thesis and the official historical narrative of the Republic were created. The scientificity, correctness or inaccuracy of the Turkish History Thesis and Atsız's understanding of history is not the subject of the study, purpose of is to understand the claims and arguments of these theses. The main questions that the research tried to answer are: what is the Turkish history thesis, for what reasons and purposes it was born, what reactions did it meet, what kind of reactions there were against the Turkish History Thesis in Atsız Mecmua and what is proposed. In order to find answers to these questions, firstly, the historical background that revealed the Turkish History Thesis will be mentioned and then this thesis will be tried to be put forward in the context of its goals and objectives. Afterwards, the texts in the 17 issue of Atsız Mecmua will be evaluated through a content analysis, and along this axis, Hüseyin Nihal Atsız's understanding of alternative history will be tried to be revealed.

The Turkish history thesis emerged to serve both internal and external purposes. While the internal purpose is to shape national identity, the external purpose is to counteract the Western perceptions of Turks as a second-class, invasive, and barbaric nation in Anatolia. Turkish History Thesis tries to serve for the purpose by seeking answers to questions such as: -Who are the oldest indigenous people of Türkiye?; How did the first civilization appear in

Türkiye and who brought it?; What role do the Turks play in world history and civilization?; As the founding of a 3000-year state in Anatolia by the Turks a historical legend and a continuation of the Byzantine legacy, what could explain the emergence of this state?; What is the true nature of Islamic history and what role did the Turks play in Islamic history? In response to these questions, the claims of the Turkish History Thesis are as follows: -The first place and cradle of civilization is Central Asia, -The first homeland of the brachycephalic and white race is Central Asia, -The Turks are brachycephalic and white race, their homeland is Central Asia, -The creator of the first civilization in history are Turks.-Due to the drought and climate change experienced in prehistoric times, They spread all over the world and founded new civilizations. They went to India, Mesopotamia, Egypt and Anatolia, -The first indigenous people of Anatolia are the Hittites who came to Anatolia from Central Asia and are the ancestors of the Turks.

While Atsız's perspective agrees in some respects with the official Turkish historical thesis, it deviates in many aspects, resulting in an individual historical perspective. While both acknowledge the origins of the Central Asian Turks, their brachycephalic skull structure, and their role in civilization, they differ on issues such as whether Turks are Aryans, whether the ancient Anatolian civilizations were Turkic, the identity of the Ottoman Empire, and necessity so that the republic can fall back on its heritage.

In Atsız's perspective, on the other hand, history is interpreted as a subject on its own. It aims to enhance national pride and supremacy by focusing on the great history of the Turkish people, showcasing past victories and the nation's ability to build great empires. Therefore, rather than a historical leap as portrayed in the official ideology, Atsız's perspective represents a continuity with the sins and virtues of the past.

Genişletilmiş Özet

Ulus-devletlerin en önemli misyonlarından biri kimlik inşasıdır. Kimliğin inşa edilmesinde ise halk toplulukları arasında bir bağın tesis edilmesi yani kısaca milletin oluşturulması için objektif ve subjektif bağların bu insan topluluğu arasında kurulması gerekmektedir. Bu noktada tarih ve tarih yazımı ise hayati bir rol üstlenmektedir. İmparatorluk bakiyesi olan ve ulus-devlet olarak ortaya çıkan Türkiye devletinin kurulmasında da resmi tarihin yazımı araçsal bir rol üstlenmiştir. Herhangi bir ulus-devletten farklı olarak, bir dizi köklü reform ve hükümet sistemi değişikliğini de içeren bu süreçte Türkiye'de resmi tarih yazımı çok daha fazla amaca hizmet eder şekilde ortaya çıkmıştır. Böyle bir hamle, bir taraftan bu tarih yazımına etki edip onu yönlendirmek isteyen veya ortaya çıkan ürünü beğenmeyerek eleştiren entelektüel bir kitleyi de beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisi daha sonra Türkiye'de bir milliyetçilik ekolünün de kurucusu olan Hüseyin Nihal Atsız'dır. Bu çalışmada resmi tarihin bel kemiğini oluşturan Türk Tarih Tezi'nin hazırlandığı dönemde çıkardığı dergi aracılığı ile buna etki etme ve

dönüştürme gayreti içinde olan Atsız'ın tarih anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulurken dönüştürülmesi ya da kurgulanması gereken alanlardan birini de tarih oluşturmaktadır. Medeniyet tercihiyle bağlantılı, iç ve dış siyasetin gereklerine hizmet edebilecek bir tarih yazımı, bir şart olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıdan aktarılan İslam ve doğu mirasının negatif olarak görülerek reddedildiği, yerine milliyetçilik, laiklik ve medeniyetçiliğin harmanlandığı bir anlayışla kökenini tarihten alan yeni bir gelecek tasavvurunun kurulduğu söylenebilir. Hiç kuşkusuz bu denli büyük bir dönüşümde olumsuz tepkilerle karşılaşılması ya da topyekûn herkesin kabul edebileceği ve herkesi memnun edebilecek adımların atılması çok da mümkün gözükmemektedir. Siyasetten sosyolojiye, iktisattan kültüre köklü dönüşümlerle devletin kodlarının belirlendiği ve kurgulandığı bu dönemde çevreden de resmî politikaları kendi düşünceleri çerçevesinde etkilemek ve biçimlendirmek isteği ile alternatif öneriler, eleştiriler ve tezler sunulmuştur. Özellikle kimliğin inşası, tarihin anlamlandırılması ve kültürel konularda farklı çevreler resmî ideoloji üzerinde etkili olmaya ve onu kendi istekleri doğrultusunda dönüştürmeye\etkilemeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın konusunu tam da Türk Tarih Tezi'nin ve Cumhuriyetin resmî tarih yazınının oluşturulduğu döneme denk gelen, 1931-1932 yılları arasında 17 sayı yayınlanan kimlik, tarih, coğrafya ve millî hedeflerin, milliyetçi bir perspektiften ele alındığı, Atsız Mecmua'daki tarih tasavvuru oluşturacaktır. Türk Tarih Tezi ve Atsız Mecmua'da yer alan ve büyük oranda Atsız'a ait olan tarih anlayışının bilimselliği, doğru veya yanlışlığı çalışmanın konusu olmamakla birlikte, amaç bu tezlerin iddia ve argümanlarının anlaşılmasıdır. Çalışmada cevabı aranan başlıca sorular olarak: Türk Tarih Tezi'nin ne olduğu, hangi gerekçeler ve amaçlarla ortaya çıktığı, ne gibi tepkilere karşılaştığı, Atsız Mecmua'da Türk Tarih Tezine karşın ne gibi reaksiyonlar olduğu ve nelerin önerildiği sayılabilir. Bu soruların yanıtlarının belirlenmesi için ilk olarak Türk tarih Tezini ortaya çıkaran tarihsel arka plana değinilerek ardından bu tez amaç ve hedefleri bağlamında ortaya konulmaya çalışılacaktır. Sonrasında Atsız Mecmua'nın 17 sayısında yer alan metinler içerik analizi yöntemi ile değerlendirilecek ve bu ekseninde Hüseyin Nihal Atsız'ın alternatif tarih anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Türk tarih tezi iç ve dış iki amaca hizmet etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. İç amaç ulus kimliğinin oluşmasına hizmet ederken dış amaç ise Batının Türkleri 2. sınıf, Anadolu'da işgalci ve barbar bir millet olarak görmesine cevap vermektir. Tarih Tezi -Türkiye'nin en eski yerli halkı kimlerdir?, -Türkiye'de ilk medeniyet nasıl kurulmuş veya kimler tarafından getirilmiştir?, -Türklerin cihan tarihinde ve dünya medeniyetindeki yeri nedir?, -Türklerin 300 çadırdan oluşan bir aşiret olarak Anadolu'da devlet kurmaları bir tarih efsanesi ve Bizans aktarımıdır. O halde bu devletin kuruluşu neyle izah edilebilir? ve -İslam tarihinin gerçek hüviyeti nedir? Türklerin İslam tarihinde ne gibi bir rolü olmuştur? gibi sorulara cevap

arayarak bu misyonunu yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu sorulara cevaben Türk Tarih Tezinin iddiaları şunlardır: -Medeniyetin ilk çıkış yeri ve beşiği Orta Asya'dır, -Brakisefal ve beyaz ırkın ilk yurdu Orta Asya'dır, -Türkler brakisefal ve beyaz ırk olup, anayurdu Orta Asya'dır, -Tarihteki ilk medeniyetin yaratıcısı Türklerdir,-Tarih öncesi dönemlerde yaşanan kuraklık ve iklim değişmesinden ötürü Türkler dünyanın dört bir yanına dağılmış ve yeni medeniyetler tesis etmişlerdir. Hindistan Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ya gitmişlerdir, -Anadolu'nun ilk yerli halkı Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Hititlerdir ve Türklerin atalarıdır.

Atsız resmi Türk Tarih Tezi'nin bazı iddialarını olumlamakla birlikte bir çok noktada ondan ayrılarak münferit bir tarih anlayışı ortaya koymuştur. Örtüştüğü noktalar olarak Türklerin orta Asyadan geldiği, brakisefal kafatası yapısına sahip olduğu, medeniyet kuran ve aktaran bir millet olduğudur. Farklılaşılan yerler ise tezin aksine Türklerin Aryan olmadığı, geçmiş Anadolu uygarlıklarının Türk olmadığı, doğru ve yanlışlarıyla Osmanlı'nın bir Türk devleti olduğu ve cumhuriyetin de onun ardılı olduğu için onun birikimlerinden faydalanması gerektiği gibi hususlardır.

Atsızcı perspektifte ise tarih, başlı başına bir özne olarak yorumlanmaktadır. Türk milletinin "büyük" tarihine odaklanarak milli gurur ve üstünlük duygusunu güçlendirme hedefine, Türk milletinin geçmiş zaferleri ve büyük devletler kurma kabiliyetinin vurgulanmasıyla ulaşılabilir. Dolayısıyla resmi ideolojide olduğu gibi bir tarihsel sıçramadan ziyade günahı ve sevabıyla bir devamlılık söz konusudur.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ HALKLA İLİŞKİLER FAALİYETLERİNE YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Celil ÜNAL*

Öz

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen halkla ilişki kurmaya yönelik bütün faaliyetler, bugün Türkiye'de modern manada ifa edilen halkla ilişkiler faaliyetlerinin oluşmasında bir tür zemin oluşturmuştur denilebilir. Çünkü halkla ilişkilerin varlığı, kamuoyunun varlığıyla ölçülmektedir ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkla ilişki kurmak üzere gerçekleştirilen çalışmaların bir Türk kamuoyu oluşturma niyeti içerdiği görülmektedir. Bunun yanında Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kendisini dış kamuoyuna tanıtmaya yönelik gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar da bulunmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi bu anlamda gerek iç kamuoyu yaratma gerekse dış kamuoyunun zihninde yer edinmek üzere halkla ilişkiler adı konulmasa da halkla ilişkiler kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek birçok faaliyetin gerçekleştirildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, erken Cumhuriyet dönemine odaklanmakta; ilgili dönemdeki ülkenin tanıtılmasına, Türk toplumunun modernleştirilmesine ve vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik çalışmalarını inceleme altına alarak, halkla ilişkiler perspektifiyle izah etmeye niyetlenmektedir. Derleme olarak nitelendirilebilecek çalışmada örnek olaylar ele alınmakta; ardından irdelenen örnek olaylar, halkla ilişkiler amaç ve uygulama alanlarıyla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Çalışmanın amacı; halkla ilişkilerin Türkiye'deki tarihsel gelişimine yönelik çalışmalara katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Halkla İlişkiler, Cumhuriyet, Modernleşme.

AN ASSESSMENT ON EARLY REPUBLIC PERIOD PUBLIC RELATIONS ACTIVITIES

Abstract

All activities during the first years of the Republic aiming to establish relations with the public can be evaluated as the grassroots of public relations as carried out in the modern sense today. This is because the existence of public relations is measured by the existence of public opinion, and it is evident that the efforts to establish relations with the public in the first years of the Republic included the intention to create Turkish public opinion. In addition, there were efforts carried out by the new Republic of Turkey to introduce itself to foreign publics. In this sense, the

*Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, celilunal@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3764-303X>

Early Republic period appears as a period in which many activities that can be considered within the scope of public relations, although not called public relations, were carried out to create domestic public opinion and gain a place in the minds of the external public. Therefore, by focusing on the early years of the Republic, this study aims to explain the efforts to put the new Turkey on the map, modernize Turkish society, and raise citizenship awareness among the Turkish public from the perspective of public relations. As a review article, this study discusses case studies by associating them with the purpose and fields of public relations. The aim of the article is to contribute to the studies on the historical development of Public Relations in Turkey.

Keywords: *Public Relations, Republic, Modernization.*

Giriş

Halkla İlişkiler mesleğinin ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Baskin vd. 1997). Bunun yanında halkla ilişkiler alanının akademik bir disiplin haline dönüşmesi de yine ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleşmiştir (Theaker, 2005). Dolayısıyla halkla ilişkiler alanına ilişkin bir sınıflandırma ya da faaliyetlere ilişkin bir değerlendirme yapılacağı zaman genellikle, Amerika'daki gelişmeler ışığında bir değerlendirme gerçekleştirilmektedir. Oysa halkla ilişkiler toplumsal şartlara göre şekillenen bir iletişim alanıdır ve bu toplumsal şartların halkla ilişkilerin tarihsel gelişimi üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Özellikle Türkiye'nin kendine münhasır bir tarihi gelişime sahip olduğunu göz önünde bulundurursak; Osmanlı Devleti'nin, yerini Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne bıraktığı süreçte, yeni bir ulus inşa etmeye yönelik bütün faaliyetler, halkla ilişkiler alanının uhdesinde değerlendirilebilecek faaliyetler olarak düşünülmektedir. Çünkü halkla ilişkiler faaliyet alanlarından birisi olarak kamu ile yürütülen iletişim faaliyetleri, erken Cumhuriyet döneminde oldukça yoğun bir biçimde gerçekleştirilmiştir (Keloğlu - İşler, 2007).

Daha çok kamuoyu bilgilendirme modeli çerçevesinde değerlendirilebilecek bu çalışmalar, Türk toplumunun modernize edilmesine yönelik faaliyetleri kapsamaktadır (Bıçakçı ve Hürmeriç, 2013, s. 92). Ancak halkla ilişkilerin Türkiye'deki tarihsel gelişimi büyük ölçüde 1960 sonrasında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından gerçekleştirilen Nüfus Planlama çalışmalarıyla başlatılmaktadır (Tanyıldızı ve Serttaş, 2013). Halkla ilişkilerin Türkiye'deki tarihsel gelişiminin, 1960 sonrası ifa edilen çalışmalara dayandırılması, çağdaş halkla ilişkiler faaliyetlerinin ilk kez bu dönem itibarıyla gerçekleştirilmesiyle ve halkla ilişkilerin özellikle 1960'lı yılların sonlarına doğru bir meslek haline gelmesiyle (Peltekoğlu, 2009, s. 129) açıklanabilmektedir.

Bu çalışma ise mevcut literatürü göz önünde bulundurarak, halkla ilişkilerin Türkiye'deki gelişimine dair değerlendirmelerin hinterlandını

geniştirmeyi amaçlamaktadır. Bu vesileyle, erken Cumhuriyet döneminde Türk halkının modernize edilmesine yönelik gerçekleştirilen bütün faaliyetler çalışma kapsamında ele alınmakta, halkla ilişkilerin Erken Cumhuriyet Türkiye'sindeki tarihsel gelişimine yönelik bütüncül bir yaklaşım geliştirilmeye çalışılmaktadır. Çalışma boyunca halkla ilişkiler alanının ne ifade ettiği ve halkla ilişkilerin tarihine ilişkin sınıflandırmaların nasıl yapıldığı kısaca izah edilecek; ardından erken Cumhuriyet dönemindeki halkla ilişkiler kapsamına girebilecek çalışmalar inceleme altına alınacaktır. Örnek Olay İncelemesi tekniğiyle kurgulanan çalışmada, erken Cumhuriyet döneminde ortaya konulan faaliyetler amaç, kapsam ve kullanılan iletişim tekniği nezdinde tasnif edilerek gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Halkla ilişkiler, bir tür iletişim yönetimi olarak kabul edilmekle birlikte (Peltekoğlu, 2009, 2016), esasında temsil edilen varlığın (kişi, kurum, örgüt, işletme, devlet vb.) çevresiyle uyumlu hale getirilmesini ve çevresini kendisine göre uyarlamasını sağlayan teleolojik boyutlu iletişim faaliyetlerinin tamamını içermektedir (Ünal, 2023). Bu yönüyle halkla ilişkiler, temsil edilen varlığın amaç ve hedefleri doğrultusunda girilen iletişim faaliyetleri nezdinde boyut kazanmakta ve uygulama alanları da bu amaç ve hedefler doğrultusunda teşekkül etmektedir. Dolayısıyla halkla ilişkiler faaliyetleri doğrultusunda kullanılan araç ve yöntemler, geliştirilen projeler, planlanan etkinlikler de temsil edilen varlığın amaç ve hedeflerine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir (Peltekoğlu, 2009).

Bu anlamda ortaya çıkan halkla ilişkiler uygulama alanları; medya ilişkileri, duyurum, finansal ilişkiler, kamusal halkla ilişkiler, konu/sorun yönetimi, lobicilik, kriz yönetimi, itibar yönetimi, pazarlama iletişimi, sponsorluk, kurumsal sosyal sorumluluk, etkinlik yönetimi, çalışan/üye ilişkileri, toplumla ilişkiler şeklinde sıralanmaktadır (Kalender ve Fidan, 2008, s. 10-13; Şentürk ve Selvi, 2019, s. 25-29). Halkla ilişkiler kapsamında değerlendirilen bu uygulama alanlarının amaçlarını ve kullanılan araç ve teknikleri aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Tablo 1. Halkla İlişkiler Uygulama Alanlarının Amaçları ve Kullanılan Araç ve Teknikler

Uygulama Alanı	Amaç	Kullanılan Araç ve Teknikler
Medya İlişkileri	Varlığın imajına olumlu katkılar sağlamak ve hedef kitleler nezdinde varlık hakkında en yüksek farkındalığı oluşturmak (Peltekoğlu, 2009). Medya dolayımıyla algıları organize etmek (Büyükoğan, 2019). Halkla ilişkiler başarısını ölçümlemek (Syadam, 2013, s. 113).	Basın bültenleri, basın gezileri, basın toplantıları, basın bildirimleri, basın-yönetici yemekleri, röportaj, ziyaretler ve yüz yüze ilişkiler, yayına hazır bildiriler, off the record bilgi paylaşımı (Özüpek,

Duyurum	Temsil edilen varlığa ilişkin mesajların çeşitli medyatik mekanizmalar vasıtasıyla hedef kitlelere ulaştırılmasını temin etmek (Baskin vd. 1997). Temsil edilen varlığı hedef kitlelere tanıtmak ve benimsetmek (Eser & Korkmaz, 2017).	Kitle iletişim araçları, halkla ilişkiler kapsamında yer alan bütün faaliyetler (Peltekoğlu, 2009).
Finansal İlişkiler	Ortaklar, yatırımcılar ve ekonomik beklentileri olan paydaşlar (Bülbül, 2004, s. 69) gibi hedef kitlelerin dikkatini çekmek ve ilgili hedef kitleler nezdinde işletmeyi çekici kılmak (Cutlip vd. 1994).	İşletmenin genel ekonomik durumuna ilişkin finansal rapor, finansal analiz, finansal değerlendirme gibi belgelerle medyada görünümü temin etmek (Jackson & Center, 1995).
Kamusal Halkla İlişkiler	İdari yapı ile toplum arasındaki ilişkilerin inşa edilmesini ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini sağlamak (Cutlip vd. 1994). Geribildirimler nezdinde kamu politikalarını tasarlamak ve revize etmek (Baskin vd. 1997).	Kamuoyu araştırmaları, kişilerarası iletişim, referandum, kurumsal web sayfaları, medya ilişkileri
Konu/Sorun Yönetimi	Temsil edilen varlığın amaçlarına ulaşmasında engel teşkil edebilecek meselelerin (Ansoff, 1980) proaktif bir biçimde koordine etmek. Krize dönüşebilecek durumların farkına varmak (Akyürek, 2015, s. 131-132). Hedef kitleleri dolayısıyla da varlığı etkileyebilecek meselelere yönelik tedbirleri planlamak (Karapınar, 2017, s. 106).	Sorun Analizi, Çevresel Tarama, Sorun Tespiti (Lauzen, 1997)
Lobicilik	Adına faaliyet yürütülen varlığın çıkarlarına uygun olacak bir biçimde yasaların tasarlanmasını, kabul edilmesini ya da değiştirilmesini sağlamak (Aslan, 2009). Yasama ve yürütme üzerinde etkili olan kişilerle temasa geçerek, temsil edilen varlığın çıkarları doğrultusunda yasalar çıkarmak üzere ilgili kişileri ikna etmek (Dinçer, 1999).	Yetkili merci ve kişilerle kişilerarası iletişim, Kampanya Desteği, Toplantılar, Bilgi Sunumu, Seçmen İletişimi (Dinçer, 1999).
Kriz Yönetimi	Kriz henüz patlak vermeden çözüme kavuşturmak, kriz patlak verdikten sonra ortaya çıkabilecek olumsuzlukları minimize ve bertaraf etmek (Akdağ, 2005, s. 2).	Kriz yönetim ekibi oluşturma, en kötü senaryoya yönelik strateji belirleme, kriz üzerine medyayla uygun bir ilişki geliştirme, işbirliği yapılabilecek hedef kitleleri belirleme, kriz planını iç hedef kitlelerle paylaşma ve çıkması muhtemel krizlere yönelik provalar gerçekleştirme (Saffir & Tarrand, 1993)
İtibar Yönetimi	Temsil edilen varlığın hedef kitleler nezdindeki algısını organize etmek, temsil edilen varlığın sahip olduklarıyla gerçekte ne olduğunu hedef kitlelere aktarmak (Schultz & Werner, 2005).	Sosyal sorumluluk projeleri, kriz yönetimi, konu-sorun yönetimi, medya ilişkileri, duyurum, araştırma,

		güven yönetimi (West vd. 2010).
Pazarlama İletişimi	Hedef kitleleri satın almaya yönlendirmek (Kitchen & Burgmann, 2010). Ürün veya markaya bağlılık yaratmak (Novelli, 1990). Tüketicileri tanımak ve anlamak, tüketicilerin motivasyon, tutum ve davranışlarını keşfetmek, marka değeri yaratmak (Kitchen & Schultz, 2001).	Reklam, duyurum, medya ilişkileri, ürün tasarımı, kampanya, araştırma, sponsorluk, ücretli ve ücretsiz dijital içerikler (Çizmeçi & Ercan, 2015).
Sponsorluk	Temsil edilen varlığın hedef kitleler nezdindeki bilinirliğini artırmak, kamuoyu algısını organize etmek, iyi niyet tesis etmek, güven sağlamak, olumsuz tanıtıma karşı koymak, işveren markası olmaya katkı sağlamak, belirli pazarın segmentiyle özdeşleşmek, potansiyel müşterilere ulaşmak (Abratt vd. 1987, s. 305).	Finansal ve aynı destek (Woisetschläger vd. 2017)
Kurumsal Sosyal Sorumluluk	İçerisinde bulunulan çevreye ve topluma zorunlu yükümlülüklerin dışında faaliyetler icra ederek toplumsal katkı yaratmak (Jones, 1980). Toplumun beklentilerine uygun faaliyetlerde bulunarak (Bowen, 1953, s. 276), toplumun desteğini kazanmak	Finansal destek, yardım, sürdürülebilirlik, ekolojik ve toplumsal projeler (Olanipekun vd. 2021).
Etkinlik Yönetimi	Temsil edilen varlığın iç ve dış hedef kitlelerini bir araya getirmek, temsil edilen varlığın bilinirliğini artırmak, hedef kitlelerin bağlılık motivasyonlarını yükseltmek, temsil edilen varlığa ait mal ve hizmetleri duyurmak, olumlu bir imaj oluşturmak (Mekanlı, 2005).	Festivaller, ticari, kültürel, sportif, sanatsal, resmi ve siyasi, özel statülü, eğlence amaçlı etkinlikler, yarışmalar (Getz, 2012)
Çalışan/Üye İlişkileri	İç ve dış hedef kitlelerin değer ve beklentilerini anlamak, temsil edilen varlığa ilişkin algıların hedef kitleler nezdinde olumlu bir biçimde organize olmasını sağlamak. Temsil edilen varlık ile hedef kitleler arasında ilişkileri inşa etmek ve ilişkilerin sağlıklı bir biçimde ilerlemesini sağlamak (Akar, 2010).	Oryantasyon toplantıları, Kurumsal gezi, bilgilendirici metinler, ödül törenleri ve promosyonlar, kurumiçi iletişim faaliyetleri (Jackson & Center, 1995)
Toplumla İlişkiler	Hem temsil edilen varlığın hem de toplumun fayda sağlayabileceği bir ortam geliştirmek (Wilcox vd. 2001). Temsil edilen varlık ile toplum arasında ortaklaşmayı temin etmek.	Temsil edilen varlığı topluma tanıtıcı faaliyetler (gezi, toplantı, çeşitli etkinlikler vb.), yerel yönetimlerle işbirliği, toplumsal araştırmalar, gönüllü faaliyetler (Jackson & Center, 1995).

Bu uygulama alanları bağlı bulunulan varlığın (kurum, işletme, örgüt, kişi, grup vb.) amaç ve hedeflerine uygun bir biçimde seçilmekte; varlığın iletişim stratejileri bu uygulama alanları nezdinde şekillenmektedir. Sözelimi bağlı bulunulan varlığın amacı tanıtımsa, bunu etkinlik yönetimi, duyurum, medya ilişkileri gibi halkla ilişkiler uygulama alanlarıyla gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bunun yanında varlığın amacı kendisine ilişkin algıları organize etmekse, itibar yönetimi, kimlik ve imaj oluşturma, kurumsal sosyal

sorumluluk gibi halkla ilişkiler uygulama alanlarına yönelebilmektedir. Fakat halkla ilişkiler uygulama alanlarından herhangi birisi tek başına kullanılabilmesi gibi birçoğu belli bir amaç etrafında birlikte de kullanılabilir.

Çünkü temsil edilen varlığın amacı farklı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir ki bu amaçlar halkla ilişkilerin tarihsel süreç bağlamındaki sınıflandırmalarını da etkilemiştir. Bogner'in (1990) halkla ilişkilerin tarihsel gelişimi üzerine sunmuş olduğu çerçeve tam olarak böylesi bir yaklaşımın ürünüdür. Bogner'e göre halkla ilişkilerin tarihsel gelişimini manipülasyon, enformasyon, iletişim, anlaşmazlık yönetimi ve çevreye uyum başlıkları altında sınıflandırmak mümkündür. Çünkü halkla ilişkiler faaliyetlerinin başladığı ilk yıllardaki temel amaç manipülatif yönlendirmelerdir. Zaman içerisinde manipülatif yönlendirmelerin yerini bilgilendirme, bilgilendirmenin yerini iletişim, iletişimin yerini çatışma yönetimi ve nihayetinde çevreye uyum ikame etmeye başlamıştır.

Bunun yanında Bernays'in halkla ilişkilerin amaçları bağlamında gerçekleştirdiği değerlendirme, halkla ilişkilerin tarihsel başlangıcını toplumun ilk kurulduğu anlara kadar götürmeye vesile olmaktadır. Halkla ilişkilerin ne zaman ortaya çıktığı, halkla ilişkilere dair amaçlar nezdinde ele alınırsa, halkla ilişkilerin tarihsel başlangıcını toplumun mevcudiyet kazanmasına kadar götürmek mümkündür. Çünkü bilgilendirme, ikna etme ve ortaklaşma gibi halkla ilişkiler amaçları toplumun ortaya çıktığı ilk andan itibaren varlığını sürdüren edimlerdir (Bernays, 2013).

Halkla ilişkiler faaliyetlerinin amaçlarına bağlı kalınarak gerçekleştirilen değerlendirmelere ek olarak, halkla ilişkilerin ortaya çıkışını ihtiyaçlar doğrultusunda izah etmeye yönelik yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan biri olan toplumcu düşünce yaklaşımı; halkla ilişkilerin toplumdaki mutabakat kaymaları ve ortaklaşma inancındaki azalmalar sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Kruckeberg & Stark, 1988). Bir diğer yaklaşım olan kitle yönetimi yaklaşımı ise halkla ilişkilerin kitlelerin yönetilme gerekliliğine istinaden ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Okay & Okay, 2002). Bu iki yaklaşıma ek olarak Peltekoğlu (2016), kapitalizm sonrası ortaya çıkan ihtiyaç ve sorunların halkla ilişkiler alanının ortaya çıkmasına vesile olduğunu dile getirmektedir.

Her ne kadar halkla ilişkilerin tarihini amaç ve ihtiyaçlar nezdinde izah etmeye girişen yaklaşımlar ya da halkla ilişkiler faaliyetlerini insanlık tarihi kadar eskiye götürünler (Wilcox vd., 2015) olsa da literatürdeki hakim görüş, halkla ilişkilerin 20. Yüzyıl itibarıyla resmi bir nitelik kazandığı yönündedir (Seitel, 2017). Grunig ve Hunt (1984) tarafından geliştirilen modelleme, literatürde hakim olan bu başlangıcı esas almaktadır. Fakat ilgili modelleme kendi içerisinde evrimci bir bakış açısını da içermektedir (Aktaş Ymanoğlu vd., 2013).

Modele göre halkla ilişkilerin modern izleri ilk kez Barnum'un gerçekleştirmiş olduğu tanıtım çalışmalarında izlenebilmektedir. Ardından

Ivy Lee ile karakterize olan kamuoyu bilgilendirme süreciyle bir çağ atlanmış; 1920 ve sonrasındaki dönemde iletişim odaklı ideal halkla ilişkilere doğru bir yönelim görülmeye başlamıştır (Grunig ve Hunt, 1984). Görülebileceği üzere Grunig ve Hunt tarafından gerçekleştirilen modelleme bir tür ilerlemeci bakış açısını yansıtmaktadır. Çünkü halkla ilişkilerin zaman içerisinde manipülatif faaliyetlerden kamuoyunu dikkate alan iletişim faaliyetlerine dönüştüğüne yönelik bir anlayış bulunmaktadır.

Halkla ilişkilerin bu doğrultuda bir evrim geçirmesinin temel gerekçesini; kamuoyunun bir güç olarak kabul edilmesi, kamu desteğini almak için kurumlar arasında sürekli rekabetin ortaya çıkması, kamuya kolayca ulaşılabilecek iletişim araçlarının gelişmesi şeklinde izah etmek mümkündür (Baskin vd., 1997, s. 26). Başka bir ifadeyle, kamuoyu bir güç haline geldikçe, rekabet ortamı geliştikçe ve iletişim araçları gelişim gösterdikçe halkla ilişkilere olan ihtiyaç da artış göstermiştir. Fakat bu ihtiyacın her ülkede aynı anda ortaya çıktığını iddia etmek mümkün değildir. Her ne kadar benzer etmenler halkla ilişkiler faaliyetlerindeki gelişime etki etse de halkla ilişkiler faaliyetlerindeki ivmelenme ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Bunun yanı sıra halkla ilişkiler faaliyetlerinin hangi boyutta ortaya çıktığı da yine ülke şartlarına göre değişkenlik göstermektedir. Sözgelimi Amerika Birleşik Devletleri dışında yer alan birçok ülkede halkla ilişkiler, kamu yönetimiyle ilişkili bir biçimde sanki kamu yönetiminin bir alt disiplini olarak gelişim göstermiştir (Yalçındağ, 1988). Böylesi bir gelişim, halkla ilişkilerin Türkiye’deki tarihsel gelişimi için de söz konusudur. Çünkü halkla ilişkiler bağlamı gerçekleştirilen ilk faaliyetlerin özel sektörden ziyade devlet eliyle yürütüldüğü görülmektedir (Kazancı, 2005; Asna, 1998).

Özellikle 1960’lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı tarafından nüfus planlamasına yönelik gerçekleştirilen proje ile Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü koordinatörlüğünde gerçekleştirilen MEHTA¹ projesi, modern anlamdaki halkla ilişkilerin Türkiye’deki ilk yansımaları olarak kabul edilmektedir (Aktaş ve Yamanoğlu vd., 2013). MEHTA (Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma) projesi sonrası ortaya konulan raporda ilk kez kamu kurum ve kuruluşlarının Avrupa ülkelerinde olduğu gibi halkla ilişkiler faaliyetlerini içselleştirerek, kamuyla diyalog geliştirmeleri hususunda önerilerde bulunulmuştur. Devlet Planlama Teşkilatı’nın gerçekleştirdiği nüfus planlamasına yönelik projeye ise ülkenin çeşitli yerlerinde toplantılar düzenlenmiş ve uzman hekimler tarafından halka yönelik eğitimler tertip edilmiştir. Ayrıca nüfus planlamasına ilişkin duyurular basın ve yayın organlarının yardımıyla halka iletilmiştir (Asna, 1998, s. 82-84).

¹ “Mehta” ifadesi “Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma” anlamında kullanılmaktadır. “MEHTAP” kısaltması “Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi”nin kısaltması olduğu için ve “MEHTAP Projesi” ifadesini kullanmak Türkçe yazım yanlışını ortaya çıkardığından, “MEHTAP” kısaltması yerine “MEHTA” kısaltması tercih edilmiştir.

Devlet eliyle yürütülen bu iki projenin sonrasında halkla ilişkiler alanındaki faaliyetler çoğalmış ve halkla ilişkilerin Türkiye'deki gelişimi hızlanmıştır. Ancak bu gelişmeleri halkla ilişkiler tarihi açısından tek başına dikkate almanın doğru olmadığı düşünülmektedir. Çünkü halkla ilişkilerin tarihsel gelişimini halkla ilişkiler amaç ve işlevleri nezdinde değerlendirdiğimizde, halkla ilişkiler tarihini çok daha eskilere götürmek mümkündür (Peltekoğlu, 2016, s. 369). Bu doğrultuda bazı çalışmaların halkla ilişkilerin Türkiye'deki tarihsel gelişimini MEHTA ve nüfus planlama projelerinden çok daha geçmişe götürdüğü görülebilmektedir. İlgili bu çalışmalardan bazıları (Çelik, 2010; Bıçakçı ve Hürmeriç, 2013; Keloğlu-İşler, 2006) Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş yıllarında gerçekleştirilen iletişim çalışmalarını halkla ilişkiler faaliyeti olarak ele almakta; bazıları ise halkla ilişkilerin Türkiye'deki başlangıcını tarih öncesi (Canpolat, 2012), İslam öncesi (Ustakara, 2020) ve Osmanlı dönemine (Kazancı, 2006) kadar dayandırmaktadır.

Bu çalışmalardan biri olan "Atatürk Döneminde Halk-Devlet İlişkileri" adlı makalede halkla ilişkilerin Türkiye'deki başlangıcı Cumhuriyet'in ilanından sonraki iletişim faaliyetleri üzerinden açıklanırken Çelik (2010), Bıçakçı & Hürmeriç (2013) ile Keloğlu-İşler (2006) tarafından ortaya konulan çalışmalar, Anadolu Ajansı'nın kuruluş yılı olan 1920'yi Türkiye'deki halkla ilişkiler faaliyetleri açısından milat kabul etmektedir.

Anadolu Ajansı'nın kurulmasının Türkiye'deki halkla ilişkiler tarihinin başlangıcı kabul edilmesi büyük ölçüde halkla ilişkiler ve basın arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanmaktadır. 1920 yılında Anadolu Ajansı'nın kurulması halkın bilgilendirilmesi ve halk hakkında istihbarat toplanması anlamında önemli gelişmelerin yaşanmasına vesile olmuştur. Bunun yanında halkla ilişkilerin dönüşüm fonksiyonuyla düşümdeştiği için halkla ilişkilerin başlangıç tarihini Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte, Türk halkının modern bir toplumun parçası haline getirilmesine yönelik iletişim faaliyetleri üzerinden değerlendirmek yine yanlış bir yaklaşım olarak görülmemektedir.

Her ne kadar gerçekleştirilen faaliyetler halkla ilişkiler adıyla anılmasa da halkla ilişkiler amaç ve fonksiyonları düşünüldüğünde Cumhuriyet dönemindeki iletişim faaliyetlerini adı konulmamış halkla ilişkiler çalışmaları olarak değerlendirmek mümkündür. Sözgelimi Atatürk'ün Cumhuriyet'in ilanından sonra devrimleri halka anlatmak üzere gerçekleştirmiş olduğu bütün çalışmalar hem halkla ilişkilerin dönüştürücü fonksiyonu nezdinde hem de halkla ilişkilerin yenilikleri yayma, benimsetme ve tanıtmaya misyonu çerçevesinde birer halkla ilişkiler faaliyeti olarak kabul edilebilmektedir (Erdoğan, 2006, s. 141). Bu dönemde ortaya konulan çalışma ve çabalar devrimlere meşru bir zemin hazırlamak ve devrimleri destekleyecek bir kamuoyu yaratmak üzerine odaklanmaktadır ki halkla ilişkilerin bir diğer özelliği meşruiyet tesis etmektir (Kazancı, 2002). Dolayısıyla erken Cumhuriyet dönemindeki iletişim faaliyetleri meşruiyet tesis etmek ve kamuoyunu yeniliklere hazırlayan çalışmalar olarak düşünüldüğünde, adı her

ne kadar halkla ilişkiler olarak kodlanmasa da ilgili dönemdeki faaliyetleri halkla ilişkiler çalışmaları olarak ifade etmek yanlış görünmemektedir.

Bu çalışma, bu gerekçelerle, Türkiye'deki halkla ilişkiler tarihini kamuoyunun oluşmaya başladığı ve yeni devlet anlayışının meşruiyet zemini kazanmaya çalıştığı yıllar olarak erken Cumhuriyet dönemiyle başlatmakta ve bu dönemdeki halkla ilişkiler faaliyetlerine benzeyen çalışmaların inceleme altına alınmaktadır. Bu doğrultuda çalışma kapsamında aşağıdaki sorular sorulmaktadır.

S-1. Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkına vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler nelerdir?

S-2. Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkına vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler hangi halkla ilişkiler amacıyla denk düşmektedir?

S-3. Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkına vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler hangi halkla ilişkiler uygulama alanları içerisinde değerlendirilebilir?

2. METODOLOJİ

Çalışma kapsamında yorumsamacı paradigma tercih edilmiş olup, nitel metodoloji kullanılmıştır.

2.1. Amaç ve Yöntem

Çalışmanın amacı Türkiye'deki halkla ilişkilerin tarihine ilişkin çalışmalara katkı sağlamak olup, bu anlamda gerçekleştirilen değerlendirmelerin hinterlandını genişletmektir. Bu doğrultuda örnek olay incelemesi gerçekleştirilmiştir. Örnek Olay İncelemesi; zamansal olarak sınırlanmış bir veya birden fazla olaya ait gözlem, görüşme, görsel-işitsel veri, doküman, rapor vb. çoklu kaynakların derinlemesine incelendiği nitel bir araştırma tekniğidir (Creswell, 2007). Bu tekniğin sunmuş olduğu imkanlar ve sınırlar çerçevesinde erken Cumhuriyet döneminde, Türk toplumunun modernleşmesine, vatandaşlık bilinci kazanmasına ve ülkenin tanıtımına odaklanan çalışmalar dikkate alınarak incelenmiştir. Ardından ilgili çalışmalar, halkla ilişkiler amaç ve kapsamıyla ilişkilendirilerek, yeniden değerlendirilmiştir.

2.2. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini halkla ilişkiler amaç ve işlevleri kapsamında yer alan iletişim faaliyetleri oluşturmaktadır. Bu anlamda veri oldukça fazladır. Dolayısıyla evren, zaman sınırlandırması konularak daraltılmaya çalışılmış ve 29 Ekim 1923 ve 14 Mayıs 1950 yılları arasındaki dönemde ifa edilen, hedef kitleleri modern bir toplum olma yolunda mobilize etmeye dönük iletişim faaliyetleri örneklem olarak alınmıştır. 29 Ekim 1923 – 14 Mayıs 1950 yılları arasındaki iletişim faaliyetlerinin örneklem olarak kabul edilmesi, ilgili bu tarih aralığının erken Cumhuriyet dönemi olarak nitelendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Sezer, 2021, s. 129).

3. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde çalışma kapsamında sorulan sorulara ait bulgulara yer verilmektedir. Bu doğrultuda erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen iletişim faaliyetleri, bu iletişim faaliyetlerinin amaçları ve halkla ilişkiler kapsamı alt başlıklar halinde ortaya konulmaktadır.

3.1. Erken Cumhuriyet Döneminde Gerçekleştirilen İletişim Faaliyetleri

Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen iletişim faaliyetlerinin halkın vatandaşlık bilinci kazanması, ülkenin dış kamuoyuna tanıtılması ve inkılapların halka tanıtılması yönünde ifa edildiği görülmektedir. İlgili faaliyetler alt başlıklar altında detaylandırılmaktadır.

3.1.1. İnkılapların Tanıtılmasına Yönelik Yurt İçi Gezileri

Mustafa Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilen yurt içi gezilerinin özellikle ortaya konulan inkılapların halka tanıtılıp anlatılması adına büyük bir öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Atatürk bu gezileri esnasında inkılapları bizzat uygulayarak ve anlatarak gitmiş olduğu yerlerdeki halkın inkılapların mahiyetini anlamasına vesile olmuştur (Ayhan, 2006, s. 39). Mustafa Kemal bu maksatla birçok yurt içi gezisi düzenlemiş olup;

“Bu gezileri esnasında en çok ziyaret ettiği ve kaldığı il İstanbul’dur. Ziyaret ettiği diğer iller ise İzmir, Bursa, Afyon, Eskişehir, Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Canik (Samsun), Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Adana, Mersin, Çankırı, Kastamonu, Balıkesir, Manisa, Uşak, Kütahya, Bilecik, İzmit (Kocaeli), Tekirdağ, Edirne, Çanakkale, Sinop, Tokat, Denizli, Isparta, Burdur, Antalya, Kırklareli, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Zonguldak, Gaziantep ve Niğde’dir. O dönemde ilçe olan Osmaniye, Adapazarı (Sakarya) ve Yalova’ya da uğramıştır. Maraş ve Muğla il merkezlerini ziyaret etmemiş olsa da Muğla’nın Fethiye, Marmaris ilçeleri, Kahramanmaraş’ın Pazarcık ilçesine bağlı Narlı mahallesini, daha sonra il olan

Tunceli'nin Pertek ilçesini, Düzce'nin Gümüşova ilçesine bağlı İbrahimağa (Selamlar) köyünü ziyaret ettiği bilinmektedir. Hatay o dönemde Türkiye sınırları içerisinde değildir. Ancak meseleyle yakından ilgilenen Atatürk, günümüzde Hatay'ın ilçesi olan Dört Yol'u ziyaret etmiştir” (Özgen ve Tarihsiz, 2023).

Bu geziler esnasında daha çok halka ulaşma potansiyeli bulunan kurumsal mekanlar tercih edilmiş olup (okul, belediye, halkevleri vb.), halkın inkılaplara yönelik tepkilerini ölçmek adına yakın ilişkiler geliştirilmeye özen gösterilmiştir. Böylesi ilişkiler sayesinde inkılapların karşılık bulup bulmadığı doğrudan ve yerinde tespit edilerek, çözüm önerileri geliştirilmeye gayret edilmiştir (Aydın, 2006). Nitekim Atatürk, Türk toplumu üzerinde uygulanması planlanan yeniliklerin ne ölçüde karşılık bulup bulmayacağını tespit etmek üzere yurt içi gezileri düzenlemiş, halktan aldığı geri bildirimlere uygun bir biçimde inkılapları revizyona tabi tutmuştur (Küpeli, 2007). Bu yönüyle Atatürk'ün gerçekleştirmiş olduğu yurt içi gezilerin hem hedef kitlelere inkılapların tanıtılması hem de hedef kitlelerden geri bildirimlerin yerinde alınması adına önemli birer halkla ilişkiler faaliyeti olduğunu söylemek yanlış görünmemektedir (Yıldırım, 2016, s. 237). Ayrıca Atatürk'ün gezilerinin bir lider olarak güvenilir kaynak olması hasebiyle inkılapların daha iyi anlaşılması ve benimsenmesi adına olumlu etkileri olduğu düşünülmektedir.

3.1.2. Toplumun Modernleşmesine ve Vatandaşlık Bilincinin Artırılmasına Yönelik Kurumsallaşmış Etkileşim Mekânları

Türk toplumunun modernleşmesi ve vatandaşlık bilincinin artırılması adına Halkevleri ve Köy Enstitüleri önemli işlevlere sahiptir. Bu gerekçeyle Halkevleri ve Köy Enstitüleri bu başlık altında detaylı bir biçimde ele alınmaktadır.

3.1.2.1. Halkevleri

Türk Ocakları yerine 1932 yılında açılan Halkevleri, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-kültürel çehresini dönüştürmek adına önemli kurumsallaşmış mekânlardan birisi olarak addedilmektedir (Özdemir ve Aktaş, 2011). Halkevleri sayesinde modernleşmeye ait teoride kalan değerler Türk toplumuna benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Halkevleri Türkiye'nin birçok yerine kurulmuş, merkezi otoriteye bağlı bir biçimde Türk toplumunu dönüştürmek üzere birçok faaliyette bulunmuştur (Küçüküçgürlü ve Okur, 2007). Bu faaliyetlerin amaçları;

- Halk sağlığının geliştirilmesi,
- Harf inkılabının toplum tabanına yayılması,
- Okuryazarlığın artırılması,
- Halkın eğitilmesi,
- Modern sanatın Türk toplumuna benimsetilmesi,

- Köylerin geliştirilmesi,
- Halkın sportif aktivitelere alıştırılması
- Tarih bilincinin halka aşılması şeklinde sıralanabilmektedir (Arıkan, 1999).

Esas amacı Türk toplumunu muasır medeniyetler seviyesine çıkartmak olan faaliyetler Halkevlerinin Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Kütüphane ve Yayın Şubesi, Güzel Sanatlar Şubesi, Temsil Şubesi, Spor Şubesi, Tarih ve Müze Şubesi gibi alt birimleri vasıtasıyla yürütülmüştür (Özdemir ve Aktaş, 2011). Bunun yanında Halkevleri, “Ülkü” adlı dergi yayınlarıyla da modernitenin ilkelerini Türk halkına benimsetmeye çalışmıştır (Dağtaş ve Tazegül, 2005).

Halkevleri sadece Türk toplumunu modern bir toplum konumuna yükseltmek adına faaliyetler yürütmemiş. Türk toplumunun demokratik değerleri özümsemesi anlamında da çalışmalar gerçekleştirmiştir. Nitekim dönemin halkevlerinin tanıtımına yönelik broşürlerde, halkevlerinin Türk halkının söz söyleme kürsüsü olduğu yönünde ifadeler yer almıştır (Küçükkuşurlu ve Okur, 2007, s. 17).

Gerek toplumun modernleşmesini temin etmek gerekse Türk halkına demokrasi bilincini aşılacak adına Halkevlerinde bulunan aydınlar, köy köy gezerek halkla etkileşim içerisine girmiştir. Köylerde yaşayan insanlara bu etkileşimler nezdinde modern toplum yapısına uygun meziyetler öğretilmiş ve köylerde yaşayan insanların bu anlamda kalifiye hale gelmeleri için çaba sarf edilmiştir (Çelik, 2013). Halkevlerinin faaliyetleri bütün yönleriyle düşünüldüğünde, halkevleri Türk halkı arasında etkileşimi temin ederek kolektif bir dönüşümün gerçekleşmesinde öncü kurumlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

3.1.2.2. Köy Enstitüleri

Modernleşme ve demokratikleşme eksenli kolektif dönüşümün öncü kurumlarından bir diğeri ise köy enstitüleridir. Köy enstitüleri, köylerde yaşayan halkın tebaa zihniyetinden kurtularak, kendi kendine yetebilen vatandaşlar olabilmeleri adına işlevsel kurumlar olarak göze çarpmaktadır (Köklügiller, 2016). Köy enstitüleri aynı zamanda yurtiçi ziyaretlerinin amacına ve halkevlerinin üstlendiği misyona benzer biçimde inkılapların toplumun geneline yayılmasında da etkili olmuştur (Aysal, 2005, s. 281). 11 Haziran 1937 tarihinde çıkartılan “Köy Eğitimcileri Kanunu”nda da belirtildiği üzere köy enstitülerinin varlığı “*Cumhuriyet rejimini köylere kadar yaymak. Türk köylüsüne Cumhuriyet rejiminin bir yurttaşı olduğu bilincini vermek*” şeklinde açıklanmaktadır (Sofuoğlu, 2019, s. 66).

Köy enstitüleri aynı zamanda demokratikleşme adına oluşması gereken sosyal sermayenin birikiminde de önemli etkiler yaratmıştır (Ünal, 2019). Köy enstitülerinde verilen eğitim sayesinde köyde yaşayan vatandaşların hem ekonomik açıdan hem de kültürel açıdan ilerleme kaydetmesi temin edilmeye

çalışılmıştır. Bu anlamda köy enstitülerinde yürütülen müfredat çok yönlü derslerle şekillendirilmiştir (Köklügiller, 2016). Böylelikle hem teoride hem de pratikte yetkinleşmiş, kendi kendine yetebilen bir toplum yapısı oluşmaya başlamıştır (Aytaç, 2017).

Bunun yanında köy enstitülerinde görevli öğretmenlerin siyasi bir kimliğe sahip oluşu, köylü halkın demokratik değerlere angaje edilmesi anlamında önem arz etmektedir (Ünal, 2019). Kirby (2000), köy enstitülerinde görevli öğretmenlerin böyle bir misyonla yükümlü olmaları sebebiyle köy enstitülerinin toplumsal bir hareketin merkezi olduklarını ileri sürmektedir. Ayrıca köy enstitülerinde verilen vatandaşlık eğitimi ile köyde yaşayan halkla Cumhuriyet ve demokrasi değerleri teorik bir çerçevede sunularak, köyde yaşayan halkın demokrasi bilinci artırılmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle köy enstitülerini, etkileşim yoluyla köyde yaşayan halkın demokratik değerleri davranışsallaştırmasına ve demokrasi farkındalığının yükselmesine katkı sağlayan birer halkla ilişkiler aracı olarak değerlendirmek mümkündür (Ünal, 2019).

3.1.3. Yeni Türkiye'nin Tanıtılmasına Yönelik Faaliyetler

Erken Cumhuriyet döneminde yeni Türkiye'nin tanıtılmasına yönelik çeşitli faaliyetler yapılmış olup, Karadeniz Vapuru Seyyar Sergi, Güzellik Yarışması ve John Bortman ve Russel Polanda Sponsorluğu ön plana çıkan iletişim faaliyetleridir. Bu nedenle ilgili faaliyetler alt başlıklar altında detaylandırılmıştır.

3.1.3.1. Karadeniz Vapuru

1926 yılında Atatürk'ün talimatıyla hazırlanan Karadeniz Vapuru (Özçelik ve Güneş, 2017) yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yurtdışındaki imajını yönetmek adına geliştirilmiş bir projedir. Bu proje doğrultusunda Türkiye adına olumlu bir intiba oluşturacağı düşünülen birçok ürün gemiye yüklenerek, sergilenmesi için yola çıkarılmıştır. Bunun yanında yeni Türkiye'nin entelektüel kesimi de gemiye bindirilerek, Türk toplumunda yaşayan insanların ne ölçüde modern olduğu dış kamuoyuna gösterilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla gemi Fransa, Cezayir, İspanya, İtalya, Belçika, Polonya, SSCB, İngiltere, Hollanda, Almanya, İsveç, Finlandiya, Danimarka dahil olmak üzere toplam 13 ülkeyi ziyaret ederek, Türk toplumunun modern imajına yönelik olumlu algılar yaratmaya çaba sarf etmiştir (Erdem, 2019).

Bu amaç doğrultusunda, yapılan bütün faaliyetlerin finansal sorumluluğunu İstanbul Ticaret Odası ve Ticaret Bakanlığı üstlenmiştir. Gemi için logo tasarlatılmış, dokuz dile çevrilmiş broşürler hazırlatılmış, belgeseller çektilirilmiş ve hatıra pulları bastırılmıştır. Bir tür kamu diplomasisi örneği olan Karadeniz Vapuru projesinde (Özkan, 2021), etkinlik yönetimi, basınla ilişkiler gibi halkla ilişkiler yöntem ve araçları kullanılmıştır (Başarır & Zorlu, 2022).

3.1.3.2. Güzellik Yarışması

Cumhuriyet Gazetesi tarafından organize edilen güzellik yarışması da yine yeni Türkiye'nin dışarıya tanıtılması adına önemli çalışmalarından birisi olarak göze çarpmaktadır. Çünkü yurt içinde yapılan yarışma sonrasında birinci seçilen kişi Türkiye'yi yurtdışındaki yarışmalarda da temsil etme hakkına sahip olmaktadır. Bu da ülkenin dışarıdaki temsili anlamında önem arz etmektedir. Nitekim Keriman Halis Ece'nin 1932 yılındaki Türkiye birinciliğinin ardından yurtdışındaki yarışmada dünya güzeli seçilmesi Türkiye'nin yurtdışındaki imajı açısından olumlu neticeler doğurmuştur (Özkan, 2019).

Güzellik Yarışmasının Türkiye'nin yurtdışındaki temsiline katkı sağlamasının yanı sıra modern Türk kadınının inşa edilmesi sürecinde de önemli etkileri olduğu düşünülmektedir (Yıldız, 2019). Çünkü daha önceden içine kapanık ve görünürlüğü az olan Türk kadını, güzellik yarışmalarıyla ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu aynı zamanda temsiliyet bağlamında, kadın ve erkek eşitliğine yönelik önemli adımlardan birisi olarak da kabul edilebilmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere güzellik yarışmalarının en mühim etkilerinden birisi, yarışmada birinci olan kişilerin Türkiye'yi temsil etmek üzere yurtdışındaki yarışmalara gönderilmesi sonrasında, Türkiye'nin yurtdışındaki tanıtımına önemli katkılar sunmasıdır.

3.1.3.3. John Bortman ve Russel Polanda Sponsorluğu

Yeni Türkiye'nin bilinirliğini ve imajını olumlu anlamda artırmak adına gerçekleştirilen bir diğer faaliyet ise Amerikalı iki havacının (John Polanda ve Russel Bortman) Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından finanse edilmesidir. Bu sponsorluk Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki ilk sponsorluk faaliyeti olarak da bilinmektedir (Okay ve Okay, 2002; Çiftçi, 2017). O dönem üstü açık bir uçakla okyanusu geçmek isteyen Polanda ve Russel kendilerini finanse edecek bir kaynak bulamamıştır. Fakat girişimin başarıya ulaşması durumunda ülkenin tanıtımına katkısı olacağını düşünen Mustafa Kemal Atatürk, devletin imkanlarının kısıtlı olmasına rağmen Polanda ve Russel'in desteklenmesini sağlamıştır. 28 Temmuz 1931 tarihinde kesintisiz olarak iki günden fazla uçan Polanda ve Russel'in başarıyla okyanusu geçmesi sonucu dünya basını olayı günlerce haberleştirmiş; faaliyete sponsor olan Türkiye Devleti de günlerce basında yer almıştır (Okay ve Okay, 2002, s. 26). Böylelikle Türkiye Devleti dünya çapında bir rekor olma niteliği taşıyan faaliyetin finansörü olarak ilgili sponsorlukla gerçekleştirmek istediği gayeye ulaşmıştır.

3.1.4. Cumhuriyet Değerlerinin Kurumsallaşmasına Yönelik Etkinlikler Olarak Bayramlar

29 Ekim Cumhuriyet, 23 Nisan Çocuk ve Egemenlik, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı gibi ulusal günler de erken Cumhuriyet döneminin önemli halkla ilişkiler faaliyetleri olarak değerlendirilmektedir (Bıçakçı ve Hürmeriç,

2013, s. 92). Çünkü bu bayramların halkın zihnen ve fikren dönüştürülmesinde önemli etkinlikler olduğu düşünülmektedir. Bayramlar sayesinde halk bir araya gelmiş, Cumhuriyet'e ait değerler bu bayramlar vesilesiyle halka benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle bayramlar, Cumhuriyet değerlerinin kurumsallaşması adına önemli işlevlere sahip etkinlikler olarak değerlendirilebilir. O dönem 23 Nisan'ın Hakimiyet-i Milliye Bayramı olarak kabul edilmesi, milli iradeye verilen önemi ve Osmanlı sonrası ortaya çıkan yeni yönetim anlayışını halka ve gelecek nesillere benimsetmek açısından değerli görülmüştür. Daha sonradan Hakimiyet-i Milliye Bayramı'nın isminin "23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı" olarak değiştirilmesi, milli irade doğrultusunda idealize edilmiş Türk çocuğunun yaratılmak istenmesi şeklinde yorumlanmaktadır (Bolat, 2012).

Yeni Türkiye'nin ilk bayramı olma özelliği gösteren 23 Nisan'ın ardından 1925 yılında Cumhuriyet Bayramı ve 1938 yılında Gençlik ve Spor Bayramı milli anma günleri olarak ilan edilmiştir. Bu günler de 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın mantığına uygun bir biçimde, halkın yeni Türkiye'nin benimsediği değerleri içselleştirmelerini temin etmek üzere düzenli olarak kutlanmaya başlamıştır (Gül ve Çinpolat, 2021). Böylelikle yeni Türkiye'ye ait değerler halka her sene hatırlatılmış, halkın yeni Türkiye değerleri etrafında bütünleşmesi temin edilmeye çalışılmıştır.

Bayramların toplumsal unsurları bir araya getirerek, belli amaç ve hedefler doğrultusunda ikna etmeye yönelik etkinlikler olduğu düşünülürse, bayramların halkla ilişkiler amaçlarını gerçekleştirmek üzere düzenlenen etkinlikler olduğunu söylemek yanlış görünmemektedir. Çünkü halkla ilişkilerin hedef kitleleri ikna misyonu bayramlar sayesinde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin belirlemiş olduğu özel günler doğrultusunda düzenlediği bayram kutlamalarının da büyük ölçüde halkla ilişkilerin bu amacına hizmet ettiği söylenebilir.

3.1.5. Diğer Faaliyetler

Erken Cumhuriyet döneminin önemli faaliyetlerinden birisi de Türk toplumunun kültürel gelişimine yönelik ifa edilen faaliyetlerdir. Bu anlamda ilk olarak Osmanlı'dan intikal eden sanat kurumlarının adı ve işleyiş biçimi değiştirilmiştir (Tan, 2001). Ardından Devlet Konservatuvarı, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası, Devlet Tiyatrosu, Devlet Operası ve Balesi gibi kurumlar oluşturulmuştur. Sanatsal anlamda kurumsallaşmaya vesile olan bu mevcudiyetler sayesinde Türkiye yurt içinde ve yurt dışında sanatsal manada kendisini daha iyi ifade eder hale gelmiştir. Böylelikle Türk sanatının uluslararası boyutta tanınır hale gelebilmesi adına önemli adımlar atılmasının önü açılmıştır (Göçgün, 2006).

Bunun yanında ulusal bilinci artırmaya yönelik eğitim öğretimin birleştirilmesi; dil, tarih kurultaylarının düzenlenmesi; öğretmen okullarının

ülke çapında artırılması; dünya klasiklerinin Türkçeye çevrilmesi gibi çalışmalar da gerçekleştirilmiştir (Kongar, 2008). Yine kültürel diplomasi kapsamına girecek, yurtdışına öğrenci gönderilmesi, İkinci Dünya Savaşı esnasında Alman bilim insanlarının Türkiye'ye davet edilmesi gibi eylemler de erken Cumhuriyet döneminin iletişim çalışmaları olarak göze çarpmaktadır.

Bir diğer faaliyet ise yine ülke tanıtımı kapsamında ele alınabilecek olan Türk Seyyahin Cemiyeti'nin kuruluşudur. İlgili bu cemiyet daha sonradan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu adını almış olup, cemiyetin ilk başlardaki faaliyetleri Türkiye Cumhuriyeti'ndeki turistik mekanların tanıtılmasıdır. Cemiyet, Türkiye'deki turistik mekanlara yönelik afiş ve broşürlerin hazırlanmasına vesile olarak ülkenin dışarıya açılmasında etkili bir rol oynamıştır (Sezer ve Kahraman, 2021).

Son olarak harf inkılabı sonrası yeni harflerin topluma benimsetilmesine yönelik çalışmalar inkılapların Türk toplumuna benimsetilmesi adına ayrı bir öneme sahiptir. 11 Ağustos 1928 tarihi itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nde harf seferberliği başlatılmış, başta Atatürk olmak üzere mebuslar yeni harflerin Türk halkına tanıtılmasına yönelik çalışmalarda aktif rol almışlardır. Yeni Türk harflerinin nasıl kullanılacağına yönelik kitapçıklar basılmış, yeni Türk harfleriyle ilgili hazırlanan bildiriler Anadolu Ajansı'nın yardımıyla halkın geneline aktarılmıştır. Bütün bunlara ek olarak;

“1 Ocak 1929'da da Milli Eğitim Müdürlüklerine bağlı Millet Mektepleri açılarak yeni harflerin halka öğretilmesi çalışmaları bir düzene oturtulmuştur. Bu arada, yeni alfabenin ordu mensuplarına, öğrencilere ve halka daha kolay öğretilmesi için Eylül 1928'de Harfler Marşı güftelenmiş, bu güfte Atatürk'ün isteği ile, zamanın Cumhurbaşkanlığı Orkestrası Şefi Zeki Üngör'ce bestelenmiştir. Dolmabahçe'de gerçekleştirilen ders ve konferansların ardından ve yeni Türk harflerinin 1 Kasım 1928'de Meclis'çe kabul edilmesinden önce, Atatürk, 23 Ağustos 1928'den 21 Eylül 1928'e kadar yurt gezileri yapmıştır. Halka yeni Türk alfabesini öğretmek amacıyla yapılan bu yurt gezilerinde, gittiği yerlerdeki başta askeri ve mülki erkan olmak üzere halkı kara tahta başında sınava tabi tutmuş, bu yurt gezileri sırasında; Haziran 1928'de Dil Encümeni'nce yayımlanan eserlerden Yeni Türk Yazısı ile Kiraat adlı kitapları halka dağıtmıştır. Atatürk'ün yurt gezileri basın tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Atatürk, gittiği her yerden sonra basına demeç verip izlenimlerini, halka olan güveni sık sık ifade etmiştir. Bu izlenimler ayrıca kendi yanındakilerce kaleme alınarak Anadolu Ajansı'nca da yayımlanmıştır. Atatürk bu yurt gezileri sırasında halkın kafasını karıştırdığını gördüğü birkaç nokta ile ilgili düşüncelerini zamanın başbakanı İsmet Paşa'ya bildirmiş, İsmet Paşa da bu tezkereyi bir genelge ile tüm

devlet dairelerine ve basına duyurmuştur. Böylece o tarihe kadar basılan kitapların bu esaslarla tashihi yoluna gidilmiş ve tek bir imlanın oluşturulması sağlanmıştır” (Tunca, 2006, s. 117).

Harf inkılabı sonrası halkın yeni harflere alıştırılması adına topyekün bir seferberlik sürdürülmüş olup (Tunca, 2006), yapılan tanıtım ve çalışmalar toplum tarafından taltif edilmiştir (Özkan, 2003).

Gerçekleştirilen bu faaliyetler bütüncül bir biçimde değerlendirildiğinde yapılan diğer iletişim çalışmalarında olduğu gibi Türk toplumunun yeni Türkiye değerlerine alıştırılmasını amaçladığını söylemek mümkündür. Gerek kültürel gerek eğitim gerekse turizm eksenli çalışmalar, Türk toplumunun muasır medeniyetler seviyesine çıkmasını temin etmeye odaklanmakta; ülkenin bilinirliğine ve imajına katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu yönüyle ifa edilen bu faaliyetleri yine halkla ilişler kapsamında değerlendirmek yanlış görünmemektedir.

3.2. Erken Cumhuriyet Döneminde Gerçekleştirilen Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Dış Kamuoyuna Tanıtılmasına, Türk Toplumunun Modernize Edilmesine ve Türk Halkının Vatandaşlık Bilinci Kazanmasına Yönelik Çalışmaların Amaçları

İletişimsizlik her ne kadar mümkün değilse, herhangi bir iletişim faaliyetinin amaçsız bir biçimde gerçekleştirilmesi de mümkün değildir. Bu doğrultuda iletişim faaliyeti olarak değerlendirilebilecek her türden edimin muhakkak bir gayeye sahip olduğu söylemek yanlış görünmemektedir. Erken Cumhuriyet döneminde ifa edilen iletişim faaliyetlerinin de bu anlamda belli amaçlar etrafında şekillendiği ifade edilebilir. Aşağıda yer alan tablo Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen iletişim faaliyetlerinin amaçlarını betimlemektedir.

Tablo 2. Erken Cumhuriyet Dönemi Gerçekleştirilen Çalışmaların Faaliyet – Amaç Tablosu

Faaliyet	Amaç
Yurt içi Geziler	Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin moden bir topluma dönüşmesine yönelik gerçekleştirilen inkılapların toplum tarafından içselleştirilmesini temin ederek, inkılapların uygulanması hususunda herhangi bir aksaklık var ise aksaklığın sebeplerini yerinde tespit edebilmek
Halk Evleri	Toplumun Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin belirlediği ülküler nezdinde organize olmasını, modernizmin ve Cumhuriyet'in değerlerini içselleştirmelerini temin ederek vatandaşlık bilincini geliştirmek
Köy Enstitüleri	Köylerde yaşayan halkın kendi kendisine yetebilen, vatandaşlık bilincine sahip bireyler olmalarını temin ederek, köy ve kent arasındaki gelişim farkını ortadan kaldırmak. Türkiye Cumhuriyeti'ne ait yeni değerlerin benimsenmesini sağlamak
Güzellik Yarışması	Modern Türk kadını imgesini yaratarak, yurtdışındaki yarışmalarda ülkenin bilinirliğini artırmak
Karadeniz Vapuru	Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin modern bir topluma sahip

	olduğunu dış kamuoyuna sergileyerek, ülke imajını ve tanınırlığını olumlu anlamda artırmak
John Bortman ve Russel Polanda Sponsorluğu	Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası arenada bilinirliğini artırarak, ülkeye yönelik algıların şekillenmesini temin etmek
Bayramlar	Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin benimsediği değerleri Türk toplumunu bir araya getiren etkinlikler çerçevesinde kurumsallaştırmak
Diğer Faaliyetler	Türk toplumunun modern bir toplum haline gelmesini sağlayarak, Batı toplumlarının benimsediği değerlerle Türk toplumunun değerlerini ortaklaştırmak. Ülkenin tanıtımına katkı sağlayarak, dış kamuoyunun ilgisini ülkedeki turistik mekanlara çekmek

Görülebileceği üzere erken Cumhuriyet dönemindeki iletişim çalışmalarının, büyük ölçüde ülke tanıtımına ve kamuların hem davranışsal hem de zihinsel olarak dönüştürülmesine odaklandığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen iletişim faaliyetlerinin halkla ilişkilerin tanıtım ve algı organizasyonu fonksiyonuyla düşümdeştiği ifade edilebilir. Dolayısıyla her ne kadar adı halkla ilişkiler olarak konulmasa da bu çalışmaların imaj inşa etmeye dönük olduğu söylenebilir (Bıçakçı ve Hürmeriç, 2013, s. 93).

3.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Gerçekleştirilen Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Dış Kamuoyuna Tanıtılmasına, Türk Toplumunun Modernize Edilmesine ve Türk Halkının Vatandaşlık Bilinci Kazanmasına Yönelik Çalışmaların Halkla İlişkiler Kapsamı

Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen, Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkının vatandaşlık bilinci kazanmasına yönelik çalışmalar halkla ilişkiler perspektifinden ele alındığında, ifa edilen faaliyetlerin kamusal halkla ilişkiler, itibar yönetimi, sponsorluk, toplumla ilişkiler, duyurum, medya ilişkileri ve etkinlik yönetimi gibi halkla ilişkiler uygulama alanlarında kümelendiği görülmektedir. Bu alt alanlar halkla ilişkiler amaç ve hedefleri doğrultusunda ortaya konulan çalışmaları tarif etmektedir.

Tablo 3. Erken Cumhuriyet Dönemi Gerçekleştirilen Çalışmaların Halkla İlişkiler Amacı

Faaliyet	Halkla İlişkiler Amacı
Yurt içi Geziler, Halk Evleri, Köy Enstitüleri	Yeni Türkiye hükümeti ile toplum arasındaki ilişkilerin inşa edilmesini ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini sağlamak. Geribildirimler nezdinde kamu politikalarını tasarlamak ve revize etmek. Hem yönetimin hem de toplumun fayda sağlayabileceği bir ortam geliştirmek. Hükümet ile toplum arasında ortaklaşmayı temin etmek.
Güzellik Yarışması	Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış hedef kitleler nezdindeki algısını organize etmek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sahip olduklarıyla gerçekte ne olduğunu dış hedef kitlelere aktarmak. Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış kamuoyu

	tarafından bilinirliğini artırmak.
Karadeniz Vapuru	Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış hedef kitleler nezdindeki algısını organize etmek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sahip olduklarıyla gerçekte ne olduğunu dış hedef kitlelere aktarmak. Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış kamuoyu tarafından bilinirliğini artırmak. Türkiye Cumhuriyeti'nin imajına olumlu katkılar sağlamak.
John Bortman ve Russel Polanda Sponsorluğu	Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış kamuoyu tarafından bilinirliğini artırmak. Türkiye Cumhuriyeti'nin imajına olumlu katkılar sağlamak.
Bayramlar	İç hedef kitleleri bir araya getirerek hükümet ile toplum arasında ortaklaşmayı temin etmek.
Diğer Faaliyetler	Yeni Türkiye hükümeti ile toplum arasındaki ilişkilerin inşa edilmesini ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini sağlamak. Geribildirimler nezdinde kamu politikalarını tasarlamak ve revize etmek. Hem yönetimin hem de toplumun fayda sağlayabileceği bir ortam geliştirmek.

Tablo 4. Erken Cumhuriyet Dönemi Gerçekleştirilen Çalışmaların Faaliyet – Halkla İlişkiler Uygulama Alanlarındaki Karşılığı

Faaliyet	Halkla İlişkiler Uygulama Alanı
Yurt içi Geziler	Kamusal Halkla İlişkiler, Toplumla İlişkiler, Konu/Sorun Yönetimi
Halk Evleri	Kamusal Halkla İlişkiler, Toplumla İlişkiler
Köy Enstitüleri	Kamusal Halkla İlişkiler, Toplumla İlişkiler
Güzellik Yarışması	İtibar Yönetimi, Duyurum
Karadeniz Vapuru	İtibar Yönetimi, Duyurum Medya İlişkileri
John Bortman ve Russel Polanda Sponsorluğu	Sponsorluk, Duyurum, Medya İlişkileri
Bayramlar	Etkinlik Yönetimi, Toplumla İlişkiler
Diğer Faaliyetler	Kamusal Halkla İlişkiler, Duyurum, Toplumla İlişkiler

Bu doğrultuda yurt içi gezilerinin Atatürk'ün Türk halkıyla diyalog geliştirmesine vesile olması, Türkiye Cumhuriyeti devletinin yeni bir toplumsal yapı inşa etmek üzere gerçekleştirdiği inkılapların kamuoyuna benimsetilme gayesinin bulunması ve Atatürk'ün gittiği yerlerde bireylerle birebir görüşerek inkılapların topluma geçip geçmediğini analiz etmesine imkan tanınması hasebiyle yurt içi gezileri halkla ilişkiler uygulama alanları içerisinde kamusal halkla ilişkiler, toplumla ilişkiler ve konu/sorun yönetimi kapsamında değerlendirmek mümkündür. Halk evlerinin açılması, köy enstitülerinin kurulması ve diğer faaliyetler arasında yer alan kültürel ve eğitim eksenli değişimleri ise yine kamusal halkla ilişkiler ve toplumla ilişkiler başlığı altında sınıflandırmak yanlış görünmemektedir. Çünkü ilgili bu çalışmalarla Türk halkının dünyanın değişen şartlarına ayak uydurması sağlanmaya çalışılmış, hükümet ile şehir ve köylerde yaşayan halk arasında bir tür ortaklaşma temin edilmeye gayret gösterilmiştir. Bunun yanında güzellik yarışması düzenlenmesi, Karadeniz Vapuru Seyyar Sergi'nin oluşturulması ve diğer faaliyetler arasında yer alan turizme yönelik çalışmaların, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin itibarını dış kamuoyu nezdinde

yükseltmeye dönük faaliyetler olması, ilgili çalışmaların itibar yönetimi dahilinde değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan John Bortman ve Russel Polanda'nın finanse edilmesi sponsorluğun, ulusal günlerin kabulü sonrası düzenlenen bayramlar etkinlik yönetiminin ve son olarak uluslararası öğrenci ve akademisyen değişimi kamu diplomasisinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Halkla ilişkiler tarihiyle ilgili eserleri dikkate alarak, gerçekleştirilen bu derleme çalışmada Erken Cumhuriyet Dönemi'nde (29 Ekim 1923 – 14 Mayıs 1950) ifa edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk toplumuna vatandaşlık bilinci kazandırılmasına yönelik faaliyetler odak olarak seçilmiştir. Çalışmanın temel motivasyonunu halkla ilişkiler tarihine yönelik eserlerin erken Cumhuriyet dönemindeki bu faaliyetleri yeterli düzeyde ele almaması oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmayla, her ne kadar o dönem için adı konulmamış olsa da gerçekleştirilen çalışmaların pratikteki karşılığı dikkate alınarak, erken Cumhuriyet dönemindeki halkla ilişkiler faaliyeti olarak nitelenebilecek proje ve çabalar detaylandırılarak verilmeye çalışılmaktadır.

Literatüre bakıldığında halkla ilişkilerin tarihine ilişkin çalışmaların erken Cumhuriyet dönemini ya spesifik olaylar nezdinde ele aldığı (Tunca, 2006; Yıldırım, 2017; Yıldız, 2019; Özkan, 2019; Erdem, 2019; Özkan, 2021) ya da genel mahiyette değerlendirdiği (Bıçakçı ve Hürmeriç, 2013; Canpolat, 2012; Ustakara, 2020) görülmektedir. Bu çalışma ise sadece erken Cumhuriyet dönemindeki halkla ilişkiler çabalarını ihtiva etmekte, halkla ilişkiler amaç ve kapsamına yönelik bir yordamayla olaylara yaklaşmaktadır. Olaylar ele alınırken, Bıçakçı ve Hürmeriç'in "Milestones in Turkish Public Relations" (2013) adlı eserinde belirtilen Türkiye'deki öncül halkla ilişkiler çalışmaları göz önünde bulundurulmuş ve ilgili çalışmalara yönelik detaylı bir inceleme gerçekleştirilmiştir.

Çalışma kapsamında "Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkına vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler nelerdir?", "Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkına vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler hangi halkla ilişkiler amacıyla denk düşmektedir?" ve "Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına, Türk toplumunun modernize edilmesine ve Türk halkına vatandaşlık bilincinin kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler hangi halkla ilişkiler uygulama alanları içerisinde değerlendirilebilir?" soruları sorularak, erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen halkla ilişkiler faaliyetleri derlenmeye çalışılmaktadır.

Yapılan incelemelerde ele alınan örnek olayların her ne kadar kendi içerisinde belli amaçları barındırdığı görülse de halkla ilişkilerin pratik karşılığı olan etkinlik yönetimi, itibar yönetimi, sponsorluk, kamusal halkla ilişkiler, toplumla ilişkiler, medya ilişkileri, itibar yönetimi ve duyurum ile düşümdeştiği görülmektedir. Her ne kadar adına halkla ilişkiler verilmesine de ilgili bu çalışmaların pratik karşılıklarıyla halkla ilişkiler faaliyeti olduğunu yordamak mümkündür.

Bu anlamda Atatürk'ün ülke çapında gerçekleştirmiş olduğu yurt gezileri, köy enstitüleri, halkevleri, güzellik yarışması, Karadeniz Vapuru, John Bortman ve Russel Polanda Sponsorluğu, bayramlar ve harf inkılabının Türk halkına benimsetilmesi, turizm çalışmaları gibi diğer faaliyetler örnek olay olarak ele alınmıştır. Bu faaliyetlerin örnek olay olarak seçilmesi halkla ilişkiler tarihini 1923 ve 1960 yılları arasında ele alan çalışmalardan kaynaklanmaktadır. Özellikle Bıçakçı & Hürmeriç'in (2013) çalışması örnek olayların seçiminde önemli bir etkiye sahiptir.

Halkla ilişkiler amaç ve uygulama alanları bağlamında gerçekleştirilen değerlendirmeler ışığında, Atatürk tarafından gerçekleştirilen yurtiçi geziler, köy enstitülerinin açılması ve halkevlerinin kurulması, kamusal halkla ilişkiler ve toplumsal ilişkiler olarak kodlanmıştır. Çünkü yurtiçi gezileriyle Atatürk, inkılapların Türk halkına geçip geçmediğini yerinde tespit etmiş ve geliştirilmesi gereken alanlar için tedbirler almıştır. Yurtiçi geziler bu anlamda halk evleri ve köy enstitülerinin kuruluşundan farklı olarak, konu/sorun yönetimi kapsamında değerlendirilebilecek özelliklere de sahiptir. Ayrıca devletin en üst yetkilisi olarak Atatürk halkla temasa geçmiş, inkılapların benimsetilmesi hususunda hem toplumun hem de devletin faydasına olabilecek girişimlerde bulunmuştur. Bunun yanında halkevleri ve köy enstitüleri vasıtasıyla dönemin hükümeti, devletin ve vatandaşın faydasına olabilecek inkılap ve yenilikleri hem şehirlerde hem de köylerde yaşayan vatandaşlara benimsetmeye çalışmıştır. Hükümet ve halk arasındaki diyalog, halkevlerinin ve köy enstitülerinin araçsallaştırılması ve bir tür medyatik mekanizmaya dönüştürülmesiyle temin edilmek istenmiştir. Bu doğrultuda gerek Atatürk'ün yurtiçi gezileri gerekse halkevleri ve köy enstitüleri vasıtasıyla elde edilmek istenen amacın, halkla ilişkiler uygulama alanlarından olan kamusal halkla ilişkilerin *“temsil edilen varlık ile toplum arasındaki ilişkilerin inşa edilmesini ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini sağlamak (Cutlip vd., 1994). Geribildirimler nezdinde kamu politikalarını tasarlamak ve revize etmek (Baskin vd. 1997)”* ve yine halkla ilişkiler uygulama alanları içerisinde yer alan toplumsal ilişkilerin *“yönetimin hem de toplumun fayda sağlayabileceği bir ortam geliştirmek (Wilcox vd., 2001). Temsil edilen varlık ile toplum arasında ortaklaşmayı temin etmek”* amaçlarıyla uyutuğu görülmektedir.

Erken Cumhuriyet döneminde daha çok Türkiye Cumhuriyeti'nin dış kamuoyuna tanıtılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler olarak nitelendirilebilecek güzellik yarışması, Karadeniz vapuru ve John Bortman ile

Russel Polanda sponsorluğu ise itibar yönetimi, duyurum, medya ilişkileri ve sponsorluk uygulama alanlarıyla düşümdeşmektedir. Bu anlamda güzellik yarışmasının sahip olduğu amaç ile itibar yönetimi bağlamında ifade edilen “*temsil edilen varlığın dış hedef kitleler nezdindeki algısını organize etme; temsil edilen varlığın sahip olduklarıyla gerçekte ne olduğunu dış hedef kitlelere aktarma (Schultz ve Werner, 2005)*” ve duyurum nezdinde belirtilen “*temsil edilen varlığın dış kamuoyu tarafından bilinirliğini artırma*” (Eser ve Korkmaz, 2017) amacı, güzellik yarışması nezdinde elde edilmek istenen amaçla benzerlik göstermektedir. Çünkü güzellik yarışmasıyla Türk toplumunun dış kamuoyu nezdindeki itibarı ve imajı yükseltilmeye çalışmış; yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin nasıl bir devlet olduğu bu tarz etkinliklerle ve dışarıda elde edilen derecelere duyurulmaya çalışılmıştır. Karadeniz Vapuru projesi kapsamında elde edilmek istenen amaçlar da güzellik yarışmasında elde edilen amaçlarla benzerlik göstermektedir. Fakat Karadeniz Vapuru projesini medya ilişkileri bağlamında da değerlendirmek mümkündür. Çünkü Karadeniz Vapuru’nun gitmiş olduğu her ülkede basınla ilişkiler geliştirilmiş; böylelikle Türkiye’nin dış kamuoyundaki görünürlüğü artırılmaya çalışılmıştır. John Bortman ve Russel Polanda’nın finanse edilmesi ise başlı başına bir sponsorluk örneği olarak karşılık bulmaktadır. Bu sponsorluğun altında yatan temel amaç ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin dış kamuoyu nezdinde bilinirliğini artırmak ve imajını yükseltmektir. Bu da ilgili faaliyeti duyurum kapsamında değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Bayramlar ise etkinlik yönetimi ve toplumla ilişkiler bağlamında değerlendirilebilecek faaliyetler arasında yer almaktadır. Bayramların Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin benimsediği değerleri Türk toplumunu bir araya getiren etkinlikler çerçevesinde kurumsallaştırma hedefi ile etkinlik yönetiminin “*hedef kitleleri bir araya getirerek temsil edilen varlık ile hedef kitleler arasında ortaklaşmayı temin etme*” (Mekanlı, 2005) amacı benzerlik göstermektedir. Ayrıca bayramların devlet yetkilileri ile toplumdaki bireyleri bir araya getiriyor oluşu, yine bayramların toplumla ilişkiler bağlamında değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Son olarak diğer etkinlikler kapsamına giren harf inkılabının Türk toplumuna benimsetilmesine, turizme yönelik tanıtımlara, eğitim ve sanatsal alanlardaki reformlara yönelik faaliyetleri kamusal halkla ilişkiler, toplumla ilişkiler, itibar yönetimi ve duyurum uygulamaları çerçevesinde değerlendirmek mümkün görünmektedir. Çünkü diğer faaliyetler altında sıralanan harf inkılabının Türk toplumuna tanıtılmasına, turizm alanında ülkenin tanıtılmasına, eğitim ve sanat alanında reformlar gerçekleştirilmesine dair çalışmalar “*Türk toplumunun modern bir toplum haline gelmesini sağlayarak, Batı toplumlarının benimsediği değerlerle Türk toplumunun değerlerini ortaklaştırmak. Ülkenin tanıtımına katkı sağlayarak, dış kamuoyunun ilgisini ülkedeki turistik mekanlara çekmek*” amacını taşımaktadır. Bu da yapılan çalışmaların halkla ilişkilerin uygulama alanlarından biri olan kamusal halkla ilişkilerin “*İdari yapı ile toplum*

arasındaki ilişkilerin inşa edilmesine ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini sağlamak” (Cutlip vd., 1994); “*Geribildirimler nezdinde kamu politikalarını tasarlamak ve revize etmek*” (Baskin vd., 1997); toplumla ilişkilerin “*Hem temsil edilen varlığın hem de toplumun fayda sağlayabileceği bir ortam geliştirmek*” (Wilcox vd., 2001); “*Temsil edilen varlık ile toplum arasında ortaklaşmayı temin etmek*” ve duyurumun “*Temsil edilen varlığa ilişkin mesajların çeşitli medyatik mekanizmalar vasıtasıyla hedef kitlelere ulaştırılmasını temin etmek*” (Baskin vd., 1997); “*Temsil edilen varlığı hedef kitlelere tanıtmak ve benimsetmek*” (Eser ve Korkmaz, 2017) amacıyla büyük ölçüde düşümdeştiğini göstermektedir.

Bütün yönleriyle değerlendirildiğinde erken Cumhuriyet döneminde ortaya konulan bu çabalar, o dönemin yönetimi tarafından tek yönlü de olsa halkla ilişkiler faaliyetlerine önem verdiğinin göstergesi olarak kabul edilebilmektedir (Kazancı, 2005). Ayrıca gerçekleştirilen çabaların hem içeride hem de dışarıda bir tür imaj yönetimine dayandığını iddia etmek de yanlış görünmemektedir (Bıçakçı ve Hürmeriç, 2013). Dolayısıyla erken Cumhuriyet dönemindeki yönetimin bireylerden başlayarak ülkenin imajını değiştirmeye dönük gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri halkla ilişkiler kapsamı içerisinde ele almak gerekmektedir.

Sonuç olarak erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış kamuoyuna tanıtılmasını, Türk toplumunun modernleşmesini ve Türk halkının vatandaşlık bilinci kazanmasını amaçlayan faaliyetler, halkla ilişkiler uygulama alanları ve bu uygulama alanlarına ilişkin amaçlar nezdinde değerlendirildiğinde, ilgili faaliyetlerin ağırlıklı olarak kamusal halkla ilişkiler, toplumla ilişkiler, duyurum, itibar yönetimi, konu/sorun yönetimi içerisinde değerlendirilebilecek halkla ilişkiler alt alanlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu halkla ilişkiler uygulama alanları dışında medya ilişkileri, sponsorluk ve etkinlik yönetimi dahilinde değerlendirilebilecek faaliyetler de görülmektedir. Çalışma, erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen bazı faaliyetleri Bıçakçı ve Hürmeriç’in (2013) çalışmasını dikkate alarak, örnek olay incelemesi tekniğiyle değerlendirmeye tabi tutmuş ve ilgili örnek olayları, halkla ilişkiler uygulama alanları ve bu uygulama alanlarına ait amaçlar nezdinde ilişkilendirmiştir. Halkla ilişkilerin Türkiye’deki gelişimi açısından derleme bir nitelik taşıyan çalışmada, ele alınan faaliyetler halkla ilişkiler bağlamında detaylı bir biçimde gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Halkla ilişkilerin tarihine odaklanan çalışmaların bu anlamda halkla ilişkiler nosyonunun ortaya çıkışından ziyade, halkla ilişkilerin pratikteki karşılığını, amaç ve hedeflerini dikkate alarak değerlendirmeler gerçekleştirmeleri önerilmektedir. Bu çalışma derleme bir nitelik taşımakta olup, halkla ilişkiler tarihi adına yöntemi belirgin daha kapsamlı çalışmaların yapılması beklenmektedir. İlgili çalışmanın, halkla ilişkilerin Türkiye tarihini inceleyen literatüre katkı sağlaması umulmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Celil Ünal: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Celil Unal: %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Abratt, R., Clayton, B. C., ve Pitt, L. F. (1987). Corporate objectives in sports sponsorship. *International Journal of Advertising*, 6(4), 299-312.
- Akar, H. (2010). Halkla ilişkilere farklı bir yaklaşım: ilişki yönetimi. *Selçuk İletişim*, 6(3), 206-215.
- Akdağ, M. (2005). Halkla ilişkiler ve kriz yönetimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 1-20.
- Aktaş Yamanoglu, M., Gençtürk Hızal, G. S. ve Özdemir, B. P. (2013). *Türkiye’de halkla ilişkiler tarihi: kurumsallaşma yılları 1960-1980*. Ankara: DeKi Yayınları.
- Akyürek, R. (2015). Halkla ilişkilerde sorun yönetiminin işlevi. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, 9, 127-139.
- Ansoff, H. I. (1980). Strategic issue management. *Strategic Management Journal*, 1(2), 131-148.
- Arıkan, Z. (1999). Halkevlerinin kuruluşu ve tarihsel işlevi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(23), 261-281.
- Aslan, S. (2015). Siyasal iktidarı etkileme yöntemlerinden biri olarak lobicilik. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 1-6.
- Asna, A. (1998). Public Relations—Temel Bilgiler. İstanbul: Der Yayınları.
- Aydın, S. (2006). Cumhuriyet’in ideolojik şekillenmesinde antropolojinin rolü: ırkçı paradigmanın yükselişi. A. İnsel (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: kemalizm içinde* (s. 344-369). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ayhan, A. (2006). Cumhuriyet döneminde kamuda halkla ilişkiler algılaması. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (27), 33-45.
- Aysal, N. (2005). Anadolu'da aydınlanma hareketinin doğuşu: köy enstitüleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 35(36), 267-282.
- Aytaç, K. (2017). Köy enstitüleri ve İsmayıl H. Baltacıoğlu'nun değerlendirmeleri. *Sosyoloji Konferansları*, 55, 351-367.
- Baskin, O., Aranoff C. ve Lattimore, D. (1997). *Public relations the profession and the practice*. New York: McGraw-Hill.
- Başarır, M. ve Zorlu, Y. (2022). Seyyar sergi karadeniz vapuru'nun (1926) dönem gazetelerinde sunumu ve tanıtım turunun halkla ilişkiler açısından incelenmesi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 9(2), 951-977.
- Bernays, E. L. (2013). *Public Relations*. Oklakoma: University of Oclahoma Press.
- Bıçakçı, A. B., ve Hürmeriç, P. (2013). Milestones in Turkish public relations history. *Public Relations Review*, 39(2), 91-100.
- Bogner, F. (1990). *Das neu prdenken*. Wien: Uebberreuter.
- Bolat, B.S. (2012). *Millî bayram olgusu ve türkiye'de yapılan Cumhuriyet bayramı kutlamaları (1923-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bowen, H. (1953). *Social responsibilities of the businessman*. New York: Harper and Row.
- Bülbül, R. (2004). *Halkla ilişkiler (genişletilmiş 2. baskı)*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Büyükdoğan, B. (2019). Uluslararası halkla ilişkiler bağlamında uluslararası halkla ilişkiler ajanslarının hizmet alanları. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 162-182.
- Canpolat, N. (2012, Mayıs). Sosyal teorideki iktidar düşüncesi temelinde halkla ilişkiler ve Türkiye'de halkla ilişkilerin gelişimi. M. İzçiler (Başkan), 2. *Uluslararası İletişim Sempozyumu*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 157, Kongreler ve Sempozyumlar Dizisi: 25. 865-882.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches*. USA: SAGE Publications.
- Cutlip, S. M., Center, A. H. ve Broom, G. M. (1994). *Effective public relations*, New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Çelik, H. S. (2010). Atatürk döneminde halk-devlet ilişkileri (1923-1938). [yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Çelik, K. (2013). Türkiye'de Halkevleri'nin kültürel politikası ve faaliyetleri. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*. Saraybosna. 489-498.

- Çiftçiabaşı, G. C. (2017). Spor pazarlaması ve sponsorluk: beşiktaş jimnastik kulübü ve Vodafone arasındaki sponsorluk ilişkisinde taraftarların tutumlarının incelenmesi. [yükseklisans tezi] Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çizmeçi, F. ve Ercan, T. (2015). The effect of digital marketing communication tools in the creation brand awareness by housing companies. *Megaron*, 10(2), 149-161.
- Dağtaş, B. ve Tazegül, M. (2005). Modernleşmeyi okumak: ülkü dergisi (1933-1938). *Kültür ve İletişim*, 8(16), 75-99.
- Dinçer, M. K. (1999). Lobıcılık. İzmir: Alfa Yayınları.
- Erdem, U. (2019). *Türkiye Cumhuriyeti kendini tanıtıyor: yüzer sergi Avrupa'da*. Hiper Yayın.
- Erdoğan, İ. (2006). *Halkla ilişkiler*. Ankara: ERK yayınları.
- Eser, Z. ve Korkmaz, S. (2017). Halkla ilişkiler duyurum. Z. Eser (Ed.) *Pazarlamaya giriş içinde* (211-243). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Getz, D. (2012). *Event studies theory, research and policy for planned events*. London: Routledge.
- Göçgün, Ö. (2006). Atatürk ve Türk kültürü. 20.07.2023 tarihinde <https://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/01.php>.
- Grunig, J. E. ve Hunt, T. (1984). *Managing public relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gül, O. K. ve Çınpolat, A. G. (2021). Milli şuurun oluşmasında milli bayramlar: 1934-1948 yılları arasında Sivas'ta Cumhuriyet bayramı kutlamaları. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal of World of Turks*, 13(2), 147-168.
- Jackson, P. Ve Center, A. H. (1995). *Public relations practices managerial case studies and problems*, New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Jones, T. M. (1980). *Corporate social responsibility revisited, redefined. California Management Review*. University of California Press
- Kalender, A. ve Fidan, M. (2008). *Halkla ilişkiler*. Konya: Tablet Yayınları.
- Karapınar, D. Ç. (2017). Halkla ilişkilerde konu yönetimi ŞikayetVar sitesi üzerinden bir inceleme. *Atatürk İletişim Dergisi*, (13), 103-124.
- Kazancı, M. (2002). Althusser, ideoloji ve iletişimin dayanılmaz ağırlığı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(1), 55-87.
- Kazancı, M. (2005). Türklerde devletle ilişkiler üzerine bazı notlar. *İletişim Araştırmaları*, 3(1-2), 5-40.
- Kazancı, M. (2006). Osmanlı'da halkla ilişkiler. *Selçuk İletişim*, 4(3), 5- 20.

- Keloğlu-İşler, E. İ. (2006). Halkla ilişkiler etiğine tarihsel bir bakış: Amerika'nın öğrettikleri ve Türkiye'de yaşananlar. *Küresel İletişim Dergisi*, 2, 1-8.
- Keloğlu-İşler, E. İ. (2007). Demokrat partinin halkla ilişkiler stratejileri üzerine tarihsel bir inceleme [doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kirby, F. (2000). *Türkiye'de köy enstitüleri*, Ankara: Güldikeni Yayınları.
- Kitchen, P. J., ve Burgmann, I. (2010). Integrated marketing communication. *Wiley International Encyclopedia of Marketing*.
- Kongar, E (2008). *Kültür üzerine*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köklügiller, A. (2016). *Köy enstitüleri nedir? ne değildir?* İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kruckeberg, D. ve Starck, K. (1988). *Public relations and community: a reconstructed theory*. New York: Praeger.
- Küçükuşurlu, M. ve Okur, M. (2007). *Tek parti döneminde erzurum halkevleri*. Derya Kitabevi.
- Küpeli, Ö. (2007). Atatürk'ün Bursa gezileri ve halkla ilişkileri. N. Ülker (Ed.). *Az bilinen yönleriyle Atatürk* içinde (s. 123-144). İzmir: Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Lauzen, M. M. (1997). Understanding the relation between public relations and issues management. *Journal of Public Relations Research*, 9(1), 65-82.
- Mekanlı, G. (2005). Örgütlerin tanıtımında bir iletişim yöntemi olarak etkinlik yönetimi [yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Novelli, W.D. (1990) One-Stop shopping: somethoughts on integrated marketing communications. *Public Relations Quarterly*, 34(4), 7-9.
- Okay, A. & Okay, A. (2002). *Halkla ilişkiler ve medya*. İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Olanipekun, A. O., Omotayo, T., ve Saka, N. (2021). Review of the use of corporate social responsibility (CSR) tools. *Sustainable Production and Consumption*, 27, 425-435.
- Özçelik, M.H. ve Güneş, M. (2017). *Türklerin atasından fazlası: Mustafa'dan Atatürk'e*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Özdemir, Y. ve Aktaş, E. (2011). Halkevleri (1932'den 1951'e). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (45), 235-262.
- Özgen, Y. (Tarihsiz). *Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün yurt gezileri (1923-1938)*. 01 Temmuz 2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhurbaskani-mustafa-kemal-ataturkun-yurt-gezileri-1923-1938/> adresinden erişilmiştir.

- Özkan, G. (2019). Bir halkla ilişkiler çalışması olarak Türkiye’de düzenlenen ilk güzellik yarışması. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(1), 587-606.
- Özkan, G. (2021). Erken dönem kamu diplomasisi ve halkla ilişkiler örneği olarak seyyar sergi Karadeniz Vapuru. Ö. Toprak (Ed.), *Atatürk ve iletişim medya, iletişim ve toplumsal dönüşüm* içinde (s. 199-229). Ankara: Akademisyen Yayınevi.
- Özkan, R. (2003). Cumhuriyet ve dil: toplumsal birlik açısından dilin önemi. *Milli Eğitim Dergisi*, 160. 28.07.2023 tarihinde https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/160/ozkan.htm.
- Özüpek, M. N. (2003). Halkla ilişkiler faaliyetleri ve basın. *Selçuk İletişim*, 2(4), 84-89.
- Peltekoğlu, F. B. (2009). *Halkla ilişkiler nedir? (6. Baskı)*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Peltekoğlu, F. B. (2016). Halkla ilişkiler üzerine düşünmek. F. B. Peltekoğlu (Ed.). *İletişimin gücü: kurumsaldan küresele halkla ilişkiler* içinde (s. 369-382). İstanbul: Beta Yayınları.
- Saffir, L. ve Tarrant, J. (1993). *Power public relations*. Chicago: NTC/Contemporary Publishing Company
- Saydam, D. (2013). İletişim ajanslarında müşteri ve medya ilişkileri yönetiminde paradigma değişikliği: postmodern halkla ilişkiler [doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schultz, D. E. ve Kitchen, P. J. (1997). Integrated marketing communications in US advertising agencies. *Journal of Advertising Research*, 37(5), 7-18.
- Schultz, H. B. ve Werner, A. (2005). *Reputation management*. Retrieved June, 13,2005.https://www.oxford.co.za/download_files/cws/Reputation.pdf. (16.06.2023).
- Seitel, F. P. (2017). *The practice of public relations*. New York: Pearson.
- Sezer, A. ve Kahraman, M. E. (2021). Grafik tasarımda tanıtma kavramı ve 1923-1950 dönemi Türkiye turizm tanıtım afişleri. *Turkish Studies-Social Sciences*, 16(3), 1209-1222.
- Sezer, Ö. (2021). Modern köyün inşası: erken Cumhuriyet dönemi kırsalında iskan politikaları üzerine bir değerlendirme. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (24), 127-144.
- Sofuoğlu, Ç. (2019). *Toplumsal dönüşümlere biyopolitik çerçeveden bakmak: erken Cumhuriyet dönemi ve 2000’ler sonrası Türkiye* [yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şentürk, Z. A. ve Selvi, Ö. (2019). Halkla ilişkiler. Z A. Şentürk & Ö. Selvi (Ed.). *Halkla ilişkiler ve uygulama alanları yeni eğilimler* içinde. Konya: Eğitim Yayınevi.

- Tan, N. (2001). Atatürk dönemi tiyatro ve opera çalışmalarında Türk halk kültüründen nasıl yararlandı? *I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. 18 Temmuz 2023 tarihinde <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78670/aturk-donemi-tiyatro-ve-opera-calismalarinda-turk-hal-.html> adresinden erişilmiştir.
- Tanyıldızı, N. İ. ve Serttaş, A. (2019). Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri'nde halkla ilişkilerin tarihsel gelişimi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(6), 567-584.
- Theaker, A. (2005). *The handbook of public relations*. Routledge.
- Tunca, E. A. (2006). Türk harf devriminin halka tanıtımı çalışmaları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2), 111-122.
- Ustakara, F. (2020) *Halkla ilişkiler geniş bir açıdan: halkla ilişkiler tarihi dönemleriyle*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Uzun, R. ve Arsak Hasdemir, T. (2010). Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin üst yapı kurumları: Matbuat Umum Müdürlüğü, Anadolu Ajansı ve Radyo. N. Güngör (Der.) *Cumhuriyet döneminde iletişim, kurumlar, politikalar içinde* (77-99). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ünal, C. (2019). The role of public relations on accumulation of social capital: sample of village institutes. B. Alıcı & Ö. Aydınlioğlu (Eds.). In *New horizons in communication age* (283-308). Ankara: İKSAD Publishing House.
- Ünal, C. (2023). İnfodemi ve halkla ilişkiler. İ. Kiçir & C. Ünal (Eds.), *Halkla ilişkiler ve reklamcılıkta yeni trendler içinde* (s. 33-56). Konya: Literatürk Yayınları.
- Woisetschläger, D.M., Backhaus, C. Ve Cornwell, T.B. (2017). Inferring corporate motives: how deal characteristics shape sponsorship perceptions. *Journal of Marketing*, 81(5), 121-141.
- West, A. G., Kannan, S., Lee, I. ve Sokolsky, O. (2010). An evaluation framework for reputation management systems. Z. Yang (Ed.), in *Trust modeling and management in digital environments: from social concept to system development* (p. 282-308). IGI Global.
- Wilcox, D. L., Ault, P. H., Agee, W. K. ve Cameron G.T. (2001). *Essentials of public relations*. New York: Addison-Wesley Longman.
- Wilcox, D. L., Cameron, G. T. ve Reber, B. H. (2015). *Public relations: strategies and tactics*. New York: Pearson.
- Yalçındağ, S. (1988). Kamu yönetiminde halkla ilişkiler. *Halkla İlişkiler Sempozyumu*. Ankara: AUBYYO-TODAİE Yayını.
- Yıldırım, G. (2016). Kültürel diplomasi ve uluslararası halkla ilişkiler çerçevesinde cumhuriyetin ilk yıllarında Türk kültürü ve sanatının uluslararası alanda tanıtımı. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi*, 2(4), 221-256.

Yıldız, F. (2019). Türkiye’de ilk güzellik yarışmaları ve basının öncü rolü: genç Cumhuriyet’in asri güzelleri. *Etkileşim*, (4), 66-87.

Extended Abstract

It is accepted that the profession of Public Relations first emerged in the United States (Baskin et al., 1997). In addition, the transformation of the field of public relations into an academic discipline first occurred in the United States (Theaker, 2005). Therefore, when a classification or an evaluation of the activities in the field of public relations is made, an evaluation is generally made in the light of developments in America. However, public relations is a field of communication shaped according to social conditions, and these social conditions are thought to have an impact on the historical development of public relations.

Especially considering the unique historical development of Turkey, activities aimed at building a new nation in the transition period from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey are considered as activities that can fall within the scope of public relations. Communication studies conducted with the public, which is one of the fields of public relations, were carried out intensively in the early Republican period (Keloğlu-İşler, 2007).

These activities, which can be evaluated mainly within the framework of the public information model, include efforts to modernize Turkish society (Bıçakçı and Hürmeriç, 2013, p.92), to introduce the new Republic of Turkey to the international public, and to create a perception of citizenship in the Turkish population. However, the historical development of public relations in Turkey is thought to have started with the Population Planning studies carried out by the State Planning Organization after 1960 (Tanyıldızı and Serttaş, 2013). It is believed that this consensus has created a stagnation in research on the historical development of public relations in Turkey.

Sure! Here's a revised version of the text with proofreading corrections:

Contrary to the existing consensus, this study deals with the historical development of public relations in Turkey starting from the early Republican period. For this purpose, activities aimed at promoting the new Republic of Turkey to the international community, modernizing Turkish society, and instilling a sense of citizenship in the Turkish people in the early Republican period are evaluated and discussed within the scope of public relations objectives and practices.

Within the scope of the study, the following questions are posed:

Q-1: What are the activities carried out to introduce the State of the Republic of Turkey to the foreign public, to modernize Turkish society, and

to instill citizenship awareness in the Turkish people in the Early Republican Period?

Q-2: Which public relations purpose corresponds to the activities carried out in the early Republican period to promote the State of the Republic of Turkey to foreign public opinion, to modernize Turkish society, and to raise citizenship awareness among the Turkish people?

Q-3: In which public relations application areas can the activities carried out to introduce the State of the Republic of Turkey to foreign public opinion, to modernize Turkish society, and to raise citizenship awareness among the Turkish people in the Early Republican Period be evaluated?

Efforts are made to answer these questions.

In this sense, activities such as country tours which Atatürk carried out throughout the country, village institutes, community centers, beauty contests, Black Sea Ferry, John Bortman and Russel Polanda Sponsorship, national days, and other activities like letter reform for the Turkish people, and touristic advertising, etc., were discussed as case studies. The selection of these activities as case studies stems from studies dealing with the history of public relations between 1923 and 1960. In particular, Bıçakçı & Hürmeriç's (2013) study has had a significant impact on the selection of case studies.

Although it is seen that the case studies discussed in the article have certain purposes in themselves, they correspond with the practical equivalents of public relations, event management, reputation management, sponsorship, public affairs, media relations, and publicity. Although public relations has not been named yet, it is possible to predict that these studies are public relations activities with their practical counterparts.

In this direction, the aims of Atatürk's domestic trips, village institutes, and community centers are similar to the aims of public affairs and relations with society as public relations sub-domains, so the relevant activities are evaluated in the context of public affairs and relations with society. The beauty contests, Black Sea Ferry, the sponsorship of John Bortman and Russel Polanda have been discussed in public relations areas such as reputation management, media relations, publicity, and sponsorship, because it is seen that the related activities coincide with the purposes of reputation management, media relations, publicity, and sponsorship. Finally, the holidays held on national days are evaluated within the framework of event management, and activities related to the adoption of the alphabet reform by the Turkish people, touristic promotional activities, and reforms in the field of education and art have been associated with public relations fields such as public affairs, event management, public relations, and publicity.

As a result, when the activities aimed at promoting the Republic of Turkey to foreign public opinion, modernizing Turkish society, and raising citizenship awareness among the Turkish people in the early Republican period are evaluated in terms of the public relations field and the related sub-

domains, it becomes clear that these activities are primarily associated with public relations sub-domains such as public affairs, public relations, publicity, and reputation management. In addition to these public relations sub-domains, there are also some activities that can be assessed within the public relations sub-domains of media relations, sponsorship, and event management. This study evaluated some of the activities carried out in the early Republican period using the case study technique, taking into account the work of Bıçakçı and Hürmeriç (2013), and related the relevant case studies to public relations practice areas and the purposes of these practice areas. This review study on the development of public relations in Turkey aims to provide a more detailed context of public relations compared to previous studies. It is hoped that this study will contribute to the literature examining the history of public relations in Turkey.

CUMHURİYET'İN İLANININ AMERİKAN VE SOVYET BASINI ÜZERİNDEN ANALİZİ

Yusuf YURDİGÜL* & Recep BAYRAKTAR**

Öz

Büyük bir imparatorluk olan Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet ilan edilmesi kuşkusuz hem dönemin en önemli gelişmesi hem de oldukça büyük bir haberdir. Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi bir şekilde ilan edilmesi anlamına gelen cumhuriyetin ilanının Amerika ve Sovyet Birliği'nde faaliyet sürdüren basında yer alışı biçimini analiz etmektedir. Karşılaştırmalı analiz yönteminin uygulanacağı çalışmada dönemin en önemli yayın organlarından The New York Times (ABD) ve Pravda (SSCB) gazeteleri örneklem olarak ele alınmaktadır. İki farklı ülke gazetelerinin karşılaştırmalı analiziyle Cumhuriyet'in ilanına olan küresel bakış ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda The New York Times ve Pravda gazetelerinin 1923 yılı, 1 Ekim – 31 Aralık tarihlerini içeren 3 aylık dönemleri incelenmektedir. İçerik analiziyle incelenen gazetelerde Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili toplam 11 habere ulaşılmıştır. Bu haberlerin analizleri duyuru ve açıklayıcı olmak üzere 2 kategori altında çözümlenmiştir. Bu kategoriler üzerinden her bir haber için; “haber kaynağı”, “haber başlığı”, “haber konusu”, “haber öznesi” haberin tanımlanması”, “haber doğrultusu” ve “haber yeri” gibi özellikler üzerinden analiz yapılmıştır. Analiz yapılan haberlerde Cumhuriyet'in ilanına yönelik olumsuz sayılabilecek bir bakış açısının bulunmadığı, örneklemdeki gazetelerde Cumhuriyet'in ilanını ve reformları destekler mahiyette haberlerin ön plana çıktığı, Batılı tarzdaki Cumhuriyetin özelliklerine vurgu yapıldığı ve Cumhuriyet'in ilanına muhalif olan kesimlerin tavırlarını gösteren haberlere yer verildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Amerikan Basını, Sovyet Basını, The New York Times, Pravda.

ANALYSIS OF THE PROCLAMATION OF THE REPUBLIC THROUGH THE AMERICAN AND SOVIET PRESS

Abstract

The proclamation of a Republic after the Ottoman Empire, which is a great empire, is undoubtedly both the most important issue of the period and a very big news. The study analyzes the way the proclamation of the republic, which means the official proclamation of the State of the Republic of Türkiye, was covered in the press

*Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, yurdigul@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9903-4176>

**Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, recep.bayraktar@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6285-8059>

operating in the United States and the Soviet Union. Comparative analysis method will be applied, The New York Times (USA) and Pravda (USSR) newspapers, one of the most important publications of the period, are considered as examples. A comparative analysis of the newspapers of two different countries reveals the global perspective on the proclamation of the Republic. 1st October - 31st December, 3 monthly periods of the newspapers covering the year 1923 are examined within the scope of the study. The analysis categories of the study are in the form of announcements and explanatory. News are analyzed through these categories based on features such as "source of news", "title of news", "issue of news", "subject of news" "definition of news", "direction of news" and "locations of news". It was determined that there was no negative perspective towards the proclamation of the Republic in the analyzed news, that in the newspapers in the sample, news supporting the proclamation of the Republic and reforms came to the fore, that the characteristics of the Western-style Republic were emphasized, and news showing the attitudes of those who were against the proclamation of the Republic were included.

Keywords: Republic, American Press, Soviet Press, The New York Times, Pravda.

Giriş

Milli mücadele döneminin zaferle taçlanması yeni kurulacak olan bağımsız devletin birçok farklı alanında yeni düzenlemelerin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gerçekleştirilen devrim niteliğindeki yenilikler devletin iktisadi, siyasi, sosyal alanlarında kendisini göstermiş, genç cumhuriyetçilerin etkinliklerini sürdürdükleri yer ise devletin başkenti Ankara olmuştur. Ankara hükümetinin ortaya koymuş olduğu yeni yönelimler zamanla muhalif kesimler tarafından olumsuz karşılanmış, bu anlamda yeni devletin mücadele alanı içeride de devam etmiştir.

Tarihin pek çok döneminde olduğu gibi milli mücadele döneminde de toplumun yaşanan gelişmeleri öğrenebildikleri en önemli iletişim aracı gazeteler olmuştur. Bu çerçevede dönemin gazeteleri üzerinden kurulacak olan devletin ortaya koymuş olduğu yenilikler duyurulmuş, muhalif olan kesim kendilerine yakın gazeteler üzerinden karşı duruşlarını sergilemiş; bir nevi dönemin gazeteleri tarihsel süreçte yaşananların kaydını tutmuştur.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi bir şekilde ilan edilmesi anlamına gelen 29 Ekim 1923 tarihindeki cumhuriyetin ilanının, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Birliği'nde faaliyet sürdüren basında yer alış biçimi analiz edilmektedir. Bu çerçevede Amerika merkezli bir gazete olan *The New York Times* ve SSCB döneminde basılan *Pravda* gazeteleri üzerinden Cumhuriyetin ilanının iki farklı kutup niteliğindeki ülkeler üzerinden bir okuması gerçekleştirilmiştir. Neticesinde; Cumhuriyet'in ilanına yönelik haberlerin Cumhuriyet'in ilanından öncede bu gazetelerde işlendiği, içeride yürümekte olan birçok tartışmanın örneklemedeki dış basında da yer aldığı, Cumhuriyet'in ilanına yönelik iki farklı cenahta bulunan

gazetelerin bu tarihi gelişme karşısında olumlu bir tutum içerisinde oldukları tespit edilmiştir.

1. MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYET

Türk siyasi tarihine bakıldığında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında çeşitli düzenlemelerin yapıldığı her bir dönemin büyük öneme sahip olduğu görülecektir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlanması, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması, emperyalist güçler karşısında bağımsızlık mücadelesinin gerçekleştirilmesi ve yeni rejimin kurulması aşamasında basına da çok fazla görev düşmüş, halkın haber alma özgürlüğü için kendisine verilen görevleri yerine getirmesi beklenmiştir (Kopar, 2016, s. 132). Milli Mücadelenin ardından Türkiye'nin kendini askeri ve hukuksal olarak kabul ettirmesi ve dünya milletleri arasında yerini alması beraberinde devletin kurumlarında da köklü dönüşümlerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu bağlamda en önemli gelişmeler arasında siyasal rejimin yapı taşı içerdiği ve 29 Ekim 1923'te resmen duyurulan cumhuriyetin ilanı bulunmaktadır (Güz, 1999, s. 3).

En üst otorite olarak halkı kabul eden cumhuriyet rejiminde temel prensip seçimlerdir ve onu monarşiden ayıran en önemli özelliği verasete dayalı bir yönetim silsilesini reddetmesidir. Buna göre cumhuriyet rejiminde seçilen hükümet yöneticileri halkın çıkarını daima göz önünde bulundurmaya zorundadır. Mustafa Kemal Atatürk Cumhuriyet'in ilanından haftalar önce *Neue Freie Presse* adlı bir Avusturya gazetesindeki röportajında cumhuriyet düşüncesini kavram olarak ortaya atmıştır (İnci, 2019, s. 338-342). Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren halkın yönetimde söz sahibi olma idealinin gerçekleştiği en önemli gelişme Cumhuriyet'in ilanıdır. Mustafa Kemal Paşa cumhuriyete evirilecek olan yönetim sistemini öngörmesine-planlamasına rağmen kendi ifadesiyle Eylül 1923 tarihine kadar bunu milli bir sır olarak saklamıştır (İnci, 2019, s. 351). Ancak konu hakkındaki literatüre (Kılıç Ali, 1955, Özalp ve Özalp, 1992, Dursunoğlu, 1946, Eroğlu, 1998) bakıldığında Atatürk'ün cumhuriyet fikrini çok önceden kurguladığı, planladığı, hatta yakınındakilere de (yaveri ve arkadaşları) notlar tuttuğu bilinmektedir. Nihayetinde girilen milli mücadelenin bir ereği olarak cumhuriyet sürekli idealize edilen, aynı zamanda konjonktürel bir yönetim biçimi olmuştur.

2. THE NEW YORK TIMES VE PRAVDA GAZETELERİ

The New York Times gazetesi Amerikan medyasının küresel etkisi bağlamında düşünüldüğünde öne çıkan gazetelerden biridir. Dünyanın en etkili gazetelerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte Amerika'nın da günlük olarak yayımlanan en eski gazetesidir (Britannica, 2023). Basın özgürlüğü, basın meslek ilkeleri ve gazetecilik pratikleri açısından örnek gösterilen gazeteler arasında yer alırken kimi literatüre göre de Amerikan emperyalizminin küresel etkileri noktasında önemli bir araç olduğu

noktasında da eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin vurguladığı şey, gazetenin ana akım medyanın dezenformasyon savaşının önemli mecralarından biri olduğu yönündedir. Bu durumu Sulzberger gazetesinin ideolojisini açıklayarak izah etmektedir. Sulzberger, *The New York Times*'in ideolojisinin şehirli olduğunu, yani büyük şehirli ve geniş fikirli olduğunu, makalelerinin etkili düzyazı, karmaşıklık, derinlik ve içerik bakımından zengin bir dünya anlatımı sağladığını, bu makalelerde mantıksızlığın, batıl inancın ve zorbalığın aksine, otoritenin birincil temeli olan aklın olduğu ve aydınlanma geleneğini takip ettiğini belirtmektedir (Chernomas ve Hudson, 2016, s. 2).

1851'de Daily Times ismiyle kurulan *The New York Times* gazetesi 125 Pulitzer ödülüyle kendisinden söz ettirmiş, konvansiyonel dönemde dünya tiraj listesinde ilk yirmide yer almıştır. *The New York Times* Muhafazakarlığın halk için gerekli olduğu durumlarda muhafazakar; radikal reformların gerekli olduğu durumlarda da radikal olacağız mottosuyla yola çıktığını ifade etmektedir. Gazete Amerika devletiyle ilişkileri ve habercilik pratikleri açısından devlet gazetesi olarak da nitelendirilmektedir (Temiztürk, 2019, s. 67-68). Gücünü editoryal bağımsızlığından alana gazete Amerika tarihinde pek çok önemli olayın yayımcısı olarak adını sıklıkla duyurmuştur.

Pravda gazetesi ise gazetecilik örnekleri açısından belirli bir türü ifade etmek için vurgulanan örneklerden biri olmuştur. Devletin yayım organı haline dönüşmüş, devlete ilişitirilmiş (embeded) gazetecilik pratiği için verilen örneklerin başında *Pravda* gazetesi gelmektedir. *Pravda* gazetesi Bolşevik devrimi öncesinde Çarlık Rusya döneminde 1912 yılında kurulmuş bir gazete olmasına rağmen devrimle birlikte SSCB döneminin en güçlü gazetesi haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği genelinde basına, Komünist Partiyi inşa etmek ve Marksist-Leninist ideolojiyi ilerletmek için propagandacı, kolektif eylemci ve eğitici rolü verilmiştir. Bu anlamda basının yol gösterici ilkesi işçi sınıfının tek sesi ve temsilcisi olan partiye tabi olmasını sağlamasıdır. Bu dönemde basın ifade özgürlüğünü desteklememekte, toplumda kendisine olumlu bir rol verilmesi için baskı yapmakta ve bir ulus olarak Sovyet sistemi ve SSCB adına uluslararası propagandanın aracısı olarak hareket etmektedir (Shafer, 2011, s. 19). Her ne kadar Sovyet basın sisteminde çeşitlilik mevcut olsa da, özellikle Sovyet döneminin sonlarında, parti her düzeyde gazetecilik uygulamalarını, haber seçimini, fikir oluşumunu ve zorunlu merkezi planlamaya bağlılığı yönetmekteydi. Bu dönemde gazetecilere, devleti ve partiyi destelemeyen bilgileri sunmanın gericilerin ajanı olmak anlamına geldiği yönünde telkinler yapılmaktaydı (Freedman, 2011, s. 2). Sovyet gazetelerinde editörlerin güvenilirliği parti tarafından belirlenmekte, profesyonel yeterlilikten ziyade rejime bağlılık birinci kriter olmaktadır (Mueller, 1998, s. 855). Sovyet basın tarihi incelendiğinde basın ve iktidar ilişkileri arasındaki bağlantıyı gözlemlemek mümkündür. Bu bağlantı biçimi sadece ulusal yayım politikasını değil; uluslararası arenadaki yayım politikasının da iktidar lehine işlerlik kazanmasını sağlamıştır (Yurdigül ve Erdoğan Çakar, 2019, s. 275).

Sovyetler Birliği'nde Lenin, Stalin, Kruşçev, Brejnev, Andropov, Çerneko ve Gorbaçov iktidarlarında önemli yayın organları arasında *Pravda* gazetesi bulunmaktadır. *Pravda* gazetesini bir iktidar gazetesi olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak gazetecilik geleneksel pratikleri açısından bakıldığında *Pravda* gazetesinin ekonomi, bilim, kültür, edebiyat ve dış politika konularına dair farklı haberler yayımladığı da görülmektedir (Yurdigül ve Erdoğan Çakar, 2019, s. 282).

3. YÖNTEM

Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi bir şekilde ilan edilmesi anlamına gelen cumhuriyetin ilanının Amerika ve Sovyet Birliği'nde faaliyet sürdüren basında yer alış biçimini analiz etmektedir. Bu vesileyle Cumhuriyet'in ilanına olan yaklaşıma dünyanın iki ucundan bakılmış olacaktır. Bu bakış açısının ortak ve farklı yönlerinin ortaya konması hedeflenmektedir.

Çalışmanın evrenini dönemin Amerika ve Sovyetler Birliği'nde yayımlanan gazeteler oluşturmaktadır. Amaçlı örneklemeye belirlenen *The New York Times* ve *Pravda* gazeteleri içerik analizi yöntemiyle karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir. Çalışmanın analiz boyutu Yurdigül ve Erdoğan Çakar'ın (2019, s. 283) duyuru ve açıklayıcı haber çözümleme kategorilerinden ele alınmış, bu kategoriler üzerinden haberler; “haberın kaynağı”, “haberın başlığı”, “haberın konusu”, “haberın öznesi” “haberın tanımlanması”, “haberın doğrultusu” ve “haberın yeri” gibi özellikler üzerinden analiz edilmiştir.

4. BULGULAR

Cumhuriyet'in ilanına dair Amerika ve Sovyet basını düzlemindeki haberler incelendiğinde 3 aylık periyot içerisinde toplamda 11 habere ulaşılmıştır. Bu haberler incelendiğinde kısa metin/doğrudan duyuru niteliğinde oluşturulan haberler duyuru; detaylı bir anlatımla oluşturulan haberlerde açıklayıcı kategorisinde ele alınmıştır.

Tablo 1. Haber Kategorileri

Haber Kategorileri	The New York Times	Pravda
Duyuru	2	3
Açıklayıcı	4	2

Tablo 1 incelendiğinde *The New York Times* gazetesinin 2, *Pravda* gazetesinin 3 duyuru niteliğinde haberi; açıklayıcı kategoride ise *The New York Times* gazetesinin 4, *Pravda* gazetesinin 2 haberi olduğu tespit edilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanından önce Amerika ve Sovyet basınında cumhuriyetle ilgili 6, Cumhuriyet'in ilanından sonra ise 5 haberin oluşturulduğu tespit edilmiştir (Tablo 2 ve Tablo 3).

Tablo 2. Duyuru Haberler Listesi

Gazete	Tarih	Başlık	Konu	Özne	Tanımlama ve Kavramlar	Yöntü	Bildirim Yeri
The New York Times	5 Ekim 1923	Türkiye de 4 veya 5 Yıl Görev Süreli ve Bir Başkanlı Cumhuriyet İlan Edilecek	Cumhuriyet	Türk Anayasası	Yeni	Olumlu	İstanbul
The New York Times	30 Ekim 1923	Ankara Oyu Türkiye'yi Cumhuriyet Yapıyor - Kemal Paşa İlk Cumhurbaşkanı Seçildi-	Cumhuriyetin İlanı	Büyük Millet Meclisi, Cumhurbaşkanı, Mustafa Kemal Paşa	Devlet Başkanı, Başkomutan	Olumlu	İstanbul
Pravda	6 Ekim 1923	Türkiye-Cumhuriyet	Cumhuriyetin İlanı	Halk Partisi	-	Olumlu	Ankara
Pravda	11 Ekim 1923	Ankara Türkiye'nin Başkenti	Başkent'in Ankara Olması	İktidar	Halk Partisi	Olumlu	Ankara
Pravda	28 Ekim 1923	Türkiye Kabinesi İstifa Etti	Güven Kazanmak İçin Kabinenin İstifası	Türkiye Kabinesi	Güvenilir Yeni Kabine, Fırsat	Olumlu	Ankara

The New York Times'ın 5 Ekim 1923 tarihli ve *Türkiye de 4 veya 5 Yıl Görev Süreli ve Bir Başkanlı Cumhuriyet İlan Edilecek* (The New York Times, 1923a) başlıklı duyuru niteliğindeki ilk haberi incelendiğinde bu haberde ulusal meclisin yasama ve yürütme yetkisini elinde bulunduracağı, kurulacak kabinenin meclise karşı sorumlu olacağı, kabinenin üyelerinin cumhurbaşkanı tarafından atanacağı, Cumhuriyet'in ilanından sonraki iki ay içerisinde Türk anayasasının tanzim edileceği, ordunun baş komutanı ve mareşal rütbesi olan Mustafa Kemal Paşa'ya büyük millet meclisi tarafından cumhurbaşkanı görevi verileceği ve 4 ya da 5 yıllık periyotlarla cumhurbaşkanlığı seçiminin yenileneceği vurgulanmaktadır. 30 Ekim 1923 tarihli *Ankara Oyu Türkiye'yi Cumhuriyet Yapıyor - Kemal Paşa İlk Cumhurbaşkanı Seçildi* (The New York Times, 1923b) başlıklı duyuru niteliğindeki ikinci haberi incelendiğinde ise Ankara'daki ulusal meclisin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulumunu oyladığı, Mustafa Kemal Paşa'nın

oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçildiği, cumhuriyetin ilanının sevinci içerisinde ve herhangi bir karşı koyma olmaksızın meclisin anayasayı tanzim etmesi teklifinin kabul edildiği, milletvekili seçimlerinin 4 yıllık periyotlarla yapılacağı, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dilinin Türkçe ve dininin İslam olacağı haberleri ön plana çıkmaktadır.

Pravda gazetesinin 6 Ekim 1923 tarihli, *Türkiye-Cumhuriyet* (Pravda, 1923a) başlıklı duyuru niteliğindeki haberinde ise Türkiye Halk Partisi'nin Türkiye'de cumhuriyeti ilan edeceği haberi yer almaktadır. 11 Ekim 1923 tarihli, *Ankara Türkiye'nin Başkenti* (Pravda, 1923b) başlıklı haberinde Mustafa Kemal Paşa'nın partisi olan Türkiye Halk Partisinin Türkiye'nin başkentinin Ankara olması teklifini yaptığı yazmaktadır. 28 Ekim 1923 tarihli, *Türkiye Kabinesi İstifa Etti* (Pravda, 1923c) başlıklı haberinde ise yeni meclisin güven kazanması için mevcut kabinenin istifa ettiği konuları ön plana çıkmaktadır.

Bu haberlerden anlaşılacağı üzere iki gazetenin de cumhuriyetin ilanına olumlu baktığı görülmektedir. Duyuru niteliğindeki bu haberlerde keskin ve taraflı bir yorum görülmemekle birlikte gazete içeriklerinin oluşturulmasında Türkiye'deki yerel muhabirlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kanıya varılmasının sebebi haberlerin içeriğindeki teknik dilin dönemde Türkiye'de yayımlanan gazetelere benzer olduğunun tespit edilmesinden kaynaklanmaktadır. *Hakimiyet-i Milliye*, *Vakit*, *Akşam* ve *Ulus* gibi gazetelere bakıldığında benzer dilin kullanıldığı görülmektedir.

Tablo 3. Açıklayıcı Haberler Listesi

Gazete	Tarih	Başlık	Konu	Özne	Tanımlama ve Kavramlar	Yönü	Bildirim Yeri
The New York Times	6 Ekim 1923	Başka Bir Cumhuriyet	Cumhuriyet	Meclis, Mustafa Kemal Paşa,	Yasama, Yürütme, Büyük Meclis, Başarı	Olumlu	-
The New York Times	28 Ekim 1923	Türkiye'de Cumhuriyet Planı Neden Kontrol Edildi	Cumhuriyet Ne Getirecek	Mustafa Kemal Paşa, Meclis, Cumhuriyet, Politikacılar	Temsilci, Yetki	Olumlu	-
The New York Times	31 Ekim 1923	Türkler Yeni Cumhuriyeti'ni Eleştiriyor - İstanbul Gazetesi Başkana Verilen Yetkilerin Aşırı Olduğunu Açıklıyor-	Cumhuriyet	Mustafa Kemal Paşa, Tevhid Gazetesi	Tam Yetki	-	İstanbul

The New York Times	31 Ekim 1923	Anadolu Cumhuriyeti	Ankara Hükümeti	Türk Liderler	Genç, Cumhuriyetçi	Olumlu	-
Pravda	31 Ekim 1923	Türkiye Cumhuriyeti'ne SSCB'nin Selamı	SSCB'den Tebrik Mesajı	cumhurbaşkanı	Kutlama, Dostluk	Olumlu	-
Pravda	12 Aralık 1923	Karşı Devrimciler ve Entrikalar	Muhafif Gazetecileri Tutuklama ve Yargılama	Yeniğün ve Hamidiye Gazeteleri	Yabancıların Provokasyonu	Olumlu	Ankara

Açıklayıcı haber kategorisinde *The New York Times*'ın 6 Ekim 1923 tarihli, *Başka Bir Cumhuriyet* (The New York Times, 1923c) başlıklı haberinde birçok zorluktan geçen ve sonu gelen 500 yıllık imparatorluğun ardından birkaç ay önce Mustafa Kemal Paşa'nın zaferini ilan ettiği, batılı anlamdaki cumhuriyetin en önemli özelliğinin yenilikçilik olduğu, yasama ve yürütmenin merkezi konumda ve sürekliliğe sahip mecliste bulunduğu, meclisin kararlarının cumhurbaşkanı tarafından atanmış olan Danıştay üyeleriyle denetlenebileceği, cumhurbaşkanının üstün yetkilere sahip olduğu, kabinenin ve bakanların meclise karşı bütünlüklü bir şekilde sorumlu olduğu günümüzde ise her bir bakanın da meclis karşısında bireysel sorumluluk içerisinde bulunduğu konuları ön plana çıkmaktadır. 28 Ekim 1923 tarihli, *Türkiye'de Cumhuriyet Planı Neden Kontrol Edildi* (The New York Times, 1923d) başlıklı haberde ise Cumhuriyet'in ilanıyla büyük millet meclisinin anayasayı hızlıca değiştireceği, Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Eylül de bir gazeteciyle yaptığı röportajda Cumhuriyet'in prensiplerinin batılı cumhuriyetlerden farklı olmayacağı açıklamasının şüpheyle karşılandığı, öngörülen cumhuriyete yönelik politikacıların korkularının, Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlük yapmasından ziyade kendi yetkilerinin güç kaybetmesi olduğu yazılmıştır. 31 Ekim 1923 tarihli, *Türkler Yeni Cumhuriyeti'ni Eleştiriyor - İstanbul Gazetesi Başkana Verilen Yetkilerin Aşırı Olduğunu Açıklıyor* (The New York Times, 1923e) başlıklı haberde ise Ankara'da cumhuriyetin ilan edildiği, cumhuriyetin sevinç çığlıkları arasında oyoçluğuyla Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiği; fakat her yerde bu olumlu havanın olmadığı, *Tevhid* gazetesinin önerilen cumhuriyet biçiminin cumhuriyet ilkelerine aykırı olduğu ve Mustafa Kemal'den sonraki başkanların yetkilerini iyi bir şekilde kullanacaklarının garantisiz olduğu ifade edilmektedir. 31 Ekim 1923 tarihli, *Anadolu Cumhuriyeti* (The New York Times, 1923f) başlıklı haberde ise genç Türk liderlerin Amerika ulusunun ilk günlerindeki Hamilton ve Jefferson gibi liderleri örnek aldıkları, devrimci generallerin ülke yönetiminde söz sahibi olmalarının Anadolu Cumhuriyeti'nin önemli bir unsuru olduğu konuları ön plana çıkmaktadır.

The New York Times gazetesinde açıklayıcı kategoride yayımlanan haberlerin Pravda gazetesine göre daha ayrıntılı olduğu göze çarpmaktadır. Yönetim şeklinin anayasal süreçteki detaylarına kadar yer verilen haberlerde yeni yönetimin başındaki kişinin bütün güçleri elinde tutabileceği endişesi

hemen hemen her haberde vurgulanmaktadır. Gazete bunu yaparken cumhuriyet muhaliflerinin eleştirilerine yer vermekte diktatörlük vurgulamasını ise batılı cumhuriyetler kıyaslamasıyla gerçekleştirmektedir.

Pravda gazetesinin 31 Ekim 1923 tarihli, *Türkiye Cumhuriyeti'ne, SSCB'nin Selamı* (Pravda, 1923d) başlıklı haberde Moskova'daki Türk büyükelçisinin Rus dış ilişkiler yetkililerine Türkiye yönetimimin cumhuriyet olduğunu bildirmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı ve İsmet Paşa'nın meclis başkanı olması konularını içeren görüşmesi aktarılmakta ve Rusya dış işlerinin bu gelişmeler sonucunda Türkiye halkını ve Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik ettiği mesajı iletilmektedir. 12 Aralık 1923 tarihli, *Karşı Devrimciler ve Entrikalar* (Pravda, 1923e) başlığıyla oluşturulan haber ise Padişahın tekrar iktidara gelmesi için haberler yayımlayan gazete yetkililerinin tutuklanması ve Cumhuriyet'e yönelik *Hamidiye Gazetesi*'nin ve *Yeni Gün Gazetesi*'nin yapmış oldukları olumlu haberlere yer verilmektedir.

Pravda gazetesi de açıklayıcı haber kategorisinde değerlendirilen iki haberde Cumhuriyet'in ilanına destek vermekte *The New York Times* gazetesinin aksine fazlaca detay vermemektedir. Diğer haberde ise cumhuriyete karşı muhalif bir kalkışmanın gerçekleşebileceği endişesi dile getirilirken bu niyetteki kişilerin tutuklanmalarının icap edebileceği ifade edilmektedir.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilanının dış basındaki yansımalarını ele alan bu çalışmada ekonomiden siyasete farklı bakış açılarına sahip olan ve iki farklı ülkede yayımlanan *The New York Times* ve *Pravda* gazeteleri, Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihinden hareketle içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda Cumhuriyet'in ilanından önce de cumhuriyetle ilgili haberlerin her iki yayın organının da görülmesi sonucu inceleme parametresi, 3 aylık yayın periyotuna çekilmiştir.

Çalışma için seçilen gazetelerde Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili yapılan haber sayısı on bir (11) adettir. Seçilen gazeteler aynı zamanda her iki ülkenin de resmi görüşünü yansıtmaktadır. *Pravda* devletin ideolojik aygıtı sayılan bir parti gazetesidir. Özel bir gazete olan *The New York Times* ise devletçi yayımlarıyla dikkat çekmektedir. Her iki gazetede de haberler duyuru ve açıklayıcı metinler biçiminde yer almaktadır. Duyuru amaçlı haberler genel itibarıyla kısa ve kolay anlaşılırdır. Diğer haber biçimleri analize daha uygundur. İncelenen haberlerde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik olumsuz sayılabilecek bir bakış açısı bulunmamaktadır. İki gazetede reformları, Cumhuriyet'in ilanını, ulusal ve uluslararası kararları destekler mahiyette haberleri ön plana çıkarmıştır. Amerikan basınının Cumhuriyet'in ilanına gösterdiği ilgi batılılaşma açısından daha önemli görünmekte, Batı ülkelerindeki cumhuriyet olgusu temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin

özelliklerinin nasıl olabileceğine dair öngörü niteliğindeki açıklayıcı haberler işlenmektedir.

Farklı dünya görüşlerine sahip olan ve bununla yayın politikasını sürdüren örneklemdeki gazetelerde göze çarpan başlıca unsur Cumhuriyet'in ilanına yönelik takındıkları olumlu tavrıdır. Diğer yandan her iki yayın organında da Cumhuriyet'in ilanına muhalif kalan kesimlerin Cumhuriyet karşısındaki tavrılarını gösteren haberler bulunmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Yusuf Yurdigül: %50, Recep Bayraktar: %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Yusuf Yurdigül: %50, Recep Bayraktar: %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Britannica, (2023). *The New York Times*. 20 Eylül 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/The-New-York-Times> adresinden edinilmiştir.

Chernomas, R. ve Hudson, I. (2016). *Gatekeeper: 60 years of economics according to the New York Times*. New York: Routledge.

Dursunoğlu (1946). *Milli Mücadelede Erzurum*. Ankara: Ziraat Bank Matbaası.

Eroğlu, H. (1998). *Atatürk ve Cumhuriyet*. Atatürk Araştırma Merkezi: Ankara.

Freedman, E. (2011). Theoretical foundations for researching the roles of the press in today's Central Asia. Eric Freedman ve Richard Shafer (Ed.), *After the czars and commissars journalism in authoritarian post-Soviet Central Asia* içinde (ss. 1-15) East Lansing, MI: MSU Press.

Güz, N. (1999). Cumhuriyetin ilanına basının bakışı. *Selçuk İletişim*, 1(1), 3-12.

- İnci, İ. (2019). Cumhuriyet düşüncesi ile ilgili gelişmeler ve cumhuriyetin ilanına yönelik tepkiler. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 337-354. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.595868>
- Kılıç, A. (1955). *Atatürk'ün Hususiyetleri*. İstanbul: Sel.
- Kopar, M. (2016). Cumhuriyetin kuruluş yıllarında basın iktidar ilişkisi (1920-1925) . *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosya Bilimler Dergisi*, 40(1), 117-135.
- Mueller, J. K. (1998). Staffing newspapers and training journalists in early Soviet Russia. *Journal of Social History*, 31(4), 851–873. <http://www.jstor.org/stable/3789304>
- Özalp, K. ve Özalp, T. (1992). *Atatürk'ten Anılar, Her Yönüyle Atatürk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pravda. (1923a, 6 Ekim). *Türkiye-Cumhuriyet*. 14 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.eastview.com/resources/gpa/pravda/> adresinden edinilmiştir.
- Pravda. (1923b, 11 Ekim). *Ankara Türkiye'nin başkenti*. 17 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.eastview.com/resources/gpa/pravda/> adresinden edinilmiştir.
- Pravda. (1923c, 28 Ekim). *Türkiye kabinesi istifa etti*. 6 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.eastview.com/resources/gpa/pravda/> adresinden edinilmiştir.
- Pravda. (1923d, 31 Ekim). *Türkiye Cumhuriyeti, SSCB'nin selamlaması*. 19 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.eastview.com/resources/gpa/pravda/> adresinden edinilmiştir.
- Pravda. (1923e, 12 Aralık). *Karşı devrimcilerin entrikaları*. 21 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.eastview.com/resources/gpa/pravda/> adresinden edinilmiştir.
- Shafer, R. (2011). Soviet foundations of the post-independence press in Central Asia. Eric Freedman ve Richard Shafer (Ed.), after the czars and commissars journalism in authoritarian post-Soviet Central Asia (ss. 19-34) içinde. East Lansing, MI: MSU Press.
- Temiztürk, H. (2019). *Kolonyal dönemden Trump çağına Amerikada gazetecilik*. İstanbul: Kopernik.
- The New York Times. (1923a, 5 Ekim). *Türkiye de 4 veya 5 yıl görev süreli ve bir başkanlı cumhuriyet ilan edilecek*. 15 Ağustos 2023 tarihinde <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1923/10/05/106010289.html?pageNumber=1> adresinden edinilmiştir.
- The New York Times. (1923b, 30 Ekim). *Ankara oyu Türkiye'yi Cumhuriyet yapıyor -Kemal Paşa ilk cumhurbaşkanı seçildi-*. 5 Ağustos 2023 tarihinde

<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1923/10/30/106015259.html?pageNumber=1> adresinden edinilmiştir.

The New York Times. (1923c, 6 Ekim). *Başka bir cumhuriyet*. 17 Ağustos 2023 tarihinde

<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1923/10/06/106010698.html?pageNumber=14> adresinden edinilmiştir.

The New York Times. (1923d, 28 Ekim). *Türkiye'de cumhuriyet planı neden kontrol edildi*. 20 Ağustos 2023 tarihinde

<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1923/10/28/105934279.html?pageNumber=174> adresinden elde edilmiştir.

The New York Times. (1923e, 31 Ekim). *Türkler yeni Cumhuriyeti'ni eleştiriyor -İstanbul Gazetesi başkana verilen yetkilerin aşırı olduğunu açıklıyor-*. 20 Ağustos 2023 tarihinde

<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1923/10/31/104970590.html?pageNumber=19> adresinden edinilmiştir.

The New York Times. (1923f, 31 Ekim). *Anadolu cumhuriyeti*. 25 Ağustos 2023 tarihinde

<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1923/10/31/104970538.html?pageNumber=14> adresinden edinilmiştir.

Yurdigül, A. ve Erdoğan Çakar, B. (2019). Sovyet basınında Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı: Pravda ve İzvestiya gazeteleri örneği. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), 273-294. <https://doi.org/10.21563/sutad.855821>

Extended Abstract

The successful conclusion of the period of national struggle also led to the realization of new regulations by the newly established independent state. The revolutionary innovations carried out under the leadership of Gazi Mustafa Kemal Pasha have also manifested themselves in the economic, political and social fields of the state. Ankara, the capital of the state, was chosen as the place where the young republicans continue their work. The new initiatives put forward by the Ankara government have been received negatively by opposition groups over time. In this sense, the struggle area of the new state has continued within the country.

Newspapers have been the most effective means of communication through which people have been able to learn about the developments during the national struggle. Within this framework, the newspapers of the period announced the innovations put forward by the republic to be established, and in the same way, the opposition section stood against it through newspapers close to them. From this point of view, it would be appropriate to say that the newspapers of the period kept a record of what happened in the historical process.

In this study, the way the proclamation of the republic on October 29, 1923, which means the official proclamation of the State of the Republic of Türkiye, was covered in the press operating in the United States and the Soviet Union, is analyzed. In this context, the proclamation of the republic has been viewed from two different poles through The New York Times, an American-based newspaper, and Pravda newspapers published in the Soviet Union.

The study analyzes the way the proclamation of the republic, which means the official proclamation of the State of the Republic of Türkiye, was covered in the press operating in the United States and the Soviet Union. On this occasion, the attitude towards the proclamation of the republic will be looked at from both ends of the world. It is aimed to reveal the common and different aspects of this point of view.

The universe of the study is the newspapers published in America and the Soviet Union of the period. The New York Times and Pravda newspapers determined by the purposeful sampling method will be examined comparatively by the content analysis method. The analysis categories of the study are in the form of announcements and explanatory. News are analyzed through these categories based on features such as “source of news”, “title of news”, “issue of news”, “subject of news” “definition of news”, “direction of news”, and “locations of news”.

It is among the key findings of the study that the news about the declaration of the republic was reported before the declaration of the republic, there are many ongoing discussions about the Ankara government, and newspapers in two different countries towards the declaration of the republic had a positive attitude towards this historical development in the foreign press in the sample.

In this study, which deals with the reflections of the declaration of the Republic in the foreign press, The New York Times and Pravda newspapers, which have different perspectives from economy to politics and operate in two different countries, were examined by content analysis method, starting from the date of the declaration of the Republic on October 29, 1923. As a result of the analysis, the review parameter was reduced to a 3-month publication period as news about the republic appeared in both media organs before the declaration of the republic.

The number of news about the proclamation of the republic in the newspapers selected for the study is eleven (11). The selected newspapers also reflect the official opinion of both countries. Pravda is a party newspaper that is considered the ideological apparatus of the state. The New York Times, a commercial newspaper, attracts attention with its pro-government publications. News in both newspapers take place in the form of announcements and explanatory texts. The format of the news in the news category for announcement purposes on the newspaper pages is extremely short and clear. Explanatory form of news are more suitable for analysis. There is no negative statement about Türkiye in any of the examined news.

The news supports reforms, the proclamation of the republic and national and international decisions. The attention paid by the American press to the proclamation of the republic seems to be more important from the point of view of Westernization, and on the basis of the republic phenomenon in western countries, explanatory news that are predictive of what the characteristics of the Republic of Türkiye might be like are covered.

The main thing that stands out in the newspapers in the sample, which have different world views and maintain their publishing policy accordingly, is their positive attitude towards the declaration of the republic. On the other hand, there are news in both media outlets showing the attitudes of those who oppose the declaration of the republic.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE MODERN KADIN KURGUSU VE BASIN: EV KADIN DERGİSİ

Ömer ALANKA* & Selver MERTOĞLU**

Öz

Erken Cumhuriyet döneminde asrileşme ya da muasırlaşma olarak da ifade edilen modernleşmenin Türk toplumuna aktarımında kadın imajında yaşanan dönüşümlerin önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Modernleşme hareketinin başta gelen aktörlerinden biri olarak kadınlar, Cumhuriyet'in de sağladığı hak ve imkanlarla toplumsal konumlarını şekillendirmiştir. Bu dönemde çıkarılan kadın dergileri ise modern Türk kadınının nasıl olması gerektiğini halka aktarmada önemli roller üstlenmiştir. Bu çalışmada da Erken Cumhuriyet döneminde kadın imajının modern kalıplarla şekillendirilerek hedef kitleye nasıl yansıtıldığı incelenmiştir. Bunun için dönemin önemli kadın dergilerinden biri olan Ev Kadın dergisinin toplam 43 sayısına erişim sağlanmıştır. 43 sayı içerik analiz yöntemiyle incelenerek belirlenen kategorilerin, elde edilen sayılarda var olup olmadığına bakılmıştır. Erişilen sonuca göre 7 farklı kategorinin neredeyse tüm sayılarda yer almasından dolayı her yıl bir sayı olmak üzere toplam 6 farklı sayı doküman analiz yöntemiyle incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda Ev Kadın dergisinin, çağdaş Türk kadınının kurgusunu yaparak okurlarına sunduğu görülmüştür. Dergide, farklı rollere sahip bir modern Türk kadını imajı çizilirken kadın; iş kadını, anne, eş, ev hanımı, sosyal hayatta yer alan, gece hayatında eğlenen özgür, bakımlı ve modaı takip eden bir kadındır. Böylelikle Ev Kadın dergisinin toplumda kadınların aydın bir Türk kadın kimliği kazanmaları için çaba gösterdiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ev Kadın Dergisi, Türkiye Modernleşmesi, Modern Kadın.

MODERN WOMAN FICTION AND THE PRESS IN THE EARLY REPUBLICAN PERIOD: EV KADIN MAGAZINE

Abstract

It is well known that in the early republican period, the change in the image of women played a central role in the transmission of modernization, also called "Westernisation" or "contemporaneity," to Turkish society. As one of the leading actors of the modernization movement, women shaped their social position with the

* Prof. Dr., Hatay Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, iletisim@mku.edu.tr, 0000-0002-5558-1848

**Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, smertoglu@kastamonu.edu.tr, 0000-0002-1189-675X

rights and opportunities granted by the Republic. The women's magazines of the period played a crucial role in conveying the image of the modern Turkish woman to the public. This study examined how the image of women in the early Republican period was shaped into modern archetypes and presented to the target audience. For this purpose, 43 issues of "Ev Kadın," a well-known women's magazine of the time, were used. The 43 issues were subjected to a content analysis examining the presence or absence of predefined categories. The results showed that seven categories were nearly ubiquitous in all themes, leading to an in-depth document analysis of six themes (one from each year). The analysis revealed that "Ev Kadın" magazine drew and presented a contemporary image of Turkish women to its readers. The magazine painted a multi-layered picture of the modern Turkish woman as a businesswoman, a mother, a wife, a housewife, a participant in social life, and a woman who enjoys nightlife and is free, well-groomed, and fashion-conscious. Obviously, the magazine "Ev Kadın" aimed to promote an enlightened Turkish female identity in society.

Keywords: *Ev Kadın Magazine, Turkish Modernization, Modern Woman.*

Giriş

Millî Mücadele yıllarında Türk topraklarının bağımsızlığı için gerek cepheye gerekse de diğer faaliyetlerde önemli roller üstlenen kadınlar, tarihe isimlerini yazdırarak toplumda kendilerine verilen değerin de artmasını sağlamışlardır. Örneğin, 19 Mayıs 1919'da Fatih Mitingine katılan Halide Edip, Meliha ve Naciye hanımlar, basında yer alarak yazdıkları yazılarla Millî Mücadeleyi ayakta tutmaya çalışan Halide Edip ve Müfide Ferit, özellikle askere yiyecek ve sağlık hizmeti temin etmek amacı güden Asri Kadınlar Cemiyeti ile Hilâl-i Ahmer Kadın Kolları, Millî Mücadele esnasında cepheye katılan Asker Saîme, Kılavuz Hatice, Kara Fatma ve Binbaşı Ayşe tarihe adını yazdıran bu kadınlardan yalnızca bazılarıdır (Kurnaz, 1996). Mustafa Kemal Atatürk, toplum içinde kadının önemini kavrayan bir lider olarak, kadınların değerini ve toplumdaki rolünü birçok kez açıkça ifade etmiştir. Örneğin, 1923 yılındaki İzmir konuşmasında, "Dünya üzerinde gördüğümüz her şey, şuna inanmak lazımdır ki; kadının eseridir..." demiş ve 17 Mart 1923 tarihinde Tarsus'ta yaptığı konuşmada da şunları söylemiştir: "Kahraman Türk kadını! Sen yerlerde sürünmeye değil, omuzlar üzerinde yükselmeye layıksın." Bu ifadeler, Atatürk'ün kadınlara verdiği değeri ve bu değeri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde nasıl vurguladığını açıkça gösteren örneklerdir.

Cumhuriyet dönemi öncesinde Osmanlı devletinde yer alan şer'i hukuk kuralları erkeklerle kadınların eşit haklara sahip olmadığını gösterirken kadının kamusal alanda yer almadığını yansıtmaktadır. Bu şer'i hukuk kurallarına göre kadınlar, ev dışında bedenlerini kapatacak kıyafetler giymek zorunda kalmıştır. Ayrıca kadınlar, Tazminat dönemine kadar devletin kontrolü altında olmuştur (Keskin, 2016, s. 1). Tazminat dönemiyle başlayarak Cumhuriyet dönemiyle artan kadının toplumdaki konumuyla ilgili iyileştirmeler modern kadın imajının da oluşmasını sağlamıştır. Böylelikle kadın, 1925 yılında gerçekleştirilen şapka ve kıyafet devrimiyle giyim ve

kuşam konusunda özgürlüğe kavuşmuştur. Atatürk'ün konuşmalarından, Türk kadınının toplum içinde önemli bir konuma sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin, 1923 yılında Konya'da yaptığı bir konuşmada, Mustafa Kemal Atatürk, kadınlara dair düşüncelerini şu sözlerle dile getirmektedir (Feyzioğlu, 1986, s. 593):

"Dünyada hiçbir milletin kadını, ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştı, milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını gibi emek verdim diyemez. Belki erkeklerimiz memleketi istila edenlere karşı süngüleriyle düşmanın süngülerine göğüslerini germekle düşman karşısında hazır bulundular. Fakat erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat kaynaklarını kadınlarımız işletmiştir... Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, aile ocaklarının dumanını tütüren, bütün bunlarla beraber sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin harp malzemesini taşıyan hep onlar, hep o yüce, o fedakâr, o ilahi Anadolu kadınları olmuştur. Bundan ötürü hepimiz, bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle sonsuza kadar aziz ve kutsal bilelim".

Kadın, sadece ev işleriyle ve çocukla ilgilenen değil aynı zamanda iş hayatında ve siyasette yer alan bilgili ve eğitilmiş kimliğe bürünmüştür. Örneğin, Türkiye'de kadınların belediye seçimlerine katılma hakkı ilk defa Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1930 yılında sağlanmıştır. Ancak asıl önemli değişiklik, 1934 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile gerçekleşmiş ve kadınlar seçme ve seçilme hakkına sahip olmuştur. Bu yeni haklarıyla kadınlar, ilk kez 1935 seçimlerine katılmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 5. döneminde 18 kadın parlamenter ile Meclis'te temsil edilmiştir. 1935 seçim sonuçlarına göre Meclis'e 17 kadın milletvekili girmiştir. 1936'da boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde ise Hatice Özgener Çankırı'dan milletvekili seçilerek Meclis'teki kadın milletvekili sayısı 18'e yükselmiştir (TÜİK, 2012, s. 10). Laikliğin ve modernliğin simgesi olarak her alanda yer alan kadınlar Erken Cumhuriyet Döneminde çıkarılan, Süs, Çalığı, Ev Hocası, Yıldız, Firuze, Cumhuriyet Kadını, Moda Albümü, Model, Okul Kızı, Ana, Sesimiz, Kadın Dünyası, Kadınlar Âlemi, Ev Kadını, Asrın Kadını, Aile, Yeni Moda, Seksoloji, Büyük Moda Mecmuası gibi dergilerle (Şahin, 2018, ss. 98-99) de bu imajı yansıtmışlardır. Dolayısıyla her ne kadar bu dönemde de kadının asli görevi olarak inşa edilen annelik ve eşlik rolleri her düzeyde öne çıkarılsa da kadının aktif rol aldığı diğer faaliyetlere de yer verilerek modern Türk kadını imajını destekleyen bir yaklaşım sergilenmiştir. Örneğin 1938-1942 yıllarında çıkarılan Çocuk Esirgeme Kurumu'nun yayın organı niteliğindeki ANA dergisinde anneliğin kutsallığına ve çocuk bakımındaki önemine dikkat çekilirken aile terbiyesi, spor, moda, el işleri vb. konular da işlenmiştir. ANA dergisinde yer alan Cumhuriyetçi modern kadın imajını ortaya çıkarmaya çalışan Koçer (2023, s.

11), yapmış olduğu çalışmada dergide kadınların geleneksel anne, eş ve ev kadını rollerinin yanı sıra sosyal ve kültürel rollerindeki imajının da yansıtılmaya çalışıldığını göstermektedir. Cumhuriyet döneminde yayınlanan kadın dergilerinden Ev Kadın dergisinde ise “Gürbüz Çocuk Yetiştirmek” adlı köşede anneliğin ve çocuk bakımının önemini vurgulayan tavsiyeler yer alırken diğer sayfalarda kadının bakımlı ve gece hayatında eğlenebilen bir kadın olduğu iletilmektedir.

Ayrıca dergilerde yer alan görsellerde kadınların güzelliği ile ilgili tüyolarla moda olan kıyafetler ön plana çıkarılarak çağdaş kadının resmi çizilmektedir. Genel olarak Erken Cumhuriyet dönemi dergilerinde; eğitim, moda, sanat, ev işleri, güzellik gibi temaların var olduğu görülmektedir. Işık (2021, ss. 218-219), Erken Cumhuriyet Dönemi kadın dergileri üzerine yapmış olduğu çalışmada Cumhuriyet rejiminin kadından beklediği asli rolün annelik ve iyi bir eş olmak olduğunu belirtirken bu rolün basın aracılığı ile nasıl sunulduğunun ve içselleştirildiğinin izlerini, süreli kadın yayınlarında görmenin mümkün olduğuna değinmektedir. Ayça Gelgeç Bakacak ise (2009, s. 634), dönemin kadın yayınlarının odaklandığı temel konular arasında ahlakın, ev yönetiminin, çocuk bakımı ve sağlığının, evliliğin ve moda gibi temaların bulunduğuna dikkat çekerken, bu konuların kadınlara yönelik öğretici, eğitici ve aynı zamanda motivasyon sağlayıcı özelliklerle sunulduğunu belirtmektedir.

Muasır medeniyetler seviyesine ulaşmaya çalışan Türk Cumhuriyet’inde yansıtılan kadın imajında kadın Türk kültürüne ait kodları taşıyarak milli bir çağdaşlaşma sergilemektedir. Erken Cumhuriyet dönemi resimlerinde kadın imgesini inceleyen Ergönül ve Koca (2017, s. 782), bu dönemde kadınlara anneliğin devamı olarak öğretmenlik görevinin verildiğinden bahsederken kadınların kendi çıkarlarının yanı sıra ulusun çıkarlarına da hizmet etmelerinin istendiğine değinmektedir. Ona göre, kadınlara ‘modernleşmenin taşıyıcısı’ misyonu da yüklenmiştir. Böylelikle modern giyimli peçesiz kadın, toplumun laikleşmesine de katkı sağlamıştır.

Kemalist reformlarla modern bir kadın imajı oluşturulurken kadının birbiri ile çelişen rollere sahip olduğu görülmektedir. Acun (2007, s. 98), bunları şöyle sıralamaktadır: İş hayatında yer alan eğitilmiş ve profesyonel kadın; topluluklar ve kulüpler kuran sosyalleşmiş kadın, eğitilmiş ve terbiyeli anne ve eş; gece kıyafetleri giyerek balolara gidip dans eden, erkeklerle birlikte eğlenen feminen kadın. Bu rollerden ilk üçü, daha önceden Osmanlı döneminde tecrübe edilmişken, sonuncusu yenidir ve Cumhuriyet ile birlikte, Batı tarzı kadın-erkek ilişkileri kurulmasını hedefler.

Çalışmanın evrenini oluşturan Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinden örneklem olarak Ev Kadın dergisinin seçilme nedeni, bu derginin modern Türk kadını imajını yansıtmada oldukça başarılı olmasının yanı sıra arşivinin birçoğuna erişim sağlanabilmesidir. Bu nedenle Erken Cumhuriyet döneminde yapılan inkılaplarla modernleşmeye, muasır medeniyetler seviyesine ulaşmaya çalışan Türkiye’de, kadınların siyasi alanda

hak elde etmesi, eğitimde eşitlik ve iş hayatında kadının yer edinmesi gibi düzenlemelerle var olan kadın imajının değiştiği görülmektedir. Cumhuriyet döneminden önce Osmanlı imparatorluğunda da kadın dergilerinin var olduğu bilinmektedir. Ancak Cumhuriyet'in ilanı ile kadına tanınan haklar, kadın dergilerinin de şekillenmesini sağlamıştır.

Çalışmada, erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinden Ev Kadın dergisinde sunulan modern kadın kurgusunu ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda derginin erişim sağlanabilen 43 farklı sayı içerik analiz yöntemiyle incelenerek belirlenen 7 farklı kategorinin hangi sayılar içerisinde var olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra dergide işlenen temaların aynı olmasından dolayı evreni temsil edeceği düşüncesiyle her yıl bir sayı olmak üzere toplam 6 farklı sayı doküman analiz yöntemiyle incelenmiştir. Doküman analiziyle incelenen dergide Tesadüfî örneklem yöntemiyle 1945 yılından itibaren 1950 yılına kadar yayınlanan sayılar içerisinden her yıl 1 sayı olmak üzere toplam 6 sayı örneklem olarak seçilmiştir. Bunlar; 2. sayı, 10. sayı, 22. sayı, 44. sayı, 56. sayı ve 61. sayı olarak belirlenmiştir. Çalışmada Erken Cumhuriyet dönemi resmî ideolojisinden yola çıkarak Atatürk'ün ilke ve inkılaplarına değinilmiştir. Böylelikle Cumhuriyet döneminde yer alan modernleşme projesiyle birlikte kadınların konularında yaşanan iyileştirmelere değinilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde önemli roller üstlenen Türk kadın kurgusu açıldandıktan sonra çalışmanın bulgularına geçilmiştir.

1. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ VE MODERNLEŞME

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından 14 Mayıs 1950 Demokrat partinin iktidara gelmesine kadar geçen süre Erken Cumhuriyet dönemi olarak adlandırılmaktadır. Ulus-devlet anlayışıyla bağımsız bir Türkiye fikrinin hâkim olduğu Cumhuriyet döneminin önemini Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisinin 1935 yılında düzenlediği kurultay toplantısında şu sözlerle ifade etmektedir: "Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondandır, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için aralıksız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa deyimi..." (Türk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 1935). Mustafa Kemal Atatürk, Anadolu'nun Cumhuriyet'in ilanından önceki vahim durumundan bahsettiği konuşmasında, yaşanan devrimlerle kazanılan zaferleri vurgulamıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Anadolu'yu dönüştürme amaçlı reformların yapıldığı ve böylelikle yeni bir kültür inşa edilmeye çalışıldığı görülmektedir (Sezer, 2021, s. 129). Mustafa Kemal Atatürk'ün ifade ettiği muasır medeniyet kavramı Batı Avrupa'ya işaret etmektedir. Çağdaşlaşma yolunda yapılan İnkılaplar, siyasi alanda; Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922), Cumhuriyet'in İlanı (29 Ekim 1923), Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924)'dır. Sosyal alanda ise Kılık-Kıyafet Kanunu (25 Kasım 1925), Tekke-Zaviye ve Türbelerin Kapatılması (30 Kasım 1925), Miladi Takvimin Kabulü

(26 Aralık 1925), Ölçü Birimlerinin Değişikliği (26 Mart 1931), Soyadı Kanunu (21 Haziran 1934) yer almaktadır. Yapılan İnkılaplar her alanda gerçekleştirildiği için Hukukta da dönüşümler yaşanmıştır. 1924 Anayasası ve Medeni kanun kabulü (17 Şubat 1926) bunlardan biridir.

Eğitim alanında ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924), Medreselerin Kapatılması (3 Mart 1924), Maarif Teşkilatı Kanunu'nun Çıkartılması (2 Mart 1926), Harf İnkılabı (1 Kasım 1928), Millet Mekteplerinin Açılması (24 Kasım 1928), Türk Tarih Kurumunun Kurulması (15 Nisan 1931), Halkevlerinin Açılması (19 Şubat 1932), Türk Dil Kurumunun Kurulması (12 Temmuz 1932) gibi reformlarla ülkede okur yazar sayısının artırılması amaçlanmıştır. Tarım alanında da farklı devrimler gerçekleştirilmiştir. Tarım alanında yapılan inkılaplar; Aşar Vergisinin Kaldırılması (17 Şubat 1925), Toprak Reformu Yasası (2 Haziran 1929), Yüksek Ziraat Enstitüsünün Kurulması (1933) ile çiftçinin üretimini arttırması sağlanmıştır. Ekonomi alanında da gerçekleştirilen uygulamalarla ülkenin refahı sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle İş Bankası'nın Kurulması (1924), Kabotaj Kanunu'nun Çıkartılması (1 Temmuz 1926) ve Merkez Bankası'nın Açılması (1930) ülkenin refahını sağlanmaya yönelik olarak ekonomi alanında gerçekleştirilen uygulamalardır.

Son olarak sanayi alanında da gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Yapılan İnkılaplarda Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun Kabulü (1927), I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1933), Sümerbank'ın Kuruluşu (1933), Etibank ve Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün Kurulması (1935), Emlakbank'ın Kuruluşu (1936), Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın Kuruluşu (1939) ile ülke ekonomisinin dışa bağımlı olmaktan kurtarılmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Yapılan devrimler, modernlik projesi için engel olarak görülen kurum ve kanunlar üzerinde gerçekleşmiştir.

Atatürkçülük olarak bilinen Türk İnkılabı akılcı, gerçekçi ve dinamik olmasının yanı sıra yeniliğe ve gelişmeye açıktır. Bu nedenle bir oluş ve bitişin hikâyesi olarak görülmemektedir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti yalnızca bir devlet yapısı idare şeklinden çok daha öte anlamlara sahiptir. Modern ve medeni olmakla birlikte yeni bir yaşayış ve dünya görüşüdür. Yapılan devrimler daha ileri bir toplum yapısının oluşması için yapılmıştır. Bununla birlikte yapılan İnkılaplar Atatürk ilkelerine dayanmaktadır. Bu ilkeler 1937 Anayasası'nın 1. maddesinde şöyle sıralanmaktadır (Yücel, 1988, s. 809-810): Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve inkılapçılık. Bu altı ilkenin her biri farklı amaç ve hedeflere sahiptir. Atatürkçü düşünce sisteminde yer alan ilkelerin amacı Türk milleti birliği ve beraberliğiyle birlikte tam bağımsız, çağdaş ve ileriye dönük bir toplum oluşturmaktır. Hürriyeti ve istiklali karakteri olarak nitelendiren Atatürk, vermiş olduğu demeçte hürriyet ve istiklal vurgusunu şu sözlerle ortaya koymaktadır: “Bence bir millette şeref, haysiyetin, namusun ve insanlığın vücut ve beka bulabilmesi mutlaka o milletin hürriyet ve istiklaline sahip olmasıyla kaimdir.” (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma

Merkezi, 1997, s. 31). Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunan Atatürkçü düşüncede bunlarla birlikte çağdaşlaşma, ulusal egemenlik ve akılcılık gibi özellikler de yer almaktadır.

Türkiye'ye uygun bir yönetim yapısını oluşturma çabaları sonucunda Cumhuriyet, modernleşmeyi de sağlamıştır. Özellikle Atatürk'ün, Cumhuriyet sayesinde modernleşmenin gerçekleşeceğine inandığı ve bu amaç doğrultusunda ilke ve inkılapları gerçekleştirdiği görülmektedir. 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı konuşmada çağdaşlaşmanın Cumhuriyet rejimindeki önemine işaret ettiği anlaşılmaktadır: “Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimlerin amacı, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamıyla çağdaş ve bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum haline getirmektir. Devrimlerimizin asıl ilkesi budur” (Şen, 2017, s. 151). Modernleşme, Batı Avrupa'da Rönesans, Reform ve aydınlanma hareketiyle birlikte Fransız ihtilalinin etkisinin olduğu, “eski rejime, düşünce yapısına, inanç sistemine karşı geliştirilmiş bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır (Şen, 2017, s. 147). Böylelikle oluşturulan yeni düzende geleneksel olarak değerlendirilen tüm oluşumlar değiştirilmeye çalışılmıştır.

Avrupalılaşıma, Çağdaşlaşma veya Batılılaşma olarak da adlandırılan modernleşme Atatürk tarafından asrileşme, muasır medeniyet seviyesine erişme şeklinde kullanılmıştır. Anthony Giddens (1998, s. 11), "modern" teriminden bahsederken bu kavramın, Avrupa'da 17. yüzyılda başlayan ve dünya geneline hızla yayılan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimine işaret etmektedir. Bu yaklaşımla, modernlik, belirli bir zaman dilimi ve coğrafi kökenle ilişkilendirilmektedir. Böylelikle “modern olanın” yeni bir durumu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada, eski olana karşı bir duruş olarak yeni olanın yüceltilmesi söz konusudur. Yeni düzende dinin yerine akıl ve bilim geçerken laik bir yapı oluşturulmuştur.

Türkiye'de Osmanlı döneminde başlayan modernleşme çabaları Cumhuriyet'in ilanı ile hız kazanmıştır. Akarsu (1997, s.88), Tanzimat döneminde modernleşme çabalarının daha çok Batı'yı taklit etme şeklinde gerçekleştirildiği için başarıya ulaşamadığını söylemektedir. Bu söylemle aslında, Atatürk dönemiyle birlikte mevcut düzenin yıkılarak yerine ulus egemenliğine dayalı bir devlet düzeninin inşa edildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca önemle belirtilen bir diğer husus ise Cumhuriyetin ilanından sonra laik düzene geçilmesi ve Batı Avrupa'da birkaç yüzyıl önce başlayan uyanış ve Aydınlanma hareketinin Türkiye'de de Atatürk liderliğinde gecikmeli olarak başladığıdır. Şerif Mardin, Atatürkçülüğü, Osmanlı imparatorluğundan kalma bazı unsurları değiştirmesinin yanı sıra Batı uygarlığından esinlenerek oluşturulan bir görüş olarak değerlendirmektedir (1991, s. 156). Mustafa Kemal Atatürk'ün ifade ettiği muasır medeniyet kavramı Batı Avrupa'ya işaret etmektedir.

Çağdaşlaşma yolunda atılan bu adımlar Türk Kadınına özgürleştirerek erkek ile eşit seviyeye getirme amacını da taşımaktadır. Muasır medeniyet

seviyesine ulaşabilmek için oldukça önemli ve gerekli görülen Türk Kadını, bu amaçla; bir taraftan görsel olarak kendisini ifade etmesi konusunda cesaretlendirilirken diğer taraftan da iş hayatında yer alabilmesi için teşvik edilerek birçok hakkı güvence altına alınmıştır. Hukuki anlamda 1926 yılında başlayan bu süreç, 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasıyla zirveye ulaşmıştır. Bu önemli adımların atıldığı dönemde, kadınların yeni haklarını anlamaları, bilinçlenmeleri ve kamuoyunun tepkilerini ölçmeleri için Türk basını teşvik edici ve cesaretlendirici rol oynamıştır (Yellice, 2018, s. 321). Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde basının da oldukça önemli bir işleve sahip olduğu görülmektedir.

2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MODERN KADIN KURGUSU

II. Meşrutiyet'in ilanı ile kadınlar, haklarını savunabilmek ve seslerini duyurabilmek için örgütlenerek dergi ve gazete çıkarmıştır. Batı'da görülen birinci dalga feminizm hareketinde olduğu gibi, Osmanlı burjuva kadınları arasında da oy hakkı, iş hakkı, evlilikte eşitlik, anayasal eşitlik ve eşit yurttaşlık gibi talepleri içeren benzer bir hareket doğmuştur. Osmanlı'daki feminizm, yerel İslam geleneği ve değerlerle uyumlu bir şekilde, aynı taleplere yönelik olarak görülmüştür (Osmanağaoğlu, 2015, s. 26-27). Erken Cumhuriyet döneminde ise kadına tanınan haklarla birlikte kadının toplum içindeki konumu değişmiştir. Millî mücadele döneminde de fedakarlıklarıyla bilinen kadınlar, ülkenin bağımsızlığı için savaşıırken, toplum içinde de kendilerine farklı bir yer edinmişlerdir. Özellikle Türk modernleşme süreciyle birlikte yapılan reformlarda kadınlara hem siyasal alanda hem toplumsal alanda hem de ekonomik alanda söz hakkı verilmiştir. Kadınlara yönelik haklar Erken Cumhuriyet döneminde 1924 anayasasıyla başlamıştır. 1924 anayasasının altmış dokuzuncu maddesinde; Türkler kanun karşısında eşitler ve ayrıksız kanuna uymak ödevindedirler. Her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır” denilmektedir. Seksen yedinci maddede ise “Kadın erkek bütün Türkler ilköğretimden geçmek ödevindedirler. İlköğretim Devlet okulları parasızdır” şeklinde yer almaktadır (Kuyaksıl, 2009, s. 343).

Kanun karşısında herkesin eşit olduğunun belirtilmesi kadın ve erkeğin de eşit olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ilköğretimin zorunlu tutulması Anadolu'da aileleri tarafından okula gönderilmeyen kız çocuklarının eğitim haklarını sağlamaktadır. Bunların yanı sıra 1934 yılında yapılan düzenlemelerle kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınarak, 30 yaşını bitirmiş her kadının Milletvekili olması sağlanmıştır. Zamanla her alanda kendine yer edinen kadın laikleşme ve modernleşme uygulamalarıyla güçlenmiştir. Tekeli, (1983, s. 1193), Cumhuriyet'i kadın devrimi olarak nitelendirirken dini esasların yerini hukuki esaslar olarak kadın ve erkek eşitliğinin sağlandığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte kadının 1927 yılı Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sadece ev işleri değil çalışma hayatına da katılmaları sağlanmıştır.

Hemen ardından çalışan hamile kadınlar için 1930 yılında doğum izni tanınmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde kadınlara sağlanan haklar insan haklarıdır. Bu haklar oluşturulurken her alanda kadının konumu dikkate alınmıştır. 1933 yılında Kız Teknik öğretim müdürlükleri aracılığıyla kız çocuklarına mesleki bilgiler verilmesi sağlanmıştır. 1933 yılında yapılan düzenlemeyle yine kadının siyasal arenadaki rolü artırılmıştır. Kadınlar bu yıldan itibaren köylerde muhtar olma ve ihtiyar meclisine seçilme hakkı elde etmiştir. Cumhuriyet'in ilanından önce ataerkil ideoloji ile Şer'i hukukta yer alan maddeler, kadın için aile yaşamında da olumsuzlukların yer aldığını göstermektedir. Özellikle 17 Şubat 1926 yılında Türk Medeni Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile kadınların aile yaşamında da hakları olduğunu düzenlenen maddelerle ortaya koymuştur. Türk Medeni Kanunu ile kadınların haklarını gösteren değişiklikler şöyledir (Saygın, 1998, s. 547):

1. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenebilme hakkı yasaklanmıştır.
2. Evlenme akdinin gerçekleşebilmesi için resmi nikah yapılması zorunlu tutulmuştur. Resmi nikahı, nikah memurları, şahitler huzurunda gerçekleştirmelidir.
3. Evlenme yaşı yükseltilerek, çocukların küçük yaşta aileleri tarafından zorla evlendirilmesinin önüne geçilmiştir. Evlenmede kadın ve erkek için yaş sınırı yükseltilmiştir.
4. Temsilci yoluyla evlilik yasaklanmıştır. Böylelikle aileleri tarafından zorla evlendirilen çocukların yerine vekillik yaparak evlendirilme işlemine engel olunmuştur.
5. Şer'i hukukta yer alan boşanmanın sadece erkekler tarafından gerçekleşmiştir. Ancak Medeni kanunla bu hak kadına da tanınmıştır.
6. Boşanma durumunda kadının ve çocuğun hakları medeni kanunla güvence altına alınmıştır.
7. Ayrıca kadın ve erkek mirasta eşit haklara sahip olmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan demokratikleşme ve modernleşme süreciyle birlikte Atatürk'ün kadına verdiği önem anlaşılmaktadır. Bununla birlikte erken Cumhuriyet döneminde kadın dergiciliğinin de geliştiği görülmektedir. Kadınların çıkardığı dergiler, Cumhuriyet döneminde Türk kadın imajını resmetmektedir. Dergiler, kadının kendini ifade etmesinin yanı sıra modern kadın kurgusunu da okurlarına göstermektedir.

Cumhuriyet döneminden önce de kadın dergileri yayınlanmıştır. Osmanlı'da Tanzimat döneminde çıkarılmaya başlanan kadın dergileri, toplumda yaşanan değişimin bir göstergesi ve sonucudur. Bu yayınlar, kadınların kendi görüşlerini ifade etmeleri ve erkeklerin kadınlar hakkındaki düşüncelerini yansıtması açısından önemli kaynaklardır (Çakır, 1996, s. 23). Kılıç (2015, s. 754), Osmanlı kadın dergilerinden Mürüvvet'i inceleyerek dönemin dergilerinin özelliklerini göstermeye çalışmıştır. Dergide "Hanım Kime Denir?" başlığı altında yayınlanan yazıya dikkat çeken Kılıç, ideal

Osmanlı kadınının nasıl olması gerektiğinin tasvir edildiğini ve kadının muhafazakâr yönüne vurgu yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Avrupa tarzı kostümler, kolsuz feracelerin de Mürüvvet adlı Osmanlı dönemi dergisinde giyim kuşam konusunda yazılan yazılarda eleştirildiğini söylemektedir. Bu nedenle Osmanlı döneminde dergilerin bir kısmında muhafazakâr bir ideolojinin benimsendiği görülmektedir. Hatta ilk dönem dergilerinde kullanılan kadın fotoğraflarının dahi Osmanlı kadınının giyimini dikkate alacak şekilde seçildiği anlaşılmaktadır. Gülay Arıkan, “Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlarla ilgili Gelişmeler” başlıklı çalışmasında (1994, s. 326), Osmanlı döneminde özellikle Tanzimat ile II. Meşrutiyet’e kadar olan zaman diliminde kadınların çıkardığı dergilerde ve gazetelerde iyi bir eş, iyi bir anne ve iyi bir Müslüman olmanın gerekliliklerinin tema olarak işlendiğine değinmiştir.

Cumhuriyet döneminde yayınlanan dergilerde ise Cumhuriyet’in oluşturmaya çalıştığı kadın imajı çizilmeye başlanmıştır. Örneğin, dönemin önemli dergilerinden biri olan Süs’ün tam olarak Cumhuriyet döneminde kurgulanan kadın imajını yansıttığı görülmektedir. Süs dergisinde kadın, annelik vasıflarının yanı sıra okuyan, öğrenen, çalışan, süslenen, modayı takip eden modern kadındır (Mutlu, 2009, s. 64). Cumhuriyet öncesi dönemde yayınladıkları dergilerle kadınlar biz de varız mesajını ileterek, varlıklarını ispatlamaya çalışmışlardır. Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte kadınlar, dergilerle fikirsel alanda kendilerini göstermelerinin yanı sıra fiziksel olarak da görünür olmaya çalışmıştır. Bu ise Cumhuriyet’in “batılı kadın” tanımlaması doğrultusunda kadının, kendini konumlandırışını göstermektedir (Mutlu, 2009, s. 59). Kitle iletişim aracı olarak dergilerden yararlanan Cumhuriyet dönemi kadınları farklı isimlerle çıkardıkları yayınlarda kadın haklarının da önemli savunucusu olarak günümüze kadar adlarını duyurmuştur. Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinde yansıtılan kadın algısını ortaya çıkarmak için yaptığı çalışmada Kaya, (2019, s. 989), bu dönemde iki tip kadın kurgusunun olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan biri ideal kadın olarak bilinen, övgülerle yüceltilen kadinken ikinci olarak züppe/Koket kadın olarak tasvir edilen yüzeysel, yozlaşmış ve özünden kopmuş kadındır. İdeal Türk kadını eğitimine önem veren eş, anne ve ev kadını olma rollerini yerine getirebilen kadındır. Züppe/Koket kadın ise batılılaşma yolunda kendi ahlaki değerlerinde yozlaşmalar yaşayan moda ve dans gibi şeylerle meşgul olan kadındır. Bu nedenle Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerine bakıldığında genel olarak dergilerde moda ve dans gibi temaların yanı sıra eş, anne ve ev kadını ile ilgili konuların da birlikte yer aldığı görülmektedir.

Erken Cumhuriyet döneminde çıkan Süs, Çalığışu, Ev Hocası, Yıldız, Firuze gibi dergiler dönemin ilk kadın dergileridir. Elişi, El Emekleri, Aile Dostu, Salon, Cumhuriyet Kadını, Moda Albümü, Model, Ev-İş, Okul Kızı, Ana, Sesimiz, Kadın Dünyası, Kadınlar Âlemi, Ev-Kadını, Asrın Kadını, Ev Kadını, Aile, Kadın Gazetesi, Hanımeli, Yeni Moda, Seksoloji, Büyük Moda Mecmuası gibi dergiler ise Cumhuriyet kadınının görüntüsünü pekiştiren

dergiler olarak sıralanabilmektedir (Şahin, 2018, s. 98-99). Osmanlı imparatorluğu döneminde başlayan kadın konulu dergilere Cumhuriyet döneminde ilgi oldukça artmıştır. Kendi döneminin özelliklerini taşıyan bu dergiler, dönemin kadınları hakkında bilgiler sunmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi modern kadın kurgusu, kadının aile içinde, hukuksal alanda, eğitimde ve iş yaşamında iyileştirmeleri ile şekillenmiştir. Eski kadın imajında yaşanan ötekileştirmelere karşın Cumhuriyet'in modern kadın kimliği kadını daha görünür kılmıştır. Özellikle fiziksel olarak ön plana çıkan modern kadın giyimi ve kuşamının yanı sıra güzelliği ve bakımıyla da çağdaş kadın kimliğini sergilemiştir. Modern kadın, ev işlerinin yanı sıra iş hayatında da yer alan, eğitilmiş ve meslek sahibidir. Yayınlanan dergiler ise kadının konumunu hedef kitleye aktarmada vitrin görevi görmüştür.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Cumhuriyet'in ilanı ile toplumda yaşanan reform süreci Türkiye'nin modernleşmesi için gerekli İnkılapları kapsamaktadır. Modernleşme hareketinin başta gelen aktörlerinden biri olarak da kadınlar görülmektedir. Kadınlar, çağdaşlaşma projesiyle birlikte kazandıkları hak ve imkanlarla toplumsal konumlarını şekillendirmişlerdir. Bu dönemde çıkarılan kadın dergileri ise modern Türk kadınının nasıl olması gerektiğini halka aktarmada önemli roller üstlenmiştir. Bu çalışmada da Erken Cumhuriyet döneminde kadın imajının modern kalıplarla şekillendirilerek hedef kitleye nasıl yansıtıldığı incelenmiştir. Bunun için ilk olarak derginin erişim sağlanabilen sayıları ilk olarak içerik analiz yöntemiyle, daha sonra ise tesadüfi örneklem yöntemiyle seçilen 6 farklı sayı doküman analiz yöntemiyle incelenmiştir.

İçerik analizi, Krippendorff'a göre bir mesajın içindeki verilerden yinelenebilir ve değerli çıkarımlar yapan bir araştırma tekniğidir (Aziz, 2015, s. 133). İçerik analizinde farklı birimleştirmelerin yapıldığı görülmektedir. Örnekleme birimi, kayıtlama/kodlama birimleri, bağlam birimleri, dilsel/gramatik birimler ve gramatik/dilsel olmayan birimler olarak araştırmacılar 5 farklı birime göre çözümlenmektedir (Yıldırım, 2015, s. 130). Bu çalışmada da amacına uygun olarak kayıtlama/kodlama birimleri belirlenerek içerik analizi uygulanmıştır.

Doküman analizi ise basılı veya web tabanlı bilgilerin ve belgelerin sistematik olarak incelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Bowen, 2009, s. 27). Bilimsel bir araştırma yöntemi olan Doküman analizi, nitel bir veri analiz yöntemidir. Sonuç olarak araştırma için seçilen konuyla ilgili bilgi içeren belgelerin analizi ile veri sağlanmasına doküman incelemesi denilmektedir (Karataş, 2015, s. 72). Doküman analiziyle ilk olarak araştırmanın örneklemini oluşturan dokümanlar toplanmaktadır. Daha sonra gözden geçirilen veriler sorgulanarak analiz işlemi gerçekleştirilmektedir.

Evreni oluşturan Erken Cumhuriyet dönemi dergilerinden Ev kadın dergisinin örneklem olarak belirlenmesindeki amaç; Erken Cumhuriyet döneminde yayınlanan süreli yayınlarda genel olarak arşive erişimde yaşanan

güçlükten dolayı ve Ev Kadın dergisinin yayınlanan sayılarının birçoğuna erişim sağlanabilmesinden kaynaklıdır. Dergi, araştırmaya dahil edilirken erişim sağlanan tüm sayılar incelenerek dönemin kadın tipolojilerini ortaya koyduğu gözlemlenmiştir. Modern Türk kadını yansıtan dergilerden biri olarak Ev Kadın dergisi 1945 yılından 1950 yılına kadar her ayın 15'inde yayınlanmıştır. Renkli sayfaları ve fotoğraflarıyla dikkat çeken derginin sahibi M. Faruk Gürtunca'dır. Dergi, 6 yıllık yayın hayatında toplam 64 sayı çıkmıştır. Hedef kitlesi genel olarak ev kadınları olan dergide farklı konular yer almaktadır. Derginin ilk sayfalarında örgü ve el işi örnekleri yer alırken ilerleyen sayfalarda güzellik ile ilgili tüyolar, moda, çocuk bakımı gibi birçok temanın işlendiği görülmektedir. Dergide sunulan modern kadın kurgusunda kadının ev işleri ve çocuk bakımının yanı sıra dış görünüşüyle de ilgilenen bakımlı kadın olduğu sunulmaktadır. Ayrıca aydın Türk kadını, bilgili ve görgülü olarak gösterilmektedir.

Ev Kadın dergisinin toplam 43 sayısına erişim sağlanmıştır. 43 sayı içerik analiz yöntemiyle incelenerek belirlenen kategorilerin elde edilen sayılarda var olup olmadığına bakılmıştır. Erişilen sonuca göre 7 farklı kategorinin neredeyse tüm sayılarda yer almasından dolayı her yıl bir sayı olmak üzere toplam 6 farklı sayı doküman analiz yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi sonucunda aynı temaların her sayıda ele alınışından dolayı toplam 6 sayı evreni temsil edeceği düşüncesiyle seçilmiştir. Örneklem sayısını arttırmanın araştırmanın sonucu üzerinde anlamlı bir değişiklik yaratmayacağı görülmüştür. Karasar'ın (2014, s. 129) da belirttiği üzere evren ile örneklem arasında önemli sayılabilecek bir farklılaşma olmadığından, seçilen örneklem ile temsiliğin sağlanacağı düşünülmektedir.

Doküman analiziyle incelenmek üzere erişilen 43 sayıdan her yıl 1 sayı olmak üzere toplam 6 sayı tesadüfi örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Bunlar; 2. sayı, 10. sayı, 22. sayı, 44. sayı, 56. sayı ve 61. sayı olarak belirlenmiştir.

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Tablo 1. Kategorilerin Dergi Sayılarında Yer Alması

Sayı	El İşİ	Çocuk Bakımı	Yemek Tarifi	Moda ve Dans	Güzellik	G. Ablaya Mektup	Hikâye ve sinema
1	✓	✓	✓	✓	✓		✓
2	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
6	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
8	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
9	✓	✓	✓	✓		✓	✓
10	✓	✓		✓		✓	✓
11	✓	✓		✓	✓	✓	✓

12	✓	✓	✓	✓		✓	✓
13	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
14	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
15	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
16	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
17	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
19	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
20	✓		✓	✓	✓	✓	✓
21	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
22	✓	✓	✓	✓		✓	✓
23	✓		✓	✓	✓	✓	✓
24	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
25	✓		✓	✓		✓	✓
26	✓	✓	✓	✓		✓	✓
27	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
28	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
29	✓		✓	✓	✓	✓	✓
30	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
31	✓	✓	✓	✓		✓	
32	✓		✓	✓		✓	✓
33	✓	✓	✓	✓		✓	✓
34	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
36	✓	✓	✓	✓		✓	✓
38	✓		✓	✓	✓	✓	✓
39	✓	✓	✓	✓		✓	✓
40	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
41	✓	✓	✓	✓		✓	✓
42	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
44	✓	✓		✓	✓		✓
45	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
47	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
48	✓	✓	✓	✓		✓	✓
49	✓		✓	✓	✓	✓	✓
56	✓	✓	✓	✓		✓	✓

Özel Sayı	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
61	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Toplam	43	36	40	43	29	41	41

Erken Cumhuriyet döneminde yayınlanan dergilerde kadın kurgusunu ortaya çıkarmak için örneklem olarak seçilen Ev Kadın dergisinin yayınlanan 64 sayısından 43'üne erişim sağlanarak ilk olarak içerik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Kayıtlama/kodlama birimleri oluşturularak yapılan içerik analizinde, belirlenen 7 farklı kategori belirlenmiştir. Bu kategoriler oluşturulurken derginin içeriğinde yer alan konular dikkate alınmıştır. El işi, çocuk bakımı, yemek tarifleri, moda ve dans, güzellik, Gönül ablaya mektuplar ve hikâye ve sinema olarak belirlenen kategorilerin derginin erişilen 43 sayısında yer alıp almadığı kodlanmıştır. Yapılan analiz sonucunda El işi kategorisi 43 sayının hepsinde yer alırken, çocuk bakımı kategorisi 43 sayının 36'sında bulunmaktadır. Yemek tarifi kategorisi sadece 40 sayıda gözlemlenirken, moda ve dansın 43 sayının tümünde yer aldığı görülmüştür. Güzellik temasının 43 sayının 29'unda, Gönül ablaya mektuplar köşesi ve Hikâye ile sinemanın 43 sayının 41'inde var olduğu anlaşılmıştır. Belirlenen kategorilerin genel olarak derginin erişilen 43 sayısında da var olduğu gerekçe gösterilerek 6 yıl yayınlanan dergiden her yıl tesadüfi örneklem yöntemiyle 1 sayı seçilmek üzere toplam 6 sayı doküman analiz yöntemiyle incelenmiştir.

El işi: Ev Kadın dergisinde incelenen 2. Sayı, 1945 Mayıs ayının 15'inde yayınlanmıştır. Bu sayıda diğer sayılarda da olduğu gibi el işi ile ilgili örnek modellerin tarifleri yer almaktadır. Dört köşe bluz tarifinin yer aldığı sayıda erkekler için de model örgüler bulunmaktadır. Bununla birlikte ilerleyen sayfalarda yine şık bir kravat ve dantel örnekleri yerleştirilmiştir. Tarifler sunulurken belirtilen örnekleri sergileyen erkek ve kadın modellerin giyimi ve duruşu Cumhuriyet döneminin kadın ve erkek giyimini de göstermektedir.

Derginin 1946 yılının ocak ayında çıkan 10. sayısında ilk sayfada yine el işi model ve tarifleri bulunmaktadır. Verilen tariflerde kullanılan modeller dönemin bakımlı ve güzel modern kadını simgelemektedir. Sadece el işi köşesinde değil derginin diğer sayfalarında da çağdaş bakımlı ve becerikli Türk kadını ön plana çıkarılmaktadır. Verilen tariflerde "Kayak Sporları İçin Motifli Bir Pulover" dikkat çekmektedir. Erkek model kullanılarak sergilenen tarifte kayak yapan sportif bir erkek ön plana çıkmaktadır. Tariften önce ilk olarak kışın kayak sporunu överek özendiren bir girizgâh yapılmaktadır. Derginin çizdiği modern kadının ev işi, el işi yapan, çocuk bakan aynı zamanda güzelliğine ve giyimine önem veren, sanata ve spora da önem veren aydın olduğu kadar eğitilmiş oluşu resmedilmektedir. Derginin 1947 yılında basılan 22. sayısında ise el işi köşesinde farklı tarifler okura sunulmaktadır. Özellikle verilen el işi tariflerinde kullanılan yabancı kelimeler dikkat çekmektedir. Tayyör modelinden bahseden sayıda da modern giyim tüyoları

verilmektedir. Tayyör kelimesi Fransızca bir kelime olup etek ve ceket takımı tanımlamak için kullanılmaktadır. Cumhuriyet dönemi modern kadın giyiminde batı ülkelerinin etkisi olduğu görülmektedir. Aynı sayının 22. sayfasında “Evinizi Süsleyin” başlığıyla kadınların evlerine de özen göstermeleri söylenmektedir.

Ev Kadın dergisinin 1948 Temmuz ayında çıkan 44. sayısında El işi köşesinde plaj kostümü olarak bikini tarifi verilmektedir. Fransa’da ortaya çıkan bikini Türkiye’de de tercih edilen plaj kıyafetlerinden biri olmuştur. El işi tariflerinde daha sonraki sayfada gece bluzu yer almaktadır. Kadınların modernliğini, erkeklerle olan eşitliğini simgeleyen bu bluz gece hayatında da kadınların buluna bildiklerini düşündürmektedir. 1949 Ağustos ayında yayınlanan 56. sayı da çocuk süveter örneğinin hemen ardında “Sevim Sevin Kardeşler” başlığıyla yine mayo modelleri için tarifler yer almaktadır. Kadın bedenini ve zarafetini ortaya koyan fotoğraflarda iki farklı modelin mayolu görüntüleri yer almaktadır. Diğer sayfada ise erkekler için Fantezi olarak adlandırılan pulover tarifi yerleştirilmiştir. Dergide el işi köşesinde sadece kadının kendisi için değil, çocuğuna, abisine ya da eşine de yapabileceği örnekler bulunmaktadır. İncelenen son sayı ise 1950 Şubat ayında yayınlanan 61. sayıdır. İlk sayfada el işi örneklerinin yer aldığı dergide bere tarifleri yer alırken hemen devamında “Amerikan Yeniliği” başlığıyla soğuk kış ayları için bone örnekleri bulunmaktadır. Amerikan ve Paris modasından yeniliklerin sık sık verildiği Ev Kadın dergisi bu tür model ve örneklerle Türk kadınlarını bilgilendirerek moda ayak uydurmalarını sağlamaktadır.

El işi temasının Ev Kadın dergisinde tema olarak kullanılması Erken Cumhuriyet döneminin kurguladığı makbul kadın, ideal kadın tipolojisini yansıtmaktadır. Kaya’nın (2019) da belirttiği üzere Erken Cumhuriyet döneminde iki tip kadın tanımlamasından biri olarak ideal kadının evi, eşi ve çocuğuyla ilgilenen eğitimine önem veren bir karaktere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Dergide, El işi kategorisi ile kadının evini süslemesi gerektiğine dair tüyolar verilirken, aynı zamanda moda olarak belirtilen kıyafetlerin tarifleri sunulurken moda olan hakkında da bilgilenmesi sağlanmaktadır. Kendi emeğiyle evine, eşine, kendine ve çocuğuna da el işi ürünler yapabilmesi için içerik sunulmaktadır.

Çocuk bakımı: Derginin 2. sayısında el işinden sonra çocuk bakımı ile ilgili bilgiler verilmektedir. Gürbüz çocuk büyütme için tüyoların yer aldığı sayıda anne sütünün öneminden bahseden doktor İclal Ataer, anneliğin ve anneye bahşedilen sütün yüceliğini de ortaya çıkarmaktadır. “Çocukları Sağlam Büyütme İçin Nasıl Beslemeliyiz?” başlığıyla yer alan yazıda kullanılan fotoğrafta modern Türk annesinin şefkatli ve sevgi dolu bir şekilde çocuğuna bakışı yer almaktadır. Derginin 10. sayısında da yine İclal Ataer’in “Gürbüz Çocuk Yetiştirme” köşesinde çocukları bulaşıcı hastalıklardan korumak için annelere tavsiyeler verilmektedir. 22. sayıda ise yine Gürbüz çocuk yetiştirme köşesinde çocuk maması tarifi verilmektedir. Kullanılan fotoğraf ise modern Türk kadını stilini yansıtırken kadının kutsal vazifesi

olarak görülen annelik rolü ön plana çıkarılmıştır. 44. sayıda ise bir okurun mektubu cevaplanmaktadır. Yine annelik imajının gösterildiği yazıda hamile kadın için öğütler bulunmaktadır. 56. sayıda yine İclal Ataer'in gülbüz çocuk yetiştirme köşesinde annelere nasihatler yer almaktadır. Ataer, yaz aylarında çocukların farklı bir bakıma ihtiyacı olduğunu vurguladığı yazısında çocuklar için tarifler de sunmaktadır. Çocuk bakımının bir Türk kadının en önemli vazifesi olduğu gösterilen derginin 61. sayısında kızamık hastalığı ile ilgili bilgiler verilerek annelerin temkinli olması öğütlenmektedir.

Dergide çocuk bakımı ile ilgili sunulan bilgiler, Erken Cumhuriyet döneminde kurgulanan modern kadın imajındaki ideal kadın tiplemesinin rollerinden biriyle örtüşmektedir. Köse'nin de belirttiği gibi Erken Cumhuriyet döneminde dergiler aracılığıyla tartışılan önemli konulardan biri eğitim olarak görülürken vatanın iyiliği için kadının eğitilmesi desteklenmiştir. Ancak bu düşünce kadının annelik kimliği vurgulanarak savunulmuştur. Buna göre kadınların en önemli görevi vatana hayırlı evlatlar yetiştirmektir (Köse, 2020, s. 260). Ev Kadın dergisinde de Gülbüz Çocuk Yetiştirmek köşesinde çocuk bakımı ve terbiyesiyle ilgili tavsiyeler sunularak kadınların birincil görevi olarak görülen annelik rolü ön plana çıkarılmaktadır.

Yemek tarifi: İncelenen 2. sayının 9. sayfasında yemek tarifleri verilmiştir. Tariflerin Türk mutfağından olmayışı dikkat çekmektedir. Rus salatası, Patatesli kuzu pırzola ve Portakallı Tart olarak adlandırılan yemekler Türk kadınının dünya mutfağından tariflerle menülerini zenginleştirmesini sağlamaktadır. Ayrıca derginin ilerleyen sayfalarında yemek servisiyle ilgili düzen hakkında bilgi verilmektedir. Resimlerle tabak, çatal ve kaşığın nereye konacağı, hangi örtü üzerinde yer alacağı gösterilmektedir. Özellikle "Yemek Servisi" başlığının yazısı dikkat çekmektedir. "Amerika'da büyük örtüler üzerinde yemek yemek adettir." diye başlayan yazıda modern olmak için yemek düzenine kadar nerdeyse ev kadını için her konuda bilgiler bulunmaktadır. 22. Sayıda ise Havuçlu Fırın köftesi tarifi ile kremalı sebze çorbası tarifi verilerek yine kadınların farklı tariflerle sofralarını zenginleştirmeleri sağlanmaktadır. 56. Sayıda da kadınların bugün ne pişireceğim derdinden kurtulması için onların yanında olan bir dergi olarak kendini sunan Ev Kadın dergisinde farklı yemek isimleri ile okurun yemek listesi genişletilmektedir.

Ev Kadın dergisinde yer alan diğer bir tema olan yemek tarifleri yine ideal kadın tiplemesini ön plana çıkarmıştır. Kadının asli görevi olarak aile kadını rolü vurgulanırken farklı ülkelerin yemek tarifleri verilerek sofraların zenginleştirilmesi sağlanmaktadır. Karabacak'ın (2012, ss. 83-84), "Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın Dergilerinden Asar-I Nisvan'da Kadının Sunumu" başlıklı çalışmasında da değindiği üzere, Asrî bir Türk kadını salon âdâbını bilmeli, ailesine ve evine davet ettiği misafirlerine güzel ve şık sofralar hazırlayıp, onları rahat ettirmelidir. Bu yüzden Asar-I Nisvan dergisinde de Avrupaî tarzda sofr tertibi ve sofr âdâbının teferruatlarına değinilmiştir.

Moda ve Dans: İlk olarak incelenen 2. sayıda moda ile ilgili sunulan kıyafetler dikkat çekmektedir. Tanzimat'tan önce Şer'i hukuk kurallarına göre hareket etmek zorunda olduğu için kadının giyimi belirli kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak daha sonra sahip olduğu haklarla kadın kılık kıyafeti konusunda özgürleşerek çağdaş olarak betimlenen kadın kimliğini oluşturmuştur. Ev Kadın dergisinde de modaya uygun giyinmeleri için kadınlara tüyolar verilmektedir. 2. Sayıda da son moda elbiselerle çizilen kadın figürleri dönemin modern Türk kadınına yansıtılmaktadır. Ayrıca bu sayıda Klaket dansının öğretildiği görülmektedir. Dansla ilgili bilgiler verilirken kullanılan fotoğraflarda yer alan dansçıların kıyafetleri de moda olana uygun olarak gösterilmiştir. Böylelikle Türk kadını bakımına ve güzelliğine önem veren, çocuğuna bakan, evin işini ve yemeği yapan ve aynı zamanda sanata ve dansa da ilgili çok yönlü olarak lanse ettirilmektedir.

Derginin 10. sayısında moda sayfasına gelindiğinde "1946'nın Şık Modelleri" başlığı yer almaktadır. Kullanılan model çizimlerin kıyafetleri modern Cumhuriyet dönemi kadın imajının algılama biçimini yansıtılmaktadır. Kadının geleneksel bağlarından sıyrılarak muasır seviyeye ulaşması için sunulan örnekleri kendilerine referans almaları beklenmektedir. Ayrıca aynı sayıda şapka modasından da bahsedilmektedir. Burada da yine moda ve gözde olan şapkalar gösterilmektedir. 22. Sayıda ise moda köşesinde okuru "Paris Konuşuyor" cümlesi karşılamaktadır. "Paris'ten gelen haberlere göre kadın elbiselerinde esaslı değişiklikler vardır:" dedikten sonra Paris'teki kadın giyimindeki değişiklikler aktarılmaktadır. Dergide çizilen modellerle de Paris'in yeni modası gösterilmektedir. Böylelikle Türk kadınına örnek alabileceği modeller sunulmaktadır. Diğer sayfada Rob modelinden bahsederken en son moda olarak da vurgulanmaktadır. Rob'un Fransızca asıllı bir kelime olduğu göz önüne alındığında Çağdaş modern kadının giyim konusunda Fransa gibi ülkelerin etkisinde olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca aynı sayıda Aplike Kombinezon tarifi verilirken yine Fransızca kelimelerden yararlanılmıştır. Fransız modasına uyararak okurlarına tavsiyeler veren yazar, kadınların iç çamaşırlarına da dikkat etmesi gerektiğini öğütlemektedir.

44. Sayıda "Yeni Kreasyonlar" başlığıyla farklı model elbiseler gösterilmektedir. Fransızca bir kelime olan Kreasyon sayfasında yine Fransız modası takip edilerek oluşturulan kıyafetler bulunmaktadır. Modern kadın kurgusu oluşturulurken, güzel kadın imajı da yaratılmaya çalışılmaktadır. Özellikle çizilen ve seçilen kadın modellerin ince belli ve bakımlı oluşu ile güzel kadın imajı oluşturulmaktadır. "Güzel giyinmek ihtiyacı" başlıklı sayfada ise Nasıl giyinmeliyiz? Ve nasıl süslenmeliyiz? soruları sorularak okurun dikkati çekilmeye çalışılmaktadır. Kadınların süslenmeyi sevdiğinden bahseden yazar, davetlere katılan sosyal ve bakımlı kadın vurgusu yaparak kadının tüm bunları başkalarına güzel görünmek için yaptığını ifade etmektedir.

15. Sayfada ise en son mayo modelleri gösterilmektedir. Kadınların kısa külot ve sutyenler giymesinin moda haline geldiği okurlara haber verilerek

moda olarak dayatılandan geri kalmamaları sağlanmaktadır. 56. Sayıya geldiğinde ise yazlık rob modelleri gösterilmektedir. Ayrıca kombin yapmak için kadınlara tüyolar da verilmektedir. Sayfa 14'te ise yazarı modacı olarak belirtilen yazıda Paris'in modanın başkenti olduğu iletilmektedir. Paris, her dönemin moda olan kıyafet, kumaş ve şapkalarını belirleyerek tüm dünyaya yaymaktadır. Böylelikle moda olan kıyafetler Türk kadınına da bu tür dergi ve diğer kitle iletişim araçları vasıtasıyla bilgilendirmektedir. Modern Türk kadınının da moda olarak belirlenen stillere ayak uydurabilmesi sağlanmaktadır. Ayrıca bu sayıda Hollanda dansının öğretilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ayak ve kol hareketlerinin nasıl yapılacağı tarif edilirken Hollanda dansı ile kadınların sadece Türk kültürüne ait dansları değil diğer ülkelerin danslarını da öğrenerek kendilerini geliştirmeleri amaçlanmaktadır. Modern kadın kurgusu yaratılırken sürekli Türk kültürel özelliklerinin yanı sıra batının da örnek alındığı anlaşılmaktadır. Diğer sayılardan farklı olarak bu sayıda ayrıca "Sosyete Bilgileri" köşesi yer almaktadır.

45. Sayıda başlayan bu köşede yazar Birsen şu ifadeleri kullanmaktadır (1949, s. 28): "Sevgili okuyucularımız: geçen sayımızda başlattığımız sosyete bilgilerine bu sayımızda da devam ederek dansa nasıl gidildiğini açıklıyoruz. Bundan böyle sırası ile, nişan, nikah ve evlenme törenlerine ait bilgiler verilecektir." Yazının devamında dansa nasıl çağrılır, kaçta gidilir ve nasıl gidilmelidir gibi birçok soru cevaplanmaktadır. Ayrıca moda olan dansların da vals, tango, rumba, sving, foks, slov olduğu iletilirken bu tür davette alkol alımında dikkatli olunması tavsiye edilmektedir. Kadınların artık evin sınırlarından çıkarak sosyalleşmesi gerektiği mesajı verilirken sosyete olarak isimlendirilen bu tür davetlerle kadının sosyalleştiği gösterilmektedir.

61. Sayıya bakıldığında da yine batı ülkelerinin moda ikonları okurlara aktarılmaktadır. Modern batının kıyafetleri ile ilgili neredeyse her sayıda karşımıza çıkan bilgiler bu sayıda da "Bu Günlerde Paris" başlığıyla yer almaktadır. Paris'e çevrilen gözlerde Paris'te yer alan hayvanat bahçesinde çekilmiş fotoğraflar bulunmaktadır. Dikkat çeken ise hayvanat bahçesinin anlatıldığı yazının fotoğraflarında hayvanlardan ziyade Paris kadınlarının giyimi ve pozları sunulmaktadır. 18. Sayfada ise "1950 Yılı Modası" başlığıyla Paris'teki moda cereyanlarını aktaran yazar, Paris kadınlarının iştihamından bahsetmektedir.

Moda ve Dans kategorisinde Ev Kadın dergisinde sunulan kıyafet, şapka, çanta ve farklı ülkelerin dans stilleri gösterilmektedir. 25 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen Kılık- Kıyafet Kanunu ile kadınlar çağdaş kıyafet giymeye teşvik edilirken batılılaşmanın en temel unsuru olarak görülen kadının özgürleşmesi söz konusudur. Moda olarak sunulan giyim ve kuşam ise Paris modası ve Fransız modası olarak gösterilmektedir. Kadınların daha çağdaş giyinmesi için dergiler ile batının modası aktarılmıştır. Ev Kadın dergisinde de bunun örneklerine incelenen her sayıda rastlanılmıştır. Kaya'nın değindiği üzere Erken Cumhuriyet döneminde tanımlanan iki tip kadından biri züppe/Koket kadın olarak tasvir edilen yüzeysel, yozlaşmış ve özünden

kopmuş kadındır. Batılılaşma yolunda kendi ahlaki değerlerinde yozlaşmalar yaşayan kadını tanımlamak üzere kullanılan züppe/Koket kadın moda ve dans gibi şeylerle meşguldür. Ev Kadın dergisinde hem ideal kadın hem de züppe kadın olarak tabir edilen kadın kurgusu birlikte verilmektedir.

Güzellik: Güzellik lügati olarak yer alan 2. sayıda makyaj yaparken dikkat edilmesi gerekenler hakkında okur bilgilendirilmektedir. Yine bu kısımda “Çiller” başlığı altında çillerin çıkmaması için krem ve losyon tarifleri bulunmaktadır. 10. Sayıda ise güzellik reçeteleri başlığıyla krem ve losyon tarifleri verilmektedir. Aynı sayfada tariflerin hemen yanına yerleştirilen fotoğrafta ise sarışın, bakımlı ve güzel bir kadın yer almaktadır. Fotoğraf, eğer böyle olmak isteniyorsa kadınların kişisel bakımlarına önem vermesi gerektiği mesajını iletmektedir. 44. Sayıda güzellikle ilgili ayrı bir sayfa olmamasına rağmen “Hayat Bir Yarıştır” başlığında yer alan ifadeler güzelliğe yönelik fotoğraf ve cümleler içermektedir. Bir taraftan gerek yüz gerekse beden güzelliğinizi kusursuz hale getirmenin spor ile mümkün olacağından bahseden yazarın sözlerine uygun olarak koşan, spor yapan kadınların görüntüleri kullanılmıştır. Bu kadınların giyimleriyle birlikte fiziklerinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Böylelikle modern bir Türk kadınının rol model olarak gördüğü bu fotoğraflar güzel olmak için nasıl olunması gerektiğini yansıtmaktadır. 61. Sayıda ise güzellik için Matha Yoga ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu sporun Avrupalı ve Amerikalılar tarafından tercih edildiği aktarılmıştır. 25. Sayfada ise yine Paris vurgulanarak kısa saçın moda olduğu bildirilmektedir. Her daim taze bir kadın gibi kısa saç modasını betimleyen yazar “kısa saç modasına uyunuz!” İfadesini kullanırken Ev Kadın dergisi okurlarına emir cümlesi ile hitap etmektedir. Yine modern bir kadının saçı, fiziği, kıyafetleri ve bakımının nasıl olması gerektiği iletilirken kullanılan fotoğraflarla da içerik desteklenmektedir. 61. Sayıda “Çene Güzelliği” başlığıyla çene sarkıklarına masaj hareketleri gösterilmektedir.

Güzellik ile ilgili tüyoların yer aldığı dergide kadının bakımlı olması gerektiği aktarılmaktadır. Türk kadını güzelliğini ön plana çıkararak evine, eşine ve çocuğuna baktığı gibi kendi bakımıyla da ilgilenmelidir. Dergide aydın, çağdaş, üretken Türk kadını imajı görsellerle destelenirken, bu imaj aynı zamanda annelik ve eş rolü ile de harmanlanarak sunulmuştur (Işık, 2021, s. 212). Yine güzellik kategorisinde moda olan tüyolarının yanı sıra ideal kadın vücudunun nasıl olması gerektiği tarif edilirken kadınların spor yapmaları gerektiği dergide yer almaktadır.

Gönül ablaya mektuplar: Derginin bu kısmında okurların Gönül abla olarak belirtilen dergi yazarına gönderdikleri mektuplar yer almaktadır. Derginin 2. sayısında okurların sorularına cevap veren Gönül abla birinci tekil şahıs kullanarak oldukça samimi ancak kimi zamanda sert ifadeler kullanmaktadır. Bu sayıda gönderilen mektuplardan birinde Nadide Erbaş adlı okur beden ölçülerini vererek güzel olup olmadığına dair fikir edinmek istemektedir. Okura cevaben beden ölçülerinin ellerindeki ölçülerle örtüştüğü için güzel olduğunu ancak 2 kilo vermesi gerektiği söylenmektedir. Derginin

10. sayısında ise gelen mektuplarda aşk acısı çeken kadınların durumları ile ilgili tavsiye istediği görülmektedir. Ayrıca güzellikle ilgili tüyolar da isteyen okurlara yüz, saç ve el ile ilgili tarif ve öneriler de sunulmaktadır.

22. Sayıda da yer alan mektuplara cevaben yazar güzellik için tüyolar vermenin yanı sıra aşk acısı çekenlere de ne yapıp ne yapmayacaklarını öğütlemektedir. 44. Sayıda yer alan mektup köşesinde de kadınlara cilt bakımı ile ilgili tüyolar, kek tarifi, dantel örnekleri, köpek bakımı gibi farklı konularda fikir sunulmaktadır. 56. Sayıda gönül ablaya yazılan mektuplarda da okurların aşklarıyla ilgili sordukları sorular bulunmaktadır. Yazdıkları mektuplara göre cevabını ileten yazar samimi bir dil kullanarak kimi zaman okuruna kızmakta kimi zaman ise yaşadığı aşk acısı nedeniyle teselli etmektedir. Mektup kutusu köşesinde de cilt ve saç bakımıyla ilgili sorulara karşılık tarif ve tavsiyeler yer almaktadır. Son olarak 61. sayının Gönül Ablaya Mektuplar köşesinde aşk acısı çekenlerin yanı sıra çarpık ilişkilerden dolayı sıkıntı yaşayanların yardım istekleri bulunmaktadır. Aynı sayının mektup kutusu köşesinde güzellik ile ilgili tavsiyeler yer alırken giyimle ilgili önerilerin yanı sıra çocuk bakımı ve farklı bilgilerle ilgili de okurların sorularına cevap verilmektedir. Mektuplardan birinde okur, “çirkin değilim ama erkekler bana bakmıyor” demektedir. Okura cevaben erkekleri cezbetmek için; kültürlü olmak, hoşagidecek tavırlar, biraz da cinsi cazibe göstermek gerektiği söylenmektedir. Kadının kadınsılığını kullanarak erkeği baştan çıkarabilmesi için kültürlü olmasına da vurgu yapılırken modernlik ön plana çıkarılmaktadır.

Gönül ablaya mektuplar köşesinde bilir kişi olarak görülen yazara, okurların sorduğu soruların güzellik ve aşk gibi konuları kapsadığı görülmektedir. İdeal vücut şeklini öğrenmek isteyenler beden ölçülerini yazarak, Gönül ablanın yorumda bulunmasını istemektedirler. Dergi, bu tür soru cevap köşesiyle de moda olanın aktarımını gerçekleştirirken okuyucuyu yönlendirmektedir.

Hikâye köşesi ve Sinema: 2. Sayının hikâye köşesinde her ay farklı hikâyeler olduğu gibi kimi zaman aynı hikâyenin devamı da verilebilmektedir. 1945 yılında yayınlanan 2. sayıda da bir aşk hikayesi yer almaktadır. Sinema köşesinde ise sinema ve moda başlığı kullanılırken Amerikan modasının ünlü artistlerden yansıtılan görüntüler yerleştirilmiştir. Saçlarıyla, duruşlarıyla ve giyimleriyle batının modern kadını örnek olarak okurlara sunulmuştur. “Ben ağlamaz mıyım?” başlıklı 10. sayı da yer alan hikâyeyi Ertuğrul Şevket kaleme almıştır. Diğer sayının devamı olarak sunulan hikâyede Cavidan adında bir kadının eşi Ferruh’la olan konuşması yer almaktadır. Hikâyede sunulan karakterler yine modern olarak betimlenen Türk insanını yansıtmaktadır. Erkeklerin bayanların elini öpmesi gibi nezaket kuralları da gösterilmektedir. Hikâyede özellikle Cavidan’ın ölen eşine benzettiği Vedat beyi kıskanan yeni eşi Ferruh’un medeni bir duruş sergilediği dikkat çekmektedir. Bu hikâyede Cumhuriyet dönemi kadınının toplumsal konumunu gösteren birçok koda rastlanmaktadır.

22. Sayıda ise “Ben Ağlamaz mıyım?” adlı hikâye yer almaktadır. 10. Sayıda yer alan hikâyenin devamı olarak aynı karakterlerin bulunduğu anlatıda kullanılan resimde birbirlerine sıkıca sarılmış kadın ve erkek görülmektedir. Bakımlı bir kadın olan Cavidan’la Vedat’ın aşklarını konu alan hikâyenin devamının gelecek sayıda olduğu belirtilerek okurda heyecan yaratılmaktadır. 44. Sayıda ise farklı bir hikâye yer almaktadır. “İki Kızın Romanı” başlıklı hikâyede işlenen tema yine aşktır. Adnan Tahir’in çevirdiği romanda entrikalar yer alırken kadının güzelliği ve zarafetinden de bahsedilmektedir. Kullanılan fotoğraf ise yine kadının cazibesini sergilerken erkeğin ise bu cazibe karşısında çaresiz kalışını göstermektedir. 56. Sayıda ise “Gölgeden Bir Ses” başlığıyla bir roman kesiti verilmektedir. Selma ve Necmi’nin birlikteliğini anlatan romanda Türk kültürüne ait motiflere de rastlanılmaktadır. 61. sayıda da aynı roman devam etmektedir. Selma ve Necmi’nin diyaloglarında evli oldukları, Selma’nın Necmi’yi aldattığı görülmektedir. Selma’nın yasak bir ilişki yaşayarak çocuk sahibi olduğu, çocuğun daha sonra öldüğü ancak bu duruma çok da üzülmeyeceği ifade edilirken medeni bir duruş sergileyen Necmi’nin üzüntüsü aktarılmaktadır.

Ev Kadın dergisinde son olarak hikâye ve sinema kategorisinde kadının ev işi, çocuk bakımı ve kendi bakımının yanı sıra sinema ile ilgili bilgi edinmesi ve hikâye okuyarak kültürel olarak gelişimi amaçlanmaktadır. Modern kadının sadece ev işi ve çocukla ilgilenen rollerine ek olarak bilgili, eğitilmiş ve moda olanı takip eden özellikleri bulunmaktadır. Ayrıca yasak aşk ilişkilerinin ve entrikaların işlendiği hikayelerin devamı diğer sayıda olarak yayınlanması okurda heyecan yaratmaktadır.

Sonuç

Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinde modern kadın kurgusunu ortaya çıkarmaya çalışan çalışmada çağdaşlaşma yolunda kimi zaman batıyı örnek alarak kimi zaman ise kendi kültürel motifleriyle sentezleyerek hareket eden kadınların modernleşme çabasını göstermek için dönemin önemli kitle iletişim araçlarından biri olan dergilerin incelenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Kadın dergilerinin dönemin aynası olarak modern kadın imajını kurgulamaya çalıştıkları gözlemlenmiştir. Özellikle Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinden Ev Kadın dergisi modern Türk kadını imajını yansıtmada oldukça başarılı olması ve arşivin yüzde 67’sine ulaşım sağlanmasından dolayı örneklem olarak seçilirken erişilen 43 farklı sayı ilk olarak içerik analizinde kayıtlama/kodlama birimleri vasıtasıyla çözümlenerek dergi içerisinde belirlenen temaların incelenen her sayıda olup olmadığına bakılmıştır. Daha sonra belirlenen kategorilere çoğunlukla her sayıda yer verildiği gerekçesiyle her yıl olmak üzere basıldığı yıldan itibaren birer sayı seçilerek 6 farklı sayı, doküman analiziyle incelenerek çalışmanın amacına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Modernleşme yolunda Türkiye’de yapılan iyileştirme faaliyetleri ile din, kamu ve devlet işlerinden ayrılmıştır. Laik bir devlette cinsiyet eşitsizliği

nedeniyle kadının yaşadığı sıkıntıları gidermek için yasal düzenlemeler yapılırken, kıyafet inkılabıyla Türk halkının çağdaş giyime uygun kıyafet tercih edebilmeleri sağlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün ifade ettiği muasır medeniyet kavramı Batı Avrupa'ya işaret etmekle birlikte modern batının kültürel nüveleri Türk kültürel motifleriyle harmanlanarak Çağdaş Türk kültürü oluşmuştur. Çağdaşlaşma yolunda yapılan İnkılaplar siyasi, sosyal, ekonomi gibi birçok alanda gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde yapılan devrimlerde önemli karakterlerden biri olarak görülen kadınlara Atatürk'ün oldukça önem verdiği görülmektedir. Kadın modernleşmenin simgesi olarak ön plana çıkarak Türk kültürünün muasır medeniyetlere ulaşma çabasını kanıtlamaktadır.

Atatürk, 1 Eylül 1925 tarihinde bir gazeteye verdiği demeçte şu ifadeleri kullanmıştır (Arsa, 1964, s. 217):

“Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya peştamal, buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlülü nedir? Efendiler, medeni bir millet anası, bir millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal tashihi lazımdır. “

Atatürk'ün sözleriyle, Erken Dönem Cumhuriyet'te kimi kadınların giyim ve tavırları medeni bir topluma uymamaktadır. Kadınların giyimi, moda olarak ifade edilen kavram üzerinden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Dönemin moda olan giyimi, sporu, vücut ölçüleri, dansları ve ev düzeni ile ilgili tüyolar Türk kadınına kitle iletişim araçları vasıtasıyla aktarılmıştır. Özellikle dönemin önemli kadın dergileri modern kadın kurgusunu Türk kadınlarına ulaştırmada önemli bir araç olarak işlev görmüştür. Kadın dergilerinin modernliğin temsilcileri olarak önemli bilgileri iletme çabasını göstermek amacıyla dönemin önemli kadın dergilerinden biri olan Ev Kadın dergisi incelenerek modern kadın kurgusu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

İncelenen 6 sayıda sadece içerikler değil kullanılan kapak ve görsellerde de çağdaş Türk kadını gösterilmiştir. 2. Sayının kapağında tırnakları ojeli, saçları yapılmış ve makyajının yanı sıra kıyafetiyle de ön plana çıkartılan kadın, şişlerle örgü örmektedir. Bu kapak Ev Kadın dergisinin oluşturmaya çalıştığı Türk modern kadın imajını özetlemektedir. 10. Sayının kapağında göğüs dekolteli, makyajlı ve zarif bir kadın görüntüsü yer almaktadır. Yine kadınlar için yayınlanan Ev Kadın dergisinde kullanılan görseller dönemin modasına uygun, Türk kadının örnek alması beklenen giyim, fizik ve bakıma sahip olarak sunulmuştur. 22, 44, 56 ve 61. sayılarda da kullanılan kapak görsellerinde kadınlar makyajlı ve bakımlı olarak sunulmuştur. Görseller ekte yer almaktadır. Dergide analiz sonucu Türk kadınının, Fransa, Amerika gibi ülkelerde moda olan giyim, spor, dans, ev düzeni ve yemek gibi özellikleri benimseyerek ve uygulayarak modernlik seviyesine erişeceği mesajı verildiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Türk kadını

güzelliğine ve bakımına dikkat ederken eviyle ve çocuğuyla da ilgilenen çok yönlü bir özelliğe sahiptir. Toplumda farklı özelliklere sahip olan kadın, gece hayatında da yerini alarak özgür kadın imajını yansıtmaktadır. Böylelikle örfi ve Şer'i hukukun bağlayıcılığından kurtulmuş Cumhuriyet kadını yüceltilmektedir. Özellikle güzellik algısını yönlendiren yazılarıyla dikkat çeken dergide sunulan modellerin beden ölçüleri ve duruşları okurlar için örnek teşkil etmektedir. Hatta dergide yer alan mektup köşesine gönderilen mektuplarda dahi insanların güzel olup olmadıklarını sormak için beden ölçülerini ilettikleri, yazarların ise buna göre okurlara tavsiye vererek ideal olan beden şekline ulaşmalarını öğütledikleri görülmüştür. Bununla birlikte genellikle Fransızca kelimelerden yararlanarak moda olanın sunumunda cinsiyetlerin daha belirgin olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Şer'i hukukun emrettiği kadın giyiminden farklı olarak modanın en önemli desturlarından biri olarak kadın bedeninin daha görünür kılınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinde Kaya'nın da belirttiği gibi ideal Türk kadını tanımı; eğitimine önem vermenin yanı sıra öncelikli görevi olarak evinin kadını, iyi bir eş ve anne olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaya, ayrıca Erken Cumhuriyet dönemi dergilerinde asri/ideal Türk kadını vurgusunun yoğunlukta olduğunu belirtmektedir. Bu kadın tasvirinden farklı olarak koket, bakımlı, süslü kadın tipi de dönemin dergilerinde görülmektedir (2019, ss. 985-986). Ancak Ev Kadın dergisi de dahil olmak üzere iki farklı Türk kadın tasvirinin de dergide yer aldığı gözlenmiştir. Koçer'in yapmış olduğu çalışmada da incelemiş olduğu Ana dergisinde yer alan kadın tasvirinin aynı olduğu görülmektedir. Koçer (2023, s. 38), Ana'nın sunduğu rol modellerden birinin "sosyal kadın" olduğundan bahsederken, bu kadının, sadece işte değil, eğlencede de erkeklerle eşit olduğuna değinmektedir. Dergide kadınlar, Ev Kadın dergisinde de olduğu üzere balolarda, bahçe partilerinde veya spor yaparken tasvir ve temsil edilmektedir. Koçer'e göre derginin bu kadınları çağdaş toplumu inşa etmek ve organize etmekle görevli sosyal aktörler olarak nitelendirdiğini vurgularken kadınların yeni fikir ve değerlerin temsilcileri olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.

Batının örnek alınarak Türk toplumunun modernleştirilmeye çalışıldığını söylemek eksik bir cümle olarak görülmektedir. Çünkü Avrupa'da özgür bir kadın geleneksel bağlarıyla birlikte aile görevlerinden de uzaklaşmaktadır (Acun, 2007, s. 101). Ancak modern Türk kadını hem özel alanda hem de kamusal alanda yer almaktadır. Farklı rollere sahip bir modern Türk kadını, iş kadını, anne, eş, ev hanımı, sosyal hayatta yer alan, gece hayatında eğlenen özgür, bakımlı ve modayı takip eden bir kadındır. İncelenen Ev Kadın dergisi de içerikleriyle olması gereken çağdaş Türk kadının kurgusunu yaparak okurların rol model almalarını sağlamaktadır. Dergide işlenen konular el işi, yemek tarifi, çocuk bakımı, moda ve dans, güzellik, hikâye köşesi ve sinema olarak ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Gürbüz çocuk yetiştirmek ve el işi gibi köşelerde kadının öncelikli vazifesi olarak annelik ve evinin düzeni olduğu anlaşılmakla birlikte bu kadınların kendi

bakımlarına da önem vermesi gerektiği dergide sıkça belirtilmektedir. Diğer kadın dergileri gibi Ev Kadın dergisi de toplumda kadınların aydın bir Türk kadın kimliği kazanmaları için çabalamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ömer Alanka%50, Selver Mertoğlu %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ömer Alanka%50, Selver Mertoğlu %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Acun, F. (2007). Görsel verilerde kadın imajı (1923-1960). *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(16), 91-112.

Akarsu, B. (1997). *Atatürk devrimi ve temelleri*. İnkılap Yayınları.

Arıkan, G., (1994). *Osmanlılarda Tanzimat Döneminde kadınlarla ilgili gelişmeler*, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Birinci Basım. TTK Yay.

Arsa N., (1964). *Atatürk'ün tamim, telgraf ve beyannameleri*, Cilt II. Üniversite Basımevi.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, (1997). *Atatürk'ün demeçleri ve söylevleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, (t.y.). *Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayını açarken*. 8 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.atam.gov.tr/aturkun-soylev-ve-demecleri/cumhuriyet-halk-partisi-dorduncu-buyuk-kurultayini-acarken> adresinden edinilmiştir.

Bakacak, A. G. (2009). Cumhuriyet dönemi kadın imgesi üzerine bir değerlendirme. *Atatürk Yolu Dergisi*, 11(44), 627-638. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000306

- Bowen, G. (2009). Document analysis as a qualitative research method, 9 (2). *Qualitative Research Journal*, 27-40 .
- Birsen, S. (1949), Sosyete bilgileri, *Ev Kadın Dergisi*, (56), 28.
- Çakır, S. (1996), *Osmanlı kadın hareketi*. Metis Yayınları
- Ergönül, E. & Koca, B. (2017), Erken Cumhuriyet Dönemi resimlerinde kadın imgesi: Modernleşme ve milliyetçilik, *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 10 (20), 761-786
- Giddens, A. (1998). *Modernliğin sonuçları*, (Çev. E. Kuşdil). Ayrıntı Yayınları.
- İnsel, A. (2002). Giriş. II. M. Gültekingil, & T. Bora (Ed.). *Modern Türkiye’de siyasi düşünce tarihi* içinde (s. 17-27.). İletişim Yayınları.
- Osmanoğlu H. (2015). *Feminizm kitabı: Osmanlı’dan 21. yüzyıla seçme metinler*. Dipnot Yayınları
- Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri . *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.
- Karasar, N. (2014), *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Nobel Akademi.
- Karabak, E., U., (2012). *Erken Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinden Asar-ı Nisvan’da kadının sunumu* [yüksek lisans tezi], Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Kaya, M., (2019). “İdeal, asri, züppe kadın”: Erken Cumhuriyet dönemi dergilerinde kadın algısı. *History Studies*, 11(3), 983-1008.
- Keskin, N. (2016). *İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’de kadın imgesi: Ev-İş Kadın Dergisi (1945-1952)* [yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Koçer, D, N. (2023). Representation of the New Turkish Women in the Early Republican Era: The Magazine Ana (1938-1942). *Türkiye Medya Akademisi Dergisi*, 3(5), 10-39.
- Kurnaz, Ş. (1996). Millî Mücadele’de Türk kadını. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(34), 257-268.
- Kuyaksil, A. (2009). Türk anayasalarında kadın hakları ve gelişimi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 328-352.
- Kılıç, N. (2015), Osmanlı kadın dergilerine bir örnek. Mürüvvet, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 744-769.
- Köse, Ö. (2020), Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde kadınların var olma mücadelesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(71), 257-264
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de toplum ve siyaset: Makaleler 1*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İletişim Yayınları.

- Mutlu, N. (2009). *Popüler kadın dergilerinde kadın temsili (örnek olay: Cosmopolitan dergisi)* [yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi .
- Saygın, I. (1998). Atatürk, Cumhuriyet ve kadın hakları, *11(32)* . *Erdem*, 545-558.
- Sezer, Ö. (2021). Modern köyün inşası: Erken Cumhuriyet Dönemi kırsalında iskan politikaları üzerine bir değerlendirme. *TÜBA-KED*, 127-144. 10.22520/tubaked2021.24.007.
- Şahin, E. (2018). Geçmişten günümüze kadın süreli yayınlarına karşılaştırmalı bir yaklaşım. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal araştırmalar Dergisi*, 5 (16), 86-105. 10.16989/TIDSAD.1486.
- Şen, Z. (2017). Türk Çağdaşlaşma hareketinde (Cumhuriyet Döneminde) gerçekleştirilen atılımlar. *ABMYO Dergisi*, 12 (45), 147-163.
- Tekeli, Ş. (1983). Kadın. M. Belge (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye ansiklopedisi Cilt:5* içinde (s.1190-1204). İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1983). Atatürkçülük. M. Belge (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt:1* içinde (s. 89-91). İletişim Yayınları.
- TÜİK, (2012), *Milliyetkili genel seçimleri 1923 – 2011, Türkiye İstatistik Kurumu*. 25 Eylül 2023 tarihinde <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Yücel, Y. (1988). Atatürk ilkeleri. *Belleten*, 52 (204), 807-824 .
- Feyzioğlu, T., (1986), Atatürk ve kadın hakları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2(6), 541-542.
- Yellice, G., (2018). Erken Cumhuriyet Döneminde Türk kadını modernleştirme girişimleri, Türk ve dünya basını (1926-1934), *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 16(24), s. 321-368. <https://doi.org/10.17518/canakkalearastirmalari.419275>.
- Yıldırım, B., (2015), iletişim araştırmalarında yöntemler uygulama ve örneklerle, B. Yıldırım (Ed.), *İçerik Çözümlemesi Yönteminin Tarihsel Gelişimi Uygulama Alanları ve Aşamaları* içinde (s. 105-155). Literatürk Akademi.

Extended Abstract

During the early Republican era, when women were granted new rights, their social status changed. Women, known for their sacrifices during the period of the National Struggle, not only fought for the country's independence but also secured a special place in society. Especially during the Turkish modernization process, the reforms granted women a voice in the political, social, and economic spheres. The rights granted to women in the early republican era began with the 1924 constitution. According to Article 69 of the Constitution of 1924, all Turks are equal before the law and are obliged to respect the law. All privileges of whatever description claimed by groups,

classes, families, and individuals are abolished and forbidden,” and Article 87 states that “primary education is obligatory for all Turks and shall be gratuitous in the government schools, suggesting the right of receiving education for both men and women (Kuyaksil, 2009, p. 343).

The statement that everyone is equal before the law implies the equality of both women and men. In addition, compulsory primary education ensured the educational rights of girls in Anatolia who were not sent to school by their families. In addition, women were granted the right to vote and stand for election in 1934 so that any woman who reached the age of 30 could become a member of parliament. Over time, women have found their place in all spheres and have been empowered by secularization and modernization. Tekeli refers to the Republic as a women's revolution and emphasizes that with the replacement of religious foundations with legal ones, equality between men and women was achieved (Tekeli, 1983, p. 1193). However, women, who had been pushed out of the public sphere and incorporated into the private sphere, were enabled to participate not only in domestic work but also in working life with the 1927 Law on Encouragement of Industry. Immediately afterward, in 1930, maternity leave was introduced for pregnant workers.

As one of the main actors of the modernization movement, women shaped their social positions with the rights and opportunities provided by the Republic. Women's magazines published during this period were important in conveying what a modern Turkish woman should look like to the public. This study examined how the image of women in the Early Republican period was shaped by modern patterns and reflected in the target audience. For this purpose, 43 issues of "Ev Kadın," a well-known women's magazine of the time, were used. Content analysis was used in data analysis. The results showed that seven categories were nearly ubiquitous in all themes, leading to an in-depth document analysis of six themes (one from each year). The analysis revealed that "Ev Kadın" magazine drew and presented a contemporary image of Turkish women to its readers. The magazine painted a multi-layered picture of the modern Turkish woman as a businesswoman, a mother, a wife, a housewife, a participant in social life, and a woman who enjoys nightlife and is free, well-groomed, and fashion-conscious. Obviously, the magazine "Ev Kadın" aimed to promote an enlightened Turkish female identity in society.

The analysis of the magazine revealed that Turkish women were encouraged to adopt and practice features such as dress, sports, dance, household organization, and cooking that were in vogue in countries such as France and America and were suggested to achieve a level of modernity as a result. In addition, Turkish women have a versatile quality that takes care of their home and children while paying attention to their beauty and care. In society, women embodying various characteristics also reflect the image of a free woman active in nightlife. Thus, the Republican woman, who has freed

herself from the binding rules of customary and Sharia law, is glorified. The magazine, which is most notable for its articles guiding beauty perceptions, offers models whose body measurements and postures serve as models for readers. Even in the letters sent to the magazine's correspondence column, individuals provide their body measurements to inquire whether they are beautiful, and the writers, in turn, advise readers based on these, guiding them toward the ideal body shape. It can also be observed that gender differences are more clearly emphasized in presenting what's in vogue, and French terms are often used. In contrast to the women's clothing prescribed by Sharia law, it is understood that fashion seeks to make the female body more visible as one of its essential tenets.

The claim that Turkish society is being modernized along Western lines is considered an incomplete sentence. This is because, in Europe, the free woman breaks away from her traditional ties and distances herself from her family responsibilities (Acun, 2007, p.101). However, the modern Turkish woman is active in both the private and public spheres. The versatile modern Turkish woman is a businesswoman, a mother, a wife, a housewife, a participant in social life, and a free spirit who enjoys the nightlife, is well-groomed and follows fashion. The analyzed *Ev Kadın* magazine constructs the modern Turkish woman and enables readers to take her as a role model. The topics covered in the magazine are divided into different sections, such as handicrafts, recipes, childcare, fashion and dance, beauty, story columns, and cinema. In columns such as sturdy child rearing and needlework, the magazine conveys women's primary roles as motherhood and maintaining domestic order. Like other women's magazines, *Ev Kadın* magazine has also endeavored to promote an enlightened Turkish female identity in society. As Kaya notes, in relation to the women's magazines of the early Republican period, the ideal Turkish woman was defined as someone who prioritized her education but saw herself primarily as a housewife, good wife, and mother. Kaya also emphasizes that the magazines of the early Republican period foregrounded the contemporary/ideal Turkish woman. In contrast to this portrayal of women, there is also the image of the coquettish, well-groomed, and adorned woman (Kaya, 2019, pp. 985-986). However, it was observed that both representations of the Turkish woman were present, including in the magazine "*Ev Kadın*."

Ekler

(İncelenen Ev Kadın dergisi sayılarının kapakları)

**Görsel 1. Ev Kadın Dergisi
2. Sayı Kapağı**

Kaynak: Ev Kadın, 1945

**Görsel 2. Ev Kadın Dergisi
10. Sayı Kapağı**

Kaynak: Ev Kadın, 1946

**Görsel 3. Ev Kadın Dergisi
22. Sayı Kapağı**

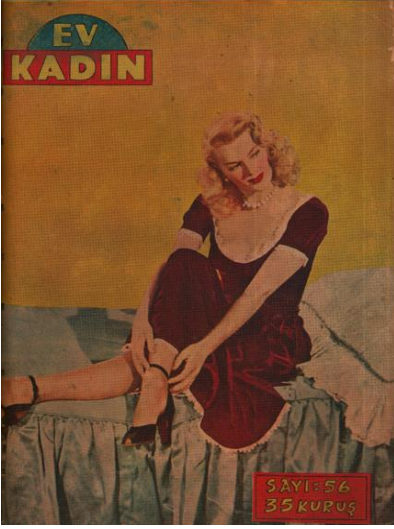
Kaynak: Ev Kadın, 1947

**Görsel 4. Ev Kadın Dergisi
44. Sayı Kapağı**

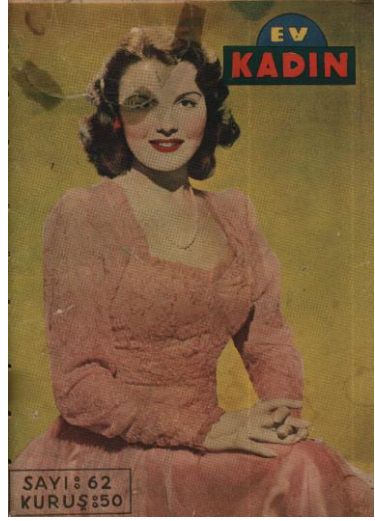
Kaynak: Ev Kadın, 1948

**Görsel 5. Ev Kadın Dergisi
56. Sayı Kapağı**

Kaynak: Ev Kadın, 1949

**Görsel 6. Ev Kadın Dergisi
62. Sayı Kapağı**

Kaynak: Ev Kadın, 1950

CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDAN BUGÜNE TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİ GELENEĞİNDEKİ DEĞİŞİMLER: BİBLİYOGRAFYA İNCELEMESİ

Gülsevim EVSEL*

Bu çalışma, Cumhuriyet'in kuruluşundan bugüne kadar Türkiye'de ortaya çıkmış ve gelişmiş olan sosyoloji geleneklerini bir bibliyografi incelemesi üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Sosyoloji disiplini, özellikle içinde yer aldığı ve geliştiği toplumla iç içe olmayı gerektirdiğinden Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşu itibarıyla ülkenin deneyimlediği toplumsal buhranlar, olaylar ve değişimler akademiye, özellikle sosyoloji disiplininin çalışma konularını etkisi altına almıştır. Bu nedenle, toplumların tarihini anlayabilmek için içinde gelişen sosyoloji geleneğine kulak vermek yerinde olacaktır. Sosyoloji geleneğinin farklı zamanlar içinde farklı çalışma konularını benimsemesi nedeniyle, sadece bu konulara bakarak dahi toplumların içinden geçtiği değişim ve dönemlerle ilgili fikir sahibi olunabilir. Burada ilgili literatür ve bibliyografyanın incelenmesi ile, okuyucunun toplumla ilgili benzer şekilde fikir sahibi olması beklenmektedir. 1960lı yılların sosyoloji bilim anlayışı ve ele aldığı konularla, 80li yılların bilim anlayışı ve ele aldığı konular anlaşılacağı üzere birbirinden oldukça uzağa düşmektedir. Bu çalışma, söz konusu bilim anlayışları ve araştırma konularını, ilgili dönem içerisinde sahne olunan toplumsal olaylar ve tarihsel süreçlerle olabildiğince ilişkilendirerek ilgili değişimi gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Bibliyografya, Cumhuriyet, Sosyoloji Tarihi, Türkiye.

CHANGES IN THE TRADITION OF SOCIOLOGY IN TÜRKİYE SINCE THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC: A BIBLIOGRAPHICAL REVIEW

Abstract

This study aims to examine the sociological traditions that have emerged and developed in Türkiye since the foundation of the republic through a bibliography. Since the discipline of sociology requires being intertwined with the society in which it is located and developed, the social crises, events, and changes experienced by the country since the foundation of the Republic in Türkiye have influenced academia, especially the subjects of study of the discipline of sociology. Therefore, in order to understand the history of societies, it would be appropriate to pay attention to the sociological tradition that has developed within them. Since the sociological tradition

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
gevsel@yyu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1733-3966>

has adopted different subjects of study at different times, it is possible to have an idea about the changes and periods that societies have gone through just by looking at these subjects. The reader is expected to have a similar idea about society by analyzing the relevant literature and bibliography. The 1960s conception of sociology and the topics it deals with and the 80s conception of sociology and the topics it deals with are quite far from each other. This study presents these conceptions of science and research topics in relation to the social events and historical processes that took place during the relevant period as much as possible.

Keywords: *Bibliography, Republic, Sociological History, Türkiye.*

Giriş

Türkiye'de sosyolojinin ortaya çıkışı, gelişimi ve konuları dünyadaki ve ülkedeki toplumsal değişimlerin getirdiği ihtiyaçlarla paralel bir şekilde ilerlemiştir. Ülkedeki devlet üniversitelerinde önce dersler olarak verilen sosyoloji eğitimi, kısa süre sonra ayrı bir kürsü olarak, nihayet sonrasında ise bağımsız bölümler olarak Cumhuriyet'in kurulması ve toplum içinde başlattığı devrimler ve değişimlerle birlikte ortaya çıkan farklı ihtiyaçlara yönelik gelişerek yerini almıştır. Bu çalışmada, Tezcan'ın (1969) bibliyografya çalışması ve literatürdeki ilgili çalışmalar derlenmiş; Cumhuriyet'in ilanından bugüne sosyoloji yazınının gelişimi ve ele aldığı konular üzerinden akademik ilgililerdeki değişimler değerlendirilmiştir.

Sosyoloji, en genel anlamıyla toplumun bilimidir. Ancak bu toplumun durağan değil, sürekli değişen, dönüşen, teknoloji, ekonomik ve siyasi ilişkiler ve ayrıca kültür ve dinle etkileşim içinde bir yapı olduğu düşünüldüğünde, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana nasıl bir araştırma konusu çeşitliliği göstermiş olabileceğini tahmin etmek zor olmayacaktır. Türkiye'nin tarihinde yer alan ve beraberinde çok çeşitli hak ihlallerini getiren siyasi, askeri ve ekonomik buhranlar; uluslararası konjonktürde içerisinde yer aldığı, almaya çalıştığı ve dolayısıyla çevre, insan hakları, cinsel kimlik ve özgürlüklerle doğal ve zorunlu olarak kurduğu ilişkiler, teknolojik gelişme ve sanayileşme ile birlikte çalışma ve iş yaşamlarında oluşan değişimler, zaman içinde doğa bilimlerine ve sosyal bilim yöntemlerine yaklaşımlarındaki benzerlik ve farklılıklar bunlardan yalnızca birkaçıdır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana modernleşmenin izlerini eğitim dahil toplumsal hayatın her alanında görmektediriz. *Bir Cumhuriyet Çınarı* adlı üniversite tarihi belgesel niteliğindeki çalışmasının giriş bölümünde Erbaş (2016, s. 6), okullaşmanın modernleşmenin temel öğelerinden olduğunu belirtmektedir. Sosyoloji disiplini modernleşmeyi, toplumla olan yüksek etkileşimi nedeniyle hem inceleyen hem de eleştiren bir tutum sergilemektedir. Öyle ki bu çalışma ile bu eleştirel geleneğin, Berkes (1941a) tarafından ele alınan Batı medeniyeti, Boran'ın (1940, 1943a) eserlerinde ele aldığı hümanizma tartışmalarının günümüz sosyoloji yaklaşımları ile değişen toplum-akademi biçimleri çerçevesinde uyarlanarak

ve gelişerek halen benimsendiğini görmekteyiz (Nalbantoğlu, 2003, 2007). Öyle ise, sosyolojinin bir bilimsel disiplin olarak doğa bilimleri gibi durağan olmadığı, toplumsal değişme ve eleştiriyi ilgisinin odağını oluşturan toplum tartışmalarının ve teorilerinin merkezine yerleştirdiği söylenebilir.

Bu nedenle, diğer pek çok bilim dalı yerine sosyoloji biliminin zaman içinde ele aldığı konuların incelenmesi toplumsal değişmeler ve toplumun karşı karşıya olduğu modernleşme bağlamında yapılacak bir tartışmaya veri sağlayacak, ışık tutacaktır.

Çalışma öncelikle Türkiye’de sosyoloji dersleri, kürsüsü ve bölümünün hangi tarihlerde ve nerelerde açıldığı bilgisini derleyip ele almakta, sonraki bölümlerde ise bu disiplin içerisinde hangi dönemlerde hangi konuların daha çok çalışıldığı ile ilgili bazı veriler ışığında tartışmalar sunmaktadır.

1. TÜRKİYE’DE SOSYOLOJİ

Türkiye’de Kurtuluş Savaşı sonrası Cumhuriyet’in 1920 yılında ilan edilmesi, dünyada yaşanan toplumsal olaylardan bağımsız ele alınamaz. Ülkenin gerek siyasi gerek ekonomik gerekse sosyal yeniden inşası, ne yazık ki dünyada 1914 ve 1922 yılları arasında yaşanan I. Dünya Savaşı ve 1929’daki Dünya Ekonomik Buhranı’ndan olumsuz etkilenmiştir. Bu nedenlerle ülkede Batı tarzı bilim 1930 yıllarından sonra benimsenebilmiştir (Toprak, 2012; akt. Erbaş, 2016, s. 7). Cumhuriyet ilan edildikten sonra okullaşma üzerinden modernleşme yolunda hızlı adımlar atmaya gayret eden ülkenin Cumhuriyet tarihi öncesinde sosyoloji alanında yaşanan ilklerin en önemlileri Çelebi’den (2010, s. 36) bu şekilde derlenmiştir: Türkçe’deki ilk sosyoloji ders kitabı Ziya Gökalp tarafından yazılmıştır. Bu kitap Ziya Gökalp’in İstanbul’daki Darülfünun’un Edebiyat Şubesi’nde verdiği derslerin metnidir. Kitabın adı *İlm-i İçtimai*’dir. Yayın yılı 1913’tür (Rumi 1329). Kitap 64 sayfadır. Kitabın yayım yeri İstanbul’dur. Yayımcısı Darülfünun-i Osmani Edebiyat Şubesi’nden Hamit Sadi’dir (Selen). Kitap Türkçe’dir ama Arap alfabesiyle yazılmıştır (Toprak, 1988).

Türkiye’deki ilk sosyoloji dergisinin adı *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*’dır. Dergi 1908-1911 yılları arasında yayımlanır. Dergiyi çıkaranlar Ahmet Şuayp, Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik’tir (Bölükbaşı). Derginin yayım yeri İstanbul’dur. Dergi 27 sayı yayımlanmıştır (Ülken, 1979).

Türkiye’de ilk sosyoloji dersi lise seviyesinde verilmiştir. Ders Ziya Gökalp tarafından 1911/1912 yılında o zaman Türkiye sınırları içinde olan Selanik’teki İttihat ve Terakki Sultaniyesi’nde verilmiştir (Kaçmazoğlu, 2003, s. 51-52).

İstanbul Üniversitesi’ndeki ilk sosyoloji dersini Edebiyat Fakültesi içinde 1910 yılında Ahmet Şuayp vermiştir. Dersin adı: “İlm-i Cemiyet”dir. Ancak, Ahmet Şuayp Hukuk Fakültesi’nin hocasıdır. Ahmet Şuayp’ın verdiği bu ders günümüz ölçüleri içinde bir servis dersi olarak değerlendirilebilir. İlk sosyoloji kürsüsü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

içinde tesis edilmiştir. “İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü”nü 1914 yılında Ziya Gökalp kurmuş ve ilk dersi de kendisi vermiştir.

Coşkun (1991, s. 15) Balkan Savaşları sonrasında İstanbul’a gelen Ziya Gökalp’in kısa bir süre sonra Darulfünun’a dâhil olduğunu ve Sosyoloji Bölümü’nün kuruluşunu gerçekleştirdiğini belirtir. Bundan sonra sosyoloji bağımsız bir disiplin olarak üniversitede yerini almıştır (Coşkun, 199, s. 15).

Parin ve Demirci (2014, s. 366), “Türkiye’de Yükseköğretimde Sosyoloji Öğretimi” adlı dönemselleştirme çalışmalarında, 1914’ten 1930’lu yılların sonuna kadar sosyoloji disiplininin İÜEF Sosyoloji Kürsüsü dışında bir gelişme gösteremediğini belirtmişlerdir. Eserlerindeki önemli vurgulardan bir diğeri ise, İÜEF Sosyoloji Kürsüsü’nün açıldığı 1914’ten Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü’nde ders olarak açıldığı 1939 yılına kadar sosyolojinin, İÜEF Sosyoloji Kürsüsü ile birlikte İçtimaiyat Darülmesai (1915), Mesleki İçtimai Derneği (1918) ve Türk Felsefe Cemiyeti (1928) gibi düşünce kuruluşları içinde tartışma alanı ve zemini bulduğudur (Çelebi, 2004; akt. Parin ve Demirci, 2014: 366). İÜEF bünyesindeki Sosyoloji Kürsüsü ise 1961 yılında bağımsız bir bölüm halini alarak Sosyoloji Bölümü adını almıştır (Parin ve Demirci, 2014, s. 366).

Ankara Üniversitesi’nde sosyoloji eğitim ve öğretiminin tarihi ise diğerlerinden daha köklüdür. 1939-1940 yıllarında DTCF Felsefe Bölümü içinde ders olarak açılmış; 1940-41 yılında ders şubesi statüsü verilmiş ve 1948 yılında sosyoloji bir kürsüye çevrilmiştir. Bağımsız bir bölüm olarak kurulması 1982 yılında gerçekleşmiştir (Çelebi, 2010, s. 38). Erbaş (2015, s. 8) İstanbul ekolü ile de karşılaştırdığı DTCF Sosyoloji araştırma konu ve yöntemleri üzerindeki Behice Boran etkisini şu şekilde ele almaktadır: Boran’ın Türkiye’ye kazandırdığı sosyoloji anlayışı, dönemin İstanbul Sosyoloji programında mevcut olandan farklı ve yeni bir anlayıştır. Kısa sürede soluğu kesilmiş olsa da bu farklı sosyoloji anlayışı, ilk dönem DTCF, özellikle de Boran sosyolojisinde açık biçimde görülmektedir. DTCF sosyoloji öncesinde Türkiye’de kurumsallaşmış sosyoloji anlayışında, özellikle de Ziya Gökalp sosyolojisinde, Fransız Durkheim-Comte sosyolojisi etkilidir. Boran Fransız sosyolojisi eğilimini, genel sosyolojik kitaplar yazma biçiminde olduğunu ve araştırmaya pek dalmadıkları ve dolayısıyla da felsefeden ayrılmamış (Sargın, 2010, s. 289) ve de ‘mistik temayyüler taşıyan’ (Sargın, 2010, s. 307) bir sosyoloji olarak değerlendirir. Almanya’da tarihten kopmamış, İngiltere’de toplumu bir bütün halinde gözden geçirme (survey) tarzı bir sosyolojinin olduğuna vurgu yapar. Amerika’da ise sosyolojinin felsefeden ayrılması noktasının önemli olduğunu ve önemli sorunları araştırırken bazen de ‘problemsiz araştırmalar’ yapıldığına değinerek Amerikan sosyolojisinin sorunlarını tartışır. Boran tüm bu farklı sosyoloji anlayışlarına yönelttiği eleştiriler ışığında kendi sosyoloji anlayışını DTCF Sosyoloji Programı’nda yaşama geçirir. O dönemin Türkiye’inde tek sosyoloji programında tarihten kopmamış, somut olana yönelmemiş, daha nazari/teorik tartışmalar üzerinden yapılan sosyoloji anlayışının yanı sıra,

etkili olmasa da Fransız Frederic Le Play'in etkisi ile biçimlenen nazari/teorik olmayan ve alan/saha araştırmasına yönelik Prens Sabahaddin'in sosyoloji anlayışı da bulunmaktadır.

Burada kısaca özetlemeye çalıştığımız şekliyle Türkiye'de sosyolojinin tarihi, oldukça eskilere hatta Cumhuriyet öncesine dayanmaktadır. Ancak bu çalışma, sosyolojinin çalışma alanlarını Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi ve sosyolojinin Türkiye'deki varlığı ile sınırlandırmakta; onu bazı temsili örnekler üzerinden ele almaktadır.

2. YÖNTEM

Yazar, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından 1968'e kadarki zaman zarfında gerçekleştirilmiş sosyoloji çalışmaları hakkındaki bilgilere ulaşmak amacıyla, Tezcan'ın (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası: 1928-1968* adlı eserini ikincil veri analizine tabi tutmuş; bu tarihten günümüze kadarki süreçle ilgili verileri sağlamak amacıyla ise yakın zamanda gerçekleştirilen literatür çalışmalarından yararlanmıştır. Tezcan'ın (1969) çalışması yayınlanma tarihine, yani 1968'in sonlarına kadar güncellenerek, kapsamlı bir bibliyografya örneği sunduğu için içeriğinin ve sosyoloji çalışma konularının kapsamının, önceliklendirilen konuların günümüze taşınmasının Cumhuriyet tarihi, eğitim tarihi, akademi tarihi ve sosyoloji tarihi ile toplum açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada bu bibliyografya eserinden yararlanılması, eserin günümüze kadar matbaa baskısı olarak gelmiş olması, yeni basımlarının bulunmaması ve henüz herhangi bir elektronik versiyonunun bulunmaması da onu sosyoloji güncel yazınına kazandırmak açısından önem arz etmektedir.

3. BULGULAR

Bulgular bölümü, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1969 yılına kadar Türkiye'de sosyoloji ve 1969'dan günümüze Türkiye'de sosyoloji konulu alt bölümlerden meydana gelmektedir.

3.1. Cumhuriyet'in Kuruluşundan 1969 Yılına Kadar Türkiye'de Sosyoloji

Cumhuriyet'in ilanından bugüne sosyoloji yazınının gelişimi ve ele aldığı konular üzerinden akademik ilgilerdeki değişimler, öncelikle 1928 ve 1968 yıllarında Türkiye'de yayınlanan sosyoloji kitap ve makaleleri dikkate alması nedeniyle Tezcan'ın (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası* eseri dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Yazarın kendisinin de çalışmasında belirttiği gibi, bu Bibliyografya örneği kendisinden önce kaleme alınmış olan Tütengil'in (1949) *Ziya Gökalp Bibliyografyası* ve Barlas'ın (1963) *Nurettin Şazi Kösemihal: Biyografya-Bibliyografya* çalışmaları, kişilerin özel sosyoloji çalışmalarına odaklanarak,

diğer sosyologların çalışmalarını ve sosyolojinin tüm dallarını bu çalışma kadar kapsamadığı için değerlendirmeye alınmamıştır.

Tezcan'ın eserinde belirttiği şekliyle, *Türk Sosyoloji Bibliyografyası* Türkiye'de yeni harflerin kabul tarihi olan 1928 yılı ile 1968 yıllarını kapsamayı planlamıştır (Tezcan, 1969, s. IX); ancak bibliyografyanın yayımlanması 1968 yılı sonlarını bulduğu için söz konusu yılın Ağustos ayından sonraki dört aylık sayıyı da ekleyerek 1968 yılını tamamını içermiştir (Tezcan, 1969, s. 1105). Bu bibliyografyada taranılan kaynaklar arasında 14 farklı bibliyografya ve 66 farklı dergi yer almaktadır. Erkal'a (2011) göre yazar, "gerek sosyoloji sahasında gerekse sosyoloji ile münasebeti olan disiplinleri göz önünde tutarak, 1928'den 1968'e kadar, kırk sene zarfında yayımlanmış kitap ve makaleleri eserin içine almaya çalışmıştır... Bu eser 40 senelik sosyoloji kültürüne açılan bir pencere olarak da vasıflandırılabilir."

Tezcan (1969) hazırladığı *Türk Sosyoloji Bibliyografyası*'nı aşağıdaki ana başlıklar halinde sunmuştur:

- I. Toplumsal Bilimler Metodolojisi ve Araştırma Teknikleri
- II. Sosyoloji Tarihi, Kuramlar ve Genel Sosyoloji
- III. Toplumsal Psikoloji
- IV. Irk ve Toplumsal Yönleri
- V. Kültür, Toplumsal Yapı ve Uygarlık Sosyolojisi
- VI. Karmaşık Yapılar
- VII. Toplumsal Değişme, Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Sosyoloji
- VIII. Kütle Olayı
- IX. Siyasal Etkileşim, Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi
- X. Toplumsal Farklılaşma
- XI. Köy Sosyolojisi, Toplum Kalkınması ve Bölge Sosyolojisi
- XII. Şehir Sosyolojisi
- XIII. Sanat ve Ahlak Sosyolojisi
- XIV. Eğitim Sosyolojisi
- XV. Din Sosyolojisi
- XVI. Hukuk Sosyolojisi
- XVII. Bilim Sosyolojisi ve Teknoloji
- XVIII. Nüfus Sosyolojisi
- XIX. Aile Sosyolojisi
- XX. Tıp Sosyolojisi
- XXI. Toplumsal Sorunlar ve Toplumsal Refah

Bu başlıkları, ilgili alt başlık sınıflandırmaları ile detaylandırarak gruplandırmış; ancak kronolojik değil alfabetik bir sınıflandırma yapmıştır. Aşağıda, bibliyografyada ilk sıralarda yer alan Toplumsal Bilimler Metodolojisi ve Araştırma Teknikleri; Sosyoloji Tarihi, Kuramlar ve Genel Sosyoloji; Toplumsal Psikoloji; Irk ve Toplumsal Yönleri; Kültür, Toplumsal Yapı ve Uygarlık Sosyolojisi; Karmaşık Yapılar; Toplumsal Değişme, Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Sosyoloji ile Kütle Olayı ana çalışma

konuları ve alt konularıyla ilgili yayınlanmış kitap ve makale sayıları çıkartılarak derlenmiştir.

Tablo 1. 1928-1969 Yılları arası Sosyoloji Araştırma Alanları ve Alt Alanları

Araştırma Alanı ve Alt Alanları	Kitap sayısı	Makale sayısı	Toplam
Toplumsal Bilimler Metodolojisi ve Araştırma Teknikleri			
Toplumsal Bilimler Metodolojisi			
Araştırma Teknikleri			
İstatistik ve İstatistik metotları	13	9	22
	5	9	14
	57	15	72
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	108
	75	33	
Sosyoloji Tarihi, Kuramlar ve Genel Sosyoloji			
Sosyolojinin Tarihi	22	46	68
Kuramlar, Düşünceler ve Sistemler			
Sosyolojiye Giriş ve Genel Sosyoloji	48	140	188
	61	97	158
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	414
	131	283	
Toplumsal Psikoloji			
Kişilik, Kültür ve Sosyalleşme	37	129	166
Tavırlar [tutum] ve İnançlar			
Liderlik	5	23	28
Otoriterlik ve Otoriter Kişilik			
	3	18	21
	1	2	3
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	218
	46	172	
İrk ve Toplumsal Yönleri	6	31	37
Kültür, Toplumsal Yapı ve Uyarlık Sosyolojisi			
Toplumsal Yapı	5	5	10
Kültür			
Toplumsal Antropoloji ve Etnoloji	10	82	92
Uyarlık Sosyolojisi	60	148	208
	17	92	109
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	419
	92	327	

Karmaşık Yapılar			
Endüstri Sosyolojisi	40	117	157
Askeri Sosyoloji	6	19	25
Bürokratik Yapılar	8	10	18
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	200
	54	146	
Toplumsal Değişme, Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Sosyoloji			
Toplumsal Değişme	65	222	287
Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Sosyoloji	93	380	473
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	760
	158	602	
Kütle Olayı			
Kamuoyu	4	15	19
Propaganda	9	8	17
Haberleşme ve Bilgi Sosyolojisi			
Ortaklaşa Toplumsal Davranışlar			
Serbest Zaman Sosyolojisi	11	29	40
	4	9	13
	2	30	32
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	121
	30	91	

Kaynak: Tezcan (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası: 1928-1968* adlı eserinden derlenmiştir.

Buna göre, Sosyoloji Tarihi, Kuramlar ve Genel Sosyoloji alanında (1. Sosyolojinin Tarihi alt alanında 22'si kitap 46'sı makale olmak üzere toplam 68; 2. Kuramlar, Düşünceler ve Sistemler alt alanında 48'i kitap 140'ı makale olmak üzere toplam 188; 3. Sosyolojiye Giriş ve Genel sosyoloji alt alanında ise 61'i kitap 97'si makale olmak üzere toplam 158) 131'i kitap 283'ü makale olmak üzere toplam 414 yayın yapılmıştır. Toplumsal Bilimler Metodolojisi ve Araştırma Teknikleri alanında (1. Toplumsal Bilimler Metodolojisi alt alanında 13'ü kitap 9'u makale olmak üzere toplam 22; 2. Araştırma Teknikleri alt alanında 5 'i kitap 9'u makale olmak üzere toplam 14; 3. İstatistik ve İstatistik Metotları alt alanında ise 57'si kitap 15'i makale olmak üzere toplam 72) 75'i kitap 33'ü makale olmak üzere toplam 108 yayın yapılmıştır. Bu yayınlarda pozitivizmin sosyal bilimler ve sosyoloji alanındaki yaygın etkisinin olduğu, nicel çalışmalar ve istatistik konularında yapılan yayın sayısının aynı çalışma alanının diğerler alt alanlarına göre oldukça fazla olması ile ilişkilendirilebilir.

1969'lara kadar en çok katkı verilen sosyoloji araştırma konularından bir diğerinin Toplumsal Değişme, Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Sosyoloji olduğu anlaşılmaktadır. Bu alanda (1. Toplumsal Değişme alt

alanında 65'ü kitap 222'ü makale olmak üzere toplam 287; 2. Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Sosyoloji alt alanında 93'ü kitap 380'i makale olmak üzere toplam 473) 158'i kitap 602'si makale olmak üzere toplam 760 yayın yapılmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra gericilik, aydınlar, batılılaşma gibi konularda yapılan çalışmalar, bibliyografyada bu araştırma alanı altında toplanmıştır. Boran (1962, 1964) ve Tütengil'in (1961, 1964, 1966) bu alandaki çalışmalarına rastlanmaktadır.

Toplumsal Psikoloji alanında (1. Kişilik, Kültür ve Sosyalleşme alt alanında 37'si kitap 129'u makale olmak üzere toplam 166; 2. Tavırlar ve İnançlar alt alanında 5'i kitap 23'ü makale olmak üzere toplam 28; 3. Liderlik alt alanında 3'ü kitap 18'i makale olmak üzere toplam 21; 4. Otoriterlik ve Otoriter Kişilik alt alanında ise 1'i kitap 2'si makale olmak üzere toplam 3) 46'sı kitap 172'si makale olmak üzere 218 yayın yapılmıştır. Kültür, Toplumsal Yapı ve Uygarlık Sosyolojisi alanında (1. Toplumsal Yapı alt alanında 5'i kitap 5'i makale olmak üzere toplam 10; 2. Kültür alt alanında 10'u kitap 82'si makale olmak üzere toplam 92; 3. Toplumsal Antropoloji ve Etnoloji alt alanında ise 60'ı kitap 148'i makale olmak üzere toplam 208; Uygarlık Sosyolojisi alt alanında ise 17'si kitap 92'si makale olmak üzere toplam 109) 92'si kitap 327'si makale olmak üzere toplam 419 çalışma bulunmaktadır.

Karmaşık Yapılar konusunda (1. Endüstri Sosyolojisi alt alanında 40'ü kitap 117'u makale olmak üzere toplam 157; 2. Askeri Sosyoloji alt alanında 6'sı kitap 19'u makale olmak üzere toplam 25; 3. Bürokratik Yapılar alt alanında ise 8'i kitap 10'u makale olmak üzere toplam 18) 54'ü kitap 146'sı makale olmak üzere toplam 200 yayın yapılmıştır.

Kütle (Kitle) Olayı alanı yine heterojen bir araştırma alanı olarak görülmüştür. Kamuoyu, propaganda gibi alt alanları olan çalışma konularında Abadan (1956, 1960, 1961, 1964), Berkes (1939), Ozankaya (1968) gibi yazarlar göze çarpmaktadır. Kütle olayı alanında (1. Kamuoyu alt alanında 4'ü kitap 15'i makale olmak üzere toplam 19; 2. Propaganda alt alanında 9'u kitap 8'i makale olmak üzere toplam 17; 3. Haberleşme ve Bilgi Sosyolojisi alt alanında 11'i kitap 29'u makale olmak üzere toplam 40; 4. Ortaklaşa Toplumsal Davranışlar alt alanında 4'ü kitap 9'u makale olmak üzere toplam 13; 5. Serbest Zaman Sosyolojisi alt alanında ise 2'si kitap 30'u makale olmak üzere toplam 32) 30'u kitap 91'i makale olmak üzere toplam 121 yayın yapılmıştır.

Tablo 2. 1928-1969 Yılları arası Sosyoloji Araştırma Alanları ve Alt Alanları (devam)

Araştırma Alanları ve Alt Alanları	Kitap sayısı	Makale sayısı	Toplam
Siyasal Etkileşim, Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi			
Toplumlar, Uluslar ve Aralarındaki etkileşim			

*Cumhuriyet'in Kuruluşundan Bugüne Türkiye'de Sosyoloji
Geleneğindeki Değişimler: Bibliyografya İncelemesi*

Siyaset Sosyolojisi	72	139	211
Siyaset Bilimi			
Siyaset teorisi	14	23	37
Siyasi sistemler	155	105	260
Siyasi davranış	32	67	99
	98	106	204
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	811
	371	440	
Toplumsal Farklılaşma	22	64	86
Köy Sosyolojisi, Toplum Kalkınması ve Bölge Sosyolojisi			
Köy Sosyolojisi			
Genel			
Yaşama standart ve koşulları, yeniliklerin kabulü	44	68	112
Köy-şehir ilişkileri ve göçler			
Köy monografileri ve araştırmaları	10	50	60
Toplum Kalkınması			
Toplum kalkınması kavramı, İlkeleri ve Çeşitli memleketlerde Toplum kalkınması çalışmaları			
Türkiye'de Toplum Kalkınması			
Toplulukların ve Bölgelerin Sosyolojisi	5	39	44
		118	187
	69		
	46	137	183
	31	52	83
	15	20	35
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	704
	220	484	
Şehir Sosyolojisi			
Şehir Toplumu ve Şehir Hayatı			
Şehirleşme	30	77	107
Gecekonducular	20	84	104
	16	14	30
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	241
	66	175	
Sanat ve Ahlak Sosyolojisi			
Dil ve Edebiyat Sosyolojisi	12	57	69
Sanat Sosyolojisi	11	37	48
Ahlak sosyolojisi	15	29	44
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	161

	38	123	
Eğitim Sosyolojisi			
Toplum ve Eğitim	50	131	181
Yetişkin Eğitimi-halk eğitimi	21	75	96
Köy Enstitüleri	7	89	96
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	373
	78	295	
Din Sosyolojisi			
Din ve Toplum	47	87	134
Laiklik	4	15	19
Mezhepler	24	22	46
Toplam	Kitap sayısı	Makale sayısı	199
	75	124	
Hukuk Sosyolojisi	20	104	124

Kaynak: Tezcan (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası: 1928-1968* adlı eserinden derlenmiştir.

Bibliyografyada ele alınan konular arasında en fazla yayının yapıldığı alanın Siyasal Etkileşim, Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi olduğu görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ilan edildiği günden bu yana farklı dönemlerde yaşanan ulusal ve uluslararası politikalar, askeri girişim ve hükümet müdahalelerine sahne olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın gölgesinde ilan edildikten sonra Büyük Buhan'ın da etkisinde kalarak diğer ülkelerle ilişkilerini ekonomik ihtiyaçları, kalkınma planları ve yeni siyasi ilkeleri doğrultusunda şekillendirmiştir. 1960 yılında Türkiye'de yaşanan askeri darbe döneminden önce dünyada süregiden Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki soğuk savaş gerginliği hatırlanmalıdır. Bu dönem Sovyetler Birliği'nin uzay alanındaki ilerlemeleri dünyada komünizme yönelik inanç ve aynı zamanda korkuyu alevlendirmişti. Asya ve Afrika'daki sömürgeciliğin sona ermesi, Kore (1950-1953) ve Vietnam Savaşları (1955-1975) ile ve Küba Devrimi (1953-1959) ile örtüşüyordu. Dünyada yaşanan bütün bu olayların Türkiye Cumhuriyeti'ni etkilememesi beklenemezdi. Bu olaylar da ülkede ekonomik ve yönetsel buhrana girilmesi ile sonuçlandı. Tüm bu ulusal ve uluslararası boyutta yaşanan toplumsal olaylar sonrası ülkede ve dünyadaki sömürgecilik, milliyetçilik, emperyalizm ve sosyalizme olan ilgi artmıştır. Sosyoloji alanında bu dönemde yapılan çalışma konularının da ilgili dönem ve olaylardan etkilendiği ileri sürülebilir. Berkes (1941b) Yeni İslamcılık ve emperyalizm (1944), Boran (1968) Türkiye ve sosyalizm sorunları, Ülken (1938a, 1938b, 1938c, 1946a, 1946b, 1946c, 1946d, 1946e, 1946f, 1959) imparatorluk, Türkçülük, doğu ve batı ile ilgili eserlerini bu alanda vermişlerdir.

Aristo'nun (1943, 1944a, 1944b, 1946) ve Eflatun [Platon]'un (1942a, 1942b, 1944a, 1944b, 1946, 1962) önemli felsefi eserleri ile Kant'ın (1960)

Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme, Engels ve Marx'ın (1966) *Sömürgecilik Üzerine*, Zedung'un (1967) *Emperyalizmle Mücadele*, Guitard'ın (1966) *Üçüncü Dünya: Sömürgelelerin Uyanışı* gibi eserlerinin çevirileri yine bu alanda ele alınmıştır. Bibliyografya'ya göre: Siyasal Etkileşim, Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi alanında (1. Toplumlar, Uluslar ve Aralarındaki Etkileşim alt alanında 72'ü kitap 139'u makale olmak üzere toplam 211; 2. Siyaset Sosyolojisi alt alanında 14'ü kitap 23'ü makale olmak üzere toplam 37; 3. Siyaset Bilimi alt alanında ise A. Siyaset teorisi konusunda 155'i kitap 105'i makale olmak üzere toplam 260; B. Siyasi sistemler konusunda 32'si kitap 67'si makale olmak üzere toplam 99; C. Siyasi davranış konusunda ise 98'i kitap 106'sı makale olmak üzere toplam 204) 371'i kitap 440'ı makale olmak üzere toplam 811 yayın yapılmıştır (Tablo 2).

Köy ve Şehir Sosyolojisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin I. Dünya Savaşı sonrası hızlı sanayileşmenin yeni kurulan ülkedeki etkileriyle birlikte, nüfusun köylerden kentlerde doğru yöneldiği sürece paralel olarak gelişmiştir. Bibliyografyaya göre, Köy sosyolojisi eserleri daha çok 1938 yılı ve sonrasında kaleme alınmış; daha çok 1950 sonrasında yoğunlaşmıştır. Ülkede Köy Enstitüleri'nin kurulması ve kapatılması süreci yine bu döneme rastlamıştır. 1938 yılı öncesinde kaleme alınan Köy Sosyolojisi konulu eserlerin topluma daha çok Kemal (1933a, 1933b, 1934a, 1934b, 1934c, 1934d) tarafından kazandırıldığı ve daha çok genel konularda ele alındığı görülmektedir. Tütengil'in (1950, 1952, 1962-63, 1964, 1966) çalışmaları ise daha çok köy enstitülerini ve aydınları kapsamıştır. Yine bu dönemlerde Kıray (1968) ve Yavuz (1968) gibi sosyologların köylülük sorununu Beş Yıllık Kalkınma Planları kapsamında ele alıp tartıştığı görülmektedir. Yazarların bu çalışmalarının sayıca diğerlerinden çok fazla olmasının köy ve köylülük sorununun o dönemlerde toplumda ne kadar endişe yarattığına ve bununla eş anlı olarak sosyoloji alanında dikkate alındığına işaret etmektedir. Bibliyografyaya göre bu alanda verilen eser sayıları şu şekildedir: Köy Sosyolojisi, Toplum Kalkınması ve Bölge Sosyolojisi alanında (1. Köy Sosyolojisi alt alanı; A. Genel konularda 44'ü kitap 68'i makale olmak üzere toplam 112; B. Yaşama standart ve koşulları, yeniliklerin kabulü konularında 10'u kitap 50'si makale olmak üzere toplam 60; C. Köy-şehir ilişkileri ve göçler konusunda 5'i kitap 39'u makale olmak üzere toplam 44; D. Köy monografileri ve araştırmaları konusunda 69'u kitap 118'i makale olmak üzere toplam 187; 2. Toplum Kalkınması alt alanı; A. Toplum kalkınması kavramı, İlkeleri ve Çeşitli memleketlerde Toplum kalkınması çalışmaları konularında 46'sı kitap 137'si makale olmak üzere toplam 183; B. Türkiye'de Toplum Kalkınması konusunda 31'i kitap 52'si makale olmak üzere toplam 83; 3. Toplulukların ve Bölgelerin Sosyolojisi alt alanında 15 'i kitap 20'si makale olmak üzere toplam 35) 220'si kitap 484'ü makale olmak üzere toplam 704 yayın yapılmıştır. Şehir Sosyolojisi alanında ise (1. Şehir Toplum ve Şehir Hayatı alt alanında 30'u kitap 77'si makale olmak üzere toplam 107; 2. Şehirleşme alt alanında 20'i kitap 84'u makale olmak üzere toplam 104; 3.

Gecekondu alt alanında ise 16'sı kitap 14'ü makale olmak üzere toplam 30) 66'sı kitap 175'i makale olmak üzere toplam 241 yayın yapılmıştır (Tablo 2).

Bibliyografyada yer alan kategorilerden bir diğeri sanat ve ahlak sosyolojisi çalışma alanı olmuştur. Sanatın çalışma alanının estetik ve güzellik ile ilgili olması, ahlakın alanının ise iyiye ulaşmak olduğu düşünüldüğünde bu ikisinin çalışma alanlarının sanat ve ahlak konularının aynı başlık altında toplanmış olmasını açıklamaktadır. Sanat ve Ahlak Sosyolojisi alanında (1. Dil ve Edebiyat Sosyolojisi alt alanında 12'si kitap 57'si makale olmak üzere toplam 69; 2. Sanat Sosyolojisi alt alanında 11'i kitap 37'u makale olmak üzere toplam 48; 3. Ahlak sosyolojisi alt alanında ise 15'i kitap 29'u makale olmak üzere toplam 44) 38'i kitap 123'ü makale olmak üzere toplam 161 yayın yapılmıştır. Alt alanlardan takip edileceği üzere, incelenen zaman dilimi içinde sanat sosyolojisi ve ahlak sosyolojisinin çok fazla rağbet görmediği ve birbirine yakın oranlarda ele alındığı izlenmektedir. Boran (1943b, 1943c, 1944), ve Boratav'ın (1941, 1942) sanat sosyolojisi alanında da eserler verdiği; ayrıca Bukharin (1968), Camus (1965) ve Marx (1968) gibi düşünürlerin bu alandaki eserlerinin çevrilerek literatüre katkı verildiğini görmekteyiz.

Eğitim Sosyolojisi alanında (1. Toplum ve Eğitim alt alanında 50'si kitap 131'i makale olmak üzere toplam 181; 2. Yetişkin Eğitimi-Halk Eğitimi alt alanında 21'i kitap 75'i makale olmak üzere toplam 96; 3. Köy Enstitüleri alt alanında ise 7'si kitap 89'i makale olmak üzere toplam 96) 78'i kitap 295'i makale olmak üzere toplam 373; din Sosyolojisi alanında (1. Din ve Toplum alt alanında 47'si kitap 87'si makale olmak üzere toplam 134; 2. Laiklik alt alanında 4'ü kitap 15'i makale olmak üzere toplam 19; 3. Mezhepler alt alanında ise 24'ü kitap 22'si makale olmak üzere toplam 46) ise 75'i kitap 124'ü makale olmak üzere toplam 199 yayın yapılmıştır.

Tablo 3. 1928-1969 Yılları arası Sosyoloji Araştırma Alanları ve Alt Alanları (devam)

Araştırma Alanları ve Alt Alanları	Kitap sayısı	Makale sayısı	Toplam
Bilim Sosyolojisi ve Teknoloji	11	37	48
Nüfus Sosyolojisi	52	138	190
Aile Sosyolojisi			
Aile Sosyolojisi	18	61	79
Çocuk Sosyolojisi ve Sosyalleşme			
Ergenlik Çağı ve Gençlik	22	23	45
Toplumsal Yönden Kadın ve Sorunları	19	68	87
Cinsel Davranış Sosyolojisi	40	57	97
	6	5	11

Toplam	Kitap sayısı 105	Makale sayısı 214	319
Tıp Sosyolojisi	8	35	43
Toplumsal Sorunlar ve Toplumsal Refah			
İhtiyarlığın Toplumsal Yönleri Toplumsal Çözülme	2	4	6
Toplumsal Hizmet Suçluluk	1	10	11
Kriminoloji			
Çocuk suçluluğu	22	37	59
Yetişkinlerde suçluluk	16	26	42
	20	48	68
	4	13	17
Toplam	Kitap sayısı 65	Makale sayısı 138	203
TOPLAM ¹	1723	4056	5779

Kaynak: Tezcan (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası: 1928-1968* adlı eserinden derlenmiştir.

Aile Sosyolojisi alanında (1. Aile Sosyolojisi alt alanında 18'i kitap 61'i makale olmak üzere toplam 79; 2. Çocuk Sosyolojisi ve Sosyalleşme alt alanında 22'i kitap 23'ü makale olmak üzere toplam 45; 3. Ergenlik Çağı ve Gençlik alt alanında 19'u kitap 68'i makale olmak üzere toplam 87; 4. Toplumsal Yönden Kadın ve Sorunları alt alanında 40'ı kitap 57'si makale olmak üzere toplam 97; 5. Cinsel Davranış Sosyolojisi alt alanında 6'sı kitap 5'i makale olmak üzere toplam 11) 105'i kitap 214'ü makale olmak üzere toplam 319 yayın yapılmıştır.

Toplumsal Sorunlar ve Toplumsal Refah alanında (1. İhtiyarlığın Toplumsal Yönleri alt alanında 2'si kitap 4'ü makale olmak üzere toplam 6; 2. Toplumsal Çözülme alt alanında 1'i kitap 10'u makale olmak üzere toplam 11; 3. Toplumsal Hizmet alt alanında 22'si kitap 37'si makale olmak üzere toplam 59; 4. Suçluluk alt alanı; A. Kriminoloji konusunda 16'sı kitap 26'sı makale olmak üzere toplam 42; B. Çocuk suçluluğu konusunda 20'si kitap 48'i makale olmak üzere toplam 68; C. Yetişkinlerde suçluluk konusunda 4'ü kitap 13'ü makale olmak üzere toplam 17) 65'i kitap 138'i makale olmak üzere toplam 203 yayın yapılmıştır.

Yeni dönemde daha çok ele alınmaya başlanan alanlarda görece daha az sayıda çalışmalar yapıldığı gözlenmiştir. Örneğin, Irk ve Toplumsal Yönleri alanında 6'sı kitap 31'i makale olmak üzere toplam 37 yayın yapılmıştır. Tıp Sosyolojisi alanında 8'i kitap 35'i makale olmak üzere toplam 43 yayın yapılmıştır. Bilim Sosyolojisi ve Teknoloji alanında 11'i kitap 37'si

¹ Üç tabloda yer alan değerlerin toplamıdır.

makale olmak üzere toplam 48 yayın yapılmıştır. Toplumsal Farklılaşma alanında 22'si kitap 64'ü makale olmak üzere toplam 86 yayın yapılmıştır.

Nüfus Sosyolojisi de üreme meseleleri ve nüfusun politik gücünün yeni yeni anlaşılmasıyla birlikte ortaya çıkan bir alan olarak ele alınabilir. Bu alanda da bibliyografyaya göre, 52'si kitap 138'i makale olmak üzere toplam 190 yayın yapılmıştır.

Bu bölümde Tezcan'ın (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası 1928-1968* adlı eseri incelemeye tabi tutulmuş, bazı toplumsal olaylar ışığında ele alınan konular ve sosyologlara kısa atıflarda bulunulmuştur. 1969 sonrası Sosyoloji bilim dalı kapsamında ele alınan konular ise kısaca aşağıdaki gibidir.

3.2. 1969'dan Günümüze Türkiye'de Sosyoloji: Ne Değişti?

Teknolojinin ve internet erişiminin sağladığı imkanlar dolayısıyla, sosyoloji alanında diğer alanlarda olduğu gibi, kitap ve makale konu, sayı ve çeşitliliği artmış; ayrıca bu çalışmalara erişim de kolaylaşmıştır. Büyük oranda bu sebeplerden dolayı, Tezcan'ın (1969) masa başı ve ikincil veriler üzerinden hazırladığı bu bibliyografya çalışması gibi geniş çaplı bir bibliyografya o tarihten sonra hazırlanmamıştır.

Parin (2014, s. 189) Türkiye üniversitelerinde sosyoloji bölümlerinin kuruluşunu beş dönem içinde ele almaktadır:

1. *Kuruluş Dönemi* (1914-1950): Sosyolojinin, İÜEF Sosyoloji Bölümü kimliği ile üniversiteye yerleştiği başlangıç evresidir.

2. *Yerleşme Dönemi* (1950-1980): Bu dönem, Hacettepe Üniversitesi'nde lisans derecesi veren bağımsız bir sosyoloji programının açıldığı ve sosyolojinin sosyal bilim çatısı altında üniversitelerde yer edinmeye çalıştığı bir dönem özelliği göstermektedir.

3. *Kurumsallaşma Dönemi* (1980-1990): Sosyolojinin Selçuk, Anadolu, Boğaziçi, Cumhuriyet, Ege, Fırat, ODTÜ, Ankara, İnönü ve Atatürk üniversitelerinde, Türkiye'deki büyük kent üniversitelerinde yer edindiği ve bölüm sayısının 13'ü bulduğu bir evredir.

4. *Genişleme Dönemi* (1990-2000): Sosyoloji bölümlerinin Türkiye sathına yayıldığı, sayıca bir önceki döneme göre iki katına çıktığı ve genişleyerek arttığı bir dönemdir.

5. *Yaygınlaşma Dönemi* (2000-2010): Bu dönemde sosyoloji, Türkiye'de yeni kurulan üniversitelerde açılan sosyoloji bölümleriyle birlikte yerleşik ve yaygın bir özellik kazanmıştır.

Parin'in (2014) sınıflandırdığı şekliyle bu *Yerleşme* ve *Kurumsallaşma* dönemlerinde sosyoloji çalışma alanlarının nasıl farklılık gösterdiği sorusuna, konu ile ilgili çalışmasında Özcan (2009) yanıt aramıştır. Özcan (2009, s. 228) Türkiye'de sosyolojinin zaman içinde değişen temaları üzerine yaptığı çalışmasında, 1960 darbesinde olduğu gibi 1980 darbesinin de sosyoloji

çalışma alanlarını etkileyen önemli bir toplumsal olay, kırılma noktası olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu ikisi arasındaki muhtemelen en önemli farkın 1960 darbesi sonrası Marksizm'in sosyolojiye dahil edilmesi; 1980 darbesi sonrası ise sosyolojiden ihraç edilmesi olduğunu belirtmektedir (Özcan, 2009, s. 228). Özcan (2009)'a göre 60'lı 70'li ve 80'li yıllar Türkiye'sinde sosyoloji çalışma alanlarının geçirdiği değişiklikler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Tablo 4. 1960-2000li Yıllar arası Sosyoloji Araştırma Alanları ve Alt Alanları

Sosyoloji konuları ve dönemleri	1960 lar	1970 ler	1980 ler	Bugün (2000ler)
Marksizm'e ilgi	Çok	Çok	Az	Az
Osmanlı tarihine ilgi	Çok	Çok	Az	Az
İktisat, iktisadi kalkınma ve siyaset temelli bakış açısı	Çok	Çok	Az	Az
Kültürel ve mikro siyasal sorunlara ilgi: Laiklik İslam Modernleşme Örtünme Demokratikleşme Devlet-toplum ilişkileri Din-devlet ilişkileri	Az	Az	Çok	Çok
Kapitalizme ve emperyalizme ilgi	Az	Az	Çok	Çok
Üretim ve emek çalışmalarına ilgi	Çok	Çok	Az	Az
Ulus-devlet kavramına ilgi	Çok	Çok	Az	Az
Dünyayla entegrasyon Transformasyon	Az	Az	Çok	Çok
Ulus-altı kavramlara ilgi: Cemaatler Etnisite Kimlik Aidiyet	Çok	Çok	Az	Az
Tüketim/boş zaman çalışmaları	Az	Az	Çok	Çok
Diğer yeni dönem konularına ilgi: Demokrasi Özgürleşme Sivilleşme Çokkültürlülük Küreselleşme Yerelleşme	Az	Az	Çok	Çok

Tarihsellikten kopuş	Az	Az	Çok	Çok
Post-modernizm etkileri	Yok	Yok	Az	Çok
Doğa bilimleri-pozitivizm etkisi:	Çok	Çok	Az	Az
Açık seçiklik				
Kesinlik				
Nesnellik				
Basitlik				
Doğruluk				
Gerçeklik				
Genel geçerlilik				

Kaynak: Özcan'ın (2009) çalışmasından derlenmiştir.

Görülebileceği gibi, özellikle 1980'lerden sonra dünyadaki ve Türkiye'deki toplumsal olaylar ve kırılmaların etkisiyle sosyoloji alanındaki çalışma konuları da ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. Özcan'ın (2009, s. 227) ifadesiyle “Batılı modernleşme teorilerine özgü üretim/iktisat/endüstri/kalkınma eksenli açıklamalar ve ulusal-evrensel gerilimine dayalı yaklaşımlar yerini tüketim, kültür, gelenek, tekil olanı öne çıkaran açıklamalara” bırakmıştır.

1980 sonrasının sosyolojinin araştırma konuları üzerindeki bu etkilerine, yarattığı değişimlere rağmen, pek çok üniversitenin yine bu dönemden sonra açılmış olduğunu, diğer bir deyişle sosyoloji eğitiminde *kurumsallaşma dönemi*ni başlattığını görüyoruz. Örneğin, Selçuk, Anadolu, Boğaziçi, Cumhuriyet, Ege, Fırat, ODTÜ, Ankara, Mimar Sinan, İnönü Üniversiteleri Sosyoloji Bölümlerinin 1980-85 yılları arasında; Atatürk ve Uludağ Üniversitesi'nin 1986-1990 yılları arasında; Sakarya, Koç, Mersin, Dumlupınar, Muğla, Süleyman Demirel ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nin 1991-1995 yılları arasında açıldığı bilinmektedir (Parin, 2014: 188). Galatasaray, Marmara, On Dokuz Mayıs gibi Üniversitelerde Sosyoloji bölümlerinin açılışı ise günümüze daha yakın tarihlerde gerçekleşmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, Cumhuriyet tarihinden 1968 yılına kadar yapılan Sosyoloji ile ilgili konuların Tezcan'ın (1969) *Türk Sosyoloji Bibliyografyası* adlı eserinin incelenmesi üzerinden; bu tarihten günümüze kadarki sürecin ise ilgili literatür çalışmaları üzerinden değerlendirilmesi ile hazırlanmıştır.

Özcan'ın (2009) incelediği dönem için oldukça eleştirel yaklaştığı görülmüştür. Ancak yakın dönemde ele alınan konuları eleştiren tek sosyolog Özcan olmamıştır. Özellikle son dönemde müfredatlarında yer alan konular, farklı organizasyonlarla olan araçsal işbirlikleri dolayısıyla günümüz üniversiteleri; onları pazara ve politik koşullara uygun bilim yapma anlayışını geliştirme çabaları nedeniyle eleştiren yakın tarih sosyologlarımızdan biri olan Nalbantoğlu (2007, s. 182) tarafından “kitle üniversiteleri,” bu şekilde bilim yapma çabası içinde olan akademisyenler ise “beyaz yakalı işçiler ordusu” olarak nitelendirilmiştir.

Ancak dikkate alınması gereken bir durum, görece kozmopolit şehirlerde yer alan üniversitelerin Sosyoloji Bölümleri ile taşrada yer alanların çalışma alanları ve kuruluş amaçlarının birbirinden farklılaşabildiğidir. Örneğin, Parin (2014, s. 190) az gelişmişlik, yoksulluk, çarpık kentleşme, güvenlik gibi dönem itibarıyla hassas sorunların olduğu bir bölgede sosyoloji bölümünün açılmasını dönemin liberal politikalarının sonucu olarak değerlendirmektedir. Yine bu nedenle, “1990’lı yılların ortasında YYÜ Sosyoloji bölümü lisans ders programında *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Toplumsal Tarihi ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Toplumsal Yapısı* isimli derslerin yer alması Türkiye’nin 1990 sonrası toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısıyla ilintilenebilir.” (Parin, 2014, s.190)

1960lı yılların Sosyoloji bilim anlayışı ve ele aldığı konularla; 1980li yılların bilim anlayışı ve ele aldığı konular anlaşılacağı üzere birbirinden oldukça uzağa düşmektedir. Bu çalışma, söz konusu bilim anlayışları ve araştırma konularını, ilgili dönem içerisinde sahne olunan toplumsal olaylar ve tarihsel süreçlerle olabildiğince ilişkilendirerek ilgili değişimi gözler önüne sermeyi amaçlamıştır. Geleneksel noktada hem sosyoloji bilim dalları hem diğer sosyal bilim disiplinleri yapıcı ve sert eleştirileri hak etmektedir; ancak günümüzün koşulları ve ihtiyaçlarının her şey gibi toplumu ve sosyolojiyi de etkilememesi neredeyse mümkün olmamaktadır. Bir bilim dalı olarak sosyolojinin değişen bu koşul ve ihtiyaçlarla olan söz konusu etkileşimi, bilimsel-eleştirel-tarihsel düşünme, araştırma yapma ve araştırma konularını nesnel-bağımsız olarak belirleyebilme ilkelerinden uzaklaşmadan sürdürmesi cumhuriyetin, ülkenin ve dünyanın geleceği için en doğru yol olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: GülsevİM Evsel: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: GülsevİM Evsel: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Abadan, N. (1956). *Halk efkari mefhumu ve tesir sahaları*. Yeni Matbaa.
- Abadan, N. (1960). Kütle haberleşme vasıtaları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 15(1).
- Abadan, N. (1964). Halkoyu ve meseleleri ders notları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*.
- Abadan, N. (1961). “Cumhuriyet” ve “Ulus” gazeteleri hakkında muhteva tahlili. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 16(2).
- Aristo (1943). *Atinalıların devleti* (Çev. H. Oppermann ve S. Yakup Baydur). Maarif Basımevi.
- Aristo (1944a). *Politika*. Maarif Basımevi.
- Aristo (1944b). *Politika (I-III)*, (Çev. N. Berkes). Maarif Basımevi.
- Aristo (1946). *Politika (IV-VIII)*, (Çev. N. Berkes). Milli Eğitim Basımevi.
- Barlas, H. U. (1963). *Nurettin Şazi Kösemihal: Biyografya-bibliyografya*, İstanbul Matbaası.
- Berkes, N. (1941a). Garp medeniyeti ve biz. *Yurt ve Dünya Mecmuası*, 2(9).
- Berkes, N. (1941b). Yeni İslamcılık. *Yurt ve Dünya Mecmuası*, 2(8).
- Berkes, N. (1944). Emperyalizm. *Yurt ve Dünya Mecmuası*, 5(40).
- Boran, B. S. (1940). Sosyoloji bakımından hümanizma. *Yücel Mecmuası*, 11(66).
- Boran, B. S. (1943a). Hümanizmanın sosyal şartları. *Adımlar Mecmuası*, 1(8).
- Boran, B. S. (1943b). Sanatın sosyal şartları ve roman. *Adımlar Mecmuası*, 1(6).
- Boran, B. S. (1944). Sanatta konu meselesi. *Adımlar Mecmuası*, 1(11).
- Boran, B. S. (1962). Memleket kalkınması ve aydınlar. *Yeni Ufuklar Dergisi*, 11(124).
- Boran, B. S. (1964). Yakın tarihimizde yönetici, aydın kadro ve kalkınma sorunumuz. *Sosyal Adalet Dergisi*, 2(8).
- Boran, B. S. (1968). *Türkiye ve sosyalizm sorunları*. İstanbul Matbaası.
- Boratav, P. N. (1941). San’at eseri ve halk terbiyesi. *Yurt ve Dünya Mecmuası*, 2(10).
- Boratav, P. N. (1942). Sanat ve ilimde millet ve insanlık. *Yurt ve Dünya Mecmuası*, 3(24).
- Coşkun, İ. (1991). *75. Yılında Türkiye’de sosyoloji*. Bağlam Yayınları.
- Çelebi, N. (2010). Türkiye’de Sosyoloji. E. Eğribel ve U. Özcan (Ed.), *Türk sosyologları ve eserleri-II: Temel Tartışmalar* içinde (53-94). Kitabevi Yayınları.
- Eflatun (1942a). *Alkibiades I-II* (Çev. İ. Şahinbaş). Maarif Basımevi.
- Eflatun (1942b). *Devlet I-II* (Çev. S. Sinanoğlu ve A. Erhat). Maarif Basımevi.

- Eflatun (1944). *Devlet III* (Çev. A. Erhat). İstanbul.
- Eflatun (1946). *Devlet IV* (Çev. Türkan Uzel). Ankara.
- Eflatun (1944). *Devlet adamı* (Çev. B. Boran ve M. Karasan). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Engels, F. ve Marx, K. (1966). *Sömürgecilik üzerine* (Çev. S. Hilav) Gerçek Yayınevi.
- Erbaş, H. (2015). Türkiye'de bedeller ödemiş bir sosyolojik düşünce ustası: Sosyolog Behice Boran. *Mülkiye Dergisi*, 39(3), 5-57.
- Erbaş, H. (2016). Bir cumhuriyet çınarı: sözlü tanıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 75 yılı. İstanbul: *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Erkal, M. E. (1968). Türk sosyoloji bibliyografyası. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(3-4), 419-421.
- Guitard, O. (1966). *Üçüncü dünya: sömürgelerin uyanışı* (Çev. A. Angın). Akşam Gazetesi Yayınları.
- Kant, I. (1960). *Ebedi barış üzerine felsefi deneme* (Çev. S. Meray ve Y. Abadan). Ajans-Türk Matbaası.
- Kemal, N. (1933a). Köy seferberliğine doğru. *Ülkü Mecmuası*, 1(5).
- Kemal, N. (1933b). Bir köycülük projesi tecrübesi. *Ülkü Mecmuası*, 2(8).
- Kemal, N. (1934a). Köylü hanı. *Ülkü Mecmuası*, 3(16).
- Kemal, N. (1934b). Danimarka köylüsü nasıl uyandı? *Ülkü Mecmuası*, 3(18).
- Kemal, N. (1934c). Köycülük esasları. *Ülkü Mecmuası*, 4(20).
- Kemal, N. (1934d). İdarecilik ve köycülük. *Ülkü Mecmuası*, 4(21).
- Kıray, M. B. (1968). İkinci Beş Yıllık Planda köy ve köylü sorunu. *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 12.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2003). Üniversite A.Ş.de bir 'homo academicus': "ersatz" yuppie akademisyen. *Toplum ve Bilim*, 97, 7-42.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2007). Diamon'unu yitiren üniversite. *Toplum ve Bilim*, 109, 181-200.
- Özcan, U. (2009). 1980 Sonrasında Türk sosyolojisinde değişen temalar üzerine bazı gözlemler. *Sosyoloji Dergisi*, 3(19), 227-236.
- Parin, S. (2014). 1990 Sonrası Türkiye'de sosyolojik gelişmeler: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün kısa tarihi üzerine (1995-2011). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (26), 185-205.
- Parin, S. ve Demirci, E. Y. (2014). Türkiye'de yükseköğretimde sosyoloji öğretimi: Bir dönemselleştirme denemesi (1914-2014). *Sosyoloji Dergisi*, 3(29), 65-382.
<https://doi.org/10.16917/sd.88508>
- Tezcan, M. (1969). *Türk sosyoloji bibliyografyası*. Ankara: Başnur Matbaası.

- Tütengil, C. O. (1949). Ziya Gökalp hakkında bir bibliyografya denemesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları*.
- Tütengil, C. O. (1961). Yolunu gözlediğimiz aydın. *İmece Dergisi*, 4.
- Tütengil, C. O. (1949). Köy gerçeği ve aydınlar. *Birlik Dergisi*, 6(65).
- Ülken, H. Z. (1938a). İmparatorluğun tekamülü. *İnsan Mecmuası*, 1(3).
- Ülken, H. Z. (1938b). İmparatorlukların alt bünyesi. *İnsan Mecmuası*, 1(4).
- Ülken, H. Z. (1938c). İmparatorlukların alt bünyesi. *İnsan Mecmuası*, 1(5).
- Ülken, H. Z. (1946a). Bizde Türkçülük: Geciktiren sebepler-doğuşu-büyüyüşü. *İstanbul Mecmuası*, 5(53).
- Ülken, H. Z. (1946b). Tanzimat devrinde Türkçülük. *İstanbul Mecmuası*, 5(54).
- Ülken, H. Z. (1946c). Türkiye dışında Türkçülük. *İstanbul Mecmuası*, 5(55).
- Ülken, H. Z. (1946d). Hayali, siyasi ve hakiki Türkçülük. *İstanbul Mecmuası*, 5(56).
- Ülken, H. Z. (1946e). Türkçülük anlayışımız. *İstanbul Mecmuası*, 5(56).
- Ülken, H. Z. (1946f). Şark ve garp. *İstanbul Mecmuası*, 7(70-71).
- Ülken, H. Z. (1959). Orta Doğu'nun sosyolojisi. *İş ve Düşünce Dergisi*, 25(209).
- Yavuz, F. (1968). Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında köy sorunu, Ankara Üniversitesi. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 23(2).
- Zedung, M. (1967). Emperyalizmle mücadele (Çev. G. Tezören). *Sol Yayınları*.

Extended Abstract

This study aims to examine the sociological traditions that have emerged and developed in Türkiye since the foundation of the republic through a bibliography. After giving brief information about the subject of the study in the introduction part of the article, the literature on the emergence of the sociological tradition in Türkiye is given in the 1st section. In section 2, the methodology of the study is briefly explained and in section 3, sociology in Türkiye from the foundation of the Republic until 1969 was examined through the analysis of bibliography and literature. The 4th and final section present the conclusion of the study and its contribution to the literature.

Since the discipline of sociology requires being intertwined with the society in which it takes place and develops, the social depressions, events, and changes experienced by the country since the establishment of the Republic in Türkiye have influenced academia, especially the subjects of study of the discipline of sociology. For this reason, the place of bibliographies in the discipline of sociology should be remembered, considering that in order to understand the history of societies, taking into account the research topics and scopes of the discipline of sociology, which has developed within this

society, would be an important step to be taken in this regard. However, considering today's technological developments and especially the different applications and techniques related to information processing and dissemination, it is understood that the studies conducted in the past have not been sufficiently transferred to electronic media.

Tezcan's (1969) *Bibliography of Turkish Sociology* is an important work in this sense. In fact, it includes the bibliographies of the first studies in the field of sociology in Türkiye; however, since it is no longer in print, the sharing of this information is limited to libraries and some private archives. For this reason, in this study, Tezcan's (1969) bibliography is analyzed on the basis of subject and subjected to a kind of classification with the number of related works. This categorization is as follows:

1. Methodology and Research Techniques in Social Sciences
2. History of Sociology, Theories, and General Sociology
3. Social Psychology
4. Race and Social Aspects
5. Sociology of Culture, Social Structure and Civilization
6. Complex Structures
7. Social Change, Economic Development and Economic Sociology
8. Mass Event
9. Political Interaction, Political Science and Political Sociology
10. Social Differentiation
11. Village Sociology, Community Development and Regional Sociology
12. Urban Sociology
13. Sociology of Art and Morals
14. Sociology of Education
15. Sociology of Religion
16. Sociology of Law
17. Sociology of Science and Technology
18. Population Sociology
19. Family Sociology
20. Sociology of Medicine
21. Social Problems and Social Welfare

Due to the fact that sociology has adopted different subjects of study in different times, it is possible to have an idea about the changes and periods that societies go through just by looking at these subjects. The understanding of the science of sociology in the 1960s and the subjects it deals with and the

understanding of science in the 1980s and the subjects it deals with are quite far from each other. This study emphasized the relevant change by associating these conceptions of science and research topics with the social events and historical processes that took place in the relevant period as much as possible.

Accordingly, the findings of this study showed that the most common topics among the studies conducted in Türkiye between the foundation of the Republic and 1969 were *Political Interaction, Political Science and Political Sociology* (n=811), and *Social Change, Economic Development, and Economic Sociology* (n=760). This situation is thought to be caused by the fact that the Republic of Türkiye was the scene of national and international politics, military initiatives, and government interventions in different periods since the day it was proclaimed.

World War II was shaped in line with the economic needs created by the Great Depression, new development plans, and new political principles. Before the 1960 military coup in Türkiye, the Cold War tension between the Soviet Union and the United States was another important social event to be remembered. The advances of the Soviet Union in the field of space, the end of colonialism in Asia and Africa, the Korean and Vietnam Wars, and the Cuban Revolution, all these events directly affected the Republic of Türkiye and thus the fields of study of sociology. Economic and administrative crises were experienced in the country and interest in colonialism, nationalism, imperialism, and socialism increased in Türkiye as in the world. These issues were followed by studies in the fields of *Village Sociology, Community Development, and Regional Sociology* (n= 704) with the influence of the development plans created in line with the new economic and social needs that the Republic was born into and the institutes opened in the field of education.

After the 1980s, with the influence of social events and ruptures in the world and in Türkiye, the subjects of study in the field of sociology underwent a serious transformation. In the words of Özcan (2009, p. 227), "production/economics/industry/development-oriented explanations specific to Western modernization theories and approaches based on the national-universal tension were replaced by explanations that emphasize consumption, culture, tradition and the singular."

This study aims to reveal the relevant change by associating these conceptions of science and research topics with the social events and historical processes in the relevant period as much as possible. It is almost impossible for today's conditions and needs not to affect society and sociology like everything else. It would be the best way for the future of the republic, the country, and the world for sociology as a discipline to continue its interaction with these changing conditions and needs without moving away from the principles of scientific-critical-historical thinking, conducting research and determining research topics objectively and independently.

KARADENİZ GÜVENLİĞİNDE MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ'NİN ÖNEMİ: UKRAYNA RUSYA ÖRNEĞİ

Filiz DEĞER*

Öz

Boğazlardan geçişle ilgili özel bir rejim olan, barış ve savaş zamanları için farklı düzenlemeler öngören Montrö Rejimi Karadeniz'de yaşanan uluslararası uyuşmazlıkların seyrini doğrudan etkilemektedir. 2022 yılında başlayan Ukrayna-Rusya savaşı ile Türkiye'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin savaş zamanı ile ilgili hükümlerini uygulaması bölgede NATO'nun hareket kabiliyetini sınırlamış, kıyıdaş devletler arasında yaşanan savaşı Karadeniz üzerinden yapılacak bir dış müdahaleden uzak tutmuştur. Bu çalışmanın amacı Montrö Rejiminin sui generis bir rejim olarak Karadeniz güvenliği üzerinde etkilerini, savaş halinde uluslararası toplum tarafından müdahale alanını daraltma nedenlerini, Türkiye'nin Karadeniz güvenliğinin sağlanmasında kilit bir rolü olduğunu ortaya koymaktır. Montrö rejiminin etkisinin anlaşılabilmesi için rejimin tabi olduğu uluslararası hukuk kurallarının incelenmesi gerekmektedir. Çalışmada Rejimin tabi olduğu kuralların savaş halinde olası bir müdahaleyi nasıl etkilediği, bölgedeki güvenlik aktörlerini tabi tuttuğu kısıtlamaların neler olduğu sorularına cevap aranacaktır. Bu nedenle öncelikle rejim kuralları hukuki statü, kapsam, devamlılık açısından değerlendirilecek sonrasında bu kuralların savaş zamanında nasıl uygulandığı ve Karadeniz güvenliğindeki önemi, NATO'nun 2014 yılından itibaren geliştirdiği yeni konsept ve devam eden Ukrayna- Rusya Savaşı örneği üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Uluslararası Hukuk, Türk Boğazları, Montrö Rejimi, Rusya, Ukrayna.

IMPORTANCE OF THE MONTRÖ STRAITS CONVENTION IN BLACK SEA SECURITY: THE CASE OF UKRAINE RUSSIA

Abstract

The Montreux Regime, which is a special regime regarding passage through the Straits and envisages different regulations for times of peace and war, directly affects the course of international disputes in the Black Sea. With the Ukraine-Russia war that started in 2022, Türkiye's implementation of the wartime provisions of the Montreux Straits Convention limited NATO's ability to act in the region and kept the war between the coastal states away from external intervention through the Black Sea. The aim of this study is to reveal the effects of the Montreux Regime as a sui generis regime on Black Sea security, the reasons for narrowing the area of intervention by

*Dr. Öğr. Üyesi, Biruni Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
fdeger@biruni.edu.tr/av.fdeger@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-8860-1908>

the international community in case of war, and the key role of Türkiye in ensuring Black Sea security. In order to understand the impact of the Montreux regime, it is necessary to examine the rules of international law to which the regime is subject. The study will seek answers to the questions of how the rules to which the Regime is subject affect a possible intervention in case of war and what the restrictions are to the security actors in the region. For this reason, first of all, the regime rules will be evaluated in terms of legal status, scope and continuity, and then how these rules are applied in wartime and their importance in Black Sea security will be explained through the example of the new concept developed by NATO since 2014 and the ongoing Ukraine-Russia War.

Keywords: *International Law, Turkish Straits, Montreux Regime, Russia, Ukraine.*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın, "Montrö Sözleşmesi'nin Boğazlardaki gemi trafiği konusunda ülkemize verdiği yetkiyi krizin tırmanmasının önüne geçecek şekilde kullanma kararındayız" açıklamasının ardından 28 Şubat 2022'de Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Türkiye'nin 1936 Montrö Sözleşmesi'nin 19. Maddesi kapsamındaki hakkını kullanarak İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının savaş gemilerine kapatıldığını ancak savaş gemisi Karadeniz'deki üssüne geri dönüyor ise geçişinin engellenmeyeceğini duyurmuştur. Ancak daha sonra, Türk yetkililer tarafından sadece ana limanlarına dönen Rus donanma gemilerinin Boğazların kapatılmasından muaf tutulacağı açıklanmıştır. Böylelikle Boğazlar, Rusya Federasyonu (Rusya) ile Ukrayna arasındaki savaşta stratejik bir faktör haline gelmiştir. Türk Boğazlarından geçişin kurallarını düzenleyen Montrö Boğazlar Sözleşmesi (Milletler Cemiyeti, 1936, s.213) zaman bakımından uygulanması, kapsamı, tadil ve sona erme şekli bakımından diğer uluslararası boğazlara uygulanan kurallardan farklı olarak maddeler ihtiva eden bir sui generis (özgün) rejim ortaya çıkarmıştır. Sözleşme Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi açısından da imzacı devletler dışındaki devletler tarafından da kabul gören bir sözleşme olarak uygulanmaya devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, kendine özgü bir rejim olarak Montrö Rejimi'nin Karadeniz güvenliği üzerindeki etkilerini, savaş durumunda uluslararası toplumun müdahale alanını daraltmasının nedenlerini ve Türkiye'nin Karadeniz'in güvenliğinin güvence altına alınmasındaki kilit rolünü ortaya koymaktır. Montrö Rejiminin etkisini anlayabilmek için rejimin tabi olduğu uluslararası hukuk kurallarını incelemek gerekmektedir. Çalışmada rejimin tabi olduğu kuralların savaş durumunda olası bir müdahaleyi nasıl etkilediği ve bölgedeki güvenlik aktörlerine ne gibi kısıtlamalar getirildiği sorularına yanıt aranacaktır.

1.MONTRÖ REJİMİNİN HUKUKİ STATÜSÜ

Karadeniz Boğazları'nın rejimine ilişkin iki temel anlayış bulunmaktadır. Bunlardan ilki; hukuki rejim olarak Boğazlar, ikincisi ise siyasi rejim olarak Boğazlardır. Karadeniz Boğazları Rejimi'nin hukuki değerlendirmesi, boğazların mevcut düzenlemesinin ne olduğunun, boğazların uluslararası seyrüsefere ne kadar açık olduğunun ve kapalı ise boğazların kapatılması için gerçek hukuki nedenlerin bulunup bulunmadığının belirlenmesini gerektirmektedir. Siyasi bir rejim olarak ise boğazların, Türkiye'nin ve Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin güvenliğini sağlamak için kapatılabilmesi ihtimalidir (Abgaryan vd., 2021, s. 195). Rejim uyarınca Karadeniz güvenliğini sağlamak için geçiş yapacak gemilere tonaj sınırı getirilmiş, geçişler belirli durumlarda Türk Hükümeti'nin iznine tabi tutulmuş ve savaş/barış zamanı için farklı düzenlemeler kabul edilmiştir.

Türk Boğazları'ndan geçişi düzenleyen Montrö Rejimi zararsız geçiş veya uluslararası boğazlarda uygulanan transit geçiştten farklı olarak sui generis ya da ad hoc geçiş rejimidir (Pazarcı, 2014, s. 278). Zira olağan dönemde zararsız geçiş mümkün iken Boğazlardan bazı savaş gemilerinin geçişinin yasak olması, geçişi yasak olmayan savaş gemilerinin de önceden bildirimde bulunma koşulunu yerine getirmemeleri halinde geçiş hakkının askıya alınabilmesi, Türkiye'nin savaş tehdidi altında olması halinde gemilerin geçişine sınırlamalar getirebilme yetkisi Boğazlar rejimini ayrıcalıklı kılmaktadır.

Milletlerarası ulaşırmada kullanılan doğal olarak meydana gelen dar su yolları Dünyanın hiçbir boğazında geçiş için önceden izne, kontrole ya da ücrete tabi tutulmamışken, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde Türk Boğazları'ndan geçiş önceden sıhhi kontrole ve ücrete tabi tutulmuştur (Montrö Boğazlar Sözleşmesi Madde 2-3). Türk Boğazları'nın tabi olduğu bu ayrıcalıklı durum Türk Boğazları'nda Türkiye'nin egemenliğinin kısıtlanmasının minimum olduğunu, esas olarak kabul edilen yetki olduğunu teyit etmektedir (Baykal, 2000, s. 30). 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (UNCLOS) tarafından da kabul gören Montrö Boğazlar Sözleşmesi uluslararası hukukta özgün bir düzenleme olarak geçerliliğini korumaya devam etmektedir.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi, uluslararası ulaşım amacıyla kullanılan boğazlardaki geçiş ve ulaşım serbestisi ilkesinin uygulanma rejimi bakımından, zamanlar arası hukuk ilkesi bakımından¹ değerlendirildiğinde kabul edildiği dönemin uluslararası hukuk kurallarından farklı bir düzen getirmekle birlikte bu farklılık esasen, bilhassa savaş gemileri ve uçaklar için söz konusu olmaktadır (Tarhanlı, 2000, s. 32). Kıyılarının tamamı Türk

¹ Zamanlar arası hukuk ilkesi, olgulara hangi yasanın uygulanacağını söyleyen kuraldır. Palmas Adası davasında, "hukuki bir olgunun, çağdaş olan hukukun ışığında değerlendirilmesini gerektirdiği" sözleriyle de ifade edilen bu ilkeye göre bir eylemin yasallığı veya geçerliliğini belirlemek için fiilin meydana geldiği an yürürlükte olan standartlara göre yargılama yapılması gerekmektedir. Bu tespit, Chagos Takımadaları hakkındaki Uluslararası Adalet Divanı kararında da yinelenmiştir (Wheatley, 2021, s. 25).

toprakları ile çevrili ve tarihi olarak iç sular rejimine tabi Marmara Denizi'nden geçişe izin veren, esasen tamamen milli boğaz özelliğine sahip iki boğaz Montrö Boğazlar Sözleşmesi doğrultusunda milletlerarası ulaştırmada kullanılmaktadır. Ancak bir benzetme yapmak gerekirse buradan geçiş “boğaz devleti lehine sıkılaştırılmış zararsız geçiş rejimidir” (Baykal, 2000, s. 30). Montrö Rejimi uyarınca üzerinden uçuş yapmanın yasaklandığı Türk Boğazları'nın konumu Marmara Denizi'nin yapısı itibariyle sui generis bir durum yaratmaktadır. Rejimin kapsamını belirleyen maddeler Karadeniz güvenliğini sağlamak ve boğaz devleti olan Türkiye'nin yetkisini genişletmek amacıyla istisna ve kısıtlamaları da içermektedir.

1.1. Montrö Rejiminin Kapsamı

Montrö Rejimi savaş ve barış zamanında, ticari gemiler ve savaş gemileri için farklı düzenlemeler getiren, 1982 UNCLOS uyarınca istisna kapsamında kaldığı kabul edilen, boğaz devletinin hâkimiyetini esas alan bir rejimdir.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi uyarınca Türkiye, Boğazları savaşa taraf olan tüm ulusların savaş gemilerine kapatma yetkisine sahiptir. Bunu, “yakın bir savaş tehlikesi” endişesi içindeyse de yapabilmektedir. Sözleşme Rusya ve Ukrayna gibi Karadeniz'e sınırlı olan Devletlere, Karadeniz dışındaki Devletlerin donanma gemilerinden farklı olarak uygulanan kuralları da içermektedir. Bu kapsamda savaş zamanında savaşa katılan devletlerin gemileri Boğazlardan geçememekle birlikte diğer devletlerin gemileri barış zamanındaki kurallar ile cins, tonaj ve süre sınırlamasına tabi olarak geçiş yapabilmektedir. İstisnai olarak savaştan önce limandan ayrılıp dönmek isteyen gemiler, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından alınan zorlama önlemleri kararını uygulayacak olan savaş gemileri ve Birleşmiş Milletler çerçevesinde karşılıklı yardım anlaşmaları gereğince gemiler geçiş yapabilmektedir. Türkiye'nin savaştan taraf olması ve pek yakın savaş tehdidi altında olması halinde geçişler tamamen Türk Hükümeti'nin düzenlemesine bırakılmaktadır. Türkiye tarafından alınan kararın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 2/3 çoğunluğunun ve Sözleşme'ye taraf devletlerin çoğunluğunun kararıyla kaldırılma durumu söz konusu olmaktadır.

Milletlerarası hukukta boğazlardan geçiş açısından savaş gemilerinin boğazlardan geçişi ile ticaret gemilerinin boğazlardan geçişi açısından hiçbir farklılık gözetilmemişken ve dahası bu gemilerin geçişleri önceden izne ya da ihbarda bulunmaya tabi tutulmamışken, Türk Boğazları'ndan savaş gemilerinin geçişi önceden bildirim ve bazı temel kısıtlamalara tabi tutulmuştur. Savaş gemilerine getirilen kısıtlamaların yanında uçak gemilerinin ve denizaltıların geçişi ile bazı tür gemilerin geçişi tamamen yasaklanmıştır. Gemilere cins, tonaj ve süre sınırlaması getirilmiştir (Montrö Boğazlar Sözleşmesi Madde 8-17). Geçiş yapacak gemilerin tonajı Karadeniz'e kıyıdaş devletler ile Türkiye'nin güvenliği ön plana alınarak kısıtlamaya tabi tutulmuştur. Bir diğer önemli kısıtlama uçuş hakkı ile ilgili

olup transit geçiş rejiminde boğaz üzerindeki hava sahasından sivil ve askeri uçaklara üzerinden uçuş hakkı tanınmışken Montrö Rejiminde sivil ve askeri uçaklara Boğazlar üstünden uçuş hakkı tanınmamıştır (Montrö Boğazlar Sözleşmesi Madde 23).

Türk Boğazları iki münhasır ekonomik bölge kesimini (Karadeniz ve Ege Denizi) birleştiren boğazlar konumuna girmekle beraber, Marmara Denizi'nin yapısı ve boğazların özel konumu burada transit geçiş rejimi türünde bir rejimin uygulanmasına engeldir (Baykal, 2000, s. 43). Türk Boğazlarının iki münhasır ekonomik bölgeyle iç sularımızı birleştirmesi ve 1982 UNCLOS'un istisnası kapsamında kalması rejimi diğer sözleşmelerden ayırmaktadır.

1982 UNCLOS'un 35 (c) Maddesi² gereğince boğazlara ilişkin bölüm III geçişi halihazırda yürürlükte bulunan milletlerarası anlaşmalarla ele alınan boğazların hukuki rejimine uygulanmamaktadır. Bu boğazların hangileri olduğu sözleşmede yer almamakla birlikte sözleşme tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla bu boğazlar Türk Boğazları, Danimarka Boğazları, Aailand Boğazları, Magellan Boğazları ve tartışmalı olan Kiel Kanalıdır. Sui generis geçiş rejimi olarak düzenlenen Montrö Rejimi 1982 UNCLOS 35 (c) Maddesine göre değerlendirildiğinde maddenin kapsamı dışında kalan bir özel rejimdir (Ünlü, 2000, s. 38). Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin, geçiş eylemini, ticaret gemileri, savaş gemileri ve uçakların geçişleri açısından, "tamamen" (in whole) düzenleyen nitelikte bir hukuki rejimi getiren uluslararası sözleşme olduğu ortadadır. Sözleşme'de kabul edilen geçiş ve ulaşım rejiminin, "barış zamanı", "savaş zamanı" ve "Türkiye'nin kendini pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidine maruz sayma halı" gibi farklı durumları ele almasıyla, "tamamen" düzenleme karakteri bulunmaktadır (Tarhanlı, 2000, s. 32).

İki açık deniz ya da iki münhasır ekonomik bölgeyi birleştiren boğazlara uygulanan transit geçiş rejimi 1982 UNCLOS³ ile kabul edilmiş bir rejim olup, karasuları ile açık denizi bağlayan boğazlara uygulanan zararsız geçişten farklı olarak boğaz devleti aleyhine düzenlemeler içermektedir. Marmara Denizi iç sular rejimine tabi olduğundan burada zararsız geçiş hakkı uygulanmaması gerektiği halde Montrö Rejiminden dolayı uluslararası geçiş hakkı tanınmaktadır.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi barış zamanında ticaret gemilerine kesin geçiş serbestliği tanırken kılavuzluk ve römorkajı zorunlu tutmamıştır (Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Madde 2). Ancak savaş zamanında Türkiye savaşan taraf değilse geçiş serbestliği tanınırken, savaşan taraf olduğunda ticaret gemilerine düşmana yardım etmemek kaydıyla gündüz geçiş yapabilme, kılavuz şart koşabilme ve izlenecek yolları da Türk makamlarının göstermesi gibi kısıtlamalar getirilmiştir. Savaş zamanında gerek Karadeniz'e

² Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Madde 35 (c): İşbu Kısımın hiçbir hükmü geçişin tamamen veya kısmen, uzun süreden beri yürürlükte bulunan ve özellikle bu boğazlara ilişkin olan sözleşmelerle düzenlendiği boğazların hukuki rejimini, etkilemez.

³ Çalışmada UNCLOS Sözleşmesi olarak kullanılacaktır.

kıyası olan devletlere gerekse kıyıdaş olmayan devletlere belirli süre önceden bildirimde bulunma zorunluluğu getirilmiştir.

1.2. Montrö Rejimi'nin Devamlılığı

1936 yılında 20 yıllık süre ile imzalanan Sözleşmede taraflardan birinin talebi üzerine sona erdirilme ve akabinde yeni bir sözleşme için konferans yapılması, revizyon ve kısmi tadil koşulları düzenlenmiş olup, Sözleşme bu yönüyle diğer siyasi sözleşmelere göre ileri ve orijinal olarak nitelendirilmektedir. Sözleşmede oy birliği kuralından ayrılması Milletlerarası Cemiyete dinamik kazandırmış ve “peaceful change”⁴ yani kuralların güç kullanılmadan barış ortamında değişmesine imkân sağlayacak ve diğer siyasi sözleşmelerde yer almayan kurallar getirmiştir (Belik, 1962, s. 30).

Savaş zamanında Türkiye'nin savaşı taraf olmaması ve savaşa katılması hali dışında kabul edilen savaşa katılan statüsüyle aynı sayılan Türkiye'nin pek yakın savaş tehdidi altında olması halinin düzenlenmesi önemli bir husustur zira uluslararası boğazların genel rejim kurallarında kıyı devlete bu şekilde bir yetki tanınmamıştır. Sözleşmenin 5 yılda bir yapılabilecek kısmi tadilinde sayı ve tonaj sınırlamalarını düzenleyen 14. ve 18. Maddelerin değiştirilmesi hususunda $\frac{3}{4}$ çoğunluk kararı ile Türkiye'ye veto yetkisi verilmiş olması da diğer bir önemli husustur (Sur, 2016, s. 350). Montrö Boğazlar Sözleşmesi tadilat ve revizyon hükümleri ihtiva etmesine rağmen taraf olan ve olmayan devletler arasında menfaat birliği oluşturması nedeniyle bu zamana kadar taraf devletler Sözleşme'nin değişmesi ya da sona erdirilmesi hususunda bir talepte bulunmamıştır. Türk Boğazları'nın tabi olduğu rejimi düzenleyen Sözleşme'nin uygulanma şekline, devamlılığına ve Türkiye'ye tanıdığı hâkimiyete ilişkin kuralları Sözleşme'yi uluslararası boğazların tabi olduğu rejimlerden önemli ölçüde ayırmaktadır.

Sözleşme'ye imzacı olmayan devletler, yıllarca Boğazlarda seyrüsefer boyunca Sözleşme'nin hükümlerini izlemişler ve böylece Sözleşme'nin içeriğine rıza gösterdiklerini etkin bir şekilde ortaya koymuşlardır. Jus cogens doktrinini kodlayan Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin (United Nations, 1970) 36 (1) Maddesine göre:

“Üçüncü Devletler için haklar öngören andlaşmalar

1. Bir andlaşmanın tarafları andlaşmanın bir hükmünün ya üçüncü bir Devlete veya o Devletin mensubu olduğu Devletler grubuna, ya da bütün Devletlere, bir hak vermesini kastettiye ve üçüncü Devlet buna rıza gösterirse, üçüncü Devlet için andlaşmanın bu hükmünden o hak doğar. Üçüncü Devletin rızası, aksi belirtilmediği sürece farz edilir, meğerki andlaşma başka türlü öngörsün. 2. Birinci paragrafa göre bir hakkı kullanan bir

⁴ Peaceful change yasal olarak korunan haklar ve çıkarlar sisteminde savaşa başvurmadan değişiklik yapılmasına imkan sağlayan prosedürü ifade eder. En geniş anlamda kavram, uluslararası hukuki normları veya uluslararası sistemin bazı yapılarını güç kullanmadan değiştirme sürecini kapsar.

Devlet bu hakkın kullanılması için andlaşmada öngörülen veya andlaşmaya uygun şekilde tesis edilen şartlara uyacaktır.”

Tüm uluslararası toplumu bağlayan nesnel bir rejim olarak belirlenen Sözleşme ilgili tüm tarafların siyasi iradesinin sonucu olarak yürürlükte kalan uzun ömürlü bir uluslararası antlaşma olarak yürürlükte kalmaya devam etmektedir (Abgaryan vd., 2021, s. 77). Sözleşme'nin revizyonuna ilişkin hukuki olarak bir engel bulunmamakla birlikte ilgili tarafların menfaatleri ve güvenlik endişeleri nedeniyle değişikliği de gidilmemiştir.

2. MONTRÖ REJİMİNİN KARADENİZ GÜVENLİĞİNDE ÖNEMİ: RUSYA- UKRAYNA ÖRNEĞİ

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin devamlılığını sağlamak Türkiye için bir egemenlik ve ulusal güvenlik konusu olmakla birlikte Karadeniz'de bölgesel güvenliği sağlayan hâkim güç olma ve enerji ulaşım merkezi olma çabaları da Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin önemini ortaya çıkarmaktadır. Zira Karadeniz Bölgesi kendi içerisinde azınlık sorunları, sınır sorunları, politik mücadele ve yayılcı politikalarla kendini gösteren istikrar ve güvenlik sorunları gibi olumsuz öğeler içermektedir (Kocaman ve Şadan, 2016, s. 769).

Ticaret gemilerine geçiş serbestisi tanıyan, Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerine Boğazları açan bununla birlikte diğer devletlere kısıtlamalar getiren Montrö Rejimi, böylelikle hem Karadeniz'i korumakta hem de hukuki düzenlemeler içermektedir (Bilsel, 1948, s. 60).

Karadeniz Bölgesindeki kıyıdaş devletlerin, Rusya'dan bağımsız ve Rusya ile eşit statüye ulaşmaları, doğal kaynaklar ve enerji (nükleer enerji dâhil) açısından Rusya'ya olan bağımlılıklarını aşmalarına bağlı olduğundan Boğazlara kesintisiz erişim hayati önem arz etmektedir. Boğazlardaki petrol trafiğindeki artış, kıyıdaş devletlerin Rus petrolüne rekabetçi alternatifler aramaya başlamasının da bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Abgaryan vd., 2021, s. 63).

2004'ten sonra NATO Karadeniz'de Türkiye'nin yanı sıra Bulgaristan ve Romanya olmak üzere iki yeni müttefikle tam teşekküllü bir Karadeniz aktörü haline gelmesine rağmen, Karadeniz stratejik olarak gözden kaçan bir kör nokta olarak kalmıştır. 2014 yılı NATO' nun bölgedeki faaliyetleri için bir dönüm noktası olmuş Rusya'nın Kırım'ı ilhakı sonrasında stratejik gerçekler önemli ölçüde değişerek Rusya'nın uluslararası kabul görmüş sınırları değiştirmek için güç kullanmaya hazır olduğu kanıtlanmıştır (Vorotnyuk, 2020, s. 18). NATO'nun Doğu Avrupa'da genişlemesi ile Soğuk Savaş sonrası dönemde oluşan tehdit algısında ilk kırılma NATO'nun Kosova müdahalesi ile gerçekleşmiş, 2000'li yıllarda NATO'nun doğuya doğru ilerleme çabaları, Rusya'da Gürcistan müdahalesi ve 2014 Yılında Kırım'ın ilhakı ile kendini ifade etmiş böylelikle Rusya NATO için bir güvenlik tehdidi ve bölgesel istikrasızlığın nedeni olarak görülmeye başlanmıştır. 2001 yılında

Putin tarafından hazırlanan 2015 yılında güncellenen Rusya Deniz Doktrininde Karadeniz ve Akdeniz’de Rus varlığının artırılarak NATO’ya karşı erişim önleme- alan engelleme (A2/AD) stratejisinin⁵ oluşturulmasının planlandığından bahsedilmektedir. Bu doğrultuda enerji kaynaklarını ve askeri gücünü koz olarak kullanan Rusya için Ukrayna ve Gürcistan’ın NATO’ya girmesi 2538 mil olan Karadeniz kıyılarından 2290 millik bir alanda etkisinin olmayacağı anlamına gelmekte bu doğrultuda güvenlik politikalarını şekillendirmektedir (Günyel, 2021, s. 134). Rusya’nın A2/AD kapasitesi Karadeniz’de faaliyet göstermeyi zorlaştıran tek konu olmamakla birlikte ek olarak diplomatik ve siyasi faktörler Karadeniz’de güvenliği daha da karmaşık hale getirmektedir.

Karadeniz, sadece NATO üyesi ülkeleri ve ortakları değil, aynı zamanda NATO’ya üye olmak isteyen ülkeleri de içermekte, NATO ülkeleri, Balkanlar ve Orta Doğu’da güvenliği sağlamak için Karadeniz bölgesine sınırsız erişime ihtiyaç duymaktadır (Flanagan ve Chindea, 2019, s. 14). Rusya ve NATO için karşılıklı tehdit algısının olduğu bölgede stratejik hareket kabiliyetine şekil veren Montrö Rejiminde Türkiye’nin hâkimiyetinin esas olması devam eden Ukrayna- Rusya savaşında rejimin siyasi yönünün de önemini ortaya koymuştur.

Birincil amacı Karadeniz’in kıyıdaş devletler ile dış güçler arasında bir deniz rekabeti alanı haline gelmesini engellemek olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye Boğazlar üzerinde egemenliği ve askeri kontrolü kazanırken, Sovyetler Birliği’nin deniz hegemonyası garanti altına alınmıştır. Kıyıdaş olmayan devletlerin Boğazlardan savaş gemileri gönderme haklarına ciddi kısıtlamalar getiren Sözleşme’de Türkiye ile savaş halindeki devletlere ait olanlar hariç, Boğazlar ’da geçiş ve seyir serbestisi ile ticaret gemilerinin geçiş hakkı garanti altına alınmıştır (Buzan, 1976, s. 242).

Sözleşme Türkiye’nin ve Karadeniz’e kıyıdaş devletlerin güvenliğini sağlamak amacıyla savaş gemilerinin geçişlerini sadece cins ve tonaj açısından kısıtlamakla kalmamış, savaş gemilerinin toplam tonajına ve Karadeniz’de kalış süresine de kısıtlamalar getirmiştir. Savaş zamanında savaşıyan taraf gemilerine geçiş yasağı getiren Sözleşme’de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin (BMGK) zorlama önlemleri alma kararı hali istisna olarak kabul edilmiş, Türkiye’nin savaşıyan taraf olması veya savaş tehdidi altında olması halinde savaş gemilerinin geçişi konusunda karar yetkisi Türkiye’ye verilmiştir (İnan, 1995, s. 70). Sözleşme, Karadeniz’e kıyısı olmayan devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine 15.000 tonajdan fazla olmama, sadece belli cins gemilerin geçişine izin verme, 21 günden fazla kalmama ve 15 gün öncesinden bildirimde bulunma kısıtlamaları getirmiştir (Montrö Boğazlar Sözleşmesi Madde 13-14). Bir yandan savaş durumunda savaşın seyrini, barış operasyonlarını, uluslararası toplum

⁵ Erişimi engelleme (Anti-Access) kavram olarak düşman tarafların harekât bölgesine girişini engellemeyi amaçlarken, bölgeden menetme (Area Denial) ise tarafların sahadaki muhtemel hareket alanını etkileme/baskılama üzerine kurulmaktadır (Mercan. 2022, s. 558).

tarafından yapılacak insani yardımı kuralları ile etkileyen Montrö Rejimi diğer taraftan Karadeniz'i savaşın daha karmaşık hale geldiği bir bölge olmaktan korumaktadır.

Savaş gemilerine getirilen tonaj ve süre kısıtlamaları, Karadeniz Bölgesi'ndeki NATO üyesi olmayan devletlerin Karadeniz'deki operasyonlarına sınırlamalar getirmektedir. Siyasi olarak da Karadeniz'de bulunan NATO üyeleri arasındaki iç anlaşmazlıklar nedeniyle NATO bölgedeki beklentilerini karşılayamamaktadır. Örneğin, Karadeniz'de kalıcı bir NATO deniz kuvvetinin oluşturulması tartışılmış ancak gerçekleştirilmemiştir (Coffey, 2021, s. 3). Avrupa- Atlantik Bölgesi'nin barış ve istikrarına yönelik en önemli tehdit olarak görülen Rusya'ya karşı hazırlık eylem planı NATO tarafından faaliyete geçirilmiş bu amaçla yapılan zirveler sonrasında ağırlıklı olarak karasal birliklerin sayıları arttırılabilmektedir⁶. 2014'te Galler zirvesinde çok uluslu iş birliği yoluyla toplu savunmayı geliştirmek için Çerçeve Uluslar Konseptini başlatan NATO için Karadeniz bölgesi savunma ve caydırıcılık açısından geliştirilecek bölgelerin başında yer almıştır⁷. NATO'nun 2014 Galler Zirvesinde belirlenen çerçeve uluslar konseptinin bir örneği olarak ortaya çıkan Müşterek Sefer Gücü (Joint Expeditionary Force-JEF) Ukrayna işgalinden sonra Rusya'ya karşı önemli bir rol üstlenmiştir.

Rusya'nın Ukrayna'nın deniz yoluyla tahıl sevkiyatına yönelik ablukasını yeniden başlatması veya kritik deniz altyapısının sabote edilmesi, hibrit tehditler ve bölgedeki tedarik zincirlerini bozulma riski karşısında, bölge ülkeleri ve Karadeniz'de dönüşümlü olarak bulunan müttefik gemilerinden oluşan bir Karadeniz Görev Gücü oluşturmak için 1936 Montrö Sözleşmesi hükümlerine uygun olarak hareket etmesi gerekmektedir (PISM, 2023). Montrö rejimine göre Karadeniz dışındaki devletlerin savaş gemileri, Türk makamlarına 15 gün önceden haber vermek kaydıyla, bölgede en fazla 21 gün kalabilmektedir. Savaş ve barış zamanı ile ilgili farklı düzenlemeler getiren Sözleşme'ye göre Türkiye'nin savaşa katılma veya pek yakın savaş tehdidi altında olduğu haller dışında savaşan taraf olmayan devletlere ait savaş gemileri normal zamandaki gibi geçiş yapabilirse de Türk Hükümeti'ne 15 gün önceden bildirimde bulunma zorunluluğu bulunmaktadır. İnsani yardımla ilgili olarak da Sözleşme'nin 18. Maddesine göre Karadeniz'e kıyıdaş olmayan bir ya da birkaç Devlet, bu denize, insancıl bir amaçla deniz

⁶ 2022 Brüksel Zirvesinde NATO Müttefikleri İttifak'ın NATO'nun doğu kanadı boyunca (kuzeyde Baltık Denizi'nden güneyde Karadeniz'e kadar) mevcudiyetini genişletme kararı almış, 2022 Madrid Zirvesinde NATO'nun doğudaki Müttefikleri takviye etme kabiliyetini arttırmak için daha fazla hazır durumdaki birliği ve daha fazla önemi içerecek yeni bir NATO Kuvvet Modeli üzerinde anlaşmıştır. 2023 Vilnius Zirvesi'nde ise toplu savunma ile ulusal kapasite arasındaki uyumu önemli ölçüde arttıracak yeni nesil bölgesel savunma planlarını onaylamıştır (NATO, 2023).

⁷ Birleşik Krallık tarafından yönetilen ve Danimarka, Estonya, Finlandiya, İzlanda, Letonya, Litvanya, Hollanda, Norveç ve İsveç'i içeren 10 ülkeden oluşan bir gruptur. Ortak coğrafi kimlikleri nedeniyle JEF üyeleri, Kuzey Avrupa'da güvenlik ve savunmaya odaklanmıştır. 2015 yılında kurulan ve 2016 yılında ilk tatbikatını yapan JEF, Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin ardından Londra'da sanal olarak düzenlenen Ukrayna Başkanı Volodymyr Zelensky'nin katıldığı bir liderler zirvesi düzenlenmiş ve ilk kez Baltık bölgesine askeri karargâh konuşlandırmıştır (CSIS, 2022).

kuvvetleri göndermek istemesi halinde, toplamı hiçbir varsayımda 8.000 tonu aşmaması, Türk Hükümeti'nden izin alınması ve bu geçişe kıyıdaş olan devletlerin karşı görüş bildirmemesi gerekmektedir (Montrö Boğazlar Sözleşmesi Madde 18). Bu düzenlemeler Karadeniz'de hareket serbestisine önemli sınırlamalar getirmektedir.

Temmuz 2021'de NATO, "düzenli operasyonlar yapmak ve Karadeniz'de ortak tatbikatlara katılmak amacıyla" Daimî NATO Denizcilik Grubu 2'yi (Standing NATO Maritime Group Two-SNMG2) kurmuştur. NATO standart prosedürlerini, taktiklerini ve tekniklerini uygulayan SNMG2, NATO'nun hâlihazırda kurulmuş olan Çok Yüksek Hazırlıklı Müşterek Görev Gücü'nün (The Very High Readiness Joint Task Force-VJTF) bir parçası olup doğacak krizlere zamanında müdahale etmek için sürekli hazır tutulan organizasyondur. SNMG2'nin Karadeniz Bölgesinde düzenli olarak bulunması, İttifak'ın bu sorumluluk alanında mevcudiyet göstermesinin bir yolu olarak görülmüştür (NATO, 2021). Karadeniz'de doğacak bir krize müdahale için Tuna Nehri ve Tuna Karadeniz Kanalı yapılacak bir harekâta 21 günlük zaman sınırını aşmak için ek bir seçenek olarak görülmektedir. Karadeniz'deki gemilere ayrılmadan kritik erzak, yakıt, sağlık hizmeti verecek olan yardımcı gemilerin insani yardım veya birlik transferini arttırarak operasyonel anlamda kapasiteyi arttırması düşünülse de yardımcı gemiler Sözleşme'de savaş gemileriyle aynı maddede anıldığı için (Montrö Boğazlar Sözleşmesi Madde 9) Türkiye, müttefik savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini Sözleşme'nin 19, 20 veya 21. Maddeleri uyarınca açıkça engellerse, yardımcı gemiler de dahil olmak üzere tüm savaş gemilerinin Karadeniz'e girmesi yasaklanacaktır (Aliano, 2022, s. 2).

Karadeniz'de NATO'nun müttefikleriyle yüzey varlığını desteklemek için Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nden yararlanması, zaten tehlikeli bir savaş zamanı ortamında gerilimlerin tırmanmasına sebebiyet verebilecektir. İlave bir NATO varlığı, daha fazla operasyonel faaliyet sahada yanlış iletişime yol açarak Ukrayna'da sürmekte olan çatışmayı daha da küreselleştirme riskini doğurabilecektir (Aliano, 2022, s. 2).

Karadeniz'in bölgesel güvenliğini ve Türkiye'nin güvenliğini ön plana alarak savaş ve barış zamanlarında gemilerin geçişine ilişkin önemli hukuki kısıtlamalar getiren Montrö Rejimi hem Rusya hem de kıyıdaş devletler için stratejik ve askeri olarak önem arz etmektedir. Rusya'nın Karadeniz'deki etkinliğini koruyan, kıyıdaş devletlerin güvenliğini sağlayan ve Türkiye'ye kontrol ve düzenleme yetkisi veren Rejim getirdiği kısıtlamalar ile NATO'nun operasyonel kabiliyetini kısıtlayan sui generis bir rejimdir. Rusya- NATO ilişkileri göz önüne alındığında bölgesel güvenlik politikalarının belirlenmesini etkileyen Rejimin önemi gün geçtikçe artmaktadır.

Sonuç

Montrö Boğazlar Sözleşmesi Karadeniz'i kıyıdaş devletler için rekabete kapalı güvenli bir bölge haline getirmek için imzalanmış olup, Sözleşme uluslararası boğazların tabi olduğu kuralları düzenleyen diğer sözleşmelerden belirgin bir şekilde ayrılan sui generis bir rejim ortaya çıkarmıştır. Hukuki ve siyasi olmak üzere iki farklı etkisi olduğu kabul edilen Rejim savaş gemileri ve ticari gemilerin, savaş ve barış zamanında geçişine dair kuralları kapsamaktadır. Sözleşme'nin kapsadığı bu kuralların kıyıdaş devletlerin güvenliği için arz ettiği önem ise siyasi nedenlerle Sözleşme'nin devamlılığını sağlamaktadır.

Boğazları kıyıdaş devletlere açan bununla birlikte diğer devletlere kısıtlamalar getiren Rejim hem Karadeniz'i korumakta hem de getirdiği teminatla Boğazların tabi olacağı rejimi siyasi bir rejim olmaktan çıkararak hukuki düzenlemelere bağlamaktadır. Böylelikle Karadeniz'de istikrar ve güvenlik sorunları hukuki yollarla çözülmektedir.

NATO için bir güvenlik tehdidi ve bölgesel istikrarsızlığın nedeni olarak görülen Rusya'nın Kırım'daki A2/AD yetenekleri ve Karadeniz Filosunun devam eden modernizasyonu, Rusya'nın komşularının deniz yollarına ve ekonomik kaynaklara erişimini tehdit etmesine ve geleneksel güç projeksiyonu yoluyla zorlayıcı baskı uygulamasına neden olmaktadır.

Savaş zamanında gemilerin Boğazlardan geçişine getirilen cins, tonaj ve süre kısıtlamaları ile Türkiye'ye verilen izin ve kontrol yetkisi Karadeniz güvenliğinde Türkiye'nin stratejik önemini açıkça göstermektedir. Ukrayna-Rusya savaşında Türkiye'nin Boğazları savaş gemilerine kapatması ve savaş süresince gemilerin tabi olduğu kısıtlamalar kıyıdaş iki devlet arasındaki savaşı dış müdahalelerden uzaklaştırarak Rusya'nın A2/AD stratejisine hukuki ve siyasi olarak olumlu etki etmiştir. Kırım ilhakından sonra Kırım'da silahlanma yoluyla erişim engelleme ve alan daraltma doktrinini uygulayan Rusya karşısında NATO daimî birliklerinin Karadeniz'de hareket kabiliyeti Sözleşme nedeniyle kısıtlanmıştır.

2014 yılında Kırım'ın ilhakından sonra Galler Zirvesinde Çerçeve Ulus Konseptini açıklayan NATO değişen güvenlik ortamına uyum sağlama becerisinin artırılması için kolektif iş birliğinin önemine dikkat çekmiştir. Esasen bu düşünce temelinde Birleşik Krallık liderliğinde oluşturulan ve Baltık ülkelerinden oluşan JEF, Rusya'ya karşı önemli bir rol üstlenmiştir. NATO ile iş birliği içinde olan bu askeri-siyasi oluşum Rusya'nın A2/AD stratejisine karşılık Ukrayna'ya ekonomik, askeri ve insani destek vermeye devam etmektedir. 2022 Ukrayna-Rusya savaşından sonra sürekli değişen güvenlik ortamına uyum sağlama ve modernleşme amacıyla kolektif iş birliğinin devamlılığını ve hayati önemini ortaya koyan NATO için Karadeniz caydırıcılık ve savunma politikasını tam olarak gerçekleştirmediği bir bölge olmuştur. Denizde kuramadığı hâkimiyeti karada askeri gruplar oluşturarak kurmaya çalışan NATO, ortak tehditler nedeniyle AB ile iş birliğini arttırmayı hedeflemiştir. NATO'nun Ukrayna'yı gri bölge olarak görmek istememesi ve

Rusya'nın Ukrayna'yı işgali karşısında Türkiye'nin Montrö Rejimini uygulamaya koyması Rusya'yı doğrudan bir askeri tehdit olarak gören NATO'nun Karadeniz'de hareket kabiliyetini kısıtlamış, NATO'nun savunma ve caydırıcılık amacına ulaşmasını engellemiştir. AB ile iyi bir iletişim halinde olmayı 2030 vizyonuna alan ve tüm operasyonları yürütme kapasitesine sahip, hızlı konuşlandırılabilen güç olarak öncelikli olarak JEF'i kullanan NATO'nun Karadeniz Bölgesi için Montrö Rejiminde yetkisi esas olan Türkiye'yi çerçeve ulus olarak görmesi muhtemeldir.

Montrö rejiminin uygulamasında hukuki ve siyasi olarak Boğazlarda Türkiye'nin yetkisinin esas kısıtlamanın istisna kabul edilmesi ve bu doğrultuda boğaz devleti olarak sahip olunan hâkimiyet Türkiye'yi NATO için kilit aktör haline getirmiştir. İlgili tüm tarafların siyasi iradesinin sonucu olarak yürürlükte kalan uzun ömürlü bir uluslararası sözleşme olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi getirdiği düzenlemeler ile Karadeniz'de NATO'nun Rusya'ya karşı savunma ve caydırıcılık hedefini olumsuz anlamda etkilemiş bununla birlikte Türkiye'nin bölgesel güvenliğin sağlanmasında etkin rolünü ortaya koymuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Filiz Değer: % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Filiz Değer: %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Abgaryan, J., Chakhvadze, G., Jakeli, L., & Grasis, J. (2021). *Reconciling conflicting interests of coastal and riparian states: The hard case of Black Sea Straits*. RSU elektroniskais juridisko zinātnisko rakstu žurnāls, Nr. 1(19), 195-200.

Aliano, A. (2022). *The Montreux Convention and a Black Sea presence:*

- Leveraging law to enable operational capabilities.* Naval War College Newport Rı, 03.08.2023 tarihinde <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1174860.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Baykal, F. H. (2000). *Günümüzde deniz ulaşımındaki gelişmelerin ışığında Türk Boğazlarının hukuki rejiminin değerlendirilmesi ve milletlerarası hukukta genel olarak kabul görmüş diğer boğazlardan geçiş rejimleri ile kıyaslanması* (Bildiri sunumu), Marmara Denizi 2000 Sempozyumu. İstanbul.
- Belik, M. R. (1962). *Türk Boğazları'nın hukukî statüsü*. İstanbul: Sermet Matbaası.
- Bilsel, C. (1948). *Sovyet Rusya-Türk notaları aydınlığında Türk Boğazları*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Buzan, B. (1976). The status and future of the Montreux Convention. *Survival*, 18(6),242-247. <https://doi.org/10.1080/00396337608441646>.
- Coffey, L., & Kochis, D. (2021). NATO summit 2021: Black Sea strategy needed. *The Heritage Foundation Issue Brief*, (6087).
- CSIS, Center for Strategic and International Studies, (2022, 27 June). NATO's framework nations concept beyond Madrid. 02.08.2023 tarihinde <https://www.csis.org/analysis/indispensable-natos-framework-nations-concept-beyond-madrid> adresinden edinilmiştir.
- Flanagan, S. J., & Chindea, I. A. (2019). Regional perspectives from a 2019 workshop. S. J. Flanagan (Ed.). In *Russia, NATO, and Black Sea security strategy*, (p. 18), Rand.
- Gaber, Y. (2020). Turkey's Black Sea policy: Between "Russian Lake" and "NATO's backyard. *Ukraine Analytica*, 1(19), 43-52.
- Günyel, C. (2021). Soğuk savaş sonrası Rusya Federasyonu'nun tehdit algısı ve bu kapsamda NATO'yla olan ilişkilerinin analizi, *100. yılında Türkiye Rusya ilişkileri*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Günyel, C. (2021). *NATO'nun kimlik oluşumunda Karadeniz güvenliğinin yeri* (doktora tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- İnan, Y. (1986). *Türk Boğazları'nın siyasal ve hukuksal rejimi*. Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Kocaman, M. E., Şadan, G. (2016). Karadeniz güvenliği ve Türkiye'nin rolü. *Uluslararası güvenlik yeni politikalar, stratejiler ve yaklaşımlar*, 4(15), 769-792.
- Mercan, E. (2022) Modern deniz harbinde yeni bir paradigma: A2/AD yaklaşımı. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 1-24.
- Milletler Cemiyeti, Convention regarding the Régime of Straits, 10.11.2023 tarihinde <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280166981> adresinden edinilmiştir.

- NATO. (2021). 23.03.2023 tarihinde <https://mc.nato.int/media-centre/news/2021/nato-ship-sails-into-the-black-sea>, adresinden edinilmiştir.
- NATO. (2023). 30.07.2023 tarihinde https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_136388.htm, adresinden edinilmiştir.
- Özersay, K. (1999). *Türk Boğazlarından geçiş rejimi*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Pazarcı, H. (2014). *Uluslararası hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- PISM. The Polish Institute of International Affairs. (2022, 12 May) 03.08.2023 tarihinde <https://pism.pl/publications/how-the-war-in-ukraine-impacts-nato-policy-in-the-black-sea-region> adresinden edinilmiştir.
- Sur, M. (2010). *Uluslararası hukukun esasları*. İstanbul: Beta Basım AŞ.
- Ünlü, N. (2000). Türk Boğazlarının hukuki rejimi ve Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün etkileri, (Bildiri sunumu), Marmara Denizi 2000 Sempozyumu, İstanbul.
- Tarhanlı, T. (2000). Türk Boğazları'nda denge rejimi: hukuki ve yapısal bir değerlendirme, (Bildiri sunumu), Marmara Denizi 2000 Sempozyumu, İstanbul.
- Vienna Convention on the Law of Treaties. (1970). 15.03.2023 tarihinde <https://treaties.un.org/doc/Publication/MTDSG/Volume%20II/Chapter%20XXIII/XXI-II-1.en.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- Vorotnyuk, M. (2020). Black Sea security deadlocks: NATO-Russia confrontation. *Ukraine Analytica*, 1(19), 18-23.
- Wheatley, S. (2021). Revisiting the doctrine of intertemporal law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 41(2), 484-509.

Extended Abstract

The aim of this study is to reveal the effects of the Montreux Regime as a sui generis regime on Black Sea security, the reasons for narrowing the area of intervention by the international community in case of war, and Türkiye's key role in ensuring the Black Sea security.

In order to understand the effect of the Montreux Regime, it is necessary to examine the rules of international law to which the regime is subject. In the study, answers will be sought to the questions of how the rules to which the regime is subject affect a possible intervention in case of war, and what restrictions are imposed on the security actors in the region.

The study consists of two main titles. What are the rules that the regime adheres to? and How do these rules affect Black Sea security? The Vienna Convention on the Law of Treaties and the Montreux Straits Convention,

which are among the sources of international law, were used to determine the rules to which the regime is bound. In the preparation of the second chapter, NATO's and Russia's perception of security, NATO's new concept for defense and deterrence after 2014, and Russia's military strategy were examined. Finally, the effect of the Montreux Regime on both strategies has been tried to be revealed with the rules of strategy and the Montreux Straits Convention.

Regime rules will be evaluated in terms of legal status, scope and continuity, then how these rules are applied in wartime and their importance in Black Sea security will be tried to be explained through the new concept developed by NATO since 2014 and the example of the ongoing Ukraine-Russia War.

The Montreux Straits Convention was signed to make the Black Sea a non-competitive security zone for the riparian states, and the Convention created a sui generis regime that differed markedly from other conventions regulating the rules governing international straits. Regime warships and commercial ships, which are considered to have two different effects, legal and political, cover the rules on the passage of war and peacetime. The importance of these rules covered by the contract for the security of the riparian states ensures the continuity of the contract for political reasons.

The Regime, which opens the Straits to the littoral states and imposes restrictions on other states, both protects the Black Sea and, with the guarantee it brings, makes the regime that the Straits will be subject to from being a political regime and subordinates it to legal regulations. The fact that the Convention, which is the legal solution for the current stability and security problems in the Black Sea, provides the dominant power providing regional security in the Black Sea also increases the importance of the Regime.

Seen as a security threat to NATO and the cause of regional instability, Russia's A2/AD capabilities in Crimea and the continued modernization of the Black Sea Fleet are causing Russia to threaten its neighbors' access to sea routes and economic resources, and to exert coercive pressure through traditional power projection. .

The type, tonnage and time restrictions imposed on the passage of ships through the Straits during the war and the authorization and control authority given to Türkiye clearly show the strategic importance of Türkiye in the Black Sea security. During the Ukraine-Russia war, Türkiye's closure of the Straits to warships and the restrictions that the ships were subject to during the war had a positive effect on Russia's A2/AD strategy, by moving the war between the two riparian states away from foreign interventions. Especially after the annexation of Crimea, the ability of NATO permanent troops to move in the Black Sea against Russia, which implemented the doctrine of armament in Crimea and restricting access, was restricted due to the Convention.

After the annexation of Crimea in 2014, NATO, which announced the Framework Nation Concept at the Wales Summit, drew attention to the importance of collective cooperation in order to increase its ability to adapt to

the changing security environment. Essentially, on the basis of this idea, JEF, which was formed under the leadership of the United Kingdom and composed of Baltic countries, played an important role against Russia. This military-political formation in cooperation with NATO continues to provide economic, military and humanitarian support to Ukraine in response to Russia's A2/AD strategy. After the 2022 Ukraine-Russia war, the Black Sea has been a region where NATO has not been able to fully realize its deterrence and defense policy, demonstrating the continuity and vital importance of collective cooperation in order to adapt and modernize the ever-changing security environment. It aimed to maintain its political focus on establishing military preparedness on land and to increase its cooperation with the EU due to common threats. NATO's refusal to see Ukraine as a gray zone and Türkiye's implementation of the Montreux Regime in the face of Russia's invasion of Ukraine limited NATO's ability to act in the Black Sea, which sees Russia as a direct military threat, and hindered the achievement of the deterrent goal. It is likely that NATO, which takes good communication with the EU in its 2030 vision, has the capacity to carry out all operations, primarily uses the JEF as a fast deployable force, will see Türkiye as a framework nation for the Black Sea Region, whose authority is essential in the Montreux Regime.

In the implementation of the Montreux Regime, legally and politically, the fact that Türkiye's authority in the Straits was accepted as an exception to the main restriction and its dominance as a strait state in this direction has made Türkiye a key actor for NATO. The Montreux Convention, which is a long-lasting international agreement that remains in force as a result of the political will of all relevant parties, negatively affected NATO's defense and deterrence target against Russia in the Black Sea, with its regulations, and also revealed Türkiye's active role in ensuring regional security.

CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİNİN 100 YILI

Çağlayan ASLAN*

Öz

1838'de imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması nedeniyle iç piyasası büyük ölçüde yabancı ülkelerin kontrolünde bulunan Osmanlı Devleti'nin yaşadığı dışa bağımlılık, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin üstesinden gelmesi gereken öncelikli sorun olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda İzmir İktisat Kongresi ile Misak-ı İktisadi kararlarının ilk olarak ekonomik ve ticari bağımsızlığı hedef alması tesadüf değildir. Nitekim cumhuriyet tarihinin geneline bakıldığında, Türkiye'nin dış ticaret politikasının ekonomi politikalarından bağımsız olmadığı görülmektedir. Bu çalışmada ise Türkiye'nin dış ticaret politikası cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan ekonomi politikaları ile birlikte beş dönem altında değerlendirilmiştir. Dönemlerin belirlenmesinde, ekonomi politikalarında yaşanan kırılmalar etkili olmuştur. Çalışmada, Türkiye'nin ihracat ve ithalat tutarı ile ihracatın ithalatı karşılama oranı verileri kullanılmıştır. Sonuçlar, Türkiye'de dış ticaret açığının kalıcı hale geldiğini ortaya koymaktadır. Ekonomi politikaları değişse dahi, ihracatın artırılması hedefi bütün dönemlerde geçerliliğini korumuştur. Özellikle 1980'li yıllarda başlayan ve günümüzde de geçerliliğini devam ettiren ihracata dayalı büyüme stratejisi bunun en büyük kanıtıdır. Bununla birlikte, ihracatın ithalat bağımlı olması nedeniyle oluşan dış ticaret açığı, çevre ülkelerde yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar ile küresel riskler T.C.'nin ikinci yüzyılında Türkiye'nin önündeki en büyük risk faktörleri olarak ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dış Ticaret Politikası, Türkiye Cumhuriyeti Dış Ticaret Politikası, İhracat, İthalat.

100 YEARS OF TÜRKİYE'S FOREIGN TRADE FROM THE REPUBLIC TO THE TODAY

Abstract

The primary challenge faced by the young Republic of Türkiye was overcoming the foreign dependence inherited from the Ottoman Empire, which resulted from the Balta Liman Trade Agreement of 1838. This agreement placed a significant portion

* Dr., Ostim Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü, caglayan44@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9907-5189>

of the domestic market under the control of foreign nations. Consequently, the Izmir Economic Congress and the Misak-ı İktisadi (Economic Pact) focused on achieving economic and commercial independence as a top priority. In fact, a comprehensive examination of Türkiye's history indicates that its foreign trade policy is inherently linked with its economic policies. This manuscript categorizes Türkiye's international trade policy into five distinct periods, each corresponding to the economic policies implemented throughout the last century. The periods are determined based on substantial shifts in economic strategies. The study utilizes data on Türkiye's export and import values, as well as the export-import coverage ratio, spanning a century. The findings reveal that the international trade deficit in Türkiye has become a permanent feature. Despite variations in economic policies, the objective of boosting exports has consistently remained a priority. The export-led growth strategy, initiated in the 1980s and still relevant today, is a testament to this goal. However, the trade deficit, exacerbated by the import dependency of exports, political and economic instability in neighboring countries, and global risks, has emerged as a significant risk factor for Türkiye in the second century of the republic.

Keywords: *Ottoman Foreign Trade Policy, Foreign Trade Policy of the Republic of Türkiye, Export, Import.*

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca ticaret konusu her zaman ilgi görmüş, kişiler ve hükümetler ticaretlerini geliştirmek için çaba harcamışlardır. Önemli ticaret yollarına hâkim olarak ticaretlerini güçlendirmek isteyen ülkeler mücadele içine bulunmuş ve yer yer büyük savaşlar yapmışlardır. Uluslararası ticaretin ekonomiye önemli katkılar yapması, bu konunun politika yapımcılar tarafından ciddiye alınmasına neden olmuştur.

Dış ticaret politikalarında temel amaç çoğunlukla ihracatın teşvik edilerek ithalatın mümkün olduğunca kısıtlanmasıdır. Fakat dönemin ekonomik şartları gereği ekonomilerdeki dengesizliklerin giderilmesi amacıyla yer yer ihracat kısıtlanıp ithalat teşvik edilebilir. Örneğin iç piyasa talebini karşılamada yetersiz olan bir tarım ürününün ihracatı engellenerek muhtemel kıtlık probleminin önüne geçilmek istenebilir. İç piyasada talebi yüksek arzı düşük olan bir ürünün ithalatı teşvik edilerek piyasanın ayarlanması amaçlanabilir. Ya da üretimin temel faktörlerinden olan bir ürünün yurt dışından ithali kolaylaştırılarak üretime katkı yapılması amaçlanabilir.

Teknolojik ilerlemeler ticarete konu olan ürün kompozisyonunu, ticaretin yapılış şeklini ve ticaret taraflarının iletişim şeklini etkileyebilmektedir. Dolayısı ile teknolojik ve güncel gelişmeler belirlenecek dış ticaret politikalarını direk olarak etkileyebilmektedir. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti için kuruluş yıllarında ticaretin ana kompozisyonları tarım ürünleri iken 2000'li yıllara gelindiğinde sanayi ürünleri daha baskın hale gelmiştir. Ayrıca günümüzdeki ticari işlemleri elektronik ortamlarda dahi

gerçekleştirilebilmekte ve bu durum daha güncel dış ticaret politikalarının belirlenmesi ihtiyacını doğurmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar olan 100 yıllık tarihsel dış ticaret seyri, ilgili dönemlerin önemli politika kararları ile neden sonuç ilişkisinde tartışılmaktadır. İthalat ikameci ya da ithalat kısıtlamalarının uygulandığı dönemlerdeki politika kararları ile ilgili dönemlerdeki dış ticaretin seyri karşılaştırmalı olarak anlatılmaktadır. Benzer şekilde ekonominin kapalı olduğu dönemler ile liberal ekonomi modelinin uygulandığı dönemlerdeki politikaların ticarete etkileri araştırılmaktadır. Global çapta yaşanan 2008 ekonomik krizi ya da Covid-19 salgını gibi ekonomiyi etkileyen önemli olayların ticarete etkileri de yine çalışma kapsamında ele alınmaktadır.

Çalışmanın 100 yıllık geniş bir dönem için uygulanan ekonomik politikalar ile dış ticaretin seyrini karşılaştırmalı olarak analiz etmesinden dolayı okuyucuya geniş bir bakış açısı sunacağı düşünülmektedir. Döneme göre değişen politikaların ve güncel küresel olayların ticareti nasıl etkilediğinin yanı sıra Osmanlı'nın son döneminde uygulanan dış ticaret politikalarının cumhuriyet dönemi ilk politikaların belirlenmesindeki rolüne değinilmiştir. Bu nedenle çalışma, okuyucuya dış ticaretin 100 yıllık dönemde nasıl şekillendiği konusunda önceki dönemin etkilerini de sunmaktadır.

Cumhuriyet dönemi dış ticaret politikaları ele alınmadan önce cumhuriyet dönemine kadar olan son dönem Osmanlı ticareti ile ilgili gelişmeler göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, çalışmanın ilk bölümünde, Osmanlı Devleti'nin son döneminde uyguladığı dış ticaret politikaları kısa bir şekilde anlatılmıştır. Daha sonraki aşamada, cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin dış ticaretine yer verilmiştir. Bu kapsamda söz konusu periyot Atatürk döneminde dış ticaret, İkinci Dünya Savaşı döneminde dış ticaret, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem ile planlı ekonomiye geçiş yıllarında dış ticaret, 1981-2000 dönemindeki dış ticaret ve 2001-2022 dönemi dış ticareti olmak üzere beş alt başlıkta incelenmiştir.

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDEKİ DİŞ TİCARET

Osmanlı Devleti'nin ekonomi ve ticaret politikasına yön veren dönüm noktalarından biri 1838 yılında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret Anlaşmasıdır. Söz konusu Anlaşma genel olarak, İngiliz tüccarlara ağır ticari imtiyaz ve taviz verileceğini bildiren hükümler içermektedir (Keleş, 2019, s. 170). Buna göre, ihracatın vergi oranı %12, ithalatın vergi oranı %5 olarak belirlenmiş olup 1838 öncesi yerli yabancı fark etmeksizin alınan %8 iç gümrük vergisi yabancılar için tamamen kaldırılmıştır (Memiş, 2008, s. 90). Nitekim bunun sonucu olarak, 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti iç pazar ihtiyaçlarını karşılayabilen ve ihracatçı konumunda olan bir ülke iken 19. yüzyılın sonlarında kendi iç pazar ihtiyaçlarını dahi ithalat yoluyla karşılar hale gelmiştir (Eşiyok, 2010, s. 85).

Dış ticaret açısından dezavantajlı konumda olan Osmanlı Devleti, 1900'lü yılların başında ithalat vergi oranlarını %15'e çıkarmak suretiyle kısıtlayıcı bir dış politikası izlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın taraflarından biri olan Osmanlı Devleti, savaşın hemen başlangıcında (1914) kapitülasyonları tek taraflı feshettiğini açıklamış ve gümrük vergilerini %15-%16 aralığında belirlediğini ilan etmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2005, s. 21). Daha sonra 1915'te yerli üreticinin korunması amacıyla gümrük vergileri %30'a kadar çıkarılmıştır. 1916'da ise sabit vergi usulü terk edilerek sektörel bazda belirlenen ad valorem vergi uygulamasına geçilmiştir. Belirli gümrük tarifesine göre vergi politikasının belirlenmesinin en temel amacı, ulusal ekonomik faaliyetleri korumanın yanında zorunlu kaynakların koruma altına alınmasıdır. Ayrıca bu düzenleme ile alkollü içkilerin yurda girişini engellemek, ülkeden altın çıkışını önlemek ve kamu tekellerini kurmak gibi amaçlar da güdülmüştür (Savrul vd., 2013, s. 60). Buna rağmen, 19. yüzyıl genelinde ihracatın ithalatı karşılama oranı %90'ın üzerindeyken Birinci Dünya Savaşı öncesi bu oran %68'e kadar düşmüştür.

2. CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ

Türkiye'nin dış ticareti ekonomi ve ticaret politikaları açısından belirleyici olan beş alt başlıkta incelenmiştir. Bu dönemler şu şekildedir; Atatürk dönemi, İkinci Dünya Savaşı dönemi, İkinci Dünya Savaşı sonrası ile planlı ekonomi dönemi, 1981-2000 dönemi ve 2001-2022 dönemidir.

2.1. Atatürk Dönemi Dış Ticareti

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, geçmiş dönemlerde yaşanan Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi savaşların ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri hissedilmiştir. Kurtuluş mücadelesinin devam ettiği ve dolayısıyla savaş ekonomisinin olumsuz etkilerinin hakim olduğu bir ortamda, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğine yön verecek ekonomik politikaların tartışıldığı İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiştir. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde toplanan Kongre, Türk halkının Kurtuluş Savaşı'na ekonomik bir zeminde de devam ettiğinin bir göstergesidir (Koçaslı, 2017, s. 141).

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan Misak-ı İktisadi kararlarında özetle;

- Milli hâkimiyetten hiçbir şekilde taviz verilemeyeceği,
- Türk halkının çalışkan olduğu ve halkın tahribattan ve israftan uzak duracağı,
- Halkın ormanlarını ve ağaçlarını çok sevdiği ve madenlerini kendilerinin işleyeceği,
- Halkın yararlı yenilikleri sevdiği, hırsızlık, riya ve tembelliği düşman bildiği,
- Halkın pislik ve mikroptan uzak durarak, sağlığı ve temizliği şiar edineceği ve

- Türk halkının sınıf ayırt etmeksizin birbirlerini çok sevdiği ve her zaman dayanışma içinde olacağı

kararlar alınmıştır (Kayıran ve Saygın, 2019, s. 46-47).

Misak-ı İktisadi kararlarında, siyasi olarak bağımsızlığa ek olarak ekonomik bağımsızlığa da önem verilmiştir (Atağenç, 2017, s. 96). 1923 İzmir İktisat Kongresi liberal politikaları benimseyerek özel sektör girişimlerini teşvik etmiştir. Bu durum aslında, Lozan Barış Anlaşması'nın ekonomik hükümlerinden kaynaklanmakta olup 1929'a kadar gümrük tarifelerinin artırılmaması da yine Lozan Anlaşması hükümlerinin bir gereğidir (Uludağ ve Arıcan, 2003, s. 5).

Ekonomik kalkınmanın sağlanması amacıyla 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile yeni bir sanayi hamlesi yapılmış ve bu hamlenin başarıya ulaşması için önemli dış ticaret politikaları uygulanmıştır. Yurt içinde üretilemeyen tarım, makine ve araç gereçlerinin gümrük vergileri aşağıya çekilerek sanayi üretiminin desteklenmesi amaçlanmıştır. Diğer yandan; gıda, tekstil ve çimento gibi alanlarda yerli üreticinin korunması amacıyla gümrük vergileri yükseltilmiştir (Tezel, 1994, s. 162).

Atatürk döneminin en önemli ekonomik gelişmelerinden birisi de Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmış olmasıdır. 1933-1938 döneminde uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, devletin ekonomiye fiilen müdahil olduğu bir dönemdir (Buluş, 2003, s. 46). Çok sayıda şirket kamulaştırılmış ve sanayi işletmelerinin üretimde yerli hammadde kullanması teşvik edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı sürecinde üretim ve kalkınmada önemli gelişmeler sağlanmıştır (Akyıldız ve Eroğlu, 2004, s. 49). Türkiye Cumhuriyeti ikinci beş yıllık sanayi planını da uygulamak istemiş ancak İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte bu plandan vazgeçilerek "İktisadi Savunma Planı" uygulamıştır (Uludağ ve Arıcan, 2003, s. 7-15).

Tablo 1'de Türkiye'nin 1923-1939 yıllarındaki dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. T.C.'nin ilk yıllarında oldukça düşük düzeylerde olan Türkiye'nin dış ticareti inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1923'ten 1925'e kadar olan 2 yıllık kısa bir sürede ihracat hacmi yaklaşık iki katına çıkmış olmasına rağmen 1925'ten itibaren düşüşe geçmiş ve 1937'ye kadar tekrar bu seviyeleri görememiştir. 1932 yılında oldukça gerileyen ihracat rakamları, 1933 yılı ile birlikte uygulanmaya alınan birinci kalkınma planı ile birlikte ciddi bir yükseliş sağlamıştır. Buna göre, 1923'te 50.9 milyon ABD (Amerika Birleşik Devletleri) doları olan ihracat 1938'de 115 milyon ABD dolarına çıkmıştır. Atatürk döneminde en parlak dönemini 1938'de yaşayan ihracatın, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile atağa geçtiği çıkarımı yapılabilir.

Tablo 1. 1923-1939 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhr. (Bin ABD \$)	İth. (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı (%)
1923	50.790	86.872	-36.082	58,5

1924	82.435	100.462	-18.027	82,1
1925	102.700	128.953	-26.253	79,6
1926	96.437	121.411	-24.974	79,4
1927	80.749	107.752	-27.003	74,9
1928	88.278	113.710	-25.432	77,6
1929	74.827	123.558	-48.731	60,6
1930	71.380	69.540	1.840	102,6
1931	60.226	59.935	291	100,5
1932	47.972	40.718	7.254	117,8
1933	58.065	45.091	12.974	128,8
1934	73.007	68.761	4.246	106,2
1935	76.232	70.635	5.597	107,9
1936	93.670	73.619	20.051	127,2
1937	109.225	90.540	18.685	120,6
1938	115.019	118.899	-3.880	96,7
1939	99.647	92.498	7.149	107,7

Kaynak: TÜİK, 2023

İthalat ise 1923'ten 1925'e kadar olan dönemde yaklaşık %50 oranında artmasına rağmen bu dönemden sonra kademeli bir düşüş trendine girmiştir. 1929'a kadar uygulamada olan liberal politikalar ithalatın artmasına neden olurken 1929'da gümrük vergilerinin artırılması ile ithalat hacmi 1930'da bir önceki yıla göre neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Gümrük vergilerinin artırılmasının etkileri dış ticaret açığı ve ihracatın ithalatı karşılama oranı sütunlarından da açık olarak görülebilmektedir. 1923'ten 1929'a kadar sürekli olarak dış ticaret açığı veren Türkiye Cumhuriyeti, 1930'dan 1937'ye kadar olan dönemde sürekli olarak dış ticaret fazlası vermiştir. Yalnızca 1938'de tekrar dış ticaret açığı verilmesinin ardından bir yıl sonra eğilim yine tersine dönmüş ve dış ticaret fazlası verilmiştir. Başka bir ifade ile liberal politikaların terk edilerek 1929'da gümrük vergilerinin artırılmasının dış ticaret açığına etkileri net olarak gözlenebilmektedir.

2.2. İkinci Dünya Savaşı Dönemi Dış Ticaret

Savaş yıllarında dünya genelinde devletçilik anlayışı benimsenmiştir. Üretimde aktif olarak çalışan milyonca kişinin silahaltına alınması üretimi dolayısıyla dış ticaret performansını olumsuz etkilemiştir (Uludağ ve Arıcan, 2003, s. 14). Türkiye savaşta fiilen bulunmamasına rağmen savaş koşullarından olumsuz etkilenmiştir. Türkiye bu dönemde, 1940'ta Milli Koruma Kanunu ve 1942'de çokça tartışılan Varlık Vergisi Kanunu çıkarmıştır (Erul ve Buz, 2021, s. 391).

Tablo 2’de Türkiye’nin 1940-1945 dönemine ait dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. 1940’ta yaklaşık 80 milyon ABD doları olan ihracatın çok hızlı bir şekilde arttığı ve 1943’te 200 milyon ABD doları seviyesine yaklaştığı gözlenmektedir. Benzer bir durum Türkiye’nin ithalatı için de geçerlidir. 1940’ta yaklaşık 50 milyon ABD doları olan ithalatı, 1943’e kadar yaklaşık 3 katına çıkararak 155 milyon ABD dolarının üstüne çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye’nin çok ciddi miktarda dış ticaret fazlası verdiği, 1945’te ihracatın ithalatı karşılama oranının yaklaşık %174 seviyelerine geldiği dikkatleri çekmektedir.

Tablo 2. 1940-1945 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhr. (Bin ABD \$)	İth. (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı (%)
1940	80.904	50.035	30.869	161,7
1941	91.056	55.349	35.707	164,5
1942	126.115	112.879	13.236	111,7
1943	196.734	155.340	41.394	126,6
1944	177.952	126.230	51.722	141,0
1945	168.264	96.969	71.295	173,5

Kaynak: TÜİK, 2023

2.3. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönem İle Planlı Ekonomiye Geçiş Arasındaki Dış Ticaret

İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin ardından Türkiye Cumhuriyeti yeni dış ticaret politikaları uygulamaya başlamış olup 1947’de İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) ve Uluslararası Para Fonu’na (IMF) üye olmuştur. 1947’de Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasına katılmış ve 1949’da yeni bir Gümrük Kanunu hazırlanarak uygulamaya konulmuştur.

7 Eylül 1946’da Türkiye ekonomisi devalüasyon ile tanışmıştır. Zira İkinci Dünya Savaşı döneminde yükselen enflasyon, Türk lirasını değerli hale getirerek ihracatçılara rekabet dezavantajı yaratmaktaydı. İhracatla eritilmesi planlanan stokların savaş sonrası dönemde Avrupalı tüccarlar tarafından fiyat avantajı olmadan da talep edileceği düşünülse de, IMF’ye üye olmadan devalüasyona gidilmesi yönünde karar çıkmıştır. Bunun altında yatan temel nedenin IMF’ye üye olduktan sonra kısıtlanacak bir takım politika yetkilerinin üyelik sürecinde önce kullanılmak istenmesi olduğu düşünülmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2005, s. 118).

1946 yılında Türk lirasının değerinin ABD doları karşısında %53 oranında düşürülmesi ile ihracatın ve üretimin artacağı ithalatın ise azalacağı beklentisi oluşmuştur. Fakat bu politika beklenen amacına ulaşamamıştır. 1946’da %32 olan ekonomik büyüme bir yıl sonra %12 olarak gerçekleşmiştir. O yıllarda Türkiye’nin fiyat esnekliği düşük olan tarım

ürünleri ihracatçısı konumunda olması ve üretim için ihtiyaç duyulan ithal girdilerin daha pahalı hale gelmesi bu politikanın amacına ulaşmamasına neden olan faktörler arasında gösterilmektedir (Şenkardeşler, 2018, s. 113).

1950 yılında iktidara gelen hükümet küresel konjonktürden de etkilenerek daha liberal bir ekonomi modeli benimsemiştir. Kısa dönemde ithalatın ve dolayısıyla dış ticaret açığının hızlı bir şekilde artması 1952 yılında tekrar ithalat kısıtlamalarına gidilmesine yol açmıştır (Şenkardeşler, 2018, s. 113). Sanayileşme çabalarının sürdürülmesi amacıyla 1955'te ithal ikameci ve korumacı politikalara geri dönmüştür (Akyıldız ve Eroğlu, 2004, s. 52).

Türkiye'nin 1946-1960 dönemine ait dış ticaret rakamları Tablo 3'te gösterilmektedir. 1946'da liberal politikalara geçilmesi ile birlikte yaklaşık 1945'te 168 milyon ABD doları olan ihracat 2 yılda 223 milyon ABD doları seviyelerine gelirken ithalat 96 milyon ABD doları seviyesinden 244 milyon dolar seviyelerine gelmiştir. Yani, ihracata göre oldukça hızlı bir artış gösteren ithalat 1947 itibarıyla Türkiye'nin dış ticaret açığı vermesine neden olmuştur. Özellikle 1951 yılı ile birlikte çok hızlı bir yükseliş gösteren ithalat 1952 yılında başlanan ithalat kısıtlamalarından sonra düşüş trendine girmiştir. Ancak uygulamaya alınan liberal politikalar Türkiye'nin dış ticaret açığının artık yapısal bir hale gelmesine neden olmuş ve Türkiye ekonomisi uzun yıllar dış ticaret açığı vermeye devam etmiştir. İhracat tarafında dalgalı da olsa artış trendi 1953'e kadar devam etmiştir. 1953 yılında yaklaşık 396 milyon ABD doları en parlak dönemini yaşayan ihracat, ilerleyen yıllarda ithalat kısıtlanmasından olumsuz etkilenerek bir miktar gerileme trendine girmiştir. 1946'da % 180,5 gibi oldukça yüksek bir değere ulaşan karşılama oranı bir yıl sonra yarı yarıya düşmüş ve %91,3 olmuş, 1960'a gelindiğinde ise %68,5 gibi oldukça düşük seviyeleri görmüştür.

Tablo 3. 1946-1960 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhr. (Bin ABD \$)	İth. (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı (%)
1946	214.580	118.889	95.691	180,5
1947	223.301	244.644	-21.343	91,3
1948	196.799	275.053	-78.254	71,5
1949	247.825	290.220	-42.395	85,4
1950	263.424	285.664	-22.240	92,2
1951	314.082	402.086	-88.004	78,1
1952	362.914	555.920	-193.006	65,3
1953	396.061	532.533	-136.472	74,4
1954	334.924	478.359	-143.435	70,0
1955	313.346	497.637	-184.291	63,0
1956	304.990	407.340	-102.350	74,9

1957	345.217	397.125	-51.908	86,9
1958	247.271	315.098	-67.827	78,5
1959	353.799	469.982	-116.183	75,3
1960	320.731	468.186	-147.455	68,5

Kaynak: TÜİK, 2023

1960 yılı ile birlikte Türkiye’de planlı kalkınma dönemine geçilmiştir. Planlı ekonomi çerçevesinde yapısal değişimlere ihtiyaç olduğunun üzerinde durulmuştur (Takım, 2011, s. 156). Sanayide ithal ikameci bir yaklaşım ile iç piyasada üretimin artırılması teşvik edilmiştir. Bu politikaların genel çizgisi 1980’e kadar takip edilmiştir (Güven, 1998, s. 6). 1960’lı yıllarda sabit döviz kuru rejimi uygulanarak döviz kuru belirsizliklerinin azaltılması hedeflenmiştir. Planlı kalkınma programı ve sabit döviz kuru rejimi ihracatı ve ithalatı artırmış Türkiye’ye kalkınma hızı kazandırmıştır (Bolat, 2020, s. 21). Türkiye’nin küresel ekonomi ile bütünleşebilmesi adına 1963’te Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) üye olunmuştur. Bu anlaşma ile Türkiye’nin AET ülkeleri olan ticari ilişkilerini güçlendirmesi amaçlanmıştır (Özdemir, vd., 2016, s. 158).

1960-1970 döneminde yoğun olarak uygulanan ithal ikameci politika dış ticaret açığı problemini daha da derinleştirerek ödemeler dengesini bozmuştur. 1970’li yıllar Türkiye ekonomisi için hareketli geçmiştir. 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi petrol fiyatlarındaki artışı beraberinde getirerek Türkiye ekonomisine olumsuz etki etmiştir (Bolat, 2020, s. 22). 1974 yılında yapılan Kıbrıs Barış Harekâtı ile ABD ambargosuna maruz kalan Türkiye ekonomisinde ödemeler dengesi sürdürülemez bir hal almıştır. Yaşanan bu gelişmeler 1978’de Türkiye ekonomisinin ağır bir krize girmesine neden olmuş ve Türkiye’de üretim azalmalarına bağlı olarak karaborsa piyasaları oluşmuştur (Hepaktan, 2008, s. 2). Bu dönemde boyunca yer yer Türk lirası devalüe edilse de, cari açıklar artarak devam etmiştir (Turgut, 2013, s. 55). 1978 ekonomik krizinin ardından, 1978 ve 1979 yıllarında iki ayrı ekonomik istikrar programı uygulanarak ekonomide istikrar sağlanması amaçlanmıştır (Takım, 2011, s. 168).

Tablo 4’te Türkiye’nin 1961-1980 dönemine ait dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. İthal ikameci politikanın 1960’tan itibaren Türkiye’nin hem ihracatını hem de ithalatını artırdığı dikkatleri çekmektedir. İhracat, 1961’den 1980’e kadar olan dönemde 347 milyon ABD dolarından 2,9 milyar ABD doları seviyelerine gelerek yaklaşık 5,5 kat artmıştır. Aynı dönemlerde ithalat, 507 milyon ABD dolarından 4,6 milyar ABD doları seviyelerine yükselerek yaklaşık 8 kat artmıştır. 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi ve buna bağlı olarak artan petrol fiyatları Türkiye’nin ithalatını çok hızlı bir şekilde artırmıştır. 1972’de yaklaşık 1,5 milyar ABD doları olan ithalat hacmi; 1973’te yaklaşık 2 milyar ABD dolarına, 1974’te yaklaşık 3,7 milyar ABD dolarına ve 1975’te yaklaşık 4,7 milyar ABD dolarına yükselmiştir. 1975’ten sonra artmaya

devam ithalat hacmi dış ticaret açığını oldukça yükselmiştir. 1961’de %68,4 ve 1965’te %81,1 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı çok sert bir düşüş göstererek 1975’te %29,6 seviyesine gelmiştir. 1980 yılına gelindiğinde dış ticaret açığı, 5 milyar ABD dolarına yaklaşmıştır.

Tablo 4. 1961-1980 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhr. (Bin ABD \$)	İth. (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı (%)
1961	346.740	507.205	-.160.465	68,4
1962	381.197	619.447	-.238.250	61,5
1963	368.087	687.616	-.319.529	53,5
1964	410.771	537.229	-.126.458	76,5
1965	463.738	571.953	-.108.215	81,1
1966	490.508	718.269	-.227.761	68,3
1967	522.334	684.669	-.162.335	76,3
1968	496.419	763.659	-.267.240	65,0
1969	536.834	801.236	-.264.403	67,0
1970	588.476	947.604	-.359.128	62,1
1971	676.602	1.170.840	-.494.239	57,8
1972	884.969	1.562.550	-.677.581	56,6
1973	1.317.083	2.086.216	-.769.133	63,1
1974	1.532.182	3.777.501	-2.245.319	40,6
1975	1.401.075	4.738.558	-3.337.483	29,6
1976	1.960.214	5.128.647	-3.168.433	38,2
1977	1.753.026	5.796.278	-4.043.252	30,2
1978	2.288.163	4.599.025	-2.310.862	49,8
1979	2.261.195	5.069.432	-2.808.236	44,6
1980	2.910.122	7.909.364	-4.999.242	36,8

Kaynak: TÜİK, 2023

2.4. 1981-2000 Dönemindeki Dış Ticaret

1980 dönemi öncesindeki yaşanan gelişmeler Türkiye’de yapısal bir dış ticaret açığı ve yüksek döviz kuru problemine zemin hazırlamıştır. Ekonominin tekrar canlanması amacıyla 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları alınmıştır (Bolat, 2020, s. 23). Türkiye ekonomisinin önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen 24 Ocak Kararları, ithal ikameci politikanın terk edilerek ihracata dayalı sanayileşme stratejisini benimsemiştir (Özsoylu, 2016, s. 142). Bu politikaların temel amaçları enflasyonun düşürülmesi ve ihracatın artırılarak ülkeye döviz akışının sağlanmasıdır

(Akyıldız ve Eroğlu, 2004, s. 55). Bu itibarla, ihracatın artırılması için teşvik programları uygulanmıştır.

1983, 1984 ve 1987'de 24 Ocak Kararlarına tamamlayıcı yeni ekonomik kararlar eklenmiş ve uygulamaya alınan bu politikalar ekonomide büyüme sağlamıştır (Mazlum, 2020, s. 55). 1989 yılında uluslararası sermaye hareketleri tamamen serbest bırakılarak özelleştirme politikalarına hız verilmiştir. Fakat istikrarsız politik ortam, yatırımda kaynak eksikliği ve yüksek enflasyon yapısal değişim politikaların etkin olarak uygulanamamasına sebep olmuştur (Bolat, 2020, s. 23).

1980'li yıllardaki İran-İrak savaşında tarafsız kalarak dış ticaretini artıran Türkiye, 1990 yılındaki Körfez Krizinden olumsuz etkilenmiştir. Irak'ın Kuveyt'e saldırmasıyla daralan pazarlar ve buna ek olarak Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde baş gösteren terör olayları Türkiye ekonomisi açısından birçok olumsuzluk oluşturmuştur (Özsoylu, 2016, s. 168; Mazlum, 2020, s. 56).

Türkiye'nin üretiminde iç kaynaklara dayalı sürdürülebilir üretimin yerine, yüksek faizli ve iç ve dış borçlanmaya dayalı tüketim ve ithalatı devam ettirmesi ekonomide istikrarın sağlanamamasına neden olmuştur. İstikrarsız ekonomik ortamları sevmeyen sıcak paranın ülkeyi terk etmesi, kontrolsüz kamu harcamaları ve gelir dağılımındaki dengesizlik 1994 yılında finansal krizinin yaşanmasına ortam sağlamıştır. 1994 finansal krizi Türk lirasının ABD doları ve Alman markı karşısında değer kaybetmesine neden olmuş ve bu durum ihracat artmasına neden olsa da, ithalatın daha çok artmasını sağlamıştır (Turgut, 2013, s. 58).

1994 krizinden çıkış reçetesi olarak 5 Nisan Kararları yayınlanmış ve bu politikalar ilk aşamada olumlu sonuçlar doğurmuştur. Kamu açıkları azalmış, döviz rezervleri artmış ve döviz kuru kontrol altına alınmıştır (Parasız, 2001, s. 404). 5 Nisan Kararlarının ekonomi üzerindeki olumlu etkileri 1998 yılına kadar devam etmiş enflasyon ve işsizlik düşmüştür. Ancak 1999 yılı Marmara Depremi enflasyonun tekrar yükselmesine neden olmuştur (Mazlum, 2020, s. 56).

1996'da Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği Anlaşmasının yapılması, Türkiye'nin dış ticareti açısından bu dönemdeki en önemli gelişmelerden biridir. Gümrük Birliği'nin etkisinin Türkiye'nin dış ticaret hacmine pozitif etkisi net olarak hissedilmiştir. Gümrük Birliği müzakereleri sürecinde, 1995 yılında Dahilde İşleme Rejimi (DİR) olarak adlandırılan yeni bir teşvik sistemine geçilmiştir. Bu rejim ihracatçıların rekabet gücünün artırılması ve ihracatın çeşitliliğinin artırılmasını amaçlamaktadır. Gümrük muafiyeti kapsamında vergi ödemeden yarı mamul ve mamul ithalatına olanak sağlayan DİR, diğer yönden ihracatın ithalata bağımlılığını artırmaktadır (Takım ve Ersungur, 2010, s. 295).

İstikrar politikaları uygulanmasına karşın bu dönemde bütçe açıklarının azalmaması, yüksek faiz politikası ile yabancı sermayenin teşviki IMF'nin Türkiye'yi takibe almasına sebep olmuştur. 1998 yılında yaşanan dış ticaret

daralmaları karşısında 1999 yılında kur belirsizliğini azaltarak ihracatın artırılması amacıyla sabit döviz kuru rejimine geçilmiştir. Fakat nominal döviz kuru çıpası yükselen döviz talebine dayanamayarak çökmüş ve 2000 yılında Türkiye ekonomisini tekrar krize sokmuştur (Turgut, 2013, s. 59-60).

2000 yılında IMF ile yapılan stand by anlaşmasında, para politikalarında kur hareketlerinin takip edilmesi yönünde karar alınmıştır. Bu amaçla, para arzının genişletilmesi ülkeye giren döviz miktarına endekslenmiş ve böylece enflasyonun da düşürülmesi planlanmıştır. Program çerçevesinde sert faiz azalışlarının yapılması talep patlatmaları yaşanmasına neden olmuştur. İthalat talebine ek olarak iç talebin yüksek olması ihracatın istenilen düzeyde artırılamamasına zemin hazırlamıştır (Turgut, 2013, s. 60).

Tablo 5'te Türkiye'nin 1981-2000 dönemine ait dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. 1981-2000 yılları arasında ihracat ve ithalat genel olarak artış trendi içerisindeydi. 24 Ocak İstikrar Kararlarının 1980-1988 döneminde ihracata ve ithalata olumlu etki yaptığı gözlenmektedir. 1980'de 3 milyar ABD dolarının altında seyreden ihracat 1981'de hızlı bir artış kaydederek 4,7 milyar ABD doları seviyelerine yükselmiştir. Yükselmeye devam ihracat hacmi 1987'de 10 milyar ABD doları seviyesinin üstüne çıkmıştır. Benzer bir senaryo ithalat için de geçerlidir. 1980'de 8 milyar ABD dolarının altında kalan ithalat 1984'de 10 milyar ABD dolarını geçmiştir. 1993 yılında 15 milyar ABD dolarını geçen ihracat performansının 1994 krizinden etkilenmediği ve artışa devam ettiği gözlenmektedir. Gümrük Birliğine katılım sürecinden sonra 25 milyar ABD dolarını geçen ihracat hacmi bu süreçte beklenen artışı sağlayamamıştır.

Tablo 5. 1981-2000 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhr. (Bin ABD \$)	İth. (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı (%)
1981	4.702.934	8.933.374	-4.230.439	52,6
1982	5.745.973	8.842.665	-3.096.692	65,0
1983	5.727.834	9.235.002	-3.507.168	62,0
1984	7.133.604	10.757.032	-3.623.429	66,3
1985	7.958.010	11.343.376	-3.385.367	70,2
1986	7.456.726	11.104.771	-3.648.046	67,1
1987	10.190.049	14.157.807	-3.967.757	72,0
1988	11.662.024	14.335.398	-2.673.374	81,4
1989	11.624.692	15.792.143	-4.167.451	73,6
1990	12.959.288	22.302.126	-9.342.838	58,1
1991	13.593.462	21.047.014	-7.453.552	64,6
1992	14.714.629	22.871.055	-8.156.426	64,3
1993	15.345.067	29.428.370	-14.083.303	52,1
1994	18.105.872	23.270.019	-5.164.147	77,8

1995	21.637.041	35.709.011	-14.071.970	60,6
1996	23.224.465	43.626.642	-20.402.178	53,2
1997	26.261.072	48.558.721	-22.297.649	54,1
1998	26.973.952	45.921.392	-18.947.440	58,7
1999	26.587.225	40.671.272	-14.084.047	65,4
2000	27.774.906	54.502.821	-26.727.914	51,0

Kaynak: TÜİK, 2023

İthalat hacmi; 1986-1987, 1989-1990, 1992-1993, 1994-1995, 1995-1996, 1996-1997 ve 1999-2000 dönemlerinde gözle görülür düzeyde artmış, 1993-1994 döneminde ise sert bir şekilde azalmıştır. Gümrük Birliği'ne katılımın ithalatı artırarak yapısal dış ticaret açığı problemini daha da derinleştirdiği söylenebilir. 2000 yılında ithalat 55 milyar ABD dolarına yaklaşmıştır. Bu dönemde, ihracatın ithalatı karşılama oranı oldukça dalgalı bir seyir izlemiş en düşük değerini %51,0 ile 2000 yılında, en yüksek değerini %81,4 ile 1988 yılında almıştır.

2.5. 2001-2022 Dönemindeki Dış Ticaret

2000'li yıllar Türkiye ekonomisi için oldukça zorlu başlamıştır. 2001 yılında cumhuriyet tarihinin en büyük krizlerinden biri yaşanmıştır. Bu dönemde; ekonomi %9 oranında küçülmüş, enflasyon %70'leri geçmiş, iç borç stoku 2000 yılına göre 4 katına çıkmış ve 1,5 milyon kişi işsiz kalmıştır (Karluk, 2004, s. 479-480).

2001 krizinin ardından 2002-2005 dönemi için IMF ile yeni bir stand by anlaşması imzalanmıştır. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı olarak bilinen bu politika da, özelleştirme ve yüksek faiz politikası ile yabancı sermaye teşvik edilmiştir. 2002-2007 döneminde toparlanma eğilimine giren Türkiye ekonomisi, büyümeyi yüksek faizli iç ve dış borçlarla teşvik ettiğinden dolayı borç stoku artmıştır (Turgut, 2013, s. 61).

2008 yılına kadar istikrarlı bir süreç içerisinde olan Türkiye ekonomisi, ABD'de yaşanan 2008 Global Finansal Krizinden olumsuz etkilenmiştir. 2008 krizinin ardından Türkiye'de ekonomik büyüme yavaşlamış ve işsizlik artmıştır. 2010 yılı ile birlikte Türkiye ekonomisi hızlı bir toparlanma sürecine girmiştir. İşsizlik ve enflasyon düşmüş, 2011 yılında %11,1'lik büyüme yakalayan Türkiye, Çin'den sonra en fazla büyüyen ikinci ülke ekonomisi olmuştur. 2014 yılında tekrar yükselen döviz kuru, işsizliğin ve enflasyonun artmasına sebep olmuştur (Mazlum, 2020, s. 57).

15 Temmuz 2016 darbe girişimi ekonomiyi olumsuz etkileyerek dolar/TL kurunun artmasına neden olmuştur (Bolat, 2020, s. 25). 2016 yılında Rusya ile yaşanan uçak krizi ve 2018'de ABD ile yaşanan krizler de TL'nin dolar karşısında değer kaybetmesine neden olmuştur (Mazlum, 2020, s. 57).

2019'un son dönemlerinde Çin'in Vuhan Eyaletinde ortaya çıkan ve kısa sürede dünyaya yayılan Covid-19 salgını tüm dünya ekonomilerini derinden etkilemiştir (Şahin, 2022, s. 83). Pandemi döneminde vakaların ve ölümlerin artmasına bağlı olarak kapanmaya gidilmesi ekonomik aktivitelerin zayıflamasına neden olmuştur. Covid-19'un ekonominin her alanında olduğu gibi dış ticaret üzerinde de ciddi olumsuz etkileri mevcuttur (Aslan vd., 2023, s. 1).

Tablo 6'da Türkiye'nin 2001-2022 dönemine ait dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte 2001-2008 döneminde ihracat ve ithalat sürekli olarak artış göstermiştir. 2008 yılında ihracat 132 milyar ABD doları ithalat ise 201 milyar ABD doları seviyelerine yükselmiştir. 2008 finansal krizi ile birlikte 2009 yılında, ihracat %22,6 oranında gerileyerek 102 milyar ABD doları seviyelerine gelmiştir. Aynı dönemde ithalat ise %30,2 gerileyerek 140 milyar ABD doları seviyelerine gerilemiştir. 2010-2012 döneminde ihracat yeniden bir yükselişe geçmiş ve 2013'te yaklaşık 152 milyar ABD doları seviyelerinin üzerine çıkmıştır. 2009-2010 ve 2010-2011 döneminde hızlı bir şekilde yükselen ithalat hacmi, 2011 yılında 240 milyar ABD dolarının üzerine çıkmıştır. 2016 yılındaki darbe girişiminin 2016 yılındaki dış ticareti olumsuz etkilediği gözlenirse de 2017 yılı ile birlikte tekrar bir toparlanma süreci başlamıştır. 2019'da ihracat hacmi 171 milyar ABD dolarını geçmesine rağmen Covid-19 etkisi ile bir sonraki yıl %6,3 gerileyerek 160 milyar ABD doları seviyelerinde kalmıştır. Aynı dönemde ithalatın Covid-19 salgınında ihracata göre çok daha az etkilendiği ve bir önceki yıla göre %3,36 oranında artığı görülmektedir. 2021 ve 2022 yılları ihracat ve ithalat açısından oldukça parlak geçmiştir. İhracat; 2021 ve 2022 yıllarında sırasıyla %33,0 ve %10,1, ithalat ise %24,4 ve %31,27 oranlarında artış kaydetmiştir. İhracat; 2021 ve 2022 yıllarında sırasıyla yaklaşık 213 ve 235 milyar ABD doları, ithalat ise 260 ve 342 milyar ABD doları seviyelerine gelmiştir.

Tablo 6. 2001-2022 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhr. (Bin ABD \$)	İth. (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Karşılaşma Oranı (%)
2001	31.334.216	41.399.083	-10.064.867	75,7
2002	36.059.089	51.553.797	-15.494.708	69,9
2003	47.252.836	69.339.692	-22.086.856	68,1
2004	63.167.153	97.539.766	-34.372.613	64,8
2005	73.476.408	116.774.151	-43.297.743	62,9
2006	85.534.676	139.576.174	-54.041.499	61,3
2007	107.271.750	170.062.715	-62.790.965	63,1
2008	132.027.196	201.963.574	-69.936.378	65,4
2009	102.142.613	140.928.421	-38.785.809	72,5
2010	113.883.219	185.544.332	-71.661.113	61,4

2011	134.906.869	240.841.676	-105.934.807	56,0
2012	152.461.737	236.545.141	-84.083.404	64,5
2013	151.802.637	251.661.250	-99.858.613	60,3
2014	157.610.158	242.177.117	-84.566.959	65,1
2015	143.838.871	207.234.359	-63.395.487	69,4
2016	142.529.584	198.618.235	-56.088.651	71,8
2017	156.992.940	233.799.651	-76.806.711	67,1
2018	167.920.613	223.047.094	-55.126.481	75,3
2019	171.464.945	202.704.320	-31.239.375	84,6
2020	160.565.652	209.534.325	-48.968.673	76,6
2021	213.598.369	260.682.218	-47.083.849	81,9
2022	235.247.081	342.209.949	-106.962.868	68,7

Kaynak: TÜİK, 2023

Sonuç

1923 yılında kurulan ve 2023'te ilk yüzyılını tamamlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaret politikaları önemli süreçlerden geçmiştir. 100 yıllık süreçte global ve iç dengeler gözetilerek en uygun ekonomik politikalar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu süreçte yer yer önemli büyümeler ve üretim artışları sağlansa da çok derin krizlerle de karşılaşılacak zorunda kalınmıştır. T.C.'nin ilk yıllarında, Osmanlı'nın son dönemlerindeki politikalar ekonomik karar alma aşamalarında belirleyici olmuştur. Zira 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması Osmanlı pazarını İngiltere için bir iç pazar haline dönüştürmüştür. Nitekim daha sonraki aşamada yerli üretim gün geçtikçe azalmış ve tüketime ve ithalata bağlı bir ekonomi oluşmuştur.

T.C.'nin ilk yıllarında, ekonomik olarak çok zor şartlar söz konusuydu. Uzun süren savaşlardan dolayı doğal kaynaklar tahrip olmuş ve üretime katılacak potansiyel nüfusun büyük çoğunluğu savaşlarda kaybedilmişti. Ekonomik bir planın belirlenmesi amacıyla 1923'te İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiş ve uygulanacak ekonomik politikalar ile ilgili genel çerçeve belirlenmiştir.

1933-1938 döneminde uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ekonomik olarak kalkınma sağlamış ancak 1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı ikinci beş yıllık sanayi planının uygulanmasını engellemiştir. İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye dış ticaret fazlası veren bir ülke konumunda olmasına karşın 1946'da belirlenen liberal politikalar durumu tersine çevirmiş ve Türkiye dış ticaret açığı vermeye başlamıştır. Liberal politikalar sonucu artan dış ticaret açığı Türkiye ekonomisi için önemli bir sorun haline gelmiş ve 1952'de tekrar ithalat kısıtlamalarına gidilmiştir.

1955 itibarıyla ithal ikameci politikayı benimseyen Türkiye'nin ihracatı ve ithalatı artış sağlamış ancak 1970'li yıllarda dış ticaret açıkları kapatılamaz

boyutlara ulaşmıştır. 1973'teki Petrol Krizi ve 1974'teki Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra uygulanan ambargo, 1978'de Türkiye ekonomisinin krize girmesine neden olmuştur. 1980 yılında Türkiye politika değiştirmiştir. 24 Ocak kararlarına göre, ithal ikameci politika terk edilerek ihracata dayalı büyüme politikası benimsenmiştir. İhracata teşvik paketleri verilerek ülkeye döviz girişinin artırılması amaçlanmıştır. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları Türkiye ekonomisine bir ivme kazandırmış ve bu dönemde ihracat artışları sağlanmıştır. Ancak aynı dönemde ithalat hacmi de artmış ve yapısal hale gelen dış ticaret açığı sorunu çözülememiştir.

1990'lı yıllarda körfez krizi ve artan terör olayları Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ekonominin dış finansmana dayalı olması ve buna bağlı olarak yüksek faiz politikasının benimsenmesi Türkiye ekonomisini kırılgan hale getirmiştir. Yüksek ithalat talebi ve yüksek kamu harcamaları bir güvensizlik ortamı oluşturarak yabancı sermayenin ülkeden kaçmasına sebep olmuştur ve Türkiye 1994'te ekonomik krize girmiştir. 1994 krizinde Türk lirası ciddi düzeyde değer kaybetmiş olmasına rağmen ihracat artışı ithalat artışının oldukça altına kalmıştır.

1994 krizinden çıkış reçetesi olarak alınan 5 Nisan Kararları ekonomide birtakım düzelmelere katkıda bulunmuştur. Bu dönemde kamu borçları azalmış, döviz rezervleri artmış ve kur kontrol altına alınmıştır. 1996'da Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne katılmasının dış ticaret akımları üzerindeki etkisi doğrudan hissedilmiştir Gümrük Birliği'ne dâhil olan Türkiye'nin ihracat artışları beklenen seviyelerin çok altında kalırken ithalat çok hızlı bir şekilde artış göstererek dış ticaret açığını genişletmiştir.

1994 krizinden çıkış birlikte üretim ve ihracat artmıştır. Fakat 1999'da meydana gelen Marmara depremi Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiş ve bu dönemde enflasyonun yükselmesine neden olmuştur. 1999 yılında dış ticarete öngörülebilir bir ekonomik ortam oluşturmak adına sabit döviz kuru rejimi politikası uygulanmıştır. Artan döviz talebi sabit kur rejiminin çökmesine ve Türkiye'nin 2000 yılında ekonomik krize girmesine neden olmuştur. 2000 yılında IMF ile masaya oturularak para arzının genişlemesi ülkeye giren döviz miktarına endekslenmiştir. Anlaşma gereği dış finansman bağımlılığının azalması amacıyla düşürülen faiz ithalat ve iç talebin patlamasına neden olmuştur. Artan iç talep aynı zamanda ihracatı olumsuz etkileyerek dış ticaret açığının derinleşmesini sağlamıştır.

2000'li yıllar Türkiye ekonomisi için kriz yılları olarak tarihe geçmiştir. Ekonomik krizler enflasyonun ve işsizliğinin yükselmesine neden olmuş ve 2001'de tekrar IMF ile masaya oturulmuştur. 2002-2005 dönemi için Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı hayata geçirilmiştir. Bu politikaya göre, yüksek faiz uygulanarak yabancı sermaye teşvik edilmiştir. 2001 yılı ile Türkiye hızlı bir toparlanma sürecine girmiş ve ihracat sert bir şekilde artmıştır. 2008 yılına kadar sürekli olarak artan ihracat, 2000 yılında 27,7 milyar ABD doları iken 2008 yılına gelindiğinde 132 milyar ABD doları seviyelerine yükselmiştir.

Aynı dönemlerde ithalat 54 milyar ABD dolarından 201 milyar ABD dolarına yükselmiş ve dış ticaret açığının büyümesine sebebiyet vermiştir.

2008 yılında ABD'de başlayan sonra hızlı bir şekilde dünyaya yayılan ekonomik kriz diğer bütün ülkeleri olduğu gibi Türkiye'yi de derinden sarsmıştır. 2009 yılında hem ihracat hem de ithalat oldukça sert bir şekilde çakılmıştır. 2009 yılında ihracat 102 milyar ABD dolarına, ithalat ise 140 milyar ABD dolarına gerilemiştir. Kriz döneminin ardından tekrar toparlanan Türkiye ekonomisi önemli büyüme rakamları yakalamış ve ihracatını tekrar artırmıştır. 2014 yılında yaklaşık 157 milyar ABD doları olan ihracata karşılık ithalatın 2013'te 250 milyar ABD doları seviyesinde olması yapısal sorun hale gelen dış ticaret açığını net bir şekilde göstermiştir.

2016 yılında yaşanan darbe girişimi ve akabinde Rusya ile yaşanan uçak krizi, Türkiye ekonomisini yavaşlatmış ve bu dönemlerde ihracat ve ithalat düşmüştür. 2017 yılı ile birlikte toparlanan ihracat 2019'da yaşanan Covid-19 salgınından olumsuz etkilenmiştir. 2019 yılında 170 milyar ABD doları seviyesini geçen ihracat pandemi şartlarından olumsuz etkilenmiş ve 2020 yılında 160 milyar ABD doları seviyesine gerilemiştir. Aynı dönemde ithalatın az da olsa artış göstermesi dış ticaret açığının artmasına neden olmuştur.

2021 ve 2022 yılları dış ticaret performansı açısından oldukça parlaktır. 2021'de 213 milyar ABD doları, 2022'de 235 milyar ABD doları olan ihracatın sert yükselişi dikkatleri çekse de ithalatın çok daha hızlı bir yükseliş gerçekleştirerek 2021'de 260 milyar ABD doları, 2022'de 342 milyar ABD doları seviyelerine gelmesi dış ticaret açığını artırmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemden günümüze kadar olan dönemdeki Türkiye'nin dış ticaret seyrinin ele alındığı bu çalışmada, Türkiye ekonomisinin inişli çıkışlı süreçlerden geçtiği gözlenmektedir. Çalışma genelinde dikkatleri çeken en önemli husus dış ticaret açığının Türkiye ekonomisi için yapısal hale geldiğidir. Özellikle, ekonominin toparlandığı dönemlerde ithalat hacmi artış göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin ithal edilen ürünleri iç piyasada üretilebilmesine yönelik hamleler yaparak ithalatı azaltmaya yönelik politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Böylece, yeni istihdam alanları yaratılarak işsizlikte azaltılacaktır. Ayrıca, ithalat talebinin azalmasından kaynaklanan döviz darboğazı sorunları da büyük ölçüde çözüme kavuşacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Çağlayan Aslan: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Çağlayan Aslan: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akyıldız, H. & Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti dönemi uygulanan iktisat politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(1), 43-62.
- Aslan, C., Derindag, O. F. & Parmaksiz, S. (2023). Effects of cross-border e-commerce customs declaration ceiling increase on export performance under COVID-19 conditions. *Kybernetes*, 15.08.2023 tarihinde <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/K-02-2023-0182/full/html> adresinden erişim sağlanmıştır.
- Atağenç, İ. Ö. (2017). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk dış politikasının inşasındaki rolü. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 91-101.
- Bolat, M. (2020). *Sektör-ülke açısından ihracat çeşitlendirmesi ve ihracatı etkileyen faktörler: Türkiye üzerine bir uygulama* [yüksek lisans tezi]. Tarsus Üniversitesi.
- Buluş, A. (2003) *Türk iktisat politikalarının tarihi temelleri*. Tablet Kitapevi.
- Erul, R. D. & Funda, B. (2019). İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'de uygulanan vergi politikaları. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 391-406.
- Eşiyok, B. A. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklenmesinde bir dönüm noktası: 1838 serbest ticaret anlaşması. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 67-108.
- Güven, T. C. (1998). Cumhuriyetin 75. yıldönümünde dış ticaretimizin geçmişi ve bugünü. *Dış Ticaret Dergisi*, 3(1), 26-41.
- Hepaktan, C. E. (2008, Şubat). *Türkiye'nin dönüşüm sürecinde dış ticaret politikaları* [Bildiri Sunumu]. 2. Ulusal İktisat Kongresi, İzmir.
- Karluk, S. R. (2004). *Türkiye ekonomisi tarihsel gelişim yapısal ve sosyal değişim*. Beta Yayınları.
- Kayıran, M. & Saygın, S. (2019). İzmir iktisat kongresi. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 3(5), 27-70.
- Keleş, B. (2019, Mart). *Sanayi devriminin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi ve cumhuriyet dönemi ekonomik politikalarına yansımaları*.

- [Bildiri Sunumu]. Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi, Şırnak.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2005). *Türkiye ekonomisi*. Remzi Kitapevi.
- Koçaşlı, İ. O. (2019). 1923 İzmir iktisat kongresinde alınan kararların dönemin iktisat politikalarına etkileri. *Journal of Academic Value Studies*, 3(17), 134-148.
- Mazlum, N. (2020). 1980-2018 dönemi Türkiye ekonomisi ve dış ticaretinin gelişim seyri. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 7(22), 54-71.
- Memiş, N. (2008). *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik yapı ve dış ticaret* [yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Özdemir, Ü., Oral, M. & Yiğit, G. K. (2016). Cumhuriyetten günümüze ekonomi politikaları bağlamında Türk dış ticaretinin gelişimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21(35), 149-174.
- Özsoylu, A. F. (2016). *Türkiye ekonomisi*. Karahan Kitabevi.
- Parasız, İ. (2001). *Enflasyon kriz ayarlamalar*. Ezgi Yayınevi.
- Savrul, B. K., Özel, H. A. & Kılıç, C. (2013). Osmanlı'nın son döneminden günümüze Türkiye'de dış ticaretin gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 55-78.
- Şahin, I. F. O. (2022). Türkiye'nin 1980-2021 dönemi dış ticaret gelişiminin irdelenmesi. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 9(27), 82-99.
- Şenkardeşler, R. A. (2018). Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine nedensellik analizi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 4(1), 108-129.
- Takım, A. (2011). Türkiye'de 1960-1980 yılları arasında uygulanan kalkınma planlarında maliye politikaları. *Maliye Dergisi*, 160(1), 154-176.
- Takım, A. & Ersungur, Ş. M. (2010). Dahilde İşleme Rejimi: ihracat ve ithalat üzerindeki etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 289-305.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turgut, G. (2013). *Türkiye'nin ihracatında 1980 sonrası sektörel kompozisyon ve pazar analizi*. [yüksek lisans tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK). (2023). 15 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden alınmıştır.
- Uludağ, İ. & Arıcan, E. (2003). *Türkiye ekonomisi teori, politika, uygulama*. Der Yayınları.

Extended Abstract

Since the contribution of international trade to the economy, governments closely follow international trade movements, and they try to implement the best policy implication to improve trade relations. In doing so, they also take into account the current state of their economy. The Balta Liman Trade Agreement made with England in the last period of the Ottoman Empire had a very negative effect on the Ottoman economy and trade. The early years of the Republic of Türkiye, established after prolonged wars, presented considerable economic challenges. The initial economic strategies for the era of the Republic were discussed at the 1923 Izmir Economic Congress. Between 1933 and 1938, the Republic of Türkiye implemented its first Five-Year Industrial Plan, ushering in a prosperous economic period marked by instances of trade surplus in foreign trade. Türkiye, despite not participating the Second World War in 1939, adopted a wartime economic approach during this timeframe.

During the Second World War, a substantial surplus emerged in foreign trade. However, with the adoption of a liberal economy in 1946, Türkiye started to have a foreign trade deficit. The foreign trade deficit, which increased as a result of liberal policies, became a structural problem for the Turkish economy, and import restrictions were applied again in 1952. By 1955, Türkiye experienced a rise in both exports and imports under the import substitution policy; however, during the 1970s, foreign trade deficits expanded to unmanageable proportions and resulted in an economic crisis in 1978. The economic crisis of 1978 in Türkiye was also influenced by additional factors, including the oil crisis of 1973 and the embargo enforced after the events of the Cyprus Peace Operation in 1974.

The Republic of Türkiye, whose foreign trade deficit reached very high levels, abandoned the import substitution policy with the Stability Decisions of January 24, 1980, and switched to an export-based growth policy. The alteration in policy yielded quick results, leading the Turkish economy into a period of swift recuperation. Unfortunately, the foreign deficit problem could not be solved. During the 1990s, the Turkish economy was adversely affected by the Gulf crisis and a rise in terrorist occurrences. The economy's dependence on external funding and the consequent adoption of a high-interest policy rendered it fragile. The entry of Türkiye into the 1994 crisis was precipitated by the combination of an unstable economic framework and unchecked government expenditures. After the 1994 economic crisis, the economy was tried to recover by taking the decisions of April 5th. The new policies were partially successful and production and exports increased in Türkiye. Türkiye attended the Customs Union in 1996 did not amplify export volume as much as expected. On the contrary, import demand sharply increased and caused to expand foreign trade deficit. The occurrence of the 1999 Marmara Earthquake had detrimental effects on the Turkish economy, contributing to an inflation surge during that period.

In order to provide transparent and predictable economic conditions, in 1999, Türkiye implemented a fixed exchange regime. With this policy, it was expected to increase export performance. The increasing demand for foreign exchange caused the collapse of the fixed exchange rate regime and entered Türkiye's economic crisis in 2000. In 2000, an agreement known as a stand-by agreement was signed with the IMF. As stipulated by this accord, the growth of the money supply was linked to the influx of foreign currency into the nation. The decrease in interest rates aimed at lessening reliance on external funding led to a surge in imports and domestic demand, amplifying the trade imbalance. The heightened domestic demand also had an adverse impact on exports, further exacerbating the foreign trade deficit.

The Turkish economy faced crises at the beginning of the 2000s. These crises resulted in an elevation of both inflation and unemployment. As a result of these events, in 2001, a new agreement was made with the IMF. The period from 2002 to 2005 saw the enactment of the Strong Economy Program. According to this strategy, elevated interest rates were employed to stimulate foreign investment. Following the year 2001, Türkiye experienced a rapid recuperation and was also marked by a substantial upswing in exports. The Global Financial Crises that took place in the US in 2008 caused economic depreciations all around the world. Türkiye also lived the similar scenarios and export and import activities decreased sharply. The Turkish economy, which recovered after the crisis period, made very important attacks on growth and exports. The Turkish economy was hindered by the coup attempt and the plane crisis with Russia in 2016, leading to a deceleration in economic activity as well as reductions in exports and imports. Although exports rebounded in 2017, their growth was dampened by the impact of the Covid-19 outbreak in 2019. Exports increased sharply in 2021 and 2022 but, imports increased much faster, causing a significant foreign trade deficit.

TÜRKİYE'DE CUMHURİYETİN GETİRDİĞİ DEĞİŞİMLERİN MÜZİKAL ANLATISI: ATEŞ ÜSTÜNDE YÜRÜMEK (1991) FİLMİ ÖRNEĞİ

Gamze Nil ARKAN*

Öz

Sanatta ve sinemada tür kavramı yıllardır bilinen ve tanınan bir olgudur. Kapitalizm ve tecimsel yaklaşımın hâkim olduğu Hollywood'un oluşumuyla birlikte, film türleri oluşmuş ve dünyaya yayılmıştır. Türk sinema tarihinde de tür filmleri çekilmiştir. Bu türlerden biri de müzikal film türüdür. Müzikal film türü eğlenceli, müzikli, danslı bir tür olarak bilinmektedir. Türkiye'de cumhuriyet ilanından sonra sosyal ve siyasal hayatı modernize etmek ve demokrasiyi yerleştirmek, ekonomiyi yükseltmek için Türkiye'de devrimler ve sanayi yatırımları yapılmıştır. Sinemada da gelişmeler yaşanmış, film şirketleri kurulmuş, tür filmleri üretilmeye başlanmış ve Türk sineması gelişimini devam ettirmiştir. Bu makalede 1923-1990 yılları arasında Türkiye'de oluşan siyasal olayları ve bunların toplum üzerindeki yansımalarını işleyen 1991 yapımı Yavuz Özkan'ın senaryosunu yazarak yönetmenliğini yaptığı Ateş Üstünde Yürümek filmi ele alınacaktır. Ateş Üstünde Yürümek filmi, tiyatro oyununun provalarından hareketle Türkiye Cumhuriyeti'nin kazanımlarını anlatması, gerçek balerin ve baletlerin oynadığı müzikalitesi yüksek ve dramatik yapının oluşturulmasında müziğin fonksiyonel kullanıldığı bir film olması ve daha önce araştırılmamış olması sebebiyle incelemeye değer bulunmuştur. Bu film örneklemini üzerinde gerçek bir tarihin müzikal kurgu olarak nasıl işlendiği betimsel analiz yöntemiyle anlaşılmalı çalışılacaktır. Veri toplama araçları olarak, alan yazın ve doküman (film) kullanılacaktır. Elde edilen dokümanlara göre tekli durum çalışması yönteminden yararlanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Müzikal Film Türü, Türk Sineması, Film Çalışmaları, Ateş Üstünde Yürümek.

MUSICAL NARRATIVE OF THE CHANGES BROUGHT BY THE REPUBLIC IN TÜRKİYE: THE EXAMPLE OF THE MOVIE WALKING ON FIRE (1991)

Abstract

The concept of genre in art and cinema has been a recognized phenomenon for many years. With the emergence of Hollywood, where capitalism and commercialism held sway, film genres proliferated and spread worldwide. Turkish

* Dr. Öğr. Üyesi., Fenerbahçe Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü,
nil.arkan@fbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6637-5329>

cinema has also featured a history of genre films, including the musical film genre. Musical films are known for their entertaining blend of music and dance. Following the establishment of the Republic in Türkiye, significant social and political reforms were implemented, alongside efforts to modernize the country and boost the economy. These changes extended to the realm of cinema, leading to the establishment of film companies and the production of genre films, thereby propelling the development of Turkish cinema. This article focuses on the 1991 film "Walking on Fire," written and directed by Yavuz Özkan. The film explores the political events that transpired in Türkiye between 1923 and 1990 and their societal implications. "Walking on Fire" is chosen for examination due to its unique portrayal of the Republic of Türkiye's achievements, drawing inspiration from theatrical performances. Notably, it features real ballerinas and ballet dancers, with music serving a functional role in shaping its dramatic structure. Remarkably, this film has not been extensively researched before. In this analysis, we aimed to investigate how real historical events are transformed into a musical fiction through the descriptive analysis method, using literature and the film itself as primary data sources. The study adopted a single-case study approach, as documented in the obtained sources.

Keywords: Republic of Türkiye, Musical Film Genre, Turkish Cinema, Film Studies, Walking on Fire.

Giriş

Ortak veya benzer özellikleri olan nesnelere anlamına gelen "tür" sözcüğü, Antik Yunan'dan günümüze sanat yapıtlarında da kullanılmaktadır. Tür kavramı, resim, edebiyat gibi sanatların yanı sıra, film sanatında da görülmektedir. Tür filmleri, benzer özelliklere sahip olan filmlerdir. Sinemada 20. Yüzyılda teknolojinin de gelişimiyle birlikte, kapitalizm ve popüler kültür kavramları oluşmuş ve tüm dünyada kendini göstermiştir. (Süllü, 1995, s. 6-8).

Bir tür olan müzikal filmler, olay örgüleri ve konuları birbirini tekrarlayan tür filmler olmaları sebebiyle hem izleyicide hem de yapımcıda bir güvenilirlik oluşturmaktadır. Türkiye'de de ilk müzikal örnekleri, Muhsin Ertuğrul döneminde görülmektedir.

Türk sineması, konulu filmlerin öncesinde savaş belgeselleri ile işe başlamıştır. Ordu dışında ilk özel yapımevi olan Kemal Film 1922 yılında kurulmuş ve Muhsin Ertuğrul ile sinema büyük halk kitlelerine ulaşmıştır. Türk sinema tarihinde Muhsin Ertuğrul'un tek adam olarak var olduğu dönem "Tiyatrocular Dönemi" olarak geçer ve müzikal denemeleri genelde bu dönemde operetlerden üretilmiştir. Muhsin Ertuğrul'un film çekme geleneği, tiyatro sahnesinden birebir aktarma yönünde olduğu için birçok eleştiri almıştır (Scognamillo, 2003, s. 41).

Yavuz Özkan'ın senaryosunu yazarak yönetmenliğini üstlendiği *Ateş Üstünde Yürümek* (Özkan, 1991) filmi, 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye'de cumhuriyetin ilanını ve sonrasında, 1923-1990 yılları arasında Türkiye'de geçen toplumsal ve siyasal olayları bir tiyatro sahnesi üzerinden müzikal

türünde aktarmaktadır. Bir tiyatro oyununun sahneye konma provaları ve prova aralarındaki konu dışı diyaloglarla ilerleyen filmde, arka planda seyreden bir aşk hikayesi de vardır. Hem sahnelenen oyunun provalarının hem de bu aşk hikayesinin anlatıldığı film bir sahne arkası müzikali olarak tanımlanmaktadır (Schatz, 1981, s. 192).

29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanından sonra sosyal ve siyasal hayatı modernize etmek ve demokrasiyi yerleştirmek, ekonomiyi yükseltmek için Türkiye'de devrimler ve sanayi yatırımları yapılmıştır. 1946 yılında çok partili döneme geçilmiş ve 1950 yılında Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Sonrasında siyasi karışıklıklar Türkiye'nin gündeminden düşmemiştir. Anayasal hükümetleri deviren üç önemli askeri darbe gerçekleşmiştir. 12 Mart 1971 müdahalesi, bir askeri muhtırayla hükümeti görevden uzaklaştırmakla sınırlı kalırken; 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 askeri darbelerinde ordu bir süre yönetime el koymuş, birçok siyasi parti, kurum ve sendika kapatılmıştır. Bu iki darbenin bir diğer özelliği ise, yeni anayasa hazırlanmış olmalarıdır (Kongar, 2000, s. 34).

Bu çalışmada, 1923-1990 yılları arasındaki Türkiye'de oluşan siyasal olayları ve bunların toplum üzerindeki yansımalarını işleyen *Ateş Üstünde Yürümek* (1991) filminde gerçek bir tarihin müzikal kurgu olarak nasıl işlendiği betimsel analiz yöntemiyle anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. SİNEMADA MÜZİKAL TÜR VE TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİMİ

Köken olarak "Tür" kelimesi, Fransızca "genre" sözcüğünden gelmektedir. Kelime anlamı olarak, benzer veya ortak özellikleri olan nesnelerin tümü demektir. Türk Dil Kurum (TDK) Sözlüğü'nde; "İçerik, biçim ve amaç yönünden özellik gösteren bir sanat çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Gündelik yaşamdan kesitlerin yansıtıldığı, sanatsal çalışmaların sınıflandırılmasıdır" tanımı da sanatsal anlamda kullanılan "tür" sözcüğünün anlamsal karşılığı olarak görülmektedir (sozluk.gov.tr). Özön'ün tanımına göre ise; çeşitli yönlerden benzerlik gösteren, ortak özellik ve öğeler taşıyan sinema eserlerinin sınıflandırılması olarak yorumlanmaktadır (Özön, 1972, s.147).

Sinemada tür, konu ve mizansen açısından benzer özellikler taşımaktadır. Denenmiş olduğu için zarar riski düşük filmlerdir. Tür filmleri, benzer öyküleri benzer karakterlerle anlatan ve yinelenen ticari filmlerdir (Neale, aktaran, Grant, 2003, s. 164).

Sinemada tür kavramı, Hollywood'un doğuşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Yapımcılar, sinemanın çok büyük bir ticari potansiyeli olduğunu fark etmişler ve her yaştan, her kültürden izleyicinin taleplerine yanıt vermeyi amaçlamışlardır. Bunun en temel nedeni, olabildiğince çok izleyici kitlesine ulaşmaktır. Hollywood, bir türler sineması olarak doğmuştur ve ürettiği filmler, ticari koşullara bağlı olarak standartlaşmış ürünler olmuştur. Sinema, sestem önceki dönemlerinde gerek biçim gerek anlatı olarak kendisinden

önceki iletişim araçlarına bağlı idi. Bundan dolayı, sinemada sesli dönem başladığında, film biçim ve anlatısında dans, müzik, operet ve vodvil¹ kullanılmıştır (Pearson, 2003, s. 40).

Hollywood, bu nedenle 1915-1960 yılları arasında “Fabrika üretim sistemi” olarak anılmaya başlamıştır. Hollywood stüdyo sistemi, kapitalist biz düzende işlediği için, ticari kaygı oluşturmayan ve izleneceği garanti gözüyle bakılan tür filmleri de oldukça rağbet görmektedir. Bu dönem boyunca üretilen ve beğenilen filmler, benzer biçimlerle yinelenerek tür kalıplarını oturtmuştur (Schatz, 1981, s. 4). Hollywood sineması, dünyadaki büyük bir kitleye ulaşabilmiş, birçok ülke sinema yapısını da etkilemiştir.

Tür filmleri gerek konular gerek olay örgüleri birbirini yineleyen filmler oldukları için, izleyici olayları, mekanları, karakterleri tanır ve bu durum izleyiciyi duygusal yönden tatmin eder çünkü, önceden gördüğü, bildiği anlatılar oluşu, bu filmleri tahmin edilir kılar ve bu da seyirci için bir güven alanı oluşturmaktadır (Süllü, 1995, s. 15).

Sinemada müzik farklı biçimlerde görülmektedir. Sinemanın ilk yıllarına bakıldığında, konuyla ve olay örgüsüyle hiç alakalı olmayan müzikler dikkat çekmektedir. Müzikal olarak düşünülen bir sahne temsili olan vodvil tarzı, durum komedisine dönüşür ve gösterim esnasında alakasız olarak aralara konulan müzikler tamamen devre dışı bırakılır. Örneğin, ana karakteri bir gazinoya gider ve sahnedeki şarkıcıyı izler. Burada çalan müziğin olay örgüsüyle bir alakası bulunmamaktadır. Olay örgüsüyle alakalı olmayan müziklerin kullanıldığı sinema filmleri, müzikal olarak nitelendirilememektedir (Mueller, 1984, s. 30)

Tür olarak müzikal filmler, sesli film döneminin birer ürünü oldukları için diğer türlere göre, “tür” olarak tanımlanıp benimsenmesi zaman almıştır. 1930’lu yıllardaki toplumsal olaylar ve Hollywood stüdyo sistemi, müzikal filmlerin bir tür olarak belirlenmesinde etkili olmuştur. Kaçış filmleri olarak tanımlanan müzikal filmler, çarpıcı, zengin dekorlar önünde kalabalık oyuncu kadrosuyla bol şarkılı ve danslı eğlenceli bir tür olarak tanımlanmaktadır (Abisel, 1995, s. 182).

Anlatı ve olay örgüleri basit, neden sonuç ilişkisi doğrultusunda ilerleyen bir olay örgüleri vardır. Diğer film türlerine oranla yüksek maliyetli filmlerdir. Temel unsurlarının dans ve müzik olduğu müzikal filmler, kareografik düzenlemelerden oluşmaktadır. Ses, görüntü, dans, şarkı sözü ve bunlarla uyumlu olarak yaratılan atmosferde, kahramanlar hayatta kalma mücadelesi vermez, belli bir yaşamı devam ettirirler. Karakter merkezinde kadın ve erkek olan müzikal filmlerde aşk ön plandadır (Yılmaz, 2020, s. 8).

Sinema tarihindeki ilk müzikal film, “The Jazz Singer” 1927’de prömiyerini yapmıştır. İlk sesli ve dudak senkronizasyonlu şarkılar, diyaloglarla birlikte senkronize olarak izleyici karşısına çıkmıştır. Film, zamana karşı koyamayan komik ve ırkçı bir olay örgüsüne sahipken, gerçek

¹ Vodvil, hareketli, şarkılı ve eğlenceli bir hafif güldürü türü.

şarkıları filmde duymak çığır açıcı bir olay olarak görülmüştü (Erdoğan ve Solmaz, 2005, s. 34).

20 yıl sonra, tür gelişerek, izleyici karşısına Ginger Rogers, Fred Astaire ile eğlenceli dans figürleri yaparak çıkmış ve o yıllarda müzikal filmler sadece bir yenilik olarak değil, görülmesi gereken bir olay olarak yorumlanmaktaydı. Sahne için hazırlanan hikayelerin ekranda eşit beğeni bulması umuduyla, Broadway'den Hollywood'a hızlı bir geçiş imkânı sağlanmış ve bunun sonucunda, 20. yüzyılın en çok beğenilen filmlerinden bazıları (Müziğin Sesi, My Fair Lady, Fiddler on the Roof) seyircinin karşısına çıkma fırsatı bulmuştur. İnsanların 1930'lu yıllardaki toplumsal sorunlardan bunalmış oldukları göz önünde bulundurulduğunda, müzikal filmler, eğlenceli ve insanların sorunlarını film boyunca düşünmemelerini sağlayan bir “kaçış türü” olarak benimsenmiştir (Sundance, 2021).

Bunların dışında müzikal filme benzetilen ancak, tür özellikleri bakımından müzikal film kategorisine girmeyen, fakat içeriğinde müzik kullanılan müzikal türler, “şarkılı” filmler diye adlandırılmaktadır. Şarkılı filmler, bilinen film müziği olarak yorumlanmamalıdır. Şarkılı filmlerde müzik, filmdeki düz anlatımda neredeyse aynı oranda kullanılmaktadır. Özellikle Türk sinemasında, gazino ve müzikhol kültürünü sinemaya şarkılı filmler yoluyla aktarıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, filmlerin çekildiği zamanın popüler şarkıcılarının yaptığı müzik parçaları filmlerde tanıtım amaçlı kullanılmış veya popüler, sevilen şarkıcıların seyirci çekmek amaçlı filmlerde oynatılması sıkça başvurulan bir yöntem olarak görülmektedir (Erdoğan ve Solmaz, 2005, s. 55).

Türkiye’de de ilk müzikal örnekleri, Muhsin Ertuğrul döneminde görülmektedir. Türk sinema tarihinde Muhsin Ertuğrul’un tek adam olarak var olduğu dönem “Tiyatrocular Dönemi” olarak geçer ve müzikal denemeleri de eleştiri alır. Bunun nedeni, içeriklerin batı tiyatrolarından geliyor olması ve pek değiştirilmeden ve özen gösterilmeden çekilmesi, sinematografik dil yerine tiyatroya çok benzer biçimsel özelliklerle çekilmesi ve bunun sonucunda da izleyiciye kültürel olarak hitap edememesi olarak değerlendirilebilir (Scognamillo, 2003, s. 40).

Muhsin Ertuğrul sineması hakkında bu eleştiriler yalnızca müzikal filmler için değil, yaptığı filmlerin çoğu için geçerlidir. Filmlerini, tiyatrocunun olması sebebiyle, sinemayı ikinci planda tutmaktadır ve tiyatro oyuncularını, sahnede bir oyunu sergilemişçesine, kameranın karşısına geçirip, oynamış oldukları bir oyunun tekrarını sabit bir ölçekte çekerek oluşturmaktadır. Film diline de aykırı olan bu tarz gerek izleyici gerek eleştirmenler tarafından olumsuz değerlendirilmektedir. Muhsin Ertuğrul, Türk sinemasında yıllarca tekel olmuş ve yetiştirdiği sinemacılar onun yaptığı yanlışları yapmaya devam etmiştir. Bu nedenle Muhsin Ertuğrul’un Türkiye’de sinema oluşumunu geciktirdiği söylenmektedir (Scognamillo, 2003, s. 41).

Muhsin Ertuğrul, 1923’te *Leblebici Horhor* filmini Kemal Film için çekmiştir. Bir operet olan film sessiz dönemde çekilmiş ve büyük harcamalar

yapılmıştır. Aynı zamanda, Türk sinema tarihindeki ilk müzikal film denemesi olarak değerlendirilmektedir fakat gişede başarı elde edememiştir. Daha sonra, bir şarkılı film olan *İstanbul Sokaklarında* filmini 1931'de, 1932 yılında da Kurtuluş Savaşı'nın konu edildiği *Bir Millet Uyanıyor* filmini çekmiştir. Sonrasında da müzikal türde *Karım Beni Aldatırsa*, *Söz Bir Allah Bir*, *Cici Berber*, *Milyon Avcıları* filmlerini çekmiştir (Akçura, 1992, s. 66).

Muhsin Ertuğrul, 1933 yılında, bir Fransız opereti olan *Karım Beni Aldatırsa* filmini çeker. Nazım Hikmet, Mümtaz Osman takma adıyla senaryosunu yazar. Film, o döneme göre oldukça batılı bulunmuştur. Filmde, Türkiye'de tek parçalı mayonun bir yenilik olduğu dönemde, mayolu kızlar, bale gösterileri yapmaktaydı ve film, gişede oldukça büyük bir başarı elde etmiştir (Scognamillo, 2003, s. 57). Diğer bir operet olan, *Söz Bir Allah Bir* filmi de denizci şapkalı mini etekli revü kızlarıyla dikkat çekmektedir. Scognamillo film hakkında; "Türk toplumuna bir hayli yabancı kalmaktadır. Kadın düşkününü avukat Şaban, feminist kadın, garsoniyer baskınları, klasik karı-koca-âşık üçlüsü, Arnavut taklitleri ve benzeri unsurlar sayesinde film aşırı derecede Batıya dönük bir yapıya sahiptir" (Scognamillo, 2003, s. 57) yorumunu yapmıştır.

Atilla Dorsay, Muhsin Ertuğrul'un çektiği operetlerin kayıp olduğunu fakat Atilla Dorsay, 1933 yılında çekilen *Cici Berber* (Ertuğrul, 1933) ve *Karım Beni Aldatırsa* (Ertuğrul, 1933) filmlerinin birer kopyasının özel bir koleksiyoncunun elinde var olduğunu öğrendiğini ve o koleksiyoncuyla irtibat kurduğunu fakat, bu kişinin filmleri ismini vermek istemediği birine sattığını söylemiştir (Dorsay, 1985, s. 92).

Türk sinema tarihinde Muhsin Ertuğrul'un operetlerinden sonra yapılan müzikal filmler; *Kahveci Güzeli* (Ertuğrul, 1941), *Çalsın Sazlar Oynasın Kızlar* (Akad, 1953), *Lüküs Hayat* (Akad, 1950), *Beş Şeker Kız* (Dinler, 1964), *Keşanlı Ali Destanı* (Yılmaz, 1965), *Damdaki Kemancı Saner*, 1972), *Renkli Dünya* (Aksoy, 1980), *Asiye Nasıl Kurtulur* (Yılmaz, 1986), *Arabesk* (Eğilmez, 1989), *Arkadaşım Şeytan* (Yılmaz, 1988), *Lambada* (Değer, 1989), *Ateş Üstünde Yürüme* (Özkan, 1991), *Neredesin Firuze* (Akay, 2003)'dir (Sağkan, 2010, s. 26-127). Bu filmlerden bu çalışmaya da konu olarak seçilen *Ateş Üstünde Yürüme* Kurtuluş Savaşı ve cumhuriyet gerçek toplumsal olaylar üzerinden ele alarak izleyiciye aktarmış bir filmidir. Ve politik filmler dışında, toplumsal bir konuyu ve 1923-1990 arası gibi uzun bir dönemi müzikal tür olarak sinemaya aktaran tek filmidir.

Türkiye'de 1950 yılına kadar Kurtuluş Savaşı'nı konu alan filmler; *Ateşten Gömlek* (Ertuğrul, 1923), *Ankara Postası* (Ertuğrul, 1928), *Bir Millet Uyanıyor* (Ertuğrul, 1932), *İstiklal Madalyası* (Tayfur, 1948), *Vurun Kahpeye* (Akad, 1949), *Ateşten Gömlek* (Bengü, 1950)'dir. 1923-1950 yılları arasına bakıldığında Kurtuluş Savaşı temalı filmlerin sinemada sayıca fazla yer tutmamış olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, yeni kurulan cumhuriyetin Yunanistan ile dost geçinmek istemesiyle ilgilidir. Lozan Barış Anlaşması'ndan sonra (23 Temmuz 1923) Yunanistan ile Türkiye

arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için birtakım çalışmalar yapılmış ve 1930'da Yunanistan ile imzalanan Ankara Antlaşması, 1934'teki ilk Balkan Paktı, cumhuriyet hükümetlerinin başlangıçtan beri bağlandığı bu dostluğun olumlu bir biçimde devam etmesine neden olmuştur. Bundan dolayı 1950'ye kadar çevrilen Kurtuluş Savaşı filmleri sayıca az olduğu gibi, belirli yönlerini ortaya koymuştur (Önder ve Baydemir, 2005, s. 121).

2. ATEŞ ÜSTÜNDE YÜRÜMEK FİLMİNİN MÜZİKAL TÜR ÖZELLİKLERİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SİYASAL VE TOPLUMSAL DEĞİŞİMLERİ PARALELİNDE İNCELENMESİ

Makalenin bu bölümünde, *Ateş Üstünde Yürümek* filmi, nitel bir araştırma yöntemi olan betimsel analiz yöntemiyle incelenecektir. Filmin künyesi ve konusunun ele alınmasıyla birlikte, filmdeki müzikal unsurların etkili kullanım biçimleri ile cumhuriyetin ilanı ve sonrasında Türkiye'de oluşan değişimlerin filmde nasıl yansıtıldığı analiz edilecektir.

2.1. Nitel Araştırma Yöntemlerinden Betimsel Analiz

Bu çalışmada nitel araştırmanın yöntemlerinden biri olan betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda gözlem ve doküman inceleme gibi veri kaynakları kullanılmaktadır. Nitel araştırma, sayısal olmayan verileri (metin, video, film gibi) toplamayı ve analiz etmeyi içerir. Nitel araştırma yaklaşımlarının her biri bir veya daha fazla veri toplama yönteminin kullanılmasını içerir (Bhandari, 2020).

Bu çalışmada ana kaynak olarak *Ateş Üstünde Yürümek* (1991) filmi, filmsel ve metinsel olarak temel veri kaynağıdır. Olasılıksız örneklem modellerinden tekli durum çalışması kullanılarak amaca uygun örnek belirlenmiştir (Kazan, 2016). Filmin içeriğini, yapısını ve tasarımını inceleyerek hem müzikal tür olarak özellikleri hem de Türkiye'nin cumhuriyetin ilanından 1990 yılına kadar olan gelişmeleri yansıtma biçimi betimsel yöntemle analiz edilecektir.

2.2. Filmin Künyesi ve Konusu

Ateş Üstünde Yürümek (1991) filmi, Kurtuluş Savaşı'nın sonunu, cumhuriyetin ilanını ve çok partili döneme geçişi, askeri darbeleri ve bunları izleyiciyle buluşturmak için çalışan bir tiyatro ekibinin provaları üzerinden bir aşk hikayesi ekseninde ele almaktadır. 1991 yılında çekilen filmin yapımcılığını, yönetmenliğini ve senaryo yazarlığını Yavuz Özkan yapmıştır. Başrollerde Yılmaz Zafer, Hülya Aksular, Semiha Berksoy, Kürşat Alınacak'ın oynadığı 90 dakikalık müzikal filmin müzikleri de Vedat Biçkin, Tuğrul Karataş, Oğuz Abadan tarafından yapılmıştır.

Müzikal film türünün bir alt türü olan sahne arkası müzikalin çıkışı; Broadway’de sahne alan ve başarılı olmak için çabaladıkları süreci işleyen filmlerle olmuştur. Bu filmlerde, sahneye bir oyun koymaya çalışan bir ekip vardır ve onların prova süreçleri konu alınır. Aynı zamanda da ekipteki oyuncuların arasında yaşanan bir aşk hikayesi vardır (Schatz, 1981, s. 192). *Ateş Üstünde Yürümek* (1991) filmi de bu özellikleri taşıması nedeniyle bir sahne arkası müzikali olarak nitelendirilebilir.

Giovanni Scognamillo, bu filmi, Ettore Scola’nın *Balo* filmine benzetmektedir. Filmde, Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması ve cumhuriyetin ilanından, 1990 yılına kadar Türkiye’deki süreç yansıtılmaktadır. Filmdeki müzikal sahneler, sahneye konan oyunun provalarıdır. Filmin mekanları bir tiyatro sahnesi ve kulisidir. Filmde izleyiciye, bir tiyatro yönetmeninin oyunu yaratım sürecinde yaşadığı olumlu olumsuz duygular, yaşanan aksilikler anlatılmakta, diğer yandan da arka planda yaşanan bir aşk hikayesi gösterilmektedir. Bir balerin ve baletin bitmek üzere olan aşkları aralarda gösterilmektedir. İzleyiciye, ana konu olarak sahne provaları ve prova aralarındaki diyaloglar anlatılsa da provaların performansları da genellikle, film ekranında sunulmaktadır. Oyuncuların, oyunla ilgili yorumları, aralarındaki sohbetler müzikal sekanslar kullanılmadan gösterilmektedir (Dorsay, 2004, s. 39).

Filmin açılış sahnesinde, savaştan askerler görülür. Sahnede, ellerinde bayraklar tutan, sağa sola koşturan askerler vardır. Türk bayrağını yansıtan renkler olan kırmızı ve beyaz renkte bayraklar kullanılmıştır. Askerlerden birinin vurulup yere düştüğü görülür ve ışıklar açılır. Yönetmen karakterine oynayan Yılmaz Zafer, sahnedeki oyunculara provanın sona erdiğini söyler ve oyuncular ile dansçılar dağılır. Bu arada, balerin ve balet olan dansçılardan iki ana karakter Hülya Aksular ve Kürşat Alınçık bitmek üzere olan bir aşk ilişkisi yaşamaktadır. Hülya tam giderken Kürşat onu kolundan tutarak durdurur ve ilişkilerinin bitmesini istemediğini söyler. Fakat Hülya, onu artık sevmediğini ve her şeyin bittiğini söyler.

Ertesi gün tiyatro ekibinin yeniden toplandığı görülür. Yönetmen, oyunla ve provalarla ilgili konuşmak için toplantı yapar ve oyuncular, iyi ve kötü sahnelerin sebeplerini kendi aralarında tartışır. Yönetmen, tartışmanın bir sonuca varmadığını fark eder ve sinirlenip bağırır. Herkes susar ve provaya başlarlar. Film, Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması, cumhuriyetin ilanı ve devrimlerin anlatılmasıyla devam eder. Prova aralarında oyuncuların hayatı sorgulayan diyalogları ile balerin, balet ve yönetmen arasındaki aşk üçgeni ile ilgili diyaloglara yer verilmiştir. Balerin, yönetmene, sevgiyi, nefreti, savaşı, inancı, coşkuyu dans ile nasıl anlatacağını sorar. Dansla devam eden sahnede, siyah ve beyaz giyimli dansçılar birbiriyle mücadele içinde görülür. Yönetmen, siyah giyimli dansçıların, beyaz giyimlilerin özgürlüklerini çalmaya çalışanları temsil ettiğini söyler.

2.3. Filmin Müzikal Tür Özellikleri ve 1923-1990 Yılları Arasında Türkiye'deki Sosyal ve Siyasal Değişimleri Yansıtmaları Açısından Analizi

Film aslında iki farklı gerçeklikten oluşmaktadır. Biri, tiyatro sahnesindeki oyun ki izleyiciye aktarılmak istenen asıl konu da budur. Diğeri de sahnedeki oyunun provalarını yapan karakterlerin, provalar esnasında yaşadıkları olaylardır. Tartışmayla başlayan ikinci günün provası başladıktan sonra, sahnede neşeli ritmi olan şarkı söyleyen mutlu çocuklar görülür. Vurulan askerlerden sonra ellerinde kırmızı ve beyaz bayraklarla yürüyen askerlerin görüntüsünün ardından şarkı söyleyen mutlu çocuklar, izleyicide savaşın olumlu bir biçimde sona erdiği hissini uyandırmaktadır. Çocuklar dans eder, zanaatkarlar ellerindeki çekiçleri tempo tutarak, müzikle uyumlu bir biçimde vurur. O sırada şapka devrimi olduğunu duyuran bir ses duyulur “Hey ahali duyduk duymadık demeyin! Bugünden sonra fes yerine şapka giyilecek!” ve tarihte şapka devrimi olur, herkes sevinçle dans etmeye ve şapka devrimini kutlamaya başlar. Bütün oyuncular sahnededir ve yerel danslar yapanlar, tango yapan çiftler görülür. Kumaşlar havaya fırlatılır, insanlar birbirine sarılır, bir kısım halay çekerken, Semiha Berksoy, bir gençle tango yapmaya başlar, o sırada Trakya ve Ege müzikleri eşliğinde danslar yapılır. Tüm yöreler ve müzikler birbiri içine geçmişken, vals duyulur ve vals yapanlar görülür.

Bir sonraki sahnede, sınıfta öğrencilere alfabeyi öğreten bir öğretmen görürüz. Öğrenciler, harfleri hep bir ağızdan tekrar ederler ve şarkı söylerler. Sıradaki sahnede ekinlerini biçen çiftçiler görülür. Çiftçiler de coşkulu bir biçimde dans ederek işlerini yapmaktadırlar. Diğer yandan işçiler, demiryolunu yapmaktadır. Çiftçiler, zanaatkarlar, çocuklar “Özgürlüğü yaşayalım Hayat daha anlamlı Güneş daha parlak Bırakın saçlarımızı Rüzgâr uçursun özgürce” sözleri ile şarkı söyleyerek sahnedeki görüntüden çıkarlar.

Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleşen yenilikler, Atatürk İnkılaplarının bir kısmı, senaryonun olay örgüsünde izleyiciye aktarılmaktadır. Gerek tiyatro sahnesi gerekse film olarak bakıldığında, belli başlı devrimler ele alınmakla birlikte, kronolojik olarak verilmemiştir. Şapka devrimi, 25 Kasım 1925 tarihinde, öğretimin birleştirilmesi, 03 Mart 1924 tarihinde, harf devrimi 01 Kasım 1928 tarihinde, çiftçilerle ilgili kanunlar 1925 yılı içerisinde, yeni anayasanın kabulü 20 Nisan 1924'te gerçekleşmiştir. Türkiye'de kadın hakları özgürlüğü, 17 Şubat 1926 tarihindeki Medeni Kanun'da kazanılmıştır. Öncesinde, kadınların sahneye çıkması söz konusu bile olamamaktaydı. Cumhuriyetten önce tiyatrolarda, kadın rollerini erkekler canlandırmaktaydı. Filmde, oyunun provasında kadın ve erkek oyuncuların gerek sahnede gerekse sahne arkasında, prova aralarında birlikteliği Medeni Kanun kazanımlarının da bir göstergesi olarak yansıtılmaktadır.

Bunların yanı sıra 1856 yılında İngilizler tarafından başlanan demiryolu hattı yapımı (Kahya, 1988, s.212), 1923 yılında ciddi oranda bir ivme kazanmış ve 3 bin 578 km olan demiryollarının 3 bin 208 km'lik kısmı 1923-1940 yılları arasında tamamlanmıştır (Utikad, 2012). Filmde gösterilmese de

1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Türkiye'nin iktisadi gelişmesi hamlesi çerçevesinde, 1924 yılında İş Bankası'nın kurulması, 1927 yılında Sanayi Teşvik Kanununun çıkarılması, aynı yıl radyonun yayın hayatına geçirilmesi, toprak reformu yapılması, kumaş fabrikaları, şeker fabrikaları, tütün fabrikaları gibi yatırımlarla Türkiye'nin ekonomik kalkınması için çalışmalar hayata geçirilmiştir. (Ateş, 1999, s.47-59).

Bu olaylar, filmsel mekânda ve zamanda izleyiciye ardı ardına gösterilmektedir. İzlediğimiz tiyatro sahnesinin filmsel zamanın dışında kalan bölümünde, dekor ve kostüm değişiklikleri olduğu izleyici tarafından bilinmektedir fakat filmde gösterilmemektedir.

Coşkuyla ve danslarla kutlanan, yeniliklerden sonra, sahnede insanların birbirlerinin üstüne basarak ve ezerek yukarı doğru çıktıkları görülmektedir. Sokaktaki insanlar da bunu üzgün bir ifadeyle seyreder. Ekip ara vermiştir ve yemek yemektedir. Bu olayların arka planında kalan aşk hikayesi devam eder, yemek sırasında, yönetmen ve balerin birlikte oturur, bunu gören balet sinirlenir ve mekânı terk eder. Aslında yönetmene aşık olan balerin, yemekte bunu yönetmene söyler ve yönetmen sevinçle karşılık verir.

Sonrasında ise, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla çok partili hayata geçiş anlamında ikinci deneme gerçekleşmiştir (Güray, 2020, s. 407).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulup faaliyete başladıktan sonra cumhuriyet döneminde ilk kez çok partili hayat başlamıştır. Kurulduktan sonra demokrasinin oluşumuyla birlikte olumlu bir atmosfer hakimken, diğer yandan da Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde bazı tartışmalar başlamıştır. Devrimler, köyü halkın üzerinde gerek toplumsal gerekse ekonomik bağlamda pek bir etki yaratamamıştır. 1930 yılının başlarında oluşmaya başlayan bu olumsuzluklarla birlikte Dünya Ekonomik Bunalımı da baş göstermiş ve Türkiye dahil tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Türkiye, bir tarım ülkesidir ve ekonomik bunalımın sebep olduğu buğday fiyatlarındaki azalma, ülkemizdeki olumsuz etkiyi hemen göstermiştir (Güray, 2020, s. 410).

Diğer sahnede, provanın devam ettiği görülür. Bu sahnede işlenen konu, milletvekillerinin halktan vergi toplamasıdır. O dönemde milletvekillerinin halktan vergi toplama sebebi, ekonomiyi düzeltmektir. Fakat, halk zaten yoksuldur ve zaten yoksul olan halk, devlete vergi vermeye başlayınca daha da yoksullaşmaktadır. Bunun üstüne bir parti daha kurulur. Çok partili döneme geçiş denemeleri bu şekilde izleyiciye aktarılmaktadır. Oyunda, halk, bu yeni parti kurulmasını mutlulukla karşılar çünkü umutludurlar. Ancak, gerçek hayatta olduğu gibi, sahnede de bu denemelerin, toplumda olumlu etkiler yaratmadığı, başarılı olunamadığı görülmektedir. Bu olayların üstüne, sahnedeki gençler özgürlük ister ve yine dans benzeri figürlerle polisle çatışmaya başlarlar. Bu çatışmalardan sonra askerler yönetime el koyar ve sokağa çıkma yasağının başladığı görülür. Ve prova sona ermiştir.

Bir sonraki sahnede, takım elbiseli adamlar kendi aralarında, halkın çatışmasının bastırılmadığını ve köylünün ayaklanmasının sürdüğünü tartışırlar. Vergi ile ilgili acil bir şeyler yapılması gerektiğini konuşurlar. Halkın kan ağladığına dair konuşmalar duyulur ve o sırada takım elbiseli adamların durduğu camlı balkonun altında omuzlarında tüfekleriyle nöbet tutan askerler görülür. Askerler gidip, çalışan köylülerden vergi ister, bunun üstüne çalışan köylüler hep bir ağızdan “Yapmayın etmeyin, devlet emrine karşı boynumuz kıldan incedir, lakin bize yetmiyor.” der. Askerler yine de köylülerin çuvallarını toplar ve gider. Takım elbiseli adamlar, halkın ve ülkenin durumunu tartışırlar ve “tek parti dönemi bitmeli, Avrupa’daki gibi birden çok parti olmalı” sözleri duyulur. Buna karşı çıkanlar da vardır ve aralarında bu konuyu tartışırlar. Özellikle, filmde takım elbiseli adamların temsil ettiği devlet büyüklerinin işçinin, çiftçinin, halkın üstünde cam bir fanus içinde konumlandırılması, eşitlikçi olunmadığını ve kararı verenlerin ulaşılmaz ve dokunulmaz olduğunu vurgulamaktadır. Halkı temsil eden dört kişi tedirgin bir biçimde beklemektedir, o sırada, takım elbiseli adamlar bir masanın etrafında oturmaktadır ve yeni bir parti kurduklarından bahseder, parti sloganı ve işaretini ilan ederler. Masada oturan diğer adamlar coşkuyla alkış tutarlar, o sırada köylüler, fonda duyulan davul ve zurna sesleriyle yavaş yavaş bir araya gelerek yürümeye başlarlar. Köylülere, diğer işçiler ve halk da katılır ve coşkuyla kutlarlar.

Görsel 1. Devlet ile Halkın Konumlandırılması Sahnesi

Kaynak: Özkan, 1991)

Mevcut durumdan memnun olmayan halk için bir umut olan yeni parti de halk için farklı olumsuz koşullara neden olmuştur. Bir sonraki sahnede, üniversiteli öğrencilerin hükümet aleyhinde eylem yaptıkları ile ilgili anons sesi duyulur.

Oyunun (ve filmin) başlangıcındaki savaş sahnelerinin ardından müzikler ve danslarla gelen mutluluk ve coşku, artık yerini olumsuz olaylara bırakmıştır. Oyundaki bu olumsuzluk, film izleyici üzerinde de bir karamsarlık duygusu yaratmaktadır.

Prova arasındaki sahnelerden birinde, balerin, yönetmenin yanına gelir ve son olayların canlandırıldığı prova ile ilgili yorumlarını paylaşır. Balerin, yönetmene sevgisizlik, nefret, inanç, vazgeçiş, umutsuzluk, bağınazlık, yalanın ve yalan olmayanın dansla nasıl anlatılabileceğini sorar. Balerin, "Yine de sevmek olmalı. Bunu nasıl anlatırdınız?" diye sorduktan sonra bir geçiş ile bembeyaz giyinmiş balerini yerde yatarken görürüz. Kadın, elinde beyaz bir tül ile modern dans figürleriyle dans etmeye başlar ve beyaz giyimli olan başka dansçılar da ona eşlik ederler. Tüm dansçıların elinde tül vardır. Burada anlatılmak istenen, beyaz dansçıların özgürlüğü temsil ettiği. Halk, dansçıları seyretmektedir, aynı zamanda da camlı bir balkon ve balkonda duran üniformalı adamlar görülmektedir. Beyaz kostümlü dansçılar, onları hayranlıkla ve umutla izleyen halka dönüp el sallar ve tam o sırada, siyah kostümlü dansçılar sahneye çıkar. Modern dans figürleri kullanarak siyahlı dansçılar, beyazlı dansçılara doğru hareket eder ve onların üstüne doğru giderler. Yönetmen, beyaz dansçılara, siyahların onların özgürlüklerinin düşmanı olduğunu söyler, o sırada kurşun sesleri duyulmaya başlar. Yönetmen daha sonra, dansçıları izleyen halka döner ve halkın onları ne olduğunu anlamadan fakat anlamaya çalışır bir ifadeyle izliyor oldukları direktifini verir. O sırada, balkonda, dansçıları seyreden üniformalı adamlar, sahnede olanları görmemek istemiş gibi arkalarını dansçılara ve halka dönerler. Beyazlar siyahlar ile çatışır ve sonunda siyah dansçılar, bir yerde toplanmış olan beyaz dansçıların üzerine kapanırlar ve bir örtü örterek özgürlüğü yendiklerini gösterir. Ne olduğunu anlayamayan halk, tedirgin ve korkmuş bir biçimde onları seyretmektedir. Bu sahne bittiğinde, "Ordu yönetimi ele almıştır" diyen bir ses duyulur. Aslında bu bölümün başındaki balerinin yönetmene sorduğu, duyguların dans aracılığıyla nasıl anlatılacağı sorusunun bir cevabı niteliğindedir.

Bu sahneden sonra oyun bitmiş ve insanlar ellerinde içecekleri ile birbiriyle sohbet etmektedir. Oyunun galasının sahnesinde, yönetmen, balet ve balerinin konuşmasını görürüz. Balet, balerinin ona dönmesini istediğini söyler ve aksi taktirde kendini öldürmekle tehdit eder. Yönetmen ne yapacağını şaşırmıştır ve baleti sakinleştirmek için uğraşır. O sırada oyun başlar, sahnedeki oyunu ve izleyicileri görürüz. Yönetmen de oyunu kulisten seyretmektedir. Oyunun bazı sahnelerinde, izleyiciler alkışla katılım sağlar. Gençlerin sokakta polisle çatıştığı, birbirlerini vurduğu, ordunun gençleri tutuklayıp, yönetime el koyduğu sahnede seyirciler coşkulu bir biçimde alkışlar. Bunun en önemli nedenlerinden biri, sinemanın izleyici de yarattığı özdeşleşme duygusudur ve bu filmde, Türkiye tarihinde gerçekte yaşanmış olan iyi ve kötü olaylar konu edildiği için, izleyicide daha yoğun duygular yaratabilmektedir.

Oyunculardan biri, balete oyunun iyi gittiğini ve onun hiçbir şeyden memnun olmadığını söyler. Sonra da her şeyin kendi içinde tutarlı olması gerektiği gerekçesiyle, onu terk eden kadını öldürmesi gerektiğini söyler. Ballet cevap vermez ve tek başına yürürken görünür. Kafasının içinde yönetmenle konuştuğunu duymaktadır. Yönetmen, balete bir önceki gece onu çok sevdiğini ve kendini öldüreceğinden bahsettiğini söyler ve konuşmasını “Sevgiyle, dehşeti, acıyı bir arada yaşamayı kabullenemiyorum.” sözüyle bitirir.

Oyunda pazarlık yapan sokak kadınları görülür. Sokakta gezen, kumar oynayan işsizler, ellerinde boya sandıklarıyla sokak çocukları ve en sonda da ateşin etrafında toplanmış umutsuz insanlar görülür ve ekran kararır. Böylece hem oyun hem de film sona erer.

Film, cumhuriyet tarihinin dans, pantomim ve dramayı kullanarak bir panoramasını çizmeye çalışmıştır. Bu üç alanın birbirine harman edilmesiyle, Kurtuluş savaşından başlayarak Türk toplumunun tarihte yaşamış olduğu vurucu olaylar oldukça stilize bir anlatımla verilmeye çalışılmıştır. Atatürk devrimleri, İsmet Paşa yılları, Demokrat Parti dönemi, Vatan Cephesi ve Tahkikat Komisyonu, 27 Mayıs İhtilali, 12 Mart, anarşi yılları filmde geçen toplumsal olaylar olarak yorumlanabilir (Dorsay, 2004, s. 39). Film içerisinde, müzikal tür özelliklerine bağlı kalınarak anlatılan tarihi olayların ne olduğu hakkında çoğunlukla net bilgi verilmez. Türk tarihi hakkında bilgisi olan seyirci için tüm olayları anlamlandırmak mümkündür.

Film, Türkiye Cumhuriyeti tarihini anlatan tiyatro oyunu ve oyunu sahneleyen ekip arasında bağ kuramaz. Yaşanan olayların gerçekte yaşanmış olan hangi olaylar olduğunun bulunması, seyirciye bırakılmıştır. Ancak Türk tarihi hakkında bilgi sahibi olan seyircinin anlayabileceği ve Türk tarihi açısından önemli olayların anlatıldığı müzikal sekanslar, filmi geliştirmek ve güçlendirmek yerine sahne arkası müzikalinde filmin süslemek için kullanılan olay örgüsüyle ilgili müzikal parçalarına dönüşür. Bir ülkenin en önemli olaylarını, tarihin dönüm ve düğüm noktalarını, müzikal bir filmin anlatım öğeleri arasında sayılan dans, müzik, tiyatro, pantomim gibi araçlarla canlandırma düşüncesi de Türk sinemasının yenilikçi bir uygulaması olarak değerlendirilebilir.

Ateş Üstünde Yürümek (1991) filmi, kurduğu her iki dünyaya da yeterince eğilmez, derinlik katmaz. Oyunun dünyası ve tiyatro ekibinin dünyası arasında gidip gelir. Başarılı müzikal sekanslar kullanarak oyunun dünyasına seyirciyi sokarak güçlü bir başlangıç yapar. Fakat filmin ilerleyen sahnelerinde, kopukluklar meydana gelir. İki dünya birbirinden kopuk ilerleyerek birbirine engel olur. Seyircinin iki dünya arasında bağlantı kuramayarak ikisinden de kopma ihtimali doğar. Filmde en son müzikal bölüm aynı zamanda olay örgüsünü de en çok destekleyen bölüm olarak özgürlüklerin yok edildiği sahnedir. Bu sahneden sonra şarkı ve dans kesilir. Bu kullanım, Türkiye Cumhuriyet tarihinde, iyi günlerin bitip kötü günlerin

başladığını hissettirmek için yönetmen tarafından özel olarak da tercih edilmiş olabilir.

Sonuç

Türkiye’de sinemanın gelişiminin cumhuriyet tarihiyle birlikte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar cumhuriyetin ilanından önce yapılmış filmler bulunsa da gerek sinemanın yeni gelişen bir sanat ve teknik, gerek Türkiye’nin içinde bulunduğu savaş koşulları nedeniyle fazla üretimin yapılmadığı bilinmektedir. İlk örneklerini Muhsin Ertuğrul döneminde vermiş olan müzikaller de tiyatro sahnesindeki operetlerin filme alınmasından ibarettir. Ancak, 1970’lerden sonra ülkemizde müzikal ve şarkılı film örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Bu örneklerden biri olan ve bu çalışmada incelenen müzikal film *Ateş Üstünde Yürümek* (1991), cumhuriyetin ilan edilmesinden itibaren Türkiye’de yaşanan değişimleri konu olarak seçmiştir. 1991 yılında çekilmiş olan film, 1923-1990 arasındaki toplumsal olayları anlatmaktadır.

Türkiye’de cumhuriyetin ilanıyla başlayan modernleşme ve demokratikleşme sürecinin ele alındığı 1990 yılına kadar toplumsal ve siyasal değişimlerin yansıtıldığı *Ateş Üstünde Yürümek* (1991) filmi bir müzikal tür filmidir. Film, işlediği konu bağlamında, içerik olarak, Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması, cumhuriyetin ilanı, şapka devrimi, harf devrimi, çok partili sisteme geçiş, toplumsal karışıklıklar, darbeleri tüm gerçekliğiyle müzik ve dans yoluyla anlatmaya çalışan bir sahne ekibini başarılı bir biçimde aktarmıştır. Filmde gerek filmsel zamanda gerek filmin konusunu oluşturan tiyatro oyununun sahne ve sahne arkası bölümlerinde yaşanan olayların duygu durumları müzik ritmi, şarkı ve dansla verilmektedir. Yavuz Özkan filmin yapımcısı, yönetmeni ve senaristi olarak Türkiye’de yaşanan demokratikleşme, modernleşme, kalkınma çabalarını tiyatro oyununa yedirerek gerek sahne gerek sahne arkasında müzik kullanımlarıyla başarılı bir şekilde yansıtmıştır.

Türk sinemasında Muhsin Ertuğrul’un yönettiği operet uyarlamalarıyla başlayan müzikal tür sonraki yıllarda şarkılı filmler ve adeta uzun klip niteliğindeki popüler şarkıcı filmlerle devam ettiği görülmektedir. *Ateş Üstünde Yürümek* filmi şarkılı ve/veya popüler şarkıcı olmamakla birlikte tiyatro oyunu provaları ekseninde gerçek balerin ve baletlerin oynadığı müzikalitesi yüksek ve dramatik yapının oluşturulmasında müziğin fonksiyonel kullanıldığı bir film olarak dikkat çekmektedir.

Filmin ilk yarısı 1960 darbesine kadar Türkiye’de devrimlerle gerçekleşen demokratik kazanımları, ritmik müzik ve hareketli danslarla aktarırken, 1960 darbesinden sonraki demokratik kazanımlardan ödün verme sürecini ise, daha yavaş tempolu müzikle ve danslarla hüznü duygularla yansıttığı saptanmıştır.

Film boyunca karşılaşılan görseller, söylemler, karakterlerin tutumları, şarkılar ve danslar, olay örgüsüyle bütünlük sağlamaktadır. Ancak, filmde sahne ve sahne dışı olmak üzere iki farklı gerçeklik vardır. Sahnedeki gerçeklikte, yaşanan toplumsal gelişmelere bağlı hareket edilmektedir. Sahne dışı gerçeklikte ise, karakterlerin o zamanki gerçekliklerine göre hareket edilmektedir. Aslında ikisi de kendi içinde bir gerçekliğe sahiptir. Sahnedeki hikâye, yaklaşık 70 yıllık bir zaman dilimindeki çok büyük toplumsal siyasi olayları işlemektedir. Sahne dışındaki hikâye ise, o günün koşullarında, bir tiyatro ekibinin sahneye koymak için çalıştıkları bir müzikal performansı ve aralarındaki kişisel ve duygusal ilişkileri anlatmaktadır. Buna rağmen, filmdeki sahne dışındaki olay örgüsü ile sahne üzerindeki olay örgüsünün birbirinden oldukça kopuk olduğu gözlemlenmiştir.

Bunun yanı sıra, anlatıya bakıldığı zaman, sahne dışı diyaloglarda da sahnelenen konular hakkında tartışmalar, üzüntü, coşku gibi duyguların müzik ve dansla yansıtıldığı görülmektedir. Özellikle, filmde takım elbiseli adamların temsil ettiği devlet büyüklerinin işçinin, çiftçinin, halkın üstünde cam bir fanus içinde konumlandırılması, eşitlikçi olunmadığını ve kararı verenlerin ulaşılmaz ve dokunulmaz olduğunu vurgulamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'yle birlikte gelişen Türk sinemasının müzikal türdeki iyi örneklerinden biri olarak nitelenebilecek olan *Ateş Üstünde Yürümek* (1991) filmi cumhuriyet tarihinin 70 yıllık kesitini de içermesi bakımından Türk Sineması içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu makalede film betimsel analiz yöntemiyle gerek müziğin kullanımı gerek filmin tiyatro ile paralel ilerleyen tarihsel anlatısı, gerekse karakter kullanımı bakımından müzikal tür özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca, cumhuriyet tarihinin ilerleme süreci, özellikle kadın karakterlerin hem varlığı hem de sürece dahil olmaları bakımından bir cumhuriyet kazanımı olarak öne çıkmaktadır.

Filmin, 1991 yılında çekilmiş olması filmin ele aldığı tarihsel süreç bağlamında da 1923-1990 yılları arasındaki Türk modernleşmesinin ve bunun önündeki engellerin sinemadaki gelişmiş teknik ve anlatım diliyle yansıtılmış olması da Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte ilerleyen Türk Sineması'nın üretimde geldiği aşamayı sergilemektedir.

Sonuç olarak, *Ateş Üstünde Yürümek* (1991) filmi Türk Sineması'nın gerek teknik gerek anlatım bakımından Türkiye Cumhuriyeti'nin modern, çağdaş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün koyduğu hedefle "Muasır medeniyet" e ulaşmış olduğunun bir örneği olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Gamze Nil Arkan %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Gamze Nil Arkan %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akçura, G. (1992). *Doğumunun yüzüncü yılına armağan: Muhsin Ertuğrul sineması*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Ateş, T. & Soyak, A. (1999). *Cumhuriyet dönemi iktisadi yapı ve finans sistemi 1923-46 dönemi*, Osmanlı'dan günümüze Türk finans tarihi, Cilt 2, İMKB Yay.
- Bhandari, P. (2020). What is qualitative research? Methods & examples. 10 Haziran 2023 tarihinde <https://www.scribbr.com/methodology/qualitative-research/adresinden> edinilmiştir.
- Dorsay, A. (1985). *Sinemayı sanat yapanlar*. Varlık Yayınları.
- Dorsay, A. (2004). *Sinemamızda çöküş ve rönesans yılları*. Remzi Kitabevi.
- Erdoğan, İ. Solmaz & Beşevli, P. (2005). *Sinema ve müzik*. Erk Yayınları.
- Güray, Ş. (2020). Çok partili hayata geçiş süreci ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kısa bir değerlendirmesi, *Türk dünyası araştırmaları*, 125(247), 405-420.
- Kazan, H. *Bilimsel araştırma teknikleri*. 11 Haziran 2023 tarihinde auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/bilarstekau202.pdf adresinden tarihinde edinilmiştir.
- Kongar, E. (2000). *21. yüzyılda Türkiye (26. Basım)*. Remzi Kitabevi.
- Mueller, J. (1984). Fred Astaire and the Integrated musical, *Cinema Journal*, 1(24), s. 1-29
- Neale, S. (1990). *Questions of genre from screen*. 31(1). The John Logie Baird Center.
- Önder, S. & Baydemir, A. (2005). Türk sinemasının gelişimi 1918-1939), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(2) Aralık 2005, 113-135.
- Özön, N. (1972). *Türk sineması tarihi*, İstanbul: Artist Yayınları.

- Pearson, R. (2003). *Sinemanın ilk dönemi, dünya sinema tarihi*. Kabalıcı Yayınevi.
- Sağkan, A. (2010). *Türk sinemasında yapılan müzikal filmlerde, müzikal parçalar ve olay örgüsü arasındaki ilişki* [yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schatz, T. (1981). *Hollywood Genres: Filmmaking, the Studio System*. Philadelphia: Temple University Press.
- Scognamillo, G. (2001). *Türk Sinema Tarihi*. Kabalıcı Yayınları.
- Sundance, *A brief history of the musical film*, 05 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.sundance.org/blogs/a-brief-history-of-the-movie-musical/> adresinden edinilmiştir.
- Süllü J.N. (1995). *Türk sinemasında tür* [doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Utikad, (2012). Dünden Bugüne Türkiye demiyolu serüveni. 10 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10478/dunden-bugune-turkiye-> adresinden edinilmiştir.
- Yılmaz, S. (2020). Sinemada türler: Üç tür değerlendirmesi. 10 Haziran 2023 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/349899116_SINEMADA_TURLER_UC_TUR_DEGERLENDIRMESI adresinden edinilmiştir.

Extended Abstract

The word "genre" in Turkish is derived from the French word "genre" and fundamentally denotes objects with similar or common characteristics. In genre films, due to the repetition of themes and plot structures, the events, characters, and settings are known and recognized by the audience. This is interpreted as a non-risky domain for Hollywood cinema, which is often seen as a commercial cinema. Filmmakers have recognized the high commercial potential of cinema and have tried to cater to the diverse preferences of audiences from different age groups and cultures. The primary driving force behind this approach is to reach the broadest possible audience. The birth of Hollywood is closely intertwined with the concept of genre cinema, which led to the standardization of films produced based on commercial considerations.

With the introduction of sound in cinema, musical films emerged as a genre and gradually became popular. The first musical film in cinema history, "*The Jazz Singer*," premiered in 1927. It presented the first synchronized songs, dialogues, and lip synchronization before the audience. Social conditions and the dynamics of the Hollywood studio system in the 1930s played a significant role in establishing musical films as a genre. Described as "escapist films," musicals are characterized by an abundance of songs and dances, extravagant and visually impressive sets, and costumes. Apart from

Hollywood, the concept of musicals also found its place in European cinema with the emergence of sound, particularly in operettas.

Stating that the development of cinema in Türkiye is closely associated with the history of the Republic would not be incorrect. While there were films made before the proclamation of the Republic, it is well-known that limited production took place due to the emerging nature of cinema as an art and technology, as well as the wartime conditions in which Türkiye found itself. The initial examples of Turkish cinema, produced during the era of Muhsin Ertuğrul, primarily consisted of musicals that were essentially adaptations of operettas from the theater stage. Muhsin Ertuğrul is often considered a pivotal figure in Turkish cinema history, and his era is referred to as the "Theater Period." Given his background as a theater actor, Muhsin Ertuğrul somewhat relegated cinema to the background and filmed his movies by putting theater actors in front of the camera. His films, shot with a fixed camera angle and resembling theater plays, received significant criticism for not being significantly different from theatrical productions. In 1923, Muhsin Ertuğrul directed *Leblebici Horhor*, considered the first attempt at a musical film in Turkish cinema history, which was essentially an operetta. He went on to make the song-filled film *İstanbul Sokaklarında* in 1931 and *Bir Millet Uyanyor*, which focused on the War of Independence, in 1932.

The film *Walk On Fire* narrates the end of the Turkish War of Independence, the proclamation of the Republic of Turkey in 29 October 1923, and the transition to a multi-party system, as well as military coups, through the lens of a theater troupe's rehearsals. Simultaneously, it revolves around a love story. The film, written and directed by Yavuz Özkan, provides a theatrical portrayal of Türkiye's social and political conditions between the years 1923 and 1990. In the movie, there are two intertwining narratives. One narrative presents the rehearsals of a play to the audience, which recounts the declaration of the Republic and the events that follow. The other narrative explores the personal lives and dialogues of the actors offstage. The film covers the period from the victory in the Turkish War of Independence to the year 1990, depicting the evolving situation in Türkiye. The first half of the film vividly portrays the democratic achievements in Türkiye through rhythmic music and lively dances, up until the 1960 coup. Conversely, it is noted that the period following the 1960 coup, marked by compromises on democratic gains, is depicted with a slower pace of music and dances, evoking a sense of melancholy. This creative storytelling approach provides an insightful exploration of the significant events in Turkish history during the specified timeframe.

The musical scenes in the film represent the rehearsals of the play being staged. By blending dance, pantomime, and drama, the film attempts to create a panoramic representation of what the Republic has brought. It stylizes significant events in Turkish society's history, starting from the War of Independence.

This film can be interpreted as innovative and research-oriented as it realistically reflects Türkiye's social history. On February 17, 1926, the introduction of the Medeni Kanun (Civil Code) allowed women to appear on stage, marking a significant shift from the time before the Republic when male actors portrayed female roles in theaters. In the film, the unity between female and male actors on and off the stage during the play's rehearsals and between scenes is portrayed as a reflection of the gains brought about by the Medeni Kanun, highlighting the progress made in gender equality.

Walk On Fire (Özkan, 1991) can be considered one of the well-executed examples of the musical genre within Turkish cinema, which developed alongside the Turkish Republic. Its distinction lies in its ability to encompass a 70-year period of Turkish history, making it a privileged work within Turkish cinema. In this article, the film is analyzed descriptively, examining its use of music, the parallel historical narrative to theater, and the usage of characters within the musical genre. Furthermore, the film stands out as a reflection of features typical of the musical genre, especially considering the progression of the Republic's history, including the presence and involvement of female characters as an achievement of the Republic.

The fact that the film was made in 1991, within the context of the historical period it covers (1923-1990), demonstrates how Turkish modernization and the challenges it faced are depicted in cinema through advanced technical and narrative language. This underscores the stage Turkish cinema had reached in its production alongside the development of the Turkish Republic.

ULUSLARARASI SİSTEMİK DÖNÜŞÜMLER VE TÜRK DIŞ POLİTİKASININ 100. YILI

Ayşe KÜÇÜK*

Öz

Bu makale, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı'nı kutladığımız bu günlerde yaşanan sistemik dönüşümler karşısında Türkiye'nin nasıl cevaplar ürettiğini neoklasik realist bir bakış açısından kısıtlayıcı ve müsamahakâr stratejik ortamlar bağlamında sorgulamaktadır. Türk dış politikasının tarihsel gelişimini ayrıntılı bir şekilde ele alan bu makalenin temel hipotezi, uluslararası sistemin giderek çok kutuplu bir yapıya evrildiği ve belirsizliklerin giderek arttığı dönemlerde, Türkiye'nin maceracı dış politikadan uzaklaşarak daha dengeli bir yaklaşım benimsediğidir. Makale, iki savaş arası dönemin çok kutupluluğu, Soğuk Savaş döneminin belirgin iki kutuplu yapısı, Soğuk Savaş sonrası dönemin tek kutupluluğu ve 2008'den günümüze kadar devam eden "belirsizlik çağı" başlıkları altında incelemektedir. Bu makalenin arka planında teorik çerçeve olarak neoklasik realizmden faydalanılmıştır. Bu tercihin temel nedeni teorinin devletlerin nüfuz maksimizasyonlarına odaklanmasıdır. Ayrıca, neoklasik realistlere göre iç ve dış politika birbirinden bağlantısız alanlar değildir. Özellikle 2016'dan bu yana Türkiye, kısıtlayıcı stratejik bir ortamda hem iç hem de dış politikada dalgalanmalar yaşamıştır. 23 Şubat 2022'de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı, Türkiye'nin önceki maceracı dış politika eğilimlerinden uzaklaştığının önemli bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Dış Politikasının 100. Yılı, Sistemik Dönüşümler, Neoklasik Realizm, Kısıtlayıcı Stratejik Ortam, Müsamahakâr Stratejik Ortam.*

INTERNATIONAL SYSTEMIC TRANSFORMATIONS AND 100TH YEARS OF TURKISH FOREIGN POLICY

Abstract

This article offers an examination of Turkey's response to systemic transformations while commemorating the 100th anniversary of the Republic of Turkey, utilizing a neoclassical realist perspective. The study places these responses within the context of both constraining and permissive strategic environments. It presents a comprehensive analysis of the historical development of Turkish foreign policy, with its principal hypothesis positing that during periods marked by a transition in the international system towards multipolarity and heightened uncertainty, Turkey has adopted a more balanced approach, moving away from adventurous foreign policy.

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, akucuk@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4043-0550>

The article conducts this analysis under distinct sections, encompassing the multipolarity of the interwar period, the pronounced bipolarity of the Cold War era, the unipolarity of the post-Cold War period, and the ongoing "age of uncertainty" from 2008 to the present day. The selection of neoclassical realism as the theoretical framework for this article is grounded in its emphasis on the maximization of states' influence. Additionally, according to neoclassical realists, domestic and foreign policy are intertwined. Notably, since 2016, Turkey has encountered turbulence in both its domestic and foreign policies within a restrictive strategic environment. The commencement of the Russia-Ukraine War on February 23, 2022, stands out as a significant indicator of Turkey progressively distancing itself from its prior adventurous foreign policy inclinations.

Keywords: *100 Years of Turkish Foreign Policy, Systemic Transformations, Neoclassical Realism, Restrictive Strategic Environment, Permissive Strategic Environment.*

Giriş

100. yılında Türk dış politikasını değerlendirmek Türkiye'nin uluslararası sistemin yapısıyla nasıl bir ilişkiye girdiği sorusuna yakından bakmayı gerektirmektedir. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar geçen süreç ele alındığında, uluslararası sistemin yapısı bağlamında Soğuk Savaş öncesi (iki dünya savaşı arası) dönem, Soğuk Savaş dönemi ve Soğuk Savaş sonrası dönem olmak üzere üç ana dönemden söz etmek mümkündür. 2008'den günümüze kadar yaşanan süreç bütün dünyada uluslararası sistemin yapısında bir değişimin yaşanıp yaşanmayacağını, Çin ve Rusya gibi güçlerin yükselişlerinin ABD'ye tehdit oluşturup oluşturmayacağını, yaşanacak muhtemel geçiş sürecinin nasıl gerçekleşeceği ve benzeri uluslararası sistemin yapısının dönüşümüne ilişkin tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Paul Kennedy'nin belirttiği gibi "Dünya meselelerinde başı çeken ulusların nispi güçleri hiçbir zaman değişmeden kalmaz." (Kennedy, 2001, s. 14). Pek çok araştırmacıya göre uluslararası sistemde ne çok kutupluluk ne de tek kutupluluk kalıcıdır. Çünkü sistem içerisinde sürekli olarak ittifaklar değişmekte ve yeniden kurulmaktadır. Çok sayıda değişkenin sürekli devinim göstermesi bağlamında uluslararası sistemin yapısı oldukça enerjiktir (Current Affairs Review, 2021). Morton A. Kaplan'a göre değişim sistemin karakteristik özelliğidir (Kaplan, 2005, s. 20). Egemen ulus devletlere dayanan anarşik uluslararası sistem dönem dönem dönüşüm geçirir. Bu açıdan uluslararası sistemin yapısındaki dönüşüm çoğunlukla uzun süreli savaşların sonucunda ortaya çıkar. Bir güç yükselirken diğer güç dağılır. Waltz'a göre uluslararası sistemin yapısının değişmesi sistemdeki yeteneklerin dağılımı ile ilişkilidir (Waltz, 1979). Uluslararası sistemin dönüşümü ise yalnızca anarşinin ortadan kalkmasıyla gerçekleşebilir (Yılmaz, 2015, s. 8).

Bu makalede Türkiye'nin uluslararası sistemin yapısındaki değişimlere nasıl cevap ürettiği sorusu müsamahakâr ve kısıtlayıcı stratejik ortamlar

bağlamında uluslararası sistemin yapısı açısından ele alınacaktır. Bu analizin teorik arka planında ise neoklasik realist bir perspektiften faydalanılacaktır. Makale çerçevesinde neoklasik realizmin tercih edilmesinin temel nedeni, dış politika analizinde yapısalcı realizme mesafeli yaklaşılmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu makalenin yazarına göre iç ve dış politika belirgin bir biçimde bağlantılıdır. Bu durum pek çok analist tarafından da dile getirmiştir. James Roseneau (1969), Karl Deutch (1957), Erns Haas (1958) ve Graham Allison (1971) gibi isimler iç siyasi dinamiklere çalışmalarında yer veren yazarların başında gelmektedir. Putnam (1988), devlet merkezli anlatımda, iç ve dış politikanın aslında etkileşim içinde olduğu gerçeğinin ihmal edildiğini vurgulamıştır.¹ Bu açıdan bakıldığında dış politika çok sayıda yerel ve uluslararası aktörün yer aldığı karmaşık bir süreçtir. Nitekim devletler uluslararası sistem içerisinde müsamahakâr ya da kısıtlayıcı stratejik ortamlarda dış politika sonuçlarına ulaşmaktadır. Bu makalede Türkiye'nin yüz yıllık bir süreçte farklı stratejik ortamlarda uluslararası sistemin yapısındaki değişiklikler karşısında nasıl cevaplar ürettiği sorusu tartışılacaktır. Neoklasik realizm içerisinde sistemik dönüşüm uluslararası kapasite dağılımında bir değişime işaret etmektedir. Günümüzde yine böyle bir dönüşüm dönemi yaşanırken Türkiye'nin temkinli bir dış politika mı yoksa maceracı bir politika mı izlemeyi tercih etmekte olduğu sorusu ön plana çıkmaktadır. Bu makale, uluslararası sistemin belirsizliği arttığında orta büyüklükte bir güç olan Türkiye'nin daha dengeli ve temkinli bir dış politika çizgisi izlemeyi tercih ettiği iddiası üzerine inşa edilmiştir.

1. NEOKLASİK REALİZM VE ULUSLARARASI SİSTEM

Neoklasik realizm kendi içerisinde başka teorilerin çeşitli unsurlarını taşıyan eklektik bir yaklaşımdır. İç siyaset ile yapısal faktörleri bir araya getirmeyi amaçlar. Teori birim düzeyindeki faktörleri dış politika analizine dahil etmeyi hedeflemiştir. Bu açıdan neoklasik realizmin realist olduğunu vurgulamak gereklidir. Çünkü neoklasik realizm sistemik belirsizliklerin varlığını kabul eder. Bununla birlikte uluslararası sistemde gücün önemli bir unsur olduğunu vurgular. Buna göre devletlerin dış politikası askeri, ekonomik ve siyasi güçlerinin toplamı olan maddi güçleri ile bağlantılıdır (Rose, 1998, s. 146). Gideon Rose'a göre dış politikada güç kapasitesinin etkisi karmaşıktır (Rose, 1998, s. 150-151). Nitekim neoklasik realistler öncelikle devletlerin güçlerini değil, nüfuzlarını maksimize ederek kendi çevrelerini şekillendirmeye çalıştığını belirtir (Rose, 1998, s. 163). Neoklasik realistlere göre güç başlı başına bir amaç değil bir araçtır. Ayrıca neoklasik realistler sistem içinde büyük devletler arasındaki yeteneklerin göreceli dağılımını ifade etmek için kutupluluk kavramından faydalanmaktadır.

² Robert R. Putnam, liderlerin ulusal ve uluslararası iki farklı düzeyde hareket ettiği düşüncesini "iki seviyeli oyun" kavramıyla açıklamıştır (Putnam, 1988, s. 427-460). Açıkçası, devletin dış çevresi tarafından sunulan fırsatlar ve riskler, devlet oluşumu, yönetici koalisyonların birleşimi ve elitlerin tehdit algılamaları ile kurumların gücünün nasıl kullanılacağına dair birçok faktörle ilişkilidir (Donelli, 2020, s. 227).

Kutupluluk uluslararası sistemin en tepesinde yer alan özellikle yetenekli güçlerin sayısını ifade eder. Bununla birlikte devletlerin amaçlarına ulaşabilmeleri için kullanabilecekleri kaynak ve yetenekler noktasında devlet kapasitesinin bütün birleşenlerinde var olan üstünlük anlamına gelir (2022, s. 415). Neoklasik realizme göre tek kutupluluk, iki kutupluluk ve çok kutupluluk gibi kavramlar aslında ideal tiplerdir. Bu açıdan uluslararası sistem içerisinde tek kutupluluktan çok kutupluluğa, çok kutupluluktan iki kutupluluğa, iki kutupluluktan tek kutupluluğa geçiş dönemlerini tespit etmek mümkündür.

Uluslararası sistemin yapısına ilişkin tartışmalar literatürde genellikle yapısal realizm üzerinden gerçekleştirilir. Bu nedenle neoklasik realizm ile yapısal realizmin sistem anlayışlarını karşılaştırmak açıklayıcı olacaktır. Neoklasik realistler sistemi bağımsız değişken olarak kabul etmekle birlikte yapısalcı realistlerden daha geniş bir şekilde ele almaktadırlar.² Neoklasik realistler sistemin yalnızca birimlerin etkileşime girme yeteneklerini belirlemekle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ne tür bir etkileşim seviyesinin mümkün ve arzu edilir olduğunu belirlediğini ifade eder (Ripsman, vd., s. 38). Aslında neoklasik realizm devletlerin elinde bulunan dış politika seçenekleri arasından uluslararası sistemi memnun edecek cevabı seçmek yerine, alternatifler arasından sistemik kısıtlılıklarla iç siyasetin gerekliliklerini bağdaştıran seçeneğe yöneldiğini ifade etmektedir (Ripsman vd., 2016, s. 34). Bu açıdan sistem tek başına devletlerin davranışlarını ya da onlar arasındaki pazarlıkları sınırlayamaz. Ancak sistemin anarşik doğası bütün birimler üzerinde bir belirsizliğe neden olur. Neoklasik realistlere göre tehdit ve fırsatlar bizzat sistemin içerisinde sistemle birlikte ortaya çıkmaktadır. Uluslararası sistemde fırsat ve kısıtlamalar karşısında standart bir cevap mevcut değildir (Ripsman vd., 2016, s. 37).

Uluslararası sistem¹ nadiren berraktır ancak belirginlik (clarity) temel bir sistemik değişkendir. Devletler çoğu zaman güç dengesi nedeniyle diğer devletlerin niyetleri ile ilgili belirsizlik ile karşı karşıya kalır. Bununla birlikte devletlerin dış politikalarının belirlenmesinde stratejik ortamın doğası etkili olur. Tehdit ya da fırsat uzakken devletlerin hareket ettiği stratejik ortam *müsamahakâr* (permissive); tersine, tehdit ya da fırsat yakınken *kısıtlayıcı* (restrictive) olacaktır (Brawley, 2008, s. 75-98; Ripsman vd., 2016, s. 52). Kısıtlayıcı ve müsamahakâr stratejik ortamlarda netlik düzeyi değişkenlik gösterebilir.

Neoklasik realizmin dış politika analiz modeli, politika yapıcılarının sistemik uyarılara uyum sağlayacak bir politika inşa ettiklerini ancak liderlerin imajları, stratejik kültür, devlet-toplum ilişkileri ve iç kurumsal yapı tarafından algılama, kararlaştırma süreçlerinden geçerek politika uygulamasına dönüştüğünü belirtir (Ripsman vd., 2016, s. 34). Neoklasik realistlere göre açık tehditler: revizyonizm ve toprak bütünlüğünün tehdit

² Yapısal realizm, analiz seviyesi olarak sistemi oluşturan birimlerin değil, sistemin kendi dinamikleriyle ilgilenebilir (Gözen, 2014, s. 173).

edilmesi, devlete zarar verebilecek askeri ve ekonomik kapasitenin varlığı ve bu gibi tehditlerin yakın olduğunun hissedilmesidir (Ripsman vd., 2016, s. 46). Göreceli kapasitenin artması, bağlı tarafların direnemeyeceği düşüncesi ve yetenek dengesinin devletin lehine olduğuna dair kanıtlar neoklasik realistlere göre açık fırsatlardır (Ripsman vd., 2016, s. 47).

Tablo 1. Uluslararası Sistem ve Türkiye'nin Stratejik Ortamı

Dönem	Alt Dönem	Türkiye'nin Stratejik Ortamı
İki Savaş Arası Dönem	1920-1923	Kısıtlayıcı
	1923-1930	Müsamahakâr
	1930-1945	Kısıtlayıcı
Soğuk Savaş Dönemi	1945-1964	Kısıtlayıcı
	1964-1991	Görece Müsamahakâr
Soğuk Savaş Sonrası Dönem	1991-1995	Kısıtlayıcı
	1995-2008	Kısıtlayıcı
	2008'den günümüze	Müsamahakâr
2020'den günümüze	2008-2016	Müsamahakâr
	2016-2020	Kısıtlayıcı
	2020'den günümüze	Kısıtlayıcı

Kaynak: Ripsman vd., 2016.

Neoklasik realizmin temelde üç versiyonu bulunmaktadır. Tip I olarak ifade edilen versiyonda neoklasik realistler ampirik anomalileri açıklamak için yerel düzeydeki değişkenleri kullanır. Tip II, neoklasik realizmin anormal durumları açıklamaktan daha fazlasını yapabileceğini ifade eder ve daha geniş bir çerçevede dış politika tercihlerini açıklamaya yönelir. Tip III'e göre orta ve uzun vadeli sonuçlar neoklasik realist çerçeveden ele alınabilir. Buna göre neoklasik realizm uzun vadeli sonuçlar ile sistemik değişimleri inceleyebilir (Ripsman vd., 2016, s. 32). Neoklasik realizm üçüncü versiyonu ile uluslararası bir siyaset teorisi³ geliştirmeye yönelmiştir (Smith, 2018). Bu makalede müsamahakâr ve kısıtlayıcı stratejik ortamlarda Türkiye'nin nasıl cevaplar üretmiş olduğu tartışıldığı için neoklasik realizmin üçüncü tipi kullanılmıştır.

2. ULUSLARARASI SİSTEMİN YAPISAL DÖNÜŞÜMLERİ VE TÜRK DİŞ POLİTİKASI

Bu makale çerçevesinde 100. yılında Türk dış politikasının uluslararası sistem içindeki evrimi, dört temel döneme ayrılarak incelenecektir. Bu noktada ilk dönem, iki dünya savaşı arası (1923-1945) çok kutupluluk dönemini kapsamaktadır. İkinci dönem, Soğuk Savaş (1945-1991) dönemidir.

³ Tip III yapısal değişkenler ile müdahil değişkenler hakkında az bilgi verilmesinin bağımlı değişkeni (dış politika çıktısı) sınırladığını iddia etmektedir. Bu nedenle, neoklasik realizmin bu tür değişkenleri etkileşime sokarak aralarındaki belirsizliği gidermeyi hedeflediği görülmektedir (Ripsman vd. 2016, s. 34).

Üçüncü dönem, Soğuk Savaş sonrası (1991-2008) keskin tek kutupluluk dönemi ve son dönem uluslararası sistemin çok kutuplu yapıya evrilmeye başladığı 2008'den günümüze kadar uzanan "belirsizlik çağı" başlıkları altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu ayırım, Türkiye'nin kısıtlayıcı ve müsamahakâr stratejik ortamlarda uluslararası sistem içerisinde aldığı tutumu daha net bir şekilde analiz etmemize olanak sağlayacaktır.

2.1. İki Savaş Arası Dönemin Çok Kutupluluğu

İkinci Dünya Savaşı'na kadar giden süreçte uluslararası sistem büyük güçler arasındaki güç dengesinin hiçbir gücün bir diğerine üstünlük sağlayamaması açısından çok kutuplu bir sistem özelliği göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında sistem kendi içerisinde evrim geçirmiştir (Lemke, 2023; Elrod, 1978, s. 159-174). Bu yapı kendi içerisinde yeni bir güç dengesini (Kaplan, 2005, s. 35-36) doğurmuştur.⁶ Faruk Sönmezoğlu'na göre söz konusu dönem boyunca temelde güç dengesi sisteminin yapısal özellikleri ile davranış kuralları belirleyici olmuştur. Savaş sonrası süreçte çok uluslu imparatorluklar ortadan kalkmış ve ulus devletlerin sayısını artmıştır. Böylece sisteme çok sayıda yeni aktör eklenmiştir. Bu açıdan Birinci Dünya Savaşı bir önceki dönemin Avrupa merkezli çok kutupluluğunun sona ermesi anlamında sistem içerisindeki birimlerin hiyerarşisinin tam olarak değişmiştir. Savaşın sonunda Avrupalı olmayan ABD ve Japonya gibi devletler ön plana çıkmıştır. Yine savaş sonrası ABD'nin hızla Monroe Doktrini'ne geri dönmüş ve Avrupa ile ilgili konulardan uzaklaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya, İtalya ve Almanya'da ideolojik rejimler iktidara gelmiştir. Fakat bu rejimler dış politika önceliklerini yalnızca ideolojik yaklaşımları çerçevesinde belirlememiştir. Sönmezoğlu'nun belirttiği üzere iki savaş arası dönem klasik güç dengesi sisteminin varlığını sürdürdüğü ancak içerisine bir önceki dönemden farklı olarak yeni aktörlerin eklendiği bir geçiş dönemi özelliği göstermektedir (Sönmezoğlu, 2011, s. 226).

Burak Gülboy (2009), Birinci Dünya Savaşı'nın uluslararası sistemin yapısına yeni bir düzen ve yeni kuralların getirilmesini sağladığını belirtmektedir. Savaş sonrası süreçte Paris Barış Konferansı ve Milletler Cemiyeti'nin kurulması bu yeni düzenin esasını oluşturmuştur (s. 35). Ancak çok kutuplu sistem istikrarsızlığa sebep olmuş ve çok kısa bir zaman zaman sonra ikinci bir dünya savaşını doğurmuştur. Birinci savaşın sonuçları adeta ikinci savaşın nedenleri olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtalya'nın memnuniyetsizliği, Almanya'nın Versay Anlaşmasını imzalamak zorunda kalması ve yaşadığı büyük toprak kaybı⁷ ve Japonya'nın da bu iki devlete

⁶ Güç dengesi sistemi içerisinde bazı davranışlar ön plana çıkar. Öncelikle savaşmak yerine müzakere tercih edilir. Ancak bir devlet, kapasitesini artırma fırsatını kaçırmaktansa savaşmayı tercih edebilir. Bununla birlikte, sistem içinde temel aktörlerden birini elemine etmekten kaçınır. Sistemi tek başına domine etmeye çalışan bir aktör ya da koalisyonla karşı çıkılır. Ayrıca, yenilgiye uğramış ya da kısıtlanmış temel aktörlerin sisteme dâhil edilmesi amaçlanır (Kaplan, 2005, s. 35-36).

⁷ Savaşın yol açtığı tamirat borcu, Almanya'nın ordusunun sınırlandırılması ve ülkede asker sayısının sınırlandırılması gibi kısıtlayıcı tedbirler, Alman revizyonizminin gerekçeleri arasında gösterilmektedir.

yakınlaşmasıyla mevcut durumdan memnun olanlar (statükocular) ve memnun olmayanlar (revizyonistler) arasındaki kamplaşmayı⁸ ortaya çıkarmıştır (Sander, 2021, s. 14).

Bu dönemde Türkiye'nin dış politika davranışlarını 1920-1923, 1923-1932 ve 1932-1945 olmak üzere üç ana döneme ayırmak mümkündür. 1920-1923 döneminde Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları ve Sevr Barış Anlaşması'nın ağır koşulları Kurtuluş Savaşı'nı doğurmuştur. Bu ilk dönemde TBMM'nin dış politikası, hem kendini meşru bir otorite olarak kabul ettirmek hem de Sevr Barış Antlaşması'nın ortaya çıkarttığı yapıyı değiştirmek ideali üzerine inşa edilmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliği Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilen Bolşevik Rusya ile kurulan iyi ilişkiler kurulması noktasında kendini göstermektedir. Öyle ki bu dönemde Sovyetler Birliği milli mücadeleye hatırı sayılır miktarda askeri ve maddi yardımda bulunmuştur (Uslu ve AYTEKİN, 2022, s. 182).⁹

Cumhuriyet'in ilk yılları ve sonrasında (1923-1930) Türk dış politikasının ana eksenini cumhuriyetin ilanı ve Lozan Barış Antlaşması'nın getirilmesi ekseninde şekillenmiştir. Bu nedenle Lozan'dan arda kalan sorunların çözülmesi Cumhuriyet'in ilk dönem dış politikasının temel şekillendiricisi olmuştur. Türkiye'nin stratejik ortamı bu dönemde müsahakârdır. Lozan'da sonuca bağlanan kapitülasyonlar, azınlıklar ve dış borçlar gibi meseleler anlaşmanın imzalanması çözüme kavuşmuşken etabli, Boğazlar, Ege Adaları, Musul, Hatay gibi arda kalan sorunlar ise bir sonraki döneme devretmiştir.

1930-1945 döneminde Türkiye'nin stratejik ortamı bağlamında değerlendirilecek olursa özellikle 1935 sonrasında kısıtlayıcı olduğu görülecektir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye uluslararası konjonktürü kendi lehine kullanmıştır. Türkiye'nin boğazları üzerinde bütünüyle egemenliğini sağlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesi 1936'da imzalanmıştır.

⁸ Oral Sander'e göre: "Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşmalarındaki haksızlık ve adaletsizlikler, 1919'u izleyen yılların dünya politikasını büyük ölçüde biçimlendirmiş ya da en azından etkilemiştir. Etkilerini bugün bile gördüğümüz aksaklıklar vardır. İkincisi, İtalya'nın savaş sonrasında düş kırıklığı, yani kendisine gizli anlaşmalarla "söz verilen" yerlerin çoğunu ele geçirememesi, bu devletin iki savaş arası dönemdeki saldırgan politikasının temeli olacaktır. İtalya'nın Avrupa'da genişleyebilmesi için İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket etmesi, Afrika'da genişleyebilmesi içinse bu iki devlete karşı çıkması gerekiyordu. İtalyan dış politikasındaki bu çelişki, Güney Avrupa ve Afrika'daki çatışmaların anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Üçüncü olarak, İngiltere'nin savaş öncesi dönemdeki "denge politikasını" savaş sonrasında sürdürmemesi de Avrupa'daki uluslararası gelişmeleri etkilemiştir. Dördüncüsü, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan güç dengesinin temel ögesi haline gelen ABD'nin Milletler Cemiyeti'ne girmeyişi ve büyük ölçüde bu yüzden Avrupa sorunlarından uzak kalışı, Avrupa düzenini önemli bir güvenceden yoksun ve bugünün Birleşmiş Milletler'inin öncüsü olan Milletler Cemiyeti'ni güçsüz bırakmıştır. Bu da güç dengesinin kolayca bozulmasını sağlamış ve İngiltere'nin Avrupa sorunlarında bir denge unsuru olmasını engellemiştir. Son olarak, devrim yüzünden Sovyetler Birliği'nin de Avrupa'dan görece olarak uzak kalışı iki savaş arası dönemini etkileyen bir unsur olmuştur" (Sander, 2021, s. 14).

⁹ Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yaptığı yardımın miktarını belirlemek güçtür. Mevcut belgelere göre temin edilen tüm piyade tüfeği sayısının ve tüm hafif makineli tüfek sayısının 1/3'üne tekabül etmektedir (Uslu ve AYTEKİN, 2022, s. 182).

Ayrıca bu dönemde Türkiye İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesinin ardından Milletler Cemiyeti'nin yaptırımlarını desteklemiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin topraklarına kattığı yer Hatay'dır. Hatay, Misak-ı Milli'ye dâhil olmasına rağmen 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması ile sınırların dışında kalmıştır. 1923'te Atatürk, kırk asırlık Türk yurdunun ecnebi elinde kalamayacağını ifade etmiştir (Saygı, 2015, s. 168) Türkiye daha sonra geri dönmek üzere bıraktığı Hatay'dan anavatana göçleri engellemeye çalışmış ve Sancak ahalisinin vatandaşlığını bırakmasını güçleştiren adımlar atmıştır (Sarıay, 1996, s. 8-9). Atatürk için Hatay'ın anavatana katılması şahsi bir meseledir. Daha sonraki süreçte ise Türkiye Hatay'da iki aşamalı bir strateji izlemiştir. Öncelikle Hatay'ın Suriye'den ayrılması sağlanmış ve daha sonra ise Hatay Türkiye'ye katılmıştır.

Atatürk dönemi Türk dış politikası (1923-1938) tek taraflı adımlar atıp sorunları oldu-bittiye getirmek yerine çok taraflı diplomasiye dayanır. Örneğin Musul ve Hatay'da yaşanan sorunlar Milletler Cemiyeti tarafından karara bağlanmıştır. Ayrıca Balkan ve Sadabad¹⁰ paktları da bu dönemde gerçekleştirilmiştir. 1930'da Venizelos'un Türkiye'yi ziyaretinde Türkiye ile Yunanistan arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca Türkiye kültürel ve ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla 1930'da Atina'da Balkan Birliği Konferansı'nda da yer almıştır. Matıç'e (2019, s. 94) göre Atatürk döneminin dış politikası gözlemlendiğinde "son derece dikkatli, rasyonaliteden uzaklaşmayan bir pragmatizm izlendiği ve krizlerin fırsata çevrildiği" görülmektedir. Bu dönemde Türkiye dış politika kararlarını soğuk kanlı ve dengeli olarak almış ve revizyonist kampa katılmamıştır. Bunun temel nedeni 'yurtta sulh, cihanda sulh' ilkesi çerçevesinde Türkiye'nin yeni sınırlardan memnun olması ile ilişkilidir. Batı ile olan sorunlarının çözülmesi sayesinde Türkiye 1930'lardan itibaren Batı ile dolaylı işbirliğini dolaylı olarak geliştirmiş ve 1935'ten sonra doğrudan doğruya Batı'ya yönelmiştir. 1932'den itibaren ise Milletler Cemiyeti'ne katılmıştır (Tuncer, 2018, s. 124-125).

Bu dönem Türk dış politikasının esası, uluslararası ortamın getirdiği koşullar ile Türkiye'nin ulusal çıkarınının bağdaştırılmasına dayanmaktadır.¹¹ Dış politikada kararlaştırma sürecinin bu açıdan merkezi olduğu denilebilir. Önce Atatürk, daha sonraki süreçte İsmet İnönü dış politika kararlarını belirlemiştir. Örneğin Atatürk'ten sonra bütün diplomatik yazışmalar dışişleri bakanlığından İsmet İnönü'ye iletilmiş ve cumhurbaşkanı özel ilgi alanı olan

¹⁰ Balkan Paketi, 1934 yılında imzalanmış olup Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan arasında, Bulgaristan'ın toprak taleplerine karşı bölgesel güvenliği sağlama çabası içerisine girilmiştir. Diğer bir benzer pakt olan Sadabad Paketi ise 1937 yılında kurulmuş ve Türkiye, İran, Pakistan ve Afganistan arasında imzalanmıştır. Sadabad Paketi, bölge ülkelerinin birbirlerinin iç işlerine müdahale etmeme ilkesi etrafında şekillenmiştir.

¹¹ Metin Heper'e göre Birinci Adam (Atatürk) tez canlı; İkinci Adam (İsmet İnönü) ise ağırkanlıdır (Heper, 1999, s. 21).

dış politika ve diplomasiyi bizzat kendisi yürütmüştür (Deringil, 1985, s. 104).¹²

Atatürk ve İnönü dönemlerinin dış politikası aslında bir güç dengesi politikasıdır. Türkiye sahip olduğu kaynakların azlığına rağmen uluslararası politikada pek çok meseleyi kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. İlk olarak Batı ile daha etkin mücadele edebilmek için Sovyetler Birliği ile taktiksel ittifak kurmuş, ikinci olarak Batı ülkelerinin kendi arasındaki farklılıklardan faydalanmış, özellikle İngiltere'nin Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunlarda tarafsızlığını sağlamış, 1939'da Türk-Fransız-İngiliz anlaşmasını hayata geçirmiş ve çevresini güvenlik altına almış, Montrö'de değişiklik yapılmasını sağlamış ve Hatay sorununun kendi lehine çözmüştür (Gözen, 2009, s. 61-64). Yine de Birinci Dünya Savaşı sonrası yapı ve Milletler Cemiyeti revizyonist bloğun önüne geçememiştir. Sistemin Avrupa'yı zorlayarak getirdiği ortamda Çekoslovakya'nın aksine, Hitler'in 1939'da Polonya'yı işgal etmesi ile dünyanın en ölümcül çatışması doğmuştur. Türkiye İkinci Dünya savaşı boyunca büyük güçler arasında "denge oyunu" (Deringil, 2015) oynamıştır. Böylece savaşın getirdiği yıkımdan uzak kaldığı gibi savaş sonrası oluşacak olan uluslararası sisteme dâhil olmak ve batı bloğunda yer almak için 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmiştir.

2. 2. Soğuk Savaş Dönemi: İki Kutupluluk

Uluslararası sistem İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra belirgin biçimde bir değişime uğramıştır. İki kutup ekseninde devletler hizalanmış, ulus üstü blok yapılarına dayanan (Kaplan, 2005, s. 47) başta NATO ve Varşova Paktı olmak karşıt askeri ittifaklar kurulmuş, liberal ideoloji karşısında komünist ideoloji, batı bloğu karşısında da doğu bloğu çerçevesinde şekillenmiştir. Soğuk Savaş dönemselsel olarak iki kutup arasında ideolojik ayrımın keskinleştiği bir zaman dilimidir. Soğuk savaş döneminin stratejik ortamı son derece kısıtlayıcıdır.

Soğuk Savaş 1945'te Yalta ve Postdam Konferansları ile başlatılmaktadır. Bu dönemde başta Avrupa olmak üzere bütün dünyada yeni bir güç dağılımı ortaya çıkmıştır. Bu keskin ayrım dünya siyasetini 45 yıl boyunca şekillendirmiştir.¹³ İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde atom bombasının kullanılması ve akabinde Sovyetlerin de bu silaha sahip olduğunun ortaya çıkması sonucunda 1949'dan itibaren "dehşet dengesi" oluşmuştur (Sönmezoğlu, 2006, s. 15-16). Savaş sürecinde Sovyetler Birliği tarafından işgal edilen ülkeler coğrafi olarak Avrupa'ya kapatılmıştır. Nitekim Winston Churchill'e göre "Avrupa kıtasına demir perde çekilmiştir" (Churchill, 1946). Buna karşın Rus yayılmacılığının sindirilmesi "uzun erimli,

¹² İsmet İnönü'nün dış politikada etkili kişiliği üzerine yapılan bir çalışma için bkz. (Deringil, 1985, s. 94).

¹³ İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası sistemin yapısında yeni bir dengeden söz edilebilir. Bunun en temel nedeni, savaş sürecinde revizyonist güçleri Almanya, İtalya ve Japonya'yı İngiltere ve Fransa'nın değil; Sovyetler Birliği ve ABD'nin durdurmuş olmasıdır. Bu durum savaştan yıkım ile çıkan Avrupa devletlerinin iki süper gücün çevresinde kümelenmesini beraberinde getirmiştir (Sander, 2021, s. 222-223).

sabırlı, ancak kararlı ve uyanık bir biçimde çevrelenmesine” bağlıdır (Kennan, 1946). Yine de bu koşullar altında uluslararası ilişkilerde devlet merkezli ulusal egemenlik ilkesi benimsenmiş ve iki blok arasında potansiyel bir nükleer savaş tehlikesinden kaçınmak için BM devletlerarası çatışmalara müdahale etmemiştir. Nükleer tehdit devletlerin uluslararası sistemde güç dengesine duyarlı davranmalarını sağlamıştır. Çünkü herhangi bir çatışmanın tırmanması her an bir nükleer güç kullanılabilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle devletler her ne kadar güvenlik rejimleri oluşturmuş olsalar da çatışan çıkarlarını dengeleyebilmek için müzakere etmek zorunda kalmıştır (Bercovitch & Jackson, 2009, s. 7-8). Küba Füzeleri krizine kadar en üst düzeyde nükleer tehdit etkili olmuştur (Allison & Zelikow, 1999).

Bu durum Soğuk Savaş dönemi boyunca Türkiye’nin coğrafi konumunu ön plana çıkaran temel etkidir. Bu dönem için Türk dış politikası temelde iki alt döneme ayrılabilir. Birinci alt dönem 1945-1964 arasındadır. İkinci alt dönem ise 1964’ten 1991’e kadar olan süreçtir. Soğuk Savaş’ın ikinci döneminde Türkiye daha özerk, çok taraflı ve çok boyutlu dış politika davranışı geliştirmeye çalışmıştır. 1974’te Kıbrıs müdahalesi bunun göstergesidir. Sovyetler Birliği karşısında ona en yakın ülke olan Türkiye’nin güvenliği NATO’nun güney kanadının güvenliği olarak görülmüştür. Bu da Soğuk Savaş boyunca Türkiye’nin coğrafi konumunun ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Bu dönemde Türk dış politikasının uluslararası sistemin yapısındaki değişikliklere nasıl cevap ürettiğini anlayabilmek için savaş sonrası genel durumdan bahsetmek gereklidir. Öncelikle İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye’nin savaşa girmekten kaçınması savaş sonrasında yalnız kalma korkusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Üstüne bir de Sovyetler’den gelen toprak talebi Türkiye’nin çok ciddi bir güvenlik tehdidi ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.

Özellikle Sovyetler Birliği’nin iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin temelini oluşturan 1925 tarihli Dostluk, İşbirliği ve Saldırmazlık Antlaşması’nı feshettiğini 19 Mart 1945’de Selim Sarper’e bildirmesi (Erkin, 1968, s. 246-247) ile adeta bir kabus (Toker, 1971) dönemi başlamıştır (Gönlübol & Ülman, 1990, s. 192-193). Çünkü iptal edilen antlaşma bir saldırmazlık antlaşmasıdır ve bu iki ülke arasındaki saldırmazlık taahhüdünün sona ermesi anlamına gelmektedir.⁴ Sovyetler Birliği’ne göre Kars ve Ardahan’ın Türkiye’ye bırakılması, kendisinin güçsüz olduğu bir dönemde, bir zaaf anında gerçekleşmiştir (Deringil, 2015, s. 264; Korkmazcan, 2021, s. 288). Bu nedenle bu toprakların Sovyetlere iade edilmesi gereklidir. Ayrıca Sovyetler Boğazlarda üs istemektedir. Her ne kadar 1940’lı yılların başından itibaren Sovyetlerin Boğazlar üzerinde çeşitli talepleri gündeme gelmişse de Türkiye toprak talebini “kabul edilemez” bulmuştur. Öte yandan bu durum Türkiye için büyük bir endişe kaynağıdır. Bunun yanında Sovyetlerin Boğazlardaki üst

⁴ Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Sovyetlerin taleplerinden vazgeçtiğini 1953 yılında ilan etmiştir (İşçi, 2022, s. 59).

talebi, içeriği nedeniyle uluslararası bir konu olduğu için eyleme geçme ihtimali düşük olduğundan bu konuda daha ılımlı bir söylem benimsenmiştir. Buna göre Boğazların statüsü “çok taraflı antlaşmalar çerçevesinde” belirlendiğinden “yine çok taraflı bir anlaşma” ile değiştirilebilir. Sovyet Talepleri Krizi Türkiye’nin yeni bir güvenlik ittifakına dahil olması gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Tam da bu nedenle İngiltere’den istediği desteği sağlayamayan Türkiye yakın tehdit karşısında ABD ile ittifak ilişkisine girmiştir (Bu konuda bkz. Küçük, 1986, s. 304; Özkan, 2017, s. 73; Lika, 2015, s. 26-27). İsmet İnönü bu durumun altını şu ifadelerle çizmektedir: “*Meselenin [Sovyet talepleri] şimdiye kadar olan ihtimalleri gölgede bırakacak kadar ağır olduğunu takdir ediyoruz. Karşı taraf hakikaten mücadeleye karar vermiş ise, ne kadar büyük kuvvetleri olursa olsun bu hayati meselemizde memleket varlığını müdafaa için katı karardayız*” (İnönü, 1945).

İsmet İnönü bu konuyu uluslararası platformlarda dile getirdiği gibi Cumhurbaşkanı olarak gittiği bütün şehirlerde de halka anlatmıştır (İnönü, 1946). Öte yandan, ABD Kongresi’nde Truman Doktrini üzerindeki tartışmalar Türkiye’nin anti demokratik bir rejime sahip olduğu eleştirileri getirilmiştir. İsmet İnönü’nün söylemi ile ifade edecek olursak Türkiye “medeni dünyanın saygıdeğer bir üyesi” (Çelebi, 2017, s. 282) olmalıdır. Bu çerçevede İsmet İnönü 19 Mayıs 1945’te artık Türkiye’nin demokrasiye geçmesi için gerekli koşulların oluştuğunu ilan etmiş ve ikinci bir partinin kurularak çok partili rejime geçilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁵ Türkiye’nin çok partili rejime geçmesi ABD’nin desteğini yanına alma çabasının ürünüdür. 1946’da 16 ay önce hayatını kaybeden Büyükelçi Münir Ertegün’ün cenazesinin Missouri zırhlısı ile Türkiye’ye getirilmesi ABD’nin Türkiye’ye açık desteği olarak algılanmıştır (Aktaş, 2006, s. 28). Türkiye’nin ABD’nin güvenlik şemsiyesine dahil olmasının ilk adımı 1947’de Truman Doktrini ilanıdır. Kore Savaşı’na kadar ABD Türkiye’yi Avrupa’nın değil Ortadoğu’nun bir parçası olarak görmüştür. Bu nedenle coğrafi öneminin üzerinde durmamıştır. Ancak Kore Savaşı bu algı değişmiştir. Böylelikle 1952’de Türkiye NATO’ya girmiştir (Gönlübol & Ülman, 1990, s.118). Avrupa Konseyi başvurusu 1949’da kabul edilmiştir (Hale, 2003, s.117).

Çok partili rejime geçilmesi ile iktidara Demokrat Parti gelmiş olsa da Türkiye Batı bloğu eksenli dış politikasını sürdürmüştür (Oran, 2008, s. 496-498). Bu dönem hem Cumhurbaşkanı Celal Bayar hem de Başbakan Adnan Menderes’in dile getirdiği ‘küçük Amerika olacağız’ söylemi sadece ekonomi ve kültür açısından değil, dış politika açısından da belirleyici olmuştur. Nitekim 1955’te Türkiye adına Fatin Rüştü Zorlu Bandung Konferansı’nda “*iki kutuplu Dünya’da tarafsız bir politika izlemenin mümkün olmadığını*” ifade etmiştir (Murat, 2018, s. 372-375). 1955’ten sonra Türkiye İngiltere’nin davetiyle Kıbrıs konusunda aktif bir politika izlemeye yönelmiştir. Kıbrıs

¹⁵ Bu durum BM anlaşmasını imzalayan Türkiye için Batı’nın güvenlik şemsiyesi altına girme çabası olarak okunabilecek olsa dahi çok partili demokrasiye geçiş BM İnsan Hakları Beyannamesi’nin Türkiye’ye yüklediği bir sorumluluktur (Aktaş, 2006, s. 31).

Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşmaları Türkiye'ye garantörlük rolünü yüklemiştir. Türkiye 1957'de ilan edilen Eisenhower doktrine olumlu yaklaşmış ve böylece Amerika ile ilişkileri ivme kazanmıştır (Çetinkaya, 2019). Buna karşın Menderes Hükümeti'nin son dönemlerinde ABD'den talep edilen destek ve yardımlara olumlu yanıt verme isteği azalmış ve Ankara Sovyetler Birliği ile ilişkilerini ilerletmeye yönelmiştir.

Türkiye'nin ABD ile müttefiklik ilişkisine ilk güvensizliği Küba Füzeleri Krizi ile oluşmuştur. Başkan Kennedy kriz çözüldükten birkaç ay sonra Türkiye'de bulunan Jüpiter füzelerinin çekileceğine dair "tek taraflı, gizli ve özel" bir güvence vermiştir. Bu güvence 1963'te Türkiye'nin fikri sorulmadan hayata geçirilmiştir (Balekoğlu, 2021, s. 272-273). Yine de Türkiye 1964'te Johnson Mektubu'nun bu defa başbakan olan İsmet İnönü'ye ulaşmasına kadar kendi güvenliğini ABD'nin güvenliğine bağlamıştır. Johnson mektubu ise Türkiye-ABD müttefikliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Başkan Johnson'a göre "*Türkiye'nin Kıbrıs'a garantörlük anlaşması uyarınca müdahalede etmesi halinde müttefiklerine danışması gerekli*"dir. Bu halde Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olası bir askeri çatışmaya girmesi halinde NATO kendisine destek vermeyebilir. Ayrıca mektuba göre Truman Doktrini çerçevesinde "*ABD'nin Türk ordusunun hizmetine verdiği silahlar savunma amaçlıdır. Saldırı amaçlı olarak kullanılabilmeleri ABD'nin iznine bağlıdır. ABD Türkiye'ye böyle bir destek vermeyecektir*" (Aydemir, 2021, s. 632-633). Türk dış politikasında şok etkisi yaratan mektubu İsmet İnönü 5 Haziran 1964'te nazik bir dille cevaplamıştır.¹⁶ 1967 Kıbrıs krizinden sonra Türkiye daha çok boyutlu bir dış politika izlemeye yönelmiştir (Aydın, 2000, s.126). Bununla birlikte 1965 sonrasında iki blok arası ilişkilerde bir yumuşama dönemi ortaya çıkmıştır. Böyle bir dönemde Türkiye uluslararası sistemin yapısında yaşanan bu dönüşüme nasıl cevap üretmiştir?

1970'li yıllardan itibaren Soğuk Savaş içerisinde çok kutuplu bir döneme geçiş yaşanmıştır. Baskın Oran'ın belirttiğine göre Soğuk Savaş'ın bu dönemi Türk dış politikasında "görelî özerklik" dönemidir (Oran, 2008, 658-803). 1972'de Bülent Ecevit NATO içinde Türkiye'nin bağımsız bir dış politika izlenebileceğini ifade etmeye başlamıştır (Hale, 2003, s.160). Ecevit'e göre NATO üyeliği Türkiye'ye çok fazla yük getirmekte olup

¹⁶ "*Mesajınızın, Kıbrıs'ta girişeceği bir hareket neticesinde Sovyetlerin müdahalesine maruz kaldığı takdirde, NATO Müttefiklerinin Türkiye'yi müdafaa mükellefiyetleri hususunda tereddüt izhar eden kısmı, NATO İttifakının mahiyeti ve temel prensipleri bakımından büyük görüş farkı olduğu intibahını vermektedir. İtiraf edeyim ki, bu, bizim için büyük bir teessür ve ciddi bir endişe kaynağı olmuştur. NATO Müttefiklerinin herhangi birine yapılacak tecavüz, tecavüz eden tarafından tabiatıyla daima haklı gösterilmeğe çalışılacaktır. NATO'nun bünyesi, mütecavizin iddialarına kapılacak kadar zayıfsa, hakikaten tedaviye muhtaç demektir.*

Bizim anlayışımıza göre, Atlantik Antlaşması, üye devletlere taarruza uğrayan üyeye derhal yardım etmek vecibesini yüklemektedir. Her üye devletin takdirine bırakılmış olan husus, bu yardımın sadece mahiyet ve vüs'atıdır. Şayet diğer üyeler, Sovyet müdahalesine maruz kalan NATO üyesinin haklı olup olmadığı, müdahaleyi kendi hareketi ile tahrik edip etmediği gibi hususları münakaşaya kalkıştırlar ve münakaşa neticesine göre yardım mükellefiyetleri olup olmadığının tespiti cihetine giderlerse, NATO İttifakının temel direkları sarsılmış ve manası kalmamış olur" (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, 1966, s. 107).

Türkiye ABD'ye fazlasıyla bağımlıdır. Bu nedenle yeni bir milli güvenlik ve savunma programı oluşturulmalı, savunma sanayi geliştirilmeli ve komşu ülkelerle karşılıklı iyi ilişkiler kurulmalıdır (Hale, 2003, s.168).

Fatma Aslı Kelkitli'nin belirttiğine göre Doğu ve Batı Blokları arasındaki yumuşama Türkiye gibi orta büyüklükte güçlere daha bağımsız dış politika izleme olanağı sağlamış ve uluslararası sistemin getirdiği bu koşul Türkiye'nin 20 Temmuz 1974'te ABD'ye ya da Sovyetler Birliği'ne danışmadan Kıbrıs'a müdahale etmesinin önünü açmıştır (Kelkitli, 2023, s.323).

Türkiye'ye tepki olarak Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadından ayrılması ile Türk-Yunan krizleri Kıbrıs'tan Ege Denizi'ne taşınmıştır. Aynı dönemde Yunanistan ile Ege ve Kıbrıs konusundaki krizler ise varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte Türkiye 1978'e kadar Amerika'nın silah ambargosu ile karşı karşıya kalmıştır. 1979 ise İran İslam devriminin bölgesel etkileri ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali ile bölgede yer alan tek NATO müttefiki olan Türkiye'de güvenlik endişesine neden olmuştur. Tüm bu artan güvenlik endişelerinin de etkisiyle özellikle 1980 askeri darbesi sonrasında MGK dış politikada söz söyleme hakkını tekeline almıştır (Balcı, 2013, s.161).

1988'de Türkiye ABD'den en çok askeri yardım alan üçüncü ülke haline gelmiştir. Ancak bu dönemin temel özelliği Türkiye'nin 1980'lerin ikinci yarısı itibariyle hem Batı ülkeleri hem de Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri geliştirme şansını elde etmesidir. Sovyetlere kayma olasılığının sınırlı olduğu bir dönemde, Türkiye'nin statüsünü sadece ABD'ye karşı değil, aynı zamanda ABD ile işbirliği yaparak güçlendirmeyi amaçlamıştır (Balcı ve Gülener, 2018, s. 82-83)

Balkanlarda Jivkov rejiminin Türklere yönelik asimilasyon politikaları 1989'da çok sayıda Türkün göç etmesi ile sonuçlanmıştır. Her ne kadar kriz sürecinde Başbakan Turgut Özal 24 saatte Sofya'ya gireceğini beyan etmiş olsa da bu müdahalenin Amerika ile ilişkileri bozacağı endişesiyle harekete geçmemiştir. Özal, Türkiye'nin ekonomik olarak liberalleşmesini desteklemiş, uluslararası kuruluşlara en üst düzeyde katılımını savunmuş, Türkiye'nin Batı ile Doğu arasında bir köprü vazifesi görebileceğini belirtmiştir (Ataman, 2003, s. 54). Bu doğrultuda Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Nitekim Özal'a göre güçlü bir Türkiye ancak batı ile iyi ilişkiler sayesinde mümkün olabilir.

Türkiye Ortadoğu politikasında ise batı ittifakından mümkün oldukça ayrılmak ve bölge devletleri ile iki taraflı bağlar oluşturarak anlaşmazlıklardan kaçınmaya yönelmiştir. Bu noktada Türkiye'nin tarafsız dış politikasının en çok kendini gösterdiği alan Arap-İsrail sorunu ve İran-İrak Savaşıdır. Özellikle İran-İrak Savaşı döneminde Türkiye iki sınır komşusu arasında denge politikası izlerken adeta "ip cambazlığı" yapmıştır. Bu dönemde Türkiye hem İran'a hem de Irak'a askeri malzeme satmıştır. 1984'te Türkiye PKK ile mücadele amacıyla operasyonel olarak "sıcak takip" olarak adlandırılan yöntemle Türk askerinin izin almadan Irak'ta faaliyet göstermesi

konusunda anlaşmıştır. Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri ise güçlükle şekillenmiştir. Özellikle sözde PKK lideri Öcalan'ın Suriye'de barınması, su sorunu ve Hatay'ı Suriye toprakları içerisinde görmesi ikili ilişkileri zorlaştıran nedenler arasındadır (Hale, 2003, s. 174-181).

2. 3. Soğuk Savaş Sonrası Dönem: Tek Kutupluluk

Uluslararası ilişkilerde Soğuk Savaş sonrası döneminin esasını oluşturan birkaç gelişme olmuştur. Bunlardan ilki, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa başta olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinden çekilmesi; ikincisi, dağılmış olan Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkelerde bir demokratikleşme dalgasının ortaya çıkması; ve sonuncusu, bir önceki dönemde dünyaya hâkim olan iki kutuplu yapının çatışmaları sınırlandıran etkisinin ortadan kalkmasıdır. Fukuyama'ya göre (1998) bu “tarihin sonu” dur. Bu dönemde süper güçler arasındaki ideolojik çatışma sona ermiştir. Tek kutuplu bir dünya düzeni doğmuş, savunma harcamaları azalmış ancak güç kullanımı artmıştır. Eski Sovyetler Birliği ülkelerinde çeşitli çatışmalar ve sınır anlaşmazlıkları yaşanmıştır. Bu açıdan Soğuk Savaş sonrası dönem bir tarafta denge yaratırken; diğer taraftan bir dengesizlik oluşturmuştur. ABD'nin askeri varlığı bu dönemde bütün coğrafyalarda artış göstermiştir. Aslında bu durum bir sonraki dönemin ortaya çıkışını doğuran temel gelişmedir (Yılmaz, 2008, s. 44-46). Brezinski'nin belirttiği üzere Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin gücü ve etkisi benzersiz biçimde yayılmıştır.¹⁷ Bununla birlikte bu dönemde 118 silahlı çatışmanın yalnızca 10 tanesi uluslararası niteliktedir (Paker, 2012, s. 37). Devlet içi çatışmalar artmış ve devletlerarası çatışmalar azalmıştır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Türkiye'yi önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁸ Ancak bu değişimin Türkiye'ye fayda sağladığı ifade edilmektedir. Türkiye Suriye, Irak ve İran gibi çevre ülkeler karşısında dış politikası üzerindeki kısıtlamalardan kurtulmuştur. Öte yandan, Türkiye'nin dış politika seçenekleri artmıştır. Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'dan Afganistan'a kadar olan bölge Türkiye'nin önüne hem ekonomik hem de siyasi olarak açılmıştır. Bu dönemde “Adriyatik'ten Çin'e Türk dünyası” dış politika söyleminde önemli bir yer tutmuştur. Bu açıdan Batı ile müttefiklik ilişkisinin Türkiye'ye önemli ölçüde fayda sağladığı söylenebilir. Önce Turgut Özal'ın daha sonra Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanlığı yaptığı bu süreçte Türkiye Adriyatik'ten Çin'e uzanan sahayı bir kıta olarak tanımlamış ve bu kıtanın merkezine (Avrasya) kendisini yerleştirmiştir. Bu yeni alanda açığa çıkan Türk Dünyası Türkiye ile birlikte Batı'ya ve Avrupa'ya nüfuz imkânı sağlamıştır (Bora, 2023, s. 461). Bu durum, Türkiye'nin başta Balkanlar, Orta

¹⁷ ABD'nin bütün okyanuslara ve denizlere yayılan bu gücü sadece yayılım ile sınırlı kalmamış, ülke gücünü hem karada hem de denizde kullanmaktan çekinmemiştir. Ekonomik olarak ise ABD, küresel büyümenin temel lokomotifidir. Ayrıca teknolojik olarak liderliği elinde tutmuş ve kültürel çekim merkezi olmayı sürdürmüştür (Brzezinski, 2005).

¹⁸ Soğuk Savaş'ın sonrasında, Türkiye coğrafi konumunun stratejik önemini yitirdiği şeklinde bir güvenlik endişesi taşımaya başlamıştır.

Asya ve Orta Doğu olmak üzere üç bölgede önemli bir aktör olarak görülmesini doğurmuştur. Bu gelişmeler Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin gözünde önemini arttırmış ve "Avrasyacılığın Türk yorumunun" doğmasına zemin hazırlamıştır (Hunter, 1991). 1991'e kadar Demirel Sovyetler Birliği'nin dağılmasını muhtemel görmediğinden "temkinli olmak lazım" sözünü sık sık dile getirmiş olsa da sonra Türk dünyası söylemini benimsemiştir (Bora, 2023, s. 462).

21. Yüzyılın Türkiye yüzyılı olacağı ifade edilmeye başlandığı bu dönemde Türkiye bölgede aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Ocak 1992'de Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuş; Ekim 1992'de Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi oluşturulmuş; 1993'ten itibaren Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları düzenlenmeye başlamıştır. Nitekim ABD'nin desteği ile Türkiye bölge ülkelerine bir "model" ve bir "ağabey ülke" olarak sunulmuştur. Daha sonra ise gündemden düşmüştür. 1994'e kadar olan süreçte Türkiye, bölgede bu rolü üstlenmeyi denemiştir. Ancak Rusya'nın güç kazanması nedeniyle Türkiye'nin böyle bir ağırlığının olamayacağı ortaya çıkmıştır. 1994 sonrası Türkiye ile Rusya arasında bir sorun olmadığı vurgulanmaya başlanmıştır. Yine de Çiller döneminde 13-17 Mart 1995'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'i görevden almak ve yerine Ebulfeyz Elçibey'i getirmeyi amaçlayan darbe girişimi bazı Türk devlet görevlileri tarafından desteklenmiştir. "İki devlet, bir millet" sloganı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Darbe girişimini Aliyev'e Demirel haber vermiştir (Bora, 2023, s. 471). Bu nedenle dönem içerisinde Türkiye'nin maceracı eğilimlerinin olduğu ifade edilebilir.

Türkiye'nin Yugoslavya'nın dağılma sürecinde ve Bosna Savaşındaki politikası ise diğer ülkelerle birlikte hareket etmek yönündedir. Demirel'in belirttiği üzere "dünyadaki güvenlik dengesinde bir değişiklik" olmadıkça Türkiye'nin "mahalli menfaatleri de değişmez" (Şihmantepe, 2019, s. 191). Batı devletlerinin Bosnalı Müslümanları korumak için etkili tedbir alamadıkları 1992-1995 arasında Bosna meselesi Türkiye'de müzbin bir konu haline gelmiştir (Hale, 2003, s. 277-278). Türkiye, tek başına Bosna Krizi karşısında bir politika geliştirmesinin mümkün olmamasından ötürü BM ve NATO'yu krize müdahale etmeye çağırmıştır (Turan& Ertuğrul, 2005, s. 198). Bu dönem ayrıca Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin altın yıllarıdır. Bengio'nun belirttiğine göre önce askeri işbirliği alanında başlayan ittifak ilişkisi daha sonra diğer alanlara yayılmıştır (Bengio, 2009 s. 153). Yine de bu süreç Rusya'nın belirli oranda toparlanmasına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin rolü Batı ve ABD tarafından desteklenmiş ve hatta teşvik edilmiştir (Hale, 2003).

2001'de 11 Eylül saldırılarının ardından Türkiye George W. Bush'un "ya bizdensiniz ya onlardan" söylemi sonrası dahi ABD'ye destek vermeyi sürdürmüştür. Her ne kadar bu dönemde Amerika ile 1 Mart Tezkeresi'nin TBMM'de reddedilmesi ile büyük bir kriz yaşanmış olsa da zaman içerisinde

kriz hali aşılmıştır (Yılmaz, 2021, s. 205). Türkiye Afganistan’da savaşan pozisyonda olmamakla birlikte koalisyon içerisinde yer almıştır. Irak Savaşı’nın “kaçınılmaz” bir hal almasından sonra ise ABD ile işbirliği yapmıştır. Özellikle Kuzey Irak’ta Kürt gruplarının varlığı, Musul ve Kerkük’ün Türkiye için önemi ve bölgedeki Türkmenlerin durumu Türkiye’nin Amerika’nın yanında yer almasının gerekçeleri arasındadır. Ayrıca bu dönem Türk dış politikası Avrupa Birliği’ne yönelmiştir. Hatta pek çok yazara göre Türk dış politikası bu dönemde Avrupalılaştırmıştır (Bkz. Ulusoy, 2009; Baç & Gürsoy, 2010; Demirtaş-Coşkun, 2015). Ali Balcı’ya göre 2002’de tek başına iktidar olan AK Parti, özellikle 1990’lı yıllar boyunca Türkiye’deki güvensizlik ortamının getirdiği ve hatta bazı dönemlerde dış politika kararlarını da alan ordu ile dış politika üzerinden Avrupa Birliği hedefini kaldıraç olarak kullanarak hesaplaşmıştır (Balcı, 2015).

2. 4. 2008’den Günümüze “Belirsizlik Çağı”nda Türk Dış Politikası

Soğuk Savaş sonrası dönemde Amerika’nın hâkimiyetinin azalmasıyla bir düzensizlik ve belirsizlik ortamı oluşmuştur. Bir yandan ABD ve AB’de yeni bir popülizm ve ulusalcılık dalgası ön plana çıkmış; öte yandan Çin ve Rusya güçlerini ve etkilerini arttırmıştır. Nitekim Soğuk Savaş sonrası dönemde devlet egemenliği erozyona uğramıştır. Çin yükselişini sürdürürken ABD’nin gücü 2008 ekonomik krizinden sonra “göreceli olarak” gerilemeye başlamıştır (Yahuda, 2019, s. 41-42). William Overholt’a göre yaşanan dönüşümün temel nedeni, Japonya’nın gücü azalırken Çin ve Hindistan gibi ülkelerin yükselmeleridir. Bu doğrultuda ABD’nin izlediği Japonya ve Çin’i birbirine karşı koruyan politikadan, Japonya’yı silahlandırarak Çin’e karşı ittifaka çağıran bir politikaya geçiş yapmasından kaynaklanmaktadır (Overholt, 2011). Fareed Zakaria da 2008’den itibaren Amerika’nın gücünün gerilemesinin yerine, diğer ülkelerin yükselişlerinden bahsedilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Zakaria, ortaya çıkan değişimin temelinde dünyanın sanayileşmiş, zengin ve küresel güçlerinin özellikle 2010 sonrası dönemde aşırı borçlanma ve yüksek işsizlik ile karşı karşıya gelirken, diğer bölgelerde hızlı bir toparlanma sürecinin ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Bu durum her ne kadar Asya ülkelerinin yükselişleri ile ortaya çıkmış olsa da onunla sınırlı kalmamıştır. Artık en fakir 42 ülke dışarıda bırakılacak olursa Dünya’nın 142 ülkesi giderek üretken ekonomiler haline gelmiştir. Aslında bu durum Dünya’da “ilk kez ortaya çıkan bir fenomendir ve yeni bir küresel düzenin doğuşuna şahit” olduğumuzu göstermektedir (Zakaria, 2009, s. 14-17). Zakaria’ya göre “diğerlerinin yükselişi” ile “Amerika sonrası Dünya’ya geçiş süreci” yaşanmaktadır. Bu süreçle birlikte uluslararası sistemin yapısında bir belirsizlik çağı ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmeler olurken Türk dış politikası da 2008 sonrasında bir değişime uğramıştır. Aslında 2008’den 2015’a kadar olan dönem Dünya politikasında yeni bir “çok kutupluluğa geçiş dönemi” olarak görülebilir. Ancak genel olarak bu dönemde uluslararası sistemin yapısı “çok merkezli” olarak ifade edilmiştir.

İlk olarak Türkiye bu dönemde AK Parti iktidarının ilk döneminde çevre ülkeler ile iyi ilişkiler kurmak bağlamında “komşularla sıfır sorun” politikasını uygulamıştır. Ahmet Davutoğlu bu dönemde Türk dış politikasına yeni bir vizyon tanımlamıştır. Buna göre “Türkiye’nin sahip olduğu özel coğrafya” çok farklı coğrafyalarda ona “kendine özgü ve büyük bir manevra kabiliyeti” vermektedir (Davutoğlu, 2008, s. 78). Bu dönemde Türkiye bir önceki dönemden oldukça farklı hareket etmiş ve çevresindeki ülkelerle ikili ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. Davutoğlu’nun belirttiği üzere, Suriye ve Gürcistan ile Türkiye’nin ikili ilişkileri bunun çarpıcı örneği olmuştur. Bulgaristan ile ilişkiler geliştirilmiş, İran ile ilişkilerinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Davutoğlu’na göre Türkiye komşuları ile ciddi bir güven ilişkisi tesis etmiştir (Davutoğlu, 2008, s. 80). Balkan, Orta Doğu, Kafkas, Hazar, Akdeniz ve Karadeniz ülkesi olan Türkiye çevresindeki rolünü yalnızca kendisi için değil bütün bölge ülkeleri için güvenlik sağlamak olarak görmüştür. Bu politika özellikle AK Parti’nin ilk döneminde olumlu karşılanmıştır. Daha sonraki süreçte ise Türkiye çevre ve bölgesini şekillendirmeye yönelmiştir. Aslında 2010 Mavi Marmara Krizi’nden itibaren Türkiye nüfuzunu maksimize etmeyi amaçlamıştır.

“Arap Baharı” olarak adlandırılan toplumsal hareketlerin başlaması ile Türkiye’nin çevre ülkelerle olan ilişkileri önemli bir değişim geçirmiştir. Bu değişimin temelinde Türkiye’nin özellikle Suriye’deki isyana olumlu yaklaşması yatmaktadır. Ancak ilk birkaç yıl uluslararası sistem ile uyumlu olarak görülebilecek bu politika 2013’ten itibaren değişime uğramıştır. Alim’in belirttiğine göre, Türkiye Suriye Krizi’nde ihtiyatlı bir politika takip etmemiştir. Türk liderler, Suriye’de güç dengesi Esad rejimi lehine değişmesine rağmen ülkenin “geleceğinde Esad’ın rolünün olmadığı” görüşüne bağlı kalmayı sürdürmüştür. Türkiye yeni oluşan koşullara adapte olmamış ve esnek davranmamıştır (Alim, 2022, s. 310). Türkiye, Suriye krizinin kaynağını Suriye yönetiminin politikaları olarak görmüş ve çözümünü ülkede yönetiminin değişmesi olarak belirlemiştir. Bu durum yaşanan sorunların esasını teşkil etmiştir (Çağlar, 2019, s. 514). Bununla birlikte 2013’ten itibaren Türkiye’nin Ortadoğu’da “yalnız kaldığı” eleştirileri dile getirilmeye başlanmıştır (Elmacıoğlu, 2022). 2013’te Gezi Parkı protestoları sonrasında Türkiye’nin iç politikasında gerilimler arttığı gibi, dış politikada da yaşadığı krizlerin sayısı dramatik bir biçimde yükselmiştir. Suriye, Rusya, Irak, Amerika, Suudi Arabistan’ın yanı sıra GKRY ve Yunanistan ile kriz yaşamayı sürdürmüştür. Fuat Aksu’nun belirttiğine göre bu krizlerin önemli bir kısmında Türkiye’deki karar birimleri geleneksel dış politika yaklaşımından uzaklaşmıştır (Aksu, 2018).

Bu durum 2013 sonrasında “değerli yalnızlık” söylemi ile dile getirilmiştir (Çelik, 2015, s. 73). Oğuzlu ve Han’a göre, Türkiye’nin Müslüman Kardeşler bağlantılı gruplara destek vermesi, bölgesinde yeni bir düzen oluşturma yönünde kararlı tutumu, Neo-Osmanlılık hevesi dış politika gündemini şekillendirmiştir. Bu dönemde Türkiye’nin birçok

bölgesel krize askeri olarak müdahil olmasında sistemik ve bölgesel düzeylerde ortaya çıkan çok kutupluluk kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur. 2011'den 2015 sonuna kadar Orta Doğu'daki bölgesel düzen, Türkiye'nin manevra kabiliyetinin nispeten yüksek olduğu, "gevşek çok kutuplu" sistem özelliği göstermektedir (Oğuzlu & Han, 2023 s. 72). Türkiye'nin 2015'te NATO üyesi olarak SU-24 Rus uçağını düşürmesiyle sadece bölgesel değil küresel bir krizin de eşiğine gelse ve ikili ilişkiler bir süre kesintiye uğrasa da bir süre sonra Rusya ile olan işbirliğini geliştirmiştir (Özcan, Balta & Beşgül, 2017, s.11). 2016'dan sonra Türk-Rus ilişkileri ivme kazanmıştır. S-400'lerin satın alınması bu ilişkilerin başlangıcı olarak görülebilir.

Aynı dönemde Türkiye bölgesel olarak güç kullanımını arttırmıştır. Bu dönem Türkiye'nin iç politikasında yaşanan darbe girişimi nedeniyle oldukça sallantılı bir dönem olarak görülebilir. 2017 Anayasa Referandumu sonrası ülkenin yönetim sistemi değişmiş ve başkanlık modeline geçilmiştir. Yeni sistemde içeride ve dışarıda artan milliyetçiliğin getirdiği ortamda 2018'de AK Parti ve MHP ittifakının kurulmasına neden olmuştur. Bu durumun hem nedeni hem sonucu olarak Türkiye'de milliyetçilik ve Batı karşıtı eğilim hem iç hem de dış politikada güçlenmiştir (Balta, 2021, s. 184). Örneğin Türkiye'nin AB üyelik sürecinde hızlı bir dönemin ardından bu dönemde herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. Türkiye'de yeni siyasi sistemin kurumsallaşmaya başladığı bu dönemde, ne kadar etkili olduğu konusu tartışmalı olsa da Cumhurbaşkanlığına bağlı Güvenlik ve Dış Politikalar Kurulu da oluşturulmuştur. Türkiye'de dış politika konularında aktör sayısının artması olarak değerlendirilebilecek bu ve benzeri gelişmelere rağmen kararlaştırma süreci merkezileşmiştir.

Türkiye 2016'dan 2020'ye kadar Suriye ve Irak'a beş askeri operasyon düzenleyerek müdahale etmiştir (Adar, 2022, s. 435-438). Bu dönem açısından Türkiye-Rusya ilişkileri Türk dış politikasının geleneksel yaklaşımının aksine ivme kazanmıştır. Ancak bölgesel alt sistemde Türkiye'nin yalnızlığı giderek artmıştır. Bunun en belirgin örneği Doğu Akdeniz'de gerçekleşmiştir (Adar, 2022, s. 438). Fakat belki de önemle vurgulanması gereken şey Cumhurbaşkanı R. Tayyip Erdoğan'ın ve Türk dış politikasının 2020'den itibaren yeniden çevresi ile iyi ilişkiler geliştirme yönünde çaba sarf etmeye yönelik pragmatik ve rasyonel dış politika eğilimidir. Türkiye böylelikle İsrail, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, ABD gibi ülkelerle ikili ilişkilerini düzeltmeye başlamıştır. Özellikle 23 Şubat 2022'de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı Türkiye'nin maceracılıktan uzak bir dış politika anlayışını belirgin hale getirmiştir (Tuğtan, 2022). Aslında Rusya ile konuşabilen bir ülke olarak öne çıkmasını sağlayan bu ilişki, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerine de pozitif yansımıştır. Bu durum Türkiye'nin uluslararası sistemin çok kutupluğa doğru bir dönüşümün içerisinde olduğu bir dönemde dış politikasında daha dengeli ve maceracılıktan uzak bir yol izlemeye yöneldiğini göstermektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin stratejik ortamı 2016'dan günümüze kısıtlayıcıdır.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılını kutlarken, uluslararası sistemin yapısal dönüşümüne verdiği tepkiler ve Türkiye'nin dış politika evrimi önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bu makale, neoklasik realizm perspektifini temel alarak, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki değişimlere nasıl tepki verdiği sorusuna odaklanmıştır. Çalışma, müsamahakâr ve kısıtlayıcı stratejik ortamların etkisi altında Türk dış politikasını incelenmiştir. İki dünya savaşı arası dönemin çok kutuplu yapısı, Soğuk Savaş döneminin keskin iki kutuplu düzeni, Soğuk Savaş sonrası dönemin tek kutuplu düzeni ve 2008'den itibaren yaşanan “belirsizlik çağı” bağlamında, Türkiye'nin bu dönemlerdeki uluslararası sistemdeki değişimlere verdiği tepkiler analiz edilmiştir. Türk dış politikasının “komşularla sıfır sorun” yaklaşımının parlak dönemi yansıttığı iddialarına rağmen, 2013 yılından itibaren Türkiye'nin bölge ülkelerinden uzaklaşarak ve kendi nüfuzunu artırmayı hedeflediği gözlemlenmiştir. Bu durum, Türkiye'nin dış politikada giderek izole hale gelmesine yol açmıştır. Nitekim 2016-2020 dönemi ülke içerisinde darbe girişimi ertesinde büyük çalkantıların yaşandığı ve aynı zamanda uluslararası alanda güç kullanımının arttığı bir dönem olarak kayda geçmiştir.

AK Parti 2016'da yaşanan darbe girişimini bastırmayı başarmış olsa daha sonra sert dış politika yaklaşımı benimsemiştir. Bu bağlamda bir dönem için Türkiye'nin neredeyse dış politika krizlerine sıkışmış gibi görüldüğü ifade edilebilir. Ancak 2020'den günümüze Türkiye dış politika yaklaşımında daha ihtiyatlı bir pozisyonu benimsemiştir. Türkiye, uluslararası sistemin belirsizlikleri karşısında dış politikasını gözden geçirmiştir. Bu nedenle uluslararası sistem çok kutuplu hale gelip belirsizlik arttıkça, Türkiye'nin daha dengeli bir dış politika tercih etmeye yöneldiği söylenebilir. Ayrıca 2020'den günümüze yaşanan süreç, ilginç bir biçimde, İkinci Dünya Savaşı öncesi dönem ile benzerlikler taşımaktadır. 2020'den günümüze Türkiye sorun yaşadığı İsrail, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, ABD gibi ülkelerle ilişkilerini düzeltme çabası içerisine girmiştir. 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı ile küresel ölçekte üçüncü bir dünya savaşının eşiğine gelinip gelinmediği uluslararası kamuoyunda yoğun şekilde tartışma konusu haline gelmiştir. Bu dönemi özgün kılan ise Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı öncesine benzer şekilde, yeniden dengeli bir politika izlemeye yönelmiş olmasıdır. Bu açıdan Türkiye'de kararlaştırma sürecinin yeniden merkezileşmiş olması da dikkatle değerlendirilmelidir. Makalenin başındaki sorunun tekrar ele alınması durumunda, uluslararası sistemin çok kutuplu hale geldiği ve belirsizliklerin arttığı kısıtlayıcı stratejik ortamlar bağlamında Türk dış politikasının daha dengeli bir yaklaşımı benimsediği ve maceracılıktan uzaklaştığı gözlemlenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ayşe Küçük: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ayşe Küçük: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Adar, S. (2022). Dış politikada aktivizmden sıkışmışlığa cüretkâr kuvvet kullanımı, zayıflayan diplomatik kapasite, artan bölgesel yalnızlık. *Eleştirel Güvenlik ve Türkiye: Uluslararası İlişkilerde Alternatif Yaklaşım* (431-459). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aksu, F. (2018). Türk dış politikası krizlerinde hükümetler, cumhurbaşkanları, başbakanlar, *Uluslararası İlişkiler*, 15(59), 65-87. <https://dx.doi.org/10.33458/uidergisi.523830>
- Aktaş, M. (2006). *Demokrat Parti dönemi Türk Sovyet ilişkilerinde Amerikan faktörü*. İstanbul: Şema Yayınevi.
- Alim, E. (2022). Prudence as an antidote to foreign policy adventurism: The case of Turkey in the Syrian crisis, *Global Society*, 37(2), 292-314. <https://doi.org/10.1080/13600826.2022.2110040>
- Allison, G. T. (1971). *Essence of decision: explaining the Cuban missile crisis*. Little Brown and Company, Boston.
- Ataman, M. (2003). Özalist dış politika: Aktif ve rasyonel bir anlayış. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 49-64.
- Aydemir, S. S. (2021). The first diplomatic crisis that caused harm to the image of the USA in the eyes of the Turkish public: The Johnson Letter. *International Journal of Eurasia Social Sciences/Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(45), 632-633. <http://dx.doi.org/10.35826/ijjoess.2959>
- Aydın, M. (2000). Determinants of Turkish foreign policy: Changing patterns and conjunctures during the Cold War. *Middle Eastern Studies*, 36(1), 103-139.

- Balcı, A. & Madakbaş Güler, E. (2018). Turgut Özal dış politikası: Amerikan düzeninde yeniden konumlanma ve otonomi arayışı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 15(55): 77-89.
- Balcı, A. (2013). *Türkiye dış politikası: ilkeler, aktörler, uygulamalar*, İstanbul: etkileşim yayınları.
- Balcı, A. (2015). *Dış politikada hesaplaşmak*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Balekoğlu, F. (2021). *Küba füze krizi 1962*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Balta, E. (2021). *Tedirginlik Çağı: Şiddet, Aidiyet ve Siyaset Üzerine*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bengio, O. (2009). *Türkiye-İsrail: hayalet ittifaktan stratejik işbirliğine* (Çev. Filiz Kaynak Dışkaya). Ankara: Erguvan Yayınevi.
- Bercovitch, J., & Jackson, R. D. W. (2009). *Conflict resolution in the twenty-first century: principles, methods, and approaches*. University of Michigan Press.
- Bora, T. (2023). *Demirel*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brooks, S. G. (1997). Dueling realisms. *International Organization*, 51(3), 445-477.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük satranç tahtası: Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeopolitik gereklilikleri* (Çev. Yelda Türedi). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Churchill, W. (1946, 5 Mart). *Winston Churchill's iron curtain speech*. 1 Eylül 2023 tarihinde <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/winston-churchills-iron-curtain-speech-march-5-1946> adresinden erişilmiştir.
- Çağlar, M. T. (2019). Suriye krizinde aktörler, uyuşmayan talepler ve çatışan çözümler. *International Journal of Social Inquiry*, 21(2), 507-544. <https://doi.org/10.37093/ijisi.659009>
- Çelebi, O. (2017). Taşradan demokrasiye açılan kapı: İsmet İnönü'nün 14-26 Eylül 1947 tarihli yurtiçi gezisi. *Journal of International Social Research*, 10(54), 279-297. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175434595>
- Çelik, A. H. (2015) Türk dış politikasının niteliği üzerine kavramsal bir tartışma: Değerli yalnızlık mı, şuurlu dinamizm mi?. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5(2), 67-89.
- Çetinkaya, G. (2019). Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve Eisenhower Doktrini. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 1-14.
- Darbede Kilit İsimler. (1998, 17 Şubat). *Hürriyet*.
- Davutoğlu, A. (2008). Turkey's foreign policy vision: An assessment of 2007. *Insight Turkey* 10(1), 77-96.
- Demirtaş Coşkun, B. (2015). Turkish foreign policy towards the Balkans: A Europeanized foreign policy in a de-europeanized national context?,

- Journal Of Balkan and Near East Studies*, 17(2), 123-140.
<https://doi.org/10.1080/19448953.2014.994283>
- Deringil, S. (1985). Dış politikada süreklilik sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü. *Toplum ve Bilim*, (28), 93-109.
- Deringil, S. (2015). *Denge oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikası* (6. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Deutsch, K. W. (1957). Mass communications and the loss of freedom in national decision-making: A possible research approach to interstate conflicts. *Conflict Resolution*, 1(2), 200-211.
<https://doi.org/10.1177/002200275700100207>
- Dışişleri Bakanlığı Belleteni. (1966, Sayı 16). *Ministry of Foreign Affairs*.
<http://diad.mfa.gov.tr/>. (15 Ocak 1966). 06 Eylül 2023 tarihinde <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1966-sayi-16-27.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Donelli, F. (2020). Explaining the role of intervening variables in Turkey's foreign policy behaviour. *Interdisciplinary Political Studies*, 6(2), 223-257. 10.1285/i20398573v6n2p223
- E. Lobell, s. (2009). Threat assessment, the state, and foreign policy: a neoclassical realist model. (Ed.) S. Lobell, N. Ripsman, & J. Taliaferro, *Neoclassical realism, the state, and foreign policy* içinde (ss. 42-74). Cambridge: Cambridge University Press.
- Elmacıoğlu, L. (2022). “Komşularla sıfır sorun”dan “değerli yalnızlık” politikasına değişmeyen “düşman”: Yunanistan, *IndyTurk*.
<https://www.indytrk.com/node/583461/d%C3%bcnya/kom%C5%9Fularla-s%C4%b1f%C4%b1r-sorundan-de%C4%9Ferli-yaln%C4%b1zl%C4%b1k-politikas%C4%b1na-de%C4%9Fi%C5%9Fmeyen-d%C3%BC%C5%9Fman>
- Elrod, R. B. (1976). The concert of Europe: A fresh look at an international system. *World Politics*. 28(2), 159-174.
<https://doi.org/10.2307/2009888>
- Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet ilişkileri ve Boğazlar meselesi*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Gönlübol M. & Ülman H. (1990). Blokların kuruluşu ve Türkiye. *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gönlübol M. & Ülman, H. (1990). II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk dış politikası (1945-65). (Ed.) Gönlübol M. ve diğerleri. *Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I*. (7. Baskı) içinde. Ankara: Elif Matbaası.
- Gözen, R. (2009) *İmparatorluktan küresel aktörlüğe Türkiye'nin dış politikası*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Gülboy, B. S. (2009). Uluslararası sistemin evrimi çerçevesinde Türk dış politikasını yeniden dönemlendirmek. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1(2), 33-39.

- Haas, E. B. (1958). The challenge of regionalism. *International Organization*, 12(4), 440-458.
- Hale, W. (2003). *Türk dış politikası 1774-2000*. İstanbul: Mozaik Yayınları.
- Hunter, S. (1991). Bridge or frontier? Turkey's post-Cold War geopolitical posture. *The International Spectator*. 34(1).
- İnönü, İ. (1945, 9 Temmuz). *İstanbul Dolmabahçe Sarayındaki bir toplantıda Türk – Sovyet ilişkileri, ABD ve İngiltere ile ilişkiler, çok partililiğin ve basın hürriyetinin gerekliliği ve pahalılık / piyasadaki ürünlerin fiyat ayarları ve paranın durumu ile ilgili verilen söylev*. 11 Eylül 2023 tarihinde <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm> adresinden erişilmiştir.
- İnönü, İ. (1946, 29 Mayıs). *Trabzon Halkevi'nde Türk-Sovyet ilişkileri, uluslararası durum ve iç politika hakkında verilen söylev*. 12 Eylül 2023 tarihinde <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm> adresinden erişilmiştir.
- İşçi, O. (2022). Sovyet talepleri ve tarihsel arkaplanı. *Toplumsal Tarih*. 58-65.
- Kelkitli, F. A. (2023). A neo-classical realist account of Türkiye's foreign policy behavior: The comparison of Bülent Ecevit's 1978-1979 and 1999-2002 governments. *Alternatif Politika*, 15(2), 2023, 315-343. 10.53376/ap.2023.12
- Kennan, G. (1946). *Long Telegram*, 09 Eylül 2023 tarihinde <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm> adresinden erişilmiştir.
- Kennedy, P. (2001). *Büyük güçlerin yükselişi ve çöküşleri* (Çev. Birtane Karanakçı). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kitchen, N. (2010). Systemic pressures and domestic ideas: A neoclassical realist model of grand strategy formation. *Review of International Studies*, 36(1), 117-143. <https://doi.org/10.1017/S0260210509990532>
- Klapsis, A. (2022). 1930'larda Yunan dış politikası ve Türkiye ile ilişkiler. (Ed.) Özsüer, E. *Tarih ve uluslararası ilişkiler perspektifinden Türk-Yunan ilişkileri 1821-2021 içinde* (ss. 68-75) İstanbul: Boyut Yayınları.
- Korkmazcan, N. S. (2015). *İkinci Dünya Savaşında Türk diplomasisi* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Küçük, Y. (1986). *Türkiye üzerine tezler (1908-1998)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Lemke, T. (2023). International relations and the 19th century concert system. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.784>
- Lika, İ. (2015). *The quest for security: Soviet Union's demands from Turkey, 1945-1946* [yüksek lisans tezi]. Bilkent University Graduate School of Social Sciences.

- Matiç, U. (2019). Türk dış politikasında tez canlılık sorunu, *Ortadoğu Etüdüleri* 11(1), 86-113.
- Murat, T. (2018). Bandung Konferansı ve Türkiye. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2), 363-379. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.460970>.
- Müftüler Baç, M. & Gürsoy, Y. (2010). Is there a Europeanization of Turkish foreign policy? An addendum to the literature on EU candidates. *Turkish Studies*, 11(3), 405-427. <https://doi.org/10.1080/14683849.2010.506734>
- Oğuzlu, T. & Han, A. K. (2023). Making sense of Turkey's foreign policy from the perspective of neorealism. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 20(78), 59-77. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.1284178>.
- Oran, B. (2008). Batı bloku ekseninde Türkiye. (Ed.) Oran B. *Türk dış politikası* Cilt 1 (1919-1980) içinde (ss. 477-498.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Overholt, W. H. (2011). *Asya, Amerika ve jeopolitiğin dönüşümü* (Çev. Fatih Tokatlı). İstanbul: Efil Yayınları.
- Özcan, G. & Balta, E. & Beşgül, B. Giriş. (Der.) Özcan G., Balta E. & Beşgül B. *Kuşku ile komşuluk: Türkiye ve Rusya ilişkilerinde değişen dinamikler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkan, B. (2017). 1945 Türkiye-SSCB krizi: Dış politikada kurucu mitin inşası. (Der.) Özcan G., Balta E. & Beşgül B. *Kuşku ile komşuluk: Türkiye ve Rusya ilişkilerinde değişen dinamikler* içinde (ss. 55-78) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Paker, E. B. (2012). *Küresel güvenlik kompleksi: Uluslararası siyaset ve güvenlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Putnam, R. D. (1988). Diplomacy and the logic of two level games. *International Organization*. 2(3), 427-460.
- Ripsman, N. M., Taliaferro, J. W., & Lobell, S. E. (2016). *Neoclassical realist theory of international politics*. Oxford University Press.
- Rose, G. (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World politics*, 51(1), 144-172.
- Roseneau, J. N. (1969). *Linkage politics: Essays on the convergence of national and international systems*. Free Press
- Sander, O. (2021) *Siyasi Tarih*. Ankara: Metis Yayınları.
- Sarınay, Y. (1996). Atatürk'ün Hatay politikası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(34), 3-65.
- Saygı, T. (2015). Lozan Antlaşması'nda Musul sorunu ve Hatay meselesi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 157-174. <https://doi.org/10.17828/yasbed.70620>.

- Smith, N. R. (2018). Can neoclassical realism become a genuine theory of international relations?. *The Journal of Politics*, 80(2), 742-749 <https://doi.org/10.1086/696882>.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2011). *İki savaş sırası ve arasında Türk dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2014). Soğuk Savaş sonrası Türk dış politikasının analizi için bir çerçeve. (Der.) Sönmezoğlu F. ve Bayır Ö. E. *Dış politika karşılaştırmalı bir bakış* içinde. İstanbul: Der Yayınları.
- Şihmantepe, A. (2019). *Türk dış politikasında bir lider: Süleyman Demirel*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- The Rise of Multipolarity in International Politics (2021). 10 Eylül 2023 tarihinde <https://www.currentaffairsreview.com/the-rise-of-multipolarity-in-international-politics/> adresinden edinilmiştir.
- Toker, M. (1971). *Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu*. Ankara: Akis Yayınları.
- Tuğtan, M. A. (2022). Türkiye ve değişen dünya düzeni. *Panorama*, 08.09.2023 tarihinde <https://www.uikpanorama.com/blog/2022/10/17/mat2/> adresinden erişilmiştir.
- Tuncer, H. (2008). *Atatürkçü dış politika*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, S. & Ertuğrul, S. (2005). A study for Turkey's Bosnia Herzegovina policy in the post-Cold War period. *International Symposium on Bosnia and Herzegovina from Past to Present*. 28-30 Nisan 2005.
- Ulusoy, K. (2008). The Europeanization of Turkey and its impact on the Cyprus problem. *Journal of Southern Europe and The Balkans*. 10 (3), 309-329. <https://doi.org/10.1080/14613190802493634>
- Uslu, A., & Aytekin, A. (2022). Burjuva devriminin ve savaşın belirsiz sınırlarında. Ed. Atılğan, G., Saraçoğlu, C., Uslu, A. *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat*. (s. 89-193) İstanbul: Yordam Kitap.
- Üçbaş, Ü. (2020). *Neoklasik realizm ve Türkiye'de dış politikanın süreçsel analizi*. [Doktora tezi], İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. McGraw-Hill Publishing.
- Wohlfort, W. C. (2022). Polarity and international order: Past and future. Polarity. Græger N. ve diğerleri. *International Relations: Past, Present, Future* (411-424). Cham: Springer International Publishing.
- Yahuda, M. B. (2019). *The international politics of the Asia-Pacific*. London: Routledge.

- Yılmaz, M. E. (2008). The new world order: An outline of the post-Cold War era. *Alternatives*, 7(4), 44-58.
- Yılmaz, S. (2015). Neoklasik realizm: İlerletici mi yozlaştırıcı mı? Lakatosyan bir değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (46), 1-18.
- Yılmaz, S. (2021). A government devoid of strong leadership: A neoclassical realist explanation of Turkey's Iraq war decision in 2003. *All-Azimuth*, 10(2), 197-212.
- Zakaria, F. (2009). *Post American world and the rise of the rest*. Penguin Books.

Extended Abstract

In this article, as we approach the 100th anniversary of the Republic of Türkiye, its behaviour in the face of changes in the systemic transformations is discussed from a neoclassical realist perspective within the framework of restrictive and permissive strategic environments. The main problem of the article is whether Türkiye followed an adventurous or balanced foreign policy when the international system was moving towards multipolarity.

The article divides the position of Turkish foreign policy vis-à-vis the international system into four main periods. The first period is the interwar period. This process (roughly 1923-1945), points to multipolarity. This period is divided into three: The first period is the founding period of Türkiye. Turkish foreign policy initiated the War of Independence movement to reject the decisions of the Treaty of Sevres. After the success of the national struggle, the state was built. However, in the second period (Lausanne peace treaty period 1923-30), Türkiye focused on solving the problems remaining from the Peace Treaty. In the third period, which started in 1930, Türkiye turned to the understanding of joint action with the West as it resolved its problems with the West. During this period, Turkish foreign policy decisions were taken centrally under leadership of Atatürk and İnönü. In this period, Hatay was included in the territory of Türkiye. Türkiye managed to revise the Montreux Treaty by benefitting from the conflicts of interests of great powers. Many authors refer to this period as the policy of equilibrium. This balance policy was successfully implemented throughout World War II, enabling Türkiye to avoid war.

The second period analysed in the article is the Cold War period. The sharp clustering in the Cold War shaped Türkiye's foreign policy options. In the same period, when the Soviet Union requested the return of Kars and Ardahan from Türkiye, Türkiye allied with the USA. In this period, which can be divided into two, Türkiye shaped its foreign policy behaviours based on Western interests until the Johnson letter in 1964. In 1964, it was declared that the weapons given to Türkiye following the Truman Doctrine could not be used, and it faced the fact that Western countries would not guarantee

Türkiye's security, even though it was within the borders of NATO. Between 1964 and 1991, more autonomous foreign policy behaviour was tried to be developed. The *détente* between blocks has been significant in the development of this policy. In this period, which corresponds to the *détente* and softening period of the Cold War, it can be said that Türkiye adopted a relatively more multi-dimensional policy. Turkish invasion of Cyprus in 1974 indicates this. Türkiye has gone through messy and turbulent times in its domestic politics.

When the Cold War ended, the USA took over the leadership of the unipolar world. With the disintegration of the Soviet Union, a vast geography was opened in front of Türkiye. The discourse of the "Turkish world from the Adriatic to China" began to be adopted. This statement of Türkiye was supported by the USA. Its general move at this point was to increase its influence on the Turkic republics. Until 1994, Türkiye tried to take on the role of elder brother in the region. However, as Russia gained power, Türkiye could not manage to fulfil this role. During the period, Türkiye was thrown into adventurous tendencies. Some Turkish officials took part in the coup attempt in Azerbaijan in which Elchibey was tried to be brought back. The attempt was prevented after Süleyman Demirel informed Haydar Aliyev about the issue. In the crisis that broke out in Yugoslavia, Türkiye invited the USA to intervene. In general, the policy of the period was to act together with the allies. Until 2008, there was generally no challenge to the structure of the international system. This situation continued in the years when the JDP came to power. It can be said that Türkiye acted directly with the USA in the process leading up to the rejection of the March 1st Memorandum. Türkiye showed this support with the March 6 Memorandum after the September 11 attacks.

Although there is a substantial change within the framework of concepts such as zero problems with neighbours and the centre country, Türkiye's foreign policy in this period parallels the structure of the international system. After 2008, with the relative decline of US power and the rise of powers such as China and Russia, the "age of uncertainty" emerged. In the "Rise of the Rest" period, Turkish foreign policy experienced a breakdown in 2008. After the Arab Revolts began, Türkiye tried to maximize its influence in the region. This situation led to the developing of a foreign policy centred on the Muslim Brothers. Until 2015, the loose multipolar systemic structure continued, and this approach can be seen as relatively usual. However, many actors have changed their foreign policy orientation. Although Türkiye understood that Assad would remain in power in Syria, it did not abandon its policy. Between 2016-2020, Türkiye experienced multiple crises with many global and regional actors. This situation has caused Türkiye to become isolated in its region, and in the world. During this period, the use of force increased and Türkiye carried out military operations in Syria and Iraq, Türkiye did not follow policies parallel to the structure of the international system. After 2016, it moved away from traditional alliance

relations and developed good relations with Russia. However, after 2020, Türkiye moved away from pursuing an adventurous policy in the international system. Problems with countries such as the UAE, Egypt, and Israel began to be resolved during this period. As a result, Türkiye has tended to pursue a balanced foreign policy again after 2020, in parallel with the foreign policy of the period just before the Second World War. Interestingly, the decision-making process in foreign policy has become centralized in a way reminiscent of that period despite the increase in the number of actors.

ⁱ Uluslararası sistem sadece lineer bir yapıya sahip değildir. Neoklasik realizmin sistem anlayışı, sadece dikey boyutlara değil, aynı zamanda yatay boyutlara da dikkat çekmektedir.

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA BATILILAŞMA ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNE ELEŞTİREL YAKLAŞIM: CANLANMA MI? GEÇMİŞİN TEKRARI MI?

Eser GEMİCİ* & Murat ERCAN**

Öz

Çalışmada, Türkiye'de batılılaşma hareketlerinin tarihsel süreci de göz önüne alınarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yıl dönümünde Türkiye-AB ilişkilerinin eleştirel bir yaklaşımla incelenmesi düşünülmüştür. Diğer yandan çalışma, belirlenen tarihsel dönemler (1959-1980, 1980-1999, 1999-2005, 2006-2016) üzerinden ilişkileri incelerken aşağıdaki temel noktalara odaklanmaktadır. 1959-1980: İlişkilerin başlangıcı ve Ankara Anlaşması dönemi içerisinde, ilk temasların ve iş birliği anlaşmalarının nasıl şekillendiğini ve buradan hareketle bu süreçteki Türkiye-AB ilişkileri ele alınmaktadır. 1980-1999: Askeri müdahalenin ardından ilişkilerin durumu ve ekonomik iş birliği. Gümrük Birliği ve ekonomik reformlar sürecinde nasıl bir yol izlendiği değerlendirilmektedir. 1999-2005: Türkiye'nin aday ülke olarak kabul edilmesi ve katılım müzakerelerinin başlaması. AB normlarına uyum sağlamada ortaya konulan uygulamalar ve reform süreçlerindeki adımlar eleştirel bir bakış açısıyla incelenmektedir. 2006-2016: Katılım müzakerelerinin ilerlemesi ve ilişkilerin siyasi dinamikleri. Demokratik reformlar ve kamu hizmetleri alanındaki değişikliklerin etkileri vurgulanmaktadır. Çalışma temelde batılılaşma çerçevesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına doğru yaklaşırken, Türkiye-AB ilişkilerini derinlemesine incelemek, eleştirel bir analiz sunmak amacıyla ele alınmıştır. Bu amaç doğrultusunda nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği ile ortaya konulan uygulamalar, çalışmalar irdelenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak çalışmanın sonunda, belirtilen tarihsel dönemlerin birleşimi ile Türkiye-AB ilişkilerinin genel seyri değerlendirilmiş ve geleceğe yönelik bir perspektif ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Türkiye-AB İlişkileri, Eleştirel Yaklaşım.

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, esergemici@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8969-3151>

** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, muratercan@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1315-9200>

A CRITICAL APPROACH TO TÜRKİYE-EU RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF WESTERNIZATION IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC: A REVIVAL? A REPETITION OF THE PAST?

Abstract

The study aimed to critically examine Türkiye-EU relations on the 100th anniversary of the Republic of Türkiye, taking into account the historical process of westernization movements in Türkiye. In this sense, the study focused on the following main points while analyzing the relations through the historical periods (1959-1980, 1980-1999, 1999-2005, 2006-2016): 1959-1980: The beginning of the relations and how the first contacts and cooperation agreements were shaped within the Ankara Agreement period, and from this point of view, Türkiye-EU relations during this period was discussed. 1980-1999: The state of relations and economic cooperation after the military intervention. The Customs Union and the economic reforms in the process are evaluated. 1999-2005: Türkiye's acceptance as a candidate country and the start of accession negotiations. The practices and steps taken in the reform processes in harmonization with EU norms were examined from a critical perspective. 2006-2016: Progress of accession negotiations and the political dynamics of relations. The effects of democratic reforms and changes in public services were emphasized. The study basically aimed to provide a critical analysis of Türkiye-EU relations within the framework of westernization as the Republic of Türkiye approaches its 100th anniversary. For this purpose, document analysis technique, one of the qualitative research methods, was used to analyze the practices and studies. As a result, at the end of the study, the general course of Türkiye-EU relations was evaluated with the combination of the historical periods mentioned and a perspective for the future was tried to be put forward.

Keywords: *Public Administration, Türkiye-EU Relations, Critical Approach.*

Giriş

Kuruluşundan itibaren Türkiye çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak hedefi ile uluslararası konjonktürdeki gelişmeleri yakından takip edip BM, OECD, NATO ve Avrupa Konseyi gibi Batı menşeli uluslararası örgütlerin ya etkin üyesi olmuş ya da bu örgütlere üye olmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşundan kısa bir süre 31 Temmuz 1959 tarihinde topluluğa başvuruda bulunmuştur. Türkiye'nin başvurusu Topluluk üyesi devletler tarafından uzun bir süre tartışılmış ve bu uzun tartışma neticesinde üye devletler dönemin uluslararası konjonktürünü de göz önünde bulundurarak Türkiye ile ortaklık ilişkisi kurulmasına karar vermişlerdir. Bu karar neticesinde Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında 1963 yılında Ankara Antlaşması akdedilmiştir. Ankara Antlaşması'nın 1964 yılında yürürlüğe girmesi ile birlikte taraflar arasındaki ilişki de resmi olarak başlamıştır. Fakat Türkiye-AB arasındaki ilişkiler kuruluşundan bu yana inişli çıkışlı bir süreç içerisinde geçmiştir.

Türkiye'nin AB serüveninin başlaması üzerinden uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen Türkiye üyelik hedefine ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedeni Türkiye'nin iç ve dış siyasetindeki gelişmeler ve bu gelişmelere bağlı olarak Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye karşı uyguladığı ikircikli politikalarıdır. Bu ikircikli politikaların nedeni ise Türkiye'nin tarihi ve kültürel değerlerinin yan sıra Türkiye'deki darbe girişimleri, ekonomik ve savunma sanayi alanındaki girişimler, Türkiye'nin dış politika açılımı ve buna bağlı olarak Ortadoğu ve Doğu Akdeniz politikalarıdır. Bu nedenlerden dolayı Türkiye-AB ilişkileri bazen duraklamış, bazen de gerilip kopma noktasına gelmiştir. Bu noktada AB Türkiye'yi üzerine düşen görev ve sorumlulukları yerine getirmedeği önyargısı ile suçlamıştır.

Türkiye-AB ilişkilerinde her zaman soğuk rüzgâr esmemiştir. İlişkilerde zaman zaman ılık rüzgarlarda esmiştir. Örneğin 1996 yılında taraflar arasında Gümrük Birliği hayata geçirilmiş, Avrupa Birliği 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'yi aday ülke ilan ederek Türkiye'nin diğer aday ülkelerle eşit konumda olacağını ifade etmiştir. Akabinde ise Avrupa Birliği 3 Ekim 2005 tarihinde Türkiye ile katılım müzakerelerini başlatmıştır. Dolayısıyla 1999-2006 yılları arası Türkiye-AB arasındaki ilişkilerinde bahar rüzgarları esmiştir. Fakat ilişkilerdeki bahar havası devam etmemiş Avrupa Konseyi, Türkiye'nin Ankara Anlaşması'na eklenen ek protokol yükümlülüklerini yerine getirmediği gerekçesi ile 8, GKRY, Türkiye'nin hava ve deniz limanlarını açmaması gerekçesi ile 6 müzakere faslını bloke etmeleri nedeniyle ilişkiler gerilmeye başlamıştır. Gerilen ilişkiler, 2010 sonrası bilhassa Avrupa Birliği'nin Gezi Parkı olayları ve 15 Temmuz darbe girişiminde Türkiye'nin karşısında yer alıp Türkiye'yi sert sözlerle eleştirmesi neticesinde kopma noktasına gelmiştir. Taraflar arasındaki ilişkiler donuk ve kopuk bir şekilde 2021 yılına kadar devam etmiştir. 2021 yılı itibariyle de taraflar bağımlılık kuramı çerçevesinde hareket etmişler ve ilişkileri tekrar canlandırma yollarını aramaya başlamışlardır.

Almanya'nın eski Şansölye Yardımcısı Joska Fischer'in de ifade ettiği gibi AB'nin Türkiye ile ilişkileri, Yunanistan'ın (Fransa ve ABD'nin de desteğiyle) her fırsatta Türkiye'yi Ege ve Akdeniz bölgesinde provoke etmesinden dolayı karmaşık bir süreç girmesine neden olmuştur. Ayrıca Yunanistan'ın Birlik üyesi olması, Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye karşı ortak dış politika uygulamalarında sorunları beraberinde getirmiş, Türkiye ile bütün diyalog mekanizmaları kapanmış ve Ankara'nın AB'nin ortak dış politikasından uzaklaşmasına neden olmuştur. Özellikle taraflar arasındaki bütün diyalog mekanizmalarının kapatılması ilişkilerin uzun bir süre gergin kalmasına neden olmuştur. İlişkilerin gergin olduğu dönemlerde AB, göç, terör, Rusya-Ukrayna krizi ve bu krize bağlı oluşan enerji sorunu gibi önemli küresel sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'nin AB'den uzaklaşması Birliğin karşılaştığı küresel sorunları daha da derinleştirmektedir. Her ne kadar AB küresel sorunların çözümüne yönelik farklı alternatifleri ortaya koymuşsa da yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda AB, Birliğe katılım sürecinde

olup da bütün diyalog mekanizmalarını kapattığı Türkiye'ye yönelmiştir. Özellikle son dönemlerde AB'nin karmaşık ilişkiye son verip ilişkileri başka bir rotaya sokmaya çalıştığı görülmektedir. Bu doğrultuda atılan en önemli adım Avrupa Siyasi Topluluğu projesinin gündeme getirilmesi ve AST'ye Türkiye'nin de davet edilmesidir.

Çalışmada öncelikle Türkiye-AB ilişkilerinin geçmiş ve yakın dönemi ortaya konarak ilişkilerin eleştirel analizi yapılacaktır. Bu noktada tarafların ilişkilerindeki sorunlar, sorunların çözümüne yönelik yakın dönemde izlenecek konular, ilişkilerin düzelmesine ilişkin nelerin yapılması gerektiği, uluslararası konjonktürdeki gelişmelerin ilişkilere etkileri, beklentiler ve olasılıklar ortaya konacaktır. Ayrıca çalışmada taraflar arasında canlanan ilişkilerin gerçek bir canlanma mı yoksa geçmişin tekrarı mı olacak? sorusunun cevabı tartışılacaktır.

1. BATILILAŞMANIN TARİHSEL SÜRECİ VE TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNİN SEYRİ

Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda batılılaşmanın tarihi, toplumun çeşitli yönleri üzerinde önemli etkileri olan karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Her ne kadar Tanzimat dönemi ile başlatılan tarihsel süreç için Mardin (1991), Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmediğini dile getirmektedir (Mardin, 1991). 19'uncu yüzyılın ortalarında başlayan Tanzimat reformları, imparatorluğun modernleşme yaklaşımında ve Batılı fikir ve uygulamaların benimsenmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu reformlar, Batılılaşmayı izlenecek resmi program olarak benimseyerek imparatorluğun gerilemesini ele almayı ve onu daha fazla dağılmaktan kurtarmayı amaçlamıştır (Akgül, 2021). Bu anlamda batılı uygulamaların ve kurumların benimsenmesi, imparatorluğun sanayileşmiş ve modern dünyayı yakalaması için gerekli görülmüştür (Muratović & Gimpl, 2020). Yasama faaliyeti olarak nitelendirilen Tanzimat hareketleri ile ortaya çıkan batılılaşma uygulamalarına yönelik büyük bir muhalif grubun da oluştuğu, ancak hiç kimsenin burnunun kanatılmadan, özgürlüğünün kısıtlanmadan, eski bir imparatorluğun çağdaşlaşma yoluna çıkıldığı aktarılmaktadır (Ortaylı, 2007).

Batılılaşmanın etkisinin görüldüğü en önemli alanlardan biri siyaset alanıydı. Tanzimat reformları, Batı modellerinden esinlenerek daha merkezi ve modern bir devlet yapısı kurmaya çalışmıştır. Bu, yeni kurumların getirilmesini ve mevcut kurumların Batılı ilkelerle uyumlu olacak şekilde yeniden düzenlenmesini içeriyordu (Akgül, 2021). Örneğin, Müslümanlar ve Hristiyanlar için hak eşitliği tesis edilmiş ve sivil mahkemeler kurulmuştur. Bu değişiklikler, yasal ve idari sistemleri modernleştirmeyi ve Batılı kavramlarla uyumlu hale getirmeyi amaçlamıştır (Facchini, 2011).

Ayrıca, Batılılaşma sürecinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal boyutları üzerinde de etkileri olmuştur. Halil İnalçık ve Roderic 856

Davison gibi akademisyenler, Tanzimat döneminin ekonomik ve sosyal yönlerini kapsamlı bir şekilde inceleyerek, imparatorluğun bu dönemde karşılaştığı değişikliklere ve zorluklara ışık tutmuşlardır (Akgül, 2021). Batılı kavram ve uygulamaların getirilmesi, Batılı güçlerin ilerlemelerini yakalamak amacıyla ekonomiyi ve toplumu modernleştirmeyi amaçlamıştır (Facchini, 2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda filizlenen Batılılaşma hareketlerinin yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin aydınlarını da etkilemiş olduğu, imparatorluğun devamını düşünenlerin Muhafazakâr, yeni bir devletin kurulmasını isteyenlerin ise İnkılapçı olarak nitelendirildiği aktarılmaktadır. İnkılapçıların, demokrasiyi bir medeniyet şekli olarak gördükleri ifade edilmektedir. Türk toplumsal yapısında ayrışmalar yaratan Batılılaşma sürecinin, Türk dış politikasında da belirsizlikleri beraberinde getirdiği dile getirilmektedir. Bunun sebebi olarak Türk devlet adamlarının Batılılaşma sürecini tanımlayamamış olmaları gösterilmektedir. Çünkü Batı denince 17-18. yy'da yeni modernleşen Batı Medeniyeti mi yoksa modernleşmemiş Batı Medeniyeti mi anlaşıldığı kavranamamıştır. Batılılaşma Osmanlı toplumsal yapısından günümüz Türkiye'sine kadar devam eden dinamik bir süreç olarak gösterilmektedir (Çınar, 2010).

Sonuç olarak, Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşmanın tarihi, toplumun çeşitli yönleri üzerinde önemli etkileri olan karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Tanzimat reformları, imparatorluğun modernleşme yaklaşımında ve Batılı fikir ve uygulamaların benimsenmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreç imparatorlukla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyaset, kültür, ekonomi ve sosyal yapıları etkilemiştir. Türkiye-AB ilişkileri de Tanzimat döneminden günümüze kadar önemli değişimler geçirmiştir. Bu ilişkileri analiz etmek için çeşitli teorik perspektifler kullanılmıştır. Örneğin inşacı yaklaşımlar, normların, kimliklerin, söylemlerin, fikirlerin ve değerlerin ilişkiyi şekillendirmedeki rolünü vurgulamaktadır. Bu yaklaşımlar, inşacılığın farklı varyantlarının farklı dönemlerde AB-Türkiye ilişkilerinin incelenmesine uygulandığını vurgulamaktadır (Aydın-Düzgüt vd., 2021). Bu çalışmada da eleştirel bir bakış açısı içerisinde Türkiye-AB ilişkilerinin süreç içerisindeki değişim düzeyleri ele alınmakta ve Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan gel gitler irdelenmektedir.

2. 1959-1980 YILLARI ARASI TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Bugün yüzyılın projesi olarak adlandırılan Avrupa Birliği'nin kuruluş felsefesine bakıldığında, Avrupa Birliği'nin Hristiyan değerler üzerine kurulmuş bir Hristiyan kulübü olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü Avrupa Birliği'nin fikir babaları olarak bilinen İtalyan şair Dante, Pierre Dubois, William Penn, Abbe de Saint Pierre, Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant ve Victor Hugo, gibi pek çok düşünür eserlerinde Avrupa'da Hristiyan kardeşliği üzerine kimlik ve bu kimlik çerçevesinde Avrupa'da bir birleşik devlet oluşturma fikirlerini savunmuşlardır. Bu düşünceler II. Dünya Savaşı

sonuna kadar devam etmiş ve savaş sonrasında siyasetçiler Avrupa’da savaşı sonlandırmak için ortak değerler üzerinde birleşen devletlerle birlik oluşturulmasını gündeme getirmişlerdir. Bu doğrultuda Avrupalı ülkeler 1951 yılında AKÇT, 1957 AET ve 1993 yılında Avrupa Birliği’ni oluşturmuşlardır. Avrupa Birliği, Türkiye ile ilişkilerini 1959’dan günümüze kadar yukarıda da ifade edildiği gibi iniş çıkışlara sahip politikalar ile sürdürmüştür. İlişkilerin iyi olduğu dönemlerde AB, Türklerin bölgesinde güçlenmemesi için Türkiye ile akdettiği metinlerde ucu açık hükümlere yer vererek ilişkilerin ileri seviyeye gitmeden tıkanmasını sağlamıştır. Çünkü Türklerin tarihini göz önünde bulunduran AB’ye göre Türkiye her zaman kendileri için hem bölgede ve hem de birlik içerisinde bir güç olma potansiyeline sahip bir ülke olarak görülmüştür. AB’nin politikaları Türkiye’nin hem aday bir ülke olma konumunu koruması hem de AB’ye bağımlı bir ülke olması gerektiğini göstermektedir. Bu doğrultuda AET, 1963 yılından 1995 yılına kadar Ankara’ya ödün vermeden Türkiye’yi sömürgeleştirme veya daha kendine bağımlı hale getirebilmek için bir süreç olarak düşünülebilir.

Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu’na Adnan Menderes’in son döneminde ortaklık başvurusunu yapmış, antlaşmayı ise Kurtuluş Savaşı’nda mücadele veren Garp Cephesi Komutanı olan ve Lozan’da ulusal egemenlik için büyük mücadele veren İsmet İnönü imzalamıştır. Anlaşmanın imzalanıp yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye’nin ortaya koyduğu gerekçenin “*Türkiye Batı Dünyasına mensuptur ve koşullar ne olursa olsun Türkiye AET’na girmesi gerektiği*” şeklinde olduğu görülmektedir (Doğan, 1974). Bu düşünceler ile Türkiye AET arasında akdedilen Ankara Antlaşması yürürlüğe girmiş oldu. Ankara Antlaşması, Türkiye’yi hem ne anlama geldiği bilinmeyen AET’na ortak üye ediyor hem de Türkiye’nin Topluluğa üye olamayacağını ortaya koyuyordu. Başka bir ifade ile Ankara Antlaşması daha başından itibaren Türkiye’nin Topluluğa ve AB’ye üye olamayacağını ve bu sürecin çok uzun olacağını göstermiştir. Çünkü yolun başındayken Avrupalı ülkeler, Türkiye’nin Müslüman kimliğini ve bu kimliğe dayalı olarak Türkiye’nin Ortadoğu’ya yakınlaşacağını tartışıyorlardı. Hatta dönemin İtalyan ve Fransız Cumhurbaşkanı kendi ihraç ürünleri yerine Müslüman bir ülke olan Türkiye’nin ürünlerinin dolaşacağından çekiniyorlardı. Fakat bu çekinceli tartışmalara rağmen Avrupalı ülkeler Türkiye ile ilgili bir ara formül bulmaya çalıştılar. Fransız Cumhurbaşkanı De Gaulle tarafından “*Türkiye ne tamamen dışarı itilmeli ne de içeri alınmalı*” şeklinde bir formül geliştirmiştir. (Yalçınsoy ve Aşırın, 2000). Ara formüldeki amaç Türkiye’yi AET’ye üye yapmadan Topluluğa bağımlı hale getirmek olmuştur. AET veya AB’nin ilişkilerin ilk başlarında ortaya koyduğu ara formül, senaryo, daha sonrası Türkiye stratejisi bugüne kadar istenildiği şekilde işlediği dikkatlerden kaçmamaktadır.

1964 yılında Ankara Antlaşması’nın yürürlüğe girmesiyle Türkiye Batılaşma sürecinde önemli adımlardan birini atarken AET’de Türkiye’nin Batı blokuna yaklaşmasını sağlamış oldu. 1960’larda AET’nin Türkiye ile

ortaklık ilişkisi kurarak Ankara'yı Batı ekseninde tutmak istemesinin temel nedenin Avrupa'yı tehdit eden komünizim faktörü olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü II. Dünya Savaşı sonrasında komünizmin Ortadoğu, Balkanlar ve Avrupa'ya yayılmaya başlaması ile Batılı özellikle Avrupalı ülkeleri tedirgin etmiştir. Fakat o dönemlerde de Batılı ülkeler Türkiye'ye karşı yalnızlaştırma politikası izleyerek Türkiye'yi Sovyet Rusya'nın tehditleri karşısında desteklememişlerdir. Batılı-Avrupalı ülkelerin Türkiye karşıtı bu politikaları 1947 yılına kadar, başka bir ifade ile komünizmin Avrupa'yı etkisi altına almaya başlamasına kadar devam etmiştir. Özellikle komünizmin Balkanlar ve Avrupa'ya genişlemesi başta ABD olmak üzere Avrupalı ülkeleri tedirgin etmiştir. Bu tedirginlik Batılı ülkelerin Türkiye politikasının değişmesine neden olmuş ve Batılı ülkeler kendi saflarını güçlendirmek için Türkiye'yi 1947 Truman Doktrini ve 1948 Marshall Planı kapsamına almışlardır. Akabinde de Türkiye'yi NATO üyesi yapmışlardır. 1964 yılında ise Türkiye'nin AET'ye yapmış olduğu başvurusunu kabul ederek Türkiye ile ortaklık ilişkisi kurmuşlardır. Soğuk Savaşın ilk yıllarında Batılı ülkeler Türkiye'nin Batı menşeli örgütlere üyeliğini onaylayarak bir taraftan kendi güvenliğini diğer taraftan da Türk halkının güvenlik, ekonomik ve toplumsal alanda gelişimini sağladılar. 1950'li yılların başlarında Menderes hükümeti ile iyi ilişkiler içerisinde olan Batılı ülkeler Türkiye'yi destekleyerek Türkiye'nin Balkan ve Bağdat Paktları ile bu bölgelerde aktif bir dış politika izlemesini sağladılar. Fakat Türkiye'nin izlediği aktif dış politika Batılı ülkelerin çıkarları ile çatmaması gerekmektedir.

1950-1960 yılları arasında Menderes hükümeti hem Ortadoğu'da söz sahibi olmaya başlamış hem de tam bağımsız ve sanayileşmiş Türkiye'nin planlarını uygulamaya çalışmaktaydı. Fakat Menderes'in bu politikaları ABD ve Avrupalı ülkelerin Türkiye politikaları ile örtüşmemektedir. Çünkü bu ülkelerin Türkiye'ye biçtiği rol çok farklıydı. Onlar için Türkiye tahıl ambarı olmalı, küçük sanayi hamleleri haricinde başka politika takip edilmemeli ve Batı'nın sınırlarını bekleyen sınır karakolu olmalıydı. 1950-1960 dönemleri arasında Türkiye'nin üretim yapacak fabrikalar açması, yollar ve limanlar yapması ve bu gelişmelerin Türkiye'ye ekonomik ve diplomatik bağımsızlığı kazandıracak olması Batılı ülkeleri ciddi rahatsız etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde hukuki olarak hak talep edip adanın tamamının gerçek sahibi Osmanlı'nın mirasçısı Türkler olduğunu dile getirmesi başta Yunanistan ve Avrupalı devletleri rahatsız etmiştir. Bu doğrultuda ABD ve Avrupalı ülkeler Türkiye'ye yaptıkları yatırımları ve ekonomik desteği keserek cezalandırmak istemişlerdir. Bunun üzerine Menderes bir yandan Batı ile ilişkileri devam ettiren diğer taraftan da Sovyet Rusya ve Tarafsız blok ile ilişkilerini geliştirerek ülkeyi içerisinde bulunduğu ekonomik bunalımdan çıkartmaya çalışmıştır. Menderes hükümetinin bu politikaları başta ABD ve Avrupalı ülkeler olmak üzere ülkeyi belirli sınırlar içerisine hapsedmek isteyen odakları rahatsız etmiştir. Bu odaklar Menderes hükümetinin devrilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda ülkedeki hukuk dışı eylemleri destekleyerek 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirdikleri darbe ile Menderes

hükümetini devirmekle kalmamış (Seydi, 2011) aynı zamanda da Menderes'in idam edilmesini sağlamışlardır. 27 Mayıs sonrasında AET üyesi ülkeler Türkiye ile oluşturulması ön görülen ortaklık ilişkisi taslağını dondurmak istemişlerdir. Yeni hükümeti kuran İsmet İnönü Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklık ilişkisi kuracak olan Ankara Antlaşması'na hız vermiş ve İnönü 12 Eylül 1963 tarihinde antlaşmayı imzalamıştır. Ortaklık Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra basın açıklaması yapan İsmet İnönü "*Artık Avrupalıyız!*" (Birand, 2001) ifadesinde bulunmuştur. Bir heyecanla Ankara Antlaşması 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiş oldu.

Taraflar arasında akdedilen Ankara Antlaşması, Türkiye-AET ilişkileri tam üyeliğe ulaşınca kadar hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere üç dönemli bir süreci öngörmüştür. Ankara Antlaşma bu süreçler içerisinde kademeli olarak Türk vatandaşlarının Topluluk sınırları içerisinde serbest dolaşımının sağlanmasını, taraflar arasında 1995 yılına kadar Gümrük Birliği'nin hayata geçirilmesini ve nihayetinde antlaşmanın 28. maddesi uyarınca Türkiye'nin Topluluğa tam üye olmasını öngörmüştür. Ayrıca Ankara Antlaşması taraflar arasında oluşturulan ortaklık rejiminin sağlıklı uygulanması ve gelişimi için birtakım organların kurulmasını öngörmüştür. Bu çerçevede taraflar 1964 yılından itibaren Ortaklık Konseyi, Ortaklık Komitesi, Karma Parlamento Komisyonu ve Gümrük Birliği Komitesi'ni kurdular.

Aslında Türkiye Ankara Antlaşması'nın öngördüğü dönemlerde üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmişti. Oysa AET, Türkiye'yi Topluluğa almama kararını daha yolun başında vermişti. Çünkü aynı değeri, kültürü ve tarihi paylaşan Avrupalı ülkeler kendi aralarındaki sorunları çözmek için bir araya gelmişlerdi ve Türkiye Topluluğun kuruluş amaçlarına uygun değildi. Dolayısıyla kendileriyle eşit koşullara sahip olacak Türkiye'nin Toplulukta yeri olamazdı. Fakat Türkiye'den pek çok siyasetçi Topluluk kurumlarının toplantılara katılmışlardır. Türk temsilciler o denli Avrupalı oluyoruz diye heyecanlı idiler ki katıldıkları toplantılarda ne anlama geldiğini anlamadan belgelerin altına imza atmışlardır. Türk tarafının bu hareketleri Topluluğun temsilcilerini de şaşırtmıştır. Örneğin Ankara Antlaşması'na göre hazırlık döneminin süresi beş yıl olarak belirlenmiştir. Bu süre içerisinde taraflar birbirlerini tanıyacak ve Türkiye'nin ekonomisini Avrupa rekabetine hazırlanacaktı. Ayrıca Avrupa Ekonomik Topluluğu Türkiye'ye herhangi bir yükümlülük yüklememiş bilakis kendisi bir takım sorumluluk altına girmiştir. Üstelik Türkiye kendisine verilen sürenin yetmemesi durumunda bu süreyi uzatabilecekti. Fakat Türkiye henüz AET'yi tam olarak tanımadan Avrupa Topluluğu'ndan hazırlık döneminin sonlandırıp geçiş döneminin başlatılmasını talep etmiştir. Çünkü AET hazırlık döneminde Türkiye'nin tütün, fındık kuru incir ve üzüm ihracatında koşullu gümrük indirimi uygulamış ve 175 milyon dolarlık fonu Türkiye'ye ayırması Türk siyasi karar vericilerin hoşuna gitmiştir. AET'nin Türkiye'ye sunduğu bu basit ödünler dönemin Türk karar vericileri tarafından Türkiye'nin hızlı ve basit bir

şekilde Topluluğa üye olacağı olarak algılanmıştır. Bu doğrultuda Türk karar vericiler geçiş döneminin başlatılmasını istemişlerdir.

Türkiye'nin isteği doğrultusunda 23 Kasım 1970 tarihinde taraflar arasında Katma Protokol imzalanarak 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle AET gerçek amacını ortaya koymaya başlamış ve AET pamuk ipliği, pamuklu dokuma ve petrol ürünleri haricinde diğer sanayi ürünlerinde gümrük vergilerini ve kısıtlamaları kaldırmıştır. Buna karşılık ise AET, Türkiye'ye ihraç ettiği sanayi ürünlerindeki vergileri kademeli olarak kaldırıyordu. Böylelikle AET, Türkiye ile Gümrük Birliği'ni hayata geçirmiş olacaktı. Bunun için hassas sanayi ürünlerinde 22 yıl diğer ürünler için 12 yıl süre belirlemiştir. Başka bir ifade ile AET, 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol ile en geç 22 yıl içerisinde Türkiye ile Gümrük Birliği'ni hayata geçirmeyi planlamıştır. Bu doğrultuda AET Katma Protokol ile Türkiye ve Türk halkına vaatlerde bulunmuştur. Örneğin 1986 yılı başı itibariyle Türk işgücünün Avrupa sınırlarında serbest dolaşımı sağlanacak, Türk tekstil ürünlerine uygulanan kota kaldırılarak, anti-damping uygulamaları yapılmayacaktı. Ayrıca AET, mali protokol çerçevesinde Türkiye'ye 10 yıl içerisinde 3,5 milyar dolar yardımda bulunma vaadinde bulunmuştur. AET'nin bu vaatleri Türk heyetini heyecanlandırmış ve protokolün altına imza atmışlardır.

AET, Türkiye'ye kullanılması mümkün olmayan haklar tanımıştır. Çünkü her şeyden Türkiye'nin ekonomik alt yapısı ve düzeyi AET'nin Türkiye'ye tanıdığı hakları kullanması için uygun değildi. Başka bir ifade ile Türkiye, AET ile eşit koşullarda rekabet edebilecek bir sanayi yapısına sahip değildi. Bunun için öncelikle Türkiye kendi sanayisini modernleşirmesi gerekmektedir. Bunun içinde Türkiye'nin uzun bir zamana ihtiyacı vardı. İkincisi Türkiye Kıbrıs konusunda Avrupa Topluluğu üyesi ülkeleri ile ayrılmıştı. Türkiye adadaki Rumların Türklere yaptıkları katliamları ve soykırım faaliyetleri durdurup Kıbrıs Adası'na barış ve istikrar getirmek için 1974 yılında barış operasyonu yapmıştı. Türkiye'nin Kıbrıs Barış Operasyonu'na ABD ve Avrupa Topluluğu ülkeler sert tepki göstermişlerdir. Üstelik Türkiye'ye ekonomik ambargo uygulamışlardır. Ayrıca Türkiye'nin yaptığı Barış Operasyonu döneminde Arap-İsrail Savaşları başlamıştı ve bu savaş neticesinde dünyada petrol krizi patlaklık vermişti. 1974 yılında petrol fiyatları dört katı artması Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Türk ekonomisinin bir taraftan ABD ve Avrupalı ülkelerin Türkiye'yi sindirmek için yaptıkları ekonomik ambargoyu diğer taraftan da aynı yılda patlaklık veren petrol krizini kaldırması mümkün olmamıştır. Ayrıca 1960'lı yılların sonlarından 1980 darbesine kadar geçen sürede Türkiye derin sosyo-ekonomik ve siyasi krizlerle karşı karşıya kalmış ve bunun sonucu olarak ülkede istikrar kaybolmuştur. Dolayısıyla Türkiye'de sağ-sol çatışmalarından kaynaklanan ideolojik terörizm patlak vermiştir. 1980 sonrasında günümüze kadar geçen sürede ise Türkiye tüm gücünü PKK'dan kaynaklanan etnik terörizmle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bütün bu olumsuzlara 27 Mayıs 1960

askeri darbesi ve 12 Mart 1971 Muhtırası bağlantılı 12 Eylül 1980 darbesinin vuku bulması Türkiye’de siyasi ve ekonomik krizi derinleştirmiştir. Bu krizler Türkiye-AT arasındaki siyasi ilişkileri etkileyerek ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur.

3. 1980-1999 YILLARI ARASI TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

12 Eylül askeri darbese Avrupa Topluluğunun tepkisi Soğuk Savaş döneminde Türkiye’nin artan öneminden dolayı sert olmamıştır. Türkiye’nin jeopolitik önemi belirleyici olduğundan dolayı Avrupa Topluluğu, darbeyi Türkiye’de tekrar istikrarın kazanması açısından önemli olduğunu değerlendirerek hoşgörü ile karşılamıştır (Erdem, 2015). Akabinde de Topluluğun askeri darbeyi destekleyen bir tutum takınmasının yanlış olacağı gerekçesi ile Türkiye ile ilişkilerinin siyasi alanı askıya almış ve ilişkilerin Gümrük Birliği’nin hayata geçirilmesi hususunda davam ettirilmesini öngörmüştür. Bu arada Almanya, Lüksemburg ve Fransa gibi Topluluk üyesi ülkeler Türk vatandaşlarına vize uygulamaya başlaması kişilerin serbest dolaşımına ilişkin hukuki prosedürü fiilen sona erdirmiştir. Böylelikle Türkiye, Avrupa Topluluğu’nun Katma Protokol ile tanıdığı bu haklardan 12 Eylül askeri darbesi sonrası faydalanmamıştır. Fakat Türkiye üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmeye devam etmiştir.

Turgut Özal’ın 6 Kasım 1983 yılında yapılan seçimleri kazanıp Başbakan olması ve tekrar liberal politikalar geçmesi ile birlikte gerilen Türkiye-AT ilişkisi değişmeye başlamıştır. Özal ilk iş olarak uzun bir süredir toplanamayan Ortaklık Konseyi’ni toplayıp 1986 yılında Türk işgücünün serbest dolaşımını önündeki engelleri kaldırmak istemiştir. Bu doğrultuda Özal’ın çabaları ile 16 Eylül 1986 tarihinde Ortaklık Konseyi işçilerin serbest dolaşımını görüşmek üzere toplanmıştır. Fakat AT 24 Kasım 1986 tarihinde taraflar arasında serbest dolaşımın başlamasının hukuksal gerekçelerinin oluşmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Ayrıca AT, Ortaklık Konseyi serbest dolaşımını kabul etmiş olsa dahi serbest dolaşımın sadece Topluluk sınırları içerisinde beş yıl çalışan Türk vatandaşlarını kapsayacağını belirtmiştir (Çakmak, 2009). Fakat Özal AT’nin bu olumsuz kararına rağmen Topluluğa üyelik yolundaki ilişkileri hızlandırmak istemiştir. Bu doğrultuda Türkiye 1984-1994 yılları arasında uyguladığı ekonomik politikalar ile kapılarını Topluluğa açtı. Burada Türkiye’nin hızlı bir şekilde kapılarını Avrupa Topluluğu’na açması akıllara Türkiye mi Topluluğa üye olacak AT mi sorunu getirmiştir. Türkiye, Katma Protokol çerçevesinde 1984-1994 yılları arasında 12 ve 22 yıllık listelerdeki gümrük vaatlerini yerine getirmiş ve 1995 yılında imzaladığı Gümrük Birliği ile de Türkiye, AT mallarının Türkiye’de diğer ülke malları karşısında imtiyaz üstünlüğü sahibi olmasının yolunu açmıştır.

Dönemin Başbakanı Turgut Özal Katma Protokol yükümlülüklerini yerine getirmiş olmanın gururu ile 14 Nisan 1987 tarihinde tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Fakat AT, Özal’ın bu başvurusunu sadece reddetmemiş aynı zamanda Türkiye’nin üyeliğini gündeminden çıkartmıştır.

Topluluğun bu olumsuz davranışı karşısında Türkiye net bir tavır ortaya koyamamıştır. Türkiye'nin başvurusundan kısa bir süre sonra AT Türkiye'yi sözde Ermeni soykırımını tanımaması, Yunanistan ile olan mevcut sorunlarının çözümünde isteksiz davranması, Kıbrıs'ta asker bulundurarak işgalci durumda olması ve insan haklarına saygı göstermemesi gibi nedenlerden dolayı eleştirmiştir (Aydoğan, 2002). Ayrıca onlara göre bu sorunlar üyelik yolunda aşılmayan engellerdi. Asıl kararını AT 20 Aralık 1989 tarihinde vermiş ve Türkiye'nin başvurusu AT'ye tam üyelik için hazır olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Ayrıca aynı tarihli raporda AT kendi iç bütünleşmesini tamamlamadan yeni bir üyeyi daha kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Topluluk Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu reddederken, ilişkilerin, Gümrük Birliği çerçevesinde devam ettirilmesi, mali ve sanayi, bilimsel ve teknolojik, siyasi ve kültürel diyalog ve bağların geliştirilmesi hususunda devam ettirilmesini belirtmiştir (Ercan, 2018). Bu kararla AT kibarca biz sizle tam üye olarak değil de Gümrük Birliği alanında iş birliği istiyoruz demiştir.

Avrupa Birliği değil de Gümrük Birliği üyesi olacağız düşüncesiyle Türkiye hareket emiş Gümrük Birliği alanında ilişkilere hız vermiştir. Türkiye'nin üyelik başvurusunu gündemden çıkartarak reddeden AB bir yandan 1994 yılında Avusturya, Finlandiya ve İsveç'i Birliğe üye olarak kabul etmiş diğer taraftan da Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerini aday ülke olarak kabul etmiştir. Avrupa Birliği Türkiye'nin hiçbir zaman üye olamayacağını ortaya koymuş olmasına rağmen Türkiye sanki hiçbir şey olmamış gibi üyelik umudu ile AB'ye tavizler vermeye devam etmiştir. Nihayetinde ise Türkiye 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla Gümrük Birliği üyesi olmuştur. Aynı zamanda da Türkiye GB ile hem ekonomik, siyasi ve hukuksal haklarını üyesi olmadığı bir örgüte devretmeyi kabul etmiş oldu hem de egemenlik alanlarında bir dış güce bağımlı olmayı kabul etmiş oldu. Fakat 1996 yılında hayata geçirilen GB'nin Osmanlı topraklarını Avrupa'ya tek bir pazar olarak açan 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı anlaşmasından farkı yoktu. Çünkü Türkiye Gümrük Birliği üyesi olmakla birlikte; Üyesi olmadığı AB organlarının kararlarına uymayı önceden kabul etmiş oldu. Fakat Türkiye'nin AB organlarının toplantılarında karar alınma aşamasında oy kullanma, aldığı kararları reddetme veya kabul etmeme gibi hakkı bulunmamaktadır. Türkiye dış ilişki kurma yetkisini Birliğe devrederek Birliğin üçüncü ülkeler ile yaptığı ve yapacağı anlaşmaları üye olmadan önce kabullenmiştir. GB üyeliği ile birlikte Türkiye, Birliğin bilgisi olmadan ve onayını almadan başka bir ülke veya ülkelerle ticaret anlaşması yapmamayı kabul etmiştir. Yapması durumunda ise Türkiye, AB'ye bu anlaşmayı engelleme yetkisi vermiştir. Ayrıca Türkiye, Avrupa Birliği'nin aldığı ve alacağı bütün kararlara paralel olarak kendisi de ilgili konu ile ilgili yasal düzenlemeyi yapmayı önceden kabul etmiştir. 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren Türkiye hiçbir Türk hâkim ve yargıcın olmadığı Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın aldığı bütün hukuki kararlarına uymayı önceden kabul etmiştir. Son olarak Türkiye Gümrük Birliği üyesi olmakla birlikte kendi ulusal pazarını dönemin şartları göz önüne

alındığında rekabet etmesi mümkün olmayan Avrupa mallarına açmış, vergileri sıfırlamış ve tüm fonları kaldırmıştır (Aydoğan, 2002).

Ankara'nın imzaladığı Gümrük Birliği protokolü Türkiye açısından oldukça ağırdı. Hatta Avrupa Birliği üyesi ülkeler öyle şaşırmişti ki şaşkınlıklarını şu sözlerle dile getirmişlerdir. “Türkiye’yi çok ucuza satın alıyoruz”. Fransa’nın Ankara Büyükelçisi Eric Routeau; “Türkiye büyük ödünler verdiği ağır bir anlaşmaya imza attı. Bu anlaşma tekrar düzenlenemez ise Türk ekonomisi açısından bir felaket olur. Avrupa Pazar istiyordu, istediğinin fazlasını aldı” (Karlık, 1997). En acısı ise Alman Dışişleri Bakanı’ Klaus Kimkel’in Fransız Dışişleri bakanına sarf ettiği, “sizin Cezayir’iniz ne ise Türkiye’de bizim Cezayir’imizdir.” Özfatura, 2002) sözleri olmuştur. Avrupalı diplomatlar, imzalanan Gümrük Birliği Protokolü’nün Türkiye için yıkıcı, Avrupa Birliği’nin çıkarına olduğunu ifade ederlerken adeta Türkiye ile dalga geçmişlerdir. Türkiye ise protokole imza atan siyasetler Gümrük Birliği üyeliğinin sarhoşluğunda GB üyeliğini sanki Birliğe üye olmuş gibi davul ve zurnalar ile kutlamışlardır. Fakat Türkiye’nin sevinci fazla uzun sürmemiş, Avrupa Birliği, 12-13 Haziran 1997 tarihinde düzenlenen Lüksemburg Zirvesi’nde Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinden Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Polonya, Slovenya, Estonya ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi 1998 yılında ise Romanya, Bulgaristan, Letonya, Litvanya ve Slovakya üyelik görüşmelerine başlanacağı ve bu doğrultuda bu ülkeler için takvim, usul ve mali destek mekanizmasını oluşturma kararı almıştır. AB bu geniş kapsamlı genişleme politikasına Türkiye’ye dahil etmemiştir. Halbuki yukarıda belirtilen ülkeler Türkiye’den sonra Birliğe üyelik için başvurmuştu. Hatta 1960 Londra Antlaşması’na göre GKRY’nin Birliğe üyeliği söz konusu bile edilemezdi. Türkiye ise uzun bir suredir heyecanla AB’ye üye olarak kabul edilmeyi bekliyordu. Fakat Avrupa Birliği’nin Lüksemburg Zirvesi’nde aldığı karar Türkiye’de derin bir düş kırıklığına neden oldu. AB, Türkiye ile ilgili kararında Türkiye’nin tam üyelik için ehil olduğunu ifade etmiş fakat siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı Türkiye ile müzakerelere başlanmayacağını belirtmiştir. Halbuki AB 4 Temmuz 1997 tarihinde yayınladığı “Düşünceler Bütünü” başlık raporunda Türkiye’nin ekonomik Liberalizm açısından tam üyeliği bekleyen diğer merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinden daha iyi olduğunu ortaya koymuştur. Kendi raporu ile çelişen AB’nin Lüksemburg Zirvesi’nde aldığı bu karar Türkiye tarafından bu kez sert tepki ile karşılanmıştır. Bu doğrultuda dönemin Başbakan’ı Mesut Yılmaz, AB’nin Türkiye’yi genişleme kapsamına almamasının nedenin raporda belirtildiği gibi ekonomik ve siyasi olmadığı asıl nedenin dinsel ayrımcılık (Milliyet, 1997) olduğu yönde açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Bülent Ecevit, dönemin AB’den sorumlu Devlet Bakanı Sina Şükrü Gür ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem AB’nin aldığı karara karşın tepki göstererek AB’nin Türkiye ve Kıbrıs konulu kararın sevgisiz (Güranlı, 1997) ve çifte standart olduğu yönde eleştirmişlerdir.

Lüksemburg kararları sonrası az da olsa Türkiye tarafında farkındalık başlamış, Türkiye'nin ve Türk halkının AB ile olan ilişkilere daha temkinli ve sorgulayıcı yaklaşmaya başladığı görünmektedir. Bu dönemde Türkiye, Ege ve Kıbrıs Adası'ndaki Türklerin haklarına daha fazla sahip çıkmaya başlamış, PKK terör örgütü ile mücadelesini artırarak PKK'yı kontrol altına alıp Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden PKK'yı temizlemeyi başarmış ve AB ile ilişkilerin dondurularak GB'den çıkmayı dahi dile getirmeye başlamıştır. Üstelik Türkiye, AB'nin ilerdeki dönemlerde düzenleyeceği Cardiff ve Londra Zirveleri'ne katılmayacağını açıklayarak AB'yi tehdit edebilmiştir. Bu anlamda Türkiye'nin AB'ye tepkisi 1999 yılına kadar sürmüştür.

İlk başlarda AB, Türkiye'nin tepkilerine alışık olduğu için hiçbir politik değişikliğe gitmemiş ve mevcut durumu devam ettirmiştir. Bu nedenle AB Türkiye'den gelen söylemsel tepkilere aldırış etmeden Türkiye karşıtı çifte standart politikalarını 1999 yılına kadar devam ettirmiştir. 1999 yılından itibaren AB'nin Türkiye politikalarında değişikliğe gittiği görülmektedir. Bu değişikliğin en önemli nedeni; birinci olarak AB'nin Kıbrıs Rum kesimi ile katılım müzakerelerine başlaması ve bu sürecin tıkanmasını istememesidir. İkinci olarak ise Türkiye'de AB lobciliği yapan büyük sermaye çevreleridir. Türkiye'de AB lobisi yapan büyük sermaye sahipleri, üye ülkelerin liderlerini tek tek ziyaret ederek Türkiye'ye karşı AB'nin biraz yumuşak politikalar uygulamasını istemişlerdir. Türkiye'de AB lobciliği yapan sermaye sahipleri ziyaretleri esnasında aldıkları karar Türkiye'nin aday üye yapılması yönde olmuştur. Türkiye'ye aday üyelik statüsü verilmesinin Birliğe hiçbir zararı olmayacaktı. Çünkü ellerinde ilişkileri her an gerebilecek Kıbrıs ve sözde Ermeni soykırımını gibi sorunlar vardı. AB sıkıştığında bu sorunları buzdolabından indirip Türkiye ile ilişkileri gerebilme imkanına sahipti. Bu doğrultuda AB 1999 yılının Ekim ayında "Yeni Genişleme Raporu" yayınlamıştır. Bu rapor ile Türkiye'ye aday üyelik verilmesini örülmekteydi. Nihayetinde Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı rapor Helsinki Zirvesi'nde kabul edilmiş ve Türkiye'nin yakasına aday ülke sıfatı takılmıştır.

Burada şunu belirtmekte fayda var, AB üyesi ülkelerden dönemin Almanya Başbakanı Schröder ve Finlandiya Başbakanı Lipponen'in Helsinki Zirvesi'nden önce Bülent Ecevit'e gönderdikleri mektup ile Kıbrıs ve Ege sorunlarının Türkiye'nin üyeliği önünde sorun teşkil etmediğini belirtmişlerdir. Fakat Avrupa Komisyonu'nun raporunun 4 ve 9. Maddeleri ile AB Rum kesimini Kıbrıs Adası'nın tek sahibi sayarak üye olarak Birliğe kabul ediyor ve diğer taraftan da Türkiye-Yunanistan arasındaki bir diğer sorun olan Ege sorununu Lahey'e götürüyordu. Böylelikle Kıbrıs, Ege, Ermeni ve azınlık sorunları siyasi diyalog altında Avrupa Birliği'nin resmi gündemine taşınarak Türkiye'den bu sorunların 2002-2004 yılları arasında çözüme kavuşturması talep edilmekteydi. Bu konuların görüşülmesini içinde AB 11-12 Aralık 1999 tarihinde Türkiye'yi Helsinki Zirvesi'ne davet etmiştir. Bülent Ecevit davete icabet etmiş ve uzun bir tartışma ardından AB Türkiye'yi aday ülke olarak taçlandırmıştır. Bu karar Türkiye ve AB tarafından coşku ile karşılanmıştır.

Türkiye tarafı “artık Avrupalıyız” çılgınlıkları atarken AB tarafı ise Türkiye’den “daha çok tavizler kopartacağız” yönünde açıklamaları yapmıştır.

Helsinki Zirvesi sonrası Türkiye hızla Birliğe uyum sağlamaya çalışırken AB Helsinki kararlarının kendisine sağladığı politik malzemeleri kullanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda AB daha önce sadece söylem düzeyindeki taleplerini Helsinki Zirvesi sonrasında somutlaştırarak bir süre ve program doğrultusunda Türkiye’nin önüne koymuştur. Türkiye önüne konulan programı yerine getirirken AB müdahale etmeye başlamıştır. Özellikle AB Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ile ilgilenmiş ve AB bu bölgelere hiçbir hukuki yetkisi olmayan yetkilileri göndererek bölgede incelemeler yaptırmıştır. Türk hukuk düzenini hiçe sayan AB, Diyarbakır’ı merkez alıp bölgeye mali ve sosyal yardımlar sağlayarak bölgede Kürt özerkliği, azınlık hakları ve yerel yönetim söylemlerini artırarak bölge insanının Türk hükümetine karşın eylemde bulunmaları hususunda desteklemeye başlamışlardır. Diğer taraftan da AB kurumları Türkiye’yi Kıbrıs’ta işgalci bir güç, Ermenilere karşı soykırım suçu ile itham ederek bu doğrultuda kararlar almışlardır. Ayrıca AB, Ortaklık ilişkisi kurduğu ve Birliğe aday üye ülke ilan ettiği Türkiye’yi Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikalarından dışlamış, Türk ceza yasaları, anadilde eğitim ve yayın, devletin küçültülmesi (Aydoğan, 2002) ve PKK ile mücadelesi gibi hususlarda Türkiye’ye baskı uygulamaya başlamıştır.

Avrupa Birliği Helsinki Zirvesi’nden 6-7 ay sonra Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesi hazırlamış ve 17 Temmuz 2000 tarihinde belgeyi Türkiye’ye teslim etmiştir. Türkiye’ye teslim edilen Katılım Ortaklığı Belgesi Helsinki Zirvesi sonuç bildirisinin hemen hemen aynısı idi. Ayrıca AB, Helsinki Zirvesi’nde ön koşul olmadığını belirttiği Kıbrıs, Ege ve azınlık hakları gibi Türkiye’nin duyarlı olduğu konuları Katılım Ortaklığı Belgesi’nde ön koşul haline getirmiş ve bunu ise belge ile resmileştirmiştir. Başka bir ifade ile AB, Katılım Ortaklığı Belgesi ile Türkiye’nin üyeliğini Türkiye’nin duyarlı olduğu ve kırmızı çizgi saydığı hususlara dayandırmış ve Türkiye’den de Katılım Ortaklığı Belgesi’nde belirtilen ödevini kısa vadede yerine getirmesini talep etmiştir. Avrupa Birliği’nin Katılım Ortaklığı Belgesi ile Türkiye’den kısa ve orta vadede yerine getirmesini istediği hususların bazıları şunlardır:

- Ana dilde radyo ve TV yayın hakkı
- Devlet Güvenlik Mahkemelerinin uluslararası standartlara kavuşturulması
- Duruşma öncesi tutuklularla ilgili hukuki süreçlerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine uygun hale getirilmesi
- İdam cezasının kaldırılması,
- İfade özgürlüğünün anayasal garanti altına alınması,
- Doğu ve Güneydoğu’da ikamet eden vatandaşların sosyal, kültürel ve ekonomik durumunun iyileştirilmesi,
- IMF ve Dünya Bankası’nın onayladığı yapısal reform programlarına devam edilmesi

- Tarım reformlarının yaygınlaştırılarak sürdürülmesi ve Türkiye'nin tarım ile uğraşan nüfus oranını Birliğin standartlarına yakınlaştırması.
- Özelleştirmelere hız verilerek AB standartlarına uyumlaştırılması.
- Yabancı yatırımcılara yönelik sınırlamaların kaldırılması
- Ulusal vergi sisteminin AB vergi işleyişine uygun hale getirilmesi
- Merkez Bankasının bağımsız hale getirilmesi
- Görsel İşitsel yayın işleyişinde yapılacak düzenlemelerle bağımsız televizyon/radyo kurumlarının yetkilerinin güçlendirilmesi (Aydoğan, 2002)

Bu hususlar AB'nin Katılım Ortaklığı Belgesi ile Türkiye'den yerine getirmesini istediklerinin bazılarıydı. Bu hususlar haricinde AB Türkiye'den tam anlamı ile devlet yönetimi yapısından ulusal kimliğe kadar pek çok alanda değişim talep etmiştir. Hususları da sözde talep etmemiş ve Helsinki Zirvesi kararları ve Katılım Ortaklığı Belgesi ile resmîleştirmiştir.

4. 1999-2005 YILLARI ARASI TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Adaylık statüsünün akabinde AB'ye üye olma beklentisi içerisinde Türkiye, AB'nin yayınladığı Katılım Ortaklığı Belgesine karşılık Birliğin müktesebatının üstlenilmesine ilişkin 2001 ve 2003 yılları arasında Ulusal Programlar yayınlamıştır. Türkiye hazırladığı Ulusal Programlardaki AB'ye vadettiği konuları heyecanla tek tek yerine getirmeye için büyük çaba sarf etmiştir. Özellikle 2002-2004 yılları arasında Türkiye yoğun bir reform sürecine girmiştir. Bu doğrultuda Türkiye, demokrasi, insan hakları ve azınlık hakları bağlamında yasa ve mevzuat düzenlemesi içeren 8 uyum paketi ve 1 anayasa değişikliği paketini kabul ederek hayata geçirmiştir. Türkiye, AB uyum süreci çerçevesinde önemli adımlar atarken AB ise Kıbrıs Adası'ndan işgalci olarak gördüğü Türkiye'yi adadan çıkartmak için Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Birliğe üyelik sürecini hızlandırmış ve 16 Nisan 2003 tarihli Atina Zirvesi'nde Rum Katılım Antlaşması'nı imzalamıştır. Katılım Antlaşması'nın imzalandığı döneme bakıldığında bu dönem aynı zamanda "Mavi Vatan Doktrini'nin "Türkiye'de ilk defa bazı amiraller tarafından ifade edilmeye başladığı dönemdir. Ayrıca bu dönem BM eski Genel Sekreteri Kofi Annan'ın Kıbrıs Adası'nın bağımsız bir devlet olarak tekrar birleştirilmesi için tarafları bir araya getirip birleşme görüşmelerini başlattığı dönemdir. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonrasında Annan planı olarak adlandırılan bu plan 24 Nisan 2004 tarihinde Türk ve Rum taraflarına sunulmuş ve yapılan referanduma %64,91 oranında Türk tarafı AB'ye üye olacakları düşüncesi ile evet demiş, %75,38 oranındaki Rum tarafı ise birlik üyeliğinin garanti olması ve adanın tek sahibi kendileri olduğu düşüncesi ile adayı Türklerle paylaşmak istememelerinden dolayı birleşme planına hayır demişlerdir. AB Yunanistan ile birlikte Kıbrıs Adası üzerinden Doğu Akdeniz ve Ege planları yaparken, Türkiye Avrupa ailesine katılabilmek için yukarıda listelenen hususlarda cesur ve hızlı adımlar atmıştır. Türkiye'deki bu hızlı değişim AB'de şok etkisi yaratmış ve AB, bir taraftan 1 Mayıs 2004 GKRY'ni

Birliğe üye olarak kabul etmiş diğer taraftan da Türkiye'nin tepkisini çekmemek için Aralık 2004 Bükresel Zirvesinde Türkiye'nin yeterince siyasi kriterleri yerine getirdiğini ifade ederek 3 Ekim 2005 tarihinde Türkiye ile katılımı müzakerelerine başlanacağına karar vermiştir. Bu karar ile birlikte aynı zamanda AB Avrupa Komisyonu'ndan Türkiye için müzakerelerin genel ilkelerini ve içeriğini belirten Müzakere Çerçevesi Taslağı'nı hazırlamasını istemiştir. Avrupa Birliği'ndeki Türkiye karşıtı fikirlerin değişmesi o zamanlar Türk halkı tarafından Türkiye'nin Birliğe üye olacağı ve Avrupa Birliği kapılarının Türklere açılacağı şekilde yorumlanmaya başlanmıştır. Fakat Türk halkının üyelik beklentisi yükseldiği bu kararın üzerinden fazla geçmeden Avrupa Birliği üyesi ülkelerin liderleri müzakerelerin başlaması Türkiye'nin Birliğe kesin üye olacağı sonucunun çıkartılmaması gerektiğini açıklamışlardır. Müzakerelerin başlamış olması ile ilgili Avusturya Dışişleri Bakanı Spindelegger, *“Biz uygun bir ortaklık istiyoruz, ama Türkiye'yi AB'nin müstakbel bir üyesi olarak görmüyoruz. Buna rağmen, ucu açık olan müzakere başlıkları açıldı.”* (Karluk, 1997) açıklamasında bulunmuştur. Avusturya Dışişleri Bakanı'nın da ifade ettiği gibi müzakereler ucu açık bir süreçti ve Türkiye bütün müzakere fasıllarını tamamlamış olsa dahi önce AB, Birliğin Türkiye'yi sindirip sindiremeyeceğine bakacaktır. Ayrıca Türkiye-AB arasındaki müzakereleri çıkmaza sokacak olan, Birlik içerisinde tartışılan referandum şartıdır. Özellikle Avusturya ve Fransa'nın Türkiye'nin üyeliği hakkında referandum yapacağını açıklaması ve bu iki ülkenin referandum düşüncesine diğer birlik ülkelerinin sıcak bakması müzakerelerin objektif ve tarafsızlığına gölge düşürmesi kaçınılmazdır. Nihayetinde müzakereler 3 Ekim 2005 tarihinde başlamıştır. Müzakerelerin başlamasından bir yıl sonra hem ilişkiler hem de müzakereler gerilmeye başlamıştır. Objektifliğini yitiren müzakere süreci siyasallaşmış Avrupa Birliği ilişkileri suiistimal ettiği bir olgu haline getirmiştir. Avrupa Birliği Türkiye'den 1963 yılında imzalanan ve 1964 yılında yürürlüğe giren Ankara Antlaşması'nı Birliğin yeni üyeleri ile imzalamasını istemiştir. Bu doğrultuda Türkiye 30 Temmuz 2005 tarihinde Birliğin yeni 10 üyesi ile ek protokol imzalamış ve akabinde de durumun Türkiye'nin GKRY'ni tanıdığı anlamına gelmediği ifade etmiştir. Bu açıklamanın ardından AB, Türkiye'ye GKRY ile protokol imzalaması için bir yıl süre tanımıştır. Bu süre içerisinde Türkiye GKRY ile hiçbir antlaşma yapmamıştır. Bunun üzerine 11 Aralık 2006 tarihinde AB, Türkiye Ek Protokol'e ilişkin taahhütlerini yerine getirmediği gerekçesi ile 8 müzakere fasıllının açılmayacağı ve açılan fasılların kapatılmayacağı yönünde karar almıştır. Bu kararın ardından Türkiye karşıtlığı ile bilenen Fransız Cumhurbaşkanı Sarkozy ve GKRY 8 Aralık 2009 tarihinde pek çok müzakere başlığını bloke ettiğini açıklamıştır. Böylelikle bu siyasi hamleler ile birlikte hem Türkiye-AB ilişkileri durma noktasına gelmiş hem de Türk halkının AB'ye olan güveni sarsılmıştır.

Görüldüğü üzere müzakerelerin donma noktasına gelmesi ve Türk halkının AB'ye olan güvenin azalma sürecinde Birlik üyesi ülkelerin siyasi liderleri sürecin politize ve objektiflikten uzaklaşmasında etkili olmuştur

(Bayraklı ve Güngörmez, 2016) diyebiliriz. Avrupa'daki siyasi liderlerinin Türkiye karşıtı politikaları ile açılan başlıklar kapatılmamış ve müzakere için yeni fasıllar açılmamıştır. Böylelikle bir heyecanla 3 Ekim 2005 tarihinde başlayan müzakereler süreci fiilen bitmiştir denilebilir.

Aslında Avrupa Birliği üyesi ülkelerin siyasi liderleri, ilişkilerin durma noktasına geleceğini daha müzakerelerin başlamasına karar vermeden ve müzakerelerin başlamış olmasına rağmen müzakereleri ucu açık bir süreç olarak nitelendirmeleri ile ortaya koymuşlardır. Çünkü onlara göre Türkiye beklentilerin üzerinde Birliğe uyum sağlamaktaydı ve AB, müzakerelere başlayan aday ülkeyi üye yapmıştı. Bu süreçte Birlikle üyelik müzakerelerine başlayan Türkiye'nin müzakereler sonucunda Birliğin üyesi olma söz konusu idi. Dolayısıyla AB üyesi ülkelerin liderleri bu süreci tıkaması gerekmektedir. Bu doğrultuda ellerinde Türkiye'nin kırmızı çizgi kabul ettiği Kıbrıs ve sözde Ermeni konusu vardı. 2006 yılı sonu itibariyle AB bu sorunları Türkiye'nin üyeliği için olmazsa olmaz kriterler olarak Türkiye'nin önüne koymuştur. Bunun yanında AB'nin Türkiye'ye ne olduğu bilinmeyen imtiyazlı ortaklık önermesi ile birlikte müzakere süreci komaya ölü doğmasına neden olmuştur.

5. 2006-2016 YILLARI ARASI TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

2006 yılı sonundan itibaren tıkanan müzakereler sonraki dönemlerde gerilerek kopma noktasında gelmiştir. Çünkü taraflar arasında hem güven ve inanç problemi yaşanmaya başlanmış hem de Türkiye Avrupa Birliği'nin asıl niyetini anlamış ve dış politikasını ülkenin çıkarları ve menfaatleri üzerine inşa etmeye başlamıştır. Ayrıca Türkiye, Avrupa Birliği Konseyi'nin müzakereleri askıya alma kararı sonrası AB'nin niyetinin Türkiye'yi Birliğe üye yapmak olmadığını, asıl amacın Türkiye'yi sınırlarına hapsederek Kıbrıs ve Yunanistan üzerinden Ege ve Akdeniz'de hakimiyeti sağlamak olduğunu görmüştür. Bu gelişmeler sonrasında tarafların birbirlerine karşı kullandıkları dil sertleşmeye başlamıştır. AB'nin beklentileri karşılamamasından ve ikircikli bir tavır sergilemesinden dolayı Türkiye dış politikasını çeşitlendirerek bölgesinde daha pro-aktif bir dış politika izlemeye başlamıştır. Böylelikle Türkiye'nin pro-aktif politikaları AB'nin politikaları ile uyuşmamaya başlamıştır. Bu uyuşmazlıklarla birlikte müzakereler 2010 yılına kadar ağır aksak bir şekilde devam ettirilmiştir. 2010 yılında açılan "Gıda Güvenliği ve Veterinerlik" başlığı haricinde hiçbir başlık açılmayarak müzakereler durma noktasına gelmiştir.

2006-2010 yılları arasında AB, Türkiye ile başlatılan katılım müzakerelerini askı alırken Türkiye ise Kıbrıs sorunu, demokrasi ve insan hakları ve olmayan sözde Kürt sorunu gibi müzakerelerin önüne konulan engelleri aşmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Türkiye Kıbrıs sorununun çözümü için Yunanistan ve KRY ile çözüm müzakerelerine katılmış, komşuları ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek için sıfır sorun politikasını hayata geçirmeye çalışmıştır. Ayrıca Türkiye hem AB'nin Türkiye'ye yönelik demokrasi eksikliği yönündeki önyargılarını ortadan kaldırmak hem de

ülkenin daha da demokratikleşmesi açısından “Demokratik Açılım” sürecini başlatarak bu politikaları uzun bir süre devam ettirmiştir. Fakat Türkiye, AB’ye uyum sağlayabilmek için önemli adımlar atarken AB ise Türkiye karşıtı bir politika izleyerek daha önce Kıbrıs çerçevesinde aldığı karar doğrultusunda hareket etmiş ve açılan hiçbir müzakere başlığını kapatmamış ve yeni bir faslı müzakere için açmamıştır. Çünkü AB Türkiye’den Kıbrıs sorunu hususunda tek taraflı çözüm istiyordu. AB’nin tek taraflı çözüm talebindeki niyetinin Türkiye’ye 2004 yılında AB üyesi olarak dahil ettiği Kıbrıs Rum Cumhuriyeti’ni tanıtarak ada üzerinden Türkiye’nin etkisini kırmak olduğunu belirtebiliriz. Ayrıca AB, PKK ile ülkedeki Kürt vatandaşı bir tutarak Türkiye’den Kürk sorununa özerklik çerçevesinde çözüm bulması ve sözde Ermeni soykırımını tanımasını istiyordu. Fakat AB’nin planları Türkiye’nin kırmızı çizgisiydi ve Türkiye’nin bu talepleri kabul etmesi mümkün değildi. Avrupa Birliği’nin Türkiye’nin üyeliğini Kıbrıs, Ermeni ve Kürt sorununun bağlaması Türkiye tarafından eleştirilmiş ve taraflar arasındaki müzakereler ve ilişkiler gerilerek kuzun bir süre durma noktasına gelmiştir.

17 Aralık 2010 tarihinde Tunuslu bir gencin polis şiddetini protesto etmek için kendini ateşe vermesiyle başlayan eylemlerin Arap ülkelerine yayılması ile birlikte Avrupa ülkelerine düzensiz göç dalgaları artmaya başlamıştır. Düzensiz göç dalgasının Avrupa Birliği ülkelerinde artması üzerine Birlik göç dalgalarını önlemek üzere yeni arayışlara girmiş ve çözümünü de uzun bir süre askıya aldığı Türkiye ile ilişkileri yeniden canlandırma bulmuştur. Bu çerçevede Avrupa Birliği Komisyonu ilk adımı atmış ve 12 Ekim 2011 tarihinde “Genişleme Stratejisi Belgesi” hazırlamıştır. Genişleme stratejisi Belgesi ile AB Komisyonu Türkiye ile AB arasındaki ilişkileri canlandırmak için taraflar arasında pozitif gündem oluşturulmasını önermiştir (Akçay, 2017). Pozitif Gündem kapsamında AB, Türkiye’nin üyeliğinden ziyade Türk vatandaşları için vize muafiyeti, siyasi reformlar, göç, enerji ve terörle mücadele gibi konularda ilişkileri canlandırmayı hedeflemiştir. Bu konular hususunda taraflar 9 Şubat 2012 tarihinde görüşmelere başlamış ve taraflar olumlu sonuçlar almaya başlamış ve hatta müzakere sürecinde hareketlenmeler yaşanmaya başlamıştır. AB yeni bir müzakere faslının açılmasını gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda AB “*Bölgesel Politikalar ve Yapısal Araçların Koordinasyonu*” faslının açılmasını önermiştir. Fakat ilişkiler canlanıyor derken Gezi Parkı olayları patlaklık vermiş ve Hollanda ve Almanya Gezi Parkı olaylarını gerekçe göstererek hem Türkiye protesto etmiş hem de yeni faslın açılmasını bloke etmiştir. Böylelikle ilişkiler tekrar gerilmiştir.

Avrupa Birliği Gezi Parkı olaylarını yakından takip etmiş ve Türkiye’nin Gezi Parkı eyleminde eylemi terör eylemine dönüştürmeye çalışanlara karşı aldığı önlemleri sert dille eleştirmiştir. Genelde konu ile ilgili olarak AB tek bir açıklama yaparken Gezi Parkı olaylarının başladığı gün içinde AB iki açıklamada bulunmuştur. İlk açıklamasında AB, Türkiye’yi uyarmış, bu açıklamadan 6 saat sonra ise kınama niteliğinde açıklama

yapmıştır. Taksim yayalaştırma projesi kapsamında Gezi Parkı'ndaki ağaçların kesilmesini bahane edilerek başlatılan gösterilerde Türk bayrağı yakılarak çevreye zarar verilmiştir. PKK sempatanları ile Fetullahçı Terör Örgütü mensuplarının etkin olduğu gösterilerde taş, sopa, pala ve silah kullanılarak kamu binaları, polis araçları ve ambulanslara zarar verilmiş, otobüsü ve otobüs durakları yakılmış, yüzlerce iş yeri ve araca zarar verilmiştir. Gezi Parkı'nda gerçekleşen eylemler emniyet birimleri biber gazı ve tazyikli su kullanarak müdahale etmiştir. Polisin müdahalesi karşısında terör örgütü mensupları sosyal medya üzerinde örgütlenecek gösterileri devam ettirerek emniyet güçleri ile çatışmışlardır. Gezi Parkı gösterilerinin amacından sapıp terör eylemine dönmesi üzerine polis olaylara karışanları tespit edip tutuklamıştır (Kuloğlu ve İleri, 2021). AB Gezi Parkı gösterilerini sıradan bir eyleme indirgeyerek Türk yetkililerini demokratik bir refleksle başlayan protesto eylemini yönetmekte başarısız olduğu ve polisin ise orantısız güç kullandığını belirterek Türkiye'yi kınamıştır (Özalp, 2013). Başka bir ifade ile AB Gezi Parkı gösterilerindeki terör eylemlerini ifade özgürlüğü ve insan hakları olarak değerlendirerek Türkiye'yi suçlamış ve eylemcileri desteklemiştir. AB'nin Türkiye'yi suçlarken kullandığı dil Türkiye tarafından tepki ile karşılanmıştır. Özellikle AB liderlerinin Gezi Parkı olaylarını normatif değerler üzerinden değerlendirmeyip olayları siyasi bir malzeme olarak kullanması Türkiye tarafından sert eleştirilmiştir. Tarafların birbirlerine karşı kullandıkları dilin sertleşmesi ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. İlişkilerin gerilmesi ile birlikte Pozitif Gündem belgesi ile hızlanan ilişkiler durmuş ve 2013 yılında açılması öngörülen Bölgesel Politikalar ve Yapısal Araçların Koordinasyonu" başlıklı müzakere başlığı açılmamıştır. Böylelikle taraflar arasındaki ilişkiler tekrar durmuştur.

Aslında AB, Gezi Parkı protestoları altında vuku bulan terör eylemlerinin ne Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ne Uluslararası Hukuk ve ne de AB hukuk normları çerçevesinde ifade özgürlüğü ve insan hakları bağlamında değerlendirilemeyeceğini çok iyi biliyordu. Çünkü Gezi Parkı eylemlerinde vuku bulan olaylar toplumsal güvenliğe zarar vermekteydi ve devletin aslı görevlerinden biride toplumsal güvenliği sağlamaktı. Zira AB Fransa ve Yunanistan gibi üye ülkelerde vuku bulan gösterilere polisin sert güç kullanmasını bu doğrultuda değerlendirmiştir ve Türkiye'ye gösterdiği tepkiyi göstermemiştir. Ayrıca AB, 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması'na göre Avrupa Birliği hukuku normlarına uymayan bir üye ülkenin üyeliğini askıya alma hakkı varken bugün bakıldığında ne Yunanistan ne de Fransa'nın üyeliği askıya alınmamıştır. Zira AB bu ülkelerin aldığı önlemleri toplumsal güvenliğin sağlanması yönünde değerlendirmiştir. Fakat AB üyesi ülkelerin liderleri durumu siyasileştirmiş ve Türkiye'nin aldığı önlemleri demokrasi sorunu olarak değerlendirip ilişkileri askıya almıştır. AB üyesi liderlerin bu tavrının nedeni olarak Türkiye ile ilişkilerin canlanması ve müzakerelerin yeni bir ivme kazanması ve müzakerelerin sonunda da Türkiye'nin Birliğe üyeliği söz konusu olmasıdır. Böylelikle AB hem hızlanan ilişkilerin hem de ivme kazanan müzakerelerin önüne geçmiş oldu.

Fakat AB Türkiye ile ilişkileri askıya alıp müzakereleri dondururken aynı zamanda da Avrupa'ya yönelik kitlesel göçmen hareketi de artmaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile AB, Libya, Tunus ve Mısır üzerinden İtalya ile Yunanistan, Fas ve Cezayir üzerinden İspanya veya Fransa ve Türkiye üzerinden Yunanistan, Arnavutluk, Sırbistan ve Macaristan güzergahlarından (Demir ve Soyupek, 2015) gelen kitlesel göçmen akınları ile yüzlemek zorunda kalmıştır. Mültecilerin en sık kullandığı güzergâh ise Türkiye hattı olmuştur. AB'ye yoğun bir şekilde göçmen akını olması, Birlik içerisinde büyük tartışmalara ve ayrışmalara neden olmuştur. AB, Birlik içerisinde tartışmalara ve ayrışmalara neden olan mülteci sorunu çözmek için yeni arayışlara girişmiş ve bu doğrultuda Türkiye ile ilişkileri yeniden canlandırmayı planlamıştır. Çünkü AB'nin önceliği üçüncü ülkelerden mülteci kabul edilmesi değil, aksine düzenli sınır kontrolleri ile göçmenleri üçüncü ülkede tutmak olmuştur. Bu doğrultuda dönemin Almanya Başbakan'ı Angela Merkel'in AB Parlamentosu'nda yaptığı konuşma oldukça önemlidir. Konuşmasında Merkel, mülteci krizinin çözümünde Türkiye'nin kilit ülke olduğunun ifade ederek Türkiye ile iş birliğinin geliştirilmesinin altını çizmiştir (Karakaş, 2016). Bu bağlamda Avrupa Birliği'nden Ankara'ya resmi ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Ziyaretler esnasında AB Türkiye'ye Pozitif Gündem çerçevesinde ilişkilerin geliştirilmesini önererek Ankara'ya 3+3 milyar avro, vize serbestisi ve müzakerelerin yeniden canlandırılması gibi çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Fakat bu vaatlerin karşılığında Türkiye'den sınırlarında güvenliğini artırmasını ve Geri Kabul Anlaşması'nı imzalayarak Türkiye üzerinden Avrupa'ya geçiş yapan göçmenleri geri kabul ederek sınırlarında tutmasını istemiştir. Kısacası AB yukarıda değinilen vaatler karşılığında Ankara'ya göçmen ülkesi olun teklifini yapmıştır. AB'nin teklifi dönemin AKP hükümeti tarafından değerlendirilmiş ve dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu "Avrupalı oluyoruz" görüşü ile teklifi çok cazip bulmuştur. Bu görüş doğrultusunda Davutoğlu, dönemin AB İçişleri Komiseri Cecilia Malmström'ün katılımıyla 16 Aralık 2013 tarihinde Vize Serbestisi Diyalogu Mutabakat Metni ve Geri Kabul Anlaşması'nı imzalamıştır. İmza töreninde Davutoğlu, Türkiye'nin tarihi ve coğrafi olarak Avrupa'nın parçası olduğunu belirterek, tarihi bir noktaya geldiğini, başlatılan bu sürecin Türkiye ve AB'ye hayırlı olmasını ve halkların kaynaşmasına bir vesile olmasını temennisinde bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Davutoğlu, "*Önümüzde üç aşama var. Birincisi vize serbestisi ile Türkiye ve AB halkları arasında iletişimde yeni dönemin başlaması, ikincisi önümüzdeki 3-3,5 yıl içerisinde kurumlar arasındaki çalışmaların hızlanması, üçüncüsü uzun vadede Türkiye ve Avrupa halklarının yoğun bir etkileşim içine girmesi*" (Dışişleri Bakanlığı, 2013) açıklamasında bulunmuştur. Fakat Geri Kabul Anlaşması ile vize serbestisi Aralık 2016 tarihinde yürürlüğe girmesi planlanmıştır. Bu süre zarfında Türkiye Belge Güvenliği, Göç Yönetimi, Kamu Düzeni ve Güvenliği, Temel Haklar, Düzensiz Göçmenlerin Geri Kabulü gibi toplam beş tematik gruptan oluşan 72 kriteri (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022) yerine getirmesi gerekmektedir. Ayrıca Geri Kabul

Anlaşması'na göre Türkiye, Türkiye üzerinden AB'ye geçiş yapan birinin Türkiye üzerinden Avrupa'ya geçiş yaptığı beyanında bulunması durumunda o kişiyi sorgusuz geri kabul etmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda AB, bilhassa Almanya anlaşmanın bir an önce yürürlüğe girmesini istiyordu ve Merkel 18 Ekim 2015 tarihinde Türkiye'ye ziyarette bulunmuştur. Merkel Türkiye ziyaretinde Türkiye'den Geri Kabul Anlaşması'nın yürürlüğe giriş tarihinin öne çekilmesi talebinde bulunmuştur. Merkel Türkiye'yi ikna edebilmek için terörle ortak mücadele, 3 milyar avroluk mali yardım ve yeni müzakere fasıllarının açılması için Türkiye'ye destek vereceği taahhüdünde bulunmuştur. Fakat Merkel vize muafiyeti hususunda topu Birlik üyelerine atarak konun 2016 yılının temmuz ayında değerlendirilebileceğini belirterek çekinceli davranmıştır. Merkel'in temsilciliğini yaptığı AB'nin niyeti mülteci sorununa biran evvel çözüm bulmak olmuştur. AB kotalarla ihtiyacı olduğu alanlarda nitelikli mültecileri almayı planlamıştır. Nitelikli olmayan vasıfsız kişileri AB Türkiye'de tutmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda da Türkiye'ye vaatlerde bulunmuştur. Hatta AB Eylül 2015 tarihinde Türkiye'yi "güvenli menşe ülke" ilan edilmesini önermiştir (Karakas, 2016). Bu gelişmeler Türkiye için çok önemli gelişmeler olarak değerlendirilmiştir. Fakat Türkiye, AB'den vize muafiyetinin sağlanmasını, yeni müzakere fasıllarının açılmasını ve mültecilerinin Türkiye'ye yüklenen maliyetinin Birlik tarafından paylaşılmasını talep etmiştir. Aslında Geri Kabul Anlaşması (GKA) Türk vatandaşlarını kapsamayacak şekilde 1 Ekim 2014 yılından itibaren kısmen yürürlüğe girmiştir. AB'nin amacının Türkiye'nin sınır güvenliğini daha da artırmasıyla Avrupa'ya gerçekleşen göçmen akımının tamamen önüne geçmek olduğunu ifade edebiliriz. GKA'nın yürürlüğe girmesi ile birlikte Türkiye anlaşmanın kendine yüklediği sorumluluk çerçevesinde hareket etmiş ve Avrupa'ya Türkiye üzerinden geçen göçmenleri geri kabul etmeye başlamıştır. Böylelikle AB'ye giriş yapan mülteci sayısı %95 oranında azalmış (Kaya, 2021) ve AB de kısa zamanda dağılmasına neden olabilecek mülteci krizi sorununu çözmüş oldu. Fakat AB, siyasi krizden kurtulmanın vermiş olduğu rahatlıkla Türkiye'ye taahhüt ettiği hususların pek çoğunu yerine getirmediği gibi 15 Temmuz darbe kalkışması ile birlikte ilişkilere darbe vurarak ilişkileri uzun bir süre askıda tutmuştur.

Türkiye, 15 Temmuz 2016 tarihinde hiç beklemediği terör saldırısı ile karşı karşıya kalmıştır. Saldırı Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) tarafından iktidarı devirerek ülkede kontrolü sağlamak için gerçekleştirilmiştir. İktidarı devirmek için gerçekleştirilen bu darbe girişimi sonrasında ülkede olağanüstü hâl ilan edilmiş ve darbe girişiminde bulunan FETÖ ve mensuplarına karşı sert tedbirler alınmıştır. 21.yüzyılda vuku bulan bu darbe girişimine karşısında Türkiye, her zaman demokrasi ve hukukun üstünlüğü uyarısı yapan AB'den sert tepki beklemiş, fakat AB bekle gör politikası izlemiştir. Darbe girişimi başarısız olduktan uzun bir süre sonra AB, ikircikli ve cılız bir sesle demokratik yollarla seçilmiş iktidarı desteklediklerini açıklayarak darbe girişimini kınamış ve Türkiye'ye hızlı bir şekilde anayasal düzene geçme çağrısında bulunmuştur. Akabinde de AB devletin kurumları içerisindeki ve

darbe girişiminde bulunan Fetullahçı Terör örgütü mensuplarına yönelik başlattığı gözaltı, tutuklama ve meslekten ihraç etme gibi tedbirleri sert bir şekilde eleştirmiştir. Hatta Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komisyon Başkanı Alman Elmar Brok, anayasal hakların sınırlandırılmasının devam etmesi durumunda müzakerelerin ve üyeliğin tehlikeye gireceği şeklinde açıklamada bulunmuştur (Akçay, 2017). Aslında Brok açıklaması ile Türkiye'yi üstü kapalı bir şekilde tehdit etmiştir. Bu açıklama üzerine Avrupa Parlamentosu'nun 24 Kasım 2016 tarihinde üyelik müzakerelerini geçici olarak askıya alınmasına yönelik tavsiyede bulunması ilişkileri tamamen gerilmesine neden olmuştur. Ayrıca AB, Türkiye'nin 15 Temmuz darbe girişimi sonrası Suriye'de DEAŞ, PKK, PYD ve YPG gibi terör örgülerine yönelik düzenlediği Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı gibi operasyonlarını sert bir dil ile eleştirdiği gibi Türkiye'yi yürüttüğü karalama propagandası ile tehdit etmiştir. Ayrıca AB'nin Türkiye karşıtlığı bu operasyonlarla sınırlı kalmamış, 27 Kasım 2019 tarihinde Türkiye ile Libya arasında imzalanan Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası, 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan Ermenistan-Azerbaycan arasındaki savaşta Türkiye'nin Azerbaycan'a destek vermesi ve Türkiye'nin Ortadoğu, Afrika ve Doğu Akdeniz politikaları Birlik içerisindeki Türkiye karşıtlığına zirve yaptırmıştır. Özellikle Türkiye'nin Ege ve Doğu Akdeniz politikası Yunanistan ve GKRY'ni rahatsız etti ve bu iki ülke AB'ye yoğun baskı yapmıştır. Yunanistan ve GKRY bir adım daha ileri gitmişler ve AB'den Türkiye ile ilişkileri tamamen kopartacak yaptırım talebinde bulunmuşlardır. 27-28 Ağustos 2020 tarihinde konu Avrupa Birliği Dışişleri ve Savunma Bakanları zirvesinde gündeme getirilmiş ve her ne kadar Yunanistan ve Rum kesiminin talebi Fransa tarafından desteklenmiş olsa da Macaristan, Almanya, İtalya ve İspanya tarafından Türkiye ile diyalogun geliştirilmesi yönünde karar alınarak reddedilmiştir. Bu kararla birlikte uzun bir aradan sonra taraflar arasında yeni bir başlangıçım adımı atılmış oldu.

Aslında Avrupa Birliği'nde Türkiye karşıtlığının artmasının nedenleri arasında artık Türkiye'nin AB'nin politikalarını analiz edebilme kabiliyetine sahip olması, AB karşıtı politikalar üretebilmesi ve en önemlisi de Batı'dan/AB'den bağımsız kararlar alabilmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Türkiye'nin AB'ye alternatif olarak başka bölgeler ve ülkelerle ilişkiler kurarak etki alanını genişletmesi Fransa, Almanya, Yunanistan, Hollanda gibi ülkeleri rahatsız etmiştir. Özellikle Türkiye'nin Çin, Rusya ve ŞİÖ ile ilişkileri geliştirmesi Batılı ülkeleri bilhassa AB'yi rahatsız etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin son 20 yılına bakıldığında Türkiye'nin yollar, köprüler, hava alanları ve hastaneler yapması, uzaya uydu fırlatması, insansız kara, deniz ve hava araçları yapması, kendi otomobilini üretecek olması Avrupalı/Batılı ülkelerde çılgın Türkler güçleniyor algısını yaratmıştır. Bu algı ise Birlik içerisinde Türkiye karşıtlığını tavan yaptırmıştır.

Türkiye-AB ilişkiler menfur darbe girişimi ile birlikte Avrupa ülkelerinin liderlerinin Türkiye karşıtı kullandığı dil nedeniyle tamamen

siyasileşmiştir. Avrupa liderlerinin kullandığı bu siyasi dil hem Türkiye de AB'ye karşı güven bunalımını ortaya çıkarmış hem de Türkiye ile ilişkileri bitirme noktasına getirmiştir. Avrupa Birliği liderlerinin Türkiye'ye karşı kullandığı dil ve üslup Avrupa halkına negatif yansımış ve Avrupa'da popülizmin yükselmesine ve Türkenfobi/İslamofobi'nin yaygınlaşmasını tetiklemiştir. Son zamanlarda yaşanan ve haber ajanslarına kadar düşen birtakım olaylardan da anlaşılacağı üzere Avrupa Birliği sınırları içerisinde Türklere ve Müslümanlara karşı ırkçı eylemlerin ve saldırıların artmakta olduğu bir gerçektir. Ayrıca Türkiye ile Avrupa Birliği üyesi ülkeler arasında siyasi krizler meydana gelmiştir. Örneğin Hollanda Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun Hollanda'ya girişine izin vermemesi, dönemin Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya'nın 12 Mart 2017 tarihinde yine aynı ülke tarafından sınır dışı edilmesi, İsveç, Litvanya, Avusturya, Fransa, İtalya, Norveç, Hollanda ve Almanya (Salcı, 2022) gibi ülkelerin Türkiye'ye yaptırım çerçevesinde özellikle de savunma sanayi alanında ambargo uygulaması ilişkilerde siyasi krizlere neden olmuştur. Avrupa Birliği liderlerinin sert Türkiye politikalarına karşın Türkiye müttekabilyet esasları çerçevesinde hareket etmiş ve Avrupalı/ Batılı ülkelere karşı benzer politikayı uygulamıştır. Örneğin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, T.C. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun uçağına iniş izni vermeyen Hollanda'ya “Nazi” suçlaması yöneltmiş ve Hollanda'ya “*daha gerekeni yapmadık, bunun bedelini ödeyeceksin*” (BBC, 2017) açıklamasında bulunmuştur.

Özellikle 2010 yılından itibaren Avrupa Birliği içerisinde Fransa, Yunanistan ve GKRY Türkiye karşıtı provokatif politikalarını sürdürmüş ve bu ülkeler Türkiye ile ilişkilerin sonlandırılması dahil Türkiye'ye sert yaptırım kararları alınması için AB üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Bunun en somut örneği 10-12 Aralık 2020 tarihli AB üyesi ülkelerin liderlerinin katıldığı zirve toplantısında bu ülkeler konuyu gündeme getirmişlerdir. Fakat Almanya, İtalya, İspanya ve Polonya gibi pek çok AB üyesi ülke bir NATO üyesi ülkeye geniş kapsamlı yaptırımlar ya da bir ambargo uygulanmasına karşı tavır sergilemelerinden dolayı AB Yunanistan, Fransa ve GKRY'nin bu isteklerini veto etmiştir. Bu karar sonrasında Yunanistan Başbakanı Miçotakis, “Burada meselenin ne olduğu çok açık, Avrupa Birliği'nin güvenilirliği” açıklamasında bulunarak AB'yi sert bir dille eleştirmiştir. Aynı zirvede NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, Türkiye'nin önemli bir müttefik olduğunu ve Türkiye'ye karşı ihtiyatlı davranılması gerektiği açıklamasını yapmıştır. Ayrıca Stoltenberg, Türkiye'nin Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) gibi terör örgütleri ile mücadelede önemli bir müttefik olduğunu vurgulayarak Türkiye'nin Suriyeli mültecilere ev sahipliği yaptığını belirtmiştir. Bu görüşler akabinde AB Konseyi 1 Ekim 2020 tarihinde yaptığı toplantısında Türkiye hususunda ihtiyatlı davranmış ve Türkiye'ye Doğu Akdeniz'de tek taraflı adım atmaması ve tartışmalı alanlarda sondaj faaliyetinde bulunmaması koşulu ile “Pozitif Ajanda” önermiştir. AB Pozitif Ajanda çerçevesinde AB, Türkiye'ye a) GB anlaşmasının güncellenmesi, b) vize serbestisi, c) GKA Anlaşması'nın yenilenmesi ve d) Doğu Akdeniz'de uluslararası Doğu

Akdeniz konferansı düzenlenmesi gibi konularda adımlar atılabileceği mesajını vermiştir (BBC, 2020). Burada AB, Türkiye'yi önemseydiğini ve ilişkileri tamamen koparmak istemediğini göstermiştir. Bu hususta Türkiye'ye en fazla önemi veren ülkenin Merkel'li Almanya olduğunu ifade edebiliriz.

Merkel gerek AB Parlamentosu gerekse Alman Ulusal Parlamentosu veya basın açıklamalarında Türkiye'nin bir NATO üyesi ülke olduğu ve Türkiye'nin göçle mücadelede AB için kilit bir rol oynadığını açıklamıştır. Merkel'in 12 Ekim 2021 tarihinde Jüdische Allgemeine Gazetesi'ne verdiği şu demeç oldukça önemlidir:

Türkiye'yi görmezden gelemezsiniz. NATO üyesi Türkiye, Avrupa'ya yasadışı göçle mücadelede AB için merkezi bir rol oynuyor. Türkiye'nin büyük hedefleri var ve ilişkilerde birçok hayal kırıklığı yaşanıyor. Temel konularda tutumlar farklı olsa bile yine de pragmatik anlaşmalar bulmanız gerekiyor. Birbirimizle konuşmaya devam etmeliyiz... Dış politikanın, değerler ve çıkarların bir karışımı olduğunu söyleyen Merkel, "Burada doğru dengeyi bulmak büyük mesele" (Independent, 2021).

Türkiye-AB ilişkileri, 2016-2020 yılları arasında belirsizlik ve gerginliklerle dolu bir süreçten geçmiştir. Bu süreç içerisinde müzakerelerin canlandırılması, Gümrük Birliği'nin revize edilmesi ve vize serbestisi gibi ilişkilere ivme kazandıracak konular hayata geçirilememiştir. Bu süreç içerisinde AB, Türkiye'de demokrasi, temel hak ve özgürlükler ve hukukun üstünlüğü alanında Türkiye'nin ciddi sorunları olduğu gerekçesi ile müzakereleri askıya almış ve GB'ni güncellememe kararı almıştır. Ayrıca Türkiye'nin Ortadoğu, Afrika ve Doğu Akdeniz Politikaları Yunanistan ve Fransa tarafından provoke edilmesi ile Türkiye-AB ilişkilerindeki çatlak daha da büyümüştür.

Fakat her ne kadar Türkiye-AB ilişkilerinde gerginlik ve çatlaklık büyümüş olsa da her ne kadar AB içerisinde Türkiye karşıtlığı artmış olsa da AB Türkiye ile ilişkileri tamamen kopartmamak için dikkatli davranmıştır. Bilhassa Covid-19 salgınının yaygınlaşması ve Avrupa'yı etkisi altına alması ve ABD'deki iktidar değişikliği ilişkilere olumlu etkilemiştir. Covid-19 salgınının dünyayı etkisi altına almaya başladığı ilk dönemlerde AB hazırlıksız yakalanmış ve Avrupa Birliği üyesi ülkelerin pek çoğunun sağlık sistemi çökme ile karşı karşıya kalmıştır. Hatta bu dönemde AB'den yeterli yardımı alamayan İspanya, İtalya ve İngiltere Birliği sorgulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda İngiltere'den sonra AB'den ayrılacak ülkeler İtalya ve İspanya olacağı tartışılmaya başlamıştır. Ayrıca Covid-19 salgını Batı'da/ Avrupa Birliği ülkeleri arasında maske ve koruyucu ekipman savaşlarını başlatmıştır. Çünkü Covid-19 salgını dünyada maske, eldiven ve solunum cihazı gibi sağlık ekipmanlarına olan ihtiyacı artırmış ve bu çerçevede ülkeler benzeri görülmemiş bir şekilde birbirlerinin siparişlerine el koymuşlardır. Örneğin Çekya İtalya'nın sipariş ettiği 110 bin maske siparişine el koymuş, Fransa

İtalya'nın satın aldığı maskelere 3 Mart 2020 tarihinde el koymuş, Almanya 8 Mart 2020'de İsveç'in sipariş ettiği 240 bin maskenin ihracatına izin vermeyerek el koymuştur. Ayrıca ABD, Almanya ve Fransa'nın Çin'den sipariş ettiği maske ve koruyucu ekipmanlara parasını peşin ödeyerek el koymuştur. Bu eylemler karşısında Batılı/ Avrupalı ülkeler birbirlerini korsanlıkla suçlamışlardır (Esen, 2020). Batılı/ Avrupalı ülkeler arasında maske ve koruyucu ekipman savaşları yaşanırken Türkiye pek çok ülkeye kişisel koruyucu ekipmanlar, tıbbi malzemeler ve solunum cihazları göndermiştir. Örneğin salgının başlangıcında Çin'e tıbbi malzeme gönderen ilk ülke Türkiye olmuştur. Türkiye, NATO müttefiki ABD'ye, AB üyesi ülkelerden İspanya, İtalya ve İngiltere'ye askeri uçaklar ile tıbbi malzeme, maske ve solunum cihazları göndermiştir. Ayrıca Türkiye Balkan ülkelerine, Afrika ülkelerine, Türk Devletler Teşkilatı, kendi komşu ülkeleri, Pakistan ve Afganistan gibi ülkelere “*Ümitsizliğin ardında nice ümitler var. Karanlığın ardında nice güneşler var*” (BBC, 2020) sözü ile yardımda bulunmuştur.

Türkiye'nin Covid-19 salgının ilk başlarındaki AB ülkelerine karşı pozitif yaklaşımı, AB'de Türkiye ilişkilerinin tekrar önem kazanmasına neden olmuştur. Bu çerçevede AB'de gerek diplomasi gerekse temaslar açısından eylem düzeyinde son zamanlarda kopma noktasına gelen Türkiye ile ilişkileri tekrar rotaya sokma iradesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Almanya'nın başını çektiği bazı AB üyesi ülkeler Türkiye'yi tamamen Birlikten uzaklaşmasını istememektedir. Ayrıca ABD'de yaşanan iktidar değişikliği, İngiltere'nin birlikten ayrılması ve Türkiye-Yunanistan arasında istikşafı görüşmelerinin başlaması Türkiye-AB ilişkilerinin tekrar canlanmasında etkili olduğu ifade edilebilir.

Her ne kadar 2021 yılında Türkiye-AB ilişkilerinde bir hareketlilik görünse de maalesef ilişkiler küresel düzeyde meydana gelen Covid-19 salgının etkisi altında devam etmiştir. Çünkü salgına karşı alınan tedbirler ve salgının sürekli mutasyona uğraması, yaygınlaşan virüse karşı aşılama çalışmaları, salgın döneminde artan sosyo-ekonomik krizler küresel sistemde tüm devletlerin başlıca gündemini oluşturmuştur. Küresel salgının etkilerine ek olarak bölgelerde vuku bulan çatışmalar, doğal afetler, orman yalınları, iklim krizleri ve terör ile mücadele 2021 yılının gündemini belirlemiştir. Ayrıca uluslararası sistemdeki değişim ve dönüşüm ve belirsizlikler AB'yi derinden etkilemiştir. Uluslararası sistemdeki gelişmelerin bazılarında AB başarılı olmuş bazılarında AB derinden etkilemiştir. Özellikle Covid-19 salgının etkili olduğu dönemde Belarus, Afganistan, Balkanlar ve Ukrayna'daki bölgesel krizler hem AB'de iç sorunları derinleştirmiş hem de 2021 yılının AB için zor geçmesine neden olmuştur.

Her ne kadar 2021 yılında Türkiye-AB ilişkilerinde bir canlanma söz konusu olsa da Birlik içerisindeki iç sorunlar dolaylı olarak Türkiye ile ilişkilerine yansımıştır. Dolayısıyla taraflar arasındaki pek çok kritik hususlarda somut adımlar atılamamıştır. Örneğin taraflar arasında göç, vize serbestisi ve Gümrük Birliği'nin revizyonu gibi önemli konularda ilerleme

sağlanamamıştır. Fakat Türkiye her şeye rağmen Avrupa Birliği uyum sürecine sadık kalmış ve yeşil ve dijital dönüşüm gibi konularda önemli adımlar atmıştır. Ayrıca Türkiye Avrupa Birliği'ndeki Türkiye önyargılarını kırmak hem de Birlikten uzaklaşmamak adına Ulusal Eylem Planı'nı 2021-2023 yılını kapsayacak şekilde güncellemiştir. Çünkü Türkiye müzakereler önündeki engeller kalktığında müzakere sürecini hızlandırmak istemiştir. Bunun en somut örneği Türkiye, İnsan Hakları Eylem Planı, Yargı Reformu Stratejisi, Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele gibi konularda yaptığı düzenlemelerdir. Ayrıca Türkiye bu düzenlemeler ile 2022 yılında Avrupa Birliği ile yeni bir sayfa açmayı planlamıştır.

2021 yılı sonlarında Türkiye-AB ile ilişkilerinde yeni bir sayfa açmaya çalışırken 2014 yılında başlayan Rusya-Ukrayna krizi tekrar patlaklık vermiştir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmeden önce Kasım ayından itibaren ABD ve Avrupalı ülkeler Rusya'nın Ukrayna'ya müdahale edeceğini sürekli gündemlerinde tutmuşlardır. Bunun üstüne ABD ve Avrupalı ülkeler Ukrayna'nın NATO ve AB üyeliğini tartışarak krizi derinleştirmişlerdir. Krizin derinleşmesi ile birlikte 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya Ukrayna savaşı başlamış oldu. Burada Avrupa Birliği Rusya-Ukrayna arasındaki krizde arabulucu rolünü üstlenip krizi durdurmaya çalışmamış tam tersine başta ABD olmak üzere Avrupa Birliği Rusya'ya karşı yaptırım politikalarını hayata geçirmeye çalışmıştır. Türkiye ise daha krizin başından itibaren diplomasiyi kullanarak tarafsız bir şekilde taraflar arasında güç dengesi politikası uygulayarak ortak noktayı bulmaya çalışmıştır. Fakat Türkiye'nin çabası ABD ve AB'nin kriz tırmandırıcı politikalarının karşısında yetersiz kalmış ve Kasım 2021 tarihinde Rusya Ukrayna arasında patlaklık veren kriz savaşa dönüşmüştür. Rusya- Ukrayna arasında patlaklık veren kriz akabinde de savaş sadece tarafları etkilememiş aynı zamanda da küresel tahıl ve enerji krizini ortaya çıkartmıştır. Henüz dünya devletleri Covid-19 salgınının etkisini atlatabilmeden üstüne enerji krizinin patlaklık vermesi devletleri sosyo-ekonomik açıdan derinden etkimiştir.

Rusya-Ukrayna arasındaki savaş uluslararası siyasal sistemi derinden etkilemiştir. Bu etkiyi Kemal İnat şu şekilde ifade etmektedir;

“...NATO'nun Avrupa'daki konumu, Almanya'nın silahlanma kararı alması ve AB'nin Ukrayna'yı aday ülke olarak kabul edip Rusya karşısında bu ülkeye kararlı bir şekilde destek vermesi bu etkilerden bazılarıdır. AB'nin Rusya'ya karşı ABD'nin öncülük ettiği yaptırımlara katılması karşılığında Moskova'nın enerji alanındaki karşı yaptırımlarına maruz kalması ise Avrupa ülkelerinin bazıları açısından çok yıkıcı etkilerin ortaya çıkmasına neden oldu” (İnat, 2022).

Avrupa Birliği'nin enerji alanında Rusya olan bağımlılığı çözmeden Moskova ile güç yarışına girmesi, ekonomik zenginliğe rağmen pek çok Birlik ülkesini enerji krizi ile karşı karşıya bırakmıştır. Çünkü pek çok Birlik ülkesi krize hazırlıksız yakalandılar, ikicisi enerji krizi, enerji fiyatlarını artırmıştır.

Enerji fiyatlarının artması Birlik üyesi pek çok ülkede hayat pahalılığını artırarak yoksulluk ve istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Bunun yanında Avrupa Birliği ile Rusya arasındaki gerginlik Birlik içerisinde ayrışmalara neden olmuştur. Çünkü Ukrayna krizi çerçevesinde ABD ile birlikte hareket ederek Moskova'ya yaptırım konusunda Washington ile ortak karar almıştır. Bazı Birlik üyesi ülke Moskova'ya yönelik alınan yaptırım kararının sonucundan korkmuş ve bu kararlara katılmak istememiştir. Dolayısı ile Birlik içerisinde tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle Rus gazına bağımlılık düzeyi yüksek olan Avusturya, Bulgaristan, Polonya, Macaristan, Slovakya, Almanya, Finlandiya ve Baltık ülkeleri Rus gazına bağımlılığın telafi edilmesinin zor olduğu görüşü ile diğer Birlik ülkelerinden ayrıışmışlardır. 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya-Ukrayna arasındaki krizin savaşa dönmesi ile ABD ve AB'nin Moskova'ya yönelik aldığı yaptırım kararları yürürlüğe girmesi ile Rusya AB ülkelerine giden doğalgaz vanalarını kapatmıştır. Rusya'nın AB ve ABD'nin kendisine yönelik aldığı yaptırım kararlarına karşılık AB'ye giden doğalgaz vanasını kapatması Birlik üyeleri içerisinde enerji krizini derinleştirmiş ve enerji fiyatlarını artırmıştır. Enerji fiyatlarının artması ile birlikte Avrupa Birliği üyesi ülkelerde yaşam zorlaşmıştır. Enerji fiyatlarına bağlı olarak yaşam şartlarının zorlaşması Bulgaristan, Polonya, Macaristan, Slovakya, Almanya, Finlandiya ve Baltık ülkeleri gibi üye ülkelerin halkı AB'yi protesto etmişlerdir.

Moskova Kuzey Akım 2 ve Yamal Boru hatlarından Avrupa'ya giden gaz akışını tamamen kesmiş olmasına rağmen sınırlı olarak Ukrayna ve Türkiye üzerinden bazı AB ülkelerine sınırlıda olsa gaz akışını devam ettirmiştir. Her ne kadar AB Rusya'dan doğalgaz alımını yasaklamış olsa da Almanya gibi pek çok üye ülke Rusya'dan doğalgaz alımını artırarak sürdürmüştür. Çünkü AB'nin almış olduğu yaptırım kararı sadece deniz yolu ile petrol alımını kapsamaktaydı ve karar petrol ürünleri için 5 Şubat 2023 tarihinde başlayacaktı. Dolayısıyla pek çok üye ülke Moskova'dan Druzhba Boru Hattı'ndan petrol almaya devam etmişlerdir. Buda gösteriyor ki Avrupa Birliği'nin Rusya karşısında enerji arz güvenliği ve kriz yönetiminde yetersiz kalmıştır. Bu noktada da Avrupalılar NATO ve AB çatısı altında enerji sorununu nasıl çözebileceklerini ve bu süreçte ABD ile sağlanan koordinasyonun ne işe yarayacağını tartışmaya başlamışlardır. Bu tartışmalar ile birlikte Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Rusya-Ukrayna Krizi karşısında oynadığı aktif rol takdir edilerek Türkiye-AB ilişkilerinin tekrar canlandırılması gündeme getirilmiştir. Bu doğrultuda AB değişik alternatifler geliştirmeye başlamıştır.

2022 yılı itibariyle Avrupa Birliği'nin Türkiye ile ilişkileri canlandırmak istemesinin veya rotasını tekrar Türkiye yöneltmesinin başlıca nedenleri şunlardır: Birinci olarak AB, Rusya-Ukrayna krizi savaşa dönüşmeden önce, Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak için Rus gazı alımını üçte iki oranına indirme politikası izlemiş ve bu çerçevede 8 Mart 2022 tarihinde "Avrupa'nın Hesaplı, Güvenli ve Sürdürülebilir Ortak Hareket

Planı'nı yayımlamıştır. Bu plan çerçevesinde AB gaz rezervlerini 2022 yılı içerisinde artırarak enerji fiyatlarını 2023 yılı kış döneminden önce düşürmeyi hedeflemiştir. Ayrıca AB bu plan ile Birliğin gaz tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarına erişimin sağlanması, gaz yerine farklı ısı ve güç kaynaklarının kullanması ve Rus gazı haricinde Avrupa'ya gaz transferi sağlayacak boru hatlarının çeşitlendirilmesi (Güney, 2022) gibi konulara yer vermiştir. Bu doğrultuda AB Türkiye'nin konumu hatırlamış ve Türkiye ile ilişkileri canlandırmayı planlamıştır.

Sonuç

Türkiye-AB ilişkileri 2021 tarihi itibariyle tarafların pozitif yaklaşımı ile gerek söylem gerekse diplomasi ve temaslar açısından yeniden canlanmaya başlamıştır. Özellikle Avrupa Birliği'nde Covid-19 Salgını'nın etkisiyle yaşanan maske gibi sağlık ekipmanı krizi, İngiltere'nin Birlik dışında kalması, enerji krizinin patlaklık vermesi ve enerji krizine bağlı olarak Birlikte fiyatların artması, göçmen krizinin tam olarak çözümlenememesi, Yunanistan'ın Türkiye ile istikşafı görüşmelere başlaması ve Avrupa'nın ortasında patlaklık veren Rusya-Ukrayna krizi gibi gelişmeler Türkiye-AB ilişkileri üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'yi etkileyen deprem felaketi ve bu felaket sonrasında başta Yunanistan olmak üzere AB üyesi ülkelerin gerek arayarak gerekse insani ve maddi yardımlarda bulunmalarının gelecek günlerde ilişkilerin birkaç adım daha ileri götürülmesinde etkili olması kaçınılmazdır.

Uluslararası konjonktürün koşullarının ve etkenlerinin değişmesi AB tarafında Türkiye'nin önemini tekrar gündeme getirmiş ve Türkiye'yi kaybetmek istemediğini göstermiştir. Dolayısıyla Türkiye'yi kaybetmek istemeyen AB iş birliğine dayalı iradeyi ortaya koymuştur. Fakat AB'nin Türkiye ilişkileri koparmamaya yönelik koyduğu irade sadece son zamanlarda ortaya koyduğu irade değildir. Türkiye-AB ilişkilerinin 2000'li yıllar öncesine bakıldığında genellikle ilişkilerin inişli çıkışlı bir süreçten geçtiği görülmektedir. 2000'li yılların ilk başlarında durağanlaşmış ve 2006 yılı itibariyle tekrar zikzak çizmeye başlamıştır. Türkiye-AB ilişkilerinin bu denli inişli çıkışlı veya zikzak çizmesinin nedeni başından itibaren AB'nin ilişkileri Türkiye'nin tam üyeliğinden ziyade kendi çıkarı üzerine kurmuş olmasından kaynaklandığı ifade edilebilir. Ayrıca bu durum ilişkilerin başından 2000 yılının ilk altı yılına kadar süreçte, Türk karar vericilerinin AB'nin hangi felsefe üzerine kurulduğu ve dolayısıyla nasıl bir örgüt olduğunu araştırmadan jakoben bir anlayışla Birliğe tam üye olma düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. AB, Birliği tehdit eden unsurlar artıkça ve kendinin çaresiz kaldığı, örneğin Soğuk Savaş döneminde Sovyet Rusya tehdidi, ekonomik buhran ve enerji krizlerinde Soğuk Savaş sonrasında ise bölgesel krizler, insan kaçakçılığı, göçmen krizi, uyuşturucu ile mücadele, Rusya'nın yayımlacı politikaları, ekonomik ve enerji krizlerinin patlaklık verdiği dönemlerde Türkiye ile ilişkilerde iş birliğine dayalı iradesini ortaya

koymuştur. Sorunların ve tehditlerin bertaraf edildiği dönemlerde ise AB ikircikli politikalar ile ilişkileri gerip krize dönüşmesine neden olmuştur diyebiliriz. Aslında Birlik üyesi ülkeler bazıları Türkiye ile ilişkiler kurulmasına karşı değildirler. Birliğin çıkarları doğrultusunda Türkiye ile stratejik iş birliğini genişletmek istemektedir. Fakat kimi ülkeler ise kendileri ile aynı değerlere, kültüre ve tarihe sahip olmayan Türkiye'nin tam üyeliğine karşıdır. Başka bir ifade ile AB 1959 yılından buyana Türkiye'ye, siz tam üyelik hedefleyin biz stratejik iş birliğine ulaşalım mesajını vermeye çalışmıştır. Fakat Türkiye, AB tarafından verilen mesajı çok geç anlamıştır.

Türkiye'nin AB ile ilişkilerine bakıldığında, ilişkilerin rotasına girdiği dönemlerde Türkiye üyelik sürecinde Birliğe uyum sağlamak adına gerek ekonomik gerek demokrasi ve insan hakları gerekse siyasi alanlarda kamusal anlamda reform niteliğinde önemli adımlar atmıştır. Fakat ilginçtir ki Türkiye'nin her gelişim sağladığı dönemin sonunda Türkiye'de ya ekonomik krizler ya askeri cunta ya da darbe veya darbe girişimleri yaşanmıştır. Bu girişimler sonunda ise Türkiye hem AB ile derin krizler yaşamış ve ilişkiler askıya alınmıştır hem de Türkiye ekonomik ve siyasi alanda uzun bir süre toparlanamayacak şekilde geri gitmiştir. 1999 Gölcük depremi öncesinde Türkiye, AB ile arasında Gümrük Birliği'ni hayata geçirilmiş olmasının rahatlığı ile yakın zamanda Birliğe üye olacağı hesabını yapmaktaydı. Fakat Türkiye'de Necmettin Erbakan hükümetine karşı post modern darbe yapılmış ve bu girişim sonunda AB Türkiye'nin üyeliğe ehil olduğunu belirterek diğer ülkeler ile birlikte Türkiye'nin üyelik takvimini belirlememiştir. AB'nin Türkiye aleyhine aldığı bu karar ilişkilerde kriz yaşanmasına neden olmuştur. Taraflar arasındaki ilişkiler gergin bir şekilde 1999 Helsinki Zirvesine kadar devam etmiştir. Fakat Helsinki Zirvesi öncesinde 17 Ağustos'ta Türkiye Gölcük depremi meydana gelmiştir. 10-11 Aralık 1999 tarihinde de Helsinki Zirvesi gerçekleşmiş ve zirve sonuç bildirisinde Türkiye aday ülke olarak ilan edilmiştir. Böylelikle hem Türkiye-AB ilişkileri ivme kazanmış hem de Türkiye pek çok alanda reformlar yaptı. Bu sürecin sonunda ise AB Türkiye ile 3 Ekim 2005 tarihinde katılım müzakerelerini başlatmış oldu. Avrupa Birliği'nin Türkiye için 3 Ekim 2005 tarihinde müzakerelerin başlayacağını açıklaması ardından Türkiye'nin üyelik beklentisi artmıştır. Ancak AB'nin müzakerelerin ucu açık bir süreç olduğunu ifade ederek üyeliğin garanti olmadığını açıklaması ile birlikte ilişkilerde gerilim tekrar filizlenmeye başlamıştır. Bu nokta da AB Türkiye ile yayınladığı ilerleme raporlarında değişikliğe giderek raporlara Türkiye'deki negatif gelişmelere yer vermeye başlamıştır. İlerleyen süreçte de Avrupa Konseyi, Yunanistan, GKRY ve Fransa müzakere fasıllarını bloke etmişlerdir. Akabinde de her ne kadar Almanya müzakerelerin başlamasına onay vermiş olsa da Merkel Fransa ile birlikte imtiyazlı ortaklık fikrini savunmaya başlamıştır. Daha doğrusu Türkiye'nin AB'ye katılım süreci başlamadan akamete uğramıştır.

Türkiye artık AB'nin ne yapmaya çalıştığını fark etmişti. Başka bir ifade ile Türkiye, AB'nin katılım müzakerelerini başlatmasının amacının

Türkiye'yi el altında tutarak sağa sola gitmemesini sağlamak olduğunu anlamıştır. Ayrıca Türkiye, AB'nin siz tam üyeliği hedefleyin biz stratejik iş birliğine ulaşalım felsefesinin şifresini çözmüştür. O günden itibaren hem müzakereler hız kesti hem de Türkiye-AB ilişkileri 2016 sürüncemeli bir şekilde devam etmiştir. Bu süre zarfından Türkiye Rusya, Kafkasya, Ortadoğu, Çin, Doğu Akdeniz ve Afrika ülkeleri ile siyasi, ekonomik kültürel ve Askeri ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Türkiye'nin farklı ülkeler ve bölgeler ile ilişki kurması ABD ve AB üyesi ülkeleri rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığın akabinde Türkiye'de 15 Temmuz darbe girişimi vuku bulmuş ve Türkiye-ABD ve Türkiye-AB ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Bu dönemde ne müzakereler kalmış ne de stratejik iş birliği düşüncesi, bu süreçte taraflar birbirlerini sert dillerle itham etmişler ve AB ve ABD Türkiye'ye yaptırımlar ve ambargolar uygulamaya başlamıştır.

2006-2021 yılları arasında Türkiye ve Avrupa Birliği ilişkileri tam koparmamışlar ve bu dönemde taraflar stratejik iş birliğinden ziyade kısa vadeli al-ver ilişkisi çerçevesinde hareket etmişlerdir. Bu dönemde taraflar arası göç mutabakatı imzalanmış ve bu mutabakat çerçevesinde AB göçmenlerin Türkiye'de kalmasına karşılık maddi yardım taahhüdünde bulunmuş, ayrıca AB bu mutabakat çerçevesinde Türkiye'ye vize serbestisi ve yeni fasılların açılması ve Gümrük Birliği'nin yeniden gözden geçirilmesi gibi vaatlerde bulunmuştur. Zaten Türkiye, AB ile mutabakat imzalarken ilişkilerin canlanmayacağını biliyordu. Türkiye göç mutabakatının Suriyeli mülteciler için mali imkanlar yaratmasını bekliyordu. Zaten 15 Temmuz'da gerçekleşen başarısız darbe girişimi ile ne göç mutabakatı ile AB'nin Türkiye'ye verdiği vaatler ne de taraflar arasında ilişki kaldı. AB Türkiye ile ilişkileri askıya aldı ve Türkiye'ye ambargo uygulayarak bütün diyalog mekanizmalarını tıkadı.

Türkiye-AB arasındaki diyalog mekanizmalarının tıkanması ile birlikte tarafların dış politika uyumu da etkilenecek Türkiye-AB ilişkileri rekabetçi iş birliğine dönüşmüştür. Örneğin AB'nin Rusya'ya karşı uyguladığı yaptırımlara Türkiye'nin katılmayarak Rusya ilişkileri devam ettirmesi AB dış politika uyumunun zayıflatmıştır. Örneğin Moskova ve Ankara AB ve ABD'nin karşıt tarafında yer alarak Suriye, G. Kafkasya ve Libya'da karşıt tarafları desteklemektedir. Ayrıca iki taraf turizm, enerji, tahıl ve savunma sanayi alanlarında önemli iş birliği yapmıştır. Aynı dönemde benzer ilişkinin Türkiye-AB arasında Ortadoğu ve Doğu Akdeniz geliştiği görülmektedir. Özellikle 2017 yılı itibaren taraflar arasında bu bölgelerde başta göç olmak üzere pek çok konuda rekabete dayalı iş birliği yapılmıştır. Bilhassa AB, Türkiye ile aralarındaki dış politika uyumu bozulması ile birlikte Batı Balkanlar ve Afrika'da AB, Türkiye'yi kendine rakip olarak görmeye başlamıştır. Zira Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile siyasi, ekonomik ve askeri ilişkileri geliştirmesi AB üyesi Fransa'yı rahatsız etmiş ve Türkiye Fransa ve dolayısıyla AB arasında gerilime neden olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Ege Denizindeki politikaları ve Güney Kafkasya'da etkisini

artırması başta Yunanistan olmak üzere Fransa gibi AB üyesi ülkeleri rahatsız ettiği görülmektedir. Önümüzdeki dönemlerde de Türkiye'nin bulunduğu bölgelerdeki elde ettiği kazanımları terk etmesi mümkün olmadığından dolayı taraflar arasındaki rekabetin devam etmesi kaçınılmaz olduğunu belirtebiliriz. Durum farkında olan AB ve Fransa 2022 yılı yeni arayışlara girmiş ve bu doğrultuda Avrupa Siyasi Topluluğu paradigmasını gündeme getirmiş ve AST Zirve toplantısına Türkiye'yi de davet etmiştir.

Bu proje ile hem uzun bir süre durulama ve buhran yaşayan AB'ye işlerlik kazandırma hem de Türkiye gibi sorunlar yaşadığı ülkeleri ile siyasi iş birliğini canlandırarak Birlik etrafında tutmayı planladıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca Fransa'nın önerdiği AST projesi, üye ülkeler ile üye olmayan ülkeler arasında siyasi ve ekonomik ilişkileri canlandırarak hem uzun süredir ekonomik krizle uğraşan AB'yi krizden çıkartarak güçlendirmeyi hem de AB'ye rekabet oluşturan ülkeleri Birliğin safına çekerek bölgesel rekabete son vermeyi öngörmektedir. Her ne kadar AST, AB'nin geleceği açısından esnek bütünleşme veya iç içe geçen halka modelini öngörüp AST üyesi ülkeye gelecekte AB üyeliği vadetmiş olsa da Türkiye gibi uzun süredir üyelik bekleyen ülkelerin değerlere ve kriterlere uyum sağlaması gerekmektedir. Bu hususta Türkiye temkinli ve dikkatli adımlar atması gerekmektedir. Türkiye'nin, Fransa'nın önerdiği ATS projesini AB üyeliği için bir kazanım olarak görmemesi gerekmektedir. Aksi taktirde AB üyelik sürecinde elde ettiği kazanımları kaybedip bir 50 yıl daha belki daha fazla AB'nin kapısında bekleyebilir. Zira Fransa AST projesi ile Türkiye'nin Birliğe üyeliğini desteklememekte, aksine proje AB'nin çıkarlarına hizmet etmektedir. Biliniyor ki Fransa başından buyana Türkiye'nin üyeliğine karşı olan ülkedir. Fakat son zamanlarda Fransa dahil AB Türkiye ile ilişkileri yeniden şekillendirme çabası içerisine girmiştir. Bunun göstergesi de 6 Ekim 2022 tarihinde gerçekleştirilen AST Zirve toplantısına Türkiye'nin davet edilmesi ve 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'de vuku bulan deprem felaketine yardım çağrısı yapması olduğunu ifade edebiliriz.

Zaten AB'nin daha önce Türkiye ile ilişkileri canlandığı dönemlere bakıldığında, AB önce gündem değiştirmiş akabinde de Türkiye'de deprem vuku bulmuş ve deprem sonrasında da Türkiye'ye yardım ve yatırımlar yaparak ilişkileri şekillendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla rotasına giren ilişkiler belirli bir süre normal seyrinde devam etmiştir. Sonrasında AB düzelen ilişkilerden çıkarını elde edince ilişkileri tekrar germiştir. Her ne kadar Türkiye yıkıcı deprem felaketin derin yara almış olsa da daha önceki dış politika adımlarında vazgeçmemelidir. Başka bir ifade ile Türkiye, AB ile rekabet içinde olmamak için Doğu Akdeniz, Ege, Balkanlar Afrika ve Kafkasya'da elde ettiği kazanımları terk etmemelidir. Gerçi Türkiye seçim arifesine girmişken AB ile ilişkilerde bir gelişme olmasını beklemek gerçekçi olmaz. Fakat seçim sonucundan bağımsız Türkiye-AB arasında pozitif gündem arayışı olacaktır. Özgür Ünlühisarcıklı'nın da ifade ettiği gibi bu *"pozitif gündemin öncelikli maddesi dış politika diyalogu olmalıdır. Aksi*

halde AB ve Türkiye'nin birbirine rakip olmaları yapısallık kazanır. Bu durum iki tarafın çıkarına almaz.” (Ünlühisarcıklı, 2022) Türkiye'nin kısa veya orta vadede AB'ye üye olması mümkün olmayacağı için planlanan pozitif gündemin maddeleri taraflar arasında eşit şartlar ve çıkarlar çerçevesinde belirlenmelidir.

Depremin enkazının kaldırılması sonrası ve bilhassa seçim sonrasında AB'nin maddi yardımlar ve direk yatırımlarla ilişkileri düzeltmeye gitmesi kaçınılmazdır. Bu süre içerisinde müzakereleri kısmen tekrar canlanabilir. Ayrıca AB, Gümrük Birliği'ni revize edilip Türk vatandaşlarının vizesiz seyahat hakkı kısmen tanıyabilir. Fakat Türkiye Gümrük Birliği, 1999 yılında Türkiye'nin adaylık statüsü elde etmesi ve 3 Ekim 2005 tarihinde müzakerelerin başladığı dönemlerde olduğu gibi canlanan ilişkilerden AB'ye üyelik sonucunu çıkartmaması gerekmektedir. İlişkilerin düzelmesi ile birlikte AB Türkiye'den Birlik değerleri çerçevesinde hareket etmesini talep etmesi kaçınılmazdır. Akabinde de Türkiye'den özellikle de dış politikasını AB ile uyumlaştırmasını talep edebilir. Bu da Türkiye'nin Rusya, Çin, Ortadoğu, Ege Denizi ve Doğu Akdeniz politikalarından geri adım atması ve elde ettiği kazanımlarından vazgeçmesi anlamına gelir. Türkiye'nin kazanımı ise uzun süreler AB'nin kapısında beklemek olur. Kurulacak yeni ilişkilerin geçmişin tekrar olacağından bu yeni ilişkilerin her iki tarafın çıkarına olması temennisi ile...

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Eser Gemici: %50, Murat Ercan: %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Eser Gemici: %50, Murat Ercan: %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynaklar

Akçay, E. Y. (2017). Pozitif gündem ve sonrasındaki gelişmeler ışığında Türkiye-AB ilişkileri. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (9), 43-58. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.309494>

Akgül, L. H. (2021). The national anthems institutionalization process in the Ottoman Empire in the 19th century. A. Komsuoğlu Çıtırptıoğlu; H.

Toker & F. Nardella (Ed.), *The relationship between art and politics in the 19th century Ottoman Empire: Institutionalization, change and continuity* içinde (s. 223-241). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
<https://doi.org/10.26650/b/aa09.2021.007.09>

Avcıoğlu, D. (1974). *Milli kurtuluş tarihi*. İstanbul Matbaası.

Aydın-Düzgüt, S., Rumelili, B., & Topal, A. (2022). Challenging anti-Western Historical myths in populist discourse: Re-visiting Ottoman Empire–Europe interaction during the 19th century. *European Journal of International Relations*, 28(3), 513-537.
<https://doi.org/10.1177/13540661221095945>

Aydoğan, M. (2002). *Avrupa Birliği'nin neresindeyiz?*. Kum Saati Yayınları.

Bayraklı, E. & Güngörmez, O. (2016, Aralık). *Avrupa Parlamentosu'nun kararı ve Türkiye-AB ilişkilerinin geleceği*. 20 Şubat 2023 tarihinde <https://www.setav.org/avrupa-parlamentosunun-karari-ve-turkiye-ab-iliskilerinin-gelecegi/> adresinden edinilmiştir.

BBC. (2017, Mart). *Erdoğan'dan Hollanda'ya: Daha gerekeni yapmadık, bunun bedelini ödeyeceksin*. 10 Mart 2023 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39248581> adresinden edinilmiştir.

BBC. (2020, Aralık). *AB, Türkiye'ye yaptırım konusunda denge arayışında, kesin tavır için Biden'ı bekliyor*. 10 Mart 2023 tarihinden <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55254616> adresinden edinilmiştir.

BBC. (2020, Nisan). *Koronavirüs: Türkiye hangi ülkeye ne kadar yardım gönderdi?*. 25 Mart 2023 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52459231> adresinden edinilmiştir.

Birand, M. A. (2000). *Türkiye'nin Avrupa macerası 1959-1999*. Doğan Kitap.

Çakmak, H. (2009, Ocak). *Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri*. 12 Şubat 2023 tarihinde <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2140> adresinden edinilmiştir.

Çınar, Y. (2010). Bir eleştiri örneği: Tanzimat'tan Cumhuriyete batılılaşma. *Akademik Bakış Dergisi*, 19, 1-7.

Demir, O. Ö., & Soyupek, Y. (2015). Mülteci krizi denkleminde AB ve Türkiye: İlkeler, çıkarlar ve kaygılar. Göç Çalışmaları Merkezi, *Global Politika ve Strateji Yayınları*. Global Analiz 6, 1-42.

Ercan, M. (2018). *Avrupa Birliği ve Türkiye ile ilişkileri, ilişkilerin tarihi, sorunları, kurguları, senaryoları ve geleceği*. Efe Akademi Yayınları.

Erdem, G. (2015). 12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerine etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle ilişkiler. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14(1), 29-64.
https://doi.org/10.1501/Avraras_0000000215

- Esen, H. (2020, Nisan). *Kovid-19 ülkeler arası maske savaşı başlattı*. 12 Mart 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kovid-19-ulkeler-arasi-maske-savasi-baslatti/1793792> adresinden edinilmiştir.
- Facchini, F. (2011). Economic freedom in muslim countries: An explanation using the theory of institutional path dependency. *European Journal of Law and Economics*, 36(1), 139-167. <https://doi.org/10.1007/s10657-011-9250-y>
- Güney, N. A. (2022). Rusya-Ukrayna Savaşı sonrası Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin geleceği. *SETA Analiz*, 370, 1-16.
- Gürcanlı, Z. (1997, Aralık) *Avrupa Sevgisiz*. 16 Şubat 2023 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/amp/gundem/cem-avrupa-sevgisiz-39278885> adresinden edinilmiştir.
- Independent. (2021, Ekim). *Merkel: Türkiye'yi görmezden gelemezsiniz, birbirimizle konuşmaya devam etmeliyiz*. 10 Mart 2023 tarihinde <https://www.indyrturk.com/node/423111/d%C3%BCnya/merkel-t%C3%BCrkiyeyi-g%C3%B6rmezden-gelemez-siniz-birbirimizlekonusu-%C5%9Fmaya-devam-etmeliyiz> adresinden edinilmiştir.
- İnat, K. (2022, Kasım). *Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Avrupa enerji politikalarına etkisi*. 02 Nisan 2023 tarihinde <https://kriterdergi.com/dis-politika/rusya-ukrayna-savasinin-avrupa-enerji-politikalarina-etkisi> adresinden edinilmiştir.
- Karakaş, D. (2016). Mülteci krizi çerçevesinde Türkiye- AB ilişkileri. *Ormer Perspektif Serileri*, No: 16, 1-8.
- Karluk, S. R. (1997). *Gümrük Birliği dönemecinde Türkiye: Gümrük Birliği ne getirdi? ne götürdü?*. Turhan Kitabevi.
- Kaya, Y. (2021, Ocak). *AB-Türkiye ilişkisi: Yüksek gerilimden yeni bir başlangıca*. 03 Mart 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ab-turkiye-iliskisi-yuksek-gerilimden-yeni-bir-baslangica/2117744> adresinden edinilmiştir.
- Kuloğlu, H. H. & İleri, E. (2021, Mayıs). *Gezi Parkı'ndaki olayların 8. yıl dönümünde yaşananlar halen hafızalardaki tazeliğini koruyor*. 01 Mart 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/gezi-parkindaki-olaylarin-8-yil-donumunde-yasananlar-halen-hafizalardaki-tazeligini-koruyor/2259471> adresinden edinilmiştir.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Milliyet. (1997, Aralık). *Dinsel ayrımcılık*. 16 Şubat 2023 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/dunya/yilmaz-dinsel-ayrimcilik.-5369092> adresinden edinilmiştir.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma yolunda*. Merkez Kitaplar.
- Özalp, G. (2013, Haziran). *Gezi Parkı gösterileri: AB'de 'boşuna uyarmıyoruz' havası*. 02 Mart 2023 tarihinde

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/06/130604_ab_turkiye_go_steriler_adresinden_edinilmistir.

- Özfatura, M. N. (2002, Aralık). *Türkiye'nin AB macerası*. 15 Şubat 2023 tarihinde <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/kose-yazilari/m-necati-ozfatura/turkiyenin-ab-macerasi-161170> adresinden edinilmiştir.
- Salcı, T. (2022, Mayıs). *ABD'den Avrupa'ya: Türkiye'ye hangi ülkeler savunma sanayi ambargosu uyguluyor?*. 10 Mart 2023 tarihinde <https://sputniknews.com.tr/20220527/abdden-avrupaya-turkiyeye-hangi-ulkeler-savunma-sanayi-ambargosu-uyguluyor-1056734742.html> adresinden edinilmiştir.
- Seydi, S. (2011). Demokrat Parti'nin dış politikada alternatif arayışı (1957–1960). *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(14), 1-16.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2022, Haziran). *AB ile yürütülen Vize Serbestisi Diyalogu*. 03 Mart 2023 tarihinde https://www.ab.gov.tr/ab-ile-yurutulen-vize-serbestisi-diyalogu_51819.html adresinden edinilmiştir.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2013, Aralık). *Türkiye ile AB arasında Vize Serbestisi Diyalogu mutabakat metni ve Geri Kabul Anlaşması imzalandı*. 03 Mart 2023 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ile-ab-arasinda-vize-serbestisi-diyalogu-mutabakat-metni-ve-geri-kabul-anlasmasi-imzalandi.tr.mfa> adresinden edinilmiştir.
- Ünlühisarcıklı, Ö. (2022, Ekim). *AB ile İlişkiler: Rekabetten iş birliğine geçiş mümkün mü?* 05 Nisan 2023 tarihinde <https://www.perspektif.online/ab-ile-iliskiler-rekabetten-isbirligine-gecis-mumkun-mu/> adresinden edinilmiştir.
- Yalçınsoy, H., & Aşırım, A. (2000). *Türkiye'deki siyasi partilerin Avrupa Birliği'ne bakışı*. TBMM Kütüphanesi.

Extended Abstract

In the 100th anniversary of the founding of the Republic of Türkiye the country's goal of reaching the level of contemporary civilizations and international relations in line with this goal constitute an important focal point. In this context, a critical analysis of the relations between Türkiye and the European Union (EU) within the framework of westernization in a historical process constitutes the main purpose of this study. In this context, it is aimed to analyze Türkiye-EU relations through historical periods (1959-1980, 1980-1999, 1999-2005, 2006-2016). From this point of view, the study critically evaluates how the first contacts and cooperation agreements were shaped and Türkiye-EU relations in the period of the Ankara Agreement and the beginning of the relations; the state of relations and economic cooperation after the military intervention in the 1980-1999 period and how the economic cooperation, customs union and economic reforms were carried out; the

practices and steps in the reform processes in order to adapt to EU norms after Türkiye was accepted as a candidate country; and finally, the progress of accession negotiations after 2006 and the effects of democratic reforms and changes in the field of public services within the framework of the political dynamics of relations.

Since its foundation, the Republic of Türkiye has taken many initiatives in terms of modernization and modernization, and has also played an active role in international platforms in order to move towards the construction of a modern and modern Türkiye within the framework of westernization. In this sense, Western international organizations such as the United Nations (UN), the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the Council of Europe have been seen as a reflection of the important steps Türkiye has taken in its efforts to achieve this goal. Türkiye's efforts to become an active member or to apply for membership in these organizations are also noteworthy as an indicator of Türkiye's integration with the West and its commitment to democratic values.

Türkiye's relations with the EU and its goal of EU membership have a long history. In this sense, Türkiye applied for EU membership on July 31, 1959, shortly after the establishment of the European Economic Community. However, this application brought disagreements among the member states and led to protracted debates among the member states. In the end, the relations between Türkiye and the EU officially started with the Ankara Agreement signed in 1963. However, it would not be wrong to say that the relations that emerged here have followed a bumpy course since its establishment.

It is argued that the complexity of Türkiye-EU relations has been shaped by Türkiye's current domestic and external political developments. In addition to the country's history, cultural values and democratic structure, factors such as coup attempts, Türkiye's strategic moves in the fields of economic development and defense industry, and foreign policy orientations have also affected relations. In particular, Türkiye's Middle East and Eastern Mediterranean policies are among the important dynamics affecting the course of Türkiye's relations with the EU.

Türkiye-EU relations have gone through various phases in the historical process. There have also been positive developments in relations such as the implementation of the Customs Union, Türkiye's declaration as a candidate country and the start of accession negotiations. However, it would be wrong to say that the positive atmosphere in relations has been continuous, and the sustainability of relations has faced various problems from time to time. In particular, Türkiye's failure to fulfill its obligations arising from the Additional Protocol to the Ankara Agreement and the blocking of negotiation chapters due to reasons such as the GCASC problem have led to tensions in relations.

Events such as the Gezi Park protests in Türkiye and the July 15 coup attempt further strained Türkiye-EU relations. In addition to such negative

developments, the EU's criticism and harsh rhetoric against Türkiye led to the freezing of Türkiye-EU relations. Despite all these, it is seen that there has been an effort to revitalize the relations between the parties, especially in recent years. On the other hand, the EU's efforts to include Türkiye in the European Political Community project is seen as a promising step for the future of relations.

In conclusion, this study examines Türkiye-EU relations in the 100th anniversary of the Republic of Türkiye within the framework of westernization in a historical process. On the other hand, while analyzing the past, present and possible future of Türkiye-EU relations, the study also emphasizes the impact of the steps taken, reforms introduced and the EU harmonization process on Türkiye-EU relations. In addition to all these, it is conveyed that Türkiye's EU membership goal is shaped by domestic and external political factors and it is emphasized that various steps should be taken for the revitalization and sustainability of the relations.

CUMHURİYET'TEN BUGÜNE TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASI: DALGALANAN SULARI YÖNET(EME)MEK

Gülğün ÇİĞDEM*

Öz

Para politikası hedef ve araçlarını inceleyen bu çalışma, Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze para politikası uygulamaları ve etkilerini ele almaktadır. Aynı zamanda, 2021 yılında yaşanan "kırılma"nın sorgulandığı çalışmada, para politikası amaç ve aracının yer değiştirildiği hatalı ve maliyetli politikaların terk edilerek etkin bir para politikası çerçevesi oluşturulması gerektiği vurgulanmaktadır. Ekonomik istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi için Merkez bankasının fiyat istikrarı hedefine odaklanması gerektiği, politika araçlarını hedeflere ve veri koşullara uygun bir şekilde seçmesi ve bağımsız bir şekilde politika kararlarını tutarlılık içinde uygulaması gerektiği belirtilmektedir. Bu yaklaşımla, ekonomik istikrarın korunması, enflasyonun kontrol edilmesi, finansal istikrarın sağlanması ve ekonomik büyümenin teşvik edilmesi mümkün olabilir. Türkiye'nin ekonomik istikrarını güvence altına almak için İktisat biliminin rehberliğinde etkili bir para politikası çerçevesinin oluşturulması ve sürdürülmesi kritik bir rol oynamaktadır. Ancak, son dönemde uygulanan hatalı para politikalarının olumsuz sonuçlarına rağmen, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'nin bu maliyetli uygulamalara devam etmesi, Merkez Bankası bağımsızlığı hakkında tartışmalara yol açmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Türkiye'nin teori ile çelişen faiz politikaları ve sonuçları yanında TCMB'nin bağımsızlığını da sorgulamaktadır. Ayrıca, ekonomi yönetiminin bütüncül bir yaklaşım benimsemesi, diğer politika alanlarıyla koordinasyonu sağlaması ve halkçı, planlı, kapsamlı ve uyumlu yapısal reformlara odaklanılmalıdır. Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana, paradigma değişimini eleştirel bir şekilde ortaya koyması açısından, önemlidir. Cumhuriyet'in 100. Yılında yaşanan bu kırılmaya ilişkin ampirik gelecek çalışmalar, sonraki dönemler açısından yol gösterici olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Para Politikası, Para Politikası Hedefleri, Para Politikası Araçları, Faiz, Döviz.

* Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, gulguncigdem@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5353-8638>

MONETARY POLICY IN TÜRKİYE FROM THE REPUBLIC TO TODAY: (EME)MANAGING CHOPPY WATERS

Abstract

Analyzing monetary policy objectives and instruments, this study examines monetary policy implementations and their effects in Türkiye since the foundation of the Republic. The study questions the "break" experienced in 2021 and emphasizes the need to establish an effective monetary policy framework by abandoning erroneous and costly policies in which the monetary policy objective and instrument are switched. It is stated that to achieve and maintain economic stability, the central bank should focus on the price stability target, select policy instruments in accordance with the objectives and data conditions, and implement policy decisions independently and consistently. It would be possible to maintain economic stability, control inflation, ensure financial stability and promote economic growth. Establishing and maintaining an effective monetary policy framework guided by economic science plays a critical role in securing Türkiye's economic stability. Despite the negative consequences of the recent flawed monetary policies, the Central Bank of the Republic of Türkiye's (CBRT) continuation of these costly practices has led to debates about the independence of the Central Bank. The study questions the independence of the CBRT as well as Türkiye's interest rate policies and their consequences, which contradict the theory. The economic administration should adopt a holistic approach, coordinate with other policy areas and focus on populist, planned, comprehensive and harmonized structural reforms. The study is important as it critically reveals the paradigm shift since the founding of the Republic of Türkiye. Future empirical studies on this rupture in the 100th anniversary of the Republic will be instructive for future periods.

Keywords: *Monetary Policy, Monetary Policy Objectives, Monetary Policy Instruments, Interest Rate, Foreign Exchange.*

Giriş

Para politikası, ekonomik istikrarı sağlamak için kullanılan önemli uygulamalardır. Merkez bankaları tarafından uygulanan bu politikalar, tasarruf, tüketim ve yatırım kararlarını etkiler. Para politikaları, ekonomideki para miktarını ve mâli koşulları kontrol etmeyi hedefler. Enflasyonu düşürmek, fiyat istikrarını sağlamak ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amaçlanır. Türkiye'de para politikasının yürütülmesinden sorumlu olan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), enflasyon, iktisadi büyüme ve istihdam gibi makroekonomik göstergeleri takip ederek politikalarını belirler. Para politikalarının etkisi, finansal piyasalar, ekonomik aktörler ve genel ekonomik performans üzerinde belirleyici bir rol oynar. Türkiye, jeopolitik konum, genç nüfus ve çeşitli sektörleriyle küresel ekonomiye entegre olmuş önemli bir ülkedir. Ekonomik dalgalanmalarla mücadele etmek ve ekonomik istikrarı temin etmek üzere etkili ekonomi politikaları ve para politikaları kullanılır. Finansal sistemin güçlendirilmesi, faiz oranlarının belirlenmesi ve

sermaye piyasalarının geliştirilmesi de önemlidir. Bu çalışma, ilk iki bölümde para politikası amaç ve araçlarını inceledikten sonra Türkiye'nin ekonomik istikrarını sağlamak, ekonomik açıdan daha güçlü ve istikrarlı bir geleceğe ilerlemesini sağlamak ve toplumsal refaha ulaşabilmek için kullandığı politikaları ve araçları ele almaktadır. Aynı zamanda 2021 yılında para politikalarındaki farklılaşma ve politika uygulamalarının yıkıcı etkileri göz önünde bulundurularak Merkez Bankası'nın bağımsızlığı da sorgulanmaktadır. Çalışmanın son bölümünde, iktisat bilimiyle çelişen para politikası uygulamaları ve yol açtığı makro-iktisadi sonuçlar da incelenecektir.

1. PARA POLİTİKASI HEDEFLERİ

Para politikasının temel hedefleri arasında tam istihdamın sağlanması, iktisadi büyüme, ödemeler dengesi istikrarı, istihdamda artış, faiz oranı istikrarı, finansal piyasalarda istikrar ve döviz kuru istikrarı gibi makroekonomik amaçlar yer almaktadır. Hedefler, ekonomik koşullar, çıkar gruplarının etkinliği ve politika yapıcılarının öncelikleri gibi faktörlere bağlı olarak değişebilir. Fiyat istikrarı, para politikasının birincil hedefidir ve merkez bankaları, para politikalarını enflasyon hedefleri doğrultusunda ayarlarlar. Ekonomik büyümeyi destekleme gibi başka önemli hedefler de vardır. Merkez bankaları, faiz oranlarını düşürerek ekonomik aktiviteyi canlandırmaya çalışır ve ekonomik büyümeyi teşvik edebilir. Ancak, ekonomik büyüme ile fiyat istikrarı arasında denge sağlanması önemlidir. Diğer bir para politikası hedefi de finansal istikrarı sağlamaktır. Türkiye'de Merkez Bankası'nın öncelikli hedefi fiyat istikrarının sağlanmasıdır ve bu temel amaç yasal olarak belirlenmiştir. İçinde bulunulan koşullar politika tercihlerinde değişikliklere neden olabilir ancak fiyat istikrarı ve finansal istikrar, temel hedefler içerisinde her zaman önemli bir yer tutar. Netice itibari ile para politikasında fiyat istikrarını sağlama, ekonomik büyümeyi teşvik etme ve finansal istikrarı sağlama gibi çeşitli hedefler belirlenir. Ancak, bu hedefler arasında zaman zaman çelişkiler ortaya çıkabilir ve merkez bankaları, belirlenen hedeflere ulaşmak için politika tercihlerinde denge sağlamak zorunda kalabilir.

2. PARA POLİTİKASI ARAÇLARI

Leite'ye (1992) göre, para politikasının hedeflerini ve parametrelerini gerçekleştirmek için kullanılan büyüklükler ve mekanizmalar, para politikası araçlarıdır. Merkez bankaları para politikası uygulamalarında iki temel yaklaşım kullanılır: doğrudan müdahale ve dolaylı müdahale. Doğrudan araçlar, faiz oranları, mevduat ve kredi miktarlarıyla ilgili sınırlamalar getirerek etkili olurken, dolaylı araçlar arz ve talebi etkilemek amacıyla kullanılır. Dolaylı araçlar, finansal kurumların bilançosunu hedeflerken, dolaysız araçlar ise merkez bankasının kendi bilançosunu hedefler (Ritter ve Silber, 1994, s. 204-221). Merkez bankaları, dolaylı araçları kullanarak piyasa

koşullarını etkilemeye çalışırken, piyasalar tamamen kendi inisiyatifine bırakılmaz. Belirlenen hedefler doğrultusunda merkez bankaları, piyasaları yönlendirmeye çalışır. Dolaylı araçlar piyasa tabanlı araçlar olarak adlandırılır ve fiyatlar piyasada belirlenir.

2.1. Dolaysız (Özel) Para Politikası Araçları

Dolaysız para politikası, paranın miktar ve fiyatını belirlemek veya sınırlandırmak üzere kullanılır (Cesur, 2010, s. 50). Bu araçlar, ekonomiye doğrudan müdahale eder ve finansal piyasalardaki krizlerde veya genel olumsuzluk dönemlerinde destekleyici olarak kullanılabilir (Enoch, Balino ve Alexander, 1995, s. 26). Faiz denetimi, kredi tavanı ve diğer para politikası araçları dolaysız para politikası araçlarına örnek olarak verilebilir.

2.1.1. Kredi Tavanı

Kredi tavanı, merkez bankasının bankaların açabilecekleri kredilere belirli bir sınır koyma uygulamasıdır. Bu, para stoku ve baz para kontrolünün sıkı bir şekilde sağlanmasını amaçlar (Ceylan, 2010, s. 51). Merkez bankası, bankalara topladıkları mevduatın veya tüm kaynaklarının belirli bir yüzdesi kadar kredi açma talimatı verebilir. Bu politika, kredi genişlemesini kontrol etmek ve enflasyon baskısını azaltmak amacıyla kullanılabilir. Kredi tavanı, zorunlu karşılık uygulamasıyla birleştiğinde bankaların kredi verme kapasitesi kısıtlanabilir. Bu tür müdahalelerle merkez bankası, bankaların sahip oldukları fonların spekülatif alanlara kaymasını engellemeyi de hedefler (Lipsev vd., 1984, s. 186-187).

2.1.2. Faiz Oranı Denetimi

Faiz denetimi, TCMB'nin ticari bankaların mevduat ve kredi faiz oranlarını sınırlayarak veya denetleyerek müdahale etmesidir. Bu yöntemle faiz oranları belirli bir düzeyde tutulabilir veya farklı vadelere göre değişiklik gösterebilir. Faiz oranları, serbest piyasa ekonomilerinde kredi kaynaklarının arz ve talebinin dengelenmesinde etkili bir şekilde kullanılır (Leite, 1992). Faiz denetimi, özelleştirilmiş faiz oranlarını uygulayarak sektöre teşvik sağlayabilir, kredi oranlarını düşürerek belirli sektörleri destekleyebilir ve kaynakların bu sektörlerle yönlendirilmesini veya diğer sektörlerle kaymasını önlemeyi amaçlar. Faiz kanalı, en temel ve önemli bir mekanizma olarak kabul edilmektedir. Geçmişte Türkiye'de bazı bankalar bu yöntemle belirli sektörlerle düşük faizli kredi vermiş ve oluşan zararlar Hazine'ye aktarılmıştır. Ancak günümüzde bu yöntem daha az kullanılmakta ve piyasa faizlerine dolaylı politikalarla etki edilmeye çalışılmaktadır.

2.1.3. Diğer Araçlar

Diğer dolaysız para politikası araçları, TCMB'nin bankalara farklı

reeskont faiz oranları uygulaması, tüketici kredileri için ödenecek asgari miktarın yükseltilmesi gibi yöntemlerle para arzını kontrol etmeye yönelik yöntemlerdir. Ancak bu tür araçların kullanımı sınırlıdır ve genellikle dar bir kullanım alanına sahiptir. Kriz durumlarında bile, Amerikan (FED), Avrupa (ECB) ve diğer merkez bankaları genellikle bu tür politika araçlarına başvurmamaktadır.

2.2. Dolaylı (Genel) Para Politikası Araçları

Dolaylı para politikası araçları, piyasadaki talep ve arz koşullarını etkilemek suretiyle uygulanır (Cesur, 2010, s. 50). Küresel sermaye akımlarının engellerinin kaldırılmasıyla birlikte dolaylı para politikası uygulamaları artmıştır (Doğançay, 2013, s. 43). Bu uygulamalar; açık piyasa işlemleri (APİ), reeskont politikaları, zorunlu karşılık, disonibilite uygulamaları, kredi ve faiz politikası, kur politikası, para basılması, niceliksel gevşeme ve iletişim politikası şeklinde görülebilir.

2.2.1. Reeskont Politikaları

Reeskont oranı, TCMB tarafından bankalara uygulanan faiz oranıdır (Demirhan, 2007, s. 20) ve reeskont politikası, likidite sıkışıklığı yaşayan kuruluşlara destek sağlamak amacıyla kullanılır. Bu politika, değerli varlıkların iskonto edilmesini ve yeni bir bedel karşılığında tekrar iskonto edilmesini içerir. Reeskont faiz oranları genellikle piyasa faizlerinden daha yüksektir ve belirli sektörlere destek sağlamak için düşük tutulabilir. Reeskont politikası, ekonomik şartlara ve piyasa ihtiyaçlarına göre şekillendirilebilir ve TCMB'nin para politikası araçlarından biridir. Bankaların TCMB'den borç alma isteğini etkileyebilir ve rezervlerin etkilenmesi yoluyla bankaların kaydi para yaratma olanaklarını değiştirebilir (Thornton, 1986). Ancak reeskont politikası, açık piyasa işlemleri (APİ) ile karşılaştırıldığında daha zayıf bir etkiye sahiptir (Paya, 1998, s. 154-155).

2.2.2. Açık Piyasa İşlemleri (APİ)

APİ, TCMB'nin dolaşımdaki para arzını ve likiditeyi kontrol etmek üzere gerçekleştirdiği bir işlemdir (Özatay, 2013, s. 446). Bu işlemlerde, devlet iç borçlanma senetleri (DİBS) kesin veya geçici bir süre için alınıp satılır. Faiz oranları DİBS ihale faizleri, interbank faizleri ve döviz piyasası hareketleri tarafından belirlenir (Çetin, 2016, s. 73). TCMB, ticari bankalar ile diğer finansal kurumlardan tahviller, bonolar, başka menkul kıymetler satın alabilir veya satabilir. Bu işlemler doğrudan alım (PTM) veya satım (STM) olabilir ve/veya geri alma veya satma taahhüdünü (repo veya ters repo) de içerebilir. APİ yoluyla TCMB, piyasada likidite miktarını ayarlayabilir. Likidite sıkışıklığı durumunda DİBS'leri satın alarak piyasaya likidite sağlayabilir (Kazazi, 2010, s. 13), aynı şekilde, portföyündeki menkul değerleri bankalara satmak suretiyle piyasadaki likiditeyi çekebilir (Akbaş,

2007, s. 37). Böylece, para miktarını etkileyerek talep üzerindeki baskıları kontrol edebilir ve enflasyonist veya deflasyonist eğilimlere müdahale edebilir. APİ, TCMB'nin para politikasında kullandığı etkili bir araçtır ve para arzını düzenlemek için tahvil, bono veya diğer menkul değerlerin alımı ve satımıyla piyasaya para enjekte etme veya para çekme mekanizması oluşturulur (Tablo 1).

Tablo 1. APİ İşlemleri

APİ İşlemleri	Hangi Durumda Kullanılır?	Sonuç
Doğrudan Satım (Kesin Satım) (STM, Sale to Maturity)	“Kalıcı” likidite bolluğu	Likidite kalıcı olarak çekilir
Ters Repo (Reverse Repo)	“Geçici” likidite bolluğu	Likidite geçici olarak çekilir
Doğrudan Alım (Kesin Alım) (PTM, Purchase till Maturity)	“Kalıcı” likidite kıtlığı	Likidite kalıcı olarak enjekte edilir
Repo (Repurchase Agreement)	“Geçici” likidite kıtlığı	Likidite geçici olarak enjekte edilir

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

APİ, TCMB'nin para politikasını etkin bir şekilde uygulamasına yardımcı olur. Repo işlemleri ve DİBS alımları, para arzını ve faiz oranlarını etkileyerek ekonomik dengeyi sağlamaya yardımcı olur. Geçici likidite sıkışıklığı durumunda repo işlemleriyle likidite sağlanırken, kalıcı likidite sıkışıklığı durumunda DİBS alımlarıyla piyasaya likidite enjekte edilir. APİ işlemleri aynı zamanda faiz oranlarını etkileme kabiliyetine sahiptir. Merkez Bankası, tahvil veya menkul değerlerin alım-satımı yoluyla likidite miktarını değiştirdiğinde faiz oranları da etkilenebilir.

APİ'de *defansif* ve *ofansif* olmak üzere iki tür yaklaşım bulunmaktadır. Defansif uygulamalar, mevduat kurumlarının rezervlerini belirli bir düzeyde tutarak parasal tabandaki değişimlere karşı savunma sağlar. *Ofansif* nitelikteki işlemleri içeren dinamik uygulamalar ise parasal tabanı değiştirerek ekonomik gidişatı etkileyebilir (Akt. Okay ve Arıcan, 2014). APİ, TCMB'nin para politikası araçlarını etkili ve verimli bir şekilde kullanmasını sağlar. Likidite yönetimi politikaları, ekonomik dalgalandanlarla mücadele etmek ve ekonomik büyümeyi desteklemek için gereklidir.

2.2.2.1. Kesin Alım (PTM, Purchase till Maturity)

Geçici likidite sıkışıklığı durumunda TCMB, repo işlemleriyle likidite sorununu çözebilir. Ancak bir sıkışıklık söz konusu ise TCMB, piyasaya likidite sağlamak için yetersiz likidite tutarı kadar DİBS alır. Bu şekilde piyasada mevcut olan likidite kontrol edilir (Kazazi, 2010, s. 13). DİBS, devlet tarafından ihraç edilen ve belirli bir vade süresiyle sabit getiri sağlayan

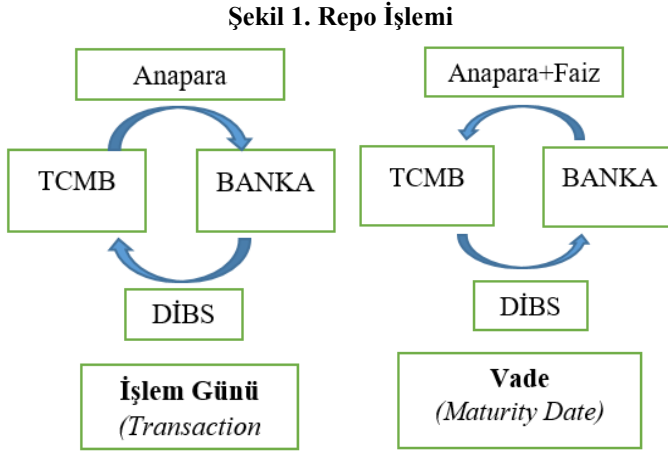
menkul kıymetlerdir. TCMB'nin DİBS alımı, likidite sıkışıklığını hafifletmek amacıyla piyasaya likidite enjekte etmeyi hedefler.

2.2.2.2. Kesin Satım (STM, Sale to Maturity)

Piyasada kalıcı bir likidite fazlası olduğunda, TCMB portföyündeki kıymetleri satarak fazla likiditeyi çeker (Akbaş, 2007, s. 37). Bu şekilde piyasadan likidite çekerek para arzını düzenlemeyi ve finansal istikrarı sağlamayı amaçlar. TCMB'nin likidite yönetimi, ekonomik dengeyi korumak ve enflasyonu kontrol altında tutmak için önemli bir araçtır. Geçici bir likidite fazlalığı durumunda piyasada fazla miktarda para bulunması, fiyatları ve faiz oranlarını düşürebilir. TCMB, bu durumu dengelemek ve para arzını kontrol altında tutmak için portföyündeki kıymetleri satarak piyasadan likidite çeker.

2.2.2.3. Repo (Repurchase Agreement)

Geçici likidite sıkışıklığı durumunda TCMB, repo ve ters repo işlemleri ile piyasayı yönlendirir. Repo işleminde TCMB, DİBS'leri belirli bir süre sonra geri vermek üzere piyasaya likidite sağlar. “Geri satım vaadi ile alm” olarak da ifade edilen repo işleminde eş-anlı olarak yapılan iki anlaşma uyarınca TCMB DİBS’leri belirli bir fiyattan satın alırken aynı anda vadesi ve anlaşmaya varılan faizi ile birlikte DİBS’leri geri satmayı kabul etmektedir (Şekil 1).

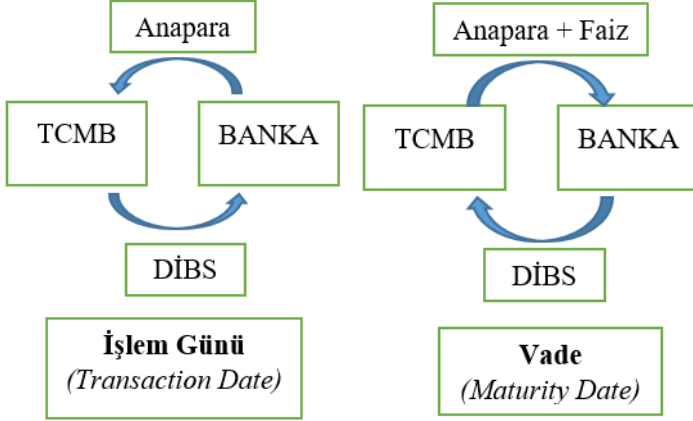
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.2.4. Ters Repo (Reverse Repo)

TCMB, likidite bolluğunun geçici olduğu durumlarda, “geri alım vaadiyle satım işlemleri” olarak da ifade edilen ters repo işlemleriyle likidite fazlalığını çeker. Bu işlemde, TCMB portföyündeki DİBS'leri belirli bir vadede belirli bir fiyat seviyesinden aracı kurumlara veya ticari bankalara geri satın alma şartıyla satar. Bu şekilde aracı kurumlar ve ticari bankalar

ellerindeki likiditeyi belirli bir süre için TCMB'ye verirler (Doğançay, 2013, s. 47). Bu şekilde eş zamanlı olarak iki anlaşma yapılır; merkez bankası DİBS'leri belirli bir fiyattan satarken aynı anda vadesi ve anlaşmaya varılan faiziyle birlikte geri satın alacağını kabul eder (Ünal, 2015, s. 32) (Şekil 2).

Şekil 2. Reverse Repo İşlemi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

API, TCMB'nin para politikasını etkin bir şekilde yönlendirmesine yardımcı bir araçtır. Bu araçlar, para arzını dengeleyerek ekonomik istikrarı sağlamak, enflasyonu kontrol etmek ve faiz oranlarını etkilemek amacıyla kullanılır.

2.2.3. Zorunlu Karşılık Oranı / Disponibilite Uygulaması

Zorunlu karşılık oranı, bankaların topladıkları mevduatın belirli bir oranını TCMB'ye yatırarak kaydi para yaratmaya hazır fonların azalmasını hedefler (Akdiş, 1996, s. 52) ve parasal sıkılaştırmaya imkân tanıyan bir politikadır (Şeker ve Demirel, 2019). Bu oranlar sık sık değiştirilmemektedir, çünkü para stoku ve rezervlerde önemli değişimlere yol açabilir. Zorunlu karşılıklar, bankaların portföylerindeki DİBS'leri satma çabaları arz-talep dengesini etkileyerek faiz dalgalanmalarına neden olabilir (Paya, 1998, s. 158). Bu politika, likidite sağlamayı, sistem güvenini artırmayı ve para arzının kontrolünü amaçlar. Hazine, zorunlu karşılıklarda indirim yapılmasına karşı çıkmaktadır, çünkü bu durum hazine gelirlerinin azalmasına neden olmaktadır (Meulendyke, 1992, s. 25-44).

Disponibilite ise, bankaların taahhütlerine karşı nakit veya nakit benzeri kıymetleri bulundurma zorunluluğunu düzenleyen bir araçtır. TCMB, bu aracı kullanarak bankaların likidite seviyelerini ve risklerini kontrol edebilir. Disponibilite politikası kredi faizlerinin ve fonlama maliyetinin artmasına yol

açabilir. Bu politikalar dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır, aşırı kullanımında fon miktarında azalma ve ekonomik durgunluk riski olabilir. Zorunlu karşılık ve disonibilite politikaları, TCMB'nin para politikası araçlarıdır ve para arzını kontrol etmeyi amaçlar. Zorunlu karşılık yöntemi, faiz ödemelerinde sınırlama getirirken, disonibilite uygulamaları kredi faizlerinin ve fonlama maliyetinin artmasına yol açabilir (Ceylan, 2010, s. 52-53).

2.2.4. Kredi ve Faiz Politikası

Bankalarla yapılan para değiş-tokuşunda, TCMB'nin piyasa faizlerini etkilemek amacıyla kullanılan faiz oranlarını değiştirme işlemi, faiz politikası olarak adlandırılmaktadır. Aşağıda, kullanılan faiz oranlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.2.4.1. Haftalık Repo İşlemlerinde Uygulanan Faiz (Politika Faizi)

TCMB'nin faiz politikası çerçevesinde, bankaların piyasada uyguladıkları faizleri, bankalardan alınan kredi miktarını ve varlık fiyatlarını (döviz, hisse senedi gibi) etkileyebilen, bir haftalık vadeli repo işlemlerinde uygulanan faiz oranı kullanılmaktadır. TCMB, bu işlem aracılığıyla para politikasını yönlendirerek ekonomik dengeleri sağlamayı amaçlamaktadır (Eğilmez, 2012a; Eğilmez, 2013).

2.2.4.2. Gecelik İşlemlere Uygulanan Faiz (Gecelik Faiz, Fonlama Faizi ya da Faiz Koridoru)

Gecelik (O/N) borç alıp vermek isteyen bankaların TCMB tarafından uygulanan faiz oranları, kısa vadeli faiz oranı, döviz kuru ve kredi büyümesi hızını etkiler (Eğilmez, 2012a; Eğilmez, 2013). TCMB'nin oluşturduğu faiz koridoru, fon sağladığı ve borç aldığı bankalar için belirlediği faiz oranlarından oluşan bir banttır (Vural, 2013). Bu politika aracı, borç alıp verme ve politika faiz oranının TCMB'nin belirlemesiyle gerçekleştirilir (Şeker ve Demirel, 2019, s. 11). Faiz koridorundaki faiz oranları, TCMB'nin döviz kuru oynaklığını kontrol etme amacına yönelik olarak sermaye akımlarının güçlü veya zayıf olduğu dönemlere göre ayarlanır. Bu geleneksel olmayan para politikası aracı sayesinde TCMB, ulusal paranın değerini korumayı ve döviz kurlarını kontrol altında tutmayı amaçlar (Kara, 2012, s. 11).

2.2.4.3. Geç Likidite Penceresi (GLP) Faizi

Hesaplarını kapatmak için son dakikaya kadar bekleyen, fon talep veya arz eden bankalara uygulanan faiz oranıdır (Eğilmez, 2012a; Eğilmez, 2013). TCMB'nin faiz oranlarında yapacağı değişiklikler, bankacılık sektörünün fonlama maliyetlerini etkileyerek piyasa faizini belirler. O/N fonlama faizinin tavanının azaltılması, daha düşük maliyetle fon sağlamasına ve kredi

faizlerinin düşmesine yol açar. Ancak Türkiye'de mevduat ile kredilerin ortalama vadeleri arasındaki fark, kaynak maliyetinin kredi faizine tam olarak yansımını engelleyebilir (Eğilmez, 2012a).

2.2.5. Kur Politikası

TCMB'nin döviz kurlarının ayarlanmasına yönelik müdahaleleri, kur politikası olarak adlandırılmaktadır. TCMB, genellikle yüksek dalgalanmaların yaşandığı dönemlerde müdahale etmektedir. TCMB, geçmişte bu tür kur dalgalanmalara döviz satışı veya döviz alımı şeklinde müdahale etmiştir. Ancak günümüzde TCMB, döviz likiditesini ROK (Rezerv Opsiyon Katsayısı) uygulamasıyla düzenlemeyi tercih etmektedir (Eğilmez, 2012a; Eğilmez, 2013).

2.2.6. Para Basma

Merkez Bankası, piyasa likiditesini artırmak amacıyla ek para enjekte etme işlemini bir politika olarak kullanabilir (Eğilmez, 2012a).

2.2.7. Niceliksel Gevşeme

Niceliksel gevşeme, ekonomide yaygın para politikası araçları ile canlandırmanın yapılamadığı durumlarda kullanılan bir politika aracıdır. TCMB, DİBS ve VDMK (Varlığa Dayalı Menkul Kymet) gibi varlıkları satın alarak likidite artışı sağlar ve finansal piyasalarda hareketlilik ve ekonomik canlanma hedeflenir. 2008 Küresel Finansal Kriz döneminde ABD, Avrupa ve İngiltere Merkez Bankası tarafından kullanılmıştır. Niceliksel gevşemenin -para basmadan farklı olarak- belirlenmiş bir limiti ve karşılıkları bulunur, bu nedenle enflasyon üzerinde daha az etkisi olması beklenir. Ayrıca, belirli bir süre veya sınırlı bir şekilde uygulandığı bilinir, bu da APİ'den farklılaştığı bir diğer özelliktir (Eğilmez, 2012a).

2.2.8. İletişim Politikası

İletişim politikası, TCMB'nin gelecek politikalarına ilişkin açıklamalarıyla beklentileri şekillendirme çabasıdır (Eğilmez, 2012a). Para Politikası Kurulu (PPK) duyuruları ve Enflasyon Raporu bu politikanın bir parçasıdır (TCMB). TCMB politika yapıcıları, ekonomik ve finansal istikrarı sağlama, enflasyonu kontrol altında tutma ve ekonomik büyümeyi destekleme amacıyla kararlar alır. Bu kararlar, ekonomik koşullar, enflasyon beklentileri, para arzı ve diğer makroekonomik göstergelere dayanır. TCMB'nin politika etkisinin gerçekleşmesi için piyasa katılımcıları ve halkın bu politikaları doğru bir şekilde anlaması ve yorumlaması önemlidir. Para Politikası Kurulu'nun duyuruları ve Enflasyon Raporu, bu iletişim amacını yerine getirir, TCMB'nin politika kararlarını açıklamasını, beklentileri şekillendirmesini ve para politikasının etkinliğini artırmasını sağlar (Eğilmez, 2012b).

Türkiye'nin para politikası hedefleri, Cumhuriyet'in kuruluşundan bugüne kadar çeşitli farklılıklar göstermiştir. Tarihsel süreçte çeşitli araçlar kullanılarak ekonomide dalgalı sular yönetilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, Türkiye'nin para politikası hedeflerini ve bu hedeflere ulaşmak için kullanılan araçları inceleyeceğiz. Bu inceleme, Türkiye'nin ekonomi yönetimindeki evrimini ve para politikasının şekillenmesindeki önemli adımları anlamamıza yardımcı olacaktır. Geçmiş dönemlerin deneyimleri, ülkenin ekonomik istikrarını ve sürdürülebilir büyümesini sağlamak için gelecekteki politika tercihlerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

3. TÜRKİYE'NİN ZORLU YOLCULUĞU VE PARA POLİTİKALARININ SONUÇLARI

Türkiye'de para politikaları, faiz oranlarının belirlenmesi, para arzının izlenmesi, likidite yönetimi ve döviz piyasası müdahaleleri gibi enflasyonu kontrol altına almak için kullanılan uygulamaları içerir. Türkiye'nin kuruluş yıllarında yıkıcı savaş etkilerini, gelişmemiş sanayiye, ancak geçinebilecek kadar ürün elde edilebilen tarım sektörünü, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devrolan dış borçları da içeren ekonomik zorluklarla karşılaşmış ve para politikası, başlangıçta para arzını kısıtlamak ve ulusal ekonomiyi kapalı tutmak gibi önlemleri içermiştir. Zaman içerisinde yaşanan politika değişimleri beş farklı kategoride özetlenebilir:

1)Geleneksel Politikalar: Bankaların kredi kısıtlamalarını etkilemek suretiyle gerek kamu gerek özel sektör harcamalarını düzenlemeye yönelik politikaları içerir.

2)Modernizasyon Odaklı Politikalar: Finansal entegrasyonu, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini, TCMB'nin finansal piyasalardaki değişimlere uyum sağlamasını, konvertibiliteye geçişi, TCMB bağımsızlığını güçlendirmeyi, avansların kademeli azaltılmasını ve araç sayısının kanunen arttırılmasını hedefler (Doğru, 2012).

3)1994 Krizi Sonrası Uygulanan Politikalar: Makro-ekonomik istikrarın sağlanması ve finansal krizlerin etkilerinin azaltılması amaçlanır.

4)Finansal İstikrar ve Fiyat İstikrarı Politikaları: Enflasyonla mücadele öncelik hâle gelir, TCMB bağımsızlığı güçlendirilir ve yeni politika araçları kullanılarak fiyat istikrarı sağlanmaya çalışılır.

5)2008 Küresel Krizi Sonrası Makro-Finansal Risk Azaltma Politikaları: Kriz sonrası makro-f finansal risklerin izlenmesi ve azaltılması ön plana çıkar.

Türkiye'de ekonomik yaklaşımlar, Büyük Buhran'dan 1974 Petrol Krizi'ne kadar Keynesyen iktisat anlayışının hâkim olduğu dönemden, stagflasyon sorununun çözülememesiyle birlikte neoliberal yaklaşıma geçiş yapıldığı döneme evrildi. Bu değişimler, Türkiye'deki yapısal reformları ve para politikalarını etkiledi. Türkiye'nin 1950'lerden bu yana iç ve dış

dengelerinin açık verdiği ve yapısal istikrarsızlık yaşadığı dönemlerde (1958, 1970, 1980, 1994, 2000, 2001, 2008) çeşitli krizler ortaya çıktı. Çok partili döneme geçişle beraber, *kriz-istikrar tedbirleri-askeri darbe döngüsü* içerisine girildi. 1958'de alınan istikrar tedbirlerini 1960 yılındaki askeri darbe, 1970'te alınan tedbirleri 12 Mart 1971 askeri müdahalesi, 1980'de alınan tedbirleri ise 12 Eylül 1980 darbesi takip etti. 1994 krizi de Şubat 1997 askeri darbesi ile ilişkilendirilebilir (Yıldırım, 2011, s. 193). 1929 Büyük Buhran, 1939 II. Dünya Savaşı gibi içsel veya dışsal olaylar, para politikalarında ve para politikası araçlarında değişimi beraberinde getirdi. 1930 yılı Haziran ayında TCMB kuruldu, faaliyetine 1931'de başladı. Para politikası denk bütçe ve sağlam para kavramlarına dayandırıldı. Ancak zamanla ekonomik yaklaşımlar ve krizlerin etkisiyle para politikası ve araçları da evrim geçirdi.

3.1. 1980 Öncesi Dönem

Türkiye'nin ekonomi politikası 1930'lardan itibaren devletçilik politikalarıyla şekillendi (Eren, 2006). Devlet, kalkınma amacıyla sanayi tesisleri kurdu (Sağlam, 1991, s. 82). 2. Dünya Savaşı'nın yansımaları ve dış borçlanma, ekonomik sıkıntılara neden oldu. 1944'de para politikası gevşetildi. 1950-1962 döneminde genişletici politikalar uygulandı ve enflasyon arttı. Döviz kurları 1946-1958 arasında sabit tutuldu. 1954'de döviz darboğazı yaşandı. Kredi talebi arttı. İstikrar programı terk edildi, cari açık ve dış borçlanma ihtiyacı arttı, yabancı sermayeye ulaşmada yaşanan zorluklar nedeniyle ekonomik durum kötüleşti ve süreç kriz ile sonuçlandı. Sıkı para politikası uygulamaya konuldu (Çelebi, 1998, s. 137). 1960-1970 döneminde genişlemeci para politikası izlendi, 1.Kalkınma Planı'nın ilk on beş yılında büyüme hedeflerine ulaşıldı ve enflasyon düşük seviyelerde tutuldu (Eren, 2006). Ancak, 1969'daki seçimler nedeniyle uygulanan politikalar ve bütçede verilen açık, ekonomiyi olumsuz etkiledi, Türk Lirası %66,6 oranında devalüe oldu (Çelebi, 1998, s. 137). 1970'lerde dolaylı araçlar kullanıldı, faiz oranı tavanı yaygın kullanıldı (Önder, 2005, s. 56-61). 1971 devalüasyonunu takiben, parasal genişlemenin kontrol altına alınmaması enflasyonu artırdı, 1973'de yüksek petrol fiyatları çift haneli enflasyonun yaşanmasına yol açtı (Parasız, 1998, s. 75-145). Kur ayarlamalarının yapılmaması ithalat talebini artırarak dış ticaret açığını büyüttü ve rezervlerin azalmasına neden oldu (Sarı, 2007, s. 7). 1970-80 döneminde parasal genişleme kontrolsüz bir şekilde devam etti, enflasyon sürekli arttı. 1976'da ulusal para aşırı değerlendirildi, sabit kur ve gevşek para politikaları sürdürüldü. Petrol fiyatlarındaki artış, dış ticaret açığını büyüttü, dış borçlanma ihtiyacı arttı ve stagflasyon yaşandı. 1978-79'da ödemeler dengesi krizi ve hızlı bir enflasyonist süreç yaşandı. 1979'daki 2. Petrol Kriziyle petrol fiyatları yükseldi, döviz talebi arttı, döviz kuru hızla yükseldi. Bu süreç, 1979 yılı Temmuz ayında IMF ile anlaşma yapıldı (Çelebi, 1998, s. 137). Ekonomi öngörülemezlik, istikrarsızlık, işsizlik ve ekonomik kapanmalarla karşılaştı. Etkili bir para stratejisinin uygulanması

zorlaştı, düşük faiz ve kur politikaları ile dengesizlikler arttı (Doğançay, 2013). 1973 ve 1979'da petrol şokları yaşandı.

3.2. 1980-2021 Arası Dönem

Türkiye'nin dış açığı rezervler ve kısa vadeli yabancı sermaye ile finanse edildi. 24 Ocak 1980'de enflasyonu kontrol altına almak, açığı azaltmak, kaynak verimliliğini sağlamak ve dışa açık bir sanayi oluşturmak amacıyla İstikrar Kararları alınmıştır (Çelebi, 1998, s. 138). Dış ticaret serbestleştirildi, esnek döviz kuru rejimine geçildi, bankacılık sistemi serbestleştirildi. Mevduat ve kredi faiz oranları serbest bırakıldı ve Merkez Bankası'nın reel faiz politikası terk edildi. 1980'lerde merkez bankacılığında bir paradigma değişikliği yaşandı, mevduat faiz oranlarının belirlenmesi merkez bankasına, kredi faiz oranları ise bankalara bırakıldı (Kesriyeli, 1997, s. 5). Finansal serbestleşme ve yapısal düzenlemeler, TCMB'nin rolünü ve para politikasını önemli ölçüde etkiledi. Açık ekonomik model benimsenerek kontrol edilen esnek döviz kuruna geçişe (Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, 2000, s. 231-238) ve uluslararası piyasalarla bütünleşen istikrar politikalarına yol açılmış oldu (Ural, 2003, s. 196).

1980-1985 dönemi 1. Beş Yıllık Plan dönemidir (Eroğlu, 2009, s. 31-32), 1991'de konvertibiliteye geçildi (Doğru, 2012, s. 310). Hükümet, faiz oranlarına zorunlu karşılıklar ve APİ'lerle müdahale etti (Yüret, 2019, s. 57). Mevduat munzam karşılıkların belirlenmesi, TCMB'ye devredildi (Akçay, 1997, s. 113-120).

24 Ocak Kararları'nı takiben ilk üç yıl sıkılaştırılmış iktisat politikaları uygulandı, kamu kesimi finansmanı azaltıldı ve reel faiz oranları yükseltildi. TL hızla değer kaybederek para talebi arttı. 1980-2001 yılları arasında para ve döviz kuru hedefleri çıpa olarak kullanıldı ancak başarısız oldu (Cömert ve Türel, 2016, s. 10). 1980-1984 yıllarında TCMB kredileri daraltıldı ve 1983 yılında parasal genişleme eğilimi ortaya çıktı. Ödemeler dengesini iyileştirmek ve enflasyonu düşürmek için 1984'de sıkı para politikası uygulandı.

Liberalleşme sürecinde TCMB'de dış varlık artışı ve parasal genişleme yaşadı. 1984'de yurt içi yerleşiklere döviz hesabı açma ve taşımalarına izin verildi, 1985'te ihaleli tahvil ve bono satışları başladı. Zorunlu karşılıklar, etkin bir para politikası aracı oldu. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) ve İnterbank Bankalararası Para Piyasası kuruldu. TCMB, likiditeyi APİ ile kontrol etmeye başladı ve 1986'dan itibaren kısa vadeli faizlerle para arzını kontrol etti. 1986 Mart Ayı'nda Bankalararası Para Piyasası kuruldu. 1987'de DTH'ların karşılıkları ulusal para cinsinden yatırıldı. Aynı yıl TCMB, APİ işlemlerine başladı. 1988'de mevduat faiz hadleri serbest bırakıldı. Döviz-Efektif Piyasası kuruldu. 1989'da altın piyasası kuruldu (Doğru, 2012, s. 310-314; Doğançay, 2013). Kambiyo rejimi değişti ve "Türk

Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar" yürürlüğe girdi.

Döviz tevdiat hesapları'na (DTH) munzam karşılık uygulanmaya başlandı.

1989'dan itibaren TCMB, parasal büyüklüklerden bilanço büyüklüklerine odaklandı (Eroğlu, 2009, s. 28). Sermaye girişleri ve rezerv artışıyla ulusal para değer kazandı. Dövizle işlem yapmaya izin verildi, ulusal para dalgalanmaya bırakıldı, ancak TCMB piyasalara müdahale etti. 1980'lerin sonlarına doğru, TCMB'nin enflasyon oranı hedeflemeyi benimsendi (Günel, 2001, s. 50-51). 1990'lardaki faiz oranlarını serbestleştirme denemeleri başarısız oldu.

1990'da TCMB'nin para programını açıklaması, para politikası uygulamasında bir dönüm noktası oldu (Doğru, 2012, s. 316). Program, etkin maliye politikasıyla enflasyonu düşürdü (Doğançay, 2013). Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve 1991'deki erken seçim süreci, parasal hedeflemeyi kesintiye uğrattı (Bakır, 2007, s. 36-37). Ancak, Körfez Savaşı para politikasının uygulanmasını zorlaştırdı; savaş nedeniyle mevduat düştü ve rezervler azaldı. Erken seçim ve siyasi belirsizlik, kur baskısı yarattı (Ural, 2003, s. 199). Körfez krizi ve artan kamu açıkları nedeniyle parasal program açıklanamadı. Ancak mali piyasalarda faiz ve kur istikrarı hedeflendi (Korkmazer, 2018). Yoğun sermaye kaçıışı yaşandı ve TCMB döviz müdahalelerine başvurdu. 1991'de İMKB'de Tahvil ve Bono Piyasası kuruldu. 1992'deki parasal hedefleme girişimi başarısız oldu (Bakır, 2007, s. 36-37). 1993'te Kamu İktisadi Teşebbüsler (KİT) ve Hazine'nin TCMB'ye olan borçları silindi, TCMB, DİBS ihracını gerçekleştiremedi.

1993'te kontrolsüz kamu açığı ve Körfez Savaşı etkili oldu. İç borçlanmaya arttı. İthalatın hızla artması, dış açığı ve bütçe açığını büyüttü. Yüksek iç borç ve artan faizler, borç yükünü artırdı ve vadeleri kısalttı. Kısa vadeli yabancı sermaye girişi ve bankacılık sektörü açık pozisyonlarının artması 1994 Krizi'nin altında yatan nedenleri oluşturdu; kriz kaçınılmaz hâle geldi (Günel, 2001, s. 62; Önder, 2005, s. 172). 1990'ların başındaki kamu açığı, enflasyon ve ödemeler dengesi sorunları, %130'lara varan devalüasyonlara yol açan bir krize dönüştü (Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, 2000, s. 238-239). Faizler serbest bırakıldı, TCMB'nin ağırlığı azaltıldı, kredi ve para arzına sınırlamalar getirildi. Ekonomi, Rusya Krizi ve depremlerden olumsuz etkilendi (Kazgan, Öztürk, Koraltürk, 2000, s. 243-245, 269-272).

1994'te kısa vadeli yabancı sermayenin hızlı çıkışı yüksek O/N borçlanma faizlerine (%1000'in üzerinde) ve %110,7'lik enflasyona neden oldu. TL Mevduat faizleri %15'e, bono faizleri %90'lara yükseldi (Doğançay, 2013). Kamu iç borçlanma sisteminin çöktü, cari açık oranları ve devalüasyon beklentisi arttı. TL %13,6 devalüe oldu, Rezervler 4 milyar dolar azaldı. Devalüasyon beklentisi, Nisan 1994'te krize yol açtı. 5 Nisan 1994'te Ekonomik İstikrar Tedbirleri uygulandı (Eroğlu, 2008, s. 66), ancak TL'nin değeri düştü, dalgalanma ve döviz kuru ayarlamalarına yol açtı. IMF ile Stand-By anlaşması imzalandı (Doğançay, 2013). 1995'de bağımlı dalgalı kur

sistemine geçildi, ancak başarısız oldu (Çetin, 2016, s. 75). 1995'te erken seçim, hükümet değişimi ve Stand-By anlaşmasının sona erdirilmesi, enflasyonu artırdı (Doğançay, 2013). TCMB, enflasyonla mücadele ve mali istikrarı sağlama amacıyla zayıf bütçe ve para politikalarına yöneldi (Korkmazer, 2018).

1996-1997 dönemi, para politikasının mali piyasalardaki istikrarı ve reel döviz kuru istikrarını hedeflediği bir dönemdir (Doğançay, 2013). Rezerv limitlerinin korunması, dalgalanmaların azaltılması ve likiditenin ayarlanması öncelikler arasında yer aldı. 1998'de istikrar ve enflasyonla mücadele amacıyla IMF ile "yakın izleme anlaşması" imzalandı, tek haneli enflasyon hedefleri belirlendi. TCMB, 1998'den itibaren enflasyonu düşürmek için para politikasını üç aylık dönemlerle açıklamaya başladı. Ancak 1998 Rusya Krizi nedeniyle başarısız oldu (Bakır, 2007, s. 36-37). Yabancı sermayede yoğun çıkış yaşandı. 1999'da IMF ile anlaşma yapıldı ve Yakın İzleme Programı uygulandı (Kibritçi Artar, 2011). TCMB, uluslararası rezerv seviyelerini koruyabilmek ve enflasyonu aşağıya çekebilmek için bir parasal programı açıkladı (Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, 2000, s. 243-245, 269-272). 1998 anlaşması stand-by anlaşmasına dönüştürüldü ve 2000-2002 yılları için politika çerçevesi geliştirildi. 1998 Rusya Krizi, 1999 seçimleri ve Bolu Depremi gibi faktörler para politikasında değişikliklere neden oldu (Doğançay, 2013).

1990'lı yılların sonlarında, bilanço büyümesinin kontrolüne ve para arzı büyüklüklerine odaklanıldı. Bu dönemde TCMB'nin bağımsızlığına yönelik tartışmalar da arttı (Eroğlu, 2008, s. 165). 1990'lar ve 2000'ler, ekonomik krizler ve TMSF'ye (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu) banka devirleri tartışmalarıyla belirsiz bir dönem yaşadı, bu da programın güvenilirliğini zedeledi.

1998-2002 dönemi, Türkiye ekonomisinde büyük dalgalanmalar yaşandı. GSMH'de büyük dalgalanmalar (-7.5% ile +7.9% arasında) ve çifte dip (1999'da -6.1%) gözlemlendi. Cari işlemler açığı dalgalı bir seyir izledi ve 2001'deki sermaye çıkışları krize yol açtı (Kazgan, 2017, s. 406-407).

2000 yılında para politikası hedefleri değişmese de Kasım 2000 krizi para politikasına olan güveni sarstı. Döviz kuru çıpası devam etti, bu da rezervlerin azalmasına ve yüksek faiz oranlarına yol açtı. Kriz, yüksek bir maliyetle geçirilmeye çalışıldı. IMF ek krediler sağladı, Kasım 2000 Krizi atlatılmaya çalışıldı (Ardıç, 2004, s. 180), ancak 2001 Şubat Ayı'nda yaşanan daha büyük bir kriz, kur çapasına dayalı para programına olan güveni ciddi şekilde aşındırdı. Krizi tetikleyen Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasındaki gerginlik oldu. Döviz talebindeki artış, rezervlerin erimesine ve aşırı yüksek faiz oranlarına neden oldu. 21 Şubat 2001'de faiz oranı %5000'e kadar çıktı. O/N faizlerinin ulaştığı bu seviyeler bile ulusal paradan hızlı kaçışı engelleyemedi, likidite krizi ortaya çıktı (Ardıç, 2004, s. 182). Ulusal para hızla değer kaybetti. 21 Şubat 2001'de ortalama gecelik faiz oranının % 4018,6 - % 6200 olması, döviz kurlarının serbest dalgalanmaya bırakılması kararıyla

sonuçlandı. Dalgalı kur sistemi ilan edildi, ulusal para %30 değer kaybetti. Çöküş, yapısal reformlara yol açtı ve 2001 Mayıs Ayı'nda *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* başlatıldı. Program döviz kuru sistemini değiştirmeyi, istikrarsızlığı ortadan kaldırmayı, ekonomiyi ve kamu yönetimini yeniden yapılandırmayı amaçlıyordu (TCMB, 2001, s. 12).

Bu dönemdeki para politikaları iki ana gruba ayrılabilir: TCMB Başkanı'nın yetkili olduğu 2006 öncesi ve enflasyon hedeflemesinin benimsendiği 2006 sonrası. Para Politikası Kurulu geliştirildi, şeffaf yönetim benimsendi. Karar alma mekanizması kurumsallaştı (TCMB, 2005). 2000'de IMF ile anlaşma sağlandı, döviz kuru çapasına dayalı bir enflasyonla mücadele istikrar programı oluşturuldu. Enflasyonu Düşürme İstikrar Programı uygulanmaya başlandı (Kılıçarslan, 2016, s. 22).

2001'de fiyat istikrarını sağlamak amacıyla *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* uygulamaya konuldu. TCMB, para politikası yürütmek ve parasal araçları kullanmakla yetkilendirildi (TCMB). 2001'deki krizin ardından döviz kuruna dayanan istikrar programı sonlandırıldı ve dalgalı döviz kuruna geçildi. 2002'de TCMB, parasal hedefleme ve enflasyon hedeflemesi kullanacağını duyurdu. Kısa vadeli faiz oranları kullanılarak ekonomik istikrar sağlanmaya çalışıldı. 2002'de enflasyon hedeflemesi, para politikasının nihai amacı olarak seçildi. "Örtük Enflasyon Hedeflemesi Rejimi" benimsendi. Para tabanı hedefleriyle enflasyon hedefleri uyumlu olarak belirlendi (TCMB).

2002-2004 dönemi, bankalar arası para piyasasının kurulmasıyla TCMB'nin bankaların likidite ihtiyaçlarını karşılamak için tek merkez olmaktan çıkmasını sağlarken döviz piyasasının kurulmasıyla birlikte döviz kurları serbestçe belirlenmeye başlandı. TCMB, para ve kredi arzını kontrol edebildi ve para politikasını yönlendirebilir hâle geldi (Bakır, 2007, s. 35-36).

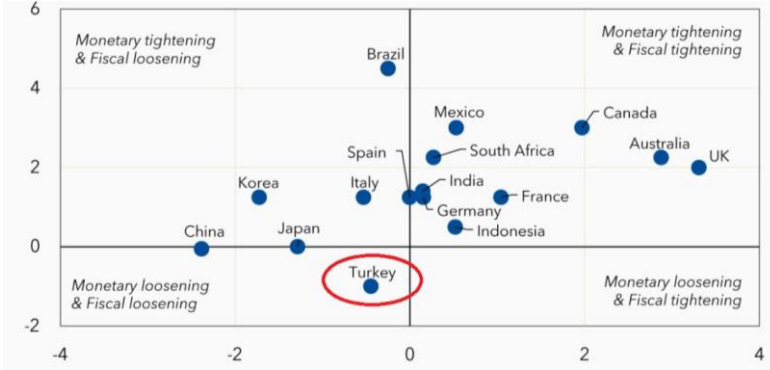
Zorunlu karşılık uygulaması 2005'te sonlandırıldı, Para Reformu ile ulusal para birimi altı sıfır atılarak yeni bir para birimi kullanılmaya başlandı (TCMB). 2006'dan itibaren Enflasyon Hedeflemesi Rejimi uygulanmaya başlandı, kısa vadeli faiz hadleri, para politikasının temel aracı oldu (TCMB, 2009, s. 41). 2008 Krizi'nin etkilerini sınırlamak için Rezerv Opsiyon Mekanizması (ROM) ve zorunlu karşılık gibi araçlar kullanıldı (TCMB).

3.3. 2021 Kırılması

Fiyat istikrarı, 2001'de 1211 sayılı TCMB Kanunu'nda gerçekleştirilen bir değişimle TCMB'nin temel amacı olarak belirlendi ve TCMB araç bağımsızlığını kazandı (TCMB, 2006, s. 18). Ancak 2022 yılında COVID-19 süreciyle başlayan küresel hiperenflasyon, resesyon ve Rusya-Ukrayna Savaşı etkisiyle artan stagflasyon endişesi, tüm ekonomileri sıkı para ve maliye politikaları uygulamasına yöneltti. Ancak Türkiye, bu süreçte iktisadi ilkeleri gözardı ederek iktisadi teorilere uygun olmayan, hatalı ve maliyetli politika "denemelerini" tercih etti. Bu farklılaşan politika yaklaşımı, Uluslararası Para

Fonu (IMF)'nun Şekil 3'te açıkça gösterdiği gibi “yüksek enflasyon ve yavaşlayan büyümeyi içeren bir para politikası-maliye politikası karması” uyguladığını göstermektedir.

Şekil 3. G-20 Ülkelerinde Uygulanan Para Politikası ve Maliye Politikası Karmaları (2021-2022)

Kaynak: IMF, 2022.

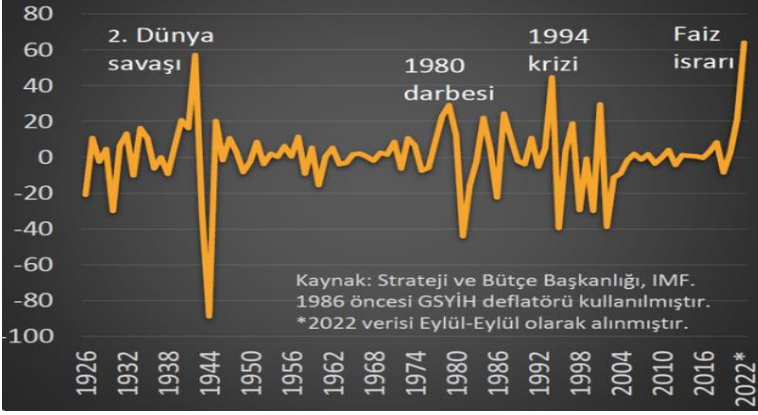
Şekil 3'e göre, Brezilya, Güney Kore, İspanya, İtalya gibi ülkeler, *sıkı para-gevşek maliye politikası karması* uygulamışlardır (sol üst köşe). Almanya, Birleşik Krallık, Endonezya, Fransa, Hindistan gibi ülkeler, *sıkı para-sıkı maliye politikası karması* uygulamışlardır (sağ üst köşe). *Gevşek para-sıkı maliye politikası karması* uygulayan bir ülke bulunmamaktadır (sağ alt köşe). *Gevşek para-gevşek maliye politikası karması* uygulayan ülkelere ayrılan bölümde ise yalnızca Türkiye yer almaktadır.

Yeni Ekonomi Programı (YEP) ile Türkiye, Yeni Dengelenme/Yeni Normal/Yeni Ekonomi çizgisine bağlı olarak, enflasyonla mücadele etmeyi ve 2021'de %8'e, 2023'te %4,9'a indirmeyi hedefledi (YEP, 2020, s. 12, s. 17). Ancak, politika yapıcılar tarafından *epistemolojik kopuş* olarak adlandırılan bu dönemde Cumhurbaşkanı, TCMB Başkanı'nı görevden alarak yeni birini atadı ve enflasyon ile mücadeleyi kanunen ana hedef olarak belirlemiş olan TCMB, bu politikalardan vazgeçerek enflasyonla mücadele kullanılan “bir araç” olan faiz ile mücadele etmeye başladı. Faiz oranları düşürülmeye başlandı ve Para Politikası Komitesi (PPK) haftalık repo oranlarını önemli ölçüde azaltarak "Faizin bir neden, enflasyonun da bir sonuç" olduğunu söyleyen Fisher Teoremi'ne ters bir yaklaşım benimsedi. Ancak, politika değişikliği ve siyasi otoritenin faiz baskısı sonucunda yapılan faiz indirimleri, enflasyon oranlarında düşüş yerine son yirmi yılın en yüksek seviyelerine ulaşılmasına neden oldu.

Ulaşılan enflasyon oranı, geçmişteki en ağır kriz dönemlerini (1958,

1978 ve özellikle 2000'in son çeyreğinde başlayan kriz dönemleri, 1980 darbesi ve 1994 Krizi) de aşarak tüm zamanların en yükseği oldu (Şekil 4). Bu seviye, daha önceki kriz dönemlerinde görülen enflasyon oranlarını da aştı (Kazgan, 2017, s. 11, s. 21-23).

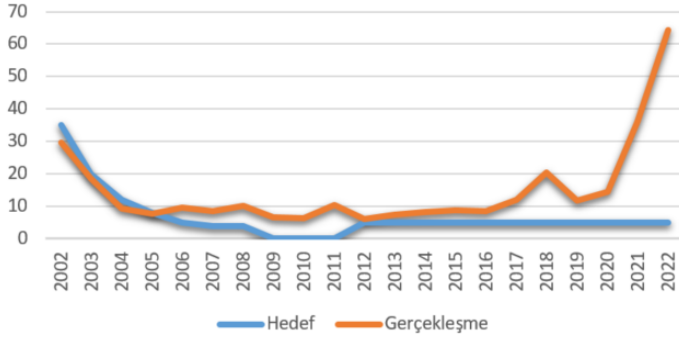
Şekil 4. Yıllık Enflasyon Değişimi (%)

Kaynak: Kara, 2022.

Türkiye'nin 1930 ve 1960'lı yıllar dışında makro-iktisadi istikrarı koruyamadığı görülmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren hedefler tutturulamadı ve yüksek, değişken enflasyon oranları krizlerde önemli bir rol oynadı (Şekil 5).

Şekil 5. Türkiye'de Hedeflenen ve Gerçekleşen Enflasyon Oranları (2002-2022)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Üretimde azalma, döviz fiyatları ve faiz oranlarındaki ani yükselişlerin maliyet enflasyonuna neden olduğu bilinmektedir. TÜFE'ye kıyasla ÜFE'deki artışın 2021'den bu yana endişe verici bir şekilde gerçekleşmesi dikkat çekicidir (Şekil 6).

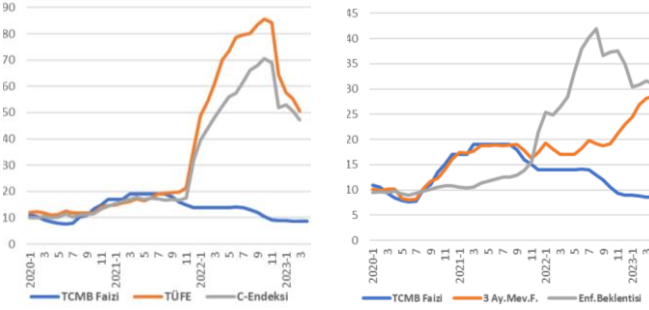
Şekil 6. ÜFE-TÜFE Makası

Kaynak: Bloomberg, 2022 a.

TCMB politika faizi, enflasyon ve 3 aylık mevduat faizleri arasında 2021 yılına kadar sıkı bir korelasyon olduğu görülmektedir. Ancak, 2021 Eylül Ayı'ndan itibaren politika faizindeki indirimle birlikte bu korelasyon bozulmuş ve enflasyon ile 3 aylık mevduat faizlerinde rekor seviyeler kaydedilmiştir (Şekil 7).

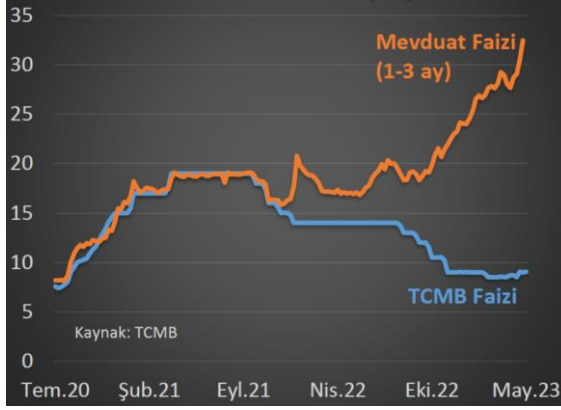
Şekil 7. TCMB Politika Faizi ve Yıllık Enflasyon (TÜFE, %)

Kaynak: Yükseler, 2023.

Özellikle dikkat çekici olan nokta, mevduat faizlerinin politika faizine ters yönlü hareket etmesidir (Şekil 8). Bu süreç, ekonomik aktörler arasında önemli bir etki yaratarak para politikasında önemli bir değişikliği temsil etmektedir. Mevduat faizlerinin politika faizine olan bu ters yönlü hareketi, ekonomik aktörlerin kararlarını ve risk algısını etkileyerek ekonomik dinamiklerde belirsizliklere yol açmıştır.

Şekil 8. Faiz Oranları (%)

Kaynak: Kara, 2023 a.

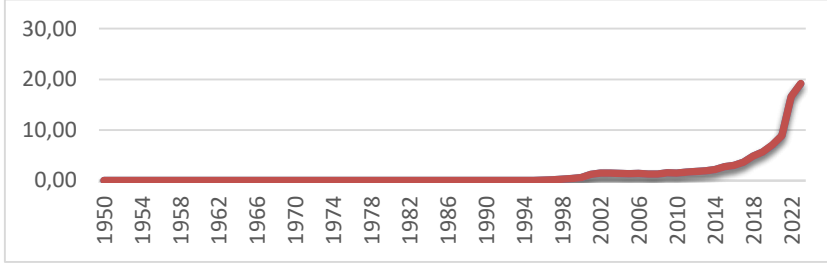
Orphanides (2007), para politikasının makro-ekonomik oynaklıkları dikkate alarak şekillenmesi gerektiğini vurgular. Taylor (1993), iyi bir faiz politikasının fiyat düzeyindeki ve reel gelir değişimlerine tepki verecek şekilde belirlenmesi gerektiğini belirtir. Taylor kuralına göre, çıktı ve enflasyonda dengeden sapmalar olduğunda, TCMB kısa dönem faiz oranlarını değiştirmelidir. Ancak, kısa dönem faiz oranlarının etkisi uzun dönemde sürdürülemez. Dolayısıyla politika belirlenirken, kısa dönem faiz oranları göz önünde bulundurulmalıdır. TCMB enflasyon ve çıktıdaki sapmaları dikkate almadan faizi indirince, TCMB ve politika faiz oranının etkinliği azaldı (Şekil 7-8). Ek olarak, Güler (2021) tarafından yapılan çalışmanın bulguları, mevduat ve kredi faizlerinin politika faizinden ziyade fiili faizlere duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Binici vd. (2013) çalışmasına göre; Ocak 2005-Mayıs 2010 döneminde, mevduat ve ticari kredi faizleri politika faizine güçlü ve anlamlı bir şekilde tepki gösterirken, Kasım 2010-Aralık 2012 döneminde asimetrik koridor uygulamasına geçilmesiyle ticari kredi faizleri politika faizine istatistiksel olarak anlamlı bir tepki vermedi. Ancak mevduat faiz oranı hâlâ politika faizine tepki göstermeye devam etmekle birlikte tepki gücü zayıfladı. Kriz dönemlerinde politika faizi ile banka faizleri arasındaki ilişkinin bozulduğu ve faiz geçişkenliğinin sınırlı olduğu belirlendi. 2008 Küresel Krizi, bu durumu somut bir şekilde göstermiştir (Güler, 2021). Kriz döneminde politika faizinin banka mevduat ve kredi faizlerine aktarımı azalıp faiz kanalının etkinliği bozuldu (Karagiannis vd., 2010; Banerjee vd., 2013).

Mishra ve Reshef (2018) ise, zayıf kurumsal yapı, etkin olmayan menkul kıymet piyasaları ve bankacılık sektörünün noksan rekabet koşullarından kaynaklanan- yüksek ticari kredi oranları gibi nedenlerle faiz, banka kredi ve varlık fiyatları kanalının düzgün işlemediğini gösterdi. Ayrıca, merkez bankasının döviz piyasasına müdahaleleri nedeniyle döviz kuru

kanalın da etkinliğini yitirdiği belirtilmektedir. Bu tespitler, kurumsal yapının aktarım mekanizmasının etkinliğinin önemini vurgular. Bu bağlamda, "daha sağlam bir kurumsal yapı" oluşturulması, para politikalarının ekonomik hedeflere daha etkin bir şekilde ulaşmasında önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.

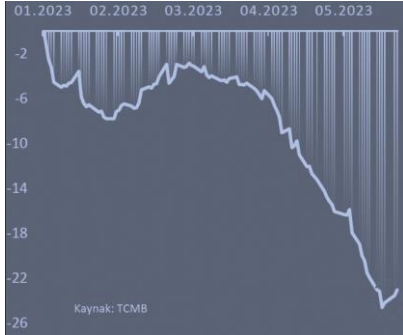
Şekil 9. (USD) ABD Doları 1950-2023

Kaynak: TCMB.

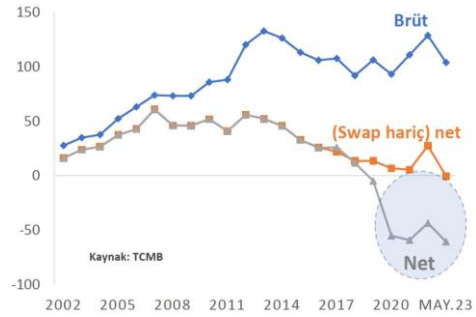
Şekil 9, 2000'lerde başlayan döviz kurundaki (USD/TL) hareketliliğin 2015'te sert yükselişine ve özellikle 2021'deki kırılmaya işaret eder. TCMB, finansal istikrarı sağlamak amacıyla yoğun döviz müdahaleleri gerçekleştirdi (Şekil 10). Bu müdahaleler, döviz piyasasında denge sağlamayı ve kur talebini baskılamayı amaçladı.

Şekil 10. TCMB Döviz Alım-Satım Farkı

Kaynak: Kara (2023 b).

Şekil 11. TCMB Rezervleri

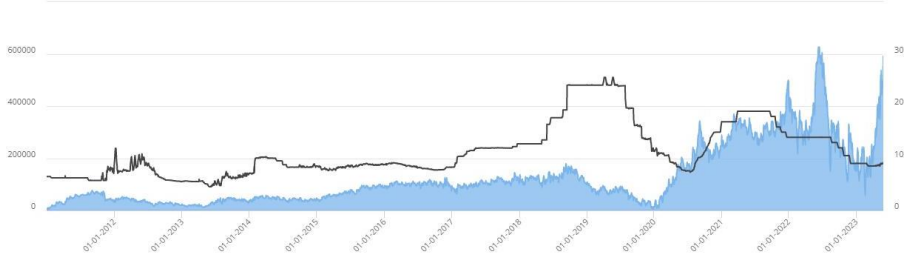

Kaynak: Kara (2023 c).

TCMB, döviz müdahaleleri ve taraflı swap işlemleriyle finansal istikrarı desteklemeyi hedefledi. Ancak, taraflı swap işlemleri hariç net rezervlerinde belirgin bir azalma görülmektedir. Döviz piyasasındaki müdahaleler, net rezervlerin negatif yönde etkilenmesine yol açtı (Şekil 11). Negatif net rezervler, müdahale yeteneğinin zayıflamasına ve ekonomik istikrar açısından endişe verici bir duruma işaret eder.

Şekil 12, TCMB'nin politika faiz oranlarını indirmesiyle birlikte bankacılık sektörünü fonlama hacminin arttığını göstermektedir. Bu durum, politika faiz oranlarının düşürülmesinin bankacılık sektörünün fon ihtiyacını genişletebileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, TCMB'nin likidite politikasının bankacılık sektörünün likidite talebini etkileyebileceği ve politika faiz oranlarının düşürülmesiyle bankaların TCMB'ye olan ihtiyacının artabileceği görülmüştür.

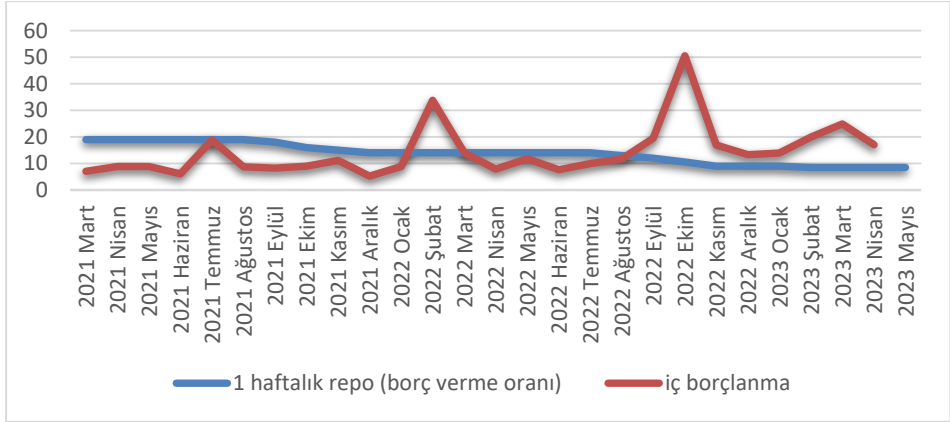
Şekil 12. TCMB Haftalık Repo Fonlaması

Kaynak: TCMB.

Bununla birlikte, son derece önemli bir nokta dikkate alınmalıdır; TCMB'nin düşük oranlardan borç vermesi, açıkların finansmanı için Hazine'nin yüksek oranlardan borçlanması ve net faiz marjının artması sonucunda bankacılık sektörü kârını artırmıştır (Şekil 13).

Şekil 13. TCMB Borç Verme – Hazine Borç Alma Faiz Oranları

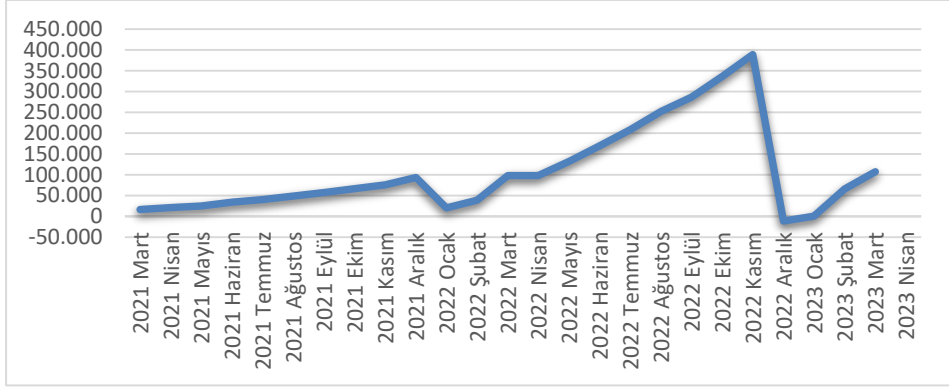

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 14, 2022'de bankacılık sektörü kârının önceki yıla göre %366 arttığını gösteriyor. Bu durum, literatürdeki çalışmalarla da uyumludur. Örneğin Lopez-Espinosa vd. (2011), yüksek net faiz marjının finansal sistemin düşük verimliliğinin bir göstergesi olduğunu belirtir. Ho ve Saunders (1981) ise net faiz marjının faiz haddi riski ve rekabet derecesi olmak üzere

iki temel bileşeni olduğuna dikkat çeker. Albuiescu (2015) tarafından yapılan bir çalışma, faiz oranı marjının kârlılığı etkilediğini ampirik olarak ortaya koymuştur. Uğur ve Erkuş (2010) ise yabancı bankaların net faiz marjının daha yüksek olduğunu ve enflasyon oranının kârlılığı önemli ölçüde etkilediğini belirtir. Bu bulgular, TCMB ve Hazine'nin politikalarının bankacılık sektörü üzerindeki etkisini vurgular ve bankacılık sektöründeki kârlılığın önemini gösterir.

Şekil 14. Bankacılık Sektörü Kârı (2021 Mart-2023 Nisan)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 15, faizin indirilmesiyle enflasyonun düşeceği öngörüsünün başarısız olduğunu gösteriyor. Enflasyon ile ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti arasındaki fark yüksek seviyelere çıkmıştır; bu durum siyasi baskı sonucu iktisadi prensiplere aykırı şekilde faizin indirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Şekil 15. TCMB Faizi ile Enflasyon Farkı

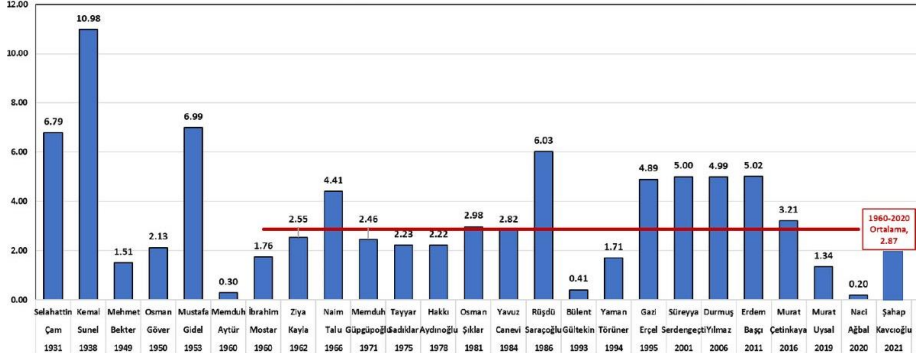

Kaynak: Bloomberg, 2022 b.

TCMB'nin bağımsızlığını kazanma sürecinde, 25 Nisan 2001'de 4651 sayılı Kanun ile önemli değişiklikler yapılmıştır (Korkmazer, 2018). Ancak siyasi otorite tarafından TCMB başkanı, 4 yıl içerisinde 4 kez değiştirilmiştir

(Şekil 16). Dünya genelinde TCMB Başkanlarının ortalama görev süresinin 5,6 yıldır (Mishra ve Reshef, 2018), ancak Türkiye'deki durum bu ortalamadan farklılık göstermektedir.

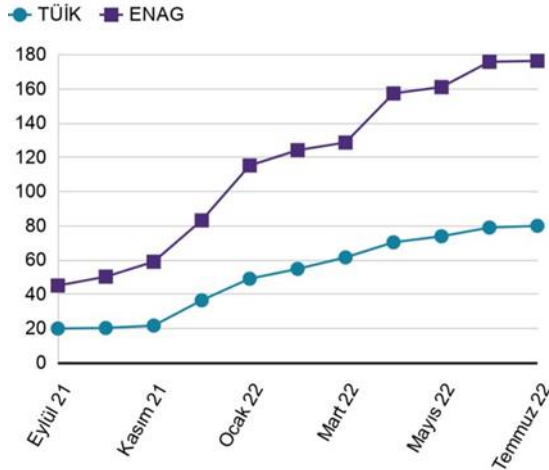
Şekil 16. TCMB Başkanlarının Görev Süresi (Yıl)

Kaynak: Kara, 2023 f.

TCMB'nin bağımsızlığına ve verilere yönelik sorgulamaların olduğu, faiz indirimlerinin gerçekleştirildiği bu dönemde, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Ekonomik Araştırmalar ve Analiz Grubu (ENAG) verilerinin farklılaşması dikkat çekicidir (Şekil 17).

Şekil 17. TÜİK-ENAG Verilerinin Karşılaştırması

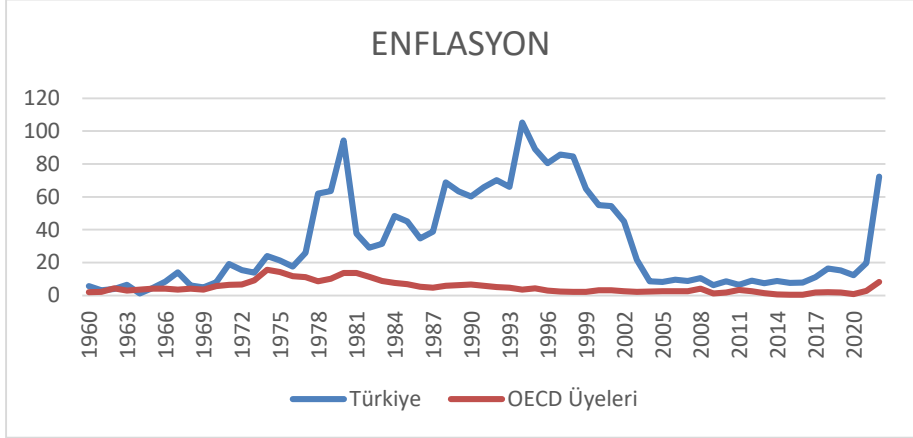

Kaynak: BBC, 2022.

Merkez bankası bağımsızlığı ve enflasyon ilişkisi literatürde tartışılmıştır. Ayyıldız Onaran (1997), bağımsız bir merkez bankasının fiili politika üzerindeki güçlü etkisinin enflasyon oranını düşük tutabileceğini

belirtmiştir. Bu nedenle, merkez bankası bağımsızlığına duyulan güven ve veri bütünlüğünün korunması, ekonomik politikaların etkinliği ve ekonomik istikrar açısından büyük önem taşır. Şekil 18, 1960'tan günümüze Türkiye'deki enflasyon oranlarını OECD ülkelerinin enflasyon oranlarıyla karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Şekil 18. OECD Ülkeleri ve Türkiye'de Enflasyon Oranları (1960-2022)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Fiyat istikrarının başarı düzeyi, Türkiye'nin enflasyon verilerini diğer ülkelerle karşılaştırarak da değerlendirilebilir. Şekil 19, COVID-19 ve Rusya-Ukrayna Savaşı gibi önemli olayların yaşandığı bir dönemde seçilmiş ülkelerin enflasyon oranlarını göstermektedir. Türkiye'nin enflasyon rakamları, diğer ülkelere göre daha yüksektir. Savaş ortamında bulunan Rusya'nın enflasyon oranı %14,3 iken, Türkiye'de bu oran %83,5 olarak gerçekleşmiştir.

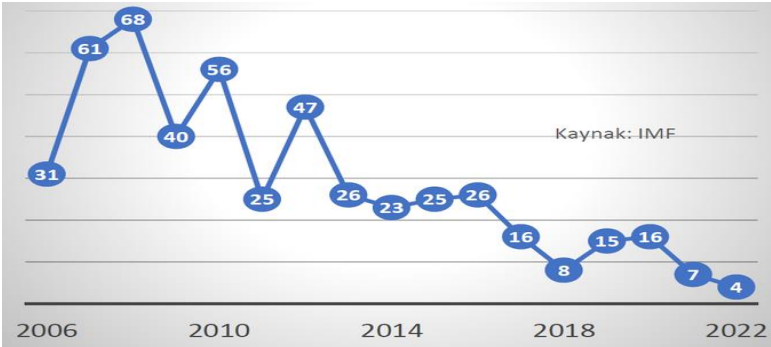
Şekil 19. G20 Ülkelerinde Enflasyon Oranları

Kaynak: Bloomberg, 2022 c.

Şekil 20, TCMB'nin kurumsal itibarının olumsuz etkilendiği bu dönemde Türkiye'nin küresel sıralamada kötüleşen durumunu göstermektedir. Kurumsal itibar, merkez bankasının güvenilirlik ve etkinliği açısından nasıl algılandığını ifade eder. Türkiye'nin küresel sıralamasının kötüleşmesi, merkez bankasının yönetimi ve politika uygulamaları konusunda ciddi sorunların olduğuna işaret etmektedir.

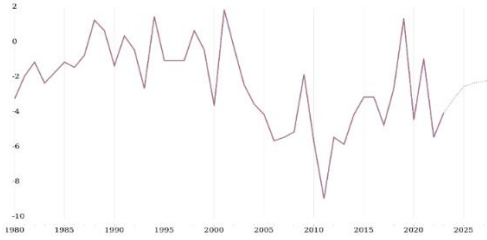
Şekil 20. Enflasyonda Türkiye'nin Dünya Sıralamasındaki Yeri

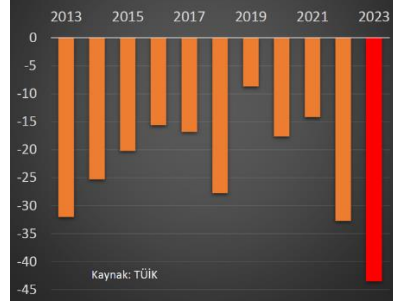
Kaynak: Kara, 2023 d.

YEP (Yeni Ekonomi Programı) ile cari işlemler dengesinin GSYH'ye oranı hedeflerine ulaşamadı ve ekonomik dengeler sarsıldı.

Şekil 20. Cari Açık, 1980-2023 (GSYİH %) Şekil 21. Dış Ticaret Dengesi (2013-2023, Milyar \$)

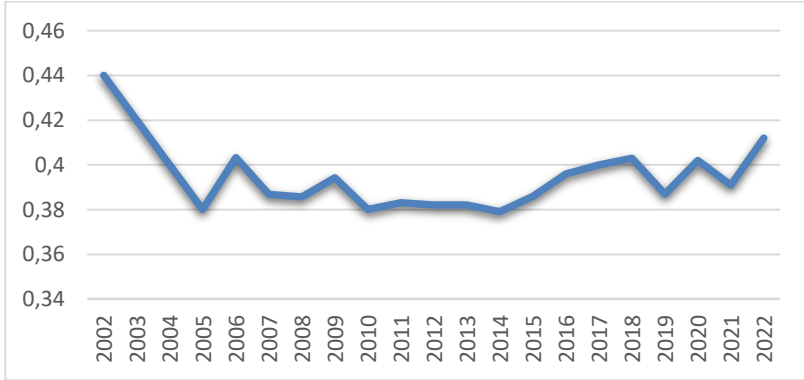
Kaynak: IMF.

Kaynak: Kara (2023 e).

2023 yılının ilk dört ayına ilişkin dış denge verileri, Türkiye'nin dış ticaret ve ödemeler bilançosunda ciddi zorluklar yaşadığını gösteriyor (Şekil 21). Bu dönemde elde edilen rakamlar, tarihsel olarak kaydedilen en yüksek seviyeleri temsil etmektedir.

Şekil 22. GINI Katsayısı (2002-2022)

Kaynak: TÜİK verilerinden hareketle Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2014 yılından itibaren Gini katsayısındaki bozulma, gelir dağılımının bozulduğunu gösteriyor (Şekil 22). Gini katsayısı, “0” ile “1” arasında dalgalanan bir ölçüdür; “0”a yaklaşması gelir dağılımının eşitlendiğini, “1”e yaklaşması ise gelir dağılımındaki eşitsizliğin arttığını gösterir. 2022’de maksimum ve minimum gelir arasındaki farkın 7.8’e yükselerek önemli bir bozulma yaşanmıştır (Tablo 2). Gelir eşitsizliğinin arttığı ve toplumda daha belirgin hâle geldiği görülmektedir. Bu durum, sosyal ve ekonomik açıdan önemli bir soruna işaret etmektedir. Gelir dağılımındaki bu değişim, ekonomik politikaların ve sosyal yardım önlemlerinin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

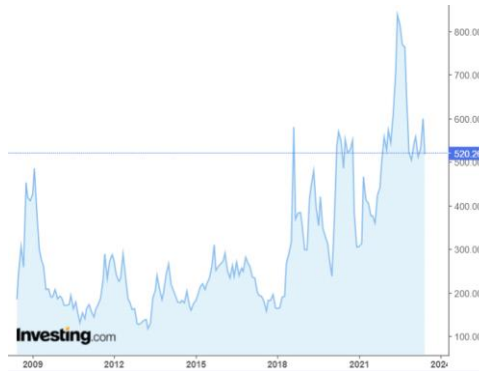
Tablo 2. Hanehalkı kullanılabilir gelire göre Gini katsayısı, P80/P20 ve P90/P10 oranları (2006-2022)

Yıllar	Gini katsayısı	P80/P20 oranı	Yıllar	Gini katsayısı	P80/P20 oranı
2002	0.440		2012	0.382	6.9
2003	0.420		2013	0.382	6.8
2004	0.400		2014	0.379	6.9
2005	0.380		2015	0.386	7.2
2006	0.403	8.1	2016	0.396	7.4
2007	0.387	7.1	2017	0.400	7.4
2008	0.386	7.1	2018	0.403	7.6
2009	0.394	7.4	2019	0.387	7.0
2010	0.380	6.9	2020	0.402	7.8
2011	0.383	7.0	2021	0.391	7.1
			2022	0.412	7.8

Kaynak: TÜİK.

Yanlış politikalar ve başarısızlıklar, Türkiye'nin Kredi risk primini (CDS) olumsuz etkiliyor. CDS, yabancı para borcun geri ödenmeme riskini değerlendirmek ve borcun sigortalanmasını sağlamak için kullanılan bir değerdir. Borcun ödenmeme riski arttıkça, CDS risk primi yükselir. 5 yıllık CDS risk primi 2018 yılından sonra 2008 Küresel Finansal Kriz seviyesini defalarca aşmıştır. Son dönemdeki artışlar, iç ve dış nedenlerden (COVID-19 süreci, Rusya-Ukrayna Savaşı gibi) kaynaklanmaktadır. İç nedenlere müdahale edilebilirken, dış nedenlerin etkileri azaltılabilir. CDS risk primi, ekonominin dış borçlarını ödeme riskini gösteren önemli bir gösterge olarak kabul edilir ve CDS'i 300'ün üzerine çıkan ekonomiler "aşırı kırılgan ekonomiler" olarak sınıflandırılır.

Şekil 23. CDS Risk Primi (2008-2023 Haziran)

Kaynak: Investing.com.

Sonuç

Para politikası, ekonomik istikrarın sağlanması ve sürdürülmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu politika, ekonomik birimlerin davranışlarını etkileyerek enflasyon, ekonomik büyüme ve finansal istikrar gibi temel hedeflere katkıda bulunur. Merkez bankaları, para politikası araçlarıyla para arzını ve mali koşulları yönlendirir. Enflasyon oranlarının düşürülmesi, fiyat istikrarı ve ekonomik büyüme para politikasının temel hedefleridir. İstikrarlı bir para politikası, ekonomik dalgalanmaları sınırlar ve ekonomik aktörlerin gelecekteki kararlarını sağlam temellere dayandırılmasını sağlar. Aynı zamanda ekonomik dengesizlikleri düzeltmeye yardımcı olur; yüksek enflasyon talep fazlasına işaret edebilir ve para politikası araçlarıyla talebi dengeleyerek enflasyonu kontrol altına alabilir. Zayıf talep dönemlerinde ise gevşek para politikası, ekonomik aktiviteyi teşvik ederek büyümeyi destekleyebilir.

Para politikası uluslararası düzeyde de büyük öneme sahiptir. Bir ülkenin para politikası kararları, diğer ülkelerin ekonomik koşullarını ve finansal piyasalarını etkileyebilir. Bu nedenle, para politikasının koordinasyonu ve uyumlu bir şekilde uygulanması, küresel ekonomik istikrar açısından kritik öneme sahiptir. Bağımsız ve kurumsal bir merkez bankasının varlığı da etkin bir para politikası için gereklidir. Bağımsızlık, merkez bankasının politika kararlarını ekonomik hedeflere uygun şekilde almasını ve politik baskılardan etkilenmeden kararlarını vermesini sağlar. Bu da para politikasının güvenilirliğini ve etkinliğini artırır.

Türkiye'de para politikasının temel amacı, "fiyat istikrarını sağlamak"tır ve en etkin araç faizdir. Ancak son zamanlarda Türkiye'de para politikası uygulamalarında bir "kırılma" yaşanmıştır. Para politikası uygulamalarında amaç ile aracın yerini değiştirilerek faiz oranının indirilmesi amaç edinilmiş ve bu yaklaşım olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Demiralp (2023)'in de işaret ettiği gibi bu politikalar hatalı, maliyetli ve sürdürülebilir değildir. Israrcı tutumun ekonomik krizlere yol açabileceği literatürde de vurgulanmaktadır. Bu nedenle, istikrarı baltalayan ve refah kaybına neden olan bu yanlış ve pahalı politikaların terk edilerek, istikrarı sürdüren tedbirlerin benimsenmesi gerekmektedir. Türkiye'nin ekonomik istikrarı için yargı bağımsızlığı sağlanmalı, Merkez Bankası'nın bağımsızlığı korunmalı ve demokrasiye dönüş hızlandırılmalıdır.

Türkiye, ekonomik istikrarı sağlayarak sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma patikasına girecektir. Tüm paydaşların katılımını sağlamak, uzlaşma ve işbirliği içinde çalışarak ekonomi politikalarının toplumun her kesimine fayda sağlaması için çaba sarf edilmelidir. Merkez Bankası'nın bağımsızlığının korunması ve etkin bir para politikasının benimsenmesi, dışsal ekonomik dalgalanmaların etkisini azaltabilir. Ekonomik istikrarın sağlanması için şeffaf ve âdil bir iş ortamının, hukukun üstünlüğünün, yolsuzlukla mücadelenin ve mülkiyet haklarının korunmasının önemi büyüktür. Bu çabalar, yabancı yatırımcıların ilgisini artırarak ülkeye daha

fazla doğrudan yatırım çekmeye ve ekonomik büyümeyi desteklemeye yardımcı olacaktır. Ekonomik istikrarın sağlanması için toplumsal hedeflere öncelik verilerek sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlerin daha erişilebilir hale getirilmesi, sosyal güvenlik kurumlarının güçlendirilmesi ve yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi sosyal eşitlik, adalet ve sosyal güvenliğin tesis edilmesi de kritik bir önem taşımaktadır. Türkiye ekonomisinin istikrarı, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde büyük öneme sahiptir. Bu istikrar, Türkiye'yi bölgesel bir güç haline getirecek ve bölgesel istikrarı destekleyecektir. Aynı zamanda, küresel ekonomik istikrarın sağlanmasına katkıda bulunacak ve Türkiye'yi küresel bir aktör olarak öne çıkaracaktır. Gelecekte yapılacak ampirik çalışmalar, Türkiye'nin para politikasındaki kırılmayı anlamak için önemli olacaktır. Bu çalışmalar, ekonomi politikalarının etkilerini değerlendirebilir, akademisyenlere ve politika yapıcılara önemli bilgiler sunabilir ve gelecekteki politika kararlarını etkileyebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Gülgün Çiğdem: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Gülgün Çiğdem: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Acemoğlu, D. ve Üçer, M. (2015). The ups and downs of Turkish growth, 2002-2015: Political dynamics, the European Union and the institutional slide. *NBER Working Paper 21608*, 18 Mayıs 2023 tarihinde <http://www.nber.org/papers/w21608> adresinden edinilmiştir.
- Akbaş, H. (2007). *Alternatif para politikası stratejileri ve enflasyon hedefleme stratejisi: Türkiye örneği* [yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Akçay, M. A. (1997). *Para politikası araçları Türkiye ve çeşitli ülkelerdeki uygulamalar* [DPT, uzmanlık tezi]. Ankara.
- Akdış, M. (1996). *Para politikalarının ekonomik istikrar üzerindeki etkinliği ve Türkiye*. Kocatepe Üniversitesi Basımevi.

- Albulescu, C. T. (2015). Banks' profitability and financial soundness indicators: A macro-level investigation in emerging countries. *Procedia Economics and Finance*, 23, 203-209. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00551-1](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00551-1)
- Ardıç, H. (2004). *1994 ve 2001 yılı ekonomik krizlerinin Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası bilançosunda yarattığı hareketlerin incelenmesi* [TCMB uzmanlık yeterlilik tezi]. Ankara.
- Ayyıldız Onaran, Z. (1997). Para politikası ve merkez bankasının rolü. *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 3(34), 53-61.
- Bakır, C. (2007). *Merkezdeki banka, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve uluslararası bir karşılaştırma*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Banerjee, A., Bystrov, V. ve Mizen, P. (2013). How do anticipated changes to short-term market rates in fluence banks' retail interest rates? Evidence from the four major Euro Area economies. *Journal of Money, Credit and Banking*. 45(7), 1375-1414.
- BBC. (2022). *Tüik ve ENAG'ın açıkladığı yıllık TÜFE arasındaki makas açıldı*.
- Binici, M., Erol, H., Kara, H., Özlü, P. ve Ünalmiş, D. (2013). Faiz koridoru bir makro ihtiyati araç olabilir mi? *TCMB Ekonomi Notları*, 20, 1-16.
- Bloomberg. (2022 a). *Enflasyon %48'i aştı*. 27 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.bloomberght.com/enflasyon-yuzde-48-i-asti-2298052> adresinden edinilmiştir.
- Bloomberg. (2022 b). *Faizi 1,5 puan düşüren TCMB'den Kasım'da da benzer hamle sinyali*. 27 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.bloomberght.com/tcmb-nin-faiz-karari-belli-oldu-2317557> adresinden edinilmiştir.
- Bloomberg. (2022 c). *G20 ülkelerinde enflasyon oranları*. 11 Eylül 2023 tarihinde <https://twitter.com/BloombergHT/status/1588074616353964032> adresinden edinilmiştir.
- Cesur, F. (2010). *Para ve para teorileri*. Kriter Yayınları.
- Ceylan, E. (2010). *Para politikası amaçları, araçları, Türkiye'de 1980 sonrası izlenen para politikası uygulamaları ve 2000 yılı sonrası Türk dış ticaretindeki gelişmeler* [yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Cömert, H. ve Türel, O. (2016). Finansal küreselleşme sürecinde Türkiye'de para politikalarının evrimi, 1980-2014. *ERC Working Papers in Economics*, 16/13, 1-37.
- Çelebi, A. K. (1998). *Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları*. Emek Matbaacılık.
- Çetin, M. Ö. (2016). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) para politikası uygulamalarının gelişimi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(14), 67-101.

- Demiralp, S. (2023, 15 Ağustos). *Seçim sonrası kur ne kadar tutulabilir, Mısır modeline geçilebilir mi?* *BBC News*. 17 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/articles/c3g4rkdg508o> adresinden edinilmiştir.
- Demirhan, İ. (2007). *Türkiye'de para politikası uygulamaları ve enflasyon hedeflemesi* [yüksek lisans tezi] Marmara Üniversitesi.
- Doğançay, Y. (2013). *Para politikası araçları ve Türkiye uygulaması (1980-2012)* [yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Doğru, B. (2012). *Merkez Bankası politikalarının fiyat istikrarı ve diğer iktisadi olgular açısından değerlendirilmesi ve Türkiye'de enflasyon hedeflemesi örneği* [doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Eğilmez, M. (2012 a). *Güncellenmiş para politikası uygulamaları*. 21 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.mahfiegilmez.com/2012/09/guncel-para-politikas.html> adresinden edinilmiştir.
- Eğilmez, M. (2012 b). Türkiye'de para politikası iletişimi: 2006-2011 dönemi üzerine bir değerlendirme. *İktisat İşletme ve Finans*, 27(317), 49-80.
- Eğilmez, M. (2013). *Merkez bankası faizleri ve faiz politikası*. 8 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.mahfiegilmez.com/2013/12/merkez-bankas-faizleri-ve-faiz-politikas.html> adresinden edinilmiştir.
- Enoch, C., Balino, T. ve Alexander, W. (1995). *The adoption of indirect instruments of monetary policy*. IMF Occasional.
- Eren, A. (2006). *Türkiye Ekonomisi*. Ekin Kitapevi.
- Eroğlu, N. (2008). *Türkiye'de Parasal Kesim ve Merkez Bankası İşlemlerinin Analizi*. Der Yayınları.
- Eroğlu, N. (2009). Türkiye'de 1990'lı ve 2000'li yıllarda para politikaları. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XXVI(1), 23-42.
- Güler, A. (2021). Politika faizlerinin banka faizlerine geçişkenliği: Türkiye örneği. *Ekev Akademi Dergisi*, 25(85), 15-38.
- Günel, M. (2001). *Merkez Bankasının Değişen Rolü ve Para Politikası Uygulamaları*. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları.
- Gürkaynak, R. ve Sayek-Böke, S. (2013). AKP döneminde Türkiye ekonomisi. *Birikim Dergisi*, Aralık, 64-69.
- Ho, T. S. ve Saunders, A. (1981). The determinants of bank interest margins: Theory and empirical evidence. *Journal of Financial Quantitative Analysis*, 16(4), 581-600.
- IMF. (2022). 18 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/10/11/policymakers-need-steady-hand-as-storm-clouds-gather-over-global-economy> adresinden alınmıştır.
- Kara, H. (2012). Küresel kriz sonrası para politikası. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği*, No:12/17.

- Kara, H. (2022). *Yıllık enflasyon değişimi (%)*. 17 Temmuz 2023 tarihinde adresinden edinilmiştir.
- Kara, H. (2023 a). *Faiz oranları (%)*. 17 Temmuz 2023 tarihinde https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1661749084586401797/photo/1 adresinden edinilmiştir.
- Kara, H. (2023 b). *TCMB Döviz alım-satım farkı*. 17 Temmuz 2023 tarihinde https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1661629890557255680 adresinden edinilmiştir.
- Kara, H. (2023 c). *TCMB rezervleri*. 17 Temmuz 2023 tarihinde https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1660902383726075904 adresinden edinilmiştir.
- Kara, H. (2023 d). *Enflasyonda küresel sıralama*. 17 Temmuz 2023 tarihinde https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1667448976084283393 adresinden edinilmiştir.
- Kara, H. (2023 e). *Dış ticaret açığı*. 17 Temmuz 2023 tarihinde https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1663454720533331969 adresinden edinilmiştir.
- Kara, H. (2023 f). *TCMB başkanlarının görevi süresi*. 17 Haziran tarihinde https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1667200090342080525 adresinden edinilmiştir.
- Karagiannis, S., Panagopoulos, Y. ve Vlamis, P. (2010). Interest rate pass-through in the Eurozone and the USA: Implications for monetary policy in the context of the recent financial crisis. *Journal of Policy Modeling, Elsevier*, 32(3), 323-338.
- Kazazi, S. (2010). *Merkez Bankası para politikaları ve menkul kıymet getirileri üzerine etkisi* [yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kazgan, G. (2017). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*(5. Baskı). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, H., Öztürk, M. ve Koraltürk, M. (2000). *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. Creative Yayıncılık.
- Kesriyeli, M. (1997). *1980'li yıllardan günümüze para politikası gelişmeleri*. TCMB Yayınları.
- Kılıçarslan, T. (2016). *2001 ve 2008 finansal krizlerinin Türkiye imalat sanayiindeki 1000 büyük sanayi kuruluşunun performansına etkisi: performans ölçütü olarak kârlılık, verimlilik, ihracat, istihdam* [yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Kibritçi Artar, O. (2011). Türkiye'de para politikası kararlarının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi: Vektör otoregresyon (VAR) analizi. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 1-17.
- Korkmazer, G. (2018). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) gelişimi: Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 1(2), 79-92.

- Leite, S. P. (1992). *Monetary policy instruments*. IMF Monetary and Exchange Affairs Department.
- Lipsev, R. G., Steiner, P. O. ve Purvis, D. D. (1984). *İktisat* (Çev. Ahmet Çakmak). Bilim Teknik Yayınevi.
- Lopez-Espinosa, German- Moreno, Antonio, - Gracia, Fernando Perez de. (2011). Banks' net interest margin in the 2000s: A macro-accounting international perspective. *Journal of International Money and Finance*, 1214-1233.
- Meulendyke, A. M. (1992). Reserve requirements and the discount window in recent decades. *Federal Reserve Bank of New York, Quarterly Review*, 17(3), 25-43.
- Mishra, P. ve Reshef, A. (2018). How do central bank governors matter? Regulation and the financial sector. *Journal of Money, Credit and Banking*. 13 Temmuz 2023 tarihinde <https://doi.org/10.1111/jmcb.12578> adresinden alınmıştır.
- Okay, G. ve Arıcan, E. (2014). Ekonomik istikrarsızlık ortamında merkez bankalarının uyguladığı para politikaları ve Türkiye. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-50.
- Orphanides, A. (2007). Taylor Rules. *FEDS Working Paper*, 18, 1-13.
- Önder, T. (2005). *Para politikası: Araçları, amaçları ve Türkiye uygulaması* [TCMB uzmanlık yeterlilik tezi]. Ankara.
- Özatay, F. (2013). *Parasal iktisat kuram ve politika* (3. Baskı). Efil Yayınevi.
- Parasız, İ. (1998). *Türkiye ekonomisi, 1923'den günümüze iktisat ve istikrar politikaları*. Ezgi Kitabevi.
- Paya, M. (1998). *Para Teorisi ve Politikası*. Filiz Kitabevi.
- Ritter, L. S. ve Silber, W. L. (1994). *Principles of Money, and Banking and Financial Markets* (8th Edition). Harper Collins.
- Sağlam, D. (1991). *Türkiye ekonomisi yapısı ve temel sorunları*. Ayyıldız Matbaası.
- Sarı, Y.(2007). Cumhuriyetten günümüze Türkiye'de uygulanan para politikaları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 37-59.
- Şeker, H. ve Demirel B. (2019). 2008 Finansal Krizi sonrası para politikası üzerine teorik bir inceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 3(1), 1-18.
- Taylor, J. B. (1993). Discretion versus policy rules in practice. *Carnegie Rochester Conference Series on Public Policy, North-Holland*, 39,195-214.
- TCMB, *Merkez bankası para politikası çerçevesi*. 21 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/temel+faaliyetler/para+politikasi/para+politikasi+cerceve> adresinden alınmıştır.

- TCMB. (2001). Yıllık Rapor. Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı. 15 Haziran 2023 tarihinde www.tcmb.gov.tr/duyurular adresinden alınmıştır.
- TCMB. (2005). *Yıllık rapor*. 3 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/93d66fab-9efd-48f1-bdc4-58c80aa519b1/YR2005.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=93d66fab-9efd-48f1-bdc4-58c80aa519b1> adresinden edinilmiştir.
- TCMB. (2006). *Enflasyon hedeflemesi rejimi*. 03 Ağustos 2023 tarihinde https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d569623f-b40c-4ff3-9e64-10ccd5c9562a/TBB_aralik2005.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-d569623f-b40c-4ff3-9e64-10ccd5c9562a-m3fBeXg adresinden edinilmiştir.
- TCMB. (2009). *Yıllık rapor*. 03 Ağustos 2023 tarihinde <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/95d30d54-335f-4540-847d-9068a4322c69/09turkce.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-95d30d54-335f-4540-847d-9068a4322c69-m3fBcyR> adresinden edinilmiştir.
- Thornton, D. L. (1986). The discount rate and market interest rates: Theory and evidence. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 68(7), 5-21.
- Uğur, A. ve Erkuş, H. (2010). Determinants of net interest margins of banks in Türkiye. *Journal of Economic and Social Research*, 12(2), 101-118.
- Ural, M. (2003). *Liberalizasyon dönemlerinde mali piyasalardaki kırılganlığın oluşturduğu krizler* [doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Ünal, S. (2015). *Kurumsal görüşlere göre para politikası, politika araçları ve dünya merkez bankacılığı* [yüksek lisans tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Vural, U. (2013). *Geleneksel olmayan para politikalarının yükselişi* [TCMB uzmanlık tezi]. Ankara.
- Yeni Ekonomi Programı (YEP). (2020). Yeni Dengelenme/Yeni Normal/Yeni Ekonomi. 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/haberler/yeni-ekonomi-programi-2021-2022-2023> adresinden alınmıştır.
- Yıldırım, C. (2011). Birinci ve ikinci nesil Washington Uzlaşması: Neoliberal iktisat politikalarının 1980'den sonraki evrimi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 1-23.
- Yükseler, Z. (2023). *Geçiş dönemi para ve kur politikası kararları*. <https://zaferyukseler.blogspot.com/2023/05/secim-sonrasi-para-ve-kur-politikalari.html>
- Yüret, R. (2019). *Merkez bankalararası para politikalarının ülke ekonomilerine etkileri* [yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Extended Abstract

Monetary and fiscal policies are the pillars of macroeconomic policy. These policies are formulated and executed by different branches of government, each with its own objectives, resources, constraints, and motives. Monetary policy, which stands out as an important tool to ensure the stability of the economy and support sustainable growth, is the various rules, regulations (Immanuel and Yayamo, 2020), and programs that central banks put in place to manage the money supply of countries. Central banks use various instruments to conduct monetary policy. These instruments to influence the money supply and financial conditions shape the overall direction of the economy. Controlling inflation, price stability and economic growth are among the main objectives of monetary policy. A stable monetary policy helps to control economic fluctuations and helps economic actors to base their future decisions on more solid foundations. It also plays an effective role in eliminating economic imbalances. For example, high inflation can signal excess demand and central banks can control inflation by stabilizing demand. On the other hand, loose monetary policy during periods of low demand can stimulate economic activity and encourage growth. Monetary policy is of great importance not only at the national level but also at the international level. Monetary policy decisions of one country can affect the economic conditions and financial markets of other countries. Therefore, the coordination and harmonized implementation of monetary policies are critical for ensuring global economic stability. For this purpose, the existence of an independent and institutionalized central bank is essential. The independence of central banks enables them to take policy decisions in line with economic objectives and to act without being influenced by political pressures. This increases the effectiveness of monetary policy and contributes to the maintenance of economic stability.

In Türkiye, the conduct of monetary policy is a critical element for maintaining economic stability. This study examines monetary policy objectives and instruments and discusses monetary policy implementations and their effects in Türkiye since the foundation of the Republic. The study also questions the "break" experienced in 2021 and draws a roadmap for monetary policy for the future by analyzing the "break". In 2021, the objective and the instrument of monetary policy were switched, and erroneous and costly policies were implemented. It is strongly emphasized that these policies, which have persisted despite negative results, should be abandoned and an effective monetary policy framework guided by economic science should be established and maintained in Türkiye. The main objective of monetary policy in Türkiye is to "achieve price stability" and the most effective tool to achieve this objective is interest rates. However, there has been a "break" in the implementation of monetary policy in Türkiye in recent years. In this period, it was aimed to lower interest rates by changing the objectives and instruments of monetary policy, but this approach led to

negative results. As pointed out by Demiralp (2023), these policies were flawed, costly, and unsustainable. Moreover, the literature emphasizes that the persistence of this approach may lead to economic crises. Therefore, for Türkiye to achieve economic stability, these wrong policies that undermine stability and cause welfare losses should be abandoned. It is important to quickly restore the independence of the judiciary, the independence of the Central Bank, and the principles of democratic governance. By ensuring economic stability, Türkiye can step into a stronger future through sustainable growth and development. To this end, it is important to work in consensus and cooperation with all stakeholders to ensure that economic policies benefit all segments of society. Preserving the independence of the Central Bank and adopting an effective monetary policy can reduce the impact of external economic fluctuations on the national economy. Creating a transparent and fair business environment, ensuring the rule of law, combating corruption and protecting property rights are essential for economic stability. These efforts will help attract more investment and support economic growth by increasing foreign investors' interest in Türkiye. Türkiye's economic stability is of great importance not only at the national level but also at the international level. This stability can position Türkiye as a regional power and thus contribute to regional stability. At the same time, it can also help to ensure global economic stability, further promoting Türkiye as a global actor. Future empirical studies will be crucial for understanding the "break" in Türkiye's monetary policy and shaping future policy decisions. These studies can provide information on assessing the effects of economic policies and provide recommendations for maintaining economic stability.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK MEDYASI

Serdar ÇİL*

Öz

Osmanlı'dan henüz yeni olgunlaşmaya başlayan bir basın kültürü devralan Türkiye Cumhuriyeti, özellikle ilk yıllarında basına büyük önem vermiştir. Genç Cumhuriyet kuruluşunda ihtiyaç duyulan ulus ve vatandaşlık bilincini oluşturmak için basından önemli ölçüde faydalanmıştır. Bu süreçte ise basın üzerinde baskı oluşturduğu yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Bu çalışmada Osmanlı'dan başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde özel radyo ve televizyonların kuruluşuna kadar geçen sürede Türk basınının yaşadığı süreçler ortaya konulmaya ve bu eleştirilere cevap aranmaya çalışılmıştır. Osmanlı'da iktidara tehdit olarak görülen basın geç de olsa devlet eliyle oluşturulmuş ancak iktidarı korumak için bir araç olarak kullanılmıştır. Muhalif basın ise ciddi yaptırımlarla ortadan kaldırılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında hatta Milli Mücadele döneminde basının önemini kavrayan Atatürk ise Türk basınının gelişmesi için büyük çaba göstermiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet'in devrimlerini halka anlatmak ve benimsetmek için basının çok önemli olduğunu gören Atatürk, basından da bu sürece destek vermesini beklemiştir. Ancak bunu yaparken bağımsız, özerk ve profesyonel bir basının oluşması için gerekli alt yapı çalışmalarını da birlikte yürütmüştür. Dönemin olağandışı şartları basının üzerindeki denetimin zaman zaman artmasına sebep olmuştur. Ancak tarihi olayları dönemin şartları ekseninde ve bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Basını, Basın, Medya, Osmanlı Basını, Cumhuriyet Basını.

TURKISH MEDIA FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO THE REPUBLIC

Abstract

Türkiye, inheriting a nascent press culture from the Ottoman Empire, attached significant importance to the press, especially in its early years. The young Republic made extensive use of the press to create the national and citizenship consciousness needed for its establishment. However, during this process, it faced criticism for exerting pressure on the press. This study aims to examine the processes that the Turkish press has undergone from the Ottoman era to the establishment of private radio and television networks in the Republic of Türkiye. In the Ottoman Empire, the press, seen as a threat to the government, was eventually established by the state, albeit belatedly, but was also used as a tool to protect the government's interests. The

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Muğla Meslek Yüksekokulu Radyo ve Televizyon Teknolojisi Programı, serdarcl@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4868-7994>

oppositional press was effectively suppressed. Atatürk, who recognized the importance of the press during the early years of the Republic and even during the Turkish War of Independence, made significant efforts to promote the development of Turkish media. He understood that the press played a crucial role in conveying and internalizing the revolutionary changes of the newly founded Republic to the public. However, while doing so, he also worked on creating the necessary infrastructure for an independent, autonomous, and professional press. The extraordinary conditions of the time sometimes led to increased government control over the press. However, it is essential to evaluate historical events within the context of the prevailing conditions of the era as a whole.

Keywords: *Press, Media, Ottoman Press, Turkish Press.*

Giriş

Tarih boyunca, özellikle yazının icadından sonra bilginin önemini kavrayan devletler, imparatorluklar bilgiye hâkim olmanın, egemenliklerini korumak ve sürdürmek için gerekli olduğunu da görmüşlerdir. İlk çağda resmi gazete niteliğinde olan Roma İmparatorluğu'ndaki "Acta Diurna"lar veya Çin'de Tang Hanedanı'nın "Kai Yuan Za Bao" ları bu çabanın ürünleridir. Innis'in de belirttiği üzere iletişim teknolojileri, imparatorluklar ve onların gelişimi, yapısı üzerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Innis, İngiliz İmparatorluğu'nun yaşadığı değişim ve ilerlemeyi de kâğıt endüstrisi ve kâğıt hamurunun kullanımına ve bunların kamuoyu üzerinde kullanımının etkisine bağlamaktadır (Innis, 2006, s. 27). Sanayi devrimi ile birlikte baskı teknolojilerinin gelişmesi ve bu sayede gazetelerin daha ucuza basılabilmesi, İngiltere'de gazete okuma alışkanlığının artmasını ve bu sayede kitlesel birer iletişim aracına dönüşen gazetelerin, toplum üzerinde etkili olmasını sağlamıştır. Bu güç sayesinde zaten demokratik kurumların kısmen de olsa oturmaya başladığı İngiltere'de muhalefet görevini de üstlenen basın, hem demokrasiyi beslemiş hem de demokratik sistemden beslenerek güçlenmiştir.

Sanayi devrimi sonrasında artan üretim, pazar arayışları ve küreselleşme hareketleri iletişim teknolojilerindeki gelişimi de gerekli kılmıştır. 1844 yılında telgrafın, 1876'da telefonun, 1902 yılında radyonun ve 1923'te televizyonun icadı kendi dönemlerinde sosyal ve ekonomik anlamda önemli dönüşümlere öncülük etmiştir. Daha sonraları Latince "Medya" kavramı ile tanımlanmaya başlayan bu kitle iletişim araçları üzerinde her dönem iktidar sahipleri egemenlik kurma çabası içinde olmuşlardır. Medya, siyasi ve ekonomik üstünlüğün yanında kültürel üstünlük de kurmak isteyen, çıkarları doğrultusunda gerçekleri kurgulayan devletler tarafından stratejik bir silah olarak kullanılmaktadır (Eyiğün, 2020, s. 202).

Matbaanın icadı Avrupa'da Reform ve Rönesans hareketlerini tetiklemiş ve Avrupa'nın sosyo-ekonomik yapısında kökten değişiklikler başlatmıştır. Kilisenin egemenliğinin yıkılması, bilim ve sanat alanındaki gelişmelerin hız kazanmasını ve böylece Avrupa'nın Doğu ile arasındaki

makası kapatmasını ve hatta öne geçmesini sağlamıştır. Bu süreçte iktidarlar tarafından yoğun baskı ve sansüre maruz kalan Avrupa basını, sonraki dönemlerde ise iktidarların genişlemesine ve korunmasına önemli katkılar sunmuştur. Siyasi ve ekonomik egemenliğini kültürel egemenlikle pekiştirmek isteyen ülkeler kendi medyalarını oluşturma yoluna gitmişlerdir. Kendi haber ajanslarını kuran emperyalist ülkeler bilgiyi kontrol ederek kendi gerçekliklerini dünyanın geri kalanına kabul ettirmekte son dönemde ise küresel medya şirketleri ile kendi kültürlerini dayatmaktadırlar.

Matbaanın Avrupa'dan yaklaşık 300 yıl, gazetenin ise neredeyse 200 yıl sonra Osmanlı topraklarına girdiğini görmekteyiz. Bu süreçte Avrupa'da milyonlarca kitap basılmış ve bu kitapların dolaşımına girmesi ile son derece geniş bir toplumsal aydınlanma yaşanmıştır. Osmanlı'da ise matbaa ve basının gelişinden sonra dahi bu teknolojilere karşı bir isteksizlik olduğu görülmektedir. II. Mahmud Takvim-i Vekayi'nin yayınlanmasından sonra yazdığı fermanla gazete için "Mülkçe pek çok yararları olacağı dahi herkes tarafından kabul edilmiştir." demekte ve hatta gazetenin yayınlanmasından sonra batılılaşma hareketlerinin hız kazandığı görülmektedir. Ancak II. Mahmud'un Takvim-i Vekayi için "Bu gazete kutsal şeriata ve devlet düzenine dokunmamak şartıyla, benim iktidarına çok yardımcı olacaktır." (Kars, 2015, s. 57-58) şeklindeki sözleri Osmanlı basınının da Avrupa basını ile benzer baskı süreçleri yaşayacağını göstermiştir. Bütün iktidarlarda olduğu gibi Osmanlı da, basını öncelikle bir tehdit aracı olarak görmüş, sonrasında değişime karşı koyamadığında, basını iktidarını perçinlemek için bir araç olarak kullanma yoluna gitmiştir. Ancak Osmanlı, basını emperyalist ülkelerde olduğu gibi egemenlik alanlarını genişletmek veya kültür emperyalizmi için kullanma aşamasına geçemediği gibi tersine Osmanlı basınının oluşmadığı süreçte topraklarındaki bu boşluğu Avrupa basını doldurmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile rahatlama ve gelişme şansı bulan Osmanlı basını, sonraki süreçte Cumhuriyet basınının da zeminini oluşturmuş ve milli mücadelede önemli katkılar sağlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yılları için de yine Osmanlı'nın ilk yılları ile benzer kıyaslamalar yapılmakta ve basının devlet kontrolünde ve/veya baskı altında olduğu yönünde iddialar öne sürülmektedir. Ancak tarihin dönemin şartlarına göre değerlendirilmesi gerektiği göz ardı edilmemelidir. Baştan aşağıya devlet yönetimi ve toplumsal yapının dönüştürülmeye çalışıldığı bu süreçte, iktidarın milli birlik ve yurttaşlık bilinci oluşturmak, toplumu bu dönüşüme hazırlamak için basından yararlanması son derece doğaldır. Ayrıca dönem itibariyle diğer Avrupa devletleri ile kıyaslandığında, basının gelişmesi ve özerkleşmesi için alınan kararlara bakıldığında, Cumhuriyet yönetiminin özgür ve özerk bir basın konusunda son derece istekli olduğu da görülmektedir. Cumhuriyet yönetimi iç politikalarını topluma benimsetme aşamasında basından faydalandığı gibi emperyalist devletlerin medyayı kullanma yöntemlerini görmüş ve dünyaya yeni Cumhuriyet'i tanıtmak ve anlatmak için de basından faydalanmayı tercih ederek basının gerçek gücünü kavradığını göstermiştir.

Cumhuriyet'in ilerleyen dönemleri de basın için çalkantılı olarak geçmiş ve iktidarlara göre basının özgürlük alanları değişmiştir. Ancak Cumhuriyet döneminin genel itibarıyla medyanın gücünü yurtiçinde ve Osmanlı'nın aksine yurtdışında da etkin olarak kullanmaya çalıştığını ve bu süreçte iletişim teknolojilerinde de dışa bağımlılığı azaltma çabasına girdiğini görmekteyiz.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet döneminde özel radyo ve televizyonların kuruluşuna kadar geçen sürede Türk medyasının gerek teknolojik gerekse yapısal dönüşümünü ele alacak bu çalışmada öncelikle Osmanlı döneminde basın ele alınarak diğer dönemlerle kıyas yapabilmeye imkân verilecektir. Sonrasında ise Cumhuriyet dönemi basınının gelişimi dönemler halinde yapısal ve teknolojik olarak ele alınıp belirtilen aralıkta Türk medyasının nereden gelip nereye gittiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. OSMANLI'DA BASIN

Osmanlı İmparatorluğu da bütün büyük imparatorluklar gibi gereksinim duyduğu bilgileri, haberleri etkili bir biçimde toplayabilen ve değerlendirebilen bir örgütlenmeye sahiptir. Askeri yenilgiler ve maddi kaynak sıkıntıları zaman içerisinde bu sistemde sıkıntılara neden olmuştur. Ayrıca ilerleyen süreçte Batı'da geliştirilen iletişim olanakları yaratılamamıştır. Matbaa ve gazete Batı'da olduğu gibi toplumsal gelişmeye bağlı gereksinim ve düzenlemelerle değil Batı kapitalizminin nüfuzu ve yarattığı etkiyle girmiştir. Bu sebepten iletişim araçları Osmanlı'da kültür ve bilginin yayılmasını sağlayamamıştır (Alemdar, 2009a, s. 1). Daha önce de değindiğimiz gibi bu araçlar Osmanlı'da iktidarı sağlamlaştırmak amaçlı kullanılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı'nın matbaa ve gazeteye olan mesafesini ve dolayısıyla bu teknolojilerin imparatorluk topraklarına geç girmesinin sebebinin muhafazakârlıkla açıklamak mümkündür. Ancak öte yandan dönemselsel olarak teknolojilerin yayılım hızı da değişmektedir. Atabek'in de belirttiği üzere 1837'de icat edilen telgraf 1847'de Sultan Abdülmecit'e sunulmuş ve askeri önemi kavranarak, fazla tepki çekmeden yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu sayede Uluslararası Telgraf Birliği'nin kurucuları arasında yer almıştır. Abdülmecid'in çalışmaları dolayısıyla nişan verdiği Samuel Morse onun için, "...icadımın değerini anlayan Avrupalı ilk büyük insan..." demiştir (Atabek, 2009, s. 89). Şüphesiz matbaanın ve gazetenin Osmanlı topraklarına bu denli geç girmesini salt teknolojinin yayılım hızı ile açıklamak mümkün değildir. Zira Osmanlı'da matbaa kullanılmadan önce azınlıklar tarafından kullanılmakta ve farklı dillerdeki gazeteler Osmanlı topraklarında yayınlanmaktaydı. Kaldı ki matbaa teknolojisi Osmanlı'ya gelmesine rağmen ilk gazete nerdeyse yüz yıl sonra yayınlanmıştır.

Osmanlı'da ilk basılan eser 1729 yılında İbrahim Müteferrika'nın matbaasından çıkan "Vankulu Lügatı" adlı Arapça-Türkçe sözlüktür. Müteferrika'nın matbaası genellikle dini ve bilimsel eserlerin basımında kullanılmıştır ve 1794 yılında kapanmıştır. Bazı kaynaklarda Osmanlı'nın

matbaa ile bu tarihten önce tanıştığına dair belgeler mevcuttur. Ancak matbaa sahibi olanlar Türkler değil azınlıklardır. Ertuğ ve Beydilli Musevilerin 1510'da Selanik'te, 1554'te Edirne'de, 1605'te Şam'da, 1646'da İzmir'de matbaalar kurduklarını bildirilmektedirler. 1567 yılında Sivaslı Apkar isimli bir Ermeni'nin İtalya'da matbaacılığı öğrenip aletler getirerek Kumkapı'da dini eserler basan bir matbaa kurduğu bilinmektedir. 1710-1778 yılları arası İstanbul'da kurulan ve İzmir'e de şube açan Yano ben Eskinazi'nin kurduğu Osmanlı'nın en büyük matbaasında yaklaşık 188 eser basılmış ve bu matbaanın harflerinin imal edildiği dökümhanede Müteferrika matbaası için gerekli harflerin de dökümü yapılmıştır (Akt. Tosun Durmuş, 2017, s. 957). Bu doğrultuda Osmanlı'da devletin veya Türklerin matbaa kullanımında gecikmesini sadece teknolojik yayılımın hızı ile açıklamak mümkün değildir. Osmanlı'daki teknolojik gelişmelere karşı muhafazakâr duruş nedeniyle Türklerin matbaa kullanımı engellenirken, azınlıklara karşı gösterilen siyasi imtiyazlar veya Batı kapitalizminin etkisi ile azınlıkların bu teknolojiyi rahatlıkla kullanabildikleri görülmektedir.

Osmanlı'da ilk Türkçe gazete yayınlanmadan önce de yabancı gazeteler yayınlanmaktaydı. Fransız Devrimi'ni izleyen yıllarda İstanbul ve İzmir'de Fransızca gazeteler yayınlanırken, Fransız Büyükelçiliği tarafından Bulletin des Nouvelles adıyla basılan bültenle Osmanlı topraklarındaki Fransız ve Türklere devrimin getirdiği yenilikleri anlatmak amaçlanıyordu (Kars, 2015, s. 56-57). Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik yapısı, Fransız Devrimi ile yayılan milliyetçilik duygusu ve ulus devlet bilinci, sonrasında Osmanlı'da yaşanan ayrılıkçı hareketler düşünüldüğünde bu bültenin yayınlanmasının Osmanlı için çok da faydalı olmadığını söylemek mümkündür.

Yine 1821'de Fransız Alexander Blancque tarafından İzmir'de haftalık olarak çıkarılan Spectateur Oriental isimli gazete Yunanistan'ın bağımsızlığı için başlatılan ayaklanmaya karşı Osmanlı'nın çıkarlarını savunmuş ancak yabancı devletlerin baskısı ile 1827'de kapatılmıştır. Yine 1824'te İzmir'de Fransız Charles Tricon tarafından çıkarılan Le Smyrneen adlı gazete ise Osmanlı yararına yayımlar yapmadığı için kapatılmıştır (Kars, 2015, s. 57). Azınlıkların matbaaya sahip olması, Osmanlı yararına yayımlar yapan gazetelerin baskı ile kapatılması Osmanlı'nın bu dönemde Batılı devletlerin etkisinde olduğunu göstermektedir.

II. Mahmud basının önemini kavramış ve bu alana önem vermiştir. İlk Türkçe gazeteyi çıkarmadan önce II. Mahmud'un isteği ile İstanbul'da yarı resmi nitelikte ve Fransızca "Le Moniteur Ottoman" adında bir gazete yayınlanmıştır. Sonrasında ise 1831 yılında ilk Türkçe gazete olan "Takvim-i Vekayi" yayınlanmıştır (Kars, 2015, s. 57). Reform hareketlerine büyük önem veren II. Mahmud bu gazeteyi yapılacak reformları topluma anlatabilmek için de önemsemıştır. Sonrasında bir İngiliz tarafından, devletten aldığı yardımdan dolayı yarı resmi bir nitelik taşıyan, Ceride-i Havadis adlı gazete yayınlanmıştır. Orhan Koloğlu yaptığı araştırmalarda ilk Türkçe gazetenin bilinenin aksine Takvim-i Vekayi değil 1828'de Mısır'da yayınlanan Vakayi-

i Mısriye olduğunu kanıtlamıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Arap gazetelerinde yer alan haberlerin derlenip haftalık olarak yarı Türkçe yarı Arapça bir gazetede yayınlanmasını istemiştir. Bu doğrultuda çıkarılmaya başlanan Vakayi-i Mısriye'nin ilk sayısında çıkış nedeninin tarım, endüstri ve öteki alanlardaki gelişmelerin izlenmesi ve toplumu koruyacak önlemlerin alınması olduğu belirtiliyordu. Bu sayede yenilikleri anlatarak Mısır'daki yeni düzenin de propagandasını yapmak amaçlanmaktaydı. Mehmet Ali Paşa bu gazeteden üç yıl sonra Girit'te Vakayi-i Giridiye adında Türkçe ve Yunanca basılan bir gazete daha çıkarttırmıştır (Topuz, 2003, s. 13-15).

İlk özel gazete olan ve Ağâh Efendi tarafından çıkarılan Tercüman-ı Ahval ise 1861 yılında yayın hayatına başlamış, aynı yıl 2 hafta süre ile kapatılmış ve 1867 yılında ise tamamen kapanmıştır. Gazete 1861 yılında kapatılmadan önce bir İngiliz tarafından çıkarılan Ceride-i Havadis gazetesi ile söz dalaşı içerisindeydi. Bu dönemde eğitim sistemini eleştiren bir yazı yayınlanınca hükümet müdahale etmiş ve gazete 2 hafta süreyle kapatılmıştır. Gazetenin hükümeti eleştiren yazı nedeniyle değil İngilizlere ait bir gazete ile söz dalaşına girdiğinden dolayı duyulan endişe nedeniyle kapatıldığı da iddia edilmektedir (İnuğur, 2002, s. 188-191). Sonraki süreçte ise Fransa'da basına en şiddetli baskıların uygulandığı dönemde uygulanan basın kanunundan uyarlanan "Basın Tüzüğü" ile basın denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Ancak sonraki süreçte siyasal konularda hükümeti eleştiren yazılar yayınlayan Tasvir-i Efkâr, Muhibir gibi gazetelerden dolayı Basın Tüzüğü'nden daha ağır olan ve II. Meşrutiyet'e kadar yürürlükte kalan "Ali Kararname" yayınlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda basın, yabancı devletlerin müdahalesini ve çıkarlarını savunan, Osmanlı halkı için söylenmesi gerekenleri söylediğinde ise yönetim için sakıncalı kabul edilip baskı altına alınan bir duruma gelmiştir. Tüzük ve kararname neticesinde Osmanlı'da II. Meşrutiyet'e kadar özgür ve sansürlü bir basından söz etmek mümkün değildir (Alemdar, 2009a, s. 2).

Cumhuriyet dönemi açısından bakıldığında telgraf hatlarının döşenmesi ve posta teşkilatının modernizasyonu, eyaletlerde valiler tarafından kurulan gazetelerin yerel basının temellerini atması, II. Meşrutiyet sonrası basındaki özgürlük ortamı ve sonrasında basının gelişimi, Milli Mücadele ve Cumhuriyet için önemli katkılar sağlamıştır. Ancak neticede ekonomik ve sosyal olarak unutulmuş ve geri kalmış bir Anadolu coğrafyası devralan Türkiye Cumhuriyeti'nde basınının işi hiç de kolay olmayacaktır. Düşük okur-yazarlık oranı, ekonominin durumuna bağlı düşük alım ve üretim gücü, henüz tam anlamıyla yerleşmemiş bir gazetecilik kültürü Cumhuriyet Basınının yüzleşmesi gereken sorunlardan sadece birkaçıdır.

2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE BASIN/MEDYA

Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde basın, yurtiçi ve yurtdışındaki sosyal ve siyasal gelişmelere bağlı olarak farklı süreçler yaşamıştır. Siyasi otoritelerin yönetim

tercihlerinden en fazla etkilenen alanlardan biri olan basın Türkiye Cumhuriyeti'ndeki seyrini de ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal yapıya bağlı olarak dönemler halinde incelemek daha doğru olacaktır.

2.1. Cumhuriyet'in İlk Yılları

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma ve sömürülme sürecinde Atatürk önderliğinde başlayan Milli Mücadele sonucunda 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyet'i kuranlar devrimler aracılığıyla yeni bir toplum ve yönetim yapısı oluşturma noktasında hemfikirdiler.

Atatürk'ün Cumhuriyet'i kurarken iki ana fikri vardır; milliyetçilik ve çağdaş uygarlık. Milliyetçilik siyasi ve iktisadi her yerde tam bağımsızlık fikrinin bir tezahürüdür. Bağımsızlık sayesinde de çağdaş uygarlığa ulaşılabilecektir. Osmanlı döneminde unutulmuş Anadolu halkı edindiği milli bilinç ile Kurtuluş Savaşı'nı başlatacak ve kazanacaktır. Bu milli bilinç ile yeniden milli bir devlet kurma fikri, Atatürk tarafından topluma benimsetilmiş ve uluslaşma temelli modern bir süreç başlatmıştır (Çelik, 2020, s. 56). Bernard Lewis de Kurtuluş Savaşı sonrası için Türkiye'de bağımsızlık başarısının bir son değil bir başlangıç olarak görüldüğünü belirtmektedir. Cumhuriyet'in ilanını özgürlük için yeni bir araştırmanın başlangıç noktası olarak nitelendirmektedir (Akt. Şahin, 2021, s. 173). Lewis'in de belirttiği gibi Cumhuriyet'in kurucuları bu çerçevede her alanda özgür ve bağımsız bir Türkiye yaratmak amacıyla devrimler gerçekleştirmiştir. Basın ise hem bu devrimlerin öznesi olurken hem de bu devrimleri topluma benimsetmek ve anlatmak için bir araç olmuştur.

Osmanlı'da valilikler tarafından çıkarılan gazeteler yerel gazeteciliğin de temellerini atmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında maddi imkânsızlıklar nedeniyle birçoğu yayınlarını durdurmak zorunda kalsa da Kurtuluş Savaşı sırasında halk desteğini de alan bu gazetelerin sayısında artışlar yaşanmıştır. Bu gazeteler milli mücadelenin topluma anlatılmasında ve mücadeleye destek sağlanmasında, milli bilincin oluşturulmasında ve savaşın kazanılmasında önemli rol oynamışlardır. Cumhuriyet döneminde basının temelini oluşturacak bu gazeteler, savaş öncesinde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da teknik anlamda birçok zorlukla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra Atatürk gazetecilere "Milli Mücadeleyi telgraf telleri ile kazandık." diyerek devrimleri gerçekleştirirken de basını kullanacağını işaretini vermiştir. Atatürk, Milli Mücadele sırasında da basını organize etmiş, gazetelerin kuruluşunda yer almış, Anadolu Ajansı'nı kurmuş ve Cumhuriyet döneminde oluşmasını istediği güçlü basının alt yapısını oluşturmuştur. 1 Mart 1922 tarihli konuşmasındaki "Basın milletin müşterek sesidir. Bir milleti aydınlatma ve doğru yolu göstermede, milletin muhtaç olduğu gıdayı vermekte, özetle bir milletin saadet hedefi olan müşterek istikamete yürümesini teminde basın başlı başına bir kuvvet, bir mektep, bir rehberdir." sözleriyle de basının halka yön verdiğine vurgu

yapmıştır. Bu paralelde 5 Şubat 1924'te yine gazetecilerle yaptığı bir görüşmede, basının Cumhuriyet'e sahip çıkması gerektiğini ve Türk basınının milletin gerçek ses ve iradesini belirme yeri olan Cumhuriyet etrafında çelikten bir kale oluşturacağını, bu kalenin bir fikir, bir düşünüş kalesi olacağını ve Cumhuriyet'in bunu basında istemesinin hakkı olduğunu belirtmiştir (Temel, 2020, s. 418). Feroz Ahmad'ın da değindiği gibi Cumhuriyet neredeyse Türk kimliği kavrayışının hiç var olmadığı bir toplumsal yapı devralmıştır. Fransız Devrimi sonrası yeni bir Fransız insanı ya da Bolşeviklerin yeni bir sosyalist Sovyet insanı yaratması gerektiği gibi Cumhuriyet de yeni bir Türk insanı yaratmak zorundaydı (Akt. Çelik, 2020, s. 56). Bu nedenle Atatürk'ün de üzerinde durduğu gibi basına önemli bir görev düşmekteydi.

Cumhuriyet'in kuruluşundan çok partili döneme geçilen 1950 yılına kadar geçen sürede basını üç başlık altında değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem Osmanlı sonrası Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde haberleşme olanaklarının geliştirilip basının yeniden yapılandırıldığı dönemdir ve 1920-1930 yıllarını kapsar. 1931'de Cumhuriyet'in ilk basın yasası ile başlayan ikinci dönemde siyasal istikrar sağlanır ve iktidarın denetimi güçlenir. Bu dönem ise 1944 yılına kadar sürer. Üçüncü dönemde ise tek parti dönemindeki önemli düzenlemeler ortadan kaldırılarak basın demokratik bir yapıya kavuşturulmaya çalışılır ve bu dönem ise 1950 yılına kadar sürer (Alemdar, 2009b, s. 10). Cumhuriyet'in ilanından 1950 yılına kadar 27 yıl iktidarda kalan Cumhuriyet Halk Partisi(CHP) döneminde 1946 yılında çok partili hayata geçilmiş ancak o seçimi kazanan CHP 1950 yılına kadar tekrar iktidarda kalmıştır. Devrimlerle geçen bu dönemde yeni kurulan ulus devletinin temelleri atılmıştır. Bu dönemde dünya tarihinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın olumsuz siyasal, ekonomik ve sosyal yansımaları İsmet İnönü döneminde Türkiye'yi de etkilemiştir. Rusya'da Bolşevikler yönetime gelmiş ve Lenin'in ölümüyle iktidara geçen Stalin 1953 yılına kadar ülkeyi baskıyla yönetmiştir. Benzer şekilde 1922'de İtalya'da Faşist Parti ile gelen Mussolini ve 1933'te Nazi Partisi ile iktidara gelen Hitler II. Dünya Savaşı'nın da önemli sebeplerinden biri olan iktidar yıllarını yaşatmışlardır (Lüleci, 2018, s. 223). Dünyada baskıcı yönetimlerin ve kaosun arttığı böyle bir dönemde, Türkiye'de özellikle genç bir Cumhuriyet'in henüz başlarında olduğu süreçte, çok partili siyasal yapı denemeleri gerçekleşmiştir.

Basın alanında da bu demokratikleşme çabaları devam etmiş 1924 Anayasası'nın 77. Maddesinde "Basın kanun dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş ve muayeneye tabi değildir." denilerek basının yayın öncesi sansür veya denetime uğramayacağı belirtilmiştir. Ancak her ne kadar iyi niyetle yola çıkılsa da Şeyh Said isyanı ve sonrasında ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ile basın üzerinde de önemli bir denetim mekanizması oluşmuştur (Alemdar, 2009b, s. 11). Takrir- i Sükûn Kanunu ile olağanüstü yetkilere sahip olan hükümet basın özgürlüğünü istediği ölçüde kısıtlayabilecek ve gazeteleri kapatabilecektir (İnuğur, 1999, s. 116). Kanun

çıktıktan bir gün sonra 6 Mart 1925'te İstanbul'da altı gazete, 9 Mart'ta yurdun farklı illerinde beş gazete kapanmıştır. İlerleyen günlerde Tanin, Resimli Ay Dergisi ve Vatan kapatılan gazete ve dergilerdendir (Topuz, 2003, s. 148). Ancak sonraki dönemlerde basını destekleyici ve demokratik yapıya kavuşmasını sağlama amaçlı girişimler ve icraatlar ortaya konulmuştur.

Haber ajanslarının kamuoyu oluşturma ve bilgiyi kontrol etmekteki gücünü gören Atatürk 6 Nisan 1920'de Anadolu Ajansı'nı kurdu muştur. Cumhuriyet basın tarihinde en önemli gelişmelerden biri olan Anadolu Ajansı'nın kurulması Milli Mücadele ortamında bile Cumhuriyet'in kurucularının basının önemi konusunda ne kadar öngörülü olduğunu göstermektedir. Anadolu Ajansı'nın kuruluşu sırasında iki önemli amacı vardır: Ulusal birliği tehlikeye düşürecek kışkırtmalara karşı önlem almak ve Kurtuluş Savaşı'na ilişkin bilgi ve eylemleri halka duyurmak (Topuz, 2003, s. 139). Milli Mücadelenin yurtiçi ve yurtdışına anlatılması ve kamuoyu oluşturulması amacıyla kurulan Anadolu Ajansı savaş sonrası ise devrimlerin topluma aktarılması ve benimsetilmesi noktasında etkili olmuştur.

Savaş sırasındaki görevini başarıyla gerçekleştiren Anadolu Ajansı'nın savaş sonrasındaki haberlerinin hükümetin görüşleri olarak değerlendirilmesinden rahatsız olan hükümet, 1925 yılında ajansın anonim bir şirkete dönüşmesini sağlamış ve alınacak kararlarda kendi etkinliğini azınlığa düşürmüştür. Buna rağmen ajansın yönetim kurulunda iktidara yakın kişiler olması, siyasi konjonktür gibi sebeplerle Anadolu Ajansı tamamen bağımsız bir ajansa dönüşmemiştir. Ancak dünyadaki örnekleri ile kıyaslandığında demokratik bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. İktidarın kuruluş yıllarında basın üzerinde sıkı, hoyrat ve kaba bir denetim sağlamak amacıyla olmadığı hatta siyasi iktidara karşı özerkliklerle donatılmış bir basın oluşturma çabasında olduğu görülmektedir (Alemdar, 2009b, s. 11-13). Şüphesiz her tarihi olayı kendi döneminin şartları ile değerlendirmek gerekmektedir ve bu çerçevede Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmesi denenen uygulamalar bağımsız ve özerk bir basın oluşturma çabası yönündedir.

Türk alfabesinin kabulünden sonra yeni harflere uyum noktasında basın alanında büyük sıkıntılar yaşanmış ve birçok gazete kapanmak zorunda kalmıştır. Zaten sınırlı olan okuyucu sayısı alfabenin değişiminden sonra daha da düşmüştür. 1 Aralık 1928'de İstanbul gazetelerinin 46.500 olan tirajı 7 Aralık 1928'de 29.500'e, 29.600 olan günlük satışı ise 19.700'e düşmüştür. Teknik olarak da gazetelerin alfabeğe uygun baskı yöntemleri geliştirmesi, maddi anlamda sorun teşkil etmiş ve aynı zamanda yeni alfabeğe hâkim yetişmiş eleman eksikliği de yaşanmıştır (Kabacalı, 2000, s. 173).

Gazetelerin içine düştüğü bu durumu çözmek için yeni alfabe ile baskı yapılmasından beş ay sonra "1575 sayılı Gazete Primleri Hakkında Kanun" çıkarılmış ve 1929 yılından başlayarak üç yıl boyunca gazetelere hazineден maddi yardım yapılmıştır. Yine gazetelerin en önemli maliyetlerinden olan kâğıtta dışa bağımlılığı azaltmak için 1936'da İzmit'te kâğıt fabrikası

kurulmuştur (Altun, 2009, s. 101-103). Bu destekler de yine Cumhuriyet yönetiminin basına verdiği önemi göstermektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Anadolu Ajansı'nın kurulmasından sonra iletişim alanındaki diğer bir önemli gelişme de radyoculuk alanındadır. Cumhuriyet yönetimi Fransız bir şirkete ihale ettiği vericilerle Viyana, Londra, Berlin, New York, Moskova gibi şehirlerle bağlantı kurmuştur. Bu vericilerin bazılarında ise radyo yayını yapabilecek donanımlar eklenmiştir. Devlet eliyle kurulan bu vericiler üzerinden radyo yayını yapma yetkisi 6 Ocak 1926'da kurulan ve özel bir şirket olan "Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi" ne (TTTAŞ) verilmiştir. Her ne kadar şirket yönetimi siyasal iktidara yakın kişilerden oluşsa da iktidarın bu gücü doğrudan eline almayıp çağdaşlarına göre farklı bir uygulamaya gitmesi de basın üzerinde sıkı bir denetim kurma çabasında olmadığını göstermektedir (Alemdar, 2009b, s. 13). TTTAŞ on yıl süre ile kurulu vericileri işleterek ve izin dâhilinde yeni vericiler kurarak radyo yayını yapma yetkisini almıştır. İlk radyo yayını ise 6 Mayıs 1927 tarihinde İstanbul Sirkeci'de bulunan postane binasından gerçekleştirilmiştir. Radyo alıcı sayısının yok denecek kadar az olması nedeniyle yayın postaneye yerleştirilen hoparlörler ile sokağa yansıtılmıştır.

1936 yılında Atatürk Meclis'in açılış konuşmasında "Ulusal kültür için pek lüzumlu olduğu için uluslararası ilgiler bakımından da yüksek değeri olan bu radyo işine önem vermemiz yerindedir." diyerek radyo yayıncılığının önemine vurgu yapmış akabinde TTTAŞ'nin sözleşmesi süresi dolunca radyo yayıncılığı devlet eliyle yapılmaya başlanmıştır. Yeni eklenen vericilerle yurtiçi yayınların kapsama alanı genişletilirken yurtdışı yayınlar da yapılmaya başlanmış ve ülkenin yurtdışında tanıtımı hedeflenmiştir (Altunbaş, 2003, s. 32-33). Gazetelerde olduğu gibi radyo yayınları da devlet politikalarını destekleme amaçlı kullanılmıştır.

Cumhuriyet tarihinin ilk basın yasası olan "Matbuat Kanunu" 1931 yılında çıkarılmıştır. Bu yasanın rejimi güçlendirecek, savunacak, sorumlu bir basın yaratmak ve gazetecilik mesleğini geliştirecek önlemler almak şeklinde iki amacı vardır (Alemdar, 2009b, s. 13). Kabacalı, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasının ardından çıkarılan bu kanunun amacını "otoriter rejim"e yönelme eğilimi olarak yorumlamaktadır. Kanunun basını siyasal iktidarın denetimi altında tutmayı amaçladığını belirten Kabacalı, en önemli maddenin ise "memleketin genel siyasetine dokunacak yayınlardan dolayı Bakanlar Kurulu kararıyla gazete ve dergiler geçici olarak kapatılabilir." şeklinde düzenlenen 50. Madde olduğunu belirtmektedir (2000, s. 185). 1924 Anayasası'na ters düşen bu uygulama o dönemki siyasal ortamda bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. 2. Dünya Savaşı sırasında basın üzerindeki denetim daha da artarken dış haberlerde abartıya gidilmemesi ve AA dışından gelen haberlerin yayınlanmaması istenmiş ve buna uymayan gazeteler kapatılmıştır. Burada kamuoyunu savaşa girme konusunda ikna edebilecek yayınları denetim altında tutmak ve iktidarın tarafsızlık politikasını desteklemek amaçlanmıştır (Alemdar, 2009b, s. 13). Benzer şekilde radyodan

da savaş boyunca milli birliği korumak ve milli kültürü yaymak amaçlı yayınlar beklenmiştir.

Matbuat kanunu ile gelen o dönemin koşullarına göre önemli bir yenilik de artık ruhsat almaya gerek kalmadan sadece hükümete verilecek bir bildiri ile gazete çıkarmaya izin verilmesidir. Ayrıca gazete yöneticileri için yükseköğrenim zorunluluğu gelmiş, telif hakları ile ilgili düzenlemeler yapılmış, intihar olaylarının yayınlanması, padişahlık ve hilafetçiliği, komünistlik ve anarşistliği kışkırtıcı yayınlar yasaklanmıştır (Topuz, 2003, s. 158-159).

2. Dünya savaşı sonrasında, 1944-1950 arası dönemde küresel risklerin azalması, çok partili sisteme geçiş gibi faktörlerle beraber basın üzerindeki demokratikleşme çabaları tekrar gündeme gelmiştir. 1 Haziran 1946'da hükümete mahkeme kararı olmadan gazete yasaklama yetkisi veren madde ve gazete çıkarmak için gereken izin alma ve para yatırma zorunluluğu kaldırılmıştır (Koloğlu, 1993, s. 101). Yani siyasal taleplerin de etkisiyle basında demokratikleşme çabasına girilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tek parti sürecinde yazılı basın ve radyo, ellerinde bulunan etkileme gücü ile toplumsal dönüşümü, devrimleri topluma anlatmak ve benimsetmek amacıyla kullanılmıştır. Şüphesiz Osmanlı'dan devralınan toplum yapısını dönüştürebilmek ve ulus devlet bilincini oluşturmak için bu güce çok ihtiyaç duyulmaktaydı. Yazılı basın ve radyo bu süreçte sadece iktidarın uygulamalarını vatandaşa bildirmekle kalmamış, modernleşme sürecinde hedef alınan Batı'nın her alandaki örneklerini halkla buluşturarak modernleşme sürecine hizmet etmiştir.

2.2. Çok Partili Sisteme Geçiş Dönemi

2. Dünya savaşı sonrası başlayan demokratikleşme süreci Demokrat Parti'nin de (DP) oluşturduğu kamuoyu baskısı ile devam etmiş ve 1949'da siyasi partilere genel seçimlerde programlarını açıklayabilmeleri için seçimlerden 15 gün önce başlayıp seçimlere 2 gün kala sona eren süre zarfında ücretsiz konuşma izni verilmiştir. Şartları sağlayan partiler konuşma metinlerini iki gün önceden genel müdürlüğe iletmek ve bir gün içerisinde savcılık denetiminden geçirmek koşuluyla, radyoda propaganda konuşması yapabileceklerdi. Sonrasında, seçimlerden hemen önce, 16 Şubat 1950'de kabul edilen 5545 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu ile bu düzenleme daha da genişletilmiş ve en az beş seçim çevresinden aday gösteren her partiye günde bir defa on dakika, yirmiden fazla seçim çevresinden aday gösteren her partiye ise günde iki kez onar dakika radyodan propaganda yapabilme hakkı tanınmıştır. DP'nin itirazları ile konuşma metinlerinin önceden genel müdürlüğe iletilmesi ve savcılık denetimine sokulma koşulu kaldırılmıştır. DP muhalefet partisi olarak iktidarı değişikliklere sevk etmiş ve demokrasi adına olumlu gelişmelerin faili olmasa bile itici gücü olarak demokrasiye katkıda bulunmuştur (Demirel, 2009, s. 162). 2. Dünya Savaşı sonrası Amerika ve Batı ile ilişkilerini artıran Türkiye'de liberal söylemler gelişmeye başlamıştır. Bu

süreçte öne çıkan Demokrat Parti daha fazla özgürlük ve daha iyi ekonomi gibi vaatlerle 1950 yılında iktidara geçmiştir. Muhalefette iken daha fazla demokrasi vaadinde bulunan ve radyonun tüm siyasi partilere propaganda için açılmasını talep eden DP'nin iktidara geldikten sonraki icraatları ise tam tersi yönde olmuştur.

30 Haziran 1954 tarihli 6428 sayılı yasa ile DP parti seçim dönemlerinde siyasi partilerin radyodan yapabilecekleri konuşmalara ilişkin kanun maddelerini yürürlükten kaldırarak muhalefetin seçim dönemlerinde radyoda konuşma haklarını iptal etmiştir. Öte yandan "Propaganda Sayılmayan Hususlar" başlığı altında hükümet icraatları ile ilgili konuşmaları ve kamu kurumlarının kendileri ile ilgili etkinliklerini içeren basımları seçim propagandası yasaklarının kapsamından çıkarmıştır. Bu sayede muhalefetin elinden radyoyu alarak kendisine bu alanda istediği gibi konuşma hakkı tanımıştır (Demirel, 2009, s. 163). Demokrat Parti döneminde basın alanında yapılan önemli değişikliklerden biri de o zamana kadar kanunda gazeteci sanıkların tutuklanmamasını gerektiren hükmün 1956 yılında kaldırılmasıdır ki sonraki dönemlerde de bu hüküm tekrar kanuna eklenmemiştir (Topuz, 2003, s. 201). Muhalefette olduğu dönemde demokrasinin itici gücü olarak gösterilen DP, iktidara geldiğinde o güne kadar kazanılmış demokratik kazanımları kaybetmeyi tercih etmiştir.

Demokrat Parti yönetiminde geçen on yıl içerisinde hem basın yasasında hem de basını etkileyen diğer kararname ve yasalarda baskıyı ve kısıtlamayı artıran düzenlemeler yapılmıştır. Dönem dönem ilan edilen sıkıyönetimler ile çok seslilik engellenmeye çalışılmıştır. Demokrat Parti iktidarının ikinci döneminde baskılar daha da artmış 287 gazetecinin mahkûm edildiği toplam 2300 basın davası açılmıştır (Koloğlu, 1993, s. 102).

Radyoda yayınlanmaya başlayan ramazan ve mevlit programları nedeniyle dini sömürmele suçlanan DP, Kore, Kıbrıs gibi konuları da propaganda malzemesi yapmakla eleştirilmiştir. Amerika ile artan ilişkiler radyo programlarında da kendini göstermiş, Birleşmiş Milletler Saati, Türkiye'de Marshall Planı, UNESCO Saati gibi programlar yayınlanmıştır. Yine radyonun yaygın eğitimde kullanılmaması da eleştiri noktalarından birisidir (Demirel, 2009, s. 165). Bu dönemde küresel güçlerle yakınlaşma süreci medya tarafında da kendini hissettirmeye başlamıştır.

1950'ler, basın sanayisi açısından sonraki dönemlerde ortaya çıkacak teknolojik atılımların temellerini hazırlamıştır. Karayolu ağlarının genişlemesi ve büyük şehirler arasında uçak seferlerinin başlaması basının ihtiyacı olan hızı desteklemiştir. Böylece gazetelerin dağıtımı kolaylaşmış ve pazar ağı genişlemiştir. Pazar ağının genişlemesi ise basının teknoloji ve makine yatırımlarına ağırlık vermesini sağlamıştır. Pazarlama ve içerik açısından daha geniş kitlelere ulaşmayı amaçlayan ve dolayısıyla içerik olarak ortalama bir okuyucu kitlesine seslenen, pazarlama ve baskı imkanlarıyla da daha fazla tiraj ilkesini benimseyen kitle gazeteleri bu dönemde ortaya çıkmıştır (Altun, 2009, s. 111). 1948 yılında yayınlanmaya başlayan Hürriyet

gazetesinde, gazete basımını daha hızlandıracak rotatif baskı makineleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu sayede baskı sayıları artarken, haberlerin okuyuculara daha hızlı duyurulabilmesi de kolaylaşmıştır. Yine bu dönemde ilk defa haber ve fotoğraf yan yana kullanılmaya başlanmıştır. Bazı gazeteler ise sayfa kalıplarını uçakla Ankara ve İzmir'e göndererek gazetelerin buralarda basılmasını sağlamışlardır. Ülkedeki ekonomik ve politik ortama uygun olarak basın sektörü de sanayileşme ve kapitalistleşme sürecine girmiştir (Törenli, 1995, s. 101-112). Bu dönemde dünya genelinde başlayan ve Türkiye'ye de yansıyan küreselleşme ve tekelleşme süreci bugün de artarak devam etmektedir.

İlk televizyon yayını da yine 9 Temmuz 1952'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Maçka kampüsündeki stüdyodan 50 Watt gücünde VHF 1. Bant 4. Kanal vericisi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu verici TRT'ye devredildikten sonra 1971-1972'de yine kullanılmıştır (Atabek, 2009, s. 95). Çok partili sisteme geçişin ilk yılları medya açısından önemli teknolojik gelişmelerle geçerken içerik ve özgürlük noktasında olumsuz etkilenmiştir.

2.3. 1960-1980 Arası Dönem

Türkiye'de radyo yayıncılığı dünyadan çok da geri kalmayarak 1927 yılında başlamasına rağmen televizyon yayıncılığı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Ayrıca radyo yayıncılığı 1960'lara gelindiğinde hala dar bir kapsama alanı ve teknik kapasite ile çalışmaktadır. Yayıncılıkla paralel olarak bu alana dair eğitim kurumları ve akademik yapının oluşması da 60'larda ancak gerçekleşebilmiştir. DP dönemindeki yayın politikaları radyo yayıncılığının önemini ortaya koyarken, bu alandaki tartışmaları da artırmıştır. 1960'larda radyo şebekelerini güçlendirme hedeflerine planlı kalkınmada öncelik verilmesi, televizyon yayıncılığının başlaması için adımlar atılması, yayıncılığın toplumsal ve siyasal yapıda daha merkezi bir yer edinmesini sağlamıştır. Bu süreçte daha önceden yaşanan olumsuz tecrübelerle istinaden özerk bir yapıda ve bu özerkliği anayasa güvencesi altında olan Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) kurulmuştur (İlaslan, 2015, s. 209-210). 1 Mayıs 1964 yılında kurulan TRT, özerk yapısına rağmen her dönem iktidarların hedefinde olmuş ve kontrol edilmiş/edilmek istenmiştir. Bu yönüyle de sürekli siyasi tartışmaların odak merkezinde olmuş ve olmaya da devam edecektir.

1960'larda yayıncılığa verilen önem ve radyo yayıncılığının ülke geneline yaygınlaştırılması, ardından televizyon yayıncılığının başlaması toplum nezdinde de yayıncılığa olan ilginin artmasını sağlamıştır (İlaslan, 2015, s. 204). TRT, Almanya tarafından hibe olarak verilen verici ile 31 Ocak 1968'de Ankara'dan ilk yayını gerçekleştirmiştir. Vericinin Almanya'dan hibe olarak alınması Alman teknolojisine bağımlı kalınacağı ve eskimiş olan siyah beyaz teknoloji üzerine kurulu olduğundan renkli yayıncılığa geçişi geciktirdiği yönünde eleştiriler almıştır (Atabek, 2009, s. 95). Bütün bu tartışmalara ve geç kalmışlığa rağmen Türkiye'de televizyon yayıncılığına

geçilmiş ve bugün dünya televizyonculuk sektöründe de önemli bir yere sahip olan Türk televizyon yayıncılığının temelleri atılmıştır.

1960'lar aynı zamanda gazetelerin ülke çapında dağıtımının sistemli hale geldiği dönemlerdir. Bu dönemde yine Hürriyet, Tercüman, Milliyet gibi gazeteler yurtdışında basımevleri kurup faks sistemi ile haberleri yurtdışına geçmiş ve buralarda gazete basmışlardır (Törenli, 1995, s. 113). Böylece Türk medyası ülke sınırlarını aşarak küreselleşme yolunda ilk adımlarını da atmış bulunmaktadır. 1968 yılında başlayan ancak 1971 yılında ülke genelinde izlenebilir hale gelen televizyon yayınları ile basın arasında yoğun bir rekabet başlamıştır. Bu rekabet basında bol fotoğraf ve renk kullanımını teşvik ederken bunu tam olarak uygulamaya geçirmek için gerekli olan ofset baskı tekniği ise ilk defa Günaydın gazetesi tarafından kullanılmıştır (Törenli, 1995, s. 113). Televizyonu rakip olarak gören ve onun görselliği ile mücadele edebileceğini düşünen gazetecilik anlayışı sonraları basında ortaya çıkacak, içeriklerin boşaldığı magazinleşme eğiliminin de önünü açmıştır. 70'lerde uydu ve aktarıcılarının devreye girmesi ile televizyon yayınları ülkenin büyük çoğunluğunda izlenir hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu rekabet küçük gazeteleri olumsuz etkilerken ulusal basında ise sermaye girişi ve tekelleşme süreci başlamıştır.

2.4. 1980'den Özel Radyo ve Televizyonların Kuruluşuna

1980'li yıllarda iletişim alanında yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler medyaya çağdaş toplumda merkezi bir konum kazandıran unsurların başında gelmektedir. 1980'lerde "Yeni Sağ" düşüncenin hegemonya kurması ile başlayıp günümüzde küreselleşme olarak adlandırılan bu sürecin siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmeleri de medya tarafındaki gelişmelerle bütünleşmektedir. İçinde bulunulan bu dönemi kitle iletişimi çerçevesinde adlandırmak gerekirse "basın dönemi"nden "medya" olarak adlandırılan bir döneme geçildiğini söylemek mümkündür (Kaya, 2009, s. 233). Geçmişte olduğu gibi günümüzde de iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler genel tanımıyla medyayı ve medya sahipliğini dönüştürmektedir.

24 Ocak 1980 kararları Türk basını açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bundan önce gazete kâğıdının tek üreticisi olan devlet, basına büyük sübvansiyonlar uygulamakta ve kâğıdı piyasa fiyatının çok altında vermekteydi. Ancak 24 Ocak kararları ile kesilen bu sübvansiyonlar ve üstüne Özal hükümetinde yapılan zamlar kâğıt fiyatlarını önemli ölçüde artırmıştır. Bu durumu kaldıramayan birçok gazete ve dergi ise kapanmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte özellikle 12 Eylül darbesinden sonra basına dışardan gelen medya dışı büyük sermaye, sektörü sanayileştirmiştir. O zamana kadar aile işletmeciliği olarak ilerleyen basın sektöründe 1980 sonrasında holdingleşme yönünde önemli adımlar atılmıştır (Yücel, 2020, s. 33-34). 1980 askeri darbesinin önemli derecede etkilediği kurumların başında medya sektörü gelmektedir. Medya sektörünün bu dönüşümünde şüphesiz hızlı gelişen iletişim ve yayıncılık teknolojilerinin de büyük payı vardır. Ancak bu

teknolojik gelişimin de önünü açan 80'lerden sonra birçok ülkede gündeme gelen liberalizm ve özelleştirme furyasıdır. Devletin bu alanlardan çekilmesi gerektiğini savunan bu görüş medya ve iletişim sektörlerinin yeniden düzenlenmesini gerektiğini savunuyordu. Amerika'nın öncülük ettiği bu akım ekonomik olarak destekleniyor ve teknolojik gelişimlerle besleniyordu.

İletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin birçoğu ülkelerin askeri üstünlük elde etme çabası sonrasında ortaya çıkmıştır. Ancak gelişen dünyada bu teknolojileri sadece askeri alanda kullanmak çok mümkün olmadığı gibi teknolojik yatırımların maliyetini finanse etme noktasında da bu teknolojilerin sivil kullanıma açılması gerekmektedir. Kamu tekelinde bulunan medya araçları bu uygulama için çok verimli olmadığından, liberalizm ve küreselleşme süreçleri bağımsız iletişim kanallarına ihtiyaç duyduğundan medyanın da özelleştirilmesi gerekmiştir. Bu özelleştirme sürecinde büyük ve medya dışı sermayeler tarafından ele geçirilen medya sektöründe hem ulusal hem de küresel tekeller oluşmaya başlamıştır. Bu durum medyanın aşırı güçlenmesine ve medya siyaset ilişkilerinin de artmasına sebep olacaktır.

1980'li yıllarda iletişim teknolojileri açısından da çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Uydu yayıncılığı ve internetin yaygınlaşmasıyla birlikte medyanın dijitalleşmesi ile iletişim alanında da önemli dönüşümler yaşanmıştır. Ekonomik hacmin küreselleşme ile birlikte artması ve medya içeriklerinin tüketiciye ulaşım sürelerinin kısılması ile 1980'de dünya ticaretinde iletişim alanı 350 milyar dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Bu hacim toplam ticaretin %18'ine denk gelmektedir ki bu durum basın ürün ve hizmetlerinin çok geniş bir alana yayıldığını ve kendi alanında küresel bir pazara dönüştüğünü göstermektedir (Gürcan ve Kumcuoğlu, 2017, s. 155). Medya sahipliğinin değişimi, medya dışı sermayenin bu alana girmesi ile artan para girişi ve holdingleşme, ardından gelen tekelleşme süreçleri dünya ile birlikte Türkiye'de de benzer dönüşümlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Türk basınının bilgisayar teknolojisi ile tanışması 1979-1980 arası dönemde İzmir'de yayın yapan bölgesel bir gazete olan Yeni Asır sayesinde olurken, bu teknolojinin yaygın olarak kullanılması ise yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Yeni Asır'da bilgisayar teknolojisi öncelikle haber yazımı ve sayfa tasarımında kullanılmış sonrasında İstanbul-İzmir arası bilgisayar ağları sayesinde veri aktarımı gerçekleştirilmiştir (Altun, 2009b, s. 421). Bu dönemde Türk medyasında dönemin en ileri teknolojileri kullanılmıştır. Hatta Hürriyet ve Sabah gazetelerinin sektördeki bazı inovasyonları dünyada ilk defa kullanıma soktukları da görülmüştür. Yeni basım teknolojilerinin yanında bilgisayarın da tasarım ve basım işinde etkin kullanılması iş akışını hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. 1980 sonrası medya grupları arasındaki rekabetin teknolojik göstergesi en yeni ve en hızlı olanı kullanmak olurken bu teknolojilerle üretilen gazetelerin satışlarında önemli bir artış olmamıştır. Teknoloji üretmeyen bir ülkede bu durum çok da doğal değildir ve bunu sadece medyanın ekonomik değil toplumsal-siyasal gücünün bir kanıtı olarak görmek gerekir (Kaya, 2009, s. 239; Atabek, 2009b, s. 352). Özelleşme ve

küreselleşmeler, siyasal yapıdaki neo-liberal dönüşümler beraberinde medya-siyaset ilişkilerini doğurmuş bu süreçte dönem dönem siyasetin de önüne geçen medya, gücünü giderek artırmıştır. Siyasal dönüşümle birlikte oluşturulmak istenen politikadan uzaklaştırılmış toplum yapısının oluşumuna bulvar gazeteciliği kavramı ile destek veren medyanın, bu doğrultuda haberler üzerinden değil en renkli, en iyi görseller üzerinden rekabet etmesi de çok yadırganacak bir durum değildir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulus bilinci oluşturmak için kullanılan basın bu dönemde aynı toplumu siyaset dışı tutmak tabiri caizse toplumun içini boşaltmak için kullanılmıştır.

1980'lerde televizyon yayıncılığı alanında da teknolojik gelişmeler hız kazanmıştır. Bu dönemde dünyada olduğu gibi Türkiye'de de uydu yayıncılığı önemli boyutlara ulaşmıştır. 1985 yılında Türkiye'deki Amerikan askeri üslerine televizyon yayınlarının iletiminde kullanılan Intelsat V uydusundan TRT'ye bir bant genişliği ayrılmış ve bu banttan TRT yayınları iletilmiştir. Yurtdışı naklen yayınlarda ve televizyon yayınlarının Anadolu'ya yaygınlaştırılmasının ilk senelerinde de NATO'nun radyolinklerinden 1990'ların başlarına kadar yararlanılmıştır (Atabek, 2009b, s. 353). Dünya genelindeki küreselleşme sürecinin de etkisiyle gerçekleşen bu uygulamalar Türk medyasının da dışa açılmasını sağlamıştır.

Anavatan Partisi (ANAP) iktidarının radyo ve televizyon yayıncılığı ile ilgili önemli bir kararı da 1989 yılında TRT'nin elinde bulunan karasal vericilerin personelleriyle birlikte PTT'ye devredilmesi olmuştur. 1970'lerde NATO müttefiklerinin birçoğuna göre oldukça geri bir iletişim altyapısına sahip olan Türkiye'de, 1980'lerde ANAP iktidarları bu durumu değiştirmek ve ülkeye yabancı sermayeyi çekmek için gerekli olan güvenilir ve gelişmiş iletişim altyapısını oluşturmak amacıyla büyük projelere destek vermiştir. Bu süreçte gelirlerinin %80'ini yatırıma ayıran PTT, OECD üyesi 24 ülkede muadilleri arasında ilk sıraya yükselmiştir. Bunun sonucunda telefonun yanında teletext, uydu, videotext, kablo ve elektronik bankacılık gibi teknolojiler yaygınlaşmaya başlamıştır (Çatalbaş, 2009, s. 366). Bu sayede küresel piyasaların ülkeye girmesi ve küresel piyasalara dâhil olmak amaçlanmıştır. Sonraki süreçlerde özellikle bankaların bu sistemleri etkin bir şekilde kullanması da bunu destekler niteliktedir.

1980'ler ve 1990'lar TRT için de gerek radyo gerekse televizyon yayıncılığında teknolojik açıdan büyük dönüşümlerin yaşandığı dönemler olmuştur. Ana şebeke yayınlarının dışında 1 Ekim 1989'da Diyarbakır, 1 Ocak 1990 tarihinde ise Erzurum Radyosu 20 saat bölgesel yayın gerçekleştirmiştir. 9 Temmuz 1990'da Radyo-5 ya da "Turizm Amaçlı Radyo" adıyla Antalya Lara'dan turistlere yönelik olarak yabancı dilde yayın yapılmaya başlanmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) gerçekçi bir temele oturtulması için bölgede gerekli olan sosyal, kültürel ve psikolojik ortamın oluşturulması ve geliştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla 15 Nisan 1991'de GAP Radyosu yayına başlamıştır. Ayrıca TRT'nin yurtdışına yaptığı yayınlar ise "Türkiye'nin Sesi" adı altında 16 farklı dilde gerçekleşmiştir. Bu dönemde

TRT televizyonculuk alanında da önemli gelişmeler kaydetmiştir. 1 Temmuz 1984'te renkli yayına geçilmiş, 6 Ekim 1986 yılında ise TRT-2 adıyla ikinci kanal yayına girmiştir. 2 Ekim 1989'da GAP projesi kapsamındaki illere yayın yapan ve TRT'nin tek bölgesel kanalı olan TRT-GAP, TRT-2'nin yayın yapmadığı gündüz saatlerinde yayın yapmaktaydı. 10 Ekim 1989'da kanal çeşitliliğini artırmayı hedefleyen TRT, TRT-3 adıyla İstanbul, Ankara ve İzmir'e düzenli yayınlar yapmaya başladı. 28 Şubat 1990'da ise Batı Avrupa ve özellikle Almanya'da yaşayan Türk vatandaşlarına yönelik yayın yapan TRT-INT kanalı kuruldu. Eutelsat 1 F4 kanalından yayın yapan TRT-INT Almanya, Hollanda ve Belçika'dan kablo ile izlenebilmekteydi. 30 Temmuz 1990'da yayına başlayan ve eğitim kanalı olarak düşünülen TRT-4'ün ardından 1992'de TRT-INT'in kapsama alanı Orta Asya Cumhuriyetleri'ni de içine alacak şekilde genişletildi ve adı TRT Avrasya olarak değiştirildi. Fakat iki bölge arasındaki büyük zaman farkları ve hedef kitlelerin niteliklerinin ve beklentilerinin uyuşmaması gibi nedenlerle TRT-Avrasya, 12 Nisan 1993'te bağımsız bir yayın haline getirildi. TRT-INT ve TRT Avrasya o dönemde TRT'yi en büyük uluslararası yayıncılardan biri haline getirmiştir. 90'ların başında Avrupa Birliği tam üyelik başvuruları olumlu geçmeyen ve bu durumdan rahatsız olan Türkiye, yeni bir siyasal işbirliği için Türkçe konuşulan ve yeni bağımsızlığına kavuşmuş Orta Asya Cumhuriyetleri'ni doğal bir yayılma ve nüfuz alanı olarak görmekteydi. TRT Avrasya ise bu ülkelerle daha sıkı bağlar kurulmasını sağlamak ve Türkiye tarzı bir Batılılaşma modeli çizerek Türkiye'yi örnek göstermek amacıyla kurulmuştur (Çatalbaş, 2009, s. 367-368). Bu dönemde gerek yurtiçi gerekse yurtdışı yayınları ile ulus bilincine katkı sağlamayı, Türklük bilinci etrafında diğer Türk devletleri ile birliktelik oluşturma çabaları, TRT'nin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki basın ilkelerine yöneldiğini göstermektedir.

Ortaya çıkan Yeni Dünya Düzeni 'ne uyum sağlamaya çalışan Türkiye'de 1990'ların başından itibaren, 30 yıla yakın bir süre TRT tarafından yürütülen radyo ve televizyon yayıncılığında devlet tekeli de facto olarak yıkılmış ve karma bir sisteme geçilmiştir. 1989 Mayıs ayında yapılan yerel seçimlerin ardından bazı büyükşehir yönetimleri televizyon ve radyo istasyonu kurmuşlardır. Ancak devlet tekeli yıkacak olan asıl eylem Avrupa'dan kiraladıkları uydularla Türkiye'ye yönelik yayınlar yapan özel televizyon şirketlerinden gelmiştir. Rumeli Holding'in sahiplerinden olan Cem Uzan'ın 1989 Ağustos'ta Liechtenstein'da kurulan Magic Box Incorporated adlı şirketi tarafından 1 Mart 1990'da yayına başlayan Star televizyonu bu alandaki ilk girişim olmuştur. Yurt içinde ise ilk kurulan özel televizyon kanalı 1993 yılında TGRT olmuştur. Onu daha sonra ATV, Kanal D ve Cine 5 izlemiştir. Telsiz Genel Müdürlüğü'nün Ocak 1993'te yaptığı araştırmaya göre Türkiye'de izinsiz yayın yapan 110 radyo ve 76 televizyon vericisi bulunmaktaydı (Çatalbaş, 2009, s. 361-373). İlk özel radyo kanalı ise Kent FM olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde basın sektöründe yer alan şirketler dışında farklı sektörlerde bulunan şirketler de çeşitli nedenlerle medya sektörüne ilgi göstermiştir. Bu illegal süreç içerisinde hükümet

tarafından izinsiz yayın yapan radyo ve televizyon istasyonlarının kapatılması istenmiş ancak hükümetin kendi içerisindeki ayrışmaları ve kamuoyu baskısı nedeniyle bu durum geciktirilmiştir. Medya sahipleri ise ortak bildiri yayımlayarak, hükümeti kapanmaları halinde yapacakları ortak yayınla tehdit edip, kamuoyu desteğini arkalarına almaya çalışmışlardır. Bütün bu girişimlere rağmen 1 Nisan 1993'te bütün izinsiz yayınlar durdurulmuş ve bu kapsamda 500 radyo ve 50 özel televizyon kanalı kapatılmıştır. Bu durum toplumda büyük tepki oluşturmuş, taksiler antenlerine siyah kurdele takarak kapatmaları protesto etmişlerdir. Küresel dönüşümleri ve kamuoyu tepkisini görmezden gelemeyen iktidar 1993 Temmuz ayında Anayasa'nın 133. Maddesini değiştirerek özel radyo ve televizyonları yasal statüye kavuşturmuştur. Bu değişiklik ile daha önce özerklik statüsü alınan TRT tekrar özerk statüye getirilmiştir. Daha sonra 20 Nisan 1994'te çıkarılan 3984 sayılı "Radyo ve Televizyonların Kuruluşları Hakkındaki Kanun" ile radyo ve televizyonların uyması gereken kurallar belirlenmiş ve Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) kurulmuştur. Üyeleri TBMM Genel Kurulu tarafından seçilen RTÜK, genel itibarıyla ülke genelindeki tüm radyo ve televizyonların yayınlarını içerik açısından kanunlar çerçevesinde kontrol etmekte ve teknik anlamda frekans tahsislerini gerçekleştirmektedir.

Özel radyo ve televizyon kanalları ile birlikte radyo ve televizyonun çağdaş Türk kültüründeki yeri ve rolü değişmiş, ulusal ve sosyal yarar amaçlı yayıncılıktan küresel ve eğlencelik yayın anlayışına geçilmiştir. TRT'nin devletin resmi ideolojisi çerçevesinde kalan haber programlarının tersine özel kanallarda yayınlanan haber ve tartışma programlarında o güne kadar kamusal alanlarda bu denli açık şekilde tartışılmayan ve tabu kabul edilen siyasal İslam, Kürt sorunu gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana kendini tek millet, tek kültür olarak görmeye teşvik edilen Türk toplumu, ortaya çıkan etnik ve kültürel çeşitliliği ve dini inanç ve sosyal grup farklılıklarını tartışmaya başlamıştır. Özel kanallardaki haber ve tartışma programlarının bu üniter ve resmi kimliğin bir dizi farklı kimliklerden oluştuğunu göstererek Türk toplumunun genel kültürel iklimini zenginleştirdiği savunulmuştur (Çatalbaş, 2009, s. 380-390). Ancak bu çıkarımı yapabilmek için ülkenin mevcut durumunu tam olarak görememek ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaya konulan ulus bilinci ve yurttaşlık kavramını da tam olarak anlayamamak gerekmektedir. Zira Cumhuriyet, Türk toplumunu oluşturan alt kimlikleri yok saymayıp bütün kimlikleri tarih, dil, kültür gibi yaşanmışlıklar üstünde birleştirerek bir üst kimlik oluşturmakta ve bütün kültürlerin kendini yaşatmasına ve geliştirmesine imkân tanımaktadır. Bugün gelinen görece özgürlük ortamında, küresel sermaye odakları tarafından sahip olunan medya organlarında dönem dönem bazı konular bilinçli olarak tartışmaya açılmakta ve popülist yaklaşımlarla basite indirgenebilmektedir. Bu tartışmalar sonucunda iddia edildiği gibi toplumsal barış ve zenginlik sağlanamadığı gibi bugüne kadar konuşulmayan ayrışmalar yaratılarak toplumsal yapı zedelenmektedir. Bunun yanında yerleştirilmeye

çalışılan egemen küresel kültür ve ideolojinin yerel kimlikleri kendine tehdit olarak gördüğü de bir gerçektir.

Uzun yıllar devlet tekelinde kalan televizyon yayıncılığından sonra ortaya çıkan özel televizyon kanallarına, toplum büyük ilgi göstermiş ancak bu ilgiye hazırlıklı olmayan yayıncılar uzayan yayın saatlerini dolduracak içerik üretmekte zorlanmışlardır.

Bu bağlamda artan program talebi çoğunlukla yabancı programlarla doldurulurken dışa bağımlılık artmakta ve kanallardaki içerikler de homojenleşmekteydi. Daha ucuz olduğu için tercih edilen ithal programlara nazaran izleyicinin yerli yapımlara daha fazla ilgi gösterdiğini fark eden yapımcılar talk show, yarışma ve oyunlar gibi yerli programlara daha fazla yer vermeye başladılar. Bağımsız yapımcılara ise daha düşük bütçeli komediler, müzik ve eğlence programları yaptırılmaktaydı (Çatalbaş, 2009, s. 380). Bugün Türk televizyonculuğun geldiği noktaya bakıldığında değişim çok net olarak fark edilmektedir. Türk dizi sektörü tarafından üretilen içerikler Orta Doğu, Arap Yarımadası, Balkanlar, Orta Asya, Güney Amerika başta olmak üzere dünyanın dört bir yanına ihraç edilmekte ve bu dizilerin çekildiği mekânları görmek isteyen turistler için turlar düzenlenmektedir.

146 ülkeden 800 milyon izleyiciye ulaştığı tahmin edilen Türk film ve dizilerinin 2022 yılı ihracat geliri ise 750 milyon dolara yükselmiştir (Yeni Şafak, 2023). Özel radyo ve televizyonların reklam gelirleri de kuruldukları günden itibaren artış göstermektedir. OECD verilerine göre Türkiye'de radyo ve televizyonların gelirleri 1995-1997 yılları arasında %24,13'lük artış göstererek pek çok OECD ülkesini geride bırakmıştır. 1997 yılında yaklaşık 612 milyon dolar olan gelir (Çatalbaş, 2009, s. 387) 2022 yılında yaklaşık 13,6 milyar Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir (Digital, 2023). Özetle Türk medyası nitelik olarak tartışmaların odağında olsa da nicelik olarak dünya piyasasındaki yerini her geçen gün sağlamlaştırmaktadır. Türk medyasının özel radyo ve televizyonların kurulmasından sonraki süreçte dijitalleşme ile form değiştirmesi ve çeşitlenmesi, Türkiye'nin uydu teknolojisine yönelik yatırımları ile küreselleşme ve bağımsızlaşma çabaları geniş bir şekilde incelenmesi gereken konulardır.

Sonuç

Osmanlı'ya matbaanın ve basının Batı'ya göre geç gelmesi ve sonrasında yaşanan savaşlar ve ekonomik sorunlar basının tam anlamıyla gelişmesine olanak vermemiştir. Ancak basının yurt içi ve yurtdışı önemini kavrayan genç Cumhuriyet'in kurucuları henüz Milli Mücadele döneminde basına gerekli önemi ve desteği vererek güçlenmesini sağlamaya çalışmışlardır. Atatürk, kurduğu Cumhuriyet'i ilerletecek devrimleri topluma anlatmak ve benimsetmek için basının ne denli önemli olduğunu bildiğinden bu doğrultuda basını etkin olarak kullanmaya çalışmış ve basının da bu mücadeleye destek vermesini beklemiştir. Yeni Cumhuriyet'in ihtiyaç

duyduğu toplumsal yapıyı oluşturmak, ulus bilincini ve vatandaşlık algısını yerleştirmek ve devleti Türk milliyetçiliği üzerine inşa etmek için basına önemli sorumluluklar yüklemiştir. Öte yandan basının bağımsız ve profesyonel bir anlayışla ilerlemesi gerektiğini bildiğinden gerek Anadolu Ajansı'nı özerkleştirmek gerekse radyo yayıncılığı yapma yetkisini özel bir şirkete vermek gibi hamlelerde bulunmuştur. Ancak dönemin olağanüstü şartları ve gerçekleşen olağandışı olaylar iktidarın dönem dönem basın üzerindeki denetimini artırmasını da gerektirmiştir. Bu durumu eleştirirken tarihsel olayları gerçekleştikleri dönemin şartları doğrultusunda irdelemek gerektiğini de unutmamak gerekir. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, siyasi riskler azaldığında, siyasi yapıda olduğu gibi basında demokratikleşme çabaları tekrar gündeme gelmiştir. Ancak çok partili hayata geçiş ile birlikte, öncesinde demokrasi arayışında olan iktidarlar bu arayışlarından vazgeçtikleri gibi anti-demokratik bir medya yapısı oluşturarak iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Basın tarih boyunca olduğu gibi yine kontrol altına alınmış ve iktidarı sağlamlaştırmak için bir araç olarak kullanılmıştır. 1960'lar ve sonrasında basında yine demokratikleşme yönünde adımlar atılırken 1980'lere gelindiğinde iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi, küreselleşme ile birlikte gelen toplumsal dönüşümler Türkiye'yi de etkilemiştir. Medya dışı alanlarda faaliyet gösteren şirketler önce yazılı basına, özel radyo ve televizyonların kurulması ile de bu medya kollarına saldırarak bu mecraları doldurmuşlardır.

Sonuçta teknoloji ve ekonomik büyüklük olarak dünyada önemli bir yere sahip Türk medyası ortaya çıkarken bu medya içerik olarak toplumsal çıkarılardan uzak, eğlenceye dönük, Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşturulmak istenen medya yapısından uzak, küresel paydaşları ile benzeşen bir hal almıştır. Şüphesiz iletişim teknolojilerindeki değişimler, internet, dijitalleşme medya sektöründeki değişimi sürekli körükleyecektir. Ancak bu değişimin Türk medyasını Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ayarlarına mı döndüreceğini yoksa küresel yapıya daha mı yaklaştıracığını zaman gösterecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Serdar Çil: % 100

Teşekkür Beyanı: Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Etik Onay: Bu makale, etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Serdar Çil: 100%

Acknowledgement: : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process

Ethics Approval: This study does not contain research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Alemdar, K. (2009a). Cumhuriyet'in devraldığı kitle iletişim yapısı. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 1-4). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Alemdar, K. (2009b). Türkiye'de tek parti yıllarının iletişim politikaları: 1920-1950. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 10-17). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Altun, A. (2009). Gazete tasarımının gelişim süreci. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 100-124). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Altun, A. (2009b). Bilgisayar çağında gazete tasarımı. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 421-4427). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Altunbaş, H. (2003). *Başlangıcından günümüze radyo ve radyo reklamcılığı, türkiye'de yerel radyo istasyonlarının reklam aracı olarak kullanılışı sorunları ve model önerisi*. [doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Atabek, Ü. (2009). Matbaadan bilgisayara: Türkiye'nin iletişim teknolojileri serüveni. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 87-99). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Atabek, Ü. (2009b). Türkiye'de iletişim teknolojileri. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 352-360). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Çatalbaş, D. (2009). Yeni bir radyo televizyon düzenine doğru (1980-2000). K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 361-392). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Çelik, R. (2020). Atatürk dönemi'nde Türk kimliğinin yeniden inşası: cumhuriyet ve son posta gazetelerinin 1930-1938 döneminin değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(4), 53-64.
- Demirel, F. G. (2009). Demokrat parti ve radyo. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 161-166). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Digital, D. (2023, 4 Temmuz). *Türkiye'de tahmini medya ve reklam yatırımları 2022 raporu*. 24 Temmuz 2023 tarihinde <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/technology-media-telecommunications/medya-ve-reklam-yatirimlari-2022-raporu.pdf> adresinden edinilmiştir.

- Eyigün, C. (2020). Medyanın jeopolitiği üzerine bir değerlendirme. *Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 201-217.
- Gürcan, H. İ., & Kumcuoğlu, i. (2017). Gelenekselden yeniye medya işletmeciliği kavramının tarihsel gelişimi ve yaşanan dönüşümler üzerine bir değerlendirme. *Akdeniz İletişim Dergisi*(27), 149-164.
- İlaslan, S. (2015). İletişim araştırmaları ve medya tarihi yazımı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 203-214.
- Innis, H. (2006). *İmparatorluk ve iletişim araçları*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- İnuğur, M. N. (1999). *Türk basınında "iz" bırakanlar*. İstanbul: Der Yayınları.
- İnuğur, M. N. (2002). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze türkiye'de matbaa basın ve yayın*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kars, N. (2015). *Radyo televizyon haberciliği* (4 b.). İstanbul: Derin Yayınları.
- Kaya, R. (2009). Türkiye siyasi yaşamında 1980'ler sonrası gelişmeler ve Medya. K. Alemdar (Ed.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın* içinde (s. 233-242). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Koloğlu, O. (1993). *Türk basını kuvayı milliyeden günümüze (70. yılında cumhuriyet basını)*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Lüleci, Y. (2018). Erken cumhuriyet döneminde atatürk ve chp'nin sinema politikası. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*(31), 222-248. <https://doi.org/10.17829/turcom.499673>
- Şahin, Z. B. (2021). Çok partili hayata geçiş deneyiminde basın ve terakkiperver cumhuriyet fırkası. *Atatürk Dergisi*, 10(2), 171-204.
- Temel, F. (2020). Türkiye'de Cumhuriyet vatandaşının inşasında basın. *Selçuk İletişim Dergisi*, 13(2), 409-437.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tosun Durmuş, B. (2017). Matbaa teknolojisinin Osmanlı devletine giriş koşulları ve tartışmalar. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(2), 950-968. <https://doi.org/10.47107/inifedergi.864460>
- Törenli, N. (1995). *Yeni iletişim teknolojileri boyutunda, türkiye'de yazılı basın ve gazetecilik mesleği*. [yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yeni Şafak*. (2023, 25 Temmuz). *Bloomberg'den Türk dizi sektörüne ilişkin çarpıcı analiz: Türkiye'nin yumuşak gücü sahnede*. 22 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.yenisafak.com/gundem/bloombergden-turk-dizi-sektorune-iliskin-carpici-analiz-turkiyenin-yumusak-gucu-sahnede-4547699> adresinden edinilmiştir.
- Yücel, M. (2020). Küreselleşme sürecinde medya sektörünün değişen yapısı ve Türk medya sektörüne yansımaları. *Aksaray İletişim Dergisi*, 2(1), 25-39.

Extended Abstract

Throughout history, empires that have recognized the importance of knowledge and communication for their power have made efforts to control and direct this power according to their interests. The increase in production following the Industrial Revolution and the subsequent search for new markets further emphasized the importance of knowledge and communication, leading to new developments in communication technologies. The invention of communication technologies, such as telegraph, telephone, radio, and television, gave communication a new dimension.

The development of these technologies can be linked to the formation of the necessary cultural and societal infrastructure, starting with the invention of the printing press and subsequent Reform and Renaissance movements. During this period, Europe advanced in the fields of science and art, closing the gap with the East and gaining prominence. By contrast, the Ottoman Empire closed itself off to technological changes, introducing the printing press approximately 300 years after Europe and the press 200 years later.

In the Ottoman Empire, the press was used as a tool to maintain and strengthen power but faced pressure and restrictions. However, during the Second Constitutional Era (1908-1920), there was a relaxation of restrictions and opportunity for development in the press. The press that emerged during this period made significant contributions to the national struggle, and laid the foundation for the press in the post-Republic period. In this study, which will discuss the development of the Turkish Press from the Ottoman Empire to the establishment of private radio and television channels in the Republic period, comparisons between periods have been made through literature review.

In Türkiye's early years, the press faced various challenges. Low literacy rates, a struggling economy, and the absence of a robust journalism philosophy akin to those in Europe were among these issues. Atatürk recognized the importance of the press in creating the societal structure needed for the newly established state, conveying revolutionary changes domestically and internationally, and worked to establish the infrastructure for a free and independent Turkish press.

The 1924 Constitution played a crucial role in ensuring the freedom of the press by stipulating that the press could not be subject to censorship and pre-publication controls. Efforts such as the autonomy of the Anadolu Agency, granting the right to conduct radio broadcasts through state-established transmitters like TTTAŞ, providing financial assistance to struggling media, and establishing paper mills to reduce external dependency on paper production were aimed at protecting the press economically. In summary, it can be seen that the government did not aim to establish strict control over the press. However, during extraordinary situations, such as political and societal turmoil, press freedom was occasionally restricted.

After World War II, efforts were made to establish a multiparty political system in Türkiye, leading to reduced press restrictions and granting the right to freedom of expression through the press to opposition parties.

However, in 1950, the Democratic Party (DP), which came to power partly by demanding the press and freedom of expression rights, curtailed these rights when in power. During the DP era, as Türkiye aligned itself more closely with global powers, the radio became a tool for government propaganda.

The 1960s marked an increased focus on broadcasting, the expansion of radio broadcasting throughout the country, and the introduction of television broadcasting, which sparked a greater interest in media within society. Turkish media established overseas offices and sent news through fax technology to print newspapers, taking its first steps toward globalization.

In the 1980s, significant developments occurred in communication technologies, and Turkish media adopted the latest technologies. The media sector, previously dominated by family businesses, saw the emergence of media conglomerates after the 1980s. The entry of non-media capital into this sector has led to the formation of global and national monopolies. This consolidation of media power, along with increased capital, strengthened the media and its relationship with politics.

State control over radio and television broadcasting in Türkiye was dismantled informally in the early 1990s. The government, faced with global transformations and public reactions, could not ignore the changes. In 1993, a constitutional amendment was made granting legal status to private radio and television stations. In 1994, the Radio and Television Supreme Council (RTÜK) was established to oversee the technical and content aspects of radio and television broadcasting.

With the advent of private radio and television channels, the role of radio and television in contemporary Turkish culture has changed from national and socially beneficial broadcasting to global and entertainment-oriented broadcasting. In the early years of the Republic, the press was used to create a national identity, but in this period it was used to keep the same society out of politics.

Today, it is evident that there has been significant transformation and development in Turkish media. The content produced by the Turkish television and film industry is exported to many countries, including the Middle East, Arabian Peninsula, Balkans, Central Asia, and South America, and tours are organized for tourists who want to see the locations featured in these productions. In summary, while there may be debates about the quality of the Turkish media, it has solidified its place in the global market in terms of quantity. Overall, the Republic of Türkiye has made efforts to effectively utilize the power of the media both domestically and internationally, and has worked to ensure that the press remains independent and strong.

YAZIM KURALLARI

Akademik Hassasiyetler (The Academic Elegance) Sosyal Bilimler alanında yılda üç kez (Nisan, Ağustos, Aralık) yayın yapan Uluslararası Hakemli bir dergidir.

- 1- *Akademik Hassasiyetler*, sosyal bilimlerin tüm alanları ile ilgili deneysel, nicel ve nitel araştırmalara yer veren bir dergidir.
- 2- Dergiye gönderilen makaleler özgün bir çalışma olmalı ve daha önce yayımlanmamış olmalıdır. Şayet makaleler ulusal veya uluslararası bir sempozyum veya kongrede sunulmuş ise ya da yüksek lisans veya doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış ise bu durum dipnot verilerek ayrıca belirtilmeli ve makale formatına uygun hale getirilmelidir.
- 3- Makalelerle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazara ya da yazarlara aittir.
- 4- Derginin yayın dili **Türkçe** ve **İngilizce**'dir.
- 5- *Akademik Hassasiyetler*'e gönderilen yazıların metin, dipnotlar/son notlar, kaynaklar ve tablolar/şekiller de dahil olmak üzere **35 sayfa** geçmemelidir.
- 6- Başlıklar **11 punto** büyüklüğünde, koyu ve ortalanarak yazılmalıdır. Yazar adı ise başlık altında bulunmalı ve ortalanmalıdır. Yazarın adının yalnızca ilk harfi büyük harfle, soyadının ise tamamı büyük harflerle ve koyu şeklinde yazılmalıdır. (**Örnek: Gökçe DİLARA***). Soyadın sağ üst köşesine ise * işareti konularak dipnot oluşturulmalı ve buraya yazarın unvanı, çalıştığı kurumu ve e-mail adresi (altı çizgisiz ve siyah renkte) yazılmalıdır.

Örnek: Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gokcedilara@gmail.com

- 7- Makaleler **Microsoft Word veya "doc" veya "docx"** uzantılı şekilde sisteme yüklenmelidir.
- 8- Makalelerde yer alacak alt ana başlıklar sola yanaşık ve koyu şekilde; (**1.TÜRKİYE'DE SOSYAL ...**), onun altında yer alacak ara başlıklar ise koyu, sola yanaşık ve sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde; (**1.1.1. Ekonomik Faktörler**),

diğer alt başlıklarda koyu, sola yanaşık ve 1 cm. içeriden ilk harfleri büyük olacak şekilde;

(1.1.1.Ticari yapı) yerleştirilmelidir.

- 9- Yazılar; **Times New Roman** karakterinde, **11 punto** (dipnotlarda ise 8 punto) büyüklüğünde olmalıdır. **Sayfa yapısı 16x24 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten, 2 cm, alttan ise 1,5 cm olmak üzere, 1 satır aralığıyla, iki yandan hizalanmış ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası “3 nk” olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası verilmelidir.** Paragraf başları 1 cm içeriden olmalı ve "TAB" tuşu kullanılmalıdır.
- 10- **“Öz” tek paragraf biçiminde yazılmalı ve 150-250 kelime arasında olmalı** ve herhangi bir atıf içermemelidir. Her özet altında da çalışmayı açıklayan **en az 3, en fazla 5 anahtar kelime** bulunmalıdır. Çalışmaların **Giriş’ten itibaren Kaynakça’ya** kadar toplam kelime sayısı en az **5000, Öz, Abstract, Extended Abstarct dahil toplam** kelime sayısı ise en fazla **11000 kelime** olmalıdır.
- 11- Dergiye gönderilen makaleler ön değerlendirmeden geçtikten sonra dergi editörü tarafından bilimsel yeterliliğinin denetlenmesi amacıyla **iki hakeme** gönderilir. Makaleler, değerlendirme sonucunda hakemden gelecek olumlu raporlar doğrultusunda ve dergi yayın kurulu tarafından uygun görülen bir sayıda yayınlanır. Raporların olumsuz olması ya da makalenin yayımlanmasıyla ilgili olarak hakem raporlarının editöryal kurul tarafından yetersiz veya tatmin edici bulunmaması durumunda makalenin yayımlanması ile ilgili karar üçüncü bir hakem kararı veya editöryal kurulun takdiri doğrultusunda verilir. Bu durumda yazar makalenin yayımlanmaması ile ilgili olarak her hangi bir hak talebinde bulunamaz.
- 12- Makalede sıra ile **öz, giriş, ana metin, sonuç, kaynakça** ve varsa ekler bulunmalıdır. **Giriş, Sonuç ve Kaynakça başlarına numaralandırma yapılmaz.**
- 13- *Akademik Hassasiyetler’e* gönderilecek makalelerin hazırlanmasında **APA yazım kuralları** kullanılmalıdır. **Tüm metin yazımında ve kaynakçanın hazırlanmasında da bu sisteme uyulması gerekmektedir. (METİN İÇİNDE ALINTININ GÖSTERİLMESİ, Örnek: (Durgun, 2010, s. 25).** Metin içi atıflarda üç ve daha fazla yazarlı kitap ve makalelerde ilk gösterimde bütün yazarların soyadı gösterilir ancak ikinci ve sonraki gösterimlerde (Ünal vd., 2015, s. 120) şeklinde gösterilmelidir. İki yazarlı makalelerde ise her iki yazarın da soyadı yer almalıdır (Ünal ve Safa, 2015, s. 88).

APA sistemi hakkında daha fazla bilgi için, lütfen <http://www.apastyle.org/> adresini ziyaret ediniz. Kaynakça gösteriminde aşağıdaki örneklerden yararlanabilirsiniz.

- 14- Dergimize gönderilen makalelerde **750-1000 kelime aralığında İngilizce**

uzun özetin (Extended Abstract) eklenmesi gerekmektedir. Makalelerin yabancı okurlar tarafından takibi ve yayımlanan makalelerin atıf alabilmesi için uyguladığımız bu düzenlemenin kaynakçadan sonraki kısma eklenmesi gerekmektedir. Yayınlanacak makalenin **giriş, tartışma, metot, sonuç vb.** aşamalarının genel bir açıklamasını içermesi gereken İngilizce uzun özet eklenmeyen makaleler yayımlanmayacaktır.

- 15- Dergimize gönderilen makaleler Turnitin İntihal Engelleme Programından geçirilmektedir.
- 16- Kaynakçada yer alan kaynakların ikinci satıra geçmesi durumunda ikinci satırın 1 TAB içeriden başlamasına dikkat ediniz.
- 17- Kaynakçayı kitap, makale vb. ayrımı yapmadan yazar soyadlarını dikkate alarak alfabetik şekilde hazırlayınız.

Tek Yazarlı Kitap

Format: Soyadı, A. (Yıl). *Kitabın adı*. Yayınevi.

Örnek: Timur, T. (2000). *Toplumsal değişme ve üniversiteler*. İmge Kitabevi.

İki Yazarlı Kitap

Format: Soyadı, A. & Soyadı, A. (Yıl). *Kitabın adı*. Yayınevi.

Örnek: Başaran, İ.E & Çinkır, Ş. (2011). *Türk eğitim sistemi ve okul yönetimi*. Ekinoks Yayınevi.

Üçten Fazla Yazarlı Kitap

Format: Soyadı, A., Soyadı, A. & Soyadı, A. (Yıl). *Kitabın adı*. Yayınevi.

Örnek: Fiske, S. T., Gilbert, D. T. & Lindzey, G. (2010). *Handbook of social psychology*. John Wiley & Sons.

Editörlü Kitapta Bölüm

Format: Yazar Soyadı, A. (Yıl). Bölümün adı. Editörün A. Soyadı (Ed.), *Kitabın adı* (s. Bölüm aralığı). Yayınevi.

Örnek: Dönmez, B. (2013). Motivasyon. S. Özdemir (Ed.), *Eğitim yönetiminde kuram ve uygulama* içinde (s. 185-229). Pegem Akademi.

Sürelili Yayınlar / Basılı Dergi

Format: Soyadı, A. (Yıl). Makalenin adı. *Derginin Adı*, cilt numarası (Dergi sayı no), Makale sayfa aralığı. Doi numarası.

Örnek: Asar, R. & Çelikten, Y. (2016). Shadowing a woman administrator: A Turkish case. *Universal Journal of Management*, 4(11), 607-614. <https://doi.org/10.13189/ujm.2016.041102>

Cevrimci Dergi / Haber Makalesi / Blog Gönderisi

Format: Soyadı, A. (Yıl, Gün Ay). Makalenin adı. *Dergi veya Blog Adı*.
Bağlantı Linki

Örnek: Bustillos, M. (2013, 19 Mart). On video games and storytelling: An interview with Tom Bissell. *The New Yorker*.
<https://www.newyorker.com/books/page-turner/on-video-games-and-storytelling-an-interview-with-tom-bissell>

Toplantı, Sempozyum

Format: Soyadı, A. (Yıl, Ay). Yayın başlığı. Başkanın A. Soyadı (Görevi), *Kongre Adı* Düzenleyen Kurum, Şehir.

Örnek: Karadağ, E., Aypay, A. & Baloğlu, N. (2010, Mayıs). Eğitim yönetimi araştırmalarına analitik bir bakış: Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi'nin analizi. S. Özdemir (Başkan), 5. *Ulusal Eğitim Yönetimi Kongresi* Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara.

Bildiriler

Format: Soyadı, A. (Yıl, Gün Ay). *Bildiri başlığı* [Bildiri sunumu].
Sunulduğu Toplantı, Şehir.

Örnek: Akçay, A. (2004, 22 Mayıs). *Bilgisayar destekli eğitim yazılımlarının özellikleri ve Fırat Üniversitesi öğrencilerinin BDE uygulamalarına yaklaşımı* [Bildiri sunumu]. Bilişim Teknolojileri Işığında Eğitim Konferansı, Ankara.

İnternet Kaynakları

Format: Soyadı, A. (Yıl, Gün Ay). *Makalenin adı*. Gün Ay Yıl tarihinde weblink adresinden edinilmiştir.

Örnek: Asar, R. (2018, 3 Kasım). *Yönetim açısından insan doğası*. 8 Ağustos 2021 tarihinde <https://yonetsel.com/yonetim-acisindan-insan-dogasi/adresinden> edinilmiştir.

Tezler

Format: Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* [tez türü]. Üniversite Adı.

Örnek: Asar, R. (2021). *Okul yöneticilerinin öğretmenlere ilişkin insan doğası varsayımları ve sergiledikleri yönetim tarzları* [doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Yazım kuralları ve şekil şartlarının yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Lütfen bu konuda gerekli duyarlılığı gösteriniz.

Makale Gönderme: <https://dergipark.org.tr/akademik-hassasiyetler>

İletişim Adresi: akademikhassasiyetler@gmail.com

Akademik Hassasiyetler

The Academic Elegance

4 Aylık Uluslararası Akademik
Hakemli Dergi
ISSN: 2148-5933
E-ISSN:2529-0088
SAYI/ISSUE: CUMHURİYET ÖZEL
EKİM / OCTOBER 2023

ISSN 2148-5933

04

9 772148 593003